

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI FANLAR AKADEMIYASI
O‘ZBEK TILI, ADABIYOTI VA FOLKLORI INSTITUTI**

ALISHER NAVOIY ENSIKLOPEDIYASI

III JILD

(N–S)

TOSHKENT – 2024

TAHRIR HAY'ATI

Bahrom ABDUHALIMOV, Nizomiddin MAHMUDOV,
Shuhrat SIROJIDDINOV, Sirojiddin SAYYID, Jabbor ESHONQULOV,
Olim DAVLATOV, Isajon SULTON, Nodir JONUZOQ

ILMIY-IJODIY GURUH

Abduqodir HAYITMETOV, Ibrohim HAQQUL, Maqsud ASADOV,
Qodirjon ERGASHEV, Sayfiddin RAFIDDINOV, Ergash OCHILOV,
Burobiya RAJABOVA, Zulayho RAHMONOVA, Sirdaryoxon O'TANOVA

MAS'UL MUHARRIR

Maqsud ASADOV,
filologiya fanlari doktori, professor

NASHR UCHUN MAS'ULLAR

Elnura QURBONOVA, Shahnoza RAHMONOVA,
Hamida ASHUROVA, Dilmurod ASQAROV

TAQRIZCHILAR

Hamidulla BOLTABOYEV, *filologiya fanlari doktori, professor*
Karomat MULLAXO'JAYEVA, *filologiya fanlari nomzodi, dotsent*

MUNDARIJA

N	5
O	193
P	239
Q	256
R	326
S	386
Qisqartmalar ro‘yxati	525
“Alisher Navoiy ensiklopediyasi” mualliflar ro‘yxati	526
Резюме (рус.)	529
Summary (ingl.)	531

UO‘K 821.512.133-1
KBK 84(50‘)-5
M 30

Alisher Navoiy ensiklopediyasi: Toshkent – O‘zbekiston nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2024. – 536b.

Ko‘p jildli “Alisher Navoiy ensiklopediyasi” buyuk shoir va mutafakkir, yirik davlat va jamoat arbobi Alisher Navoiy mansub bo‘lgan XV asrning II yarmi Xuroson va Movarounnahrda tarixiy, ijtimoiy, siyosiy, madaniy va adabiy hayot, ulug‘ shoirning tarjimai holi, faoliyati, yaqinlari, do‘stlari, ijodiyotining ma’naviy sarchashmalari, salaflari, adabiy merosi va uning jahonshumul ahamiyati, qo-laversa, mumtoz adabiyotimiz tarixida tutgan beqiyos o‘rni xususida atroflicha ma’lumotlarni qamrab olgan yirik qomusdir. Ensiklopediyadan navoiyshunoslik masalalari, buyuk shoir asarlarining turli yillardagi nashrlari, xorijiy tillarga tarjimalari, yurtimiz va jahon kutubxonalari xazinalarida saqlanayotgan qo‘lyozma hamda toshbosma kitoblari, shuningdek, rassomchilik, haykaltaroshlik, teatr, kino singari san’at turlarida Alisher Navoiy siymosining aks ettirilishiga doir maqolalar ham o‘rin olgan. Turli she’riy janrlarga oid asarlarining sharh va tahlillaridan ayrim namunalar keltirilgan. Jumladan, kitobning mazkur 3-jildiga 649 ta maqola kiritilgan bo‘lib, ular mavzu xilma-xilligi, ko‘pgina ma’lumot va dalillarning yangiligi, aniqligi va qiziqarliligi bilan o‘ziga xosdir.

“Alisher Navoiy ensiklopediyasi” navoiyshunos olimlar, mumtoz adabiyot bilan shug‘ullanuvchi tadqiqotchilar, oliy ta’lim muassasalarining o‘zbek filologiyasi yo‘nalishi professor-o‘qituvchilari, talabalari, o‘rta maktablarning adabiyot muallimlari, umuman, Alisher Navoiy hayoti va ijodiyotiga qiziquvchi keng kitobxonlar ommasiga mo‘ljallangan.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 19-oktyabrdagi “Buyuk shoir va mutafakkir Alisher Navoiy tavalludining 580 yilligini keng nishonlash to‘g‘risida”gi PQ-4865-son qaroriga asosan Vazirlar Mahkamasi huzuridagi O‘zbek tilini rivojlantirish jamg‘armasi mablag‘lari hisobidan chop etildi.

NABIYEV Rashid (1912, Samarqand – 1985, Toshkent) tarixchi olim, O‘zR FA muxbir a‘zosi (1952), tarix fanlari doktori (1967), Samarqand pedagogika texnikumi (1927–30) va Farg‘ona pedagogika institutida (1930–33) o‘qigan. O‘zR FA Tarix va arxeologiya instituti direktori (1947–52), O‘zR FA Ijtimoiy fanlar bo‘limi mudiri (1952–56). 1956-y.dan O‘zR FA Sharqshunoslik institutida katta ilmiy xodim.

N.R.ning “XV asrda Movarounnahrning siyosiy-iqtisodiy hayoti tarixidan” mavzusidagi ilmiy ishi N. davri tarixi, siyosiy-iqtisodiy holatlarni ishonchli manbalar asosida yoritilgani b-n muhim o‘rin tutadi. Unda bu davr siyosiy hayotida faol ishtirok etgan Xoja Ahror Valiy haqida qaydlar mavjud. Olim mazkur davrga oid muhim chizgilarida N.ga maxsus to‘xtaladi. Xususan, uning XV asr 60–70-yy.dagi faoliyati, shoirning Samarqanddagi hayotiga doir ma’lumotlarni keltirishda birlamchi manbalarga tayangan. N. va Xoja Ahror Valiy orasidagi o‘zaro munosabat va yozishmalar, shuningdek, temuriylardan Shohrux Mirzo, Ulug‘bek Mirzo, Boysunqur, Abu Said, Husayn Boyqarolar hukmronligi davrida o‘ynagan roli, siyosiy-tarixiy mavqeyi haqida chuqur mulohazalarini bayon qilgan. Olimning xulosalariga ko‘ra, N. XV asrning 2-yarmida Xurosondagi madaniyat, san‘at, adabiyot va arxitektura rivojiga katta hissa qo‘shgan ulug‘ mutafakkir bo‘lgan.

Ad.: ЎзМЭ. 6-жилд. – Т., 2003; Великий узбекский поэт. Сборник статей под редакцией М.Т.Айбека – Т., 1948.

S.O‘.

NABIYEV Fayzillaxon Shohimardovich – adabiyotshunos, f.f.n. N.F.Sh. faoliyati davomida N. ijodiga oid qator ilmiy tadqiqotlar olib bordi. U 1990-y. “Alisher Navoiy ijodida qahramonning ruhiy dunyosi va tabiat tasviri” mavzusida nomzodlik dissertatsiyasini himoya qilgan. Olimning ilmiy tadqiqoti N. dostonlari misolida qahramon va tabiat o‘rtasidagi o‘zaro munosabat, uning ma’naviy olami va manzara tasviri masalalariga bag‘ishlangani b-n muhim ahamiyat kasb etadi. Tadqiqotda N.ning “F.Sh.”, “L.M.” dostonlari bosh qahramonlari, ularning mashaqqatli sarguzashtlari, qahramonliklari, chinakam insoniy fazilatlarini, yurt-parvarliklari, kishilarning baxt-iqbolga erishgan holda tinch-totuv va osoyishta yashashlari, ona-yurt istiqboli, uning zamini va tabiatning yanada gullab-yashnashi borasidagi intilishlari, shu maqsad yo‘lidagi sobitqadamliklari ochib beriladi.

N.F.Sh. bundan tashqari, N. dostonlarida peyzaj yaratish mahoratiga bag‘ishlangan qator ilmiy ishlarning muallifidir. Olimning tadqiqotlari ilmiy jamoatchilikning diqqat-e’tiborini qozongan.

Ad.: Набиев Ф. Алишер Навоий ижодида қаҳрамоннинг руҳий дунёси ва табиат тасвири. – Т., 1990.

S.O‘.

NABIY – (ar. – ko‘pligi anbiyo) ilohiy xabar keltiruvchi, payg‘ambar (qarang: Payg‘ambarlar). N.ning Rasuldan farqi shuki, N.lar o‘zlariga maxsus kitob va shariat berilmay, bir Rasul (ya’ni Alloh elchisi)ga ato etilgan kitob va shariatga

amal qilmoqqa buyurilgan payg‘ambarlardir. Islom dinida Payg‘ambarlarga iymon keltirish har bir mo‘min u-n farz sanaladi. Navoiy “H.A.” va “S.M.”da bu borada aytib o‘tgan:

*Yana ham anbiyog‘a qilmoq iqror,
Ki, borin elga irsol etti Jabbor.*

Har bir nabiy rasul bo‘lolmaydi, ammo har bir rasul ayni paytda ham nabiy, ham rasuldir. Navoiyga ko‘ra, “...va mursal uldurkim, anga vahiy Jabroil vositasi bila kelmish bo‘lg‘ay. Va g‘ayri mursal ulkim, ilhom yo tush bila elga rahnamoyliq qilg‘ay”. Navoiy hazrat Payg‘ambarimizni ham N., ham rasul sifatida zikr qiladi.

*Ajab yo‘q sen o‘lmoq ato, ul sabiy,
Bu ma‘nig‘adur dol “Kuntun-nabiy”.*

“Kuntun-nabiy” – “men payg‘ambardirman...”, deb boshlanadigan hadis iborasi. Mazkur hadisda hazrat Muhammad (s.a.v.) Odam Atodan oldin, hali u kishi dunyoga kelmasdanoq payg‘ambar ekanligiga ishora qilgan.

Navoiy N.lik martabasining olimlik, oriflik va voizlik kabi har qanday martabadan ulug‘ligini ta‘kidlab, N. shariatini diyonatning asosi deb biladi:

*Masihoyin agar minbarda zohir qilsa dam voiz,
Nabiy o‘rnig‘a urmoq behayolig‘dur qadam voiz...*

*Tutay der esang Tengri amrin qavi,
Bo‘l oxir nabiy shar‘ining payravi.*

Navoiy asarlarida N. so‘zi umumiy nom b-n barcha payg‘ambarlarga nisbatan ham qo‘llangan. Buning yorqin misolini “T.A.H.” asarida ko‘ramiz: “...va Solih nabiy va Samud qavmin qissasini aytti va ul shox oltundin ham xabar berdi”, “...arab Hud dedi. Ya‘ni, nabiyullohdir, mu‘jizoti ko‘ptur”, “...mo‘r dedikim, yo nabiyalloh, sendin xotirjamdurman, ammo shoyad saning shuurung bo‘lmagay, xaylingdin osib etkay, deb tanbih voqe‘ bo‘ldi”.

Ad.: Алишер Навоий. Тарихи анбиё ва ҳукамо. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Сирож ул-муслимин. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011.

S.R.

“NAVBAHOR AYYOMI BO‘LMISH...”
– N.ning “G‘.S.” devoniga kiritilgan g‘azali:

*Navbahor ayyomi bo‘lmish, men diyor-u yorsiz,
Bulbul o‘lg‘andek xazon fasli gul-u gulzorsiz.*

*Goh sarv uzra, gahe gul uzra bulbul nag‘masoz,
Vahki, menmen gung-u lol, ul sarvi gulruxsorsiz.*

*Tong emastur gar diyor-u yorsiz ozurdamen
Kim, emas bulbul gul-u gulzorsiz ozorsiz.*

*Ravza ashjori o‘tundur, gullari jonimg‘a o‘t,
Mumkin o‘lsa anda bo‘lmog‘lig‘ dame dildorsiz.*

*May chu berding zulf bilan band et meni,
ey mug‘bacha
Kim xush ermas mug‘ bila ichmak
qadah zunnorsiz.*

*Topmaduq gulrang jomi bexumor, ey bog‘bon,
Vahki, bu gulshan aro gul butmas ermish xorsiz.*

*Ahli zuhd ichra Navoiy topmadi maqsadqa yo‘l,
Vaqtigingzni xush tutung, ey jam‘kim, xummorsiz.*

G‘azal aruzning ramal bahrida bitilgan. Yetti baytdan tarkib topgan. Mazmun-mohiyati b-n oshiqona g‘azallar turkumiga kiradi. Zero, uning bosh qahramoni – oshiq. Fikr-tuyg‘ular ham oshiq tilidan aks ettirilgan. Maqta‘dan anglashilishicha, she‘r navbahor faslida, ilk bahor taassurotlaridan tug‘ilgan. Lekin she‘r qahramoni o‘zini “xazon fasli”da gul-u gulzorsiz qolgan bulbul holatida tasavvur etadi. Negaki, u yor-u diyori-dan yiroqda – ko‘klam havosi va uyg‘onishlarini emas, ko‘ngilda kuzning nafasi va hazinligini his etadi:

*Navbahor ayyomi bo'lmish, men diyor-u yorsiz,
Bulbul o'lg'andek xazon fasli gul-u gulzorsiz.*

Tabiat, albatta, inson kayfiyatlari b-n hisoblashmaydi. Ammo har qanday faslda ham insonga o'zining holati va qismatini keng mushohada qilishga imkoniyat yaratadi. Birinchi baytdagi bulbulga doir gap tasavvur hosilasi edi. Aslida esa oshiq – shoir nigohi “goh sarv uzra”, “goh gul uzra” qo'nib-uchib sayrayotgan bulbulga qadalgan. Ko'ngil va ruhni zavqlantiradigan shu manzara ham uning g'amiga g'am, alamiga alam qo'shadi:

*Goh sarv uzra, gahe gul uzra bulbul nag'masoz,
Vahki, menmen gung-u lol, ul sarvi gulruxsorsiz.*

Qiyos – insonni goh qiynasa, goh suyaydi. Qiyos – ba'zan murosasizlikka chorlasa, ba'zan tamkin va tasalliga undaydi, gohida chorasizlik sabablarini ko'rsatsa, gohida irodani sinashga ko'niktiradi.

*Tong emastur gar diyor-u yorsiz ozurdamen
Kim, emas bulbul gul-u gulzorsiz ozorsiz.*

Butun borlig'i hijrondan ezilgan oshiq har qanday azob va qiynoqqa chidashi mumkin. Faqat yor visolidan noumid bo'lmasligi kerak. Diyodor umidadan ajralsa – u hamma narsadan ajraladi. Hatto jannat istagi ham so'nadi yoki tamoman teskari mazmun kasb etadi:

*Ravza ashjori o'tundur, gullari jonimg'a o't,
Mumkin o'lsa anda bo'lmog'lig' dame dildorsiz.*

Maz.: Agar dildorsiz biror bir dam jannatda bo'lishga to'g'ri kelsa, uning daraxtlari men u-n quruq o'tin-u, gullari jonimni kuydiradigan olovdan boshqa bir nima emasdir. Jon jonon ila, jonon esa ravzayi rizvondir.

Ma'lumki, N. g'azaliyotida majoziy ishq b-n ilohiy ishq o'rtasida qat'iy bir chegara yo'q. Ulug' shoir ishqiy kechinmalar tasvirini yaratarkan, ko'pdan ko'p g'azallarida, avvalo, majoziy

ishq haqiqatlariga tayanadi. N. u-n insoniy ishqning hosilasi – Alloh sevgisi bo'lganidek, haqiqiy ishqning mevasi – olam va odamga muhabbatdir. Bu muvofiqlik yuqorida talqin qilingan baytlarda ham ko'zga tashlanadi. Shu u-n navbahor haqidagi bir “xabar” tabiiy ravishda “gul – gulzor”, “yor – diyor”, “bulbul – oshiq”, “vasl – hijron” to'g'risidagi tasvir va ta'riflar b-n uyg'unlashadi. Tashbeh va timsollari mutanosibligidan esa ko'z va ko'ngilni yayratadigan jonli manzara yaratiladi. To'rtinchi baytga kelganda mohiyatan o'zgarish, to'g'rirog'i, yuksalish boshlanadi. Darhaqiqat, keyingi misrada tilga olingan “Dildor” endi faqat zamin go'zali emas. Balki oliy go'zallik ramzi Yori azaldir. Agar ushbu haqiqat e'tiborga olinmasa, asosan, tasavvufiy ma'no va timsollardan tarkib topgan navbatdagi baytning asl mazmuni ochilmasdan qolaveradi:

May chu berding zulf bilan band et meni,

ey mug'bacha

Kim xush ermas mug' bila ichmak

qadah zunnorsiz.

Baytdagi fikr aynan qabul qilinadigan bo'lsa, u bunday: Ey majusiylarning ibodatxonasida may tashuvchi bola, mayni-ku berding, endi zulf b-n band ayla. Belga zunnor bog'lamasdan otashparast b-n qadah ko'tarish yaxshi emas. Baytda tilga olingan “may” zavq va jazbadir. “Zulf” nima? Tasavvufiy mohiyat bo'yicha zulf – erishilishi bag'oyat mushkul bo'lgan g'aybiy haqiqat, ishqdagi eng yuqori imkon darajasi, “mug'bacha” – sodiq murid, chin oshiq. “Zunnor” – Yori azalga yetishmoq u-n belga xizmat kamarini mahkam bog'lash belgisi. “Mug'” – piri komil. “Qadah” – uning fayzi ilohiy nurlari porlagan ko'ngli. Demak, N. ko'zda tutgan ma'no quyidagichadir: “Ey muridi solik, mening dilimda ishq zavqini hosil qilding, endi g'aybiy haqiqatga asir qil. Piri komil huzuriga bog'lagilki, unga taslim bo'lmasdan diyodor talab qilmoq ham xush emasdur”. Shoir qator g'azallarida “murshidi ishq”ni “bog'bon” deya nomlaydiki, u ko'ngil bog'i va ruh gulshanining bog'bonidir:

*Topmadoq gulirang jomi bexumor, ey bog'bon,
Vahki, bu gulshan aro gul butmas ermish xorsiz.*

Irsoli masal usulida ta'kid b-n aytilgan bu gapdan muddao nima? Birinchidan, chin oshiq holi va ma'naviy-ruhiy ehtiyojini yoritish. Ikkinchidan, ishq gulshanining quruq zuhd-u taqvo sahrosi b-n aslo o'xshash emasligini qayd etish. Uchinchidan, so'nggi baytda umumlashtirilajak fikrga mustahkam mantiqiy asos hozirlash. Sharq she'riyatining ko'p buyuk shoirlari qatori N. ham zuhd va zohidlik yo'lini inkor etadi. Holbuki, tasavvufning shakllanishida zuhd maslagi sezilarli ta'sir o'tkazgan. Ilk zohidlar ibrat olsa arziydigan bir qancha fazilat sohiblari bo'lishgan. Lekin zohidlar erishgan yutuqlaridan mamnun bo'lib, dunyo ishlariga qo'l siltaganliklari sababli o'zlarining yo'llariga o'zlari to'siq qo'yanlar.

*Ahli zuhd ichra Navoiy topmadi maqsadqa yo'l,
Vaqtigizni xush tutung, ey jam'kim, xummorsiz.*

Mutafakkir shoirning so'zlari bugun ham katta tarbiyaviy ahamiyatga ega. Zuhdi taqvo qachon o'zini to'la-to'kis oqalaydi – qachonki, ko'ngilda mehr-muhabbat, ruhda ilohiy haqiqat nurlari porlab, dinning botiniy ma'no va zavqlaridan yiroqlashilmasa.

*Ad.: Алишер Навоий. Наводир уш-шабоб.
ТАТ. 10 жилдлик, 2-жилд. – Т., 2011.*

I.H.

NAVKAR (*mo'g'*. No'xo'r – do'st, o'rtoq; er) 1. *map.* Harbiy xizmatkor, askar. 2. *ko'chma.* Xizmatkor, xodim. Navoiy asarlarida N. har ikki ma'nosida faol qo'llanilgan. “B.V.” devonida “*Mutoyaba ruxsat bergan navkar bobidakim, yana ixtiloti behamiyatlig'dur va behimmatlig'*” nomli qit'ada N.ning fe'li, tabiati haqida shunday yozilgan:

*Chu navkarga berding ijizat, yana
Kelib, qilsa xidmatqa qo'ldoshliq,
Bil andoqki, juftunga bersang taloq,
Yana istagay qilmoq o'ynoshliq.*

“M.Q.”ning “*Tarbiyat topib, haromnamakliq qilg'on navkarlar zikrida*” deb nomlangan 36-faslida ham N.ning xulq-atvori, burch-vazifalaridan bahs etilgan. Navoiyning yozishicha, N. boquvchi, tarbiyachi, podshohidan hurmat, izzat, e'tibor ko'rsa, bek va egasidan, xizmat ko'rsatadigan xo'jayinidan tarbiyat va mehribonchilik, marhamat, yordam, iltifot, ehson ko'rgay, unga javoban erlik va insoniylik tamoyillariga ko'ra, qulluq va xizmatga shay, shuningdek, hamqadam va sadoqatli bo'lishi, jonini ayamasi lozim. Bundan tashqari, N. boshlig'ining ma'lum bir kishiga ko'proq e'tibor ko'rsatayotganidan birovga shikoyat etsa, gina ko'chasiga o'tsa, noshukrlik bo'lishi va odamiylikdan yiroqlashishi mumkinligidan ulug' shoir ogohlantiradi. Navoiyga ko'ra, N. agar bir o'rdadan boshqasiga qochib o'tsa, nomardlik tuprog'ini yigitlik boshiga sochgan bo'ladi, bunday kimsa erlik sonidan chiqadi.

*Ad.: Алишер Навоий. Бадоеъ ул-васат.
ТАТ. 10 жилдлик, 3-жилд. – Т., 2011; Алишер
Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. ТАТ. 10 жилдлик,
9-жилд. – Т., 2011.*

S.O'.

“**NAVODIR UN-NIHOYA**” (“**Behad nodirliklar**”) – N.ning 1476–1483-yy. orasida tuzgan ikkinchi rasmiy devoni. Uning 1987-y.da 20 jildlik “Mukammal asarlar to'plami” tarkibida chop etilgan nusxasi 862 ta g'azaldangina iborat. Holbuki, “X.M.” devonlar turkumiga yozgan debochasida N. “B.B.” devoni tuzilganidan keyin ham ko'plab har xil she'rlar yozgani va ular borasida debochada batafsil sharh bergani haqida yozadi: “Andin so'ngra dag'i ul jam'u tartibdin boshqa yana har taqrib bila har nav' abyotkim, aytilib erdi-yu, har nav' g'azaliyotkim, yig'ilib erdi, ul xayol shabistonining duraxshon axtarlarin-u ul ko'ngul maxzanining duraxshon gavharlarin dag'i ikkinchi devonimdakim, “N.N.”g'a mashhurdur, rabt-u tartib berib, debochasinda sharh bila aizzayi as'hob-u ajillayi ahbob xidmatlarida arz qilib erdim”. Shu debochaning davomida yana Husayn Boyqaroning xizmatlarini “burung'i ikki devonim debochasida

sharh bila mazkur qilib erdim” deydi. Bundan ma’lum bo’ladiki, “N.N.”ning ham debochasi bo’lgan va faqat g’azallardan emas, balki rang-barang she’rlardan tashkil topgan. Bu esa shoir devonining asl nusxasi qo’lyozmasini topish ustida izlanishlar davom etishi zarurligini ko’rsatadi. M-n, N.Mallaev “N.N.” 628 g’azal, 3 mustazod, 3 tarje’band, 5 qit’a, 46 ruboiy, 1 lug’z, 6 muammo, 1 tuyuqdan iborat bo’lganligi haqida ma’lumot beradi. Uning XV asrning 80-yy.da ko’chirilgan yagona nusxasi Toshkentda saqlanadi.

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар. – Т., 2011; Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. – Т., 1976; Сирожиддинов Ш., Юсупова Д., Давлатов О. Навоийшунослик. – Т., 2018.

E.O., M.A.

“NAVODIR USH-SHABOB” (“Yigitlik nodirliklari”) – “X.M.” devonlar turkumining ikkinchi devoni. Mazkur devon shartli ravishda shoirning yigitlik davri, aniqrog’i, 20 yoshdan 35 yoshgacha yozgan she’rlarini qamrab oladi. Albatta, “X.M.”ga kiritilgan boshqa devonlar kabi “N.Sh.”ga ham shoirning turli yoshiga mansub ijod namunalari kiritilgan. M-n, Sayyid Hasan Ardasher vafotiga bag’ishlangan marsiyasi ham “N.Sh.”dan o’rin olganki, ustoz vafot etgan 1488/89-yy.da N. 47–48 yoshlarda edi. H.Sulaymonning taxminiy tasnifiga ko’ra, “N.Sh.”dan jami 759 ta she’r o’rin olgan bo’lib, 166 tasi yigitlik, 237 tasi o’rta yoshlik, 356 tasi qarilik davriga mansub. Umuman, “N.Sh.”da 650 g’azal, 3 muhammas, 1 mustazod, 1 musaddas, 1 tarje’band, 1 tarkibband, 50 qit’a, 52 muammo mavjud.

Ad.: Алишер Навоий. Наводир уш-шабоб. ТАТ. 10 жилдлик, 2-жилд. – Т., 2011; Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. – Т., 1976.

E.O.

“NAVOIY” – Ozarbayjon Adabiyot jamiyati tomonidan Turkologlarning birinchi qurultoyiga bag’ishlangan “Navoiy” maqolalar to’plami.

To’plam hijriy-qamariy yil hisobiga ko’ra, N.ning besh yuz yillik yubileyi munosabati b-n nashr etilgan. Undagi “Amir Alisher Navoiy” nomli eng katta maqola prof. Ismail Hikmat (5 – 71-betlar) qalamiga mansub. Maqolada N.ning tarjimai holi, davlat va jamoat arbobi sifatidagi faoliyati ancha keng yoritilgan. Adabiy faoliyati haqida so’z borar ekan, Lutfiy ijodi b-n bog’liqlik, Jomiy b-n yaqin ijodiy-shaxsiy munosabatlarga to’xtalib, yozgan asarlari to’g’risida ma’lumotlar keltiriladi. Biroq Yevropa sharqshunoslarining, jumladan, fransuz turkolog olimi Fransua Alfons Belenning ta’siri ko’rinib turgan bu maqolada N.ning shoirlik faoliyati va ijodiy merosiga biryoqlama baho beriladi, asarlarining g’oyaviy-badiiy qimmatini, to’la o’ziga xoslik darajasini kamsituvchi munosabat ham seziladi.

Prof. Cho’ponzoda to’plamdagi maqolasida N.ning tilshunoslik sohasidagi qarashlarini tadqiq qilgan. “M.L.” asari asosida yozilgan maqolada muallif N.ni o’z tilining otashin himoyachisi sifatidagi ijodiy-amaliy faoliyatiga to’xtalgan.

To’plamga Mirza Muhsin Ibrohimiyning “Fors adabiyotining Navoiyga ta’siri” nomli maqolasi ham kiritilgan. Muallif Nizomiy va N.ning, asosan, “Maxzan ul-asror” va “H.A.” asarlari bo’yicha o’z kuzatuvlarini bayon qiladi, ayrim tadqiqotchilar tomonidan N. dostonini oddiy va quruq “taqlid” sifatida baholash xato ekanini ta’kidlab o’tadi. Maqola davomida “H.A.” Xusrav Dehlaviyning “Matla’ ul-anvor” va Abdurahmon Jomiyning “Tuhfat ul-ahror” dostonlari b-n ham qator belgilar bo’yicha (qurilish, shakl, vaznlar) qiyoslanadi.

“N.” to’plamining xos xususiyatlaridan biri sifatida Abdurahmon Jomiyning “Iskandarnoma” (“Xiradnomayi Iskandar” nazarda tutiladi) dostonida keltirilgan va mazmun jihatidan N. sha’niga madhiya qismiga tegishli Mirza Jalol Yusufzoda tomonidan nasriy va she’riy tarjimaning ilova etilganini ko’rsatish mumkin. Qisqasi, N. hayoti va ijodiga bag’ishlangan bu to’plam o’zbek n.shunosligining fan sifatida shakllanishi va rivojida alohida ahamiyatga ega.

Ad.: Navoiy (maqolalar tўplami). – Boku, 1926.

A.A.

NAVOIY IJODINING XX ASR RUS TURKOLOGIYASIDA O‘RGANILISHI – rus turkologiyasida o‘zbek mumtoz adabiyotiga qiziqish va ilmiy munosabatning shakllanishida XIX asr oxiri XX asr boshlaridagi ijtimoiy omillar muhim rol o‘ynadi. O‘zbek ma’rifatchilik adabiyotining rivoji, rus-o‘zbek madaniy-adabiy aloqalari, XX asr boshi davriy matbuoti, dastlabki ilmiy muassasa va jamiyatlar ikki xalq adabiyotshunosligining o‘zaro aloqadorlikda taraqqiy qilishiga keng imkoniyat yaratdi.

G‘arb adabiyotida XVII asrdayoq N. ijodi haqidagi dastlabki ma’lumotlar paydo bo‘la boshlagan. Davrlarda shoir she’rlaridan namunalar o‘qish, falsafiy baytlarini tahlil qilish tez-tez kuzatilgan. 1841-y.da fransuz sharqshunosi M.Katremer G‘arbda ilk bor N.ning “M.L.” va “T.M.A.” asarlarini nashr qildiradi. Aynan shu davrdan boshlab Rossiya kutubxonalarida, qo‘l-yozma fondlarida ham N. asarlari to‘plana boshlaydi va asr oxiriga kelib shoir asarlarining, deyarli, barcha qo‘lyozmalari yig‘iladi. 1855-y.da Sankt-Peterburg universiteti tarkibidagi Sharqshunoslik bo‘limi maxsus qaror bilan Sharqshunoslik fakultetiga o‘zgaradi. N. asarlari o‘quv rejasiga kiritilib, o‘qitila boshlanadi. Bu harakatlarning samarasida anchadan beri shoir ijodini o‘rganayotgan universitet tolibi Mixail Nikitskiyga “*Amir Nizomiddin Alisher: davlat arbobi va shoir sifatida*” nomli magistrlik dissertatsiyasini yozish topshiriladi. Ko‘p o‘tmay bu tadqiqot yuzaga chiqadi va 1856-y.da Sankt-Peterburg Fanlar akademiyasi nashrida chop etiladi. 1857-y.da prof. I.Beryozin tomonidan ilk bor turkiy adabiyot bo‘yicha darslik yaratiladi va unga N. asarlaridan ham parchalar kiritiladi.

Mixail Nikitskiy o‘zigacha Yevropa adabiyotidagi tadqiqotlarni, shuningdek, shoir yashagan yaqin davrlarda yaratilgan forsiy va turkiy manbalarni sinchiklab o‘rganadi, ulardan unumli

foydalanadi va adabiy-ilmiy jamoatchilikni N. ijodining eng muhim qirralari bilan tanishtiradi.

Nikitskiy o‘z tadqiqotida rus sharqshunosligida birinchi bo‘lib N.ning serqirra faoliyatini imkon qadar yoritishga harakat qilgan tadqiqotchidir. Bu dissertatsiya keyingi ishlarga asos manba bo‘lib xizmat qilgani hamda rus n.shunosligini boshlab bergani b-n ham alohida qimmat kasb etadi.

Ancha tanaffusdan keyin (1856–1926), XX asrning 20-yy.idan boshlab rus n.shunosligi yana rivojlana boshlaydi va asrning birinchi yarmigacha N.ning ilmiy-ijodiy faoliyati aks etgan bir qancha to‘plamlar, monografiyalar, maqolalar nashr etiladi. XX asr rus n.shunosligini shartli ravishda to‘rtta yo‘nalishda o‘rganish mumkin. Bular umumiy xarakterdagi ishlar, shoir asarlari alohida o‘rganilgan tadqiqotlar, fehris-ko‘rsatkichlar va taqrizlar bo‘lib, Y.E.Bertels, V.V.Bartold, N.Samoylovich, S.L.Volin, A.A.Semyonov kabi olimlarning izlanishlarida aks etdi. N. asarlarining aslligini isbot qilishda Y.E.Bertels tadqiqotlari alohida o‘rin egalladi. Y.E.Bertels o‘zigacha bo‘lgan n.shunoslarning N. fors adabiyotining taqlidchisi, degan qarashlarini eng katta “metodologik xato” deb baholadi. Uning “Navoiy va Attor” maqolasi bu xato fikrga uzilkesil nuqta qo‘ydi. Umumiy estetik asosga ega bo‘lgan turli xalq adabiyotlarining qiyosiy tahlili olimga turkiy adabiyotning o‘ziga xoslik darajasini aniqlashga yordam berdi.

N.ning hayoti va ijodi, adib yashagan davrdagi siyosiy, ijtimoiy, adabiy muhit, masalaning o‘rganilishiga doir ilmiy ishlarda rus turkologlari eng umumiy, xarakterli jihatlarni yoritishga harakat qilganlar.

A.K.Borovkov N. merosining o‘rganilishiga doir maqolasida n.shunoslik o‘tmishi va istiqboli haqida to‘xtaladi. Maqola avvalida N. yashagan davr, adib ijodining xalqchilligi, qardosh xalqlar adabiyotiga ta’siri, N. asarlariga tuzilgan lug‘atlar haqida qisqacha ma’lumot beriladi. Keyin olim M.Katremer, M.Nikitskiy, M.Belen, E.Bloshe tadqiqotlari, 1926-y.da Boku adabiy ja-

miyati tomonidan nashr qilingan “Navoiy” to‘plami xususida to‘xtaladi. 1948-y.da Y.E.Bertels N. ijodining tadqiqi yuzasidan maxsus maqola yozadi. Maqola boshida N. asarlarining o‘rganilishida uning o‘z davridayoq tuzila boshlagan va XX asrga qadar davom etgan lug‘atlarning ahamiyati haqida fikr bildirilgan. Olim N. asarlarining Yevropaga tarqalish tarixi haqida to‘xtaladi. Y.E.Bertels o‘z kuzatishlari asosida Yevropada mashhur bo‘lgan, 1597–1766-yy. davomida o‘n bir marta nashr qilingan Xristofor asarining ikkinchi qismi N.ning “S.S.” dostonidagi voqealar tavsifiga to‘la mos kelishini ma’lum qiladi. Olimning “Shoh Sarandipning uchta navqiron o‘g‘li sarguzashtlari” deb nomlangan bu asarni N. asari bilan qiyoslashi XVI asrdayoq ulug‘ shoir asarlari Yevropaga kirib borganini isbotladi.

Y.E.Bertels N. ijodining o‘rganilishini 3 bosqichga ajratadi va har bir bosqichning xarakterli xususiyatlarini ochib beradi.

M.Katremer, M.Belen, E.Bloshe, I.Beryozin, M.Nikitskiy, V.V.Bartold kabi fransuz va rus olimlarining tadqiqotlari birinchi bosqichni tashkil qiladi. Bu ilmiy izlanishlarning aksariyati N.ni forsiy adabiyot tarjimoni, asarlarini esa taqlidiy asar sifatida tahlil qilishdan iborat.

1926-y.da Bokuda o‘tkazilgan turkologlar qurultoyida N.ning hijriy-qamariy yil bo‘yicha (845–1385) 500 yilligini nishonlash haqida qaror qabul qilinadi. Bu qaror adib ijodiy merosini o‘rganishning ikkinchi bosqichini boshlab beradi. 1926-y.da Bokuda “Navoiy”, 1928-y.da Sankt-Peterburgda “Mir Alisher” kabi ilmiy to‘plamlar nashr qilinadi. Olimning ta’kidlashicha, N.ning 500 yilligini nishonlash haqidagi hukumat qarori uchinchi bosqichga yo‘l ochib berdi. 1938–1939-yy.dan boshlab, N. merosiga qiziqish yanada kuchayadi, 1940-y.da “O‘zbek adabiyotining asoschisi”, 1946-y.da “Alisher Navoiy” to‘plamlari nashr qilindi.

Maqola oxirida Y.E.Bertels N.dek daho ijodkor merosini o‘rganish doimiy jarayon ekani, shuning u-n uning merosini o‘rganib bo‘ldik, deyishga hali ertaligi, lekin aynan shu yilda n.shunoslik

u-n mustahkam zamin hozirlangani va yosh mutaxassislar tarbiyalanganini alohida qayd etadi.

V.Bartold “Mir Alisher va siyosiy hayot” nomli tadqiqotida N.ning tarixiy biografiyasini qo‘lyozma manbalar asosida yoritib beradi. Tadqiqot “Eroniylar va turkiylar”, “Hirot va uning ahamiyati”, “Mir Alisher va Sulton Husayn”, “Mashaqqatli yillar va saltanat tanazzuli”, “Mir Alisher Navoiyning bolaligi va yoshligi”, “Mir Alisher umrining oxirgi yillari” kabi fasllardan tashkil topgan. V.V.Bartold, asosan, tarixiy biografik ma’lumotlarni bayon qiladi, u shoirning adabiy-estetik qarashlariga, deyarli, to‘xtalmaydi. Monografiyadan N. hayotining eng mayda detallarigacha axborot olish mumkin. Bu ma’lumotlar shoir ilmiy biografiyasini yaxlit tasavvur qilishda muhim ahamiyat kasb etadi.

N.ning hayoti va ijodini, badiiy asarlarining poetik xususiyatlarini, o‘zaro adabiy ta’sir masalalarini maxsus o‘rgangan N.Samoylovich, Y.E. Bertels, N.Kononov, M.Sale ilmiy izlanishlari ham rus adabiyotshunosligining muhim qirrasini namoyon qiladi.

Bu borada N.Samoylovich asarlari alohida o‘rin tutadi. Olimning arxivida N. merosiga doir ko‘plab manba va ma’lumotlar, shoir asarlari tavsifi yuzasidan bajarilgan ishlar saqlanadi. U rus adabiyotshunoslari orasida birinchi bo‘lib N. tuyuqlari haqida axborot berdi. Olim Bobur she’rlarini nashr qilish barobarida, N. tuyuqlariga ham e’tibor qaratgani, shu munosabat bilan Sankt-Peterburgda mavjud shoir qo‘lyozmalaridan 16 ta tuyuqni topib, tarjima qilganini ma’lum qiladi.

N. asarlarining tadqiq qilinishida 1948-y. N.Kononov tomonidan tayyorlangan “M.Q.”-ning ilmiy-tanqidiy matni alohida ahamiyat kasb etadi. Xuddi shu yili Y.E.Bertelsning “Navoiy” nomli monografiyasi ham nashr qilinadi. Monografiyada “M.Q.” va “Xamsa” dostonlariga ham maxsus fasl bag‘ishlangan. Shuni alohida ta’kidlash lozimki, asarning eng qadimgi qo‘lyozma nusxasi ham Y.E.Bertels sa’y-harakati bilan topilgan, fan uchun asrab qolingan. A.Hayitmetov bu kabi tadqiqotlarning istiqboli haqida: “X.” N.

ijodining eng katta yutug‘i bo‘lishi bilan birga, uning yuzaga kelishi faqat o‘zbek adabiyotidagina emas, jahon adabiyoti tarixida buyuk voqeadir. N. va jahon adabiyoti mavzusi nisbatan yangi soha bo‘lib, bugungacha sanoqligina ishlar amalga oshirilgan. Bizningcha, bu masala eng jiddiy, kelajagi porloq masalalardan biri bo‘lib, yangidan yangi tadqiqotchilarni kutmoqda”, – deb yozgan edi.

Y.E.Bertels N.ning har bir dostonini Nizomiy va Dehlaviy dostonlariga qiyosan o‘rgana-di. Misollarda va rus tiliga tarjimada ularning xarakterli xususiyatlarini ochib beradi. XX asrning birinchi yarmida N.ning qo‘lyozma asarlari tavsifiga bag‘ishlangan 2 ta fehris-ko‘rsatkich nashr qilingan. A.A.Semyonov N.ning O‘zbekiston milliy kutubxonasida mavjud qo‘lyozma asarlariga, S.A.Volin Sankt-Peterburg kutubxonalaridagi manbalarga tavsif beradi. Bu mualliflardan ancha oldin N.Samoylovich ham N. qo‘lyozmalari tavsifiga bag‘ishlangan maqola yozgan, ammo nashr qilinmagan. Unda N.ning barcha nazmiy va nasriy asarlariga qisqacha tavsif berilgan hamda rus va chet el sharqshunosligida o‘rganilishi borasida muhim ma’lumotlar keltirilgan.

A.A.Semyonov fehris-ko‘rsatkichida N. asarlari ko‘chirilgan yiliga qarab, alifbo tartibida joylashtirilgan. Muallif ilmiy-tanqidiy matn tayyorlashda eng qadimgi, shoir yashagan davriga yaqin qo‘lyozmalarning muhim ahamiyatga ega ekani, shuning u-n N. asarlarini xronologik ketma-ketlikda keltirganini ma’lum qiladi.

S.A.Volin fehris-ko‘rsatkichi Rossiya Milliy kutubxonasi, Sankt-Peterburg davlat universiteti Sharqshunoslik kutubxonasi va Osiyo muzeyi (hozirgi RFAGA qarashli Qo‘lyozmalar instituti) kutubxonasida mavjud bo‘lgan N. asarlari qo‘lyozmalari asosida tayyorlangan. S.A.Volinning qayd qilishicha, Sankt-Peterburg kutubxonalarida N. asarlarining 77 ta, O‘zbekiston kutubxonalarida 200 ta qo‘lyozma nusxasi saqlanadi. S.A.Volin fehris-ko‘rsatkichi hozir ham Rossiya va chet el n.shunoslari u-n muhim manba bo‘lib xizmat qilmoqda.

N. ijodiy merosining o‘rganilishida rus turkologlari yozgan taqrizlar ham muhim ahamiyat kasb etgan. Chunki bu taqrizlarda n.shunoslikning o‘ziga xos tomonlari: kamchiliklari, yutuqlari va istiqboli haqida mulohaza yuritilgan. Shu ma’noda ularni XX asr birinchi yarmi rus n.shunosligining “oynasi” deyish mumkin. Bu taqrizlar muayyan bir tarixiy davrda N. ijodi bo‘yicha qilingan ishlar, ularning mazmun-mohiyati, bahosi haqida ma’lumot beradi.

Xulosa qilib aytganda, XX asr rus adabiyotshunosligida o‘zbek mumtoz adabiyotining o‘rganilishini tadqiq qilish jarayonida umuminsoniy qadriyatning uzviy qismi bo‘lmish o‘zbek adabiyotining adabiy-estetik qiymati, eng asosiysi, N. kabi mutafakkirlar yaratgan o‘lmas asarlari faqat o‘zbek millatining emas, balki jahon madaniyati, adabiyotining bebaho durdonasi ekanini yaqqol ko‘rsatadi.

Ad.: Боровков А.К. Изучение жизни и творчества Алишера Навои // Сборник статей. – Т., 1940; Родоначальник узбекской литературы // Сборник статей. – Т., 1940; Алишер Навои // Сборник статей. – Москва–Ленинград. 1946; Бартольд В.В. Мир Али Шир и политическая жизнь // Сб Мир Али Шир. – Л., 1928; Самойлович Н. Четверостишие туюги Навои // Мусульманский мир Петрогр. 1917. вып; Алишер Навои. “Махбуб ул-кулуб” // Критическое издание текста подготовил Н.Кононов 1948; Салье М.А. Текст, перевод, исследование два малоизвестных произведения Алишера Навои. – Т., 1945; Бертельс Е.Э. Навои. Опыт творческой биографии. – М., 1948; Семенов А.А. Описание рукописей произведений Навои хранящихся в Государственной публичной библиотеке Узбекистанастр – Т., 1940; Волин С.А. Описание рукописей Навои в Ленинградских собраниях // Сб. Алишер Навои. – М.-Л., 1946; Архив Н.Самойловича Список сочинений Навои указанием изданий и опыт библиографии // РНБ. 12. Бертельс Е.Э. Избранные труды Навои и Джами – М., 1965;

Ҳайитметов А. “Хамса” ва жаҳон адабиёти. Темурийлар даври ўзбек адабиёти. – Т., 1996. G.X.

NAVOIY IJODINING XORIJDA O‘R-GANILISHI – Manbalardan ma’lumki, G‘arb adabiyotshunoslari N. hayoti va ijodiga XVI asrdayoq, to‘g‘rirog‘i, shoir vafotidan 50 yilcha keyin qiziqish bildira boshlashgan. Jumladan, tabrizlik arman yozuvchisi Xristafor Armaniyning “Sarandip shohi uch yosh o‘g‘lonining ziyorati” asari Xusrav Dehlaviyning “Hasht bihisht” va N.ning “S.S.” dostonlari asosida yaratilgan va 1583-y.da nemis, 1719-y. fransuz, 1766-y.da golland tillariga o‘girilgan, XVIII asrga qadar ko‘p marta nashr qilingan. Kitob chop qilinganda, Volterning zamondoshi, tanqidchi Lui Mari Stanislas Freron Xristafor Armaniyni ko‘chirmachilikda ayblagan edi. Sharqshunos olim Y.E. Bertels esa bu masalaga boshqacharoq yondashib, arman adibi syujetni N. “X.”sining “S.S.” dostoni hikoyatlaridan erkin tarjima yo‘li bilan o‘zlashtirganini isbotlab beradi.

Fransuz sharqshunosi Bartalemi de Erbelo de Molenvil “Sharq kutubxonasi yoki Sharq xususidagi zaruriy bilimlariga oid hammabop lug‘at” (La Bibliotheque orientale. Parij, 1697-y.) nomli qomusiy kitobning 99-sahifasiga “Alisher” (“Alicher”) maqolasini kiritgan. Shuningdek, mazkur qomusning 661-sahifasida “Navoiy” (“Nevai”) sarlavhasi ostida N. “X.”si xususida ma’lumot keltiriladi. Markaziy Osiyoda X – XII asrlarda yashab ijod etgan ulug‘ siymolar haqidagi kitob 1776-y.da A.Maystrixt tomonidan nemis tiliga o‘girilgan. 1777–1779-yy.da bu kitob 4 jildli, 1781–1783-y.da 6 jildli holida ikki-uch marta qayta nashr etilgan. Bartalemi de Erbelo de Molenvilning fransuz tilidagi qomusidan farqli o‘laroq, N.ning hayoti va ijodini batafsilroq tasvir etib beruvchi tadqiqot boshqa bir olim Yozef fon Xammer-Purgsthal tomonidan yaratildi. Bu uning nemis tilida chop etilgan “Nafis fors nutq san‘ati” (Vena, 1818) kitobidan joy olgan. 1841-y. Parijda N.ning G‘arbdagi ilk noshirlardan biri

sanalgan fransuz sharqshunosi Eten Kartmer “M.L.” va “T.M.A.” asarlarini (qisqartirilgan holda) “Sharqiy turk adabiyoti xrestomatiyasi” kitobida chop qildirdi.

Sharqshunos olimlar qatorida Fransua Alfons Belen (1817–1877) nomi alohida e’tirof etiladi. “Alisher Navoiy tarjimai holi va adabiy hayotiga oid ma’lumotlar, uning asarlaridan olingan parchalar ilovasi bilan” (“*Notice biographique et littéraire sur Mir Ali-Chir Nevaii, suivie d’extraits tirés des œuvres du même auteur*”) maqolasi olimning N. haqidagi tadqiqotlarining dastlabkisidir. Fransuz tilidagi mazkur maqola 1861-y. “Journal Asiatique” (Osiyo jurnali)ning 17-sonida e’lon qilingan. Tarjimonning asardagi obrazli iboralar, maqol, matal va hikmatlarni asliyat mazmuniga monand ravishda o‘g‘irishga uringani seziladi. Ikki bo‘limdan iborat mazkur tadqiqotning birinchisida N.ning hayoti va ijodi haqida fikr yuritilgan bo‘lib, ikkinchisida “M.N.” va “X.M.” asarlaridan parchalar asl nusxada (ya’ni, arab imlosiga asoslangan eski o‘zbek yozuvida) va fransuz tilidagi tarjimalari b-n o‘quvchilar hukmiga havola etilgan. 1866-y.da “Sharq donolari” turkumida yozilgan “Mir Alisher Navoiyning fazilatlarini, estetik va falsafiy qarashlari” (“*Caracteres, maximes et pensees de Mir-Ali-Chir Nevai*”) nomli ikkinchi maqolasida olim “M.Q.”ni birmuncha tahlil qilgan, shuningdek, kitobning o‘ziga maqbul boblarinigina fransuzchaga o‘g‘irgan. Tarjimaning asosiy fazilati ularga yozilgan 90 dan ortiq izohlarda o‘z aksini topgan.

O‘tgan asr boshida 1900-y.da nashr etilgan Sh.Sheferning “Arab, fors va turkiy tillardagi qo‘lyozmalar majmuasi katalogi”da N. qalamiga mansub asarlarning 16 ta qo‘lyozma nusxasiga tegishli ma’lumotlar keltirilgan. Edgar Bloshe esa “Milliy kutubxonada saqlanayotgan turkiy qo‘lyozmalar katalogi” (“*Les enluminures de manuscrit orientaux de la Bibliotheque National. Paris*” 1926) maqolasida N.ning 35 ta qo‘lyozma nusxasini tavsif etgan. Umuman olganda, hozirda N.ning 240 ming misradan iborat nazmiy asarlari

va nasriy durdonalari Yevropa kutubxonalarida saqlanishiga doir ma'lumotlar bir qator manbalardan ma'lum. Parij Milliy kutubxonasi, Kanadadagi Toronto dorulfununi, Vena Qirollik kutubxonasi, Venger Fanlar akademiyasi, Britaniya muzeyi, Berlin, Venetsiya, Oksford universitetlari kutubxonalarida N. merosidan "X."ning to'liq holdagi va mazkur asar tarkibidan o'rin olgan to'rt dostonning alohida ko'rinishdagi, "X.M."ning to'liq, shuningdek, to'rt devonning ko'plab qo'lyozma nusxalari, turli davrlarda ko'chirilib, tanlangan she'rlar va kulliyot tarzida tartib berilgan to'la qo'lyozma asarlari hamda "L.T.", "M.N.", "N.M.", "T.M.A.", "M.L.", "M.A." "D.F."larning ko'p nusxali qadimiy qo'lyozmalari saqlanadi. Bundan tashqari mazkur asarlar asosida tuzilgan ahamiyatli "Ma'bani lug'at" va uning nemis va fransuz tilidagi tarjima nusxalari, "Badoye' ul-lug'at", "Abushqa", "Lug'ati chig'atoyi va turki usmoni", "Kitob ul-lug'at", "Ussilisoni turki" va boshqalar ham G'arb kutubxonalaridan o'rin olgan. N.ga tegishli 28 ta mustaqil asarning qo'lyozmalari G'arbiy Yevropa ilm ahli u-n hozirgacha ishonchli manba hisoblanadi. Ular orasida N. hayotligida ko'chirilgan va ulkan ilmiy qimmatga ega nusxalar ham mavjud.

Uzoq yillar London va Kembrij universitetlarida arab-fors tillaridan saboq bergan, shuningdek, Britaniya muzeyida ishlagan shvetsariyalik sharqshunos olim Sharl Per Anri Re o'z faoliyati davomida ingliz sharqshunos olimi Uilyam Kyureton (1808–1864) tomonidan boshlangan "Sharq qo'lyozmalari katalogi"ni 1894-y.da tugallash b-n birga o'zining "Turk qo'lyozmalari katalogi"ni ham 1888-y.da nashr qildirdi. Ularda Britaniya muzeyidagi N. asarlari qo'lyozmalari tavsifi keltirilgan. G'arbnning ko'zga ko'ringan yana bir sharqshunosi Yan Shmidt "Manchester Jon Raylends universiteti kutubxonasidagi turk qo'lyozmalari katalogi" tarkibidagi "Islomiy qo'lyozmalar va kitoblar"ning 2-jildida ("Islamic Manuscripts and Books" Volume 2) N. "X."si qo'lyozmasiga tegishli izohlarni XV asr nodir qo'lyozmalari qatorida taqdim etgan.

Mazkur nashrda buyuk shoir hayoti va ijodiga doir ma'lumotlarni ham uchratish mumkin. N. hayoti, ijodini o'rganishga jiddiy kirishgan fransuz olimi Lyusyen Buva 1902-y. Parijda bo'lib o'tgan sharqshunoslar anjumanidagi ma'ruzasida "M.L." asarining o'sha paytda yangi topilgan qo'lyozmasiga to'xtalgan. Olim 1926-y. "Osiyo" jurnalida o'zining "Temuriylar davri madaniyati haqida risola"sini ("Essai sur la Civilisation timouride") nashr qildirgan. Lyusyen Buva ushbu tadqiqotida temuriylar madaniyati, san'ati va adabiyotiga to'xtalarkan, bu davrda yashagan fors-tojik va turkiyzabon shoirlar ijodini yoritdi. Lyusyen Buva buyuk mutafakkir shoir shaxsiyatini manfaatparastlikdan yiroq kamtar va vatanparvar sifatida ta'riflaganiga qaramay, asarlarining g'oyaviy-badiiy qimmatini to'g'ri baholashga erisholmadi. U "M.Q."ni Nosir Xisravning "Saodatnoma", "L.T."ni esa Fariddin Attorning "Mantiq-ut-tayr" asarlarining taqlidi va tarjimasini, "H.A."ni turli forsiy manbalardan olingan majmuadir, deya isbotlashga urindi. Lyusyen Buva ushbu risolasini hech o'zgarishsiz 1927-y.da "Mo'g'ul imperiyasi" ("Histoire du monde. Tome VIII. L'Empire mongol. Paris, 1927") nomli monografiyasiga ham kiritgan.

Yana bir e'tiborli kitob, bu taniqli fransuz olimi va shoiri Remon Keno muharrirligida chop etilgan 2 jildli "Pleyada qomusi" ("Encyclopedie de la Pleiade. Histoire des Litteratures". – Paris, 1956.)dir. Uning 1-jildidagi M.Talbo qalamiga mansub "Turkiy xalqlar adabiyoti" bobida N.ijodiga ancha keng o'rin berilgan. M.Talbo o'z maqolasini yozishda F.A.Belen va L.Buva tadqiqotlaridan foydalangan. Remi Dor, Rem Lui Bazen, Jan-Pol Ru, Bake-Grammonlar n.shunoslik bo'yicha yirik tadqiqotlar olib borgan fransuz olimlaridir. Ular O'zbekistonda yashab, o'zbek tili va madaniyati tarixiga bag'ishlangan tadqiqotlar yaratishdi. Tilshunos olim Remi Dor rahbarligida fransuzcha-o'zbekcha va o'zbekcha-fransuzcha lug'atlar nashr qilindi. U N.ning "Mufradot" risolasini o'rganishi natijasida, "Alisher Navoiy muammolari" (Parij, 2006) nomli

tadqiqotini yozdi. Olimning bu monografiyasi fransuz sharqshunosligidagi katta yutuqlaridan biri sifatida baholanadi.

Barbara Kellner Xenkel, Yurgen Paul, Klaus Shonig, Erika Tauvbe, Klaudya Romer, Mark Kirshner, Zigrid Klaynmixel va Yoxim Girlishi kabi olimlarning tadqiqotlari orqali Germaniyada ham N. ijodiga qiziqish yuqoriligiga guvoh bo'lish mumkin. 2003-y. Germaniyada "Alisher Navoiy" nomli to'plamdan N. ijodi, uning shaxsiyati va temuriylar davriga oid mavzularda nemis va ingliz tillarida yozilgan ilmiy maqolalar o'rin olgan.

Shotlandiyalik sharqshunos olim Elias Jon Uilkinson Gibb uzoq yillar sharq adabiyotini o'rgangan. Edvard Braun tahriri ostida ingliz tilida bosmadan chiqarilgan "Turk she'riyati tarixi" kitobida ("History of Ottoman Poetry" Nachdruck London 1958-67) avstraliyalik sharqshunos, tarixchi, tarjimon Yozef fon Xammer-Purgshalning (Hofiz Sheroziy, Nizomiy, Fuzuliy, Ibn al-Farid, Al-Mutanobbiy, Unsuriy, Boqiy singari bir qancha shoirlarning asarlarini nemis tiliga o'g'irgan) ishlarida yo'l qo'yilgan ayrim kamchiliklar xususida to'xtalgan. Uning ishini davom ettirish maqsadida 200 ga yaqin mumtoz adabiyot vakillarining biografiyasi, ular ijodidagi bir qancha tarjima g'azallar, shuningdek, manbadan o'rin olgan asarlardagi falsafiy va irfoniy qarashlari borasida o'z fikrlarini bildirgan.

AQSH va Kanadada olib borilgan ilmiy tadqiqotlar N.ni nafaqat shoir, balki o'z davrida qudratli davlat arbobi bo'lganini namoyon etadi. Bu borada 1979-y.da Garvard universitetida "Husayn Boyqaro saroyidagi adabiy muhit va uning siyosiy xususiyati" degan mavzuda doktorlik dissertatsiyasini yoqlagan Kanadaning Toronto universiteti professori Maria Eva Sabtelni xonimning izlanishlarini alohida ta'kidlash joiz. Sabtelni xonim Sharq adabiyotida mashhur bo'lgan ko'plab arab, fors va turkiy manbalar, shu jumladan, Faxri Hiraviy tomonidanforschaga o'g'irilgan N.ning "M.N.", Zayniddin Vosifiyning "Badoye'ul-voqoye", Davlatshoh Samarqandiyning "Taz-

kirat ush-shuaro", Muhammad Haydar Dug'lotning "Tarixi Rashidiy", Som Mirzoning "Tuhfayi Somiy", Boburning "Boburnoma", Xondamirning "Habib us-siyar" asarlarini o'rganish orqali Sulton Husayn Boyqaroning qirq yil davomida Hirotda davlatchilik siyosatida va madaniy hayotida tutgan o'rni, N.ning homiylik faoliyati va ma'naviy rahnamoligini ochib berishga erishgan. Bu borada matbuotda e'lon qilib borayotgan qator maqolalari olimning N. siyomosiga qiziqishi anchayin yuqoriligini isbotlaydi: "XVI asr boshida Markaziy Osiyoda madaniy va siyosiy hayot" (*"Art and Politics in Early 16th Century Central Asia"* // *Central Asiatic Journal*. 27/1-2, 1983. pp 121-148), Islom ensiklopediyasi sahifalaridan o'rin olgan "Mir Alisher Navoiy" (*"Ali Shir Navai: Bakhshi and Beg"* // *Harvard Ukrainian Studies*, vol.3/4, part 2. *Euchaisterion: Essays presented to Omeljan Pritsak on his 60-birthday by his Colleagues and Students (1979-1980)* pp 797-807); "Alisher Navoiyning "Vaqfiya" asari tavba-tazarru yo'lida" (*"The Vaqfiya of Mir Ali Shir Nava'i as Apologia"* // *Journal of Turkish Studies*. Vol.15, 1991. *Fahir Iz Festschrift II*. Pp. 257-271), "Temuriylar davri ta'lim va homiylik asoslari: XV asr Hirotda Alisher Navoiy "Ixlosiya" majmuasi va uning vaqf qilinishi" (*"A Timurid Educational and Charitable Foundation: The Ikhlasiyaya Complex of Ali Shir Navai in 15th century Herat and its Endowment"* // *Journal of the American Oriental Society*, vol.111, #1, (Jan-Mar. 1991), pp. 38-61) singari ilmiy maqolalari shular jumlasidandir. Shuningdek, Kaliforniya universiteti (AQSH) professori Mark Tuton 2014-y.da N. "X."si bo'yicha doktorlik ishini himoya qilishda Sabtelni xonim singari katta muvaffaqiyatga erishdi.

Massachusettslik adabiyotshunos, yozuvchi va shoir Dennis Deyli ko'p yillik izlanishlari tufayli N. g'azallaridan bir qanchasini ingliz tiliga o'g'irgan. Uning "Cervena Barva Press" nashriyoti tomonidan chop qilingan "Alisher Navoiyning yigirma bir g'azali" (*"Twenty-One Ghazals"* *Alisher Navoiy, translated from the Uzbek by*

Dennis Daly) kitobi AQSHda iliq kutib olindi. Amerikaning ko‘plab adabiyotshunoslari mazkur asarga o‘z fikrlarini matbuot va elektron nashrlar orqali bildirishgan. Jumladan, mamlakatning ko‘zga ko‘ringan shoiri va adabiy tanqidchisi Judi Kats-Levin *The Boston Area Small Press and Poetry Scene* blogida 2017-y.ning 30-iyunida tarjima asarga taqrizini e‘lon qildi (*Twenty-One Ghazals Alisher Navoiy, Translated from the Uzbek by Dennis Daly-Reviewed by Judy Katz-Levin*). Unda Judi Kats-Levin shoir shaxsiyati-yu she‘rlariga yuksak baho berib, o‘ziga xos nodir iste‘dod sohibi bo‘lganini ta‘kidlagan. Shu taxlit fikrlar amerikalik islomshunos olim Barri Xobermanning “Saudi Aramco World” jurnalida nashr qilingan “Turklarning Choseri” (“Chaucer of Turks”) maqolasida ham uchraydi. U N.ni Sharq Uyg‘onish davri asoschilaridan biri sifatida ta‘riflab, mumtoz adabiyotdagi roli va ta‘sirini ingliz shoiri Jeffi Choserga qiyoslagan. Harri Dik esa O‘zbekistonga kelib “L.T.”ning nasriy bayonini ingliz tiliga tarjima qilgan. U N.ni “*Dunyoni ma‘naviy tanazzuldan qutqara oladigan ko‘ngil bog‘ining bog‘boni*”, deya e‘tirof etadi. Bunga qadar Umar Xayyom ruboiylarini inglizchaga o‘girib, mashhurlikka erishgan ingliz shoiri Edvard Fitsdjerold “L.T.”ning nazmiy versiyasini inglizchaga tarjima qilgani va bu asar 1899-y. da Bostonda bosilgani borasida ma‘lumotlar uchraydi. Mutarjim haqida Farididdin Attorning “Mantiqut-ut-tayr” asarini 4500 misradan 1500 misraga qadar qisqartirgan holda o‘girgan, degan qaydlar ham bor. Edvard Fitsdjerold “Mantiqut-ut-tayr”ning ingliz tilidagi tarjimasini “Qushlar mashvaratidagi qush nigohi” (“A Bird’s-Eye view of the Bird Parliament”) deb atagan.

N. asarlarini tarjima qilgan xorijlik mutarjimlar qatoriga N. g‘azaliyotini polyak tiliga o‘girgan Yanush Kijjovskiyni, “F.Sh.” dostonini ukrain tilida taqdim etgan shoir Nikolay Bajanni, Vengriyaning ko‘zga ko‘ringan Europa Kiadó nashriyoti orqali 1966-y. “F.Sh.”ni vengerchada to‘liq holda bosmadan chiqargan Andrashni, shuningdek, dastlab “Qaro ko‘zim” radifli g‘a-

zalni fransuzchaga o‘girib, “G‘azallar va boshqa poemalar” (Alisher Navoi. *Gazels et autres poemes.* – Paris: Orphee/La Difference, rr.1991-127) nomli tarjima to‘plamini chop ettirgan Jan-Pyer Balfni kiritish mumkin.

N.ning ajoyib lirikasi, chuqur falsafiy fikrlari, inson tafakkuriga ta‘sir etadigan yorqin poetik obrazlari va tasviriy vositalari turk shoir-yozuvchilari va olimlarining e‘tiborini o‘ziga jalb etib kelgan. M-n, N.S.Banarli N. ijodini juda yuqori baholarkan, uning ta‘siri Ahmad Poshsho, Sulton Salim, Nodim ijodida sezilishini o‘zining “Resimli Turk Edebiyati Tarihi” kitobida bayon etgan va “Navoiy faqat Markaziy Osiyo emas, butun turkiy xalqlar adabiyotining buyuk vakilidir. U o‘z davri va undan so‘ng ham ijodkorlar u-n ideal bo‘lib qoladi. Navoiydek yozish har bir shoirning orzusi edi”, deya yuksak baho bergan.

Turk adabiyotshunolaridan biri F.Ko‘prulu 1934-y.da Istanbulda e‘lon qilingan “Turk tili va adabiyoti ustida tadqiqotlar” kitobining “Alisher Navoiy va adabiy ta‘sir” mavzusidagi izlanishlarida turk shoirlari ijodida N. she‘riyati, qarashlari va fikrlari nechog‘lik ta‘sir ko‘rsatgani xususida bahs yuritadi. Keyinchalik ham turk adabiyotshunoslari N. ijodini o‘rganishga katta qiziqish bildirib, o‘z izlanishlarini davom ettirishdi. M-n, 1970-y.da Kamol Eraslan N.ning “Nasoyim ul-muhabbat min shamoyimil futuvvat” asarining matn va til xususiyatlari” nomli doktorlik dissertatsiyasini himoya qildi.

N.shunos olim Ogoh Sirri Levend 4 jildli N. tanlangan asarlarini nashr etgach, 1965-y.da “Alisher Navoiy” nomli risolasini yozdi. “O‘rta Osiyodagi vaziyat: turkiy va forsiy tillarning adabiy til sifatida tarqalishi”; “Navoiyning bolalik, yigitlik, keksalik davrlari”; “Alisher Navoiyning devonlari, Jomiy va Navoiy munosabatlari”; “Navoiy ‘Xamsa’si xususida: nazira, javob tarjima”; “Xamsa” tarkibiga kiruvchi dostonlarning o‘zidan oldingi salafining asarlari b-n qiyosiy tahlili”; “Navoiy va adabiy til”, “Navoiy va Hirot”, “Navoiy va ishq”; “Navoiyning devonlari va Xamsa” kabi bo‘limlardan iborat mazkur riso-

laning kirish qismida olim Turkiyada N. hayoti va ijodining o'rganilishi borasidagi dastlabki tadqiqotlar haqida so'z yuritadi. U o'z tadqiqotlarini Sulaymoniya kutubxonasidagi Fotih bo'limida saqlanayotgan 4056-raqamli N. kulliyotini o'rganishdan boshladi. Darvesh Muhammad Toqiyning qalami b-n bitilgan Turkiyaning "Revan" kutubxonasidagi 808-raqamli kulliyot ham olim izlanishlarining muvaffaqiyatida g'oyat katta rol o'ynagan. Mazkur qo'lyozma Hirotda 1496–97-yy.da ko'chirilgani b-n bebahodir. Bu qo'lyozmaning fotonusxasini O'zbekistonga olib kelgan prof. H.Sulaymon: "Sulton Husayn kutubxonasi-ning mahoratli peshqadam xattotlaridan bo'lgan Darvesh Muhammad Toqiy ko'chirgan kulliyotning mazkur qo'lyozmasini N. ko'rganiga shubha yo'q. Chunki u shoirning o'zi tuzgan kulliyot nusxasi va unda N.ning o'zi yozgan so'zboshi, ya'ni "Munojot"i bor, deya ta'kidlagan edi.

Shuningdek, 2006-y.da o'zbek tiliga tarjima qilingan turkiyalik yana bir adabiyotshunos Yusuf Chetintog'ning "Alisher Navoiyning usmonli turk she'riyatiga ta'siri" nomli kitobi Turkiyada N. ijodiga ehtiromning naqadar yuksakligini ifodalaydi.

Ad.: Belin F.A. Notice biographique et littéraire sur Mir Ali-Chir Nevaii, suivie d'extraits tirés des œuvres du même auteur // Journal Asiatique. № 17. 1861; Belin F.A. Moralistes orientaux. Caractères, maximes et pensées de Mir Ali Chir Névaïi // Journal asiatique. № 7, 1866; Холбеков М. Парижнинг Миллий кутубхонасида сақланаётган шарқ қўлёзмалари каталоги. // Ўзбек тили ва адабиёти, 1985. 5-сон; Сотимов У. "Инкордан иқроргача" Урганч – 1994.

Sh.R.

NAVOIY VA INTERNET NASHRLARI

– Bugun jahonning ko'zga ko'ringan bir qator internet nashrlarida N. ijodi va hayoti b-n bog'liq ma'lumotlarni topish mumkin. Aytish joizki, ularda N.ning rus, ingliz, nemis, venger va bosh-

qa ko'plab tillarga o'girilgan lirik va epik asarlari kiritilgan. Quyidagi saytlar orqali kitobxon nafaqat N. asarlari matni, balki audio va video lavhalari bilan tanishish imkoniga ega:

www.iranicaonline.org, <https://muse/jhu.edu>, citeseerx.ist.psu.edu, <https://journals.openedition.org>, <https://www.questia.com>, <https://www.afternic.com>, <https://www.people-travels.com>, <https://www.britannica.com>, <https://www.advantour.com>, huberlin.hosted.exlibrisgroup.com

Sh.R.

NAVOIY – ADABIYOTSHUNOS – N.

ulug' shoir va mutafakkir, davlat arbobi va madaniyat homiysi bo'lishi b-n birga ulkan alloma bo'lgan. N.ning olimlik faoliyati ko'p qirrali; adabiyotshunoslik uning eng muhim jihatlaridan biri. N. badiiy ijod b-n ilmiy tadqiqot va kuzatishlarini omixtalikda olib borgan. Tarixchi Xondamir N.ning 1469-y.dan so'nggi serqirra faoliyati haqida "Makorim ul-axloq" asarida: "...butun vaqtini kitob iboratlarini tuzatish, ma'nolarini tekshirish, dalillar b-n isbot etish, masalalarni hal qilish, naqliy ilmlarning sirlarini va aqliy fanlarning nozik nuqtalarini topishga sarf qildi", – deb yozadi.

N. adabiyotshunos sifatida boy meros qoldirdi. Uning adabiyotshunoslikka oid asarlarisiz o'sha davr adabiyoti tarixini o'rganish qiyin. O'z davri adabiy va ilmiy hayotining markazida bo'lgan N. barcha muhim va nozik masalalarga o'z munosabatini bildirishga harakat qilgan.

N.ning adabiyotshunoslik faoliyati uning o'z devoni – "B.B."ga debocha yozishdan boshlangan. XV asrning 70-yy.da tuzilgan bu devonning debochasi Sharq adabiyotida devon tuzish an'anasi b-n bog'liq ko'p masalalarga oydinlik kiritish, bu masalalarga N.ning qarashlarini aniqlash, shu davr she'riyati xususiyatlarini belgilashda muhim voqea bo'ldi.

N. keyinchalik "N.N." devoni, "X.M." kulliyotining 1-devoni, "S.Z." nomli forsiy qasidalari to'plamiga ham debochalar yozib, bu an'anani yanada davom ettirdi va chuqurlashtirdi.

N. 1491-y. XV asr shoirlari haqida ma'lumot berib, asarlaridan namunalar keltirgan "M.N." tazkirasini yaratishga kirishdi. Ma'lumki, bu asar keyingi davrlar tazkirachiligiga ulkan ta'sir ko'rsatdi.

XV asrda Xuroson va Movarounnahrda yashab ijod qilgan adabiyot va fan ahllari orasida Jomiyning roli g'oyat katta bo'lgan. Jomiy b-n eng yaqin ijodiy va insoniy munosabatlarda bo'lgan N. ustozlari haqida "X.M." (1494) yodnoma asarini yaratdi. N. avlodlarga Jomiy haqida nihoyatda qimmatli ma'lumotlar qoldirdi, Jomiyning o'z davri madaniy hayotida tutgan o'rnini ko'rsatib berdi.

Shuningdek, N. ustozlari, o'sha davr ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayotida muhim rol o'ynagan Sayyid Hasan Ardasher va Pahlavon Muhammad haqida ular vafotidan so'ng "H.S.H.A." (1490-1491), "H.P.M." (1493) asarlarini yaratdi. N. adabiyotshunoslikka oid asarlarida badiiy asarlarga baho berishda shakl va mazmun birligiga, mahorat va til, adabiyotning nazariy masalalarini ishlashga katta e'tibor bergan. N.ning aruz vazni haqidagi "M.A." (1492) asarining yaratilishi o'zbek she'riyati, adabiyotshunoslik fani tarixida muhim hodisa bo'ldi.

N. davrida she'riy janrlar nazariyasiga qiziqish kuchli edi. Muammo haqida Jomiyning to'rt risola yaratgani ma'lum. N. ham bu mavzuga qo'l urib, 1485-y. forsiy tilda "R.M." ("Mufradot") asarini yozdi. Jomiy bu risolaning yaratilishini ma'qulladi.

Ulug' shoir umrining oxirlarida yaratgan tilshunoslikka oid "M.L." (1499) nomli mashhur asarida, avvalo, buyuk tilshunos olim sifatida maydonga chiqqan bo'lsa-da, asarning adabiyotshunoslik doirasidagi ahamiyati ham katta. N. o'zbek tilining beqiyos boyligini ko'rsatish b-n birga o'z davridagi adabiy hayot hodisalarini, badiiy adabiyot yutuqlarini chuqur tahlil etib, shu jarayonda o'z ijodiy yo'li haqida ham boshqa manbalarda uchramaydigan qimmatli ma'lumotlarni bergan. "M.L.", "M.N.", "X.M." kabi asarlar N.ning fors-tojik adabiyoti tarixidan ham

chuqur xabardor ekanini bildiradi. N. "M.L."da fors-tojik shoirlarining devonlari haqida gapirib: "O'qurig'a davovindin bu faqir mutolaasig'a ko'p mashg'ul bo'lmag'on devon oz erkin", deb yozadi.

N.ning "X." dostonlari, "L.T." dostoni, "X.M." devonlarida adabiyotshunoslik ahamiyatiga ega bo'lgan ma'lumotlar ko'p. "X." dostonlari har birining boshlanish qismlarida xamsanavis ustozlaridan Nizomiy, Xusrav Dehlaviy, Jomiylar madhiga yoki o'z "X."sining yaratilish sabablariga to'xtalar ekan, bunda N.ning muhokama va mulohazalari, u yoki bu ijodkorga bergan bahosi, ma'lumotlari uning chinakam adabiyot olimi ekanidan dalolat beradi.

"T.M.A.", "N.M.", "T.A.H." asarlarida ham o'zbek va fors-tojik adabiyoti tarixiga oid ma'lumotlar muhim o'rin tutadi. "M.Q."ning 16-fasli ("Nazm gulistonining xush nag'ma qushlari zikri")da mutafakkir olim adabiyot tarixini g'oyaviy-badiiy jihatdan tasnif qilishga intiladi va uning o'ziga xos mezonlarini bayon qiladi.

N. adabiy majlislarda faol ishtirok etib, adabiy fikr taraqqiyotiga kuchli ta'sir ko'rsatdi. N. o'tmish va o'ziga zamondosh shoirlarning asarlarini, xalq og'zaki ijodi namunalarini to'plashga katta e'tibor beradi. "M.N."da, Xalil Sultonning Amir Temur o'rniga podshoh bo'lganini xabar qilish b-n birga uning she'r yozganini, lekin devonini qidirib topa olmaganini ham aytadi: "Andoqkim, devoni ta'rifida Xoja Ismatulloh qasida aytibdur, ammo tilab topilmadi". U o'z davridagi adabiyotshunoslikka oid bir qancha asarlarning yuzaga kelishida tashabbuskor ham bo'lgan.

N.ning adabiyotshunoslikka oid asarlari, adabiy qarashlari hozir ham adabiyot va adabiyot haqidagi fanning rivojiga xizmat qilmoqda.

Ad.: Фиёсиддин бинни Ҳумомиддин Хондамир. Макорим ул-ахлоқ. – Т., 1948; Абдураҳмон Саъдий. Адабиёт олими ва танқидчиси сифатида Мир Алишер Навоий. Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1938, № 11–12-сонлар. Бертельс Е.Э. Наваи. М–Л.,

1948; Зоҳидов В. Улуг шоир ижодининг қалби. – Т., 1970; Ҳайитметов А. Алишер Навоийнинг адабий-танқидий қарашлари. – Т., 1959; Зоҳидов Л. Алишер Навоий ижодида муаммо жанри. – Т., 1986; Ўзбек адабиёти тарихи. 2 жилд. – Т., 1978.

Ab.H.

“NAVOIY ABADIYATI”– Guliston davlat universitetida nashr qilingan n.shunoslikka oid maqolalar to‘plami. Mazkur to‘plam ulug‘ shoir tavalludining 570 yilligi munosabati b-n 2011-y. da chop qilingan. To‘plovchi: M.Mamatqulov. Kitobdan A.Qayumov, I.Haqqul, Q.Ergashev, B.To‘yuchiboyev, O.Jo‘raboyev, M.Mamatqulov, B.Rajabova, U.O‘ljaboyev, S.O‘tanova, H. Mirhaydarov, Q.Kubayev, O.Fayzullayeva kabi olimlarning maqolalari o‘rin olgan.

Ad.: Navoiy abadiyati. – T., 2011.

Muz.M.

NAVOIYNING ABDULHAQ ABDULLAYEV TOMONIDAN CHIZILGAN PORTRETI – O‘zbekiston

xalq rassomi Abdulhaq Abdullayevning portret janrida yaratgan asari. Unda N. siymosi aks ettirilgan. Portretning asl nusxasi O‘zR FA Davlat adabiyot muzeyida saqlanadi. Portret matoga moybo‘yoqda chizilgan. Musavvir shoirning yoshi o‘tgan, soqollariga oq oralagan davrdagi suratini yaratgan. Suratda shoir tik turgan holatda tasvirlangan. N.ning kiyimlari tasvirida rassom an’anaviylikni saqlagan, ya’ni boshqa musavvirlar asarlarida bo‘lganidek, shoir bu portret-da ham yangi kalta xil’at kiygan, boshiga salla o‘ragan, salla tepasida shoirning bosh kiyimi – taqyaning bir qismi ko‘rinadi. Shoir libosi tasviridagi an’anaviylik elementlari ranglarning qo‘llanishida, ham ko‘zga tashlanadi: suratda N. ko‘k rangli to‘n (xil’at) kiygan va

oq rangli salla o‘ragan. Rassom N.ning yoshi o‘tgan davrini aks ettiruvchi portret yaratgan, lekin biz bunda shoirni qaddi bir oz egilgan, ikki qo‘li b-n hassaga tayangan holdagi tasvirini ko‘rmaymiz. Uning qomati tik. Shoir qo‘liga hassa ham ushlamagan, qo‘llarini bir-biriga qovushtirib turadi.

Rassom N.ning bu portretini Hirotning tong manzarasi fonida chizgan. Bu usuldan Kaydaloov ham o‘zining mashhur asari – N. portretini yaratishda foydalangan. Suratda otayotgan tong yorug‘ida qal’a devorlari, darvozalari o‘ziga xos bir ko‘rinish kasb etadi. Shoir shaharning ana shu manzarasiga o‘ychan holatda boqib turibdi. Mazkur ko‘rinishda ramziy ma’no borligi ayon bo‘ladi. Shahar manzaralari mamlakatni, yurtni tajassum etadi. Ulug‘ shoir va davlat arbobining tong paytida bedor holatda ana shu manzaraga boqib, chuqur xayollarga berilishi uning mamlakat, davlat, xalq tashvishi b-n yashayotgani, ayni paytda ham uni ana shu kechinmalar uning ong-u shuurini band qilganidan dalolat beradi. Rassom buni shoirning yuz ifodasida ham aks ettirishga muvaffaq bo‘lgan.

Q.E.

NAVOIY ADABIY TANQIDCHI SIFATIDA – Har qanday adabiy muhitda o‘tmishda ham, hozir ham ijodkorlar, adabiyot muxlislari orasida adabiy meros, adabiy an’analar, asarlarining mualliflari yuzasidan adabiy mulohazalar, tortishuvlar yuz berishi, bu esa shu davr adabiy jarayoniga o‘z ta’sirini ko‘rsatishi tabiiy. Shu asosda adabiy tanqidchilik rivojlangan, yangi fikrlar bildirilgan, adabiyot taraqqiy etgan.

Shunday ahvolni biz XV asrda Xuroson va Movarounnahr shaharlarida ham ko‘ramiz. Xususan, N.ning Mashhad, Samarqand, Hirot-dagi hayoti, ijodi uning shu shaharlardagi adabiy hayoti b-n chambarchas bog‘langanini ko‘rsatadi. N.ning tanqidiy fikrlari, avvalo, adabiy meros masalalarida ko‘zga tashlanadi. Ulug‘ shoir Abulqosim Firdavsiy, Nizomiy Ganjaviy, Amir Xusrav Dehlaviy, Atoiy, Sakkokiy kabi salaf-lari ijodini sin-

chiklab mutolaa qilar ekan, ularni tanqidiy ravishda o'rgandi, uning "X." dostonlari, "M.N." tazkirasidagi bu shoirlar yuzasidan bildirgan fikrlari buning dalilidir. M-n, N. o'zigacha "X." yozgan shoirlar Bahrom mavzusida qalam tebratar ekanlar, uning tarixini to'la o'rganmaganlarini va barcha tarixiy manbalarni ko'zdan kechirmaganlarini tanqid qilib, "S.S." dostonida deydi:

*Yana bukim, alar yozarda varaq,
Berdilar chun raqam ishiga nasaq.*

*Qissa ko'praq ekanni bilmadilar,
Yana istarga sa'y qilmadilar.*

Lekin N.ning adabiy tanqidchiligi ko'proq o'z davri adabiyotiga, ya'ni o'zi faol qatnashayotgan adabiy jarayon ishtirokchilari ijodiga, uning yaxshi va yomon, kuchli va kuchsiz tomonlariga qaratilgan edi. N. o'ziga zamondosh shoirlardan Abdurahmon Jomiy, Lutfiy, Ashraf, Hiloliy, Binoyi, Shayxim Suhayliy, Osafiy kabilarning ijodiga yuksak baho bergan bo'lsa ham, umuman, o'z zamondoshlari ijodidan qanoat hosil qilmas, ularni tinmay mehnat qilishga, mahorat cho'qqilarini egallashga da'vat etar edi. Bu jihatdan uning "H.A." dostonida u nafas olayotgan adabiy muhitdagi qalamkashlarning da'vosi katta bo'lib, ijodiy ishga tayyorgarligi, umumiy bilim saviyasi, iste'dodi esa g'oyat pastligini tanqid qilib yozgan quyidagi satrlari juda xarakterlidir:

*Tab' kaj-u borcha takallum namoy,
Nag'ma chab-u borcha tarannum saroy.*

*Anglamayin so'zda tuyuq bahrini,
Qaysi tuyuq, balki qo'shuq bahrini.*

*Lafzlari bemaza, tarkibi sust,
Nosara ma'ni-yu ado nodurust.*

*Borchasig'a da'viyi ma'niyi xos.
Xoslarim topmay alardin xalos.*

She'rning, adabiyotning, shoirlikning qadrini yuksak bilgan N. har qanday she'r haqiqiy she'r emasligini, o'zini shoir deb atagan barcha ham haqiqiy shoir bo'la olmasligini chuqur tushunar va adabiy faoliyatda tanqid yo'li b-n yaxshi shoirlarni tarbiyalab yetishtirishga katta ahamiyat berar, bu sohada o'z zamondoshlarining kichik bir yutug'i ham uni shodlantirib yuborar edi. N. "M.N."da Samarqand va Hirotdagi shoirlardan Mir Hoji Sug'd, Mirzobek, Mavlono Sa'd, Ashraf, Muhammad Ali Jaloliy, Shohiddin kabilarning ayrim baytlari va she'rlariga ijobiy baho berishi shundan.

Shu b-n birga N. o'z tazkirasida Mavlono Qobiliy, Mavlono Xurramiy, Mir Husayn Bovardiy, Sog'ariy kabilarning mazmunsiz she'rlarini qattiq tanqid qilishi bejiz emas. N.ga ko'ra she'r, adabiy asar, avvalo, mazmuniga qarab baholani. Lekin iste'dodlarni qadrlagan N. Sog'ariy yaxshi she'r yozganda, uni maqtashdan tortinmaydi:

“Mavlono Sog'ariy agarchi bad she'r erdi,
ammo bu matla'yi xub tushubturkim:

*Chami durbori man-u abri bahor ast yake,
Nolaye zori man-u savti hazor ast yake.*

Tarj.: Mening dur yog'diradigan ko'zim b-n bahor bulutlari birdir, Mening nolayi zorlarim b-n bulbullarning kuylashi birdir.

N.ning adabiy – tanqidiy mulohazalari uning adabiyot sohasidagi boy adabiy-nazariy bilimlariga hamda ijod sohasida to'plagan katta tajribalariga asoslangan edi. N. Abdurahmon Jomiyning epik va lirik she'riyatiga har doim faol munosabat bildirib, tegishli bahoni bera borgan. “M.N.”ning so'nggi sakkizinchi majlisini N. maxsus Husayn Boyqaro she'riy ijodini tahlil etishga bag'ishlagani, unga tanqidiy qaragani diqqatga sazovordir.

N.da, albatta, o'z davri asarlarini atroflicha chuqur tahlil etishdan ko'ra, ularga estetik munosabat bildirish, o'z tanqidiy bahosini bir-ikki so'z b-n ifodalab, “yaxshi”, “ravon” yoki “yo-

mon”, „sust” qabilida fikr bildirish yetakchi o‘rin tutadi. Chunki adabiy tanqidchilikning bu davrdagi umumiy saviyasi ko‘proq shu xildagi baho va munosabatni taqozo etar edi.

Nihoyat N. o‘z tanqidchiligida adabiy asarlarga baho berish b-n cheklanmasdan, bu asarlarni yozgan mualliflarning o‘ziga, xulq-atvoriga baho berishni, yomon xislatlarga ega bo‘lgan talant egalarini keskin qoralashni ham unutmagan. Chunki, N.ning fikricha, yuksak axloqqa ega bo‘lgan kishilargina yaxshi asarlar yozishi va shoir nomiga loyiq bo‘lishi mumkin. Shu jihatdan N. adabiy tanqidchi sifatida “M.N.”da Vali Qalandar Kavsariviy va Osafiyni o‘z qobiliyati va ijodiga loqayd qaragani u-n, Ashraf va Yahyo Sebakni “go‘sha ixtiyor” qilib, xalqdan uzilib yashagani u-n, Mavlono Riyoziyni manman va badxulqligi u-n, Mavlono Xusraviyni “da‘voliqlik va buzurg manish” bo‘lgani, Xoja Abu Is‘hoqni “badxo‘y va mo‘takabbir”ligi, Mavlono Zamoniyni o‘zidan katta shoir (“ulug‘ kishi”)ning taxallusiga sherik bo‘lib, uning taxallusi b-n she‘rlar yozgani, Mavlono Sadr Kotibiyni ichkilikka berilgani u-n tanqid qilishi juda o‘rinli bo‘lgan edi. Bu jihatdan N. Jomiyni hamma iste‘dod egalariga namuna qilib ko‘rsatar edi.

N.ning adabiy-tanqidiy qarashlari uning barcha asarlarida mavjud. Umuman, N. adabiy – tanqidchiligi uning adabiy faoliyatining muhim tarkibiy qismini tashkil etadi. Shoirning bu sohada merosi uning adabiy ijodi kabi qimmatli va hamma avlodlar u-n buyuk saboqdir.

Ad.: Алишер Навоий. Хамса. ТАТ. 10 жилдлик, 6-8-жилд. – Т., 2011; Саъдий А. Адабиёт олими ва тадқиқотчиси сифатида Мир Алишер Навоий // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 1938, №11-12; Ҳайитметов А. Алишер Навоийнинг адабий-танқидий қараашлари. – Т., 1959; Зоҳидов В. Улуг шoir ижодининг қалби. – Т., 1970; Фаниева С. Давр ва адабий ҳаёти кўзгуси, Сўзбоши (қаранг Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. – Т., 1961).

Ab.H.

NAVOIY ALBOMI – Bu majmua (O‘zR FA ShI qo‘lyozma inv.2178,) N.ga nisbat berilib, “Navoiy albomi” – تالسمارم yoki “Ruqaot” nomi b-n yuritiladi. Chunki u muqovalangan bayoz (albom) shaklida bo‘lib, N.ga Abdurahmon Jomiy, Xoja Ubaydulloh Ahror, Sayyid Abdulavval (Xoja Ahrorning kuyovi) va boshqalardan kelgan maktublar muayyan tartib b-n yopishtirilgan. Bu bayozlar (“Murosalo va maktubot”) haqida dastlabki ma‘lumotni buxorolik tazkiranavis Sharifjon Maxdum “Asomi ul-kutub” (“Kitob ismlari”) nomli asarida beradi: “...ziki etilgan bu majmua cheksiz fayz va barakotlar maxzani, g‘aybiy nurlar (ilohiy nur) majmuasidir. Bu sharafli ruq‘alar (maktublar) va tabarruk ruqaot, murosalo (o‘zaro yozishmalar) va maktubot egalarining nomlari o‘sha maktublar oxiri yoki boshida ko‘rsatilgan. Ul zotlarning o‘z mushkin qalamlari b-n yozilgan. Mazkur maktublar Amiri Kabir (N.) qo‘llariga tekkan fursatda hammasini yig‘ib, tartib b-n ziynatlab saqlaganlar”. Bu ma‘lumot haqida manbashunos Yunus Hakimjonov o‘z maqolasida (“Navoiy albomi” 1968) yozishicha: “... Bizni Sharifjon Maxdumning ma‘lumoti qanday asosga suyanganligini aniqlash masalasi qiziqti. Asl manbalarga murojaat qilib izlanishimiz natijasida zullisonayn shoirimiz N.ning mavlono Abdurahmon Jomiy qalamiga mansub “Nafahot ul-uns” nomli kitobining eski o‘zbek tilida qilgan tarjimasidagi bir o‘rin e‘tiborimizni o‘ziga tortdi. Tarjimon tomonidan “Nasoyim ul-muhabbat” deb nomlangan qimmatli asarning Xoja Abdulloh (Ubaydulloh bo‘lishi kerak) Ahror tarjimaiy holiga oid sahifasida quyidagi so‘zlarni uchratdik: “...bu haqir b-n iltifotlari ko‘p bor u-n vahiyoso (vahiyga o‘xshash) ruq‘alari bila musharraf qilib, ishlariga ma‘mur qilur erdi. Bu ruq‘alarni muraqqa’ (kitob) yasab va unda jadval qilib, takallufot (zeb-u ziynatlab) tabarruk yo‘sini bila asordim...”. N.ning o‘z tilidan aytilgan yuqoridagi so‘zlardan shu narsa aniqlandiki, “Murosalo va maktubot”dagi maktublarni albom sahifalariga yopishtirgan,

har bir maktubdagi imzoni kesib olib, hurmat b-n maktub tepasiga o'rnashtirgan va albom sahifalari atrofini jadval b-n ziynatlagan shoridan boshqa shaxs emas". Manbahunos olim A.O'rinboev ta'kidlaganidek, maktublarning ko'pida kimga yozilganligi ko'rsatilmagan, lekin mazmun-mohiyatiga qarab shaxsni aniqlash mumkin. Maktublar ko'proq ijtimoiy-siyosiy va ma'naviy masalalar haqida yozilgan. M-n, Jomiyning N.ga yozgan xati: "Ba'd az arzi niyoz ma'ruz onki, mavlono Abdulkarim, ki dorandai ruq'ayi ixlos ast, mardi solih ast, muddati madid bo'vay hamsoyagi voqe' buda har giz az'vay amre nomuloyim mushohad va mahsus nashuda ast. Iltimos onki, inoyat namuda iltifoti xotiri sharif az'vay dareg' nadorand va dar muhimmiki ruju' namoyad ihtimom namoyand. Tavfiq rafi'q bod". (Tarj.: Arzi niyozdan so'ng maqsad shulki, mavlono Abdulkarim ixlos-u e'tiqodli va solih kishidir. Ko'p yillar qo'shni bo'lib undan hargiz noloyiq gap yoki fe'l ko'r-madim. Sizdan iltimos, unga inoyat qilib, xotiri sharifingiz iltifotini undan darig' tutmang va zarur ish yuzasidan boradi, ehtimom bersangiz. Tavfiq hamrohingiz bo'lsin). Yoki Xoja Ahror Hirotdagi yaqinlaridan biriga maktub yozib, xat mazmunidan N.ni xabardor etishini so'raydi. U quyidagicha: "...o'zingiz mavlono Mir Alisher xizmatlariga borib, bu faqirni ham muborak xotiralariga tushirgach, iltimos qilsangizki, podsho Hazratlariga etkazish lozim bo'lgan so'zlarni hech qanday fikr-u andishaga bormasdan (Xudo roziligi u-n) yetkazsinlar..." Yana bir maktub sababi: N. davlat ishlaridan uzoqlashib, ijod b-n shug'ullanishni o'ziga afzal ko'radi. Xoja Ahror N.ga maxsus (105-sonli) xat yozadi va amirlikdan bosh tortmaslikka, xalq g'amini yeyishga chaqiradi. Chunki Xoja Ahror bilardiki, Xuroson viloyatida N.chalik xalqparvar va ilmparvar yo'q edi. Shu b-n birga N. zamona-sining eng tanilgan, ta'sirini o'tkaza oladigan shaxslari oldidagina emas, Husayn Mirzo huzurida ham so'zini o'tkaza biladigan, dono maslahatlariga ko'ndira oladigan ma'naviy kuchga

ega edi. Jomiy N. nomiga Astrobodga yo'llagan maktublaridan birida yozadi: (mazmuni) "Dudodan so'ngra, muhabbat va xususiyat tili b-n arz shulki, qudrat egasi bo'lgan, sultonga yaqin turgan holda unga so'zi o'tadigan bo'lish ulug' bir ne'matdir, Bu ne'matning shukronasi har bir nafasni musulmonlarning islohi u-n sarf etish, zolimlar zulmini va sarhanglar (soqchilar) zararini ulardan daf' qilish bilan bo'ladi... Agar bu mas'uliyat nozik tabiatingizga og'ir kelib, sharaffli xotirangizga parishonlik ro'y bersa, u og'irlikni bo'yingizga olish bilan xalq uchun qilgan g'amxo'rilingizni taqqoslasangiz farqi nihoyatda balanddir. Boshingizga tushgan ko'ngilsizliklarga sabr qilishingiz oqibatida sizga Alloh tarafidan rahmatlar yuzlangusidir..."

N. davrining yetuk tariqat ahli, Xoja Ahrorning kuyovlari Sayyid Abdulavval shaxsiyati va N.ga yozgan maktuboti hanuzgacha o'rganilmagan. Shu narsa ma'lumki, u zotning maktublari bayozdan joy olishi N. huzuridagi hurmati nechog'lik baland ekaniga dalolatdir. N. b-n Jomiy yoki Xoja Ahror va mutasavvif Abdulavval o'rtalaridagi samimiyat, bir-birlariga nisbatan mehribonlik, fidoiylilik va izzat-hurmat majmua sahifalariga yopishtirilgan maktublarda bot-bot ifodalangan. Mazkur majmua o'zbek adabiyoti tarixi u-n qimmatli manba hisoblanib, bunda Xoja Ahrorning N.ga, Husayn Boyqaroga yozgan 122 ta, Abdurahmon Jomiyning N.ga va boshqa shahzodalarga yo'llagan 313 ta va Sayyid Abdulavvalning N.ga yozgan 20 ta maktubi va boshqalardan tashkil topgan. Maktublar fors tilida "riqo" xat turi b-n yozilib, xos kishilar o'qiy olish u-n, aksar nuqtalar tushirib qoldirilgan. Shuning u-n bu maktublarni, xususan, Jomiy maktublarining o'qilishi qiyinchilik tug'diradi. Mazkur to'plamni manbahunos Ibodullo Odilov ommabop-nasta'liq xatida ko'chirgani diqqatga sazavordir. N. bayozi ("Navoiy albomi")dan keltirilgan misollardan ko'rinib turibdiki, bu majmua N. va zamondoshlarining o'zaro izzat-hurmatlari va ularning shaxsiyatini chuqurroq bilishimizga xizmat qiladi.

Ad.: Ўринбоев А., Раҳмонов А. Номаҳо ва муниаоти Жомий. – Техрон: 1999; Абдурахмон Жомий. Номаҳо. – Душанбе, 1989; Садр Зиё. Тазкират ул-хаттотин, ШҚМ. Инв.1304.

Muh.A.

NAVOIY VA ARAB TILI USTOZLARI

– N. asarlarida juda ko‘p arab so‘z va iboralari ishlatilgan. Shoir asarlarida aytishicha, arab tilini 1075–1144-yy.da Xorazmda yashab o‘tgan va tandoshimiz Mahmud Zamaxshariyning to‘rt tilli arabcha-forscha-o‘zbekcha-mo‘g‘ulcha “Muqaddimat ul-adab”, hadislar sharhiga bag‘ishlangan “Al foiq fi g‘arib ul-hadis” kabi asarlari orqali o‘rgangan. Mahmud Zamaxshariy Sharqda ko‘proq Jorulloh, ya‘ni Xudoning qo‘shnisi nomi b-n mashhur bo‘lgan. Uning asarlari uzoq yillar Xuroson va Turkiston madrasalarida arab tili bo‘yicha darslik vazifasini o‘tagan. Shoir “S.S.” asarining 7-bobida ushbu olim asarlarini harfma-harf o‘rganganligi haqida shunday yozadi:

*Ibni Hojib demayki, Jorulloh,
Oncha tafsir ishinda yo‘q ogoh.*

*Tili zikri kalomi rabboniy,
Harf bar harf zabt etib oni.*

N. arab tili sarf va navhini 1175–1249-yy.da yashagan Ibn Hojib (asli ismi Abu Amr Jamoliddin Usmon binni Umar) asarlaridan ham o‘rgangan. Ibn Hojibning arab tiliga oid “Qofiya” asari madrasalarda darslik vazifasini o‘tagan. Bu asar ko‘proq “Sharhi Mullo” nomi b-n mashhur bo‘lib, undan juda ko‘p kishilar saboq olganlar. Ulug‘ mutafakkir o‘zini Ibn Hojibning shogirdi hisoblaydi:

*Arabiyatda dars aning viridi,
Ibni Hojib kamina shogirdi.*

Shoir arab tilini, shuningdek, Qur‘on oyatlari va Payg‘ambar hadislariga sharh bitgan Ibn Hajar asarlaridan ham o‘rgangan:

*Ham hadis ichra sarbaland shajar,
Kim yetishmay anga yuz Ibn Hajar.*

Ko‘rinib turibdiki, shoir arab tilini madrasa ustozlaridan tashqari, uch buyuk alloma Mahmud Zamaxshariy, Ibn Hojib va Ibn Hajar asarlari orqali bilgan. N. yoshligida arab tilidan olgan bilimlaridan balog‘at ya‘ni, shoirlilik darajasiga yetganida unumli foydalangan. Shoir asarlarida arabiy so‘z va iboralarni uch xil:

a) sof holatda: *firoq, malih, tabib, xirod, sayd, sayyod, jallod, munavvar, maqbul, markab, uryon jism, sipehr azroq, faqih axmaq, xurshid anvar, qavsi kuzah, mehrob sham‘, mosivo Alloh, sohib joh.*

b) turli o‘zbekcha qo‘shimchalar b-n: *sultong‘a, g‘ussadin, zulmidin, za‘fliq, sham‘ini, qudrating, rahmatingdin, raqamni, labing hajridin, g‘arib ahvolima, anjum-u aflokdin, firoq hayli.*

v) *etmoq, aylamoq, qilmoq* kabi fe‘llar b-n biriktirib, o‘zbek tili lug‘at tarkibini boyitdi: *jam etib, tama qilma, islom aylading, ayladi marqum, tuhmat aylab, qilg‘aylar tanazzul, aylagil mabsut, etib ta‘sir, faryod aylasam, mamnun aylamak, musaxxar ayladi.*

Ko‘rinadiki, shoir arabiy so‘zlarni turli shaklda ishlatib, o‘z ona tilimiz so‘z boyligini yuksak darajaga ko‘targan.

Ad.: Алишер Навоий. Сабаи сайёра. Т.АТ. 10 жилдлик, 7-жилд. – Т., 2011.

E.U.

“NAVOIY ARUZI” – taniqli sharqshunos Sodiq Mirzayevning nomzodlik dissertatsiyasi (1948). Tadqiqot N. asarlarida aruz xususiyatlariga bag‘ishlangan bo‘lsa-da, Sharqda aruz ilmi tarixi va aruz nazariyasini ishlab chiqishga asosiy e‘tibor qaratilgan. Muallif shoirning har bir janrdagi she‘rlarining bahrlar bo‘yicha sonini ko‘rsatish, har bir dostonning vaznini belgilash b-n cheklanadi. “Navoiy asrida yangi vaznlar va musiqiyda kuylangan vaznlar” bo‘limida “M.A.”-

da ko'rsatilgan 2 ta 16 ruknli o'lchov va asarda keltirilgan qo'shiq vaznlari sanaladi. S.Mirzayevning muhim xizmati N. she'riy asarlari vazn xususiyatlarining, har bir asarda asoslanilgan she'riy o'lchovlarning aniqlab chiqilishi bo'ldi. "X.M."dagi lirik she'rlarning bahr hamda vaznlari ko'rsatkichi adabiyotshunosligimizda erishilgan jiddiy yutuqlardan edi. Bu ko'rsatkichning keyinchalik H.Sulaymon tomonidan tuzilgan "X.M." devonlari nashridan o'rin olishi uning ilmiy ahamiyatini yanada kuchaytiradi. Endi keng o'quvchilar ommasi bu ko'rsatkichlardan foydalanish hamda shoir asarlarining vazn xususiyatlari haqida ma'lumot olish imkoniyatiga ega bo'ldilar. Keyingi tadqiqotlar bu ko'rsatkichda 100 dan ziyod she'rning o'lchovi noto'g'ri belgilanganligini ham ko'rsatdi. Chunki S.Mirzayev N. asarlari vaznini belgilashda an'anaviy – asar o'lchovini uning matla'si yoki birinchi bandiga ko'ra aniqlash usulini qo'llagan. U ruboiy vaznlari, shuningdek, matla'si 2 o'lchovda yozilgan boshqa janrdagi she'rlardagina har bir misra vaznini ko'rsatadi. Bu usulni ko'p vaznli asarlarga nisbatan tatbiq etish ularning o'lchov xususiyatlarini bir tomonlama belgilashga olib keladi. M-n, mujtass vaznida bitilgan she'rlar ko'pincha 3-4 vaznga asoslanadi. Ramal va hafif bahrlari zaminida yaratilgan lirik yoki liro-epik asarlar 8 tagacha vaznda yozilishi mumkin.

Ad.: Xojiaxmedov A. Navoiy aruzi nafosati. – T., 2006.

An.H., E.O.

“NAVOIY ARUZI NAFOSATI” – taniqli adabiyotshunos olim Anvar Hojiahmedovning N.ning aruz nazariyasi va amaliyotiga qo'shgan hissasini o'rganishga bag'ishlangan kitobi (2006). Muallifning yozishicha, "Alisher Navoiyning aruz imkoniyatlaridan foydalanishdagi mahorati, xususan, uning bu sohadagi kashfiyotchiligi ko'plab shoirlar, olimlar, ahli she'rlar diqqatini o'ziga jalb etgan edi. Aruz tizimining ham nazariy, ham amaliy masalalarini chuqur o'rga-

nib, ko'plab yangi vaznlarni she'riyatimizga olib kirgan, ushbu tizimning eng xalqchil, yoqimli vaznlarida ko'plab she'rlar bitib, o'zbek tilining boyligi va go'zalligini har jihatdan isbotlab bergan daho ijodkor bu sohada adabiy taraqqiyotimiz ufqlarini yanada kengaytirgan edi".

Kitob 2 bo'limdan iborat bo'lib, "Alisher Navoiy va o'zbek aruzi rivoji" deb atalgan 1-bo'limda N.gacha bo'lgan o'zbek aruzi, shoir ijodida aruz inkishofi, uning aruz nazariyotchisi sifatidagi faoliyati, ijodidagi ko'pvaznlilik kabi masalalar o'rganiladi. "Navoiy ijodining vazn xususiyatlari" deb nomlangan 2-bo'limda N. she'riyati vaznini belgilovchi asosiy omillar, g'azallari, ruboiylari, qit'alari, dostonlaridagi vazn rang-barangligi tekshiriladi. Shu tariqa, 1-bo'limda N.ning aruz nazariyotchisi va 2-bo'limda aruznavis shoir sifatidagi faoliyati tadqiq etiladi. Xotimada o'zbek adabiyotida N. aruzi an'analari xususida fikr yuritiladi. Kitobga, shuningdek, shoir asarlarining vazn xususiyatlarini mufassal aks ettiruvchi ko'rsatkichlar ham ilova qilingan.

Ad.: Xojiaxmedov A. Navoiy aruzi nafosati. – T., 2006.

M.A., E.O.

NAVOIY ASARLARI TARJIMALARI – N. asarlarini tarjima qilishga ehtiyoj XVI asrda yoq boshlangan edi. Shoirning ham turkiy, ham forsiy adabiyot u-n birday ahamiyatga ega bo'lgan adabiyotshunoslikka oid asari – "M.N." tazkirasi uning vafotidan ko'p o'tmay, bir vaqtning o'zida ikki shaharda fors tiliga tarjima qilinadi – 1521–1522-yy. orasida Sulton Muhammad Faxriy Hirotiy – Hirotda, 1522–1523-yy.da Muhammad Hakimshoh Qazviniiy – Qazvinda bu ishni amalga oshiradilar. Oradan yana yarim asr o'tgach, XVI asrning 70-yy.da Shoh Ali bin Abdul Ali "M.N."ni yana forsiyga o'giradi. Hindistonlik Abdulboqi Sharif Razaviy bu asarni to'rtinchi marta fors tiliga tarjima qiladi.

Bursa shahri hokimi Fanoriy Jaloliddin Muhammadshoh N.ning "X."si b-n tanishib qolib,

shoir Lome'iydan "F.Sh." dostonini usmonli turk tilida ifodalab berishni so'raydi. Natijada, XVI asrda usmonli turk shoiri Lome'iyning "F.Sh." dostoni dunyoga keladi. N. dostoni asosida yaratilganining o'zi uning tarjima ekanligini ko'rsatib turibdi. Bu tarjimalar o'ziga xos nazira-tarjimalar edi. Shuning u-n Lome'iy asariga ham ilmda ikki xil munosabat mavjud: ba'zilar uni tarjima deb qarasarlar, boshqalar nazira sifatida baholaydilar.

N.ning durdona asarlari sekin-asta turkiy va forsiy xalqlar yashaydigan Sharq mintaqasidan oshib, G'arb mamlakatlari sarhadlarini ham zabt eta boshladi. Agar mutafakkir shoir asarlarini Sharq tillariga tarjima qilish XVI asrning birinchi choragidayoq boshlangan bo'lsa, ularning G'arb tillariga tarjimalari shu asrning ikkinchi yarmidayoq amalga oshirildi. Gap shundaki, 1557-y. Venetsiyada "Shoh Sarandipning uch navqiron o'g'lonlarining qanday qilib ziyoratga borg'oni. Janob Xristofor Armaniy italyan tiliga o'g'irgan" degan kitob bosilib chiqadi. Bu nashr o'quvchilarda katta qiziqish uyg'otib, 1584, 1611, 1622 va 1628-yy.da qayta chop etiladi. 1583-y. u nemis tiliga o'girilib, "Sarandip shohi Ja'farning uch o'g'loni boshidan kechirgan yangi hayratomuz sarguzashtlarning birinchi qismi g'oyat nafosat va fasohat b-n hikoya qilinmish, endilikda Bazal shahrining fuqarosi Iogann Vetsel tomonidan italyan tilidan nemischaga yangidan tarjima qilinmish" nomi ostida Bazal shahrida bosilib chiqadi. 1599-y. bu tarjima qayta nashr etiladi, 1630 va 1723-yy. esa Leypsigda yana chop qilinadi. Birin-ketin bu kitobning fransuzcha (1719), gollandcha (1766), inglizcha (1722) tarjimalari paydo bo'ladi. Shu tariqa, 1557–1828-yy. mobaynida u Yevropaning turli tillarida jami 15 marta nashr qilinadi.

Y.E.Bertels bu tarjimaning N.ning "S.S." dostonidan olingan bir hikoyat ekanligini isbotlab berdi. Tarjima muallifi Xristofor Armaniy Eronning Tabriz shahridan bo'lib, uning turkiy tilni ham bilishi va turkiy manbalardan ham foydalangan bo'lishini taxmin qilish mumkin.

XVII asr gruzin shoiri Nodar Sitsishvilining "Bahromguriyani" dostoni ham Nizomiyning

"Haft paykar"idan ko'ra N.ning "S.S."iga ko'proq o'xshashi tadqiqotchilar tomonidan isbotlangan. Umuman, Y.E.Bertelsning ta'kidlashicha, N.ning "S.S." dostoni Xusrav Dehlaviyning "Hasht bihisht"i b-n birga XVI asrdan boshlab Yevropa o'quvchilariga yetib borgan va mashhur bo'lgan dastlabki Sharq adabiyoti namunalaridan hisoblanadi.

N.ning Yevropada ilk marta tilga olinishi esa 1697-y.ga oiddir (Fransiyada nashr etilgan Yevropadagi birinchi ensiklopediyada). Zahiriddin Muhammad Boburning ingliz va nemis tillariga tarjima qilingan "Boburnoma"si orqali esa yevropaliklar N. haqida to'laroq tasavvurga ega bo'ldilar.

"Yevropa mamlakatlarida N. ijodiga jiddiy va bevosita qiziqish, asosan, XIX asrdan boshlangan. 1841-y.da fransuz sharqshunos olimi E. Kartmerning "Sharq adabiyoti xrestomatiyasi" chop etilishi b-n N. Fransiyada tanila boshladi. Ulug' o'zbek shoirining "M.L." va "T.M.A." asarlari mazkur xrestomatiyadan joy oladi. F.A. Belen 1861-y. "M.N." va "X.M.", 1866-y. esa "M.Q." asaridan parchalar tarjima qiladi.

Venger turkshunos olimi va sayyohi Vamberi (1832–1913) 1863 yili Eron orqali O'rta Osiyoga sayohat qildi. Yurtiga qaytgach, o'z tadqiqotlarini jamlab, "O'rta Osiyo ocherklari" kitobini yozdi. U kitobning "O'rta Osiyo adabiyoti" bobida Nizomiy, N., Fuzuliy va Mashrab g'azallaridan tarjimalar keltirgan.

Ma'lum bo'ladiki, N. asarlarining G'arb tillariga tarjimalari 400 yildan ortiq tarixga ega.

Afsuski, G'arbiy Yevropa sharqshunoslari M.Belen, Pave de Kurteyl, E.Bloshe va boshqalar N. she'riyatini chuqur ilmiy asosda tadqiq etmadilar va buyuk shoirni "taqlidchi va tarjimon" hisoblab, uning adabiy merosiga to'g'ri baho bera olmadilar. Ular N. asarlarining qo'lyozmalarini tavsif etish b-n kifoyalandilar, xolos.

Buyuk o'zbek shoirining ijodiga nisbatan bunday noto'g'ri qarash Yevropa sharqshunosligiga shu qadar singib ketdiki, hatto Mixail Nikitskiy kabi rus olimlari ham unga tanqidiy qaray

olmadilar. Holbuki, M.Nikitskiyning 1856-y.da Peterburg universitetining Sharq tillari fakultetida yoqlagan “Amir Nizomiddin Alisherning davlat va adabiyot borasidagi ahamiyati” degan magistrlik dissertatsiyasi buyuk o‘zbek shoirining nomini ilmiy ommalashtirish ishida olg‘a tashlangan odim bo‘lgan edi. 1857-y.da “Boburnoma” matnini nashr etgan rus sharqshunosi N.I.Ilminskiyning fikriga ko‘ra, N. “ona tili u-n qariyb yakka-yu yagona yoxud jilla bo‘lmasa qudratli kurashchi edi. Turkolog I.N.Berezin o‘sha yilning o‘zidayoq “Turk xrestomatiyasi”ning 1-tomiga “M.N.”, “M.Q.”dan parchalarni va N.ning boshqa she‘rlarini kiritadi.

N. nomining rus matbuotida birinchi marotaba tilga olinishi A.S.Pushkin yashagan davrga to‘g‘ri keladi. 1835-y.da rus sharqshunosi Pavel Stepanovich Savelyev “Ensiklopedik leksikon”ning 1-jildiga kiritilgan “Alisher” sarlavhali maqolani yozadi. L.M.Lazerev N. devonidan olingan g‘azallarni 1866-y.da “Turk tili xrestomatiyasi”da chop etadi. Shundan bir yil keyin, 1868-y.da sharqshunos V.V.Velyaminov – Zernov XVIII asrning birinchi yarmida Turkiyada N. asarlari asosida noma‘lum muallif tomonidan tuzilgan “Abushqa” lug‘atining matnini nashr etadi.

XX asrda asarlarining tizimli ravishda rus tiliga va qardosh xalqlar tillariga tarjima qilinishi tufayli shoir nomi yanada mashhur bo‘lib ketdi. 1941-y. N. tavalludining 500 yilligini keng tantana qilish haqida qaror qabul qilinib, shoir hayoti va ijodi tadqiqi, asarlarining nashri hamda tarjimasini bo‘yicha katta ishlar boshlab yuboriladi. Lekin kutilmaganda yuz bergan Ikkinchi jahon urushi tufayli bu yubiley ortga surilib, 1948-y.da o‘tkaziladi. 1968-y. N.ning 525 yilligi katta tantana qilinadi. Shu munosabat b-n 1968–1970-yy. da rus tilida N.ning 10 jildlik “Tanlangan asarlar”i bosilib chiqdi (Bungacha ham shoirning bir necha alohida to‘plamlari rus tilida nashr qilingan edi). N.F.Lebedev, V.A.Rojdestvenskiy, S.Ivanov, N.Ushakov, N.Panov, L.Penkovski, V.Derjavin, S.Lipkin, M.Loziński kabi tarjimonlarning bu boradagi xizmatlari beqiyos.

Alfred Kurella urushdan keyingi dastlabki yillarda N.ning “F.Sh.” dostonidan parchalar tarjima qilib, 1946-y. “Noye Velt” (“Yangi dunyo”) jurnalining 15-sonida “Yilning to‘rt fasli” nomi b-n e‘lon qilgan bo‘lsa, keyinchalik dostonni to‘laligicha nemis she‘rxonlariga tanishtirdi.

M.Aminzoda “F.Sh.”ni (R.Jalil b-n hamkorlikda) 1948-y. tojik tiliga tarjima qiladi. Eron olimi va tarjimoni Muhammad Naxchivani “X.”ni fors tiliga o‘g‘irgan.

O‘zbekiston Respublikasi mustaqilligi N.ga yangi hayot baxsh etdi. Shoir asarlari dunyoning ko‘plab tillariga tarjima qilinmoqda va o‘zining jahon adabiyotidagi munosib o‘rniga ega bo‘lmoqda. Jumladan, tavalludining 550 yilligi munosabati b-n Parijda “Navoiy antologiyasi” (Anthologie Navoi) to‘plami chop etilib, undan shoirning Jan Per Balp tarjimasidagi 27 g‘azali, 12 qit‘asi, 5 chistoni, 10 ruboiysi, 3 muxammasi, 5 fardi va 1 mustazodi o‘rin olgan. 21 g‘azali, 98 hikmati va 6 ruboiysi Y.Parda, N.Pfeffer, Q. Ma‘murov, L.Kmetyuklar tomonidan nemis va ingliz tillariga tarjima qilinib, “Ummondan dur-lar” nomi b-n 2000-y. “Sharq” nashriyatida bosilib chiqdi. Kanadalik Geri Dik “L.T.” dostoni va g‘azallaridan namunalarni ingliz tiliga tarjima qilib, 2006-y.da nashr ettirgan bo‘lsa, 2008-y.da M.Ergashev va J.J.Gatelar uning 30 dan ziyod g‘azalini fransuz tiliga o‘g‘irib chop qildirdilar. 2013-y. shoir she‘rlaridan namunalar Y.Kjijevovski tarjimasida polyak tilida bosilib chiqdi. 2021-y.da Boku davlat universiteti professori Ramiz Asqar “X.”ning ozarbayjoncha tarjimasini amalga oshirdi. Umuman, N. asarlarini turli xorijiy tillarga tarjima qilish bilan bog‘liq sa‘y-harakatlar jadal davom etmoqda.

Ad.: Муродов М. Навоийшунослар жасорати. – Т., 1970; Клименко А. Дўстлик рамзи. – Т., 1974; Каримов Ш. Диллардан дилларга. – Т., 1980; Олимов С. Навоий асарлари таржималари. – Т., 1991; Абдуллажонов А. Навоий асарлари бадииятини немисча таржималарида

қайта яратиши ва табдил этиши. НДА. – Т., 1998; Очилов Э. Алишер Навоий. – Т., 2013; Сирожиддинов Ш., Юсупова Д., Давлатов О. Навоийшунослик. – Т., 2018; Алишер Навоий: Қомуший лугат. 1–2-жилдлар. – Т., 2016.

Е.О., М.А.

NAVOIY ASARLARI ASOSIDA YARATILGAN SAHNA ASARLARI – N. dostonlarini sahnalashtirish oʻtgan asrning 20-yillari boshidan boshlangan. Bu xayrli ishning boshida atoqli dramaturg Mannon Uygʻur turgan. Shoir va dramaturg Xurshid 1922-y. 5 parda, 8 koʻrinishli “F.Sh.” musiqali dramasini yozadi. Pyesani dastlab havaskorlar guruhi sahnalashtirgan. 1923-y. esa asar Oʻzbek davlat “Namuna” truppasida Mannon Uygʻur tomonidan qoʻyiladi. Bosh rollarni Abror Hidoyatov, Maʼsuma Qoriyeva, Fotima Kamolova ijro etgan. Xurshid hamda rejissyor Gabdulla Kamol tomonidan “F.Sh.”-ning yana bir sahna ssenariysi yaratiladi hamda 1926-y. 15 aprelda Samarqandda namoyish etiladi. Ushbu doston asosida Mannon Uygʻur tomonidan sahnalashtirilgan asar 1930-y.da teatrlarning birinchi olimpiadasi oʻtkazilishi munosabati b-n Moskva shahrida 4 marta namoyish qilingan. Bunda Shirin rolini Halima Nosirova ijro etadi.

1937-y.da Moskvada oʻzbek sanʼatining birinchi dekadasi boʻlib oʻtadi. Dekada dasturiga kiritilgan “F.Sh.” dramasi ham tomoshabinlarga havola etiladi. Bosh rollarni Halima Nosirova, Muhiddin Qoriyoqubov, Lutfixonim Sarimsoqova ijro etadilar. Spektaklni tomoshabinlar yaxshi qabul qilishdi, mutaxassislar aktyorlar mahorati, dirijyor Muxtor Ashrafiyning xizmatini alohida eʼtirof etishdi.

“F.Sh.” dostoni asosida yaratilgan sahna asarlari orasida Komil Yashin qalamiga mansub “F.Sh.” dramasi, ayniqsa, mashhur boʻlib, asar barcha viloyatlardagi teatrlarda sahnalashtirilgan. Jumladan, ushbu spektakl Mullatoʻychi Toshmuhammedov nomidagi viloyat musiqali drama teatrida ham uzoq yillar sahnadan tushmagan. Keyinroq sanʼatkorlarning ijodiy izlanishla-

ri natijasida “F.Sh.” operasi ham yaratildi. Unga mashhur bastakorlar V.A.Uspenskiy va G.A.Mushel musiqa yaratishdi. 1957-y. 15-mayda operaning taqdimoti oʻtkazilib, u mutaxassislar tomonidan oʻzbek musiqa sanʼatining muvaffaqiyati sifatida eʼtirof etildi.

N.ning “L.M.” dostoni ham bir qator insse-nirovka va pyesalarga manba boʻlgan. Bu doston asosida shoir va dramaturg Xurshid hamda rejissyor Mannon Uygʻur 1925-y.da spektakl yaratdilar. Keyinchalik doston teatrlarning talabi b-n 8 marta qayta ishlandi. Dostonning sahnaviy talqini qator viloyat teatrlarida namoyish qilindi. “L.M.” dostoni asosida bastakorlar T.Sodiqov va R.E.Gliyer tomonidan opera ham yaratilgan. U birinchi marta 1940-y. 17-iyulda namoyish etildi. Spektakl qayta-qayta sahnalashtirildi. Tomoshabinlar orasida mashhur boʻldi.

1991-y. M.Yunusov rejissyorligida “L.M.” dostoni asosida 8 qismdan iborat serial yaratildi. Serialda N.ning sheʼrlari M.Toʻxtasinov, R.Qosimov, U.Rasulov, M.Samandarovalar tomonidan kuylangan hamda ushbu sanʼatkorlar yaratgan kuylardan foydalanilgan.

Istiqoldan avvalgi paytlarda N. ijodidan mustahkam oʻrin egallagan Layli va Majnun, Farhod va Shirin, Bahrom va Dilorom, Suhayl va Mehr fojialari haqida hikoya qiluvchi doston-u hikoyatlar sahnalashtirilib kelingan boʻlsa, yurtimiz mustaqillikka erishgach, “X.”ning keng qamrovli, falsafiy teran soʻnggi dostoni – “S.I.” asosida “Iskandar” nomli drama yaratildi. Drama ham, uning ilk sahnaviy talqini ham Oʻzbek Davlat drama teatrida atoqli rejissyor Bahodir Yoʻldoshev tashabbusi b-n maydonga keldi. El sevgan aktyorlar: Afzal Rafiqov – N., Elyor Nosirov – Iskandar siymosini sahnada yuksak mahorat b-n gavdalan-tirishdi. Nabi Abdurahmonov tomonidan Yoshlar teatrida N.ning “L.T.” dostonidagi Shayx Sanʼon qissasi asosida spektakl sahnalashtirilib, unda N.ning irfoniy gʻoyalari ilgari surildi.

Ad.: Турсунов Т. Ўзбек театри тарихи. (Дарслик-монография). – Т., 2010.

Z.R.

“NAVOIY ASARLARI LUG‘ATI” I – N. asarlarining o‘n besh jildligiga ilova sifatida 1972-y.da chop etilgan ushbu lug‘at P.Shamsiyev va S.Ibrohimovlar tomonidan tuzilgan. Tuzuvchilarning ta’kidlashicha, bu lug‘atdagi bosh so‘zlar 12500 ga yaqin, iboralar 8000 dan ortiq. Unda so‘zlar avval kirill, so‘ngra arab yozuvida berilgan. O‘zlashma so‘zlar maxsus belgilar b-n ko‘rsatilgan: a.-arabcha, f.-forscha, a.-f.-arabcha-forscha; yun.-yunoncha; hind-hindcha. Olimlar so‘zlarni uch xil usulda izohlaganlar: a) tushuntirish usuli; b) tautologik usul; v) aralash usul. Birinchi usulda so‘zlar keng izohlangan: *akram* a. eng karim, eng yaxshi, o‘ta himmatli. Ikkinchi usulda so‘zlarning sinonimlaridan foydalanilgan: *jonib*-a. tomon, taraf, jihat; uchinchi usulda so‘zlar ham tushuntirish, ham sinonimlar b-n izohlangan: *dilafgor* – f. dili xasta, dili vayron, ortiq xafagarchilik chekkan. Tuzuvchilar imkon boricha so‘zlarning hamma ma’nolarini qamrab olishga harakat qilganlar: *dilbar* – f. 1. dilni tortuvchi; 2. go‘zal; sevgili, mahbuba. So‘z variantlari ikki xil ko‘rsatilgan birinchi usulda so‘zlar bir-biriga havola qilingan holda berilgan: *diklay k. dakla*. Ikkinchi usulda yonma-yon berilgan: *Iyso, Iysi a., q. Iso*.

Ko‘p ma’noli so‘zlar ma’nosi raqamlar b-n ko‘rsatilgan: *ko‘k* – 1.osmon; 2. ko‘k rang. Lug‘atda so‘z ma’nolariga ko‘plab tasdiqlovchi misollar berilgan. Bu uning ahamiyatini oshirgan. “Kirpich” g‘isht so‘ziga “F.K.”da quyidagi misol berilgan:

Falak boshingni kirpich muttakosi qilg‘usi
gar xud,

Bu dam xurshid xishtidin boshingg‘a
muttako yetgay.

Bosh so‘z b-n bog‘liq iboralar qora kirill harflarda ajratib ko‘rsatilgan:

Naim ar. – ne‘matlar, farovon va rohat turmush u-n kerakli narsalar; Noz-u naim turli ne‘matlar, noz-u ne‘matlar; naimi ravza – jannat ne‘matlari.

So‘zlarning birlik shakli qavs ichida berilgan: as‘hob a. (birl. Sohib) suhbatdoshlar, hamsuhbatlar, ulfatlar, do‘stlar; as‘hobi jovidoniy – doimiy suhbatdoshlar; ol-u as‘hob – xonadon va suhbatdoshlar; as‘hobi risolat oyin – payg‘ambar hamsuhbatlari. Mazkur lug‘at o‘zbek mumtoz adabiyotini o‘rganishda muhim ahamiyatga egadir.

Ad.: Шамсиев П. Иброҳимов С. Навоий асарлари лугати. – Т., 1972.

E.U.

“NAVOIY ASARLARI LUG‘ATI” II – Alisher Navoiy nomidagi O‘zbekiston milliy kutubxonasining “Nodir nashr va qo‘lyozmalar bo‘limi”da PV 78 raqamli Nazar Ali Sayyidning “Navoiy asarlari lug‘ati” saqlanmoqda. Qo‘lyozma 22x12 sm hajmda bo‘lib, 79 sahifadan iborat. Xati nasta‘liq, poygirlari to‘liq, qog‘ozi novvot rang. Qo‘lyozma taxminan XVI–XVII asrlarda Nusratulla Buxoriy tomonidan ko‘chirilgan. Ushbu o‘zbekcha-forscha lug‘atning asliyati va qachon tuzatilgani hozircha noma‘lum. Lug‘at yuziga 1973-y. deb yozilgan. Bu uning kutubxonaga kelib tushgan vaqtini anglatadi. Lug‘atda, asosan, N. shuningdek, Lutfiy, Mir Haydar asarlaridagi o‘zbekcha so‘zlar fors tilida izohlangan. O‘rta asr lug‘atchilik an‘analari usulida tuzilgan ushbu asar muqaddimasida o‘zbekcha so‘zlarning yasalishi haqida umumiy ma‘lumot berilgan. Lug‘at eski o‘zbek alifbosi bo‘yicha tuzilgan. *A, b, t, s, sh, k, y* harflariga ko‘plab misollar berilgani holda *ch, d, r, z, g‘, m, i* belgilariga misollar kamroq keltirilgan.

Lug‘at avvalida *ot, o‘t, tuz, to‘sh, uz, it, yosh, o‘q* kabi omonim va ko‘p ma’noli so‘zlar misolida o‘zbek tilining boy va rang-barangligi haqida ma‘lumot berilgan. Nazar Ali Sayyid quyidagi to‘rtlikning birinchi misrasida *it* so‘zi *kuchuk*, ikkinchisida *ket*, to‘rtinchisida *itar* ma’nolarida ishlatilganini ko‘rsatish maqsadida “M.L.”dan misol keltiradi:

*Ey raqib, o'zni anga tutsang ham it,
Bizga rahm aylab, aning ko'yidin it.
Garchi bor do'zaxcha ishqing shu'lasi,
Bizni o'z ilging bila ul sori it.*

Ikkinchi faslda qarindoshlik atamaları izohlangan: **og'a-barodari buzrug, ini-barodari ko'chak, egach-hohari buzrug, singil-hohari ko'chak, yotlig'-duxtar, bo'ta-farzand.** Undan so'ng tana a'zolari keltirilgan: **engak-zanaxdon, ko'ksuk-siyana, manglay-peshona, tiz-zonu, ern-lab, tish-dandon.** Lug'atdagi asosiy misollar N. asarlaridan olingan. Chunonchi, **uyat va uyal** so'zlari forscha **sharmandagi** ma'nosi b-n izohlangach, shoirning quyidagi baytlari keltiriladi.

*Gulga farxunda jamolingdin uyat,
Sarvg'a toza niholingdin uyat...*

*Ey ko'z, onsiz o'zga yuz ko'rmakni
qilmishsen havas,
Hajr tig'idin o'yul yoxud Navoiydin uyol.*

So'z ma'nolari sodda, lo'nda izohlangan: iya – ba ma'niyi sohib boshad, nazm:

*Bir iyosiz it bo'lub erdi Navoiy yorsiz,
Bo'lmasun, yo Rabki, hargiz banda sultondin judo.*

Agar so'z ma'nosi keng o'quvchilar ommasiga tanish bo'lsa, misol berilmaydi. M-n: **egak-suxan, o'rgamchi-ankabut, tiz-zonu, uchmoq-bihisht.** Ma'rifatli ota-bobolarimiz kelajak avlodga aniq ma'lumot qoldirish u-n so'zning orfografiya va orfoepiyasiga alohida e'tibor berganlar. Arab yozuvida bir xil yozilib, turli ma'no anglatuvchi omograflar yoniga maxsus grammatik belgilar qo'yanlar. Nazar Ali Sayyid **ur** va **o'r** so'zlari arab yozuvida bir xil yozilishini hisobga olib, ikkinchi so'z **o'r-chuqur** ma'nosini anglatishini ko'rsatish maqsadida yoniga **imola** atamasini qo'yadi. **K** harfi lug'atda **kofi arabiy, g esa kofi ajamiy** atamasi orqali ko'rsatilgan: **kengash-kofi avval arabiy va kofi soniy ajamiy ba ma'nii mashvarat.**

E.U.

“NAVOIY ASARLARI UCHUN QISQACHA LUG'AT” – 1993-y.da nashr etilgan lug'at. Ushbu lug'at noshir f.f. d-ri B.Hasanovning yozishicha, “Navoiy asarlari lug'ati” (T., 1972) va “Alisher Navoiy asarlarining izohli lug'ati” (T., 1983–1985)dan quyidagi xususiyatlari b-n farq qiladi: 1. Lug'atdan o'rin olgan so'zlarning, deyarli, yarmi oldingi nashrlarga kiritilmagan; 2. So'zlarning yangi ma'nolari birinchi marta qayd qilinmoqda; 3. Ushbu lug'atda, asosan, N. asarlarida uchrovchi 9000 ga yaqin arabiy-forsiy so'z va iboralar izohlangan. Lug'atda shoir asarlarida qo'llanilgan o'zbekcha so'zlar ham uchraydi. Izohlanayotgan so'z ham arabcha, ham kirill harflarida berilgan. Bu jihatdan u o'quv lug'atlariga yaqin turadi. Lug'atda arab tiliga xos harflar kirill belgilarida soddalash-tirib berilgan: a) *te* va *to* (itqi) – t b-n; b) *he* (hoyi hutti) va *ho* (hoyi havvaz) *h* bilan; v) *sin*, *sod* va *se* harflari s b-n; g) *ze*, *zol*, *zod* va *zo* (izg'i) *z* harfi b-n berilgan. Lug'atda, asosan, so'zlarning bir ma'nosi ko'rsatilgan: *dah* – o'n. Agar so'z ikki va undan ortiq ma'noga ega bo'lsa, ular raqamlar b-n ko'rsatilgan: *garan* – 1. og'ir; 2. qimmatli arzon emas. Siddiq 1. to'g'ri, chin, vafodor; 2. Hazrati Abu Bakrning laqabi

Lug'at maqola ikki xil tuzilgan. Birinchisi bosh so'z va uning izohidan iborat: ko's-katta nog'ora. Ikkinchisida bosh so'z, uning izohi, bosh so'z ishtirok etgan ibora: *paymona jom*; *-yi umr* – *umr jomi*.

Lug'at qisqa bo'lgani u-n N. asarlaridan misollar berilmagan. So'z va iboralarning qaysi tilga oidligi ko'rsatilgan.

*Ad.: Navoiy asarlari uchun qisqacha lug'at.
– T., 1993.*

E.U., E.O.

NAVOIY ASARLARIDA EPIZODIK

OBRAZLAR – N. asarlari syujetida bir-ikki epizodlarda ishtirok etuvchi obrazlar. Adabiy asardagi obrazlar, personajlar asardagi o'rni va ahamiyatiga ko'ra quyidagicha tasnif qilinadi:

1. Bosh qahramonlar.
2. Ikkinchi darajali qahramonlar.
3. Epizodik obrazlar.

E.O. asardagi muayyan bir voqea, vaziyat b-n bog‘liq bo‘ladi. Garchi bir-ikki epizodda ishtirok etsa-da, E.O.larning o‘z qiyofasi, aniq, ko‘zga tashlanib turuvchi xususiyatlari mavjud va ular ana shu jihatlari b-n esda qoladi. Ular o‘ziga yuklatilgan vazifani bajarish u-n paydo bo‘ladi, vazifa bajarilgandan so‘ng asarda boshqa ko‘rinmaydi. E.O.lar asarda o‘zgarimaydigan, bir qiyofada qoluvchi personajlardir, zero ularning faqat bitta yoki ikkita epizoddagina ishtirok etishi mazkur obrazlarning rivojlanishi yoki o‘zgarishini tasvirlash, ya‘ni ularning dinamikasini ko‘rsatish imkonini bermaydi. E.O.lar yaratish yozuvchidan katta mahorat talab qiladi. N. asarlarida ham bir qator mahorat b-n yaratilgan E.O.lar mavjud. Birgina “F.Sh” dostonining o‘zida E.O.larning butun bir jamlanmasini ko‘rish mumkin. Ular orasida Boniy, Moniy, Qoran, Suhaylo, Bahrom, Xusravning elchisi, Hiylagar, Zoli makkora singarilar bor. Xususan, Zoli makkora (makkora kampir) obrazi alohida ajralib turadi. U asarning faqat XLVIII bobida ko‘rsatilgan va doston syujeti zanjirining mana shu bobda tasvirlangan voqealarida ishtirok etadi. Zoli makkora Farhodga eng og‘ir ruhiy zarbani berishi, unga Shirinning o‘limi haqida yolg‘on xabarni yetkazishi lozim. N.ning E.O. yaratish mahorati asarning mana shu o‘rnida o‘zining bor bo‘yi b-n namoyon bo‘ladi. Bu, eng avvalo, makkoraning tashqi qiyofasi tasvirida ko‘rinadi. Bu o‘quvchida faqat shum kampirgagina emas, umuman, makr-hiylaga, yovuzlikka qarshi nafrat uyg‘otadi:

*Qadi ikki bukulgan pir zole,
Falak zoli kibi hiylat sigole.*

*Xututi makrdin yuzinda yuz chin,
Tiliga o‘tmayin umrida so‘z chin.*

*Chu soz aylab fusun-u hiylayi shum,
Qo‘lida xora yumshab, o‘ylakim mum.*

Zoli makkoradan tashqari “F.Sh.” dostonida hiylagar obrazi ham bor. Farhodni halol jangda yenga olmagan Xusrav uni makr b-n qo‘lga tushirish rejasini tuzadi va Hiylagar epizodik obrazi ana shu rejani amalga oshirishda asosiy rol o‘ynaydi. Kampir ishq dardidan azob chekkan oshiq qiyofasida Farhod huzuriga borib, u b-n muloqotga kirishadi hamda behush qiluvchi dori sepilgan gulni iskatib, uni Xusrav odamlariga tutib beradi. Lekin uning bu manfur qilmishi o‘zining ham halokatiga sabab bo‘ladi. Farhodning do‘sti Shopur hiylakorning jazosini beradi:

*To‘kub Farhodning ul holig‘a yosh,
Qo‘nqordi ul qayodin bir og‘ir tosh.*

*Biyikrak yerda tutmish erdi manzil,
Ayog‘ ostida hiylatsoz g‘ofil.*

*Aningdek urdi ul tosh birla oni.
Ki, avval mag‘zi, so‘ngra chiqti joni.*

Qiyofasi mahorat b-n chizib berilgan ana shunday E.O.lar N.ning boshqa asarlarida ham mavjud. “L.M.” dostonidagi cho‘pon, Navfalning qizi, oshiq yigit; “S.I.” dostonidagi Boriq Barbariy, Mag‘ribiy, Feruz, Hind royi, Mahrami xos, Karkadan, Qahqaro, Chin go‘zali, Vahshiy obrazlari shular jumlasidandir.

Ad.: Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. ТАТ. 10 жылдлик, 6-жылд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Лайли ва Мажнун. ТАТ. 10 жылдлик, 7-жылд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Садди Исқандарий. ТАТ. 10 жылдлик, 8-жылд. – Т., 2011; Ўзбек адабиёти тарихи. 5 жылдлик, 2-жылд. – Т., 1977.

A.A.

“НАВОЙ В МУЗЫКЕ” – musiqashunos Z.Karimovanning N. va musiqa mavzusiga bag‘ishlab yozgan kitobi. Mazkur kitobni yaratishda u Y.E.Bertels, I.Krachkovskiy, T.Vizgo, Oybek, A.Deych tadqiqotlariga suyangan. N. ijo-

didida uchraydigan musiqa san'ati va ilmi haqida ishonchli ma'lumot hamda xabarlarini yaxshi tahlil va talqin qilgan. N.ning musiqa san'ati rivojiga qo'shgan hissasi "Shoirning musiqiy olami" ("Музыкальный мир поэта"), "She'riyat va musiqiy meros" ("Поэзия и музыкальное наследие"), "Navoiy va teatr" ("Навои и театр"), "Navoiy va romans" ("Навои и романс"), "Navoiy va simfonizm" ("Навои и симфонизм") kabi boblarda ochiqlab borilgan.

Kitobda berilgan N. she'rlarining ruscha tarjimoni D.Rashidovadir.

Ad.: Karimova Z.G. Navoiy v muzyke. – T., 1988.

B.R.

NAVOIY VA BOBUR – Sharqdagi Uyg'onish davrining ulug' siymolari – siyosat, ilm-fan, madaniyat va adabiyot arboblari orasida Zahiriddin Muhammad Boburning takrorlanmas ijodi munosib o'rinlardan birini egallaydi. Bobur o'zbek she'riyatini o'ziga xos yangi ruh, hayotiy nafas va samimiy ohanglar b-n boyitdi. N.dan so'ng yashab ijod qilgan o'zbek san'atkorlarining aytarli hammasida N. ijodiyotining ma'lum bir jihatlari o'ziga xos shakllarda aks etdi. Boshqacha qilib aytganda, deyarli, har bir o'zbek ijodkoriga N.dan nimalardir o'tgan yoki ularning badiiy merosida ulug' shoir dahosidan nimadir yashaydi.

Bobur o'z memuarida N. haqida 16 ta ma'lumot bitgan. Chunonchi: "Alisherbek naziri yo'q kishi edi. Turkiy til bila to she'r aytubtur-

lar, hech kim oncha ko'p va xo'b aytqon emas", – deydi. Shu fikrning o'ziyoq Boburning N. shaxsi va ijodiyoti haqida bilish zarur bo'lgan hamma narsani bilganligidan dalolat beradi. Bobur butun umri va ijodi davomida N.ning xalq, vatan, inson mehr-u muhabbatini targ'ib etuvchi ulug' va ibratli maktabidan ta'lim oldi. Bobur u-n N. haqiqatda "naziri yo'q" ustod edi. U boshqa shoir-u yozuvchilardan ko'ra N.ning ijod olamidan ilhomlandi. Bobur iste'dodining tiklanish bosqichlaridan boshlab N. she'riyati b-n muntazam ravishda mashg'ul bo'lgan. Bu haqda quyidagi so'zlar ham ma'lum bir tasavvur berishi shubhasiz. Bobur yozadi: "Odina kuni oyning yigirma uchida (1519-yil) Alisherbekning to'rt devonidin buhur, avzon tartibi bila g'azallar va abyotkim, intixob qililodur edi itmomig'a yetdi". Bobur N.dan, avvalo, hayotga, insonga e'tiqodni, yuksak va so'nmas tuyg'u hamda g'oyalarga sodiqlikni o'rganib, umuminsoniy masalalarni davr va tarix voqeahodisalari b-n mustahkam aloqada badiiy tadqiq etish sirlarini o'zlashtirdi.

"Navoiy g'azalining asosiy va birinchi xislati, – deb e'tirof qilgan edi Maqsud Shayxzoda, – mantiqiy tarzda tuzilishi, bir momentning ikkinchi momentdan tug'ilib kelishidir. Bu juda muhim xislatdir. Chunki ko'p g'azalnavis shoirlarda she'r go'zal va alohida baytlardan iborat bo'lib, mexanik ravishda tuzilgani uchun undagi baytlar oldinma-keyin qilib almashtirilsa, o'qigan kishi bu o'zgarishning farqiga yetmasligi ham mumkin..." Boburning aruz risolasida ushbu masalaga oid xarakterli ma'lumotlar bor. N. g'azallaridagi fikriy yaxlitlikni u bir necha bor qayd etgan. Jumladan, N. g'azallaridan birini keltirib, unga "Boshdin-oyoq bu g'azalda bir hikoya manzum bo'lubtur", – deb izoh ham bergan.

Umuman olganda, she'rda g'oyaviy butunlikka erishishni Bobur badiiylikning asosiy shartlaridan biri deb bilgan. Bu jihatdan u N.ga munosib izdosh. Shuning u-n uning g'azaliyotidagina emas, ruboiy, qit'a, tuyuqlari orasida ham parokanda ohangda bitilgan she'rlar uchrayvermay-

di. Sharq ruboiychiligida Bobur yangi bir sahifa ochdi. Lekin buni ham u, avvalo, N.dan saboq olib, ustozlari tajribalariga tayanib, amalga oshirdi. N. ruboiylaridan birida gʻariblik tuygʻusini mana bu shaklda ifoda etgan:

*Munlugʻ boshim ostidagi toshimnimu dey?
Tosh ustidagi gʻarib boshimnimu dey?
Hasrat suyidan koʻzimda yoshimnimu dey?
Oʻlmakdin saʻbroq maoshimnimu dey?*

N.ning mazkur ruboiysiga Bobur payravlik qiladi va yozadi:

*Gʻurbat tugʻi yopqon ruhi zardimnimu dey?
Yo hajr chiqorgʻon ohi sardimnimu dey?
Holing ne durur bilurmisen dardimni,
Holingni soʻraymu, yo qsa dardimnimu dey?*

Birinchi ruboiyda sheʼriy maʼno savol-murojaat usulida bayon qilingan. Bu esa lirik qahramon qalbidagi iztirobni yanada kuchaytirib koʻrsatadi. Bobur yaratgan toʻrtlik ham ichki ruhi, maʼno koʻlami jihatidan oʻziga xos sheʼr darajasiga yetkazilgan. N. ruboiylaridan ilhomlanib, Bobur qator toʻrtliklar yaratgan. Ammo biror vaqt ham ijodiylikdan chekinmagan. Shuning u-n boʻlsa kerak, u koʻpincha ustozlari b-n sheʼriy musobaqaga kirishganga oʻxshab tuyuladi. M-n, quyidagi ruboiylarning birinchisi N. qalamiga mansub:

*Andin berikim, qoshimda yorim yoʻqtur,
Hijronida juz nolayi zorim yoʻqtur.
Dasht uzra quyun kabi qarorim yoʻqtur,
Sargashtaligimda ixtiyorim yoʻqtur.*

Bobur yozadi:

*Koʻpdin berikim yor-u diyorum yoʻqtur,
Bir lahza-yu bir nafas qarorim yoʻqtur.
Keldim bu sori oʻz ixtiyorim birla,
Lekin borurimda ixtiyorim yoʻqtur.*

Bu ruboiylarda tasvir usuli oʻxshash. Vazn, radif bir xil. N. sheʼrda hijron dardidan joni oʻr-

tangan sargashta oshiqning qalb hasratini ifodalagan. Bobur ruboiysining gʻoyaviy negizida ham ayriliq, hijron tuygʻusi yotadi. Biroq unda ijtimoiy rang quyuk, yaʼni yor b-n birga diyor qaygʻusi ham talqin etilgan.

Mumtoz poetikada nido sanʼati bor. N. bu sanʼatdan ruboiylarida koʻp va har gal mahorat b-n foydalangan. M-n, shoir baʼzi sheʼrlarida oʻz kechinmalarini “bodi sabo”, “el”, “subh”, “koʻngul” kabilarga toʻgʻridan toʻgʻri murojaat qilish orqali tasvirlab beradi:

*Ey bodi sabo, aylasang ul sori guzor,
Jon birla koʻngulni topshuray, olgʻach bor.
Koʻnglumni itiga tuʻma qilgʻil zinhor,
Jonimni dogʻi ayogʻiga aylal nisor.*

Bu ruboiyda ishqiy mazmun yoritilgan. Lirik qahramonning koʻngil orzularini “bodi sabo”ga qarata bayon etishi, uning ruhiy holatidagi intizorlik hislarini chuqurlashtirgan.

*Ey bodi sabo, aylal Xurosongʻa guzar,
Mendin degil ul yori parishongʻa xabar.
Necha safar oʻz koʻnglung uchun qilgʻaysen,
Endi bizning uchun aylal bu yongʻa safar.*

Bobur esa bu sheʼrni yozishda, birinchidan, ustozining toʻrtligida qoʻllanilgan badiiy sanʼatga asoslanadi va fikrini “Ey bodi sabo” degan xitob soʻzlari b-n boshlaydi. Ikkinchidan, N.ning “Ey bodi sabo, aylasang ul sori guzar” degan gapini oʻz maqsadiga moslab, “Ey bodi sabo, aylal Xurosongʻa guzar” shaklida takrorlaydi. Koʻrinadiki, N. anʼanaviy mazmunlarni talqin etishda foydalangan badiiy sanʼat va tasvir vositalarini Bobur hayotiy real kechinmalar tasviri u-n istifoda etadi.

“Boburnoma”ga kelsak, u, eng avvalo, kurashchi, favqulodda faol, haqqparast bir shaxsning hayot va qismat kitobi. “Boburnoma” siyosatchi u-n – siyosat, tarixchi u-n – tarix, faylasufga fal-safa, olimlarga ilm-fan, adabiyotchiga esa adabiyot bitigi, Bobur singari mutafakkir, olim va

adibni kamolga yetkazgan milliy tilning bebaho xazinasidir.

“Boburnoma” N. nasri namunalari b-n qiyoslansa til, ifoda, ta’rif, tanqid, talqinlarda N.dan ilhomlanish, uning tajribalarini rivojlantirish harakati ham yorqinlashib borishi o‘z-o‘zidan ayonlashadi.

Mirzo Bobur did, zavq darajasi, iste’dodining kuch va imkoniyatlari jihatidan yirik san’atkorlar toifasiga kiradi. U har jihatdan N.ga munosib shogird va izdosh. N. ijod maktabining ulug‘ bir vakili sifatida Bobur adabiyotimiz tarixida katta vazifalarni amalga oshirdi.

Ad.: Шайхзода М. Ғазал мулкининг султони. 6 томлик. 4-том. – Т., 1972; Ҳаққул И. Навоийга қайтиш. 4 китоб. – Т., 2021; Ҳаққул И. Ҳаёт, адабиёт ва абадият. – Т., 2019.

I.H.

“NAVOIY VA ADABIY TA’SIR MASALALARI” – N. tavalludiga 525 yil to‘lishi munosabati b-n tayyorlanib, akad. V.Zohidov va f.f.d-ri A.Qayumov, A.Hayitmetovlar tahriri ostida chop etilgan to‘plam. To‘plamda N. ustoz salafarlari va zamondoshlaridan bahramandligi, o‘z navbatida, shoirning o‘zidan keyingi qalam ahliga ta’siri masalalari yoritilgan. To‘plam akad. V. Zohidovning “Navoiy dunyoqarashining asosiy manbalari” maqolasi b-n boshlangan. Maqolada N. o‘zigacha yaratilgan barcha ilg‘or ma’naviy boyliklarini chuqur tanqidiy o‘rganishga harakat qilgani haqida to‘xtalib, N. “F.Sh.” dostonini yozish u-n “uzoq moziyga murojaat” qilgani, ko‘plab tarix-u afsonalarni o‘rganib, ularga ijodiy munosabatda bo‘lib, xalq manfaati nuqtayi nazaridan qarab asar yaratishga kirishgani aytiladi. Maqolada Firdavsiy va uning “Shohnoma”sidagi obrazlar (Kova, Jamshid, Rustam, Manija va b.) tahlil qilingan. Maqola muallifi N.ga va Nizomiy Ganjaviyning “Xamsa”si, unda ilgari surilgan g‘oyalar, Abu Rayhon Beruniy, Abunasr Forobiy va Ibn Sinolarning ta’sirlari ham bo‘lganini

alohida ta’kidlaydi. Shuningdek, u Hofiz Sheroziy, Abdurahmon Jomiylarning ham N. ijodi va falsafasiga ta’siri kuchli bo‘lganini dalillagan.

To‘plamdagi maqolalardan yana biri prof. I. Sultonning “Navoiy va zamonamiz” (29–40-betlar) maqolasidir. Tadqiqotda N. doim haqiqat mezonlariga ko‘ra ish ko‘rgani, o‘z davri u-n qaltis va muhim bo‘lgan masalalarni ilgari surib, ularni umumxalq manfaatlari yuzasidan hal etishga uringani asoslab berilgan. Unda olim mutafakkir shoirning milliy til va adabiyotni rivojlantirishga alohida e’tibor berganiga diqqat qaratilgan hamda N. ijodining Renessansga munosabati masalasiga ham qisqacha to‘xtalgan.

Adabiyotshunos H.Yoqubovning to‘plamdan o‘rin olgan (41–52-betlar) maqolasida N. ijodining zamonaviy adabiyotga ko‘rsatgan ta’siri yetarli darajada o‘rganilgani, ayniqsa, N. an’analari masalasi mutlaqo diqqatdan chetda qolgani alohida ta’kidlanadi.

To‘plamda tojikistonlik akad. A.Mirzoyevning “Foniy va Hofiz” (53–62-betlar) maqolasi berilgan. Unda N.ning “Foniy” taxallusi b-n fors-tojik tilida yaratilgan g‘azallarini Hofiz g‘azallari b-n muqoyasa qilib o‘rganish masalasiga diqqat qaratilgan. Muallif maqolasini Navoiy “XV asr fors-tojik g‘azalchiligining eng buyuk vakillaridan biri sifatida fors-tojik adabiyoti tarixida ham munosib o‘ringa ega” deya xulosalaydi.

Ustoz A.Hayitmetov esa “Alisher Navoiy va Hasan Dehlaviy” (63–78-bet) nomli maqolasi b-n ishtirok etgan. N. asarlarida Hasan Dehlaviy ijodining hamohanglik, yaqinlik, g‘oyaviy ta’sirlanish kabi xususiyatlari to‘g‘risida fikr yuritadi. Olim N.ning Hasan Dehlaviy ijodiga munosabati masalasiga to‘xtalib, bu ularning “ijtimoiy va estetik ideallarining o‘zaro yaqinligi b-n” bog‘lanishini alohida ta’kidlaydi.

Akad. V.Abdullayev “Navoiy va Samarqand shoirlari” (79–87-betlar) maqolasida N.ning 1465–1469-yy.da Samarqandda yashagan davri hayoti va ijodi haqida fikr yuritib, samarqandlik shoir va olimlarning N.ga munosabati masalasini yoritadi.

N.shunos Y.Is'hoqov "Navoiy va Xusrav Dehlaviy" (88–106-betlar) maqolasida N.ning ijodiy kamolotiga asos bo'lgan salafalaridan biri – Xusrav Dehlaviyning unga ijobiy va samarali ta'siri masalasini tahlil qilgan. Muallif N.ni Xusrav Dehlaviy "poeziyasidagi nozik va original ifoda uslubi" maftun etganligini ta'kidlaydi. N. g'azalnavislik va xamsanavislikda ham Xusrav Dehlaviyini o'zining buyuk salafalaridan biri, deb bilganini uqtiradi. N. "X."sida Xusrav Dehlaviyga berilgan baholarga to'xtaladi. Xusrav Dehlaviy ijodi (uslub)ning N. g'azallariga ta'siri masalasi haqida gapirib, uning tatabbu'lariga to'xtaladi. Maqolada Xusrav Dehlaviy "Xamsa"sidagi dostonlarning N. "X."sidagi dostonlarga ijobiy ta'siri, ulardagi ayrim yaqinliklar va tafovutlar asosida ko'rsatilgan.

Prof. S.G'aniyevaning "Navoiy va Husayn Boyqaro" (107–117-betlar) maqolasida Sulton Husayn shoh va shoir sifatida gavdalanadi. Olima H.Boyqaro davridagi qurilishlar, ilm-ma'rifat, madaniyatga berilgan e'tibor; N. tashabbusi va ishtiroki b-n amalga oshirilgan obodonchilik, savdo-sotiq, fan, san'at, adabiyotning ravnaq topishi; Hirotning madaniy va adabiy markazga aylanishi haqida to'xtalib, Sulton Husayn she'riyatining o'ziga xos xususiyatlari; shoh va N. munosabatlariga alohida ahamiyat beradi. Maqola so'ngida Beruniy nomidagi Sharqshunoslik instituti qo'lyozmalar fondida saqlanayotgan Sulton Husayn asarlarining mavjud qo'lyozmalari, asarlarining nashrlari haqidagi ma'lumot ilova qilingan.

Akad. B.Valixo'jayev "Alisher Navoiy va Shayxim Suhayliy" (121–143-betlar) maqolasida N.ning Sayyid Hasan Ardasher, Pahlavon Muhammad, Mirzobek, Ahmad Hojibeklarga bo'lgan munosabatlari, ayniqsa, uning Amir Nizomiddin Shayx Ahmad Suhayliyga, Suhayliyning esa N.ga bo'lgan samimiy muomala, munosabatlari chuqur tahlil qilingan. Maqolada Suhayliyning poetik asarlari haqida qimmatli mulohazalar mavjud.

Faylasuf olim M.Xayrullayev "Navoiy dunyoqarashining g'oyaviy manbalarini o'rganish

haqida" (144–155-betlar) maqolasida n.shunoslar qo'lga kiritgan yutuqlari to'g'risida gapirib, shoir dunyoqarashining g'oyaviy manbalari, undagi asosiy tamoyil va yo'nalishlarning Yaqin va O'rta Sharqdagi ildizlarini ochishga e'tibor bergan. Muallif N. dunyoqarashining shakllanishida o'tmish merosni: Forobiy va Nizomiy, Rumiy va Jomiy asarlarini o'rganish, ulardagi ilg'or g'oyalarni rivojlantirish muhim rol o'ynaganini to'g'ri takidlaydi.

A.Abdug'afurov "Hajviyotda novatorlik va mahorat" (156–177-betlar) maqolasida N.gacha bo'lgan o'zbek hajviyoti, hajv va hazilning o'zbek xalq og'zaki ijodidagi tarixi, an'analari; Mahmud Koshg'ariyning "Devoni lug'otit-turk", Lutfiyning "Gul va Navro'z", Atoiy, Gadoiy g'azallarida mavjud bo'lgan hajv va hazil belgilari; N.ning Haydar Xorazmiy asarlaridan ta'siri kabi masalalar haqida to'xtalib o'tadi. Muallif san'atkor shoirning o'ziga xosligi masalasiga to'xtalib, u "satira va yumorni badiiy tafakkurning muhim vositalaridan biri sifatida baholashi, uning ahamiyati va roli, vazifasi va o'rnini to'g'ri" tushunganini qator misollar b-n asoslab, "X.", "X.M.", "M.Q." asarlaridagi mavzuga tegishli o'rinlarning ayrimlarini tahlil qiladi.

To'plamdan o'rin olgan prof. S.Erkinovning "Sharq adabiyotida Farhod obrazining evolyutsiyasiga doir" (178–190-betlar) maqolasida Farhod haqidagi qissa Sharqda keng tarqalgani, Nizomiy, Xusrav Dehlaviy, Orif Ardabiliy, Shayxiylar o'z dostonlarida bu obrazga keng o'rin ajratganlari; Farhod qissasiga omil bo'lgan manbalar; Farhod nomi tilga olingan asarlar; folklor materiallari; N. yaratgan Farhod obrazi b-n qiyoslangan holda tahlil etiladi.

Adabiyotshunos Sh.Shukurov "Navoiyning "Tuhfat ul-afkor" qasidasi va uning adabiy an'ana bilan bog'liqligi to'g'risida" (191–205-betlar) maqolasida qasida janrining Sharq adabiyotida paydo bo'lishi, rivojlanishi; uning taraqqiyotiga munosib hissa qo'shgan shoirlar; N. qasidasi ("T.A.")ning Amir Xusrav ("Daryoyi abror"), Abdurahmon Jomiy ("Lujjat ul-asror")larning

shu janrdagi asarlariga munosabati, ularning mushtarakligi kabi mavzular haqida to'xtalib, "Tuhfat ul-afkor"ni tahlil qiladi, shuningdek, Mirzo Bedilning "Savodi a'zam", Fuzuliyning "Anis ul-qalb" qasidalarining badiiy yetuk jihatlari yoritadi.

Adabiyotshunos T.Ahmedov "Layli va Majnun" dostonida an'anaviy tasviriy vositalarning ishlatilishi haqida" (206–221-betlar) maqolasida N.ning badiiy barkamol dostoni – "L.M."da ishlatilgan ajoyib o'xshatish, kuchli mubolag'a, turli so'z o'yinlari, badiiy san'atlar va usullarni ochishga katta e'tibor bergan.

Olima N.G'anixo'jayeva "Navoiy hikoyalari-da badiiy mahorat masalalari" (222–237-betlar) maqolasida N.ning hikoyatlarda badiiy obraz yaratish mahorati, hikoyatlarning syujet va kompozitsiyasi masalalari haqida fikr yuritgan. Muallif N. hikoyatlaridagi portret, peyzaj masalalariga ham e'tibor bergan. To'plamda N. asarlarining til xususiyatlarini o'rganishga bag'ishlangan "XV asr o'zbek adabiy tilining dialektal asoslari masalasi" (238–257-betlar) nomli prof. Fattoh Abdullayevning maqolasi mavjud. Unda N. va Bobur asarlari tili o'rtasidagi farq; N. asarlarining tili g'oyat murakkab va dialektal jihatdan rang-barangligi hamda u bir dialekt yoki butun bir lahja doirasiga sig'masligi; N. asarlari tilida hozirgi O'zbekiston va qo'shni respublikalarga tarqalgan jonli o'zbek shevalarining xususiyatlari borligi; hozirgi qozoq, tatar, uyg'ur, turkman, ozarbayjon, usmonli turk tillariga xos bo'lgan leksik qatlam va grammatik shakllar XV asr o'zbek tilida ma'lum miqdorda uchrashi; N. asarlari tilida qadimgi uyg'ur va yozma yodgorliklar (runik yozuvlari)ni esga tushiradigan jihatlar mavjudligi; N. asarlari tilida boshqa yozma yodgorliklarda uchramaydigan grammatik jihatlar borligi; shuningdek, N. asarlari tilida urg'udosh bo'lmagan tillardan (arab va fors-tojik) so'zlar olingani yoritilgan.

Prof. A.Rustamov "Navoiy tilining fonetik xususiyatlari" (258–278-betlar) maqolasida XV asr o'zbek adabiy tilining fonetikasi hozirgi o'z-

bek tili va X–XIII asrlar yodnomalari tilining fonetikasidan ba'zi xususiyatlari b-n farq qilishi; adib asarlari tilida mavjud bo'lgan vokalizm va singormanizm masalalari; N.ning o'sha vaqt o'zbek tilidagi unilari haqida ma'lumot berishi kabilar atroficha yoritilgan.

Yirik tilshunos X.Doniyorov "Alisher Navoiy tilining dialektal asoslarini o'rganish masalasiga doir" (279–292-betlar) maqolasida N. tiliga asos bo'lgan sheva masalasini, bu sohada bahslarga munosabat bildirgan holda misollarga tayanib, "Alisher Navoiy tilining Andijon shevasiga mos bo'lganligini isbotlovchi dalillardan yana biri... o'sha vaqtda Andijon va Shahrisabz-Kitob shevalari o'rtasidagina emas, Andijon b-n Samarqand va Buxoro, hatto Hirot shevalari o'rtasida ham keskin farqlar unchalik bo'lmagan", deb xulosalaydi.

Prof. L.Qayumov "Navoiy va Hamza" (293–301 betlar) maqolasida Hamza Hakimzoda yoshligidan boshlab, N. lirikasi b-n xalq hofizlari va havaskor ashulachilar ijrosida aytilgan ashulalar tufayli otasi – Ibn Yamin kutubxonasida mavjud N. devonlari, keyinchalik madrasadagi darslar orqali tanishganligini hamda N. asarlarida ilgari surilgan insoniylik, adolatparvarlik, samimiy muhabbat motivlari Hamzani o'ziga rom etganligi masalasini yoritadi.

Matnshunos P.Shamsiyev "Navoiy asarlarining yangi topilgan qo'lyozmalari" (302–308-betlar) maqolasida N. asarlarining ilmiy-tanqidiy matnlarini yaratish asosiy vazifalardan biri ekanini ta'kidlaydi. P.Shamsiyev xorijiy davlatlar kutubxonalarida saqlanayotgan N. qo'lyozmalaridan tashqari, "Yaqin va O'rta Sharq mamlakatlarida yashovchi ilm va adabiyot muxlislari shaxsiy kutubxonalarida" mavjud qo'lyozmalarni qidirib topib, ularning ilmiy qimmatini belgilash masalasini qo'yadi. Maqolada Qozon universiteti fondidan topilgan N. "X."si va "I.D."ning qo'lyozmalari, keyinchalik, boshqa devoni: "N.N."ning eng qadimgi nusxasi topilgani to'g'risida batafsil ma'lumot berilgan.

Adabiyotshunos M.Mirzaahmedova "Hikoyachilikda Navoiy traditsiyalari" (309–323-betlar)

maqolasida N. merosining keyingi asrlar ijodkorlariga, xususan, proza va hikoyachilikdagi ta'siri masalasini qo'yib, uni Xojaning "Miftoh ul-adl" hamda "Gulzor" asarlarida mavjud hikoyalar tahlilidan kelib chiqib ochib bergan. Muallif Xoja N.ga ergashganini, uning ijodidan hikoya yaratishdagi mahorat, qisqalik va ixchamlik, kichik shaklda katta mazmunni ifoda etish mahoratni o'rganganini chuqur asoslab bergan.

Prof. E.Shodiyev "Navoiy va Xotifiy" (324–329-betlar) maqolasida taniqli tojik shoiri Abdulla Hotifiyning N.ga munosabati, N. ijodining Abdulla Xotifiy ijodiga samarali ta'siri masalalari haqida fikr yuritgan.

R.Orzibekovning (prof. N.Komilov b-n birga) "Fors-tojik adabiyotida Navoiyga izdoshlik tarixidan" (330–343-betlar) maqolasida N.ning fors-tojik va boshqa adabiyotlardan bahramand bo'lgani; N.ga zamondosh bo'lgan bir qator fors-tojik shoirlari esa uning ijodidan naf' topganlari; keyingi asrlarda yashab ijod etgan juda ko'p Buxoro, Samarqand, Xo'jand, Hisor va boshqa hududlardagi shoirlar N.dan ijodiy ta'sirlangani haqida mulohazalar bildirilgan.

Adabiyotshunos T.G'afurjonovanning "Nazm ul-javohir" (344–352-betlar) maqolasida N.ning didaktik asarlaridan biri – "N.J."ning mavjud qo'lyozmalari haqida ma'lumot mavjud. Maqolada mazkur asar mavzulariga ko'ra tahlil qilinib, ma'lum darajada "X.", "M.Q." b-n qiyosiy o'rganilgan.

Kitob N. ijodiga salafllari va zamondoshlarining hamda N.ning o'zidan keyingi adabiyot va killariga ta'siri va boshqa masalalarni o'rganishga bag'ishlanganligi b-n diqqatga sazovor.

Ad.: *Navoiy va adabiy ta'rif masalalari.*
– T., 1968.

S.O'.

NAVOIY VA ARMAN ADABIYOTI – Armanistonda N.ning nomi XVI asrdan e'tiboran ma'lum bo'lgan. Lekin arman diyori, bu yerning tog'li mavzolari, garchi afsonaviy tarzda bo'lsa-da,

N. u-n dilkash, ezgu xayol tarzidagi bir manzilgoh sifatida yaqin edi. Sharqda "Xusrav va Shirin" qissasining dastlabki manshalaridan boshlab Shirinni arman qizi sifatida talqin etilishi an'ana tusiga kirgan edi. Mehinbonu (Ulug'beqa) laqabiga ega bo'lgan Shamira ham dostonlarda goh Ozarbayjon, goh Armaniya b-n aloqali holda talqin etiladi. N. u-n bu manbalar ma'lum bo'lgan, albatta. N. Shirinni arman go'zali tarzida tasvirlashda o'ziga gacha mavjud an'anaga tayanadi. Shoir bu tog'lar o'lkasini "Arman kishvari", "Arman vodiysi" deb atar ekan, uni Eram bog'iga tenglashtiradi. Farhod Shirinni izlab bu yerga kelar ekan, tog'da ariq qazuvchilar unga: "Ki holo Armaniya derlar oni", deb xabar beradilar. N. Armaniya manzaralarini o'z qarashlaridan kelib chizadi, ya'ni u tog' etagida joylashgan o'ttiz-qirq qo'rg'ondan iborat manzil. Shirin shu o'lkaning malikasidir. N. Farhodning Armaniyaga kirib kelishi b-n bu o'lkaga, uning odamlariga, bu yerlardagi hayot tarzi tasvirlariga yaqinlashib boradi:

*Havosi jonfizo, gulanda xirman,
Nazokatda Eramtek, oti – Arman.*

Quyidagi soqiyga murojaat tarzida bitilgan misralar ham g'oyat xarakterlidir:

*Meni chun qildi mohi armani zor,
Chekay bir necha sog'ar armanivor.*

N. vafotidan keyin ko'p o'tmay shoir asarlarining G'arbga qarab odim otishida arman adiblari, tarjimon shoirlari katta rol o'ynaganlar. 1557-y. da Venetsiyada nashr qilingan "Sarandip shohi uch o'g'lonining sayohati" asarining arman tarjimoni Xristofor fors tilidan italyan tiliga o'g'irgan edi. Prof. Y.E.Bertelsning ta'kidlashicha, bu kitobning 1-bo'limida Xusrav Dehlaviyning "Hasht bihisht", ikkinchi qismida esa N. "S.S."idan hikoyalar bayon qilingan. 1910-y.da atoqli arman shoiri Avetik Isaakyaning mo'jaz "Layli va Majnun" dostoni yuzaga keldi. Sharq afsonalari asosida yaratilgan bu doston Nizomiy "Layli

va Majnun”ining o’rni kuchlidir. Shoir Sharqda keng tarqalgan sevgi fojiasi qissasi ustidagi ishida N. dostoniga ham murojaat qilgani shubhasiz.

Hamid Olimjon o’zining “Parallellar” deb atalgan maqolasida armanlarning nodir obidasi “Sosunli Dovud” b-n “F.Sh.” o’rtasidagi bir qator yaqinliklarni ikki xalqning badiiy tafakkur yaqinligi nishonalari sifatida ko’rsatib o’tgan edi.

“Sosunli Dovud” eposida arman xalqining sevimli qahramonlariga aylanib qolgan to’rt avlod vakillari maydonga chiqadilar (Sanasar, Katta Mger, Dovud, Kichik Mger). Ular xalqni suvsizlik ofatidan qutqarish yo’lida jonbozlik ko’rsatadilar, tashqi dushmanga qarshi mardlarcha kurashadilar. Sosun qahramonlari faoliyatidagi bu tasvirlar “F.Sh.” dostonidagi Farhod va butun arman xalqining g’ayrat va shijoati tasvirlariga g’oyat hamohangdir.

Armanistonda N. asarlariga bo’lgan qiziqish sira susaymagan. Buni Armanistonning Matendaranda qo’lyozmalar fondida N. asarlari qo’lyozmalarining avaylab-asralishidan bilsa ham bo’ladi. “Men Matendaranda qo’lyozmalar bilan tanishar ekanman, – deb yozadi arman adibi Grigoriy Egiazaryan, ko’pgina nodir asarlar qatori o’zbek xalqining genial shoiri N.ning ham nihoyatda aziz, qimmatbaho bo’lgan qo’lyozmasi bilan tanishdim. Uni qiziqib, ixlos bilan o’qidim. Qarang, qanday oliyjanob, mo’tabar kishi”.

Matendaranda N.ning lirik merosi, “X.” dostonlarining turli davrlarga oid qo’lyozmalari saqlanadi. Armanlar N. asarlarida kuylangan insonparvarlik, vatanparvarlik, do’stlik g’oyalarini nihoyatda qadrlaydilar. Xususan, ulug’ o’zbek shoirining “F.Sh.” dostonida kuylangan go’zal arman qizi Shirin b-n Farhod o’rtasidagi fidoyi sevgi va do’stlik ta’rifini har bir armandan eshityish mumkin. “Qarang, doston bosh qahramonlaridan biri sohibjamol Shirin arman qizi-ku! Shunga ko’ra, armanlar ham o’z navbatida o’zbek xalqining bu buyuk kuychisiga doimo muhabbat bilan qaraydi”, – deb yozadi Arshaluys Saroyan. Arman adibi Mkrtich Koryun “Alisher Navoiyning “Farhod va Shirin” dostonida armanlar” deb nomlangan maqola yozgan.

Armanistonda N.ning lirik asarlari, “X.” dostonlaridan tarjimalar mavjud. Jumladan, M.Koryun “F.Sh.” dostonini arman tiliga tarjima qildi. Ulug’ o’zbek shoiri tavalludining 550 yilligi oldidan esa Vagan Davtyan N.ning ellik yettita g’azalini arman tiliga tarjima qildi va u 1991-y. alohida kitob sifatida bosmadan chiqdi.

1961-y.ning kuzida O’zbekistonda Armaniston adabiyoti haftaligi, 1962-y.ning kuzida esa Armanistonda o’tgan o’zbek adabiyoti haftaligi kunlarida qardosh arman xalqining o’zbek adabiyoti va madaniyati hamda N. merosiga bo’lgan katta e’tiqodi yana bir marotaba sinovdan o’tdi.

1962-y.ning oktyabr oyida Armanistonga tashrif buyurgan o’zbek adabiyoti va san’ati namoyandalari Aragats tog’lari etaklaridan o’tib, Shiroq vodiysiga kirishlari b-n ularni Uzuntola qishlog’idagi keng maysazorda leninakanlilar kutib oladilar. Shu payt uzoqdan foytun ko’rinadi. Foytun yaqinlashgan sayin uning orqa o’rindig’ida boshida salla, qo’lida aso tutgan N. siymosi paydo bo’ladi. Alisher bobo o’z yurtdoshlarini kutgani chiqqan edi. Suhbat davomida Alisher bobo mehmonlarga o’z sarguzashtlarini so’zlab beradi. Hirotdan Armanistonga kelgani, bu yerda Shirin va Farhodlar qahramonliklarini kuylab yashayotganligini aytadi. Albatta, bular ramziy edi – arman xalqining N.ga katta mehrmuhabbati namoyishi edi. N. tavalludining 550 yilligi kunlarida Armaniston Respublikasi qoshidagi Vatandoshlar komiteti Armaniston Yozuvchilar uyushmasi b-n hamkorlikda shoir yubileyni o’tkazdilar. Ushbu tantanalarda ishtirok etgan O’zbekiston vakillari u yerda N. haqidagi samimiy so’zlarni, N. sha’niga aytilgan qo’shiqlarni tinglab, Spitak shahrida N. nomiga qo’yilgan ko’chani ziyorat qilib, N. va uning merosiga bo’lgan rag’bat-e’tiborning yangi bir namoyishiga guvoh bo’lib qaytdilar. Tantanalarda ishtirok etgan prof. A.Hayitmetov “Navoiy O’rta Osiyo va o’zbeklar uchun Armaniyani kashf etgan edi” deb yozadi. O’zbek kitobxonlari armanlarning “Sosunli Dovud” eposidan boshlab bugungacha bo’lgan barcha badiiy obidalarini yuksak qadr-

laydilar. Nairi Zaryanning “She’riyatda Alisher Navoiydek shoirni yetkazib bergan xalq har qanday poetik boyliklarni lozim darajada baholashga qodirdir” degan so‘zlari diqqatga sazovordir.

Ad.: Корюн М. Алишер Навоийнинг “Фарҳод ва Ширин” дostonида арманлар // Литературная Армания, 1961, №10.; Сароян Аршалуйс. Дўстлар диёрида // Ўзбекистон маданияти, 1962-йил 21-октябрь; Насриддинов Ф. Қон-қардошлар // Ўзбекистон маданияти, 1962-йил 10-ноябрь; Ҳайитметов А. Спитакдаги Навоий кўчаси // Ўзбекистон овози, 1991-йил 26-сентябрь.

S.O‘.

NAVOIY VA BELORUS ADABIYOTI – N.ning hajm jihatidan benihoya katta va janrlarga boy merosi belorus xalqiga muayyan darajada tanish. XX asring 2-choragidan boshlab Belorussiyada N. ijodini o‘rganishga jiddiy kirishilgan. Xususan, 1938-y.ning 27-dekabrida Minsk shahrida chiqadigan Belorussiya Yozuvchilar uyushmasining ta’sischi gazetasi “Літэратура і мостацтва”da X.Akbashevning “Ulug‘ o‘zbek shoiri” maqolasi e’lon qilinib, N.ning hayot yo‘li va ijodi haqida qisqacha ma’lumot berilgan. Ikkinchi Jahon urushi yillarida vaqtincha O‘zbekistonga ko‘chib kelgan belorus adabiyoti, san’at va ilm ahllari o‘zbek madaniyati tarixi b-n yaqindan tanishib, N.ning 500 yilligi yubileyi munosabati b-n belgilangan tadbirlarda faol qatnashishgan. 1948-y. Belorussiyada N. tavaludi matbuot sahifalarida qator ilmiy maqolalarning paydo bo‘lishi, N. asarlarining belorus tiliga tarjima qilinishi va nashrlari b-n nishonlandi. Shu yili “Літэратура і мостацтва” gazetasining 15-may sonida A.Boldirevning “Alisher Navoiy” deb nomlangan maqolasi bosildi. Belorus matuboti sahifalarida Oybekning N. hayoti va ijodiga bag‘ishlangan suhbat, “Польмя” jurnalining 6-sonida M.Klimovich tarjimasida N.ning “F.Sh.” dostonidan parchalar chop etilgan. 90 misralik tarjima Farhodning Armaniston tog‘

bag‘irlarida toshlarni qo‘porib ariq ochish epizodini qamrab olgan bo‘lib, ayni shu lavhaning tanlab olinishi tasodifiy emas. Hadsiz mashaqqat, qiyinchiliklarni yengib, maqsad tomon dadil intiluvchi Farhodning g‘ayrat-shijoati urush oqibatida vayron bo‘lgan Minsk shahri, qolaversa, butun belorus xalq xo‘jaligini mashaqqat b-n yangidan tiklayotgan omma u-n ruhlantiruvchi ma’naviy omil bo‘lishi ko‘zda tutilgan. 1951-y. “Палесская правда” gazetasining 3-yanvar sonida A.Minichevning “Alisher Navoiy” sarlavhali maqolasi e’lon qilingan bo‘lsa, 1967-y.ga kelib, N. tavalludining 525 yilligi nishonlanishi arafasida belorus matbuotida N. merosidan yangi namunalar paydo bo‘ldi. “Нёман” jurnalining 5-sonidan o‘rin olgan g‘azallarning rus tiliga tarjimonlari B.Pasternak va N.Ushanovlar, “Soqiy haqidagi qo‘shiqdan” va “Ruboiylar” atamasi ostida berilgan tarjimalar esa L.Penkovski tomonidan amalga oshirilgan.

N. lirikasining Belorussiyada sevib o‘qilishida taniqli belorus shoiri R.Borodulin va V.Semuxilarning tarjimonlik mahoratini ta’kidlash lozim. Jumladan, ularning tarjimalari orasida 1986-y. Minskda nashr etilgan “Вясёлка над арыком” to‘plamidan o‘rin olgan “Скажи о зэфир, гетай вел чнасмуглай, скажи”, “Я к светале душыное как даюць люда”, “Ты загола мне раны, як свет, як сонцам, азарыла” misrasi b-n boshlanuvchi g‘azallar va hikmatlar mazmunan asliyatga yaqinligi b-n ajralib turadi. Shuningdek, mashhur belorus shoiri va tarjimoni Vasil Jukovich N. lirik asarlaridan turkum tarjimalar qilib, e’lon qilgan. Hatto mazkur tarjimalarning ayrim namunalari Toshkentda “Xalq so‘zi” gazetasining 1991-y. 26-yanvar sonida kitobxonlar e’tiboriga havola etilgan. M-n, N.ning “Meni men istagan o‘z suhbatiga arjumand etmas” misrasi b-n boshlanuvchi g‘azali matla’si Vasil Jukovich tarjimasida shunday ifodalangan:

*Зь ким гананий бы я, ня хеча той,
яго са мной няма,
Того же, хто жар душы дзянит со мной – о
душы моей нема.*

Tarjimaning muvaffaqiyati uning matla' misralaridanoq ochiq ko'zga tashlanib turibdi.

1968-y.ning 20-sentyabrida "Литература и мостатца" gazetasida nashr qilingan o'zbek olimi S.Qosimovning "Jahon adabiyotining titani" maqolasi esa belorus o'quvchisini N. ijodidan bahramand etishni maqsad qilib oladi. Olim Sharqda "X." an'anasi asosida yozilgan asarlar haqida so'z ochib, bu silsilada N. "X."sining o'ziga xos tutgan o'rni masalasiga alohida ahamiyat beradi, fors tilida "X." yozgan ulug' ozarbayjon shoiri Nizomiydan bahs etadi, turkiy tilda ijod etgan shoirlar o'rtasida esa "X." yaratish N.ga nasib bo'lganini ta'kidlaydi. Tadqiqotda bayon etilgan N. "X."sidan o'rin olgan dostonlar va ularning ilmiy-ommabop mohiyati haqidagi fikrlar ham belorus kitobxonini u-n o'zbek adabiyotining yangi sahifalarini ochib bergan.

Belorussiyada N. merosiga bo'lgan katta qiziqish va e'tiborning yorqin bir ko'rinishi sifatida "Belorus ensiklopediyasi"ni ko'rsatish mumkin. Ushbu ensiklopediyaning VII jildida N.ga munosib o'rin ajratilgan. Jumladan, N.ning portreti b-n berilgan maqolada shoirning hayot yo'li, lirik devonlari, "X."si va falsafiy mundarijaga ega bo'lgan asarlari haqida ma'lumot keltirilgan.

2019-y. Belorussiya va O'zbekiston davlatlari 1-forumida Minsk shahridagi Sverdlov shohko'chasiga o'rnatilgan N. haykal-byustining tantanali ochilish marosimi o'tkazilgan. Mazkur byust yodgorligi yosh haykaltarosh Maksim Makarevich loyihasi doirasida yaratilgan. Belorus Milliy Assambleyasi Kengashining raisi o'rinbosari Marianna Shetkinaning ta'kidlashicha, "O'zbekistonning buyuk farzandi, mutafakkir N. haykalining ochilishi yorqin va sharaffli voqeadir. U nafaqat shoir, balki buyuk insonparvar ham edi. Uning asarlari dunyoning ko'plab tillariga tarjima qilingan. U o'zining chuqur falsafasi, rang-barang obrazlari b-n bugun ham ko'pchilikni o'z asarlariga jalb qilmoqda. Ishonch b-n aytishimiz mumkinki, bu butun insoniyatning merosidir, madaniy xazinasidir".

Ad.: Белорус энциклопедияси. VII жилд (белорус тилида). – Минск, 1973. Турбика Л.Н. Қардошлик ришталари. Ўзбекистонда белорус кунлари // Халқ сўзи. 1991-йил 26-январь.

S.O'.

NAVOIY VA BOSHQIRD ADABIYOTI –

Boshqird xalqi turkiy tillar oilasiga mansub bo'lgani u-n mumtoz chig'atoy adabiyotiga o'z milliy hazinalari o'laroq munosabatda bo'lishgan. Tabiiy, bu adabiy merosning saqlanishi, tadqiqi va targ'ibida ham ana shu milliylik yaqqol ko'rinadi. Zotan, Boshqirdistonda N. ijodiga alohida qiziqish b-n qaraladi. Ayniqsa, o'tgan asrda Rizo Faxriddinov (1859–1936) va Ahmad Zaki Validiy (1890–1970), N.Tixonov, I.G.Galyautdinov, S.Kudash singari olim va ijodkorlar N. adabiy merosini o'rganish va keng yoyishga ulkan hissa qo'shdilar. 1908-y. yanvar oyidan Orenburgda chiqq boshlagan "Sho'ro" ("Kengash") jurnalining muharriri – mintaqadagi taniqli yozuvchi, jurnalist, musulmon dinshunosi va adabiyotshunosi R.Faxriddinov ("Mashhur shaxslar va buyuk voqealar") ruknini ochib, o'tmish va hozirgi davrning 163 nafar Sharq va Yevropa olimlari, shoirlari, yozuvchilari, davlat arboblari hayoti va ijodi qatorida N. haqidagi biobibliografik ma'lumotlar b-n tanishtirdi. Xususan, 1909-y. jurnalda R.Faxriddinovning "Alisher Navoiy" (7-son, 513–515-betlar) maqolasi bosilib, uning tarjimai holi, adabiy turkiy tilni asrab-avaylash va rivojlantirish yo'lidagi islohotchilik faoliyati bayon etilgan. Olim o'z xulosalarini jamlab, shunday yozadi: "... Navoiy turk bolasi mutlaq turkcha yozish, o'qishni o'rganishi lozimdir, deya da'vat etgan. Buni bilfe'l isbot etmoq va yo'l ko'rsatish maqsadida bir qancha asarlar yaratgan. Shu jihatdan Alisher turk adabiyotining negizini qurgan". R.Faxriddinovga ko'ra, chig'atoy (eski o'zbek) tilida o'ziga xos adabiy asarlar, ilmiy risolalar yaratgan N. tilshunos sifatida faoliyat ko'rsatib, shu orqali turkiy tilning leksik, morfologik, uslubiy va she'riy imkoniyatlarini egallagan, uch til

– arab, fors va turk tillarini mukammal bilgan N. o‘z ijodini forsiy zabon shoir sifatida boshlagan, klassik fors she‘riyatining texnikasi va obrazli tuzilishini puxta egallagan. Biroq u eski madaniy an‘analar yemirilib, yangi milliy madaniyatlar shakllangan davrda yashab, hech qachon arab tilida asar yozishga urinmagan. Olimning xulosa qilishicha, o‘rta asrlar turkiy adabiy tillari tarixida yuksak bosqich – chig‘atoylar davrining oltin davri bo‘lgan “Beshlik” (“X.”) N.ning she‘riy faoliyati b-n chambarchas bog‘liq bo‘lib, doston o‘zbek va boshqa turkiy adabiyotlar taraqqiyotiga katta ta‘sir ko‘rsatdi. Markaziy Osiyo yozma madaniyatining, shu jumladan, N. asarlarining yana bir targ‘ibotchisi, atoqli sharqshunos Ahmad Zaki Validiydir. Qozon universiteti qoshidagi arxeologiya, tarix va etnografiya jamiyati 1913-y.da Ahmad Validiyini arxeografik tadqiqotlar olib borish u-n Turkistonning Farg‘ona viloyatiga, 1914-y.da Buxoro xonligiga yuboradi va u arxeografik ekspeditsiya materiallari asosida bir qancha maqolalar yozadi. Uning fikricha, turkiy yozma adabiy tilning shakllanishida mumtoz turkiy she‘riyat mualliflari Lutfiy, N., Bobur va Maxtumquli ijodi katta rol o‘ynagan (№10, 114–118).

Hozirda Rossiya Fanlar akademiyasining Ufa ilmiy markazining ilmiy kutubxonasida N.ning “G.S.” (“Yoshlik g‘aroyibotlari”; formati 35,6 x 57,8 sm., 149 varaq, kod RB 1475), bir nechta devonlardan tarkib topgan “X.M.” (“Ma‘nolar hazinasi”), va “Xamsa”ning litografik nashri (“Pятерица”, Toshkent, 1905, 508-bet; kod rB1299) mavjud. A.Z.Validiy nomidagi Milliy kutubxonada “S.S.” (“Yetti sayyora”; formati 26 x 15,5; 171 varaq, kod 123/1226) dostonining Nizomiy “Yetti go‘zal” asariga nazira tarzida yozilgan, “Bahrom hikoyati” (“Bahrom qissalari”) nomli shartli sarlavha ostida saqlanuvchi qo‘lyozma, Namangan shahrida Boboxon Muhammad Amin tomonidan 1849-y.da ko‘chirilgan Xusrav Dehlaviyning “Sakkiz jannat”i va N. “X.” (“Pятерица”, Toshkent, shrift-litografiya Portsev, 1893; format 25 x 44; 508 b., kod 177/4566)sining qo‘lyozmalari saqlanadi. Vaqtli

matbuotda ham boshqird va rus tillarida N. she‘rlaridan namunalar, shoir haqida ko‘plab maqola, ocherk, o‘zbek tilida yaratilgan badiiy asarlardan qilingan tarjimalar nashr etilgan (Навои. А. “Көмбәзден түшәмдөрөн бизәй йондоз...” : [шиғырзар] / А. Навои // Ағизел. – 2003. – № 10. – Б. 121–123.; Навои А. Фархат һәм Ширин : шиғыр / А. Навои // Октябрь. – 1941. – № 2. – Б. 47–52.; Навои А. Фәрһәдтең тәрбиә алыуы / А.Навои // Кызыл Башкортостан. – 1941. – 30 март.; Галяутдинов И.Г. Восточные рукописи и творческое наследие А. Навои в Башкортостане / И.Г.Галяутдинов // Проблемы востоковедения. – 2011. – № 3. – С. 43-47.; Кудаш С. Памятник Навои : [стихи] / С. Кудаш // Вершины / пер. Н.Борискина. – Уфа, Башкнигоиздат, 1978. – С. 215-216.).

Prof. I.Galyautdinovning xabar berishicha, N.ning adabiy merosi hozirda Boshqirdiston-dagi oliy o‘quv yurtlarida o‘rganiladi va u haligacha turkiy adabiyotlar rivojiga ruhan ta‘sir ko‘rsatmoqda.

Ad.: Галяутдинов И.Г. Восточные рукописи и творческое наследие Алишера Навои в Башкортостане. – Проблемы востоковедения. 2011. № 3 (53); Баимов Р.Н. Восточная литература. Материалы по истории индийской, иранской, арабской и тюркской литератур с древнейших времен до середины XVII века: учебно-методическое пособие. – Уфа, 1999; Башиев Ф.Н. Общественно-политические и нравственно-этические взгляды Ризы Фахретдинова. – Уфа, 1996; Булгаков Р.М., Галяутдинов И.Г. Описание восточных рукописей Института истории, языка и литературы. Ч. 1. Тюркские рукописи. Раздел первый. Произведения XII – начала XVIII века. Раздел второй. Произведения XIX-XX веков. Раздел третий. Башкирские родословные XIX – начала XX века. – Уфа., 2009. – 2-е изд. стереотип. – Уфа., 2010.

G.S., S.O‘

NAVOIY VA GRUZIN ADABIYOTI –

Gruzin adabiyotida N.ning boy merosiga bo‘lgan qiziqish shoir vafotidan keyin ko‘p o‘tmay boshlangan. Gruzin ziyolilari va adiblari XV asrda Xuroson va Movarounnahrda ravnaq topgan madaniy va adabiy hayotdan xabardor bo‘lganlar. Gruziyada musulmon sharqi xalqlarining fani va madaniyatiga bo‘lgan katta e‘tibor Shota Rustaveli davrlaridan boshlanadi. Gruzin kitobxonlari Firdavsiy “Shohnoma”si, Nizomiy dostonlari va ularning qahramonlariga muhabbat b-n qaraganlar. Bu yerda “Shohnoma”ning “Rustamiani” nomi b-n shuhrat tutgani haqida ma‘lumotlar bor. Shu o‘rinda XVI asrda Vaxtang VI hukmronligi davrida Ulug‘bekning “Ziji Ko‘ragoniy” astronomik jadvalining gruzin tiliga tarjima qilinishi diqqatga sazovor adabiy hodisa bo‘lgan.

Gruzin tilida mavjud manbalar N. va uning asarlariga e‘zoz b-n qarab kelinganini ko‘rsatadi. Gruzin mumtoz adabiyotining atoqli namoyandasi Nodar Sitsishvili (vafoti 1658-y.) o‘zining 1646–1656-yy. davomida yaratgan “Baramguriyani” dostoni muqaddimasida asarni qanday va qaysi an‘analarga tayanib yaratganiga ishora qilib, quyidagilarni yozadi: “Aql bovar qilmaydigan bu murakkab qissani donolarning donosi Nizomiy Ganjaviy fors tilida yaratdi. Unga Xusrav Dehlaviy ergashib, o‘tkir til va ajoyib tasvir b-n shu nomdagi poetik asarini yuzaga keltirdi. Lekin bulardan qaysi birining asari afzal ekanligini aytish mushkul. Chig‘atoy tilida esa bu qissani Navoiy qalamga oladi. Bu she‘riy mumtozning o‘xshashi topilmasa kerak”. Nodar Sitsishvili ning “Baramguriyani” asarining N. dostoni b-n bog‘lanish darajasini belgilash nihoyatda muhim manbadir. Gruzin olimi K.Kekelidze o‘zining “Alisher Navoiy qadimgi Gruzin adabiyotida” deb nomlangan maqolasida bu xususda diqqatga loyiq ma‘lumotlarni keltiradi.

N.Sitsishvilining Bahrom haqidagi dostonida qoliplovchi syujet bo‘lmish Bahrom va Diloromning sevgi sarguzashtlari bayon qilinishi N. tasvirlariga muvofiqdir. Moniy obrazining hikoya davomidagi o‘rni ham aynan N. talqinlarini esga

soladi. N.Sitsishvili asaridagi uchinchi hikoyatda Navzar va Naim kabi ikki shohning munosabatlari, ularning balog‘atga yetgan farzandlarining chigal taqdirleri hikoya qilinadi. Shahzoda Olmos Jabor (Jobir) qo‘lida tutqunlikda bo‘lgan ma‘shuqasini ozod qilish yo‘lida kurashga bel bog‘lab, o‘zi ham asirga aylanadi. Qizning tadbirkorlik b-n olib borgan ishlari natijasida ular ozodlikka erishadilar. Bu talqinlar N. “S.S.”dagi beshinchi maqolatdagi tasvirlarga to‘liq muvofiq keladi. Faqat qahramonlarning nomlaridagina ayrim o‘zgarishlarni ko‘rish mumkin. Gruzin shoiri dostonidagi birinchi hikoyat Nizomiy “Haft paykar”idan olinib, ayrim epizodik qo‘shimchalar qilingani kabi N. “S.S.”idagi birinchi hikoyat N.Sitsishvili tomonidan ikkinchi hikoya tarzida berilgan. Umuman, “Baramguriyani” dostoni ko‘p jihatdan N. va Nizomiy asarlariga asoslanadi. Gruzin olimi A.Baramidze “Navoiy va Gruzin adabiyoti” mavzusidagi tadqiqotida N. asarlari va bir qator gruzin shoirlari o‘rtasidagi hamohanglik haqida so‘z ochib, Gruzin ishqiyyromantik dostonlarida Farhod obraziga tez-tez murojaat etish, uni bahodirlikda, ishqqa vafodirlikda namuna qilib olish an‘ana tusini olganini eslaydi.

Sankt-Peterburgdagi Saltikov-Shchedrin nomidagi kutubxonada saqlanayotgan M.Sabinin kolleksiyasida 18723 inventar raqami b-n qayd qilingan qo‘lyozmalar mavjud. XVII asrda ko‘chirilgan gruzin tilidagi bu qo‘lyozmada Farhod nomi b-n bog‘liq bir afsona ham keltirilgan. Afsona Nizomiy va N. dostonlari ta‘sirida maydonga kelgan Sharq farhodnomasining gruzin xalqi o‘rtasida tarqalgan o‘ziga xos nusxasi bo‘lishi b-n xarakterlidir. XVIII asr gruzin shoiri Teymuraz (1589–1663) “Leylmadjuniani” (“Layli va Majnun”) nomi b-n doston yozgan. Manbalarda bu shoirning Astrobodda vafot etgani qayd qilinadi. Ushbu asarda ham N. “L.M.”ning ta‘sirini kuzatish mumkin. Gruzin tilidagi XVII asrga oid “Iosifzilixaniani” (“Yusuf va Zulayxo”) asarida N. dostonining qahramoni Farhod katta muhabbat b-n qalamga olinadi. XVIII asr gruzin shoiri

V.Gabashvilining ham o‘z asarlarida N. qahramonlarini eslashi diqqatni tortadi.

Bugungi kunda Gruziya Fanlar akademiyasi K.Kekelidze nomidagi Qo‘lyozmalar institutining musulmonlar fondida N. asarlarining 20 dan ortiq qo‘lyozmalari saqlanadi. Ular orasida “X.M.” va undan saylab olingan “Chor devon” (Shoir lirik asarlarining muhtasar to‘plami), “F.Sh.”, “S.I.”, “M.N.”, “M.”, “V.” asarlarining qo‘lyozmalari mavjud. Gruziyadagi fondlarda saqlanayotgan N. asarlarining qo‘lyozmalari ularning mundariyasi va ko‘chirilish davriga ko‘ra Sankt-Peterburg va Toshkent fondlaridan keyingi ahamiyatli o‘rinni egallaydi. Bu yerda saqlanayotgan qo‘lyozmalarning ko‘pi mukammal bo‘lib, ko‘chirilish davri jihatidan shoir va fotidan keyingi uncha uzoq bo‘lmagan sanalarga to‘g‘ri keladi. Institut fondida N.ning lirik asarlaridan iborat devonlarining bir necha qo‘lyozmalari mavjud bo‘lib, bir devonning ko‘chirilish vaqti 1576-y.dir. Mazkur qo‘lyozma “X.M.”ning mukammal nusxasi bo‘lib, unga “V.”, “X.”dan esa “F.Sh.” hamda “S.I.” dostonlari qo‘shib muqovalangan.

Qo‘lyozmalar xazinasidagi eng qadimgi deb hisoblash mumkin bo‘lgan asar “M.”dir. Hijriy 929-y.ning muharram oyi (1519-y.ning dekabrida) ko‘chirilgan. Mazkur nusxa asarning Sankt-Peterburgdagi asosiy kutubxonada saqlanayotgan qo‘lyozmadan keyingi o‘rinda turadigan e‘tiborga loyiq nusxadir. Bundan tashqari, fondida “M.N.”ning ham ikkita qo‘lyozma nusxasi mavjud. N. tavalludining yubileylari Gruziyada munosib ravishda nishonlanib kelinadi. 1946-y.da N.ning “F.Sh.” dostoni Gruzin tilida (tarjimolar: A.Abasheli, Gr.Abashidze, S.Euli, H.Vardoshvili, I.Moseshvili, K.Nadiradze, G.Setskladze va K. Chichinadze) chop etilgan. Shuningdek, N.ning lirik asarlaridan namunalar ham gruzin tiliga o‘girilgan. Toshkentda 1966-y. zilzilasidan keyin Shota Rustaveli ko‘chasi-ga tutash Teatr maydonida gruzinlar tomonidan bunyod etilgan monumentga xalqning ikki buyuk dahosi – N. va Shota Rustavelining nomlari

yoziqlari N. va Shota Rustaveli o‘zbek va gruzin xalqlari o‘rtasidagi uzoq tarixga ega do‘stlikning ramzi ekanidan dalolat beradi.

Ad.: Kekelidze K., Алишер Навоий қадимги Грузин адабиётида. Қадимги Грузин адабиёти тарихига оид этюдлар. – Тбилиси, 1945; Барамидзе А. Алишер Навоий Грузин адабиётида. Грузин адабиёти тарихи бўйича очерклар. – Тбилиси, 1952; Барамидзе А., Радиани Ш, Жгенти Б. История грузинской литературы. – Тбилиси, 1958; Алиев Г. Тема и сюжеты Низами в литературах Востока. – М., 1985.

S.O‘.

“NAVOIY VA IJOD SABOQLARI” (Ilmiy to‘plam. Mas‘ul muharrirlar: O‘zR FA akad. Volhid Zohidov, f.f.d-ri A.Hayitmetov. – Toshkent: Fan, 1981.) – Kitobda N.ning she‘riy va nasriy asarlari badiiyati, “X.”sidagi ijobiy qahramonlarining xarakter-xususiyatlari, rasmiy devonlariga kirmagan bir qator she‘rlari, ulug‘ shoirning o‘zidan keyingi ijodkorlarga ko‘rsatgan ta‘siri kabi masalalar tadqiq etilgan. V.Abdullayevning “XV asrda Samarqand va Buxoroda she‘riyat”, A.Hayitmetovning “Navoiy lirikasining ba‘zi masalalari”, Y.Is‘hoqovning “Navoiy lirikasida kompozitsion-stilistik san’atlar”, E.Shodiyevning “Navoiy va Xo‘jand shoirlari”, I.Haqqulovning “An‘ana va mahorat”, V.Mo‘minovning “Ulkan ta‘sirning qirralari” nomli maqolalarida she‘riyatni o‘rganish yo‘nalishida bahs yuritilgan. Bir qator maqolalar esa bevosita “X.”ga tegishli mavzular tadqiqiga bag‘ishlangan. Bular: B.Valixo‘jayevning “Xamsa”chilik an‘anasining ayrim xususiyati”, T.Ahmedovning “G‘oyaviy niyat va ijobiy obraz”, M.Mirzaahmedovanning “Navoiyning “Hayrat ul-abror” va Xojaning “Maqsad ul-atvor” asarlari”, J.Nag‘iyevaning “Navoiy “Xamsa”si va undagi alohida dostonlarning Bokudagi qo‘lyozma nusxalari” deb atalgan maqolalardir. S.G‘aniyevaning “Nasr va badiiyat” (“Munshaot” asosida), H.Yoqubovning “Hozirgi o‘zbek poezi-

yasida Navoiy gumanistik traditsiyalari problemasiga doir” va B.Bafoyevning “Navoiy asarlari leksikasining ba’zi masalalari” maqolalari mazmun-e’tibori b-n to’plamdagi boshqa tadqiqotlardan nisbatan farq qiladi. Ma’lumki, N. hayoti va adabiy-ilmiiy merosini izchil o’rganish, keng xalq ommasi orasida uni targ’ib va tashviq qilishni ilmiy tarzda tashkil etish u-n O’zR FA Prezidiumi qoshida N. qo’mitasi (1956-y.) ta’ sis etilgan. Shuningdek, Til va adabiyot institutida ham shunday qo’mita faoliyat ko’rsatgan. Ularning tashabbusi b-n har yili N. tug’ilgan kuni – 9-fevralda n.shunoslarning ilmiy anjumanlari – N.ning serqirra merosini o’rganishga bag’ishlangan ilmiy-an’anaviy konferensiya o’tkazilgan. Kitob oxirida shu konferensiyalarda 1957–1981-yy.da tinglangan ma’ruza va axborotlar ro’yxati ilova qilingan. Uni f.f.d-ri S.G’aniyeva tayyorlagan.

Ad.: Navoiy va ijod saboqlari. – T., 1981.

I.H.

“NAVOIY” VIDEOFILMI 1982-y.da suratga olingan. Mazkur videofilm Oybekning “N.” romani asosida yaratilgan, 20 qismdan iborat. Har bir qismi 30 daqiqadan tashkil topgan. Ssenariy muallifi va postanovkachi rejissyor M.Yunusov, postanovkachi operatorlar T.Qurbonov va S.Umarov, postanovkachi rassom S.Rasulovdir. A.Qayumov, A.Hayitmetov, A.Rustamov kabi atoqli n.shunoslar videofilmda bosh konsultant bo’lishgan. Albatta, bu adabiyotshunoslarning maslahatlari, N.ning hayoti va ijodi haqidagi chuqur izlanishlari filmning umrboqiyiligini ta’minlagan. Filmda N. siymosi 3 aktyor tomonidan gavdalantirilgan. 1–3-qismlarda shoirning bolalik davri ko’rsatilgan bo’lib, Alisher rolini Doniyor Sodiqov o’ynagan. 4–5-qismlarda N.ning musofirlikda kechgan davrlari aks etgan, N. roli F.Ahmedov tomonidan ijro etilgan. 6-qismdan boshlab N. obrazini Yoqub Ahmedov gavdalantirgan. Asarning har bir qismida N.ning shaxsiyatiga doir biror qirraga urg’u berilgan. Uning mutafakkir shoir va siyosiy arbob bo’lib yetishishidagi omillar ochib berishga

harakat qilingan. Filmning dastlabki qismi G’iyosiddin Kichkina uyidagi jahongir Temur shuhrati, temuriyozdalar, Mirzo Ulug’bek haqidagi suhbat va Alisherning kirib kelishi b-n boshlanadi. Bola Alisher nafaqat turkiy, balki Qosim Anvorning forsiy baytini ham sharhlab o’zining zakiyilgini ko’rsatadi. Xuddi shunday filmning har bir qismida Alisherning ijodga, she’riyatga muhabbati ko’rsatib boriladi. 2-qismda bobosi nay yasab berar ekan, J.Rumiyning masnaviysidan olingan “Tingla, nay” deb boshlanuvchi baytini sharhlaydi. N. bolaligidan nohaqliklar, qurbonliklarning guvohi bo’lib o’sadi. Uning ijodiy kamolotida tog’alarining hissasi katta bo’lgan. Bu filmning 3-qismida ko’rsatiladi. Alisher tog’asi b-n suhbatida turkigo’y shoirlar, turk tilining imkoniyatlaridan so’z yuritadi. Farididdin Attorning “Mantiq ut-tayr” asaridan ta’sirlanish voqeasi filmda nazardan chetda qolmagan. 4–5-qismlar N.ning Hirotdan surgun qilinishi va “g’ariblik”da kechgan hayoti voqealariga bag’ishlangan. Ta’kidlash joizki, videofilm Oybek asari asosida suratga olingan bo’lsa-da, N.ga bag’ishlab bir necha asarlar yaratgan M.Osim asarlarining ta’siri ham sezilarli bo’lgan. Xususan, 5-qismida M.Osim asarlaridan ham foydalanishgan. 5-qismda N. Mashhaddan uyiga qaytadi. Ammo mol-mulki musodara qilingan. Xizmatkori otasidan qolgan omonatni beradi, lekin N. jo’mardlik qilib, shu tillolar evaziga xizmatkorini bekdan ozod qiladi. N. qo’zg’olonchilarga qo’shilgan tog’asi Mirsaid u-n har doim nazoratda tutiladi. “Soda shayx” g’azalini bahona qilib, Abusaid mirzo Samarqandga ketishiga farmon chiqaradi va 2 kundan keyin Ahmad Hojibek karvoni b-n Samarqandga ketishga majbur bo’ladi. 6-qism N.ning Hirotda qaytishi b-n boshlanadi.

H.Boyqaro obrazini Z.Muhammadjonov ijro etgan. Keyingi qismlar ham N.ning ilm ahliga g’amxo’rligi, xalqparvarligi, she’riyat sultoni ekani namoyon qiluvchi lavhalardan iborat. N.ning H.Boyqaroga sadoqati xalqqa bo’lgan muhabbatida ko’rinadi. Qo’zg’olonlarning bostirilishi, xalqning tinch va farovon yashashida N.ning xizmatlari beqiyosdir. Filmda N.ning shoirlik mahorati,

san'atkorligi va temuriylar saltanatidagi tutgan ahamiyati barobar yoritiladi. Ko'plab temuriyzodalarga ustozlik qiladi. Asarda Arslonqul va Dildor sevgisi, jasorati, ularning taqdirida N.ning roli ham urg'ulanadiki, bu ham shoirning adolat kurashchisi ekanini ko'rsatadi. N.ning sa'y-harakati b-n Dildor omon qoladi. Albatta, filmda hazil-mutoyibalar bor. 12-qismda Abdurahmon Jomiy hazratlariga N. taom berib yuboradi. Shunda Jomiy taom eltuvchining ovqatni xush ko'rishini, keltirgan taomini ko'proq o'zi tanovul qilganini aytib hajv she'r bitib beradi. Ustoziga e'timodi tufayli N. bu she'rni o'zida olib qoladi. Bunday o'rinlar filmning yanada jonli chiqishini ta'minlagan. So'nggi qismlarida ziddiyatlar kuchayadi. Xadicha begim H.Boyqaroning mastligidan foydalanib, Mo'min mirzoni qatl ettirish u-n farmonga imzo qo'ydirib oladi. Filmda N. shaxsiyatining buyukligi voqealar oxirida Majiddinning "Eng katta xatoyim Alisherga dushmanligim bo'ldi. U hamisha halol bo'lgan" iqrorida ko'rinadi. H.Boyqaroning N.ga ta'zimi b-n videofilm tugaydi.

Z.R.

NAVOIY VA MARKAZIY OSIYO XALQLARI ADABIYOTI – N. o'zidan keyingi nafaqat o'zbek yoki turkiy xalqlar adabiyoti, balki butun Sharq so'z san'atiga kuchli ta'sir o'tkazgan, badiiy tafakkur taraqqiyotida alohida davrni, yuksak bosqichni tashkil etadigan favqulodda iste'dod sohibidir. Sharq so'z san'ati o'ziga erishgan barcha yutuqlarni o'zida mujassam etgan va uni yanada rivojlantirib, betakror badiiyat durdonalari b-n boyitgan mutafakkir shoir ijodi, xususan, turkiy adabiyot u-n etalon edi. Bu samarali ta'sirdan Markaziy Osiyo xalqlari adabiyoti ham xoli emas. Bu adabiyotlarda N.ni o'ziga ustoz deb bilmagan, unga ergashmagan, undan ta'sirlanmagan, mahorat sabog'ini olmagan qalam ahli yo'q, desak sira mubolag'a qilmagan bo'lamiz. Qozoqlar ham, qirg'izlar ham, turkmanlar ham, hatto tojiklar ham N.ni o'z shoirlari deb biladilar va o'z mumtoz adabiyotlarining zabardast namoyandasi sifatida o'rga-

nadilar. Turkman xalqi ham N.ni o'z shoiri sifatida ardoqlab keladi. Uning g'azallarini sevib kuylamagan turkman aytimchilarini topish qiyin. Mirali – Mir Alisher haqida ko'plab rivoyatlar yaratilganligining o'zi N.ning qardosh xalq orasida qanchalik mashhurligini ko'rsatadigan yorqin dalildir. Bu rivoyatlar N. tavalludining 500 yilligi munosabati b-n "Mirali va Sulton Suyun" (Husayn Boyqaro turkmanlar orasida shu nom b-n mashhur bo'lgan) nomi b-n alohida kitob holida ham nashr etilgan. Bayramxon, Ozodiy, Kamina, Durdi, Zunubiy, Ma'rufiy, Maxtumquli, Zaliliy, Saidiy, G'oyibiy, Tolibiy, Mullanafas, Shabanda, Miskin Qilich, Shaydoyi, Muhtojiy, Andalib kabi barcha turkman mumtoz shoirlari N.ni o'zlariga ustoz deb bilib, undan mahorat sabog'ini olganlar, badiiy barkamol asarlarini o'qib ilhomlanganlar va ta'sirlanganlar, unga naziralar va tatabbu'lar yozganlar, g'azallariga muxammaslar bog'laganlar. Ular orasida N.ga muhabbati va sadoqati cheksizligi jihatidan Maxtumquli alohida ajralib turadi. Qator she'rlarida buyuk salafni ixlos-u e'tiqod b-n tilga oladi. Maxtumquli o'zining buyuk salafi asarlaridagi ko'plab g'oya va qarashlarni she'rlarida rivojlantirgan va boyitgan: ularning yangidan yangi qirralarini ochgan, o'ziga xos yechimini bergan. Maxtumquli ijodida N.ga hamohanglikning turli ko'rinishlari mavjud. M-n, uning:

*Qo'ldan kelgan yaxshi ishing bo'lmasa,
Ko'ngul ichra yaxshi niyat yaxshidir, –*

misralari ustozining yaxshilik qilmagan kishi yomonlik ham qilmasa, shuning o'zi ham yaxshilik qilganicha bor, mazmunidagi quyidagi baytlariga hamohang jaranglaydi:

*Yaxshilig' gar qilmasa, bori yomonlig'
qilmasa –
Kim, yomonlig' qilmasa, qilg'ancha
bordur yaxshilig'.*

Bu hikmatlar bir mavzuda, bir yo'nalishda bo'lsa ham, bir-biridan o'zaro farq qiladi: N. bi-

rovga yomonlik qilmaslikning o‘zi yaxshilikdir desa, Maxtumquli yaxshilik qilolmaganga yaxshi niyat ham kifoyadir, deydi.

*Yaxshidir dunyoda qolsa yaxshi ot,
Bu dunyoga kelgan bo‘lsang o‘tarsan, –*

misralari esa N.ning mashhur:

*Bu gulshan ichraki, yo‘qtur baqo guliga sabot,
Ajab saodat erur chiqsa yaxshiliq bila ot, –*

nomli hikmatini yodga tushiradi. Chunki har ikkala hikmatda ham dunyoning foniyligi-yu yaxshi nomning boqiyiligiga urg‘u berilgan. Bu fikrni har bir shoir o‘ziga xos yo‘sinda ifodalagan. Maxtumquli bu fikrni dunyo va inson munosabatiga bag‘ishlangan “Yetarsan” she‘rida qistirib ketsa, N.ning mazkur teran ma‘noli so‘zlari muammo janrida ifodalangan.

Azaldan qismat qilingan tug‘ma tabiatni o‘zgartirib bo‘lmaydi. Albatta, inson o‘z fe‘lidagi, tabiatidagi bema‘ni orzu-o‘ylari, yovuz intilishlari, nojo‘ya xatti-harakatlarini jilovlab, ayb-u qusurlarini hammadan yashirib yurishi mumkin, lekin bir kuni u o‘zining asl mohiyatini namoyon qiladi. Shundan kelib chiqib, N. o‘zining mashhur qit‘asida zuvalasiga insoniylik urug‘i qo‘shib qorilmagan kimsalarni har qancha tarbiyat qilma, baribir odam bo‘lmaydi, degan fikrni bildirgan edi:

*Nokas-u nojins avlodin kishi bo‘lsun debon
Chekma mehnatkim, latif o‘lmas kasofat olami –
Kim, kuchuk birla xo‘dukka necha qilsang
tarbiyat,
It bo‘lur, dog‘i eshak, bo‘lmaslar aslo odami.*

Darhaqiqat, odam bolasi tarbiya tufayli ilm-u hunar egallashi, ba‘zi yaxshi fazilatlariga ega bo‘lishi mumkin, lekin uning tabiatidagi yovuzlik, kin, hasad, baxillik, g‘arazgo‘ylik, tuhmatchilik, yolg‘onchilik kabi tug‘ma illatlarni dunyoning jami donishmandlari bir bo‘lib tarbiyalasalar ham yo‘qotolmaydilar.

N. o‘zining ko‘p yillik kuzatishlari va ular asosida tug‘ilgan mushohadalarini hayotiy misollar vositasida keng va batafsil tushuntirsa, “Zar bo‘lmas” she‘rida Maxtumquli ayni fikrni xalq maqollari va obrazli iboralari orqali dalil-laydi:

*Tagi past g‘amini yeyish behuda,
Mis har qancha yaltirasa, zar bo‘lmas.
Har qancha ranj chekma, tortar asliga,
Har qarg‘a-quzg‘undan kabutar bo‘lmas.*

Maxtumqulining quyidagi misralari esa buyuk salafi va o‘zining ushbu fikrlaridan kelib chiqqan xulosa yanglig‘ jaranglaydi:

*Kimningki badbaxtlik tabiatida,
Butun olam ojiz tarbiyatida.*

Ishq va muhabbat haqidagi otashin she‘rlari b-n turkman ishqiy she‘riyatini o‘zining yuksak cho‘qqisiga ko‘targani bois ishq mulkining shohi, deb ulug‘langan Mullanafas ham N.ning qudsiy nafasidan ilhomlangan shoirlar sirasiga kiradi. Uning o‘z zamonasining asosiy ilmlarini egallagan, hayotda ko‘p narsani ko‘rib, oq-u qorani tanigan donishmand inson bo‘lganligi pand-nasihat mavzuyidagi she‘rlarida yorqin ko‘zga tashlanadi. Jumladan, “Ovozi kelsa” she‘ridan olingan quyidagi satrlar azaliy va abadiy hayot haqiqatining sodda va tushunarli, oddiy va go‘zal chuqur va ta‘sirchan shakldagi badiiy talqinidir:

*Ohu bolasini parvarish etsang,
Suv o‘rniga shakar-sharbatlar tutsang,
Guldan yemish berib, oqibat kutsang,
Sendan yuz burar cho‘l ovozi kelsa.*

Tug‘ilgan makon-muhiti, tabiiy hayot tarzi, ichki xohish-istak nafaqat inson, balki hayvonning ham tirikligi mohiyatini tashkil etadi. Ana shu buyuk haqiqatni shoir ohu obrazi orqali badiiy gavdalandirib beradi: ohu bolasini suv o‘rni-

ga shakar-sharbat, o't o'rniga gul berib boqsang ham, baribir uning ko'ngli o'zi erkin unib-o'sgan va yayrab kezgan bepoyon kengliklarda bo'ladi! Bu satrlar N.ning mashhur ruboiysidagi quyidagi misralarni esga soladi:

*Oltun qafas ichra gar qizil gul butsa,
Bulbulg'a tikandek oshyon bo'lmas emish.*

“Alisher Navoiy ijodi XV asr va undan keyingi davr tojik shoirlarining ko'pchiligi uchun ilhom manbayi, yuksak badiiy mahorat namunasi bo'lib xizmat qildi”, – deb yozgan edi taniqli olim Ergashali Shodiyev. N.ning tojik adabiyotiga ta'siri Abdurahmon Jomiy, Kamoliddin Binoyi, Badriddin Hiloliy, Abdulla Hotifiy kabi o'z davri shoirlariga ko'rsatgan ta'siridan boshlanadi. Aytaylik, Jomiy va N. munosabatlari bir-biriga ustoz, biri-biriga shogird maqomida bo'lgan, ya'ni ustoz sifatida faqat Jomiy o'rgatib, shogird sifatida faqat N. o'rganib qolmagan. Jomiy ko'p asarlarini N.ning maslahati va iltimosi b-n yozganligi (u o'zining 27 ta asarini N. iltimosi b-n yoki unga bag'ishlab yozgan), qator asarlarini siyohi qurimay N. muhokamasiga topshirib, uning fikrini so'rganligi ma'lum. Bu haqda N. “H.A.” dostoni muqaddimasida faxr-u iftixor b-n shunday yozadi:

*Nomag'akim, roqim etib xomasin,
Ko'rmadi men ko'rmayin el nomasin.*

Maz.: Jomiy nimaiki yozmasin, mening nazarimdan o'tkazmay turib, elga havola qilmas edi. Jomiy o'zining she'riy merosini ham N. maslahati b-n uch devonga bo'lgan.

N. fors-tojik tilida ijod qiluvchi ko'plab shoirlarni ham qo'llab-quvvatlagani, ularga homiylik qilgani, “M.N.” tazkirasida ularning ko'piga o'rin ajratgani ma'lum. Bu tazkiraning nafaqat o'zbek, balki tojik adabiyoti tarixi u-n ham birlamchi manbalardan biri hisoblanishi bejiz emas.

Davlatshoh Samarqandiy, Kamoliddin Binoyi, Zayniddin Vosifiylar XV asrdayoq bosh-

lab bergan N. asarlariga tatabbu' yozish an'anasi tojik adabiyotidan keyingi asrlarda ham davom etdi. Bugina emas, Nozil Xo'jandiy, Fano Istaravshaniy, Junaydullo Hoziq, Faxriy Rumoniy, Jazbiy, Pari, Muhtar, Sodiq kabi qator shoirlar ham tojik, ham o'zbek tilida ijod qilib, ikki tilda devonlar tuzganlar yoki devonlariga har ikki tildagi asarlarini kiritganlar. N.ning ko'plab g'azallariga tatabbu' yozib, muxammaslar bog'laganlar. Ular haqli ravishda har ikki xalq adabiyotining namoyandalari hisoblanadilar.

N.ning qozoq adabiyotiga ham ta'siri kuchli. “L.M.”, “F.Sh.”, “S.I.” dostonlari qozoq oqinlari tomonidan kuylanib, qozoq xalqi o'rtasida keng yoyilgan va ularning ma'naviy mulkiga aylangan. Ular shoir asarlarini goh qisqartirib, goh o'zgartirib, goh voqealarni qozoq zaminiga ko'chirib, goh alohida bobini olib ijro etganlar. Mir Alisher Sultonshin degan podshoning vaziri sifatida tasvirlangan qator rivoyatlar yaratilgan. Shaodi Jongirov (1865–1933) N. ta'sirida “Hotamtoyning hikoyasi”, “Bahrom Go'r”, “Iskandar Zulqarnayn” kabi asarlar yaratgan. Turmag'ambet Iztileuov (1882–1939) “Iskandar”, “Doroyнома” asarlarini N.ga nazira tarzida yozadi. Maylixo'ja Sultonxo'ja o'g'li (1835–1898) shoirmi ulug'lab, jumladan, shunday deydi:

*O'zbekdan o'tgan Navoiy,
Tilning gavhar guli edi.*

Cho'qon Valixonov, Sobit Muqonov, Muxtor Avezovlar ham N.ni ustoz deb bilgan va o'z xalqiga tanishtirgan zotlardan hisoblanishadi. Qozoq shoirlari ichida N.dan eng ko'p ta'sirlangan va uni o'ziga ijod yo'lida rahnamo deb bilgan Abaydir (1845–1904). U shoir asarlari b-n madrasada tanishgan va 14 yoshida yozgan she'ridayoq o'z ustozlari qatorida ixlos va iftixor b-n tilga olgan edi:

*Fuzuli, Shemsi, Seyxali, Navoiy, Sa'di, Firdousi,
Xoja Hafiz – bu hemmesi
Medet ber shag'iri feriyad.*

U “Iskandar” dostonini yaratishda boshqa Sharq shoirlari kabi N.ning “S.I.” dostonidan ham ta’sirlangani va ilhomlangani ma’lum. N. ayniqsa, XX asrda qozoq xalqi orasida mashhur bo’ldi. Shoirning 500, 525, 550 yillik yubileylari Qozog’istonda ham katta tantana qilinib, asarlari qozoq tilida nashr etildi. Hatto, Oybekning “Navoiy” romani, Uyg’un va Izzat Sultonning “Alisher Navoiy” dramalari ham qozoqchaga o’g’irildi va drama Qozoq davlat akademik teatrida sahnalashtirildi.

N.ning Abdulla Tojiboyev, Qalijon Bekxojin, Sag’ing’ali Seitov, Asqor To’qmag’ambetovlar tarjimasidagi “Tanlangan asarlar”i 1948-y.da Muxtor Avezov so’zboshisi b-n nashr etilgan. A. Tojiboyev shoir haqida “O’rtoq Navoiy” degan she’r ham yozgan. Esmagambet Ismailov, Is’hoq Duysenboyev, Rahmonqul Berdibayev, Qaldibek Seydanov kabi qozoq olimlari N. haqida, uning qozoq adabiyotiga ta’siri haqida qator tadqiqotlar olib borganlar. 1989-y. Nesibbek Ayitov “S.I.” dostonini “Iskandar qo’rg’oni” nomi b-n qozoq tiliga tarjima qildi.

Qirg’iz adabiyotida ham N. an’analaridan bahramand bo’lmagan shoirni topish qiyin. Qirg’iz oqinlari N. she’rlari va dostonlarini kuylaganlar. To’qtag’ul, Ali To’qumboyevlar ijodida buyuk o’zbek shoiri ta’siri yorqin namoyon bo’ladi. T.Sidiqbekov va Ch.Aytmatov kabi adiblar ham N. ijodidan bahramand bo’lganlarini e’tirof etganlar. Ajiniyoz, Berdaq kabi ko’plab qoraqalpoq shoirlari ham N.dan ilhomlanib, undan ta’sirlanib ijod qilganlar. Mushtarak mavzularda qalam tebratganlar, hamohang misralar bitganlar.

O’tmishda N. asarlarini turkiy xalqlar asliyatda o’qigan bo’lsalar, o’tgan asrdan boshlab ular qardosh tillarga ham tabdil va tarjima qilina boshladi. Bu tarjimalar esa ayni xalqlar adabiyotining navqiron avlodiga ham o’z ta’sirini o’tkazib, ular u-n mahorat maktabi, badiiyat chashmasi bo’lishi shubhasiz.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. СаДДи Искандарий. ТАТ. 10 жилдлик,

8-жилд. – Т., 2011; Қурамбоев К. Қўнғил бермиш сўзимга: Навоийга армузон. – Т., 1992.

E.O.

NAVOIY VA MUSIQA Qomusiy alloma N.ning musiqa ilmidan yaxshigina xabari bor edi. U 7-8 yoshlaridan musiqa b-n shug’ullanib, ilk saboqni yaxshigina sozanda va shoir bo’lgan tog’asi Muhammad Ali G’aribiydan olgan. Keyin taniqli mutasavvif shoir Ahmad Jomiyning avlodlaridan bo’lgan, tasavvufda yuksak maqom sohibi bo’lish b-n birga, she’r va musiqa ilmini ham yaxshi bilgan, o’zi ham she’rlar yozib, musiqa bastalagan Xoja Yusuf Burhon qoshida musiqa ilmi nozikliklarini o’rganadi. Shuning u-n ham “M.N.” tazkirasida Xoja Yusuf Burhon haqida ma’lumot berar ekan, “faqir musiqiy fanida aning shogirdimen” deb yozadi. Xondamirning “Xulosat ul-axbor”da yozishicha: “Oliyhazrat amir Alisher musiqa ilmida ham shu qadar mahorat hosil qilgan edilarki, agar muallimi soniy Abu Nasr Forobiy hayot bo’lganlarida unga shogirdlik sirg’asini qulog’iga taqib olardi. Qonun-udda zo’r ta’lim olgan. Binobarin, sozanda ahlining ko’pchiligi hamisha oliyhazratning mulozamatida bo’ladilar”. “S.S.” dostonida uning o’zi bu haqda shunday yozadi:

*San’atim anda soz chalmoq ishi,
Bilmayin men kibi ishimni kishi.*

*Imi advor-u fanni musiqiy,
Mendin ul ilm ahli tahqiqi.*

“M.Q.” asarida esa jamiyatdagi turli kasb-hunar egalariga ta’rif berar ekan, odamlarga shodlik bag’ishlovchi sozandalar va ularning g’amlarini oluvchi xonandalarga “dard-u hol ahli jon qilurlar fido” deb yozadi: “Ulki ko’rguzgay muloym tarona-yu nag’am, agar eshitguvchining hayoti naqdi anga fido bo’lsa ne g’am. Ko’ngul quvvati – xushnavozdin, ruh quti – xushovozdin. Xushxon mug’anniydin dard ahlining o’ti tezdur, agar malohati bo’lsa, hol ahlig’a rustoxezdur.

Har mug‘anniyki, dardmandonaroq nag‘ma chekar, aning nag‘masi zaxmliq yurakka korgarroq tegar. Otashin yuzluk mug‘anniyki, xulqidan muloyim surud chiqorg‘ay, hol ahlining kuygan bag‘ridin dud chiqorg‘ay. Muloyim mutribki, tab’ va fahm anga yor bo‘lg‘ay, xususanki, ham aytg‘ay va cholg‘ay, ko‘ngul mulkiga ne qo‘zg‘olonlarki solg‘ay”. Shu b-n birga, san‘atni kosibchilikka, tirikchilik manbayiga aylantirib olgan, tamagirlikka mukkasidan ketgan, kimning puli va in‘omi ko‘p, dasturxonni to‘kin bo‘lsa, o‘sha-ning yo‘rig‘iga yo‘rg‘alaydigan, hurmati va xizmat haqi ko‘ngildagiday bo‘lmasa, noz va bahona qiladigan tubantabiat va tilanchisifat mutrib-u mug‘anniylarni qattiq tanqid ostiga oladi.

O‘z davrining mashhur musiqashunoslaridan tahsil olib, bu ilmni chuqur o‘zlashtirgan shoirning o‘zi ham bir qator kuylar yaratgani haqida Bobur xabar beradi: “Yana musiqada yaxshi nimalar bog‘labtur. Yaxshi naqshlari va yaxshi peshravlari bordur”. O‘zi ham mohir sozanda va xushovoz xonanda bo‘lgan Mutribiy Samarqandiy Hindistondagi boburiy hukmdorlardan Jahongir huzuridagi bazmlardan birida shohning iltimosiga ko‘ra bir qator kuylarni chalib bergani haqida yozar ekan, N. yaratgan bir kuy haqida ham ma‘lumot berib o‘tadi: “Shundan so‘ng “Segoh” ohangida, Amir Alisherning “Husayniy” ohangida “Turki zarb” usuli b-n Sulton Husayn Mirzoning “Noz-u niyoz” g‘azaliga bog‘lagan va mazkur ustod (Ali Noyi)da ham bor naqsh uslubidagi bir naqshni “Davri shohiy” usuli b-n ijro etdim”. Abdurauf Fitrat bir qator manbalardagi ma‘lumotlar asosida “Qari navo” (Aslida “Qari Navoiy”) kuyi N.ga tegishli bo‘lsa kerak, degan taxminni ilgari suradi: “Buxoroning eski musiqiyshunoslari orasida bu kuyning N. asari bo‘lg‘ani so‘ylanadir”.

N. bastakor, xonanda va sozandalarni tarbiyalab yetishtirishda ham katta g‘amxo‘rlik qilgan. Ayniyning yozishicha, “yoshligida o‘zining musiqaga bo‘lgan qobiliyatini ko‘rsatgan ustod Qulmuhammadni avval N.ning o‘zi tarbiyalab, so‘ngra musiqaga haqida “Asl ul-usul”

degan asar yozgan Mavlono Alishohga shogird qilib berib, uni bu sohaning nazariyasi va amaliyotiga mutaxassis qilib chiqardi”. Xoja Abdullo Marvarid ham uning yordami va rahbarligida musiqadan yaxshi tahsil olib, mohir musiqashunos bo‘lib yetishadi va musiqaga haqida maxsus kitob yozadi. U N.ning “Din ofati bir mug‘bachayi mohliqodur” deya boshlanadigan mashhur mustazodiga “Sarmast-u yaqom chok” nomi b-n kuy bastalaydi. Zayniddin Vosifiyning “Badoye ul-vaqoye” asarida ma‘lumot berishicha, “bu ashula o‘sha vaqtlarda Hirotda juda mashhur bo‘lgan va u kuylanmaydigan biror uy va bu ashulani eshitganda yoqasini chok qilmaydigan biror tinglovchi bo‘lmagan”. Shoir g‘azallariga Xoja Yusuf Burhon ham kuy bastalagan. Shayx Noyi va Husayn Udiylar ham N. tarbiyasi va homiyligida o‘z davrining mohir musiqachilari bo‘lib yetishganlar. N. da‘vati b-n Abdurahmon Jomiy “Risolayi musiqiy”, Zaynulobidin Husayniy “Qonuni ilmi va amali musiqiy”, Kamoliddin Binoiy “Risola dar musiqiy”, Mahmudiy “Risola dar ilmi musiqiy” asarlarini yozganlar. Hatto N.ning o‘zi ham musiqaga oid risola yozgani naql qilinadi.

Oybekning yozishicha: “She‘r ila musiqiyning ichki robitasini bilgan N. har shoirning musiqiydan xabardor bo‘lishini istagan. Musiqiydan xabarsiz shoirlarni u kamsitar ekan”. M-n, Binoiyga musiqani bilmasligini ta‘na qilganida serqirra iste‘dod sohibi bo‘lgan bu shoir qisqa muddatda musiqaga ilmni o‘zlashtirib, hatto risola ham yozadi.

Ma‘lumki, she‘riyat o‘z jarangdorligi va ohangdorligi b-n musiqaga yaqin turadi. Chunki she‘r tabiatiga ko‘ra qiroat b-n o‘qish, zamzama qilish va qo‘shiq qilib kuylash u-n yaratiladi. Aruz vaznida esa musiqiylik yanada kuchli. Aruz vazni – bu musiqiy ohanglar o‘lchovidir. So‘zni aruzga solish – uni muayyan kuyga moslash, musiqaga olish demak. Shuning u-n aruzda yaratilgan she‘rlar o‘z-o‘zidan yo‘rg‘alab musiqaga tushib ketaveradi. Milliy qo‘shiqchiligimiz asosini aruzda bitilgan asarlar tashkil etishi bejiz

emas. N. she'rlari b-n aytiladigan 200 dan ziyod ashulalar milliy qo'shiqchiligimiz oltin fondining salmoqli qismini tashkil etadi. N.ning ko'plab hassos va jarangdor, ko'ngilga yaqin she'rlari asrlar davomida kuyga solinib, "xalq hofizlari va bastakorlari tomonidan Buxoro shashmaqomi, Xorazm va Farg'ona – Toshkent maqomlari, yalla, ashula va katta ashula janrlarida" sevib ijro etib kelingan. Muayyan qo'shiqlarning muqaddimasi – peshravida esa ruboiylari kuylangan. Ashulalardan to'plangan bayozlarning asosiy qismini N. she'rlari b-n aytiladigan qo'shiqlar tashkil etgan. O'zR FASHI qo'lyozmalar fondida saqlanayotgan 43-raqamli bayoz buning yorqin bir namunasidir. Hoji Abdulaziz, Mulla To'ychi Hofiz, Yunus Rajabiy, To'xtasin Jalilov, Faxriddin Sodiqov, Komiljon Jabborov, Fattohxon Mamadaliyev, Orifxon Hotamov, Komiljon Otaniyozov, Abduhoshim Ismoilov, O'lmas Rasulov, Mahmudjon Tojiboyev va boshqa ko'plab yangi davr bastakorlari ham shoirning ko'plab g'azallariga kuy bastalaganlar. R.Abdullayevning yozishicha: "Alisher Navoiy she'rlari asosida bastakorlar tomonidan yaratilgan ashulalar va yallalarda o'zbek musiqasi merosining shakl xususiyatlari yanada kengayib, mukammallashib, yangidan yangi kuy va uslub unsurlari b-n boyib bormoqda".

N.ning "X.M.", "X.", "M.N.", "L.T.", "H.P.M.", "M.Q." kabi asarlarida yozilgan musiqaga oid asosiy ma'lumotlarni quyidagi yo'nalishlarga tasniflab o'rganish mumkin: 1) musiqiy shakllar va janrlar; 2) musiqiy cholg'ular; 3) bastakorlik ijodiyoti; 4) maqomlar.

1. N. musiqiy shakl va janrlar, o'sha davrlarda urf bo'lgan marosim va tantanalarda ijro etilgan qo'shiq, ashula yoxud o'zga musiqiy namunalar haqida ayrim ma'lumotlarni "X.M.", "M.A.", "H.P.M." kabi asarlarida bayon qilgan. Ya'ni, *nag'ma*, *naqsh*, *navo*, *tarona*, *surud*, *advor*, *qo'shuq*, *changu*, *chinga* (yor-yor), *doston*, *savt*, *chorzarb*, *yir* (jir) kabi janrlar; *lahn*, *tarannum*, *alhon* (ilhon), *tuyuq*, *amal*, *qavl*, *so'fiya* singari musiqiy shakllar; *budi-budoy*, *turkiy*, *tegdi*

(egdi) *g'izol* kabi qo'shiq nomlarini keltirgan. Musiqqa b-n bog'liq janr sifatida ifodalananayotgan, eng keng qo'llanilgan iboralardan biri – shoir taxallusi b-n bog'langan *navo* atamasidir.

Navoiy, bo'lmayin zor-u zaif o'lmas

navo topmoq,

Bu ermish piri chang avtoridin dayr

ichra talqinlar.

N. davrida mumtoz maqomlar b-n birga xalq kuy va ohanglari ham yashab kelgan. N. "M.A." risolasida salafllari merosida uchramagan xalq qo'shiqlariga mos keladigan vaznlarni ta'riflab, o'sha davr folklor ijodiyotiga oid qimmatli fikrlarni qoldirgan. Shoir keltirgan atamalarning ayrimlari shakl, mazmun, janr ichki qonuniyatlari, vazifalariga ko'ra o'zgarib bo'lsa-da, yetib kelgan. Bulardan *naqsh*, *tarona*, *chorzarb*, *savt*, *navo*, *qo'shiq* kabilar o'zbek musiqamizda; *lahn*, *amal*, *kor*, *so'fiya*, *qavl/qavalli*, *yir/jir* kabilar tojik, qozoq, qirg'iz, arab, hind, uyg'ur va boshqa Sharq xalqlari amaliyotida qo'llanilmoqda. Ba'zi atamalar esa ta'riflariga ko'ra, hozirda boshqa istilohlarga to'g'ri kelishi kuzatildi: *nag'ma* – musiqiy tovush; N.da musiqiy asar (ko'proq ashula yo'lidagi), hozirgi amaliyotda asl shakli qo'llanilmasa-da, *ton*, *lad*, *tovushqator* ma'nolariga to'g'ri keladi. Chinga – hozirda yor-yor. Ayrim janr va shakllar zamonaviy musiqashunoslikda, umuman, uchramaydi: *tuyuq*, *turkiy*, *aruzvoriy*, *arg'ushtak*, *budi-budoyi*, *muhabbatnoma* h.k.

2. N. asarlarida bir qator cholg'ular nomi ham berilgan. Ular orasida *nay*, *chang*, *g'ijjak*, *tanbur*, *ud*, *rubob*, *qo'buz*, *daf*, *arg'anun*, *chag'ona*, *rud*, *musiqor*, *ayolg'u*, *nog'ora* kabi cholg'u nomlarini uchratish mumkin. Ushbu cholg'ularning ayrimlari davr rivoji, yangi cholg'ularning zamonga mos holda takomillashishi zaminida o'zgarishlarga uchragan yoki iste'moldan chiqqan. Muhimi shundaki, N. o'z asarlarida musiqiy cholg'ularning shakl-u shamoyili, ko'rinishlaridan to'ijro mezoni, ohang tarannumi xususiyati-

gacha shoirona falsafiy qarashlar b-n ta'riflagan, mukammal bayon qilib bergan. Cholg'ularga doir tasavvurimizni N. asarlariga ishlangan miniatyura san'ati orqali ham boyitishimiz mumkin. Jumladan, Kamoliddin Behzod tomonidan shoir asarlariga ishlangan ko'plab miniatyuralar tasvirlarida, asosan, *daf* (doyra), *nay*, *ud*, *dutor*, *g'ijjak*, *chang* cholg'ulari ifodalanganligi ma'lum bo'ladi. Miniatyuralar, avvalo, bizga cholg'ularning shakli xususida ma'lumot bersa, uning ijro mezonida muhit, ijrochilar va tinglovchilar xususida ham tasavvur beradi. N. davrida saroy musiqasida boshqa sozlarga nisbatan *chang*, *daf*, *nay*, *ud* kabi cholg'ulardan keng foydalanilgan. N. g'azaliyotida *ud*, *chang*, *tanbura*, *arg'anun*, *qonun*, *nay*, *g'ijjak*, *rubob*, *setor*, *sur*, *surmay*, *karnay* (karranoy), *naqqora* (nog'ora), *kovurgo* (katta nog'ora), *chag'ona* (safoil) kabi cholg'u asboblari goh bevosita mutribona-musiqiy manzaralar chizish u-n xizmat qilsa, gohida (aksariyat) bilvosita ulug' shoir va mutafakkirning falsafiy, ijtimoiy, ma'naviy-axloqiy va ijodiy estetik qarashlarini ifodalaydi.

“M.Q.” asaridagi “Mutrib va mug'anniylar zikrida” nomli faslida san'at ahliga berilgan tanqidiy bahoda esa N.ning estetik-badiiy qarashlari ifoda etilgan.

3. N. asarlarida bastakorlik hamda mutafakkir davrida ijod qilgan bastakorlar haqida muhim ma'lumotlar berilgan yoki ochiq talmeh san'ati yordamida qadimda mashhur bo'lgan Barbadga ishora qilgan o'rinlar bor. Hirot madaniy hayotida N. atrofida juda ko'plab mumtoz she'riyat b-n mashg'ul bo'lgan shoirlar to'plangan. Bu davrda, shuningdek, sozanda va xonandalar qatori ajoyib bastakorlar ham yetishib chiqqan. N. “bastakor”, “bastalagan” kabi atamalar o'rniga “musannif”, “mulahhin”, “bog'labtur” kabi so'z, kalima, lafzni qo'llaydi. “Musannif” lafzi arabchada kitob tuzuvchi, tasniflovchi, muallif ma'nolarini bildirsa-da, shoir mazkur atamani musiqada *bastakor* ma'nosiga tenglashtirib ta'rif etgan holatlari mavjud: “...mug'anniylar istig'oli sanosi u-n *surud tuzmak* va *musanniylar*

maqoli duosi ohangida *nag'ma ko'rguzmak...*” kabi. N. “M.N.”da 459 nafar iste'dodli shoirlar haqida alohida fiqralar yozgan hamda ularning orasidan sozandalik, xonandalik, musiqa ilmi va nazariyasidan, ayniqsa, bastakorlikdan boxabar bo'lganlar bor. Ular orasidan esa 20 nafar ma'lum musiqiy bilimga ega, ayrimlari bastakorlik asarlari mavjudligi ta'kidlanadi. Bular: Mavlono Binoiy, Ustod Qulmuhammad, Xoja Kamoliddin Husayn, Xoja Abdulvafoyi Xorazmiy, Mavlono Qadimiy, Muhammad Jomiy, Muhammad Ali G'aribiy, Mavlono Shayxiy, Hofiz Sharbatiy, Xoja Kamoliddin Udiy, Ali Karmol, Hofiz Muhammad Sultonshoh, Xoja Abdulloh Sadr, Mir Habibulloh, Boysung'ur mirzo kabilar. Musiqiyda “tasniflari bor”, “naqshlari bor”, “amallari bor” degan ta'riflari orasidan “bog'labdur” istilohining 5 tasi bastakorlik ijodiyotida yuksak darajalarga qo'ygan, o'zining ijro uslubini talqin qila olgan Mavlono Sohib Balxiy, Mavlono Riyoziy, Mavlono Solimiy, Xoja Yusuf Burhon va Pahlavon Muhammad Kushtigirlargagina nisbatan qo'llanilgan.

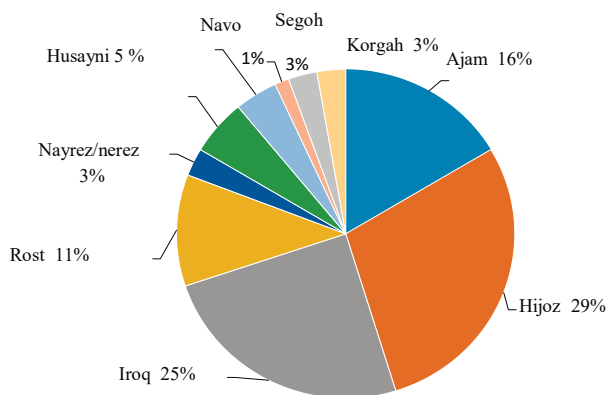
N. yozadi: “*Mavlono Sohib Balxiy* – bovujudi she'r fanida mahoratlik kishi erdi, *advor* va *musiqiy* ilmida komil erdi. O'z g'azallarini o'z *amallariga bog'labdur*kim, aning fazoyilig'a dalolat qilg'ay. Ul jumladin, “*Chahorgoh*” *amalidir*kim, mashhurdur. Derlarkim, Jo'gi mirzo (to'liq ismi Muhammad Jo'gi mirzo, 1403–1445) majolisida ul *amaldin* o'zga nima *aytturmas* ekandurki, bu g'azalga *bog'labdur*:

Ham chu subh az mehri ro'yat mezadam
damhoyi sard,
To rasam ro'ze ba ko'yat dil base shabgir kard.

O'z g'azallariga musiqiy asarlar bastalaganini “Chahorgoh” asari davrining mashhur ijodiy namunasi bo'lganidan ham bilish mumkin. 4. N. asarlarida Ushshoq, Navo, Rost, Husayniy, Hijoz, Iroq, Isfahon, Ajam kabi maqomlar; Nayrez, Bayot, Panjgoh, Bozgo'y, Savt singari sho'ba va shoxobchalar nomlari xususida ma'

lumotlar bitilgan. Ulug' shoir ularni birlamchi va botiniy ma'nolar o'rnida qo'llaydi. Quyidagi diagrammada N.ning butun turkiy tildagi merosidan o'rin olgan maqomlarning qo'llanilishiga ko'ra foizlari aks etgan. Diagrammaga Ushshoq maqomi kiritilmaganining boisi – u atigi birgina o'rinda musiqadagi maqom ma'nosida ishlatilgan.

Navoiy merosida maqomlar va sho'balarning ishlatilganligi ko'rsatkichi

She'r o'lchovlari ham maqom qismlarining xarakterini belgilab beruvchi omillardandir. Chunki olti maqomning bir xil nom b-n ataluvchi sho'ba yoki qismlarida doira usuli va she'r o'lchovlari o'xshashdir. Chunonchi, shoir o'zi yozgan g'azal bahrining musiqiy ritmini ham yaxshi anglagan va o'sha g'azal qaysi doira usuliga mos tushishini oldindan bilgan. Shuning u-n ham o'tmishda hofizlar *tan-tanan-tan* kabi o'lchovlarni kuylab ko'rib, tanlashgan.

Quyidagi jadvalda shoirning turkiy merosida uchragan musiqiy istilohlarning ko'rsatkichi keltiriladi. Ya'ni N. asarlarida qo'llanilgan ijrochilik, bastakorlik, cholg'u atamalarini soni:

1	Ijrochilikka doir atamalar	Mutrib / mutriba	51
		Mug'anniy / mug'anniya	96
		Hofiz	25
		Zuhra	32
		G'ino ahli	6
		Go'yanda	14
		Sozanda	16
		Xonanda	6
		Chol / cholmoq / cholqancha qil va h.k.	45
2	Bastakorlikka doir atamalar	Tuz / soz tuz / ohang tuz / nag'ma tuz va h.k.	88
		Tasnif qilmoq	8
		Bog'la / bog'lamoq	15
3	Cholg'ular	Arg'anun	3
		Barbat	3
		Tanbur	4
		Ud	18
		Qo'buz	4
		Chag'ona	2
		Chang	76
		Nay	33
		Rud	23
		Daf	12
		Naqqora (nog'ora)	2
		Nafir (karnay)	7
		Qonun	24
		Mezrob	18
		Zer/zir	14
		Bam	21

Alisher Navoiy asarlarida qo'llanilgan maqomlar, musiqiy shakllar va janrlar soni

1	Maqomlar	Ajam	12
		Hijoz	21
2	Musiqiy shakllar va janrlar	Iroq	18
		Rost	8
		Nayrez / nerez	2
		Husayni	4
		Isfahon	3
		Segoh	2
		Chohargoh	2
		Ko'k	17
		Ohang	98
		Navha	62
		Nag'ma / nag'omot / nag'am	147
		Surud	97
		Naqsh	12

	Navo	105
	Lahn / alhor / ilhon	85
	Tarona	54
	Advor	19
	Savt	24
	Amal	22
	Sufiya	2
	Qavl / qavalli	4
	Chinga	5
	Musiqiy	26
	Chorzarb	1
	Yir / jir	2
	Qo'shuq	1

N. va musiqa san'ati yo'nalishi bo'yicha S. Ayniy, A. Fitrat, Z. Karimova, T. G'afurov, O. Ibrohimov, L. Jo'rayeva kabi adib va olimlar tadqiqot olib borishgan.

Ad.: *Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. –ТАТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар. – Т., 2011; Алишер Навоий. Садди Искандарий. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Каримова З. Навои в музыке. – Т., 1988; Ғофурбеков Т. Сайланма. – Т., 2009; Ғофурбеков Т. Бастакорлик ижодиёти: тарихи, таҳлили, тақдири. – Т., 2019; Иброҳимов О. Ҳазрат Навоий ва мақом // Муסיқа ижодиёти масалалари. – Т., 2002; Иброҳимов О. “Сабъаи сайёр”нинг наво сирларига доир // Alisher Navoiy va XXI asr. Халқаро илмий-назарий анжуман материаллари тўплами. – Т., 2021; Жўраева Л. Алишер Навоий муганнийномалари. – Т., 2011.*

E.O., B.R., L.J.

NAVOIY VA OZARBAYJON ADABIYOTI – Ozarbayjonda N. ijodining o'rganilishi, umuman, n.shunoslik salmoqli tarixga ega. N.ga to'ng'ich xamsanavis Nizomiy Ganjaviy asarlarining davomchisi va turkiy tildagi adabiyotning

daho namoyandasi o'laroq qaraladi. N. asarlari Ozarbayjonda shoirning hayotlik yillaridayoq tarqalgan bo'lib, kitobxonlarning diqqat-e'tiborini qozongan. N. “F.Sh.” dostoni xotimasida asarlari shuhrat tutgan kishvarlarni sanaganda, Tabrizni qalamga olarkan, Ozarbayjonning keng hududlarini ham ko'zda tutadi. Prof. L.Qayumov yozishicha, N. buyuk ozar shoiri Nizomiyni o'z ustozlari qatoriga qo'yadi. Fuzuliy esa N.ga sodiq shogird singari muhabbat qo'ygan. XX asr o'zbek adabiyotining zabardast vakili G'.G'-ulom bu holni o'z she'rlarida tarannum etgan: “Biz bir-birimizning shogirdidirmiz, biz bir-birimizning muallimimiz”.

N. asarlari qo'lyozmalarining ancha keng tarqalishi ham N.ga bo'lgan katta e'tibordan darak beradi. Ozarbayjon FA Qo'lyozmalar institutida N. asarlarining talaygina qo'lyozmlari mavjud. Jumladan, Boku fondida 12 nusxa “B.B.”, 1 nusxa “N.N.”, 3 dastxat “G'.S.”, 2 daftar “F.K.” devonlari saqlanadi. Ulardan hijriy 889-yil (m. 1484) jumod ul-avval oyining 15-sanasida ko'chirilgani qayd qilingan №3010 inventar raqamli “B.B.” devoni qo'lyozmasi eng nodir nusxadir. “B.B.”ning yana ikki nusxasi 1632, 1694-yy.ga oiddir. Fondda “N.N.”ning birgina to'liq bo'lmagan nusxasi ham saqlanadi. “G'.S.”ning XVIII asrga oid bir nusxasiga (inv. № 20341) “B.B.”ga oid “Debocha” qo'shib ko'chirilgan va ular N. asarlari u-n tuzilgan “Abushqa” lug'ati b-n birga muqovalangan. Shuningdek, fondda 19 ta “Chor devon” tipidagi N. lirikasidan saylanmalar ham o'rin olgan. Ulardan biriga kotib tomonidan “Bu mening uchun eng aziz kitobdir” deb yozib qo'yilgan. N. “X.”sining bir nusxasi, “H.A.”ning mukammal bo'lmagan bir qo'lyozmasi, “F.Sh.” dostonining XVIII asrga oid nusxasi mavjud. “L.M.” dostonining qo'lyozmasi shoirning “S.I.” “L.T.” dostonlari b-n bir muqova ichiga olingan. Bundan tashqari, Qo'lyozmalar instituti xazinasida “A.”, “N.J.”, “X.M.”, “M.N.”, “M.Q.”, “M.L.”, “M.”, “V.” kabi asarlarining ham dastxatlari mavjuddir.

XVI asr shoirlaridan Ahdiy Bag'dodiy o'zining “Gulshani shuaro” tazkirasida N. asarlari b-n Bag'dodda yashab ijod etgan ozarbayjon sho-

irlari ham tanishligi, undan ta'sirlanish, ilhomlanish b-n faxrlanishlarini qayd etadi. Jumladan, Ibn Abdulloh degan shoirni "Navoiyni bilishda benazir edi", – desa, Ahmad afandi ismli bir ijodkorni ham eslab: "Navoiy kutubi mutavodilina jiddu jahd etub, lazzatli tam' ila mutalaziz o'lub, mashhuri xos-u om o'lmushdur", – deb yozadi.

N.ning Ozarbayjon kitobxonlariga, Ozarbayjon qalam ahliga yaqinligini Latifiy o'zining "Tazkirayi Latifiy" asarida ancha keng yoritib beradi. Unda N. va Ozarbayjon shoiri Fuzuliy munosabatlariga oid xarakterli misollar keltirilib, "Fuzuliy Alisher Navoiy uslubining muxlisi edi", deb qayd etiladi. Darhaqiqat, Fuzuliy Sharq adabiyotida N. ijodiy an'analarning faol davomchisi sifatida tanildi. Bu hol dastlab Fuzuliyning lirik merosida, shuningdek, uning liro-epik asarlarida ham ko'zga tashlanadi. Fuzuliy N.ning adabiyotshunoslikka oid asarlariga ham diqqat b-n qaradi. Jumladan, u N.ning muammo ilmiga bag'ishlangan "R.M." asari an'analari negizida kitob bitib, N. asaridagi muammo yechish qoidalarini uchtdan (a'moli tashili, a'moli tahsili, a'moli tahmili) to'rttaga (a'moli tanzili) yetkazadi.

Ozarbayjon adabiyotining Kavvari Ardabily, Kishvari, G'avsiy Tabriziy, Xayronxonim kabi namoyandalari ham N. asarlariga muxlislik ko'zi b-n qaraganlari, shoir mahoratidan bahramand bo'lganlari ma'lumdir.

XVI asrning II yarmida yashab ijod etgan taniqli ozarbayjon shoiri Haydar Tabriziyning asarlarida N. va Fuzuliy lirikasining aks-sadolari ravshan seziladi. N.ning Ozarbayjon FA Qo'lyozmalar fondida saqlanayotgan D-344 va M-274 raqamli qo'lyozmalarida Haydar Tabriziyning N. g'azallariga bog'lagan muxammaslari qo'shib ko'chirilgan. N.ning:

Sensiz, ey umr, soat manga bo'lmasun, misrasi b-n boshlangan g'azaliga Tabriziy bog'lagan muxammasi matnshunoslik jihatidan juda muhim ahamiyatga ega. U N.ning shu g'azali o'rin olgan ko'pgina qo'lyozmalardagi ayrim noaniqliklarni tanqidiy ko'zdan kechirishda nodir manbadir.

Omoniy (1536–1607) N. san'atkorlik maktabidan eng ko'p o'rgangan va undan ta'sirlangan

ozarbayjon shoirlaridandir. Omoniy lirikasining bosh mavzusi inson, uning sof muhabbat tuyg'usidir. Omoniyning N. "Lafz", "Judo", "Sanga", "Manga", "Ko'p", "Tut", "Bo'lubdur", "Neta-yin", "Mani", "Bu", "Elindin" kabi radifli g'azallariga yozgan naziralari mazmun va shakl jihatidan o'zbek mutafakkir shoiri lirikasining hayotiy an'analari hamohang. N.ning:

Hajrida ko'nglunga bor ul la'li serob orzu,

misrasi b-n Omoniyning:

Ko'nglum aylar vasli jonon orzu, –

kabi misralari muqoyasasida N. g'azallarining ruhi va til xususiyatlarining ta'siri benihoyadir.

G'avsiy Tabriziyning hayoti ko'proq Tabrizda kechdi. U ma'lum bir muddat Isfahon, Hindistonda yashadi. Sanalgan mamlakatlarda N. asarlari keng tarqalib, sevib o'qilardi. Adabiyot va ilm egalari N. asarlaridagi diniy-falsafiy, ijtimoiy-badiiy, didaktik-estetik qarashlarni qadrlar edilar. G'avsiy Hoqoniy, Nasimiy, Soib, Fuzuliy meroslaridan bahramand bo'lgani kabi N. asarlaridagi insonparvarlikni baland pardalarda kuylovchi g'oya va obrazlardan qattiq ta'sirlandi. G'avsiyning "Koshki", "G'araz", "Ko'z", "So'z", "Bo'lmas", "Emish", "Ko'rgach" radifli g'azallari N. she'riyatiga hamohang. U g'azallardan birida:

Bu hamon ra'no g'azal durki

Navoiy so'ylamish, –

deya N.dan nechog'lik bahramand bo'lganini e'tirof etadi.

XIX asrda Ozarbayjonda maydonga kelgan "Devoni Hikmat", "Guliston", "Majmua ushshuaro", "Mavj ul-fusaho", "Majma ushshuaro", "Bayt us-safo", "Majlisi uns" kabi adabiy uyushmalarning dasturlarini Nizomiy, Hofiz, Jomiy va N. kabi mumtoz shoirlarning asarlarini o'qish, ularga naziralar yozish, muxammaslar

bog'lash tashkil etar edi. "Majlisi uns" va Shusha shahrida Mir Mahsun Navvabiyning tashabbusi b-n tuzilgan "Majlisi faromushon" yig'inlarida esa suhbatlar she'r va musiqa ohanglari b-n kechgan. Bu majlislarda ko'proq N. va Fuzuliy g'azallarini o'qish, ularga naziralar yozish iste'dodlarni sinash usuliga aylangan edi. Xon qizi laqabi b-n shuhrat topgan Xurshidbonu Notavon (1890–1897) shu adabiy muhit vakilidir. U tahsil yillaridan boshlab butun umri davomida N.ning lirik va epik asarlariga oshuftalikda ijod qildi. Uning "Sensiz", "Ko'nglum", "Binafsha" radifli she'rlari mundarija jihatidan ham, shakl-xususiyatlari b-n ham N. g'azallariga izdoshlik qiladi.

She'rlarini ozar, o'zbek va fors tillarida yozgan Abdullabey Osiy (1839–1874) ravon tab'i va muloyim tabiati b-n qorabog'lik olim va shoirlar o'rtasida katta hurmat-e'tiborga sazovor bo'lgan. Shoir o'zbek tilidagi she'rlarini bevosita N. lirikasi ta'sirida yaratdi. Uning "Aro", "Boisi", "Ko'ngul", "Zulf", "Qilg'aymu" radifli g'azallarida N. mahorat maktabining ijobiy ta'siri sezilib turadi. Osiy N. an'analarini davom ettirgan bir qator g'azallarida unga hurmatan Navo taxallusini ham qo'llagan. Uning "Qilg'aymu" radifli g'azalidagi quyidagi misralar bevosita N. nazmiga xos ohangni xotirlatadi:

*Sabog'a etsam ahvolimni sharhi imdod
qilg'aymu?*

Payomin keltirib bemora dilni shod qilg'aymu?

*Suporish aylasam shohimga vayron
mulki dil sharhin,
Sipohi dard-u g'amni ko'ndirib obod qilg'aymu?*

Abdullabey Osiyga zamondosh bo'lib yashagan shoira Kamina Fotmaxonim ham N.ga izdoshlik b-n talay asarlar yaratgan. Shuningdek, XIX asrda Ozarbayjonda yashagan Said Azim Shirvoniy, Hasan Qora Hodi, Mirza Jabroil Sipehriy kabilar ham N. ijodiga mayl ko'rsatgan holda qalam tebratishgan.

Shoir Nokom (1889–1906) o'z ijodining ilk bosqichlarida Foni taxallusini ham qo'llaga-

ni ma'lum. U Ozarbayjonda N. merosining faol davomchilaridan biri sifatida tanilgan Nokomdan "Devoni badii", "Holati parishon", "Ganji adab" nomli 3 devon, "Farhod va Shirin", "Layli va Majnun", "Latifanoma" kabi liro-epik asarlar yetib kelgan. Shoirning "L.T."dagi "Shayx San'on", "Mahmud va Ayoq" kabi hikoyalarning g'oya va obrazlaridan istifoda etib yaratgan asari ham bor. Nokom merosining yuqoridagi ro'yxati uning ko'p jihatdan N.ni o'ziga ustoz deb bilib, uning yo'lidan borganini ko'rsatadi. Devonlarning alohida-alohida nomlanishi, dostonining "Farhod va Shirin" deb atalishi, "L.T." obrazlariga murojaat qilishi shundan dalolat beradi. U qator lirik asarlarida N. g'azallarining mazmuni va qurilish yo'llarini namuna qilib olib, o'z g'oyaviy niyatini go'zal ifodalashga erishadi. "Bo'ldi", "Qildi", "Ko'rgach", "So'z", "Qog'oz" radiflari b-n yaratgan g'azallari bunga misol bo'la oladi. Nokomning matshunoslikka doir mulohazalari, noqobil xattotlar haqidagi tanqidlari N. va Fuzuliy fikrlari b-n o'xshash. Ozarbayjonlik Mirza Hasan (1824–1904)ning kutubxonasida N. asarlari, qo'lyozmalari avaylab-asralgan. U yozgan bir g'azalda N.ga behad hamohanglikni ko'rish mumkin:

N.:

Zihi zuhuri jamoling quyosh kibi paydo,

Mirza Hasan:

Zihi zuhuri jamoling etar har kun ziyo paydo.

N. va Fuzuliy merosiga yoshlikdan qiziqqan Mirza Xalil (1877–1952) o'zbek tilini ham mukammal bilar edi. Uning ko'plab g'azallari N. lirikasi ta'sirida yozilgan bo'lib, ularda navoiyona ruhda hayotni qadrlash, insonni avaylash, insoniy fazilatlarini e'zozlash g'oyasi rang-barang tasvirlar vositasida ko'zga tashlanib turadi. Mirza Xalil N. asarlarini ilk marotaba ozarchaga o'g'irgan, shoir g'azallarining bir qo'lyozmasini joriy alifboga ko'chirgan edi. Uning N.ga e'tiqodan aytgan quyidagi bayti xarakterlidir:

*Bir naxlim borimdir, so‘zumdir, samarim,
Tabdili Navoiytak vorimdur asarim.*

Navbariy (1885–1967) N.ning juda ko‘p g‘a-zallariga taxmis bog‘lagan shoir sifatida tanilgan edi. Turkiy tillarni yaxshi bilgan shoir o‘zbek tilida ham she‘rlar yozdi. Shoirning N.ning “Qoshi ila yuzini ko‘rgach munajjim beniqob”, “Chiqsa jonim ayb qilma, jismi bemorimga boq”, “Yo‘q ajab sarvi sihiga inmasa boshing sening” kabi misralar b-n boshlanuvchi g‘azallariga bog‘lagan taxmislari mukammalligi b-n diqqatni tortadi.

N. ijodiga bo‘lgan e‘tibor yillar davomida kuchayib, N.ning lirik asarlaridan tarjimalar qilindi. N. asarlari Ozarbayjon adabiyotiga oid to‘plamlarga jalb etildi. Taniqli madaniyat arboblarning N. merosi va uning ahamiyati haqidagi maqolalari yuzaga keldi va turli nashrlar orqali o‘quvchilarga havola qilindi.

1902-y. Bog‘chasaroyda N.ning “M.L.” asari Ismoil Gaspiralinig kirish maqolasi b-n ozar tilida kitob holida chop etilgan. “Tarojumi ahvoli (mashohir) Alisher Navoiy” nomli maqola “Dabiston” jurnalida, “Tarojumi ahvoli Alisher Navoiy” nomli yana bir maqola esa “Dirilik” (Tiriklik) jurnalida bosilgan. Mazmunan boy ilmiy va adabiy ma‘lumotlarni o‘z ichiga olgan, hajman ancha salmoqli ushbu maqolalar muallifi A.Hasanzoda edi.

Atoqli ozar adibi Mirza Fatali Oxundov o‘zining ijtimoiy-estetik qarashlari bayonida N. shaxsiyati, shoirning asarlariga murojaat etgani xarakterlidir. U o‘zining “Kamoluddavla maktablari” asarida N.ning ijtimoiy faoliyati va asarlarini yuqori darajada qadrlab so‘z yuritadi. U XIX asrda yashagan Eron shoiri Mirza Muhammadaliga qarata: “O‘zingga Alisher Navoiydek pir top” deb maslahat beradi. N. ijodiga bo‘lgan juda katta e‘tiqod A.Bokixonovning “Gulistoni Eram” asarida ham o‘z ifodasini topgan.

Adabiyotshunos va pedagog Farhod Rahim o‘g‘li Og‘azoda (1880–1931) maktab va madrasalar, kechki kurslar va oilaviy mutolaalar u-n “Adabiyot majmuasi” nomi b-n kitob yaratgan,

qiroat kitoblari tartib bergan adibdir. 1912-y. Farhod Og‘azodaning Bokuda nashr etilgan “Adabiyot majmuasi”da, “Dirilik” jurnali va boshqa matbuot nashrlarida N.ning hayoti va ijodi xususida keng qamrovli maqolalar chop etilgan. U, jumladan, o‘zi tuzgan “Adabiyot majmuasi” darsligining “Alisher Navoiy” bo‘limida shoirning hayot yo‘li, Husayn Boyqaro saroyidagi faoliyati, adabiy merosi haqidagi ma‘lumotlar b-n bir qatorda uning she‘rlaridan misollar keltiradi. N.ning Ozarbayjon maktab va madrasalari u-n yozilgan o‘quv qo‘llanmalariga kiritilishi uning boshqa turkiy xalqlar kabi ozarbayjonlar u-n ham g‘oyat yaqinligini, ulug‘ so‘z san‘atkori sifatida qadrlanganini ko‘rsatadi.

Taniqli adabiyotshunos Salmon Mumtoz (1884–1941), 1926-y. 4-martida Bokudagi vaqtli matbuotda chop etgan “Navoiyning adabiyotimizga ta‘siri” nomli qizg‘in munozaralarga sabab bo‘lgan maqolasida yozadi: “Turkiy xalqlar adabiyotida to‘rt buyuk siymo borki, ular haqida kichik-kichik maqolalar emas, katta-katta kitoblar yozish ham ozlik qiladi. Chunki ular bir mahallaning, bir shaharning yoki bir mamlakatning emas, balki butun Turk dunyosining faxr-u iftixoridirlar. Ularning biri, shak-shubhasiz, Mir Alisher Navoiydir”. S.Mumtoz N.ning ozarbayjon shoirlariga ta‘siri masalasiga maxsus to‘xtaladi. Sodiqiy Sodiq, Noviriy, Mirzo Roziy, Zuloliy Shirvoniy, Abdullaboy Osiy, Mirza Hasan kabi shoirlarning N. she‘riyatiga, san‘atkorligiga munosabati xususida ham fikr yuritadi.

Zero, Faridunbey Ko‘charliga ko‘ra: “Alisher Navoiy XV asrning oxirlarida yetishib chiqqan chig‘atoy (o‘zbek) va ajam shuarosining eng mashhurlaridandir. Bu shoir asli chig‘atoy turklaridan bo‘lsa-da, Ozarbayjon shoirlari ichida katta hurmat va shuhrat qozongan. Darhaqiqat, adabiyotimizda N.ning ta‘siri juda katta bo‘lgan. Bunga sabab uning tabi latifidan to‘ralgan ash‘ori nafisa va ash‘ori mamduxasi bo‘libdurki, chux shirin va totli til bila rishtaiy nazmga chekilmishdur”.

“Ozarbayjon adabiyoti jamiyati” nashriyoti 1926-y.da “Navoiy” nomli ilmiy tadqiqotni chop

etadi. Unda N. yashagan davri, hayoti va asarlari haqidagi ilmiy maqola va axborotlar o‘rin olgan edi. Kitobdagi ilk maqola Ismoil Hikmatga tegishli. 2-maqola Bakir Cho‘ponzodaning “Navoiy – tilshunos” nomli tadqiqotidir. Bunda N.ning tilshunoslik borasidagi faoliyati, ilmiy qarashlari bayon etilgan. Ushbu maqola gazetada ham (1926-y. 4-mart) bosilgan. 3-maqola fors adabiyotining N. ijodiga ta’siriga bag‘ishlangan bo‘lib, Mirzo Muhsin Ibrohimiy qalamiga mansub. Kitobning ilk sahifasida “Buyuk turk shoiri Navoiy” deb yozilgan bo‘lsa-da, bu to‘plamda ulug‘ mutafakkirning boshqa sohalardagi iste’dodi va salohiyati ham o‘z aksini topgan. “Yangi yo‘l” (1926-y. 4-mart) jurnalida chop etilgan “Amir Alisher Navoiy” maqolasi ham o‘quvchiga N. shaxsi, uning boy ma’naviy merosi haqida atroflicha tushuncha beradi. O‘sha yili shoirning “M.” va “V.” asarlari ilk marta ozarbayjon tilida nashrdan chiqqan. Aytish joizki, shu yilda Sulton Husayn Boyqaroning “Devon”i ham Bokuda nashr qilindi. Kitobda Ismoil Hikmat va Bakir Cho‘ponzodaning Husayn Boyqaro hayoti va ijodi haqidagi maqolalari joy olgan. “Революция и культура” jurnalida (1940-y., № 9) bu haqda mufassal xabar berilgan. Badiiy va ilmiy merosi b-n ozar adabiyoti va ilmining taraqqiyotiga munosib hissa qo‘shgan Ali Nozimiy (1906–1941) ning 1926-y. Bokuda o‘tkazilgan N.ning hijriy-qamariy 500 yillik yubileyi arafasidagi faoliyati, ayniqsa, samarali bo‘lib, 1925-y. gazetada “Alisher Navoiy va biz” nomli maqola e‘lon qilgan. Ali Nozimiyning N. shaxsiyati va ijodi haqidagi fikrlari uning merosi endigina o‘rganila boshlagan 20-y.y.da muhim ahamiyatga ega bo‘lgan. Uning quyidagi fikrlari diqqatga molikdir: “Turk adabiyotining ikki quyoshi bordirki, ulardan keyin ijodiyot maydoniga kelganlar o‘z shuhratlarining boshlanishini o‘shalardan olganlar. Bular-dan biri butun turk-tatar tafakkur olami va badiiy zavqiga yillaracha, asrlarcha hokim bo‘lgan N., ikkinchisi esa butun shoirlarimizga zamon-zamon o‘rnak bo‘lib, bizga lirizmning eng go‘zal, nafis va yuksak namunalarini bergan Fuzuliy edi.

Bularning har ikkisi shu qadar yuksakki, ba’zan ularning qaysi birlarining ustunliklarini tayin etish oldida aql shoshilib qoladi”.

Muboriz Alizoda Nizomiy ijodining tahliliga bag‘ishlangan ilmiy ishlarida Nizomiy “Xamsa”-si an‘analarining davomchisi sifatida N. asarlariga ham murojaat qiladi. U “Nizomiy va davrimiz”, “Ozarbayjon adabiyoti tarixi”ning I jildidan o‘rin olgan “Nizomiy Ganjaviy” maqolasida N.ni “X.” an‘analarining davomchisi sifatida qalamga oladi. Olimning “Nizomiy va Navoiy”, “O‘zbek adabiyotining buyuk namoyandasi” kabi maqolalarida N. merosining Ozarbayjonda o‘rganilishi masalasiga diqqat qiladi. Ikki qar-dosh xalqning ikki buyuk san‘atkori ijodlari o‘rtasidagi munosabatlarni oydinlashtirish jarayonida o‘zbek-ozarbayjon aloqalari tarixining eng yorqin sahifalarini tadqiq etadi.

1940 – 1948-yy. oralig‘ida shoir tavalludining 500 yilligi munosabati b-n N. haqida ko‘p-lab yangi tadqiqotlar dunyoga keldi, maqolalar yozildi. Bu borada akad. Hamid Arasli amalga oshirgan beqiyos ishlarni esga olish lozim. Olimning “Nizomiy va Navoiy”, “Navoiy va Ozarbayjon adabiyoti”, “Alisher Navoiy”, “Alisher Navoiy va uning merosi”, “Navoiy va Fuzuliy”, “Buyuk shoir” va boshqa maqolalari N. merosini o‘rganishda qimmatli manba bo‘lib kelmoqda. (Q.: Arasli, Hamid). U “Navoiy va Fuzuliy” tadqiqotida bu ikki qudratli siymoning ijodini qiyo-siy tadqiq etib, Fuzuliy merosiga N.ning, N. ijodiga Ozarbayjon klassiklarining ta’sirini sharh-lab bergan. Olim N. ijodiga yuksak baho berar ekan, shunday yozadi: “Navoiy asarlari Ozarbayjonda XVI asrdan boshlab mehr va muhabbat bilan o‘qib kelinmoqda. Asrlar davomida xalqimiz Navoiyni o‘z shoirlari qatorida ko‘rib keladi. U bilan zamondosh Kishvari, Xulqiy singari ozar shoirlari N.ning ta’siri ostida kamol topganlar. Buyuk Fuzuliy ham “Layli va Majnun” asarining muqaddimasida uning nomini Nizomiy va Abu Nuvos singari Sharqning buyuk shoirlari qatorida zikr etadi. Mirzo Fatali Oxundov o‘z maqolalarida Navoiyni oqil va dono davlat arbobi

sifatida qalamga oladi”. 1947-y. N.ning “S.S.” dostonidagi ikki hikoya, 1948-y.da esa “F.Sh.” dostonining M.Rahim, M.Dilboziy, N.Rafibeyli, A.Ziyotoy va A.Vohidlar tomonidan qilingan ozarbayjoncha tarjimasi chop etildi. Nashrga Hamid Arasli tomonidan yozilgan so‘zboshida asar mavzusi, uning falsafiy va badiiy ahamiyati xususida batafsil fikr yuritilgan. Mazkur tarjima 1968-y.da qayta nashr etildi. Bu kitobga ham Hamid Arasli so‘zboshi yozgan. Sharhlar va tahrir ham ushbu olimga tegishlidir.

1979-y. Alikbar Ziyotoy mazkur asarni asliyatdan tarjima qiladi. 2004-y.da N.ning “Tanlangan asarlar”i 1968 va 1979-y.dagi nashrlar asosida takroran 25 ming nusxada chop etildi.

Muhammad Orifning “Alisher Navoiy – buyuk o‘zbek shoiri”, ozarbayjon-o‘zbek adabiy aloqalari borasida dissertatsiya yoqlagan G‘ulomhusayn Aliyevning “Ozarbayjon-o‘zbek adabiy aloqalaridan”, “Ozarbayjon-o‘zbek adabiy aloqalariga doir” (1964) maqolalari ham yirik tadqiqotlar sirasiga kiradi.

1975-y.da N.ning “She’rlar” kitobi Bokuda “Ilm” nashriyatida chop etilgan. Bezakli muqovada 96 sahifa qilib chiqarilgan bu kitobga shoirning g‘azallari, muxammas va ruboiylari, dubaytiy va boshqa janrdagi asarlari kiritilgan. Bu she’rlarni xalq shoiri Sulaymon Rustam ozar tiliga o‘g‘irgan va kitobga muqaddima ham yozgan. 1980-y.da O‘zbekistonda Ozarbayjon adabiyoti va san’ati kunlari arafasida Bokuda o‘tkazilgan “Navoiy va Fuzuliy” she’riyat kechasi adabiyot ixlosmandlari u-n katta bayramga aylanib ketgan edi.

Shu ma’noda aytish mumkinki, ozar xalqining N.ga nisbatan muhabbati, ehtirom va e’zoziga sabab faqatgina til yaqinligida emas, uning asarlarida ilgari surilgan insonparvarlik, bag‘rikenglik, mehr-oqibat, sevgi va sadoqat singari umuminsoniy g‘oyalar hamdir. Prof. Panoh Xalilovning 1977-y. nashr qilgan kitobida N. haqida batafsil ma’lumot berilgan bo‘lib, muallif shoirning hayoti va ijodi, asarlari, ijodiy falsafasi haqida o‘z qarashlarini bayon etgan.

N. tavalludining 525 va 550 yilligi yubiley-lari munosabati b-n O‘zbekistonda o‘tkazilgan tadbirlarda ham Ozarbayjondagi ijodiy va ilmiy tashkilotlar munosib ishtirok etishgan. “F.Sh.” dostoni va N. lirikasidan namunalar Ozarbayjonda bosildi. H.Arasli, J.Nag‘iyevalarning Boku va Toshkentda vaqtlil matbuot va ilmiy jurnallarda N.ga bag‘ishlangan bir qator maqolalari chop etildi. Darhaqiqat, ozarbayjonlik n.shunoslar orasida J.Nag‘iyeva alohida o‘rin tutadi. Uning rus tilida “Ilm” nashriyatida chop etilgan “Alisher Navoiyning Boku qo‘lyozmalari” (1986) monografiyasi ham ilmiy, ham adabiy aloqalar nuqtayi nazaridan alohida ahamiyatga ega. Tadqiqotchi Abulfaz Rahimov mazkur kitob haqida shunday yozadi: J.Nag‘iyeva N. devonining qo‘lyozma nusxalarini o‘rganish tarixi haqida so‘z yuritarkan, ko‘pgina G‘arb va Sharq mualliflarining nomini tilga oladi. Taniqli o‘zbek olimlari P.Shamsiyev, H.Sulaymonovning tadqiqotlariga yuksak baho beradi. Ma’lumotlarga ko‘ra, Qo‘lyozmalar institutida shoir devonlarining 17 nusxasi saqlanar ekan. Ularning ko‘pi bir necha asrlar avval mohir xattotlar tarafidan ko‘chirilgan. Shu bois N.ning Toshkentda “Mukammal asarlar to‘plami” chop etilayotganda ushbu qo‘lyozmalardan ham unumli foydalanilgan. Mumtoz meros tadqiqi sohasida katta tajriba to‘plagan J. Nag‘iyevaning “Navoiy va Ozarbayjon adabiyoti. XVI–XIX asrlar” nomli doktorlik ishi 1990-y. da Toshkentda kitob holida bosmadan chiqqan. U hozirga qadar “Navoiy qomusi lug‘ati” (mualliflardan biri, 1989), “Ozarbayjonda Navoiy”, “Навои и азербайджанская литература. XVI–XIX века” (1990) asarlari, ozar, o‘zbek, rus tillaridagi oltmishdan ortiq ilmiy maqolalari dunyo yuzini ko‘rgan. 2006-y. f.f.d-ri Tarlon Quliyev N.ning mashhur “M.A.” asarini Ozarbayjon tilida chop ettirdi. U bu asarni o‘zbek tilidan tarjima qilib, matnga oid o‘z izohlarini va sharhlarini ham kiritgan. Alisher Navoiy va uning “M.A.” so‘zboshisi o‘quvchilar u-n asarni o‘qish va o‘rganishda muhim manba vazifasini o‘taydi.

Ozarbayjon adabiyotshunosligida N. hayoti va ijodi hali yana o‘nlab, yuzlab ilmiy ishlar u-n mavzu bo‘lib xizmat qilishiga shubha yo‘q. Prof. Almaz Ulvining turli yillarda “Navoiy va Ozarbayjon adabiyotshunosligi”, “Navoiy asarlari Ozarbayjon tilida”, “O‘zbekistonda Nizomiy, Nasimiy va Fuzuliy merosining o‘rganilishi”, “Navoiyning adabiy siymosi”, “Chig‘atoy adabiyoti. Navoiy dahosi”, “Navoiyshunos olimi Jannat Nag‘iyeva” va boshqa maqolalari turli gazeta, almanax va jurnallarda chop etilgan. Ozarbayjon-o‘zbek adabiy aloqalari ibtidosidan to hozirga qadar bo‘lgan 600 yillik davr uning “Ozarbayjon-o‘zbek (chig‘atoy) adabiy aloqalari (davrlar, siymolar, janrlar, tamoyillar)” nomli (Boku, 2008.) monografiyasida muxtasar shaklda o‘z ifodasini topgan. “Navoiy asri va nasri” nomli yirik monografiyasida ozar va o‘zbek n.shunosligining dolzarb muammolari, adabiy aloqalar to‘g‘risida salmoqli mulohazalar yuritilgan.

Ozar shoiri Samad Vurg‘un 1940-y.da ikki ulug‘ mutafakkir – Nizomiy va N. yubileylari qo‘mitasi yig‘ilishida har ikki allomaning dunyo madaniyatiga qo‘shgan beqiyos hissasi haqida so‘z yuritarkan, jumladan, shunday degandi: “Men va mening yaqinlarim ancha paytgacha N.ning o‘zbek shoiri ekanligini bilmasdik. Chunki she‘riyat majlislarida uning she‘rlarini, g‘azallarini ozariy lahjada eshitib, o‘qib kelganimiz bois uni Ozarbayjon shoiri deb bilganmiz”. Boku shahrining Narimonov tumanidagi bir ko‘cha, Gazax tumanidagi bir qishloq N. nomi b-n ataladi.

Ad.: Ўзбек адабиёти тарихи. 5 жилдлик. I va V жилдлар. – Т., 1978-80.; Арасли Х. Низомий ва Навоий // “Гулистон”, 1940, №4.; Арасли Х. Навоий ва озарбайжон адабиёти // “Ўзбек тили ва адабиёти”, 1962-йил №3.; Султонов М. Фузулий ва Алишер Навоийларнинг қўш девони қўлёзмаси // Муҳаммад Фузулий. Илмий-тадқиқот мақолалар // Боку, 1958; Нагиева Ж. Бакинские рукописи Алишера Навои. – Баку, 1986; Раҳимов А. Алишер Навоийнинг Боку қўлёзмалари. – Боку,

1987. Нагиева Ж. Навои и Азербайджанская литература. – Т., 1990; Арасли Х. Озарбайжон адабиёти: тарихи ва муаммолари. // Боку: Ёшлик, 1998; Анор. 1500 йилнинг Ўғуз шоирлари. Антология. 2 китоб. // Боку, 1999; Улви Олмос (Биннетова). Озарбайжон-ўзбек (чигатой) адабий алоқалари (даврлар, сиймолар, жанрлар, тамойиллар). – Боку, 2008; Алишер Навоий Озарбайжон адабиётшunosлигида (мақолалар, сўзбоши Олмос Улвий) // Боку, 2009; Рамиз Асқар. Турк халқлари адабиётидан очерклар – 1. – Боку, 2011; Almaz Ülvi. “Əlişir Nəvainin əsri və nəsri (elmi-filoloji və dini-təsəvvüfi əsərləri)”. Monoqrafiya. – Bakı, 2022.

O.U., S.O‘.

NAVOIY VA TEATR XX asrda Uyg‘un va Izzat Sultonning “Alisher Navoiy” dramasi asosida sahnada ulug‘ shoirning jonli qiyofasi yaratildi. Hazrat N. siymosini sahnada Olim Xo‘jayev, Razzoq Hamroyev, Abror Hidoyatov, Zikir Muhammadjonov, Yoqub Ahmedov kabi zabardast aktyorlar ijro etishdi. Va nafaqat mutafakkir shoirning, balki xalq nazarida aktyorlar ijodlarining ham yangi qirrasini kashf etildi. Bu asarlar o‘zbek teatri tarixidan munosib o‘rin egalladi. Istiqldan so‘ng N. ijodi va shaxsiyatiga yangi yondashuvlar boshlandi. Jumladan, teatr sohasida ham yangi izlanishlar olib borildi. Natijada, Behzod Muhammadkarimov ijrosida N. obrazi yangidan yaratildi.

I. “Alisher Navoiy” spektakli. Izzat Sulton va Uyg‘un hamkorligining oliy cho‘qqisi, shubhasiz, “Alisher Navoiy” tarixiy dramasidir. Albatta, asar mafkuraviy ta‘sir ostida yozilgan bo‘lsa-da, uning atoqli rejissyorlar, iste‘dodli aktyorlar tomonidan sahnalashtirilishi bu asarga go‘yo yana bir jon baxsh etdi. Uyg‘un va Izzat Sultonning 1942-y.da yozilgan bu pyesasi teatr ishga tushgan sanadan boshlab, 1945-y.gi birinchi premyerasigacha turli taftish, tekshiruvlardan o‘tkazilib, ilk bor tomoshabinga ko‘rsatilgan. Avvaliga spektakl “o‘tmishni ideallashtirish” aybi b-n to‘xtatilib qo‘yilgan. Nihoyat, N.ning 500 yillik yubileyi

munosabati b-n, ayrim zo'raki tahrirlardan keyin 1948-y. muntazam ijro etish u-n teatr repertuariga kiritildi. Spektaklda N. rolini avval Abror Hidoyatov, ketma-ket O.Xo'jayev, Guli rolini S.Eshonto'rayeva, Husayn Boyqaro rolini L.Nazrullayev, bosh vazir Majiddin rolini O.Jalilov, Mansur rolini S.Tabibullayev ijro etishdi.

“Alisher Navoiy” spektakli Mannon Uyg'urni umri davomida tinimsiz olib borgan izlanishlarining davomi, ma'lum darajada yakuni ham bo'ldi. Bu izlanishlar ungagina xos rejissura madaniyati, timsollar talqinida milliylik, til, nutq san'atining sof, ravon, ta'sirchan qudratini to'liq namoyon bo'lishi singari amallarda o'z ifodasini topdi. Teatrshunoslar, “Alisher Navoiy” ikki hamkor muallifninggina emas, akademik teatr, qolaversa, umumo'zbek sahna san'ati, uning muxlislari baxti va quvonchi, umri boqiy mumtoz tomoshasi bo'lib qoldi” deyishadi. Darhaqiqat, dramadagi N. va Guli o'rtasidagi dialog va monologlar sanoqsiz muxlislar qalbidan o'rin oldi. Tildan tilga ko'chib, yod bo'lib ketdi.

Spektakl N. va Gulining uchrashuvi b-n boshlanadi. N. “*E, nasimi subh, ahvolim diloromimga ayt! Zulfi sunbul, yuzi gul, sarvi gulandomimga ayt!*” matla'li g'azalini o'qiydi. Va sahnada Guli paydo bo'ladi. Ayniqsa, Astrobod sahnasida qo'shni bog'dan, tunda bir qizning N.ning “O'n sakkiz ming olam oshubi agar boshindadur, ne ajab chun sarv nozim o'n sakiz yoshindadur” qo'shig'iga javoban pyesada N.ning mashhur monologi yangraydi:

*Kuy! G'azal!.. Oh!.. Qaytadan tirnar yaramni,
Tag'in eslatdi u mash'um haramni...*

*“Faqat bir iltimos: ko'rkam chamanda,
Ochib gul-g'unchalar etganda xanda.*

*Juvonmarg g'unchani ham esla, yod et!
Unutma, doimo ruhimni shod et!”*

*Unutmayman seni tokim tirikman,
Seni jon o'rnida saqlar tirik tan.*

*Hamon qalbinga sen ilhom solursen,
Mening she'rim bilan mangu qolursen.*

*Senga besh bebaho haykal qururmen,
Gahi Shirin, gahi Layli bo'lib sen.*

*Yasharsen doimo dostonlarimda...
Xazonsiz gul bo'lib bo'stonlarimda...*

*Men ersam, g'am bilan yig'lab ketarmen,
Sening ishqing bilan tanho o'tarmen...*

Mazkur monolog va dialoglarning yuraklarda jo bo'lishi mualliflarning N. ijodiyotini chuqur anglagani b-n birga O.Xo'jayevning o'tkir nafasi, sehrlil ovozi, shoir holi va ifodani uyg'unlashtira olganligidandir. O'zbek Davlat akademik (hozirgi Milliy akademik teatr) drama teatrida “Alisher Navoiy” spektakli 700 martadan ortiq namoyish etilgan.

II. “Alisher Navoiy” spektakli. Istiqoldan so'ng shoirning sahnadagi qiyofasini yaratishga alohida e'tibor qaratildi. Taniqli aktyor va rejissyor Turg'un Azizov tomonidan sahnalashtirilgan “Alisher Navoiy” dramasi 1991-y. 4-mart kuni tomoshabinlar ko'rigidan o'tdi. Mazkur sahna asari O'zbekistonning boshqa teatrlarida ham qo'yildi. Xususan, mazkur drama ko'p yillar Buxoro teatr repertuarida turdi. Teatr aktyori Aliqul To'liyev N. siymosini ancha ishonarli gavdalan-tirishga muvaffaq bo'ldi.

III. “Alisher Navoiy” spektakli. 2016-y. N. tavalludining 575 yilligi nishonlanadi. Ushbu munosabat b-n ko'pgina tadbirlar tashkillashtirilgan. O'zbek Milliy drama teatri jamoasi Uyg'un va Izzat Sultonning “Alisher Navoiy” dramasi asosida yaratilgan “Alisher Navoiy” spektaklini qayta sahnalashtirdi. Rejissyor Rustam Hamidov sahnalashtirgan ushbu spektaklda N. obrazini aktyor Behzod Muhammadkarimov, Guli obrazini aktrisa Dilnoza Kubayeva, Husayn Boyqaro rolini – O'zbekiston xalq artisti Erkin Komilov, Majiddin rolini O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan artist Mahmud Ismoilov, Munajjim

obrazini – O‘zbekistonda xizmat ko‘rsatgan artist Tohir Saidov, Mansur obrazini – aktyor Rixsitilla Abdullayev gavdalantirdi. Tomoshabinga spektaklda, saltanat atrofidagi mojarolar, ezgulik va tubanlik, adolat va yovuzlik o‘rtasidagi talotumlar asnosida ijodkorning qismati ochib berildi. Buyuk shaxs, davlat arbobi, madaniyat va san’at homiysi N. obrazi keskin to‘qnashuvlarda ko‘rsatilgan bo‘lib, rejissyor tarixiy voqealar manzaralarida hozirgi zamon b-n hamohanglikni, moziyda kechgan voqealar bugungi dunyoda ham takrorlanayotganini ta’kidlashga harakat qilgan va ko‘rsata olgan.

Ijodkor taqdiri xalq taqdiri b-n chambarchas bog‘liq ekanligi ta’kidlanadi spektaklda. N. iste’dod – ezgulik yo‘lidan borishga mahkumligi – bu uning ilohiy vazifasi ekanligi tomoshada yaqqol aytilgan va ko‘rsatilgan.

IV. “Navoiy va Boyqaro” spektakli. Atoqli adib Muhammad Alining “Navoiy va Boyqaro” asari, shu muallifning ssenariysi asosida Farg‘ona viloyati musiqali drama teatrida “Navoiy va Boyqaro” spektakli yaratilgan. Albatta, respublikaning turli viloyat teatrlarida ham N. hayoti va ijodini yorituvchi sahna asarlari ko‘plab yaratilgan. Va aytish mumkinki, ularning har birida rejissyor va aktyorning mahorati b-n N. xalqqa yaqinlashtirishga urinilgan.

Ad.: Tursunov T. O‘zbek teatri tarixi. (Darslik-monografiya). – T., 2010.

Z.R.

NAVOIY VA TURKMAN ADABIYOTI
– N. turkman xalqi, turkman adabiyotida alohida mavqega ega yirik adabiy shaxsiyatdir. O‘zbek va turkman xalqining o‘zaro aloqalari uzoq tarixga, an’anaga ega bo‘lib, adabiy ta’sir, tajriba almashuvlar, qanday ijtimoiy-tarixiy sharoit bo‘lmasin, ikki adabiyot taraqqiyotiga xizmat qilgan. Turkman olimi B.Sariyevning e’tiroflari diqqatga sazovor: “Alisher Navoiy Markaziy Osiyoning eng buyuk adabiyot maktablaridan biridir. Ayni vaqtda u Alisher Navoiy bir til ustozidir. U yasha-

gan davr tiliga hozirda “Alisher Navoiy tili” deb ataladi. Bu tilning boyliklaridan yaxshi foydalan-ganlardan biri turkman tilidir. Bu mavzu kelgusida chuqur tadqiq qilinishi lozim bo‘lgan mavzulardan biridir”. Zotan, N. hayotligidayoq bu o‘lka b-n tanishgani, shoirlari b-n ijodiy hamkorlik qilganini manbalar tasdiqlaydi. N.ning Marvda bo‘lganligi, u yerdagi “Xusraviya” madrasasi bevosita shoir tashabbusi b-n qurilgani borasida Xondamir “Makorim ul-axloq” kitobida ma’lumot beradi. Shoirning “X.M.” devoni va “M.N.” tazkirasida Marv, turkman shoirlari to‘g‘risida ba’zi ma’lumotlar uchraydi. Shoirning turkman qizlarini vasf etib, g‘azal bitgani ham ilmda isbotlangan. N.ning Iroq sultoni va shoir, turkman Yoqubbek b-n do‘stona munosabatlarini dalillaydigan ilmiy manbalarga ham egamiz. Jumladan, “M.N.”ning yettinchi majlisida Sulton Yoqubbek haqida shunday deyilgan: “Ya’qub Mirzo – Turkman salotinida aningdek pisandida zotlig‘ va hamida sifotlig‘ yigit oz bo‘lgay”. Adib Oybek “Navoiy” romanida bu tarixiy ma’lumotga murojaat etib, N. va Yoqubbek munosabatlari tasviriga maxsus sahifalar ajratgan.

Zero, N. merosi turkman shoirlari u-n o‘qish, o‘rganish, tajriba orttirib, mahoratini chiniqtirish maktabi vazifasini o‘tadi. XVI–XVII asrlardan boshlab shoir an’analariga ergashuvchilar, navoiyona uslubda ijod qilishga intiluvchilar adabiyot maydoniga kirib keldi. M-n, XVI asr o‘rtalari XVII asr boshlarida yashab, ijod etgan turkman olimi, shoir va rassom Avshar Sodiqiy “M.N.” tazkisasi ta’sirida “Majme ul-havas” tazkirasini yaratgan. Mazkur asarda fors, arab va turkiy tilda ijod qilgan 332 shoir haqida ma’lumot keltiradi. Tazkira muqaddima, sakkiz bo‘lim va xotimadan iborat. U barcha xususiyatlari b-n “M.N.”ni eslatadi. Sodiqiy tazkiraning muqaddimasida o‘zigacha tazkira yozgan ijodkorlarni tilga oladi. N.ga 3 baytli g‘azal bag‘ishlab, ulug‘ shoirga ehtiromini bildiradi. “Majme ul-havas”ni bevosita “M.N.” ta’sirida yozganini ham qayd etadi.

XVIII–XIX asrlar turkman adabiyotida N. merosiga qiziqish, ijodining yetakchi g‘oyalari-ni yangi tarixiy sharoitga moslashtirib rivojlan-

tirishga moyillik har qachongidan kuchayadi. Ozodiy va Andalib, Maxtumquli va Kamina, Mullanas va Zeliliy, Shohbandi va Seyidiy, Zinhoriy va G'oyibiy, yana o'nlab turkman shoirlari Sharq adabiyotining buyuk mutafakkirlari qatorida N.ni ham o'zlariga ustoz sanagan. Ular shoir merosiga ijodiy yondashib, individual uslubda qalam tebratishgan. Maxtumqulining iste'dodli shoir bo'lib yetishishida alohida rol o'ynagan Davlatmamad Ozodiy shunday iste'dod sohiblaridan biri bo'lgan. U XVIII asr turkman adabiyotida bir necha dostonlari, g'azallari b-n tanildi. Ayniqsa, olti ming misradan iborat "Va'zi Ozodiy" dostoni shoirga shuhrat keltirdi. U janri bo'yicha falsafiy-didaktik doston. Asar Sharq mumtoz adabiyoti, xususan, Firdavsiy, Nizomiy, Sa'diy, Jomiy, N. an'analari ruhida yozilgan. Asarda N.ning dostonchilikdagi tajribasi, xususan, "H.A."ning ta'siri seziladi. "H.A."dagi ilm va ilm ahli, adolatli va adolatsiz podsholar, saxiylik, kamtarlik, mehnatsevarlik kabi g'oyalarning hikoyat va rivoyatlar libosida, afsonaviy obrazlarda berilgani Ozodiyning badiiy-estetik qarashlarini harakatga keltirgan. Mavzularni o'z davri muammolariga moslashtirib yoritishda ma'naviy tayanch vazifasini bajargan.

N. an'alarini muvaffaqiyatli davom ettirgan shoirlardan yana biri Nurmuhammad Andalibning turkman yozma adabiyotida ham dostonnavis, ham g'azalnavis shoir sifatida alohida o'rni bor. "Layli va Majnun", "Yusuf va Zulayxo", "Boboravshan", "Zaynilarab" dostonlarini yaratishda Andalib Sharq adabiyotidagi dostonchilik tajribalaridan foydalangan. M-n, "Layli va Majnun" dostonidagi voqealar tizmasida, obraz yaratish prinsiplarida, aruz vaznida bitilgan she'riy shakllarda N. poeziyasi, "L.M." ta'sirini ko'rish mumkin. Andalib N. ijodiga ikki xil aspektga yondashgan: dostonchilik an'alarini davom ettirish; N. she'riyati ta'sirida g'azallar, naziralar, muxammaslar yozish. Ikki badiiy shaklda ham shoir ijodiy individualligini ko'rsata oldi. M-n, "Layli va Majnun" dostoni tashqi syujeti bo'yicha N. dostoniga qanchalik o'xshamasin, ichki

mazmuni, obraz yaratish tamoyillarida katta farq bor. Layli, Majnun, Navfal, Ibn Salom, Zayd obrazlari, garchi dostonida bir xil nom b-n yuritilsada, xarakter-xususiyatlari ikki dostonida turlicha g'oyaga xizmat qiladi. Aytaylik, N. dostonida Navfal adolatli sardor, da'voli ishlarni tinch yo'l b-n hal qilishga urinadigan hukmdor. Boshqacha aytganda, bu obrazda N.ning ideali jamlangan. Andalibda esa Navfal ikkiyuzlamachi, makkor, hiylagar, bosqinchi timsolida gavdalanadi. N. Majnunni olim, shoirsifat, sadoqatli, oliyjanob shaxs qiyofasida gavdalandirgan bo'lsa, Andalib talqinida, u shunchaki, ishq yo'lida telba, haqiqiy majnundur. Bunday tafovut har bir obrazda mavjud.

Andalib g'azalchilikda ham N.ga ergashishga intildi. Shoirning o'ndan ortiq g'azallariga naziralar yozib, muxammaslar bog'lagani, mana shu yaqinlikning in'ikosi. N.ning "Kelmadi", "O'l-turgusi", "O'n sakkiz yoshindadur", "Ey, ko'ngil", "Gulob aylab", "Giriftorman, men yana" g'azallariga bog'lagan muxammaslari badiiy-estetik pafosi, fikr va tuyg'ularning mushtarakligi, poetik ohangi jihatidan o'quvchi qalbiga zavq bag'ishlaydi:

*Andalib-a nala eylap, bigam et konglung yeyin,
Jamm – saxbadf dengiz, gor, bayram et konglung
yeyin,
Yetmesin asib xergiz maxkem et konglung yeyin
Ey Novayi bada birle xorram et konglung yeyin
Ne uchun kim bada giren eve gaygu gelmedi.*

Andalibning "Ne balo xo'b", "Rashki parizod", "Bo'ldi Andalib", "Tob ochdi", "Jononiga yetsa" kabi g'azallaridagi g'oya talqini hamda ramziy obraz qo'llashda N.ga ohangdoshlik muvaffaqiyatli chiqqan.

Turkman donishmand shoiri Maxtumquli Sharq mumtoz adabiyotidan behad ilhomlangan (Q.: Navoiy va Markaziy Osiyo xalqlari adabiyoti). Lirikaning eng go'zal namunalarini yaratgan XIX asr turkman adabiyoti vakillaridan Mullanas ham salafllari qatorida Sharq adabiyotidan

ijodiy o‘rgandi, ustozlariga ergashib, an‘analari rivojlantirdi, Firdavsiy, Nizomiy, Fuzuliy asarlari unga “ijod maktabi” bo‘ldi:

*Rumuñ gülşeni, hindi tawusy,
Ýalançy dünýäden ötermen asy,
Nyzamy, Nowayy, ýene Firdöwsi,
Size mydam hormat goýandyr köñlüm.*

Ko‘rinadiki, M. “Ko‘nglim” she‘rida N.ga ham mudom hurmat tuyishini ifoda etgan.

Mullanafasning “Ko‘rmadim”, “Beqaror etdi meni”, “Ko‘zlaring”, “Dilbar”, “Qoldim bir choh ichinda”, “Yor senga”, “O‘rtanur”, “Rayhon erur”, “Bir go‘zal” radifli g‘azal va muxammaslarining ifoda shaklidan tortib, mazmun talqiniyu badiiy tasvir vositalarigacha N. g‘azallariga yaqinlik kuzatiladi. Har bir bayt yoki bandda, hatto har bir misrada N. g‘azallariga uyg‘unlik, shakliy o‘xshashlik bor. Bu holat, ayniqsa, “Zuhra-Tohir” dostonida turli qirralari b-n o‘ziga xos badiiy talqin etilgan. Doston syujetiga Sharq adabiyotidagi ishqiy romantik dostonlarning an‘analari ham singdirilgan. Jumladan, asarning har tomonlama poetik mukammal chiqishida, xususan, obrazlar ruhiyatini ochishda muhim vosita sanalmish turli she‘riy shakllardan foydalanishda N.ning ba‘zi g‘azallariga murojaat yaxshi natija bergan. Shoir o‘z dunyoqarashi, o‘z estetik prinsipidan kelib chiqib, vaziyatga, obrazlar holatiga mos g‘azallar, muxammaslar yaratdi. N.ning 5 baytli “Gul” radifli ishqiy mavzuda yozilgan g‘azalida “gul”, “bulbul” poetik obrazlari orqali lirik qahramonning qalb ziddiyatidan so‘z ochilgan:

*Orazingni bog‘ aro chun ko‘rdi, hayron
bo‘ldi gul,
Bargsiz qoldi, nedinkim, bas parishon
bo‘ldi gul...*

Mullanafas g‘azalning badiiy xususiyatlari doston voqealariga hamohangligini, qahramonning mavjud vaziyatdagi holatiga mos tushishini his qilgan. Va dostonning bir epizodida mazkur g‘azal shaklidan foydalanib, “Gul” radifli olti baytli g‘azal yozadi:

*Gul bilen bilbil gelip, gul ichre seyran kылды gul,
Gul tamashasyn gorup, oz berkini gan
kылды gul.*

*Bagbanı men bu gun, bag ichre gordum bülbül,
Bilbiling, surun, gorup cheki giriban kылды gul.*

She‘rning vazni, qofiyasi, radifi, bo‘g‘in o‘lchovlari juda o‘xshash. “Gul”, “bulbul” ramzlari ikki g‘azalda ham bor. Mullanafas g‘azali alohida olib qaralganda, mustaqil she‘rga ham o‘xshab ketadi. G‘azallarning ichki mazmuni jiddiy farqlanadi. Poetik obrazlar ham har xil vazifani bajaradi. N. g‘azalidagi “gul”, “bulbul” obrazlari Mullanafas dostonida konkret shaxslarga nisbat beriladi. Mullanafas talqinida “gul” bu – Zuhra, “bulbul” esa Tohir. Mullanafas she‘rida N. g‘azalida uchramaydigan 3 obraz bor. Bu – “bog‘bon” obrazi. Dostonda hikoya qilinishicha, Hasan bog‘bon tushki payt bog‘ oralab yurganida, Tohir b-n Zuhraning bir daraxt tagida yashirincha suhbatlashib o‘tirgani ustidan chiqib qoladi va ko‘rganlarini Zuhraning otasi Boboxonga yetkazadi. Mullanafas Hasan bog‘bon tilidan Zuhrani bog‘dagi gulga, Tohirni esa bulbulga qiyoslab, “Gul” radifli g‘azalni keltiradi. G‘azal doston voqeasiga, obrazlar xatti-harakatiga shunday payvandlanadiki, alohidaligi mutlaqo sezilmaydi.

Mullanafas bu usulni dostonning boshqa epizodlarida ham qo‘llagan. N. lirikasidan doston ruhiga mos, obrazlar psixologiyasini ochish imkonini beradigan g‘azallarni tanlab, ularga yo nazira yozgan yoki muxammas bog‘lagan N.ning “X.M.” devonidagi:

*Gulshan ichra yo‘qtur oromim –
diloromim kerak,
Sarv-u gulni naylayin, sarvi gulandomim
kerak, –*

bayti b-n boshlanadigan “Kerak” radifli g‘azalidan Mullanafas doston syujetida foydalanib, bir epizodda qahramonlardan birining ruhiy holatini berish ehtiyoji tug‘ilganda, unga muxammas bog‘laydi. Va muxammas doston syujetiga uyg‘unlashtiriladi:

*Simi – zer derkar imesdir, simi – rugsarým gerek,
Toty gushny neyleyin, ol toti guftarým gerek,
Gul gerekmesdir manga, gulchexre*

gulzarým gerek,

*Sunbuli ursun hazan, sunbul kibi tarým gerek,
Bishk era Mejnun bolup men,*

Leylidey yarým gerek.

Mullanafas dostonni yaratishda N. an'analari-
larining davomchisi ekanligini tasdiqlaydigan
yana bir misol "Ayt" radifli g'azalga bitilgan
taxmisdir:

*Ey saba, zarým mening arz ila janapýmga ayt,
Kanda gerseng yalbarýp jismim yakan*

janapýmga ayt,

Shatý – ovkatým сыратып тахы

– tabapýmga ayt,

Kamatýmnyп хатлыгып servi

– хуратапýmga ayt.

Leblerimning teshneligini aby –

хаууапýmga ayt.

Muxammasdagi:

Zoxre janapýmga xabar ber,

kaddýmnysh nun bolgaýp,

Auғылык акытны алып divana –

mejnun bolganýp –

kabi misralar oshiqning qalb hissiyotlarini ifoda etadi. N. g'azalining poetik unsurlari, lirik qahramon psixologiyasidagi bezovtalik ohangi Mullanafasga ilhom bergan, tayanch bo'lgan. Buyuk shoir an'analari-
dan doston syujetida maqsadga muvofiq foydalangani, ularni obrazlar faoliyatiga o'ziga xos uslubda singdirgani ijodiy individuallik va mahorat belgisidir.

XIX asr turkman adabiyotining Kamina, Seyidiy, Zeliliy, Zinhoriy, Tolibiy, Kotibiy singari shoirlari ham N.ni o'zlariga ustoz deb bilgan. Kamina-
ning ishqi she'rlarida, yumor va satirasida, Seyidiyning vatanparvarlik mavzusidagi g'azal va she'rlarida, Zeliliyning axloqiy-ta'limiy xa-

rakterdagi muxammas, g'azal, musaddas va musammanlarida, Zinhoriyning sharqona uslubda ijod etgan turli janrdagi nazmida N. she'riyatining ta'siri bor. Qayd etilishi lozim bo'lgan yana bir xususiyat N.da boshqalarga o'xshamagan fikrlar dunyosining borligi b-n bog'liqdir. Mazkur fikrlar olamiga kirmagan, uning asarlaridan g'oya olmagan turkman klassigi yo'q. Ko'rinadiki, N. asarlarining turkman tiliga tarjimalariga o'tgan asrning boshlarida kirishilgan. 1925-y. Abdulhakim Gulmuhammedov o'g'irgan "M.L." asari kitob holida bosiladi. Bu N. ijodidan namunalarni hozirgi Turkmaniston hududiga olib kirishdagi birinchi qadam edi. 1941-y. shoirning "X.M." devonidan saralab olingan turkum g'azallari tarjimai "Chor devon" degan nomda chop etildi. Kitobdagi g'azallarni B.Kerboboyev, Y.Nosirli, P.Nurberdiyev, B.Seytaqov, D.Og'amammedov, K.Ishanov kabi ijodkorlar turkman tiliga tarjima qilgan. 1943-y. turkman tilida N.ning navbatdagi "Saylanan eserler"i 10 000 nusxada nashr qilindi. To'planning oldingilardan farqi shundaki, kitobga shoir g'azallaridan tashqari, ruboiy va tuyuqlari, shuningdek, "F.Sh." dostonidan parcha ham kiritilgan. Tarjimonlarning safi ham kengayib, ular qatoriga Sh.Kekilov, H.Ismoilov, R.Aliyev, A.Alamishev, R.Seyidovlar ham qo'shilgan. Ushbu kitob N. ijodining rang-barang qirralari to'g'risida ma'lumot beradi.

O'tgan asrning 60-yillariga kelib, N. mero-siga qiziqish har qachongidan ortib, mutarjim-larning yangi avlodi yetishdi. Faqat g'azallari emas, yirik-yirik dostonlari tarjimalariga ham qo'l urildi. 1965-y. taniqli turkman olimi va tarjimon R.Rejepov tomonidan "F.Sh." dostonining o'n ming nusxada turkman tilida bosilib chiqqani adabiy muhitning muhim voqeasi sifatida e'tirof etildi. Tarjimon kitobga N. ijodi, ayniqsa, "F.Sh." dostoni haqida so'zboshi o'rnidagi maqola ilova qilgan. Ilmiy aspektdagi mazkur so'zboshi R.Rejepovni nafaqat yirik tarjimon, N. ijodi, "F.Sh." dostonining mohir tadqiqotchisi ekanligini ham ko'rsatadi. N.ning boshqa dostonlarini ham turkmanchaga o'g'irishida bu olim-tarjimonning xizmatlari tahsinga loyiq.

K.Gurbanpesov, N.Gullayev, T.Gurbanov, A.Mammedov, A.Ataboyevlarning N.dan qilgan tarjimalari turkman-o‘zbek adabiy aloqalarining muhim halqasidir.

N. ijodining Turkmanistonda ommalashishida turkman olimlari olib borgan ilmiy-tadqiqot ishlarining hissasi ham katta. N.shunoslik turkman adabiyotshunosligining bir tarmog‘i sifatida shakllangan. Bu borada fundamental ilmiy ishlar yozilgan, kitoblar bosilib, yuzlab maqolalar e‘lon qilingan. B.Garriyev, M.Ko‘sayev, N.Gullayev, R.Aliyev, A.Meredov, R.Rejepov, A.Muradov, S.Garriyev, K.Atayev, T.Nepesov va U.Ilyasov, N.Esenmuradov, A.Mammedov kabi olimlarning tadqiqotlari n.shunoslik ilmiga alohida hissa bo‘lib qo‘shilgan.

Turkmanistonda N.ni shaxs sifatida qadrlaydigan yana bir manba – shoir haqida turkman xalqi to‘qigan afsona va rivoyatlar. Xalq orasida bu rivoyatlar “Mirali” degan nom b-n yuritiladi. Shoirning insonparvarligi, kamtarligi va saxiyligi, adolatpeshaligi, donishmandligi va topqirligi afsona ko‘rinishida, xilma-xil mazmundagi hikoyatlarda badiiy gavdalantiriladi. 1941-y. bu rivoyatlarni ilk marotaba P.Ag‘aliyev nashrga tayyorlab, “Mirali va Sulton Suyun” nomi b-n o‘z so‘zboshisida, ommaviy nusxada chop ettirdi. 1948-y. esa shoir haqida yaratilgan 20 dan ortiq afsona 2-marta B.Kerboboyev tahriri va so‘zboshisida o‘n besh ming nusxada kitob bo‘lib bosiladi. Bugina emas. Hatto turkman folklorida afsona va rivoyatlar asosida shoir haqida doston yaratilgani to‘g‘risida ham ma‘lumotlar bor. So‘nggi yillarda ham Mirali (N.) haqida xalq to‘qigan rivoyatlar turli adabiy-badiiy nashrlarda, matbuotda ham muntazam berib borilayotgani turkman xalqining N. shaxsiga, ijtimoiy-siyosiy faoliyatiga qiziqishning bir ifodasidir. N. (Mirali) haqidagi rivoyat va afsonalar ikki qardosh xalq folklori aloqalarining muhim va mazmunli sahifasi bo‘lganidek, ulug‘ shoirga hurmatning yuksak ramzi hamdir.

Agar Markaziy Osiyoda yashagan har qanday xalqning adabiyoti to‘la va to‘g‘ri o‘rganili-

shi lozim bo‘lsa, unda, avvalo, N. asarlarini teran bir shaklda tadqiq qilinishi shart. Bu shart birinchilardan bo‘lib turkmanlarga oiddir. Yanayam to‘g‘rirog‘i, turkman mumtoz adabiyotini N.ga oid izlanishlarsiz o‘rganib bo‘lmaydi.

Ad.: Андалып. Лурика. – Ашгабат, 1976; Молланепес. Лурика. – Ашгабат, 1973; Молланепес. Зоҳре-Тахыр. – Ашгабат, 1959; Sariyev B. *Ali Şir Nevâyi ve Türkmen edebiyati // Kitobda: Ali Şir Nevâyi'nin eserleri ve kültürel etkileri. Başkent Üniversitesi Ali Şir Nevayi Araştırma ve Uygulama Merkezi Yayın No: 01. – Ankara, 2023; Garryyew S. Türkmen Edebiyatynyň Sowet Gündogary Halklarynyň Edebiyatlyry bilen özara baglanyşygynyň taryhyndan. – Aşgabat, 1967; Nowaýy we Magtymguly’. XVIII–XIX Asyr Türkmen Edebiyatynyň Taryhy Boyunça Oçerkler. – Aşgabat, 1967; Bertels Ý.E. Türkmen Halkynyň Edebi Geçmiş; Rejebow R. Nowaýynyň Döredijilik Ömri. A. Nowaý. Perhat we Şirin. – Aşgabat, 1965; Mustakov R. Magtymguly ve Gündogar Edebiyaty. – Aşgabat, 2014.*

K.Q., S.O‘.

NAVOIY VA UKRAIN ADABIYOTI – N. Ukrainada ham e‘tibor qozongan shoirdir. Ukrain adabiyot va san‘at namoyandalari 1938-y. da O‘zbekistonga N.ning 500 yilligiga katta tayyorgarlik olib borilayotgan davrda tashrif buyurib, yubiley b-n bog‘liq tadbirlar b-n tanishishgan hamda bu sohada Ukrainada amalga oshirilishi kerak bo‘lgan ishlarni rejalashtirib olishgan. Jumladan, shoirning hayoti va ijodi, u yashagan davr b-n yaqindan tanishgan iste‘dodli so‘z san‘atkori M.Bajan N.ning “F.Sh.” dostonini ukrain tiliga o‘giradi, “Go‘ri Amir maqbarasi” nomli she‘r ham yozadi. Garchi mazkur tarjima 1938–1939-y. da amalga oshirilgan bo‘lsa-da, Ikkinchi jahon urushi besaranjomliklari tufayli 1947-y.dagina nashr qilingan va N.ning 1948-y.da nishonlangan yubileyiga tuhfa qilingan. Tarjimon o‘z xotiralarida: “Men N.ni urushgacha bo‘lgan davrda

tarjima qilishga boshlagan edim. Mening tarjima daftarlarim – qoramalarimni oilam evakuatsiya yillarida asrab, Kiyev ozod qilinishi b-n ularni menga topshirib, boshimni ko'kka yetkurdi", degan edi. M.Bajanning asarlarida obrazlar pishiq, fikrlar siqiq va mumtoz ohang ustuvordir. "F.Sh." dostonini tarjima qilish ishida M.Bajan oldida katta qiyinchiliklar turar edi. U asliyatni saqlagan holda, N. dostonining butun boyligi, teranligi, uslubiy o'ziga xosligini ukrain kitobxoniga aniq, ayni paytda, badiiy barkamolligi b-n yetkazib berishi kerak edi. G.Siderenkoning "Ukraina she'r tuzilishi" kitobida ta'kidlanganidek, "o'z ijodining dastlabki yillaridan to so'nggi davriga qadar bir asarning o'zida butun boshli ritmik usullar tizimini birlashtirishdek qimmatbaho qobiliyatni saqlab kelgan". "F.Sh." dostonining mazmuni, undagi obrazlarning ma'naviy qiyofasi, voqealar sodir bo'layotgan sharoit va uning jug'rofiyasi M. Bajanni N. yashab ijod etgan davr hamda o'sha davr adabiyotini o'rganishga da'vat etdi. M.Bajan shu maqsadda ish boshlab, asar nomi b-n Sharqda ma'lum bo'lgan manbalarni ham ko'zdan kechirdi. Uning 1938-y.da O'zbekistonda bo'lishi, Samarqand kabi qadimiy shahar b-n yaqindan tanishuvi, O'zbekiston haqida yozgan turkum sherlari doston tarjimasini amalga oshirishida yaqindan yordam berdi. O'z navbatida M.Bajan N. merosining chuqur bilimdonlari prof. Y.E.Bertels, Oybek kabilar b-n maslahatlashdi. Sharq klassik she'r tuzilishini o'rgandi. Masnaviyning o'ziga xos xususiyatlariga, uning strofikasi, qo'fiyalanish tartibi, radif qo'llash san'atiga alohida diqqat qildi. M.Bajan "F.Sh." dostonini ukrain poeziyasining klassik tarjima vazni – besh stopali yamb b-n tarjima qildi, uni har jihatdan Sharq ishqiyy romantik dostonlari xususiyatiga muvofiqlashtirdi. Qudratli daryo kabi ravon va sokin yamb originalning aruz sistemasiga kirgan o'n bir hijoli vaznga to'g'ri keladi:

*Чорні мулика на лиці, немов,
Той лиходий, що цукор красть прийивов.*

M.Bajan tomonidan amalga oshirilgan tarjima doston badiiy barkamolligini ifodalab berish jihatidagina emas, tarjimon tomonidan "F.Sh."-dagi poetik leksikani ukrain tilining vositalari orqali ifodalab berish, baytlarning izchil strofikasini saqlash, qofiya va radiflarning ishlatilishi jihatidan ham katta ijodiy mehnat samarasi ekanligi ko'zga tashlanib turadi:

*У над сто сотен локтів довшини,
Він тягая з тої и цієї сторони.*

U ishqiyy-qahramonlik dostoni motivlari, obrazlari, tasviriy vositalarini tarjima orqali jonlantirib, lirik, tragik lavhalarni obrazli ifodalashda ukrain xalq tili boyliklaridan foydalanib, eng munosib so'zlar topadi. Lirik qahramon qiyofasi, ichki holati tasvirlaridagi fikr jilolarini tarjimada ham aynan berishga harakat qiladi. Dostondagi Farhod u-n yilni to'rt fasliga moslab qurilgan qasrlardagi manzaralar tabiat ko'rinishlari b-n uyg'unlashib ketadi. Shu tasvirlar davomida N. qishning nihoyatda sovuq kelganligini jonlantirish u-n ayozda qolgan bir faqirning lahzalik portretini chizadi:

*Kafin og'zi bila muflis dam aylab,
Ikki tiz ko'ksi ichra mahkam aylab.*

*Qo'lin qo'ltug'lar ichra mu'takif ham,
Qulog'lardin o'tub iki katif ham.*

Real vaziyatdagi jonli holat ifodasi bo'lgan bu manzara M.Bajan tarjimasida butun nozikliklari b-n ifodalangan:

*Бедан каліна до грудей зібгав,
У під пахвами руки заховав.
Не змерлі пальці марно дмуха він,
А плечи зводов понадвуха він.*

Bu o'rinda ichki qofiya, radiflar dostonidagidek saqlangan.

M.Bajanning "F.Sh." dostoni tarjimasining dastlabki nashrlarida asarning an'anaviy mu-

qaddima, xotima qismlari tushirib qoldirilgan edi. Doston tarjimasida ustida ishlarini davom ettirgan mutarjim yangi nashrlarida bu kamchiliklarni bartaraf etgani tahsinga sazovor. N. merosining ukrain kitobxonlari o'rtasida ancha keng yoyilishi, shoir shaxsiyati va ijodiga qiziqishning ortishida O'zbekiston xalq yozuvchisi Oybek qalamiga mansub "Navoiy" dostonining N.Tereshchenko tomonidan ukrain tiliga o'girilishi e'tiborli adabiy hodisadir. Yana bir tarjimon G.Kovalenko Oybekning "Navoiy" romanini tarjimasida orqali ukrain xalqini N. siymosi b-n tanishtiradi. O'sha yillari ukrain yozuvchisi Ivan Lening ham N. g'azallaridan tarjimalar qilgan. Shuningdek, "Ukraina" jurnalining 1946-y. 1-sonida N.Tereshchenkoning N. "Ichsangiz may suvidin ishrat uyin obod etib" misrasi b-n boshlanuvchi g'azali tarjimasida e'lon qilindi. Unda tarjimon N. g'azalining butun nafosatini ukrain o'quvchisiga yetkazishga harakat qilgan:

*Якщо весело ніте ви, і безжурні ваші дні,
Хоч ковток плесніте на землі,
мов на зрадку помні.*

N.Tereshchenko g'azalni yetti turoqli xorim b-n tarjima qiladi. Originaldan 2 va 5-baytlarni tushirib qoldiradi. Mutarjim mazkur g'azalning quyidagi:

*Istama la'lin, Navoiykim, marazda emganur,
Tab'ini sihatlik el sharbat bila mu'tod etib.*

maqta' baytini rus tiliga tarjima qilgan N.Lebedevga ko'ra ham aniqroq ifodalab bergan:

*Губ рубінових напоїв, Навої, ти більши не пий,
Той, хто пив шербет здоровым,
від шербету мов огні.*

N. g'azallarining N.Tereshchenko tomonidan yana qator tarjimalari "Vitchizna" va "Ukraina" jurnallari orqali o'quvchilarga yetib bordi.

N. lirik asarlarini o'z tillarida ifodalashga harakat qilgan mutarjimlarning mahorati shundaki, ular o'z ishlarida, eng avvalo, ulug' shoir badiiy mahorati va g'oyaviy yo'nalishini to'liq aks ettirishga urinadilar:

*Над головою моею осінних днів листопед,
Але при тобі, кохана, не мов розувітат сад.*

1968-y.da N.Tereshchenkoning galdagi yangi tarjimalari qatorida ukrain shoirlaridan B.Stepanyuk va S.Telnyuklarning N. lirikasidan ilk tarjimalari matbuot yuzini ko'rdi. Xususan, N. "Shayx" radifli g'azalidagi boy dunyoviy qarashlari, o'zbek tiliga xos istehzo, qochiriq va tanbehlar ukrain tilida ham jozibador ottenkalari b-n berilishi, turkiy, arabiy va forsiy so'zlarning eng nozik ma'no qirralarigacha yuzaga chiqaruvchi obrazlarning topilishi va tanlanishi tarjima muvaffaqiyatini ta'minlagan.

Zero, N. asarlarini ukrain tiliga tarjima qilish g'oyat murakkabdir. Uzun va qisqa bo'g'inlar almashinuviga asoslangan ukrain she'r tuzilishi vositalari original ritmikasinani aniq ifodalash imkonini bermaydi. N.Tereshchenko esa mahorat b-n bu qiyinchiliklarni ma'lum darajada bartaraf etishga erishdi. B.Stepanyuk va S.Telnyuklarning tarjimalari masalasiga kelsak, ular originaldagi mundarija va badiiylikni ukrain tilida aynan ifodalashda oqsashgan.

Shuningdek, N. tavalludining 550 yilligi munosabati b-n ukrain shoiri G.Xalimonenko N. g'azallarining yangi tarjimalarini yaratdi. Ular orasida shoirning "Etmas" radifli g'azali mutarjim tomonidan asliyatni har jihatdan yorqin ifodalab berishi b-n diqqatga molik:

N.:
*Meni men istagan o'z suhbatig'a
arjumand etmas,
Meni istar kishining suhbatin ko'nghum
pisand etmas.*

Tarj.:

*З ким я хочу разговляти,
той на мене не звожа,
Хто к мне готовый слушать,
тих бо сердце зневожат.*

Ta'kidlash joizki, G.Xalimonenko turkiy tilni mukammal bilgan tarjimonlardan sanaladi. Shunga ko'ra ham u asl nusxaning g'oyaviy mundariyasi va badiiy nafosatini ta'sirchan ifodalashga erishgan.

Yirik ukrain tanqidchisi A.Klimenkoning N. merosi xususida mulohaza yuritgan maqola va risolalari O'zbekiston va Ukrainada ko'p marta chop etilgan. Ukrain adabiyotshunosi Oleksey Kundzich o'zining "Tarjima mahorati" nomli tadqiqotida N. asarlarining tarjimalari masalasi-ga to'xtalib: "Ukrain tarjimonlari o'tgan asrlar she'riyatining Shota Rustaveli, Nizomiy, N. kabi gigantlarini hamda Sharq xalqlari eposining butun hikmati va beqiyos yorqin nafosatini o'z xalqlari u-n inkishof etdilar", – der ekan, N.ga alohida e'tibor bergani ko'rinadi.

Bularning bari ulug' mutafakkir N.ga e'tibor hamda o'zbek-ukrain adabiyotlari o'rtasidagi adabiy aloqalarning mustahkamlanib borganini ko'rsatadi.

Ad.: Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Бадое ул-васат. ТАТ. 10 жилдлик, 3-жилд. – Т., 2011; Клименко А. Дўстлик рамзи. – Т., 1974; О.Кундзич. Мастерство перевода. – М., 1959; Клименко А. Украинада навоийшунослик // Халқ сўзи, 1991-йил 26-январь.

S.O'.

NAVOIY VA FORS-TOJIK ADABIYO-TI – Ma'lumki, N.ning fors-tojik tilidagi asarlari uning ijodida alohida o'rin tutganidek, fors-tojik adabiyoti tarixida ham yuksak e'tiborga molikdir. Zero, N. o'zining forsiy tildagi durdona asarlari b-n fors-tojik adabiyoti ravnaqiga salmoqli hissa qo'shgan. N. bu buyuk adabiyotda ham o'zining

munosib o'rniga ega mumtoz so'z san'atkori va ulkan namoyandalaridan biridir. N. ustoz va maslakdoshi Abdurahmon Jomiy b-n birgalikda XV asr Hirot adabiy maktabining boshida turib, juda ko'p forsiy shoir, olim va ilm toliblariga ustozlik va homiylik qildi. Tojikiston, Eron, Afg'oniston, Pokiston va boshqa mamlakatlarda uni fors-tojik adabiyotining jonkuyar homiysi va zabardast zullisonayn shoiri sifatida biladilar va hurmat qiladilar. Sharq so'z san'atining bilimdon va zahmatkash tadqiqotchisi S.Ayniy ta'biri b-n aytganda, "Alisher Navoiyning fors-tojik adabiyoti ravnaqi yo'lidagi xizmatlari har taraflama" bo'lib, ularni quyidagi yo'nalishlarda o'rganish mumkin: N. va forsiy adabiyoti targ'ibi; N.ning boy va rang-barang forsiy merosi; N.ning fors-tojik ilm-u adab ahliga homiyligi; N.ning forsiy adabiyotga ta'siri; N. forsiy adabiyot tarjimoni.

N. forsiy tildagi adabiyot namunalari b-n juda erta tanishgan. Uning "M.N."da qayd etishicha, mashhur mutasavvif shoir Qosim Anvorning bir she'rini aytib berganida, uch yosh b-n to'rt yosh orasida bo'lgan. "L.T."da esa shoirning bolalik chog'laridayoq F.Attorning 5000 baytga yaqin "Mantiq ut-tayr" dostonini to'la yod olganligini anglatuvchi ma'lumot mavjud. Maktab tahsili davrida N. Rumiy, Anvari, Sa'diy singari buyuk san'atkorlarning asarlarini qiziqib mutolaa qilgan. U o'smirlikda Mir Shohiy, Shayx Kamol Turbatiy kabi shoirlar b-n aloqa bog'lashi, ayniqsa, A.Jomiy b-n ustoz-u shogirdlik va do'stlik, maslakdoshlik munosabatiga erishishi adabiyot orqali yuzaga kelgan. N. o'z tazkirasida yana Amir Shayxim Suhayliy, Osa'fiy, Sog'ariy, Binoiy, Hiloliy singari o'nlab forsiynavis ijodkorlar b-n o'zaro ham do'stona, ham ijodiy aloqada bo'lganligini so'zlagan. M-n, ulardan biri to'g'risida "faqir bila musohib erdi", deyilsa, boshqa biri "xushshabat va shirin kalom erdi" deb xotirlanadi.

N. o'zi ta'kidlashicha, 30 yildan ziyod vaqt mobaynida forsiy shoirlar unga asarlarini keltirib, undan maslahat va fikr so'rganlar, ijod namunalari tahrir qilib berishini iltimos qilganlar.

Hatto A.Jomiy ham nimaiki yozmasin, dastlab N.ga ko'rsatib, uning maslahatini olgan. Bu haqda uning o'zi "M.L."da hatto "forsiy so'zda jami'alar so'zidin yuqoriroq so'z" bo'lmagan A.Jomiy ham "ko'prak kutub va rasoil va g'azaliyot va qasoyiddaki, maoniy gavharlarin nazm silkiga kiydirur erdilar va zamir nihonxonasidin anjuman tamoshogohig'a jilva berur erdilar, aning musavvadasidin burunroq bu faqirg'a iltifot va e'tiqod yuzidin berur erdilar, "Bu avroqni ol va bosh-tin-ayog'ig'a nazar sol, xotiringg'a har ne aytqudek so'z kelsa ayt", deb va har ne ishorat bo'lg'onikim, mazkur bo'ldi, zohir qilsam, maqbul tushar erdi", – deb yozadi. Yana forsiy shoirlar asarlari yuzasidan bo'lgan bahs-u munozaralarda ko'pincha hakamlilik qilgan va yutib chiqqan. Salmon Sovajiyning mashhur masnu' qasidasiga javob aytgan. Tarse'san'ati vositasida ruboiy yaratgan. Abdulloh Hotifiy shoirning she'riyatdagi mahoratiga juda yuksak baho berib, uni arab shoiri Hasson, ulkan so'z ustalari Firdavsiy, Hoqoniy, Amir Xusrav Dehlaviy b-n taqqoslaydi va N. o'z zamonida bu buyuk adiblar ko'tarilgan darajadan yanada yuqoriroq pog'onaga ko'tarilganini e'tirof etdi. N.ning forsiy asarlari o'z zamonida shuhrat topganligini esa Mavloni Xondamirning bergan bahosidan ham bilsa bo'ladi. Tarixchi o'zining "Makorim ul-axloq" asarida bu xususda quyidagicha ma'lumot beradi: "...Arab va Ajam mamlakatlari atrofidagi go'shanishin darveshlar ul hazratning shavqli she'rlarining ohangidan lazzatlanib, uni zo'r g'ayrat b-n izlab yuradilar. Shoh va gado, yosh va qari, musulmon va kofir, yaxshi va yomon ul hazratning go'zal nazmlari mazkur va butun xalq ommasi va ayrim tabaqalarning ko'ngil sahifalarida va qalb lavhalarida muborak she'rlari naqshlangandir. Shuning u-n Xito va Xo'tan mamlakatlarining chegaralaridan boshlab, to Rum va G'arb mamlakatlarining oxirigacha Sening yaxshi sifatlarining minbardagi notiq maqtovisiz butun olamga yoyilgan. Sening noming tanga ustiga naqshlanmagan bo'lsa-da, hammaning ko'ngliga oltin ila naqshlangan".

N. turkiy adabiyotning jonkuyar va yuksak

targ'ibotchisi bo'lish b-n birga, bir umr forsiy adabiyotni ham targ'ib qildi, hatto uning eng ilg'or tajriba va an'alarini turkiy adabiyotga joriy qilishga uringan. Bu haqda uning o'zi "M.A." asarida: "*Ajam shuarosi va furs fusahosi har qaysi uslubdakim, so'z arusig'a jilva va namoyish berib erdilar, turk tili bila qalam surdum va har nechuk qoidadakim, ma'ni abkorig'a ziyinat va oroyish ko'rguzub erdilar, chig'atoy lafzi bila qalam urdum*", deb yozadi.

Nizomiy Ganjaviy, Sa'diy Sheroziy, Fari-diddin Attor, Amir Xusrav Dehlaviy, Jaloliddin Rumiy, Hofiz Sheroziy, Abdurahmon Jomiy kabi bu adabiyotning yirik namoyandalari asarlari uning u-n namuna bo'lgan. "M.Q."dagi she'r va shoirlar haqidagi tasnifi uning forsiydagi barcha mashhur namoyandalari ijodidan to'la xabardor bo'lganini ko'rsatadi. 15 yoshida zullisonayn shoir sifatida tanilgan N. o'zbek tili b-n birga, fors-tojik tilida ham Foni taxallusi b-n samarali ijod qilgan. "Yoshlik chog'laridayoq ikki til egasi – turkiy shevada sohibi fan, forsiyda sohibi fazl bo'ldi", – deb yozadi bu haqda Davlatshoh Samarqandiy. Voqean, mavjud an'analar ta'sirida uning dastlabki mashqlari ham forsiyda edi. U fors-tojikchada yozishni bir umr kanda qilgan. Jomiy va Husayn Boyqaro uni forsiyda ham ijod qilishga da'vat etib turganlar.

N.ning forsiyda qalam tebratishining birinchi sababi ulug' fors-tojik so'z san'atkorlarining ta'siri bo'lsa, ikkinchidan, XV asrda forsiy tilning hali adabiy til sifatidagi hukmron mavqeyi baland edi, uchinchidan esa o'zining forsiyda ham qalam tebrata olishi, bu borada birovdan kam emasligini isbotlash edi, deyish mumkin. Shoirning o'zi ikki tilda yozgan asarlari haqida go'yo so'z bozorining bir tomonida shirinliklar, ikkinchi tomonida esa zargarlik do'konini ochgandekman, deya lutf etgan edi:

*Ma'niyi shirin-u ranginam ba turkiy behadast,
Forsi ham la'l-u durhoyi samin gar bingari.
Go'yiyo dar rastayi bozori suxan bikshudaam,
Yak taraf do'koni qannodi-yu yak so' zargari.*

Tarj.: Turkiy tilda latif va rang-barang soʻzlarim had-hisobsizdir, eʼtibor qilsang, forsiy soʻzlarim ham laʼl va qimmatbaho marvaridlardir. Goʻyoki haqiqatda soʻz bozorini ochganga oʻxshayman: bir tomonda qandolat doʻkoni-yu, bir tomonda zargarlik.

Binobarin, N. turkiy adabiyotni yuksaltirishda fors-tojik adabiyotiga qancha suyangan boʻlsa, forsiy adabiyotni rivojlantirishda turkiy adabiyotning tajribalaridan ham istifoda etdi. U gʻazalchilikda H.Sheroziy, X.Dehlaviy, A.Jomiy tajribalaridan ilhomlangan, “X.” yaratishda taʼsirlangan salaflarining xizmatlarini ham u alohida samimiyat b-n eʼtirof etadi. Avvalo, “X.M.”ni tuzib boʻlgach, 1495-1500-yy.da fors-tojik tilidagi ijod namunalarini ham toʻplab, “D.F.” (“Foniy devoni”)ni tartib beradi. N. yoshlikdan fors-tojik tilida bitgan sheʼrlarini yigʻib borgan va Foniy taxallusini qoʻllagan. Ayniqsa, oʻzi yaxshi koʻrgan va eng tabʼi baland shoirlarning devonini oʻqib, ularga tatabbuʼ va ular tavrida gʻazallar bitgan. Uning oʻzi bu haqda “M.L.” asarida shunday deydi: “Yana forsiy gʻazaliyot devoni Xoja Hofiz tavridakim, jamiʼ suxan adolar va nazmpiyrolar nazarida mustahsan va matbuʼdur, tartib beribmenkim, olti mingdin abʼyoti adadi koʻprakdurki, koʻprak ul hazrat sheʼriga tatabbuʼ voqeʼ boʻlubdur. Va baʼzi Hazrat Shayx Muslihiddin Saʼdiy quddisa sirruhugʻakim gʻazal tavrri muxtariidur. Va baʼzi Mir Xusravgakim, ishq otashkadasining shuʼlaangizidur va dard gʻaribxonasining ashkrezi. Va baʼzi Hazrat Maxdumiy Nurangʻakim, (Abdurahmon Jomiyga – R.S.) kamol avjining mehri lomiidur va mazkur boʻlgʻon azizlar holotining jomiiki, bu devon xaloyiq arosida shoyeʼdur va roʻzgor ahlining tabʼlari ul sari rojeʼ va anda koʻp turluk dilkash adolar va dilpazir maʼnolar voqeʼdurki, tafsili bu faqirdin munosib emas. Va anda har navʼ nazm asnofidin, misli: muqattaot va ruboiyyot va masnaviy va taʼrix va lugʻaz va ul jumladin besh yuzga yaqin muammokim, koʻpi Hazrat Maxdumiy Nuran muborak nazarigʻa yetibdur va ul hazratning isloh va tahsini sharafin kasb etibdurkim, xomamdin roʻzgor

safhasiga yozilibdur va qalamim laylu nahor avroqida naqsh qilibdur”. Diqqat qilinsa, N. devonga qisqa, ammo chuqur mazmunli tavsif berib, uning badiiy xususiyatlari-yu mazmun mundarijasini ham, shakl-u sifatini ham, umumiy hajmini ham yaxshi ochib bergan. Yuqorida N. forsiy sheʼrlarining Jomiy nazaridan oʻtkazganligini va uning tahsiniga loyiq koʻrilganligini ham alohida qayd etgan. 12 ming misra sheʼrdan tashkil topgan “D.F.” Hofiz Sheroziy devoniga deyarli teng keladi. Agar “S.Z.” va “Fusuli arbaa” turkumlariga kirgan oʻn qasidasi va adabiyotshunoslikka oid “R.M.” asarini ham qoʻshsak, shoirning forsiy tilidagi merosi ancha salmoqli ekani maʼlum boʻladi.

Taniqli adabiyotshunos va manbashunos olim H.Sulaymonovning taʼkidlashicha, “Devoni Foniy”da N. izdoshlik qilgan shoirlar adadiga boqilsa, undagi 554 ta gʻazalning 237 tasi Hofiz Sheroziyga, 52 tasi Abdurahmon Jomiyga, 33 tasi Amir Xusrav Dehlaviyga, 25 tasi Saʼdiy Sheroziyga, 5 tasi Mavlono Kotibiya, 5 tasi, Mavlono Shohiyga, 4 tasi Kamol Xoʻjandiyga va boshqalarga nazira qilib yozilgan. Akad. B.Valixojayev “Devoni Foniy” nusxalarini oʻrganib chiqib, ulardagi sheʼriy janrlar miqdorini quyidagicha deb koʻrsatadi: 10 qasida, 554 gʻazal, 1 musaddas, 1 marsiya, 72 qitʼa, 73 ruboiy, 16 taʼrix, 373 muammo, 9 lugʻz. Olim ularning miqdorini 1109 ta deb belgilab, umumiy hajmi 6179 bayt ekanligini taʼkidlaydi. Adabiyotshunos olim S.Rafiddinovning qayd etishicha, Foniy gʻazallarining aksari Hofiz gʻazallariga javob tarzida yozilgan boʻlib (211 ta tatabbuʼ), Shayx Saʼdiyga (22 tatabbuʼ, 2 tavr), Amir Xusrav Dehlaviyga (32 tatabbuʼ), Amir Nizomiddin Suhayliyga (3 tatabbuʼ), Mavlono Jaloliddin Rumiya (1 tavr), Salmon Sovajiyga (2 tatabbuʼ), Amirshohi Sabzavoriyga (1 tatabbuʼ, 1 tavr), Kamol Xoʻjandiyga (4 tatabbuʼ), Sohib Balxiyga (1 tatabbuʼ), Shamsiddin Muhammad Kotibiya (1 tatabbuʼ), Mavlono Jomiyga (31 tatabbuʼ, 8 tavr) ham javoban yozilgan.

Adabiyotshunoslik nuqtayi nazaridan bilimizki, Sharqda nazirachilik anʼanasi oddiy taqlidchilik emas. U qaysidir maʼnoda ijodiy maktab, ustozlarga ehtirom koʻrsatish vositasi boʻ-

lish b-n birga ijodiy musobaqa, bellashish maydoni, shoirning salohiyatini ko'rsatadigan adabiy-badiiy janrdir. Ulug' shoirlar ham boshqa shoirlarga tatabbu' qilishgan. N. ham fors-tojik she'riyatining Hofiz Sheroziy, Sa'diy Sheroziy, Xusrav Dehlaviy va Abdurahmon Jomiy kabi ulkan namoyandalari ijodiga tatabbu' – izdoshlik qilganini aytgan bo'lsa-da, qaysidir ma'noda ular b-n ijodiy musobaqalashgan va ayrim o'rinlarda ulardan ham ustun she'rlar yozgan. Buni H.Sulaymon, Sh.Shomuhamedov, A.Mirzoyev, R.Hodizoda, N.Mallayev kabi bir qator olimlar ham o'z ishlarida ta'kidlab o'tishgan.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, N. fors-tojik tilidagi ijodini yaratishda ko'proq Hofiz Sheroziyga tayangan, undan ta'sirlanib ilhomlangan, uni "yagonayi asr" deb atagan. U fors tilida buyuk salafi Xoja Hofiz g'azallariga eng ko'p: 211 ta tatabbu' qilgani va uning tavrada 20 ta g'azal yozgani bejiz emas. Ustoz n.shunos A.Hayitmetov aytganidek, "Devoni Foniylar"ni N.ning "Hofiznoma"si deb atash mumkin. N. g'azallarida ham Hofizni, unga qo'shib Jomiyi maqtaydi, ularga ergashish lozimligini ta'kidlab o'tadi:

*Shahi-yu rif'at agar orzu kuni, Foniylar,
G'ulomi Hofiz-u xoki janobi Jomiy bosh.*

Tarj.: Ey Foniylar, agar (so'z mulkida) shohlik va yuksak martabani orzu qilsang, Hofizning g'ulomi-yu Jomiy ostonasining tuprog'i bo'l.

Darhaqiqat, N. fors-tojikcha she'rlarida Hofiz va Jomiy larni bir qator baytlarida tilga olib, ularni maqtab o'tadi:

*Foniylar, jomi fano chun nakasham Hofizvor,
Ki hama dar ravishi Hofiz-u Jomiy binam?*

Tarj.: Ey Foniylar, fano jomini nima u-n Hofiz yanglig' sipqarmay, (chunki men foniylarlikning) hammasini Hofiz-u Jomiy yo'lida ko'raman.

*Xusrav-u Hofiz turo, Foniylar, agar hodiand,
Payraviylar Jomiyat hast ba vajhi Hasan.*

Tarj.: Ey Foniylar, Xusrav bilan Hofiz senga yo'l ko'rsatuvchi bo'lsalar ham, seni Jomiyga payravliging eng yaxshidir.

Ulug' shoir Sa'diy Sheroziy, Xusrav Dehlaviy va Hasan Dehlaviy kabi Sharqning mashhur shoirlarini ham ehtirom b-n tilga oladi. U Sa'diy haqida bir baytida shunday deydi:

*Foniylar, ba rahi Sa'diy agar zad qadame chand,
Bo o' suxanash bin, ki chu shir-u shakar aftod.*

Tarj.: Foniylar, agar Sa'diy yo'lidan bir necha qadam bosdi, qarangki, uning so'zi Sa'diyniki bilan shir-u shakardek bo'ldi.

Tojik olimi Muhammad Ali Xurosoniyga ko'ra ham N. o'zining fors-tojikcha she'rlarida ko'proq Xoja Hofiz va Mavlono Jomiyning g'azallariga mayl va husni tavajjuh ko'rsatgan. U 526 ta javob va javob bo'lmagan g'azallaridan 237 tasini Hofiz g'azallariga javob-u tatabbu' va payrav sifatida yozgan bo'lsa, Abdurahmon Jomiyga 57 tasini tavr-u tazmin va payrav sifatida ijod qilgan.

Ko'rinadiki, N. nomini tilga olgan forsigo'y shoirlar orasida eng ko'p Hofizdan ta'sirlangan. Shoir o'zining javob tariqasidagi g'azallarining 1-qismiga "Dar tatabbu'yi Xoja Hofiz" deb sarlavha qo'ygan bo'lsa, 2-qismni esa "Dar tavr Xoja" deb nomlagan.

N. tatabbu' va tazmin san'atining turli usullariga murojaat etgan va yangi usullar ham kashf etgan. "Devoni Foniylar" sarlavhalaridan ham ma'lum bo'ladiki, ulug' shoir fors-tojik shoirlarining g'azallariga tatabbu' qilgan, she'rlarining tavrada (uslubida) g'azal yozgan, o'zi ham biror shoir uslubiga o'xshash mustaqil g'azallar ijod qilgan. Shuning u-n "D.F."da N.(Foniylar)ning o'ziga tegishli bo'lgan g'azallari ham o'rin olgan. "D.F."dagi original g'azallarga shoir "Muxtara" va "Ixtiro" deb sarlavha qo'ygan bo'lib, ularning soni 50 dan ortiq. N. tatabbu'larini shunchaki buyuk salaf lari ijodidan ilhomlanib yozmagan. U tatabbu' vositasida ustoz so'z san'atkor lari b-n misrama-misra

ijodiy musobaqaga kirishadi va mahorat bobida ulardan qolishmasligini isbotlaydi.

N. – Foni tatabbu'ning oddiy hodisa emas, balki u ham o'ziga xos ijod yo'nalishi ekanligini bir qit'asida ta'kidlab o'tadi:

*Tatabbu' kardani Foni dar ash'or,
Na az da'vo-yu ne az xudnamoyist.
Chu arbobi suxan sohibdilonand,
Murodash az dari dilho gadoyist.*

Tarj.: Foniyning she'riyatdagi tatabbu'lari da'vo qilish yoki o'zini ko'rsatishga intilishi emas, balki “sohibdil” bo'lgan so'z arboblari eshigidan gadoylik qilishdir...

N. fors-tojik she'riyati muazzam siymolarining durdona g'azallarini tatabbu' u-n tanlab, ayni vazn, qofiya va radifda ular qalamga olgan mavzuni rivojlantiradi, teran tafakkur qudrati va betakror shoirlik salohiyati b-n uning ustozlari nazaridan chetda qolgan yangi qirralarini ochadi, favqulodda badiiy kashfiyotlar b-n ularni boyitadi. Nuktadon olim A.Mirzoyev shoirning Hofizga tatabbu'lari qiyosi misolida aytganidek, bu tatabbu'larning qaysi biri mahorat va badiiyat jihatidan salafllari g'azali b-n bir darajada turishi, qaysi birlari mavzuni rivojlantirgani va yangi qirrasini kashf etganiga ko'ra ulardan bir pog'ona yuksakka ko'tarilgani kabi masalalar har tomonlama keng va chuqur o'rganilib, tatabbu'navisning beqiyos shoirlik salohiyati barcha qirralari b-n ochib berilishi kerak. A.Mirzoyevning nazaricha, “Alisher Navoiyning fors-tojik she'riyatida ham ustozligi va yuksak mahorat ko'rsatganligini uning javobiya yoki mustaqil g'azallarining har birida, ma'lum darajada, aniq ko'rish mumkin”.

Shoirning tatabbu', tavr va muxtara' she'rlarida, asosan, ishq-muhabbat mavzusi kengroq yoritilib, tasavvufiy-majoziy timsol va uslublarda ifoda etilgan. N. (Foni) g'azallarida, ishq, may, soqiy, piri mayxona, din-u zuhd, qadah, dayri mug'on, fano, baqo, rind, mug'bacha, mayxona, vasl kabi so'zlarni ko'p qo'llaydi va ular vosi-

tasida so'fiyona, irfoniylarini ifoda etadi. Bundan tashqari, she'rlarda odam va olam, oshiq va ma'shuqlik, hayot va o'lim, ezgulik va yovuzlik, dunyo va oxirat, jannat va do'zax kabi mavzularga ham munosabat bildirib o'tadi. Umuman, hayot lazzatlari, may va mutrib, yor va bahor go'zalligi, inson va uning yaxshi xislatlari, ma'shuqning husni va ishvalari, ishq yo'lidagi yaxshilik va yomonlik, oshiqning alamli shikoyatlari, ayriqliq iztiroblari kabi an'anaviy mavzular N. (Foni) she'rlarining javharini tashkil etadi.

Hozircha “Devoni Foni”ning Parijdagi 285, 1345, Tehrondagi 15002, Turkiyadagi 3850, 1952 raqamli qo'lyozmalari borligidan ham bilamizki, shoirning forsiy devoni o'z davridayoq ancha mashhur bo'lgan. Bu devonning Eron va Tojikiston kabi davlatlarda arab va kirill alifbolarida nashr bo'lgani esa unga nisbatan katta qiziqish bo'lganligidan dalolat beradi.

Aytish kerakki, N.ning forsiy ijodiyotini o'rganish tarixiga nazar tashlansa, “D.F.”ni dastlab Sadridin Ayniy o'rganib, 1920-yy. N.ni fors-tojik adabiyoti vakillari qatoriga qo'ydi va 1926-y. Moskvada nashr bo'lgan “Tojik adabiyoti namunasi” kitobiga uning “Tuhfat ul-afkor” qasidasidan 18 bayt kiritdi.

1941-y. N. tavalludining 500 yilligiga mehmon bo'lib kelgan Eron olimi Ali Asg'ar Hikmat “D.F.”ning Tehron nusxasi haqida xabar berib, keyinchalik 1963-y. mazkur nusxani Tehronda nashrdan chiqardi.

Yurtimizda esa “D.F.” 2002-2003 va 2011-yy. ikki marta nashr bo'lib, xalqimiz qo'liga yetib bordi (Q.: “Devoni Foni” nashrlari haqida). “D.F.” tarkibida g'azallardan tashqari “Sittayi zaruriya” (“Olti zarurat”), “Fusuli arbaa” (“To'rt fasl”) qasidalar, nomli 2 ta qasidalar to'plami, “M.” asari, Jomiy vafotiga bag'ishlangan marsiya, qit'a, ruboiy va lug'zlar ham joy olgan bo'lib, ularning har biri yuksak saviyada, mazmunan teran va shaklan mukammal suratda yozilgan. Har bir asar o'z janri xususiyatiga ko'ra, forsiy va turkiy adabiyotning eng nodir namunalaridan sanaladi. 2 ta qasidalar to'plamidan biri-

ning nomi “Sittayi zaruriya” (“Olti zarurat”) deb nomlanib, 6 qasidani o‘z ichiga oladi: 1. “Ruh ul-quds” (“Pok ruh”) – 132 bayt. 2. “Ayn ul-hayot” (“Hayot chashmasi”) – 106 bayt. 3. “Tuhfat ul-afkor” (“Tafakkur tuhfasi”) – 99 bayt. 4. “Qut ul-qulub” (“Qalblar ozig‘i”) – 120 bayt. 5. “Minhoj un-najot” (“Najot yo‘li”) – 138 bayt. 6. “Nasim ul-xuld” (“Jannat nasimi”) – 129 bayt. “Fusuli arbaa” qasidalar turkumi esa yil fasllariga bag‘ishlangan 4 qasidadan iborat: 1. “Saratton” (“Yoz”) – 71 bayt. 2. “Xazon” (“Kuz”) – 33 bayt. 3. “Bahor” – 57 bayt. 4. “Day” (“Qish”) – 70 bayt.

Sharq mumtoz she‘riyatida qasidaning maqomi yuksak bo‘lib, u shoir salohiyatini ko‘rsatuvchi muhim mezon bo‘lgan. Xoqoniy, Anvari, Farruxiy, Sakkokiy kabi qasidanavislarining shuhrati asrlar bo‘ylab kelgani bejiz emas. Qasida faqat shoh-u amaldorlarga madh-u sano o‘qishdan iboratgina bo‘lib qolmay, falsafiy-irfoniy, axloqiy-ta‘limiy mavzularda ham bu janrning nodir namunalari yaratilgan. Shuning u-n ham serqirra va sermahsul shoir Amir Xusrav Dehlaviy mening barcha asarlarim yer yuzidan yo‘qolib ketse-yu, birgina “Daryoyi abror” (“Yaxshilar daryosi”) nomli qasidam saqlanib qolsa, shuning o‘ziyoq mening she‘riyatdagi salohiyatim nechog‘liq baland ekanini namoyon etishga kifoya qiladi, deb lutf etgan. N.ning mazkur qasidalari ham uning forsiy tilda qanchalik yoza olish qudratining yorqin namunasi hisoblanadi. Xususan, teran tafakkur va nozik taxayyulga boy “Tuhfat ul-afkor”da N. barcha zamondoshlarining yakdillik b-n e‘tirof etishlaricha, so‘z va ma‘noning dodini berib, fasohatni haddi a‘losiga yetkazgan bo‘lib, bu qasida uning shoirlik iste‘dodining yuksak cho‘qqilaridan biri hisoblanadi. 1485-y. yozilgan “M.” asari muammo nazariyasi haqida bo‘lib, unda muammoning turli uslub va amallari sodda va tushunarli bayon qilib berilganligi sababli keng shuhrat qozongan. A. Jomiy o‘g‘li Ziyovuddin Yusufga uni darslik sifatida tavsiya etadi.

N.ning forsiy merosi A.Jomiy, A.Hotifiy, K.Binoiy, D.Samarqandiy, G‘.Xondamir, F.Hiraviy, A.Sheroziy kabi mashhur zamondoshlari tomonidan yuksak baholangan. Shoirning o‘zi “ko‘p turlik dilkash adolar va dilpazir ma‘nolar voqe”ligi jihatidan forsiy asarlari ham mashhur bo‘lib, zamondoshlari ularni sevib o‘qishlarini aytib o‘tadi. A.Jomiy “Haft avrang” xotimasida N.ning iste‘dodi va mahoratiga yuksak baho berib, u Nizomiy Ganjaviy va Amir Xusrav Dehlaviy panjasiga munosib panja ura oldi, hatto ular dan ham o‘zib ketdi. Yaxshiyamki, u asarlarini turkiyda yaratdi, agarda forsiyda qalam tebratganida bormi, boshqalarda bu maydonda javlon urish u-n majol qolmas edi, deb yozadi:

*Ki gar budi on ham ba lafzi dari,
Namondi majoli suxangustari.*

*Ba mizoni on nazmi mo‘jizom
Nizomiy ki budi-yu, Xusrav kadam?*

Darhaqiqat, agarda N. o‘zbek tilida asarlar yaratishga sarflagan kuchini fors-tojikchada asarlar yaratishga sarflasa, forsiy adabiyotning eng mashhur shoirlaridan biriga aylanishi shubhasiz edi. Holbuki, u fors-tojik tilidagi mavjud merosi b-n ham forsiy adabiyotning Firdavsiy, Nizomiy, Sa‘diy, Attor, Rumi, Hofiz, Jomiy kabi zabardast namoyandalari b-n bir qatorda turadi.

N. ham o‘zigacha Sharq adabiyoti erishgan yutuqlarni o‘z ijodida umumlashtirgani u-n hammadan yuksak cho‘qqiga yetishdi. Jumladan, o‘zigacha yaratilgan barcha “Xamsa”larning yutuq va kamchiliklarini o‘rganib, o‘z dostonlari orqali ularning yutuqlarini rivojlantirib, kamchiliklarini bartaraf etganligi jihatidan N. “X.”si salafilariga shunchaki ergashish, ulardan ta‘sir lanish, ular b-n ijodiy bellashish bo‘libgina qolmay, so‘z san‘ati maydoniga “X.”ning takomillashgan yangi namunasi qo‘yish ham edi. Shuning u-n ham N. “X.”si o‘zigacha yaratilgan “X.”lardan baland turadi. Jomiy, Davlatshoh, Xondamir va boshqalar bir ovozdan ayni haqiqatni e‘tirof etganlar.

Ma'lumki, XV asrning ikkinchi yarmida Hirot adabiyot, san'at, madaniyat, ilm-fan gullab-yashnadi. Bunda N.ning davlat arbobi, homiy va tashkilotchi, ustoz sifatida katta hissasi bor. U nafaqat Hirot va uning atrofidagi, balki boshqa mamlakatlardagi ko'zga ko'ringan kishilarni ham yoniga to'pladi. Mirxond, Atoulloh Husayniy, Mavlono Fasihiddin, Husayn Voiz Koshifiy, Abdurazzoq Samarqandiy, Davlatshoh Samarqandiy, Xondamir kabi olimlar, Mavlono Osafiy, Badriddin Hiloliy, Zayniddin Vosifiy, Abdulloh Hotifiy kabi shoirlar, Sultonali Mashhadiy, Abduljamil kabi kotiblar, Kamoliddin Behzod, Qosim Ali Chehrakusho, Shoh Muzaffar, Xoja Mirak Naqqosh, Mavlono Muhammad Isfahoniy kabi musavvir va naqqoshlar, Shoh Quli G'ijjakiy, Abdulqodir Noiy, Husayn Udiy, Darvesh Ahmad Qonuniy kabi sozandalar, Abdulhay tabib, Mavlono Hakim, Darveshali tabib kabi tabiblar, Mavlono Kavkabi, Xoja Avhad Mustavfiy, Muhammad Olim kabi munajjimlar va boshqa ko'plab soha mutaxassislari bevosita N. homiyligida kun kechirib, ijod etganlar. Chunonchi, Sharq mumtoz poetikasining bilimdoni Atoulloh Husayniy o'zi mudarrislik qiladigan "Ixlosiya" madrasasi yaqinidan bir hovli olmoqchi bo'ladi. Uch ming dinor kepakiyga uying bahosini ham kelishadilar. Lekin shu orada bir mansabdor undan ortiqcha pul taklif qilib, savdoni buzadi. Shunda kamxarjroq bo'lgan olim yordam so'rab, N.ning qoshiga keladi. N. u xaridor bo'lgan hovlidan ham keng va katta, Hirotning go'zal va xushhavo joyida bo'lgan hashamatli uyni unga tuhfa qilib yuboradi. Yoki yetti jilddan iborat "Ravzat us-safo" nomli salmoqli tarixiy asarini yozishi u-n Mirxondga barcha shart-sharoitni muhayyo qilib beradi, ya'ni N. "Xalosiya" xonaqohidagi kattagina kutubxonasi bo'lgan o'z xonasini yozuv qurollari b-n jihozlab, zabardast muarrixga topshiradi.

Zamona fozillari tomonidan aksari fors tilida yozilgan 40 dan ortiq asarning N. nomiga bag'ishlanishi ham uning o'z davri siyosiy-ijtimoiy, adabiy-madaniy hayotida qanchalik katta rol o'ynaganligini ko'rsatib turibdi. Sadriddin

Ayniy N.ga bag'ishlangan tadqiqotida ulug' shoir tashabbusi b-n yaratilgan va unga bag'ishlangan 46 ta asarni nomma-nom sanab ko'rsatadi. Ular orasida Sayfiddin Ahmad Taftazoniyning "Sharhi faroiz" ("Shariat farzlari sharhi"), Husayn Voiz Koshifiyning "Tafsiri forsiy" ("Forscha tafsir"), Abdurahmon Jomiyning "Risolayi musiqiy" ("Musiqqa haqida risola"), Mirxondning "Ravzat us-safo", Atoulloh Husayniyning "Risolayi qofiya" ("Qofiya haqida risola"), Xondamirning "Maosir ul-muluk" ("Podshohlarning yaxshi fazilatlar") va "Makorim ul-axloq" ("Yaxshi xulqlar"), Ahliy Sheroziyning "Qasidayi masnu" ("Nafis qasida"), Abdullo Hotifiyning "Layli va Majnun", "Shirin va Xusrav" kabi mashhur asarlari bor. Birgina Jomiyning o'zi N. iltimosi bo'yicha yoki unga bag'ishlab, 27 ta kitob yozgan. Bu haqda uning o'zi ushbu asarlarning muqaddimasida ta'kidlab o'tadi.

Ayon bo'ladiki, Mirxondning "Ravzat us-safo", Jomiyning "Nafahot ul-uns", Atoulloh Husayniyning "Badoye-us-sanoye" kabi fors-tojik adabiyoti xazinasini boyitgan, uning taraqqiyotiga xizmat qilgan va faxr-u iftixoriga aylangan ko'plab asarlar bevosita N.ning maslahati, tavsiyasi, moddiy va ma'naviy madadi b-n yaratilgan. O'zigacha o'tgan mashhur so'z ustalaridan mahorat sabog'ini olib, ustozlari ta'sirida nafaqat ular muqobiliga qo'yadigan, balki tafakkur teranligi va badiiyat yuksakligi jihatidan hatto ulardan o'tib tushadigan betakror san'at durdonalarini ham yaratgan N. o'z davri va o'zidan keyingi nafaqat turkiy, balki forsiy adabiyotga ham kuchli ta'sir o'tkazdi. Hatto A.Jomiy uning turkiy tildagi ayrim she'rlaridan ta'sirlanib, forsiyda ularga nazira yozganligi ma'lum. Davlatshoh Samarqandiy, Mavlono Osafiy, Kamoliddin Binoiy, Zayniddin Vosifiy, Badriddin Hiloliy, Abdulloh Hotifiy, Ahliy Sheroziy kabi zamondoshlaridan tortib keyingi asrlarda yashab ijod etgan barcha shoirlar ulug' shoirdan mahorat sabog'ini oldilar, unga ergashib ikki tilda ijod qilib, zullisonaynlik an'anasini rivojlantirdilar. Bobur, Fuzuliy, Mashrab, Nodira, Amiriy, Ogahiy, Mujrim Obid,

Shavqiy Kattaqo'rg'oniy, Tolib Tolibiy, Mullaqurbon Joniy, Xiromiy, Vola, Noqis, Miriy, Dilshodi Barno, Mirzo Sodiq, Junaydullo Hoziq, Nozil Xo'jandiy, Fano Istaravshaniy, Ma'dan, Muztar, Pari, Hasrat, Jazbiy, Faxriy Rumoniy, Maxmur, Gulxaniy, Asiriy, Hamza, Ayniy kabi ko'plab zullisonayn shoirlar shular jumlasidandir. Samarqand, Buxoro, Xiva, Qo'qon, Xo'jand adabiy muhitidagi shoirlar N.ni o'zlariga ustoz, ijod yo'lida rahnamo deb bilganlar. Ko'rinadiki, N.gacha va uning davrida buyuk fors-tojik shoirlari ta'sirida o'zbek ijodkorlari forsiyda ham qalam tebratgan bo'lsalar, N.dan keyin uning ta'sirida fors-tojik shoirlari orasida turkigo'ylar paydo bo'ldi. Ular N.ning ko'plab g'azallariga tatabbu'lar yozganlar, muxammaslar bog'laganlar. Bu shoirlarning ko'pchiligi ikki tilda devon ham tuzganlar. Bu davrda tartib berilgan bayoz va majmualar ham ikki tildagi she'rlarni o'z ichiga olgan. "Ayniqsa, XIX asrning birinchi yarmiga kelib, bu ikki adabiyot orasidagi aloqa shu darajada yuksak pog'onaga ko'tarildiki, ayrim shoirlar ijodini faqat bir adabiyot b-n bog'lashning o'zi yetarli bo'lmay qoldi, – deb yozgan edi bu haqda ustoz adabiyotshunos Ergashali Shodiyev, – Ular o'z asarlarini ikki tilda yaratganlar, ikki xalq madaniyati va adabiyoti taraqqiyotiga o'zlarining munosib hissalarini qo'shganlar, ikki xalq u-n bab-baravar xizmat qilganlar". Shuning u-n ham ular haqli ravishda ikki adabiyotning namoyandalari hisoblanadilar.

Ma'lumki, N.ning "X.M." nomli devonlar turkumi "Chor devon" ("To'rt devon") nomi b-n asrlar davomida maktab va madrasalarda o'qitilgan. Forsiy adabiyot ijodkorlarining aksari turkiy tilni ham bilganligini inobatga olsak, demak, o'z-o'zidan, bo'lajak fors-tojik ijodkorlari ham ulardan bahramand bo'lganlar. Bu ham ularning shoir sifatida shakllanishlari va mahorat hosil qilishlari hamda N. ta'sirida ijod qilishlariga zamin yaratgan.

N. sermahsul va zabardast so'z san'atkorigina bo'lib qolmay, bilimdon, nozikta'b va talabchan adabiyotshunos olim ham edi. Sharq she'riyati-

ning barcha janrlarida badiiy barkamol asarlar yaratgan ulkan shoir boshqalardan ham shuni talab qilar edi. N. tahsiniga sazovor bo'lish o'sha davr shoirlari u-n eng oliy mukofot hisoblangan. U 1491-y. "M.N." tazkirasini yaratadi. Muqaddima va 8 bo'limdan iborat bu asarda muallif o'zidan oldin o'tgan, bir davrda yashagan va adabiyotga endi kirib kelayotgan 459 nafar shoir (ulardan 39 tasi turkiy tilda ijod qilgan) haqida ma'lumot berib, ularning eng mashhur, eng yetuk she'rlaridan iqtiboslar keltiradi. N.ning qisqa va lo'nda baholari u yoki bu shoir ijodining mohiyati va asosiy yo'nalishlarini ochib beradi. Turkiyda qalam tebratganlar zullisonayn ham ekanligi, ya'ni fors-tojik tilida ham qalam tebratganligini hisobga olsak, mazkur tazkira orqali forsiyda ijod qilgan 459 shoir haqida ma'lumot va ular ijodidan namuna bizgacha yetib kelganki, ularning aksariyati haqidagi ma'lumotlar, asosan, "M.N." orqali yetib kelganligi uning adabiy manba sifatidagi qimmatini yanada oshiradi. N.ning XV asr adabiy muhiti va uning namoyandalari adabiyotshunos sifatida bergan bahosini o'zida aks ettirgan, ayni paytda, janrlar taraqqiyoti haqida ham ma'lumot beruvchi mazkur tazkira haqida S.Ayniy o'zbek tilida yaratilganligiga qaramay, XV asr tojik adabiyoti tarixining ham birlamchi manbai hisoblanishini maxsus ta'kidlagan. Chunki N. o'z tazkirasida davr adabiyotini yagona jarayon tarzida yoritib, uni o'zbek va tojikka ajratmagan. Shuning u-n ham uning tazkisasi XVI asrning o'zidayoq uch marta forsiyga o'girilgan.

Ta'kidlash kerakki, "M.N." o'zidan keyin yaratilgan tazkiralarga kuchli ta'sir ko'rsatdi. Uni "Latoyifnoma" nomi b-n fors tiliga o'girgan Faxriy Hiraviy tarjimasiga 189 shoir haqida ma'lumot beruvchi 9 fasldan iborat o'z tazkirasini ilova qiladi. Bundan tashqari, u shoh-shoirlarga bag'ishlangan "Tazkirat us-salotin" va ayol shoirlar haqidagi "Javohir ul-ajoyib" kabi tazkiralari yaratadi. Shuningdek, Hasanxoja Nisoriyning "Muzakkiri ahhob", Som Mirzo Safaviyning "Tuhfayi Somiy", Mutribiy Samarqandiyning "Tazkirat ush-shuaro", Maleho Samarqandiy-

ning “Muzakkir ul-as’hab”, Muhammad Nasafiyning “Mazhar ul-musannifin”, Rahmatulloh Vozehning “Tuhfat ul-ahbob”, noma’lum muallifning “Tazkirayi shoiron”, Sayyid Muhammad Siddiq Hasanxonning “Sham’i anjuman”, Fazliy Namangoniyning “Majmuat ush-shuaro”, Tabi-biyning “Majmuat ut-shuaro-yi Feruzshohiy” va boshqa tazkiralarda ham N. tazkirasining ijobiy ta’sirini ko’ramiz. “M.N.” tazkirasida ko’plab fors-tojik shoirlari haqida ma’lumot va ular ijodiga baho bergani, “M.Q.” pandnomasida forsiy adabiyot tarixida o’zigacha o’tgan barcha mashhur shoirlarni ijodining yo’nalishiga ko’ra tasnif etgani, Jomiy hayoti va ijodi haqida “Xam.M.” nomi b-n maxsus asar yaratgani, “N.M.” (“Muhabbat shabdalari”) tazkisasi, “X.” dostonlari va boshqa asarlarida Abulqosim Firdavsiy, Hakim Sanoiy, Nizomiy Ganjaviy, Sa’diy Sheroziy, Xusrav Dehlaviy, Hasan Dehlaviy, Farididdin Attor, Jaloliddin Rumiy, Faxriddin Iroqiy, Mahmud Shabustariy, Mavlono Ashraf, Xoju Kirmoniy, Kamol Xo’jandiy, Hofiz Sheroziy, Abdurahmon Jomiy singari zabardast fors-tojik qalamkashlari ijodiga munosabat bildirgani jihatidan N. fors-tojik adabiyotshunosligida o’ziga xos o’rin tutadi. Zero, N. fikrlarini chetlab o’tib, bu shoirlar ijodini yalpi va xolis baholab bo’lmaydi. N. fors-tojik adabiyotining o’zbek tarjimoni hamdir. A.Jomiy asarlari tarjimasini o’z davrida aynan u boshlab bergan edi. Do’shti va ustozining 1476–1478-yy. da o’z da’vati b-n yozilgan shayx-u valiyilar hayoti va faoliyatiga bag’ishlangan “Nafahot ul-uns min hazarot ul-quds” tazkirasidan turkiy tilli o’quvchilarni ham bahramand qilish maqsadida uni turkiylashtirishni o’z oldiga maqsad qilib qo’yadi. Tarjima jarayonida F.Attorning “Tazkirat ul-avliyo”sidan “Nafahot ul-uns”da bo’lmagan 19 ta “kibor mashoyix” zikrini qo’shadi. Yana “Hind mashoyixi” haqidagi ma’lumotlar yetarli bo’lmaganligi u-n qutb ul-avliyo Shayx Farid Shakarganjdan tortib, to so’nggi mashoyixgacha bo’lgan 40 dan ortiq tarjimaiy holni ilova qiladi. A.Yassaviydan to o’zining zamonigacha bo’lgan turk mashoyixi “zikrlarin va ba’zi holot-u so’z-

larin” imkon boricha topib, darj etadi. Jomiyning o’zini ham kiritadi, yuzga yaqin yetuk zamonadoshlarini ham shunga loyiq topadi. Bugina emas. Asarni ancha-muncha tahrir qiladi, zamon ahlining uncha ehtiyoji bo’lmagan 60 ta tarjimaiy holni qisqartiradi, ba’zi o’rinlarni esa to’ldiradi, 214 ta shayx hayoti haqidagi ma’lumotlarni qo’shadi. Bu o’zgarishlar natijasida “valoyat riyozu muhabbat shamimig’a sabab” bo’lgani u-n tarjimaiy “Nasoyim ul-muhabbat min shamoyim ul-futuvvat” (“Ulug’lik xushbo’yliklarini taratuvchi muhabbat shabbodalari”) nomi b-n ziynatlaydi. Shu tariqa, “Nafahot ul-uns”da 616 ta shayx ul-mashoyix haqida ma’lumot berilgan bo’lsa, “N.M.”da ular soni 770 taga yetadi. Shuningdek, u Jomiyning odob-axloqqa oid qirq hadisning nazmiy talqinidan iborat “Chihil hadis” asarini ham ustozining roziligi b-n “A.” nomi b-n ijodiy tarjima qiladi. Ma’lum bo’ladiki, N.ning fors-tojik adabiyoti oldidagi xizmatlari beqiyos. Uning forsiy merosi bo’yicha A.Fitrat, S.Ayniy, H.Sulaymon, A.Mirzoyev, Sh.Shomuhamedov, E.Shodiyev, Y.Is’hoqov, S.Erkinov, B.Valixojayev, R.Orzibekov, A.Abdullayev, N.Komilov, A.Abduqodirov, A.Shomuhamedov, I.Haqqulov, S.Rafiddinov, E.Ochilov, K.Mullaxojayeva, N.Bekova, D.Yusupova kabi olimlar u yoki bu darajada tadqiqot olib borgan bo’lishlariga qaramay, bu muazzam meros hali yaxlit holda o’rganilib, bir butun baho berilmagan. Natijada, A.Fitrat ta’biri b-n aytganda, “fors adabiyotining e’tiborli kishilaridan” bo’lgan ulug’ shoirning forsiy adabiyot taraqqiyotidagi o’rni hanuz tayin etilmay kelyapti.

Shu o’rinda bir narsani afsus b-n qayd etishimiz kerakki, N.ning forsiy merosini tushunmasdan yoki tushunishni istamasdan ba’zi xorijlik olimlar uning ijodiga noto’g’ri va noxolis baho berganlar. 1856-y.da M.Nikitskiyning “Эмиръ Низам-Эд-Динъ-Али Ширъ. Государственном и литературном его значении” (“Amir Nizomiddin Alisher: davlat arbobi va shoir sifatida”) nomli shoir ijodiga bag’ishlangan ilk magistrlik dissertatsiyasi vujudga keladi. M.Nikitskiy N.

ning hayoti va faoliyatini ancha to'liq o'rgan-gani, uning shoir, olim va davlat arbobi sifatida-gi faoliyatiga yuqori baho bergani holda Sharq mumtoz adabiyotidagi ijodiy an'analarni anglab yetmagani u-n N.ni "fors-tojik adabiyotining tar-jimoni" deb e'lon qiladi.

Aynan shu tarzda g'ayriilmiy qarashlar fransuz sharqshunoslari M.Belen ("Alisher Navoiy", 1868), E.Bloshe "Milliy kutubxonada saqla-nayotgan turkiy qo'lyozmalar katalogi", L.Buva ("Temuriylar davri sivilizatsiyasidan lavhalar", 1926; "Mo'g'ul imperiyasi", 1927), ingliz sharq-shunosi E.Braun ("Tatar xonliklari davridagi fors adabiyoti tarixi", 1920), rus sharqshunosi V.Bar-toldlarning tadqiqot va ilmiy maqolalarida davom ettirildi. Xususan, V.Bartold o'zining "Мир-Али-Шир и политическая жизнь" ("Mir Ali-sheer va siyosiy hayot") maqolasida N.ning davlat arbobi sifatidagi faoliyatiga ijobiy baho beradi, lekin uning adabiy merosi mohiyatini anglab yet-maydi. Olim mazkur maqolada: "Alisher Navoiy o'zining devonlarida va boshqa ko'plab badiiy asarlarida faqatgina forsiy shoirlarning taqlidchi-si sifatida namoyon bo'ladi", – deb yozar ekan, masalaga adabiyotshunos emas, balki missioner bir tarixchi nigohi b-n noto'g'ri baho beradi. Asli-da esa Musulmon Sharqida ijodkorning salohiyati G'arb adabiyotidagidan farqli ravishda yangi syu-jet yaratishiga qarab emas, balki an'anaviy voqe-lik, mavzu, qahramonlar doirasida yangi fikr ayta olish iqtidoriga qarab belgilangan. Aynan mana shu an'anaviylikni anglay olmaslik yuqoridagi olimlarning N. ijodiga noxolis baho berishlariga olib kelgan.

Nihoyat, sharqshunos olim Y.E.Bertels "Ali-sheer Navoiy va Fariddin Attor" dostonlarini qi-yosiy o'rganish orqali ("Navoiy va Attor") hazrat N.ning original shoir, yuksak iqtidor egasi bo'l-gan shoir ekanligini isbotlaydi. Shu tariqa ulug' mutafakkir ijodini xorijda keng ilmiy aspektda xolis o'rganish ishlari boshlab yuboriladi.

Nemis olimi A.Kurellaning "Buyuk shoir-ning qayta kashf qilinishi" nomli tadqiqoti G'arb n.shunosligida yangi bosqichni boshlab berdi.

Ushbu tadqiqotdan so'ng G'arbda N. shaxsiyati endi ikki yo'nalishda: ham buyuk ijodkor, ham davlat arbobi sifatida tadqiq qilina boshlandi. Inglizabon olimlardan M.Sabtelni, V.Feldmen, D.Genchturk, D.Devin, K.Adaxl, G.Dikning il-miy izlanishlari va tarjima borasidagi faoliyatla-ri, Berlin shahrida N. ijodiga bag'ishlangan sim-poziumning tashkil qilinishi va unda n.shunos olimlar va shoir asarlari tarjimonlari B.Haynke-le, K.Shuning, Y.Paul, M.Kirhner, Z.Klaynmihel, E.Taube va boshqalarning turli mavzular-dagi ma'ruzalari g'arb n.shunosligining tobora rivojlanib borayotganligidan dalolatdir. Bular-ning barchasi bugungi globallashuv jarayonida N. ijodi va shaxsiga butun dunyoda qiziqish va ehtiyojning ortib borayotganini ko'rsatadi.

Xullas, N.ning forsiy adabiyotga munosabati qardosh xalqlar adabiy an'analarni favqulodda mohirlik b-n o'zlashtirishi jihatidan ham, zulli-sonaynlik imkoniyatlarini oliy darajada amalda ko'rsatish nuqtayi nazaridan ham alohida diqqat-e'tiborga loyiqdir.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-на-фоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Давлатшоҳ Самарқандий. Шоирлар бўстони. – Т., 1981; Заҳриддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. – Т., 2002; Абдурауф Фитрат. Навоийнинг форсий шоирлиги ҳам унинг форсий девони тўғрисида. Танланган асарлар. 2-жилд. – Т., 2000; Айний С. Алишер Навоий ва тожик адабиёти // Улуг' ўзбек шоири (Мақолалар тўплами). – Т., 1948; Мирзоев А. Фоний ва Ҳофиз // Навоий ва адабий таъсир масалалари (Мақо-лалар тўплами). – Т., 1968; Орзибеков Р., Ко-милов Н. Форс-тожик адабиётида Навоийга издошлик тарихидан. Навоий ва адабий таъ-сир масалалари. – Т., 1968; Шодиев Э. Али-шер Навоий ва форс-тожик адиблари. – Т., 1973; Шодиев. Э. "Девони Фоний" нашрлари // Ўзбек тили ва адабиёти. 1988; Рамазонов Н. "Насойим"нинг ўзига хос хусусиятларига

доир // Навоийнинг ижод олами. – Т., 2001; Бекова Н. Амир Низомиддин Алишер Навоий – Фоний. Девони Форсий. – Душанбе, 2021; Сироҷиддинов Ш., Юсупова Д., Давлатов О. Навоийшунослик. – Т., 2018.

S.R.

NAVOIY VA SHATRANJ Buyuk mutafakkir N. serqirra iste'dod sohibi sifatida shatranj (shaxmat)ni ham mahorat b-n o'ynagan. Bu qadimiy o'yinning nazariy jihatlari, usullarini yaxshi bilgan. Fikrimiz isboti u-n tarixchi Xondamir "Makorim ul-axloq"da yozgan hikoyaga murojat qilamiz: "Bir kuni maqtovgva munosib Amir N. fikrini kengaytirish u-n Mavlono Fasihiddin Sohibdoro b-n shatranj o'ynamoqda edi. Shu paytda Burhonuddin Atoulloh majlisga kirib keldi. Ul hazrat izzat-u hurmat marosimlarini bajo keltirib, iltifot va ko'ngil so'rash yo'li b-n "qayerdan tashrif buyurdilar va qanday xizmatlari bor?", deb so'radi. Amir Burhonuddin javob berdi:

– Har kuni shahardan madrasai Ixlosiyaga qatnashdan qutulish u-n ko'p vaqtlardan beri uning atrofidan bir hovli olish maqsadida edim. Hozir shunaqa joy topdim va uni 3.000 dinor kepakiyga sotib olmoqchiman. Biroq bu orada bir mansabdor paydo bo'lib, bu mablag' ustiga bir oz pul qo'shib turibdi. Sotuvchi bo'lsa, joyini unga sotmoqchi. Umid shulkim, mulozimlaringiz u kishiga mazkur hovlini sotib olish ishtiyoqidan voz kechish va uni menga qoldirishi to'g'risida, shafqat yuzasidan, bir qog'oz yozib bersalar.

Daryoko'ngilli Amir bu so'zlarga javob qilmay o'rtadagi shatranj mashg'ulotini tugatishda davom etdi. Shu tufayli ul janob Burhonuddin Atoulloh tashvishga tushib, "bu iltimosim oliy hazratning ko'ngliga og'ir botdi", deb gumon qildi. Har holda, shatranj o'yini tamom bo'ldi. Ehsan-u saxovat manbayi bo'lmish Amir N. ul zotga xitob qilib "agar faqirlardan bir sahni keng, imorati ko'p, xush havo va suvi shirin hamda madrasaga yaqin biron hovlini sizga tortiq qilsa, munosibroq bo'ladimi yoki o'sha o'zingiz aytgan hovlini qo'lingizga kirishi u-n harakat qilinsinmi?" dedi.

Ulug' nasabli janob bu so'zlarni eshitib, shodlik va xursandchilik izhor qilib, umidvor bo'ldi.

O'sha vaqtlarda baland martabali Mavlono Muhammad Mu'inning hovlisi ul hazrat N. devoniga taalluqdor edi. Haqiqatan ham, u joy ko'ngilochar va xushhavo bir joy edi. Mana shu joyni ul janobga in'om qilib, murodini hosil qilib jo'natdi..."

N.ning turli mavzuda yozgan lirik va nasriy asarlarida keltirilgan shatranjga oid masalalar, shatranj muhralari b-n bog'liq misollar ana shundan dalolat beradi. Shuni alohida ta'kidlash joizki, shatranjbozlik an'analari o'z tarixiga ega bo'lib, ayniqsa, Sohibqiron Amir Temur va temuriylar davrida bu sport turi yaxshi rivojlangan. Saroyda va yuksak doiralarda bu o'yinni o'ynash urf bo'lgan. Tarixiy manbalarda yozilishicha, Amir Temur ham bu sport turining mohir ustasi bo'lgan. U shatranjning bilimdonlarini saroyga taklif etgan. Bu haqda tarixchilar, xususan, Ibn Arabshoh ma'lumot yozgan. Sohibqiron shatranjning kichik shatranj va katta (oliy) shatranj o'yinlarida o'ynagan. Amir Temur Uyg'onish davridagi shatranj an'analari N. va temuriy hukmdor Husayn Boyqaro davrida ham davom ettirilgan. Temuriylar davlat boshqaruvida bo'lgan Xurosonda, ayniqsa, Hirotda badiiy adabiyot, san'at va madaniyatning ko'pgina sohalari qatori bir qancha sport turlari, xususan, kurash va shatranj ravnaq topgan.

N. shatranj haqida "M.N."da alohida to'xtalgan. U bergan ma'lumotlarga ko'ra, o'z davrining ayrim davlat mulozimlari, shoir, adiblari nafaqat ijodda, balki shatranj sport turi bo'yicha ham mahoratli bo'lishgan. N. tazkirada Mir Murtoz, Mavlono Sohib, Mavlono Muhammad Tolibni taniqli shatranjchi sifatida tilga olgan. Ularning shatranj b-n muntazam shug'ullanishi, o'yin usuli xususida ham gapirgan. Mavlono Sohibni yaxshi ta'bli shoir bo'lishi b-n birga uning "G'oyibona shatranjni xo'b o'ynar va tab'ida junun choshnisi bor" deb yozgan bo'lsa, Mavlono Muhammad Tolib haqidagi fiqrada esa uning muammo janridagi mahorati va shatranjga qizi-

qishi b-n bog‘liq shunday xabar bitgan: “Mavlon Muhammad Tolib tolibi ilmlig‘i ham bor va shatranjg‘a ajab mash‘ufdur va muammog‘a ham ko‘proq mashg‘ul bo‘lur”. Yoki N.ning yozishicha, Mir Mirtoz degan shatranjchi aqlni peshlovchi bu o‘yinga shu darajada o‘ch ekanki, bir raqibi b-n o‘ynayotganda ikkinchisi ketib qolmasin, deb uning etagidan tutib o‘tirar ekan. O‘qiymiz: “Shatranjga andoq mag‘lubdurkim, bir harif iligida tushsa, xalos bo‘la olmas. Bu jihatdin hariflar andin qocharlar”.

Yana bir mohir shatranjchi Kamoliddin Binoiy bo‘lgan. N.ning shatranjdagi raqiblaridan biri bo‘lgan. N. lirikasida shatranj va uning muhralari b-n bog‘liq timsollar, sifatlash, o‘xshatish va maroqli tasvirlar uchraydi. “G‘.S.” devonida N. shunday bayt yozgan:

*Shah yonin farzin kibi kajlar maqom etmish,
ne tong,
Rostravlar arsadin gar tutsalar ruhdek qiroq.*

Maz: Shohning yonida farzin kabi egri yo‘lga yuruvchilar turar ekan, Ruhdek to‘g‘ri yuruvchilar hamisha taxtaning chetida qolsa, ajab emas.

Yana “G‘.S.”dan o‘rin olgan qit‘aga murojaat qilsak:

*Bu yurishda iki ulog‘im bor,
Lek bormen sipohiylikda yayoq.*

*Iki shatranj otidek birisi
Ko‘tara olmay o‘z yeridan ayoq.*

*Chopsa shatranj xonasi xatidin,
Sekrimaklik alarg‘a behad shoq.*

*Biri rangi qarodurur, biri bo‘z,
Qaro yerdin dog‘i-yu bo‘z tufroq.*

Bu qit‘adan anglashiladiki, N. yurishlardan birida shohga hamrohlik qilgan, ammo unga safar u-n berilgan bir bo‘z va biri qora ot ko‘ngildagidek bo‘lmagan. N. poetik tarz-

da bu voqeani mutoyiba qilgan hamda otlarni shatranj muhralariga qiyoslagan. N.ning ko‘pgina asarlarida shatranj b-n bog‘liq manzaralar, hikoyatlar uchraydi. “S.I.” dostonidagi bir lirik lavhaga murojaat qilsak. Unda bolaning shaxmat muhralari b-n o‘ynashi, lekin muhralarni to‘g‘ri tera olmasligi, piyodani shoh o‘rniga, filni esa ruh “ayvon”iga terishi, to‘g‘ri yurish va muhralarni olishni ham bilmasligi, ammo ermak u-n turli sho‘xliklar qilishi tasvirlangan:

*Aningdekki, tift istabon inbisot,
Chu shatranj o‘ynarg‘a yoysa bisot.*

*Ne o‘ynorini bilsa, ne termagin,
Ne olmog‘ini bilsa, ne bermagin.*

*Olib qo‘ysa baydaqni shah yonida,
Yana pil qo‘ysa rux ayvonida.*

N. “L.T.” dostonida ham shatranjning falsafiy mohiyatini ochib beradigan ajoyib bir hikoyat bitgan:

*Iki shatranj o‘ynog‘uchi ustod,
Arsayi shatranjg‘a aylab kushod.*

*Ikki jonibdin bo‘lib oromgir,
Tuttillar o‘rtada shatranji kabir.*

*Har tarafdin bir shah o‘ldi oshkor,
Borcha oyin-u sirohi shohvor...*

Hikoyat syujetida shoir shatranj o‘yinini haqiqiy jangga qiyoslaydi. Ikki raqib shoh o‘zining sipohi piyodalarini hayot-mamot jangga tashlaydi. Yuqoridagilardan anglashiladiki, shatranj N. hayotida alohida o‘rin tutgan, u shoirning dam olish vaqtlarini maroqli o‘tkazish vositasigina bo‘lib qolmay, balki uning falsafiy mushohadalarini chuqurlashtirishga ham xizmat qilgan.

Ad.: Алишер Навоий. Маҷолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Заҳриддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. – Т., 2002; Муҳаммад Н. Навоий ва шатранж // Ёшлик. 2016. 1-сон. (<https://saviya.uz>).

B.R.

NAVOIY VA QOZOQ ADABIYOTI N. ning ko‘p qirrali ijodiy faoliyati qardosh qozoq diyorida ham keng tanilib, alohida e‘zozlangan. N. asarlarini qunt b-n sevib o‘qib, ulardan ko‘p narsa o‘rgangan, ijod chashmalaridan bahra olib, ijodiy ta’sirlangan ulug‘ qozoq ma’rifatparvar shoiri va mutafakkiri Abay Qo‘nonboyevdir. Abay asarlari tadqiq etilganda, N. nazmi, eposiga ijodiy yondoshib, bir qancha mukammal lirik she’rlar, ajoyib dostonlar yaratganining shohidi bo‘lamiz. Binobarin. N. va Abay ijodini o‘zaro taqqoslab, qiyoslab fikr yuritish o‘zbek, qozoq adabiy aloqalarining muhim va yorqin sahifalarini tashkil etadi. (Q.: ABAY) Qozog‘iston FANing muxbir a‘zosi, f.f.d-ri., prof. Esmagambet Ismaylovning bergan ma’lumotiga ko‘ra, N.ning “S.I.” dostoni haqida qozoq xalqi orasida bir qancha qiziqarli afsona, hikoya va ertaklar mavjud. M-n, 1905-y. N.Sarkin tomonidan e‘lon qilingan “Aleksandr Makedonskiy haqidagi qirg‘iz she’rlari”, Duvlat Jirov Bobotay o‘g‘lining “Aleksandr Makedonskiy” dostoni, shuningdek, “Hazrati Zulqarnayn”, “Iskandar Zulqarnayn”, “Hazrati Zulqarnayn hikmatlari” va Yusufbek Shayxislamovning “Iskandarning shoxi bor” kabi afsona, ertak va dostonlari shular jumlasidandir.

“Layli va Majnun mozori”, “Layli va Arist” haqidagi ertak va afsonalar b-n “Qissayi Bahrom” kabi dostonlarning ham qozoqcha xalq variantlari mavjud bo‘lib, ular 1901–1908-yy. Qozon shahrida nashr etiladi. Shuningdek, qozoqlar orasida keng tarqalgan “Bahrom Go‘r bilan Fitna” kabi afsonalar ham bo‘lgan.

N.Sarkin tomonidan yozib olingan Duvlat Jirovning “Sartarosh yoki Iskandarning shoxi bor” dostoni, “Sulaymon bilan dehqon”, “Shoh

Samarqand” kabi ertaklar qozoq xalqi orasida keng tarqalgan. 1924-y. olim Abubakir Divayev tomonidan Toshkentda qozoq tilida chop etilgan “Tortuv” nomli to‘plamdagi “Yangi mezonlar”, “Uch yalang‘och”, “Yaxshi xotin yomon erni tu-zaydi” nomli ertaklarning, shuningdek, “Qozoq xalq ertaklari” nomli kitobning II tomiga kiritilgan Sulton Husayn va uning vaziri Mir Alisher haqidagi “Podsho qiz bilan qora qul” ertagi ham diqqatga sazovordir.

Bu ertak ko‘p jihatidan qozoq xalq ertagi “Ayaz big” ertagiga yaqindir. Unda N., ya’ni Mir Alisher Sultonshin degan podshoning vaziri sifatida gavdalanib, rahmdil, xalqparvar, adolatli shaxs o‘laroq namoyon bo‘ladi. Toshkentda tahsil olib, Turkiston va So‘zog‘da yashab, barakali ijod etgan Shodi Jongirov (1865–1933) arab, fors, eski o‘zbek tilini, o‘zbek adabiyoti va madaniyatini ancha mukammal o‘rganib, uni o‘z xalqi orasida nasihat uslubida keng yoygan ijodkorlardandir. U Firdavsiy, Nizomiy va N. asarlari syujetidan foydalanib, ulardan ma’naviy ozuqa oladi. Sharq klassiklari asarlariga nazira bog‘lab, o‘zi ham bir qancha qissa va dostonlar yaratadi. Bu borada ijodkorning “Qirq vazir qissasi” (1911), “Hotamtoyning hikoyasi” (1914), “Nozim va Sharif”, “Xalifa Xorun ar-Rashid hikoyati” (1917), “Iskandar Zulqarnayn”, “Bahrom Go‘r”, “To‘rt darvish” kabi asarlarini eslash kifoyadir. U mazkur asarlarni Toshkent, Qozon va Orenburg kabi shaharlarda chop ettirgan. Uning “Chor darvish”, “Hikoyati O‘rqa-Kulshe” dostonlari N.ga naziralardir. Bu asarlarida N. ilgari surgan adolat, vafo, sadoqat, do‘stlik, hamdamlik g‘oyalari o‘z ifodasini topgan. Buxorodagi Mir Arab, Ko‘kaldosh madrasasida o‘qib, Sadridin Ayniy b-n birgalikda tahsil olgan Turmag‘ambet Iztileuov (1888–1939) ham Sharq shoirlariga, xususan, N. asarlariga nazira bog‘lab, “Doraynoma”, “Iskandar”, “Semurg” singari asarlar yozdi. Qozoq oqinlaridan biri – Maylixo‘ja Sultonxo‘ja o‘g‘li (1835–1898) o‘zining “To‘lg‘ov” nomli she’rida:

*O'zbekdan o'tgan Navoiy,
Tilning gavhar guli edi.
Forsidan o'tgan Firdavsiy,
Zamonida dur edi,*

deya ulug' mutafakkir N. b-n Firdavsiyning poetik mahoratiga yuksak baho beradi. Shuningdek, shoir mazkur fikrlarini o'zining "Termalar" nomli she'rida ham alohida qayd etib, har ikkala xalq-parvar shoirning umri boqiyiligini hurmat b-n tilga oladi. Ayni tasvirlar Kenjexo'ja Qulmirzayevning "Oqinlar" nomli she'rida ham kuzatiladi:

*Azalgi shoir Firdavsiy,
Avlodga nazm tashlagan.
Navoiy bilan Fuzuliy,
Hammadan ilg'or, peshqadam.*

Qozoq shoirlari N. yaratgan qissa va dostonlarning bosh qahramonlarini asarlarida qayta-qayta tilga olib, ularni samimiy sevgining, asl muhabbatning ramzi o'laroq qayd etadi. M-n, Musobek Boyzoqov (1849–1932) "Sirim qizga" nomli she'rida shunday yozadi:

*Ko'rmakka Sirim seni oshiq bo'ldim,
Ilgari o'tib ketgan Layli-Majnunday.*

Yoki hassos shoir Harip Tangirbergenovning (1656–1924) "Soraga" nomli she'rida N. qahramonlari iztiroblariga hamdardlik seziladi:

*Ayniqsa, azob chekkan Layli-Majnun,
Qidirib oxirida arang topgan.
Ziyada, Xo'rli, G'ayin, Farhod-Shirin,
Shu kunda xabarim bor o'shalardan.*

Iqtidorli qozoq shoiri Sultonmahmud To'rayg'irov "Adashgan hayot" nomli poemasini yozishda N.ning "X.M." devonidan ta'sirlanadi. N. umrni yilning to'rt fasliga qiyoslab, "Yoshlik", "Yigitlik", "O'rta yoshlik" va "Keksalik" deb ataydi. S.To'rayg'irov ham poemasini o'z umriga bog'lab, "Men bola", "Men yigit", "Men to'xtadim", "Men keksa" kabi qismlarga bo'ladi.

Yoki N. "B.B." debochasida:

*Ko'nglumda ne ma'ni o'lsa erdi paydo,
Til aylar edi nazm libosida ado.
Ul nazmga jonni qilibon xalq fido,
Solurlar edi gunbazi gardung'a sado,*

desa, S.To'rag'irov ham poemaning boshlanmasida:

*So'zlarim axir bir kun bo'lar oshkor,
Saqlashga uni maxfiy qanday kuch bor?
Birov – kuy, birov – imo, birov – so'z-la,
Sezdirar yurak sirin bo'lib xushtor,*

deb yozadi.

Ayon bo'ladiki, qozoq xalqi va uning oqin, jirovlari, shoirlari N. asarlarini sevib o'qib, uni o'zlariga ustoz sifatida tanib, g'oyat ardoqlaganlar.

Ad.: Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. ТАТ. 10 жылдик, 9-жылд. – Т., 2011; XX гасыр басында-ы қазақ ақындарынын шығармалары. – Алматы, 1963; Мусрепов Г. Суреткер парызы. – Алматы, 1970; Валихонов Ч. Собрание сичениний в пяти томах. 2 том. – Алматы, 1962; Торайгыров С. Шығармалар. 1 том. – Алматы, 1967.

Q.S., S.O'.

NAVOIY VA G'AFUR G'ULOM O'zbekistonda n.shunoslik fanining yaratilishida akad. G'.G'ulom O.Sharafiddinov, Oybek, Sadridin Ayniy, Y.E.Bertels kabi ustozlar b-n baravar turib xizmat qilgan. G'.G'ulomning N. dahosiga qiziqishi va ularni ijodiy tarzda o'qib-o'rganish tarixi o'ziga xosdir. Donishmand shoir o'z e'tirofiga ko'ra, hali beshikda ekan, onasi uni Hofiz, Jomiy, N. asarlari b-n allalagan. N. tavalludining 500 yilligini nishonlashga hozirlik jarayonida shoir asarlari nashrga tayyorlangan. Ana shu jarayonda G'.G'ulom "F.Sh."ning 4 qo'lyozma nusxasini aniqlaydi.

Dostonni 1940-y. Toshkentda nashr ettiradi. Uning bu yoʻnalishdagi xizmati shu b-n yakunlanmadi, balki doston ustida ishlab, uni hozirgi oʻzbek adabiy tiliga tabdil qildi. “Navoiy va zamonamiz” (1948), “Sharq nazmi osmonining ikki porloq quyoshi” (1964), “Xoki Musallo”, “Taxti safar”, “Buyuk ustoz” (1966) singari maqolalarida n.shunoslikka oid masalalarning har taraflama asoslangan yechimlarini bayon etdi. Jumladan, Gʻ.Gʻulom “Sharq nazmi osmonining ikki porloq quyoshi” nomli maqolasida A.Jomiyning N.ga ijobiy maʼnodagi taʼsirini taʼkidlab oʻtadi. N.ning “Xam.M.”, “M.L.” asarlaridan baʼzi lavhalarni, shuningdek, “X.M.” toʻplamining hozir biz oʻqib turgandek nom olishini yoxud Jomiyning oʻz gʻazallarini uch devonga ajratib, “Fotihat ul-shabob”, “Vositat ul-uhd”, “Xotima ul-hayot” deb atalishida ustoz-shogird bir-birlarining maslahati b-n ish tutganini misollar b-n dalillaydi. Gʻ.Gʻulom ulugʻ mutafakkirning eng kichik janrlardan tortib, yirik eposlari qatiga singgan ilm olishga targʻib, daʼvat, ulugʻlash, olimlarni eʼzozlash, ilm olish zarurati va afzalliklari kabi fikrlarining umumbashariy ahamiyatini alohida urgʻulaydi: “... bir ilm b-n qanoatlanib qolmaslik, barcha dunyoviy va diniy ilmlar b-n qurollanmoqlik hammaga lozim ekani targʻib qilinadi. Ayniqsa, shohlar va shahzodalar olim boʻlmoqlari, hamma ilmdan bahramand boʻlmoqlari lozim, deydi Navoiy, shundagina ular adolatli boʻladilar. Xalq tinch, mamlakat obod boʻladi”. Shoir 1948-y. yozgan “Alisher” nomli sheʼrida N.ni butun bashar farzandi, favqulodda isteʼdod egasi va vafu kuychisi oʻlaroq taʼriflaydi:

*Toʻfon, quyunlarda yakka-yu yolgʻiz,
Monolit, granit haykalday magʻrur,*

*Temurbek davlatin soʻnggi chogʻida
Sarkash-u barhayot, boʻysunmas shuur –*

*Daraxshon yulduzlar sari oʻkirgan,
Boʻynida zanjir-u, qalbi ozod sher.*

*Insoniy muhabbat mehri-lavafo,
Erk-u baxt timsoli ulugʻ Alisher.*

Shoir “Monolit, granit haykalday magʻrur” deya N.ning davr va muhit zarbalariga dosh berib, oʻzidan soʻnmas adabiy meros qoldirganini juda yorqin va oʻziga xos tarzda ifoda etadi. N. chizgan “Zanjirband sheʼr” rasmida uning taqdiri aks ettirilgani hamda butun umrini inson himoyasiga bagʻishlaganini talmeh sanʼati orqali bayon qiladi.

1964-y. dekabr oyida Abdurahmon Jomiyning 554-yilligi tantanalari munosabati b-n Hirot-da boʻlgan Gʻ.Gʻulom “Alisher Navoiy qabri ustida” nomli sheʼr yozadi. N. b-n ruhan suhbatlashib, unga holdoshligini aruz ohanglarida bitadi:

*Dilim ravshanligini hissini yoʻlida
oftob aylab,
Mozoring boshida turmakdardurmen
sarhisob aylab,
Qulogʻing soʻz eshitmas boʻlsa ham,
qalbdan xitob aylab,
Vatandoshlar salomin necha jildli
bir kitob aylab,
Navoiy deb musalloga kelibmen
intixob aylab.*

Mazkur sheʼr toʻrt qismdan tashkil topgan boʻlib, shoir uni “sogʻinch” rukni ostida yozgan.

Maʼlumki, N.ning: “Din ofati bir mugʻbachay moxdiqodur, mayxora-yu bebok” satrlari b-n boshlangan mustazodi oʻz davrida juda mashhur boʻlib, yosh oshiqning, hozirgi ibora b-n aytganda, madhiyasiga aylangan, yoshlar bir yerga toʻplansa, bu sheʼrni baland ovoz b-n bir-biriga joʻr boʻlib, qoʻshiq qilib aytishgan. Gʻ.Gʻulom ham uning taʼsirida ushbu sheʼrni yozgan:

*SamDU qopqasida bir qizni koʻrdim,
Yetti rang tovlangan quyosh kabi pok.
Koshkiydi oʻttiz yil orqaga qaytib,
Ishqimni aytsaydim, qilib yoqa chok.*

Koʻrinib turibdiki, shoir qalbiga N. mustazodi choʻgʻday taʼsir etgan va undan oʻz tuygʻulari,

mubtalo oshiq holatini ifodalashda mohirlik b-n istifoda etgan. Bu muxammas tatabbu' yozish hamda tazmin etishning har qanday shoir o'rgan-sa arziydigan porloq namunasidir. G'.G'ulom N. ijodini o'qib, uqishda mohir edi. N.ning "Tun bila tong" radifli g'azaliga bog'langan muxammasi shu mahoratning bir ko'rinishidir. Muxammasda, avvalo, shoirning muxammas bog'lash u-n g'azal tanlashdagi sinchkovligi ko'zga tashlanib turadi. Ijodkor u-n birinchidan, N. fikrlariga uyg'un ravishda, ularni to'ldira, kuchaytira oluvchi fikrlar ayta bilish; ikkinchidan esa navoiyona badiiy tasviriy omillar b-n bu fikrlarni muzayyan etish vazifasi ham bor edi. N. matla'ni tazod san'ati asosida qurib, o'ziga xos go'zallik va latofat ila lirik qahramonning ayriliq kayfiyatini yor visolini tongga, o'zi firog'ini esa tunga tashbeh etib o'ta ta'sirchan ifodalar yaratadi. Yana bu xil tun b-n tong dahrda yo'q, deya tasvirni kuchaytirgan. G'.G'ulom g'azalga muxammas bog'lar ekan, matla'dagi mazmunni emas, balki undagi san'atni ham yanada kamolot darajasiga ko'tarishga musharraf bo'ladi. U oshiqning "qarog'i" va yorning "kamoli", oshiqning "zavoli" va yorning "kamoli", oshiqning "kuyuk oyi" va yorning "hiloli" orasida zidlik – tazod orqali yuksak san'atkorlik mahoratini namoyon etadi:

*Mening qarog'im-u oning jamoli tun bila tong,
Mening zavolim-u oning kamoli tun bila tong.
Mening quyuq mahim, oning hiloli tun bila tong,
Mening firog'im-u oning visoli tun bilan tong,
Bu nav' dahrda yo'q ehtimoli tun bila tong.*

Shoir N. ifodalayotgan kayfiyatning doirasini kengaytirgan. Uning misralarida oshiqning qarog'i (ko'zi) yor jamoliga qiyos etiladi. Yor jamoli tong kabi go'zal. Bechora oshiqning ko'zi g'am b-n tun kabi qoraygan. Ishq azobini chekuvchi, ayriliq dardini tortuvchi oshiqning zavoli ham sevgili yorning kamoliga qarama-qarshidir. Nihoyat, tun va tongning doimiy hamrohi oy obrazini ham she'rdagi uchraydi. Ana shu tasvirlardan keyin N. bayon etgan hayotda ehtimoli bo'lmog'i

qiyin tun b-n tong (ayriliq va visol birdamligi) to'g'risidagi so'z keladi. Natijada, misralar bir-biriga uyg'un, hatto qo'shib ketganday bo'ladi. Navbatdagi bandlarda ham G'.G'ulom qalamining muxammaschilikdagi san'atkorligi ravshan ko'rinib turadi:

*Qilolmadim qaro tun, nurli tong zavolin kashf,
Nafas-nafas o'tayotgan umring uvolin kashf,
Siyoh haqqi, bu Mirzo, qog'oz jamolin kashf,
Navoiy etmadi zulf-u yuzing hayodin kashf,
Valek erur g'aming ittisoli tun bila tong.*

Umuman olganda, G'.G'ulom ulug' o'zbek san'atkori N. ijodining zarif nuqtalarini bedilona nigoh b-n anglagan, o'z asarlarining mavzu va g'oyalariga, muayyan syujet nuqtalari va mazmuniga singdirib borgan.

Ad.: Алишер Навоий. *Хамсат ул-мутаҳаййирин. ТАТ. 10 жилдлик, 5-жилд.* – Т., 2011; Алишер Навоий. *Маҳбуб ул-қулуб. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд.* – Т., 2011; *Фафур Фулом. Мукаммал асарлар тўплами. 12 жилдлик, 1-12-жилдлар.* – Т., 1983.; Қаямов А. *Алишер Навоий ва Фафур Фулом. Тўплам; Ҳайитметов А. Фафур Фулом ижодида ўзбек мумтоз адабиёти анъаналари. Тўплам.* – Фафур Фулом ижодининг маънавий-маърифий аҳамияти. Илмий конференция маърузалари тезислари. *Масъул муҳаррирлар: Н.Каримов., Т.Мирзаев.* – Т., 2003; Мухиддинов М. *Навоий ва Фафур Фулом.* <https://uza.uz/posts/238171>; Ўтанова С. *Фафур Фулом – навоийшунос. Фафур Фулом ва замонамиз. Шоирнинг 100 йиллигига бағишланган мақолалар тўплами.* – Гулистон, 2003; *Rajabova B. "Navoiy deb Musalloga ke-libmen..." – "Ma'rifat" gazetasi, 2023-y. 26-iyul.*
B.R., S.O'.

NAVOIY DASTXATI 1976-y. Tehronda ikki jildli "Fehrasti devonxoyi xattiy kitobxonayi saltanati" deb nomlangan katalog nashr qilinadi. Garchi bu katalog qo'lyozma devonlar

katalogi deyilgan esa-da, unda ko‘plab kulliyot va alohida dostonlar ham tavsif etiladi. Uning tuzuvchisi Badri Xonim Otaboy (Komro‘z) Eron-da kutubxona mudirasi bo‘lgan. Katalog 1-jildning 78–92-sahifalarida N.ning ikki Kulliyoti (birining mundarijasi berilmagan, ikkinchisi 20 asarni o‘z ichiga oladi), bir dostonlari majmuasi – “X.” va “L.T.” (bu yerda “Bahromnoma” va “Iskandarnoma” deb nomlangan) va to‘rtta she‘riy devonlari tavsifi berilgan. Shu devonlardan to‘rtinchi (inv. № 1799)si haqida quyidagilarni o‘qiymiz (forschadan tarjimasini):

Amir Alisher Navoiy devoni.

Formati 28x19.

Qog‘ozi – matnda ohar muhrali Buxoro qog‘ozi. Hoshiyada esa jadidi fistahi qog‘ozi.

Xati – nasta‘liq, yozilishi tahririy.

Tili – turkiy.

Kotib ismi – Amir Alisher Navoiy.

Ta‘rix (yozilgan yili) – bitilmagan.

Izohlar – Devon “alif” harfidan “qof” harfigacha bo‘lgan g‘azallardan iborat. Bir she‘rdan so‘ng bu nusxani ko‘chiruvchi N. deb tanishtirib yozadi:

*Ziyo ul-haq v-ad-dunyovu v-ad-din
Berib ikkinchi devonimg‘a taz‘yin.*

*Savod uzra savod ar qildi mastur,
Vale ma‘nidatur nur ala nur.*

Katabahu al-abd ul-faqir Alisher al-mashhur bin-Navoiy ... (ya‘ni, haq, dunyo va dinning nuri ikkinchi devonimni bezadi. Garchi qoralama ustiga qoralama yozilgan esa-da, lekin ma‘nosida nur ustiga nur bo‘ldi. Bituvchi banda va faqir Navoiy nomi b-n mashhur Alisherdur).

Qo‘lyozmaning shu yerida muhr bosilgan bo‘lib, muhrda “kun osha fid-dunyo k-al g‘arib ul-faqir Alisher” (ya‘ni, “Dunyoda faqir va g‘arib Alisherdek hayot kechirgin” – degan so‘zlar o‘yilgan).

Demak, bu nusxa N.ning rasmiy ikkinchi devoni “Navodir un-nihoya”ning tugallanmagan muallif xati b-n yozilgan nusxasi – N. dastxatidir.

Qo‘lyozmada Nodirshoh Afshor (1736–1747) ning vaziri Mirzo Mahdixon Astrobodiy “Xat va sharaffi muhr Hazrat Navoiynikidir” deb yozib, fikrini tasdiqlash u-n o‘z muhrini bosib qo‘ygan. Avvalgi sahifa orqasida qo‘lyozmaning keyingi tarixiga oid ma‘lumotlar bor. Ularga ko‘ra, bu qo‘lyozma nusxa 1233-y. (1817). Faxridavla Qojar tomonidan o‘g‘liga tuhfa qilingan va muhr b-n tasdiqlangan. Yana bir muhr bosilgan bo‘lib, undan “Salom ba Alishoh Shahriyori Jalil” (Hazrati Sulton Muhammad Ismoilning vaziri) degan yozuv bor.

Bu nusxaning 1282 (1865–66) y.da hozirgi saqlanayotgan fondga olinganini tasdiqlovchi Nosiriddin shoh Qojar muhri ham bosilgan. Qo‘lyozmaning sahifalariga zarrin, qora va lojuvard rangli jadval tortilgan. Hoshiyalar va matn bezaksiz. Hoshiyada matndan tushib qolgan she‘r yoxud baytlar yozilgan. Sahifalar soni 274, har sahifada 15 satrdan bitilgan.

Matn avvali:

*Zihi zuhuri jamoling quyosh kibi paydo,
Yuzung quyoshig‘a zarroti kavn o‘lub shaydo.*

Oxiri:

*Ko‘yida o‘ldi Navoiy bu sifatkim, bor edi –
Tak‘ya xarovu hasiri yoni ostida to‘shak.*

Qo‘lyozma muqovasining tashqarisi va ichki laklangan charmdan qilingan, markazida va to‘rt burchagida o‘yib bo‘rttirib bosilgan naqshlar bor. Muqova novvot rangda, gul, shohlar va uzilgan yaproqlar rasmi b-n bezatilgan. Qo‘lyozma sharhi orasida alohida sahifada devondan bir bayt namuna u-n berilgan bo‘lib, unda quyidagi matla‘li ikki g‘azal to‘la va bir g‘azalning matla‘si mavjud:

Demangiz, ahhobkim, qilmasmusen bas

yig‘lamoq –

Kim, manga tengri nasib etmish

tuganmas yig‘lamoq...

*Ko'nglum bo'lur g'aming tuni har
lahza qoyg'uluq,
Chun shom bo'ldi, har nafas ortar qorong'uluq.*

Yoki:

*Birov jismig'a otsa ul siymtan o'q,
Mening jonima sanchilur yuz tuman o'q.*

Bu g'azallar "X.M."ga – birinchi g'azal "G'.S."ga, ikkinchisi "B.V."ga va uchinchisi esa "F.K."ga kiritilgan bo'lib, uchlasini uch devonda 320-sirada keladi. Bu hol N.ning "X.M." tasnifi ustida nechog'lik jiddiy ishlaganidan dalolat beradi.

Qo'lyozma nasta'liq xatining "xafiy" (oddiy, mayda) turida yozilgan. Xat san'atkor kotib xati emas. Lekin kitobat san'atidan xabardor shaxs qo'li b-n yozilgan. Harflarni yozishda muayyan mutanosiblik saqlangan. Harflarning diakretik belgilari aniq va dona-dona qo'yilgan. Ko'rindiki, qadimgi o'zbek tilidan xabardor bo'lmagan forsiy zabon kotiblarga yengillik tug'dirish maqsadida shunday qilingan. Bu nusxaning N. tomonidan qoralama sifatida yozilgani yuqorida keltirilgan to'rtlikda e'tirof etiladi. N. asarlari tilining tadqiqotchisi Mirzo Mahdixon Astrobodyning shahodati ham qo'lyozma N. dastxati ekanligini tasdiqlashda g'oyat e'tiborlidir.

Hozircha, N. dastxati sifatida shu qo'lyozma yagona bo'lib, mustasno ahamiyatga molikdir.

Bu mo'tabar dastxat N.ning 550 yilligi munosabati b-n kitob holida, to'rt til (o'zbek, rus, fors va ingliz)dagi so'zboshi b-n nashr etildi.

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жилдлик, 1-4 жилдлар. – Т., 2011; Фохрасти девонҳои хаттӣ китобхонаи салтанати. – Техрон, 1976; Абдуллаев В., Валихўжаев Б., Ҳайитметов А., Фаниева С. Табаррук дастхат // 8.02.1980

S.G'.

“NAVOIY ZAMONDOSHLARI” – N. tavalludining 500 yilligi munosabati b-n taniqli

folklorshunos olim Hodi Zarif tomonidan nashrga tayyorlanib, 1948-y. chop etilgan to'plam. U XIV–XV asrlarda yetishib chiqqan Durbek, Haydar Xorazmiy, Yusuf Amiriy, Sakkokiy, Atoiy, Lutfiy, Husayniy (Husayn Boyqaro), Shayboniy, Bobur kabi o'zbek shoirlari asarlaridan namunalarni o'z ichiga oladi. Ularning aksariyati ilk bor o'quvchilar hukmiga havola qilingani b-n ilmiy-adabiy ahamiyat kasb etadi. M-n, birinchi marta Atoiyning 88 ta, Husayniyning 139 ta g'azali e'lon qilinadi.

H.Zarif to'plamga "Navoiyning adabiy muhitiga doir" nomli salmoqli so'zboshi ham yozgan. Unda N.gacha Movarounnahrda mavjud bo'lgan turkiy adabiy muhit uning o'zbek tilida ijod qilishi va kamolot cho'qqisiga yetishida o'ziga xos zamin bo'lganligi ko'rsatib beriladi: "Navoiyning bu daraja fazilat va kamolot egasi bo'lib yetishuvi O'rta Osiyoda juda qadim zamonlardan davom etkan madaniy va adabiy harakatning qonuniy takomili edi". Ayni paytda, forsiy adabiyotning bu qadar gullab-yashnashida turkiy xalqlardan yetishib chiqqan so'z san'atkorlarining ham katta hissasi borligi, u umumiy adabiy til bo'lganligini ta'kidlaydi. Shu tariqa, "Qadim o'zbek va fors tilidagi she'riyatning Alishergacha yig'ilgan xazinasi uning o'z ona tilidagi ijodiy kamolotiga barakali oziq bo'ldi", – deb yozadi. Shundan keyin Xorazmiy, Amiriy, Sayyid Ahmad, Sayfi Saroyi kabi turkiy shoirlar ijodi, ularning bir-biriga ta'siri, nomanavislik an'anasi xususida qisqacha fikr yuritib, Durbek, Haydar, Amiriy, Sakkokiy, Atoiy, Lutfiy kabi N.gacha yashab ijod qilgan va ulug' shoir kamolotiga o'ziga xos ta'sir ko'rsatgan shoirlar hayoti va ijodini muxtasar tahlil qiladi. Asarlaridan namunalar keltirishdan avval har bir shoir haqida ixcham ma'lumotlar keltiradi. Bu ma'lumotnomalar har bir shoir ijodiga xos xususiyatlarni aniq ifodalaganligi b-n ajralib turadi. Jumladan, Bobur ijodi shunday xarakterlanadi: "Bobur o'zbek klassik adabiyotida Atoiy va Lutfiylar ijodi b-n ko'tarilib, N. ijodi b-n balog'atga erishgan dunyoviy lirikani da-

vom ettirdi. Shuning u-n uning she'rlari insoniy muhabbat qo'shiqlaridan, insonning real hayot u-n kurashidagi zavqi, dardi, alami va orzularining ifodasi bo'lishi b-n xarakterlanadi. Uning "Boburnoma"si b-n yaxshi tanishib, devoniga qaralsa, u yerdagi she'rlar Bobur hayotining, uning ichki kechinmalarining, shavqli va dardli kunlarining badiiy ifodasi ekanligini bilib olish qiyin emasdir" (180–181-betlar). Yoki Husayniy haqida olim yozadi: "Qizig'i shundaki, Husayniyning hamma g'azallari bir xil vaznda yozilgan. Bu hol boshqa shoirlarda hech ko'rinmaydi. Buning sababi hali aniqlangan emasdir. Husayniyning she'rlari obrazlarning go'zalligi, ichki kechinmalarining jozibador ifodalanishi, uslubining ravonligi, tilining puxtaligi bilan ko'zga tashlanadi" (150-bet). Har bir shoir haqidagi bunday aniq xulosalar ma'lumotnomalarni o'ziga xos jajji tadqiqotlar darajasiga ko'targan. To'plam oxirida sahifalararo izohlardan tashqari sakkiz yuzdan ortiq so'zning lug'aviy ma'nolari berilgan. To'plam N.gacha bo'lgan o'zbek adabiyotidan o'ziga xos majmua bo'lganligi b-n katta ilmiy-adabiy ahamiyatga ega. Chunki bu shoirlar ijodi XX asrning birinchi yarmida hali keng xalq ommasiga yaxshi ma'lum emas edi. "N.Z." matn nuqtayi nazari b-n ham, asarlarining tanilishi va ularning baholanishi jihatidan ham juda yuqori saviyada tayyorlangan ilmiy-filologik to'plamdir.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Навоий замондошлари (Терма шеърлар). Наирга тайёрловчи Ҳ.Зариф. – Т., 1948; Мирзаева Б. "Навоий замондошлари" тўплами ҳақида // Ўзбек адабиёти масалалари (Мақолалар тўплами). – Т., 2013.

E.O., B.M.

“NAVOIY ZAMONDOSHLARI E'TIROFI-DA” – matnshunos, n.shunos olim Sh.Sirojiddinovning N. hayoti, faoliyatiga doir izlanishlari asosida tayyorlangan ilmiy risola. Risolada

N.ning zamondoshlari Abdurahmon Jomiy, Abdulloh Hotifiy, Kamoliddin Husayn Koshifiy, Atoullloh Asiliy, Shamsiddin Muhammad Badaxshiy, Ahliy Sheroziy, Atoullloh Husayniy, Kamoliddin Binoiy, G'iyosiddin Xondamir asarlaridagi N.ga oid ma'lumotlar tahlil etilgan. Jomiy va N. ta'rifida Alloh taoloning irodasi b-n bu ikki buyuk zot bir davrda yashab ijod etgani, ustoz-shogirdlik munosabatlari, o'zaro ta'sir, Jomiyning asarlari baland sur'at b-n, asosan, qirq yoshdan keyin yozilgani, fors-tojik adabiyotini jonlantirish orzusi uni shiddat b-n ijod qilishga undagani aytiladi. Olim ta'kidicha, "Navoiydek ilhom manbayi Jomiyda mudrab yotgan ijod vulqonini qo'zg'olishiga bois bo'lishi va Jomiy tomonidan Navoiyning buyuk mutafakkir bo'lib yetishishiga tayyorlangan tagzamin, bu barchasi buyuk do'stlik atalmish ne'matning hosilasidir". Abdulloh Hotifiyga atalgan qismda Hotifiy va N. ijodini qiyosiy o'rganish zarurligi aytiladi. N. zamondoshlari ta'rifida ketma-ket berilgan har bir ijodkorga oid ma'lumot bir qancha xususiyatlari b-n ahamiyatli. Birinchidan, mazkur ijodkorlarning N. rahnamoligida yetishgani, N.ga bag'ishlangan qasidalar asarlarining nechanchi bobidan o'rin olgani, qo'lyozmalari raqamiga qadar aniq aytilgan. Ikkinchidan, bu davrdagi faol janrlarni ham bilish mumkin, N.ga madhiyalar, qasidalar yozilgani, muammo yaratish urf bo'lgani, she'r nazariyasiga doir maxsus asarlar yozilgani, tarjima ishlari olib borilgani kabi XV asr adabiy muhitidagi qizg'in jarayonning borishi haqida qimmatli ma'lumotlar beradi. Jumladan, Shamsiddin Muhammad Badaxshiyga muammo bitishni buyurgani, Atoullloh Asiliyning "Ravzat ul-ahbob", Atoullloh Husayniyning "Badoye' us-sanoye'" asari N. talabchanligi va rahnamoligida bajarilgani ko'rsatiladi. Ahliy Sheroziyning N.ga bag'ishlangan qasidasi ilk bora olim tomonidan aniqlanib, maqola (1991) shaklida e'lon qilingan. Sh.Sirojiddinov Sheroziyning N.ga bir emas, uchta qasida bag'ishlaganini Fursat Sheroziyning "Osori Ajam", Lutfali Ozarning "Otashkada", Amin Ahmad Roziy "Haft iqlim"

tazkiralariidagi ma'lumotlar asosida dalillaydi. Kamoliddin Binoiyning N.ga atab qasida yozgani va u yo'qolgani, umuman, qasidaning yaratilish tarixi, ular o'rtasidagi munosabatning keskinlashuviga sabab bo'lgan nozik masalalarga qadar yoritilgan. Umuman, har bir ijodkorga atalgan maqolada olim o'sha adib ijodi, asarlari mazmuni, davr adabiyotida badiiy didning yuksalishida N.ning e'tibori va qat'iy talabchanligi muhim yo'naltiruvchi kuch kasb etganini ochib beradi. Kitobdagi e'tiroflardan N. iqtidorli yoshlarga ustoz, homiy, g'oyaviy rahnamo, sinchkov olim, samimiy do'st, ijod, ilhom manbayi, xalq hayotidan ogoh shaxs sifatida gavdalanib boradi.

Ad.: Алишер Навоий. Фаройиб ус-сигар. ТАТ. 10 жылдик, 1–4-жылдар. – Т., 2011; Сирожиддинов Ш. Навоий замондошлари эътирофиди. – Самарқанд, 1996.

O.T.

“NAVOIY ZAMONDOSHLARI MAKTUBLARIDA” – taniqli sharqshunos olimlar, tarix fanlari d-lari A.O'rinboyev va M.Hasanovlar qalamiga mansub risola. Unda N.ga yo'llangan maktublar va ular o'rin olgan manbalar tahlilga tortiladi. Maktublar tadqiqi asosida uning odil, bunyodkor, xalqparvar davlat arbobi, ilm-fan, madaniyat va adabiyot homiysi, mazlumlar himoyachisi sifatidagi ulug'vor siymosining ayrim qirralari yoritiladi.

Buxorolik mashhur adib va muarrix Sadr Ziyoning shaxsiy kutubxonasida Beruniy nomidagi Sharqshunoslik institutiga topshirilgan “Majmu'ayi murosalot” (“Navoiy albomi”) to'plami 16 ta muallif tomonidan yo'llangan 594 ta maktubni o'z ichiga oladi. Ularning ko'pchiligi N.ga, qolganlari Husayn Boyqaro, Jomiy va boshqalarga yuborilgan. Mualliflar “N.M.”dagi N.ning Xoja Ahror maktublarini to'plagan haqidagi ma'lumotidan kelib chiqib, uni N. tuzgan, degan fikrni ilgari suradilar. Chunki unda Xoja Ahror qalamiga mansub 128 ta maktub mavjud. Shuning u-n ham u “Navoiy albomi” nomi b-n yuritilib kelmoqda. U 1490-y.dan keyin tuzilgan.

1490-y.dan oldin tuzilgan “Munshaoti Jomiy” (“Jomiy maktublari”)dagi 33 ta maktub davlat arboblarga yo'llangan. O'z-o'zidan, ularning ko'pchiligi N.ga yozilgan. Ulardan 10 tasi “Xam.M.”da ham keltirilgan.

“Xam.M.” (“Besh hayrat”) 1494-y. N.ning ustoz Jomiy xotirasini abadiylashtirish maqsadida yozgan asari. Unda Jomiyning o'ziga yozgan 17 ta xati keltirilgan.

N. homiyligida yashab ijod qilgan shoir, davlat arbobi, mashshoq va xattot Abdullo Marvaridning “Munshaoti Marvarid” (“Marvarid maktublari”) asari ham muhim ahamiyatga ega: undan N.ning Shirvonga – Farruxshohga, Xoja Shamsiddin va boshqalarga yozgan maktublari, shuningdek, Jomiyning N. b-n yozishmalari o'rin olgan. To'plamga Husayn Boyqaro tomonidan do'stining hajga borishi u-n bergan ijozatnomasi, N.ning 1487-y. Astrobodga hokim etib tayinlanishi munosabati b-n Sulton Husaynning oqquyunlilar hukmdori Ya'qubbekka yozgan maktubi ham kiritilgan (keyingi ikki hujjat risolaga ilova qilingan).

Nomi, tuzuvchisi va tuzilgan yili noma'lum “Majmu'ayi ruq'aot va munshaot” (“Ruq'a va insholar majmuasi”)da Darveshalining isyoni munosabati b-n Husayn Boyqaroning N. nomiga chiqargan nishoni keltirilgan. Nishonda ukasi-ning Sultonga qarshi harakati tufayli N.ga nisbatan biror nojo'ya harakatga yo'l qo'yilmasligi ta'kidlangan.

Eronlik olim Abdulhusayn N. to'plagan “Asnod va mukotibi tarixiyi Eron az Temur to shoh Ismoil” (“Temurdan to shoh Ismoilgacha bo'lgan Eronning tarixiy hujjatlari va xatlari”) to'plamida Boyqaroning haj munosabati b-n N.ga yozgan xati, N.ning javobi va N.ning Shirvon shohi Farruxga yo'llagan maktubi berilgan.

Manbalar haqida ma'lumot berib bo'lgach, mualliflar Xoja Ahror, Abdurahmon Jomiy, Muhammad ibn Aminuddin, Mir Abdulavval Nishopuriy, Mavlono Xo'ja Ali, Mavlono Qosim, Muhammad Tabodgoniy, Xoja Muhammad Yahyo, Xoja Muhammad Abdulloh, Muhammad ibn Abdulmaliklarning N.ga yozgan maktublarini tahlil

qilmadilar. Maktublar tahlili N.ning hammaning hojati tushadigan va hammaning hojatini bitiradigan tengsiz hojatbaror inson, katta-yu kichik ishonadigan va suyanadigan zot bo'lganini ko'rsatadi.

Ad.: Алишер Навоий. Хамсат ул-мутаҳаййирин. ТАТ. 10-жилдлик, 5-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Муниаот. ТАТ, 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Ўринбоев А., Ҳасанов М. Навоий замондошлари мактубларида. – Т., 1990.

E.O.

“NAVOIY YODGA OLGAN ASARLAR” – taniqli n.shunos olimi O‘zbekiston Qahramoni S.G‘aniyevaning N.ning 20 jildlik “Mukammal asarlar to‘plami”dan o‘rin olgan adabiy merosi asosida ulug‘ shoir qalamiga mansub turli namunalarda biror munosabat b-n zikr etib o‘tilgan asarlar haqida mo‘jaz ma‘lumot beruvchi risolasi. O‘quvchilarga foydalanish oson bo‘lsin u-n unda asarlarning nomi alifbo tartibida joylashtirilgan. Kitobning maqsadi va mazmun-mundarijasi b-n tanishtiruvchi muqaddima b-n boshlandi. Unda N. ijodida uchraydigan 200 dan ziyod asarga izoh berilib, ular shoirning qaysi kitobida tilga olingani ko‘rsatiladi va aksariyati tasavvufga oiddir. Ma‘lumotlarning oz yoki ko‘pligiga qarab, ushbu asarlarga ixcham yoki batafsil izoh berilgan. M-n: “Kimyo” / “Kimyoyi saodat” – Imom Abu Homid Muhammad ibni G‘azzoliyning asari. 4 jilddan iborat arab tilidagi “Ihyo ulumid din” (“Diniy ilmlarni tiriltirish”)ning forsiydagi soddalashtirilgan nusxasi. Bu asar 4 qismdan iborat bo‘lgani u-n “Chahor kitob” ham deyiladi. “Kimyo” musulmonlik ruknlari, muomala odoblari, halokatga yetkazuvchi, najot beruvchi narsalar deb nomlangan 4 qismdan iborat. Tasavvufning axloqiy masalalari (har qismi 10 bobdan iborat)ga ham alohida ahamiyat berilgan. Asarning turkiyga qilingan tarjimalari ham bor” (“H.A.”). “So‘fiya istilohoti” – Shayx Ka-

moluddin Abdurazzoq Koshiy (vaf. 1389–1390) ning tasavvufga oid lug‘atnoma tarzidagi asari (“N.M.”). Mazkur risola orqali ulug‘ mutafakkir shoir dunyoqarashi, u e‘tibor qaratgan kitoblar, bu asarlarning N. ijodiy kamolotida tutgan o‘rni xususida ham tasavvurga ega bo‘lish mumkin.

Ad.: Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Ғаниева С. Навоий ёдга олган асарлар. – Т., 2004.

M.A.

NAVOIY IJODIDA FONEMALAR – dunyo tilshunoslari unilarning fonematik xususiyatini turlicha aniqlaydilar. Praga tilshunoslari qoidalar asosida, Amerika fonologlari distributsiya metodidan foydalanadilar. Bu qoidaga muvofiq unililar kontrast (qarama-qarshi) distributsiyada ma‘no ajratsa, ya‘ni so‘z ma‘nosiga ta‘sir qilsa, fonema, ma‘no ajratmasa, variant hisoblanadi. N.ning unililar fonematik xususiyatini qanday usul asosida aniqlagani haqida “M.L.”da aniq ma‘lumot bor.

Fonemani aniqlash usuli

“M.L.”dagi to‘rtta o‘t va to‘rtta to‘r so‘zlarini tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, shoir bu so‘zlarini ular tarkibidagi o‘ning uzun-qisqalik darajasi bo‘yicha joylashtirgan. Bu darajalanish daqiq va oriq terminlari orqali ko‘rsatilgan. Demak, mumtoz o‘zbek tilidagi unilarning fonematik xususiyati darajalanish metodi orqali ko‘rsatilgan.

N. “M.L.”da to‘r so‘zida bir-biridan uzun-qisqalikda farqlanuvchi to‘rtta o‘ fonemasi haqida shunday yozadi: “روت to‘:rki, domdur, yana روت to‘:r ki andin daqiqroqdur: qush o‘lturur yig‘ochdur va روت to‘:rki uying to‘ridur va روت to‘:rki, barchadin ariqdur: to‘rlug‘ni yo eshikni to‘rmak uydur”. Ushbu misolda birinchi to‘:rda cho‘ziq o‘:, ikkinchi to‘:rda birinchidan qisqaroq o‘:, uchinchi to‘:rda ikkinchisiga nisbatan qisqa o‘:, to‘rtinchi to‘:rda hammasidan qisqa o‘ ishlatilganligi haqida ma‘lumot berilgan.

Bu so‘zlarda haqiqatan ham cho‘ziq o‘: ishlatilganligini Mahmud Koshg‘ariy devonidan ham

bilish mumkin. Olim cho‘ziqlikni shamma va ishbo’ terminlari orqali ko‘rsatgan:

روت – to‘:r – shamma bilan – uying to‘ri
 روت – to‘:r – ishba’ bilan – baliq va qush tu-
 tadigan asbob.

Shoir o‘t so‘zi misolida ham bir-biridan uzun-qisqalikda farqlanuvchi to‘rtta o‘ fonema-si haqida ma’lumot beradi: “ o‘:tki shay’i muhrik (kuydiruvchi narsa)dur va o‘:t murur (yur) ma’nisi bila va o‘:t muqammirg‘a burd jihatdin amr (qimorda yut) va o‘:t ki boridin oriq harakatdur, kallani o‘tg‘a tutup, tukin aritur ma’nidadur”

Bu misolda ham to‘rtta o‘ ning fonematik xususiyati darajalanish metodi orqali ko‘rsatilgan.

Demak, N. bundan salkam olti yuz yil ilgari unilarning fonematik xususiyatini darajalanish metodi asosida aniqlagan.

Fonema variantini aniqlash usuli

Shoir fonema variantini aniqlashda distributsiya (qurshov) metodidan foydalangan. Bu metodning mohiyati shundaki, bir xil distributsiyadagi unililar o‘zaro o‘rin almashganda so‘z ma’nosiga ta’sir qilmasa fonema varianti hisoblanadi. N. alif (ا) va hoyi havvaz (ه), vov (و) va zamma (ـ) , yoy (ي) va kasma (ك) ma’noga ta’sir qilmagan holda bir-birini o‘rnida erkin ishlatilishi mumkin, deb yozadi. Bu esa ular bir-biriga variant ekanligini ko‘rsatadi. Shoir bu xususiyat bilan mumtoz o‘zbek tilidagi unililar fors tilidan tubdan farq qilishini uqtirib, o‘zbek tilida qofiya yaratish fors tiliga nisbatan suhuliyat, ya’ni osonroq, yengilroq ekanligini ta’kidlaydi. Hozirda bu usul Amerika olimlari tomonidan distributiv metod deb ataladi.

A) Alif va hoyi havvaz

N. oddiy a ni ifodalovchi alifli so‘zlar, qofiya talabi bilan qisqa a ni anglatuvchi hoyi havvazli kalimalarga variant bo‘la olishini ta’kidlab shunday yozadi: “Ul jumladin biri, alif bila ho orasida munosabat va mushorakat berib turlarki, bir lafz-

ni ham oxiri alif lafz birla qofiya qilsa bo‘lur. Andoqki ارا ara “bezash” lafzin ارس – sara “saroy” va ارد dara “kel” bila qofiya qilsa bo‘lur”, هرس – sara “toza” va هرد vodiy bila ham qofiya qilsa bo‘lur”.

Ushbu iqtibosda N. alif bilan yoziluvchi ارا – ara so‘zini alifli ارس – sara “saroy” va ارد dara “kel” shu bilan birga ه – hoyi havvazli هرس – sara “toza” va هرد vodiy bilan qofiya bo‘la olishini ta’kidlamogda. Bu misol bilan shoir alif va hoyi havvaz bir-birini o‘rnida erkin ishlatilishi mumkinligi, bu esa ular o‘zaro variant bo‘la olishi haqida ma’lumot bermoqda. N. quyidagi misolda ham ikkita a haqida ma’lumot beradi: “Andoqki, ادي yada lafzin اص sada “ovoz” va هدا بoda vino bila ham qofiya qilsa bo‘lur”. Bu misolda ovoz ma’nosidagi اص sada so‘zida oddiy a, هدا بoda so‘zida qisqa a unlisi ishlatilgan. Bu misolda ham alif hoyi havvazga variant ekanligi ko‘rsatilgan. Ushbu iqtiboslarda tilshunoslik, ayniqsa, mumtoz o‘zbek tili fonetikasi uchun muhim ma’lumot bor: alif va hoyi havvaz bir-biriga variant. Shoir alif o‘rnida hoyi havvaz va aksincha hoyi havvaz o‘rnida alif ishlatilishi mumkinligini ko‘rsatmoqda.

B) Vov va zamma

Shoir “M.L.”da oddiy u ni ifodalovchi vovli so‘zlarni qisqa u ni anglatuvchi zammali kalimalarga qofiya bo‘la olishi haqida shunday yozadi: “Va vov bila zamma orasida ham ul nav’ shirkatdur. Andoqki, روريا lafzin رح hur “ozod”, “رد” dur “marvarid” lafzi bila qofiya qilsa bo‘lur, رورغ g‘urur “maqtanish” va رورض zarur “kerakli” lafzi bila ham joyizdur”.

Ushbu iqtibosda vov b-n yoziluvchi erur so‘zini zamma b-n ifodalanuvchi hur va dur, shuningdek, vov b-n yoziluvchi g‘urur va zarur kalimalariga qofiya bo‘la olishi ko‘rsatilgan. Bu misollarda vov va zamma bir-birini o‘rnida ishlatilishi mumkin, ya’ni variant ekanligi ko‘rsatilgan.

D) Yoy va kasma

N. “M.L.”da oddiy i ni yoy (ي), qisqa i ni (ك) kasma orqali ko‘rsatgan. Shoir yozadi: “Va yo

bila kasra orasida dag‘i bir nav‘dur, andoqki, ريغاً “ag‘ir” (og‘ir) va ريغاب “bag‘ir” (jigar) alfozin رداص .sadir “bajarildi” va رداق qodir (imkon) alfozi bila qofiya qilsa bo‘lur, بيعت ta‘bir “oldindan bashorat qilmoq” va ريخات ta‘xir “kechikish” alfozi bila ham bo‘lurki, forsiy alfozda bu suhulatlilar yo‘qtur”.

Ushbu iqtibos bizga yoy va kasra bir-biriga variant ekanligini ko‘rsatmoqda. Bu bilan shoir yoy o‘rnida ma‘lum o‘rinlarda kasra va aksincha kasra o‘rnida yoy ishlatilishi mumkinligi haqida ma‘lumot bermoqda. Ko‘rinib turibdiki, N. qariyb olti yuz yil ilgari fonema bilan fonema variantini farqlagan. Fonema ma‘no ajratish xususiyatiga ega, fonema varianti esa bu xususiyatdan mahrum.

Xulosa sifatida shuni aytish mumkinki, N. to‘:r va o‘:t so‘zlari misolida ma‘no ajratish xususiyatiga ega bo‘lgan to‘rtta o‘ning fonemalik xususiyatini darajalanish metodi orqali ko‘rsatgan.

Shoir alif va hoyi havvaz, vov va zamma, yoy va kasrali so‘zlar misolida fonema variantini distributiv metodi asosida ko‘rsatgan. Ularni o‘zaro o‘rnini almashtirib ishlatish mumkin. Afsuslanarlisi shuki, biz shu vaqtgacha N.ning bu ma‘lumotlariga e‘tibor bermay, Yevropa olimlarining til oldi, til orqa, singarmonizm kabi tilimizga yot qarashlari asosida ish olib borib, bebaho boyliklarimizni a, o, u, u, yo kabi sun‘iy belgilar bilan nashr qildik. Bu bilan ularni xalqimizdan uzoqlashtirdik. Mustaqillik endi bu xatolarga barham berishi kerak. Bundan tashqari bu misollar bizga uch xil ma‘lumot beradi: 1. N.ning eshitish qobiliyati nihoyatda kuchli bo‘lgan;

2. Fonetika mutaxassisi sifatida ma‘no ajratish xususiyatiga ega bo‘lgan fonema bilan bu xususiyatdan mahrum bo‘lgan tovushni farqlagan va Amerika olimlaridan qariyb olti yuz yil ilgari distributiv metoddan foydalangan;

3. Mumtoz o‘zbek tilida unlilar bir-biridan uzun–qisqalik bilan farqlangan. Turkiy so‘zlaridagi uzun–qisqalik N.ga aruzda erkin ijod qilishga keng imkon bergan.

Ad.: Алишер Навоий. Муҳокамат ул-луғатитайн. ТАТ. 10 жылдлик, 10-жылд. – Т., 2011; Маҳмуд Кошғарий. Девону луғатит турк. – Алмата, 2005; Нурмонов А. Тақриз // Маърифатга интилиш саодати. – Самарқанд, 2011.

E.U.

NAVOIY IJODIYOTINING OLAMSHUMUL AHAMIYATI – Ilm-fan, madaniyat, san‘at, ayniqsa, adabiyotning jamiyatdagi umumiy ahvoliga qarab, har qanday davlat yoxud hokimiyatning ichki dunyosi, ijtimoiy-siyosiy boshqaruvdan ko‘zlangan tub maqsadini bemalol anglasa bo‘ladi. Tarixga nazar tashlansa, ma‘rifat va madaniyatga keng e‘tibor qaratilgan mamlakatlarning deyarli barchasida ibratli yutuq va moddiy natijalar qo‘lga kiritilganligi oydinlashadi.

Taniqli tarixchi olim Z.V.To‘g‘onning yozi-shicha, turli imperiyalarga mansub va madaniyatning qadr-qimmatini har kishidan yuqori tushungan xon, sulton, podshohlarning hukmronlik umri ancha uzoq cho‘zilib, ular ko‘p ezgu ishlarni o‘zlaridan yodgor qoldirishgan. M-n, qoraxoniylardan Horun Bug‘roxon 40 yil, Yusuf Qodirxon 35 yil, Ahmad Arslon 27, xorazmshohlardan Ot-siz va Takash 28 yil, temuriylardan Jahongirning o‘zi 35, Shohruh mirzo 43, Sulton Ulug‘bek 41, Husayn Boyqaro 38 yil saltanat boshida turgan.

Adabiyot to‘laqonli adabiyot sifatida faoliyat ko‘rsatmog‘i u-n ijtimoiy barqarorlik, iqtisodiy ma‘murlik va siyosiy erkinlik sharoitidan benasib bo‘lmasligi zarur. Xususan, siyosiy erksizlik, mafkuraviy ta‘qiblar daho ijodkorlar yo‘liga ham to‘siqlar qo‘yadi. Abusaid mirzo hukm yuritgan zamonlarda shunday to‘siqlar N. qarshisida ko‘ndalang turgan. Shoir shunda xalq va Vatan ishqiga tayanib, din va tasavvufdan o‘ziga najot istab, dunyoqarashi ufqlarini kengaytirishga dadil uringan. N. ijodiyotidagi islomiy tushunchalar talqini soxtalashtirib yoki sayoz tarzda ko‘rsatilsa, shoirning asl qiyofasi tubdan xiralashib ketadi. Adl, insof, diyonat, imon, shafqat, himmat – kabilar-ni talqin qilishni N. islom mafkurasiga tayanib, zulm, zo‘ravonlik, haqsizlik va har turli bedodliklarni qoralashda ham undan ilhomlangan.

“H.A.”dagi zolim podshohlarga qarata yo‘naltirilgan so‘zlar, bir tomondan, mutafakkir shoirning odillik, adolatparvarlikka sodiqligini namoyish qilsa, ikkinchidan, rostlik, shijoat, kurashchanlikda sobitligini ko‘rsatadi:

*Eyki, qoviy ayladi davlat qo‘lung,
Zulm sori tushti va lekin yo‘ling.*

*Zulm o‘zungga fisqdur, ey hushyor,
Gum qil oni, bo‘lsa sanga hush yor.*

*Qasrki, bazm anda muhayyo bo‘lub,
Ziynati firdavsi muallo bo‘lub.*

*Pardalari rishtasi el jonidin,
La‘li-yu shingarfi ulus qonidin.*

*Shamsasi el moli bila zarnigor,
El dur-u la‘li bila gavhar nigor...*

*Zulmni tark aylavu dod aylagil,
Marg kunidin dog‘i yod aylagil.*

*Zulmung erur kunduz-u fisqing kecha,
Zulm ila fisqing necha, bo‘lg‘ay necha?*

*Gah-gahi yod ayla nadomatni ham,
Qaysi nadomatki, qiyomatni ham.*

N.ning badiiy va ilmiy ijoddagi olamshumul muvaffaqiyatlaridan so‘zlaganda, uning Movarounnahr zaminida kechgan yillarini ham nazardan hech soqit etmaslik kerak. Akad. V. Abdullayev N.ni, avvalo, “ko‘pchiligini o‘zbeklar tashkil qilgan Movarounnahr aholisining buyuk shoiri deb, so‘ngra, shuning b-n birga o‘z xalqiga qilgan ulug‘vor xizmatlari tufayli barcha taraqqiyparvar xalqlar shoiri deb tushunish lozim”, – deydi.

N. Samarqandga kelganida, ilm-fan, adabiyot, maorif va madaniyati tanazzulga yo‘liqqan Hirotga nisbatan boshqacha holat – “olimlar, shoirlarning Ulug‘bek an‘analarini jonlantirish yo‘lidagi harakatlarining guvohi bo‘lgan edi”.

Murakkab bir davr, ziddiyatli zamon voqea-hodisalariga to‘g‘ri nazar tashlashda ham, ilm va ma‘rifat kuch-quvvatiga ishonchning o‘shisi hamda adabiyotning umuminsoniy balandliklarga olib chiqish sir-asrorini teran o‘zlashtirishda ham Samarqand ilmiy-adabiy va madaniy muhiti N.ga yaqindan yordam ko‘rsatgan edi. Samarqanddan ustoz Sayyid Hasan Ardasheriga yozilgan she‘riy maktub N.ning kelajakda umumbashariy mavzu va g‘oyalarni badiiy talqin etishga qodir, o‘z qadri va imkonini xatosiz anglagan haqgo‘y san‘atkor o‘laroq shakllanganidan guvohlik beradi. Amir Temurning jahongirlikiga, Mirzo Ulug‘bekning ma‘rifatparvarligi va Xoja Ahrori Valining kashf-u karomatlariga guvoh bo‘lgan, Samarqandda o‘tgan hayot, ilm va irfon arboblardan olingan tahsil, madaniy-ma‘rifiy muloqotlar N.ni ilm-fan, odil siyosat, iqtisodiy ma‘murchilikka asoslangan buyuk davlatchilik tajribalari xususida o‘ylashga ham yo‘llagan. O‘sha fikr-mulohaza va xulosalarning ma‘lum bir qismi keyinchalik daho shoirning asarlari, xususan, “X.” dostonlaridan ham o‘rin olgan edi. Xullas, Samarqand o‘zining “salobatli tarixi, qizg‘in iqtisodiy va madaniy hayoti b-n ham Alisher zehnda chuqur va yoqimli xotiralar qoldirgan”dir.

*Temurxon naslidin sulton Ulug‘bek
Ki, olam ko‘rmadi sulton aningdek.*

*Aning abnoyi jinsi bo‘ldi barbod
Ki, davr ahli biridin aylamas yod.*

*Valek ul ilm sori topti chu dast,
Ko‘zi olinda bo‘ldi osmon past.*

*Rasadkim bog‘lamish – zebi jahondur,
Jahon ichra yana bir osmondur*

kabi misralarning dunyoga kelishida xotira va yoshlik taassurotlarining ham roli bo‘lgan.

Islom dini zaminida dunyoga kelgan ta-savvufning muhib va qiziquvchilari asta-sekin G‘arbda ham ko‘payib borgan. Shu ma‘noda

tasavvuf g'arblik va sharqliklarning tafakkurini bir-biriga bog'lovchi, birining axloqiy-ma'naviy ehtiyojini ikkinchisining yaqinlashtirib, ko'ngil hamjihatligini sobitlashtiruvchi ishq, ma'rifat va go'zallik yo'lidir.

N. rasman naqshbandiylik tariqatiga kirgan bo'lsa ham, hayotda, ijodda tasavvufning ilm va irfon jihatiga tayangan. Axloq tarbiyasida alohida natijalarni qo'lga kiritish, tafakkurni mahdudlik, qoloqlik iskanjalaridan ozod qilish, ruh va ko'ngil sir-asrorini kashf etishda N. haqiqiy ishq va ma'rifatdan mohirlik b-n foydalangan:

*Bo'lmasa ishq, ikki jahon bo'lmasin,
Ikki jahon demaki, jon bo'lmasin.*

Ilohiy va majoziy ishq uyg'unligidan tug'ilgan ushbu baytda "ikki jahon" iborasi faqat badiiy usul talabi b-n emas, balki mohiyat ehtiyojidan ham ikki bora takrorlangan. Modomiki, dunyo ishq tufayli va ishq zavqi b-n yaratilgan ekan, ahli olam ishqsizlik – dinsizlikdan battarligini anglashi barobarida teran idrok eta bilishi ham zarurdir.

"X."da yaratilgan asosiy qahramon va yordamchi obrazlardan tashqari, turli ijtimoiy tabaqa, guruh va toifaga mansub kishilar bir joyga jamlansa, birinchidan, irqi, millati, yashash shart-sharoiti, urf-odat va turmush ko'nikmalari o'zaro farqlanadigan bag'oyat ulkan izdihom b-n yuzma-yuz kelinsa, ikkinchidan, fikr-qarash, orzu-umid va umumiy intilishlardagi mushtaraklik ko'zga tashlanadi. Shunga ko'ra, "X." qahramonlarining biri-biridan yiroq millat vakillari ekanligi, ulardagi irqiy, milliy, diniy, mahalliy mayl, tushuncha, kayfiyat degan narsa o'quvchida alohida qiziqish paydo qilmaydi. Nima degan bo'lsa, "ulusqa marg'ub", nima yozgan bo'lsa, "ko'ngulga mahub" etilishini Xudodan tilagan N. chindan ham "o'z asarlarini, xususan, dostonlarini yozayotganda, xalqni, bitta xalqni emas, butun insoniyatni nazarda tutgan" va "yetti iqlim eli" ularga xaridor bo'lishini orzu qilgan.

Badiiy so'z b-n odamni odamga yaqinlashtirib, ulardagi o'zaro yiroqlik, xusumat va go'fillikka barham berishga hissa qo'shish oddiy yumush emas. N. ijodiy shaxsiyati, tafakkur kuch-quvvatiga inongani u-n ham olam ahliga murojaat qilib:

*Olam ahli bilingizkim, ish emas dushmanlig',
Yor o'lung bir-biringizgakim, erur yorlig' ish*

degan.

Turkiy tilda so'zlashuvchi qavm va xalqlar N.ning turli janr, xilma-xil mavzudagi asarlarini asrlar mobaynida o'qib-o'rganishgan. Bu jarayon oldingisidan necha bora bugun kengaygan. Zero, usmonli turk n.shunosi Yusuf Chetindog' aytganidek, "Turkiy xalqlar adabiyotida o'z talanti, bebaho ijodi b-n dong taratgan shoir va adiblar ko'p. Ammo aynan Navoiyga o'xshaydigan yo'q. Mana, Yunus Emroni olaylik. U faqat bizning xalqimiz orasida mashhur. Fuzuliy ozariylarning eng suyuqli dahosi. Maxtumquli turkmanlarning birinchi shoiri va h.k. Navoiy esa turkiy ellarning barisi u-n bir xilda qadrli va ularning hammasini o'z atrofida birlashtirishga qodir qalam sohibidir...". Mustaqillik va istiqloq dunyo xalqlarining N. shaxsiyati va ijodiga qiziqishini yanada erkinlashtirdi.

Ad.: Алишер Навоий. Хамса. ТАТ. 10 жилдлик, 6-8-жилдлар. – Т., 2011; Айний С. Асарлар. 8-жилд. – Т., 1967; Ҳайитметов А. Навоий лирикаси. – Т., 1961; Навоийхонлик суҳбатлари. – Т., 1977; Зоҳидов В. Улуғ шоир ижодининг қалби. Абдуллаев В. Навоий Самарқандда. – Т., 1968. Султон И. Навоийнинг қалб дафтари. – Т., 1969; Белинский В.Г. Адабий орзулар. – Т., 1977. Четиндог Ю. Алишер Навоий. – Т., 2013; Сирожиддинов Ш. Алишер Навоий: манбаларнинг қиёсий, текстологик таҳлили. – Т., 2011; Ҳаққул И. Навоийга қайтиш. 3-китоб. – Т., 2015.

I.H.

NAVOIY KULLIYOTI – N.K.ning jahon qo‘lyozma fondlarida 6 nusxasi mavjud:

1. Istanbul. To‘pqopi-Revan kutubxonasi, inv. 808. N. asarlari bo‘yicha tuzilgan kulliyotlarning birinchi tuzuvchisi shoirning o‘zidir, 1490-y. boshida N.da o‘z she‘riyatining kulliyotini tuzish fikri tug‘iladi. Butun umri davomida yozgan she‘rlarini to‘plab, to‘rt devondan iborat “X.M.” ni tartib berdi. Shoir bu g‘oyat mas‘uliyatli ishni o‘z davrining mashhur xattoti Darvesh Muhammad Toqiy b-n hamkorlikda amalga oshira boshlaydi. Kulliyotning mundarijasi va asarning joylashishini N.ning o‘zi belgilab bergan. Xattot Muhammad Toqiy “X.” dostonlari, “X.M.” devonlari va boshqa mavjud asarlarni juzv-juzv holida (oldindan kelishilgan o‘lchovda) ko‘chirib, kulliyot u-n tayyorlab beravergan. Shu jarayonda yangi yaratilgan asarlar ham ko‘chirib turilgan. Jumladan, 1498–1500-yy.da yozilgan “L.T.”, “M.L.”, “S.M.” asarlari ham mana shu kulliyot tarkibidan joy olgan. N.K.ga kirishi zarur bo‘lgan asarlar ko‘chirib bo‘lingach, ularning hammasiga umumiy bir so‘zboshi – “Munj.” asari yoziladi va N.K.ning boshlanishiga qo‘yiladi. “Munj.”ning 1500-y.da yozilganini hisobga olsak, demak, N.K. 1500-y.ning birinchi yarimida uzil-kesil tugalangan bo‘lib chiqadi. Bu fikrni quvvatlaydigan yana bir dalil 1500-y.ning oxirlarida yozib tugatilgan “M.Q.” ning ushbu kulliyot tarkibiga kirmay qolishidir. N.K.da N.ning turkiy tildagi 26 asari (“M.Q.”dan boshqa) kiritildi. N.K.ni Muhammad Toqiy Hirot shahrida besh yil (1495–1500) davomida ko‘chiradi. XVI asr boshlarida Turkiyaga olib kelingan N.K. hozirda Istanbul shahridagi To‘pqopi-Revan kutubxonasida saqlanmoqda. N.K.da Hirot ipak qog‘ozidan foydalanilgan, matn xafiy (ingichka) nasta‘liq xati, qora siyoh b-n yozilgan va she‘riy asarlar har sahifada 27 yo‘lli to‘rt ustundan joylashtirilgan. (Demak, har sahifada 108 misra). Qo‘lyozmaning ikki joyida kitobat ta‘rixi qayd etilgan. N.K. XV asr oxiridagi kitobat san‘atining eng yaxshi namunasi hisoblanadi.

N.K.ning boshqa nusxalari shoir vafotidan keyin tuzilgan va ko‘chirilgan.

2. Parij. Milliy kutubxona, inv. Supplu Turc. 316–317. Bu qo‘lyozma shoir vafotidan keyin tuzilgan birinchi kulliyot. Kitob 1526–27-yy.da Hirot shahrida xattot Ali Hijroniy tomonidan kitobat qilingan. Tarkibida N.ning 26 asari bor.

3. Sankt-Peterburg. M.E.Saltikov-Shchedrin nomidagi Davlat xalq kutubxonasi Sharq qo‘lyozmalar bo‘limi, inv. Dorn-558. Bu qo‘lyozma MDH dagi N.K.ning eng mukammali. Qo‘lyozma 1007/1598–99-yy.da Eronning Qizilog‘och shahrida xattot Nazarali Fayziy tomonidan kitobat qilingan. N.K.ning bu nusxasi N.ning 21 asarini o‘z ichiga oladi. Qo‘lyozma Hirot ipak qog‘oziga nafis nasta‘liq xatda bitilgan. Sarlavhalar rangli siyohlarda va oltin suvida yozilgan. Matn har sahifada 25 yo‘lli 4 ustunda joylashgan va rangli jadval ichiga olingan. Har bir asarning boshlanishida nafis unvonlar bor. N.K. 722 varaqdan iborat.

4. London. Britaniya qirolligi Osiyo jamiyatining kutubxonasi, inv. OR 47. Qo‘lyozmaning kitobat joyi, ta‘rixi va kotibi noma‘lum. Qo‘lyozma ko‘p uringan, oralarida ancha varaqlari yo‘qolgan. Tarkibida N.ning 16 asari saqlanib qolgan. Matn mayda nafis nasta‘liq xatida kitobat qilinish, har sahifada 27 yo‘lli to‘rt ustunda joylashgan va rangli jadvallar ichiga olingan. Har bir asar badiiy unvon b-n boshlangan, 4 minatyura bor, N.K. 632 varaqdan iborat.

5. Istanbul. Sulaymoniy kutubxonasi, inv. 4056. Bu ham N.K.larining mukammal nusxasi, biroq kitobat joyi, ta‘rixi va kotibi ko‘rsatilmagan. Bu nusxa N.ning 26 asarini o‘z ichiga oladi. Matn mayda nasta‘liq xatida bitilib, har sahifada to‘rt ustunda joylashtirilgan, 787 varaq.

6. Toshkent. ShQM. Inv. 316. Ushbu qo‘lyozma XIX asrga mansub. Uni xattot Abdurahim ibn Muhammadfozil Qoshg‘ariy 1824–30-yy. davomida Qoshg‘ar shahrida ko‘chirgan. Qo‘lyozma tarkibida shoirning 18 asari mavjud. Matn jaliy (yirik) nasta‘liq xatida bitilgan, she‘r

matni to‘rt ustunli 19 yo‘lli, dostonlar matni olti ustunli, 27 yo‘lli, nasriy asarlar 19 yoki 20 yo‘l-da joylashgan. Har bir asar boshlanishida zarhal lavhalar mavjud. Qo‘lyozma 692 varaqdan tashkil topgan.

Ad.: Navoiy kuллиёти. Тошкент. ЎзР ФА ШИ. Инв. 316; Алишер Навоий. ТАТ. 10 жилдлик, 1-10-жилдлар. – Т., 2011.

Muh.A.

NAVOIY MAQBARASI Hirotida, Injil arig‘i va Mirzo Pahlaviy madrasasining janubi-g‘arb tomonida joylashgan. N.M.si keyinchalik atrofidagi binolar qatori tekislanib tashlangan, lekin N. muxlislari qabr shaklida qilib atrofni o‘rab qo‘yishgan, o‘sha yerlik aholi, hatto maqbara tuprog‘ini teri kasalliklar u-n dori sifatida ham ishlatganlar. Hayit kunlari shoir muxlislari qabr atrofida sham‘ yoqib chiqishar, hayitning birinchi kundan N. qabri ziyoratchilar b-n to‘lib ketar ekan. 1908-y. Hirot hokimi Amir Habibulloxon tashabbusi b-n qabr atroflari tekislanib, qabr ustiga to‘rt burchakli qora marmar qo‘yiladi va bir tup ko‘chat o‘tqaziladi, keyinchalik butun qabrga soya solgan ekan. N.M.si shu holatda to 1946-y.gacha turgan. Hirot hokimi Abdullo Malikiy 1947-y. Hirotidagi maqbaralarni ta‘mirlashga va ba‘zilarini qaytadan qurishga buyruq oladi. Shu singari N. maqbarasini tiklash maqsadida Hirotidagi mashhur muhandislarni jalb etadi, shulardan Oqoyi Hoji G‘ulomhaydar Muxtorzoda N.M.ning ta‘mirlash ishlarini o‘z zimmasiga oladi. Maqbara gumbazi chiroyli ko‘rinishda qad rostlagan va devorida Xondamirning N. vafotida yozgan marsiyasi yozib qo‘yilgan:

*Janobi Amir hidoyatpanohi,
Ki zohir az-u gasht osori rahmat.*

*Shud xor-zori jahon suyi bog‘i,
Ki onjo shukufta ast gulzori rahmat.*

*Chu nozil shud anvori rahmat ba ruhash,
Bijo‘ soli favtash zi “Anvori rahmat”*

Ad.: Муҳаммадқуб Воҳидий. Амир Алишер Навоий – Фониий. – Кобул, 1346 ҳ.

Muh.A.

NAVOIY MASALLARI O‘zbek adabiyoti tarixida N. masal janrining ham ilk yetuk namunalarini yaratgan ijodkordir. To‘g‘ri, shoir o‘zining bu tur asarlarini “masal” atamasi b-n yuritmaydi, balki o‘sha davrdagi joriy adabiy an‘analarga muvofiq “hikoyat, tamsil, hikmat” kabi nomlar ostida keltiradi, ba‘zan esa, bunday namunalar yirik asarlarning bob fasllari qismida hech qanday nomsiz uchraydi. Aytish kerakki, N. o‘z masallarining birortasini ham mustaqil adabiy janr namunasi sifatida, aytaylik, chiston (lug‘z), qit‘a yoki muammolari kabi maxsus yaratgan emas – ularning hammasi yirik asarlari tarkibida, shu asarning uzviy bir qismi tarzida yaratilgan. Yaxlit yirik asar (bob yoki fasl) ning yetakchi g‘oya-motivlarini hayotiy lavha, taqqoslar vositasida namoyish etishi jamiyat va tabiat voqea-hodisalari misolida izohlash va dalillash vazifasi yuklatilgan bu namunalar, ayni zamonda, mustaqil va tugal asar xarakteriga ham ega. Gap shundaki, ularning har biri o‘z mazmuni, kompozitsion qurilmasi, syujet chizig‘i, obraz-personajlari, tuguni-yechimi, mantiqiy xulosa-yakuni, qisqasi, mustaqil badiiy asar u-n barcha talab-belgilariga ega bo‘lib, shartli ravishda ajratib olinganida ham, ma‘lum g‘oyaviy-estetik va axloqiy-tarbiyaviy vazifani bajarib kelmoqda.

M-n, “S.I.” dostonining “Yigitlik bahorning xushlug‘i va bahor yigitligining dilkashlig‘ida gul va bulbuldek barg va navo tuzmak...” jumalari b-n boshlanuvchi bobga ilova qilingan va n.shunoslikda shartli ravishda “Bulbul va Zog‘”, – deb yuritiluvchi masal xuddi shundaydir. “Bulbul hikoyatikim, aning gulbongidin zog‘ yoliqib... ta‘n qildi va aning fasih javobidin o‘zgacha so‘zin bildi”, – deb nasriy sarlavha qo‘yilgan bu masal bahor-gul faslining go‘zalligi va jonbaxsh

xususiyati, fayz-u latofatini madh etuvchi yetakchi bob b-n g'oyaviy-badiiy birlikni tashkil etadi, natijada dostonning tarkibiy bir qismiga aylanaadi. Ayni zamonda, u ayrim holicha masal janrining yetuk bir namunasi hamdir, chunki unda mustaqil asarga xos barcha asosiy komponentlar mavjud va shu jihatdan alohida holda ham tugal mazmun-g'oyani yetkaza oladi. Bu xususiyat shu dostondagi "Bor ermish burun chog'da kozibvashe" – misrasi b-n boshlanuvchi besh baytli mo'jaz masalda ham to'la yuzaga chiqqan. Dostonning "Tuzluk ta'rifidakim" bobi tarkibida keluvchi bu masalda yetakchi g'oya – rostlik, to'g'rilik, haqgo'ylik madhi o'ziga xos bir shaklda aldamchilik, firibgarlikning tanqidi, yolg'on so'zlashning xunuk oqibatini namoyish etish orqali davom ettiriladi. Shu b-n birgalikda unda to'la mustaqil syujet ishlangan, masal janrining bosh talablariga qat'iy rioya qilingan, qissadan hissa chiqarilgan:

*Agar qilmadi el himoyat sanga,
O'zungdin kerakdur shikoyat sanga.*

N. "H.A." dostonining ayrim maqolatlari ham mustaqil syujetli masallar ilova qilgan. "Rostlik ta'rifiga" bag'ishlangan o'ninchi maqolatida, m-n, sofdillik, to'g'rilik insonni ulug'lovchi oliyjanob fazilatlar sifatida ta'riflanadi, va aksincha, egrilik, qalbakilik, yolg'onchilik kishilik sha'niga dog' tushiruvchi illatlar sifatida qoralanadi. Bu yetakchi mavzu va g'oya maqolatga ilova qilingan va har jihatdan mustaqillik xarakteriga molik holda masalda ham davom ettiriladi. "Durrojning yolg'onni chin o'rnig'a ayturi din hodisa domig'a tushganida chin so'zni sher yolg'on sog'inib, faryodig'a yetmagoni va ani balo domidin xalos etmagoni" deb nomlangan bu masalda hayvonot dunyosidan olingan hayotiy lavha vositasida yolg'onning fojeaviy yakunga olib kelishi namoyish etiladi, asosiy maqolat g'oyasi yana bir bor tasdiqlanadi. N. masallari (ko'pgina hikoyat, tamsil, hikmatlarning masal xarakteriga egaligi ham nazarda tutiladi) shoir

umumijodi u-n xos bo'lgan kuchli didaktik-tarbiyaviy yo'nalish hamda tanqidiy-satirik munosabatning aniq ko'rinishidir. Yuksak axloqiy tamoyillarni, chin insoniy fazilatlarini, N.ning o'z ta'biri b-n qisqacha aytganda, "odamiy"likni faol targ'ib etuvchi didaktika va tanqidiy-satirik yondashuv zaminida ijobiylik madhi va salbiylik inkori yotadiki, bu bosh leytmotiv N.ning masallarining asosiy mag'zini tashkil etadi. N. masallari faqat xalqchil mazmuni va g'oyaviy barkamolligi, ibratomuz mohiyati bilangina emas, balki, badiiy-tasviriy vositalarning mukammalligi, ichki pishiq qurilmasi, har bir obraz faoliyatining mantiqiy asoslanganligi jihatidan ham ajralib turadi. Shoir aniq g'oyaviy maqsad va katta badiiy mahorat b-n ijtimoiy hayot voqea-hodisalarini, jamiyat va kishilikka xos belgi-xislatlarni janrning yetakchi talab-shartlariga to'la muvofiq holda hayvonot olamiga ko'chiradi, bu olamning aniq vakillarini "insonlashtiradi", natijada, Durroj, Sher, Bulbul va Zog'larning har biri ijtimoiy xarakter darajasiga ko'tariladi.

N. o'zining qator yetuk masallari b-n adabiyotimizda bu janrning qat'iylashuvi va rivojlanishiga jiddiy hissa qo'shdi.

Ad.: Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброр. ТАТ. 10 жылдлик, 6-жылд. – Т., 2011; Абдугафуров А. Навоий ижодида сатира. – Т., 1972.

A.A.

NAVOIY MUHRI – Q: Navoiy dastxati.

“NAVOIY NASRI NAFOSATI” – taniqli n.shunos olim, O'zbekiston Qahramoni Suyima G'aniyevaning N.ning nasriy asarlari yuzasidan olib borgan tadqiqotlarini o'zida jamlagan kitobi (2000). Kitob N. nasrining umumiy manzarasini o'quvchi ko'z oldida gavdalantiruvchi so'zboshi b-n ochiladi. Undan muallifning "M.Q.", "M.N.", "M.L.", "X.M.", "H.S.H.A.", "H.P.M.", "M.", "V.", "Munj." asarlari tahliliga bag'ishlangan, shuningdek, "Xamsa" sarlavhalari nasr namunasi sifatida o'rganilgan, shoir nasrida nazmning

o‘rni va N. nasrida muallif qiyofasi kabi masalalarga bag‘ishlangan maqolalari ham o‘rin olgan. Kitobga birgina “M.N.” tazkirasiga bag‘ishlangan 5 ta maqola kiritilgan: tazkiraning tarkibiy tuzilishi, yozilish tarixi, forsiy tarjimalari, uning ta‘sirida yozilgan tazkiralalar, “M.N.” tazkirasida turkman adabiy muhitiga oid ma‘lumotlar. Kitob N. nasrini o‘rganishda muhim ahamiyatga ega.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Фаниева С. Навоий насри нафосати. – Т., 2000.

E.O., N.J.

**NAVOIY NASRIY ASARLARINING
RUS TILIGA TARJIMALARI** – N.ning nasriy merosi asarlarining salmoqli qismini tashkil etadi. Bu merosni rusiyzabon o‘quvchilarga yetkazish ham muhim vazifalardan biridir. N. asarlarini rus tiliga tarjima qilishda S.G‘aniyeva, A.Malexova, A.Rustamov, M.Starostin, I.S-hamsimammedov singari olim va tarjimonlar ishtirok etgan. N.ning 13 ta asaridan 7 tasi rus tiliga o‘girilgan va nashr qilingan. Bular “M.Q.”, “M.L.”, “M.N.”, “H.S.H.A.”, “H.P.M.”, “M.”, “N.J.” asarlaridir.

“M.Q.” tarjimasi A.Rustamov va A.Starostin tomonidan amalga oshirilgan. Umumiy matn A. Rustamov tomonidan, undagi she‘riy parchalar A.Starostin tomonidan o‘girilgan. Ushbu tarjimaning katta bir yutug‘i uning asliyatdagi singari saj‘ b-n tarjima qilinganidir. Bu hol N. nasrining badiiyatini rus tilida iloji boricha to‘laroq ko‘rsatib berish imkonini yaratgan va tarjimaning ravonligini ta‘minlagan. Buni quyidagi parcha misolida ko‘rish mumkin: “Тот, кто много говорит и всегда обжирается, тот в ад скорее попасть собирается. Тот, кто любит говорить и в обжорство влюблен, тот честь и мудрости лишен. Завистник – больной, который из-за губительной болезни жертвует собой.

*Развратники и винопродавцы –
это самые вредные наглецы.*

*Тот, кто злословием живет,
нечистоты жуёт.
Тот, кто опиум и анашу употребляет,
людской облик теряет.
Алчный все время о чужом имуществе
тоскует, и жизнью рискует”.*

Tarjimaning yana bir qimmatli jihati uning bevosita asliyatdan o‘girilganidir. Ushbu tarjimani N. nasriy asarlari tarjimalari orasida muvaffaqiyatli chiqqanlaridan biri, deb hisoblash mumkin. N.ning tilshunoslikka doir asari “M.L.”ni rus tiliga A.Malexova o‘giran. Ma‘lumki, bu N.ning eng murakkab asarlaridan biri, zero, unda so‘zlarning turli ma‘nolari, ma‘no ottenkalari, kam qo‘llaniladigan, faqat o‘sha tilning bilimdonlarigagina ma‘lum bo‘lgan so‘zlar bor. Bularning bari tarjimon u-n katta qiyinchiliklar tug‘dirishi tabiiy. Shunga qaramy, A.Malexova bu ishning uddasidan chiqqan. To‘g‘ri, ayrim o‘rinlarda so‘zlar tarjima qilinmay, asliyatdagi so‘zlarning o‘zi berilgan. M-n, N. keltirgan yuzta fe‘l rus tiliga o‘girilmagan. Asar tarkibidagi she‘rlar she‘riy shaklga o‘girilmay, ularning ma‘lum mazmuni berilgan.

“M.N.”, “H.S.H.A.” va “H.P.M.” asarlarining rus tiliga tarjimalari S.G‘aniyeva qalamiga mansub. Ushbu tarjimalarning ijobiy jihati sifatida ularda N. asarlaridagi jumla qurilishi va bayon tarzining saqlab qolinganini qayd etish lozim. Eng asosiysi, tarjimon matn ma‘nosini aniq va ravshan ifodalashga muvaffaq bo‘lgan. Matndagi she‘rlarning mazmuni berilgan. Har uch asar ham rus tiliga qisqartirishlarsiz, to‘liq tarjima qilingan.

“Munj.” asari ham S.G‘aniyeva tomonidan tarjima qilingan. Ushbu asar hajman kichik bo‘lsa ham, N. qalbining o‘y va intilishlarini o‘zida ifoda etgan va juda katta emotsional kuch b-n yozilgan. Tarjimada “M.”ning ana shu xususiyatlari aks etgan, xususan, asarning kuchli, o‘ziga xos rafosi saqlab qilingan: “О, мой Аллах, разве Адам сам по себе удостоился престола без воли твоей, разве это было бы возможным благодаря проделкам шайтана?!”

О, мой Аллах, ты предпоределяешь и разврат, и распутство, и благочестие, и набожность, то почему же судишь слабых людей за их пороки?

О, мой Аллах, я нуждаюсь в твоей милости ибо я достоин твоей щедрости, ибо многочисленны мои ошибки и проступки.

О, мой Аллах, если я поведаю свои печали кому либо и он отвергнет меня, то к тебе обращусь я, но если ты отвергнешь то что же мне делать и к кому мне обратиться?!”

N.ning rus tiliga tarjima qilingan asarlaridan biri “V.”dir. Uni I.Shamsimammedov o‘g‘irgan. Tarjimada originalga xos bo‘lgan jumla qurilishi, bayon tarzi izchil saqlanmagani ko‘zga tashlanadi, xususan, yirik sintaktik birliklar va butunliklar bir nechta jumlar va gaplarga bo‘lib tashlangan holda o‘girilganligini ko‘rish mumkin. Bu hol asarning muqaddima qismi tarjimasida ko‘proq namoyon bo‘ladi. Shuningdek, ayrim o‘rinlarda jumlar ma‘nosi aniq va to‘g‘ri ifoda etilmagan.

“M.N.”, “H.P.M.” va “H.S.H.A.” asarlari N. asarlarining rus tilidagi 10 jildlik nashri u-n maxsus tarjima qilingan va chop etilgan. “M.L.”, “M.Q.” tarjimalari ham 1-marta ana shu 10 jildlik tarkibida nashr etilgan. “M.”, “V.” tarjimalari keyinroq amalga oshirilgan va alohida nashrlar sifatida chiqqan.

“M.” tarjimasida, shuningdek, Moskvada ham nashr etilgan.

Ad.: A.Navoi. Собрание избранных. Жизнеописание Сайида Хасана Ардашера. Жизнеописание Пахлавана Мухаммеда. Собрание сочинений в 10 томах, том 9. – Т., 1970; Аlisher Navoi Возлюбленный сердце. Суждение о двух языках. Собрание сочинений в 10 томах, том 10. – Т., 1970; Аlisher Navoi. Мундаджат. – Т., 1991.

Q.E.

NAVOIY QIT’ALARIDA “FALON” TURKUMI. “Falon” obrazi qo‘llangan qit’alar o‘zbek mumtoz adabiyoti, xususan, N. ijodining o‘ziga xos kashfiyotlaridan biridir. “O‘zbek tilining izohli lug‘ati”da falon so‘zi quyidagicha izohlangan: 1. Narsa, shaxs yoki voqea-hodisa, ular haqidagi biror xususiyat, belgini aniq bildiruvchi so‘zlar o‘rnida ishlatiladi. 2. Biror xususiyat yoki hodisaning, jarayonning miqdori juda ortiqligini, yuqori darajada ekanini bildiradi. 3. Odob-axloqqa zid, aytish uyat hisoblangan so‘zlar o‘rnida qo‘llanadi.

Xalq orasida falon kimdir, birov, boshqa bir, qandaydir kabi ma‘nolarda ishlatiladi. Bu so‘z ko‘pincha umumiylik, ko‘plik, noaniqlik mazmunlarini ham ifodalaydi. Mumtoz she‘riyatda “falon” obrazining yuzaga kelishi va o‘rinlashishida falon so‘zidan anglashilgan yuqoridagi ma‘nolar g‘oyatda muhim asos bo‘lib xizmat qilgan. N.ning “falon” turkumiga mansub qit’alari haqida adabiyotshunoslikda ba’zi bir fikr-mulohazalar bildirilgan. Prof. I.Haqqulning yozishi-cha, “...oddiy odamlar orasidan chiqqan “falon” bilan, siyosatda yoki amaldor toifasiga mansub “falon” boshqa-boshqa kimsa: birining yuzsizligi, fitnakorligi va o‘jarligi ikkinchisiga aynan o‘xshamaydi”. Ulug‘ shoir “falon” turkumida yengil kinoya va o‘tkir kesatiq mazmunlarini o‘zaro uyg‘unlashtirib, jamiyatdagi turli tabaqa va soha kishilarining xarakteri, xatti-harakatlariga xos qusurlarni ayamadan ochib tashlaydi. Bizningcha, qit’alarida o‘z davrining hukmdorlarini (Abusaid Mirzoni eslang) mardona turib tanqid qilgan N. (masalan, “Jahon ganjiga shoh erur ajdaho...”, – deb boshlanuvchi yoki “Devoni Foni”dagi “Ey falon, so‘xti xaloyiqro...”, – deb boshlanuvchi qit’a) zamonasining qandaydir bir boyi-yu imomi, fisq-fasodchisi-yu kotibining nomini keltirishdan hech qachon qo‘rqmagan. Aksincha, bunday kimsalar shunchalik ko‘p bo‘lishganki, ularning barcha salbiy xususiyatlarini “falon” timsoli vositasida tipiklashtirgan, umumlashtirgan. N.ning “falon” turkumidagi qit’alarini mazmuniga ko‘ra quyidagicha tasniflash mumkin:

1) fisq-fujurchi, g‘iybatchi, ig‘vogar “falon”lar qoralangan qit’alar (masalan, “Birov bobidakim, bu saroyin sotib, fisq asbobi tuzdi va bu fisq asbobi bila ul saroyin buzdi” sarlavhali qit’a);

2) fitnakor, g‘alamis, xudbin, odamlar orasiga nifoq solib yuradigan xudparast “falon”lar tanqid qilingan qit’alar (chunonchi, “Fuzul el bobidakim, bor ishga daxl qilurlar va har xorij ishga doxil dururlar” sarlavhali qit’a);

3) baxil, xasis, manfaatparast “falon”lar mazmamat qilingan qit’alar (jumladan, “Ashhabning tuvog‘i berkligin temurga o‘xshatqondek o‘zin ham berk ekan jihatdin temurbo‘z debtur” sarlavhali qit’a);

4) mas‘uliyatsiz, bilim-saviyasi sayoz, nodon “falon”lar qoralangan qit’alar (masalan: “G‘alat bir kotib bobida qalam surmag-u qorasining g‘alatin yuziga kelturmak” sarlavhali qit’a);

5) ikkiyuzlamachi, munofiq, riyokor “falon”lar tanqid qilingan qit’alar (masalan, “Masx bobidakim, masxarayedur betariq takallum surmak” sarlavhali qit’a);

6) jafokor, zolim “falon”lar fosh etib yozilgan qit’alar (masalan: “Ba‘zining nesh-u jafosidin nola qilg‘ani va kelsalar, qova olmasa, muxlisni o‘z qocharig‘a havola qilg‘ani” sarlavhali qit’a).

M-n, “G‘alat bir kotib bobida qalam surmag-u qorasining g‘alatin yuziga kelturmak” sarlavhali qit’a:

*Falon kotib ar xatni mundoq yozar,
Bu mansabdin ani qo‘parmoq kerak.*

*Yuzin nomasidek qaro aylabon,
Qalamdek boshin dag‘i yormoq kerak.*

*Qarodin qarog‘a beribon uloq,
Qalamravdin ani chiqarmoq kerak.*

“Navoiy asarlari tilining izohli lug‘ati”da g‘alat so‘zi yanglish, xato, sahv, noto‘g‘ri, yolg‘on deb izohlangan. Sarlavhadan anglashiladi-ki, qit’a “g‘alat”, ya’ni xato qiluvchi yoki xatni noto‘g‘ri ko‘chiruvchi “bir kotib” haqida nado-

mat b-n yozilgan. Sarlavhaning ikkinchi qismi (“qorasining g‘alatin yuziga kelturmak”) badiiy sayqal va ifodaning yorqin namunasidir. Aniqrog‘i, iyhom san‘ati talabiga ko‘ra, undan ikki mazmun anglashiladi: qalamning qorasini yuziga surtmoq (1) va aybini oshkor qilib, yuziqora yoki yuzini shuvut qilmoq – uyaltirmoq (2). Aslida, sarlavhadanoq ulug‘ shoir kotiblik ilmini yaxshi o‘zlashtira olmagan, o‘z ishiga o‘ta mas‘uliyatsizlik b-n qaraydigan xat sohiblariga so‘z vositasida haqqoniy ko‘zgu tutadi. Qit’adagi “falon kotib”ning axloqiy qiyofasini yanada ravshanroq tasavvur qilish uchun “Mahbub ul-qulub”da berilgan “Kotiblar zikrida” faslidagi mulohazalarga e’tibor qilish kifoya – masala to‘la oydinlashadi. “M.Q.”da xatni chiroyli husnixat b-n yozuvchi kotib haqida mana nima deyilgan: “Xushnavis kotib so‘zga oroyish berar va so‘zlaguvchiga osoyish yetkarur”. Ammo xati chiroyli bo‘lsa-yu, diqqati sust bo‘lsa – xatni turli xatolar bilan yozsa-chi? Ayonki, arab alifbosidagi harflarda nuqtalar ham muhim ahamiyatga ega: kotibning birgina diqqatsizligi so‘zning asl ma’nosiga, xatning mazmuniga zarar yetkazishi, deylik, habib – do‘st so‘zi habis – yaramas, muhabbat kalimasi esa mehnat tarzida o‘qilishi ham mumkin. Bunday xatolarga yo‘l qo‘yadigan kotibga nisbatan ulug‘ shoir juda keskin munosabat bildiradi – uni la’natlaydi: “Xushnavis hamkim, sahv (xatosi) ko‘p bo‘lg‘ay – ilgi falaj illatig‘a (kasalligiga) jo‘b (mubtalo) bo‘lg‘ay. Ulki, bejo nuqta bila “habib”ni “habis” qilg‘ay va “muhabbat”ni “mehnat” – aningdek habisi mehnatzadag‘a yuz la’nat”. Yomon, badxat, savodsiz kotib xususida bo‘lsa N.ning qarashlari yuqoridagi qit’a mazmunini yana ham to‘ldiradi: “Yamon kotib manzili qalamdonidek choh aro bo‘lsun, qalamidek boshi yaro va yuzi qaro bo‘lsun”. Bunday kotibning jazosi qanday bo‘ladi, deysiz? N. qit’ada shu kabi noshud va no‘noq kotiblarga ham keskin hukm e’lon qiladi. Shoirga ko‘ra, uni kotiblik mavqeyidan tushirish, ya’ni haydab solish, qolaversa, xalq oldida o‘zi yozgan xatolarga to‘la xatdek yuzini qora qilish va “qalam”ning uchini yo‘ngandek

“boshini yor”ish kerak. Faqat shumi? Yo‘q! Bu “qora” ishi – qilmishi uchun “qora” – qattiq jazo berib, ya’ni “qarodin qaroga beribon uloq”, uni “qalamrav”dan – mamalakatdan butkul badarg‘a qilish lozim. Kotibning xatosi o‘quvchini haqiqatdan chalg‘itishi, xat mohiyatini yanglish tushinishga sabab bo‘lishi, kayfiyatiga salbiy ta’sir ko‘rsatishi mumkin. Shu bois qit‘aning lirik qahramoni bunday kotiblarga shafqat qilmaydi – o‘tkir tanqid tig‘ini yalang‘ochlaydi. Yuksak badiiy ifoda va ma’noning teranligi faloniy turkumiga oid mazkur qit‘aning estetik ta’sirchanligini yanada oshirib, ulug‘ shoirning maqsad-muddaosini yuzaga chiqarishga ko‘mak bergan.

“Falon” turkumidagi qit‘alarning hammasida ham “falon” obrazini yaratishda umumlashtirish, tipiklashtirish tamoyiliga tayanilgan deb bo‘lmaydi. Ayrim qit‘alarning sarlavhasida “birov” obrazi keltiriladiki, bu ham “falon”ning real, hayotiy bir shaxs ekanini dalillaydi. Jumladan:

“Birov bobidakim, bu saroyin sotib, fisq asbobi tuzdi va bu fisq asbobi bila ul saroyin buzdi”

*Faloni mardak ar sotti saroyin,
Demakim, ul saroyin yaxshi tuzdi.
Qilib ikki saroyig‘a ajab ish,
Bu birni sotti-yu ul birni buzdi.*

Qit‘a fisq-u fujurga yon bergan bir kimsa – “faloni mardak” haqida nafrat va taassuf bilan yozilgan. Ulug‘ shoir parallelizm vositasida maqsad-muddaosini yuzaga chiqarish uchun o‘ziga xos yo‘l tanlaydi: ikki – biri sotilgan, boshqasi yangi barpo etilgan – saroy timsol-tushunchalari orqali “falon”ga munosabatini jonli ifoda etadi. Ikki saroydan ham fosiqqa manfaat yo‘q, ya’ni “Bu birni sotti-yu ul birni buzdi”. Qit‘a mazmunini teranroq tushunish uchun “Mahbub ul-qulub”dagi mana bu “tanbeh”ni keltirish o‘rinli bo‘ladi, nazarimizda: “Fisq shumlig‘idin o‘zingni yaxshilardin huratma va yomonlar arosida qotma. Ul shum agarchi aqlg‘a majruhdur, ammo nafsg‘a mahbubdur, agarchi Haq yo‘lida mag‘umdur, ammo shayton yo‘lida marg‘ubdur”.

Atrofida fisq-u fujur, g‘iybat-u ig‘vo, kizb-u adovat qo‘zg‘ab, ming turfa hiyla-yu nayranglarga usta bo‘lgan shaytonsifat “falon”lardan N. aziyat chekmagan deysizmi? Zulm tig‘ini qo‘lida tutgan, ilon kabi jafu “neshi” – zahri-ni sanchib olishga har lahza shay turgan ayrim kimsalarning nohaqliklaridan shoir ham chetda qolmagan. Bu mulohazalarimizning tasdig‘i uchun yana “M.Q.” asariga diqqat qaratamiz: “Davr bevafolari javridin dod va dahr behayolari zulmidin fig‘on-u faryod! To olam binosidur bu o‘tg‘a hech kishi mencha o‘rtanmaydur, to bevafolig‘ ibtidosidur bu yoling‘a hech kim mendek churkanmaydur. Zamon ahli bevafolig‘idin ko‘ksunda tunganlar va davron xayli behayolig‘idin bag‘rimda tikanlar, har qaysig‘a raqam uray desam, Ayyub sabri anga vafo etmas va qalam suray desam, Nuh umrida tamomg‘a yetmas. Haq alarg‘a rahm va insof sari tavasul bergay yo bu mahrum jafokashg‘a sabr va tahammul bergay”. Quyidagi qit‘ada esa N. ana shunday zulmkor kimsalarning badiiy qiyofasini “falon” timsoli orqali gavdalantiradi:

*Manga yetsa ming zulm neshi falondin,
Ilojida holing‘a hayron qolurmen.
Jafu qilg‘oli qo‘ysa vayronima yuz,
Agar qavlay olmon, qocha xud olurmen.*

Umuman, ulug‘ shoirning “falon” obrazi keltirilgan qit‘alarida davr, zamon va ijtimoiy muhitning turli ma’naviy, axloqiy masalalariga e’tibor qaratilib, ayrim toifa kishilarning jamiyat hayotiga dog‘ bo‘lib tushadigan g‘ayriinsoniy nuqson-u qusurlari o‘tkir tanqid ostiga olingan. “Falon” turkumidagi qit‘alar orqali buyuk mutafakkirning go‘zal ma’naviy dunyosini teranroq kashf etishga, o‘lmas asarlarida ilgari surilgan saxiylik, rostgo‘ylik, mardlik, ochiqko‘ngillik kabi oliyjanob insoniy fazilatlar mohiyatini kengroq anglashga ham yo‘l topiladi.

Ad.: Аlisher Navoiy. Хазойин ул-маоний. Т.АТ. 10 жилдлик, 1–4-жилдлар. – Т., 2011;

Исҳоқов Ё. *Навоий поэтикаси*. – Т., 1983; Ҳаққул И. *Касби камол ўзни танишидир*. – Т., 2021; Ҳудоёрова М. *Алишер Навоий шеър-иятида қитъа жанри: Филол.фан.б.ф.док. дисс.*. – Тошкент, 2022; Орзибеков.Р. *Лирикада кичик жанрлар*. – Т., 1976.

М.А

NAVOIY TAXALLUSLI SHOIRLAR –

Adabiyotimiz tarixida bir shoirning bir nechta taxallus tanlagani hamda bir nechta ijodkorning bir taxallus b-n ijod qilgani ko‘p uchraydi. Jumladan, turli tarixiy-adabiy manbalardagi ma‘lumotlarga qaraganda, N.dan tashqari yana o‘ndan ortiq shoir o‘z she‘rlarida “Navoiy” taxallusini qo‘llagan. Tazkiralarda o‘n bitta Navoiy taxallusli shoir nomi qayd etilgan:

Navoiy Mir Alisher (tazkiralarda “Navoiy Chig‘atoy” ham deyiladi).

Navoiy Xurosoniy (Mullo Navoiy). Bu shoir N.ning yaqin zamondoshi bo‘lgan. Chunki bu haqidagi ma‘lumot Faxriy Hirotiyning “Majolis un-nafois” tarjimasiga (XVI asrning boshlari) qilgan ilova bobida keltirilgan.

Navoiy mulla Shamsuddin Muhammad (Koshoniy). “Tuhfayi Somiy” (1550) ma‘lumotiga qaraganda, shoir XVI asrning birinchi yarmida ijod qilgan. Yaxshi odat va xushnavollikda o‘z davrining yagonasi bo‘lgan.

Navoiy Bobosulton (Qumiy) – darveshona hayot kechirgan. Shoh Abbos Moziy (hokimiyati 1588-1628) ning unga nisbatan e‘tiqodi kuchli bo‘lgan.

Navoiy Bofaqiy (XII asr) – Bofaqning qozizodalaridan bo‘lgan. U haqida faqat Oyatiyning “Tarixi Yazd yo otoshkadayi Yazdon” asarida ma‘lumot berilgan.

Navoiy Muhammadsharif (Karbal) – XVI asrning ikkinchi yarmida ijod etgan. “Nafois ul-maosis”da yozilishicha, u “... yaxshi tolib ul-ilm va sho‘xta‘b, javonliqda sohibi husnlarin ziyoda va misli yo‘q erdi. Hindustong‘a kelib, hazrati oliyning (ya‘ni Akbarshohning) altofi oliylaridin mumtoz va sarafroz bo‘ldi...”. Akbarobodda va-fot etgan.

Navoiy Pirzoda – bu haqida “Nafois ul-maosis” asarida shunday ma‘lumot beriladi: “Sabzavoriydur. Latif ta‘b va zarifva‘zlig‘i yaxshi hol paydo qilg‘on. Fanni musiqiyda tamom mahoratli bo‘lg‘on va ruhafzo nag‘malaridan joni ko‘ngulning quvvati ziyoda bo‘lur erdi. Sana to‘qqiz yuz yetmish beshda (1567) Lohurda baland makonli Mirmuhammadxonning majlisida hodisa shamolining asaridin bir devor boshining ustiga tushub, hayotining naqdi fanoning shamoli bila sovrildi...”

Navoiy Abdussame‘ (Sindiy). Bu shoirning nomi faqat Tataviyning “Maqolot ush-shuaro” (XVIII asrning ikkinchi yarmi) tazkirasida eslatilgan.

Navoiy Sheroziy (Mirzo Muhammad Munshiy). Bu shoir haqida XIX asr oxirida tuzilgan uchta tazkira (“Forisnomayi Nosiriy”, “Osori Ajam”, “Mir‘ot ul-fasohat”)da ma‘lumot berilgan.

Navoiy Nishopuriy. XVI asrda yashagan bu shoir haqida Roziyning “Haft Iqlim” asarida so‘z yuritilgan.

Navoiy Mozandaroniy (Mirzo Muhammad Toqiy) Fors va Xuroson o‘lkalarida hukmdorlik qilgan. U bir qator ilmida dono, hunarda esa mohir bo‘lgan. Muhammadshoh Qojor (hukmronligi davri 1779 – 1797-yy.)ning insho devonini mahorat b-n ko‘chirgan. Tazkiralarda uning she‘rlaridan namunalar keltirgan.

Tazkiralarda zikr etilgan shoirlarning barchasi (N. mustasno) forsiynavis bo‘lib, Markaziy Osiyodan tashqarida yashab, ijod etgan. Keyingi asrlarda Markaziy Osiyoda tuzilgan bayozlarda N. uslubidan uzoq, ammo N. taxallusli g‘azallar talaygina. Hatto ularning ayrimlariga o‘zbek shoirlari taxmis ham qilganlar. Shuningdek, qo‘lyozma bayozlarda N. taxallusi qo‘yilgan forsiy g‘azallar guruhi ham uchraydi. Bunday she‘rlarning haqiqiy muallifi aniqlansa, N. taxallusli shoirlar ro‘yxati yana kengayishi mumkin. Lekin mazkur taxallusli birorta shoir o‘z ijodining miqyosi va mohiyati jihatidan N. b-n musobaqalasha olmaydi.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Доктор

Хайёмнур. Фарҳанги суҳанварон. – Табриз, 1340; Исҳоқов Ё. Навоий таҳаллусли шоирлар. Фан ва турмуш. № 2, 1986.

Ҳ.И.

NAVOIY – TUYUQNAVIS Turkiy adabiyotning ichki imkoniyatlari asosida shakllangan janrlardan biri tuyuq hisoblanadi. Tuyuq soʻzining oʻzagidagi tuy soʻzi omonimlik xususiyatiga ega boʻlib, his qil, bogʻla kabi maʼnolarni anglatadi. Adabiy termin sifatida esa 4 misradan iborat ramal bahrida yoziladigan oʻziga xos qonun-qoidalarga ega boʻlgan sheʼr tushuniladi. Mutaxassislar fikricha, tuyuqning paydo boʻlish ildizlari xalq ogʻzaki ijodiga borib taqaladi. Tuyuqni kitobxon u-n boshqa toʻrt misrali sheʼrlardan ajratib turadigan asosiy xususiyat – unda soʻz oʻyinlari, yaʼni tajnisdan mohirona foydalanish imkoniyatining mavjudligidir. Soʻzning oʻziga xos sehri, maʼno tovlanishlari, ayniqsa, shakldosh soʻzlarning turli maʼno anglatish xususiyati N.ni ham oʻziga jalb etib kelgan. Shoir tuyuq janriga xos soʻz oʻyinlari imkoniyatidan ustalik b-n foydalangan. Shoir ijodida oʻn uchta tuyuq mavjud boʻlib, ular N. badiiy mahoratining oʻziga xosligi namunalaridir.

*Yo rab, ul shahd-u shakar yo labdurur,
Yo magar shahd-u shakar yolabdurur.
Jonima payvasta novak otqali,
Gʻamza oʻqin qoshigʻa yolabdurur.*

Tuyuq anʼanaviy mavzuda yaratilgan. Sheʼrning 1-baytida maʼshuqaning lablari madh etilib, ular shirinlikda shakar va asalga qiyoslanmoqda. Aynan tuyuqni yuzaga chiqarayotgan “yo labdurur” va “yolabdurur” soʻzlari tajnis koʻrsatkichi hisoblanadi. Dastlabki misrada bu soʻz “labdir” mazmunini ifodalagan boʻlsa, ikkinchi qatorda “yalabdimikan” tarzida kelgan. Lirik qahramon bilib, bilmaslikka olib, hayratlangan holda murojaat qiladi: “Yo Rab, u – asalmikan, shakarmikan yoki labmikan? Yoki asal b-n shakar yalaganmikan”. Uchinchi misraga kelib, ifoda kiprik va

qosh tasviriga oʻtadi. Novak – kamonning oʻqi maʼnosini anglatadi. Koʻchma maʼnoda kiprikklarga nisbatan ham qoʻllanadi. Gʻamza esa – maʼshuqaning ishva b-n kiprik suzib boqishi. Bu yerda goʻyo qosh ostidagi kipriklar oshiqqa otish u-n terib qoʻyilgan kamon oʻqlariga oʻxshatilgan: “Mening jonimni azoblash maqsadida yorim noz-u karashma oʻqlarini qoshlariga yoylabdimi?”. Tuyuqning mukammal, janr talablari darajasida chiqishiga nido, tajohuli orifona kabi badiiy tasvir vositalari ham sabab boʻlgan. Ummun, shoir tuyuqlarida tajnis b-n birgalikda yana boshqa sheʼr sanʼatlarini ham mahorat b-n qoʻllaydiki, ular sheʼrning mazmunan teranligi va badiiy barkamolligini taʼminlashga xizmat qiladi. Bu jihatdan quyidagi tuyuq yanada oʻzgacha joziba kasb etadi:

*Laʼlidan jonimgʻa oʻtlar yoqilur,
Qoshi qaddimni jofodin yo qilur.
Men vafosi vaʼdasidin shodmen,
Ul vafo, bilmonki, qilmas yo qilur?*

Mazkur sheʼr ham ishqiy mavzuda yozilgan. Unda tasvirlanishicha, oshiq maʼshuqaning labi va qoshlari maftuni. Shu sababli uning joni azobda. Laʼlday qip-qizil lablar oshiqdagi ishq olivini borgan sari kuchaytirayotgan boʻlsa, qopqora qoshlar esa qaddining jafodan egilishiga sabab boʻlmoqda. Navbatdagi misrada oshiqning maʼshuqa vafosi haqidagi vaʼdasidan mamnurligi toʻgʻrisidagi qarashlar ifodalangan boʻlsa, soʻnggi misrada bu vaʼdaga ishonchsizlik holati ham yoʻq emasligi tasvirlangan. Bu fikrlar soʻz oʻyini asosida yaratilgan boʻlib, uni yuzaga chiqarayotgan omil “yoqilur” va “yo qilur” soʻzlari hisoblanadi. Dastlabki misrada u “olov yoqilur”, ikkinchisida qaddi-qomatning egilishi maʼnosini ifodalaydigan arab yozuvidagi “yo” harfini, oxirgi misrada esa “yoki bajaradi” degan mazmunni bildiradi.

*Necha dedim ul sanamgʻa: Bormogʻin,
Qilmadi ul tark oxir bormogʻin.*

*Munchakim xudroyliq ko'rguzdi ul,
Aql hayrat qildi, tishlab bormog'in.*

Tuyuq muhabbat mavzusida bitilgan bo'lib, undagi tajnis "bormog'in" so'zining har xil ma'nolariga asoslangan. Ilk misrada tajnis qilingan so'z "bormagan" mazmunini ifodalagan bo'lsa, keyingisida "bormog'ini, ya'ni borishini" ma'nosida qo'llanilgan: "Ul sanamga necha marta o'sha joyga bormagin deb ta'kidlagan bo'lsamda, u bu odatini, ya'ni borishini aslo tark etmadi". So'nggi misrada shoir tajnis hosil qilayotgan so'zning "barmog'ini" degan ma'nosidan samarali foydalanganligini kuzatish mumkin: "Sanamning bunchalik o'jarligidan lirik qahramon aqlan shoshib, barmog'ini tishlab qoldi".

Shoir ijodida ikki misrasida tajnis qo'llanilgan tuyuqlar ham uchraydi. Tuyuqning bu ko'rinishida ijodkor 2 va 4-misralarda so'z o'yinidan foydalanadi:

*Vah, qachong'a tegru ishqing kojidin
Ko'zuma har lahza o't chaqilg'usi.*

*Basdur ko'nglumda ishqing, yoqma o't,
Kim harorat ul ham o'tcha qilg'usi.*

Ko'rinadiki, she'rda oshiqning o'ziga xos "nolishi" aks etgandek, go'yo, u ishq dardidan charchaganday nola qiladi: "Voh, qachongacha ishqing ta'siridan har lahza ko'zimda o't chaqnaydi". 3-misrada lirik qahramon ishq sinovlariga bardosh berolmaydigandek taassurot uyg'otadi, so'nggi misra uning nega bunday yo'l tutayotganligining sababini yuzaga chiqaradi: "Bo'ldi, bas, ko'nglumda ishqing olovini boshqa yoqmagin, chunki yuragimdagi ishqning harorati olovnikidan kam emas".

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. Т.АТ. 10 жылдлик, 1-4-жылдлар. – Т., 2011.

Muz.M.

“NAVOIY UMRIN O‘TKARDI...” – N. ning “F.K.” devoniga kiritilgan qit'a:

*Navoiy umrin o'tkardi mashaqqat birla olamda,
Umidi buki, ul olamda topqay komronlig'lar.*

*Agar kofiri muflis masallik topmadi kome,
Va lekin nafsi chun kofir edi, qildi yomonlig'lar.*

*Gar ul olamda Haq fazl etmasa-yu adl ila so'rsa,
Anga, bas bo'ldi zoyi' muncha chekkan
notavonlig'lar.*

Donishmand adiblarning hukmlariga qaraganda, dunyoda har bir narsaning maxsus o'lchovi bo'lganidek, nafs ham o'z o'lchovlariga ega. "Inson fazl-u kamolining o'lchovi nafsning o'lchovi ila o'lchanur", – degan ekanlar Ibn Sino. Ayniqsa, fozil odamning nafsga munosabati chuqurdir. Uning ma'naviy fazilatlarini nafs o'lchovlari oldida doimo kamlik qiladi. Va u buni yashirmaydi. Sir saqlashdan ne foyda? Axir, bekitish qusur va gunohdan qutulish chorasi emas-ku! N. qit'asining ilk bayti o'qilganda hali bunday mu-shohadalar tug'ilmaydi. Unda bobomiz umrlarini bu olamda mashaqqat birla o'tkazganliklari va "ul olamda" tinchlik hamda farog'at topmoq umidida ekanliklarini aytadilar. Umuman olganda, u kishining shunday umid b-n o'zlarini yu-patmoqlariga asos ham bor. Axir, u "kofiri muflis masallik", ya'ni imonsizlik pastkashlik b-n hech bir maqsadga intilmagan. Ammo bunda bir "Va lekin..." bor. Uning nafsida "kofir"lik bo'lgan. U hamisha ham nafs zolim yomonliklarini yenga olmagan. Buni xalq nazaridan yashirish mumkindir. Biroq "Gar ul olamda" hamma narsani adl-u adolat b-n so'rovdan o'tkazib, Yaratgan hech nimani afv etmasa-chi? Unda nima bo'ladi? Shuncha chekkan notavonlik ranjlari ham besamar ketadi. Demak, inson butun umri davomida nafs zulmi, nafs razolatlariga qarshi turishi kerak. Bu qarshilik ma'naviy-ilo-hiy osudalikning bosh garovlaridan biridir.

Ad.: Алишер Навоий. Фавоийд ул-кибар. ТАТ. 10 жилдлик, 4-жилд. – Т., 2011.

I.H.

NAVOIY SHAJARASI N. ajdodlari haqida kam ma'lumot saqlanib qolgan. Xondamirning "Habib us-siyar" asarida ta'kidlanishicha, N.ning ota-bobolari qadimdan Amir Temurning o'g'li Umarshayx xonadonining yaqin kishilaridan bo'lgan. Mirxondning "Ravzat us-safo" ("Soflik bog'i") asarida qayd etilishicha, N.ning ota tomonidan bobosi Amir Temurning ikkinchi o'g'li Umarshayx Mirzo b-n emikdosh edi. N.ning otasi G'iyosiddin Kichkina (Kichkina Baxshi, Kichkina Bahodir, Amir Kichkina) o'z zamonasining mashhur kishilaridan bo'lib, chig'atoy ulusining ulug'laridan hisoblangan. Uning obro'-e'tibori Abulqosim Bobur saroyida oshib borgani u-n Sabzavor hokimi etib tayinlangan.

N. otasining nomini hurmat yuzasidan aytmay, ko'pincha, "Faqirning volidi", deb tilga oladi: "Shohrux sulton buzug'lig'ida faqirning volidi jamoati kasir bila..." N.ning onasi haqida manbalarda ma'lumotlar uchramaydi. Shoir hurmat yuzasidan yoki ehtiyoj tug'ilmaganidan bo'lsa kerak, onasining nomini biror yerda eslamagan.

N.ning ona tomonidan bobosi Abu Saidchang ham Temurning nabirasi Mirzo Boyqaro binni Umarshayx devonida ulug' amirlardan biri edi. Mirzo Boyqaro esa Husayn Boyqaroning akasi bo'lgan, N. uni "M.N."da zikr qilib o'tgan.

Abu Saidchangning o'g'illari Mir Said Kobuliy va Muhammadali G'aribiy N.ga tog'adir, ular Hirot adabiy-siyosiy muhitida ham ma'lum mavqe'ga ega bo'lishgan. Turkiy va forsiy tillarda she'rlar yozishgan. Ikkalasi ham Sulton Abu Said Mirzo tarafidan o'ldirilgan. Mir Said – el orasida "Kobuliy" laqabi b-n mashhur bo'lgan. N. "M.N."da: "Faqirg'a tag'oyi bo'lur. Yaxshi tab'i bor erdi. Turkchaga mayli ko'proq erdi.", – deydi. Muhammad Ali ham "G'aribiy" taxallusi b-n she'rlar yozgan. Mir Said Kobuliyning ukasi. N. uni "Xush muhovara, xush xulq

va xushtab' va dardmand yigit", – deb ta'riflaydi. N.ning dafn marosimida qatnashgan Hasan Ali Jaloyirni ba'zi olimlar N.ning tog'asi bo'lgan deyishadi. Bobur bu kishining asl nomi Husayn Ali Jaloyir ekani, "Tufayliy" taxallusi b-n ijod qilgani va boshqa ma'lumotlarni ham keltirib o'tadi. Lekin N.ga qarindoshligi haqida hech nima demaydi. N.ning o'zi ham "M.N."da bu odam haqida ma'lumot berar ekan, o'ziga biror yaqinlik va bog'liqlik tomoni borligini aytmaydi. Odatda N. "M.N."da o'ziga qarindosh bo'lgan odamlarni, albatta, aytib o'tgan. Bizningcha, ilmda bu masalaga oydinlik kiritilishi kerak. Shayx Bahlulbek N.ning ota bir, ona boshqa akasi. Darveshali esa ukasi bo'lgan. Bundan tashqari, N. b-n Astrobodda birga bo'lgan Amir Haydarni shoirning o'gay ukasi sifatida taqdim etuvchi ma'lumot ham bor.

N.ning oila qurmagani va avlodi bo'lmagani ma'lum. Bobur "Boburnoma"da "O'g'ul va qiz va ahl-u ayol yo'q, olamni tavre fard va jarida o'tkardi", – deb aniq ma'lumot bergan. Lekin N.ning farzand saqlagani va ko'p kishilarga mehruhhabbat ko'rsatgani ishonchli manbalardan ma'lum. Ulardan biri akasi Shayx Bahlulning nabirasi (Kamoliddin Sulton Husayn o'g'li) Mir Ibrohimdir. N. uni "faqirning og'asining nabirasidir. Faqir oni o'g'ilchilay asrabmen", – deydi. Mir Haydarning taxallusi "Sabuhiy" bo'lgan. Aslida N.ning tog'asi Mir Said Kobuliyning o'g'li bo'lgan bu odam yuqorida "o'gay ukasi" sifatida eslatib o'tilgan Amir Haydar b-n bir shaxs. N. "M.N."da bu shaxsni "faqirg'a shiddati qarobatin farzandlig' nisbati bor", – deb aytadi. Xondamir Amir Kamoliddin Sulton Husayn degan bir shaxsni ham N.ning tutingan o'g'li sifatida tilga oladi.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик. 9-жилд. – Т., 2011; Ўзбек адабиёти тарихи. 5 жилдлик, 2-жилд. – Т., 1977; Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. – Т., 2002; Амир Алишер (Навоий). Шарҳи аҳвол ва осори Фоний. – Покистон (Исломо-

бод). 2005; Хондамир. *Макорим ул-ахлоқ*. – Т., 2015; Сирожиддинов Ш. *Алишер Навоий: манбаларнинг қиёсий, текстологик таҳлили*. – Т., 2011; *Алишер Навоий: Қомусий лугат. 1–2-жилдлар*. – Т., 2016.

S.R.

NAVOIY SHAHRI – N. viloyatidagi shahar. Viloyatning ma'muriy, iqtisodiy va madaniy markazi. O'zbekistonning janubi-g'arbida, Zarafshon daryosi vodiysida, viloyatning sharqiy chekkasida, 347 m balandlikda joylashgan. Temiryo'l stansiyasi, avtotransport yo'llarining muhim tuguni, Toshkentdan 509 km. Iqlimi kontinental, yillik o'rtacha temperatura 15°, iyulniki 28,3°, yanv.niki 0,4°. Maydoni 60 km². N.Sh. tarkibida Karmana tumani bor. N.Sh. Zarafshon vodiysidagi tez o'sayotgan, yosh industrial shahar, buyuk o'zbek shoiri N. nomiga qo'yilgan. Zarafshon daryosining yaqinligi, yirik qishloq xo'jaligi hududning markazida joylashgani, transport b-n yaxshi ta'minlangani shaharning tez o'sish omili bo'ldi. N.Sh. Markaziy Osiyoda yirik elektr energiya va kimyo sanoati markazi hisoblanadi. N.Sh.da 20 dan ziyod yirik sanoat korxonasi mavjud. Viloyat sanoat korxonalari yalpi mahsulotining ko'p qismi N.Sh.da ishlab chiqariladi. Shaharda xorijiy mamlakatlar b-n hamkorlikda qurilgan ko'plab qo'shma korxonalar faoliyat ko'rsatadi. Shahar orqali Uchquduq, Buxoro, Nukus shaharlariga boruvchi temir yo'l o'tgan. Navoiy Xalqaro aeroporti shaharni Toshkent shahri, respublika viloyatlari va xorijiy davlatlar b-n o'zaro aloqalar o'rnatishida xizmat qiladi. Sarmish darasi N.Sh.dan 45 kilometr uzoqlikda joylashgan va u "dunyodagi eng katta tosh devorlar galereyasi"dir.

N.Sh.da bir qator oliy o'quv yurtlari, jumladan, Navoiy davlat pedagogika universiteti, Navoiy davlat konchilik va texnologiyalar universiteti, nodavlat oliy ta'lim muassalari, umumiy ta'lim maktablari, litseylar, muzey (Navoiy viloyat o'lkashunoslik muzey, madaniyat saroylari (Farhod madaniyat saroyi, Shirin madaniyat

saroyi, Navro'z madaniyat saroyi), madaniyat va istirohat bog'lari, kutubxonalar, stadionlar (So'g'diyona markaziy stadioni, Kimyogar markaziy stadioni, Yoshlar sport majmuasi markaziy stadioni), suzish havzalari, kasalxonalar, poliklinikalar, shoshilinch tibbiy yordam ko'rsatish markazlari faoliyat ko'rsatadi. N. tavalludining 560 yilligi munosabati b-n N.Sh.da Alisher Navoiy nomli istirohat bog'i ochilib, u yerda Alisher Navoiy haykali o'rnatildi (2001). Har yili fevral oyida N. tavalludi munosabati b-n yirik n.xonlik tadbirlariga mezbonlik qiladi. Jumladan, shoirning 580 va 585 yillik yubileylari N.Sh.da ko'tarinki ruhda nishonlandi. (2016, 2021)

Ad.: ЎзМЭ. 2-жилд. – Т., 2003.

M.A.

NAVOIY HAQIDA RIVOYATLAR

Ma'lumki, mashhur kishilar hayoti turli afsona-yu rivoyatlarda keladi. Ularda tarixda o'tgan buyuk shaxslar ulug'lanadi, go'zal fazilatlar va ezgu ishlari ibrat qilib ko'rsatiladi. N. haqida ham xalq tasavvuri va to'qimasi mahsuli bo'lgan ko'plab rivoyatlar yaratilgan. Bu rivoyatlarda uning zabardast shoir va xalqparvar davlat arbobi sifatidagi siymosi bo'rtib ko'rinadi. Albatta, ularning ba'zilar muayyan tarixiy asosga ega bo'lsa, ba'zilarining shoir shaxsiy hayotiga mutlaqo aloqasi yo'q. Xalq sevimli shoiriga beqiyos mehr-u muhabbat, sidq-u ixlosi ifodasi bo'lgan bu namunalarda o'zining yuksak orzu-ideallarini xayoliy va to'qima obrazlarda mubolag'ador va balandparvoz uslubda betakror sifatlar va go'zal tashbehlar b-n aks ettirgan. Ular og'izdan og'izga o'tib, bizgacha yetib kelgan.

Xalq orasida tarqalgan N. haqidagi rivoyatlar S.Abdulla, R.Yusuf o'g'li, M.Afzalov, M.Murodov, N.Soburov, B.Karimov, M.Jo'rayev kabi folklor fidoiylari tomonidan yozib olinib, ulardan namunalar dastlab turli to'plamlar, jumladan, "Oltin olma", "O'zbek xalq ertaklari" kabi ertak kitoblari tarkibida e'lon qilingan. Keyinchalik ular M.Murodov, Z.Husainova, T.Mirzayevlar

tomonidan mo‘jaz so‘zboshi b-n alohida kitobcha holida nashr etildi. 1991-y.da esa ulug‘ shoir tavalludining 550 yilligi munosabati b-n M.Jo‘rayev uning to‘ldirilgan nashrini amalga oshirdi. “El desa Navoiyni...” deb nomlangan ushbu to‘plam 2 qismdan iborat bo‘lib, “Alisher bilan bulbul” deb nomlangan 1-qismida shoir haqidagi 54 ta o‘zbek xalq rivoyati, “Hozirjavob Mirali” nomli ikkinchi qismida esa o‘ndan ortiq turkman xalqining N. haqidagi rivoyatlari o‘rin olgan. Holbuki, “Dono Alisher” deb nomlangan oldingi to‘plamdan boryo‘g‘i 19 ta rivoyat o‘rin olgan edi.

N. haqidagi rivoyatlarning bir qismi yozma adabiyot mahsuli bo‘lib, ular Xondamirning “Makorim ul-axloq”, Vosifiyning “Badoye’ ul-vaqoye’”, Boburning “Boburnoma” singari asarlari orqali yetib kelgan.

Ad.: Хондамир. Макорим ул-ахлоқ (П. Шамсиев тарж.). – Т., 1948; Восифий 3. Бадоеъ ул-вақоеъ. – Т., 1979; Захириддин Мухаммад Бобур. Бобурнома. – Т., 2002; Доно Алишер (Алишер Навоий ҳақида халқ афсоналари (Тузувчилар: М.Муродов, З. Хусаинова, Т.Мирзаев). – Т., 1908; Эл деса Навоийни (Ҳазрат Мир Алишер Навоий ҳақида ривоятлар). Тўплаб наирга тайёрловчи М.Жўраев. – Т., 1991; Шарқ ҳикоят ва ривоятлари (наирга тайёрловчи Э.Очилов). – Т., 2013; Донолар суҳбати. Ҳикоят ва ривоятлар олами (тўпловчи Э.Очилов). – Т., 2013.

E.O.

“NAVOIY HIKMATLARI” – shoirning turli asarlari ichidan tanlab olinib, bir necha marta alohida to‘plam shaklida e‘lon qilingan hikmatli so‘zlari. N. asarlari, yaxlit olganda, hayot qomusiga o‘xshaydi. Chunki biror-bir hayotiy masala, insonga xos qadriyat va tuyg‘ular, fazilat va illatlar yo‘qki, u qalamga olmagan bo‘lsa. Aytaylik, ota-onaning farzand hayotidagi o‘rni va farzandning ota-ona oldidagi burchi haqida shunday yozadi:

*Boshni fido ayla ato qoshig‘a,
Jismni qil sadqa ano boshig‘a.*

*Tun-kunungg‘a aylagali nur fosh,
Birisin oy angla, birisin quyosh.*

Maz.: Otangning qoshiga boshingni fido, onangning boshiga jismingni sadqa qil. Birini tuningni yoritadigan oy, ikkinchisini kuningni charog‘on etadigan quyosh deb bil.

N. ustoz va shogird munosabatlari xususida fikr yuritar ekan, “Haq yo‘lida kimki mashaqqat chekib, senga birgina harf o‘rgatgan bo‘lsa, yuz xazina boylik b-n ham uning haqini ado etolmay-san”, – deydi:

*Haq yo‘linda kim senga bir harf o‘qutmish
ranj ila,
Aylamak bo‘lmas ado oning haqin yuz ganj ila.*

Bu – ustoz va shogird munosabati to‘g‘risidagi shoirning falsafiy xulosasi. Darhaqiqat, ustozning maqomi buyuk – uni hech narsa b-n tenglashtirib bo‘lmaganidek, ustoz oldidagi shogirdlik qarzini ham ikki dunyoda uzib bo‘lmaydi. Ustoz otangdan ulug‘, degan maqol bejiz aytilmagan. Bir donishmanddan buning ma‘nosini so‘raganlarida: “Chunki otam meni ko‘kdan yerga tushirgan bo‘lsa, ustoz yerdan yana ko‘kka ko‘tardi”, – deb javob bergan ekan. Yoshlarga qarata esa shunday deydi:

*Yigitlikda yig‘ilmning maxzani,
Qarilik chog‘i sarf qilgil ani.*

Mutafakkir shoir insonlik mohiyatini uning ijtimoiy faoliyatida – jamiyatga foydali kasb b-n shug‘ullanishi, xalqqa manfaati tegishi, odamlarning og‘irini yengil qilishida deb biladi. Uning xalq g‘amini o‘z g‘ami deb bilmaydigan odamni odam qatoriga qo‘shmasligi bejiz emas:

*Odamiy ersang, demagil odami
Onikim, yo‘q xalq g‘amidin g‘ami.*

Bu – N.ning inson haqidagi qarashlari tizimida eng muhim nuqta. Zero, shoirning o‘zi ham xalqqa qancha ko‘p foydang tegsa, bu narsaning

o‘zingga foydasi ko‘proq, degan aqida b-n yashagan:

*Naf‘ing agar xalqqa beshakdurur,
Bilki, bu naf‘ o‘zungga ko‘prakdurur.*

N. ijodi abadiy barhayotligining siri shundaki, u azaliy va abadiy mavzularni yuksak mahorat b-n qalamga olgan: muhabbat, vafo, do‘stlik, insonparvarlik, mehnatsevarlik, halollik, mardlik, saxovat, qanoat, adolat, oliyjanoblik, yaxshilik kabi insoniy fazilatlarini ulug‘lagan bo‘lsa, yomonlik, zulm-zo‘rluk, nohaqlik, e‘tiqodsizlik, bevafolik, dilozorlik, hasad, riyo, kibr, yolg‘on, tama, xasislik singari illatlarni keskin tanqid qilgan. Insoniyat jamiyati mavjud ekan, bu ijobiy va salbiy xususiyatlar u yoki bu darajada yashaydi. Binobarin, N. kabi hassos shoirlarning ezigulikni ulug‘lash, yovuzlikni qoralashga yo‘naltirilgan asarlari hamma davrlarda ham jamiyat manfaatlariga birday xizmat qilaveradi.

N. ko‘p qirrali teran fikrlarni lo‘nda va aniq shaklda ifodalaydi, o‘z fikrining ta‘sirchanligini oshirish u-n hayotiy tashbehlar topadi. Fikr, narsa va holatni o‘xshashiga nisbat berish, yo ziddiga qiyoslash orqali ibratli xulosa chiqaradi. M-n:

*Sen agar tarki tama‘ qilsang, ulug‘ ishdur bukim,
Olam ahli barcha bo‘lg‘ay bir taraf, sen bir taraf.*

Bu yerda shoir o‘z fikrini qarama-qarshi qo‘yish – tazod san‘ati orqali ifodalamoqda: hozir butun dunyo tama quliga aylangan, agar sen tamani tark etsang, olamdagi barcha odamlar bir taraf-u sening yolg‘iz o‘zing bir taraf bo‘lasanki, bu nihoyatda ulug‘ ishdir.

Quyidagi hikmat esa tashbeh – o‘xshatish asosiga qurilgan: bir siniq ko‘ngilni ko‘tarish Ka‘bani obod qilishga tenglashtiriladi:

*Kimki bir ko‘ngli buzuqning xotirin
shod aylagay,
Oncha borkim, Ka‘ba vayron bo‘lsa,
obod aylagay.*

Bu tasavvufdagi ko‘ngilni ulug‘lash an‘analariga borib taqaladi. Ko‘ngilning hamma narsa, hatto Ka‘badan ham ustun qo‘yilishining sababi shundaki, tasavvufda Allohdan keyin ko‘ngil turadi. To‘g‘ri, Ka‘ba –Allohning uyi, lekin u zo‘hiriy, ramziy uy, uning haqiqiy uyi – insonning ko‘ngli. Dunyo va nafs g‘uborlaridan poklangan, ko‘zguday musaffo holga kelgan ko‘ngilda Alloh jamoli jilvalanadi. Shuning u-n ham Umar Xayyom loydan bino qilingan yuzta Ka‘ba bitta ko‘ngilning o‘rnini bosolmaydi, degan. N. ham “H.A.” dostonida olamning qiblasini bo‘lishiga qaramay, Ka‘baning ko‘ngil ka‘basichalik qadri yo‘q, deb luft etadi:

*Ka‘baki, olamning o‘lub qiblasini,
Qadri yo‘q andoqki, ko‘ngul ka‘basi.*

Quyidagi bayt esa “Har narsaning qazosi bor, ammo fursatning qazosi bo‘lmas” yoxud “Hozirgi vaqtingning qadrini bil” so‘zlarini eslatadi:

*Moziy-u mustaqbal ahvolin takallum
ayla kam,
Ne uchunkim, dam bu damdir,
dam bu damdir, dam bu dam.*

N.ga ko‘ra inson u-n umidni yo‘qotish katta yo‘qotishdir. Inchunun, hikmatlarining birida “Ey do‘stlar, menga hamma narsadan umidingni uz, voz kech deyishingiz mumkin, ammo zinhor Yaratguvchidan umidingni uz demangiz” mazmunida shunday deydi:

*Ahbob, dengizki, xon-u mondan tama‘ uz,
Ne xon-u mon, kavn-u makondan tama‘ uz.
Ne kavn-u makon, jon-u jahondan tama‘ uz,
Lekin demangiz, meniki, Ondin tama‘ uz.*

Ushbu ruboiyda “Allohning rahmatidan umid uzmag‘” oyati karimasining mazmuni singdirilgan.

N. olam va odam mohiyati haqida ko‘p bosh qotirgan, tiriklik va o‘lim sabablari ustida muttasil mulohaza yuritgan, inson hayotining maqsadi,

ma'no-mazmuni xususida bir umr o'ylagan, tabiat va jamiyat sirlarini o'zicha yechishga intilgan. Uning chuqur bilim, keng dunyoqarash, katta hayotiy tajriba, olimona teran tafakkur va shoirona o'tkir nigoh b-n uyg'unlashgan fikr-mulohazalari, falsafiy xulosalari hikmat kabi jaranglashi shundan. Chunonchi, shoir olamning yaratilishi to'g'risidagi ko'p yillik mushohadalarining natijasi sifatida dunyoda bir qil ham behuda yaratilmagan, basharti, men unda biror xato ko'rsam, bu olamning nomukammalligidan emas, balki mening nuqtayi nazarimning xato ekanligidandir, degan teran va haqqoniy bir fikrni bayon etadi:

*Bu korgahda xato kelmadi chu bir sari mo'y,
Xato mening nazarimdandur, xato ko'rsam.*

Dunyo o'tliq Yosuman harchand Farhoddek asl odamlarni juvonmarg qiluvchi bo'lmasin, Xusrav kabi nokaslar ham undan vafo umid qilishi xatodir, chunki hayot tegirmoni navbati b-n yaxshini ham, yomonni ham o'z komiga tortadi:

*Dahr zoli nechakim Farhodkushdur, turfa ko'r
Kim, xatodur tutsa gar andin Parvez ko'z.*

Bu yerda "F.Sh." dostonidagi Farhodning Xusrav yollagan Yosuman makri b-n o'ldirilganiga ishora qilinyapti. Holbuki, Xusravning quvonchi ham uzoqqa bormaydi – Shirinning vasliga yetolmay, o'g'li Sheruya tomonidan o'ldiriladi. O'z navbatida, padarkush Sheruya ham olti oy o'tmay, ajal sharbatini totadi. Xalqdan boshingga har qancha jabr-u jafu yog'ilmasin, men u-n boshqa xalq yarat, deyish joiz emas, chunki yer-u ko'kning Parvardigori nimani qanday yaratishni o'zi biladi. Ayni nuqtayi nazardan qaraganda, dunyo mukammal emas, deyish ham qaysidir ma'noda Yaratuvchiga ta'na qilish hisoblanadi, bunday harakatning gunoh ekanligi shubhasiz. Avval-u oxirni bilguvchi ulug' Zot dunyoni hozirgi holatida yaratibdimi, shuni ma'qul ko'rgan – bunda Xudoning nimani ko'zda tutganini ertaga ne bo'lishini bilmaydigan bandalar qayerdan bilsin:

*Xalqdin har yaramas kelsa, xush ulkim, Haqq'a
Desa bo'lmas, mening uchun yana bir xalq yaratot.*

N. umrni shamolga o'xshatadi: har qancha yugurib, shamolga yetib bo'lmagani singari, shiddatli umr oqimini ham to'xtatib turish mumkin emas. Shunday ekan, qo'lingdan kelgancha uni shod-xurram o'tkaz, toki so'nggi lahzada bu olam ayvonini afsus-u nadomat b-n tark etma:

*Ey Navoiy, umr o'tar yeldek, o'zungni shod tut,
Elga yetmak mumkin ermastur chu
sur'at ko'rguzub.*

"D.F." ham shoir adabiy merosining ajralmas qismi. N.ning forsiy she'rlari ham badiiy barkamolligi, teran ma'noli fikrlar va hikmatli so'z-larga boyligi b-n o'zbekcha she'rlaridan qolishmaydi. M-n, Amir Xusrav Dehlaviyning "Daryoyi abror" qasidasiga tatabbu' sifatida yozgan "Tuhfat ul-afkor" qasidasida begunoh kishining ko'nglini til tig'i b-n jarohatlash sog'lom tomirga nashtar urib, uni mayib qilib qo'yish b-n barobar-dir, deb yozadi:

*Begunahro soxtan ozurda az teg'i zabon,
Notavon kardan ragi beranjro az nashtar ast.*

N. hikmatlariga qiziqish hamma davrlarda ham yuqori bo'lgan. Bu hikmatlar H.Zarif, S.Muttalibov, H.Sulaymon, S.Ibrohimov, A.Rustamov, B.Akramov, M.Rahmatullayeva, X.Ismatullayev, I.Haqqulov, E.Ochilovlar tomonidan 1939, 1941, 1947, 1948, 1961, 1968, 1985, 1991, 1998, 1999, 2006, 2010, 2011, 2013-yy.da "Navoiy aforizmalari", "Aforizmlar", "Hikmatlar", "Hikmatli so'zlar", "Shohbaytlar", "Alisher Navoiy hikmatlaridan" nomlari b-n qayta-qayta nashr qilinib kelgan. "Hikmatlar guldastasi" (1982), "Ajdodlar o'giti" (1991), "Mashriqzamin – hikmat bo'stoni" (1997), "Hikmatlar xazinasi" (2010) to'plamlaridan ham N. hikmatlari o'rin olgan.

N. hikmatlari hozirgacha 3 usulda: 1) alifbo tartibida; 2) mavzusiga ko'ra; 3) asarlari asosida

chop etilib kelmoqda. Har bir usul o'z afzalliklariga ega. Hikmatlar alifbo tartibida nashr etilgan-da, u yoki bu hikmatning ilk misrasi yoki so'zini eslasangiz bas, qolganini o'sha harf asosida kitobdan topib olasiz. Mavzularga bo'lingan hikmatlarni o'zingizga kerakli mavzusiga ko'ra ajratib olsangiz, asarlar bo'yicha berilgani ularning qaysi asardan olinganini ko'rsatib turadi. Hikmatlar matnini berishda esa 2 usul qo'llanyapti: 1) qadim turkiy, forsiy va arabiy so'z va iboralarga matn osti yoki kitob so'ngida izoh bergan holda hikmatlarni asl nusxada keltirish; 2) asl matni ostida hikmatlarning tabdili (nasriy bayoni)ni berish. Chunki shoir asarlarini asl nusxada o'qib, zavqlanishga moyil mutaxassislar, ziyolilar va didi baland kitobxonlar u-n N. hikmatlarini keng sharh-u izohlar b-n asl holida nashr etish, keng o'quvchilar ommasi u-n esa ularni tabdili (nasriy bayoni) b-n chop qilgan ma'qul. Bunda ular ham muallif misralari ortida yashiringan fikrlarni butun ma'no qirralari b-n tushunib oladilar, ham buyuk so'z san'atkorining hassos qalami ostidan chiqqan purma'no satrlarni o'qib, badiiy-estetik zavq oladilar.

Ad.: Алишер Навоий. Ҳикматлар. – Т., 1941; 1968; Алишер Навоий. Ҳикматли сўзлар. – Т., 1985; Алишер Навоий ҳикматлари. – Т., 2011; Алишер Навоий. Ҳикматлар. – Т., 2006; 2011; 2013. Очилов Э. Асрларни бўйлаган ҳикматлар // Алишер Навоий. Ҳикматлар. – Т., 2006; Очилов Э. Ҳикмат бўстони // Алишер Навоий. Ҳикматлар. – Т., 2011.

E.O., S.O'.

NAVOIYGA ARMUG'ON – Nizomiy nomidagi Toshkent davlat pedagogika universiteti O'zbek adabiyoti kafedrasini tomonidan nashr etiladigan an'anaviy ilmiy to'plam. "N.A."ning birinchi kitobi 1968-y. chiqqan edi. Hozirgacha uning oltita kitobi nashr etildi. "N.A."ga yurtimizning atoqli n.shunosi, professor N.M.Mal-layev asos solgan. Unda Vohid Abdullayev, Maqsud Shayxzoda, Abduqodir Hayitmetov,

Abdurashid Abdug'afurov, Najmiddin Komilov, Ibrohim Haqqul singari atoqli olimlar b-n birga iqtidorli tadqiqotchilarning N. ijodining turli jihatlariga bag'ishlangan maqolalari muntazam ravishda chop etib kelinmoqda.

H.H.

“NAVOIYGA QAYTISH” – taniqli n.shunos Ibrohim Haqqulning turkum kitoblari (1-kitob 2007; 2-kitob 2011; 3-kitob 2016; 4-kitob 2021; 5-kitob 2024). Bu to'plamlar n.shunoslikning dolzarb masalalari, ulug' shoir ijodini yangicha nuqtayi nazardan o'rganish, asarlarining g'oyaviy asoslari va badiiyati sirlarini ochish kabi mavzulardagi maqolalar, N. hayoti va ijodini o'rganish b-n bog'liq adabiy suhbatlar va buyuk so'z san'atkorining g'azal, qit'a, ruboiy, fardlari sharhlarini o'z ichiga oladi. M-n, 1-kitobdan "Navoiyni anglash mashaqqatlari", "Navoiyga qaytish", "Tasavvuf va Navoiy she'riyati munosabatiga doir", 2-kitobdan "Badiiy matn va tahlil muammolari", "Navoiy she'riyatida so'z va ma'no", "Navoiyning vahdat tushunchasi va panteizm", "Navoiy she'riyatida fano talqinlari", 3-kitobdan buyuk mutafakkir hayoti, ijodi, asarlarining yozilish tarixi b-n bog'liq yangi fakt va tahlillar, merosini tadqiq etish yo'lidagi o'ziga xos yondashuvlar aks etgan "Navoiy ijodining olamshumul ahamiyati", "Navoiy va yunon falsafasi", "Alisher Navoiy va Abusaid Mirzo", "Navoiy she'riyatida Haq va shaxs talqini", 4-kitobdan esa "Haqiqat va she'riyat sultoni", "Anosiri arba'a: mohiyat va she'riy talqin", "Malomatiylik va Navoiy", "Hadis va talqin mahorati", "Navoiy va Fitrat" kabi n.shunoslik rivoji u-n muhim ahamiyatga ega bo'lgan dasturilamal xarakterdagi maqolalar o'rin olgan. 5-kitob "Davri, shaxsiyat va she'riyat", "Navoiy she'riyatida fano mohiyati va shaxs erki", "Navoiy she'riyatida hol va haqiqat uyg'unligi", "Hadis va talqin mahorati", "Navoiy she'riyatida dard va bedardlik tazodi", "Navoiy shaxsi va ijodiy imkoniyatlari", "Hukmdorlik ravnaqi to'g'rilik va adolatdir" kabi N. shaxsiyati va o'lmas

ijodi tadqiqiga oid maqolalardan tarkib topgan. Ular betakror shoir asarlarini butun ma'no qirralari b-n teran tushunish, yuksak g'oyalarning mazmun-mohiyatini anglash, asarlari badiiyati sirlarini kashf etish va, tabiiyki, n.shunoslikni yanada yuqori bosqichga ko'tarishga xizmat qilishi shubhasizdir.

Ad.: Хаққул И. Навоийга қайтмиш. – Т., 2007 (1-китоб); 2011 (2-китоб); 2016 (3-китоб); 2021 (4-китоб); 2024 (5-китоб).

E.O.

NAVOIYNING “JOME” MASJIDI N. mazkur inshootni “Injil” arig'i va o'z uyining yonida qurdiradi. Masjid o'z davrida go'zal va shinamligi b-n mashhur bo'lib, o'ng va chap tomonida ikkita minora qad ko'tarib turgan. U oltin suvi yugurtirilganishlangan naqshlar b-n bezatilgan. Masjid N. hovlisining qarshisida joylashgan. Masjid o'rtasi, hovli qismida hovuz bunyod etilgan. Masjidning kirish joyida N. tavsiyasiga asosan, katta marmar toshga Qozi Ixtiyoridinning bir qit'asi yozib qo'yilgan ekan. Bu masjid ko'rinishidan Gavharshodbegim masjidiga o'xshab ketsa-da, undan keng va balandligi b-n farq qilgan. Masjid XIX asrgacha mavjud bo'lgan, lekin hozirgacha saqlanmagan.

N. masjid joylashishi haqida: “Va madrasadin kirgach masjid oning haddi g'arbiki, qibla sori bo'lg'ay, voqe' bo'ldi...”, deb yozadi.

Ad.: Алишер Навоий. Вақфия. ТАТ. 10 жилдлик. 9-жилд. – Т., 2011; Хондамир. Равзат ус-сафо. 7-жилд. Тошб. 95-б; Аҳмедов Б. Хондамир. – Т., 1965; Муҳаммадёқуб Воҳидий Жузжоний, Амир Алишер Навоий-Фоний. – Кобул-1346 ҳ.й.

Muh.A.

“NAVOIYNING IJOD OLAMI” – O'zR FA O'zbek tili, adabiyoti folklori instituti O'zbek mumtoz adabiyoti tarixi bo'limi tomonidan N. hayoti va ijodiga bag'ishlangan tadqiqotlar

asosida nashr etiladigan davriy to'plam. Uning 1-kitobi shoir tavalludining 560 yilligi munosabati b-n 2001-y.da chop etilgan. To'plamdan o'rin olgan maqolalarda N. adabiy merosining deyarli o'rganilmagan yoki mustaqillik davrigacha o'rganishning imkoni bo'lmagan muammolari yoritilgan. Mutafakkir shoir ijodining islom dini va tasavvuf ta'limoti b-n bog'liq jihatlari tadqiq etilgan “Tasavvuf va Navoiy she'riyati haqida” (I.Haqqul), “Alisher Navoiy va ijodkor temuriylar” (S.G'aniyeva), “Komillikning ikki yo'li” (E.Ochilov), “Nasoyim”ning o'ziga xos xususiyatlariga doir” (N.Ramazonov) kabi maqolalar shular jumlasidandir. To'plamdagi maqolalar n.shunoslikning mohiyat jihatidan yangi bosqichga ko'tarilayotgani, sohaning tadqiqot tarmoqlari kengayib borayotganini ko'rsatadi.

2-kitob ulug' shoir tavalludining 570 yilligi munosabati b-n 2011-y.da chop etildi. Undan N. ijodining turli qirralarini yoritishga bag'ishlangan maqolalar o'rin olgan. “Navoiy she'riyatida so'zning obrazga aylanish asoslari” (I.Haqqul), “Turkiya tazkiralari, ularga oid asarlarda Navoiy” (S.G'aniyeva), “Qalandariylik va Navoiy she'riyati” (S.Rafiddinov), “Navoiy nasrida matn kompozitsiyasiga doir” (Q.Ergashev), “Tuhfat ul-afkor” tarjimalarining qiyosiy tahlili” (E.Ochilov), “Tamsil – ma'no va haqiqat mezon” (B. Rajabova), “Navoiy ijodining Turkiyada o'rganilishi” (N.Hasan), “Xamsa” qahramonlari va faqr maslagi” (N.Ramazonov), “Rang simvolikasi va obrazlilik” (S.O'tanova), “Xamsa”da soqiynoma xarakteridagi baytlar” (M.Asadov) kabi maqolalar shular jumlasidandir. To'plamdan yosh tadqiqotchilar izlanishlarining keng o'rin egallashi esa n.shunoslikning kelajagiga umid uyg'otadi. 3-kitob N. tavalludining 575 yillik yubileyi munosabati b-n 2016-y.da, 4-kitob esa 580 yillik munosabati b-n 2021-y.da chop etilgan. Mazkur nashrdan N. ijodidagi irfoniy mazmun-mohiyat tahlili, shoir poetikasiga doir masalalar hamda xorij n.shunosligi tadqiqiga bag'ishlangan maqolalar o'rin olgan. Xususan, “Navoiy shaxsi va ijodiy imkoniyatlar” (I.Haqqul), “Tojikiston va Eronda navoiyshunoslik” (M.Asadov), “Na-

voiy ijodida “ma’rifat” talqini” (S.Rafiddinov), “Bahoriston”da Navoiy ta’rifi” (B.Rajabova), “Alisher Navoiyning tarixiy asarlarda ranglardan foydalanish mahorati” (S.O’tanova), “Ahli fano va faqr murshidi” (Z.Rahmonova), “Navoiy qit’alarida ba’zi tasavvufiy tushunchalar talqini” (M. Xudoyorova) mavzusidagi maqolalarda keltirilgan ilmiy xulosalar N. ijodini tadqiq qilayotgan yosh mutaxassislar uchun muhim ahamiyatga ega. Shuningdek, to’plamda yosh tadqiqotchilar izlanishlariga ham alohida e’tibor qaratilib, M. Hakimov (“Xamsa” yog’dulari), R.Saidova (“Lison ut-tayr”da malomatiylik motivlari) hamda M.Ibrohimova (“Farhod va Shirin”da dunyo obrazining badiiy talqini)ning maqolalari kiritilgan.

“N.I.O.” ilmiy maqolalar to’plamining 5-kitobi 2022-y.da nashrga tayyorlangan. Kitobga atoqli adabiyotshunos olimlar hamda yosh izlanuvchilarning maqolalari kiritilgan bo’lib, ularda n.shunoslikning bir qancha yo’nalishlari uchun yangilik bo’lgan ilmiy qarash va nazariyalar o’z ifodasini topgan. To’plamga Ozarbayjon n.shunos olimasi Almaz Ulvi, atoqli o’zbek adabiyotshunoslari I.Haqqulov, N.Jabborov, H.Boltaboyev, M.Asadov, S.Rafiddinov, E.Ochilov maqolalarining kiritilgani kitob qimmatini belgilaydi. Jumladan, prof. I.Haqqulovning “Navoiy she’riyatida dard va bedardlik tazodi” maqolasi she’r va shoirlik, tug’ilish va yashash mohiyati, insoniylik xislatlarining g’am-qayg’u va hasrat bilan uzviy aloqasi singari umumbashariy savollarga bir qadar javob topishda muhim hisoblanadi. Bundan tashqari N. ijodi poetikasi haqidagi “Navoiy fardlarining poetik xususiyatlari” (M.Asadov), “Navoiy va Ogahiy ijodida gul va bulbul obrazlarining badiiy vazifalari” (E.Ochilov), “Alisher Navoiy ijodida soqiy-murshid obrazi” (Z.Rahmonova), “Obraz ruhiyati va rang haqiqatlari” (S.O’tanova) kabi maqolalar she’riyatda janr va obraz ahamiyatini yoritgani bilan ahamiyatlidir.

Ad.: Navoiyning ijod o’lamini. 1-kitob. – T., 2001; 2-kitob. – T., 2011; 3-kitob. – T., 2016; 4-k. – T., 2021; 5-kitob. – T., 2022.

M.A.

NAVOIYNING INSON KONSEPSIYASI

O’z ijodiyotida inson masalasiga keng to’xtalib, izchil munosabat bildirgan, uning o’z davri u-n eng chuqur hayotiy talqinini bergan buyuk shoir va mutafakkirlardan biri N.dir. Ulug’ shoirning bu masalaga oid ilk mulohazalari uning yigitlik yillari (taxminan 1464–1465-yy)da o’z ustozini, otaxoni Sayyid Hasan Ardasheriga yozgan she’riy maktubida bayon qilingan. Sayyid Hasan Ardasher o’z davrining yirik fan va madaniyat arbobi, shoir va mutafakkiri bo’lib, N.ning tarbiyasida muhim rol o’ynagan kishilardan edi. Xurosonda 1464–1465-yy.dagi ijtimoiy-siyosiy hayot taqozosiga ko’ra N. Hirotni tark etib, Samarqandga ketar ekan, u yerdan Sayyid Hasanga yozgan she’riy xatida o’z ahvolini sharhlash b-n bir qatorda ustozini ta’riflab, bir qancha baytlar bitadi. Ular orasida shunday bir bayt ham bor:

*To’ni charx-u anda o’zi bir jahon,
Jahonni qilib bir to’n ichra nihon.*

Bunda N. Sayyid Hasanning o’zini “bir jahon” deb hisoblash b-n birga, uning egnidagi to’nini keng osmon (“charx”)ga qiyoslab, bu to’nining butun bir olamni o’ziga sig’dirib turganiga hayratlanmoqda. Sayyid Hasan vafotidan keyin u to’g’rida “H.S.H.A.” nomli risola yozib, N. uning shaxsini yanada konkretlashtirgan, risolada maktubidagi gaplarga sodiq qolib, ustozining olimlik, odamiylik xususiyatlarini chuqur ochib bergan edi.

N.ning inson konsepsiyasi, ayniqsa, uning “X.” dostonlarida o’zining g’oyat chuqur ifodasini topdi. U “H.A.” dostonida tabiat qo’ynidagi, olamdagi barcha narsalarni Alloh yaratgan, deb tushuntirishga harakat qilar ekan, bularning hammasini yaratishdan uning ko’zlagan bosh maqsadi insonni yaratish (“Lek boridan g’araz inson edi”) deydi. Ayni vaqtda, N.ga ko’ra, u insonni har jihatdan – aqlda ham, husnda ham “komil”, o’ziga sirdosh (“Sirri nihonigg’a dog’i homil ul”) qilib yaratgan. Shuning u-n borliq, tabiat, hatto ilohiyot sirlari (“ganji ilohiy”)ni insondan

boshqa biror mavjudot bilmaydi, bila olmaydi va bilishga intilmaydi ham. Shundan kelib chiqib, N. har dostonida insonning inson bo‘lib yaratilganini uning u-n katta baxt deb izohlashga, buni har bir insonning ongiga yetkazishga intiladi, o‘zining ham birinchi navbatda haqiqiy inson bo‘lishini istab deydi: Ayla Navoiyni burun odamiy!...

N. “X.”sidagi har bir dostonning kirish qismlarida o‘z xalqiga chinakam xizmat qilgan, butun hayotini, iste‘dodini ilmga, adabiyot va san’atga bergan, tarixda yaxshi nom qoldirgan Nizomiy Ganjaviy, Amir Xusrav Dehlaviy, Abdurahmon Jomiy kabilarni maxsus boblarda ko‘klarga ko‘tarib madh etgan. M-n, “F.Sh.” dostonida N. o‘z zamondoshi, ulug‘ shoir va olim Jomiy haqida shunday satrlarni bitgan:

*Jahon yo‘q, olami kubro de oni,
Jahonda maqsadi aqso oni,
Ki har ne olami sug‘roda mavjud,
Bori bu olami kubroda mavjud.*

N.ga ko‘ra, Jomiy shunday ulug‘ insonki, uni oddiy bir olamga qiyoslash to‘g‘ri emas. Uni “olami kubro” – “katta olam” deb atashgina o‘rinli bo‘ladi. Chunki Jomiy o‘lmas asarlari b-n shunday yangi bir ma‘naviy olam yaratganki, bu b-n butun insoniyat faxrlanadi. N. insonni madh etar ekan, o‘zining bu ta‘rif va tavsiflarini hech qachon mukammal deb bilmadi, doim uni yanada takomillashtirishga harakat qildi. Shu ma‘noda uning “S.I.”da bu masalaga yondashishi xarakterlidir. Bu o‘rnida ham insonni ulug‘lashda tasavvuf adabiyotidagi an‘anaviy ibora va uslub saqlanib, Xudoning olamni yaratishdan maqsadi odamni yaratish bo‘lgani, dunyoda nimaiki bo‘lsa, hammasi odam tufayli yuzaga kelgani ta‘kidlanadi:

*Karam birla xalq aylagay olame,
Bu olamda maqsud anga odame.
G‘araz – odame, anga olam tufayl,
Nekim g‘ayri olamdur-ul ham tufayl.*

N. bu asarda Odamning olamdagi, tabiatdagi o‘rnini boshqa asarlaridagiga qaraganda yana-

da aniqroq tushungani, tushuntirmoqchi bo‘lgani ko‘zga tashlanadi. Bu yerda N. ortiqcha mubohlag‘alardan qochib, dunyoni bamisoli bir gulshan deb olar ekan, insonni tabiat b-n bog‘lab, uni shu gulshandagi gullarga qiyoslaydi, oddiy gul emas, balki “rizvon guli” – “jannat guli” deb ta‘riflaydi. Bunda shoirdagi samimiyat va haqqoniyatni yanada kuchliroq his etish qiyin emas:

*Ochilg‘on bu gulshanda inson guli,
Ne inson guli, bog‘i rizvon guli.*

N.ga ko‘ra, u (inson) shunday yetuk va go‘zal mavjudot bo‘lgani u-n ham olamdagi boshqa barcha jonli va jonsiz predmetlarga nisbatan ko‘proq izzat va ikromga sazovor bo‘lgan, tani “sharaf to‘ni” (duvoj-to‘n) b-n, boshi esa toj b-n bezatilgan:

*Tanig‘a sharafdin duvoj aylading,
Boshin ham sazovari toj aylading.*

Bu kabi satrlarda N. insonni, uning qadr-qimmatini falsafiy aspektida kashf qilgan. N. insonni “olam ichidagi olam”, Xudo o‘z aksini tomosha qiladigan oyna (“mir‘ot”), tabiatdagi eng noyob gul sifatida ulug‘lar ekan, bunda ulug‘ shoir insondagi ijobiy xususiyatlarni, undagi cheksiz aqliy imkoniyatlarni, uning o‘y-fikr va intilishlarining mislsiz boyligini ko‘zda tutadi. Jamiyatda inson qadr-qimmatini, avvalo, uning o‘z kasbiga halol munosabati orqali belgilanadi. Dehqon yerga yaxshi ishlov bermasa, bog‘bon o‘z kasbini puxta egallamasa, daraxtlarini yaxshi ko‘kartira olmasa, hunarmand hunarini elga ko‘rsata olmasa, xattot kitoblarni xato b-n ko‘chirsa, muallim (“maktabdor”) “begunoh ma‘sumlarga mafokorlig” qilaversa, savdogarlar xaloyiqni aldayversa, bundaylarni qanday qilib yetuk odamlar deyish mumkin? Bu masalalar tahliliga N. o‘zining “H.A.”, “M.Q.” kabi eng yirik asarlarini bag‘ishladi. Bu asarlarda axloqiy muammolar masalasi birinchi o‘ringa chiqib qolgani bejiz emas. Avvalo, XV asrdagi ijtimoiy-siyosiy va ma‘naviy

ahvolning o‘zi shuni taqozo etgan. Inson axloqi, odobi b-n odam. Insonda yaxshilik qilish imkoniyatlari cheksiz bo‘lgani kabi, yomonlik qilish imkoniyatlari ham benihoya. U o‘z odamiyligini, jamiyat oldidagi odamiylik burchini chuqur tushunsagina, uni har qanday yomonliklardan saqlab turadi. Shuning u-n N. inson qanday axloqiy fazilatlarga ega bo‘lsa, u haqiqiy inson hisoblana oladi? – degan masalaga jiddiy ahamiyat bergan. N. bu fazilatlarni belgilashda diniy va tasavvufga oid mazmun-mohiyatdan foydalangan. “H.A.”da bayon etilishicha, har bir inson o‘z insoniylik burchi, vazifasi hamda tabiatiga ko‘ra ijtimoiy-siyosiy, iqtisodiy masalalarni hal etishda, baho berishda odil, jamiyatdagi moddiy boyliklar taqsimotida halol va saxiy, odamlar b-n o‘zaro munosabatda rostgo‘y, shu moddiy boyliklarni yaratishda mehnatsevar, kundalik yurish-turishda kamtar, boshiga mushkul ish tushganda sabotli, qanoatli bo‘lmog‘i, hech qachon xudbin, badnafs bo‘lmasligi, bir umr yaxshi xususiyatlarni kasb etishga, ilm olishga intilmog‘i kerak.

Insondagi eng oliy fazilat esa boshqalarga yaxshilik qilish, yordam berishdir:

*Odamiy ersang, demagil odamiy,
Onikim yo‘q xalq g‘amidin g‘ami.*

N.ga ko‘ra, birovlarining o‘limidan xursand bo‘ladigan kishilarni haqiqiy odam, deyish mushkul:

*Kimki kishi o‘lmakidin shod erur,
Go‘rkan-u g‘osil-u jallod erur.*

Insondagi insoniylikning yana bir muhim belgisi, N. yozishicha, vafodorlikdir. Bu masalaga shoir deyarli hamma asarlarida to‘xtalib o‘tgan. “H.A.” va “M.Q.”da esa bunga maxsus boblar ajratilgan. Vafoni zulmatni yorituvchi shamga, gulga, durga, gavharga qiyoslagan shoir vafo tushunchasiga ham ijtimoiy, ham axloqiy-tarbiyaviy ma’no yuklagan. Vafodorlik odamlarda garchi kam uchraydigan sifat bo‘lsa ham, N. odamiylikni busiz tasavvur eta

olmaydi. “Davr vafolari javridin dod va dahr behayolari zulmidin fig‘on-u faryod!”, – deydi shoir o‘z zamonasiga qarata. Bunday o‘rinlarda N.ning bu xil axloqiy kategoriyalar haqidagi mulohazalari chuqur ijtimoiy ma’no kasb etadi.

N.ning inson konsepsiyasi uning “L.T.” dostoni, “X.M.”, “D.F.”dagi she‘rlarida ham chuqurlashtirilgan va keng izohlangan. Shoir chin inson bo‘lish garchi juda qiyin bo‘lsa ham, lekin u bunga astoydil kirishsa, o‘zini, fe‘l-atvorini nazorat qila bilsa, jaholatni butunlay tark etsa, fir‘avnlarga xos bo‘lgan g‘ayriinsoniy xususiyatlarini unutsa, nafsini tiysa, u maqsadiga to‘la erisha oladi, deydi. Buning u-n uning “zotida” hamma imkoniyatlar mavjud. “L.T.”da shoir bu haqda mulohaza yuritib, insonni eng yuksak axloqiy martabalarga chorlab deydi:

*Bordur inson zotida oncha sharaf,
Ki yamon axloqin etsa bartaraf,
Bo‘lmasa fir‘avnlig‘ing payravi,
Qolmas ondin juz sifoti musavi.*

Insoniylik haqida N.dan oldin yashagan Ahmad Yassaviy, Ahmad Yugnakiy, Nosiriddin Rabg‘uziy, Yusuf Amiriy, Lutfiy, Haydar Xorazmiy kabi o‘zbek shoirlari va adiblari ham o‘z fikrlarini bildirganlar. Ammo N. o‘zbek adabiyoti u-n insonni yangidan kashf qildi. Nihoyat N. insonni badiiy jihatdan ham yangidan kashf etdi. Lirik va epik asarlarida o‘nlaab ma’naviy boy va yuksak qahramonlarning obrazlarini gavdalantirib berdi. U minglab she‘rlarni o‘z ichiga olgan “X.M.”dagi lirik qahramon – oshiq va ma’shuq, “X.” dostonlaridagi Farhod, Majnun, Shirin, Layli, Dilorom, Shopur, Navfal obrazlarini o‘zining gumanistik ideallaridan kelib chiqib chizdi. Yoshligidan boshqalarning g‘amini yegan, mehnatga o‘rgangan, bilim izlagan, vafoni o‘ziga shior qilgan Farhod; tengi yo‘q go‘zal, quyosh nuri-day musaffo Shirin; muhabbat va sadoqat ramzi – Layli va Majnun: haq so‘z u-n ming jafolarga mahkum etilgan, mustahkam irodali Dilorom va boshqalar o‘zida ulug‘ shoirning inson konsepsiyasi aks etgan.

siyasini har tomonlama yorqin gavdalandira oldi. Farhod yoshligidan biror baxtsizlikka uchragan yoki yig‘lab turgan odamni ko‘rsa, unga befarq qaray olmagani, dardiga sherik bo‘lishga intilgan, birovlarining azob chekayotganini ko‘rsa, u ham boshqalardan ortiq qiynalgani, yuragi ezilgani haqida N. shunday deydi:

*Biravkim zor yig‘lab, yig‘lab ul zor,
Topib ko‘ngli el ozoridin ozor.*

Bu Farhod xarakteridagi odamiylikni ko‘rsatuvchi porloq tomonlaridan biridir.

Shirinning Xusrav sovchilariga:

*Menga ne yor-u ne oshiq havasdur,
Agar men odam o‘lsam ushbu basdur! –*

deb mag‘rur javob berishida uning butun ichki ma‘naviy go‘zalligi aks etgan deyish mumkin. N. ning “N.Sh.” devonidagi: Kimki insondur, aning mahbubi ham inson kerak! – degan satri esa uning butun lirik merosiga epigraf qilib olishga arziydi.

Xullas, N. adabiyoti, badiiy ijodni insonsiz tasavvur eta olmaydi. U o‘zining butun ijodini insonga bag‘ishladi, inson yaxshiliklaridan cheksiz zavqlandi, ilhomlandi, salbiy xususiyatlarini, zamon jobirlari va yosumanlarini esa murosasiz ravishda qoraladi.

Ad.: Аlisher Navoiy. МАТ. 20 томлик. – Т., 1987–93; Ойбек. Navoiy гулшани. – Т., 1967; Зоҳидов В. Мир идей и образов. – Т., 1961; Зоҳидов В. Улуг шоир ижодининг қалби. – Т., 1970; Ҳайитметов А. Navoiy лирикаси. – Т., 1961; Султон И. Navoiyнинг қалб дафтари. – Т., 1969.

Ab.H.

NAVOIYNING OBODONCHILIKKA OID ISHLARI N. davlatning turli yuqori lavozimlarida ishlar ekan, obodonchilikka alohida e‘tibor berardi. N. shoir va olim kishi bo‘lganligi hamda mamlakat obodligi ilm-fanga

bog‘liqligini chuqur his etgani u-n bu masalaga katta e‘tibor qaratdi. O‘sha paytning oliy o‘quv yurtlari bo‘lgan madrasalar qurdirib, ularga mudarris, ya‘ni o‘qituvchi tayinladi. Mudarrislar uy-joy, oziq-ovqat va katta maosh b-n ta‘minlangan edilar. Madrasa talabalari ham yetarlicha nafaqa olar va xotirjam holda ilm b-n shug‘ullanishardi. Bular haqida Xondamir o‘zining “Makorim ul-axloq” asarida ma‘lumot berar ekan, N. qurdirgan madrasalarni sanab o‘tadi: “Nizomiya” madrasasi, “Xusraviya” madrasasi, “Shifoia” shifoxona madrasasi. Bu yerda tibbiyotdan dars berilgan. “Ixlosiya” madrasasi, “Xalosiya” xonaqohi. Aslida, xonaqoh so‘fiy, darvesh va uy-joysiz kishilar yashaydigan joy bo‘lsa-da, “Xalosiya” xonaqohida esa diniy va tasavvufiy ilmlar o‘rgatilgan. Xondamir N. xonaqohining yana bir diqqatga sazovor tomoni haqida shunday yozadi: “...xonaqohda har kuni Qur‘on tilovat qilinib, faqir va zaiflarga taom beriladi va har yili qariyb ikki ming po‘stin, chakmon, ko‘ylak, cholvor, toqiya va kafsh tarqatiladi”.

N. qurdirgan Xoja Abdulloh Ansoriy mozoriga qurilgan xonaqoh, “Jamoatxona” xonaqohi, “Fanoiya” xonaqohi, “Ziyoratgoh” xonaqohi; Mashhaddagi Imom Rizo ravzasida qurilgan “Dor ul-huffoz” xonaqohi, Nishopurdagi Shayx Farididdin Attor sarmozoridagi xonaqohlarda ham har kuni faqir, miskin va musofirlarga taom berilib, turli xil boshqa yordamlar ko‘rsatilgan.

N. ancha ilgari boshqalar tomonidan qurilgan, lekin vaqt o‘tishi b-n eskirgan madrasa, xonaqoh va shifoxonalarni ham ta‘miratgan. M-n, Hirot-dagi Malik G‘iyosiddin qurdirgan “G‘iyosiya” madrasasi, Malik Mu‘iziddin xonaqohi, Milkat og‘a dorushshifosi (shifoxonasi) va dorulhadisi (tafsir va hadis o‘rganiladigan madrasa) shular jumlasidandir.

N. ko‘pgina masjidlarni ham yangilagan. M-n: Amir Feruzshoh masjidi, Mirzo Aloudavla (Boysung‘urning o‘g‘li, Shohruhning nevarasi) masjidi, “Saripuli Injil” masjidi, “Jome” masjidi. Ulug‘ shoir bundan tashqari, musofirlar qo‘nib o‘tadigan Shayx Yahyo langari va Xoja

Chihilgaz mozori ustiga qurilgan ulkan gumbazni ham yangilatgan.

N. mehmonxonalar qurilishiga ham katta e'tibor qaratgan. Ular sirasiga Shayx Muhyi sarmozori langari, Marvda qurilgan Shayx Sirriy langarini sanab ko'rsatish mumkin. Bundan tashqari, ulug' shoir 50 dan ortiq rabot qurdirgan ediki, ular ham mehmonxona vazifasini bajaragan. Chunonchi, Raboti Oqrabot, Raboti Tarnob, Raboti Mashhadi Muqaddas, Raboti ishq, Raboti Sangliklar, Raboti Jom, Raboti Yonbuloq va h.k.

Ulug' shoir xalqning sayr qilishi va dam olishi u-n ham maxsus sayrgohlar bino qildirgan. Bunday sayrgohlarni buyuk kishilar sarmozori yaqinida barpo etgan. Avvalo, shunday sarmozorlarda dabdabali imoratlar qurdirgan. M-n: Piri mujarrad Xoja Abdulvalid Ahmad sarmozori imorati, Amir Abdulvohid ibn Muslim sarmozori imorati, Xoja Yusuf Hamadoniy sarmozori imorati, Abdurahmon Jomiy sarmozori imorati, Mavlono Muhammad Tabodgoniy sarmozori imorati, Xoja Abdulloh Ansoriy sarmozori imorati. Bulardan tashqari, N. maxsus sayrgoh bog'lar ham qurdirgan. Marg'ani bog'i, Taxti Saripuli Sangkashon, Bog'chayi Shavqiya; Gozurgoh, Taxti Bobo so'xta, "Havzi mohiyon" imorati yonidagi bog' shunday sayrgohlar edi.

N. mamlakat obodligi va xalq farovonligining muhim manbalaridan bo'lgan suvga katta e'tibor berdi. Shu sababli u 19 ta katta hovuz yoki suv omborlari qurdirtdi. Jumladan, Ixtiyoriddin qal'asi oldidagi hovuz, Chorraha hovuzi, "Shifoia" yonidagi hovuz, Jomiy sarmozoridagi hovuz; Ziyoratgohdagi hovuz, Xorazm yo'li ustidagi hovuz, Andxuddagi hovuz, Zuroboddagi hovuz. Ulug' shoir suvsiz yerlarga ariq (kanal) orqali suv yetkazib berish u-n ko'pincha o'zi mablag' ajratardi. Chunki katta va uzun ariq qazish ko'p mablag' talab qilardi. Tus viloyatining Chashmayi Gulist (Guliston) bulog'idan Mashhadgacha bo'lgan 70-80 kilometrlik ariq (kanal), asosan, N. mablag'i b-n qazilgan. Xuroson, shuningdek, Movarounnahr davlatlari hududida yer ko'p edi-yu, ammo suv kam edi. Shu sababli qayerda suv

serob bo'lsa, ariq qazib, boshqa joylarga suv olib berilardi. N. 16 ta ko'prik va 2 ta to'g'on ham qurdirgan edi. Boyxoja, Tarnob, Tulki, Sepulak ko'priklari; Xayrobod ko'prigi va to'g'oni, Turuk ko'prigi va to'g'oni shular jumlasidandir. Ulug' shoir ayrim ko'priklarni, masalan, Nigor va Tir ko'priklarini marmardan qurdirgan.

Xondamir N. qurdirgan 9 ta hammomni maxsus sanaydi: "Shifoia" yonidagi hammom, Ziyoratgoh hammomi, Darayi Zangi hammomi, Tevachi hammomi, Childuxtaron hammomi, Tarnob hammomi, Panjdeh hammomi, Fayzobod hammomi, Sa'dobod hammomi.

N.ning zamondoshlari ulug' shoirning obodonlikka doir qilgan ishlari haqida fikr yuritar ekanlar, ko'pincha "shulardan ba'zilarini sanab o'tiladi", – degan jumlanini tez-tez takrorlaydilar. Shundan ma'lum bo'ladiki, N.ning yuqorida qayd etilgan obodonchilikka oid ishlari ulug' shoirning bu boradagi barcha faoliyatini qamrab olmaydi. Ammo shular ham N.ning obodonchilikka butun umrini sarflaganini ko'rsatadi. Shu b-n birga, bir kishi tomonidan shuncha ulug'vor ishlarning amalga oshirilgani har qanday odamni ham hayratga soladi, ham havasini keltiradi.

Ad.: Хондамир. Мақорим ул-ахлоқ (К.Раҳимов тарж.). – Т., 2018.

Ab.A.

NAVOIYNING SIYOSIY FAOLIYATI

Husayn Boyqaro Hirot taxtini egallagach, saltanatni birga boshqarish u-n maxsus farmon b-n bolalik do'sti N.ni Samarqanddan chaqirtirib oladi. 1469-y. Ramazon hayiti munosabati b-n o'tkazilgan qabul marosimida N. Husayn Boyqaroni taxtga chiqqani b-n qutlab, unga "Hiloliya" qasidasini taqdim etadi. O'z navbatida, podshoh uni muhrdorlik vazifasiga tayinlaydi. Bu saroydagi eng katta mansablardan biri bo'lib, davlat ahamiyatiga molik har qanday hujjat muhrdor orqali rasmiylashtirilardi edi. Shu kundan e'tiboran, N.ning siyosiy faoliyati boshlanadi.

N.ning ota-bobolari ham temuriy shahzodalarga yaqinliklari jihatidan hamisha saroy doi-

rasida o'ziga xos obro'-e'tiborga ega va amirlik rutbasi b-n sarafroz edilar. U oilaviy an'anani davom ettirib, barchadan yuksak maqomga ko'tarildi. Ulug' shoir o'z siyosiy faoliyatining boshidanoq Husayn Boyqaroning to'g'ri siyosat yuritishiga harakat qildi. Bu borada Boburning quyidagi fikri diqqatga sazovor. U yozadi: "Avval taxt olg'onda (Husayn Boyqaro ilk marta 1469-y. 24-martda Xuroson taxtini egallaganda) xayoli bor ekandurkim, duvozdah (o'n ikki) imomni xutba (juma namozi va bayramlarda xalqqa nasihat qilish jarayonida podshoh yoki davlat tayanchi bo'ladigan kishilarni tilga olish) da o'qutg'ay. Alisherbek va ba'zilar man' qilibturlar". O'n ikki imom-shia mazhabidagilar e'tiqod qiladigan imomlar sulolasi. Ular Hazrat Ali, Hasan, Husayn, Zayn Ulobidin, Muhammad Boqir, Ja'far Sodiq, Musa Kozim, Ali Rizo, Muhammad Taqiy, Ali Nahiy, Hasan Askariy, Muhammad Mahdiydir. Husayn Boyqaro davlatida esa asosiy aholi sunniylar edi. Agar Husayn Boyqaro xutbada ularni tilga oldirganda, norozilik yuz berishi mumkin edi. Buni chuqur anglagan N. va unga hamfikir kishilar shohni bu yo'ldan qaytaradilar. Boburning N.ni maxsus tilga olishidan ma'lum bo'ladiki, bu masalada ulug' shoir muhim mavqe tutgan.

N.ning o'ziga xos tarjimai hol maqomidagi "Vaqfiya" asarida u o'zining davlat arbobi sifatidagi faoliyatida quyidagi 7 tamoyilga asoslanib, ish tutganini alohida ta'kidlaydi:

1. Sidq-u ixlos b-n Husayn Boyqaro saltanati ni mustahkamlash u-n xizmat qildim.

2. Adab qoidasini qattiq tutib, ko'rish joiz bo'lmagan narsadan ko'zni yumdim, eshitish lozim bo'lmagan gapdan quloqni bekitdim, bormas yerdan oyoqni, tutmas nimadan qo'lni tortdim, oshkor qilish taqiqlangan sirni tilga chiqarmadim.

3. Shaxsiy orzu-havaslardan voz kechib, mamlakat va xalq manfaati u-n bor kuchimni safarbar etdim.

4. O'zimga berilgan imkoniyatdan foydalalanib, zulm bulutlarining adolat quyoshi yuzini yo-

pishiga, bid'at shamolining shariat shamiga zarar yetkazishiga yo'l qo'ymaslikka intildim.

5. Iloji boricha fuqarolarni zulm-u nohaqliklardan, yurtni tashqi va ichki dushmanlar hujumi va adovatidan himoya qildim.

6. Mamlakatda biror toifa yoki tabaqa yo'qki, menga ishi tushib kelmagan bo'lsa – birortasidan biror nima tama qilmay, barchaning muammosini beg'araz hal etib, hojatini beminnat chiqarib, o'zimdand rozi va minnatdor qildim.

7. Ziroat b-n mashg'ul bo'lib, halol yo'l b-n topgan mablag'imdan bir kishining tirikchiligi u-n lozim bo'lganinigina olib qolib, qolganini saltanat xarajatlari u-n Sultonga peshkash qildim, xayriya ishlariga sarfladim.

Muhrdor, vazir, maslahatchi, hokim bo'lib ishlar ekan, N. oqil siyosatchi, odil amaldor, uzoqni ko'ra oladigan davlat arbobi, jasur sarkarda va mohir diplomat sifatidagi iste'dodining yangi qirralarini namoyon etadi.

1469-y. kuzida Hirotda notinch vaziyat yuzaga keladi: hokimiyat u-n intilayotgan yana bir temuriyzoda Yodgor mirzo Husayn Boyqaroga qarshi hujum boshlaydi. Husayn Boyqaroning u b-n jang qilish uchun ketganidan foydalangan Xoja Abdullo va Xoja Nizomiddin Baxtiyor kabi amaldorlar xalqqa zulm o'tkazib, Hirotda aholisining isyon ko'tarishiga sabab bo'ladilar. Vaziyatni izga solish u-n N. yuboriladi. N. xalqning haqli talab-istaklari e'tiborga olinishi, zolimlar tegishli jazoga tortilib, mamlakatda adolat o'rnatilishi lozimligi to'g'risidagi shohning rasmiy farmoyishini olib keladi hamda xalqni tinchlantirib, uni jome' masjidida o'qib eshittiradi. Shu tariqa, u oqil va tadbirkor siyosatchi sifatidagi noyob iste'dodini namoyish qilib, hech kimga bo'ysunmagan xalqni tinchitish chorasini topadi, aybdorlarni jazoga tortadi. Hirotda tartib va tinchlik o'rnatib, Sultonning e'tiborini qozonadi.

Husayn Boyqaro Mashhad yaqinida Yodgor mirzoni yengsa-da, o'ziga qarshi yurish boshlagan Movarounnahr hokimi Sul-ton Ahmad mirzo b-n urushga kirishadi. Bundan foydalangan Yodgor mirzo Hirotdagi ammasi Poyanda

Sultonbegim b-n til biriktiradi va Ozarbayjon hukmdori Uzun Hasandan yordam olib, 1470-y. 30-iyunda Hirot taxtini egallaydi. Lekin u erishgan muvaffaqiyatidan g'ururlanib, aysh-u ishratga berilib ketadi, mamlakatda tartibsizlik avjiga chiqadi. Uning taxtga kelishiga yordam bergan ozarbayjonlik amirlar zulmining haddan oshishi xalqni norozi qiladi. Vaziyatni sinchkovlik b-n kuzatib turgan Husayn Boyqaro Hirotga qo'shin tortadi. N.ning maslahati b-n kechasi to'satdan hujum qilishga kelishiladi. Hujum 1470-y. 22-avgust kuni kechasi amalga oshiriladi. Yodgor mirzo Bog'i Shimoldagi qasrda edi. Xondamirning xabar berishicha, Husayn Boyqaro yonidagilarni qasrga chiqishga undaydi, lekin hech kim bunga jur'at etmaydi. Shunda N. qilichini hassa qilib, yashirin yo'l orqali qasrga chiqadi. Sulton uning ortidan Amir Qul Alini yuboradi. Ikkalasi Yodgor mirzoni qo'lga oladilar va u qatl etiladi. Shunday qilib, N.ning siyosiy jasorati tufayli Husayn Boyqaro taxtni ikkinchi marta qo'lga kiritadi.

N. "M.Q." asari muqaddimasida o'zining ba'zida Husayn Boyqaro saltanatini mustahkamlash u-n jang-u jadallarga ham aralashishiga to'g'ri kelganiga ishora qilib, "Goh harb ma'rakasig'a o'zumni soldim", – deb yozgan edi. Mashhur muarrix A.Samarqandiyning "Matla'yi sa'dayn va majmayi bahrayn" asarida ma'lumot berishicha, Yodgor mirzo Hirotni egallagach, ko'pchilik a'yon va sarkardalar Husayn Boyqarodan umid uzib ketganida, N. do'stining yonida turib, chinakam sadoqat ko'rsatgani va uning 2-marta taxtni qo'lga kiritishi yo'lida favqulodda jasorat namoyon etgani, ana shunday insoniyligi va mardligi b-n shohning ishonchini oqlab, suyanchiga aylangani u-n ham shundan keyin unga "muqarrabi hazrati sultoni" – "Sulton hazratlarining eng yaqin kishisi" unvoni beriladi.

Davlatni boshqarish ishlarida salohiyati yetarli bo'lsa-da, N. go'yo ikki o't orasida qiynalardi: bir tomonda – birgalikda davlatni idora etaylik deb, unga umid ko'zini tikib turgan bolalik do'stining yuzxotiri, ikkinchi tomonda – o'z

oldiga qo'yilgan buyuk maqsadi, ulkan ijodiy rejalarining qolib ketayotgani. O'zini adabiyotsiz, ijodiy ishlarsiz tasavvur etolmagan N. sultonga iltimos qila-qila, o'rniga samarqandlik do'sti, shoir Shayxim Suhayliyning tayinlanishiga erishadi. Uning maqsadi saroyda maslahatchi bo'lib qolib, ko'proq ijodiy ish b-n shug'ullanish edi. Lekin 1471-y.ning kuzida muhrdorlik vazifasidan iste'fo bergan N.ni 1472-y.ning yanvarida Husayn Boyqaro yanada yuksak lavozimga – bosh vazir mansabiga ko'tarib, "Amiri kabir" – "Ulug' amir" unvonini beradi. Shoir o'z lavozimidan xalq manfaatini himoya etish, zolim va poraxo'r amaldorlarga qarshi kurashish, yurtni obod, elni ma'mur qilish maqsadida foydalandi. Shuning u-n ham Sharafiddin Roqimiy "vazirlik ishlarida shu darajada mahoratga ega ediki, sobit tadbiri b-n davlat oyinasi yuzidan kudurat zangini aritdi", – deb yozgan edi. Ijodiy jarayon bilan mashg'ul bo'lgan N. 1481-y. vazirlikdan iste'fo beradi. Lekin biror rasmiy mansabga ega bo'lmasa ham, Sulton Husayn Boyqaroning eng yaqin do'sti va maslahatchisi sifatida N.ning saroyda ta'siri hamisha kuchli edi. 1487-y. esa u Astrobodga hokim qilib tayinlanadi.

N. Astrobodda ikki yil faoliyat ko'rsatib, bu yerda ham butun kuchini viloyatda tartib o'rnatish, aholi osoyishtaligini ta'minlash, obodonchilik ishlarini yo'lga qo'yish, qo'shni davlatlar b-n munosabatlarni yaxshilashga sarfladi. Qizg'in ijodiy ish b-n shug'ullandi. Astrobod mamlakatning iqtisodiy jihatdan boy va strategik jihatdan muhim viloyat bo'lganligi u-n unda, asosan, shahzodalar yoki Sulton Husaynning eng yaqin kishilari hokimlik qilib kelganlar. Binobarin, N.ning Astrobodga hokim etib tayinlanishini uni poytaxtdan chetlatish yoki surgun qilish deb tushunmay, balki Husayn Boyqaroning qo'shni davlatlar hukmdorlari b-n munosabatlari keskinlashgani tufayli chegaralarni mustahkamlash maqsadi b-n izohlash mumkin. O'zidan so'ng Astrobod hokimi bo'lgan Badi'uzzamon Mirzoga yozgan maktubida keyinchalik N.ning o'zi ham unga chegaralarni mustahkamlash va qo'sh-

ni davlatlar hukmdorlari xatti-harakatlaridan ko‘z-quloq bo‘lib turishni buyuradi.

Astrobod Sulton Husayn saltanatining g‘arbiy chegara hududida joylashgan Jurjon viloyatining markazi bo‘lib, bu davrga kelib, oq-quyunlilar b-n o‘zaro ittifoq tuzgan safaviylar sulolasi unga xavf tug‘dira boshlagan edi. Vaziyat bu yerga ham xalq, ham qo‘shni davlatlar hukmdorlari hurmat qiladigan mohir siyosatchi va nufuzli amaldorni yuborishni taqozo etadiki, o‘z-o‘zidan bu vazifaga eng munosib nomzod N. edi. 1488-y. Sulton Ya‘qub tomonidan safaviylar yetakchisi Shayx Haydar jangda o‘ldirilib, qizilboshlar qo‘shini tarqatib yuborilgach, bu xavf barham topadi va shundan keyingina xotirjam tortgan Husayn Boyqaro do‘stining Hirotga qaytish haqidagi iltimosini qondiradi. Shundan so‘ng N. biror rasmiy vazifani qabul qilmay, ilm-u ijod b-n shug‘ullanadi. Lekin u muqarrabi hazrati sultoniy unvoniga ko‘ra, davlat xizmatidan hech qachon chetda turmagan.

N. o‘z siyosiy faoliyatining boshidanoq Husayn Boyqaroni adolat b-n siyosat yuritish, xalqqa zulm qilmaslik, mamlakatni xarob emas, balki obod qilish, iqtisodni ko‘tarishga, savdo-sotiqni rivojlantirish, fan va madaniyatni qo‘llab-quvvatlashga da‘vat etib keldi.

Husayn Boyqaro hokimiyatni qo‘lga kiritganidan keyin o‘tgan salkam qirq yillik hukmronligi mobaynida biror yurtga istilochilik yurishlarini uyushtirmadi, aksincha, mamlakatni ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan yuksaltirish, obodonchilik va bunyodkorlik ishlarini olib borish, fan, madaniyat adabiyot va hunarmandchilikni rivojlantirish, iste’dod egalarini qo‘llab-quvvatlash yo‘lini tutdiki, bunda N.ning xizmati va ta’siri katta.

N. Husayn Boyqaro davlatini mustahkamlash, uning Movarounnahr, Eron, Iroq, Ozarbayjon b-n do‘stona aloqalarni yo‘lga qo‘yish, o‘zaro urushlarning oldini olish, podshoh va o‘g‘illari o‘rtasidagi nizolarni bartaraf etish, mamlakatda tinchlik va tartib o‘rnatish, xalq osoyishtaligini ta‘minlash, adolatni ustuvor etish, soliqlarni muayyan me‘yorga solish, qish-

loq xo‘jaligi, hunarmandchilik va savdo-sotiqni rivojlantirish, obodonchilik va bunyodkorlik ishlarini kuchaytirish, ilm-fan, madaniyat va san‘atga e‘tibor berish, qisqasi, mamlakatning gullab-yashnatish yo‘lida butun kuch-g‘ayratini sarf etdi. Husayn Boyqaro davrida Hirot Sharqning ilm va madaniyat markaziga aylanishida N.ning xizmatlari katta.

Ad.: Алишер Навоий. Махбуб ул-қулуб. ТАТ. 10 жылдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Хондамир. Макорим ул-ахлоқ. – Т., 2015; Сирожиддинов Ш., Юсупова Д., Давлатов О. Навоий-шунослик. Дарслик. – Т., 2018; Алишер Навоий: Қомусий лугат. 1–2-жилдлар. – Т., 2016; Ҳаққул И. Навоийга қайтиши. 1 китоб. – Т., 2011; Ҳаққул И. Навоийга қайтиши. 2 китоб. – Т., 2016.

Ab.A.

NAVOIYNING SHAXSIYATI N. ijodining boyligi va yuksakligi ko‘p jihatdan uning shaxsiyati b-n bog‘liq. Xondamir N. haqidagi asariga “Makorim ul-axloq”, ya’ni “Yaxshi xulqlar egasi”, – deb nom qo‘ygan. Binobarin, ijodkor shaxsining buyukligi uning g‘oya va qarashlarining hamda ijodiy merosining ahamiyatini ta‘minlaydi.

N. shaxsiyati XV asrning ikkinchi yarmida Xuroson va Movarounnahrda temuriylar hukmronligi davrida, ichki ziddiyatlar keskinlashgan sharoitda, mamlakatdagi ilg‘or fikrli kishilar markazlashgan davlat u-n kurashib, mamlakat iqtisodiyoti va madaniyatini rivojlantirishga intilayotgan bir vaziyatda shakllandi. N. shaxsiyati, dunyoqarashi shakllanishida uning o‘zidan oldin yaratilgan ilg‘or fikrli Sharq she‘riyati va madaniyatini chuqur mutolaa qilgani va egallagani katta mohiyat kasb etadi.

Oilada ikkinchi farzand bo‘lgan Alisher juda yoshligidan o‘tkir zehni, teran aql-idroki va odobi b-n ajralib turardi. Voqean, Alisher uch yarim yoshida mashhur fors-tojik shoiri Qosim Anvor (1355–1434)ning g‘azallaridan yodla-

gan, besh-olti yoshida esa ulug' shoir Farididdin Attor (1145–1221)ning "Mantiq ut-tayr" dostonini boshdan-oxir yoddan bilardi. Ulug' shoir olti yoshida Amir Temurning tarixchisi, mashhur olim va shoir Sharafiddin Ali Yazdiy (vafoti 1454) b-n suhbatlashadi. O'z savollariga yosh Alisherdan biyron javoblar eshitgan Yazdiy hayratga tushib, uning aqliga tasanno o'qiydi va duo qiladi.

N. juda yoshligidan o'qishga qiziqardi. U tinmay o'qir, o'qiganlarining hammasini yodida saqlab qolardi. Voqean, "F.Sh." dostonidagi Farhodga nisbatan aytilgan quyidagi fikrlar N.ning o'ziga ham tegishli edi:

*O'qub o'tmak, uqub o'tmak shiori,
Qolib yodida safha-safha bori.*

Maz.: U (Farhod) o'ziga o'qib o'tish b-n birga, uqub o'tishni (o'qiganlarini tushunib olishni) ham shior qilib olgan, o'qiganlari hammasi sahifama-sahifa yodiga o'rnatilib borar edi.

N. o'qish u-n yoshligida Hirotdan avval Mashhad (Eron)ga, so'ng Samarqandga bordi. Ulug' shoir bu shaharlarda zamonasining barcha fanlariga doir bilimlarni egalladi. Adabiyotga, she'riyatga g'oyat qiziqqanligi va o'zi ham shoir bo'lganligi u-n juda ko'p she'rlarni yodladi. O'zining aytishicha, 18–20 yoshlarida ellik ming bayt yoki yuz ming misradan ortiq she'rnii yoddan bilardi. Ulug' shoir yigitlik davridayoq she'riyatda shunday kamolga yetgan ediki, boshqa shoir o'qiyotgan she'ning uslubiga qarab, uning misralari qanday qofiya b-n yakunlanishini oldindan aytib bera olardi. Bu fikr mubolag'a emas. Darvoqe, Hirotning Puli Molon va Bog'i Safed degan joylarida bo'lgan she'rxonlikda Mavlono Ayoziy degan shoir o'qiyotgan qasidaning qofiyalarini oldindan aytib, hammani hayratga solgan edi.

N. shaxsiyatining yana bir muhim tomoni uning ilm va ma'rifatga, adabiyotga cheksiz fidoiyligi, yoshlikdan ilm asoslarini puxta o'zlashtirishga intilganligida namoyon bo'ladi. U o'zida bo'lgan katta adabiy iste'dodni to'g'ri sezgani

holda, yoshlikdan iste'dodini imkon qadar to'la yuzaga chiqarish yuzasidan muhim ishlarini amalga oshirgan. Ilm va she'r ahli b-n yaqin muloqotda bo'lgan, katta qiyinchiliklar hisobiga Mashhad va Samarqand madrasalarida ta'lim olgan. N. "Sayyid Hasan Ardasheriga she'riy maktab"ida yozadi:

*Urarmen qadam toki borg'uncha gom,
Ki, bo'lg'ay muyassar menga ushbu kom.
Agar bo'lsa bu yo'lda umrum talaf,
Chu bu yo'ldadur ul, ham erur sharaf.*

N. shaxsiyatidagi bunday sobitqadamlik odamlarda kam uchraydigan katta mehnatsevarlik b-n qo'shib, oradan ko'p vaqt o'tmay, o'zining mevalarini bera boshlagan. N.ning bir o'tirganda 100-200 bayt she'r yoza olishi ("Aning kunda yuz bayti halvom erur..."), o'z ichiga besh dostonni olgan "X."dek buyuk asarning ikki yilda yozib tugallashi, vazirlikdan keyin qisqa bir muddatda 1000 ga yaqin she'r yozganligi va h.k. N. shaxsiyati iste'dodi b-n bog'liq yorqin hodisalardir.

N. tabiatan kamtar va andishali kishi edi. Uning haddan tashqari kamtarligi zamondoshlarini hayratga solar va havasini keltirardi. Tarixchi Mirxond (1433–1498)ning "Ravzat us-safo" ("Soflik bog'i") asarida yozilishicha, Sulton Husayn Boyqaro 1472-y.ning yanvar oyida N.ni vazirlik vazifasiga tayinlab, "barlos umarosi (amirlari)dan Amir Muzaffar barlosdan boshqa biron kimsa Amir Alisherdan avval (oldin va yuqoriga) muhr bosmasin", – degan farmon chiqaradi. Shundan so'ng N.ga muhr bosishi lozim bo'lgan hujjatni olib kelganlarida, ulug' shoir uning shunday joyiga muhr bosadiki, undan pastida joy qolmaydi. Bu hujjatga boshqalar ham muhr bosishlari lozim bo'lib, ularning joyi N. muhridan quyiroqda edi. Biroq, N. muhr bosgan joydan quyiroqda muhr bosish u-n o'rin qolmaganini ko'rgan saroy a'yonlari N.ning kamtarligidan hayratga tushib, unga tasanno o'qiydilar. Chunki shu paytgacha hujjatlarining yuqori qismiga muhr bosishga hamma intilar, biror amaldor o'z muhri boshqalarnikidan pastda bo'lishini istamas edi. Mirxond yozadi: "Keyin

sof ko'ngillik Amir (N.)ning muhri bosilgan yer muhrga ega bo'lgan har bir mansabdor orasida talash bo'ldi va ularning har biri o'sha yerga muhr bosish ishtiyoqida bo'ldi".

N. Sulton Husayn Boyqaroning eng yaqin do'sti va uning oila a'zolarining ham yaqin kishi hisoblanardi. Chunki bu yaqinlik faqat N.ning o'zi b-n bog'liq bo'lmay, temuriylar xonadoniga yaqinlik ulug' shoirning ota-bobolari b-n ham vobasta edi. Shunga qaramay, N. shoh xonadoniga munosabatda hamisha andisha b-n ish tutardi. Ulug' shoirning quyidagi misralari ham uning nihoyatda andishali va odobli inson bo'lganini ko'rsatadi:

*Shah harimida necha topsang Navoiy ehtiroim,
Bilgil o'z haddingni-yu behad rioyat qil adab.*

Maz.: N. shoh saroyi va xonadonida har qancha ehtiroimga sazovor bo'lsang ham, o'z haddingdan oshmay, odob qoidalariga nihoyatda rioya qilgin.

N. shaxsiyatida dadillik b-n murakkab sharoitlarda ehtiyotkorlik, talabchanlik xususiyatlari ustuvorlik qiladi. U ziddiyatlarga to'la shoh saroyida ko'p yillar xizmat qilar ekan, tilga ehtiyot bo'lish, ortiqcha harakatga yo'l qo'ymaslik haqida "V."da shunday deydi: "...ko'rmas nimadin ko'zumni nargis ko'zidek ko'r va eshitmas nimadin qulog'imni binafsha qulog'idek kar va tutmas nimadin ilgimni chinor ilgidek shal va bormas erdin ayog'imni sarf ayog'idek lang va aytmas so'zdin bataxis maxfiy asrorekim, gul xurdasi masallik g'unchadek ko'nglumda amonat topshurdi – ifshosidin tilimni savsan tilidek gung qildim".

N.ning yuksak axloqli inson ekanligini uning asarlaridagi tasvirlardan ham bilish mumkin. Chunonchi: ulug' shoirning "S.S." dostonidagi shoh Bahrom Diloromning go'zalligini eshitgach, unga oshiq bo'lib, qizni Chin mamlakatidan oldirib keladi va u b-n birga bo'ladi. N. Bahrom va Diloromning visol damlarini tasvirlar ekan, yozadi:

*Yor mahvash harif oshiq-u shah,
Qilganin bilmagan erur ablah.
Elga so'z der mahal bu yer-o'qdur,
Manga lek ul salohiyat yo'qdur.*

Maz.: Mahvash yor b-n oshiq shoh ikkisi bu yerda nima ish qilganini bilmaganimiz a'lodir. Balki el xuddi shu yerda mening bir fikr ayti-shimni istar, ammo, afsuski, bunday salohiyat menda yo'qdir. Uzr!

Demak, N. talqinicha, oshiq va ma'shuqaning visol damlarini yalang'och tasvirlash odobdan emas va bunday tasvirga yo'l qo'ygan ijodkor andishasizdir.

N. o'ta rahmdil odam ham edi. Ulug' shoir hatto chumoliga ham ozor bermagan. Voqean, Xondamirning "Makorim ul-axloq" asarida hikoya qilinishicha, kunlarning birida N. asr namozidan keyin tezda masjiddan chiqib ketadi. Aslida u har doim namozga kelmaganlarni surishtirardi. Ulug' shoirning bu odatini bilganlar uning tez ketib qolganidan hayron bo'lishadi. Bir muddatdan keyin N. qaytib keladi va masjiddagilarga shunday izoh beradi: "Men masjidga kelayotganimda falon joyda tahorat qilgan edim, namoz safida turganimda yelkamda bir chumoli ko'rdim. Bildimki, tahorat qilgan joyda u menga ilashgan ekan. Mabodo u mening yelkamdan tushib ozor topsa va uyasining yo'lini topolmasa va shu sababdan uvoliga qolarman, deb qo'rqdim. Shuning u-n, namozdan keyin tezlik b-n tahorat olgan joyga borib, uni uyasi og'ziga qo'ydim va ozor yetkazish tashvishidan qutuldim". N.ning gapini eshitganlar uning rahmdilligidan hayratga tushib, unga rahmat aytishdi va duo qilishdi.

N.ning rahmdilligini uning o'z asarlaridagi qahramonlariga munosabatida ham ko'rish mumkin. Ulug' shoir "F.Sh.", "L.M." dostonlaridagi sevimli qahramonlari Farhod, Shirin, Layli, Majnun kabilar vafot etganda, bundan, avvalo, o'zi ta'sirlangan va zor-zor yig'lagan edi. M-n, N. "L.M." dostonidagi qahramonlarining fojiali taqdiridan o'zi ham g'oyatda ta'sirlangan va asarini yig'lab-yig'lab tugatgan edi:

*So‘gin nechakim uzattim oxir,
Yig‘lay-yig‘lay tugattim oxir.*

Maz.: Bu motamnoma (“L.M.” dostoni)ni qanchalik cho‘zgan bo‘lsam, shuncha motamzada bo‘ldim, nihoyat, uni yig‘lab-yig‘lab tugatdim.

N. rahmdil bo‘lishi b-n birga, g‘oyat insonparvar ham edi. Moddiy jihatdan qiynalgan har qanday kishi ulug‘ shoirdan ko‘mak so‘rab kelsa, N. albatta, undan o‘z yordamini ayammasdi. Aksari odamlar N.ning bu fazilatini yaxshi bilishar, shu sababli qiynalgan paytlarida faqat unga murojaat qilishardi. Chunonchi, butun umr qiynalib yashagan shoir Mavlono Qabuliy vafoti oldidan mahallasidagi odamlarni chaqirib, o‘zining hech narsasi yo‘qligini, mabodo vafot etsa, janozasi xarajati u-n N.ga murojaat qilishlarini iltimos qiladi. Uning vasiyatini N.ga yetkazishadi. Mavlono Qabuliy vafot etganda, N. uning vasiyatini to‘la bajaradi. Bunday misollarni ko‘plab keltirish mumkin. N.ning o‘zi bir kishini qanoatlan-tiradigan oziq-ovqat, kiyim-bosh va uy-joy b-n umr o‘tkazar, qolgan barcha mol-mulkini boshqalarga sarflardi.

Xondamirning yozishicha, davlat mansablarida ishlagan bo‘lsa-da, podshoh va xazinadan hech nima olmasdi. Aksincha, podshoh, shahzodalar, amirlar va boshqalarga ko‘plab hadyalar berardi. Voqean, bir safar podshoh Qandahorga jo‘nagan paytida N. unga 25 tuman (250 ming) kumush, ming botmon (8 ming pud) ipak, ming xarvor g‘alla (har birining og‘irligi taxminan 80-100 kg bo‘lgan ming qop bug‘doy) hadya qiladi. Yana 100 dinor oltinga yaqin mablag‘ni haram ahli va amaldorlarga ulashib beradi. Ulug‘ shoir har kuni bir necha ming kambag‘allarga tushlik ovqat va har yili eng yupun 2000 dan ortiq kishiga qishlik kiyim berardi. Ba‘zan xalqqa solingan davlat solig‘ini o‘z yonidan to‘lab yuborardi. Darvoqe, 1500-y.ning boshida Hirot va uning atrofidagi aholiga solingan 100 ming dinor soliqning 50 ming dinorini o‘z yonidan to‘lab, xalqni og‘ir mashaqqatdan qutqaradi.

N.ning nihoyatda saxiyligini bilganliklari u-n hamma unga yordam so‘rab murojaat qilar va undan istagan yordamini olardi. Chunki N. nihoyatda badavlat edi. Uning bir kunlik daromadi 18 ming dinorni tashkil etardi. Ulug‘ shoir daromadining aksari qismi esa el-yurt farovonligi, obodonligi va tinchligi u-n sarflanardi.

N. nihoyatda chuqur fikrlaydigan va hozirjavob kishi edi. U hamisha suhbatdoshining so‘zlarini bo‘lmasdan tinglar va umuman, suhbatdoshiga hurmat va samimiyat b-n munosabatda bo‘lardi. Shu b-n birga, ba‘zan o‘rni kelganda, suhbatdoshining gaplari asosida unga hazil qilar, shunda ham suhbatdoshini ranjitmasdi. Xondamirning yozishicha, mashhur sozanda Mavlono Alishoh bir kuni N.ning oldiga kelib, olti oylik maoshini birdaniga olishga farmon berishini so‘raydi. N. uni bu fikrdan qaytarmoqchi bo‘lganda, Mavlono Alishoh o‘jarlik qilib, “siz farmon beravering, pulni olay, bordi-yu o‘lib qolsam, go‘rkafanimga sarflanadi” deydi. Uning gapidan hayratlangan N. hazil qiladi: “O‘ligi ham bir balo, tirigi ham bir balo, degani siz ekansiz-da”. Mavlono Alishohga bu so‘zlar og‘ir botmaydi. Chunki uning intilishi shunday gapni taqozo etardi. N. Mavlono Alishoh o‘ta muhtojlikdan shu qarorga kelganini his qiladi va unga yordam beradi.

N. ishonuvchan inson edi. U hammaga ishonardi. Chunki ulug‘ shoirning qalbi nihoyatda toza, fikri musaffo edi. Odamlar esa uning ishonuvchanligidan, ko‘nglining pok va samimiyligidan ham o‘z manfaatlari yo‘lida foydalanib qolishardi. M-n, N.ning “V.” asarida yozilishicha, undan “tirik kishisini o‘likdek yotqizib, kafan bahosini olganlar” ham bo‘lgan ekan.

N.ning o‘z davridagi adabiyot va madaniyat namoyandalaridan A.Jomiy, Pahlavon Mahmud, Sayyid Hasan Ardasher, Shayxim Suhayliy kabilar b-n umrining oxiriga qadar do‘st va hamkor bo‘lgani N. shaxsiyatining eng go‘zal qirralaridan biridir.

N. sadoqati va muhabbati kuchli inson edi. Uning sadoqati va muhabbatining komilligini Vatan, xalq, ona tili, she‘riyat, ilm-fan va do‘st-

lariga munosabatida ko‘rish mumkin. N. ularning hammasiga umrbod sadoqatli bo‘lib qoldi. Chunki ularning barchasiga yuksak muhabbat, hurmat va ehtirom b-n qarardi. Shuning u-n ham u Vatan va xalqining eng ardoqli farzandiga aylandi. Ona tilining buyukligini ko‘rsatib, she‘riyat sohibqironi darajasiga ko‘tarildi. Buyuk shoir bo‘lishi b-n birga, buyuk olim ham bo‘ldi. Xalqlar, millatlar va adabiyotlar do‘stligining ramziy timsoli bo‘lib qoldi.

Ad.: Аlisher Navoiy. *Фарҳод ва Ширин. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд.* – Т., 2011; Аlisher Navoiy. *Лайли ва Мажнун. ТАТ. 10 жилдлик, 7-жилд.* – Т., 2011; Аlisher Navoiy. *Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд.* – Т., 2011; Аlisher Navoiy. *Лисон ут-тайр. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд.* – Т., 2011; Заҳириддин Муҳаммад Бобур. *Бобурнома.* – Т., 1960; Ҳайитметов А. *Юксак фазилатлар соҳиби. Ҳаётбахш чашма.* – Т., 1974.

Ab.H.

NAVOIYNING ESTETIK QARASHLARI N. o‘z zamonasining buyuk shoirigina bo‘lib qolmasdan, yirik madaniyat homiysi ham bo‘lib, u shu davrdagi Abdulqodir Noyi, Qulmuhammad Shayxii, Husayn Udiy, Shohqulli G‘ijjakiy, Mavlono Qosim Rabboniy, Darvesh Ahmad Qonuniy, Xoja Yusuf Andijoniy, Ustod Shodiy, Mavlono Najmiddin Kavkabi kabi muzikantlar, Behzod, Mirak, Naqqosh, Shoh Muzaffar, Mahmud Muzahhib, Qosim Ali Chehrakushoy, Mavlono Hoji, Muhammad Naqqosh, Darvesh Muhammad ibn Muhammad Mo‘min, Sulton Muhammad kabi rassomlar va naqqoshlar, Sulton Ali Mashhadiy, Abduljamil Kotib, Abdullo Marvarid, Abdusamad Badaxshiy kabi xattotlar b-n ham g‘oyat yaqin munosabatda bo‘ldi, ularning tarbiyasi b-n faol shug‘ullanadi. Binobarin, N. ning estetik qarashlari o‘z davri adabiyoti, san‘ati b-n chambarchas bog‘langan bo‘lib, o‘zida bu davr adabiyoti va san‘ati taraqqiyotining ichki qonuniyatlarini, g‘oyaviy-badiiy xususiyatlar,

xalqchilik va insonpavarlik mohiyatini yorqin aks ettiradi. M-n, N. “M.N.” tazkirasida shogirdi Qulmuhammad haqida, uning yuksak musiqiy iste‘dodi haqida gapirar ekan, uning “Nur” ismiga yozgan quyidagi muammosini keltiradi:

*Xush on mutrib, ki sozi xush navozad,
Yakero aznavo xush xushhol sozad.*

Tarj.: Shunday mutrib yaxshiki, u ajoyib sozini cholib, o‘zining yaxshi kuyi b-n (dillarni) xushhol eta bilsa. N.ning estetik qarashlari uning badiiy adabiyot, xususan, she‘riyat masalalariga munosabatlarida yaqqolroq ko‘zga tashlanadi. Ulug‘ shoirning bu haqdagi mulohazalari uning adabiyotshunoslik ahamiyatiga ega bo‘lgan “M.L.”, “M.N.”, “M.A.”, “X.M.”, “M.Q.” kabi asarlarida, ayniqsa, “X.” dostonlarida, ayrim lirik xarakterdagi she‘rlarida keng va chuqur ifodalangan. Bunda N. o‘z salafaridan Nizomiy Ganjaviy, Amir Xusrav Dehlaviy, zamondoshlaridan Jomiy an‘analariga rioya qilib, adabiy an‘ana, badiiyat, janr, til va obraz masalalariga maxsus boblar ajratgani, bu masalalar izohi va tahliliga g‘oyat sinchkovlik va bilimdonlik b-n munosabat bildirgani ma‘lum. Bunga “H.A.” dostonining kirish qismidagi “So‘z ta‘rifidakim, bashar vujudi sipehrining kavokibi jahontobi va inson zoti ma‘danining javohiri serobi durur...”, “Bir necha so‘z ul ma‘nidakim, so‘zdagi ma‘ni jone dururkim, so‘z qolibi onsi qolibe durur jonsiz...”, deb boshlangan boblar yaxshi misol bo‘la oladi. Shoir bu o‘rinlarda badiiy so‘zning jamiyatdagi ijtimoiy va estetik o‘rnini, inson hayotidagi ahamiyatini, badiiy asarda shakl va mazmun o‘rtasidagi munosabatlarni, o‘zaro bog‘liqlikni ilmiy aniqlik va shoirona ehtiros b-n yaxshi ochib berishga intilgan va bunga erishgan ham.

N. ko‘p vaqt “so‘z” deganda badiiy so‘zni, badiiy asarni ko‘zda tutadi va bunday “so‘z”ni inson vujudi osmonidagi jahonni yorituvchi “yulduz” (“bashar vujudi sipehrining kavokibi jahontobi”) deb ta‘riflaydi. Badiiy so‘z yig‘indisidan tarkib topgan va ma‘lum bir ma‘no va

mazmunni ifodalashga qaratilgan she'riy yoki nasriy asarni N. goh hayotbaxsh suvga, goh insonni qizdirib harakatga keltiruvchi o'tga, goh gulga, goh sanamga, goh bog'ga, goh jannatga qiyoslaydi. N.ga ko'ra, so'z san'atini egallagan kishilar dengizda suv ostida mahorat b-n suzib, dur va gavharlarni qo'lga kirituvchi g'avvoslarga o'xshaydilar ("Ul kishi so'z bahrida g'avvos erur, kim guhari ma'ni anga xos erur"). N. adabiy asarni "ra'no", "sho'x" deb, go'zal mahbubaga, mashuqaga muqoyasa etgan o'rinlar ham yo'q emas. Bu b-n shoir adabiy asarni hayotda go'zallikka bo'lgan eng katta bo'shliqni to'ldira oluvchi, harakatdagi bir sirli ma'naviy mavjudot sifatida baholaydi.

Ayniqsa, N.ning "H.A."da she'riyatni o'tga qiyoslashi ("she'rki, g'am tushti mening shoni-ma, ul o't...") inson ruhiga o'tdek ta'sir ko'rsatib, yomonni yondirib, yaxshi narsalarga kishida muhabbat uyg'ota olishini ta'kidlashi xarakterlidir. She'ning mohiyatida N. inson, jamiyat hayotiga, taraqqiyotiga ta'sir ko'rsatuvchi alohida bir kuch borligini "X." dostonlarida to'g'ri qayd etadi. Ulug' shoir hayotni, jamiyat taraqqiyotini nazmsiz tasavvur eta olmaydi. Bu g'oya "M.A."ning tugallanish qismida shoirning o'ziga xitobida yaxshi ifodalangan:

*To charx davoyiridin o'lg'ay ayyom,
To she'r xayolotig'a yo'qtur anjom,
To bayt tarokibidin bo'lg'ay ibhom,
Topsun nazming bila jahon ahli nizom.*

N.ning she'riyatni hayot mo'jizasi kabi ulug'lashi uning hayotning o'zini ulug'lashiga har jihatdan hamohang. "S.S."da hayot haqida yuqori nafas b-n:

*Xushdurur bog'i koinot guli,
Barchadin yaxshiroq hayot guli! –*

degan shoir she'riyatida, badiiy asarlarida hayotning aksini ko'rishga, hayot nafasini qaytadan yaratishga intildi, badiiy asar go'zalligini, avva-

lo, shu real hayotni mumkin qadar haqqoniy va to'la ifodalashida ko'rdi. N.ga ko'ra, badiiy asar kichik bir she'r yoki doston bo'ladimi, bundan qat'i nazar, u o'z imkoniyati darajasida hayot haqiqatini aks ettirishi, to'g'rirog'i, jamiyat hodisalarini kishi ruhiy olamining biror noma'lum yoki kam ma'lum bo'lgan tomonini yoki shu b-n bog'liq fikr va g'oyani badiiy so'z vositasi b-n kashf etishi, izohlashi, bu b-n ayni vaqtda kitobxonlarga badiiy zavq berishi kerak. N.ning Firdavsiy, Nizomiy, Xusrav Dehlaviy dostonlari qatori Hofiz, Jomiy, Lutfiy she'rlariga ham yuksak baho berishi, ularni dur va gavharlarga qiyoslashi shundan. U asarlar, avvalo, hayot haqiqatiga yaqinligi b-n go'zaldirlar.

Binobarin, N. estetikasida haqiqatni kuy-lash, rost gapni yozish masalalariga keng o'rin berilishi aslo tasodifiy emas. N.ga ko'ra, bir og'iz so'z bir shingil gap, bir misra she'r ("nuqta") toshga ta'sir ko'rsatib, uni eritib yuborsa, bunga hech ajablanmaslik kerak, chunki bunday holda u haqiqat o'tidan bahra topgan bo'ladi:

*Nukta suv yang'lig' eritur toshni
Topsa haqiqat o'tidan choshni.*

Shundan kelib chiqib N. doim:

*So'zda, Navoiy, ne desang chin degil.
Rost navo nag'mag'a tahsin degil! –*

degan fikr b-n yashagan va ijod qilgan ekan, bu b-n shoir estetik fikr rivojiga to'g'ri yo'nalish berdi, uni real hayotga, mavjud adabiy muhit talblariga yanada yaqinlashtirdi.

N. estetik kategoriyalari orasida she'rda yolg'onni yozish, she'rda yolg'onning o'rni, she'ning eng yaxshisi eng yolg'oni, yolg'on hayotdagiga nisbatan ma'qul, degan tushunchalar ham bor. "M.Q."da bu holda o'qiymiz:

*So'z ichraki yolg'on erur nopisand,
Chu nazm ettilar, qildi dono pisand.*

Bunday o‘rinlarda N. yolg‘onni to‘qima, mu-bolag‘a, badiiylik ma’nolarida tushunadi va qo‘l-laydi, bu ijod sohasida qonuniy bir hol.

Umuman, N.ning estetik qarashlarida adabiy asarning hayotiy mazmunga ega bo‘lishi u-n ku-rash birinchi o‘rinda turadi, desak xato bo‘l-maydi. Uning she‘riyatni, borliqni tashkil etgan to‘rt unsurlardan, o‘t, suv, havoga emas, balki hamma narsaning paydo bo‘lishi, o‘sishi u-n zamin bo‘l-gan tuproqqa, bog‘ va gulshanlardagi tomosha qilish u-n ko‘kartirilgan sarv, gul lolaga emas, balki kundalik qozonni qaynatish u-n zarur bo‘l-gan o‘tinga o‘xshatishida bir olam ma’no bor edi:

*Bo‘lsa o‘t-u suv-u havo dilpazir,
Ul aro tufroq ham erur noguzir.*

*Sarv-u gul-u lola xaridori bor,
Lekin o‘tunning dag‘i bozori bor.*

Shunday qarash va fikr mulohazalar asosida N. adabiy asarlarda shakl va mazmun masalala-rida Aristotel, Nizomiy, Jomiy singari izchillik b-n shakl va mazmunining ustunligi, yetakchili-gini uqtiradi:

*Nazmda ham asl anga ma’ni durur,
Bo‘lsun aning surati har ne durur.*

*Nazmki, ma’ni aniga marg‘ub emas,
Ahli maoniy qoshida xo‘b emas.*

Demak, N.ga ko‘ra, adabiy asarda eng muhi-mi, avvalo, buyuk muhim g‘oyani olg‘a surish. Lekin bu g‘oyani badiiy jihatdan yetuk va rang-barang ifodalash, har xil vaznlardan, tasviriy iboralardan mohirona foydalanish zarur. Adabiy asarning mazmuni yaxshi (“marg‘ub”) bo‘lib, shakli ancha uyg‘un bo‘lmasa, bu asarni hech qachon durust asar deb bo‘lmaydi.

Umuman, N.ning estetik qarashlari barcha davrlar uchun muhim va ahamiyatligi bilan xa-rakterlanadi.

Ad.: Алишер Навоий. *Ҳайрат ул-аброр. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд.* – Т., 2011; Алишер Навоий. *Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилд-лик, 9-жилд.* – Т., 2011; *Ҳайитметов А. Али-шер Навоийнинг адабий-танқидий қарашла-ри.* – Т., 1959; *Қудратуллаев Ҳ. Навоийнинг адабий-эстетик олами.* – Т., 1991.

Аб.Н.

“NAVOIYNING QALB DAFTARI” – ta-niqli olim Izzat Sultonning N. hayoti, faoliyati va ijodini o‘ziga xos ravishda yoritishga bag‘ishlan-gan salmoqli asari. Muallif qo‘yilgan mavzuni shoirning o‘z asarlari hamda Husayn Boyqaro, Abdurahmon Jomiy, Mirxond, Davlatshoh Sa-marqandiy, Xondamir, Zahiriddin Muhammad Bobur, Zayniddin Vosifiy, Mirzo Haydar, Ab-durazzoq Samarqandiylarning u haqdagi risola va ma’lumotlari asosida yoritadi. “Buyuk shoir, mutafakkir va davlat arbobi to‘g‘risida so‘zlash navbatini biz bu gal Alisher Navoiyning o‘ziga berdik”, – deb yozadi bu haqda I.Sulton o‘z tad-qiqoti muqaddimasida. Rostdan ham, N. bugun biz b-n o‘zi haqida o‘zi suhbat qilishi mumkin. Buning u-n bizdan unga faqat muxlisona bir xiz-mat darkor: ajoyib badiiy asarlarida, ilmiy tadqi-qotlarida, xotiralarida va zamondoshlariga yoz-gan sanoqsiz xatlarida N. o‘z davri, o‘z hayoti va umuman, hayot haqida, o‘z ijodi va umuman ijod, o‘z shaxsi va umuman inson haqida ko‘pgi-na fikrlarni aytgan; buyuk shoir hayotining gu-vohlari, ya’ni zamondoshlari ham u haqida yozib qoldirgan.

N.ning hayoti, ijodi, “so‘zlari, odamlar b-n muomalasi, xulqi va sajiyasi (tiynati) haqida aniq ma’lumotlar qayd etilgan; agar ana shu fikr-lar va ma’lumotlar bir joyga jam etilib, N.ning uzoq hayot yo‘li pog‘onalari b-n, bugun mumkin bo‘lgani qadar bog‘lab, bir ipga tizilsa, buyuk in-sonning o‘zi haqida o‘zi aytgan iqrornomasi va shahodatnomasidek bir asar maydonga keladi”.

Asarlarida o‘z ichki olamini, ko‘nglini ochga-ni u-n ham olim tadqiqotini “N.Q.D.” deb atay-di. Tabiiyki, manbalardagi fikr-u ma’lumotlarni

o‘zaro bog‘lab, yaxlit mavzu atrofida aylantirish u-n muallif ishtiroki ham taqozo qilinadi. “Ammo bu ishda bizning rolimiz N. fikrlarining va uning hayotidagi hodisalar ma’nosining hozirgi o‘quvchi tomonidan idrok etilishini osonlashtiruvchi izohlar berishdangina iborat bo‘ldi, – deydi bu haqda I.Sulton. Shu b-n birga biz bu xolis, obyektiv fikrlarimizning doimo Navoiyning o‘z so‘zlaridan ajralib turishiga e’tibor berdik, toki o‘quvchi agar istasa, qayerda Navoiy o‘zi va qayerda biz gapirayotganimizni aniqlay olsin”.

“Har hodisaga Navoiyning o‘z ko‘zi b-n qarash va baho berish bu kitobda asosiy prinsip” bo‘lganligidan muallif o‘z tadqiqotini N.ning “Chor devon” nomi b-n xalq o‘rtasida mashhur bo‘lgan “X.M.” devonlar turkumi kabi shoir hayotini 4 faslga bo‘lib o‘rganadi. “Umr fusulining navbahori” deb atalgan 1-bobda 7-8 yoshdan (aslida tug‘ilishidan) 20 yoshgacha, “Yigitlik chashmasorining hayotbaxshligining og‘ozi” nomli 2-bobda 20 yoshdan 35 yoshgacha, “Fusulning xazoni, tiriklik bog‘ining bargrezining nishoni” deb nomlangan 3-bobda 35 yoshdan 45 yoshgacha, “Umr fusulining qishi” degan 4-bobda 45 yoshidan umrining oxirigacha bo‘lgan davrdagi hayoti va ijodini bosqichma-bosqich yoritadi.

Birlamchi manbalarga tayanilgani, shoir hayoti, faoliyati va ijodiy evolyutsiyasi tadrijiy ravishda bosqichma-bosqich yoritilgani, ma’lumotlar qiyosidagi aniqlik va xolislik, muallifning har bir hodisani mahorat b-n o‘zaro uyg‘unlashtirishi va bilimdonlik b-n ular ustidan xulosa chiqarishi, teran tadqiq va nozik tahlillarga boyligi tufayli mazkur asar hozirgacha o‘z ahamiyatini saqlab kelyapti.

Ad.: Султон И. Навоийнинг қалб дафтари. – Т., 1969.

E.O.

NAVOIYNING QOFIYA YARATISH MAHORATI N. favqulodda noyob talanti va mashaqqatli mehnati tufayli devon tuzish shartlarini a’lo darajada bajarib, o‘zbek adabiyoti tarixida devonlarning eng mukammal namunalarini

yaratgan. “X.M.”dagi eng ko‘p g‘azal yoy harfiga yozilgan bo‘lib, har bir devonda 76 tadan jami 304 ta she’r keltirilgan. Buning sababi bu belgi o‘rni b-n y va i ni anglatgani u-n bu harflar b-n tugovchi so‘zlarga ko‘p g‘azal bitilgan. Nun harfiga har bir devonda 68 tadan jami 272 ta, r ga 67 tadan hammasi bo‘lib 268 ta g‘azal yozilgan. Hoyi havvaz qisqa a va h ni ifodalagani u-n bu harfga ham ko‘p – 208 ta g‘azal keltirilgan. Arab-fors tillariga xos *zol, zod, sod, itqi, izg‘i, ayn* harflariga kam g‘azal keltirilgan. Sababi mumtoz o‘zbek tilida bu harflar b-n yakunlanuvchi so‘zlar kam. Devon tuzishning murakkab tomoni shundaki, har bir harfga keltirilgan g‘azal baytlari shu harfli so‘zlar b-n tugashi lozim. Bu yerda hozircha harflarga shoir tomonidan qo‘yilgan nomlar haqida to‘xtalmaymiz. Bu murakkab masala bo‘lib, alohida tadqiqotni talab qiladi. M-n, “N.Sh.”da r harifiga 66 ta g‘azal keltirilgan bo‘lsa, ulardan atigi 14 tasida zuhur, mashhur mastur, mahmur, tasvir, ta’sir, safar, shakar, g‘urur, xabar, bor kabi o‘zak va qo‘shimchaga ega bo‘lmagan so‘zlar qofiya bo‘lib kelgan. Qolgan 52 ta g‘azal qofiyalari o‘zak va qo‘shimchali so‘zlar vositasida yasalgan. 52 ta g‘azal qofiyalarida r harfli quyidagi 7 ta qo‘shimcha ishlatilgan:

1. 3 ta g‘azalda = **lar:** unutmushlar, sovutmushlar, ovutmushlar, shohlar, hamrohlar, mohlar, choralar, poralar, xoralar.

2. a) 23 ta g‘azalda = **dur:** kamdur, alamdur, karamdur, shirindur, taskindur, bandidur, dushmandur, yarashibdur, vatanlardur.

b) 5 ta g‘azalda = **tur:** yo‘qtur, tushubtur, bo‘lubtur, olibtur, qolibtur.

3. 9 ta g‘azalda = **ur:** qo‘zg‘alur, chayqalur, tovshalur, topilur, sanchilur, tebranur, o‘rganur, borur, erur.

4. 1 ta g‘azalda = **durur:** maydurur, kuldurur, kuydirur.

5. 3 ta g‘azalda = **mudur:** kavsarimudur, sog‘arimudur, giryonmudur, afshonmudur, mehnatmudur, qomatmudur, jannatmudur.

6. 9 ta g‘azalda = **ar:** chiqar, aylar, yetar, ichar, kiyar.

7. 1 ta g‘azalda = **dindur:** gavharindindur, axtarindindur, anvarindindur, kavsarindindur.

Ko‘rinib turibdiki, shoir o‘zbek tilining ichki imkoniyatidan foydalanib, g‘azallar sonini keskin oshirishga muvaffaq bo‘lgan. Masalaga ana shu nuqtayi nazardan qaraydigan bo‘lsak, N. g‘oyat murakkab ishni amalga oshirgan. Bu og‘ir, mashaqqatli ishni hal qilishda shoir quyidagi usullardan foydalandi:

Tildagi mavjud so‘zlardan foydalandi – N. g‘azal qofiyalariga so‘zlar izlar ekan, mumtoz o‘zbek tilidagi mavjud so‘zlardan, to‘la foydalandi. Buni “X.M.” tarkibiga kiruvchi “G‘.S.”, “N. Sh.”, “B.V.”, “F.K.” devon qofiyalarida ishlatilgan so‘zlardan ko‘rish mumkin. M-n: “B.V.” devonidagi 322-g‘azal qofiyasida shoir etak, kesak, ko‘mak, to‘shak, elak, go‘balak, gazak so‘zlarini ishlatib, bu g‘azalni *k* harfi b-n tugovchi she‘rlar guruhiga kiritadi. “G‘.S.”da, 163-g‘azalda ixtiyor, navbahor, qaror, oliftavor, xumor, poydor, xoksor so‘zlarini ishlatib, bu g‘azalni *r* harfi b-n tugovchi g‘azallar tarkibiga kiritadi.

“N. Sh.”dagi 298-g‘azal qofiyalarida bog‘, rog‘, dimog‘, charog‘, tog‘, farog‘, bulog‘ so‘zlarini ishlatar ekan, bu g‘azalni “g‘ayn harfining g‘azolalarining g‘avg‘osi “Navodir”din” g‘azallari qatorida beradi.

Ayrim g‘azal qofiyalarida boshdan-oyoq bir so‘z ishlatilgan. “B.V.”da 315-g‘azalda oshiq, 363-g‘azalda tong, 392-g‘azalda ko‘ngul, “N. Sh.”dagi 317-g‘azalda yiroq, 392-g‘azalda ko‘ngul, 363-g‘azalda tong, 504-g‘azalda o‘lsun so‘zlari shular jumlasidan. Alohida ta‘kidlash lozimki, N. g‘azallarda turkiy-o‘zbek so‘zlaridan to‘liq foydalangan. Arabcha-forscha *ayn*, *itqi*, *izg‘i*, *sod*, *zod* harflarida g‘azal qofiyalarida arabcha-forscha so‘zlar ishlatgan. M-n.: “B.V.”dagi 271-g‘azalda *sod* harfiga keltirilgan g‘azal qofiyalarida xalos, xavos, g‘avvos, raqqos, qasos, ixlos, xos, “B.V.”dagi “fi harfining fitnalarining fusuni “Badoye” din”da daf, xalaf, najaf, vuquf so‘zlari ishlatilgan.

So‘zning fonetik variantlaridan foydalandi – Shoir “X.M.”da so‘z variantlaridan to‘liq foydalangan. G‘azal qofiyasi g‘ ni talab qilganda yaproq so‘zini ishlatrsa:

*Za‘if jismim aro bir-birining ustida dog‘,
Qurug‘ yig‘och uzadur yaproq ustiga yaproq‘.*

Bu so‘zning *q* li varianti yaproq ni *q* li g‘azallar tarkibida beradi:

*Bog‘ ichra senga sochti gul oq-u qizil yafroq,
Shah boshig‘a andoqkim el oq-u qizil yormoq.*

Xuddi shuningdek, chashma ma‘nosidagi bulog‘ni “N.Sh.”da 298-g‘azalda g‘ li:

*Yor ayog‘in suvg‘a chun soldi,
ko‘zuma to‘ldi sirishk,
Ey Navoiy, buyla bolig‘qa kerak mundoq bulog‘.*

Buloqni 311-g‘azalda *q* li so‘zlar qatorida ishlatadi:

*Ey Navoiy, bu biyobon qat‘in oson aylading,
Ashkdin mundoqki har manzilda chekting
yuz buloq.*

So‘zning uzun-qisqa variantlaridan foydalandi – N. qofiya va bo‘g‘in talabi b-n ayrim so‘zlarni ikki: to‘liq va qisqa shakllarda ishlatadi. “F.K.”dagi 480-g‘azalda erkin so‘zini ishlatrsa:

*Bu kecha hajr kuni shomi qiyirgunimu erkin,
Yo‘q ersa sa‘b g‘amim do‘zaxi tutunimu erkin?*

488-g‘azalda uning qisqa ekin variantini qo‘llaydi:

*Buki ko‘nglum yorasidin oqadur, qonmu ekin?
Yo qizarib erigan suv kibi paykonmu ekin.*

“N.Sh.”da 335-g‘azalda agar bog‘lovchisini ishlatrsa:

*Malolat bo‘lsa jononda tikoncha bordurur
jonda,
Agar har gul gulistonda ko‘rinsa bir harifi shang.*

226-gʻazalda uni qisqa gar shaklidan foydalanadi:

*Labi laʻling xayoli hajr aro bagʻrimni qon qildi
Jihat budur hamono qon yutardin gar
koʻngul qonmas.*

128-gʻazalda bu bogʻlovchi garchi shaklida uchraydi:

*Aqlim uchdi ayladim to kasb ishqing ilmini,
Garchi elga ilm kasbidin boʻlur afzun xirad.*

Bila (N. Sh. 409), ila (N. Sh. 384), birla (N. Sh. 385) keng ishlatilgani holda bu bogʻlovchi-ning bilan shakli kamroq uchraydi. “F.K.”da 483-gʻazalda uchun koʻmakchisi:

*Gar Navoiy hajr dashtidin oʻta olmas, ne tong,
Yoʻl yuriy olmas kafi gʻam toshidan afgor uchun.*

292-gʻazalda chun shaklida ishlatilgan:

*Chun shabiston ichra qildi orazin jonona shamʻ,
Mashʻali mehr oʻlsakim, koʻzga
koʻrunmas yona shamʻ.*

Bir maʼnoli affiks variantlaridan foydalandi – Shoir asarlarida affiks variantlaridan keng foydalangan: *ligʻ-lig*, *liq-lik*, *maq-mak*, *raq-rak*, *qa-ka*, *qay-kay*, *qali-kali*, *quncha-kuncha*, *qich-kich*, *gʻina-gina*, *gʻay-gay*, *gʻuchi-guchi*, *gʻuncha-guncha*.

Qizigʻi shundaki, N. affiksning *k* li shaklini “kof harfining kofirlarining kamoli”, *-qni* esa “qof harfining qiyomatlarining qironi” tarkibidagi gʻazallar ichiga joylashtirgan.

M-n, *-rak* qiyosiy daraja affiksini *k* li gʻazal tarkibiga kiritrsa:

*Koʻkragimdur subhning pirohanidin chokrak,
Kirpigim shabnam toʻkulgan sabzadin
namnokrok.*

Uning *-roq* shaklini *q* li gʻazallar tarkibida beradi:

*Ey jamol-u noz-u ishvang bir-biridin xoʻbroq,
Qomating margʻub-u andin
paykaring margʻubroq.*

Quyidagi baytlarda shoir soʻzining fonetik tarkibi gʻ ni talab qilganda *-gʻay*, g ni talab etganda *-gay* shaklini ishlatadi. “Gʻ.S.”dagi 583-gʻazalda *-gay* affiksini ishlatrsa:

*Gʻamingdin chun ajal goʻr ogʻzida
jismim nihon etgay,
Mazorim lavhi darding sharhini tildek
bayon etgay.*

Shu devonning 611-gʻazalida *-gʻay* qoʻshimchasini ishlatadi:

*Yor ila bir xilvat istarmenki, agʻyor oʻlmagʻay,
Balki bul xilvatning atrofida dayyor oʻlmagʻay.*

Shoir “N.Sh.”dagi 648-gʻazalda *-gali* affiksini ishlatrsa:

*Begunoh qonimni toʻkti ishq, emdi ne osigʻ,
Kelsalar Farhod ila Majnun anga bildurgali.*

629-gʻazalda uni *-gʻali* shaklini qoʻllaydi:

*Gul emas haryon yuzung davrida oro qilgʻali
Halqa urmishlar jamolinggʻa tomosha qilgʻali.*

Soʻz shakllaridan foydalandi – Shoir gʻazallarni harflar boʻyicha joylashtirar ekan, ayrim harf qofiyalarida soʻzning turli morfologik shakllaridan foydalanadi. Bu usul “X.M.”da keng qoʻllanilgan. M-n: *chogʻ* soʻzini “F.K.”da *gʻ* harfli gʻazallarda ishlatrsa:

*Agar kelmasa intizorim qoʻyar dogʻ,
Valek iztirob oʻrtar, ul oy kelur chogʻ.*

m li gʻazallarda uni *chogʻim* shaklidan foydalanadi:

*Ey Navoiy, dema: umrung
o'tti-ishq-u maydin o't,
To tirikmen, ermas ushbu ikki ish aylar chog'im.*

Yana shu devonda *sh* harfida ish soʻzini ish-latsa:

*Xizmatig'a qaysi yuz birla boraykim, kelmamish,
Tiyralikdin o'zga men yuzi qarodin o'zga ish.*

g harfidagi *gʻ*azallarda uning ishing shaklini qoʻllaydi:

*Ishing bu erdiki, jonimni olg'asen, tanni,
Ki sudraturmen eshiktin, gar tugandi ishing.*

Shoir navo soʻzini “F.K.”da “alif harfining ofatlarining ibtidosi “Favoyid”din” *gʻ*azallari ichida ishlatasa:

*Gulda yuzung latofatidin range ko'rmasa,
Bulbulg'a ne edi bu fig'on birla navo.*

Uning navosidin shaklini “nun harfining no-zaninlarining namudori “Favoyid” din” tarkibiga kiritadi:

*Dam urma bu chamanda, Navoiyki, bir gule,
Bilmas zag'an fig'onini bulbul navosidin.*

Farzand soʻzini *dol* harfli *gʻ*azallar ichiga joylashtirar ekan:

*Jafoda bor ul oy gardung'a monand,
Atog'a o'ylakim xislatda farzand.*

Uning egalik affiksli farzandi shaklini *yoy* harfi ichidagi *gʻ*azallar tarkibida beradi:

*Tilarmenkim, parizode topib emdi
ko'ngul bersam,
Bilindi: kimsaga qilmas vafo chun kimsa
farzandi.*

Shoir *yoy* soʻzini “*r*” harfi ichidagi *gʻ*azallar ichiga kiritasa:

*Dema, ko'nglung bo'ldimu tark aylamak
yor-u vatan,
Ne ko'ngulni tark qilma, ne vatan, vah,
qaysi yor.*

Bu soʻzning *yoygʻa* shaklini *he* harfi tarkibi-dagi *gʻ*azallar ichida beradi:

*Ey Navoiy, yordin ag'yoy mayli qildi yor,
Yor kim ko'rdi bu yanglig' zulm qilg'ay yoyg'a.*

Qilmoq masdari *q* harfi b-n tugovchi *gʻ*azal-lar tarkibida ishlatasa:

*Ne haddim bor itingning poybo'sin
muddao qilmoq,
Manga bastur muyassar bo'lsa yer o'pmak,
duo qilmoq.*

Uning buyruq shakli *qil* ni *lom* harfidagi *gʻ*azallar ichiga kiritilgan:

*Qon yoshim ichra tanim to'lg'ang'anin
nazzora qil,
Lolazor ichra yilon gar ko'rmading, o't uzra qil.*

Tun soʻzini *nun* harfi ichidagi *gʻ*azallar ichida ishlatar ekan:

*Yetkurub erdim firoqing tunlari gardung'a un,
Shukurkim, vasling kuni emdi ne ul undur, ne tun.*

Bu soʻzga *-dek* oʻxshatish affiksini qoʻshib, uni *kof* harfli *gʻ*azallar ichida keltiradi:

*Ne osig'ohim o'ti ravshan zuloling kunidek,
Tiyra dudi chun meni o'turdi hajring tunidek.*

“N.Sh.”da boʻlmoq feʻli masdar shaklida *q* harflar tarkibidagi *gʻ*azalda ishlatilsa:

*Yuzung quyoshig'a bu nav' esa ayon bo'lmoq,
Parig'a mumkin emas xalqdin nihon bo'lmoq.*

Uning buyruq shakli bo‘lmangiz “z” harfining zebolarining ziynati “Navodir” din” ichidagi g‘azallar tarkibiga kiritilgan:

Do‘stlar, olam eliga yor-u hamdam
Yor ila hamdam demaykim, oshno ham
 bo‘lmangiz,
 bo‘lmangiz.

Yamoq ma’nosidagi *yurun* so‘zini *nun* harfi ichidagi g‘azallarga kiritilsa:

Yarolarima momug‘lar emaski, hajr ilgi,
Bu vaslalar bilan tan xirqasig‘a tikti yurun.

Bu so‘zga *-dur* qo‘shimchasi qo‘shilgach, uni *yurunlardur* shakli *r* harfidagi g‘azallar ichiga joylashtiriladi:

Jismimda tugonlarni ayb aylama, ey zohid,
Kim sabr iliki tikkan xirqamda yurunlardur.

N. ko‘z so‘zini *z* harfidagi g‘azallar ichida berar ekan:

Yopilmas gar menga qonlig‘ sudin ko‘z,
Senga lekin ochilmas uyqudin ko‘z.

Uning ko‘zum shaklini *m* harfi b-n tugovchi g‘azallar tarkibiga kiritadi.

Loladek yuzung xayolidin to‘la qondur ko‘zum,
Balki lola jomidek qon ichra pinhondur ko‘zum.

Shoir ayrim harflarga so‘z topishda mumtoz o‘zbek tili imkoniyatlaridan keng foydalanadi. *Ch, r, m, p* harfi b-n yakunlanadigan so‘zlarda o‘zbek tili imkoniyatlarini ko‘rsatish maqsadida ayrim so‘zlarning shu harf b-n tugaydigan shakllarini ishlatadi. Buni, ayniqsa, *aylamak* fe’li misolida yaqqol ko‘rish mumkin.

N. aylamak va *aylading* fe’llarini *k* li g‘azallar ichiga kiritar ekan:

Necha bo‘lg‘ay zaxmliq ko‘nglumni mahzun
aylamak
Zaxmi qonidin ko‘zum yoshin jigargun aylamak.
Donayi xoling bila ko‘nglum qushin rom
aylading
Gardi yazdiy me‘jaringdin qasdig‘a dom
aylading.

Ch, r, n, m harfli g‘azal qofiyalariga so‘z topish maqsadida ushbu fe’lni *aylamon* shaklini *n, aylagachni ch, aylarni r, ayladimni m* li g‘azallar ichida beradi:

Qo‘ydi yuz shomi ajal zulfin parishon aylagach,
Umr xurshidi uyoqti chehra pinhon aylagach.

Har gahki qadah no‘shin mayli mayi nob aylar,
Mujgon o‘qig‘a shishlab bag‘rimni kabob aylar.

Yo‘q damekim, ul quyosh yodida faryod aylamon,
Aylamon faryodkim, gardunni barbod aylamon.

Kimsani dard ahli deb sirrimg‘a mahram ayladim,
O‘z-o‘zumni kuch bila rasvoyi olam ayladim.

Agar g‘azal qofiyalaridagi so‘zlarga so‘z turkumi jihatdan yondashsak, u holda shoir ot, sifat, ravish, ravishdosh, fe’l va ayniqsa, sifatdoshdan keng foydalanligini ko‘ramiz. “G‘.S.”da “shin” harfining sho‘xlarining shamoyili “G‘aroyib”din”da keltirilgan 28-g‘azal qofiyalarini tahlil qilish shuni ko‘rsatadiki, shoir o‘tgan zamon sifatdoshi *-mish* affiksidan keng foydalangan: *etmish, bo‘lmish, sipqormish, aylamish, sudranish, uchramish, o‘ynamish*:

Meni sargashta jismim dog‘ila qon lolazor etmish,
Quyun yoxud to‘kulgan lolazor ichra guzar etmish.

Ko‘ngulkim zarnishon paykonlaringdin
notavon bo‘lmish,
Magar bu bog‘aro ul barglar birla
xazon bo‘lmish.

Firoq-u zuhd daf‘ig‘a Navoiy ishq sahbosin,
Magar to‘qquz tutub, to‘qquz falak
jomini sipqormish.

*Vo'sma birla qoshin ul mahvashki rangin
aylamish,
Ko'zi jallodi qilichiga yashil qin aylamish.*

*Kuyida men za'fdin uylaki, haryon meni,
It demayin, balki mo'r tu'ma sudramish –*

*O'turur ilgida gar tig' o'lsa oning, gar harir,
Hech bilmonkim, Navoiy ne balog'a uchramish.
Boshima tig' urdi, ko'ksun chok-u bag'rim
qildi zaxm,
Mast bebokim dedim, qahr etmish ul
xud o'ynamish.*

Yuqoridagi misollar har bir devonga bir xil miqdorda g'azal joylashtirish, har bir harfga ma'lum miqdorda g'azal bitishda N.ning qofiya ustida maxsus ishlaganini ko'rsatadi. Shoir g'azal qofiyalariga so'z topishda o'zbek tili ichki imkoniyatlaridan keng foydalangan. Bu b-n u forsiy tilda ijod qiluvchi o'zbek shoirlariga nafaqat nazariya, balki amaliy jihatdan namuna ko'rsatdi.

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар. – Т., 2011; Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Т., 2014.

E.U.

NAVOIY TAXALLUSLARI Ma'lumki, ulug' shoir turkiy asarlarida N., forsiyda yozilgan merosida Foniylar taxallusini qo'llagan. N. taxallusiga sharh bergan olimlarning aksariyati navoning ko'pchilikka ma'lum mazmuni – kuy, ohang, qo'shiqqa to'xtalishgan. Rus olimi A. Semyonov esa "Alisher Navoiy davrida Hirot san'ati" nomli maqolasida "Navoiyning o'zi bir qancha musiqiy asarlar yaratgan zo'r bastakor va kompozitor bo'lgani bois adabiy taxallusga musiqi istilohidan "Navoiy"ni tanlagan", – deb yozadi. Eski lug'atlarda navo so'zining o'n beshga yaqin ma'nosiga izoh berilgan. N.shunos A. Abduqodirov navo kuy, ohang, sadodan tashqari "nasib, bahra, ishchanlik, sarishtakorlik, tartib-intizom; yangi, toza; ovozi go'zal, tengsiz, yagona; mehribonlik, saxovat; faqir, xoksor, oshiq"

kabi ma'nolarni ifodalashini qayd etgan. Borliq – olamni idrok etish va boqiy haqiqatlar mushohadasida ohang eng asosiy o'rinni egallaydi. N. "Ne navo soz aylagay bulbul gulistondin judo" deganidek, jamiki sehrli, umidbaxsh va hassos navolarning maxzani ona diyor, zahmatkash el ishq, muazzam va munavvar hayotdir. Qo'liga qalam olganidan boshlab, to so'nggi nafasigacha N.ni ilhomlantirgan, davr va zamon qarshiligi hamda qiyinchiliklarini dadil yengib o'tishga undagan ohang – hayot ohangi, uzluksiz tarzda almashib turuvchi tiriklik tovushi edi. Shoirning navobaxsh ko'nglida borliq – olam va tabiat musiqalari ishq va ma'rifat, haqiqat va diyonat, ayriliq va visol, shodlik va g'am-g'ussa kuylari b-n uzluksiz uyg'unlashardi. Xullas, N. u-n navo go'yo ijod manbayi vazifasini bajarardi. Hofiz O'bahiyning "Tuhfat ul-ahbob" nomli lug'atida navo so'zining bir ma'nosi "sipoh" – lashkar, qo'shin deb sharhlangan. Boshqa bir lug'atda esa navoning davlat, sarvat, hissa ma'nolarini ham aks ettirishi qayd etilgan. "S.I."ning oxirida shoir besh mustaqil dostonidan tarkib topgan "X."sini ham "navo" deb ta'riflaydi:

*Navoiy, qilib Tengri koming ravo,
Sanga ro'zi etti ajoyib navo.*

*Uzot Tengri shukri navosig'a til,
Navo ortuq istar esang, shukr qil.*

N. u-n navo go'yo ijod manbayi vazifasini bajarardi. Navo, deyarli, hamma narsa edi, chunki uning holati, kayfiyati, ma'naviy kuch-g'ayrati, mehr-u muruvvati – barcha-barchasini goh ayon, goh noayon navolar boshqarar, fikr hayotida turg'unlik nima, yakranglik nima, qoloqlik va sayozlik nima – shoir bularni hech bilmasdi. Shunga qaramasdan, qalbi biri ikkinchisidan yoniq dardchil kuy va sadolar b-n to'lib-toshganida, u o'zini "benavo" his qilardi, ayni paytda darveshlik, faqirlik, miskinlik mayllaridan orom va farog'at topardi.

Ma'lumki, fano tasavvuf ilmida insonning yomon axloq va fe'llarni tark qilib, go'zal fa-

zilatlarni odat qilmog'i, Allohdan boshqa hech bir mavjudlikka nazar solmasligidir. Fitratning yozishicha, N.ning forsiy taxallusini o'zgartirib tanitishga urinishlar ham bo'lgan: "Navoiyning forsiy she'rlaridagi unvoni "Foniy"mi, "Fano-yi"mi degan bir masala ham bor. Hidoyat kabi ba'zi tazkiranavislar uning forsiyda "Fanoiy" atalg'anini xabar beradi. "Boburnoma"ning ko'rsatishiga ko'ra "Fanoiy" emas, "Foniy"dir. Biroq N.ning o'zi "L.T." o'tli kitobida:

*Forsiy nazm ichra chun surdum qalam,
Nazmning har sinfini qildim raqam.
Fayz yetkoch ul maoniydin mango,
Topti belgu nazmi "Foniy" din mango, –*

deb o'zining forsiyda "Foniy" unvonli ekanini ochiq qilib aytadi". Foniy unvonidan ko'zlangan niyat, uning mazmuni borasida Abdurauf Fitrat hech qanday munosabat bildirmaydi. Akad. I.Sulton esa bu taxallus mazmunini sharhlashda yuqoridagi to'rt misra she'rning oxirgi ikki qatoriga asoslanib, bunday deydi: "Baxtni kuylovchi" ma'nosida "ul maoniydin mango, Top-ti belgu nazm "Foniy" din mango" so'zlaridan ma'lum bo'ladiki, Alisher tasavvuf ta'limotidan ("maoniydin") xabardor bo'lganidan boshlab, bu falsafaning dunyo o'tar-ketar narsa, odam ham "foniy bo'ladi", "yo'q bo'ladi" degan ta'limotiga binoan, o'zini "foniy" ("o'tib ketuvchi, yo'q bo'luvchi") deb atagan". Xullas, I.Sultonning ta'kidi bo'yicha "Navoiy" va "Foniy" taxalluslari shoir "dunyoqarashi va ijodidagi ikki tomonni – "bu dunyo"ni sevgani va kuylaganini, shu b-n birga, o'sha zamonning hukmron nazarlariga binoan, kishining u dunyoga ketishi muqarrar ekanini tan olganini ko'rsatadi". Tasavvufda dunyo o'tar-ketar narsa, odam ham yo'q bo'ladi degan bir "ta'limot" bo'lmagan, albatta. Dunyoning o'tkinchiligiga doir fikr-qarashlarini N. tark, ya'ni tarki dunyo, tarki uqbo, tarki hasti aqidasi orqali ifodalab bergan. Bunda esa birinchi galda fano va baqo tushunchasiga suyanilganini eslatish zarur. Ilk so'fiylar fano va baqo istilohlarini metafizik

mazmunda emas, axloqiy va psixologik ma'noda ishlatishgan. Shuning u-n ham Abdulkarim Qushayriy "So'fiylar fano istilohi ila yomon, tuban xulqlarning yo'qotilishiga, baqo orqali esa yaxshi va go'zal insoniy sifatlarning yuzaga chiqarilishiga ishorat etishgan", – deydi. Asosiy haqiqat va uning botiniy-irfoniy tomonlari o'rganilmaganligi tufayli fano va foniylik holi to'g'risida bayon qilingan xato fikr-mulohazalar vaqt o'tgan sayin ko'payib borgan. Hatto shoirning bir g'azalidagi baytda ifodalangan:

*Deding: "Fano" nedurur? Muxtasar
deyin: "O'lmak!" –
Ki, sharhini tilasang, yuz risola bo'lg'usidur, –*

degan fikri b-n ham jiddiy qiziqilmagan. Dunyoga fano nigohi b-n qarab, hayot voqea-hodisalarini fano holi b-n mushohada qilish – ma'naviy hurlik va osoyishtalikka erishmoqdir. Tasavvufda bunga "huzur holi" deyiladi. Ba'zi tariqat arboblari, yirik tasavvufshunoslar fano va baqo mavzusidagi chalg'ishlarning oldini oladigan so'zlarni ham o'rta tashlashgan. Imom Rabboniy yozadi: "Fano va baqo vujudiy emas, balki shuhudiydir. Inson Haq bo'lmaydi va Haq taolo bilan birlasholmaydi. Qul doim qul. Rab ham abadiy Rab erur... Haqiqiy fano ilohiy bo'lmaganni unutish, o'zni dunyo sevgisidan qutultirish va bir quldan talab etiladigan zaylda qalbini o'tkinchi barcha orzu-havaslardan poklashdir. Haqiqiy baqo esa Rabbining orzularini barqarorlashtirish, uning orzularini o'z menligini yo'qotmasdan shaxsiy orzular holiga yetkazishdir". N. Foniy taxallusini tanlaganda o'z menligini yo'qotishni ko'zlamagan. Zero, menlikning asl kamoli "fanofilloh"damas, "baqobilloh"dadir. N.ning Foniy taxallusi borasida ikkinchi bir qarash ham mavjud. Usmonli turk olimlaridan Mustafo Jonpo'latning fikricha, N.ning turkiy tilda qo'lgan taxallusi ham, forsiy devoni u-n tanlagan taxallusi ham, uning shu ikki tilga qarashini aks ettiradi. "Bu tillardan biri sas, ohang, kuy, navoga yo'l ochsa, ikkinchisi, shoir ilhomini foniy-

lik chegarasidan o'tishiga keng yo'l bermaydi". Bunga o'xshash gap avval ham aytilgan. Biroq tarix uning to'g'riligini tasdiqlamaganidek, bugun ham uni qo'llash yoxud ma'qullash haqiqatga muvofiq kelmaydi. N.ning ikki taxallusi ham teran, ko'p tarmoqli ma'noga ega. Ulardan biri olib boradigan dunyo ikkinchisi anglatadigan haqiqat olamiga o'xshamasa-da, bir-birini inkor qilmaydi.

Ad.: Alisher Navoiy. Devoni Foniy. TAT. 10 jildlik, 5-jild. – T., 2011; Alisher Navoiy. Lison ut-tayr. TAT. 10 jildlik, 9-jild. – T., 2011; Abdurqodirov A. Amir Alisher Navoiy. – Xujand, 2013; Rodonachal'nik uzbekской литературы. – T., 1940; Alisher Navoiy. Xamsa. Qisqartiriб nairga tayёрlovchi S. Ayniy. – T., 1948; Fitrat A. Tanlangan asarlar. 2-jild. – T., 2000; Sulтон И. Navoiyning қалб дафтари. – T., 1969; Абдулкарим Қушайрий. Рисолаи Қушайрий. – Истанбул, 1991; Имом Раббоний. Мактуботи Раббоний. 1-жилд. – Истанбул; Исо Чалик. Муҳаммад Иқболнинг тасаввуфий тушунчалари. – Истанбул, 2004.

I.H.

NAVOIYXONLIK – ulug' o'zbek shoiri va mutafakkiri N. hayoti va ijodini, uning asarlarini o'rganishga, targ'ib etishga bag'ishlangan yig'inlar, bahslar, kechalardir. N.xonlik so'zidagi "xon" bo'lagi forscha "xondan" – "o'qimoq" fe'lidan olingan. N. asarlarini o'rganishda bunday yig'inlarning roli katta bo'lgan. N.xonlik N. hayot vaqtidayoq boshlanib, madaniy hayotda hamma vaqt adabiyot ahllari, xususan, yosh qalamkashlarning tarbiyasi va ijodiy o'sishiga xizmat qilgan. Bu esa N.ning boy adabiy merosi keyingi avlod o'zbek yozuvchilari u-n doim buyuk bir maktab rolini o'taganini bildiradi. M-n, Zokirjon Furqat hasbi hol asarida adabiyotga havasmand qo'qonlik do'stlari b-n birgalikda N. asarlarini Hofiz, Bedil asarlari qatori sevib o'qiganlarini, uning g'azallariga tatabbu'lar bog'laganlarini, N. hatto

shoirning tushiga kirganini hikoya qiladi. N.xonlik yig'ilishlari Qo'qon, Andijon, Kattaqo'rg'on, Xiva kabi Markaziy Osiyo shaharlarida, shuningdek, Eron, Turkiya, Ozarbayjon, Afg'oniston shaharlarida ham uyushtirilib turgan.

1919-y. 26-avgustda Toshkentda "Chig'atoy gurungi" tomonidan N.ning hayoti va ijodiga bag'ishlab o'tkazilgan adabiy kechani XX asrdagi birinchi n.xonlik yig'ilishi deb hisoblash mumkin. Bu kechaga Hamza Hakimzoda ham taklif qilingan. (H.Sulaymonov nomidagi Qo'l-yozmalar institutining "Hamza fondi", Inv. 251). N. tavalludining 500 yillik va 525 yillik yubileyi munosabati b-n O'zbekistonning deyarli barcha shahar va qishloqlarida maktab va oliy maktablarda, kutubxona va klublarda n.xonlik yig'ilishlari va kechalari o'tkazildi. Bunday kechalarda o'zbek yozuvchilaridan Oybek, G'afur G'ulom, Maqsud Shayxzoda, Izzat Sultonov, Abdulla Oripov, Erkin Vohidov, n.shunos olimlardan Vohid Zohidov, Vohid Abdullayev, Hodi Zarifov, Hamid Sulaymonov, Porso Shamsiyev, Suyima G'aniyeva va boshqalarning faol qatnashgani ma'lum. So'nggi yillarda 9 fevralda N. tug'ilgan kun nishonlanishi munosabati b-n n.xonlik odat tusiga kirdi. Bizning davrimizda N.xonlik tobora yuqori ilmiylik va ta'sirchanlik kasb etib, adabiy merosni o'zlashtirishda katta amaliy ahamiyat qozonmoqda.

Ab.H.

"NAVOIYSHUNOSLAR JASORATI" – Ikkinchi jahon urushi yillarida qamaldagi Leningrad (Sankt-Peterburg) olimlarining N. taval-ludining 500 yilligini nishonlashga tayyorgarlik ko'rish va o'tkazishdagi faoliyatlarini yorituvchi professor Malik Murodovning risolasi.

Risola N.ning 500 yilligiga bag'ishlangan bo'lib, 1941-y.ning 10-12-dekabrida Davlat Ermitajida o'tkazilgan sessiya hamda 29-dekabrda Sharqshunoslik instituti Leningrad (hozirgi Sankt-Peterburg) bo'limida tashkil etilgan ilmiy kengash yig'ilishlari tafsilotlari "Shaharlar hissasi", "Hujjatlar tilga kirganda", "Qurshov

kunlarida ham”, “Navoiy ijodining oshiqlari”, “Mangulikdir ularning nomi”, “Qalb amri bilan”, “Okopga yetib kelgan xushxabar”, “Kavkazshunos – Navoiyshunos”, “Bosilmagan kitob” kabi sarlavhalar ostida ilmiy-ommabop uslubda bayon etilgan. I.A.Orbeli, I.Y.Krachkovskiy, Y.E. Bertels, B.B.Piotrovskiy, A.N.Boldirev, B.T.Rudenko, M.N.Mox, N.F.Lebedov, V.Rojdestvenskiy kabi olim, shoir va rassomlarning ma’ruza va nutqlarining mazmuni, N. asarlaridan qilingan tarjimalari ahamiyati, ularning n.shunoslikka qo’shgan hissalari hujjatlar asosida yoritilgan.

*Ad.: Муродов М. Навоийшунослар жасо-
рати. – Т., 1972.*

B.M.

NAVOIYSHUNOSLIK KONFERENSIYA-

LARI N. hayoti va ijodiy merosini muntazam o’rganish, uni xalq orasidagi targ’ib va tashviqini ilmiy tashkil etishda O’zR FA Prezidiumi qoshida ta’sis qilingan Respublika Navoiy qo’mitasi (1956) va O’zR FA Til va adabiyot instituti (hozirgi O’zbek tili, adabiyoti va folklori instituti)ning faoliyatlari g’oyat diqqatga sazovordir. Ularning tashabbusi b-n 1957-y.dan boshlab har yili shoirning tug’ilgan kuni 9-fevralda n.shunoslarning ilmiy anjumanlari – N. merosini o’rganishga bag’ishlangan ilmiy-an’anaviy N. konferensiyalari o’tkazib kelinadi. N.K.ning aksariyati uzoq yillar O’zR FA akademigi V.Zohidov (q.) raisligida o’tgan, uning vafotidan so’ng I.Sultonov davom ettirgan.

N.ning 525 yilligiga bag’ishlangan yubiley sessiyasi Samarqandda o’tkazilgan, unga O’zR FA vitse-prezidenti Ibrohim Mo’minov raislik qilgan. Bu ulkan ilmiy anjumanda 42 ta ma’ruza va ilmiy axborotlar tinglangan.

1957–89-yy. mobaynida 33 marta N.K. o’tkazildi. Ularda 635 ta ma’ruza va axborotlar tinglandi, ular yuzasidan muhokama va mulohazalar olib borildi. N.K. ishtirokchilari orasida davrimizning mashhur adib va shoirlari, chunonchi, Oybek, G’afur G’ulom, Maqsud Shayxzoda,

olimlardan V.Zohidov, H.Zarifov, V.Abdullaev, I.Sultonov, T.Shamsiyev, A.Hayitmetov, A.Qayumov, H.Sulaymonov, B.Valixo’jayev, A.Rustamov, N.Mallayev, G’.Karimov, A.Abdug’afurov, S.G’aniyeva, S.Erkinov, Y.Is’hoqov, H.Homidiy va boshqalar bir necha da’alab o’z ma’ruza va ilmiy axborotlari b-n qatnashdilar.

N.K. ishida Moskva va Sankt-Peterburg, Boku va Dushanbe, Olma-ota, Ashxobod, Qozon va Nukus, Xo’jand va Bishkek shaharlaridan kelgan olimlar, chunonchi, I.S.Braginskiy, A.Nojob, A.K.Borovkov, S.Ivanov, H.Orasli, M.Mirzoyev, B.Qoriyev, E.Ismoilov, Sh.Abilov, I.Saitov, E.Shodiyev, A.Matniyozov va boshqalar N. ijodiy merosining muhim muammolari, shoir an’alarining boshqa xalqlar adabiyotiga ta’siri masalalari yuzasidan ma’ruza qildilar.

M-n, akad. Oybek “Navoiy adabiy merosining ahamiyati”, “Hozirgi davrda Navoiy ijodini o’rganish problemalari” mavzusidagi ma’ruzalarida N. ijodiy merosining kam o’rganilgan sohalariga e’tiborni tortgan edi. Maqsud Shayxzoda birinchi bo’lib N. lirikasi badiiy mahorati masalalari, G’afur G’ulom esa N.ni yetishtirgan adabiy muhit, N. zamondoshlari, salaf va xalflari hayoti va ijodini shoirga bog’lab o’rganish muammosini ko’tarib chiqqan edilar.

N. ijodining boshqa xalqlar adabiyotiga ta’siri masalalari yuzasidan ozarbayjon adabiyoti doirasidan H.Orasli, tojik adabiyotidan A.Mirzoyev, qozoq adabiyotidan E.Ismoilov, turkman adabiyotidan B.Qorriyev, uyg’ur adabiyotidan M.Hamroyev, R.Qodiriy, tatar adabiyotidan Sh.Abilov, qoraqalpoq adabiyoti vakillari va boshqa olimlar jiddiy yangiliklar b-n chiqdilar. Ayni chog’da Firdavsiy, Sa’diy, Hasan Dehlaviy, Xusrav Dehlaviy, Hofiz, Ibni Yamin, Hofiz Xorazmiy, Shayxim Suhayliy, Xoja, Lutfiy, Kotibiy, Orif Ardabili, Xotifiy, Sayfi Buxoriy, Mehri Hirotiy, Sohib Doro, Osafiy, Husayniy, Munis, Ogahiy, Muqimiy, Furqat, Avaz va boshqa shoirlar ijodi b-n N. ijodining aloqador jihatlarini an’ana va o’ziga xoslik jihatidan tekshirila boshlandi va N.K. qatnashchilari tomonidan keng jamoatchi-

lik e'tiboriga ilmiy kuzatuvlarning asosiy xulosalari yetkazib turildi. N.K. kun tartibidan N.ning muayyan adabiy markazlar ravnaqiga ko'rsatgan ta'sirining kuchi va ko'lamini belgilashga bag'ishlangan ma'ruzalar, chunonchi, "Navoiy va Qo'qon adabiy muhiti" (A.Qayumov), "Navoiy va Xorazm adabiy muhiti" (R.Majidiy), Navoiy va samarqandlik shoirlar", "Navoiyning buxorolik izdoshlari", "Navoiy va Kattaqo'rg'on shoirlari" (V.Abdullayev, B.Valixo'jayev) kabi ma'ruzalar o'rin oldi.

N.shunos olimlardan A.Hayitmetov N. ijodiy metodi, N. va Sharq renessansi, shoirning estetik ideali, N. ijodida ilmiy-fantastika, tabiiy fanlarga munosabat, N. badiiy uslubini o'rganish masalalariga aloqador maqolalar bilan N.K.da muntazam qatnashib bordi. A.Abdug'afurov N. ijodida satira va yumor, satirik mahorat, ramziy uslub masalalari yuzasidan qator ma'ruzalar qildi.

H.Zarif, N.Mallayev, M.Hakimovlar N. ijodiyoti va xalq og'zaki ijodi mavzusini chuqur o'rgandilar. S.Erkinov "F.Sh."ni, S.Narzullayeva "L.M."ni, S.Hasanov "S.S."ni qiyosiy o'rganish yuzasidan, S.G'aniyeva N. nasri, Y.Is'hoqov N. lirikasi masalalariga oid ma'ruzalar qildilar.

N. asarlarini matnshunoslik jihatidan o'rganish muammolari, deyarli, birinchi N.K.danoq tahlil qilina bordi. N.K.da shoir asarlari tili, N.ning fonetik va morfologik asoslari, N. tilining dialektal zamini, N. tilining leksik xususiyatlari haqida A.K.Borovkov, Amir Noib, S.Mutallibov, F.Abdullayev, O.Usmonov, X.Doniyorov, A.Rustamov, B.Bafoyev, X.Mamadov va boshqa tilshunos olimlarning ma'ruzalari tinglandi.

1961-y.da N.K.da Hodi Zarifov N. asarlariga izohli lug'at tuzish masalasini ilgari surgan edi. 1953-y.da P. Shamsiyev va S.Ibrohimovlar tomonidan "O'zbek klassik adabiyoti asarlari uchun qisqacha lug'at"i nashr etildi. 1972-y.da esa ikkinchi to'ldirilgan nashri e'lon qilindi.

E.Fozilov tahriri va ishtirokida katta jamoa tomonidan tayyorlangan 4 jildli N. lug'ati nashrdan chiqdi.

N.K.da shoir ijodining zamonamiz u-n dolzarb, hozirgi davr adabiyotiga ta'siri masalasi

muntazam tarzda qo'yib kelindi. Bu o'rinda I. Sultonov, H.Yoqubov, L.Qayumov, S.Mamajonov va boshqa olimlarning N.K.dagi ishtiroklari g'oyat samarali bo'ldi. N.K.da shoir asarlari tarjimalarining yutuq va kamchiliklarini o'rganish muammosini S.N.Ivanov ko'tarib chiqdi. Keyingi N.K.da bu soha bo'yicha ham qator ma'ruzalar tinglandi.

N.K.da, shuningdek, shoir falsafasiga oid (V. Zohidov, M.Xayrullayev, M.Oripov) hamda N. davri me'morchiligi san'ati (G.A.Pugachenkova, M.S.Bulatov) va musiqa madaniyati (I.Rajabov), shoir asarlarining sahnaviy talqini mavzulari yuzasidan ma'ruzalar qilindi.

1975-y.da o'tkazilgan 19-N.K.da Respublikamizdagi keng ilmiy jamoatchilik b-n aloqani yaqindan mustahkamlash va ularning N.K.dagi ishtirokini faollashtirish va joylarda N. ijodini targ'ib va tashviq qilish ishlarini yanada rivojlantirish maqsadida anjumanni viloyat markazlarida o'tkazish taklif qilindi. Shulardan so'ng 20-N.K. Buxoroda, 21-Namanganda, 22-N.K. esa Andijon shaharlarida o'tkazildi va bu uch konferensiyada mahalliy olim va pedagoglardan 15 kishi ma'ruza hamda ilmiy axborotlar b-n qatnashdi.

N. ijodiy merosini keng targ'ib va tadqiq etishda N.K.ning o'rni beqiyos. Istiqlool yillarida, xususan, keyingi o'n yillikda "Navoiy va XXI asr", "Navoiy va Sharq renessansi" kabi yirik mavzularda N.K.ning tashkil etilayotgani, ularning yurtimiz va xorijda o'tkazilayotgani diqqatga sazovor hodisadir.

Hech shubhasiz, N. hayot yo'li va adabiy merosini atroflicha hamda chuqur o'rganishda, o'zbek adabiyotshunosligi fanining ajralmas qismi n.shunosligimiz yutuqlarida N.K.ning mustasno roli va ahamiyati bor, albatta.

Ad.: Navoiyshunoslarining ilmiy-an'ananaviy ilmiy konferensiyalari. – Navoiy va ijod saboqlari. – T., 1981.

S.G', N.J.

NAVRO‘Z – N. shamsiy yil – Quyosh taqvimini bo‘yicha yangi yilning birinchi kuni (mart oyining 21-kuniga to‘g‘ri keladi). Quyosh Hamal burjiga kirgan Farvardin oyining birinchi kuni. Qadimgi falakiyot ilmiga ko‘ra, 12 burj mavjud bo‘lib, quyosh yil davomida har bir burjda bir oydan bo‘ladi. Oxirgi burj – Hutdan birinchi burj – Hamalga o‘tgan kundan shamsiy yil boshlanadi.

Navoiy ijodida N. ta‘rifi, N. shukuhi tasviri alohida o‘rin tutadi. Shoirning, deyarli, barcha asarlari – g‘azallari, dostonlari, “T.M.A.”, “M.Q.”, “H.P.M.”, “M.” kabi nasriy asarlarida ham N. b-n bog‘liq fikr-u ma‘lumotlari, ta‘rif-u tavsiflar, obrazli iboralar, betakror qofiyalarga duch kelamiz. Bu so‘z Navoiy ijodida nafaqat N.ni, umuman, bahorni bildirib keladi. N. bayramiga afsonaviy Jamshid asos solgan. U qadimgi Eronning peshdodiyalar sulolasiga mansub uchinchi hukmdori bo‘lgan. N. “T.M.A.” asarida yozishicha, u Istaxr shahrida: “uluq bino-ye soldikim, holo osori va nishonalari borkim, odamizod andoq yasamoq mahol ko‘runurkim, kishi ko‘rmaguncha bovar qilmas. Va ani Chihilminor derlar. Chun bu imorat tugandi, olam salotin va ashrof va akobirin yig‘ib, anda azim jashn qildi. Ul vaqtkim, quyosh nuqtai e‘tidoli rub‘ig‘a tahvil qilib erdi, ul binoda taxt ustida o‘lturub, adolat siyt va sadosin olamg‘a muntashir qildi va ul kunning otin Navro‘z qo‘ydi”. Navoiy o‘z asarlarida bahor fasli b-n bog‘liq tasvirlarni ham maroq b-n yozar ekan, N.ni tilga olgan va buning yorqin misoli “L.M.” dostonida bitgan “Bahor vasfi” nomli bobidir. Navoiy mazkur bobda bahorni ishq va muhabbat fasli sifatida ham baholar ekan, dostonning mavzu mundarijasidan kelib chiqib, Layli va Majnun muhabbati haqida ham go‘zal tasvirlar bitgan. U Layli tilidan bir o‘rinda “Navro‘z” so‘zini “nasimi Navro‘z” forsiy izofa shaklida (birikma) mahorat b-n qo‘llagan hamda “Navro‘z – majlis afro‘z” shaklidagi qofiyalar yaratgan. “S.I.” dostonining 19-bobida shoir “Navro‘z” so‘zini butun borliqni birdek, saxiylik b-n yashnatuvchi bahor fasli hamda tog‘- u dashtga yog‘uvchi

bahorning serob qut yomg‘irlari va butun xalq umid-u shukrona b-n orziqib kutadigan yilboshi bayrami, ya‘ni N. bayrami ma‘nolarida san‘atkorona qo‘llagan hamda adolat barchaning tengligidir, degan o‘zining ijtimoiy fikrlariga tamsil qilib keltirgan va har doimgidek ulug‘ shoir N. so‘zini qofiyaga chiqarib, “navro‘zdek – jahonso‘zdek” kabi qofiyalar yaratgan:

*Adolat aro fasli Navro‘zdek,
Siyosatda barki jahonso‘zdek.*

Bu o‘rinda adl, adolatni Navro‘zga qiyoslash faqat Navoiy ijodida uchraydi. Dostonning Husayn Boyqaroning kichik o‘g‘li Muzaffar Husayn mirzoga bag‘ishlangan 84-bobida esa shoir o‘zining “Allohga shukrkim, yil yaxshi kelib, baxtim, g‘ayratim, ilhomim ijodiy ishimga rivoj berib, bu shohona kitobni, ya‘ni eng katta dostoni – 89 bobdan iborat “Saddi Iskandariy”ni tugatdim, tugatganda ham bezab tugatdim”, – degan shukronasini bayon etib, shahzodaga shoirona lutf, ustozlarga xos talab-u mehr b-n nasihatlar, tilag-u istaklar bitar ekan, yilning yaxshi kelishi N.dan, bahordan ma‘lum bo‘lganidek, el-u yurt uning olamni yorituvchi yuzidan ko‘p umidvor, degan hayotiy xulosalarining badiiy talqinini quyidagicha tasvirlaydi:

*Ulus chehrayi olam afro‘zidin,
“Bilur yil kelishini Navro‘zidin”.*

Ko‘rinib turibdiki, shoir baytda irsoli masal san‘ati yordamida dono xalqimizning “Yilning yaxshi kelishi bahordan ma‘lum” degan maqolini o‘rinli ishlatgan. Navoiy baytda bahor so‘zi o‘rnida N. so‘zini qo‘llab, so‘z o‘yini qiladi. Birinchidan, N. ayyomiga ishora qilsa, ikkinchidan esa “afro‘zidin – Navro‘zidin” shaklda go‘zal va mantiqan izchil qofiyalar ijod qilgan hamda talmeh, tanosub san‘atlari vositasida bahor chog‘i, yangi yil kirgan vaqtga, duo, tilak, niyatlar ijobat bo‘ladigan kunga ham ishoralar qilgan. Demak, shoir ushbu ishoralari b-n nafaqat shahzodani, balki butun insonlarni ezgulikka undagani shub-

hasiz. Navoiy “H.P.M.”da ustoziga nisbatan N. soʻzini qoʻllab: “Pahlavonning suhbatini Navroʻz bayramicha erdi”, – deya juda goʻzal va ohorli lutf qiladi. “M.”ga kiritgan maktublaridan birinchisida bahor fasliga toʻxtalar ekan, Navoiy “Navroʻzi nasimi” birikmasini ishlatgan: “Togʻ-togʻ niyoz rafʻidin soʻngra qof-qof ixlos yuzidin maʼruz ulkim, bu fasldakim, N. nasimining mushkbezligi lola dimogʻin savdoyi va bahor salqinining atrengzligi bulut mizojni havoyi qilibturur, loladek savdoyiligʻdin togʻ havosi qilib, bulutdek havoyiligʻdin qayo savdosi boshqa tushti”. Navoiy “M.Q.” asarining “Dehqonlar zikrida” nomli 31-faslida bobodehqonning “Qoʻshishi ham ikki zoʻr pahlavon”, “Har qayon qilsalar harakat, elga ham qut yetkurur, ham barokat”, “Dehqonki, tuzlik bila dona sochar, Haq biriga yetti yuz eshigin ochar...” kabi hayotiy tasvirlar-u tushuntirishlarini bemalol shoirning bahor va N. b-n bogʻliq nuqtalari deb baholash mumkin.

Shoir gʻazallarida ham N. taʼrifi koʻp uchraydi. “X.M.”ning oʻzida 5 ta gʻazal bevosita N. taʼrifiga bagʻishlangan. Jumladan:

*Vasl aro, koʻrdum, teng emish boʻyi-yu sochi,
Tun-kun teng ekan zohir oʻlur boʻldi chu Navroʻz.*

Ushbu baytda Navoiy yorning uzun sochlari tasviriga tabiatga, N.ga xos hodisalardan biri bu – 21-martda tun va kunning teng kelishini tamsil qilgan va tamsil sanʼatining goʻzal namunasini yaratgan, bu esa baytdagi tasvirning hayotiy va jonli chiqishiga xizmat qilgan. Yoki:

*Zulf-u ruxsor ila komimgʻa meni yetkursang,
Har tunung Qadr oʻlubon, har kunung
oʻlsun Navroʻz.*

Mazkur baytda shoir agar lirik qahramon oʻz yori b-n maqsadiga yetsa, darajasi xalq orasida qadimdan mavjud boʻlgan duo, tilak xarakteridagi Har tunung Qadr oʻlubon, har kunung oʻlsun N., degan hikmatga (baʼzi manbalarda bu duo-tilak Muhammad (s.a.v.) tomonidan aytilgani yoziladi – B.R.) hamohangligini taʼkidlagan. Shuni

alohida koʻrsatish lozimki, Navoiy har ikki baytda ham N. soʻzini har ikki gʻazalda yaratgan qoʻfiyalar tizimida saqlay olgan.

Yoki:

*Muvofiq kiydilar, boʻlmish magar
Navroʻz ila bayram,
Chaman sarvi yoshil xilʼat, mening
sarvi ravonim ham.*

Navoiy “D.F.”da “Zi hi gulho zada chok az gʻami roʻyat girebonho” misra b-n boshlanuvchi 9 baytli gʻazalida N.ni “bodi Navroʻz” forsiy izofa shaklida qoʻllagan:

*Chaman az maqdamat jon yofta, n-az bodi
Navruzist,
Taharruk dar shajarho, jilva dar gulho-yu
rayhonho!*

Tarj.: Daraxtlarning tebranishi, gul va rayhonlarning jilvasi N. nasimidan emas, chaman sening qadamingdan jon topgʻanidadir.

N. tarovati shoirga ayricha ilhom bagʻishlagan. N. munosabati b-n u bahor goʻzalligi, yor goʻzalligi, yurt tabiatining betakrorligini qalamga olgan.

Ad.: Аlisher Navoiy. Бадоеъ ул-васат. ТАТ. 10 жилдлик, 3-жилд. – Т., 2011; Аlisher Navoiy. Фавойид ул-кибар. ТАТ. 10 жилдлик, 4-жилд. – Т., 2011; Аlisher Navoiy. Девони Фоний. ТАТ. 10 жилдлик, 5-жилд. – Т., 2011; Аlisher Navoiy. Лайли ва Мажнун. ТАТ. 10 жилдлик, 7-жилд. – Т., 2011; Аlisher Navoiy. Тарихи мулуки Ажам. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Аlisher Navoiy. СаДДи Искандарий. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Аlisher Navoiy. Муншаот. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Аlisher Navoiy. Махбуб ул-қуллуб. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Аlisher Navoiy. Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Ражабова Б. Navoiy ижодида Наврӯз талқини. Амир Аlisher Navoiy ва тожик

адабиёти. Халқаро илмий анжуман материаллари (Хўжанд, 15–16-апрель, 2016-йил).

B.R.

NAVRO‘ZIY KULOH – bosh kiyimi. Kuloh musulmon sharqida qadimgi davrlardan boshlab iste‘molda bo‘lgan. U shakliga ko‘ra ikki turli bo‘lib, ulardan biri uzunchoq, cho‘qqisimon kuloh edi. Kulohning bu turi kigizdan tikilgan va uni, asosan, darveshlar kiygan. Ikkinchi turi do‘ppiga o‘xshash, lekin to‘rtburchak do‘ppilar shaklida emas, dumaloq shaklda bo‘lgan. Kulohning har ikki turi ham ustidan salla o‘rashga mo‘ljallangan bosh kiyimlari edi. Dumaloq, do‘ppisimon kulohning qimmatbaho bezakli oltin b-n tikilgan gullar solingan turi N.K. deyilgan. N.K.ning o‘ziga xos jihati uning bosh kiyimi bo‘lishi b-n bir qatorda rasmiy marosimlarning atributlaridan biri bo‘lganidir, ya’ni o‘sha davrlardagi mavjud qoidaga ko‘ra, biron kishiga yuksak unvon, rutba berilganda shu munosabat b-n marosim uyushtirilgan va o‘sha kishiga faxrli libos b-n birga N.K. kiydirilgan.

1472-y.da N.ga amirlik rutbasi berilganda ham, bu udum bajo keltirilgan va qimmatbaho to‘n b-n birga N.K. berilgan. Bu to‘g‘ridagi ma’lumotlar manbalar orqali yetib kelgan. Jumladan, “Ravzat us-safo”da shunday deyiladi: “Hijriy 876-yil sha’bon oyida bandanavoz podshoh ul vojib ul-atob amirni amorat mansabi b-n sarafraz qilmoqchi bo‘ldi... Shundan keyin amir Alisher mamlakat ochuvchi xoqon ra’yini rioyat qilib, amorat mansabini qabul qildi, tillado‘z chopon va navro‘ziy kuloh kiyish b-n faxr topdi”. Bu ma’lumotni “Habib us-siyar” muallifi ham tasdiqlaydi: “Shundan keyin sulton hazratlarining yaqin do‘sti xoqonning munosib xohishiga binoan devoni oliy amirligi mansabini egalladi va tillabof jubba hamda kulohi navro‘ziy b-n sarafroz etildi”.

Ad.: Раҳматуллаева Д., Ходжаева У., Атаханова Ф. Либос тарихи. – Т., 2015; Навоий замондошлари хотирасида. – Т., 1985.

Q.E.

NAVFAL QIZI – “L.M.” dostonidagi epizodik qahramonlardan biri. Arabning qudratli va nufuzli harbiy sarkardasi, yaxshilik b-n nom chiqargan sahro lochini Navfalning yakka-yu yagona qizi. O‘zi ham “ishq ko‘rgan”, bir mahal-lar “g‘am dashti aro yugurgan” bu mard va tanti, oliyjanob va himmatli inson chorasiz Majnunni sevganiga yetkazish u-n qilgan sovciligi ham, zo‘rluk b-n Laylining otasiga qarshi ochgan urushi ham biror naf keltirmagach, qizini berib, uni o‘ziga kuyov qilmoqchi bo‘ladi. Sahroda ilk bor uchrashib, tanishganlaridayoq xayrixohlik b-n unga homiylikni o‘z zimmasiga oladi: yo “tuhfayu mol”, yo “zarbi rost” b-n seni mahbubangga qovushtiraman, mabodo bu har ikkala urinishim ham biror natija keltirmaydigan bo‘lsa, “farzand qilay seni o‘zumg‘a” deb va‘da berib yuboradi.

N.Q. haqidagi ta’rifni dostonida ilk bor Laylining Majnunga yozgan maktubida uchramiz. Eshitishimcha, N.Q.ning qo‘lini so‘rabsan, mening seni baxtli ko‘rishdan bo‘lak muddaoyim yo‘q, bu xayrli ishing muborak bo‘lsin deb, qiz haqidagi fikrini shunday ifodalaydi:

*Bog‘ ichra qo‘yub qadamni bir kun,
Ko‘rmish edim ul sanamni bir kun.*

*Ham xo‘b-u ham elga mehribondur,
Necha desa yaxshigina jondur.*

Keyin esa otasi uni Majnunga maqtaydi:

*Bir yotlig‘i bor emish parivash,
Boshtin-ayog‘i latif-u dilkash.*

*Iffat haramida ul jamila,
Savdosida zor yuz qabila.*

*Vaslin tilar elga xud adad yo‘q,
Ayturg‘a anga valek had yo‘q.*

Lekin N.Q.ning sevgan yigiti bo‘lib, iffat-ibotufayli otasidan, gap-so‘zga nishon bo‘lmaslik u-n eldan pinhon tutib kelganlarini ota-ona rizosi u-n o‘zi xohlamagan nikohga rozi bo‘lgan Majnun to‘y kechasi u b-n yolg‘iz qolganida eshitadi.

U avval Majnunning ishq ichra zamon yagonasi ekanligi, sevgisiga sodiqligini ta'riflab, Layli b-n topishishi u-n duo qiladi, keyin o'zining muhabbatidan so'z ochib, qiz bola bo'lgani u-n uni badnom qilmay, barcha aybni o'z bo'yniga olib, go'shangani tark etishini o'tinib so'raydi. Bu voqeadan Majnun o'zining xursandligini yashirmaydi: mening o'zim ham bu mushkul ahvoldan qanday qilib chiqib ketishni bilmay turgan edim, yaxshiyamki, o'zing madad qilding, deydi va ikki yoshga baxt tilab yana biyobon sari yo'l oladi. Qo'lida xanjar b-n chodir ortida voqea rivojini kutib turgan va kelin-kuyov birga bo'lgudek bo'lsa, ularni ham, o'zini ham o'ldirishga shay bo'lgan N.Q.ning oshig'i Majnunning bu mardligi va tantiligiga qoyil qoladi. Chodirning boshqa tomonida turib hamma gapni eshitgan Navfal ham hammasiga rozi bo'ladi va taqdir ishiga chora yo'q ekan deb, Majnunning yaqinlarini yupatadi.

Majnun ketgach, chodirga yigit kirib keladi. Sevishganlar tuni b-n bir-birlariga mehr b-n boqib, masti diydor bo'lsalar-da:

*Juz nafs murodikim yo'q erdi,
O'zga bori kom dast berdi.
Tong otgucha gung-u lol edilar,
Sarmasti mayi visol edilar, –*

deb yozadi N. sababi, ikki yosh ishq ta'limini Layli b-n Majnundan olgan edilar.

Ma'lumki, N. "M.Q." pandnomasida ishqni avom ishq, xoslar ishq va siddiqlar ishq deb 3 qismga bo'lgan edi. N.Q. va yigitining ishq ayni tasnif bo'yicha shar'iy nikoh b-n yakun topadigan avom ishq bo'lib, dostonida u majoziy va haqiqiy kabi 2 bosqichdan iborat ishqning birinchi bosqichi sifatida keltiriladi.

Ad.: Алишер Навоий. Лайли ва Мажнун. ТАТ. 10 жилдлик, 7-жилд. – Т., 2011.

E.O.

NAGISOYI CHANGIY (t.y. va v.n.) – Nokiso tarzida ham uchraydi, bastakor va sozanda.

VI–VII asrlarda sosoniylardan Xusrav Parvez saroyidagi san'atkorlardan. Chang chalishda favqulodda iste'dodi bo'lgani sababli "Changiy" laqabini olgan. "Zangona" (yoki "Zangiyona") nomli tasnifi mashhur bo'lib, go'zal ohangli marosim kuyi sanaladi. Xalq og'zaki ijodida N.Ch. nomi b-n naqlar saqlanib qolgan. Shulardan birida mashhur bastakor va xonanda Borbad (q.) ning Xusrav Parvez (q.) qatlidan so'nggi hayoti va unga N.Ch.ning sadoqati hamda mehribonligi hikoya qilinadi.

Nizomiy va Xusrav Dehlaviyning "Xusrav va Shirin", "Shirin va Xusrav" dostonlarida N.Ch. mashhur xonanda, sozanda va bastakor Borbadning shogirdi va mohir san'atkor sifatida tilga olinadi.

N. "F.Sh."da Xusrav Parvez saroyidagi hatotni ta'riflar ekan, N.Ch.ni tilga oladi:

*Nagisoyi zamong'a chun berib soz,
Zamona ahlin aylab ayshpardoz.*

Keyinchalik, N.Ch. va Borbad nomlari, umuman, mohir sozanda va xonanda san'atkorlarni ta'riflash, madh etishda ko'chma ma'no kasb etib kelgan.

Ad.: Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011.

S.G'.

NADIMIY BOLTANIYOZ – Boltaniyoz devon Qurboniyoz xarrot o'g'li Nadimiy (va-foti, 1938) – xivalik mohir xattot va shoir. N.B. Xivaning Shayxlar qishlog'ida tavallud topgan. Ko'proq Ichon-qal'adagi Mamat mahram madrasasi hujrasida istiqomat qilgan. N.B. mashhur xattot va musiqashunos xonanda Muhammad Yoqub xarrot (1867–1939)ning ukasi bo'lib, xattotlik sirlarini undan o'rgangan. N.B.ning xushnavisligini ko'rgan Feruz uni devonga ishga oldi, u turli badiiy va tarixiy asarlar va devonlarni go'zal nasta'liq xati b-n ko'chirgan. Uning kitobatiga mansub o'ndan ortiq qo'lyozmalar O'zR FASHI Sharq qo'lyozmalari markazida saqlana-

di. N.B. she'riyatda Bayoniyning (1840–1923) shogirdi bo'lib, “Nadimiy” va ba'zida “Nodim” taxallusi b-n turli uslubda she'rlar ham yozgan (ShQM-1, №№ 901, 902, 906). G'azallari Ahmad Tabibiy (1869–1911) tuzgan “Majmuat ash-shuaro” tazkirasiga kiritilgan. N.B. Xivaning bosh vaziri Islom Xo'janing kotibi bo'lgan, 1920–24-yy.da Xorazm Xalq Sho'rolar respublikasida qishloq xo'jalik vazirligida ishlagan, keyinchalik dehqonchilik qilgan. N. va boshqa shoirlar muhallaslarini ko'chirib, alohida kitob shaklida keltirgan. Qo'lyozma Movarounnahr nasta'liq xati, fabrika qog'ozi, har varaqi zarhal hoshiya b-n bezatilgan. 1905-y.da Xivada ko'chirilgan. ShQM. inv 1132. 147 v.

Ad.: Бобожон Тарроҳ. Хоразм навозандалари. Наирга тайёрловчи Давлатёр Раҳим. – Т., 1994; Лаффасий. Тазкираи шуаро. Наирга тайёрловчи П.Бобожонов. – Урганч, 1992; Муродов А. Ўрта Осиё хаттотлик санъати тарихидан. – Т., 1971; Эркинов А., Полвонов Н., Аминов Ҳ. Муҳаммад Раҳимхон II – Феруз кутубхонаси феҳристи. – Т., 2010; Ҳожи Исматуллоҳ Абдуллоҳ. Марказий Осиёда Ислом маданияти. – Т., 2005; ЎЗМЭ. 6-жилд. – Т., 2003.

Muh.A.

NAJAF – Iroqdagi shahar. Bag'doddan 160 km masofada, janub tomonda joylashgan. Rufa shahriga nisbatan g'arbda, 10 km uzoqlikda. Bu yerda Ali ibn Abu Tolib dafn etilgan. Xalifa Horun ar-Rashid 791-y.da hazrat Ali qabri ustiga sag'ana qildirgan. Shu sababli bo'lsa kerak, ayrim adabiyotlarda N. Horun ar-Rashid tomonidan barpo etilgan, degan ma'lumotlar uchraydi. Aslida esa bu juda qadimiy shahar bo'lib, islomdan oldin ham mavjud edi.

X asr oxirida hazrat Ali mozorida muhassas maqbara qurilgan. Manbalarda bu maqbarani ko'rgan kishilarning ma'lumotlari saqlanib qolgan. Ularda aytilishicha, maqbaraning eshiklari ichidagi chirog'donlar ham oltindan bo'lib,

maqbara hashamatli darpardalar b-n bezalgan va qimmatbaho gilamlar to'shalgan ekan.

N. Navoiyning “T.A.H.” asarida tilga olingan. Ma'lumki, diniy manbalarda Najafda faqat hazrat Ali emas, Nuhas, Odam (a.s.) ham dafn qilingan degan fikrlar uchraydi. N. bu xususda ikki xil ma'lumot borligini aytib o'tgan: “Va Nuh (a.s.) Odam (a.s.) so'ngakin... Madyan yerida, ba'zi derlar Najafda dafn qildi”.

Ad.: Alisher Navoiy. Tarixi anbiyo va hukamo. TAT. 10 jildlik, 8-jild. – T., 2011.

Q.E.

NAJIB AMIR (1899–1991, – Urjar, Qozog'iston) – sharqshunos-turkolog, f.f.d-ri, uyg'urshunoslik, o'g'uz va qorluq guruhlariga bo'yicha yetuk mutaxassis, uyg'urcha-ruscha fundamental lug'at asoschilaridan biri. N.A.ning “Zamonaviy uyg'ur tili” (M., 1960.), “XIV asr Misr mamluklari davrida qipchoq-o'g'uz adabiy tili” (M., 1965.), “XIV asrning turkiy tildagi yodgorligi – Sayfi Saroyining “Guliston”i va uning tili” singari ilmiy tadqiqotlari mavjud. U o'zining “Turkiy tillar tarixiga oid tadqiqotlar XI-XIV asrlar” kitobida Mahmud Koshg'ariy, Yusuf Xos Hojib, Ahmad Yassaviy, Sayfi Saroyi, Qutb kabi ijodkorlarning asarlari borasida salmoqli kuza-tishlar olib borgan, “Nahjul farodis”, “Siroj ul-qulub” asarlari ustida olib borgan izlanishlarida o'z mulohazalarini dalillash u-n N. asarlariga tez-tez murojaat etgan. Xususan, “Uyg'urcharuscha lug'at”, “Zamonaviy uyg'ur tili” kitoblarini yaratishda olim N. qo'llagan so'zlarga ham ko'p marta tayangan.

Umuman olganda, N.A. tadqiqotlari klassik o'zbek adabiyoti, jumladan, N. ijodini o'rganishda maktab vazifasini bajaruvchi manbalardan biridir.

Ad.: Благова Г. Ф., Кормушин И.В., Поцелуевский Е. А., Тенишев Э.Р. Эмир Наджитович Наджит (к 90 летию со дня рождения) // Советская тюркология. – 1989. – № 2.

S.O'.

NAJMIDDIN KUBRO – Tasavvuf tarixida kubraviya (yoki zahabiya – oltin tariqat) deb nom olgan kubraviylik tariqatining asoschisi – Ahmad ibn Umar ibn Muhammad Xivaqiy al-Xorazmiy (mil. 1145–1221-yy.) Laqablari: “Najmiddin” (Dinning yulduzi), “Kubro” (Ulug‘), “Abuljannob” (“Dunyodan chetlanuvchi, parhez etuvchi”), “Valiytarosh” (“Valiylarni tarbiyalovchi”)dir. N. yozadi: “Kuniyatlari Abuljannobdur va otlari Ahmad bin Umar Xevaqui va laqablari Kubrodur”. N.ning yozishicha, N.K.ga Kubro laqabi berilishining sababi, yigitlik davrida zohiriy ilmlarni chuqur egallab yurgan paytlarida kim b-n “munozara va mubohasa qilsalar ermish – ul kishiga g‘olib bo‘lurlar ermish”. Abuljannobning ma‘nosi – “Ijtinob qiluvchilarning otasi” deganidir. Ijtinob – saqlanish, parhez qilishdir. Bu kunya borasida N. yozadi: “Bunday naql qiladilar: Shayx N.K. Hamadonga borib, hadis ijozati hosil qildi (hadisdan saboq berish ijozatini oldi). Keyin eshitdiki, Iskandariyada bir muhaddis bor ekan, oliy sanadi (oliy hujjati) bormish. U yerga ham borib ijozat hosil qiladi. Qaytib kelayotganida, hazrat Risolat (s.a.v.)ni tushida ko‘radi va ulardan biror bir kunyat bag‘ishlashini iltimos qiladi. Hazrat ularga Abuljannob kuniyatini inoyat qiladilar. Shunda ular (tushida) so‘raydi: Abuljannobmi? Payg‘ambar buyurdilarki, Yo‘q, Abuljannob! Uyg‘ongach bildilarki, bu kuniyatdan maqsad – dunyodan ijtinob qilmoq, ya‘ni dunyo ilmlaridan biroz uzoqlashib, endi botiniy, orifona bilimlarga yuzlanmoqni tushundi. Darhol tajrid – yolg‘izlik to‘nini kiydi va piri murshid

talabida musofir bo‘ldi”. N.ning “N.M.” asarida N.K.ning silsila shayxlaridan Shayx Ro‘zbehon Misriy, Shayx Ammor Yosir va Shayx Ismoil Qasriylarni tilga oladi. “N.M.”da keltirilganidek, kubraviylikning asosiy ildizi Shayx Ziyovuddin Abunnajib Abdulqohir Suhravardiy (q.s.) vositasida N.K.ga yetishgan. N.K. vositasida kubraviya shayxlarining silsilasi sayyid ut-toifa nomi b-n mashhur bo‘lgan Shayx Junayd Bag‘dodiyga borib taqaladi. N.K. Tabrizda Bobo Faraj degan so‘fiy b-n uchrashib, uning ta‘limi va nasihatlarini olib, qo‘lidan xirqa kiyadi. N.K. inson ruhining imkoniyatlarini anglagan ruhshunos orifdir. O‘z ruhining sirli va g‘ayb olamlaridan voqif bo‘lgani, g‘aybat holiday sir va asrorlarni bayon qilgani tarjimayi holidan ma‘lum. U inson ruhi taraqqiy etib borsa, cheksiz imkoniyatlarni qo‘lga kiritishidan mujda beradi. Taraqqiy etgan solikning ruhi esa “olami sug‘ro”, kichik olam o‘laroq “olami kubro”, katta olamning barcha xususiyatlarini o‘zida mujassam etadi. N.K. ruhoniychinmalar, nozik holatlarni puxta bilganidan shunga muvofiq, “latoyif”larni ochish, ularni taraqqiy ettirish qoidalarini ishlab chiqadi. Bu qoidalarga binoan, inson ruhi ko‘zga ko‘rinmas bir latif markazlardan iborat. Bu ong va tuyg‘u, ruh va jism orasidagi bir narsa. So‘fiy aynan shu markazlarni zikr va nur b-n sayqallab, fayzga to‘ldirib borishi zarur. Kubraviyada haqiqatga bo‘lgan intilishning chek-chegarasi yo‘q. Ammo solik bir murshidi komil vositasida ma‘lum bir an‘analar va odoblar doirasida harakat qilmog‘i zarur. Ilohiy sifatlar birin-ketin o‘ziga xos ma‘naviy maqomlarda joylashganidan, haqiqat yo‘lini qidiruvchilar bunday kamolotga erishish u-n ma‘lum riyozatli yo‘llarni o‘tishlari zarur. N.K. yoshligidanoq hadis va kalomni o‘rganadi, ilm istab Misrga boradi. U yerda Shayx Ro‘zbehon Kabir Misriy (r.t.)dan ta‘lim oladi va uning qiziga uylanadi. N. bu haqda yozadi: “Va Shayx Najmuddin Kubro aning suhbatig‘a yetibdur va anda riyozatqa mashg‘ul bo‘lubdur va xilvat o‘lturubdur. Va Shayx Ro‘zbehon Kabir alarni kuyavliqqa qabul qilib, alarg‘a Shayxning qizidin ikki

o‘g‘ul bo‘lubdur. Keyinchalik Tabriz, Hamadon, Dizfulga kelib ilohiyotdan saboq oladi. Misrga qaytgach, ustoz Ro‘zbehon uni kamolotga yetishgan hisoblab, o‘z yurtiga qaytishni maslahat beradi.

N.K. Xorazmga kelgach, xonaqoh quradi va o‘z sulukini yurgiza boshlaydi. Bu paytda u 35 yoshlarda bo‘lgan. N.K. ustozlarining tavsiyalari va o‘zining ilmiy, hayotiy va ruhiy tajribalaridan kelib chiqib, kamolotga erishish yo‘llarini, asoslarini ishlab chiqadi va ularni arab tilida yozgan bir necha risolalarida bayon etadi. Ulardan asosiylari: “Favoih al-jamol va favotih al-jalol”, (“Jamol xushbo‘yliklari va jalolning kashfi”), “Usul ul-ashara” (“O‘n usul”), “Risolat al-xoif al-hoim min lavmat al-loim” (“Malomatchining malomatidan qo‘rquvchi oshiq haqida risola”) va boshqalar. Bu asarlar yurtimizda va xorijiy davlatlarda chop etilgan. N.K. Qur‘onga tasavvuf nuqtayi nazaridan sharh berishni oxirigacha yetkaza olmadi, bu ishni shogirdlari tugalladilar. Tasavvuf ta‘limotining rivoji va keng tarqalishida katta omil bo‘lgan. N. N.K.ning valitarosh (“valilar yetishtiruvchi”) sifatiga ega bo‘lganligini “N.M.” asarida keltirib o‘tadi. U aynan kuchli “vajd-u hol”da bo‘lib turganida bir savdogarga nazari tushadi va oniy lahzada uni valiylik darajasiga yetishtiradi. Shuningdek, N. N.K. nazarining itga ta‘sir qilgan namunasini “L.T.” dostonida “Shayx Najmiddini Kubroning so‘zi va itga tushgan ko‘zi” sarlavhasi ostida bayon qilib beradi. Hikoyada aytilishicha, N. K.ning ishi (darajasi) shu joyga yetgan ediki, kimga nazar solsa, o‘zligidan ayrilib, vali bo‘lib ketardi, – deydi. Bir kun sukr (Alloh ishqiga mastlarча g‘arq bo‘lish) holatida itga nazar soladi. Nazardan bahramand bo‘lgan it itlik siyratidan chiqib, odam kabi Haqqa oshnolig‘ izhor etadi. It barcha itlarning boshlig‘i sifatida qayerga borsa itlar to‘dasi ketidan qolmas, o‘tirsа yonida davra qurib o‘tirishardi. Bir kun ajali yetib o‘lgandan keyin itni shayxning eshigi oldida dafn qilishib, odam kabi hurmat b-n ko‘mishadi hatto qabrini ko‘zga tashlanadigan qilib yasashadi. Vafotidan keyin

ham itlar, qabrining atrofida parvona bo‘ladilar. Hatto ba‘zi asror egalari itning qabrida hurmat va izzat ko‘rsatishardi. Bu qabr N. davrida ham bor bo‘lganligini shoir qayd etadi:

*“Bu dam ul Xorazmda mavjud erur.
Kishvarekim hokimi behbud erur”.*

N. N.K. nomini “S.Z.”ning ikkinchi qasidasini “Ayn ul-hayot”da ham eslab o‘tadi. Hazrat Payg‘ambarni ta‘rif-tavsif qilgan shoir uning ummatlari ichida ulug‘ avliyolar borligini N.K. siymosida ta‘kidlab o‘tadi. Shoirning aynan N.K. ni misol qilib keltirishi ham unga bo‘lgan ehtiromining bir namunasidir.

*Hast mashhur in, ki Najmiddinvashoni ummatat,
Jazba baxshand az yaqin bar sag nazar
to afganand.*

Tarj.: Shu ma‘lumki, ummatingni Najmiddin (Kubro) sifat avliyolari agar itga nazar qilsalar, shubhasiz, unga jazba bag‘ishlaydilar.

N. “N.M.”da N.K.ning shahid bo‘lish voqeasini bayon qilgan. Uning yozishicha, totor kuffori (mo‘g‘ul bosqinchilari) Xorazmga yetib keladi. Ular N.K. murid va muxlislarini yig‘ib o‘z viloyatini tark etishni talab qilishadi. Ular ketishadi. As‘hoblaridan ba‘zilari “siz ham chiqib keting”, deb iltimos qilishadi. U kishi “biz bu kuffor ilkida shahid bo‘lurbiz”, deyдилar va qolgan yaqinlari b-n jangga chiqib, shahid bo‘ladilar. Aytishlaricha, shahid bo‘lish asnosida bir kofirning bayrog‘iga chang solgan ekan. Shahid bo‘lganidan keyin u bayroqni qo‘lidan o‘n kishi ayirib ololmagach, bayroqni kesib ajratib olishgan. Va ba‘zilarning aytishicha, Hazrat Mavlono Jaloliddin Rumi qayidagi she‘ri orqali N.K. qissasiga hamda o‘zining unga bog‘liqligiga ishora qilgan: Ruboiy:

*Mo az on muhtashamonim ki, sog‘ar girand,
Na az on muflisakon, ki buzi log‘ar girand,
Ba yaki dast, mayi xolisi iymon no‘shand,
Ba yake dasti digar, parchami kofir girand.*

Tarj.: Biz qo‘lga qadah oluvchi ulug‘vor kishilarmiz. Oriq echkisi b-n qolgan qashshoqlardan emasmiz. Bir qo‘lda iymonning xolis sharobin icharlar, bir qo‘lda kofirning kokilin mahkam tutarlar. N. K. mo‘g‘ul bosqinchilariga qarshi jangda 1221-y. shahid bo‘lgan. Uning qabri Ko‘hna Urganchda (hozirgi Turkmaniston hududida).

Ad.: Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Бертельс Е.Э. Четверостишия шейха Наджм ад-дина Кубра // Суфизм и суфийская литература. – М., 1965; Шайх Нажмиддин Кубро. Тасаввуфий ҳаёт. – Т., 2004; Ислоҳ. Энциклопедия. – Т., 2004; Нажмиддин Комилов. Нажмиддин Кубро. (Рисола). – Т., 1995; Шарҳи рисолайи одобул зокирин. – Урганч, 1997; Исоқова З. Нажмиддин Кубро. – Т., 2011; Шайх Нажмиддин Кубро (Мақолалар). – Т., 1995.

S.R.

NAZAR MIRZO MUHAMMAD – Qo‘qon xattotlik maktabining namoyandaligidan. Olim va fozil kishi bo‘lgan. Yetti xat turida, nasx va nasta‘liqni jaliy va xafiy usulda yoza olgan, qilqalam sohibidir, N. asarlaridan ikkita qo‘lyozma to‘plamini ko‘chirgan. 1. “X.M.”. “X.”, “M.Q.”. Toshkent. O‘zR FASHI. Inv. № 526-II, III, IV. 712 varaq. 1241/1825–26-yy.da ko‘chirilgan. 2. “M.Q.”. “X.”. Toshkent: O‘zR FASHI. Inv. № 9744. 280 varaq. 1242/1826–27-yy.da ko‘chirilgan. Har ikkala qo‘lyozma to‘plam Qo‘qon shahrida Muhammad Rahim Devonbegining farmoyishi b-n kitobat qilingan.

Ad.: Ҳақимов М., Алишер Навоий асарларини кўчирган хаттотлар. – Т., 1991; Собрание восточных рукописей академии наук Узбекистан. VII. – Т., 1964.

Muh.A.

NASAF – (q.) Qarshi. Hozirgi Qashqadaryo viloyati markazi bo‘lgan Qarshi shahrining qadimiy nomi. Bugungi Qarshi va uning atrofidagi hududlar 2700 yildan sal ko‘proq ko‘hna tarixga ega bo‘lib, turli yillarda ayricha nomlar b-n atalib kelingan. N.ning tarixi va shu o‘lkadan yetishib chiqqan allomalarning hayoti va ijodi haqida juda ko‘p manbalarda ma‘lumotlar saqlanib qolgan. Shulardan biri ko‘p qirrali olim Abdulkarim as-Sam‘oniyning (1113–1167) “Al-Ansob” (nasablar) nomli kitobida keladiki: “Nasaf – Movarounnahr shaharlaridan. Avvalgi nomi – Naxshab. Bu shaharda qariyb ikki oy turdim va u yerning ko‘p olimlaridan ta‘lim oldim. Bu shahardan o‘z fanining ko‘p mutaxassisleri yetishib chiqqanlar. Ularning sanog‘iga yetish qiyin”.

N. “N.M.” asarida yozishicha, Abduxoliq G‘ijduvoniy ruhoniyati Bahouddin Naqshbandga bir qator nasihatlar, vasiyatlar qilgandan keyin N.ga Amir Sayyid Kulol xizmatiga borishni buyuradi. Bahouddin Naqshband aytadiki: “Nasafg‘a bordim va Mir xizmatig‘a yettim”.

N. mazkur asarida Xoja Muhammad Porso haqida ham yozar ekan uning 822 (mil. 1419) yili, muharram oyida “Bayt ul-harom va Nabiy ziyorati alayhis-salavot vas-salom niyati” b-n Buxorodin chiqib, “Nasaf yo‘li bila Chag‘oniyon va Tirmiz va Balx va Hirot”ning tabarruk mozorotlarini ziyorat qilish u-n yo‘lga chiqqanligini aytib o‘tadi.

Ad.: Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Насабнома (ал-Ансоб), (арабчадан А.Раззоқов ва Р.Комиловлар таржимаси). – Бухоро, 2003.

S.R.

NASAFIY MIRZO ABDUQODIR (XIX asr)– M.A. Amir Nasrullo zamonida yashagan, Buxoro xattotlik maktabi vakili. Shikasta nasx va nasta‘liq xatida yozgan. N.ning “X.”, “L.T.” va “M.Q.” asarlarini bir jild qo‘lyozma holida Buxoro shahrida 1266/1849–51-yy.da nasta‘liq xa-

tida kitobat qilgan. Toshkent, O‘zR FASHI. Inv. № 9287. 244-varaq. Qo‘lyozma badiiy lavha b-n bezatilgan.

Ad.: Мухаммад Шариф Садрӣ Зуё. Тазкират ал-хаттотин. ШҚМ-1, № 1304; Ҳакимов М. Алишер Навоий асарларини кўчирган хатм-томлар. – Т., 1991.

Muh.A.

NAZM (ar.) – 1. Bir-biriga chirmashgan marvarid shodasi, durni ipga tizish. 2. Par-doz qilish, sayqal berish. 3. Tartib, qoida, intizom. 4. Adabiyotshunoslikda: badiiy nutq shakllaridan biri, tizma, she‘riy nutq. Sharq adabiyoti va adabiyotshunosligida, shu jumladan, Navoiy asarlarida nazm ko‘proq she‘riyat (poeziya) tushunchasini bildiradi. She‘r shakli, mazmuni qanday bo‘lishidan qat‘iy nazar, qofiya b-n yozilganiga ko‘ra – hammasi nazm hisoblanadi. Navoiy devonlarida Navoiyning g‘azal, mustazod, muxammas, musaddas, musamman, tarji‘band, masnaviy, qasida, soqiy-noma, qit‘a, ruboiy, muammo, chiston, tuyuq, fard deb nomlangan 16 turi mavjud. Navoiy N.ni nasr (proza)ga qiyoslab, o‘rta asr adabiyotshunoslari singari N.ni nasrdan yuqori qo‘ygan. Uningcha, she‘riy asarlarda chiroyli, ta‘sirli iboralar, badiiy san‘atlar ko‘proq va N.ni bularsiz tasavvur etishning o‘zi qiyin. Navoiy bu haqda “S.S.” dostonining kirish qismida quyidagilarni yozadi:

*Har kishi qilmoq istasa ma‘lum,
Biri mansur erur, biri manzum.*

*Nasr-u nazmi angaki mudrakdur,
Nazmining poyasi biyikrakdur.*

*Negakim, yaxshi so‘zki zohir erur,
Lafz ti‘dodidin javohir erur.*

*Xud javohir nechaki dilkashroq,
Nazm silkiga cheksalar xushroq.*

XV asrning ikkinchi yarmida Xuroson va Movarounnahr adabiy muhitida she‘r yozish avj olgan bo‘lsa ham, yozilgan asarlarning g‘oyaviy-badiiy salmog‘i ulug‘ shoir talabidan uzoq edi. N. “H.A.” dostonida N.ning qanday bo‘lishi kerakligi masalasiga to‘xtalarkan, she‘riy asarning ,avvalo, ma‘noli, qolaversa, nozik didli she‘riyat muxlislari didiga mos bo‘lishi kerakligini ta‘kidlaydi:

*Nazmda ham asl anga ma‘ni durur,
Bo‘lsun aning surati har ne durur.*

*Nazmki, ma‘ni anga marg‘ub emas,
Ahli maoniy qoshida xo‘b emas.*

“M.N.”, “X.” va boshqa asarlarida ma‘nosiz, badiiy jihatdan sust she‘r yozib, nazmning obro‘-sini to‘kkan o‘ziga zamondosh shoirlarni qattiq tanqid qiladi. Navoiy “F.Sh.” dostonida o‘ziga xitob qilib:

*Ani nazm etki, tarhing toza bo‘lg‘ay,
Ulusqa mayl-u beandoza bo‘lg‘ay... –*

deb yozar ekan, bir umr “tarhitoza” she‘rlar yozishga harakat qildi. “L.T.” dostonida:

*Nazm-u nasrim kotibi taxminshunos –
Yozsa, yuz ming bayt etar erdi qiyos... –*

deyishidan, o‘zining katta she‘riy meros yarata olganini uqtiradi. Navoiy jamiyatda N.ning ijtimoiy-siyosiy, tarbiyaviy va tug‘yoniy vazifasi nihoyatda yuqori deb tushunar, boshqalardan ham shuni talab qilardi. “M.A.” risolasining oxirida ulug‘ shoir to hayot bo‘lar ekan, odamlar she‘r yozish va o‘qishni tark etmas ekan, o‘z she‘riyatining butun yer yuzida tartib va intizom o‘rnatishga xizmat qilishi kerakligini uqtiradi. U o‘ziga murojaat qilib deydi:

*To charx davoyiridin o‘lg‘ay ayyom,
To she‘r xayolotig‘a yo‘qtur anjom.
To bayt tarokibida bo‘lg‘ay ibhom,
Topsun nazming bila jahon ahli nizom.*

“S.S.” dostonining N. va nasr qiyoslangan 6-bobida Navoiy adabiyotda N. va nasrdan iborat 2 uslub mavjudligini ta’kidlab, N.ni nasrdan ustun qo’yadi – N.ni ipga tizilgan, nasrni esa sochilgan javohirga o’xshatadi:

*Nazm-u nasr ichra ham bu nisbat bil,
Ikkisin bu ikiga nisbat qil.
Nazm aro elga xud maqolat bor,
Lek nazm ichra o’zga holat bor.*

Navoiy N.ni she’r, she’riyat, ba’zida, hatto umuman adabiyot ma’nosida qo’llaydi. Shoir ijodida N. b-n birikib kelgan ko’plab iboralar uchraydi.

Ad.: Аlisher Navoiy. Сабъаи сайёр. ТАТ. 10 жилдлик, 7-жилд. – Т., 2011; Фарҳанги забони тоҷики. Жилд 1. – М., 1969; Муҳаммад Фиёсуддин. Фиёс ул-луғот. Жилд 2. – Душанбе, 1988; Қуронон Д. ва б. Адабиётшунослик луғати. – Т., 2010; Аlisher Navoiy асарлари тилининг изоҳли луғати. 4 жилдлик, 2-жилд. – Т., 1983.

Ҳ.И., Аб.Н., Е.О.

“NAZM GULISTONINING XUSH NAG’MA QUSHLARI ZIKRIDA” – “M.Q.” asarining shoirlarga bag’ishlangan o’n oltinchi fasli nomi. N. ushbu asarida maxsus boblarda faqihlar, mudarrislar va tabiblarga, so’ng shoirlarning jamiyatda tutgan o’rniga, mavqeyiga, undan keyin esa kotiblar, dabirlar (maktab muallimlari), mutrib va mug’anniylar, qissasoz va qissaxonlarga maxsus to’xtalar ekan, XV asrdagi ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayotni shularsiz tasavvur eta olmaydi. N. “X.” dostonlarida, “M.L.”, “X.M.”, “M.A.”, “M.N.” kabi asarlarida adabiyot va adabiyotshunoslik masalalariga katta e’tibor bergani kabi “M.Q.”da ham shoirlarga maxsus bob ajratish b-n bu masalaning g’oyat original talqinini berdi. N. bu o’rinda, asosan, 2 masalaga – she’riyat (adabiyot) tarixiga hamda zamonaviy shoirlarning fe’l-u atvori, yozgan asarlarining

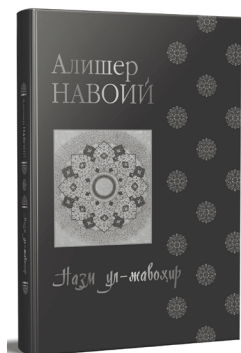
g’oyaviy-badiiy saviyasiga e’tibor qilgan. XV asrda she’riyat Sharq mamlakatlarida adabiyotning asosiy turi bo’lib, N. she’riyat tarixi haqida mulohaza yuritganda adabiyot tarixini ko’zda tutadi. U she’riyat tarixi haqida fikr yuritar ekan, shoirlarni turli tabaqalarga bo’lib o’rganish tarafdori (“Ul necha tabaqadur”). Bunda adabiyot tarixini yagona oqimdan iborat deb emas, balki turli oqimlardan, bir-biridan farq qiluvchi har xil guruhlar faoliyatidan iborat deb qarash tamoyili ko’zga tashlanadi. XV asr adabiyotshunosligida bu katta yangilik edi. N. birinchi tabaqaga axloqiy-ta’limiy mazmunda she’rlar yozgan, to’rtinchi xalifa – Alini, so’ng fors-tojik adabiyotidagi irfoniy yo’nalishning yirik vakillari Fariddin Attor, Jaloliddin Rumiylar kabilarni kiritgan. Ularning she’riyatga xos xususiyat, “she’r yozishdan ularni kuzatgan “maqsadlari nazmdin asrori ilohiy adosi va ma’rifati nomutanohiy imlosidin o’zga yo’qtur”. Shu guruhga yaqin yana shunday “avliyoyi o’goh va mashoyix va ahlulloh borkim, bularga tatabbu’ qilubdurlar va bular kalomi adosin va haqoyiqi ma’nosin mustahsan bilibdurlar”, – deydi N. “Yana bir jamoatdurlarkim”, – deb yozadi N. ikkinchi guruh shoirlar haqida – “haqiqat asrorig’a majoz tariqin maxlut qilibdur va kalomlarin bu uslubda marbut etibdurlar”. Bu guruhga N. fors-tojik adabiyotining Shayx Sa’diy, Amir Xusrav Dehlaviy, Shayx Zahiriddin Sanoiy, Shayx Avhadiddin, Xoja Hofiz Sheroziy kabi namoyondalarini kiritgan. Yana bir guruhga N. “majoz tariqi adosi” “nazmig’a g’olib” va “bu shevaga ko’prak rog’ib” shoirlardan Kamoli Isfahoniy, Xoqoniy Shervoniy, Xojuyi Kirmoniy, Mavlono Jamoliddin, Xoja Kamol, Avhadiddin Anvariylar, Abdulvose’ Jabaliy, Salmon Sovajiy, Nosiri Buxoriy, Kotibiy Nishopuriy, Shohiy Sabzavoriylarni kiritgan. Bu shoirlar ijodida dunyoviylik ko’p vaqt qasidanavislik shaklida ifodalangan. N.ning yozishicha, Abdurahmon Jomiy ijodida oldingi ikki guruh ijodiga xos barcha yaxshi xususiyatlar o’z aksini topgan. N. ta’rificha, Jomiy “haqiqat va majoz tariqida komil va ilmi ikkalasi tariqida vofiy va shomil”,

o‘z davri “nazm ahlining muqtado”si bo‘lib, “avvalgi tabaqa ravishi va kalomida ham sharif maqol va so‘nggi tabaqaning ham adosi latoyifida sohib kamoldurkim, olamda zavqu hol ahli bular latoyifi b-n masrurdurlar va bular maorifi b-n huzur qilurlar”. N. o‘z davridagi adabiyotga baho berishda, zukkolik va qat‘iyat ko‘rsatgan. Ulug‘ shoir bu davr shoirlaridan “adno tabaqasi jamoati” ya‘ni eng past darajadagi shoirlarni keskin tanqid qiladi: “... yuz mashaqqat bila bir baytkim, bog‘lashturg‘aylar, da‘vo ovozasin yetti falakdin oshurg‘aylar. So‘zlarida ne haqoyiq va maorif no‘shidin halovat va nazmlarida ne shavq va ishq o‘tidin harorat. Ne shoirona tarkiblari ahsan va ne oshiqona so‘z-u dardlari shu‘la afkan. Ba‘zidin agar gohe birar yaxshi bayt voqe‘ bo‘lur, ammo o‘n oncha yamon da‘vo zohir bulurki, u ham zoe‘ bo‘lur... Turfaroq bukim, har birining so‘zida ma‘no ozroq va o‘zida da‘vo ko‘proq...”.

N. “M.Q.” asaridagi she‘riyatga doir bu fasl b-n adabiyotshunoslik taraqqiyotiga muhim hissa qo‘shgan.

Ad.: Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

Ab.H.

“NAZM UL-JAVOHIR” (“She‘riy durdonalar”) – N. ning Hazrat Ali (r.a.) hikmatlari asosida tartib berilgan “Nasr ul-laoliy” (“Nasriy injular”) to‘plamidagi hikmatlarning she‘riy tarjimai asosida yaratgan ruboiylar majmuasi.

Hazrat Ali (r.a.) ning hikmatli so‘zlari dastlab arab tilida “Kalomi amir al-mo‘minin Ali” nomi b-n jamlangan. Keyin Amr ibn Bahr al-Johiz (vaf. 868-70) ularni saralab, “Muxtasar hikmatlar” majmuasini tuzgan. Sharif ar-Roziy esa (10-asr) Hazrat Ali (r.a.) hikmatlarini “Nahj ul-balog‘a” (“Balog‘at yo‘li”) nomi b-n yaxlit holga keltiradi – undan

498 ta hikmat o‘rin olgan. Rashididdin Vatvot Al-Johiz to‘plamini “Nasr ul-laoliy” yoki “Sad kalima” (“Yuz kalima”) nomi b-n fors tiliga tarjima qiladi – unda hikmatlarning asliyati, forsiy tarjimai va nazmiy talqini keltirilgan. “Nasr ul-laoliy” asosida ko‘plab asarlar yaratilgan. Ular orasida “N.J.” o‘ziga xos tuzilishi, mazmun-mundarijasining keng va rang-barangligi, badiiy mukammalligi b-n ajralib turadi. N. Al-Johiz to‘plamidan 268 ta hikmatni tanlab olib, ruboiy shaklida she‘rga soladi. Albatta, u Vatvot majmuasidan ham ta’sirlangan. Forsiyda she‘rga solingan bu hikmatlarni men ham turkiy tilda nazm rishtasiga tizib, turkiy xalqlarni bahramand etsam degan orzum bor, deydi uning o‘zi asar muqaddimasida.

“N.J.”ning yaratilishiga 3 sabab ko‘rsatildi: birinchisi – Hazrat Ali (r.a.)ning durdona hikmatlarini she‘rga solish an‘anasini davom ettirish havasi, ikkinchisi – Husayn Boyqaroning o‘zi haqidagi “Risola”siga javoban munosib tuhfa hozirlash niyati, uchinchisi – Balxda Hazrat Ali (r.a.) qabrining qayta topilishi (1481/82) va uni borib tahqiq qilish munosabati b-n Hazrat Ali (r.a.) shaxsiga azaldan hurmati va ixlosi baland bo‘lgan N.ning uning hikmatlariga qiziqishining ortishi. Bu sabablarning biri unda niyat tug‘dirgan, ikkinchisi ilhom bergan, uchinchisi turki bo‘lgan. “T.M.A.” asari oxiriga ilova qilgan masnaviyda ham “N.J.” Husayn Boyqaroga bag‘ishlangani haqida shunday yoziladi:

*Chu “Nazm ul-javohir” bitib otingg‘a,
O‘kush vasf darj ayladim zotingg‘a –*

*Ki, anjum durin gar to‘kar charxi kuz,
Emas bir guharning bahosi hanuz.*

“N.J.” 2 qismdan iborat: muqaddima va ruboiylar. Muqaddimada Alloh hamdi, Muhammad (s.a.v.) na‘ti, choryorlar ta‘rifi keltirilib, so‘z va uning martabalari – a‘lo (yuksak), avsat (o‘rta) va adno (tuban) va xususiyatlari, asarning yo-

zilish sababi va vaqti ko'rsatilgan. Fikrlarining ifodasi va tasdig'i u-n shoir muqaddimada 30 ta ruboiy keltirgan. Binobarin. "N.J." 298 ta ruboiydan iborat. Diqqatga sazovor jihati shundaki, bu ruboiylarning barchasi har to'rtala misrasi o'zaro qofiyalanadigan taronai ruboiydir. N.ning o'zi bunday ruboiylarni ruboiya deb ataydi.

Albatta, N. Hazrat Ali (r.a.) hikmatlari orasidan islom dinining insonparvarlik g'oyalari in'ikosi bo'lgan va tasavvuf ta'limotining ma'naviy kamolot masalalari b-n bog'liq jihatlariga uyg'un, ayni paytda o'zining ijtimoiy-falsafiy, ma'naviy-axloqiy qarashlariga mos namunalarni tanlab olib, ularda ilgari surilgan fikrlarni davom ettirgan va rivojlantirgan. Bu ruboiylar, asosan, tasavvufiy ruhda bo'lib, ularda inson tarbiyasi asosiy maqsad qilib olingani bejiz emas. Hazrat Ali (r.a.) hikmatlari N. qalami qudrati b-n yanada teranlashib, ularning yangi qirralari kashf etilgan, rivojlantirilgan, umuminsoniy g'oyalar b-n boyitilgan, badiiy yuksaklikka ko'tarilib, yangi va o'ziga xos mazmun-mohiyat kasb etib, har biri mustaqil asarga aylangan. N. nazmga solish b-n bu hikmatlarga ikkinchi hayot bag'ishlagan. Bu ruboiylar Hazrat Ali (r.a.) hikmatlarining kengaytirilgan tarjimai yoki she'riy izohigina emas, balki ular asosida yaratilgan original asarlardir. Chunki N. Hazrat Ali (r.a.) hikmatlarini dastlab bir-ikki misrada sharhlab, keyin ularning yangi qirralarini ochadi, shu mavzudagi o'zining fikr-u qarashlari b-n boyitadi yoki avval o'zining ayni mavzudagi mulohazalarini bayon qilib, ularni Hazrat Ali (r.a.) hikmatlari b-n tasdiqlaydi, quvvatlaydi, rivojlantiradi. M-n, quyidagi ruboiy "Qalb ma'yusligi – jon rohatidir" hikmati asosida yaratilgan bo'lib, bu fikr birinchi misrada bayon qilinib, keyingi uch misrada bu fikr rivojlantiriladi va to'ldiriladi:

*Istar esang osudaliq ish tajrid et,
Faqr ichra o'zungni moyili tafrid et,*

*Ko'nglungni zamon bahrasidin navmid et,
Nafsingg'a bu ishni sohibi jovid et.*

Mana bu ruboiy esa "Kishining qorni dushmanidir" hikmatiga asoslangan bo'lib, shoir bu boradagi fikrlarini bayon qilib, o'z mulohazalarini ayni hikmat b-n tasdiqlaydi:

*Har kimgaki ko'p taom yemak fandur,
Bilgilki, najosatqa tani maskandur,*

*Qorning bila do'st bo'lmasang ahsandur,
Nevchunki, er o'g'lig'a qorin dushmandur.*

Ad.: Алишер Навоий. Назм ул-жавоҳир. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Тарихи мулуки Ажам. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Ҳаққул И. Тасаввуф ва шеърят. – Т., 1991; Ражабова М. Алишер Навоий "Назм ул-жавоҳир" асарининг манбалари ва бадиияти. – Самарқанд, 2006.

E.O.

NAMOZ (f., ar.– salat). Islomning besh shartlaridan biri. Bir kunda besh mahal o'qiladigan xos ibodat. N. musulmonlarga me'roj kechasida farz qilingan. Qur'on, hadis va fiqhiy kitoblarda namozning farzligi, zarurligi, turlari va ahamiyati haqida aytilgan. Navoiy "S.M." asarida maxsus namoz haqida ma'lumot berib o'tgan. N. yolg'iz va jamoat b-n ham o'qiladi. Navoiy o'z fikr-tuyg'ularini ifodalash u-n N.ga xos bo'lgan holatlardan ham foydalanadi. Tahoratsiz o'qilgan N. qabul bo'lmaganidek, o'zini poklamagan oshiqning yor ayog'iga bosh qo'yishi ham maqbul emas:

*O'zin pok aylamay oshiqki, yor ollinda
qo'yg'ay bosh,
Erur ul nav' zohidkim tahoratsiz
namoz etkay.*

Egilib, har tarafdan yor ko'yini o'pmaq ayb emas, axir Ka'bada har tarafdan unga qarab N. o'qish joiz-ku!

*Xam bo'lub yer o'pmakim ko'yida
har yondin ne ayb,
Ka'bag'a joyizdurur har soridin qilmoq namoz.*

Navoiyning mahorati shundaki, u har bir nar-sadan yuksak poetik xulosalar chiqaradi. Uning lirik qahramoni ko'zida mudom yor xayoli bor ekan, ko'z "uyi"ni Ka'ba deb tasavvur etadi. (Ko'z qorachig'i b-n Ka'baning rangi qoraligida ham ishorat bor). Shunday holatda lirik qahramonning kipriklari go'yo N. qilib, yoriga sadoqatini, muhabbatini izhor etadi.

*To xayoling ko'z dadur, ko'z uyi go'yo Ka'badur,
Kim turub atrofidin kirpiklarim aylar namoz.*

Saloti xamsa – Bir kunda o'qiladigan besh vaqt farz N. Navoiy "V." asarida yozadiki: "... va xushxon imom va xushovoz muqri mukarrar bo'ldikim, saloti xamsani mahalla ahli bila qo'yim tutub, ul hazrat duosig'a musharraf bo'lg'aylar...". N. – janoza namozi ma'nosida ham qo'llanadi. "...so'rdilarki, (Jaloliddin Rumi-ydan) sizga namoz (janozani) kim qilsun? Dediki, Shayx Sadruddin!" "...ilgari bordim, namoz qilurda ko'r dum, bizing bila osmon orasida yashil va oq qushlar namoz qiladurlar".

Navoiy oldingi payg'ambarlarning ham namoz o'qiganlarini "T.A.H." asarida eslab o'tadi: "Odam (a.s.)ni Shis g'usl berib, namoz (janoza) qildi va Hindistonda dafn qildi. Iso (a.s.) iki rak'at namoz qilib, duo qildi".

Ad.: Алишер Навоий. Тарихи анбиё ва ҳукамо. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Исломи дини. – Т., 2013; Исломинг беш устуни. Ҳаж. – Т., 2017.

S.R.

NAMRUD – Qadimgi suryoniy podshohlaridan. Ibrohim (a.s.) davrida Bobilda yashab o'tgan, ma'budlik da'vosida bo'lgan butparast hukmdor. Navoiyning "T.A.H." asarida yozishicha, Ibrohim (a.s.) Namrud ibni Kan'on ibni Kush ibni Iram

ibni Som ibni Nuh zamonida tug'ilgan. (Q.: Ibrohim (a.s.)). Tarix ahlining ittifoqi bila tamomi "olamda saltanat" qilgan to'rt kishidan biri bo'lgan. Bu to'rt kishidin ikkisi payg'ambar – biri Zulqarnayn, biri Sulaymon alayhissalom". Va yana ikisi kofir: – biri Namrud, biri Buxtunnasr". N. ulkan saltanatga ega bo'lib, xudolik da'vo qiladi va odamlarni haq yo'lidan chalg'itadi. Tushida saltanatiga barham beradigan bola tug'ilishidan bashorat berilgach, tug'iladigan yosh bolalarni o'ldiradi, ayollarga zulm qiladi. Shunday bir paytda Ozar xonadonida ham Ibrohim degan farzand tug'iladi. Lekin u Allohning mo'jizasi b-n omon qoladi. O'sib-ulg'ayadi. Ulg'ayib, haqiqatni idrok qilgan payg'ambar bo'lgach, N.ni Haq yo'liga da'vat qila boshlaydi. Butxonaga kirib, ularning butlarini ushatadi. Ibrohim (a.s.) va N. o'rtasidagi ko'p tortishuvlar, bahslar bo'ladi. Oxiri N. Ibrohim (a.s.)ni olovda yoqishni buyuradi. Katta gulxan yoqadilar va Ibrohim (a.s.)ni manjaniq b-n olovga tashlashadi. Olov esa Allohning amri b-n "salqin va omonlik" joyiga aylanadi. Bu haqda Qur'oni Karimning "Baqara" surasi, 258-oyat va "Anbiyo" surasi, 69-70-oyatlarida xabar berilgan.

Navoiyning yozishicha, N. Ibrohimning Xudosi o'ldiraman deb, g'azablanib "bir sanduqning to'rt poyasig'a to'rt qochirni (kargas qushini) bog'lab, o'zi sanduqqa" kirib oladi. Sandiqning "to'rt yuqori go'shasi"ga it bog'laydi, "karkaslar it sori mayl qilib" havoga ucha boshlaydilar. N. Xudoni o'ldiraman deb "osmon sori o'q" otadi. Haq taolo uning o'qini qonga bulab, sandig'iga tashlaydi. "Va ul nodon Tangri taoloni" otdim deb, karkaslarni sandiqning yuqorisiga, itlarni pastiga bog'lab, osmondan yerga tushadi. Tangrilik da'vosi yanada kuchayadi, zulmi ham haddan oshadi. Oqibat Ibrohim (a.s.) duosi bila N. lashkarlarini pashshalar guruhi va yellar azob b-n N.ni halok qiladi. Rivoyat qilinishicha, N.ning miyasiga bir pashsha kirib oladi, qachonki miyasini rohatsiz qilsa, bir to'qmoq b-n boshiga urib turganlar va oqibat shu pashsha dastidan halok bo'ladi.

Mumtoz adabiyotda Ibrohim (a.s.) Xalil (xalilulloh)ning olovga otilgani, Ka'bani bino qil-

gani, o'g'li Ismoil (a.s.)ni qurbonlik u-n bo'g'ziga pichoq urgani va h.k. voqealar o'ziga xos timsol va talmeh san'ati sifatida qo'llanib keladi. Navoiy Alloh Sabur (sabrlil) ismi b-n tajalli qilganida, kofir N.ga ham muroso qilgani va marhamat ko'rgizganini ta'kidlaydi:

*Sabur ismi bila qilsang tajalli,
Qilib Namrudg'a yuz ming mudoro.*

Navoiy "H.A."ning "Ishq ta'rifi"dagi to'qqizinchi maqolatida yorning batamom go'zalligini, uning har bir xilqatini: yuzini, qoshini, xolini, qomatini, minib olgan samandi – ulovini, kiyimini, yog'lig'ini bir-bir tasvirlab keladi-da, dastoriga bitta gulni qistirib qo'yganini sarv va terakka gulni payvand qilganga o'xshatadi. Shu o'rinda ko'ngilga xitob qilib, bunday go'zal manzaradan taajjubga tushadi va uni Xalil (Ibrohim (a.s.)) o'zini urgan gulistonga o'xshatadi.

*Bu ne namudori jamil, ey ko'ngul,
Balki gulistoni Xalil, ey ko'ngul.*

Ad.: Алишер Навоий. *Тарихи анбиё ва ҳукамо. Т. 10. 10-жилдлик, 8-жилд.* – Т., 2011; *Муҳаммад Саййид Тантовий. Пайгамбарлар тарихи.* – Т., 2021.

S.R.

NARGIS – oq yoki sariq gulli ko'p yillik giyoh va uning chiroyli guli. Badiiy adabiyotda obraz o'laroq mahbubaning ko'zini bildirib keladi.

Navoiyning "H.A." dostonida ma'shuqasi b-n xilvat qilgan Anushervon (No'shiron)ning N. ko'zidan uyalib, nojo'ya xatti-harakatlardan tiyilgani haqidagi hikoyat adab bobidagi oltinchi maqolatda shahzodaning adab va hayosiga misol sifatida keltiriladi hamda ayni fazilati keyinchalik uning odil shoh sifatida olamda dong taratishiga sabab bo'lganligi ta'kidlanadi:

*Ayni hayo birla futuvvat anga,
Bermadi ul amrda quvvat anga.*

*Nargisini to'ldurubon yoshidin,
Qo'pti, dog'i kechti ul ish boshidin.*

*To'ani oxir bu arig' niyati,
Bo'yla hayo shevasi xosiyati.*

*Jumlayi olam aro shoh ayladi,
Adlini olamga panoh ayladi.*

Tasavvufda amal tufayli qo'lga kiritilgan ilming natijasidan shodlik va xursandchilik ramzi bo'lib keladi. Albatta, ma'shuqaning ko'zlarini ham N.ga tashbeh etadilar.

Navoiy ijodida N. istiora sifatida ko'pincha ma'shuqaning ko'zini bildirib keladi:

*Ikki o'tlug' nargisingkim, qildilar bag'rim kabob,
Biridur ayni xumor ichinda, biri masti xob.*

N.i shahlo N.ning bir turi bo'lib, unda sariq rang o'rniga qora bo'ladi.

Ad.: Алишер Навоий. *Ҳайрат ул-аброр. Т. 10. 10-жилдлик, 6-жилд.* – Т., 2011; *Сажжодий С.Ж. Фарҳанги истилоҳот ва таъбироти ирфоний.* – *Техрон, 1379 (х.-ш.); Uludağ S. Tasavvuf terimleri sözlüğü.* – *Istanbul, 2005; Muḥammad Fu'aysiddin. Fu'is ul-luḡom. Jild 2.* – *Dušanbe, 1988; Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5-жилдлик, 3-жилд.* – Т., 2007; *Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Жилд 2.* – *Dušanbe., 1989.*

E.O.

NARD – Sharqda keng tarqalgan, shaxmat kabi ikki taxtada o'ynaladigan o'yin. O'yin qoidasiga ko'ra, nard o'yinida 15 (goh 16), qora va oq (ko'k va h.k.) donalar (tosh, figura, N.da muhra) ikki kishi tomonidan o'ynaladi. Ular olti tomoniga olti xil raqam belgisi qo'yilgan, kvadrat shaklidagi ikki suyak (soqqa, N.da ka'batayn)ni havolatib taxtaga otish va u taxtaga tushgach, ustida qaysi raqamni ko'rsatganiga qarab donalarni surish va belgilangan marraga tez yetkazish orqali g'olib yoki mag'lub bo'li-

shadi. Suyak soqqalar havolatib otilganda qaysi tomoni qaysi raqam b-n taxtaga tushishini oldindan aytish qiyin. Donalarning marra tomon harakati esa shunga bog‘liq. Binobarin, o‘yin oqibatini ham oldindan belgilash mushkuldir. Rivoyatlarga ko‘ra, bu o‘yinni Eron shohi No‘shiravonning mashhur vaziri Buzurgmehr Hindistonda shaxmatning ixtiro etilishiga javob sifatida ixtiro qilgan va Hindistonga tuhfa qilib yuborgan.

Navoiy “H.A.” dostonining kirish qismida hamma narsani yaratgan va harakatga keltirib turgan Xudo madhiga kirishar ekan, olamda yuz berayotgan barcha ishlarning, harakatlarining murakkab va sirli, kishi irodasiga bog‘liq emasligini, ularni oldindan bilish qiyinligini ana shu nard o‘yiniga o‘xshatadi. Bunda N. ikki taxtani yer va osmonga, ikki suyakni oy va quyoshga muqoyasa etadi. Tun-u kun yulduzlar b-n sadaf taxtada soqqabozlik o‘yini namoyish etiladi:

*Mintaqa birla falaki lojuvard
Sun‘i bisotida iki taxta nard.*

*Solmoq uchun toqi sipehr ichra shayn,
Oy-u quyoshdin qilibon Ka‘batayn.*

*Taxta kelib charxi munaqqash anga,
Burj hisobidin iki shash anga.*

*Tun kun ila muhra namudorlik,
Anjum ila taxta sadafkorlik.*

Bunda Navoiy tabiat va jamiyat hodisalari ni muqoyasa yo‘li b-n tushuntirar ekan, ulardagi murakkablikni, ilohiy nizomni obrazli qilib bayon etadi. N. o‘yini unsurlari, atamaları b-n bog‘liq tasvirlar shoirning boshqa asarlarida ham uchraydi.

*Ad.: Алишер Навоий. Хайрат ул-аброр.
ТАТ. 10 жылдик, 6-жылд. – Т., 2011.*

Ab.H.

NASIB – qasidaning boshida madhdan avval keladigan va yor vasfi, tabiat tasviriga bag‘ishlangan muqaddimaviy qismi. Atoulloh Husayniy “Badoye’ us-sanoye”da ta’kidlashicha, “Nasib lug‘atta tashbib ma’nosidadir. Istilohda (alloma debtur) andoq kalomdurkim, mahublar muhabbati, ular ahvolining zikri va ular ishq-u muhabbatining tasarrufiga dalolat qilur. Shavq izhori-yu do‘stlarning manzilin yod etmak va yomg‘ir-u shamol-u hokazolar ta’sirida ularning o‘zgarmog‘ining bayoni ham munga doxildur”. N.da yana zamon qiyinchiliklari-yu firoq azoblaridan shikoyat ham ifodalanishi mumkin. “Nasib bezagidan xoliy bo‘lgan qasidani majzud, ya’ni nasibdan olib qoldirilgan va muqtazab, ya’ni nasibdan kesib qolingan, deb atarlar”. Taomilda bunday qasidalarga nisbatan “Qasidayi mujarrad” istilohi ishlatiladi.

Odatda, qasidaning asosiy qismi madhdan iborat bo‘ladi. Lekin Navoiy Husayn Boyqaroning taxtga o‘tirishi (1469) munosabati b-n yozgan yagona o‘zbekcha “Hiloliya” qasidasida butunlay boshqacha manzaraning guvohi bo‘lamiz: 91 baytli qasidada N. b-n gurezgoh qariyb uchdan ikki (57 bayt) qismni tashkil qilgani holda, madh (29) b-n duo (5) 34 baytdan iborat. Bu qasidanavislik tarixida ko‘rilmagan hodisa. Shuningdek, qasida madhning tabiiy ravishda yuzaga chiqishini mantiqan asoslovchi syujet chizig‘iga ega bo‘lib, lirik dostonga o‘xshab ketadi.

*Ad.: Алишер Навоий. Бадоеъ ул-васат.
ТАТ. 10 жылдик, 3-жылд. – Т., 2011; Исҳоқов
Ё. Навоий поэтикаси. – Т., 1983.*

Y.I.

NASILOV Dmitriy Mi-haylovich (1935) – f.f d-ri, prof. U “Лингвистические взгляды Алишера Навои” (“Alisher Navoiyning lingvistik qarashlari”) maqolasida shoirning o‘rta asr turkiy tillar shakllanishiga katta ta’sir ko‘rsatganligini ta’kidlagan. Tilning paydo bo‘lishini shoir islom aqidalaridan kelib chiqib izohlaganligini ta’kidlab, shoirning so‘z

va uning ma'nosiga alohida e'tibor berganligiga diqqat qaratgan.

Ad.: Лингвистические взгляды Алишера Навои // История лингвистических учений. – М., 1968.

E.U.

“NASIM UL-XULD” (“Jannat nasimi”) – N.ning fors-tojik tilidagi “S.Z.” qasidalar turkumining oxirgi 6-qasidasi (132 bayt). Hazaji musammani solim vaznida yozilgan (mafoiylun mafoiylun mafoiylun – V – – – / V – – – / V – – – / V – – –). U Xoqoniy Shirvoniyning “Qasidayi shiniya” (“Piri ta’lim”), Amir Xusrav Dehlaviyning “Mir’ot us-safo”, Abdurahmon Jomiyning “Jilo ur-ruh” qasidalariga tatabbu’ sifatida yozilgan. N.ning “M.L.” asarida shoirning o’zi “Bu qasidag’a dog’i ko’p maoniy gavhari darj va umr naqdi xarj bo’lubdur”, – deb yozadi.

Shoir oldingi qasidalarida tilga olgan tasavvuf, faqr martabasi va unga erishish yo’llari haqidagi fikrlarini yangi poetik talqinlar b-n chuqurlashtirgan va bir tizimga solgan. Bu qasidada oldingi qasidalarda ko’ringan tanqidiy qarashlar yo’q. Bunda inson poklanishi va komillikka erishishi u-n nimalar qilishi lozimligi, tariqat odobi va usullari, pir va murid orasidagi munosabatlar, Haq yo’liga kirgan odam oldiga qo’yilgan talablar birma-bir bayon etiladi. Xullas, N.ning naqshbandiya tariqati, tasavvuf haqidagi qarashlari yaxlit tizimda she’riy til b-n ifodalab beriladi. Shoir nazarida inson axloqini takomillashtirish, uning ruhiy-ma’naviy olamini yuksaltirib, insoniylik sharafiga musharraf etishning eng to’g’ri yo’li – tariqat, inson suyanishi va qalbidan joy berishi lozim bo’lgan g’oya – tasavvuf g’oyasidir. Shu ma’noda “N.X.” qasidasini naqshbandiya tariqatining she’riy bayonnomasi, o’ziga xos dasturi desa bo’ladi.

Asar tasavvufning muhim masalalaridan biri – Ishq va Aql qiyosi b-n boshlanadi. M-n:

*Muallim Ishq-u piri Aql shud tifti dabistonash,
Falak don bahri ta’ dibi vay inak charxi gardonash.*

Tarj.: Ishq – muallim, keksa Aql esa uning maktabining o’quvchi bolasi bo’ldi. Falakni uning tarbiyasi b-n mashg’ul bo’lgan deb bil, ay-lanuvchi charx ham.

Qalb – Ishq makoni. Ya’ni irfoniy tafakkur-ning bosh yo’li va suyangan usuli – ana shu ishq-dir. Ishq shu bois ham aqldan ustun. Shu bois ham aql uning ta’limini ololmaydi, Aql Ishqqa shogird tusha olmaydi, chunki Ishq b-n kashf etiladigan bilim, tuyg’u, huzur-halovat aqlga begona. Ishq va Ishqdan tug’ilgan jazba so’fiy oliy maqomlarga olib chiqadi, murodiga yetkazadi.

N. ta’rifiga ko’ra, Ishq – nur, Aql – zulmat; ular o’zaro birlashishi mumkin emas:

*Az on ustod-u shogirdi natija kay shavad hosil,
Ki on shud nuru in zulmat, ba ham*

omext natvonash.

Tarj.: Bu ustoz-shogirdlikdan natija chiqishi qiyin, chunki u (Ishq) nurdir, bu (Aql) esa zulmatdir, ularni bir-biriga qo’sholmaysan.

Shundan keyin N. so’fiylar tasavvuridagi jannat ta’rifiga bir necha bayt bag’ishlaydi. Bu jannat bog’ining sarv daraxti imon bog’ining aliflaridir, unda Haq subhonahu kalomi ohangi tinmaydi, anhorlarda muqaddas suvlar ravon, havzi Xizr chashmasidek zilol va abadiy hayot berguvchi, gulistonining gullari oftob varaqlari kabi go’zal va porloq. Bu gulshan, deydi shoir, ma’rifat bog’i bo’lib, u Komil inson makonidir.

Demak, jannat deganda shoir ikki narsani – solih bandalari u-n Parvardigor oxiratda in’om etadigan dorulbaqoni va Komil inson ko’nglini nazarda tutadi. Komil inson ma’rifat bog’ining posboni, Yazdoni pok asrorining oshnosi. Lekin Komil inson bu sharafni Ishq tufayli topdi. Ishq nihoniy ganj – botiniy olamini obod qilib, zohir olami – badan mulkini vayron etdi.

Qasidada 24 bayt Komil inson ta’rifiga bag’ishlangan.

N. tasviriga ko’ra, Komil inson sifatleri quyi-dagilardan iborat: botiniy olami sarishta, zohiriy ko’rinishi parishon, badan mulki e’tiborsiz, vayrona, ichki olami – qalbi esa obod va nurafshon,

botinda vasl daryosida cho‘mgan, ammo tashqi ko‘rinishda jismi axloqiy-iloхий fazilatlar kasb etib, ma‘rifat ummonida nur kemasiday suzadi. Doim xafiy zikr b-n band, ammo kiygani janda, xirqa. Uni malomat qiladilar, biroq uning dilida Allohning Vohid ismi alifday mustahkam turadi. Bir ko‘z ochib-yumguncha Mag‘rib-u Mashriqni kezib chiqadi, quyosh kabi olamni nigohi qamrab olgan. Nafsoniy lazzatni tark etgan, himmati osmon qadar oliy. Agar vajdga berilsa, falak uning etaklari ostiga tushadi. Na dunyo voqealari, na falak hodisalari uni chalg‘it olmaydi, axir Arsh farishtasi Nuh to‘fonidan qo‘rqadimi?!

Ko‘rinadiki, bu ta‘rif-tavsiflarda Naqshbandiya tariqati talablari ifodalangan. Zohirga emas, botinga e‘tibor berish, zohir – xarob, ammo botin – quyoshday porloq. Botiniy xotirjamlikda yashab, zikrni ham botiniy ijro etish, malomat tig‘iga duchor bo‘lsa-da, parvo qilmay, dilda Vohidi azalni saqlash. Xullas, zohir va botin tazodi izchil qiyoslab boriladi.

Bundan keyin N. ana shu martabaga talabgor odam u-n zarur bo‘lgan ishlar bayoniga o‘tadi. Ya‘ni bu martabani egallash u-n: 1) nopok nafs bahridan o‘tish; 2) gunohlardan pushaymon bo‘lib, tavba qilish; 3) bir komil murshid topib, uning rahnamoligini qabul qilish lozim. Qizig‘i shundaki, N. bu yo‘lga kirish hech qachon kech emas va hech kim u-n yo‘l berkitilmagan, degan fikrni aytadi. Boshqacha aytganda “yomon tabiati ma‘lum bo‘lganlar ham agar ular yaxshilar shevasiga moyil bo‘lsalar” tariqatga kirishi mumkin, chunki bu Xudovandi Karimning tavfiqidir.

Shoir faqr haqida ham ancha keng to‘xtab o‘tadi. Riyozatning natijasi faqr-u fano, ya‘ni ilohiy axloq va yuqori maqomlarga sohib bo‘lish. Faqrning belgilari deb N. qanoat, shukr, tavakkul, rizo, Haq siriga ogohlikni tilga oladi. Faqir odamning dili ravshan, riyo va makrdan xoli, rahm-u shafqatga limmo-lim bo‘ladi. Faqr dunyo mahubini sevishtni inkor etmaydi, ammo bu majoziy ishq haqiqiy ishq u-n vosita bo‘lsagina maqbuldir.

Shu tariqa, agar “Tuhfat ul-afkor” qasidasida faqr martabasining ulug‘vorligi, uning shohlik va

saltanatdan ustunligi haqida so‘z borsa, “N.X.”-da faqrning mohiyati, belgi va fazilatlarini, faqrga ko‘tarilish yo‘llari go‘yoki tahlil etiladi, batafsil tushuntiriladi.

Ushbu qasida Husayn Boyqaroga bag‘ishlangan. N. – Foni nazarida Husayn Boyqaro shoh bo‘lsa-da, faqr martabasini qozongandir:

*Buvad oyini darveshoni komil in ravish bingar,
Chi zebo oyad ar zohir kunad shohoni davronash.*

*Zi shohon niz nabvad loyiqi in rutba, juz shohe,
Ki darveshi zi shohi bartar ast az ayni irfonash.*

*Shahi darveshvash, sultoni faqroin, ki az Ezid
Farozi taxti shohi faqr-u darvesh ast dar shonash.*

Tarj.: Komil darveshlarning e‘tiqod-oini shunday, ko‘rgin: agar buni zamon shohlari ham zohir etsalar qanday yaxshi bo‘lardi. Shohlardan ham bunga loyiqlari yo‘q, faqat irfoni mohiyatidan darveshligi shohligidan ustunligi ko‘rinib turgan shohgagina bu nasib etilgan. Darveshtabi-atli shoh, faqr e‘tiqodli sultonki, Ezid taolo uning sha‘niga faqr-u darveshlikni shohlik taxtidan baland qilidir.

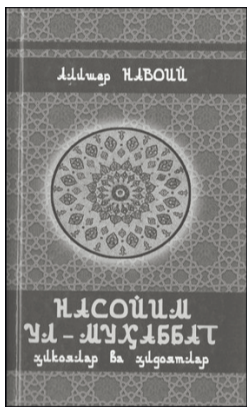
Xullas, “S.Z.” qasidalar turkumi darveshlik va faqr g‘oyalarini tarannum etish, insonni sharaflash, ilohiylashtirishning yo‘li tariqat ekanini ko‘rsatish b-n yakun topadi.

Bu – ulug‘ mutafakkir N.ning e‘tiqodi, hislari, shuurini qamrab olgan muqaddas g‘oyalari-ning ifodasidir.

“N.X.”da “so‘fiyona odob-axloq, tartib-nizom, shayx-u solik tizimi, orifona yuksalish, komillik martabasi, fano va baqo hay‘ati ta‘sirchan bir usulda ifodalangan va u olam va inson u-n xos va mos quvva, joziba, harakat va taqdir b-n payvand bo‘lgan. “N.X.” qasidasining mohiyati shunda va uni shunday tushunish kerak. Qasida haqqparastlik yo‘lidagi buyuk, tengsiz va muhtasham bir bino bo‘lib, uning sohibi Haqqa erishgan alloma zot va avliyolik maqomini egallagan N. hisoblanadi.

Ad.: Алишер Навоий. Ситтаи зарурия. – Т., 2008; Комилов Н. Хизр чаимаси. – Т., 2005; Абдуллаев А. “Насим ул-хулд” қасидасида ирфоний гоълар // ЎТА, 2007, № 1.

N.K., E.O.

“NASOYIM UL-MUHABBAT” (“Sevgi shabbodalari”) – N. asari. 1495–1496-yy.da Abdurahmon Jomiyning “Nafahot ul-uns” asari ta’sirida yozilgan. N. Jomiy asariga tanqidiy qaragan. U “burung‘i zamondag‘i mashoyixdin barchasining zikrin qilmaydurlar va o‘z munosirlarining ko‘pini, o‘zlarin

ham bitmaydurlar” der ekan, asarda Jomiy, Lutfiy, Ashraf Muflisiy, Shayx San‘on, Nosir Xisrav, Nasimiy va shular qatori Ahmad Yassaviy, Sulaymon Boqirg‘oniy kabi mashoyixlarning faqat so‘fiyona qarashlarinigina yoritmasdan, adabiyot va jamiyatdagi o‘rnini ham belgilashga e’tibor qaratgan. “N.M.”ning ba’zi nusxalari O‘zR FA SHI Qo‘lyozmalar fondida saqlanadi. (inv №3415, 875, 3420, 8514, 1825). Ma’lumki, o‘tmishda tarjimaga munosabat hozirgi realistik tarjima tamoyillaridan farq qilgan: tarjima ham original ijodga teng ko‘rilgani u-n tarjimonlar asliyatga erkin yondashganlar – davr talabi, o‘quvchilar ehtiyoji, o‘zlarining did va qarashlari, estetik qarashlaridan kelib chiqib, unga muayyan o‘zgartirishlar kiritganlar, qisqartirganlar, qo‘shganlar. N. ham tarjima jarayonida Fariddin Attorning “Tazkirat ul-avliyo”sidan “Nafahot ul-uns”da bo‘lmagan 19 ta “kibor mashoyix” zikrini qo‘shadi. Yana “Hind mashoyixi” haqidagi ma’lumotlar yetarli bo‘lmaganligi u-n qutb ul-avliyo Shayx Farid Shakarganjdan tortib to so‘nggi mashoyixgacha bo‘lgan 40 dan ortiq tarjimayi holni ilova qiladi. Ahmad Yassaviydan to o‘zining zamonigacha bo‘lgan turk mashoyixi “zikrlarin va ba’zi holotu so‘zlarin” imkon boricha topib, darj etadi. Bugina emas, asarni ancha-muncha tahrir

qiladi, zamon ahlining uncha ehtiyoji bo‘lmagan o‘rinlarni qisqartiradi, ba’zi joylarni esa to‘ldiradi, 214 ta shayx hayoti haqidagi ma’lumotlarni qo‘shadi. Bu o‘zgarishlar natijasida “valoyat riyozi muhabbat shamimig‘a sabab” bo‘lgani u-n tarjimani “Nasoyim ul-muhabbat min shamoyim ul-futuvvat” (“Ulug‘lik xushbo‘yliklarini taratuvchi muhabbat shabbodalari”) nomi b-n ziyatlaydi. Tarjima jarayonida N. tarjimani Attor, Shayx Farid Shakarganj kabilarning shu tipdagi kitoblaridan olingan qo‘shimcha materiallar b-n boyitadi. Shu tariqa, “Nafahot ul-uns”da 616 ta shayx ul-mashoyix haqida ma’lumot berilgan bo‘lsa, “N.M.”da ular soni 770 taga yetadi.

“N.M.” asari kirish qismi va 770 (shulardan 35 ayol shayxlar) shayx hayotiga oid ma’lumotdan iborat. Ma’lumotlarda hadis, hikmatli so‘z, naql, ibora va she’riy misralar ham keng qo‘llanilgan.

Kirish qismida N. Jomiy asarining mohiyati, mazmun-mundariyasi, yozilgan yili, o‘zining qo‘shgan yangilik, qo‘shimchalaridan kitobxonni to‘la xabardor qiladi: “Ul kitob xaloyiq orasida mashhur va o‘qumoq va bitimagi shoe’ bo‘ldi... ul kitob alfozi forsiydir... Ammo turk ulusidin ba’ziki ko‘ngul sidq-u safosig‘a bahramanddurlar, bu kimyo asar so‘zlar ta’siriga Tengri inoyatidin arjumand ul alfozg‘a vuquf qillatidin daqoyiqi alarg‘a noma’lum.

Xotirg‘a kechmishkim, agar sa’y qilsam, kitobni turkiy tiliga tarjima qila olg‘aymumen? Ul daqoyiq mushkilotini ravshanroq alfoz va ... ado bilan o‘tkara olg‘amumen, deb muddaodin o‘zumni azimlig‘i va dushvorlig‘i jihatidin shuru’ qila olur erdim. To Tarix to‘qquz yuz birdaki, ul kitobning .... yigirma yil o‘tub erdi, Tengri taolo tavfiqi birla bu ulug‘ ishg‘a ilik urdum”.

Demak, asar 901 hijriyda – 1495–1496 milodiy yilda yozilgan.

“N.M.”, “Nafahot ul-uns” asosida yaratilgani sababli, undagi fikr-mulohazalar, g‘oyalar, ilm-u hikmatlar ikki maslakdosh adib – Jomiy va N.ga taalluqlidir.

“N.M.”da aytilganidek, tasavvuf tariqatining qonun-qoidalari, shayx-u mashoyixlarga xos xu-

susiyatlar va ular hayotiga oid lavhalarni, yodnomalarni bayon etadi. Shayxlarning shaxsini ta'riflaydi, kasb-hunariga e'tibor qaratadi, halol mehnat b-n tirikchilik o'tkazishini fazilat, deb talqin etadi. M-n, Shayx Abu Said Xarroz o'tuk tika edi, Shayx Muhammad Sakkokiy pichoqchilik, Shayx Abu Hafz Haddod temirchilik, Shayx Abulabbos Omiliy va Shayx Abusaid Abulxayr qassoblik b-n, Shayx Ibrohim Ojariy g'isht quyuvchilik, Shayx Bannon – hammol, Shayx Abul Hasan – najjor, Pahlavon Mahmud – po'stindo'zlik kasbi b-n shug'ullanar edilar. O'zbek tarjima-shunosligida “N.M.”, “Nafahot ul-uns”ga qiyosan o'rganilmagan. Holbuki, bunday tadqiqot nihoyatda muhim. O'shanda asarning qanchasi tarjima-yu qanchasi original ekanligi oydinlashar va mutarjimning tarjima asosida deyarli yangi asar yaratgani va haqli ravishda mualliflik huquqiga egaligi ilmiy asoslanar edi. Bunga Hofiz Sheroziy haqidagi mo'jaz bir maqolacha qiyosi misolida ham ishonch hosil qilish mumkin:

“Vay lison ul-g'ayb va tarjimon ul-asror ast. Baso asrori g'aybiya va maoniyi haqiqiya, ki dar kisvati surat va libosi majoz boz namudaast, har-chand ki ma'lum nest, ki vay dasti irodati pire girifta va dar tasavvuf ba yake az in toifa nisbat durust karda, ammo suxanoni vay chunon bar mashrabi in toifa voqe' shuda, ki hech kasro in ittifoq nayaftod”.

Tarj.: Alar lison ul-g'ayb va tarjimon ul-asrordurlar. Baso asrori g'aybiya va maoniyi haqiqiyaki, surat kisvatida va majoz libosida ado qilibdurlar. Agarchi ma'lum emaski, alar irodat iliki bir pirga bermish bo'lg'aylar va tasavvuf tariqida bu toifadin biriga nisbat durust qilmish bo'lg'aylar. Ammo so'zlari andoq bu toifa mashrabi bila muvofiq voqe' bo'lubdurki, hech kishiga andoq ittifoq tushmaydur.

Ko'rinib turibdiki, o'zgartirish, qisqartirish va to'ldirish qilinmagan o'rinlarda tarjima aslyatga, deyarli, so'zma-so'z muvofiq. Lekin Jomiyning umumiy ma'lumot berish b-n kifoyalangan N.ni qoniqtirmaydi va shoir ijodining mazmun-mohiyati, o'ziga xos xususiyatlari, badiiy

yuksakligi sabablarini ochib beruvchi quyidagi parchani qo'shadi – bu Hofiz merosiga berilgan xolis va teran ilmiy baho ekanligi b-n muhim ahamiyat kasb etadi:

“Dog'i alfoz latiflig'i va tarkib pokizalig'i va ravonlig'i va ado salosati va latofati va ma'no g'ariblig'i choshnisidin xud alarni ta'rif qilmoq hayot suyin jonbaxshliqqa ta'rif qilg'ondek bo'lg'ay”.

Yana bir jumla tarjima ketadi:

“Yake az azizoni silsilayi xojagon, qaddasallohutaolo asrorahum. farmudaast, ki: “Hech devon beh az devoni Hofiz nest, agar mardi so'fiy boshad”.

“Xojalar, qaddasallohu taolo asrorahum, silsilasidin azize debdurki: “Hech devon Hofiz devonidin yaxshiroq emas, agar kishi so'fiy bo'lsa”.

Shundan keyin mazkur fikrlarni rivojlantiruvchi va to'ldiruvchi yana bir ta'rif keltiriladi:

“Bu faqirg'a andoq ma'lum bo'lubdur va mashhur mundoqdurki, Hazrati Mir Qosim, qaddasallohu sirrahu, alarning devonini “Qur'oni forsiy” der emishlarki, Kalomulloh oyoti maoniyasidin mamlu va asror-u nukotidin mashhurdir”. Nihoyat, maqolani mutarjim muallif so'zlari b-n yakunlaydi:

“Va chun ash'ori vay az on mashhurtarast, ki ba erod ehtiyoj doshta boshad, lojaram inoni qalam az on masruf megardad. Va vafoti vay dar sanayi isnayn va tas'ina va sab'imiatin (soli 792) budaast, rahimahullohu taolo”.

“Chun alarning ash'ori maorifnigori andin mashhurroqdurki, irodeg'a ehtiyoj bo'lg'ay. Har oyina qalam inoni andin masruf qilindi, Alar yetti yuz to'qson ikkida olamdin o'tubdurlar”.

Ma'lum bo'ladiki, “Nafahot ul-uns”dagi Hofiz haqidagi ma'lumotlar Jomiyning o'zigagina tegishli bo'lsa, “N.M.”dagi fikrlar ham Jomiyga, ham N.ga tegishli – N. uni shoir ijodini xarakterlaydigan baho-xulosalar b-n boyitgan. Bunday fikrni barcha tarjimayi hollar haqida aytish mumkin. Aytib o'tilganidek, 214 ta ma'lumot N.ning o'ziniki. Shuning o'zi tazkiraning originallik darajasi tarjimadan ustunligini ko'rsatadi. Asar

oxirida 35 ta avliyo ayollar ham zikr etiladi. Bu ma'lumotlar ayni paytda ayollarning ham tasavvufda o'z o'rni borligidan dalolat beradi.

Toshkent, Sankt-Peterburg va Turkiya kabi davlatlarda "N.M."ning qo'lyozma nusxalari saqlanadi.

"N.M." asari 2001-y. 20 jildlik MAT tarkibida (17-jild) adabiyotshunos olimalar S.G'aniyeva va M.Mirzaahmedovalar tomonidan nashr bo'lgan. 2011-y. esa 10 jildlik TAT to'plami tarkibida (10-jild) S.G'aniyeva va S.Rafiddinovlar tomonidan chop etilgan.

Asarning tanqidiy matni muallif yashagan davrda ko'chirilgan nusxa asosida 1996-y. Turkiya (Anqara)da Kamol Eraslon tomonidan yaratilgan. N.shunos olim H.Islomov "N.M." asarining ilmiy – tanqidiy matni bo'yicha 1990-y. nomzodlik ilmiy ishini yoqladi va 2011-y. "N.M."ni bir necha qo'lyozmalar asosida ilmiy-tanqidiy matnini yaratib, chop qildirdi.

Ad.: Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Абдурахмон Жомий. Нафаҳот ул-унс мин ҳазарот ул-қудс. – Техрон; Маҳмуд бин Усмон Али Ломиғий. Нафаҳот ул-унс мин ҳазарот ул-қудс. – Истанбул, 927 (1521); Нафаҳот ул-унс мин ҳазарот ул-қудс. – Душанбе, 2013; Рамазонов Н. "Насойим ул-муҳаббат" ва унинг манбалари // "Ўзбек тили ва адабиёти", 2001, № 1; Рамазонов Н. "Насойим"-нинг ўзига хос хусусиятларига доир // Навоийнинг ижод олами (Мақолалар тўплами). – Т., 2001; ЎзМЭ. Насойим ул-муҳаббат. 6-жилд. – Т., 2003; Сирожиддинов Ш., Юсупова Д., Давлатов О. Навоийшунослик. – Т., 2018.

E.O., B.R.

NASR (ar.) – 1. Sochish, to'kish, parokanda qilish. 2. Badiiy nutq shakllaridan biri; sochma. Vazn-u qofiyaga solinmagan, tarqoq matn. Keng ma'noda nazmga qarshi prozaik asarlarni bildiradi.

O'tmishda Sharqda nazmning poyasi baland bo'lib, nasrga e'tibor bir qadar past bo'lgan.

Nazmning haddi a'losiga yetib, nasrning oqsagani shundan. "S.S."ning nazm-u nasr qiyosiga bag'ishlangan 6-bobida Navoiy bu haqda shunday yozadi:

*Bo'yla so'z fannida chiqorg'on ism,
Qildi uslubini aning iki qism.*

*Har kishi qilmoq istasa ma'lum,
Biri mansur erur, biri manzum.*

*Nasr-u nazmi angaki mudrakdur,
Nazmining poyasi biyikrakdur.*

Navoiy ulug' shoir bo'lishi barobarida, N.da ham mahorat b-n qalam tebratib, "M.Q.", "N.M.", "M.N.", "V.", "T.A.H.", "T.M.A." kabi asarlar yaratgan. Yana dostonlarining har bir bobini nasriy saj'li sarlavhalar b-n ziynatlagan.

Ad.: Алишер Навоий. Сабъаи сайёр. ТАТ. 10 жилдлик, 7-жилд. – Т., 2011; Фарҳанги забони тоҷики. Жилд 1. – М., 1969; Муҳаммад Фиёсуддин. Фиёс ул-луғот. Жилд 2. – Душанбе, 1988; Қурононов Д. ва б. Адабиётшунослик луғати. – Т., 2010; Ғаниева С. Навоий насри малоҳати. – Т., 2001.

S.G', E.O.

NASRI TOYIR – lug'aviy ma'nosi "burgut qushi" (nasr – burgut, tayr – qush). N. asarlarida yulduz nomi sifatida keladi. Bu yulduz "Uqob" deb ham ataladi. Sharq olimlarining tassavuriga ko'ra, N.T. osmonning yuqori qavatida joylashgan. Shu sababli Sharq adiblari, jumladan, N. tomonidan ham balandlik, yuksaklik ramzi sifatida qo'llanadi.

N. "F.Sh." dostonining XV bobida u ushbu dostonni yaratishni niyat qilgani haqida yozar ekan, himmatini baland qilib, o'z oldiga yuksak marra va maqsadlarni qo'ygan kishining, albatta, o'z orzusiga erishishi haqidagi mulohazalarini bayon etadi. Mana shu o'rinda u o'z fikrlarini badiiy ifoda etishda N.T. obrazidan foydalanadi va

“Himmatdan qanoti bo‘lgan qush past uyaga(in-ga) iltifot qilmaydi. Nasri Toyir himmat qanotini ochib gardun shabistonida sayr qiladi”, – degan mazmunda ushbu baytlarni bitadi:

*Ne qushki bo‘lsa himmatdin qanoti,
Emas rost oshiyonga iltifoti.*

*Ochib himmat qanoti Nasri Toyir,
Erur gardun shabistonig‘a soyir.*

*Kim o‘lsa himmat ilkidin kushodi,
Ne topsunkim, topilg‘ondur murodi.*

N.T. obrazi N.ning “M.Q.” asarida ham uchraydi. Ushbu nasriy asarning “Fosiq va badmaosh, bahodirliq lofin urg‘onlar zikrida” nomli yettinchi faslida muallif sipohiyilar orasida mavjud bo‘lgan takabbur, o‘zlarini bahodirlar deb hisoblaydigan kishilarni tanqid ostiga oladi. Bunda ularga xos bo‘lgan kibr, manmanlik kabi xususiyatlarni fosh qilgan ekan, u shunday yozadi: “Bazmida da‘volari Hotamlik, razmda talashlari Rustamlik. O‘tag‘alaridin Nasri Toyirg‘a ram, nayzalaridin Simoki Romih yuzi darham”. O‘tag‘a – o‘sha davrda beklar va hukmdorlar bosh kiyimlariga taqilgan (sanchilgan) va ularning maqomi, mansabining belgisi hisoblangan. N. fosh qilayotgan shaxslarning o‘ta katta, bahaybat o‘tag‘alari ularning takaburligi va maqtanchoqligidan darak beradi. N. buni mubolag‘a yordamida “O‘tag‘alaridan Nasri Toyirg‘a ram”, ya‘ni ularning o‘tag‘alaridan Nasri Toyir hurkadi”, – deb ifodalagan. Bunda N.T.ning ham yulduz, ham qush ma‘nolari nazarda tutilgan.

Ad.: Алишер Навоий. Сабъаи сайёр. ТАТ. 10 жилдлик, 7-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

Q.E.

NARGISIY – XV asrning ikkinchi yarmida yashab ijod qilgan taniqli hirotlik forsigo‘y

shoirlardan biri. Navoiy “M.N.”da u “Nargisiy taxallusini “Ohiy”g‘a (ba‘zi qo‘lyozmalarda “Oyatiy”, ba‘zilarida esa “Otashiy” deb beriladi) o‘zgartirgani, buning sababini so‘ralganda durustgina javob qila olmaganini yozadi. Navoiy ta‘kidlashicha, bu shoir qayerda go‘zal so‘z yoki nozik ma‘no ko‘rsa, o‘zlashtirib olishga odatlangan. Navoiy bu shoir taxallusini o‘zgartirganidek shoyad bu odatini ham o‘zgartirsa, deb umid bildiradi. Navoiy uning to‘g‘risida “M.N.”ning uchinchi majlisida juda qisqa ma‘lumot berib, uning Marv viloyatidan ekanini aytadi va uning o‘zini “mazlumvash yigitdur”, ya‘ni “qiynalgan”, “ezilgan” odam deb ta‘riflaydi. “M.N.”ning tarjimoni Faxriy Hirotiy, “Tuhfayi Somiy” tazkirasining muallifi Som mirzolar N. haqidagi Navoiy ma‘lumotlarini to‘ldirib, ba‘zilariga aniqliklar kiritib, uning Marvdan emas, balki Iroqdan ekanini, “faqir yigit”(“Javoni faqir”) bo‘lganini, Marvga Navoiy xizmati tufayli kelib qolganini, ma‘lum bir paytlarda yengiltabiat odamlarga qo‘shilib, vaqtini behuda o‘tkazganini, keyinchalik bu yo‘ldan qaytib “ko‘p vaqtini ro‘za va namoz b-n o‘tkazganini” xabar qiladilar. N.ning 18 g‘azali Faxriy Hirotiy tomonidan tuzilgan “Radoyif ul-ash‘or” to‘plamiga ham kiritilgan. Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik institutida qo‘lyozmalar fondida inv. № 10024-P da Navoiy g‘azallarining matlallari keltirilgan. Bu matlallar b-n tanishishi shuni ko‘rsatadiki, N. chindan ham, Navoiy aytgandek, “mazlumvash yigit bo‘lib, og‘ir hayot kechirgan va she‘rlarida bu kayfiyat o‘zining ancha yorqin, ta‘sirli ifodasini topgan. Mana uning baytlaridan ayrim namunalar:

*Manamki, xotiri shodi nadidaam hargiz,
Zi ro‘zg‘or murode nadidaam hargiz.*

Tarj.: Umrda xursandchilik yuzini ko‘rmagan menman; Dunyoga kelib biron maqsadiga yetmagan menman.

*Navro‘zi navbahor maro sad alam hanuz,
Gulho shukufti dar dili man xori g‘am hanuz.*

Tarj.: Navro'zi navbahor kelsa, menga yuz alam hanuz; Gullar ochilgan, lekin mening dilimda g'am tikanlari hanuz.

Ma'lum bo'ladiki, N. Nargisiyning "mazlumvash yigitdur" deb xarakterlagan. N. Nargisiyning ishqiy mazmundagi quyidagi baytlarni ham namuna qilib keltiradi:

*Ba yodi safhayi ruxsori u k-az mah fuzun omad,
Kushodam foli mus'haf "Surayi Yusuf"*

barun omad.

Tarj.: Uning yuzi sahifasi yodi b-n "Qur'on"-dan fol ochsam, "Yusuf surasi" chiqdi.

"M.N."ni birinchi bo'lib fors tiliga tarjima qilgan va Hirotda yashagan, N.ga zamondosh olim Faxriy Hirotiy Navoiyning o'zbek tilidagi she'rlaridan "Don olur xoli malohatdin labi xandonida" deb boshlangan baytini keltiradi. Demak, N. fors va o'zbek tillarida she'r yozuvchi "zullisonayn" shoir bo'lgan.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Хайитметов А. Хайтбахш чаишма. – Т., 1974.

S.G'., Ab.H.

NASIMIY (taxallusi; asl ismi – Ali, laqabi – Imodiddin) (1370, Shamohi – 1417, Halab) – ozarbayjon mumtoz shoiri va mutafakkiri. Fors, arab tillari va adabiyotini chuqur o'rgangan. Bundan tashqari, mantiq, riyoziyot, tabiat va astronomiya fanlarini o'zlashtirgan. Mashhur so'fiy va avliyo Mansur Hallojga kuchli e'tiqod qo'yib, o'zini uning haroratli shogirdi hisoblaganidan ilk she'rlarini Husayniy taxallusi b-n yozadi. XIV asrda Ozarbayjonda tasavvufdan o'sib chiqqan hurufiylik oqimi keng yoyilib, unda inson omili muhim o'rin tutadi: inson, uning erki ulug'lanadi; insonga ilohiy quvvatning zuhuri va tajassumi sifatida qaraladi. Ma'lumki, Qur'onning bir necha suralari alif, lom, mim kabi arab harflari b-n boshlanadi. Bu ilohiy harflarni mufassirlar turlicha talqin qiladi-

lar. Hurufiylik esa arab alifbosidagi barcha 32 harfni ilohiylashtiradilar. Zero, bu harflar orqali Qur'on nozil qilingan – ular ilohiy kalom mazmunini o'zida ifoda etadi. Binobarin, har bir harfda bir ilohiylik mavjud. M-n, dunyoning yaralishiga ham so'z sabab bo'lgan: Parvardigori olam "Kun!", ya'ni "Bo'l!" degan va bu dunyo vujudga kelgan. So'z esa harflardan iborat. Arab yozuvida "kun" ikki – kof (k) va nun (n) harflaridan tashkil topgan. N.ning quyidagi bayti shu haqda:

*Jo'sh qildi aqli kull – keldi vujudga koinot,
Kof-u nun amrindan o'ldi bu jahon yakbor mast.*

Hurufiylik tariqatining asoschisi, mashhur shoir va mutafakkir Fazlulloh Naimiy 1394-y.da Shirvonga keladi va N. b-n uchrashadi. Uning hurufiylik qarashlari yosh shoirga kuchli ta'sir qiladi va uni qabul etib, Fazlullohni o'ziga murshid biladi. Naimiyga hamohang N. taxallusini oladi.

N. turkiy xalqlar, jumladan, o'zbeklarning ham o'z shoiri hisoblanadi. Lutfiy, Navoiy, Mashrab va boshqa o'zbek shoirlari uning shaxsi va ijodiga yuksak ehtirom b-n qaraganlar. Navoiy yirik tariqat shayxlari va mashhur so'fiylarga bag'ishlangan "N.M." asarida turkiy mashoyixlar qatorida unga ham o'rin ajratadi: "Iroq va Rum tarafidag'i mulkdin erkandur. Rumi va turkmoniy til bila nazm aytibdur va nazmida haqoyiq va maorif bag'oyat ko'p mundarijdur. Mazkur bo'lg'on ahlig'a aning she'ri muqobalasida hamonoki she'r yo'qdur. Hamono taqlid ahli aning mazhabida qusur tuhmatig'a muttahaq qilib, shahid qildilar. Mashhur mundoqdurki, terisin so'yar hukm bo'libdur. Ul holatda bu she'rni debdurki:

*Qibladur yuzung, nigoro, qoshlaring mehroblar,
Surating Mus'haf vale xol-u xating e'roblar.*

va bu she'rning taxallusi ushbu muddaog'a dol-durkim:

*Ey Nasimiy, chun muyassar bo'ldi iqboli visol,
Qo'y, teringni so'ysa so'ysun bu palid qassoblar".*

“H.P.M.” asarida: “Sayyid Nasimiyning nazmi o‘zga rang tushubdur, zohir ahli shuarosidek nazm aytmaydur, balki haqiqat tariqin ado qilibdur”, – deb yozadi. Darhaqiqat, shoir o‘z she’rlarida ko‘proq ilohiy mahbubani yonib kuyladi, o‘zi mansub hurufiylik g‘oyalari ulug‘ladi. Jumladan, tasavvuf falsafasiga ko‘ra inson ibtidoda Parvardigori b-n bir bo‘lgan-u, tug‘ilib undan ayro tushgan. N. ning quyidagi bayti shu xususda:

*Yer ila ko'k bino bo'lmasdan avval,
Nasimiy oshiq edi ul jamola.*

Ad.: Алишер Навоий. *Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд.* – Т., 2011; *Сечилмиш шеърлар.* – Баку, 1962; *Избр. лирика. 1-2 т.*–Баку, 1973–1976; *Лирика.* – М., 1973; *Асарлар.* – Т., 1977; *Мен бу жаҳонга сизмасман.* – Т., 2012; *Девони Имомиддин Насимий.* – Техрон, 1370 (х.-ш); *Азербайжан адабиётти тарихи.* – Баку, 1960 (1-жилд); *Ариф М. История азербайджанской литературы.* – Баку, 1971; *Орасли Ҳ. Имомиддин Насимий (ҳаёти ва ижоди).* – Т., 1973; *Очилов Э. Насимий // ЎзМЭ. 6-жилд.* – Т., 2003; *Очилов Э. Жаҳонга сизмаган шоир // Саййид Имомиддин Насимий.* – Т., 2012;

Е.О.

NASIRIDDIN TUSIY (taxallusi; to‘liq ismi: Abuja‘far Muhammad ibn Muhammad Nasiriddin Tusiy (1201, Tus – 1272, Bag‘dod) – fors-tojik olimi va shoiri. Boshlang‘ich ma‘lumotni o‘z davrining fozil kishilari bo‘lgan otasi va amakisi huzurida olib, Nishopurda tahsilini kamolga yetkazadi. Mo‘g‘ullar istilosi davrida 1227-y. Ko‘histonga ketib, o‘sha yerda 1256-y.gacha qoladi, noma‘lum sabablarga ko‘ra zindonband ham bo‘ladi. Halokuxon tomonidan Ko‘histon zabt etilgach, Marog‘aga kelib, rasadxona tashkil etadi. U ilmning turli sohalariga oid 200 dan ortiq asar yozgan.

N.T.ning adabiy merosi ham boy va rang-barang. Jumladan, “Asos ul-iqtibos” nomli mantiqqa oid asarining 8 va 9-boblarida ritorika va poetika yuzasidan teran qarashlarini bayon qiladi. Uning “Me‘yor ul-ash‘or” (“She’rlar o‘lchovi”) (1254) asari aruz bo‘yicha mukammal tadqiqot bo‘lib, hozirgacha ilm-u adab ahli orasida mashhur. Asar aruz va qofiyaga bag‘ishlangan ikki qismdan iborat. O‘z navbatida, har bir qism o‘ntadan faslni o‘z ichiga oladi. Bu asar Xalil ibn Ahmadning aruz va qofiya tizimini o‘rganish va uni arab va fors-tojik she‘riyatiga tatbiq qilish jihatidan muhim ilmiy ahamiyatga ega bo‘lgan. U aruzni fonetik va musiqiylik jihatidan o‘rganadi. Fors-tojik she‘riyati vaznlari u-n 5 ta doira keltiradi. “M.A.” muqaddimasidan ma‘lum bo‘lishicha, shoir N.T.ning “Me‘yor ul-ash‘or” asari bilar yaxshi tanish bo‘lgan. Uning va salaflarining asarlarida bo‘lmagan qoida va doiralarni o‘z asariga ilova qilganini aytadi.

N.T. iste‘dodli shoir ham bo‘lib, g‘azal, ruboiy, masnaviy janrlarida mahorat b-n qalam tebratgan. “Madxali hay‘at” (“Suratning namoyon bo‘lishi”), “Tatimma” (“Ilova”) dostonlari mutafakkir shoir ilmiy falsafiy qarashlarining nazmiy talqinidir.

Ad.: Алишер Навоий. *Мезон ул-авзон. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд.* – Т., 2011; *Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Жилд 2.* – Душанбе, 1989.

Е.О., Sh.R.

NASIHAT AHLI VA VOIZLAR – N. “M.Q.”ning avvalgi qismida o‘z davridagi turli ijtimoiy-siyosiy tabaqa, toifalar ularning atvori haqida fikr yuritar ekan, N.A. va V.ga alohida to‘xtalib o‘tadi. N. bu toifa kishilari, eng avvalo, haq so‘zini targ‘ib-tashviq qilishi, payg‘ambar so‘zidan chetga chiqmasligi kerak, buning u-n uning o‘zi shu yo‘lda sobit bo‘lishi kerak. So‘ngra esa nasihat b-n elni shu yo‘lga boshlamog‘i darkor, – deydi. Aks holda musofirni yo‘ldan adashtirish, o‘zi mast odam hushyorlikka, uy-

quchi kishi barchani bedorlikka da'vat etganiga o'xshab qoladi. N. voiz shunday va'zxonlik qilishi kerakki, uning majlisiga bo'sh kirgan to'lib chiqsin, to'la kirgan odam esa yengil tortib chiqsin, – deydi. Haqiqiy voiz olim va halol odam bo'lishi zarur. O'zi qilmagan ishni boshqalarga buyursa, so'zi beta'sir bo'ladi, – deb yozar ekan, bu N.ning shu toifaga ne chog'lik jiddiy qaraganidan dalolat beradi. N. muhitida mashhur shoir va olim, dovrug'i keng taralgan Husayn Vo'iz Koshifiy (q.) kabi vo'izlarni juda hurmat qilgan va ular haqida eng samimiy so'zlarni yozgan.

Ad.: Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

S.G'.

“**NASRI XAMSAYI BENAZIR**” – N. “X.” dostonlarining o'zbek adabiyotidagi ilk izohlovchi nasriy bayoni. “N.X.B.” 1908-y. Toshkent shahri G'ulom Hasan Orifjonov matbaasida nashr qilingan. 351 sahifadan iborat, hajmi 17x26sm. Matn nastaliq xatida mayda, chiroyli husnixatda bitilgan va yuqori saviyada ko'chirilgan. Har sahifada xat qatorlari 23 yo'lni tashkil etadi. Unda dostonlar tarkibidan “F.Sh.”, “L.M.”, “S.S.”, “S.I.” nasriy bayon qilingan. Yaxlit syujetga ega bo'lmagani u-n “H.A.” bayonga tortilmagan, faqat doston hikoyatlaridan beshtasi nasriy bayon qilinib, “S.S.” bayonidan so'ng bir qancha hikoyatlar b-n birga berilgan.

Nasriy bayonning muallifi noshir va kitob tojiri Mir Maxdum ibn Shohyunus. Ushbu ma'lumotlar kitobning titul sahifasida qayd etilgan: Janobi shoiri fasih ul-lison Mir Alisherning “Xamsa” manzumalaridan nasr tartibida durfishonliq aylab Mir Maxdum ibn Shohyunus ehtimomi birlan”. Sababi ta'lif qismida nasriy bayonning yaratilish sababi muallif tomonidan qisqacha izohlangan. Xattot va musavvir Rahmatulloh ibn Mullo Abdushukur. Kitobda dostonlar nomi o'zgartirilgan va quyidagicha joylashtirilgan: 1. Iskandarnoma. 2. Qissayi haft manzari Bahrom. 3. Qissayi Layli va Majnun. 4. Qissayi Farhod va Shirin.

Muallif bayonni o'sha davr kitobxonlari ehtiyojiga mos ravishda qissa janriga moslagan. Nasriy bayonga tortilgan boblar asliyatdan uzoqlashmagan holda misrama-misra tabdil qilingan. “N.X.B.” o'z davri kitobxonlariga N. ijodini anglatish, chuqurroq tushuntirish u-n amalga oshirilgan ishlardan biridir.

Ad.: Алишер Навоий. Хамса. ТАТ. 10 жилдлик, 6-8-жилдлар. – Т., 2011; Тожибоева О. “Хамса” табдилларида давр руҳи. 2015.

O.T.

NASRIY BAYON – she'riy shaklda yaratilgan muayyan bir asarning nasriylashtirilgan varianti. Mumtoz asarlarni kitobxonga tushuntirish, sharhlab yetkazib berish u-n qo'llanadigan vosita. Bunday asarlar o'zbek adabiyotida ilk marta XVIII asr oxiri XIX asr boshlarida paydo bo'lgan. Ana shu davrdan boshlab, bir qator nasriy bayonlar yaratildi va ular o'zbek adiblarining nasriy merosining bir qismi sifatida adabiyotimizdan o'rin oldi. N.B. bir tomondan, o'tmishda yaratilgan va keyingi davrlardagi o'quvchilarning tushunishi va bahra olishi u-n murakkablik tug'ilgan asarlarni sodda, ommabop tilda o'quvchilarga yetkazish, ikkinchi tomondan, kitobxonlarning badiiy nasrga bo'lgan ehtiyojlarini qondirish zarurati tufayli yuzaga kelgan, zero hali adabiyotimizda nasriy epik janrlar (roman, povest) mavjud bo'lmagan vaqtda nasriy bayon ana shularning o'rnini muayyan darajada bosgan va to'ldirgan.

Asardagi murakkab so'zlarni soddalashtirish orqali yaratilgan tabdil. Dastlab nasriy bayon qilish iste'molda she'riy asarlarga nisbatan qo'llangan edi, hozirda mumtoz nasriy asarlarni ham zamon kitobxoniga moslab nasriylashtirish ommalashmoqda. N.B. birlamchi asar – asliyatsiz yaratila olmaydi, u doimo asl manbadan keyingi o'rinda turadi. N.B. shoir b-n kitobxon o'rtasidagi vosita qurolidir. U asarning ichiga yo'l topolmay turgan kitobxonga yo'l ko'rsatadi, nazmning bor go'zalligini, misralar qa'ridagi ma'nolar sirini ochishga xizmat qiladi. N.B.ni

bir janr doirasida cheklab bo‘lmaydi, u janrlararo harakat qiladi, uni g‘azalga, ruboiyga, mumtoz adabiyotimizning barcha she‘riy janrlariga tatbiq etish mumkin. Boshqa tillardan tarjima qilingan she‘riy asarlarni ham ba‘zida o‘z holicha nazmda qayta tiklash mushkul bo‘lgani u-n ular ham nasriy bayon qilinadi. Olim N.Komilovning guruhlashiga ko‘ra N.B.lar erkin, ijodiy, izohlovchi bayonlarga bo‘linadi. N.B.lardan mumtoz asarlarni targ‘ib qilishda keng foydalanilsa ham o‘z o‘rnida bir qator qulaylik va kamchiliklarga ega. Qulayligi kitobxonga asardagi murakkab so‘zlarning, qiyin jumlar, iboralarning mag‘zini chaqib, mazmunini yetkazib beradi. U o‘quvchini yozuvchining ijod olamiga olib kiradi, asarni tezroq tushunib yetishga yordam beradi. Badiiy asardan ma‘naviy zavq hissini tuygan kitobxon-da asliyatni mutolaa qilish istagi tug‘iladi va bu holat asar targ‘iboti yo‘lidagi kutilgan natijadir. Kamchiligi, hech qaysi N.B. asliyatning o‘rmini bosolmaydi. Mazkur jihatlar she‘riy va nasriy matn o‘zaro qiyoslanganda ko‘zga tashlanadi. N.B. nisbiy mohiyatga ega, uni har doim zamonga moslab yangilab turishga ehtiyoj seziladi, vaqt o‘tishi b-n undan keng foydalanishga hojat qolmaydi. Asliyat esa o‘lmas, o‘zgarmasdir. Mohiyatan N.B. o‘quvchiga badiiy asarning bor go‘zalligini tushuntirib, aqlan tayyorlab, asliyat sari olib chiqishi lozim. She‘riyatning kishini o‘ziga rom etuvchi bor go‘zalligi ham uning she‘riy vaznda, musiqiyigidadir. N.B.larda esa uning go‘zalligini to‘liq saqlab qolishning imkoni yo‘q. Vazn, qofiyalar boy berilishi evaziga mazmun saqlanib qolinadi, xolos. N.B. asar mag‘zini chaqib, o‘quvchini unga yaqinlashtirish barobarida ayni damda undan uzoqlashtiradi ham. Chunki ayrim kitobxonlar tayyor nasriy bayon mutolaa-sidan so‘ng asliyatni o‘qib ko‘rishga ehtiyoj sezmaydilar, uning o‘zi b-n qanoatlanadilar. O‘zbek adabiyotida eng ko‘p yaratilgan N.B.lar N. ijodi b-n bog‘liq. N.ning “X.” dostonlari an‘anaviy tarzda 1939–40-yy.dan boshlab nasriylashtirilib kelinmoqda. S.Ayniy tomonidan 1940-y. “X.” dostonlarini mustaqil sharhlash, izohlash yo‘li

b-n amalga oshirilgan nasriy bayoni tayyorlangan. 1941-yy.da Shoir G‘afur G‘ulom tomonidan “F.Sh.”, Amin Umariy va Sh.Husaynzoda tomonidan “L.M.”, Inoyat Maxsumov tomonidan “S.I.”, “S.S.” dostonlarining nasriy bayonlari ishlab chiqildi. Mazkur nasriy bayonlar dostonlarning aynan misrama-misra bayonlari bo‘lib, asl matn b-n yonma-yon berilgan va lotin alibosida nashr qilingan. “F.Sh.” dostonining N.B.i 1948, 1956-yy.da qayta to‘ldirish va tuzatishlar kiritilib, asliyat b-n yonma-yon nashr etilgan. 1975-y. A.Hayitmetov tomonidan to‘ldirilib, dostondan alohida mustaqil nashr qilingan. 1940-yy.dagi nasriy bayonlarda hajm siqirligiga rioya qilingan bo‘lsa, ushbu nashrda ma‘noni ochib berish u-n so‘zlardan erkin foydalanilgan. Bayon mustaqil mutolaa qilish u-n ham mo‘ljallangan. Doston A.Hayitmetov tomonidan qayta tuzatishlar b-n 1982-y. yana nashr qilingan.

“L.M.” dostonining 1941-y. Amin Umariy va Sh.Husaynzoda tomonidan tayyorlangan N.B.i 1949-y.da ikki tomida, 1958-y.da yana to‘ldirishlar b-n nashr qilingan. 1977-y.da V.Rahmonov va N.Norqulov qayta tahrir va tuzatishlar kiritib alohida kitob holida chop qilgan. 1990-y.da shu mualliflarning yana to‘ldirish va tuzatishlar kiritilgan dostonning nasriy ifodasi asliyat b-n birga nashr qilingan. Inoyat Maxsum va Yunus Latif tayyorlagan “S.I.”ning N.B.i 1978-y. Inoyat Maxsumov tomonidan qayta to‘ldirilib, alohida nashr qilingan. 1991-y. M.Hamidova to‘ldirishlar, tuzatishlar kiritib, asliyat b-n birga nashr qildirdi. “S.S.” dostonini Inoyat Maxsumovdan so‘ng S.Hasanov qayta to‘ldirish va tuzatishlar b-n ta‘minlab, asliyat b-n birga nashr qildirdi. Dostonlar sirasidan “H.A.” dostoni nisbatan kechroq bayon qilindi. 1970-yy.ga kelib A.Hayitmetov dostonning N.B.ini amalga oshirdi va shu yillarda nashr qilingan “X.”ning boshqa dostonlari singari alohida kitob holida nashr qildirdi. Yuqoridagi N.B.larda “X.”ning muqaddima, xotima va ayrim boblari nasrga tortilishi davr talabiga ko‘ra turlicha bo‘lgan. 2013-y. A.Hojjahmedov tomonidan “X.”ning qisqartirilgan

N.B.i chop etildi. Keyinroq, 2019-y. U.Yo‘ldoshev “X.”ning to‘la N.B.ini, 2021-y. tadqiqotchi A.Malik “H.A.”ning uchta N.B. kitobini e‘lon etishdi. 2021-y.da D.Yusupova va O.Davlatovlar “X.” dostonlarini alohida-alohida asl matni b-n birgalikda nasriy bayonini chop ettirishdi.

Ad.: Alisher Navoiy. Xamsa. TAT. 10 jildlik, 6-8-jildlar. – T., 2011; Ўзбек адабиёти тарихи. 5 jildlik, 2-jild. – T., 1977; Умар Боқий. “Фарҳод ва Ширин”, “Лайли ва Мажнун”. – Қарши, 1992; Аlisher Navoiy. Xamsa. – T., 2013; Аlisher Navoiy. Xamsa. – T., 2019; Yusupova D., O. Davlatov O. Xamsa. Hayrat ul-abror; Xamsa. Sab‘ai sayyor; Xamsa. Layli va Majnun; Xamsa. Farhod va Shirin; Xamsa. Saddi Iskandariy. –T., 2021; Эргашев Қ. Насри Хамсайи беназир. Ўз АС, 2009, 18-декабрь.

Q.E., O.T.

NASRIY RITM – nasriy asar matni u-n xos bo‘lgan, uning badiiy, kompozitsion yaxlitligini ta‘minlashga xizmat qiluvchi element. U ko‘p hollarda mazmunan va shaklan o‘xshash, bir-biriga mutanosib nutq birliklarining muntazam, bir me‘yorda takrorlanishida namoyon bo‘ladi. N.R. badiiy asar mazmuni b-n chambarchas bog‘liq va asarning mazmuni va g‘oyasini ifodalash vositalaridan biri hisoblanadi. Ritmning yana bir jihati asar va yozuvchi uslubining o‘ziga xosligini ta‘minlashda muhim rol o‘ynashidir. Ritm, shuningdek, intonatsiya b-n ham bog‘liq. Voqealar kesimi o‘z aksini topgan matn parchalarining birin-ketin kelishi, mavzu va motivlarning, shuningdek, vaziyatlarning takrori, kontrasti, turli kompozitsion-nutqiy birliklarning mutanosibligi kabilar ham N.R.ga xos xususiyatlar bo‘lib, asarning yaxlitligini, uning uslubiy o‘ziga xosligini ta‘minlashga xizmat qiladi.

N. nasrida ham N.R. asarlarning badiiy mazmunini har tomonlama to‘liq ifodalanishini ta‘minlovchi omillardan biri sifatida namoyon bo‘ladi. Adib nasriy asarlarining yuksak badiiyati,

ta‘sir kuchi, o‘quvchini hayratga soluvchi go‘zaligida ularning ritmi ham muhim ahamiyat kasb etadi. N.ning har bir asarida N.R.ning o‘ziga xosligi ko‘zga tashlanadi va bu hol, eng avvalo, asar mazmuni, yozuvchining badiiy niyati b-n bog‘liq. M-n, “M.Q.”da N. turli ijtimoiy tabaqalar haqida so‘z yuritadi, jamiyatdagi illatlarni fosh qiladi va shu maqsadga mos ritmni topadi. Jumladan, quyidagi misollarda uning o‘z fikrlarini to‘la va chuqur ifoda etish u-n shaklan va mazmunan mutanosib nutq birliklarining ketma-ket kelishi va kontrast vositasida yuzaga keltirilgan N.R.dan foydalanganini ko‘rish mumkin: “Odil podshoh ko‘zgu va bu aning uchasi dur. Ul yoruq subh, bu aning qorong‘u kechasi dur. Zulm aning ko‘nglig‘a marg‘ub va fisq aning xotirig‘a mahbub. Mulk buzug‘lig‘idin zamirig‘a jam‘iyat va ulus parishonlig‘idin xotirig‘a amniyat”. Ma‘lumki, N. nasriy asarlari orasida “M.” o‘ziga xosligi va badiiyati b-n ajralib turadi. Unda N. mazmun va shaklning o‘ta yuksak birligiga, garmoniyasiga erishgan va bunda ham N.R.ning o‘zigi xos o‘rni bor. Adibning “V.” hamda “M.” tarkibidagi maktablari va boshqa bir qator asarlarida ham N.R. muhim badiiy funksiyani ado etadi.

Ad.: Alisher Navoiy. Maḥbub ul-qulub. TAT. 10 jildlik, 9-jild. – T., 2011; Гиришман М.М. Ритм художественной прозы. – М., 1982; Замятин Е.И. О ритме в прозе. Собрание сочинений в 5 т. Т.5. – М., 2011; Аlisher Navoiy. Maḥbub ul-qulub. TAT. 10 jildlik, 9-jild. – T., 2011.

Q.E.

NAFAS – tiriklikni ta‘minlovchi N., ya‘ni havo; dam, fursat, lahza; murshidi komildan yetadigan fayz, ishq o‘tida yongan qalbning soflashuvi va farah kasb etishi.

Ma‘lumki, Alloh taolo elchilari – rasul va nabiyalar mo‘jiza sohibi bo‘lishgan. Hazrati Iso (a.s.)ning mo‘jizasi N.ida bo‘lib, u o‘likni tiriltirgan. So‘z, ma‘ni va tasvirga jon bag‘ishlashga qodir shoirlar Sharqdan Isoyi Masihga o‘xshatilgan. M-n, Navoiy bir qit‘asida Hofiz Sheroziy

haqida “Iso nafaslig‘ rindi Sheroz” deganda shuni nazarda tutgan.

Tasavvuf va tasavvuf adabiyotida ham N. ning solik taqdiri va kamolotidagi o‘rniga ham, ahamiyatiga ham alohida e‘tibor berilgan. Abu Nasr Sarrojga ko‘ra, haqiqiy oshiqlar N. deganda ishq olovida kuygan ko‘ngilning quvonch va shodlanishini nazarda tutishgan. N. Haq ruhidan bir shabada bo‘lganligi tufayli olovga ham hokimlik qila oladi. Bunga esa “tanaffus” deyilgan. Shuning u-n oshiqning o‘z N.ini muhofaza aylash darajasiga ko‘tarilishi uni vaqtni behuda sarflashdan saqlaydi.

Qushayriyning ta‘riflashi bo‘yicha esa, N. g‘ayb olamidan keladigan latif hollarining asosidir. Shunga ko‘ra N. sohibi hol sohibiga ko‘ra ham nozikta‘b va pokizadir. Ayrim mutasavviflarning hisoblari bo‘yicha inson bir daqiqada 18 bora, kun davomida 2600 marotaba N. olib chiqarar ekan. Shuncha miqdordagi N.ning tozaligi, ya‘ni g‘aflat, hasad, kin, adovat va boshqa tubanliklar xurujidan yiroqligi oshiq, orif va darveshdan alohida hushyorlik, ma‘naviy mas‘uliyat talab qiladi. Zero, ular:

*“Haq yo‘lining rahbari nafasidur komilning,
Din taxtining sarvari nafasidur komilning.
Moyayi zot deyilgan, fayzi najot deyilgan,
Obi hayot deyilgan, nafasidur komilning” –*

degan tushuncha va qanoat b-n N. olishgan. Ilmda qayd etilishicha, Xoja Ahrori Valiy, Abdurahmon Jomiy, Navoiy kabi buyuk shaxslar ham mansub bo‘lgan “Naqshbandiylik tariqatining bino etilishi nafasni nazorat qilishga asoslangandir”. Darhaqiqat, xojagon-naqshbandiya tariqatining ta‘limoti qudsiya atalmish sakkiz qoidadan birinchisi – “hush dar dam”dir. Hush – aql, dam – nafas. Har N.ni aql-idrok nazoratida saqlash, birinchidan, odamni har turli balo-qazolardan asrasa, ikkinchidan, tafakkur va axloq “maydon”ining xilma-xil bezavol his-tuyg‘ular b-n yanada go‘zallashtiradi. Bu haqiqatni Navoiyning naqshbandiylik shartlari talqin etilgan qit‘asidagi:

*Damingdin yiroq tutmag‘il hushni,
Ki yuzlanmag‘ay har dam ofat sanga. –*

degan chorlash va ogohlantirishdan bir qadar anglasa bo‘ladi.

N.ning sofligi va xolisligi u-n qayg‘ura bilish, xususan, dunyo ishlarida adashmaslik, “g‘aflat uyqusi”ga cho‘mib ketmaslikka katta yordam beradi. Navoiy bu haqda “H.A.” dostonida fikr yuritib, jumladan, bunday deydi:

*Har nafasing holidin ogoh bo‘l,
Balki anga hush ila hamroh bo‘l...*

*G‘aflat agar bo‘lsa bu ishdin, dame
Kim yo‘q aningdek kishiga motame.*

Shuning u-n “har nafasning javhari” juda nafisligini bilish va o‘sha N.dagi yaqin do‘st bo‘lmasligiga shubhalanmaydigan darajaga, albatta, yetishish zarur:

*Har nafasing javhari erur nafis,
Kim senga ul bir nafas erur anis.*

Qalb huzuri va ruh shodliklarini N.ning fayzi, mutlaqo sirli, ilhomlantiruvchi jozibasiz tasavvur etish mumkin emas. Zero, qanoat, rizo va huzur b-n olingan har N. ham jismoniy, ham ma‘naviy salomatlik u-n foydalidir. Chunki sifati, xususiyati oliy N. – muqaddas N.:

*Bas muni anfosi muqaddas degil,
Balki muqaddas dema, aqdas degil.*

Muqaddas N.ga ibrat faqat Hazrati Iso emas, balki shoirning ma‘shuqasi hamdir:

*Ey Masihim, men qatili ishqmen, turguz meni,
Bir nafas, dedim qabul etkim, nafasning joni bor.*

Navoiyning N. bahsidagi fikrlari, albatta, alohida ahamiyat kasb etadi. Biroq ularning odamlarni komil inson mavzusidagi umumiy va tax-

miniy fikr-mulohazalardan qutqazishga yordam berishi ham muhimdir.

Ad.: Алишер Навоий. *Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар.* – Т., 2011; Алишер Навоий. *Ҳайрат ул-аброр. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд.* – Т., 2011; Абдулкарим Қушайрий. *Рисолаи Қушайрий.* – Истанбул., 1991; Хужвирий. *Каиф ул-махжуб.* – Истанбул., 1991; Иброҳим Ҳаққул. *Навоийга қайтиши.* – Т., 2007.

I.H.

“NAFAHOT UL-UNS” (to‘liq nomi: “Nafahot ul-uns min hazarot-il-quds” (“Pok zotlar huzuridan esgan do‘stlik shabbodalari”) – Abdurahmon Jomiyning 1475/76–1478-yy.da N. da‘vati b-n yozgan shayx-u avliyolar haqidagi tazkirası. U tasavvuf ahlining hayoti, faoliyati va asarlari tavsifidan iborat bo‘lib, tuzilish tarziga ko‘ra Farididdin Attorning “Tazkirat ul-avliyo”siga o‘xshaydi. U tasavvuf paydo bo‘lganidan to‘z zamonigacha bo‘lgan davrda o‘tgan 618 nafar turli tariqat va silsilalar namoyandalari haqida ma‘lumot beradi. Asardan Mansur Halloj, Abusaid Abulxayr, Ali Hamadoniy kabi tariqat shayxlari, Nizomiy Ganjaviy, Sa‘diy Sheroziy, Farididdin Attor, Jaloliddin Rumi, Hofiz Sheroziy kabi ko‘plab mutasavvif shoirlarning holat-u maqomlari haqida ma‘lumot olish mumkin. Jomiy mazkur asarini yozishda 52 ta forsiy, 32 ta arabiy manbadan, jumladan, Abdurahmon Sulamiyning “Tabaqot us-so‘fiya”, Abulqosim Qushayriyning “Risolat ul-qushayriya”, Hujviriyning “Kashf ul-mahjub”, Farididdin Attorning “Tazkirat ul-avliyo” kabi asarlaridan foydalangan. So‘zboshida tasavvufiy istilohlarni – atamalarni keng sharhlaydi. Oradan 20 yil o‘tib, N. “N.U.”ni o‘zbek tiliga qisqartirish va to‘ldirishlar b-n erkin tarjima qiladi. Jumladan, 60 ta tarjima holni qisqartirib, 214 ta shayx haqida yangi ma‘lumotlar qo‘shadi. N. o‘z tazkirasiga hind mashoyixlaridan, turkiy mashoyixlardan va o‘z zamondoshlaridan ham bir qator shayxlarni kiritadi. Shu tariqa asliyatda-

gi 618 ta shayx tarjima 770 taga etadi. “N.U.” 1915-y.da Toshkentda Porsev matbaasida toshbosmada bosilgan. Asar nusxalari Beruniy nomi-dagi Sharqshunoslik instituti markazida 857 va 5420 raqamlari ostida saqlanadi.

“N.U.” asariga o‘z davrida shogirdi Abdulg‘afur Loriy va Muhammad Dehdor Sheroziylar sharh yozadilar. N.ning ko‘rsatmasi b-n Nizomiddin Ahmad Pir Shams “N.U.”dagi arabcha matnlarni fors tiliga tarjima qilib, alohida to‘plam holiga keltirgan. “N.U.”ni turk sultoni Fotih buyrug‘iga ko‘ra, Mahmud bin Usmon Ali Lomi‘iy 1521-y. usmonli turkchaga o‘girgan. XIX asrda Xivada Feruz topshirig‘i b-n Oxund Rahmonqul qori asarni o‘zbek tiliga tarjima qilgan (1132 bet).

Ad.: Алишер Навоий. *Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд.* – Т., 2011; Абдурахмон Жомий. *Нафаҳот ул-унс мин ҳазарот ул-қудс.* – Техрон; Маҳмуд бин Усмон Али Ломиъий. *Нафаҳот ул-унс мин ҳазарот ул-қудс.* – Истанбул, 927 (1521); Мавлоно Нуриддин Абдурахмон Жомий. *Нафаҳот ул-унс мин ҳазарот-ил-қудс.* – Душанбе, 2013Ж; *Энциклопедияи адабиёт ва санъати тожик. Жилди 2.* – Душанбе, 1989.

E.O.

NAFISIY SAID (1896–1966, Tehron) – taniqli Eron adabiyotshunosi va adibi. Boshlang‘ich ma‘lumotni tug‘ilgan shahrida olib, keyin Shvetsariya va Fransiyada o‘qigan. 1918–1934-yy. da Eronning turli vazirliklarida ishlab, oliy o‘quv yurtlarida dars bergan. 1934-y.da prof. unvonini olib, 1950-yy.gacha Tehron davlat universitetida faoliyat ko‘rsatgan. Fors mumtoz adabiyotini tadqiq etish va nashrga tayyorlash b-n shug‘ullangan. Qiziqish doirasi keng olim bo‘lib, Eronning mumtoz va zamonaviy adabiyoti, Eron va Markaziy Osiy xalqlari tarixi, qardosh xalqlar, rus, Yevropa va umuman, Sharq-u G‘arb adabiyoti bo‘yicha tadqiqotlar olib borib, 800 dan ziyod monografiya, risola va maqolalar yozgan. “Abu Abdullo Ja‘far ibn Muhammad Ro‘dakiy

Samarqandiy (3 jildli, 1930–1940), “Sosoniylar davri Eron tamadduni tarixi” (1952), “Zamonaviy Eron nasri durdonalari” (2 jildli, 1950–1953), “Eronning hozirgi siyosiy va ijtimoiy tarixi” (1956), “Eron tasavvufi sarchashmalari” (1964), “Erondagi forsiy tildagi nazm va nasr tarixi” (1965) uning mashhur tadqiqotlaridan hisoblanadi. N. badiiy ijod b-n ham shug’ullanib, Eron hayotidan hikoya qiluvchi va Ibn Sino, Firdavsiy, Abo Muslim, Muqanna, Rumi kabi buyuk shaxslarga bag’ishlangan ko’plab novellalar yozgan. U “Farangis” (1931), “Jannatning yarim yo’lida” (1951–1958), “Pinhona o’tlar” (1960) degan 3 ta roman, “Nodirshohning so’nggi safari” dramasi (1926)ni yaratgan. G’azal, qasida, qit’a, va ruboiy janrlarida ham an’anaviy usulda she’rlar yozgan. “Bayhaqiy tarixi” (3 jildli, 1940–1953), Xondamirning “Dastur ul-vuzaro” asarlarini nashr ettirgan. “Fors tilining izohli lug’ati” (5-jild, 1930), “Fransuzcha-forscha lug’at” (1931–1932) tuzgan.

Ko’plab xalqaro anjumanlarda dolzarb mavzulardagi ilmiy ma’ruzalari b-n ishtirok etgan. Jumladan, N.ning 1948-y.da o’tkazilgan 500 yillik yubileyi tantanalarida qatnashgan. “Jannatning yarim yo’lida” romani A.Habibullayev tomonidan o’zbek tiliga tarjima qilinib, nashr etilgan (1974).

Ad.: Саид Нафисий. Жаннатнинг ярим йўлида. – Т., 1974; Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Ҷилди 2. – Душанбе, 1989; ЎЗМЭ, 6-жилд – Т., 2003.

E.O.

NAFS (ar.) – 1. Jon, ruh, inson tabiati. 2. Zot, har narsaning asli, vujudi. 3. Shaxs, o’zlik kabi ma’nolarni bildiradi. Navoiy asarlarida N. ham o’z ma’nosida, ham majoziy-tasavvufiy ma’no-larda qo’llangan. Shoir N. orqali, asosan, Qur’oni Karimda zikr etilgan “nafsi ammora” (yomonlikka buyuruvchi)ni malomat qiladi, insonlarni Haq yo’lidan ozdiruvchi, sharmanda-yu sharmisor qiluvchi nafsning zararlaridan ogoh etadi hamda uni isloh qilish choralari ko’rsatib o’tadi.

Qur’oni Karim va hadisi sharifda N. dunyoga muhabbat qo’yish, mol-mulkka o’chlik, tamagiriklik, ochko’zlik, kibr-u havo kabi salbiy tushunchalar b-n bog’liq holda talqin qilinadi. Chunki ularning barchasi nafsning turli ko’rinishlari, namoyon bo’lish shakllaridir. Xususan, harislik b-n xazina to’plagan va oxir-oqibat boyliklari b-n birga yer yutgan Qorun, toj-u taxti va mol-dunyosiga mag’rur bo’lib, o’zini Xudo hisoblagan, natijada Nil daryosiga g’arq qilingan Fir’avn kabi N. bandalari haqidagi oyatlarga Qur’oni Karimda tez-tez duch kelamiz. Holbuki, Navoiy yozganidek:

*Moldin umrungg’a osoyish agar yetmas, ne sud,
Nuh umrin hosil etsang, ganji Qorun qozg’anib.*

Maz.: Qorunday behaddu hisob mol-dunyoga ega bo’lib, Nuh payg’ambarday uzoq umr ko’rsang-u, lekin bu boylik senga xotirjam hayotni ta’min etolmasa, bundan nima foyda?

Navoiy ayrim baytlarida N.ni shar’iy amallar orqali, riyozatlar b-n isloh qilish lozimligini ham aytib o’tgan. Shoir “nafs”ga “ruh”ni qarshi qo’yadi. Haq yo’lida foniy bo’lmoqni istagan odam ikkisini bir-biriga aralashtirmasligi kerak, deydi. Chunki, biri “rahmoniy”, biri “shaytoniy”, biri “nur”, yuksaklikda bo’lsa, unisi “zulmat”, tubanlikdan joy olgan. Ruh Hazrati Muso Kalimulloh ishini qilsa, N. Fir’avndek sarkashlik qiladi, haqiqatni tan olmay, yomonlikka buyuradi. Ruh Habibulloh – Muhammad (s.a.v.) yo’lidan boradi, u Zotning ishlarini, fe’l-u atvorini bajarishga harakat qilsa, N. Abujahlga xos bo’lgan qiliqlarni, sarkashliklarni yoyish b-n mashg’ul bo’ladi.

*Ruhg’a sheva Kalimulloh ishin qilmoq fosh,
Nafs Fir’avnliq asbobini aylab marbut.*

*Ruhg’a da’b Habibullo ishi oyini,
Nafs Bu Jahlliq asbobini aylab mabsut.*

Navoiy tasavvufda e’tirof etilgan lavvoma, mulhima, mutmainna, roziyya, komila va marziyya kabi N. turlariga ishoralar qilib o’tsa-da,

ularning xususiyatlariga alohida to'xtalmagan, deyarli tilga olmagan. Shoir "L.T."da shayton vasvasasidan shikoyat qilgan bir qushga Hudhudning javobini keltirib, insonning ko'zga ko'rinmas, ammo eng xavfli dushmani bo'lgan N. va shayton munosabatlarini haqqoniy ko'rsatib bergan shaytonni malomat qiluvchi odamzod aslida iblisga emas, N.iga quldur, deydi.

*Nafs oncha ko'nglunga solur g'urur,
Yetkurur oncha zamiringg'a futur.*

*Kim oni shayton ko'rub hayron qolur,
Vodiyi hayratda sargardon qolur.*

*Qaysi ishdinkim yetar nafsingg'a kom,
Topar ondin komini shayton mudom.*

*Nafs hukmi birlakim qilsang har ish,
Irjayur ul komdin shaytong'a tish.*

*Demakim, shaytong'a bo'lmishmen zalil,
Ul sening nafsingni aylabtur vakil.*

*Har ne ul qilmoq kerak nafsing qilur,
Har nekim shayton bilur, ul ham bilur.*

Navoiy "V." asarida modomiki, odamlardagi ochko'zlik, hirs-u havas, tama, zulm, zo'ravonlik va haromxo'rlik davom etar ekan, bu jamiyatda xayr va baraka, osoyishtalik bo'lmashligidan ogoh etgan:

*To hirs-u havas xirmanib barbod o'lmas,
To nafs-u havas qasri baraftod o'lmas.
To zulm-u sitam jonig'a bedod o'lmas,
El shod o'lmas, mamlakat obod o'lmas.*

Tariqatda pir o'z muridi N.ini isloh qiluvchilardan hisoblanadi. "L.T."da har zamon turlanib, goh savob, goh gunoh qiladigan, mustahkam taqvoga ega bo'lmagan muridga Hudhud tilidan shunday javob berilgan:

*Tolibi solikka illatlar bo'lur,
Nafs xaylidin mazallatlar bo'lur.*

*Kim anga fe'li zamoyimdur laqab,
Mubtalo bo'lur anga ahli talab.*

*Pir har birga qilur nav'i davo,
Kim borib illat topar tolib shifo.*

Navoiy qit'alarida N.ni malomat qilgani hamda o'z N.ini tuzatishga uringani haqida ma'lumotlar bor. U rasmiy hujjatlarga muhrdor sifatida eng yuqoriga muhr bosishi kerak bo'lsa ham, eng pastga muhr bosib rasmiylashtirgan. Bu voqea qit'ada tarbiyaviy ruh asosida bayon qilingan:

*Chun manga lutf etti shah devonda muhr,
Bu edi eldin quyi muhr urmog'im.*

*Kim g'ururi nafs sarkash man'iga,
Barchadin bo'lg'ay quyi o'lturmog'im.*

*Chun shikasti nafs hosil bo'lmadi,
Mundin o'ldi muhrni sindurmog'im.*

Navoiy N.ni "kofir" (inkorchi) sifati b-n tilga olar ekan, uning asl tabiati, ichki mohiyati sarkashlik va chirkinlik asosiga qurilganiga ishora qilgan. N. ruh tabiatiga xilof tarzda Haqni, haqiqatni, yaxshilikni, poklikni va hokazolarni inkor qiladi. Uning kofirtabiatligi shundan.

*Navoiy umrin o'tkardi mashaqqat birla olamda,
Umidi buki, ul olamda topqay komronlig'lar.*

*Agarchi kofiri muflis masallik topmadi kome
Va lekin nafs chun kofir edi, qildi yomonlig'lar.*

*Gar ul olamda Haq fazl etmasa-yu adl ila so'rsa,
Anga bas bo'ldi zoyi' muncha chekkan
notavonlig'lar.*

Shayx Najmiddin Kubro ham bir risolasida N.ni "kofir" deb sifatlagan: "Mashoyixlar aytganlarki, agar bir yuz yigirma to'rt ming payg'ambarni kofir nafsingga shafi' keltirsang ham, u

aslo musulmonlikni qabul qilmaydi. Qachonki nafsga aziyat beradigan ochlik, yalang'ochlik, riyozat, xoksorlik kabilarni qo'llasang, o'shanda musulmon bo'ladi". Risolaning boshqa bir o'rnida aytganki: "... murid odoblaridan biri mujohadadir, ya'ni shayton, dunyo va nafs-u havvo kabi botiniy dushmanlar bilan kurashmog'dir. Bu dushmanlarni ko'z bilan ko'rib bo'lmasligi bois, ularning makridan amin bo'lmaslik kerak. Chunki zohiriy dushmaning bo'lgan kofir bilan jang qilish osonroq kechadi. Uni ko'rib, jang qilasan. Botiniy dushmanlar xavfliroq bo'lgani u-n ham Payg'ambar (s.a.v.): "Biz kichik jihoddan qaytib endi katta jihod, ya'ni nafsimiz bilan kurashamiz", – dedilar. Navoiy "H.A."ning xotima qismida lirik chekinish qilib, insonlar b-n munosabati, ijod jarayoni, ishq va she'rlar yozish haqidagi xohishlaridan bahs yuritadi. Sayyid Hasan Ardasherdek ko'ngli yuksak maqomlarni orzu qilgani, ammo N.i mone bo'lganidan so'zlaydi. "Lekin nafsga esa (bu dunyo) lazzatlari orzu bo'ladi. Himmat shodlik yeri – jannatga qarab uchib, ketdi; nafs esa meni jahannam chohiga sudradi. Nafsning yuzi malaknikiga o'xshasa ham, o'zi yashirin. Unda dev bilan shayton ikkalasi birlashib, juft bo'lgan... Xudo haqqi, ey ko'ngul, insof qil; dindan faqat nafsgina chiqarishi mumkin. Bu nafsning qo'lida men afgorman, shuncha balolarga giriftorman..."

Navoiy N.ning nayranglari, qutqulari va yomon oqibatlaridan ogohlantirar ekan, insonni N.ini tanishga, saodatli bo'lishga undaydi.

U "M.Q." asarida shahvatiga qul bo'lganlarni "Shahvatparast – nafsg'a zerdast", deb mazammat qiladi. Ulug' mutafakkir shoir g'azallaridan birida bu o'tkinchi dunyoni rabotga, N.ni esa yo'lto'sar qaroqchilarga o'xshatadi. Shunday qaroqchiki, egasini ayamaydi, javharidagi barcha yaxshiliklardan mosivo qiladi. Shuning u-n ham dinini muhofaza qilmoqchi kishi undan ehtiyot bo'lishi kerak, deydi.

*Nafs qutto'-ut-tariqi manzilidur bu rabot,
Naqdi din hifzig'a qil o'tkuncha andin ehtiyot.*

Navoiyga ko'ra, haqiqiy qahramonlik o'z "nafs itini" yengish, uni "zabun" qilib, jilovlab olishdir. O'rmondagi sherni zabun qilish, undan g'olib chiqish esa shijoat, botirlikning alomati emas.

*Besha sherin gar zabun qilsang shijoatdin emas,
Nafs itin qilsang zabun olamda yo'q sendek shujo'.*

Bordi-yu inson N. itligidan xalos bo'lib, N. qutqularidan qutulsa, unga Alloh o'z karomatlarini ehson aylaydi. Natijada, avliyo Majnun kabi dala-dashtlardagi vahshiy hayvonlarni ham o'ziga rom etadi. Nega Majnun kabi? Chunki Majnun o'z nafsini yenggan, qalbi pok, beg'araz oshiq edi. Shoir ta'riflaganidek: "Oshiq ani bilim erur dardnok, Ham tili, ham ko'zi-yu ham ko'ngli pok". Shu bois ham Majnunning poklangan qalbi, isloh bo'lgan N.i, ilohiy jazbasidan vahshiy hayvonlar uning ulfati, yonida parvona bo'lardilar.

*Har kishi nafs itligidin aylasa o'zni xalos,
Vahsh xaylin aylar ul dasht uzra Majnunvor sayd.*

Navoiy g'azallarida N.ni shar'iy amallar orqali, riyozatlar b-n isloh qilish lozimligini aytib o'tgan. Shuningdek, shayxlar haqidagi "N.M." tazkirasida ham avliyolarning N. b-n bog'liq hikmatli so'zlarini keltirib o'tadi. Jumladan, Shayx Horis bin Asad Muhosibiy: "Kimki nafsini riyozat bila poklamasa, unga maqomot odoblarining yo'li ochilmaydi", – desa, Shayx Sariy bin Mug'allis Saqatiy: "Ma'rifatning ibtidosi – yolg'iz Haq bilan bo'lish u-n nafsni poklashdir", – deydi. Shoh Shujo' Kirmoniy hazratlari: "Kimki nafsini shahvatdan, ko'zini haromlarga boqishdan saqlasa, botinini doimiy muroqaba b-n ta'mir qilsa va zohirini sunnat b-n bezasa, uning farosati xato qilmaydi", degan hikmatli gapni aytgan. Avliyolardan Samnun bin Hamza Muhibb Kazzob N.ga qul bo'lishning oqibatidan ogohlantirib shunday deydi: "Bandaning Haq taologa bog'lanishining avvali – o'zdan kechish, Haq taolodan ayri tushishning av-

vali esa, o‘z nafsigabog‘lanishdir”. Shayx Ja‘far bin Muhammad bin Nusayr Xuldiy Xavvos hazratlari N.ni xor tutmoqlikni javonmardlik shartlaridan hisoblab aytadilarki: “Javonmardlik o‘z nafsinini xor, musulmonlar hurmatini uluq bilmakdir”. Chunki o‘zini yaxshi ko‘rgan, xudbin kimsadan hech qachon yaxshilik chiqmaydi. Bunday odam atrofidagi muhtoj kishilarga, musulmonlarga yordam berishdan or qiladi. Abu Amr Nujayd hazratlarining aytganlaridek: “Kimga nafsi aziz tuyulsa, dini xor ko‘rinadi”.

Navoiy asarlarida “Man arafa nafsahu faqad arafa Rabbah” – kimki o‘z N.ini tanisa, Rabbisini tanibdi, hadisini bir necha baytlarda sharhlagan va “nafs zulmati”dan yorug‘likka chiqish u-n Yaratuvchiga iltijolar qilgan.

*Nafs xor etmish Navoiyni, aziz et faqr birla,
Ey jalol-u rahmatingdin gar zalil-u gar muazzaz.*

Navoiy talqinicha, N. insonni xor etadi, tasavvuf yo‘lidagi faqrlik esa aziz. Lekin solik u-n faqr yo‘lida bir murabbiy murshid lozim. Murshid qachonki, foni bo‘lgan muridning jism tuprog‘ini bosib o‘tib, kovushlarini chang-u g‘ubor qilsa, murid maqsadiga yetadi.

*Balodur nafs shirki faqr yo‘lida, xush ul foni,
Ki bir rahravg‘a jismi tufrog‘in gardi
shirok etmish.*

Navoiy asarlarida, asosan, inson tabiatidagi yomonlikka buyuruvchi nafsdan bahs etsa-da, asarlarining u yoki bu o‘rinlarida “lavvoma”, “mulhama”, “mutmainna”, “roziya”, “marziya”, “zakiyya” (safiyya) kabi sifatlarga sohib bo‘lgan N. haqida ham mulohazalar yuritadi. Navoiy N. badkirdor, N. nishotiy, N. komil, N. daniy kabi iboralar orqali ham N.ga munosabat bildiradi va N.ning turli qirralariga xos bo‘lgan xususiyatlardan so‘z yuritadi. U N.ni isloh qilish va komil inson bo‘lish yo‘llari va muammolarini eng teran tadqiq va tahlil qilgan mutafakkir shoirdir. Navoiyning bu yo‘ldagi o‘git va nasihatlar hamisha insoniyatni haq va to‘g‘ri yo‘lga boshlaydi.

Ad.: Алишер Навоий. Фаройиб ус-сизар. Т.АТ. 10 жылдлик, 1-жылд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Фавойид ул-кибар. Т.АТ. 10 жылдлик, 4-жылд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Хайрат ул-аброр. Т.АТ. 10 жылдлик, 6-жылд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. Т.АТ. 10 жылдлик, 9-жылд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Вақфия. Т.АТ. 10 жылдлик, 9-жылд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. Т.АТ. 10 жылдлик, 10-жылд. – Т., 2011; Саййид Жаъфар Сажжодий. Фарҳанги истилоҳот ва таъбироти ирфоний. – Техрон. 1370 (х.-ш.); Uludağ S. Tasavvuf terimleri sözlüğü. – Istanbul, 2005; Иброҳим Ҳаққул. Шахсият ва шеърят. – Т., 2014; Аждодларимиз маънавий меросидан. – Т., 2014; Абу Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Али Ҳаким ат-Термизий. Манозил ул-ибод мин ал-ибода. – Т., 2003; Муҳаммад Саййид Тантовий. Пайгамбарлар тарихи. – Т., 2021.

S.R., E.O.

NAXSHAB – Q.: Qarshi.

NA‘T (ar.) – madh, vasf, ta‘rif-tavsif, maqtov. Ezgu va go‘zal xislatlar, sifatlar, xulqlar, ishlar ta‘rifi. N. so‘zi umuman madh ma‘nosida bo‘lsa ham, Sharq adabiyotida u, asosan, Muhammad (s.a.v.) vasfiga qaratilgan. Aksar o‘tmish shoir-u adiblari masnaviy, doston, devonlar, ilmiy-tarixiy asarlar muqaddimasida hamd va munojotdan keyin N. keltirganlar. Bu bora-bora an‘ana ko‘rinishini olib, N. Sharq adabiyotidagi badiiy asar unsurlaridan biriga aylangan. Badiiy adabiyotda Hamd va N. “odobi tasnif” N. mazmun-mundarijasini, asosan, payg‘ambar va as‘hoblari ta‘rifi tashkil etadi. N. turli she‘riy janrlarda (qasida, g‘azal, qit‘a, ruboiy, masnaviy) yozilgan. M-n, “X.M.” devonlar turkumidan 40 ga yaqin N. g‘azal o‘rin olgan. Ular tarkibida N. ruboiylar va qit‘alar ham mavjud. Mustaqil N.lar ham yaratilgan. Abdulloh Ansoriy, Farididdin Attor, Hofiz Sheroziy, Abdurahmon Jomiylarning ba‘zi qasidalarini N. ekanligidan kelib chiqib, ba‘zi adabiyotshunoslar N.ni qasida navlaridan biri hisoblaydilar.

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар. – Т., 2011; Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати. 4 жилдлик, 2-жилд. – Т., 1983; Муҳаммад Фиёсуддин. Фиёс ул-лугот. Жилд 2. – Душанбе, 1988; Фаффорова З. Навоийнинг ҳамд ва наът газаллари. – Т., 2001; Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. 2-жилд. – Душанбе, 1989.

E.O.

NAQD – 1. Naqd pul, mavjudlik. Pul shaklida (Navoiy davrida oltin, kumush, mis tangalarda) o‘sha paytning o‘zida (nasiya emas) tayyor, mavjud bo‘lgan mablag‘. N. ulug‘ shoir asarlarida takror-takror qo‘llanilgan. Jumladan, “V.”-da N. mudarris, mutavalli, imom, hofiz, mushrif va boshqalarning maoshlarini qayd etganda, bu atamadan foydalangan: “Arbobi vazoif – ikki olimi muttaqiy mudarris bo‘lg‘ay: har birining yilliq vazifasi ming ikki yuz oltun naqda, yigirma to‘rt yuk oshlig‘kim, sulsi arpa, sulsoni bug‘doy bo‘lg‘ay...”

Olti xushxon hofizdin musaddirg‘a yilliq naqda besh yuz oltun, munosafa oshlig‘ o‘n besh yuk... Imomg‘a, masjidi jome‘da xatib bo‘lib, maktab dag‘i tutg‘ay, yillik naqda ikki yuz oltun...”

2. Ko‘chma ma’noda boylik, xazina.

Kirma savdo bahrig‘a olamdin istab sudkim, Siym naqdi tushsa lekin umr naqdi siyg‘olur.

Ad.: Алишер Навоий. Фаройиб ус-сигар. ТАТ. 10 жилдлик, 1-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Вақфия. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий асарлари учун қисқача лугат. (Тузувчи Ҳасанов Б.) – Т., 1993.

Q.E.

“NAQD UN-NUSUS” (“Saylanma ma‘lumotlar”), (to‘liq nomi: “Naqd un-nusus fi sharhi Naqsh al-fusus” (“Hikmatlar sarasi” sharhida “Saylanma ma‘lumotlar”) – Abdurahmon Jomiy-

ning Muhyiddin ibn Arabiy qalamiga mansub “Naqsh al-fusus” nomli falsafiy-irfoniy asariga bitilgan sharhi (1459). Unda “Naqsh al-fusus”da bayon etilgan eng muhim masalalarni Ibn Arabiy maktabining zabardast namoyandalari bo‘lgan Sadridin Ko‘nyoyaviy, Muayyaidin Jandiy, Sa‘iddin Farg‘oniy, Majdiddin Sanoiy, Avhadiddin Kirmoniy, Abdurazzoq Koshiy kabi ta-savvuf olimlari qarashlari asosida, ularga tayan-gan holda sharhlaydi. U dastlab asar muqaddi-masida muallif keltirgan irfoniy istilohlarni keng izohlab, keyin asosiy mavzu – vahdat ul-vujud ta‘limotini sharhlashga o‘tadi. Har bir masala sharhi oxirida mashoyixlarning fikrlari b-n bir-ga o‘zining ham falsafiy-tasavvufiy mazmundagi baytlarini keltiradi. Mavzu va maqsadga muvo-fiq ravishda ularning mohiyatini ochish va fikr-larining tasdig‘i sifatida hikoyat va rivoyatlarga ham murojaat qiladi. Ba‘zi masalalarni kengroq va chuqurroq tushuntirish u-n savol-javob usuli-dan ham foydalanadi. Bu N. yodga olgan asarlar jumlasidan bo‘lib, “Xam.M.”ning 3-maqolatida “Kutub va rasoil bobidakim, alarning musanna-fotidur va mazkur bo‘lg‘on musannafotning te‘-dodi budurkim”, – deb, Abdurahmon Jomiyning kitob va risolalari ro‘yxatida sanab ko‘rsatadi. Shundan keyin ustozining o‘zi “tasnifig‘a sabab va ta‘lifiga bois bo‘l”gan asarlari xususida fikr yuritar ekan, Faxriddin Iroqiyning tasavvufga oid “Lamaot” asarini uning huzurida o‘qigani, lekin bu asarni tushunish mushkulligidan o‘zining ilti-mosiga ko‘ra u “Ashi‘at ul-lamaot” nomli sharh bitgani haqida ma‘lumot beradi:

“Va ul sharhni bitirda “Fusus” va “Futuhot” va “Nusus” va “Fukuk” va aksar qavmning umda kutubi muborak nazarlarida erdi, agarchi hech qaysig‘a boqg‘ali ehtiyojlari yo‘q erdi. To ul-kim, bu sharh bila “Lamaot”ni alar qoshida faqir tugattim, birovki ul kitobni o‘qusa, faqir bu va-raqda bitilgan so‘zlardin nishonlig‘ so‘zlar topar va mundoq davlatg‘a abnoyi zamondin oz kishi, balki hech kishi musharraf bo‘lmaydir”.

Ad.: Алишер Навоий. Хамсат ул-мутаҳаййирин. ТАТ. 10 жилдлик, 5-жилд.

– T., 2011; *Фаниева С. Навоий ёдга олган асарлар.* – T., 2004; *Холмўминов Ж. Жомий ва ваҳдат ул-вуҷуд таълимоти.* – T., 2008.

E.O.

NAQUMOHIS (Nikomax, er.av. 367-y.da v.e.) – Makedoniya qiroli Aminta III saroyida xizmat qilgan qadimgi yunonistonlik hakim, Arastu (Aristotel)ning otasi. Iskandarning otasi Faylaqusning olim va donishmand vaziri bo‘lgan. Navoiy “S.I.” dostonida N.ni shunday tasvirlagan:

*Naqumohis ollinda dastur edi
Ki, hikmatqa olamda mashhur edi.*

*Sipehr avjig‘a fikri sur‘atnamoy,
Falak sayridan royi mushkilkushoy.*

Navoiy dostonida yozishicha, Iskandarni faqat ko‘ngliga joylab qolmay, joni orasida asrab, o‘stirayotgan Faylaqus o‘g‘lining tili chiqib, nutqi ravonlashgach, ta‘lim berish vaqti yetganini anglaydi va ilm-u hikmatda olamga mashhur N.ga muallimlik qilish vazifasini yuklaydi. N. osmon yuksakligi haqida fikr yuritadigan, falakiyot ilmi sirlarini puxta bilgan alloma bo‘lib, o‘zining o‘tkir zehni b-n har narsaning mohiyatini tez tushunib oladigan zot edi. Ilmda unga teng keladigan kimsa yo‘q bo‘lib, tadbirkorlik b-n ofatlarni daf etadigan bu hakimning aql-idrokidan shoh faxrlanar edi. N. Iskandarni shogirdlikka qabul qilishni o‘ziga sharaf deb biladi, chunki u Iskandar tug‘ilgan kundan voqif bo‘lib, o‘sha kechadagi osmonning butun holatini, yulduzlarning baxt va ofat maqomini ko‘zdan kechirgan, go‘dakning qadami pokiza va qutlug‘, baxt-saodatli va sof vijdonli shoh bo‘lishi haqida hukm chiqarilgan edi. Asarda N. shunga ko‘ra Iskandarga ustozlik qilgani va uni ilm-u ma‘rifatda barkamol etib tarbiyalagani xususida gapirishgan.

Ad.: *Алишер Навоий. Саъди Искандарий. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд.* – T., 2011.

S.O‘

NAQSHBANDIYLIK VA NAVOIY – Naqshbandiya – Bahouddin Naqshband Buxoriy (1318–1389) tomonidan rivojlantirilib, eng yuksak cho‘qqiga ko‘tarilgan sunniylikning barcha qarashlarini o‘zida jamlagan, diniy tamoyillarga mo‘tadil amal qilishni, go‘zal axloqni, mehr-muhabbatni, xayr-u saxovatni targ‘ib qiladigan dunyoga mashhur tariqatdir. Sunnatga bog‘langan, xojagon va yassaviylik g‘oyalari asoslangan, bu tariqatni Bahouddin Naqshband takomillashtirgan. Tariqat to‘rt tamoyil asosiga qurilgan: shariat b-n zohirni poklash, tariqat b-n botinni poklash, haqiqat b-n qurbi ilohiyga erishmoq, ma‘rifat b-n Allohga erishmoq. Bahouddin Naqshband “Az-zohir lil-xalq al-botin lil Haq”, ya‘ni zohirda xalq, botinda Haq b-n bo‘lib, tasavvufiy hayot kechirishga chaqirgan. Amallarni bajarish barobarida mehnatni tark etmaslikni, halol kasb b-n shug‘ullanib, halol luqma yeyishni doim targ‘ib qilgan. Xojagon-naqshbandiylik tariqatining mashhur o‘n bir rashha (qoida va talab)lari quyidagilardir: hush dar dam, nazar bar qadam, safar dar vatan, xilvat dar anjuman, yodkard, boz gasht, nigohdosht, yoddosht, vuqufi zamoniyy, vuqufi adadiyy, vuqufi qalbiyy. Mazkur rashhalarning dastlabki 4 tasi Yusuf Hamadoniyy tomonidan, keyingi 4 tasi Abduxoliq G‘ijduvoniyy tomonidan va oxirgi 3 tasi esa Bahouddin Naqshband tarafidan ishlab chiqilgan va tariqatga kiritilgan. Naqshbandiya hazrat Payg‘ambarimizdan (s.a.v.) uning 1-xalifasi Abubakr Siddiq (r.a.) va boshqa shayxlar vositasida Bahouddin Naqshbandga yetib kelgan. Ammo keyingi asrlarda tariqat Bahouddin Naqshband nomi b-n ataldi va mashhur bo‘ldi. Buning 2 ta sababi bor. Birinchisi, Bahouddin Naqshband tariqatni taraqqiy ettirib, mukammal bir tizimga solgan. Ikkinchisi, tariqatda eng yuksak maqomlarni egallagan. N. “N.M.”da keyingi ikki yuz yilda ham Bahouddin Naqshbanddan ulug‘roq shayx chiqmagani haqida Mavlono Jaloliddin Xolidiyyning so‘zini keltiradi. Shuning u-n ham bu tariqat o‘zining mo‘tadilligi va komil inson yetishtirish borasidagi afzalligi

b-n asrlardan beri qanchadan qancha iste'dodli olim va fozillarni tarbiyalab voyaga yetkazgan. Jumladan, Xoja Ahrori Valiy, Abdurahmon Jomiy, N., Maxdumi A'zam Kosoniy-Dahbediy, Boborahim Mashrab, So'fi Ollohyor, Majzubi Namangoniy va h.k.

N. butun umri davomida naqshbandiyaning targ'ibotchisi sifatida amaliy va nazariy faoliyat olib boradi. Uning bevosita tarbiyasi va marhamatlaridan bahramand bo'lgan tarixchi Xondamir "Makorim ul-axloq" kitobida N.ning ko'plab masjid, madrasa qurgani, shayx-darveshlarni izzat-ikrom qilgani va shoirning yoshlik paytidanoq darveshvash va tasavvufga moyil bo'lgani haqida ma'lumot beradi. N. har doim, hatto ishi ko'p bo'lgan mansabdorlik paytlarida ham tasavvuf yo'lidan susaymagan. Xondamirning xabar berishicha, Sulton Husayn Boyqaro 892 (1487) hijriy yilda Mozandaron viloyatini boshqarishni qat'iy taklif b-n unga topshiradi. N. ikki yarim yildan keyin hukumat ishlaridan etak yig'ishtirib, Hirotga qaytadi. Shoir mana shunday lavozimlarda ishlagan paytlarida ham "hech qachon ahli dillar harakatiga payravlik qilishdan bir soat ham g'ofil emasdi". Har doim ilm va irfon ahllariga ixlos va e'tiqod qadami b-n xizmat qilardi. Xususan, oliyjanob Maxdumiya (Jomiyga) yaqin mulozamatda bo'lib, u kishi huzurida darvesh va so'filarning kitoblarini o'qish b-n shug'ullanardi. Xondamir "Ul hazrat tomonidan ham, mashoyix va so'fiya zikrida va sayr-suluk yo'llari bayonida asarlar yuzaga kelgan"ini aytib, "N.M." va "L.T." kitoblarini zikr qiladi. Shuningdek, "fuqaro va darveshlarning farovonligi, g'arib va musofirlarning farog'ati u-n Xuroson atroflarida ko'p miqdorda xonaqoh, rabot, hovuz va hammomlar qurgan"ligini ta'kidlab, ularning nomlarini keltirib o'tadi. N. tasavvufni komillik yo'li sifatida e'tirof etgani u-n ham tasavvuf g'oyalari goh oshkora, goh yashirin tarzda uning ko'plab asarlari qatidan mustahkam joy olgan. Shoir naqshbandiyani "tariqati oliya", "qanoat tariqi" va "faqr yo'li" kabi nomlar b-n ataydi. U naqshbandiya sulukiga mansub bo'lgan holda

boshqa tariqat shayxlariga ham yuksak ehtirom ko'rsatadi. Naqshbandiyaning o'ziga xos afzallik jihatlarini ko'rsatib beradi. N. "N.M." asarida kelgan boshqa tariqat shayxlariga faqat ehtirom ko'rsatish emas, balki, Jomiy asariga kiritilmagan mashoyixlarni ham kiritadi. Bobur "Boburnoma" asarida "Alisherbek qoshida mutasavviflar yig'ilib, vajd va samo' qilurlar erdi", – deydi. Demak, N. xufya zikr tarafdori bo'lgan holda jahriya zikrni ham inkor etmagan va o'zi ham yig'inlarda ishtirok etgan.

N. nazmiy va nasriy asarlarida tasavvuf, xususan, naqshbandiylik va uning shayxlari zikriga alohida to'xtaladi. "X." dostonlarida ham "X.M." devonida ham naqshbandiylik g'oyalarni, odob-u arkonlarini o'rni-o'rnida bayon qilib o'tadi. "X.M."dagi tasavvufiy g'azallarda naqshbandiylikning asos va talablari ham o'rin olgani shubhasizdir. G'azallarda Alloh vaslini istash, uning sifatleri, tajalliy, murshid-murid odoblari va hok. irfoniy masalalar naqshbandiya talablari darajasida o'z ifodasini topganiga guvoh bo'lamiz. N. "B.V."dagi "Naqsh" radifli g'azalida naqsh so'zini turli ma'nolarda qo'laydi. Shoir g'azal maqta'ida naqshbandiyalarining ko'ngilda faqat yorning – Allohning ismini naqsh etish g'oyasiga diqqatni qaratadi:

*Bog'lamas naqsh ulki bo'lg'ay sendin
o'zga yor uchun,
Bazmi dard ichra Navoiy bog'lasa
hijronda naqsh.*

Shoir ko'ngilda yorning qad va yonoqlari xayolini (tajalliy va tavajjuh)ni naqsh etgani hamda bu bog'ni (ko'ngilni) sarv-u gul niholi (zikr va poklik) b-n bezagani boshqa baytlarida ham ta'kidlab o'tiladi.

*Ko'ngulda qaddu uzoring xayolin ettim naqsh,
Bu bog'ni bezadim sarv-u gul niholi bila.*

N.ning "L.T."asarida Hudhud maqtanchoq tovuqqa javob berar ekan, Sidra daraxti ostida yashaydigan boshqa bir tovuq haqida gapirib,

uni maqtaydi va naqshbandiya odoblariga rioya qilganiga e'tibor qaratadi.

*Keldi xilvatgohi oning anjuman,
Sayr etar lekin yeri doim vatan.*

*Arsh parvoz o'ldi-yu sidranishin,
Elga zohir aylamay parvoz ishin.*

*Ermas ul Simurg'din ayru dame,
Vaslidin ko'ngliga o'zga olame.*

*Etmayin jonig'a hajridin gazand,
Surati vaslida har dam naqshband.*

N. bunga o'xshash fikrlarini "S.I." dostonida ham davom ettiradi. Unda safar qilishning mashaqqatlari haqida gapirar ekan, iloji boricha vatanni tark etmaslik, do'st-u yorlarni g'animat bilish va umrni xushvaqt o'tkazishni maslahat beradi. Lekin safar qilolmagan odam sayr-u sayohatga rag'batli bo'lsa, o'z vatanida safar etishni, anjuman ichida xilvatda bo'lishni, "safar dar vatan" va "xilvat dar anjuman"ga amal qilib, ruhiy-ma'naviy sayohatga undaydi

*Va gar sayrg'a asru rog'ib esang,
Safar naf-u zarrig'a tolib esang-*

*Musofir bo'l, ammo vatan ichra bo'l,
Tila xilvat-u anjuman ichra bo'l.*

"G.S." devonidagi "Qanoat naqshining ifshosi-yu naqshbandiya tariqining adosi" sarlavhali 11 baytli qit'asi shoirning naqshbandiya tariqi haqidagi teran xulosalaridan biridir. Ko'ngul Haq tajallisining mazhari bo'lgani u-n shoir unga xitob qilib, qanoat tariqiga kirishini, shunda hurmat-izzatga musharraf bo'lishini ta'kidlaydi:

*Qanoat tariqig'a kir, ey ko'ngul,
Ki, xatm o'lg'ay oyini izzat sanga.*

Keyingi to'rt baytda shoir naqshbandiya tariqatining solikka in'om etadigan ma'naviy ma-

qom va tuhfalardan bahs yuritadi va oltinchi baytdan boshlab o'zining asl maqsadini, ya'ni naqshbandiyaning eng muhim odoblaridan "xilvat dar anjuman"ga amal qilishni targ'ib qiladi:

*Desang xilvatim anjuman bo'lmasin,
Kerak anjuman ichra xilvat sanga.*

Agar xilvatim anjuman bo'lmasin desang, anjumanda xilvat saqlagin. Ya'ni, anjuman ichida ham Alloh b-n birga bo'l. Keyingi baytda shoir "safar dar vatan" qoidasini eslatadi. Safarning ham o'ziga yarasha foydalari bor. Biroq safar qilishda mehnat-mashaqqat bo'ladigan bo'lsa, vatan ichida ham safar qilib, ma'naviy sayr qilish kerak:

*Vatan ichra sokin bo'lub soyir o'l,
Safardin agar bo'lsa mehnat sanga.*

Keyingi baytda "nazar bar qadam" shioriga amal qilishga undaydi:

*Nazarni qadamdin yiroq solmag'il,
Bu yo'l azmi gar bo'lsa rag'bat sanga.*

Solik agar naqshbandiya yo'lida yurishni qasd qilib, rag'bat ko'rsatsa, har bir qadamini bilib bosishi, undan nazarini uzmasligi, g'aflatda qolmasligi kerak. Navbatdagi baytda shoir "hush dar dam" qoidasini sharhlaydi:

*Damingdin yiroq tutmag'il hushni
Ki, yuzlanmagay har dam ofat sanga.*

Agar solik bir lahza g'aflatda qolsa, unga ofatlar yuzlanishi mumkin. Shu bois "hush dardam", ya'ni har bir nafas olish va chiqarishda hushyor va ogoh bo'lish, g'aflatda qolmaslik lozim.

N. yuqoridagi to'rt baytda naqshbandiyaning eng muhim qoidalaridan bahs yuritgan va ularga befarq bo'lmaslikni ta'kidlab o'tgan. Aslida bu to'rt qoidani Yusuf Hamadoniy naqshbandiyaga joriy qilgan.

N. ko'ngliga xitob qilib, bu to'rt ish b-n rub'i maskun ya'ni yer yuzining to'rtidan biriga shoh

bo‘lsang, senga qutlov nog‘oralari chalinsa, ajab emas, deydi.

*Bu to‘rt ish bila rub‘i maskun aro,
Chalinmoq ne tong ko‘si davlat sanga.*

Qit‘aning oxirgi baytida N. naqshband bo‘lish shartini to‘rt ish, ya‘ni to‘rt qoidani bajarishga bog‘laydi. Va aytadiki: “Ey Navoiy, agar senga navbat yetsa, bu ohang ila (to‘rt ish vositasida chalingan davlat nog‘orasining ohangi b-n) naqshband bo‘lasan”.

*Bu ohang ila bo‘lg‘asen naqshband,
Navoiy, agar yetsa navbat sanga.*

Naqshbandiylar oyat va hadislarning botiniy ma‘nolariga ham diqqatni qaratganlar. N. “B.V.” devonidagi bir qit‘asida “Al kosib-u habibulloh” (“Kosiblar Allohning do‘stlaridir”) hadisini keltiradi va “piri komil” hazrat Naqshbandning talqiniga ko‘ra, bu hadis ma‘nosi “Haq sari” undashi b-n e‘tiborlidir. Shu bois “kasb” dan maqsad bu dunyo ishi emas, balki, fano – Haq yo‘liga foni bo‘lishdir.

*Nukta asnosida Habibulloh
Dedi: “Alkosibu habibulloh”.*

*Ma‘ni aytur bu so‘zga piri komil,
Ki so‘zi erdi Haq sari shomil.*

*G‘araz ermas bu kasbdin dunyo,
Bal erur kasbdin murod fano.*

N. qarashlarida naqshbandiylik halol mehnat, pok e‘tiqod, solih amal va ruhiy kamolot timso-li. Shuning u-n ham shoir murshidning komil va muridning suluk yo‘lida astoydil bo‘lishini, bu sulukni o‘ziga shior qilmagan odam, riyokorlik va soxta zohidlik b-n turlanmasligi kerakligini ta‘kidlagan:

*Shior aylamasang naqshband oyinini,
Riyo-yu zuhd bila bo‘lma naqshbin bore.*

N. hayoti va ijodida naqshbandiya tariqati ta‘limotining tamoyillari, yo‘riqlari, odob-u arkonlari yetarlicha o‘z ifodasini topgan. Ularni yaxshi bilmasdan turib, shoirning tasavvufiy maslak va qarashlarini teran anglab bo‘lmaydi.

Ad.: Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Ўзбек адабиёти тарихи. 5 жилдлик, 2-жилд. – Т., 1977; Ислом. Энциклопедия. – Т., 2004; Хондавр. Макоримул-ахлоқ. – Т., 2015; Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. – Т., 1960; Хожя Юсуф Ҳамадоний. Ҳаёт мезони. – Т., 2003; Хожя Абдуллоҳиқ Ғиждувоний. Мақомоти Юсуф Ҳамадоний. – Т., 2003; Баҳоуддин Балогардон. – Т., 1993; Қаюмов А. Бу оҳанг ила бўлгасен нақибанд. – Т., 1993; Ҳаққул И. Хожя Ориф Моҳитобон. – Т., 1996; Исҳоқов Ё. Нақибандия таълимоти ва ўзбек адабиёти. – Т., 2002; Султонмурод О. Нақибанд ва Навоий. – Т., 1996; Валихўжаев Б. Хожя Аҳ-рор тарихи. – Т., 1994; Рустамий А. Ҳазрати Навоийнинг эътиқоди. – Т., 2010; Султон И. Баҳовуддин Нақибанд абадияти. – Т., 1994; Сайфуллоҳ С. Буюклар ҳалқаси. – Т., 2011.

S.R.

NAQQOD (ar.) – toza qiluvchi, sof qiluvchi. Aslni noasldan ajratuvchi, sarakni sarakka, puchakni puchakka ayiruvchi. O‘tmishda asl tangani soxtasidan ajratuvchi kishilarni N. deganlar. Keyinchalik majoziy ma‘noda sinchi, yaxshini yomondan, chinni yolg‘ondan, aslni soxtadan ajratuvchi kishilarga nisbatan ham ishlatilgan. Badiiy adabiyotda so‘z ustasi, tanqidchi, san‘at durdonalarini sayoz asarlardan farqlovchi qalam ahli ko‘zda tutiladi. “S.I.” dostonining yakunlovchi bobida Navoiy “X.” asoschisi, o‘zining she‘riyatdagi ustozlaridan biri bo‘lmish Nizomiy Ganjaviyni nazm ahlining ustodi, so‘z sarrofi sifatida ta‘riflaydi:

*Nizomiyki nazm ahli ustodidur,
Aning tab‘i so‘z – jinsi naqqodidur.*

Ad.: Алишер Навоий. Садди Искандарий. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Фиёс ул-луғот. Жилд 2. – Душанбе, 1989; Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. 4 жилдлик, 2-жилд. – Т., 1984; Фарҳанги забони тоҷик. Жилд 1. – М., 1969.

E.O.

NAG‘IYEVA Jannat Mir Mustafo qizi – (Ozarbayjon, Salyon shahri) taniqli ozarbayjon adabiyotshunos olimasi, f.f. d-ri (1986). Ozarbayjon Davlat universitetining Sharq fakultetini bitirgach, 1950-y.dan Ozarbayjon Fanlar akademiyasining Qo‘lyozmalar fondi (hozirgi Qo‘lyozmalar instituti)da avval ilmiy xodim, 1978-y.dan qo‘lyozmalarni ilmiy tavsiflash, bibliografiyasini tuzish va kataloglashtirish bo‘limining mudiri vazifasida ishlagan.

N.J.M.M.Q.ning ilmiy faoliyati ko‘proq Ozarbayjon, o‘zbek, fors-tojik adabiyotlariga doir yozma yodgorliklarni o‘rganish, ularning tavsifini berish, adabiy aloqalarni tadqiq etish masalalari b-n bog‘liqdir. Bu sohada olim yuzdan ortiq maqola va ilmiy tadqiqotlar yaratgan.

N.J.M.M.Q. ilmiy tadqiqotlarining katta qismi N. adabiy merosi, uning asarlarining Ozarbayjonda tarqalishi, xususan, Boku qo‘lyozmalari fondida mavjud nusxalarini aniqlash, o‘rganish va ularni ilmiy muomalaga olib kirish b-n aloqadordir.

Olimaning “Navoiy asarlarining Ozarbayjonda tarqalishiga doir”, “Navoiy ijodining Ozarbayjonda o‘rganilishi”, “Navoiy va Fuzuliy devonlari birgalikda”, “Navoiy va Ozarbayjon mualliflari”, “Navoiy asarlari Ozarbayjon kolleksionerlari kitobxonlarida”, “Navoiy “Xamsa”si va ayrim-ayrim dostonlari qo‘lyozmalari”, “Kishvari va Alisher Navoiy”, “Nizomiy san’atining ulug‘ tarannumchisi”, “Navoiy va XIX asr Ozarbayjon adabiyoti” kabi maqolalari ko‘p yillik ilmiy izlanishlarining muvaffaqiyatli natijalaridir.

N.J.M.M.Q.ning “Alisher Navoiyning Boku qo‘lyozmalari” monografiyasi esa (1986) Ozarbayjondagi N. asarlari qo‘lyozmalarini o‘rganish

yuzasidan olib borgan ko‘p yillik ilmiy ishlariga ma’lum darajada yakun yasadi. Ushbu monografiya va maqolalar b-n olim N.ning Ozarbayjon adabiyoti, madaniyati taraqqiyotida hamma davrlarda buyuk rol o‘ynaganini, shu b-n birga N. ijodining yuzaga kelishida ozarbayjon adabiyoti ham muhim o‘rin tutganini ishonchli dalillar b-n isbotlab berdi. Shu tufayli N.J.M.M.Q.ning ushbu monografiyasi matbuotda ilmiy va adabiy jamoatchilik tomonidan ham yuksak baholandi. Olima N. haqidagi o‘z ilmiy tekshirishlari asosida yaratgan “Alisher Navoiy va Ozarbayjon adabiyoti (XV–XIX) asrlar” nomli qo‘lyozma tadqiqoti u-n 1986-y.da f.f. d-ri ilmiy darajasini olgan.

N.J.M.M.Q.ning bir qancha maqolalari o‘zbek tilida, O‘zbekistonda chop etilgan, jurnal va to‘plamlarda e‘lon qilingan. U ko‘p yillar O‘zbekistonda o‘tkaziladigan va N. adabiy merosini o‘rganishga bag‘ishlangan an’anaviy ilmiy konferensiyalarning faol ishtirokchilaridan biri bo‘lib, ularda ma’ruza va ilmiy axborotlari b-n qatnashgan.

Ad.: Алишер Навоий. Хамса. ТАТ. 10 жилдлик. 6-8-жилдлар. – Т., 2011; “Озарбайжонда Навоий қўлёзмаларининг тарқалиши масаласи ҳақида”. Озарбайжон Фанлар академияси қошидаги Республика қўлёзмалар фондининг “Асарлар” (“Труды”) тўплами, 1969, №3; “Бакинские рукописи Алишера Навои”. Монография. – Боку, 1986; Абдулфаз Раҳимов. Навоий қўлёзмаларининг Баку нусхалари. Рецензия. 1987-йил 21-август; Эркинов С. Алишер Навоийнинг Баку қўлёзмалари. Рецензия // “Ўзбек тили ва адабиёти”, 1988. №1; Отакишиев И. Адабий алоқалар тадқиқотчиси // “Элм” газетаси. 1988-йил, 5-март.

Ab.H.

“NE NAZMIKI O‘TLUG‘ KO‘NGULDAN CHIQUARDIM...” – “N.Sh.” devonidan o‘rin olgan qit’a:

*Ne nazmiki o‘tlug‘ ko‘nguldin chiqardim,
Dedimkim: mening xotirimga yorang‘ay.*

*Manga oncha o't soldi har baytikim, tab',
Gar obi hayot o'lsa andin o'song'ay.*

*Tilarmen ani men dog'i o'tqa solsam,
Ki qaydinki keldi ham ul sori yong'ay.*

“Dardlig‘ ko‘ngul – shu‘lilig‘ charog‘”. She‘r shu charog‘ning nuri b-n ta‘sirli. Dardli yurakdan chiqqan so‘z yolqinida o‘quvchining ruhi yorishadi. Buningsiz aql va idrok kamolotini o‘ylash behuda. N.: “Ne nazmki o‘tlug‘ ko‘nguldin chiqardim”, deganlarida mutlaqo haq. Ulug‘ bobomizning har bir satri yurak alangasidan sachragan cho‘g‘day gap, ularni qancha ko‘p o‘qisangiz, o‘t-otash bag‘ringizga o‘shancha ko‘proq yopishib, xotira uyg‘oqligi ortadi. Bunga chidash qiyin:

*Manga oncha o't soldi har baytkim, tab',
Gar obi hayot o'lsa andin o'song'ay.*

Bu baytdan maqsad nima? O‘tda yonayotgan odam nimadan shikoyat qiladi? Albatta, o‘tning omonsizligidan. She‘rlarim meni shu qadar yong‘inga giriftor etdiki, “obi hayot” sepilganda ham, ta‘b bunday yong‘indan shubhasiz, bezardi, negaki, uni o‘chirish imkonsiz, demoqchi shoir. Bu chorasizlikning chorasi nima? Mana, eshiting:

*Tilarmen ani men dog'i o'tqa solsam,
Ki qaydinki keldi ham ul sori yong'ay.*

Baytning birinchi satridagi gapga asoslanib, hazrat N. she‘rlarini kuydirib, yo‘qotib tashlashni ham o‘ylagan deya, buni qandaydir dalillar b-n isbotlashga urinish, albatta, soddalik bo‘lardi. Sharq faylasuflarida, aql – bu olov, ko‘ngil – olovning o‘zgarishi natijasida boshqa shaklga o‘tishi, degan tushuncha bo‘lgan. Shoirning “o‘tlug‘ ko‘nguldan” chiqqan she‘rlarini “dog‘i o‘tqa” solmoqdin murodi ko‘ngul kamolotini ko‘zlashdir. O‘tning qaydin ko‘tarilganligi ayon: ko‘nguldan. U “ul sori” yo‘naltirilsa, yana

ko‘ngilga qaytmog‘i shart. Demak, o‘t yana o‘tga tutashib, asliga qaytadi. Bu “olovxona” faqat shoir qalbimi? Yo‘q. Haq ishqi cho‘g‘lanib yotgan orif she‘rxonlar ko‘ngli hamdir. Zotan, oliy ishq dardiga muhtalo bo‘lmagan ko‘ngil sovuq va so‘nikdir.

Ad.: Алишер Навоий. Наводир уш-шабоб. ТАТ. 10 жилдлик, 2-жилд. – Т., 2011; Ҳаққул И. Касби камол ўзни танишди. – Т., 2021.

I.H.

“NE RAHRAVEKI, TOJI HIDOYAT...” – N.ning “G‘.S.” devoniga kiritilgan qit‘a:

*Ne rahraveki, toji hidoyat boshidadur,
Yo‘q bok, anga havodisi aflok toshidin.
Hudhudki, qo‘ydilar azaliy toj boshig‘a,
Tushkaymu, jola yoqqan bilan toji boshidin?*

Rahrav (rohrav) forsha so‘z, yo‘lchi, yo‘l yuruvchi, degani. Qit‘a “toji hidoyat”ga erishgan solik ta‘rifiga bag‘ishlangan. Shoir aytmoqchiki, Haq yo‘liga kirgan, rostlik va to‘g‘rilikka e‘tiqodi sobit odam mard va jasurdir. Zamon va davr voqealari nechog‘liq o‘zgarib, turli tarzda tuslanmasin, bunday kishida qo‘rquv bo‘lmaydi. Demak, hayot va zamon “tosh”laridan cho‘chimaslikning asosiy chorasi Haqqa sadoqat va o‘ziga ishonchdir. Bunga dalil sifatida esa Hudhud qismati tanlangan. N.ning “L.T.” asarida bu qush madhida o‘qiymiz: “Hudhud (popishak) aql nuridan bahramand va rahbarlik jig‘asi b-n sarbaland bo‘lgan bir qushdirki, uning zotida sharaf va izzat nihoyat yuksak bo‘lib, boshini to‘g‘ri yo‘l ko‘rsatuvchi toj bezaydi”.

Hudhud “olamda tengi va o‘xshashi yo‘q bir shoh” – Allohning mavjudligi va qudratini anglagan qush. Sharqda Hudhud to‘g‘risida to‘qilgan rivoyatlar ko‘p. Bularda u aql va donishmandlikning timsoli bo‘lib gavdalanadi. Hudhudning boshiga “azaliy toj” qo‘yilishining ildizlarini ochadigan bitta rivoyatni eslatib o‘taylik. Ma‘lumki, Sulaymon (a.s.) butun

jonzotlarning, jumladan, qushlarning ham tilini bilgan. Uning saroyida ko‘p qushlar to‘plangan. Har bir qushning o‘z maxsus joyi bo‘lgan. Kunlardan bir kun Sulaymon (a.s.) butun qushlarni nazardan o‘tkazib, Hudhudning o‘rnini bo‘sh ko‘ribdi va uning o‘zboshimchaligidan g‘azablanibdi. Hudhud qaytganidan so‘ng unga og‘ir jazo bermoqqa ont ichibdi. Bir necha vaqtdan so‘ng Hudhud qaytib kelibdi. Shoh uni so‘roqqa tutibdi. Shunda Hudhud Sabo shahriga uchib borgan, u yerda bir ulkan davlat bo‘lib, podshohi Bilqis otli go‘zal xotin ekanligini so‘zlabdi. U mamlakat kishilari quyoshga sig‘inarkanlar. Rost so‘zlagani u-n Sulaymon (a.s.) Hudhudning gunohidan o‘tibdi. Keyin Bilqis xonimga maktub yozib otashparastlikdan kechib, o‘zining dinini qabul qilishga da‘vat etibdi. Bilqis bunga rozilik bildiribdi. Hudhud sharofati b-n Sulaymon (a.s.) Bilqis xonimga uylangan, o‘sha-o‘sha Hudhud payg‘ambarning mehrini qozongan, yaqin sirdoshi bo‘lib qolgan ekan. Qit‘adan kelib chiqadigan umumiy ma‘no bunday: to‘g‘rilik yo‘li – hudhudsifatlik yo‘li. Hudhudning boshidagi toj jala yoqqani b-n tushib ketmaganidek, Haq yo‘lida yurgan kishilar hayotini ham xavf-xatarlar mahv eta olmaydi.

Ad.: Алишер Навоий. Фаройиб ус-сигар. ТАТ. 10 жилдлик, 1-жилд. – Т., 2011; Хаққул И. Касби камол ўзни танишдир. – Т., 2021.

I.H.

NE‘MATOBOD – N. Hirot shahri shimoli b-n Gozurgoh tog‘i o‘rtasidagi Husayn Boyqaro hovli-joy qurish u-n o‘ziga ajratgan xushhavo manzilda 30 jerib yerga devor tortib, hashamatli saroy va go‘zal bog‘ barpo qiladi. Ko‘shki Marg‘ani o‘rnida xalq foydalanishi u-n Ixlosiya madrasasi, Dor ul-huffoz gumbazi va machit qurib obod qiladi hamda yonidan Injil arig‘i oqib, katta ko‘chasi Gavharshodbegim madrasasiga borib tutashadigan o‘zi obod qilgan manzilni N. deb ataydi. “V.” asarida uning o‘zi bu haqda nazm tili b-n shunday yozadi:

*Bu buq‘aki to binosi bunyod o‘ldi,
El hojat ila faqrin ozod o‘ldi,*

*Darvesh-u g‘aniy ne‘matidin shod o‘ldi,
Bu vajhdin oti Ne‘matobod o‘ldi.*

Ad.: Алишер Навоий. Вақфия. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

E.O.

NIGARXONAYI CHIN – Q.: Suratxonayi Chin.

NIGOR – “S.I.” dostonida Hindistondagi go‘zal besha (o‘rmonzor)ning nomi. Tinchlik yo‘li b-n Hindistonni o‘ziga qaram qilib olgan Iskandar Hind Royi taklifini qabul qilib, shu o‘rmonzorda qishlab qoladi. Go‘zalligi jihati-dan “Eram bog‘ining rashkini qo‘zg‘ab, aqlni lol qoldiruvchi” bu o‘rmonzor timsolida N. hind elining ajoyib tabiatini, shifobaxsh iqlimini, rang-barang va boy hayvonot va nabotot dunyosini bilimdonlik b-n vasf etadi. Shoir tasvirining nihoyatda jonli va realligiga ko‘ra, uning Hindiston tabiati, hayvonot va o‘simliklar dunyosi haqida chuqur va aniq ma‘lumotga ega bo‘lganligi ravshanlashadi.

Ad.: Алишер Навоий. Садди Искандарий. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011.

A.A.

NIDO (ar. – chaqiriq, xitob) – shoirning o‘y-fikrlari, tuyg‘u-kechinmalarini kimgadir yoki nimagadir murojaat qilish orqali bayon etish usuli. U she‘rning ohangini o‘zgartirib, jarangdorligini oshiradi, ta‘sirchanligini kuchaytiradi. Kuchli hayajon, yoniq ehtiros, og‘ir iztirob ichra to‘lqinlangan, yongan, o‘rtangan shoir Xudoga, ko‘ngliga, yorga, do‘stga, saboga, dunyoga, falakka, zamonga yoki o‘z-o‘ziga xitoban dard-u g‘amlarini to‘kib soladi, his-tuyg‘ularini ular b-n o‘rtoqlashadi, ularga iltijo qilib, madad so‘raydi, fikr-u o‘ylarini muayyan tarzda xulosalaydi. Ishq

telbaligidan xalos etish maqsadida hajga olib borilgan Majnunning Ka'ba toshiga bosh urib, Xudodan ishq azobidan najot so'rash o'rniga ko'nglidagi ishq o'tini yanada sarbaland aylashini iltijo etib qilgan munojoti buning yorqin ko'rinishidir:

*Ko'nglum g'am ila to'q ayla, yo Rab!
Ishq ichra meni yo'q ayla, yo Rab!*

*Derlar manga: "Ishqni unutgil,
Layli g'amidin kanora tutg'il".*

*Alloh-Alloh, bu ne so'z o'lg'ay,
Ul qavlg'a Tengri uzr qo'lg'ay.*

*Yo Rabki, bu xushguvor boda,
Jomi talabimg'a quy ziyoda!*

*Ul bodadin o'yla tut manga qo'sh –
Kim, yodima hargiz o'tmasun hush!*

*Layli ishqin tanimda jon qil,
Layli shavqin ragimda qon qil.*

*Dardimni najotim et, Ilohi!
Yodini hayotim et, Ilohi!*

N. lafzi baytning boshida ham, o'rtasida ham, oxirida ham kelishi mumkin:

*Ey ko'ngul, g'avvosi bahri vasl o'lubmen,
ne ajab,
Gar nasib emdi o'shul pokiza gavhardir manga...*

*Vahm et ohim o'tidin, ey gulki, davron bog'ida
Ko'z yoshimdin bu qadar
lutf-u tarovatdur sanga...*

*Sen gumon qilg'andin o'zga jom-u may
mayjud erur,
Bilmayin nafy etma bu mayxona ahlin, zohido.*

Navoiy aksar g'azallarida o'z-o'ziga murojaat etib, fikrini yakunlaydi:

*Ey Navoiy, ishq agar ko'nglungni majruh
etmadi,
Bas, nedurkim, qon kelur og'zingdin afg'on
aylagach.*

*Nuh umri-yu Sulaymon mulkiga yo'qtur baqo,
Ich, Navoiy, bodakim olam g'ami behudadur.*

Navoiy usuliga murojaat qilmagan shoir, deyarli, topilmaydi. O'ziga xos ta'sirchan vosita sifatida u she'rga alohida ohang va joziba bag'ishlaydi.

Fitrat N. o'rniga o'zbekcha undash istilohini taklif etadi, lekin u N. so'zining barcha ma'no qirralarini qamrab ololmaydi.

Ad.: Алишер Навоий. Лайли ва Мажнун. ТАТ. 10 жилдлик, 7-жилд. – Т., 2011; Исҳоқов Ё. Навоий поэтикаси. – Т., 1983; Фитрат. Адабиёт қоидалари. Танланган асарлар. 4-жилд. – Т., 2006; Зеҳний Т. Санъати суҳан. – Душанбе, 1967; Раҳмонов В. Шеър санъатлари. – Т., 2001; Қурононов Д. ва б. Адабиётшунослик лугати. – Т., 2010.

Y.I., E.O.

NIZOMIY ASTROBODIY (t.y.n. – Astrobod – 1576) – shoir. Mavlono Nizom nomi b-n "M.N." tazkirasining uchinchi majlisida ma'lumot berib: "Qasidani yaxshi aytur va "Bahoriya" qasidasi yaxshi voqe bo'lupdur" deb, uning matla'sini keltiradi:

*Boz gulzori xat az sabzayi tar paydo kard,
Kori bo'stoni jahon rangi digar paydo kard.*

Tarj.: Yana xat gulzori yangi maysalar paydo qildi. Jahon bo'stoni turfa ranglarga burkandi.

N.A. sohibdevon shoir bo'lib, devoni g'azal, qasida, tarje'band, qit'a kabi janrlardagi namunalarni o'z ichiga oladi. G'azallari, asosan, ishqiy mavzuda, boshqa janrlardagi she'rlari diniy-tasavvufiy mazmunda. "Bilqis va Sulaymon" dostonini ham o'z ichiga olgan 4 ming baytdan

ziyod hajmdagi devonining bir nusxasi Parij milliy kutubxonasida saqlanadi. 2 ming bayt hajmidagi to'liq bo'lmagan devoni ham yetib kelgan. Taxminan, 10 ming baytdan iborat "Osori muzaffar" ("G'oliblik nishonasi") (1516) masnaviyisi Muhammad (s.a.v.) va uning jihodlari tasviriga bag'ishlangan. Uning bir nusxasi Sankt-Peterburg xalq kutubxonasida saqlanadi.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Жилд 2. – Душанбе, 1989.

E.O.

NIZOMIY GANJAVIY (taxallusi; asl ismi-sharifi Abumuhhammad Ilyos ibn Yusuf ibn Zakiy Muayyad) (1141 – Ganja, Ozarbayjon – 1209) – ozar shoiri va mutafakkiri. Ba'zi tazkiralarning bergan ma'lumotiga ko'ra, Nizomiyning ota-bobolari Eronning Qum shahridan bo'lib, ilm ahliga mansub edilar. "Iqbolnoma" dostonida buni shoirning o'zi ham qayd etib o'tadi. Uning onasi Ganja atrofidagi qishloqlardan bo'lib, kurd sarkardalaridan birining qizi edi. N.G. yoshligidan ota-onadan yetim qoladi. Uni boqish va tarbiyalashni tog'asi Xoja Umar o'z zimmasiga olib, imkon qadar uning ilm egallashiga ko'maklashadi. U turli ilmlarni egallashga ishtiyoqmand bo'lib, Qur'onni yodlab oladi. Keyin fiqh, tarix, jug'rofiya, falsafa, mantiq va adabdan ta'lim olib, ularning har birida ustod darajasiga yetishdi. Tabiiy fanlar, xususan, tabobat va ilmi nujum (astronomiya)ni tamomila o'ziniki qilib oldi. Zamonaviy ilmlardan tashqari, qadimgi yunon falsafasi va adabiyoti, eroniy xalqlarning islomdan oldingi so'z san'ati, xalifalik davri ilmiy-adabiy asarlari, yahudiy va nasroniy xalqlari tarixi, Kavkaz xalqlarining o'tmishidan ham yetarli ma'lumotga ega edi. Uni yetuk matematik sifatida e'tirof etardilar.

Kimyo fanini chuqur bilar, hoziq tabib ham edi. Galen, Gippokrat, Zakariyo Roziy, Abu Ali ibn Sino kabi tib sohasi bilimdonlarining asarlaridan yaxshi xabardor edi. U dehqonchilik va bog'dorchilik ilmlaridan ham bahramand bo'lgan. Umuman, shoir she'riyati uning turli ilmlarni chuqur bilganligidan dalolat beradi. Shuning u-n ham zamondoshlari uni hakim deb ulug'laganlar.

N.G.ning hayoti boshdan-oxir Ganja shahrida o'tdi. Bir gal Iroq sultoni Tug'rulshohning da'vatiga binoan Tabrizga safar qildi, biroq u yerda uch kundan ortiq turolmadi. U saroy xizmatiga kirmay, o'z umrini erkinlik va xilvatnashinlikda o'tkazdi. Lekin o'sha davr hukmdorlari unga sovg'a-salomlar yuborib turganlar. Chunonchi, Darband hokimi Boybars ibn Malik Muzaffar 1169-y. tuhfarlar qatorida unga Ofoq ismli bir kanizakni ham hadya qiladi. Lekin u shoirning cho'risi emas, balki umr yo'ldoshi, maslahatchisi, ilhomchisiga aylandi. N.G.ga Muhammad ismli o'g'il hadya etgan Ofoqning umri erta xazon bo'ladi (1180). Shoir hayotdagi eng aziz kishisi bo'lgan bu ayol siymosini bir umr yodida saqlab, "Xusrav va Shirin" dostonidagi Shirin timsolida unga mangu hayot baxsh etadi.

N.G.ning nomini jahonga mashhur qilgan uning besh dostonni o'z ichiga olgan "Xamsa"si bo'ldi. Bu dostonlar – "Maxzan ul-asror" ("Sirlar xazinasasi"), "Xusrav va Shirin", "Layli va Majnun", "Haft paykar" ("Yetti go'zal" va "Iskandarnoma"dan iborat. Abdurahmon Jomiy ta'biri b-n aytganda, shoirning "Xamsa"da "qo'lga kiritgan nazokati va latofati hech kimga muyassar bo'lmagan, balki, umuman, odamzot qudratidan tashqari". N.G. esa "ul nazmlar agarchi zohir yuzidin afsonadur, ammo haqiqat yuzidin haqoyiq kashfi va maorif bayonig'a bahonadur", deb ta'riflaydi.

N.G.ning she'rlar devoni bizgacha yetib kelmagan. Shoirning lirik she'rlari turli bayoz va to'plamlardan topib, jamlangan.

XV asrda N.G.ning lirik she'rlari keng o'quvchilar ommasiga ma'lum bo'lmagan bo'lsa kerakki, N. N.G.ni masnaviy ustasi sifatida baholagani holda, lirik shoir sifatida tilga olmay-

di. “M.Q.”dagi shoirlar tasnifotida ham uning nomini uchratmaymiz. Lekin “X.” dostonlaridan barchasining muqaddima qismida va “S.I.” xotimasida N. N.G.ni ustoz shoir sifatida madh etib, uning she’riy mahorati va badiiy balog’atini ta’rif-tavsif qiladi. Chunonchi, “H.A.”da N.G.ga alohida bob bag’ishlab, uni, jumladan, quyidagi so’zlar b-n ta’riflaydi:

*Ganja quyoshiki ko’targach alam,
Ayladi so’z mamlakatin yakqalam...*

*Ko’p kishi ham qildi tatabbu’ havas,
Sarv-u gul o’trusig’a kelturdi xas...*

“F.Sh.” dostonida ham N.G. va Dehlaviyga alohida bob bag’ishlaydi. Jumladan, N.G. – fil, o’zini – pashshaga o’xshatib, “X.” yaratishda uning ruhidan madad so’raydi:

*Emas oson bu maydon ichra turmoq,
Nizomiy panjasig’a panja urmoq.*

“L.M.”da bu ta’riflarni quyidagicha davom ettiradi:

*Nazm ahlining afsah ul-kalomi,
So’z durrig’a muntazim Nizomiy.*

“S.S.”da yozadi:

*Qoyili xushkalomi zebogo’y –
Kim, bu maydon elidin eltti go’y.*

“S.I.”da:

*Tutub ganji bu charxi nuh toqni,
Nechukkim, quyosh nuri ofoqni.*

*Bu yanglig’ki ganji maoniy to’kub,
Jahon ahlig’a jovidoniy to’kub.*

Doston nihoyasida shoir bir tush ko’rgani va N.G. uni “X.” yozganini qo’llab, muborakbod etganini yozadi.

“N.M.”da uni shayxlar qatorida zikr etadi: “Alarg’a zohiriy ulumi va rasmiy istilohotdin bahrai tamom bor ermish. Ammo barchadin ilik tortib, Haq subhonahu taolog’a yuz kelturubdurlar... Umri garonmoyani avvaldin oxirg’acha qanoat-u taqvo va uzlat-u inzivo bila o’tkaribdurlar va hargiz soyir shuarodek hirs-u havo g’alabasidin dunyo arbobig’a iltijo qilmaydurlar, balki ro’zgor salotini alar mulozamatig’a tabarruk tilarlar erkondur... Alarning besh masnaviysiki, “Panj ganj”ga mashhurdir. Ko’praki salotin istid’osi bila voqe’ bo’lubdur. Bu umidvorlig’ bilaki, alarning nazm vositasi bila bularning otlari ro’zgor sahifasida qolgay... Mashhur mundoqdurki, alar suluk ayyomida qirq arba’in chiqaribdurlar va to’rt arba’inni bir daraxt ustida chiqaribdurlar. Har oyina bu nav’ mufrit riyozatlar tortmag’uncha bu nav’ besh ganjki, alarg’a nasib bo’lurdurki, ko’p ab’yoti alfoz jazolatidin va ma’noyu tarkib salosatidin desa bo’lurki, e’joz sarhadiga yetibdur, kishining ilkiga kirmak imkon emas”.

N.dan tortib barcha o’zbek shoirlari N.G.ni o’zlariga ustoz deb bilishgan. N.G. nomi va uning “Xamsa”si o’zbek kitobxonlariga o’rta asrlardan buyon ma’lum. XIV asr o’rtalarida Qutb Xorazmiy “Xusrav va Shirin” dostonini ona tilimizga tarjima qilgan. Haydar Xorazmiy shoirning “Maxzan ul-asror” asariga javoban “Gulshan ul-asror” dostonini bitadi. Zabardast shoir va mutarjim Ogahiy “Haft paykar”ni nasriy tarjima qiladi.

Ad.: Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброр. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011; Низомии Ганжави. Куллиёт. Дар панж жилд. – Душанбе, 1982; Гулшани адаб. Намунаҳои назм иборат аз панж жилд. – Душанбе, 1975; Низомий Ганжавий. Гулдаста. – Т., 1947; Низомий шеърятидан. – Т., 1983; Инжулар уммони. – Т., 1989; Лайли ва Мажнун. – Техрон, 2005; Хусрав ва Ширин. – Техрон, 2005; Иқболнома. – Т., 2009; Низомий Ганжавий. Рубоийлар // Донишмандлар тухфаси. – Т., 2009; Абдурахмон Жомий. Баҳористон. – Т., 1997; Бертельс Е.Э. Избранные труды. Ни-

зами и Фузули. – М., 1962; Энциклопедияи адабиёт ва санъати тожик. Жилди 2. – Душанбе, 1989; Эркинов С., Фанихонов М. Низомий Ганжавий. – Т., 1992; Ҳомидий Ҳ. Кўҳна Шарқ даргалари. – Т., 1999; Очилов Э. Булбулни мот айлаган шоир // Барҳаёт сиймолар. – Т., 2012.

E.O.

NIZOMULMULK (Хожа Низомулмулк Хафифӣ, 1498-й.да қатл қилинган) – Сulton Husayn Boyqaroning vaziri. 1472-й.да shu mansabga tayinlangan. Majdiddin devon noibi boʻlgan vaqtda N. b-n uning orasida ziddiyat yuzaga kelgan. N. Hoja Afzal b-n birga Majdiddinga qarshi ish olib borgan va uning mansabidan boʻshatilishiga erishgan. Shundan soʻng to 1487-й.gacha vazirlik va devon ishlari N. va Hoja Afzal qoʻlida boʻlgan. Lekin N. Astrobodga joʻnatilgandan soʻng Majdiddin yana oʻz mansabiga tiklangan. Bu vaqtda N. Majdiddin b-n kelishib olgan va uning qoʻl ostida ishlagan. Majdiddin ikkinchi marta chetlatilgandan soʻng N. bosh vazir etib tayinlangan. Bosh vazirlik faoliyati davomida u Navoiy boshliq ilgʻor kuchlar b-n qarama-qarshi pozitsiyada turgan. Navoiyning mamlakatda tinchlik va osoyishtalik oʻrnatish, shu jumladan, Husayn Boyqaroning oʻgʻli Badiuzzamon b-n yarashtirish yoʻlidagi faoliyatiga xalaqit berishga uringan. Yosh, begunoh Moʻmin mirzoning oʻldirilishida ham uning qoʻli boʻlgan (1497). Navoiy N.ning kirdikorlariga chek qoʻyishga intilgan, oʻzining mamlakatda tinchlik oʻrnatishga qaratilgan faoliyatini davom ettirgan. Bu Navoiy u-n oson boʻlmagan, chunki N. Xadichabegim b-n til biriktirib olgan va malika unga homiylik koʻrsatar edi. Shunga qaramay, Navoiy oʻziga xos qatʼiyat va sabot b-n davlatdagi sogʻlom kuchlarga tayangan holda kurashni davom ettirgan. N.ning qilmishlari va fitnalari oxir-oqibatda uning boshiga yetgan va u jazoga tortilib, qatl qilingan (1498). Uning oʻrniga esa Navoiy b-n hamfikir boʻlgan Hoja Afzal tayinlangan. Navoiyning quyidagi qitʼasi N.ning hibsga olinishi va soʻroq qilinishi voqealariga bagʻishlangan:

*Sohibi aʼzam Nizomulmulk, chunkim boʻldi azal,
Hajvlar qildi Utorud charxi kajraftorni,*

*Chun havodis tunbodi esdi, barbod ayladi,
Yoʻqki muhr-u daftar-u zelucha, yoʻq-u borni.*

*Band-u tutqunluq bas ermas erdikim, bemorligʻ
Bir yoʻli soldi ayoqdin ul faqiri zorni.*

*Keltururlar soʻrgʻoli devongʻa oni xojalar,
Voqean, bu navʻ soʻrgʻay doʻstlar bemorni.*

“M.N.”da Navoiy N.ning oʻgʻli Hoja Kamoliddin Husayn haqida maʼlumot beradi va shu munosabat b-n N. haqida ham mulohaza yuritib, oʻsha paytda uning eʼtibori va martabasi qanchalik baland boʻlganligini koʻrsatuvchi soʻzlarni bitadi: “Otasining taayyun va ishtihori burungʻi Nizomulmulkdin ortugʻroq boʻlmasa, oʻksuk kam emas. Eʼtibor yuzidin aning bila teng bor edi. Ammo mansab yuzidin orti, nechukkim ul vazir erdi, bu vazorat mansabin tay qildi va holo ashrafi oliy martabasida mutamakkindur”. Bu oʻrinda Navoiy “burungʻi Nizomulmulk” deganda mashhur tarixiy shaxs, XI asrda yashagan davlat arbobi, saljuqiylarning mashhur vaziri, “Siyosatnoma” asarining muallifi N.ni nazarda tutadi va N.ning mavqeyini uning mavqeyi b-n qiyoslaydi.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. Т.АТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. Т.АТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар. – Т., 2011; Хондамир. Ҳабиб ус-сияр. – Т., 2011; Навоий замондошлари хотирасида. – Т., 1985.

Q.E.

NIZORIY ABDURAHIM (1770–1848) – qashqarlik uygʻur shoiri, xattot, tarjimon. U Qashqar hokimi Zuhriddinbek saroyida bosh mirza sifatida faoliyat yuritgan. Maktab va madrasalar u-n Hofiz va N. asarlari asosida darsliklar tuzgan (1805). N.ning 40 dan ortiq gʻazallariga

muxammas bog‘lagan. Jumladan, N.ning “Sabukruh soqiy, fano jomi tutqil / Ki, o‘zluk yukidin garonborlarbiz” baytiga “Ayo, charxi zolim, jafoni unutqil, / Zamona vafo qilki, bizni ovutqil, / Xaloyiq ishidin ko‘ngulni sovutqil, / Sabukruh soqiy, fano jomi tutqil / Ki, o‘zluk yukidin garonborlarbiz” shaklida taxmis bog‘lagan. N.A. uyg‘ur adabiyotida ilk bora to‘qqizta doston yaratgan. Hokim Zuhridinbek buyurtmasiga ko‘ra Nizoriy Navruzoxun Ziyoyi va Turdushoxun G‘aribiy b-n birgalikda N. “X.”siga nazira tarzida “G‘ariblar hikoyati” – “Muhabbat dostonlari” (1841–1844) nomli dostonlar, g‘azal, muxammas va hikoyatlar, jami 18 ming baytdan iborat asar yaratganlar. Xususan, “Xamsa”ga izdoshlik tariqasida “Farhod va Shirin”, “Layli va Majnun”, “Shoh Bahrom va Dilorom” dostonlarini bitgan. “G‘ariblar hikoyati”ning bir nusxasi XXR, Urumchi shahar, tarixiy yodgorliklar muzeyida (№93), yana biri Sankt-Peterburg qo‘lyozmalar bo‘limida (№ S165) saqlanadi. Xattot sifatida N. kulliyotini (O‘zR FASHI №136), Umar Xayyom, Hofiz, Bedil she‘rlarini ko‘chirgan, “Shohnoma”, “Ming bir kecha”ning 370 dan ortiq hikoyatini uyg‘ur tiliga tarjima qilgan.

Ad.: Алишер Навоий. Хамса. ТАТ. 10 жилдлик, 6-8-жилдлар. – Т., 2011; Рўзиева Д. Алишер Навоий традициялари Абдурахим Низорий ижодида (ўзбек-уйғур адабий алоқаларига доир). Филол.фан.ном. дисс. – Т., 1974; Рўзиева Д. Алишер Навоий ва Абдурахим Низорий. – Т., 2016.

O.T.

NIKITSKIY Mixail – turkolog, n.shunos. 1855-y.da Sankt-Peterburg universiteti tarkibidagi Sharqshunoslik bo‘limi maxsus qaror b-n Sharqshunoslik fakultetiga o‘zgaradi. N. asarlari o‘quv rejasiga kiritilib o‘qitila boshlanadi. Bu harakatlarning samarasida anchadan beri shoir ijodini o‘rganayotgan universitet tolibi N.M.ga “Amir Nizomiddin Alisher: davlat arbobi va shoir sifatida” nomli magistrlik dissertatsiyasini yo-

zish topshiriladi. Ko‘p o‘tmay bu tadqiqot yuzaga chiqadi va 1856-y.da Sankt-Peterburg Fanlar akademiyasi nashrida chop etiladi. Keyingi yilda prof. I.Berezin tomonidan ilk bor turkiy adabiyot bo‘yicha darslik yaratiladi va unga N. asarlaridan ham parchalar kiritiladi.

N.M. o‘zigacha Yevropa adabiyotidagi tadqiqotlarni, shuningdek, shoir yashagan yillarga yaqin davrlarda yaratilgan forsiy va turkiy manbalarni sinchiklab o‘rganadi, ulardan unumli foydalanadi va adabiy-ilmiy jamoatchilikni N. ijodining eng muhim qirralari b-n tanishtiradi. N.M. o‘z tadqiqotida rus sharqshunosligida birinchi bo‘lib N.ning serqirra faoliyatini imkon qadar yoritishga harakat qilgan. Bu dissertatsiya ayrim kamchilik va chalkashliklardan xoli bo‘lmasada, keyingi ishlarga asos manba bo‘lib xizmat qilgani hamda rus n.shunosligini boshlab bergani b-n ham alohida qimmat kasb etadi.

Ad.: Никитский М. Эмиръ Низам Эд Динъ АлиШиръ. Государственнолитературном его значении. – Санкт-Петербург, 1856; Березин И. Турецкая хрестоматия. – Казань, 1857.

G.X.

NIMRO‘Z – hozirgi Afg‘onistonning janubiy-g‘arbida joylashgan viloyat. G‘arbda Eron, janubda Tojikiston b-n chegaradosh. Aholisi, asosan, pushtunlar va belujlardan iborat. Oz bo‘lsa-da, o‘zbeklar ham yashaydi. O‘tmishda Zobuliston deb ham atalgan. N. – Alisher Navoiy asarlarida tilga olingan. Ulug‘ shoir N.ni she‘riy misralarda ham ta’rif etgan:

*Ki, anhoridin mulki Zobuliston,
Bo‘lub zeb-u ziynat aro guliston.*

*Safo ichra ko‘zga berib xiraliq,
Hamul mulkdin raf’ etib tiraliq.*

*Yoruq, o‘ylakim mehri getifiruz,
Bu ma’nidin oti kelib Nimro‘z.*

*Bu kishvarda har bir gado Hotame,
Dog'i har sipohi kelib Rustame.*

“M.N.”da Navoiy Ibrohim Muhammad Xalil haqida ma'lumot beradi va uning otasi Xalilbekning uzoq yillar N. va G'aznada hokim bo'lganini qayd etadi: “Ibrohim Muhammad Xalil – Muhammad Xalilning o'g'lidir va Xalilbek yillar Nimro'z mulkidin G'azna navahiysigacha hukumat qildikim, ba'zi vaqtda hech podshohqa tobe' ham emas erdi va bu Ibrohimning yaxshi ta'bi bor...”.

Ad.: Алишер Навоий. Садди Искандарий. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Абдураззоқ Самарқандий. Матлаъи саъдайн ва мажмаъи баҳрайн. – Т., 1969.

Q.E.

NISO – Antik davr va o'rta asrlarning yirik shaharlaridan biri bo'lib, qadimgi davrlarda Parfiya podshohligining poytaxti bo'lgan. Xurosonning shimoliy qismida, hozirgi Turkmaniston hududida joylashgan bo'lib, bugungi kunda xarobalari saqlanib qolgan. XV asrning 80-yillaridan boshlab temuriylar davlati tarkibiga kirib, o'zining muayyan ahamiyatini saqlab turgan.

N. shahri Navoiy asarlarida “Naso” deb atalgan. “T.M.A.”da ushbu shahar tarixiga oid ma'lumotlar mavjud. Navoiyning fikricha, N. shahri kayoniylar sulolasidan bo'lgan Ajam hukmdori Gushtosb zamonida bunyod etilgan. Shuningdek, shoir N. Gushtosbning nevarasi Bahman tomonidan barpo qilingan, degan ma'lumotni ham keltiradi. Navoiy “N.M.” tazkirasida Abulabbos Nisoiy, Abu Bakr Javzaqiy, Abu Muhriz Sheroziy, Abulqosim Muqriy singari karomatli shayxlardan so'z yuritganda, N.ni tilga olgan. Jumladan, Abu Ja'far Muhammad b. Ali Nisoviy ismli to'rtinchi tabaqa vakilini N.ning ajilla, ya'ni muhtaram, ulug' mashoyixlaridan edi, deydi. Bobo Ali Mast Nisoiy fiqrasida N.ning

eski qo'rg'oni haqida ham aytib o'tadi. Hozirgi arxeologik tadqiqotlar ikki – Eski va Yangi N. mavjud bo'lganini tasdiqlaydi. Shuningdek, Navoiy yuqorida tilga olingan avliyo zikrida u b-n Husayn Boyqaro o'rtasidagi muloqot va shayxning karomatidan hikoya qilgan. Shuningdek, yana bir fiqrada Navoiy Sayyid Muhammad Madaniy himmati b-n N.da tarqalgan vabo daf' bo'lgani hamda Husayn Boyqaroga ko'p iltifotlar qilganini yozadi. Navoiy pir Mira Nisoburiy haqida so'zlarkan, uni ulug' so'fiy va malomatiy, deb ta'riflab, N.ga borganda, uning atrofida ko'plab muridlar yig'ilgani xabarini beradi.

N. shahrining Navoiyning tazkira va tarixiy asarlarida mashhur shayx, Eron podshohlari b-n bog'liq holda o'nlab o'rnlarda zikr etilishi, mazkur shaharning sharafli, madaniy-tarixiy ahamiyatga ega markaz bo'lganidan dalolatdir.

Ad.: Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Тарихи мудуки Ажам. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; ЎзМЭ. 6-жилд. – Т., 2003; Кошеленко Г. А., Культура Парфии. – М., 1966; Пугаченкова Г. А. Искусство Туркменистана. – М., 1967.

Q.E., S.O'

“**NISOBI NAVOIY**” – lug'at. Ma'lumki, N. forsiyzabon xalqlarning ham diqqatini o'ziga tortgan. Shu sababli N. asarlari bo'yicha bir qancha turkiy-forsiy lug'atlar paydo bo'lgan. Ana shu turkumdagi lug'atlardan biri “N.N” nomli 76 misrali she'riy lug'at bo'lib, N.ning 1571-y.da ko'chirilgan “X.” asarining 202 b – 203 a – 203 b varaqlari hoshiyasiga noma'lum shaxs tomonidan yozilgan. Yozuv xususiyatlariga qaraganda, bu she'riy lug'at doston ko'chirilib bo'lganidan ancha keyin bitilgan. Matn mazmunidan uning tugallanmaganligi ma'lum bo'ladi. Unda N. asarlarida uchragan eski o'zbek tilidagi so'zlarning forsiy variantlari she'riy yo'l b-n izohlangan. M-n:

*Telba – devona-yu chuchuk – shirin,
Tustog‘on – ast kosayi chubin.*

*Tegra – atrof; g‘amz – nodoniy,
Meng – xol ast; oynak – peshoniy.*

*Sharmro – nom chun uyot omad,
Boz ma‘ni zud – bot omad.*

*Qo‘rg‘on – qal‘avu ilik – shud dast,
Biyik – omad balandu quyi – past.*

*O‘ro? – qavom shud; singil – hohar
Yosh – shud bachau yotlig‘ – duxtar.*

*Qayn – shukufa ast; qo‘zg‘olon – g‘avg‘o,
Ulku – bongi sag ast; dodan – ado.*

*Ad.: Алишер Навоий. Хамса. ТАТ. 10
жилдлик, 6-8-жилдлар. – Т., 2011; Умаров Э.
Навоий асарига шеърлий лугат // Адабий ме-
рос. – Т., 1973. №3.*

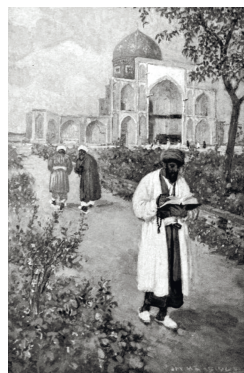
E.U.

NISH – ari va chayonning nayzasi yoki tikan, tikanning uchi. Mumtoz adabiyotda N. azob-mashaqqat va ninani ham bildiradi. Navoiy she‘riyatida ham ana shunday ma‘nolarda qo‘llangan. M-n:

*Firoq nishlari, vahki, yana rahm etmay,
Nafas-nafas nega majruh ichimga sonchilasiz?*

*Ad.: Алишер Навоий. Фаройиб ус-сизар.
ТАТ. 10 жилдлик, 1-жилд. – Т., 2011.*

V.R.

NISHOPUR – Xurosonning qadimiy shaharlaridan. Eramizning uchinchi asrida paydo bo‘lgan, deb hisoblanadi. O‘rta asrlarda yirik madaniyat markazlaridan biri bo‘lgan va bu yerdan ko‘plab olimlar, shoirlar yetishib chiqqan. O‘zining bu mavqeyini shahar temuriylar

davrda ham saqlagan. N. Navoiy asarlarida ham tilga olinadi. “T.M.A”da shaharning tarixiga oid ma‘lumotlar mavjud. Navoiyning fikricha, N. peshdodiyalar sulolasidan bo‘lgan shoh Tahmuras tomonidan bunyod etilgan. Lekin ko‘p o‘tmay vayron bo‘lgan. Shaharning keyingi obodonligini Navoiy sosoniy hukmdorlardan Shopur binni Ardasher faoliyati b-n bog‘laydi. Bu haqda Shopur zikrida shunday deyilgan: “Va aning osoridin Xurosonda Nishopurdurkim, ani Tahmuras bunyod qilib erdi, tuganmasdin burun buzuqluqqa yuz qo‘ydi. Ani Shopur yangi boshtin shatranj bisoti vaz‘i bila obodon qildi”. Navoiy N.da bo‘lgan, u yerdagi adabiy hayotni, shoirlarni yaxshi bilgan va ular haqida o‘z tazkirasida ma‘lumot bergan. Mavlono Kanbariy, Mavlono Ziyoiy, Mavlono Siymiy, Mavlono Nuriy kabilar shular jumlasidandir. Buyuk shoir shaharning obod bo‘lishiga ham katta hissa qo‘shgan. U N. atrofidagi Dizobod degan joyda rabot qurdirgan. Manbalarda Navoiyning 902 hijriy (melodiy 1496–1497-yy.) yilda N.ga tashrif buyurgani qayd etilgan. Bu yerda u ko‘plab buyuk kishilarning maqbaralarini ziyorat qilgan va shu asnodan ularning ko‘pchiligi buzilib ketayotganini ko‘rgan va qaytadan ta‘mirlab obod qilishga buyruq bergan. O‘sha vaqtda Shayx Farididdin Attor mozori ham obod qilingan va mozar boshida honaqoh barpo etilgan.

*Ad.: Алишер Навоий. Тарихи мулки
Ажам. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011;
Фийёсиддин Хондамир. Макорим ул-ахлоқ. – Т.,
2015; ЎЗМЭ. 6-жилд. – Т., 2003.*

Q.E.

NISHOTIY (Taxallusi; ismi: Muhammadniyoz) (XVIII asr, Xiva) – shoir. Xiva maktab va madrasalarida tahsil olgan. XVIII asrning 40–60-yy.da hukmdorlar uy-joyini tortib olgach, Buxoroga ketib qolgan, lekin bu yerda ham hayoti ko'ngildagiday kechmagan. Bizgacha uning 38 g'azali, 14 muxammasi, bittadan musaddas va qasidasi, "Husn va Dil" dostoni yetib kelgan. "Qushlar munozarasi" nomli mo'jaz dostoni ham bor, asosan, Navoiy va Fuzuliy ta'sirida ijod qilgan. Navoiyning bir necha g'azallariga tatabu' qilgan, qator g'azallariga taxmis bog'lagan, ulug' shoir ta'siri va ilhomida bayt-u misralar bitgan. N.ning 14 muxammasidan 13 tasi Navoiy g'azallariga bog'langan. Shundan shoirning o'zining buyuk salafiga qanchalik sidq-u ixlosi borligini bilish mumkin. Bu muxammaslarda u she'riyat sultoni "panjasiga panja urib, qalami kuchini ko'rsatishga intilgan. Jumladan, Navoiyning "Bulbul bahor faslida gul-u gulzordan mahrum bo'lganidek, men ham navbahor ayyomida diyor-u yorsiz qoldim", – mazmunidagi matla' b-n boshlanadigan mashhur g'azalini "O'shal chiroyli xirom aylaydigan sarvday mahbuba jamolidan yiroq tushib, xokiy tanim g'uborga aylanib, quyunday to'zib ketdi; bu dunyoda menday baxtdan mosuvo yana bir kishi bo'lmasa kerak; qurigan daraxtning na mevasi, na bargi bo'ladi" kabi bayt mazmunini yanada kengaytiradi va teranlashtiradi, misralar b-n boyitadi:

*Bo'ldi xoki tan quyun ul sarvi xushraftorsiz,
Bo'lmag'ay olamda mendek baxti barxurdorsiz,
Bir qurug'on naxldekkim, bo'lsa barg-u borsiz,
Navbahor ayyomi bo'lmish – men diyor-u yorsiz,
Bulbul o'lg'ondek bahor fasli gul-u gulzorsiz.*

Bu muxammas shoirning tug'ilgan yurtidan judo tushib, Buxoroda sarson-sargardon yurgan paytlarida yozilgan bo'lishi, ehtimol.

N. Navoiy g'azallarida keng qo'llaniladigan quyun, novak (kiprik o'qi) kabi timsollar asosida ham bir qator baytlar ijod qiladi. M-n:

*Garchi o'lturding meni, novaklaringdin
jong'a ham
Lutf qil bir o'q – yashil tuslug' kamoning
sdaqasi, –*

bayti Navoiyning ma'shuqa kiprigining o'qlari oshiq jarohatlariga malham ekanligi haqidagi misralariga hamohang jaranglaydi.

"Husn va Dil" dostoni ham "X." dostonlarining ilhombaxsh ta'siridan xoli emas.

Ad.: Алишер Навоий. Хамса. ТАТ. 10 жилдлик, 6-8-жилдлар. – Т., 2011; Нишотий. Танланган асарлар. – Т., 1960; Нишотий. Хусн ва Дил. Лирика. – Т., 1967; Абдуллаев В. Хоксор ва Нишотий. – Т., 1960; Қосимова М. Муҳаммадниёз Нишотий. – Т., 1987.

E.O.

NIYAT – biror narsani maqsad qilish, qasd, jazm, orzu-umid. Hadislardan birida – "Amallar niyatiga ko'radir", deyilsa boshqa bir hadisda "Mo'minning niyati amalidan afzaldir", deyiladi. Shuning u-n ham musulmon Sharqida biror ish qilishdan oldin yaxshi N. qilish muhim sanaladi. Navoiy asarlarida ish va N. birligi, niyatning muhimligi ayrim misollardan ayon bo'ladi. Shoir "N.M." asarida shayxlarning N.ga ahamiyat berganligini ularning ayrim so'zlari orqali ko'rsatib o'tadi. "...chun bu niyat bila xilvatqa kirdim, xilvat tamom muyassar bo'lmadi va chiqdim..". "...Shayx manga boqdi va dediki, kirgil, niyatni durust qilding". Shohning taqdiriga podsholik yozilgan bo'lsa, doim darveshlikni (so'fiylikni) orzu qilsa ham shohligicha qoladi.

*Shohg'a shahlig' musallamdur, agar
bo'lg'ay mudom,
Shohlig' tarkin qilib, darvesh o'lur niyat anga.*

Navoiy ofiyat kunjini, osoyishtalikni istaydi, lekin zamona tashvishlari tufayli uni topolmaydi, hamma ishi barbod bo'ladi. Koshki, ko'nglimdan bu N. o'tmasa edi, deb afsus chekadi.

*Ofiyat kunjin, dedim, istay buzuldum bir yo'li,
Ko'nglum ichra kechmagay erdi bu niyat koski.
Toki bayram shomi savm ahli talab qilg'ay hilol,
Ro'za niyat aylamay qilmaq may ichmak niyatin.*

Ad.: Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Амаллар ниятга боғлиқдир. – Т., 2015.

S.R.

“NIHONIY IGNA SANCHAR YORLAR-DIN...” – N.ning “B.V.” devoniga kiritilgan qit’asi:

*Nihoniy igna sanchar yorlardin,
Aduvash novakafganlar ko'p ortuq.
Munofiqsheva zolim do'stlardin,
Muxoliftab' dushmanlar ko'p ortuq.*

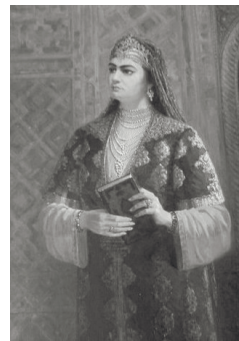
Do'st – ko'ngil uyining obodligi. Do'st siyomosida jahonning eng ulug' quvonchlaridan biri aks etadi. Lekin bu gaplar chin do'stlikka tegishli. Haqiqiy do'stlikni donishmandlar ikki vujudagi bitta qalb, deyishgan. O'rtada e'tiqod va maslak birligi bo'lmasa, do'stlik yo'q. Odamni odamga yaqinlashtiradigan xislatlar ko'p. Nodoni nodonga nima yaqin qiladi? Gumrohlik. Jaholat. “Jaholat deb o'qumagan, hech narsaga tushunmaydurgan nodonlikni aytilur”, – deydi Abdulla Avloniy. – Jaholat insoniyatning eng zo'r dushmani va yomon xulqlarning boshlig'idur. Yomon xulqlarning topishuvi hamma payt yovuzlik va pastkashlik ravnaqiga xizmat qiladi. Mana shuning u-n olomon o'rtasidagi do'stlikdan ehtiyot zarurdir.

Do'stlikning uzilmas rishtalari: mehr, imon, diyonat va vijdon uyg'unligi. Ammo uning halqalari – Vatan tuyg'usi va xalq ishqidir. Vatan erki va xalq istiqboli dardida o'rtangan kurashchan yuraklar topishuvigina oqibatli va do'stlikda ajralmasdir. Bunday holatda riyokorlik qilib bo'lmaydi. Xiyonat o'z vijdongingga xiyonatga aylanadi. Ammo hayot shafqatsiz. U negadir tom ma'nodagi yor-u birodarliqdan qizg'anadi. Do'st

timsolida ko'pincha e'tiqodi sust, makkor kimsalarni kishiga ro'baro' etib qo'yadi. N. bizga tanitib ketgan “nihoni igna sanchar yorlar” ham ayni shu toifa kimsalardandir. Ular go'yo zohirdan sadoqatli do'st. Lekin ichdan dushman. Buni sir tutmoq u-n turlanib, riyo yo'lkalaridan munofqlik ko'chalariga chopib yashashadi. N. bunday “do'st”dan oshkora o'q uzuvchi dushmani ko'p afzal bil, deyдилar. Dushman o'z nomi b-n dushman. Uning butun qilmishi kishini hushyorlikka, qarshi choralar ko'rishga undab turadi. Maqsadi buzuq munofiq “rafiq” esa sizni g'afatda qoldiradi. Undan zulm kutilmaydi. Biroq u kutilmagan joy va xayolga kelmagan tomonlardan jabr-u jaf o'tkazadi. Bu yomon, albatta. Xullas, “nihoni igna sanchar” “do'st”lardan qancha tez uzoqlashilsa, o'shancha yaxshi va foydalidir.

Ad.: Алишер Навоий. Бадоеъ ул-васат. ТАТ. 10 жилдлик, 3-жилд. – Т., 2011.

I.H.

NODIRA (1792, Andijon – 1842, Qo'qon) – shoira, davlat arbobi. Andijon hokimi Rahmonqulibiy xonadonida dunyoga keladi. Onasi Oyshabegim ham ma'rifatli ayol bo'lgan. U otinbibilar qo'lida savod chiqaradi. Yoshligidan adabiyotga mehr qo'yib, Sa'diy, Hofiz, Jomiy, Lutfiy, Alisher Navoiy, Fuzuliy, Bedil asarlarini sevib mutolaa qiladi (keyinchalik u forsiy she'rlarida Kamol Xo'jandiy va Qosim Anvor nomlarini ham hurmat b-n tilga oladi). O'tkir zehni, go'zal xulqi, tengsiz husni b-n tanilgan qizga o'sha davrda Marg'ilon hokimi bo'lib turgan Umarxon g'oyibona oshiq bo'lib, 1807-y. da unga uylanadi. Ular aslida qarindosh bo'lib, Rahmonqulibiy Umarxonning tog'asi edi. Ular Sultonmahmudxon va Muhammadalixon ismli 2 farzand ko'rishadi.

Qo'qon xonligidagi ziddiyatlar tufayli akasi Olimxon o'ldirilgach, Umarxon taxtga o'ti-

radi. N.ning shundan keyingi hayoti Qo‘qon b-n bog‘liq. 1822-y.da Umarxonning bevaqt vafotidan keyin 14 yashar o‘g‘li Muhammadalixon uning o‘rnini egallaydi. Amir Nasrullo 1842-y.da Qo‘qonga qo‘shin tortib, N.ni ikki o‘g‘li, 14 yoshli nabirasi Muhammada-minxon, kelinlari va yaqin mahramlari b-n birga qatl ettiradi.

Qo‘qon adabiy muhitining aksar namoyandalari kabi N. u-n ham Navoiy ijod yo‘lidagi ma‘naviy rahnamo edi. U so‘z saltanati sultonining “Aylab”, “Aylagach”, “Oqibat”, “Subh”, “Shayx”, “Qildi yor”, “Ixtisos”, “Etgudek”, “Aylaram”, “O‘lmasun”, “Kelmadi”, “Tutay”, “Xallos”, “Yetti firoq”, “Ham” radifli ko‘plab g‘azallariga tatabbu‘ qilgan, “Ko‘ngul jon birla bo‘ldi hamrahing, men dard ila turdum” misrasi b-n boshlanadigan g‘azaliga taxmis bog‘lagan, navoiyona uslubda talay she‘rlar bitgan, o‘z manzularida ustoz shoirning fikrlarini rivojlantirib, tashbehlarining yangi qirralarini ochgan.

Suyukli yori Amir Umarxondan erta judo bo‘lgan N. asosan, Navoiyning ayriliq mavzusidagi g‘azallariga tatabbu‘ qiladi, taxmis bog‘laydi. Jumladan, muxammasida shunday misralarni o‘qiyamiz:

*Vido‘ingni qilurda kuydi jonim xayrbodidin,
Falak saqfi qorardi dudi ohimni midodidin,
Jahon zulmatsaroyi dudi ohim imtidodidin,
Nishondur tiyra bo‘lg‘on axtari baxtim
savodidin,
Tuganlarkim, firoqing o‘tidin g‘am shomi
kuydur dum.*

Navoiy aytadiki: “G‘am tunida firog‘ing o‘tidan kuyib paydo bo‘lgan dog‘lar qora bo‘lgan baxtim yulduzining qoraligidan nishondir”. N. tomonidan qo‘shilgan misralar esa ana shu qayg‘uli holatning izohi bo‘lib xizmat qiladi: “Sen b-n vidolashayotgan paytda bir umrga xayrlashish alamidan jonim kuydi. Ohim tutuning qorasidan, hatto falak tomi xira tortdi. Mening oxiri ko‘rinmaydigan muttasil ohim tu-

tundan jahon ham qora zulmat ichida qoldi”. Navoiyning ayriliq alami mavzusidagi bayti N.ning hayot hamrohidan ajralganligi o‘z ifodasini topgan mungli misralari b-n qo‘shilib, hijron g‘ami tasviriga bag‘ishlangan qayg‘uli bir bandga aylangan.

N. Navoiyning ramali musammani maqsur (foilotun foilotun foilotun foilun) vaznida yozilgan 7 baytli “Yor” radifli g‘azaliga ayni vaznda “Qildi yor” radifi b-n tatabbu‘ qiladi. Aslida bu ibora Navoiy g‘azalining ilk misrasida mavjud. Tatabbu‘ ham 7 bayt hajmida:

Navoiy:

*Voy, yuz ming voykim, tarki muhabbat qildi yor,
Bilmayin qoldim men-u qilmay xabar ayrildi yor.*

N.:

*Voykim, o‘z yoridin qat‘i muhabbat qildi yor,
Bir yo‘li tarki vafo birla muruvvat qildi yor.*

Radif yangilangani, qofiya tizimi o‘zgarganining o‘zi tatabbu‘ning o‘ziga xos ohoridan darak beradi. Ayni paytda mavzu talqinida boshqa o‘zaro o‘xshashliklarni ko‘rmaymiz. Bu hol xalaf shoirning salaf shoir ta‘sirida, uning g‘azalidan ilhomlanib yangi g‘azal ijod qilganligidan dalolat beradi.

Navoiy g‘azallariga tatabbu‘ qilish, taxmislar bog‘lashdan tashqari, N. buyuk salafi uslubida qator she‘r va baytlar ijod qilgan, ularda ustozining u yoki bu fikrini davom ettirgan, tashbehlarining yangi qirralarini ochgan, tasvirlarini yangi chizgilar b-n boyitgan. M-n, bu dunyodan vafo izlab ovora bo‘lmaki, hayot bo‘stoni bunday gulni ko‘rgan emas mazmunidagi baytlar Navoiy ijodida ko‘p uchrashi ma‘lum. N.ning “Ey dil, vafo rangi-yu muhabbat giyohidan umid qilmaki, dunyo bo‘stoni bu rang-u bo‘yni hali hech kishiga ko‘rsatgan emas” mazmunidagi:

*Vafo rangi, muhabbat nakhatin ko‘z tutmag‘il,
ey dil,
Bu rang-u bo‘y ko‘rguzmas kishiga dahr
bo‘stoni, –*

bayti Navoiyning “Muruvvat rangi-yu insof isini eldan tama qilmaki, bu olam gulistonida bunday rang-u bo‘ylik gul” mazmunidagi quyidagi misralari ta’sirida yaratilgani shubhasiz:

*Muruvvat rangi-yu insof isi ko‘z tutmag‘il eldin,
Bu rang-u bo‘ylik gul yo‘q chu olam
gulistonida.*

Navoiyning “Bu olam uyini afsus-nadomat bilan tark etmay desang, kamol kasb et, chunki kamolotga erishmay dunyodan o‘tish hammomga kirib poklanmay chiqishga o‘xshaydi” mazmunidagi mashhur qit‘asi bor. Chunki bu dunyoda yashashdan maqsad xulqni go‘zallashtirish, ko‘ngilni poklash, ruhni yuksaltirish, ma’rifatli bo‘lish, komillikka erishishdan iborat. O‘ziga yuklangan bu vazifani ado etmagan kishi dunyoga behuda kelib-ketganday gap. Bu hol xuddi poklanish maqsadida hammomga borib, undan poklanmay chiqishga o‘xshaydi:

*Kamol et kasbkim, olam uyidin
Sanga farz o‘limg‘ay g‘amnok chiqmoq.*

*Jahondin notamom o‘tmak biaynih,
Erur hammomdin nopok chiqmoq.*

Quyidagi baytida N. jahonning o‘zini muazzam bir hammomga nisbat berib, “Bu dunyo hammomiga kirganlar oqibat yo poklanib chiqadi, yo bulg‘anib” deya, bu fikrni ochiq aytadi:

*Jahon hammomig‘a kirganlar oxir,
Mutahhar chiqqusidur yo mulavvas.*

Turkiy devoni tadqiqi N.ning o‘zbek tilidagi ijodida, asosan, Navoiydan ta’sirlanganini ko‘rsatadi. Shoiraning biror she’ri u yoki bu darajada Navoiy ta’siridan xoli emas. Navoiyning N.raga ta’siri faqatgina tatabbu’ va muxammaslari yoki navoiyona she’r-u baytlari qiyosi misolida tekshirishning o‘zi kifoya emas, bu ta’sir izlari va qirralarini Navoiyning umumijodi miqyosida

tekshirish kerak bo‘ladi. Chunki shoira ijodida ulug‘ shoir adabiy merosining bir butun ta’sirini kuzatamiz.

Agarda Amiriy N.ga she’riyat alifbosini o‘rgatgan bo‘lsa, Navoiy unga mahorat sabog‘ini berib, ijodning katta yo‘liga olib chiqdi deyishimiz mumkin. Navoiy Amiriyning ham sevgan shoirlaridan bo‘lib, u buyuk salafining ko‘plab g‘azallariga tatabbu’ qilib, 24 ta g‘azaliga taxmis bog‘lagan. Binobarin, Navoiy merosi Amiriy ijodi u-n ham o‘ziga xos ta’sir manbai va mahorat maktabi bo‘lgan. Bundan shunday xulosa chiqarish mumkinki, Navoiyning N. ijodiga ta’siri ikkiyoqlama bo‘lgan: bevosita va bilvosita, ya’ni o‘zi va Amiriy orqali. Chunki ilk saboqni Amiriydan olgan N. bir umr sevimli yorining devonlarini qo‘lidan qo‘ymagan, ayni paytda Navoiy asarlari mutolaasini ham kanda qilmagan.

Ad.: Нодира. Девон. – Т., 1963: Нодира-Комила. Девон. – Т., 2001; Нодира. Тушумда кўрсам эди. – Т., 2015; Алишер Навоий. ТАТ. 10 жилдлик. – Т., 2011; Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. – Т., 2002; Қодирова М. Нодира // Ўзбек адабиёти тарихи. 5 жилдлик, 4-жилд. – Т., 1978; Очилов Э. Нодира ва Навоий // “Алишер Навоийнинг жаҳон адабиётида тутган ўрни” мавзусидаги республика илмий-амалий анжумани материаллари. – Т., 2022.

Z.Q., E.O.

NOZMEHR (Mehrnnoz) – muazzam “X.”, aniqrog‘i, “S.I.” dostonidagi qahramonning ismi. Asarda tasvirlanishicha, N. Iskandarga bo‘ysunishni istamagan Kashmir hukmdori Mallu ibn Mabokning go‘zallikda tengsiz qizi. Iskandar b-n jangda Mallu ibn Mabok mag‘lub bo‘ladi. Yarador qiyofada Iskandarning oldiga keladi va kechirim so‘raydi. Iskandar Malluning uzrini qabul qiladi. Ko‘p fursat o‘tmay, Mallu vafot etadi. Iskandar uning vasiyatiga ko‘ra, qizi N.ga uylanadi, Malluning o‘g‘li Feruzni

esa Kashmir yurtiga podsho etib tayinlaydi. N. nafaqat go‘zallikda, balki tafakkur bobida ham barkamol edi. U b-n suhbatlashib, Iskandarning ko‘ngli bahra topardi. Bu haqda Navoiy shunday yozadi:

*Yana Nozmehr o‘lg‘ay oromi ruh
Ki, topqay muloqotidin kom ruh.*

Dostonning LVI bobida Iskandar va N.ning to‘y tasviri nihoyatda san‘atkorlik va ko‘tarinki ruh b-n badiiy ifoda topgan.

Ad.: Алишер Навоий. Садду Искандарий. ТАТ. 10 жылдлик, 8-жылд. – Т., 2011.

M.A.

NOLA – forsiy so‘z bo‘lib, g‘am-alam, hasrat-u xusrinni, yolvorish, o‘tinish, iltijoni ifodalovchi mungli ovo‘z, oshiqning munojoti. N.da ingranish, ezilish ma‘nolari o‘ta kuchli, oshiqning ushbu holatini yanada bo‘rttirish u-n nola ko‘pincha faryod, fig‘on, zor, girya so‘zlari b-n birga keladi:

*Oz-ozg‘ina bergan soyi gul atri nasim,
Bulbuldek ishim nolavu faryod o‘lg‘on.*

N., ayniqsa, zor so‘zi b-n qo‘llanganda, shiddatli sevgi, ishqni axtarish ma‘nolarini beradi.

Ta‘kidlash joizki, Navoiyning N.ga mazhar bo‘lgan makoni ko‘ngildir. Shu bois N. tasviri berilgan baytlarda ko‘ngil kalimasi uchraydi:

*Nolani har nechakim eldin nihon aylar ko‘ngul,
Seni sog‘ing‘och, yana bexud fig‘on
aylar ko‘ngul.*

N. mashoyixlar saharda qiladigan Allohga iltijo ekan, Navoiy devonida ham shu mazmunda bitilgan baytlar ko‘plab uchraydi:

*Navoyiyo, kecha-kunduz xat-u yuzini tilab,
Shabona navha bila nolayi sahar toptim.*

Aslida navha so‘zi ham N. ma‘nosini beradi. Shoir bu so‘zlarning ma‘no noziklarini e‘tiborga olgan holda qalb holatlarini ifoda etadi. Nola qiluvchi sifatida ko‘ngildan so‘ng eng ko‘p bulbul va nay obrazlari tilga olinadi:

*Oz-ozg‘ina bergan soyi gul atri nasim,
Bulbuldek ishim nolavu faryod o‘lg‘on.*

N. so‘zi b-n asosdosh nolon va nolanda so‘zlari nola qiluvchi ma‘nosini anglatadi:

*Zaif jismni to tig‘i yordi – nolonmen,
Nechaki chiqmas uni, necha chok bo‘lsa qamish.*

Navoiy g‘azallari maqta‘sida uchrovchi N. shoirning holatini, uning shaxsiyatini gavdalan-tiradi. Navoiy N.si pinhon ekanligi ta‘kidlanadi. Ruhni yangi mayga o‘xshatib, nolasining pinhon ekanligiga urg‘u beradi.

*La‘li hajrida Navoiy qoni qaynar demangiz,
Yangi maydek ruhidurkim, nolayi pinhoni bor.*

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жылдлик, 1-4-жылдлар. – Т., 2011.

Z.R.

NOMIY (t.y. va v.y.n., Iroq) – shoir. Iroqning Shamoxani qishlog‘idan bo‘lib, ilm tahsili u-n Hirotga kelgan. Jomiy va Navoiy adabiy maktabidan bahramand bo‘lgan. Kitob ko‘chirish b-n faqirona tirikchilik o‘tkazgan. G‘azal va qit‘a yozishda mashhur bo‘lgan. Xalqona ohangdagi sodda til va ravon uslubdagi she‘rlaridan namunalar turli tazkira va bayozlarda keltirilgan. M-n:

*Zoti man majmo‘ayi fazl-u kamoli olam ast,
Gar xaridore naboshad, az kujo Nomiyy shavam?
Kull giri xub medonam vale kulli kujost,
Kay Alishere biyoyad, to ki man Jomiy shavam?*

Tarj.: Men dunyodagi insonga xos barcha fazl-u kamol sohibi bo‘laman. Lekin xaridorim

bo'lmagach, qanday qilib Nomiy bo'lay (nomim chiqsin)? Men komil insonlarga munosib bo'lishni juda yaxshi bilaman, lekin qo'limdan tutib, qo'llab-quvvatlaydigan bir komil zot qani? Mening Jomiy maqomiga ko'tarilishim uchun N.dek homiy zot topilarmikan?

Ad.: Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Ҷилд 2. – Душанбе, 1989.

E.O., Sh.R.

NOMIY SABZAVORIY (XV asr) – shoir. Jomiy va Navoiyning zamondoshlaridan bo'lib, yaxshi tab'i bor edi. Ko'plab she'rlar yozgan. Qasida, g'azal, ruboiy, qit'a kabi janrlarda mahorat b-n qalam tebratgan. Xoqoniy Shirvoniyning mashhur qasidalaridan biriga javob yozgan. Insho va xattotlikda ham mohir bo'lgan. Navoiy, Xoja Dehdor, Shayx Abdullo Devona kabi zamona fozillari b-n yaqin munosabatda edi. Jumladan, quyidagi matla'ni Xoja Dehdorga bag'ishlagan:

*Lofad ba xatat nofa zihi besar-u poyi,
G'ammozi siyah botini mo dar ba xatoyi.*

Tarj.: Bu qanday adabsizlikki, mushk sening xating b-n o'xshashlik da'vosini qiladi. Bu borada bizning g'iybat-u tuhmatga to'la qora ko'nglimiz yanglishgan ko'rinadi.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 ҷилдлик, 9-ҷилд. – Т., 2011; Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Ҷилд 2. – Душанбе, 1989.

E.O.

NOSIR BUXORIY (1300, Buxoro – 1371, Tehron) – forsiygo'y shoir. Shohdarvesh va Darvesh Nosir nomlari b-n mashhur bo'lgan. Buxoroda tahsil olib, Xuroson, Ozarbayjon va Iroqqa safar qilgan. Taniqli fors-tojik shoiri Salmon Sovajiy b-n do'stona munosabatda bo'lgan. Tazkiralarda ularning o'zaro mushoiralari keltiriladi. Hofiz Sheroziyga ergashib, iroqiy uslubda

g'azallar bitgan. Tojikiston Respublikasi Fanlar akademiyasi Abdug'ani Mirzoyev nomidagi Sharqshunoslik institutida shoir kulliyotining mukammal nusxasi saqlanadi. U taxminan 7 ming bayt hajmidagi qasida-yu g'azallar hamda orifona mazmundagi "Hidoyatnoma" masnaviy-sini o'z ichiga oladi.

N. esa "M.Q." asarida uni she'rlarida majoziy yo'nalish ustun bo'lgan shoirlar jumlasiga kiritadi. S.Qurbonovning yozishicha, uning "ijodida dunyo go'zalligi ilohiy husnning in'ikosi yoki soyasi sifatida talqin etiladi" va u "vahdat ul-vujud" falsafiy oqimi pozitsiyasida mahkam turadi. Uning u-n olam va odam, ya'ni ruh va jism, vujud va ma'ni birgadir".

S.Qurbonov, S.S.Buxoriy kabi olimlar N.B. hayoti va ijodi bo'yicha tadqiqotlar olib borganlar. S.Vohidov shoir g'azallaridan, E.Ochilov ruboiylaridan namunalar tarjima qilgan.

Ad.: Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. ТАТ. 10 ҷилдлик, 9-ҷилд. – Т., 2011; Давлатшоҳ Самарқандий. Шоирлар бўстони. – Т., 1981; Фаҳриддин Али Сафий. Латофатнома (Латойиф ут-тавойиф); Ҳоҷи Сотимхон Ҳоҷа Инъом тарж. – Т., 1996; Қурбонов С. Замонасининг фозил фарзанди // "Сино" журнали, 25-сон (2007, Баҳор); Абдурахмони Жомий. Баҳористон; Бухорий С.С. Икки юз етмиш етти пир. Бухоро, 2006; Носир Бухорий. Рубоийлар // Донишмандлар туҳфаси. – Т., 2009.

E.O.

NOSIR XISRAV (to'liq ismi Abumuiniddin Nosir Xisrav al-Qubodiyoniy (1004, Qubodiyon – 1088, Badaxshon) – mashhur fors-tojik shoiri, adibi, mutafakkiri. O'ziga to'q xonadonda dunyoga kelib, boshlang'ich ma'lumotni o'z qishlog'ida oladi. Keyin ilmini kamolga yetkazish u-n Marv va Balx madrasalarida tahsilni

davom ettiradi. Matematika, astronomiya, falsafa, tarix, adabiyot, kalom, musiqa, geografiya, tib va boshqa fanlarda o‘z davrining yagonasi bo‘lgan qomusiy olim bo‘lib yetishadi. She‘rlaridan birida uning o‘zi bu dunyoda men ozmi-ko‘pmi egallamagan ilm qolgan emas, deb e’tirof etadi. Bir muddat naqqoshlik ham qilgan. U Ibn Sino, Forobiy asarlarini chuqur o‘zlashtirgan, Suqrot, Aflotun, Arastu kabi qadim dunyo faylasuflari ta’limotidan ham xabardor bo‘lgan.

N.X. Mahmud G‘aznaviy va uning o‘g‘li Mas‘ud saroyida mirzalik qilgan, soliq mahkamasini boshqargan. Saljuqiy hukmdorlardan birining saroyida ham bir muddat ishlagan. U 40 yoshida safarga otlanib, yetti yil (1045–1052) davomida Eron, Ozarbayjon, Armaniston, Suriya, Misr, Arabiston, Iroq mamlakatlarini kezi chiqadi. Sayohatlari vaqtida adolatli hukmdorlar tufayli osoyishta va farovon shaharlarni ko‘rgan N.X. keyinchalik o‘z asarlari orqali odil podshoh g‘oyasini ilgari suradi. Abulhasan Xaraqoniy suhbatiga yetishgan. Bir muddat uning xonaqohida yashab, riyozat chekadi va botinini poklash b-n mashg‘ul bo‘ladi.

N.X. maqbarasi shimoliy Afg‘onistondagi Ko‘kcha daryosining o‘ng qirg‘og‘ida – tog‘ tepasida joylashgan Hazrat Sayyid qishlog‘ida. Ulug‘ shoir va mutafakkir maqbarasi asrlar davomida ziyoratgohlardan biri bo‘lib, mahalliy aholi tomonidan “Mozori Shoh Nosir” deb ataladi. Tojikistondagi ko‘plab maktab, ko‘cha, mahalla va jamoa xo‘jaliklari buyuk alomma nomi b-n yuritiladi. “Safarnoma”, “Zod ul-musofirin” (“Musofirlarning yo‘l ozuqalari”), “Vajhi din” (“Din chehrasi”), “Saodatnoma”, “Ro‘shnoyinoma” (Ma‘rifat kitobi), “Xon ul-ixvon” (“Do‘stlar dasturxon”), “Bo‘ston ul-uqul” (“Aqllar bo‘stoni”), “Dalil ul-mutahayyirin” (“Hayratda qolganlar dalili”), “Jome‘ ul-hikmatayn” (“Hikmatlar yig‘indisi”), “Risola dar javobi 99 savoli falsafiy” (“99 falsafiy savolga javob risolasi”), “Kushoyish va rahoyish” (“Baxt va najot”) kabi ko‘plab she‘riy va nasriy asarlar yaratgan. U fors-tojik va arab til-

larida ikki devon ham tartib bergan bo‘lib, arab tilidagi devonining taqdiri hozirgacha noma‘lum. Shoirning qasida, g‘azal, qit‘a va ruboiylarni o‘z ichiga olgan 12 ming misradan iborat forsiy devoni esa Eronda bir necha marta chop etilgan.

Abdurahmon Jomiy ta‘biri b-n aytganda, “she‘r san‘atida mohir va hikmat ilmida komil” bo‘lgan N.X. hayoti va ijodi asrlar davomida o‘zbek xalqi orasida ham mashhur bo‘lgan. Shoir-olimlarimiz uning asarlaridan bahramand bo‘lganlar, ta’sirlanganlar, unga o‘z munosabatlarini bildirganlar. Chunonchi, N. “N.M.”da u haqda yozadi: “Bag‘oyat murtoz kishi ermish. Ko‘histon ahli boshtin-ayoq oning murididurlar va Shoh Nosir Xisrav bila ta‘bir qilurlar. Zohir ulumin xeyli ko‘rgan ermish va botin ilmin dag‘i riyozat jihatidan hosil qilg‘ondur, ammo bu toifaning (ya‘ni tasavvuf ahlining – E.O.) aning mazhabida ta‘nlari bor va bu ta‘n go‘yo “Ro‘shnoyinoma”sida mazkur bo‘lg‘on abyoti jihatidindurki, hukm mazhabi ravishida voqe‘ bo‘lubdur”.

N.X. asarlari dunyoning ko‘plab tillariga tarjima qilingan. O‘zbekchaga uning bir qator she‘rlari, “Saodatnoma” masnaviysidan parchalar va “Safarnoma” asari G‘.Karim tomonidan o‘g‘irilgan.

Ad.: Аlisher Navoiy. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Абдурахмон Жомий. Баҳористон (Ш.Шомухамедов тарж.). – Т., 1997; Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Жилд 2. – Душанбе, 1989; Бертельс Е.Э. Насир-и Хосрав и исмаилизм. – М., 1959; Давлатшоҳ Самарқандий. Шоирлар бӯстони. – Т., 1981; Очилов Э. Носир Хисрав // Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 6-жилд. – Т., 2003; Девони Носир Хисрав. – Техрон, 1367 (х.-ш.); Носир Хисрав. Худо билан мунозара (Муинзода тарж.) // Тафаккур мевалари. – Т., 1960; “Саодатнома”дан (Ш.Шомухамедов тарж.) // Инжулар уммони. – Т., 1988; Носир Хисрав. Гулчине аз девони ашъор. – С., 1957; Носир Хисрав. Са-

фарнома. – Т., 2003; Носир Хисрав. Рубоийлар // Донишмандлар тухфаси. – Т., 2009.

E.O.

NOSIROV Abdulla – (1899–1987, – Toshkent) manbashunos, tarjimon va mohir bibliograf olim. U otasi sahhof Muhammad Nosir va bobosi Ali Muhammaddan boshlang'ich ta'lim va sahhoflikni o'rganadi. N.A. Toshkentdagi Ko'kaldosh va Beklarbegi madrasasida ta'lim olish jarayonida mudarris, shoir va xattot Sirojiddin Maxdum Sidqiy Mirzohid o'g'li Xondaliqiy usozligida xattotlik san'atini va arab, fors tillarini o'rganadi. Uning toshkentlik tarixchi Muhammadsolih Qoraxo'ja o'g'lining "Tarixi jadidayi Toshkand" nomli qo'lyozma asarini, Abdulla Qodiriyning iltimosiga ko'ra, "O'tgan kunlar" romanini chiroyli nasta'liq xatida ko'chirgan. N.A. sharqning 241 olimi haqida hikoya qiluvchi "Blikot" (1920) va o'zbek xalq topishmoqlarini 600 tasini to'plagan (bu ikki asar ShQM. O'zR FAShIda saqlanmoqda.), "Beruniy O'rta Osiyoning buyuk olimi" (1950), "O'rta Osiyolik qirq olim" (1961), "Toshkent tarixida ba'zi siymolar" (1983), "Forobiy va uning falsafiy asarlari" (1963), "Alisher Navoiy qo'lyozma asarlari katalogi" (1970), "Ali" (1964), va "Ahmad Farg'oniy" (1968) kabi risola va kitoblar mualliflaridan biri. Shuningdek, N.A. qo'lyozma manbalardan Al-Xorazmiy, Forobiy, Ibn Sino, Beruniy, N. va boshqa shu kabi olim va shoirlarning hayoti va ijodiga hamda madaniyat tariximizga oid 13 ming varaqni tashkil etgan, 128 jildlik bibliografiya va ko'rsatkichlar tuzgan.

Ad.: Носиров А. Алишер Навоий қўлёзма асарлари каталоги. – Т., 1970.

Muh.A.

NOSIROV Is'hoq (1947) – f.f.n., dotsent. 1980-y. "Majolis un-nafois leksikasi" mavzusida nomzodlik dissertatsiyasini yoqlagan. Olim tazkirada 2450 ot, 380 sifat, 200 fe'l, 80 ravish, 40 olmosh, 25 son, 20 bog'lovchi ishlatilganini

aniqlagan. Asardagi so'zlar geneologik jihatdan uch qatlamdan iborat ekanligi ko'rsatilgan: 1. Turkiy; 2. Arabiy 3. Forsiy. Turkiy so'zlar 21 mavzu guruhiga bo'lib o'rganilgan: 1. Qonqardoshlik atamalari: aka, ota; 2. Tana a'zolari: bosh, oyoq, qo'l; 3. Harbiy terminlar: tavochi, yurush; 4. Kiyim-kechak nomlari: bo'rk, etak va boshqalar. Olim tillar bo'yicha sinonimlarga e'tibor bergan: o'zbekcha-o'zbekcha: aytmoq-demoq; forscha-forscha: nola-faryod; arabcha-arabcha: tartib-qoida, g'olib-mag'lub, vasl-hijron kabi antonimlar tahlilga tortilgan. Tazkiradagi adabiyot, san'atga oid so'zlar fors, din va davlat boshqaruviga oid so'zlar arab tiliga xosligi ko'rsatilgan. Ayrim turkiy so'zlarning o'zbek shevarlarida ishlatilishiga e'tibor bergan. Bo'rk Forishda, itmoq fe'li Qashqadaryoda, eltmoq Qo'qonda ishlatilishi ko'rsatilgan.

Ad.: Алишер Навоий. Маҷолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Лексика "Маҷолис ан-нафоис" Алишера Навои. Автореф.дисс. канд. филол. наук. – Т., 1982.

E.U.

NOSIRXOJA VALADI MANSURXOJA – shoir va yozuvchi (XVIII asr oxiri XIX asr boshlari). Xorazmda yashab ijod etgan. Hayoti va ijodiy faoliyati haqida aniq ma'lumotlar mavjud emas. N.V.M. N.ning "X." dostonlaridan ijodiy foydalanib, "Layli va Majnun" dostoni xalq variantini yaratgan. O'z davrida bu qissa xalq orasida juda mashhur bo'lgan. Buxoro va Xorazm xattotlari tomonidan qayta-qayta ko'chirilib, ijodiy o'zgartirishlar kiritilishi natijasida qissaning turli variantlari paydo bo'lgan. O'zR FAShI va Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyida qissaning bir qancha qo'lyozma nusxalari mavjud. Qissa nasr va nazm aralash xalq kitobi uslubida ijod etilgan. Undagi arab podshohi Sayyid bani Omariyning farzandga zorligi, Qaysning tug'ilishi, maktabga borishi, Laylini uchratishi va butun asar to'qimasidagi voqealar rivoji "Layli va Majnun" syujetlari yo'nalishida davom

etadi. Muallif qissaning badiiy til xususiyatlarini kuchaytirish, unga ko‘tarinki ruh bag‘ishlash maqsadida Majnunning bolaligiga g‘ayritabiiy xislatlarni yuklaydi. N. dostonida Laylining enagasi ularga sirdosh, ko‘makchi vazifasini bajarasa, qissada maktabdagi ustozni asar oxirigacha sevishganlarning sirdoshi, maslahatchisi sifatida ishtirok etadi. Asar Layli va Majnun vafot etishi, Munkar-Nakirning she‘riy yo‘sindagi savol-javobi va qahramonlarning jannatga yo‘l olishi b-n yakun topgan. Nasriy matnlar orasida berib borilgan g‘azallar qahramon ruhiyatini ochib berish, qissaning jozibador bo‘lishini ta‘minlagan.

Ad.: Алишер Навоий. Лайли ва Мажнун. ТАТ. 10 жилдлик, 7-жилд. – Т., 2011; Носирхожа валади Мансурхожа. Лайли ва Мажнун. (Наирга тайёрловчи К.Жўраев). 2014.

O.T.

NOQIS (taxallusi; asl ismi-sharifi Abdulqodir Muhammadshokir o‘g‘li) (1860–1929, Kattaqo‘rg‘on) – shoir. Kattaqo‘rg‘ondagi Naqibxo‘ja va Buxorodagi Turg‘unjon va Mirarab madrasalarida tahsil olgan. 1895-y.da Kattaqo‘rg‘onga qaytib, Naqibxo‘ja madrasasida mudarrislik qilgan, dehqonchilik b-n shug‘ullangan. Sa‘diy, Jomiy, Navoiy, Fuzuliy kabi so‘z san‘atkorlarini o‘ziga ustoz bilib, ulardan mahorat sabog‘ini o‘rgangan, g‘azallariga tatabbu‘lar yozgan, taxmislar bog‘lagan. Ayniqsa, Muqimiy ijodidan ilhomlanib, g‘azallariga muxammaslar bitgan. 1880-y.dayoq iste‘dodli shoir sifatida tanilgan. Zullisonayn shoir bo‘lib, forsiyda ham qalam tebratgan. 1905-y. dan e‘tiboran she‘rlarida ijtimoiy ruh kuchaygan. Jamiyatdagi qoloqlik, nodonlik, adolatsizliklarni tanqid qilib, erk va ma‘rifatni ulug‘lab, she‘rlar yozgan. Ijod namunalari ko‘plab bayozlarga kiritilgan (“Bayozi Mahdiy”, “Armug‘oni Xislat”, “Bayozi Miriy”, “Bayozi Jo‘rabek”, “Vasilayi jonon” va h.k.). “Devoni Noqis” O‘zR FA Sharqshunoslik institutida (inv. № 97), “Bayozi Noqis” Tojikiston FA sharqshunoslik institutida (inv. № 1005) saqlanadi. G‘azal va muxammas-

lari hofizlar tomonidan kuyga solinib, ijro etilgan (M-n, “Hajringda dard-u g‘am b-n hasratda dog‘-man...”). XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Buxoroda yaratilgan tazkiralarda N. ijodiga yuqori baho berilgan.

Navoiyning qator g‘azallariga taxmis bog‘lagan. Jumladan, “Yuzung yonidakim bosh chekti har yondin muattar xat” misrasi b-n boshlanadigan g‘azaliga bog‘lagan taxmisidan bir band keltiramiz:

*Karam bazmini har dam manga mu‘tod etsang,
ey soqiy,
Xarob o‘lg‘an ko‘ngul mulkini obod etsang,
ey soqiy,
Agar bir may sunubon xotirim shod etsang,
ey soqiy,
Mani maxmurlig‘ ranjiddin ozod etsang,
ey soqiy,
Yozarman garchi ilkim titramakdin kelsa
abtar xat.*

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар. – Т., 2011; Ноқис. Ҳазаллар // Асрлар нидоси. – Т., 1982; Орзибеков Р. Абдулқодир Ноқис // XIX аср ўзбек адабиётига доир материаллар. – Самарқанд, 1985.

E.O.

NURMUHAMMAD IBN MUS‘HAFQULI XALIFA – shariat olimi, fozil va mudarris kishi bo‘lgan. Nasta‘liq xatini yaxshi va chiroyli yozgan. “L.T.” va “M.Q.”ni Samarqandda 1234/1818–19-yy.da kitobat qilgan. Toshkent: O‘zR FASHI. Inv. № 1071. 111 varaq. Yirik nasta‘liq xat.

Ad.: Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Ҳақимов М. Алишер Навоий асарларини кўчирган хаттотлар. –Т.,1991. Собрание восточных рукописей академии наук Узбекистан. VII. – Т., 1964.

Muh.A.

NURSAIDBEK (Amir Nursaid) (o'limi 1468, Marv) – oliynasab turkiy beklardan. Otasi Shohmalikbek Amir Temurning lashkarboshilaridan bo'lib, Shohrux mirzo hukmronligi davrida Ulug'bekning amir ul-umarosi (1409–1411), so'ngra Xorazm hokimi (1411–1426) bo'lgan. N. ham otasi singari temuriy hukmdorlarga xizmat qilgan. Ulug'bekning nabirasi Jo'gi mirzo (Abdullatifning o'g'li) Sulton Abusaidga qarshi chiqqanda N. uni qo'llab-quvvatlagan. Ular Turkiston, Toshkent, Sayram va Shohruxiyani egallab, Samarqandga hujum qilganlar. Sulton Abusaid Xurosondan ularga qarshi qo'shin tortib kelgan. Jo'gi mirzo va N. chekinib Shohruxiyaga qal'asida mustahkamlanib olganlar. Abusaid mirzo Shohruxiyani to'rt oy qamal qilgan. Oxiri Xoja Ahror vositachiligida sulh tuzilgan va qal'adagilar taslim bo'lganlar. N. afv etilib, Sulton Abusaid xizmatiga o'tgan.

1468-y.da Husayn Boyqaro Xorazmga hujum qilganda Sulton Abusaid bir nechta beklarni Xorazmni mudofaa qilish u-n yuborgan. Ular orasida Nursaidbek ham bor edi. Bu beklar yetarli qarshilik ko'rsata olmaganlari u-n Sulton Abusaid tomonidan jazoga tortilganlar, shu jumladan, N. Marvga olib kelingan va mol-mulki musodara qilinib qatl etilgan.

Ammo Muhammad Solih otasi – N.ni Marvda Husayn Boyqaro tomonidan qatl etilgani haqida yozadi. Navoiy N.ni yaxshi bilgan va o'z asarlarida u haqda to'xtalib o'tgan. N. ijodkor sifatida “M.N.” tazkirasiga kiritilgan. Bu haqda shunday ma'lumotlar berilgan: “Nursaidbek – xorazmli'gur. Tab'ining ne miqdor quvvat va latofati bor erkanin she'ridin bilsa bo'lur. Bu matla' aningdurkim:

*Moro dar in diyor tuyi dilnavoz-u bas,
Dorem az tu go 'shayi chashme niyoz-u bas.*

Tarj.: Bu diyorda ko'nglimizni oluvchi yolg'iz o'zingsan. Sendan bizga bir qiyo boqishingni o'tinib so'raymiz xolos.

Qabri Marvda Xoja Hamadoniy (q.s.) javori-dadur”. N. haqida Navoiy tazkirasining beshin-

chi majlisida ham ma'lumotlar mavjud. Ushbu majlisga kiritilgan shoir Muhammad Solih zikrida Navoiy uning otasi N. haqida ham ayrim fikrlarni bildirib o'tgan. Ulug' shoirning yozishicha, N. Chorjo'y va Adoq navohiyalarida ham hokimlik qilgan. Shuningdek, Navoiy uning Ulug'bek mirzo, Sulton Abusaid va Jo'gi mirzolar huzurida ulug' bek bo'lganini qayd etgan, shaxsiyati haqida salbiy fikr bildirib: “Ammo bag'oyat badfe'l va badxulq kishi erdi”, – deb yozgan.

N. nomi Alisher Navoiyning “Soqiynoma” asarida ham uchraydi. Ushbu asarning Vafoiyga (Ahmad Hojibekka) bag'ishlangan qismida Navoiy dunyoning o'tkinchiligi, qancha mashhur kishilar olamdan o'tib ketgani haqida mulohaza yuritir ekan, shunday baytlarni bitadi:

*Bilki olamda ne shah qoldi, ne bek,
Shohi mag'furdeg-u beklaridek.*

*Qani Sulton Said-u xayli,
Barchasin yopdi ajalning zayli.*

*Qani Qanbar Ali-yu, qani Mazid?
Qani Sulton-u, qani Nuri Said ?!*

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Абдураззоқ Самарқандий. Матлаъи саъдайн ва мажмайи баҳрайн. 2-жилд. – Т., 2008.

Q.E., E.O.

NUH (a.s.) – Qur'oni Karimda 28 suraning 43 ta oyatida N. (a.s.) ismi va qissasi keltirilgan. Nasabi ba'zi manbalarda Nuh ibn Malik Manusax ibn Idris deb kelsa, ba'zilarida Nuh ibn Lomak ibn Matlushloh ibn Axnux (Idris) deb beriladi. Odam (a.s.)ning vafotlaridan 126 (ba'zi rivoyatlarda 146) yil keyin Babil (Iroq)ning hozirgi Kufa shahri joylashgan yerda dunyoga kelgan.

Navoiyning yozishicha “Nuh ibni Malik ibni Matushlax ibni Idris payg'ambari mursaldur va Najjyulloh aning laqabidur”. Ba'zilar 40 da, ayrimlar 50 yoshdan keyin unga vahiy kelgan de-

yishgan. N. (a.s.) uzoq umr ko'rgan payg'ambarlardan hisoblanadi. Qur'oni Karimda "Nuh" surasi mavjud. N. (a.s.) zamonida buyuk To'fon voqeasi sodir bo'lgan. Navoiyning "M.L." asarida yozilishicha, bugungi bashariyat asli N. (a.s.) ning uch o'g'li – Som, Hom va Yofasning avlodlaridir. Shu sababdan N. (a.s.)ni "Odami soniy" – Ikkinchi Odam ham deyishadi. "Qisasi Rabg'uziy"da uning asl ismi Yashkir ekanligi va "navha birla yig'lamish u-n Nuh atandi" deya keltirilgan. Uning bunday yig'lab iltijo qilishiga esa Iblisning "Sening badduoying tufayli barcha qavming qirilib, do'zaxda menga yo'ldosh bo'ldilar", degan gapi edi. Bu gapni eshitgan N. (a.s.) "Agar sabr qilsam, balki qavmim musulmon bo'larmidi", deya navhalar tortib yig'ladi. N. (a.s.) o'z qavmi ichida uzoq umr ko'rdi, ya'ni, 950 yil yashaydi (Ankabut surasi, 14-oyat).

Kun tug'ardin kun botarg'a Nuh yalavoch da'vati, Ellik o'ksuk ming yil erdi ul risolat muddati.

U turli ilohlarga, butlarga sig'ingan, fitnafasodga berilgan, ayniqsa, bachchavozlikka odatlangan qavmini to'g'ri yo'lga boshlab, Allohdan qo'rqishga, faqat Unga ibodat qilishga da'vat etgan. Lekin qavmi uzoq yillar davomida uning so'ziga kirmay masxara qilgan. Hatto N. (a.s.)ning xotini va Kan'on degan o'g'li ham uning so'ziga kirmagan. Shunda N. (a.s.) Allohdan yordam berishni, kofirlarni jazolashni so'radi (Shuaro surasi, 118-119-oyatlar). Alloh uning iltijosini qabul etib, N. (a.s.)ga kema yasashni va barcha jonivorlardan bir juftdan olib kemaga joylashtirishni buyuradi. Keyin osmondan juda ko'p yomg'ir yog'diradi, yerning hamma tomonidan ham suv chiqartiradi. Osmon suvi b-n yer suvi qo'shilib ulkan to'fon paydo bo'ladi. Navoiy yozishicha, suv avval N. (a.s.) tandiridin qaynab chiqqan va olti oygacha bu hol davom etgan. Tamomi olamni suv bosgan. Kema uch qavat bo'lgan. Birinchi qavatda vahshiy hayvonlar, darrandalar va chorpoylar bo'lgan, ikkinchi qavatda parrandalar, uchinchi

qavatda odamlar joylashgan. To'fonda barcha kofirlar halok bo'lgan, faqat kemadagilar sog' qolgan. To'fon boshlanishidan oldin N. (a.s.) ning Kan'on degan o'g'li kemaga chiqmagan, N. (a.s.)ning otalik mehri qo'zg'ab, o'g'lini kemaga chiqishga undagan. Allohga kufr keltirgan farzand esa, otasiga rad javob aytib, imon keltirishdan bosh tortgan va tog'ga chiqib jon saqlamoqchi bo'lgan, lekin u tezda suvga g'arq bo'lib ketgan. (Hud, 45-47-oyatlar). Suv pasaygandan keyin kema Judiy tog'i ustiga kelib to'xtaydi. Yer to'fon suvini yutib bitirgach, Alloh N. (a.s.)ni kemadan yerga tushishga buyuradi. N. (a.s.) va unga imon keltirgan 80 kishi Musil degan yurt zaminiga tushishgan.

Manbalarning guvohlik berishicha, to'fondan keyin 80 ta kishi qoladi. Biroq, dengiz kasali tufayli mazkur 80 ta kishidan faqatgina N. (a.s.), uning uch o'g'li (Som, Hom va Yofas) va kelinlari tirik qoladi. Keyingi odamzod nasli shulardan tarqagan. Navoiyning ta'kidlashicha, N. (a.s.) Turon zaminni Yofasga, Eronni Somga va Hindistonni Homga beradi. Bu mamlakatlar xalqlari bu uchalasining naslidan tarqalgan. Shuning u-n ham "Yofasni Abut-Turk va Somni Abul-Ajam va Homni Abul-Hind debdurlar". Va Homning rangi qora bo'lgani u-n hind xalqi qoradir. Aytishlaricha, Homning rangi shuning u-n ham qora bo'lganki, N. (a.s.) uxlab qolganida avrati ochilib qolgan va Hom ko'rib kulgan. Yofas va Somlar esa bundan qaytarib, ustini yopib qo'yg'yanlar. N. (a.s.) voqeadan xabardor bo'lib, Homni duoyi bad qilgan. Shuning u-n ham rangi qorayib naslidan payg'ambarlik kesilgan. N. (a.s.) kemaga chiqishda, Odam (a.s.) qabridan suyaklarini olib o'zi b-n kemaga olib kirgan. Kemadan chiqqandan keyin ba'zilarining qavliga ko'ra esa, Madyan yerida, boshqalarning fikriga ko'ra Najafda dafn qilgan deyishadi.

Navoiy she'riyatida N. to'foni, N. umri, N. kemasi, N. qissasi, ikkinchi Odam kabi tushunchalar talmeh sifatida keltiriladi. Shoir N. qissasiga aloqador voqea va timsollardan oshiqning holatlari, ko'z yoshlari, umrning, dunyoning bebaqoligi va h.k.lar haqida ta'sirli baytlar yaratadi.

*Ey ko'ngul, naqdi hayoting qil fano yo'lida sarf,
Hayferur gar bo'lsa umri Nuh uchun sayfalg'udek.*

Yoki:

*Ey ko'ngul, olam buzarda qay biri ortug' ekin,
Nuh to'fonimu ashkim selining tug'yonimu?*

Ad.: Алишер Навоий. *Тарихи анбиё ва хукамо. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд.* – Т., 2011; Носируддин Бурхониддин Рабзузий. *Қиссаси Рабзузий.* – Т., 2009; *Пайгамбарлар тарихи (Исломият тарихи).* – Т., 2014; Муҳаммад Саййид Тантовий. *Пайгамбарлар тарихи (Қуръони Карим қиссалари).* I-II. – Т., 2014; *Қуръон қиссалари// Пайгамбарлар қиссаси.* – Т., 2013.

S.R., E.O.

NO'MON BINNI MANZAR (Munzar) – Arab hukmdorlaridan. Milodiy V asrning I yarmida Yamanda podshohlik qilgan.

Navoiy “T.M.A.” asarining Yazdijird binni Bahrom va Bahrom binni Yazdijurdga bag'ishlangan fasllarida N.B.M.ni tilga olgan. Yazdijird binni Bahrom zikrida Yazdijirdning o'g'il ko'rgani va unga Bahrom deb deb ot qo'ygan hamda uni tarbiya qilish u-n arab podshohi N.B.M.ga topshirgani hikoya qilinadi. N.B.M. Bahromni Kufa shahar yaqinidagi Xiyara degan joyda tarbiyalagan. Bu yer o'zining havosining sofligi b-n mashhur edi. Bahrom binni Yazdijird (Bahrom go'r) zikrida uning otasi Yazdijird vafot etgandan so'ng a'yonlar Ardasher naslidan Kisro degan kishini taxtga o'tqazganliklari, Bahrom bu xabarni eshitgach, N.B.M. b-n birga otasining taxtini egallash maqsadida kelgani haqida ma'lumot beradi.

Ad.: Алишер Навоий. *Сабъаи сайёр. 10 жилдлик, 7-жилд.* – Т., 2011; Алишер Навоий. *Тарихи мулуки Ажам. 10 жилдлик, 9-жилд.* – Т., 2011; *История древнего Востока. Всемирная история.* – Минск, 2008; *История*

древнего мира. Древний Восток. – Минск-Москва, 2000.

Q.E.

NO'SHIRAVON (Anushervon) – Sosoniylar sulolasiga mansub hukmdor. Qadimgi Eron-da 531-y.dan 579-y.gacha hukmronlik qilgan. Yevropa tarixchilari uni Xosrav I deb ataydilar. Sharq tarixnavisligi an'anasida u odil hukmdor sifatida tasvirlanadi. Uning nomi sharq mumtoz badiiy adabiyotida adolat timsoliga aylangan. N. obrazi Navoiy asarlarida ham mavjud. Jumladan, “H.A.”ning 33-bobi N. haqidagi hikoyadan iborat. (Q.: “No'shiravonning hayo bog'ida nargis ko'zidin ko'zining nargisi uyolib, nargis ko'zluk gulruxidin kanor istamay kanora istagani”).

“S.I.” dostonining 14-bobida N. sosoniylar sulolasiga mansub hukmdorlar qatorida No'shiravonni ham tilga oladi va uning taxtga o'tirib, adolat b-n hukmronlik qilganini ta'kidlaydi:

*Chu taxt oldi No'shiravoni Qubod,
Ul etti bino dahr aro adl-u dod.*

Navoiy Anushervon haqida “T.M.A.” asarida ham to'xtalib o'tgan. Asarning ushbu qismi ikki qatlamdan iborat deyish mumkin. Birinchi qatlam N.ning tarixiy shaxs, hukmdor sifatida faoliyatini yoritish, u haqdagi ma'lumotlardan iborat. Bunda Navoiyning yozganlari tarixiy haqiqatga mos keladi. Jumladan, u N.ning hukmdorlik muddati ba'zi manbalarda qirq yil, ba'zilarida qirq yetti yil-u yetti oy deb ko'rsatilganini qayd etadi. Hozirgi ma'lumotlar ikkinchi fikrning to'g'riligini ko'rsatadi. Shuningdek, Navoiy N.ning Mazdak va uning tarafdorlariga qarshi olib borgan kurashi, Rum qaysari (Vizantiya imperatori) b-n nizolashgani va unga qarshi qo'shin tortgani singari ma'lumotlarni ham bayon qiladiki, bular uning tarixiy shaxs, hukmdor sifatidagi faoliyatida chindan ham amalga oshirilgan va tarixiy asosga ega.

Ikkinchi qatlam esa yuqorida aytib o'tilgan N.ning adolat timsoliga aylangan obrazi b-n

bog‘liq. Bu o‘rinda ikki hikoya keltirilgan va har ikkisida ham N. adolatli, dono hukmdor qi-yofasida namoyon bo‘ladi. Birinchisida bir ki-shining boshqa bir odamdan bog‘ sotib olgani va u yerdan xazina topgani, xazinani bog‘ning oldingi egasiga bermoqchi bo‘lgani hikoya qi-linadi. Lekin bog‘ning sobiq egasi uni o‘ziga tegishli emas, deb hisoblaydi va olmaydi. Ular N. huzuriga boradilar va podshoh ularning o‘g‘il-qizlari haqida surishtiradi. Birining o‘g‘li, ikkinchisining qizi borligini bilgach, ularni uylantirib qo‘yish va xazinani ana shu yosh oilaga berish haqida hukm chiqaradi.

Ikkinchi hikoyada bayon qilinishicha, N. yo‘lda ketayotib, bir yerga tushadi va kabob pi-shirishni buyuradi. Ularda tuz yo‘q edi. Podshoh o‘sha atrofda joylashgan qishloqdan tuz keltirishni buyuradi va uni, albatta, pulga sotib olishni tayinlaydi. Uning a‘yonlari “bu tuz hech qancha turmaydi-ku!” – deydilar. N. ularga javoban podshoh arzimagan narsa u-n yomon rasm – odatni qilmasligi kerakligini aytadi va ana shunday kichik arzimas ishlar asta-sekin avj olib ketishi, oqibatda, yomon qoidalar va udumlarning joriy bo‘lishi mumkinligini uqtiradi.

Navoiyning mahorati shundaki, xoh nasriy, xoh she‘riy asarlarida adolat, adl haqida fikr yuritar ekan, talmeh san‘ati yordamida bu obrazga ishora qiladi. N. rahnamoligida faoliyat ko‘rsatgan Hirot saroy kutubxonasida tayyorlangan Ko-shifiyning “Axloqiy Muhsiniy” asarining Adolat bayonida nomli 15-bobida ham N. odil obrazi va u b-n bog‘liq rivoyatlar keltirilgan.

Umuman, Navoiy, bir tomondan, tarixiy shaxs bo‘lgan N. haqidagi ma‘lumotlardan, ikkinchi tomondan, uning sharq adabiyotiga adolat ramziga aylanib ketishi b-n bog‘liq rivoyat va hikoyatlardan yaxshi xabardor bo‘lgan va o‘z asarlarida foydalangan.

Ad.: Аlisher Navoiy. *Хайрат ул-аброр. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд.* – Т., 2011; Аlisher Navoiy. *Садди Искандарий. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд.* – Т., 2011; Аlisher Navoiy. *Тарихи*

мулуки Ажам. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Кошифий. *Ахлоқий Муҳсиний (Яхши хулқлар).* – Т., 2010.

Q.E., B.R.

“NO‘SHIRAVONNING hayo bog‘ida nargis ko‘zidan nargisi uyolib, nargis ko‘zlik guruxidin kanor istamay, kanora istagani” – “H.A.” dostonidagi oltinchi maqolatga ilova sifatida keltirilgan hikoyat. Dostonning mazkur maqolatida N.ning odob, hayo va xoksorlik haqidagi qarashlari o‘z ifodasini topgan. Bobning sarlavhasida shoir adabni baxtiyorlik kaliti, eng ko‘p qadrlanadigan insoniy fazilat, hayo b-n xushtavozelikni odobning asosiy shartlaridan deb ta‘kidlagan. N.ning talqiniga ko‘ra, insonga sharaf keltiruvchi narsa mol-dunyo, mansab yo nasl-nasab emas, balki insonni jamiyatning gul-tojiga aylantiruvchi uning odobidir:

*Elga sharaf bo‘lmadi joh-u nasab,
Lek sharaf keldi hayovu adab.*

Anushervon odil haqidagi hikoyat mana shu fikrlarni xulosalaydi. Unda Anushervonning hali shoh bo‘lmagan paytida bir kanizakka oshiq bo‘lib, bog‘da unga qo‘l uzatgani, ammo ochilgan nargis gulini ko‘rgach, qilmishidan uyalgani tasvirlangan. N. bu orqali hayo va odob shoh-u gado u-n lozim bo‘lgan insoniy fazilat ekanini ta‘kidlagan.

Ad.: Аlisher Navoiy. *Хайрат ул-аброр. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд.* – Т., 2011.

M.A.

OBI HAYOT (f-ar.) – tiriklik suvi, hayot baxsh etuvchi suv, jon suvi, ichganlarga abadiy hayot ulashuvchi ilohiy chashma. Suvi yumshoq va mayin, shuningdek, sovuq, shaffofdek toza va oppoq ekanligi haqida ma'lumot berilgan. Rivoyatlarga ko'ra, Iskandar Zulqarnayn o'z qo'shini b-n kichikroq bir shaharda dam olish maqsadida to'xtabdi. Atrofdagi gap-so'zlarga quloq tutsa, shahardan biroz ilgari yurilgan joyda bir dengiz bor emish. Dengizdan kechib o'tgan kishining 3 oy davom etuvchi zulmat o'lkasiga yetishi va O.H., ya'ni mangu barhayotlik suviga erishishi Iskandarni hayratga solibdi. Qiziqishi ustun kelgan Iskandar vaziri Xizr va Ilyosni o'ziga hamroh qilib, yo'lga chiqibdi. Yo'lni yoritish maqsadida shoh ikkita chiroq (yog'du taratuvchi bayroq – M.A.) olibdi. Ularning birini Xizr va Ilyosga berib, obi hayotni topganda xabarlashish sharti b-n ayrilishibdi. Uzoq kezib yurishlardan so'ng Xizr va Ilyos charchab, bir chashma etagida o'tirib, qorinlarini to'yg'azib olmoqchi bo'lishibdi. Xizr yonidan o'zi b-n olib kelgan pishirilgan baliqlarni chiqaribdi. Chashmada qo'llarini yuvar ekan, bir necha tomchi suv baliqlarga ham tegibdi. Baliqlar shu ondayoq tirilib, suvga sakrab tushgan emish. Xizr tushunibdiki, bu – O.H. suvi. Ilyos ikkalasi suvdan qonib-qonib ichishibdi. Biroq ularga ilohiy bir da'vat etibdiki, chashmaning qudratidan Iskandar sira ham ogoh bo'lmasin. Shu tariqa, O.H. siridan Iskandar xabar topa olmagan ekan. Boshqa bir rivoyatda aytilishicha, Xizr va Ilyos Iskandarga ham bu haqda xabar berish u-n o'rinlaridan qo'zg'aladilar, ammo chashmani takror topishning iloji bo'lmaydi.

Xizr va Ilyos umrboqiylik suvini totgan payg'ambarlar sifatida ulug'lanishi shundan. Qiyomat-

ga qadar Xizr dengizda, Ilyos quruqlikda mushkul vaziyatda qolganlarga hamisha yordam qo'lini cho'zar emish. Ular har yili 6 may kuni Iskandar devori yonida uchrashib, Ka'baga – Haj ziyoratiga yo'l olish oldidan bu yilgi qiladigan ishlarini maslahatlashib olishar ekan. Shuningdek, O.H. haqida ayrim tarixiy manbalarda ham ma'lumotlar uchraydi. Tabariyga ko'ra, u topilgan joy Ozarbayjonning shimoliy hududlarida joylashgan bo'lgan. Ibrohim Haqqul esa O.H. suvi chashmasining manzilini Istanbuldan 6 oylik masofa uzoqlikdagi Shimoliy Qutbda deb ko'rsatadi.

Tiriklik suvi b-n bog'liq xalq inonchlari xalq og'zaki ijodida, chunonchi, "Go'ro'g'li" turkumidagi dostonlarda ham uchraydi. Go'ro'g'li o'zi ovlagan qushni bir ko'lda yuvmoqchi bo'lsa, suv tegishi b-n qush birdan jonlanib, yana uchib ketibdi. Bu haqda Go'ro'g'li otasiga aytib, ko'l turgan yerga qaytib kelsa, u mingta mayda ko'l-maklarga bo'linib ketgan emish.

O.H. tushunchasi mumtoz adabiyotda ham tiriklik suvi, hayvon suvi, obi zindagoniy, Xizr suvi, jon suvi, hayot suvi kabi bir qator sifatlar b-n yuritiladi. Tasavvufda yuqoridagi tushunchalar ilohiy ishq mazmunini ifoda etadi. U murshidi komilning hayvoniy sifatlardan hali to'la uzilmagan sodiq muriddagi chin insoniy tuyg'ularni uyg'otuvchi ilohiy so'zlari hamdir. Shuningdek, O.H. deganda ma'naviy nash'a, ishq va irfon ham ko'zda tutiladi. Mumtoz she'riyatda ma'shuqaning jonbaxsh nafasi, donishmand pining purhikmat so'zlari, nasihati hamda yor b-n suhbat onlari ham O.H. istilohi orqali ifoda etiladi. O.H. ishq va muhabbat chashmasidan qaynab chiqqan haqiqiy visol sharbatiki, undan totgan oshiq abadiy boqiylikka erishadi, degan qarash-

lar ham bo‘lgan. Jumladan, N. she‘riyatida ham O.H. mana shunday mazmunlarni ifoda etadi:

*Bu o‘lganlarga umri Xizr bergay, gar yana nogah,
Masihim obi hayvon yanglig‘ etsa bir guzor anda.*

*Tiyra kulbamga kirib, jono, o‘lumdin ber najot,
Zulmat ichra Xizrg‘a ul nav‘kim obi hayot.*

*Soqiyo, hayvon suyin mamzuj qilsang ichmagay,
Gar Navoiy topmasa may ichra la‘ling javharin.*

*Gar xarobot ichra mumkindur sumurmak
bir qadah,
Xizr agar o‘ltursa borman chashmayi hayvon sari.*

Ad.: Алишер Навоий. Садди Искандарий. Т.АТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Хаққул И. Тасаввуф ва шеърини. – Т., 1991; Комилов Н. Тасаввуф. – Т., 2011; Искандар Пала. Мумтоз шеърини қомусий сўзлиги. – Истанбул, 2004; Деҳхудо. Лугатнома. – Техрон, 1993–1994. Жилди VIII.

М.А.

OGAHIIY (To‘liq ismi: Muhamadrizo Erniyozbek o‘g‘li Ogahiy) (1809–1874, Xiva) – mutafakkir shoir, yetuk muarrix, zabardast mutarjim. Xiva shahri yaqinidagi Qiyot qishlog‘ida mirob xonadonida dunyoga keladi. “Ta‘viz ul-oshiqin”

devoni debochasida ma‘lumot berishicha, yuz urug‘ining nufuzli namoyandalari va yetakchilaridan bo‘lgan ota-bobolari Xorazm xonlarining yuksak martabali amaldorlari sirasigaga kirib, xonlikning oliy mansablaridan biri bo‘lmish miroblikni meros qilib olganlar. Lekin O.ning otasi Erniyozbek ma‘muriy lavozimda ishlamagan. Bu mansab bobosi Avaz mirobdan amakisi – mashhur shoir va muarrix Shermuhammad Munisga o‘tadi. Erniyozbek Munisning kichik

inisi edi. Miroblar mamlakatning sug‘orish tizimi, sug‘orish inshootlarini barpo etish va ta‘mir-lash b-n shug‘ullanibgina qolmay, xonning turli harbiy yurishlari va shikorlarida unga hamrohlik qilishgan. Bosh mirob esa, asosan, xonning yonida yurgan. Uch yoshida otasidan yetim qolgan Muhammad Rizo uning qo‘lida tarbiyalanadi.

Uzoq yillar tinimsiz zahmat chekib, ko‘plab durdona asarlar yaratadi hamda 65 yoshida va-fot etib, o‘zi tug‘ilgan Qiyot qishlog‘ida dafn etiladi.

O.ning nazmiy merosini o‘zida jamlagan “Ta‘viz ul-oshiqin” (“Oshiqlar tumori”) devoni hozirgi hisobga ko‘ra 447 g‘azal, 3 mustazod, 90 muxammas, 5 musaddas, 24 murabba‘, 3 musamman, 4 tarje‘band, 31 qit‘a, 80 ruboiy, 10 tuyuq, 1 mulamma, 4 chiston, 80 muammo, 5 masnaviy, 1 bahri tavitl, 1 musoviy ut-tarafayn, 2 marsiya, 2 fard, 1 soqiynomayi murabba‘, 1 oshiq va ma‘shuq savol javobi, 7 qasida – jami 18 ming misra she‘rni o‘z ichiga oladi. Unga “Ash‘ori forsiy” nomi b-n shoirning forsiy tildagi 1300 misradan ortiq she‘rlari ham ilova qilingan bo‘lib, 24 g‘azal, 5 muxammas, 1 musamman, 1 munojot, 29 ta‘rixdan iborat. Ularning bir qismi taniqli shoir va tarjimon M.Abdulhakim tomonidan o‘zbek tiliga tarjima qilingan.

O. ijodiga N.ning ta‘siri katta. U o‘zining bu buyuk salafidan bir umr o‘rgandi, undan ta‘sirlandi, unga ergashdi, g‘azallariga tatabbu‘lar yozdi, muxammaslar bog‘ladi. Jumladan, shoirning 90 muxammasidan 30 dan ortig‘i N., qolganlari esa Jomiy, Sa‘diy, Fuzuliy, Komron, Amiriy, Bedil, Ravnaq, Munis, G‘oziy, Rojiiy, Feruz va boshqalarning g‘azallariga bog‘langan.

*Ogahiy, kim topqay erdi sozi nazmingdin navo,
Bahra gar yo‘qtur Navoiyning navosidin sango, –*

deb yozadi bu haqda shoirning o‘zi.

N. ijodi O. u-n muazzam ijodiy darsxona, ulkan mahorat maktabi bo‘lgan. U bu maktabda bir umr saboq oldi – qalamini charxladi, mahoratini oshirdi. O. buyuk salafining “Bo‘lma-

sa-bo'lmasun, netay", "O'zgacha", "Maxsus", "Arzimas", "Hanuz", "Yigit", "Ayt", "Aylab", "Ango", "Ollida", "Judo", "Ekin Oyo", "Bo'ldi tut", "Paydo", "Bas", "Xos", "Shart", "Ey ko'ngul" kabi o'nlab g'azallariga shaklan go'zal, badiiy barkamol tatabbu'lar bitgan. U ba'zida ayni vazn, qofiya va radifning o'zida tatabbu' qilsa, ba'zida vaznni, ba'zida qofiya tartibini o'zgartiradi, lekin radif saqlanadi. Bunday ijodiy o'zgarishlar esa g'azallarining o'ziga xosligi va originalligini ta'minlaydi. Jumladan, salafining "bo'lmasa-bo'lmasun, netay" radifli g'azaliga nihoyatda go'zal tatabbu' qilgan. G'azal 7 baytdan iborat bo'lsa, tatabbu' 2 bayt ziyoda, ya'ni – 9 bayt. G'azal ham, tatabbu' ham rajazi musammani matviyi maxbun (muftailun mafoilun muftailun mafoilun (– V V – \ V – V – / – V V – \ V – V –) vaznida. Radif aynan saqlangan. Qofiya tartibi ham bir xil (N.da: chora, shumora, kanora, istixora, nazzora, sharora, oshkora, chora. O.da: kanora, shumora, nazora, chora, sharora, ishora, bora-bora, qora, sitora, kanora). N. g'azalida 7 ta, O.nikida esa 9 ta qofiya qo'lingan. Tatabbu'da g'azaldagi 5 ta qofiya takrorlangan bo'lsa (chora, shumora, kanora, nazzora, sharora), 4 tasi yangi (ishora, bora-bora, qora, sitora). G'azalning ilk misrasida qofiyani boshlab bergan "chora" so'zi oxirgi misrada takrorlangan bo'lsa, tatabbu'ning birinchi qofiyasi bo'lmish "kanora" so'zi ham so'nggi misrada qayta keladi. Aslida g'azalda ham, tatabbu'da ham ilk misra oxirida takrorlanib kelgan va bu ilmi bade'da radd ul-matla' san'ati deb yuritiladi. O'quvchi diqqatini asarda ifodalangan asosiy nuqtaga takror tortishdan iborat mazkur san'at she'r kompozitsiyasida muhim o'rin tutadi. Ko'rinadiki, O. o'z tatabbu'sida hatto mazkur san'atni ham saqlab qolgan.

N.:

*Gar alamimg'a chora yo'q,
bo'lmasa-bo'lmasun, netay,
Gar g'amima shumora yo'q,
bo'lmasa-bo'lmasun, netay.*

O.:

*Ashkima gar kanora yo'q,
bo'lmasa-bo'lmasun, netay,
Ohima ham shumora yo'q,
bo'lmasa-bo'lmasun, netay.*

O.ning N. g'azallariga tatabbu'lari ta'sir va ilhom samarasi bo'lishiga qaramay, ular shunchaki izdoshlik va taqlid doirasida qolib ketmay, ularning har biri o'ziga xos original g'azallar darajasiga ko'tarilgan. Chunki u tatabbu'ni o'zaro ijodiy musobaqa, g'azal muallifi "panjasiga panja" urish deb tushunib, g'azal asosida g'azal yaratishga harakat qilgan va hamisha buning ud-dasidan chiqqan.

O.ning qator she'rlari bevosita emas, bilvosita ta'sir mahsuli. "O't", "Aylab", "Avvalg'idek" radifli, "Xushdur bahor mavsimining ayshi chog'ida", "Navbahor ayyomi har kim bo'lsa aysh-u bog'siz", "Ey xush ul kunlarki, maqsad gavharig'a kon edim", "Bog'i jahonki, xushturur gulshani ayshxonasi" misralari b-n boshlanadigan g'azallari shular jumlasidandir. O.ning N. g'azallariga bog'lagan muxammaslari ulug' shoir g'azallariga bog'langan muxammaslarning badiiy va ma'no jihatdan eng yetuk namunalari hisoblanadi. U buyuk salafining 30 dan ziyod eng mashhur va yetuk g'azallariga taxmis bog'lagan va ijod yo'lidagi ustozlari va rahnamosiga munosib tarzda jo'rovoqlik qila olgan. Bu muxammaslar hammaslak, hamfikr, hamdard ko'ngillarning aks-sadosiga o'xshaydi. Ularning "Shashmaqom" kuylariga solinib, xalq sevgan ashulalarga aylangani va milliy qo'shiqchiligimizning oltin xazinasidan o'rin olgani bejiz emas. Jumladan, N.ning quyidagi mashhur g'azaliga bog'lagan muxammasi ham hofizlar repertuaridan mustahkam joy egallab, "Savti suvora" kuyi b-n Xorazm maqomlari yo'lida ijro etiladi:

*Falakkim yaxshilar bazmida qadrimni
baland etmas,
Dame yo'qkim yomonlar majma'ida
mustamand etmas,*

*Bu hasratdin ko'zum ashki yo'lin bir lahza
band etmas,
Mani man istagan o'z suhbatig'a
arjumand etmas,
Mani istar kishining suhbatin ko'nglum
pisand etmas.*

N.ning hikmatga aylanib ketgan “Men istagan kishi meni o'z suhbatiga munosib ko'rmaydi, meni istagan kishining suhbatini esa men pisand etmayman” mazmunidagi baytiga bog'lagan taxmisida O. gapni uzoqdan boshlab, buning sababini g'addor falakning notantiligi tufayli yaxshilar davrasida qadr topmagani-yu, yomonlar qo'liga muhtoj bo'lgani, ko'zidan yoshi tinmasligining sababi shunda ekanidan so'z ochadi va o'z hasrat-u nadomatlaridan shunday xulosa yasaydi: men istagan meni istamaydi, meni istaganni esa men istamayman.

O. qator she'rlarida N. qalamga olgan mavzularni davom ettirib, ularni rivojlantiradi va yangidan yangi ma'no qirralarini kashf etadi. Ma'lumki, inson o'z tabiatidagi bema'ni orzu-o'ylari, yovuz intilishlari, nojo'ya xatti-harakatlarini jilovlab, ayb-u qusurlarini hammadan yashirib yurishi mumkin, lekin bir kuni u o'zining asl mohiyatini namoyon qiladi. Shundan kelib chiqib, N. o'zining mashhur qit'asida zuvalasiga insoniylik urug'i qo'shib qorilmagan, nojins kimsalarni har qancha tarbiyat qilma, baribir odam bo'lmaydi, degan fikrni bildirgan edi:

*Nokas-u nojins avlodin kishi bo'lsun debon
Chekma mehnatkim, latif o'lmas kasofat olami –
Kim, kuchuk birla xo'tukka necha qilsang tarbiyat,
It bo'lur, dog'i eshak, bo'lmaslar aslo odami.*

Darhaqiqat, odam bolasi tarbiya tufayli ilm-u hunar egallashi, ba'zi yaxshi fazilatlarga ega bo'lishi mumkin, lekin uning tabiatidagi yovuzlik, kin, hasad, baxillik, g'arazgo'ylik, tuhmatchilik, yolg'onchilik kabi tug'ma illatlarni dunyoning jami donishmandlari bir bo'lib tarbiyalasalar ham yo'qotolmaydilar.

O. bu mavzuga qayta-qayta murojaat qilib, uning rang-barang qirralarini har tomonlama keng va chuqur badiiy talqin qiladi. Jumladan, ruboiylaridan birida: “Tabiati tuban kimsa boyqush kabi shum, ya'ni yomonlik manbayi bo'ladi. Bunday yaramas kimsani tarbiya qilishga urinish behuda – bu ish faqat yomonlikka xizmat qilishi mumkin. Chunki zaqqum daraxtini har qancha obi hayot bilan sug'orsang ham oxir-oqibat beradigan mevasi zaqqumdan boshqa narsa bo'lmaydi”, – deb yozadi:

*Badiynat ulus bum kibi shumdurur,
Tarbiyat anga kim etsa mazmumdurur,
Zaqqum niholi ichsa gar obi hayot,
Oxir berajak mevasi zaqqumdurur.*

Bir hadisi sharifda inson fitratining o'zgar-masligi aytilgan. Inson tabiati ustida bosh qotirgan, inson tarbiyasi u-n jon kuydirgan dunyo donishmandlarining aksariyati ham oxir-oqibat insonning tug'ma tabiatini o'zgartirib bo'lmasligi, u “yaratilganicha qolishi” to'g'risidagi xulosani bayon etishgan. O.ning mazkur ruboiysi va uning yaratilishiga bilvosita ta'sir ko'rsatgan N.ning mashhur qit'asi ayni fikrning yorqin dalilidir.

O.ning mana bu ruboiysi ham ayni mavzuda:

*Qilmoq bila parvarish tikan gul bo'lmas,
Ham tarbiyat ila zog' bulbul bo'lmas,
Gar asli yomong'a yaxshiliq ming qilsang,
Yaxshiliq oning niyati bilkull bo'lmas.*

Maz.: Tikanni har qancha mehr berib parvarish qilganing b-n u sira gulga aylanib qolmaydi. Shunga o'xshab, har qancha tarbiya qilgan b-n zog' ham bulbul bo'lmaydi. Asli yomonga ming yaxshilik qilganing b-n uning yovuz niyati hech qachon yaxshilikka evrilmaydi.

Bu ruboiy ikkiyoqlama ta'sir mahsuli: u mazmunan N.ning yuqorida keltirilgan qit'asining bilvosita ta'sirida yaratilgan bo'lsa, shaklan buyuk salafining yana bir mashhur ruboiysi ta'sirida ijod qilingan:

*G'urbatda g'arib shodmon bo'lmas emish,
El anga shafiq-u mehribon bo'lmas emish.
Oltun qafas ichra gar qizil gul butsa,
Bulbulg'a tikandek oshyon bo'lmas emish.*

N. ijodida keng qo'llangan “sing'on safol”, “raz qizi”, “Dallat ul-muhtola”, “soqiyi gulchehra” kabi timsollar ham O. g'azallarida rivojlantirilgani va o'zining yangi qirralari b-n boyitilganini ko'ramiz. M-n, quyidagi baytida shoir alam va hasrat b-n: “Bu dunyo kelinchagi Ogahiyini aldaganidan bildimki, o'sha qiz Dallat ul-muhtola ekan”, – deb yozadi:

*Chun Ogahiyini aldadi bu dahr arusi,
Bildimki, ekan dallayi muhtola hamul qiz.*

Ma'lumki, “F.Sh.” dostonida Farhodni oradan ko'tarish u-n Xisrav va Buzurg Ummid o'y-lab topgan fitna asosida Farhodni makr-tuzog'iga tushirish u-n yollangan Yosuman kampirni N. Dallat ul-muhtola (forscha-arabcha: o'rtağa tushuvchi, hiylagar, makkora xotin; Yosuman) deb ta'riflaydi. Shoirning mubolag'ali uslubiga ko'ra, u makr-u hiylada shunchalik ustamonki, hiylagar falak uni xola, afsona-rivoyatlarda jodugarligi tufayli Dallat ul-muhtola nomini olgan uchiga chiqqan makkora uni ona deb ataydi. Yuzida yuzlab makr chiziqlari yaqqol ko'rinib turgan bu ayolning tilidan umrida bir og'iz chin so'z chiqmagan. U hiyla boshlasa, otaga qizni, onaga o'g'ilni qarshi qilib qo'yadi. Bir so'z b-n yuzlab oilalarni buzib yuborishga qodir. U Farhodni Xisrav Armaniyani olib, Shiringa uylanmoqchi bo'ldi, lekin u sevganiga sadoqat saqlab, o'z joniga qasd qildi deb aldaydi. Shirindan ayru hayotida ma'no ko'rmagan Farhod ham boshini toshlarga urib, o'zini halok etadi. N. “F.Sh.” dostonida haddi a'losida tasvirlagan bu obraz O. baytiga dunyo timsoli o'laroq kirib kelib, o'ziga yangi badiiy vazifa oladi. Boshqacha aytganda, salaf shoir uchiga chiqqan makkor xotin sifatida tasvirlagan Dallat ul-muhtolani xalaf shoir Dunyo timsolidagi gavdalantiradi. Chunki Dallat ul-

muhtolaga xos munofiqlik, muttahamlik, hiylagarlik, yolg'onchilik, buzg'unchilik, fitnakorlik, makkorlik kabi salbiy illatlarni barchasi dunyoda ham mujassam. Shu tariqa, N. qo'llagan obraz O. tomonidan timsolga aylantirilib, ma'no doirasi kengaytiriladi.

Ta'bir joiz bo'lsa, O. N. uslubi asosida o'z uslubini shakllantiradi. Bugina emas. O. ruhiyati N. ruhiyatiga esh, buyuk salafi b-n hammaslak, hamfikir, hamdil shoir. Go'yo N. o'z qalamini O.ga meros qilib qoldirgandek. Xullas, “X.M.” va “Ta'viz ul-oshiqin” devonini qiyosiy o'rganish natijalari shuni ko'rsatadiki, O. ham o'z devoni debochasini N.ga o'xshatib yozadi. O. ham N kabi har bir harf b-n boshlanadigan g'azalini Alloh hamdi va payg'ambar na'ti, munojotlar b-n boshlaydi. U ham N. kabi har bir harfga g'azal yozishga harakat qiladi. O. N. qo'llagan ko'plab radiflarda g'azal va ruboiylar yozgan. O. ham N. kabi har g'azalining maqta'dan oldingi baytida falsafiy mulohazalarini ifodalashga harakat qiladi. U ba'zida hatto N.ga o'xshab mushohada yuritadi, fikrini N.ga o'xshab shakllantiradi, N. uslubida she'rlar yozadi, N. yoritgan mavzular va u ilgari surgan g'oyalarni, u o'rtağa tashlagan fikrlarni davom ettiradi, rivojlantiradi, yangidan yangi ma'no qirralarini kashf etadi. O. ijodida shunday g'azal va ruboiylar borki, ularni O. yozganmi yoki N.mi deb hayratga tushasiz. Ijodining ko'lami va salmog'i jihatidan ham N.ga eng yaqin shoir O. hisoblanadi.

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар. – Т., 2011; Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011; Абдуғафуров А. Мухаммад Ризо Огаҳий. – Т., 1999; Маждидий Р. Огаҳий // Ўзбек адабиёти тарихи. 5 жилдлик, 4-жилд. (XVIII асрнинг охири – XIX асрнинг биринчи ярми). – Т., 1978; Огаҳий. Девон. Асарлар, 6 жилдлик, 1-2-жилдлар. – Т., 1971–1972; Огаҳий. Ҳикматлар. – Т., 2021; Маждидий Р. Мухаммадризо Огаҳий поэзияси // Огаҳий. Таъвиз ул-ошиқин. – Т., 1960; Каримов

F., Долимов С. *Муҳаммадризо Огаҳий (Сўзбоши) // Огаҳий. Девон // Асарлар, 1-жилд.* – Т., 1971; Абдуғафуров А. *Муҳаммад Ризо Огаҳий.* – Т., 1999; Мажидий Р. *Огаҳий // Ўзбек адабиёти тарихи, 5 жилдлик, 4-жилд. (XVIII асрнинг охири – XIX асрнинг биринчи ярми).* – Т., 1978; Очилов Э. *Навоий ва Огаҳий (Монография).* – Т., 2022; *Огаҳий. Таъвиз ул-ошиқин.* – Т., 1960; *Огаҳий. Таъвиз ул-ошиқин. (Наирига тайёрловчи, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи С.Рафиддинов).* – Т., 2023.

S.R., E.O.

OGAHIY XUROSONIY – Jamoliddin Muhammad (XV asr) shoir, N. zamondoshi. Shoh Gʻarib mirzo mulozamatida boʻlgan Vosifiy “... sheʻr va boshqa fazoilda benazir edi”, deb yozadi. Parokanda sheʻrlaridan 60 baytchasi yetib kelgan. O.X. hayotdagi nuqsonlar, hukmdorlarning adolatsizligi haqida jasorat b-n yozgan. Davr nosozliklari haqida Shayx Abu Saʻid Puroniyga yozgan nomasi mashhur boʻlib, Shoh Gʻarib shu bois uni Chorsuda pora-pora qilib, kulini koʻkka sovurishni buyurgan. Lekin yaqinlar (balki N.) maslahati b-n qatl etilmay, saroydan uzoqlashtirilgan.

O.X. Shayboniy hukmronlarining zulmiga qarshi hamda shia va sunniylarning nizolarini qoralab sheʻrlar yozgan. Xusrav Dehlaviyning “Daryoyi abror” javobida qasida yozgan.

Faxriy Hirotiy, Xondamir va Sommirzo bu qasidani “qasidayi shahroshub” deb atashgan.

Qasidada Hirot hokimi Muʻiniddin qattiq tanqid qilinadi. Bundan gʻazabga kelgan Hirot hokimi O.X. tilini kestiradi. Bu mudhish voqeadan keyin ham O.X. yashagan va sheʻrlarida zulmkorlarni ayovsiz fosh etgan.

O.X. Xuroson amirlari, saroydagi nufuzli shaxslar, saltanatga mansub shaxslar haqida ham hajviyalar yozgan. O.X. haqida “M.N.” tarjimoni Faxriy Hirotiy oʻzidan ilova qilgan toʻqqizinchi majlisda alohida maʼlumot berib, ota tomonidan Jaloluddin Muhammad Qoneʼiyning nabirasi deb yozadi va shoirning tili qir qilishi munosabati b-n yozgan sheʻrini keltiradi.

Ad.: Алишер Навоий. *Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд.* – Т., 2011; Навоий. *Мажолис ун-нафоис.* – Техрон, 1945; Хондамир. *Ҳабиб ус-сияр. Жилд 3. 1807.*

S.Gʻ.

ODAM (a.s.) (Odam Ato) – Islom taʼlimotiga koʻra, Alloh tomonidan yaratilgan yer yuzidagi birinchi odam, dastlabki paygʻambar va bashariyatning otasidir. Qurʼoni Karimda O. (a.s.)ning nomi 25 oyatda uchraydi. U kishi Abul-Bashar deb ham ataladi. N. yozadi: Odamning kuniyati Abulbashar (Bashariyat otasi) va laqabi Safiyulloh (Allohning sof bandasi)dir. N. naʼt gʻazallaridan birida shunga ishora qilgan:

*Turfa bukim, Bulbashar keldi atolargʻa ato,
Lek Bulqosim dedi farzand ani bevahm-u biym.*

Baytdagi Bulbashar (Abulbashar) O. (a.s.)ning, “Bulqosim” (Abulqosim) Paygʻambarimizning (s.a.v.) kunyalari boʻlib, katta oʻgʻillarining ismi Qosim edi.

Qurʼon va hadislarida Odam Atoning yaratilishidan boshlab, xotini Havvo b-n avval jannatda, soʻngra yer yuzida yashab, farzandlar koʻrib, hayotdan koʻz yumishiga doir maʼlumotlar keltirilgan. Islomiy manbalarda O. (a.s.)ni tuproqdan, xotini Havvoning esa uning chap tomon qovurgʻasidan yaratilgani aytilgan.

O. (a.s.)ning yaratilish qissasi insoniyat va paygʻambarlar tarixida alohida ahamiyatga ega. Burhoniddin Rabgʻuziy “Qisas ul-anbiyo”da Hazrat paygʻambarimizning (s.a.v.): “Kim dunyo ajoyibotlariga nazar tashlashni xohlasa, bas, unga aytinglar, Odam (a.s.) qissasiga nazar solsin”, – degan hadislarini keltiradi. Ayrim manbalarda aytilishicha, O. soʻzi “adim” soʻzidan olingan boʻlib, “aralash tuproq” degan maʼnoni bildiradi, boshqa manbalarda, O. (a.s.) yer sirtidan (ustki qismi, sirti) yaratilgani u-n O. (a.s.), Havvo onamiz esa “hay”, yaʼni tirik vujudan yaratilgani u-n Havvo deb nomlangan. Azozil “Meni oʻtdan yaratding, u Odamni qaro tuproq-

dan yaratding”, deb vaj ko’rsatib, kibrlanganda, uning Azozil degan oti o’rniga Iblis deb nom berilgan. Iblis bu “noumid” deganidir.

N. “T.A.H.” asarini “Odam salavotullohi alayh xilqati” b-n boshlagan. O. (a.s.) qissasini Qur’on oyatlaridan iqtibos keltirib, ishonchli manbalarga suyanib, muxtasar tarzda bayon qilib bergan. Uning yozishicha, bir hovuch tuproqni yer yuzidan olib, Haq taoloning amri b-n jannatga keltirib, Muhammad (s.a.v.)ning tiynatini tasnim suvi b-n qorishtirib, farishtalarga amr qilgankim, olam va Odamning yaratilishidan maqsad oxirzamon payg’ambarining kelishidir. Shundan keyin O. (a.s.) tuprog’iga 40 kun rahmat yomg’iri yog’dirib, o’z qudrat qo’li b-n qorgan. Bu voqeani N.: “(Odamning loyini qirq kun (tong) o’z (qudrat) qo’lim bilan qordim)”, degan hadisi qudsiy orqali bayon qilib bergan.

Qachonki, O. (a.s.) jasadiga ruh kirib, u mukarram insonga aylangandan keyin Yaratuvchi unga barcha narsalarning ismlarini o’rgatgan. Farishtalar O. (a.s.)ning ulug’ligini e’tirof etib, unga sajda qilganlar. Ammo jinlardan bo’lgan Iblis takabburlik qilib, sajda qilmagan va tavqi la’natga qolgan. N. O. (a.s.) va Havvoning jannatda yashagani va taqiqlangan mevani yeb quvilgani, er-xotinlar bir-biridan ayro tushib, yana Arafot tog’ida ko’rishgani haqida muxtasar ma’lumot beradi. O. (a.s.)ning Qobil va Hobil farzandlari haqidagi ayanchli voqeani hikoya qiladi. Aytishlaricha, birinchi “marsiya” O. (a.s.)ning Hobilg’a aytgan marsiyasidir.

N.ga ko’ra, Odam Ato va Momo Havvo Hindiston mamlakatida bir-biridin ayro tushganlar. O. (a.s.) Makkaga kelib, Arafot yonida Havvo b-n uchrashishgan. Shu tufayli mazkur joy Arafot atalib, ma’nosi arab tilida “tanishgan joy”dir. Undan so’ng O. (a.s.) Ka’ba uyini yasadi. Yana qaytadan Hindistonga bordi. Jabroil (a.s.) jannatdan turli xil don-dunlar keltirib berdi, O. (a.s.)ga qo’sh surib, ekin ekish qoidasini o’rgatdi.

O. (a.s.)ga 10 sahifalik dastur nozil etilgan. Bu dasturda Allohga iymon keltirish va uning buyruqlariga itoat etish (ibodat) yozilgan edi.

“Ba’zi olimlarning aytishlaricha, Odam (a.s.)ga o’limtik, qon, to’ng’iz go’shti kabilarni yeyish harom qilingan, yigirma bir varaqlik kitob nozil etilgan”. Dunyoda birinchi bor dehqonchilik, tegirmonchilik va novvoylik qilgan kishi O. (a.s.) dir. Dunyoda birinchi qo’lga o’rgatilgan hayvon itdir. Chunki O. (a.s.)ga boshqa hayvonlar hamla qilmoqchi bo’lganida, itning boshini silagan va u boshqa hayvonlarni quvib yuborgan. N. she’riyatida O. (a.s.)ning aziz va mukarram qilib yaratilgani, Ilohiy buyruq bo’lgani sababli farishtalarning unga sajda qilgani, shaytonning kibr qilib sajda qilmagani va Ilohiy dargohdan haydalgani zikr etiladi. Shuningdek, O. (a.s.) jufti – Momo Havvo b-n shaytonning makriga uchib, man qilingan daraxt mevasini yegani va jannatdan quvilib yerga tushgani, tavbasi tufayli Alloh taolo tomonidan afv etilgani kabi voqealar g’azallarda turli munosabatlar b-n talmeh sifatida keltiriladi. Nasli odam, bani odam, odam xayli, odamizod, avlodi odam kabi istioraviy iboralar orqali insoniyat, bani bashar, odamlar guruhi nazarda tutiladi. N. tasavvufiy bir g’azalida yozadi:

Zihi, mulkungnung o’n sekkiz mingdin

biri kelib olam,

Bir uyuluk qul sanga olam aro Havvo bila Odam.

N. she’rlarida O. (a.s.) b-n Havvoning yaralishidan maqsad, insoniyatning dunyoga kelishi va Yaratganga bandalik qilishidir, deya uqtirilgan. Uning g’azallarida “Men jin va insonlarni faqat o’zimga itoat qilishlari uchungina yaratdim”, (“Vaz-zoriyot” surasi, 56-oyat) oyatiga bir talay ishoralar uchraydi. Shoir “S.I.” dostonida ham olamning yaralishidan maqsad odamning yaralishi ekanligini aytgan:

Karam birla xalq aylagay olame,

Bu olamda maqsud anga odame.

N. O. (a.s.)ning jannatda taqiqlangan mevani yegandan keyin, u yerdan haydalib, yerga tushgani va Xudoga yillar davomida “Zalamno

rabbano...”, “Biz ikkimiz (Odam va Havvo) o‘z jonimizga zulm qildik”, (“A’rof” surasi, 23-oyat) tavba qilganiga ishora qiladi:

*Chekmay malak lutfung kuni juz zikr ila
tasbih uni,
Odam debon qahring tuni har dam
“zalamno rabbano”.*

Shoir “H.A.”da Muhammad (s.a.v.) nurining Odam Safiyullohdan Abdullohga qadar yetib kelganini bayon qilib, O. (a.s.) avvalo o‘g‘il, so‘ng-ora ota ekaniga diqqatni qaratadi:

*Bo‘ldi sanga Odam sabqatnamo,
Avval o‘g‘ul, so‘ngra gar o‘lsa ato.*

N. g‘azallarida O. (a.s.) bashariyat naslining rishtalarini bir-biriga bog‘lagan bo‘lsa ham, zo-hirda Muhammad (s.a.v.)ga otadek tuyulgani b-n ma‘nan unga farzand bo‘lishi eslatilgan:

*Odamki, bashar nasli silkiga erur payvand,
Suratda sanga volid, ma‘noda sanga farzand.*

Nuri Muhammadiy Odam Atodan Havvo xotini orqali Shis (a.s.)ga o‘tadi. Shu tartib bilan otadan-otaga, onadan-onaga o‘tib, Payg‘ambarimizning otalari Abdullohga yetadi... O. (a.s.) b-n bog‘liq bir qator voqea va hodisalar N. ijodida talmeh san‘ati sifatida keltirib o‘tilgan. O. (a.s.) va Havvo qissasini yaxshi bilgan o‘quvchi N. asarlaridagi ma‘no va ishoralarni yanada teran anglashga erishadi.

Ad.: Алишер Навоий. *Хайрат ул-аброр*. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. *Тарихи анбиё ва ҳукамо*. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. *Садди Искандарий*. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; *Ислом энциклопедияси*. – Т., 2004; Носириддин Бурҳониддин Рабғузий. *Қиссаси Рабғузий*. 2 жилдлик, 1-жилд. – Т., 1990; Раҳмутуллоҳ қори Обидов. *Пайғамбарлар*

тарихи исломият тарихидир. 2 жилдлик. 1-жилд. – Т., 2005; *Пайғамбарлар тарихи исломият тарихидир*. 2 жилдлик, 1-жилд. – Т., 2014.

S.R.

ODAMIZODA (ar.f.) – odamdan tug‘ilgan, odam farzandi, inson; insoniyat, odamiyat. N. ning “M.N.” tazkirasida keng qo‘llangan bu so‘z “Alisher Navoiy asarlarining izohli lug‘ati”da “odamiylikka mansub”, “mard”, “mardlik” deb izohlanadi. Lekin “Hiriyning odamizodalaridin” tarzida qo‘llanganidan “tub yerlik aholiga mansub kishi”, “tag-tugi bilan shu yerlik”, ya‘ni biror yerdan kelib qolmagan, ota-bobolari ham asli shu joylik ma‘nosida ishlatilganligi ma‘lum bo‘ladi. M-n, Mavlono Xurramiy haqida ma‘lumot berar ekan, “Hiriyning odamizodalaridindur, ammo o‘zida odamiylikdin asar, balki bo‘e yo‘qtur”, – deb yozadi. Agar bu so‘z mard, mardlik ma‘nosida bo‘lganida shoir bunday demagan bo‘lar edi.

Ad.: Алишер Навоий. *Мажолис ун-нафоис*. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий *асарлари тилининг изоҳли лугати*. 2 жилд. – Т., 1984.

E.O.

ODAMIY – insoniy, insonlarcha; tirik mavjudot, inson. 1. Ot. Chin odam, haqiqiy inson, odamlarga jonkuyar. 2. Sifat. Odamga, chin insonga xos xususiyat.

N. asarlarida “odamiy” unga yondosh va ma‘nodosh sifatida “odam” so‘zlari ko‘p qo‘llanadi. Ulug‘ shoir O. so‘zi orqali haqiqiy insonga xos fazilatlariga ega bo‘lgan shaxsni tushunadi. O. deganda darhol N.ning mashhur baytini eslaymiz:

*Odamiy ersang demagil odami
Onikim, yo‘q xalq g‘amidin g‘ami.*

Bu bayt teran ijtimoiy mazmunga ega bo‘lib, shaklan jarangdor va badiiy jihatdan

uyg'un. Shuning u-n ham besh yuz yildan beri odamlar tilida va dilida uni takrorlab yuradi. Akad. A.Rustamov bu baytga xos bo'lgan o'nta fazilatlarini sanab, undagi til qoidalari, badiiyat qurilishi va insoniy g'oyalar haqida to'xtalib o'tadi. Darhaqiqat, haqiqiy inson xalqqa xizmat qilishi, xalqparvar bo'lishi, chin ma'noda O.lik xislatlarini namoyon qilishi kerak. O.likning yaxshi fazilatlarini haqida N. "M.Q." asarida shunday deydi: "Odamiyning yaxshirog'i uldurkim, porso va pok bo'lg'ay va Haq so'zin ayturda bevahm-u bok bo'lg'ay. O'zi pok-u ko'zi pokni inson desa bo'lur. Tili arig' va ko'ngli arig'ni musulmon desa bo'lur. Musulmon uldurki, musulmonlar aning til va ilgidin emin bo'lg'aylar va ko'zi ko'nglidin mutmain". N. "H.A."ning birinchi munojotida odam jinsining ulug' xilqatligi va sharofatidan bahs yuritib, Tangridan o'ziga ham sirdoshlik va chin ma'noda odamiylik xislatiga ega bo'lishni tilaydi:

*Yo Rab, o'shul ganjki mahram anga,
Kimsa emastur, magar odam anga,*

*Ayla Navoiyni burun odamiy,
Kim bo'la olg'ay bu haram mahrami.*

N. mazkur asarida tilanchi va ochko'z gadolarni tanqid qilar ekan, ularni odamiylikdan yiroq kishilar sifatida mazammat qiladi: "... bular orasida o'ziga qalandar ot qo'yg'on mal'un, odamiylik'din mag'bun va dev va shayton ollida mat'un. Insoniyat va musulmonliqdin yiroq, to'ng'uz va ayig' odamiylik'da alardin yaxshiroq. Shakl tag'yiri bila odamiylik'din karona, po'stun evura kiymaqlari hayvonlig' va sabuiyatdin nishona..."

Ulug' shoirning ta'kidlashicha, inson ma'lum bir daraja topib, osmonga sayr qilib, suv ustida yursa ham, to o'zini xas kabi ojiz va xoksor deb bilmasa, u haqiqiy ma'noda odam hisoblanmaydi:

*To o'zungni xascha ko'rgungdur emassen odamiy,
Gar havoda sayr qil, gar suv uza ko'rguz xirom.*

N.ning she'rlarida odam va O. so'zlari ko'p bor va turli ma'nolarda qo'llanadi. N. baytlaridan birida yaqin bir odamiga mehr ko'rsatgani, jon fido qilgani, lekin evaziga uning odamiylik qilmaganidan ranjiydi. Yaxshilikka yaxshilik qaytmaganidan so'ng pari jinsiga ham inson jinsiga ham ishing tushmasin deb, Tangriga iltijo qiladi.

*Necha jon qildim fidosi — odamiylik' topmadim,
Tushmasun, yo Rab, pariy jinsi bila insong'a ish.*

N.ning nazmiy va nasriy asarlarida O. so'zi odam jinsiga, odam bolasiga nisbatan ham qo'llanadi. N. "M.Q." asarida dehqonlar haqida so'z yuritib, Odam (a.s.)ning qo'sh haydab, dehqonchilik qilganini eslatadi. Shu bois, rostgo'y va mohir dehqon Odam (a.s.)dek bo'lmasada, uning naslidan bo'lgan bir odam deya ta'riflaydi.

Qit'a:

*Kimki dehqonlig' ayladi peshu,
Dag'i non bermak o'ldi anga shior.
Bo'yla kimsa uluvvi rif'atdin.
Odam o'lmasa, odamiy xud bor.*

Quyidagi baytda ham O. so'zidan maqsad, odam jinsi, inson, odam farzandi ma'nolarida kelgan:

*Kimki aning bir malaksiymo pariyvash yori bor,
Odamini bo'lsa, pariy birla malakdin ori bor.*

Ko'rib o'tganimizdek, N.ning odam va O.lik haqidagi qarashlari insonlarning axloqini tuzatishga, o'z-o'zini taftish qilishga va "xalq g'ami"ni yeyishga dalolat qilishi b-n ahamiyatlidir.

Ad.: Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброр. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қуллуб. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 3-жилд. – Т., 2007; Алибек Рустамов. Навоийнинг бадий маҳорати. – Т., 1979; Ҳаққул И. Касби камол ўзни таниидир. – Т., 2021.

S.R.

ODIL SHOH – N. asarlarining bosh g‘oyalariidan biri O.Sh. va uning saltanatida farovon xalqni ko‘rish bo‘lgan. Al-Adl Alloh ismlaridan biri bo‘lib, “Axir Alloh hukm qilguvchilarning eng adolatlisi emasmi?! (Darhaqiqat, Alloh taolo Qiyomat kunida eng odil hukm qilguvchidir” oyati karimasida ta’kidlanganidek, odil shoh Robbul olamindir. So‘ngra uning rasuli Muhammad (s.a.v.) hisoblanadi. Zero, Qur’onda shunday xabar qilinadi: “Aytin: “Men Alloh nozil qilgan har bir Kitobga iymon keltirdim va sizlarning o‘rtangizda (mendani so‘rab kelgan muammolaringizni hal etishda) adolat qilishga amr etildim”.

Podshohlarning yerdagi xalifa o‘laroq odil sifatiga ega bo‘lishi lozim bo‘lgan. “T.M.A.” asarida Afridun, Hushang, Binni Yalosh, Zob binni Tahmosb, Binni Ardasher, Firuz binni Yazdijird, Manuchehrlarning odil shohligi alohida e’tirof etiladi: “Manuchehr Erajning qizining o‘g‘li erdi. Ba’zi debdurlarkim, o‘g‘lining o‘g‘li. Va ul odil podshoh erdi. Eron binni Yalosh. Gudarzning qardoshi o‘g‘li erdi. Olim va odil erdi. Gudarz zamonida aning zulm va tahattukidin xazoyin holi va mulki buzug‘ erdi”.

Adabiyotda O. Sh. tamsilchisi No‘shiravondir. Jumladan, N. lirikasida ham talmeh san’atida O. Sh. sifatida No‘shiravonga ishora qilinadi:

*Ey visol ahli, siz-u izzat bisoti uzra aysh,
Kim yetibdur bizga qismat ishqdin hajr-u havon.
Ey Navoiy, yor agar zulm etsa, shahg‘a qil duo,
Kim anga tobi‘durur adl ichra yuz No‘shiravon.*

Adolat, O.Sh. masalasiga alohida e’tibor qaratgan shoir “M.Q”ning avvalgi faslini “Odil salotin zikrida”, deya nomlaydi. Mumtoz adabiyotda adolat, albatta, shohlik b-n bog‘langan. Fuqaroning adolati bir bandaning fazilati, uning haloliligini belgilasa, shohlarning adolati N. ta’kidlaganidek: “Odil podshoh Haq taolodini xaloyiqqa rahmatdur va mamolikka mujibi amniyat va rafohiyat. Quyosh bila abri bahordek qaro tufrog‘din gullar ochar va mulk ahli boshig‘a oltun

bila durlar sochar. Fuqaro va notavonlar aning rifq va madorosidin osuda, zalama va avonlar aning tig‘i siyosatidin farsuda”. N. “N.J.”da “Davlat ul-muluki fil-adli” (Shohlarning davlati adolat uzradir)” hadisini shunday sharhlaydi:

*Shah ubbahat-u hashmatidur adli bila,
Iqbol dag‘i shavkat erur adli bila,
Olam eli amniyatidur adli bila,
Sultonlarning davlatidur adli bila.*

N. asarlarida O.Sh. va darvesh obrazi yonmayon keladi hamda ma’naviy martabada mushtaraklashadi:

*Ulus podshohi-yu darveshvash,
Anga shohliqdin kelib faqr xash...
Bori benavolar navosozi ul,
Hamul nav‘kim, Shoh Abulg‘ozi ul.*

Zamonasining ulug‘ arbobi N. u-n davrdosh hukmdor Husayn Boyqaroning odilligi muhim sanalgan, shuning u-n nafaqat siyosiy faoliyatida, balki ijodiyotida ham shoir bunga alohida urg‘u bergan. Asarlarida Husayn Boyqaroni ulug‘lab, hatto No‘shiravondan ham ustun qo‘ygan.

Ad.: Алишер Навоий. Тарихи мулуки Ажам. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Махбуб ул-қулуб. ТАТ. 10 жилдлик., 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Назм ул-жавоҳир. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011.

Z.R.

ODILOV Ibodullo – (1872–1944) Buxoroda tug‘ilgan, xattot, hofizi Qur‘on va sahhof bo‘lgan. U arab, fors-tojik tillarini yaxshi bilgan manbashunos olim, Buxoro xattotlik maktabi vakili, otasining yonida sahhoflik b-n shug‘ullanadi va otasidan har bir qo‘lyozma tavsifini eshita-eshita o‘zi ham yetuk manbashunosga aylanadi. 1920-y.dan Buxoro shahar kutubxonasida, 1930-y.dan Samarqand shahar kutubxonasida, 1935-y.

dan Toshkentda O‘zbekiston Davlat kutubxonasi-
sida ishlagan. 1943–44-yy.da O‘zR FA Sharq-
shunoslik institutida ilmiy xodim vazifasida xiz-
mat qiladi. O.I. qo‘lyozmalar tavsifini va qachon
yozilganini belgilashda (ko‘pincha kotibi yoki
muallifi noma'lum bo'ladi.) mohir sanalgan. U
O‘zR FA Sharqshunoslik institutining qo‘lyoz-
malar fondida har bir kitob tavsifini berishda
bosh mutaxassis. O.I. fondagi ba'zi yaroqsiz
bo'lib qolgan N. asarlari va boshqa qo‘lyozma-
larni qaytadan nasta'liq xatda ko'chirib, tiklash
yo'li b-n kitobxonga kitoblardan foydalanishni
yengillashtirib, ularning saqlanib qolishiga katta
hissa qo'shadi. Ular quyidagilar: "M.", "M.A.". O'zR FASHI. Inv. № 3441. 39 varaq. 1357/1938;
"R.M.". O'sha fond. Inq. № 5667-1. 13 varaq.
1359/1940; "H.P.M.", "H.S.H.A.". O'sha fond.
Inv. № 5733. 23 varaq. 1360/1941; "M.L.". O'sha fond. Inv. № 5829. 34 varaq. 1360/1941.

O.I. N. asarlaridan tashqari bir qancha o'qi-
lishi qiyinlashgan qo'lyozma kitoblarni ham
ko'chirgan. Ular orasida "Majmu'ayi mu'rosalat
yoxud muraqqa'yi Navoiy" (Xatlar to'plami
yoxud Navoiy albomi) alohida ahamiyatga mo-
likdir. Mazkur qo'lyozma Abdurahmon Jomiy
va XV asrning boshqa atoqli kishilari tomoni-
dan N.ga yozilgan xatlar majmu'asidan iborat.
N. o'ziga kelgan xatlarni maxsus qog'ozlarga
yopishtirib, har birini alohida to'plab borgan va
ulardan "muraqqa'" (albom) hosil bo'lgan. (Q.:
Navoiy albomi).

*Ad.: Ирисов А. Тошкентда Арабшунослик.
– Т., 1964; Ҳакимов М. Алишер Навоий
асарларини кўчирган хаттотлар. – Т., 1991;
Собрание восточных рукописей академии
наук Узбекистан. VII. – Т., 1964.*

Muh.A.

ODOBI MUKOTABAT (Yozishmalar odo-
bi) – Musulmon Sharqida o‘zaro yozishmalarda
(maktublarda) rioya qilingan odob qoidalari. O.M.
Sharqda insho san'atining rivojlanishi, uning o'zi-
ga xos xususiyatlari va talablarining yuzaga kelish

jarayoni b-n bog'liq ravishda shakllangan. Yozish-
malar odobi tomonidan taqozo qilingan qoidalarga
rasmiy yozishmalarda ham, xususiy yozishmalar-
da ham amal qilingan, xususan, rasmiy yozishma-
larda ularga qat'iy rioya qilish shart bo'lgan va bu
qoidalarning buzilishi jiddiy oqibatlarini (nizolar,
ayrim hollarda, urushlarni) keltirib chiqargan. N.
"M."idagi barcha maktublar yozishmalar odobiga
izchil amal qilingan holda bitilgan. Bu, eng avva-
lo, xatlarda adresatning shaxsi, ijtimoiy mavqei,
nasl-nasabi e'tiborga olinganida ko'rinadi. Shoh-
ga, shahzodalarga yo'llangan maktublar ularni
ulug'lovchi so'zlar, madh yoki duo b-n boshlana-
di, zero O.M. shuni taqozo etar edi. Bu xatlarda har
bir so'z, ibora chuqur o'ylab yozilgani, har bir fikr
teran mulohaza va andishadan kelib chiqib bayon
qilingani sezilib turadi. Muallifning muddaosi o'ta
nazokatli bir tarzda izhor etiladi. Shu o'rinda mu-
him bir holatni, ya'ni shoir o'z maktublarida amal
qilgan O.M., andisha va mulohazakorlik unga haq
so'zni aytishga mone' bo'lmaganligini ta'kidlash
joiz. N.ning shahzodalarga yozgan maktublaridagi
nasihatlar va ayrim hollarda bir muncha achchiq
pandlari shundan dalolat beradi (Husayn Boyqar-
roga yo'llangan maktublar bundan mustasno).

N.ning do'stlari, boshqa yaqin kishilari-
ga yozgan maktublari ham yozishmalar odobi
nuqtayi nazaridan diqqatga sazovor. Ma'lumki,
shoir davlatdagi mavqeyi, shohga yaqinligiga
ko'ra ularning ko'pchiligidan balandroq maqom-
ga ega edi. Shunday bo'lishga qaramasdan, bu
maktublar mutlaqo kibrdan xoli. Muallif ularda
yozishmalar odobiga amal qilgani, adresatlarga
nisbatan o'zini xoksor, kamtar tutgani, ularning
hurmatini o'rniga qo'ygani ko'zga tashlanadiki,
bu hol yana bir bor uning oliyjanob insoniy qiyo-
fasini namoyish etadi. Shoirning O.M.ga e'tibor
bergani "S.I." dostonida ukasi Darvish Alibekka
bag'ishlangan bobda ham aks etgan. U ukasiga
turli masalalar bo'yicha nasihat qilar ekan, ular
orasida shohga yozgan xatlarida odob qoidala-
riga rioya qilishni alohida uqtiradi va "shohga
menga yozgandek yozmagin",– deya tayinlaydi:

*Manga soʻz yozardek, angʻa yozmagʻil,
Nishoting binosin tubin qozmagʻil.*

Yozishmalar odobiga doir ayrim qaydlar N. ning “M.”idagi bir maktubida ham mavjud. Unda shoir viloyat hokimi boʻlgan shahzodalardan birining (bizningcha Badiuzzamon Mirzoning) soʻroviga binoan oʻzga hukmdorga yoʻllanadigan maktubni qay tarzda bitish toʻgʻrisida Husayn Boyqaroning koʻrsatmalarini bayon qiladi. Bu oʻrinda odobi mukotabatning asosiy talabi – xatning adresat maqomi va nasabiga mos tarzda hurmat b-n bitilishi alohida taʻkidlangan. Shuningdek, muhrni qayerga bosish lozimligi ham koʻrsatilgan va bu bejiz emas, zero, rasmiy yozishmalarda muhrning oʻrni, uning qayerga bosilishi muhim ahamiyatga ega boʻlgan.

Ad.: Алишер Навоий. Садди Искандарий. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Муниаот. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Эргашев Қ. Ўзбек насрида иншо. – Т., 2011; Муҳаммад ибн Хиндуш Нахчивоний. Дастур ал- катиб фи тайин ал-маратиб. – М., 1964.

Q.E.

ODOBI TASNIF – Sharq adiblari oʻz asarlarini yozishda rioya qilgan odob qoidalari. O.T. Sharq adabiyotida uzoq vaqt davomida shakllangan va mualliflarning bir qator anʻana hamda qoidalarga rioya etishlarini taqozo qilgan.

N. oʻzining butun ijodida O.T.ga qatʻiy amal qilgan. Bu hol uning asarlaridagi anʻanaviy muqaddima boblar (hamd, naʼt, va hakoza) dan boshlab, u qoʻllagan usullar, bayon tarzi va boshqa jihatlarda namoyon boʻlib turadi. Shoir asarlarining debocha va muqaddimalarida hukmdorning (Husayn Boyqaroning) madh etilishi ham O.T. taqozosi bilandir. Bundan tashqari, u yana boshqa koʻp oʻrinlarda shohni tilga oladi va O.T.ga rioya qilgan holda ulkan ehtirom ruhi b-n sugʻorilgan soʻzlar bitadi, shohga ulugʻlik, kuchqudrat, sahovat, jasurlik kabi sifatlarni nisbat be-

radi, ikkinchi tomondan, oʻzini benihoyat xoksor tutadi, oʻziga nisbatan qul, banda, notavon, zarra singari soʻzlarni qoʻllaydi.

Shuni taʻkidlash kerakki, davr etiketi va O.T. taʻsiri ostida shakllangan anʻana faqat hukmdorlar haqida soʻz ketganda emas, boshqa oʻrinlarda ham mumkin qadar oʻzini xoksor tutishni, oʻz shaxsiyatiga tegishli barcha masalalarda kamtarlik-kamsuqumlikni talab qilgan. N. asarlarida muallifning ushbu talabni hech bir holatda koʻzdan qochirmaganligini koʻrish mumkin. U faqat shaxsiyati emas, balki, ijodi, faoliyati haqida ham benihoyat andisha va kamtarlik b-n yozadi. Maʼlumki, N.ning Sulton Husayn Boyqaro davlati u-n qilgan xizmatlari ulkan edi. Bularning barisini u “daryoga qoʻshilgan qatra” tarzida taʼriflaydi. O.T.ga rioya qiluvchi boshqa sharq adiblari singari N. ham oʻzi haqida birinchi shaxsda emas, koʻproq uchinchi shaxsda yozishni maʼqul koʻradi. Bundan tashqari oʻzi b-n boshqalar oʻrtasidagi suhbat, muloqotlarni bayon qilganda ular tilidan oʻziga nisbatan “sen”, oʻzining tilidan ularga nisbatan “siz” soʻzlarini qoʻllaydi.

Muallifni moddiy yoki maʼnaviy qoʻllab-quvvatlagan, unga saxovat koʻrsatgan yoxud boshqa bir yoʻl b-n uni ijodga ragʻbatlantirgan kishilarning nomlarini oʻz asarida tilga olib oʻtish, minnatdorchilik bildirish, madh etish yoxud u yoza-yotgan asarlar mavzusiga undan oldin qoʻl urgan salafarni yodga olish, ularni taʼrif qilish ham odobi tasnif doirasidagi ishlar hisoblanadi. N. asarlarida, xususan, “X.” dostonlari muqqadimalarida oʻz homiysi – Husayn Boyqaro madhidan tashqari buyuk salafari Shayx Nizomiy, Xusrav Dehlaviy va zamondoshi Abdurahmon Jomiy haqida maxsus toʻxtaladi, ularning shaxsiyatlari, asarlari haqida soʻz yuritadi va oʻzining yuksak ehtirom hamda hurmatini namoyish qiladi, bu boblar faqat O.T. nuqtayi nazaridan emas, umuman, adabiyot tarixi, N.ning yuqoridagi adiblar ijodiga munosabati nuqtayi nazaridan ham qimmatlidir.

Ad.: Алишер Навоий. Хамса. ТАТ. 10 жилдлик, 6-8-жилдлар. – Т., 2011; Эргашев

Қ. Ўзбек насрида иншо. – Т., 2011; Қодиржон Эргашев. Услубнинг шаклланишида давр билан боғлиқ омиллар // ЎТА, 2005, №1; Эргашев Қ. Услубнинг шаклланишида давр билан боғлиқ омиллар // ЎТА, 2005, №1.

Q.E.

OZARBAYJON – Kavkazda joylashgan davlat. N. asarlarida millat nomi, atoqli ot, joy nomi sifatida bir necha o‘rinlarda qo‘llangan.

“T.A.H.” asarida N. yozishicha, Nuh (a.s.) ning o‘g‘li Somdan yana olti farzand tug‘ilgan bo‘lib, birining ismi Budaz bo‘lgan. Budazning o‘g‘li esa Ozarbayjon bo‘lib, ozar millatiga mansub kishilar undan tarqalgan. “T.M.A.”da esa N. tomonidan Afrosiyob, Kayxisrav, Bahrom bini Yazdijird, Shod Firuz, Mazdak singari tarixiy shaxslarga bag‘ishlangan matnlarda ham O. joy nomi o‘laroq istifoda etilgan. Shuningdek, “M.N.”da N. hali 3-4 yoshlaridayoq she‘rlarini yod olgani Qosim Anvorga bag‘ishlab yozgan fiqrasida ham shoirning asli O.lik ekanini alohida ta’kidlab o‘tgan: “Mirning asli Ozarbayjondindur va mavludi Sarob otlig‘ kentdindur”. Bundan tashqari, “N.M.”ning 728-fasli asli O.lik Shayx Ozariyga bag‘ishlangan bo‘lib, N. uni o‘zining “M.N.” asarida ham tilga olgan. Ayni kitobning Abubakr Susiy (q.t.s.), Xoja Ubaydulloh (q.s.)ga bag‘ishlangan qismlarida O. hududlarida mazkur avliyolar juda mashhur bo‘lgani alohida ta’kidlab o‘tilgan. N. tazkirada Mavlono Jaloliddin Rumiy hali bola ekan, otasi Shayx Bahouddin Valad (q.t.s.) b-n O.da 4 yil yashagani xabarini ham bergan. Umuman olganda, O. atamasi b-n bog‘liq kishi va joy nomlari, alohida shaxslar N. hayotida muhim rol o‘ynagani ma’lum bo‘ladi.

Ad.: Алишер Навоий. *Наводир уи-шабоб*. ТАТ. 10 жилдлик, 2-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. *Тарихи анбиё ва ҳукамо*. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. *Тарихи мулуки Ажам*. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. *Мажолис ун-нафоис*. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т.,

2011; Алишер Навоий. *Насойим ул-муҳаббат*. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011.

S.O‘.

OZOD / OZODA (f.) – 1. Erkin, hur, forig‘, xalos bo‘lgan; hech kimga tobe bo‘lmagan, band-u bog‘liqliklardan qutulgan. 2. Xoli, bo‘sh. 3. Yetuk, komil, beayb. 4. Ezgu xislatlar sohibi, oliyanob, javonmard. 5. Yolg‘iz, tanho. 6. Tik, rost, adl. Sarvning bo‘yi tikligi, savsanning bari to‘g‘riligi u-n O. deydilar: sarvi ozod, savsani ozoda. Naql qilishlaricha, sarvga xazonning qo‘li yetmasligi, oq savsan ranglardan xoliligi u-n O. deydilar.

Tasavvufda dunyoviy bog‘liqliklardan xalos bo‘lgan, tarkidunyo qilgan; beparvo, qalandar-mashrab, odamlardan uzilgan, ayb-u qusurlardan xoli, komil inson O. deyiladi.

Oshiqning o‘z zot va sifatlarini mahbub zoti va sifatlarida mahv etib, foni bo‘lish maqomi. Botiniy va zohiriy taalluqlardan qutulib, mosivallohni tark etgan va Haqdan boshqa hech narsaga bog‘liq bo‘lmagan kishi, ya’ni dunyodan ozod-u Haqqa banda. M-n, “N.M.”da Molik Dinor haqida “ikki olamdin ozoda ermish” deyiladi. Darveshlik mazhabining asosi zohirda va botinida O. va ozodalikdan iborat. O. inson barcha mavjudot shohi bo‘lib, butun mavjudot uning nazari ostida bo‘ladi: har bir narsani o‘z o‘rnida ko‘radi va har bir narsani o‘z maqomida taniydi. Hech kim va hech narsa b-n bahslashmay, hamma b-n murosada yashaydi, hamma narsadan forig‘ va O.dir. Hammani ma’zur tutadi, ya’ni hech kimning va hech narsaning bandasi emas. Ammo muxolifdan qochadi-yu, muvofiq b-n topishadi. Bu dunyodan O. kishining 4 alomati mavjud: yaxshi so‘z, yaxshi fe‘l, yaxshi axloq, maorif. Kimdaki bu 4 xislat bo‘lmasa, bu dunyo molu mansabiga qiziqsa, u o‘zini tanimagan, Xudoni bilmagan hisoblana-di va uning hayoti zulmatdan iborat bo‘lib, unda bir qatra nur bo‘lmaydi.

N. ijodida bu so‘z turli ma’nolarda faol qo‘llanganini ko‘ramiz. M-n:

*Sarsabz erur hamisha bu gulshanda sarvdek,
Ozodayeki, bo'lsa mizojida i'tidol.*

*Bu chaman kayfiyatin ozodayekim qildi fahm,
O'n tili savsander o'lsa hayrat aylar lol ani.*

Mutlaqo aybi yo'q kishini O. deydilar. Hech nimaga bog'liqligi bo'lmagan, hur va erkin, xalos bo'lgan va najot topgan. Egrilik illati va boshqa shoxga tobeligi bo'lmagan oq savsan ham O. deb ulug'lanadi. Mevasiz daraxtlarni, jumladan, savsan va sarvni ham O. deydilar. Muhaqqiqlar nazdida, zohiriy va botiniy bog'liqliklardan qutulgan kishi O. ataladi.

Donishmanddan: "Qanchadan qancha mashhur va mevali daraxtlar qolib, nega aynan sarvni O. deydilar?" – deb so'rashganida shunday javob bergan ekan: "Boshqa daraxtlar muayyan faslda yashnab, muayyan faslda so'ladi. Sarv esa hamisha birday yam-yashil yashnab turadi. O.larning sifati shunday bo'lishi kerak".

Valiytabiat, ulug', asl, halol, solih kishilarni O. hisoblaydilar.

Ad.: Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Мухаммадхусайни Бурхон. Бурхони қотеъ. Лугат. Жилди 2. – Душанбе, 2004; Сажжодий С.Ж. Фарҳанги истилоҳот ва таъбироти ирфоний. – Техрон, 1379 (х.-ш.); Uludağ S. Tasavvuf terimleri sözlüğü. – Istanbul, 2005; Мухаммад Фиёсуддин. Фиёс ул-луғот. Жилд 1. – Душанбе, 1987; Фарҳанги забони тоҷики. Жилд 1. – М., 1969.

I.H., E.O.

OYINA (KO'ZGU) – Mir'oti Haq, oyinayi Rahmon ham deyiladi. Chunki Alloh barcha mavjudotlardan ko'ra insonda ko'proq tajalliy etadi, komil insonda esa eng mukammal tarzda tajalliy etadi. Haqqa nisbatan butun koinot O. maqomidadir. Bu O.ning jilvasi esa insondir. Mavjud olam inson jilvasi b-n jilolanmaganda, Haq unda bu qadar mukammal tajalliy etmasdi.

Alloh darajasiga ko'ra nabiyalar, rasullar, valiyalarda mukammal tajalliy etadi.

Mo'min mo'minning O.sidir, degan hadisga ko'ra, bandalar bir-birlarining ayb-u xatolarini bir-birlariga ko'rsatish orqali o'z qusurlaridan poklanadilar. Bir-birlarining ezgu fazilatlaridan boshqalari o'rnak oladilar. Bu tushunchaga ko'ra, pir muridning o'z navbatida, murid purning O.sidir. Ilohiy kamol avval Haqdan pirga, keyin pirdan muridga o'tadi. Mo'minning qalbi O. kabi bo'lganligidan, bu O. qanchalik musaffo bo'lsa, ilohiy fayz va inoyat shunchalik ko'p va yaxshi jilolanadi. Oyina – ilohiy mazhar bo'lgan komil inson qalbi. Chunki O. deganda, Allohning zoti, sifatlari va ismlariga ishora qilinadiki, ularning barchasi komil inson qalbida aks etadi. Tasavvuf ahli nazdida, dunyo va nafs g'uborlaridan poklangan ko'ngil O.day musaffo bo'lib, unda yor – Haq jamoli jilvalanadi:

*Desang, Navoiy, jon aro mahub bo'lg'ay jilvagar,
Avval ko'ngul ko'zgunidin mahv ayla
naqshi mosivo.*

Mosivo – Xudodan boshqa narsalar, ya'ni mavjudot va maxluqotni bildirib keladi. Shunga muvofiq, naqshi mosivo – dunyoga moyilik, hayotga muhabbatni, boshqacha aytganda, ko'ngilning nafs istak-xohishlaridan poklanmagani bildiradi, shuning u-n ham baytda ulug' shoir aytyaptiki: "Ey Navoiy, agarda mahubang (ya'ni Alloh taolo) joning ichidan joy olishini istasang, avvalo ko'ngil ko'zgunini dunyo hoy-u havaslaridan musaffo ayla". Zero, Alloh o'zidan boshqa barcha narsaning xayolidan qutulib, nafs gardi-yu dunyo g'ubori qolmay shaffof bir holga kelgan ko'ngilgagina tashrif buyuradi.

Shuning u-n ham boshqa bir baytda ishq aro ko'ngilni tuzatsang, yor aksi rost jilvalanadi, ko'zgu egri bo'lsa, yor aksini ham egri ko'rsatadi, deydi:

*Ishq aro ko'nghung tuzatkim, rost solg'ay aks yor,
Ko'zgu egri bo'lsa, solur aksini ruxsor ko'j.*

Allohga nisbatan olganda esa butun borliq – ulkan bir ko‘zgu: Allohning jamoli-yu kamoli va sifatlari har ashyoda u yoki bu darajada aks etadi. Qudsiy bir hadisda aytilishicha, Allohda o‘z jamolini ko‘rish istagi tug‘iladi va husniga ko‘zgu qilib mavjud olamni yaratadi.

Umuman, O. timsoli N. dunyoqarashi va badiiy mahorat sirlarini ochishda o‘ziga xos o‘rin tutadi.

Ad.: Алишер Навоий. Бадоеъ ул-васат. ТАТ. 10 жилдлик, 3-жилд. – Т., 2011; Саъжжодий С.Ж. Фарҳанги истилоҳот ва таъбироти ирфоний. – Техрон, 1379 (х.-ш.); Ризоқулихон Ҳидоят. Риёз ул-орифин. Техрон, 1388 (х.-ш.); Очиллов Э. Бир ҳовуч дур. – Т., 2011; Uludağ S. Tasavvuf terimleri sözlüğü. – Istanbul, 2005.

E.O., M.A.

OYINAYI ISKANDARIY (f.-t.) – Iskandar oyinasi. Sharq xalqlari adabiyotida “Oyinayi jahonnoma” yoki “Oyinayi jahon”, ya’ni jahonni ko‘rsatuvchi oyina, deya ta’riflangan bu ko‘zgu haqida turli rivoyatlar mavjud. Ulardan birida aytilishicha, Iskandar Iskandariya (Aleksandriya) shahrini barpo etgan mahallar bu yerda istiqomat qilayotgan zamonasining mashhur olimlari Balinios, Hermes va Valinioslarni chorlab, bir oyna yasattiradi. Uni shunday baland bir yerga joylashtiribdiki, shaharga bir oy uzoqlikdagi masofada bo‘lgan kemalar ham unda yaqqol ko‘rinar ekan. Agar kelayotgan dushman kemasi bo‘lsa, oynani quyosh nurlariga to‘g‘rilab, uni mahv etish mumkin bo‘larkan. Iskandar tomonidan ustozlari Arastuga tayinlab, yasattirilgan mazkur oynaning bir kecha qo‘riqchilar uxlab yotganda dushmanlar tomonidan o‘g‘irlab ketilganligi va dengizga tashlab yuborilganligi rivoyatlar orasida uchraydi. Yana bir rivoyatga ko‘ra, ko‘zguning Hind hukmdori Qayd tomonidan Iskandarga hadya sifatida yuborilgan to‘rt qimmatbaho buyumdan biri ekanligi aytilgan. Shakli aylana va tekis bo‘lgan bu oynaning har ikkala tomoni ham manzara aksini ko‘rsatish xususiyatiga

ega bo‘lgan. Tarixiy manbalarning ma’lumot berishicha, dunyo mo‘jizalaridan biri sanalgan Iskandariya fonari (chirog‘i) b-n Iskandar oyinasi o‘rtasida bog‘liqlik bo‘lishi mumkin. Faros nomi b-n mashhur bo‘lgan bu fonar shaharni yoritgan, shuningdek, uzoqdagi kemalarga ham o‘z yorug‘ligi b-n yo‘l ko‘rsatib turgan. Uning XIII–XIV asrlarda ham mavjud ekanligi haqida ma’lumotlar uchraydi. Oynalarning qadimda tayyorlanish sirlari oshkor bo‘lmaganligi sababli, oddiy kishilar tasavvurida ular sehr va tilsim manbayi sifatida tushunilgan. O‘z davrida (mil av. III asr) yuksak texnik mahorat mahsuli hisoblangan mazkur fonar b-n bog‘liq afsonalarni shu b-n ham izohlash mumkin.

Ma’lumki, tasavvuf istilohi sifatida oyina, ya’ni ko‘zgu ilohiy mazhar bo‘lmish komil inson qalbini anglatadi. Chunki oyna deganda, “Allohning zoti, sifatlari, ismlariga ishora qilinadi”ki, ularning barchasi komil inson qalbida aks etadi. U dunyo tashvishlaridan uzilgan, barcha yomon o‘y-xayollardan yiroq bo‘lgan, sof ko‘ngil timso-li hamdir. Shu sababli, N. “S.I.” dostonida ayoqchiga murojaat qilarkan, o‘ziga oynadek toza, tiniq qadah berishini so‘raydi.

*Ayoqchi, tut oyinagun sog‘are,
Ne sog‘arki, mir‘oti Iskandari!*

“Mir‘oti Iskandariy” – Iskandar oynasi haqida N. dostonning 52-bobida qiziq bir rivoyatni keltirgan. Unda tasvirlanishicha, Chin xoqoni Iskandar b-n jang-u jadalsiz, do‘stona sulh tuzadi va uning sharafiga shohona ziyofat uyushtiradi. Mazkur ziyofatda xoqon jahongirga qimmatbaho sovg‘alar, go‘zal kanizaklar va bir sehrli ko‘zgu ham in‘om qiladi. Bu ko‘zguning ikki yuzi bo‘lib, har biri o‘ziga xos tilsimga ega edi. Ya’ni, uning bir yuziga shoh huzurida yolg‘on so‘zlayotgan yoki gunohkor kishi qarasa, aksi ko‘rinmasdi. Aksincha, qalbi toza, gunohsiz inson qarasa, chehrasi namoyon bo‘lardi. Ko‘zguning ikkinchi yuzi esa, majlisda ko‘p ichib, mast bo‘lib qolgan kishilarning qiyofasini ko‘rsatib

berardi. Yuqoridagi baytda ham N. ayoqchidan mana shunday xislatga ega bo'lgan may keltirishini so'raydi. Demak, mumtoz she'riyatda, jumladan, N. ijodida ham Iskandar oynasi yaxshi va yomonni, rost va yolg'onni, do'st-u dushmani bir-biridan ajratuvchi o'ziga xos timsol sanaladi. "L.M." dostonining "Ishq ta'rifida..." bobida bu obrazning yana boshqacharoq bir talqiniga duch kelamiz. Unda ishq oyinayi jahonnamo b-n qiyoslanadi:

*Ey ishq g'arib kimiyosen!
Bal oyinayi jahonnamosen!*

*...Ul oyinakim, – Skandar etti,
Po'loddin o'yla paykar etti*

*Kim, Rum aro chekib manori,
Boqturdi ani Farang sori.*

*Chun berdi jamolig'a kushoyish,
Ko'rguzdi Farangdin namoyish.*

*Topqoch ani bu sifat ziyoliq,
Toqti otig'a jahonnamoliq.*

*Bu nav'ki, ul demish emasdur,
Menkim, ne dedim – hamon-u basdur.*

*Xurshedi jahonkushoy sen-sen!
Mir'oti jahonnamoy sen-sen!*

Ko'rinib turibdiki, N.ning ilmiy farazi bu parchada yuksak parvozlarga ko'tarilgan: Iskandar o'zi po'latdan yasagan Oyinani Rumda baland minora tepasiga o'rnatib, o'sha yerdan Farangiston, ya'ni Yevropaga qaratib qo'ygan va u yerda bo'layotgan voqea-hodisalarni Rumda namoyish ettirgan.

N. "T.A.H." asarida Balinos hakimga tasvif berar ekan, aftidan shu minorani nazarda tutib, quyidagilarni yozadi: "Iskandariya minorasi tilisminkim, farang ahli qilg'on (ish) anda ko'runur erdi, Balinos yasab erdi". N. lirik janrda-

gi asarlarida ham Iskandar ko'zgisiga murojaat etgan. Jumladan, "F.K."dagi g'azallarning birida shunday bayt bor:

*Skandar ko'zgusi-yu jomi Jam ichra ko'r,
ey shahkim,
Seni go'r og'zig'a tortar kamandi saydi Bahromiy.*

Quyidagi baytda bu obrazga ma'shuqa go'zalligining madhi vazifasi yuklangan bo'lsa:

*Labingdir jomi Jamshid-u yuzung
– mir'oti Iskandar,
Musallamdur sanga husnuu jamol
ahlig'a sultonlig'.*

Boshqa bir baytda lirik qahramon ma'shuqa Raxshining izini Iskandar ko'zgusi o'rnida ko'radi:

*Iskandar-u Jamliqdur ishqingda Navoiyga
Kim, raxshing iz-u na'lin ko'zgu bila jon etmish.*

O.I. N.ning ijodiy merosida mir'oti gitinamo, oyinayi jahon, mir'oti jahonnamoy, mir'oti Iskandar, oyinayi Chin tarzida ham uchraydi.

Ad.: Аlisher Navoiy. Садди Искандарий. ТАТ. 10 жылдлик, 8-жылд. – Т., 2011; Аlisher Navoiy. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жылдлик, 1-4-жылдлар. – Т., 2011; Аlisher Navoiy. Холоти Сайийд Хасан Ардашер. ТАТ. 10 жылдлик 10-жылд. – Т., 2011; Искандар Пала. Мумтоз шеърият қомусий сўзлиги. – Истанбул, 2004; Uludağ S. Tasavvuf terimleri sözlüğü. – Istanbul, 2005.

M.A.

OYINAYI ROSTGO' – Q.: Oyinayi Iskandariy.

OLAM – (dunyo, jahon, koinot). Insonni o'rab turgan borliq. Tasavvufda Allohdan boshqa hamma narsaga O. deyiladi va olami amr, olami arvoh, O.dunyo, O.i kubro, O.i sug'ro, O.i xalq,

O.i shahodat, O.i jismoniy, O.i ruhoni kabi bir necha O.lar tushunchasi ilgari suriladi. Amr O.i b-n xalq O.i orasidagi farq amr O.ining lahzada bor bo'lganligidadir. Inson katta O. ichidagi kichik O., deb ham yuritiladi. O. so'zi moddiy dunyoni anglatganda keng ma'noda, ma'naviy-ruhiy holatlarni ifodalaganda torroq ma'noda tushuniladi. N. asarlarida O. so'zi ishtirokida olamgard, olamoro, olamafro'z, olamgir, olami dun, xojayi olam, olami kavn-u fasod, olam xalqi, olam yuzi, rasvoyi olam, olami foniy, olam asbobi, olami kubro va h.k.lar uchraydi. Biroz farqli ma'nolari bo'lsa-da, O.ning sinonimlari sifatida: kavn, dahr, dunyo, dor ul-havodis, dor ul-g'urur, jahon kabi so'zlar ham qo'llanadi. N.ning bu O.ga nisbatan qarashi o'ta hassos va talablari ham juda yuksak. Foni va o'tar dunyo bo'lgani u-n unga bog'lanib qolishni, har nokas oldida past ketishni, berilgan umrni mehnat qilib, halol yashashni, "yaxshilik bilan ot" qoldirishni saodat deb biladi. Daho shoir O. ahlidan vafo ko'rmagani, bu O.ning baqosi yo'qligini tez-tez tilga olsa-da, O.ahlini bir-biriga do'st bo'lib yashashga undaydi:

*Olam ahli bilingizkim, ish emas dushmanlig',
Yor o'lung bir-biringizgaki, erur yorlig' ish.*

O.lar soni turli manbalarda turlicha qayd etilgan. N.da "o'n sakkiz ming olam" borligi va yorning ham yoshi doimo o'n sakkizda ekani zikr etiladi. Yorning o'n sakkiz ming O. tashvishi b-n band bo'lishi va doimo husni o'n sakkiz yoshda barqaror turishi uning inson emas, ilohiy qudrat sohibi ekaniga dalolat qiladi.

*O'n sakiz ming olam oshubi agar boshindadur,
Ne ajab, chun sarvinozim o'n sakiz yoshindadur.*

Yoki:

*Navoiy o'n sakiz ming olam ichra
bor esa rasvo,
Tong ermas, chunki bo'lmish
mahvashining yoshi o'n sakkiz.*

N. na't g'azallaridan birida tajohuli orif san'atini qo'llab, quyosh har kun Payg'ambar (s.a.v) eshigining tufrog'ini "yuzimga surtarmikanman?", deb "charx qasridan" bu olamga tushadi, deydi.

*Yuz eshiging tufrog'ig'a surta olg'aymenmu deb,
Charx qasridin quyosh har kun tushar olam aro.*

Shuningdek, bu vafosiz O.dan ham uning pastkash odamlaridan ham vafo kutmaslikni uqtiradi:

*Vafo aylab, vafo ko'z tutma olam dunlaridinkim,
Vafosiz keldi olam dunlari ham olami dundek.*

Bu O.ga beparvo va ozod bo'lish u-n rind, zo'hid, orif, ayniqsa, oshiq bo'lish kerakligi N.ning bir qator baytlaridan anglashilib turadi:

*Olam aro toki tirikdur kishi,
Haq bila bo'lmoq erur ansab ishi.*

*Haq tilar bo'lsang, Navoiy, silk dunyodin etak,
Ishqing o'lsa pok, o'zni qo'yma bu murdor aro.*

*Rind bo'lg'an ikki olam o'ynag'ay bir dav ila,
Bo'lmag'ay lekin xaroboti fano qalloshidek.*

N. bu O.ning foniyligi va odamlarning vafosizligiga ishora qilib, O.dan boqiylik istagan odamni ablah va O.ahlidan vafo kutganni ahmoq deb ataydi:

*Ablah oni bilki, olamdin baqo qilg'ay tama,
Ahmoq ulkim, olam ahlidin vafo qilg'ay tama.*

N.ning nasriy asarlarida O. vositasida iboraviy so'zlar ham ko'p uchraydi. "...arvoh Haqqa yaqinlashib soflansa, olam jismlariga toat nuri bilan ta'sir qiladi". "Ul chun olam asbobidin mujarrad ermish", "...va olam atrofidin so'xtalar kelurlar...".

Ad: Алишер Навоий. *Фаройиб ус-сизар. ТАТ. 10 жилдлик, 1-жилд.* – Т., 2011; Алишер Навоий *асарлари тилининг изоҳли луғати. 4 жилдлик, 2-жилд.* – Т., 1983.

S.R.

“OLAM MA’MURLIG’I ALARDIN...” – adabiyotshunos B.Rajabovning risolasi (T., “Turon zamin ziyo”, 2014. 40 b.). Ushbu kitobda N. “M.Q.” asarida yozgan “Dehqonlar zikrida” ta’rifi ijtimoiy fikr va poetik talqin hamda an’ana va yangilik mezonlari asosida tahlil etilgan. Asardagi mazkur fiqra n.shunoslar ta’biri b-n aytganda, N. nasriy qasidasi va ushbu ta’rif – nasriy qasida b-n ko’plab ijodkorlarning bobodehqonlar haqidagi fikrlari, ta’riflari qiyosiy-tarixiy usulda tadqiq etilgan. Kitob muqaddimasi yer sultoni bobodehqonlar haqidagi bir didaktik rivoyat syujeti bilan boshlangan. N. “dehqon” atamasini o’z asarlarida podshohlarning huquqiy jihatdan tobelari – to’rt guruhning so’nggisi, ya’ni ziroatchilarga nisbatan qo’llash bilan birga ushbu atamani Alloh – Yaratuvchi ma’nosida ham ishlatgani izchillik b-n dalillanib borilgan. Muallif N.ning “M.Q.”da dehqonlarga bergan ta’rifini keltirgach, mazkur mavzuga doir ko’plab mumtoz manbalarga, jumladan, “Avesto”, Firdavsiyning “Shohnoma”, Yusuf Xos Hojibning “Qutadg’u bilig”, Kaykovusning “Qobusnoma”, Sa’diyning “Guliston”, Nizomiyning “Iqbolnoma”, Jomiyning “Devon”i, Mavlono Rumiyning “Masnaviy”, Nosir Xisravning “Safarnoma”, Amir Temurning “Temur tuzuklari”, D.Samarqandiyning “Shoirilar bo’stoni”, A.Samarqandiyning “Matla’yi sa’dayn va majmayi bahrayn”, M.Ulug’bekning “To’rt ulus tarixi”, Abay she’rlari, A.Sog’uniyning “Tarixi Muhammadiy” kabi bir necha o’nlab kitoblarga murojaat qiladi, ularni qiyoslaydi va e’tiborli xulosalar chiqaradi. Kitob so’nggida Amir Temur tuzgan davlatning iqtisodiy mustahkamligida katta rol o’ynagan dehqonlar haqida tarixchi olimlar, xususan, Ruyi Gonsales de Klavixo, Nizomiddin Shomiy, Sharafiddin Ali Yazdiy, Boburlar yozib qoldirgan qimmatli fikr-mulohazalar o’rin olgan.

Ad: Алишер Навоий. *Маҳбуб ул-қулуб. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд.* – Т., 2011.

S.O’.

OLI ABO – hayoti o’rnak va namuna bo’lgan besh kishi, bularning birinchisi Muhammad (s.a.v.), qizlari Bibi Fotima (r.a.), kuyovlari Hazrati Ali (r.a.) va uning o’g’illari Hasan (r.a.) hamda Husayn (r.a.)lardir. O.A.ni Muhammad (s.a.v.) va u kishining eng yaqin do’stlari, haqiqiy izdoshlari bo’lgan to’rt xalifa – hazrati Abu Bakr (r.a.), hazrati Umar (r.a.), hazrati Usmon (r.a.) va hazrati Ali (r.a.), deb biluvchilar ham bo’lgan.

Musulmonlar orasida tez-tez tilga olinadigan O.A. yoki “Ahli bayt” iborasi ham N. she’riyatidan o’rin olgan.

*Bo’lmag’ay erdi muyassar “Xamsa”,
ya’ni panj ganj,
Qilmasa erdi madad holimg’a besh oli abo.*

Bu fikrni “Agar payg’ambar va to’rt xalifa madadkor bo’lmasa, “Xamsa” yozish menga nasib bo’lmasdi”, – degan mazmunda ham tushunish mumkin. Lekin O.A. iborasi ahli dil, ko’ngil odami, ko’ngil tilini anglovchi ma’nolarini ham ifodalagan. Shuning u-n N.ning e’tirofida “X.” dostonlarini yozishga ta’sir ko’rsatgan salaflariga ishora ham yo’q emas.

Ad: Алишер Навоий. *Хамса. ТАТ. 10 жилдлик. 6-8-жилдлар,* – Т., 2011; *Жумаева С. Ўзбек мумтоз шеърятда рақам рамзлари ва уларнинг маъно талқини.* – Т., 2010.

S.J.

OLIY USLUB – mumtoz adabiyotda mavjud bo’lgan uslub. Tantanavor va ko’tarinki ohang, yuksak tushunchalarning go’zal ifodasi, o’ziga xos salobatli ritm, shuningdek, jimjimadorlik, fikrning murakkab obrazlar orqali ifodalanishi, turli badiiy san’atlar, poetik figuralarning qo’llanilishi, dabdabali epitetlar, mubolag’ali ta’rif-tavsiflar mazkur uslubga xos asosiy xususiyatlar

hisoblanadi. Bu uslubda yozilgan asarlar matn kompozitsiyasiga ko‘ra ham ajralib turadi. Ularda matn ko‘proq kombinatsiyali tamoyil asosida tuziladi va murakkab tuzilishga ega bo‘ladi, matn tarkibida uzun-uzun qo‘shma sintaktik konstruksiyalarning katta o‘rin tutishi kuzatiladi. O.U.ning bayon tarzi ham sodda uslubnikidan farq qiladi.

N. ijodida o‘sha davr an‘analari, xususan, davr uslubining ta‘siri o‘z aksini topgan. Uning bir qator asarlari, jumladan, “M.”dagi maktublarning katta qismi, “M.Q.”, “V.” kabilar oliy uslubda yozilgan. Ularda chuqur mazmun va yuksak tushunchalar hamda fikrlar go‘zal tashbehlar, chiroyli hamda yoqimli so‘z va iboralar yordamida izhor qilinganini ko‘ramiz. Mazkur asarlarda mumtoz adabiyotga xos “fasohat”, badiiy matnning birin-ketin keluvchi, vaznga, ritmga, ohangdoshlikka ega bo‘lgan va shu sababli o‘quvchiga xuddi musiqa singari ta‘sir qiluvchi yoqimli jumlar silsilasidan iborat bo‘lgan “salosat”, shuningdek, “itnob”, “e‘not”, “tanosub” singari poetik figuralar katta o‘rin tutadi. N. o‘z asarlarining yuksak badiiyatini, o‘quvchini lol qoldiradigan go‘zalligini ta‘minlashda O.U. imkoniyatlaridan samarali foydalangan, chiroyli badiiy lavhalar yaratgan. Uning kuz faslining o‘ziga xos manzaralari tasvirlangan quyidagi satrlari bunga misol bo‘la oladi: “Chamanning ruxsori Yusuf ishqida Zulayxo uzoridek kohiy va xazon yeli ham oning damodam sovug‘ ohi kibi nomutanohiy bo‘ldi. Qaro yig‘ochning sarig‘ barglarin yel uchurg‘oni tutundin uchqunlar ayrilg‘onning misolin va qizil tolning kohiy yafrog‘larin ba‘zi jismida qolg‘ay, shingarf xututi uzra za‘faron afshoniy qilg‘ondin nishona ko‘rguzdi. Murtafe‘ shoxlar uza sham‘ shu‘lasidek barglar shakli sharhig‘a bo‘ston muzakkirlari “Valaqad zayyanas-samaad-dunyo bimasobih” karimasi b-n mutakallim va ul shu‘laoso barglar aksi shishai halabiyda oynayi Chiniy kabi zulol ichra tushgandin chaman qushlari “Ka mishkottin fiz-zujojah” savtig‘a mutarannim”.

O.U.ga xos xususiyatlar N. asarlarining hukmdorlar b-n bog‘liq o‘rinlarida yaqqol namo-

yon bo‘ladi, xususan, Sulton Husayn madhiga, shaxsiga bag‘ishlangan qismlar tantanavorligi, mubolag‘ali ta‘rif-tavsiflarning mo‘lligi, dab-dabali epitetlar, sifatlashlarning qo‘llanishi b-n ajralib turadi. Bunda muallif madhning turli usullarini itifoda etadi. M-n, quyidagi parchada hukmdor shaxsi diniy tushunchalar, oyat va hadislar vositasida vashf etilgan:

*“Bari shohlar ichra zoti aning,
Shahanshohlar ichra sifoti aning.
Maloik aro keldi ruh ul-amin.
Rasul xaylida sayyid ul-mursalin.*

Sultonekim, “As-sulton-u zillullohi fil arzi” javohiri bila sun‘ ilki humoyunfol chatri hoshiyasini murassa‘ qildi; xoqonekim, “Avbob ul-muluk qiblat ul-hojot” koshisi bila qadr me‘mori... oliy dargohi kitobasin muzayyan etti; sohibqironeki, zafarpaykar livosini “inna fatahno laka fathan mubiynan” gulistonidin esgan nasimdin o‘zga nima mutaharrik qila olmas...”. Shu o‘rinda N. nasriy uslubiga xos bir jihatni qayd etib o‘tish lozim. O.U.ga xos unsurlar, bu uslubda yozilgan parchalar N.ning faqat yuqorida tilgan olingan asarlaridagina emas, boshqa uslubda yaratilgan asarlarida ham uchrab turadi. Bu xususiyatni N. risolalarida ham ko‘rish mumkin. Jumladan, “M.L.”dagi hamd va na‘t, shuningdek, so‘z ta‘rifiga bag‘ishlangan qismlar, turkiy til ta‘rifi va tavsifi bayon etilgan o‘rinlar oliy adabiy uslubda bitilgan.

Ad.: Алишер Навоий. Вақфия. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Муниаот. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

Q.E.

OLIM Sul'tonmurod (1954, Buxoro) – n.shunos, tarjima-shunos, publitsist. 1976-y.da ToshDU (hozirgi O'zMU) ni tugatdi. Shundan keyin uning mehnat faoliyati O'z R FA Alisher Navoiy nomidagi Til va adabiyot instituti b-n bog'landi – 1976-y.

dan 1994-y.gacha mazkur ilm dargohida ilmiy tadqiqot olib borib, umidli tarjimashunos sifatida ilmiy-adabiy jamoatchilikka tanildi. 1985-y.da “Navoiy asarlari tarjimasida badiiy san’atlarini qayta yaratish va tabdil etish muammolari” mavzusida nomzodlik dissertatsiyasini muvaffaqiyatli himoya qildi. Mavzu yuzasidan “F.Sh.” dostonining ruscha, tojikcha va ozarbayjoncha, shoir tuyuqlari va ayrim g’azallarining ruscha tarjimalarini tahlil etgan. Sof ilmiy yo’nalishda yuzlab ilmiy maqolalar, “Lermontovning o’zbek tarjimonlari” (1989, hammualliflikda), “Navoiyning she’rshunos shogirdi” (1991), “Navoiy asarlari tarjimalari” (1991), “Ishq, oshiq va ma’shuq” (1992), “Naqshband va Navoiy” (1996) kabi risolalar yozdi. Mamlakatimizda N. yili deb e’lon qilingan birgina 1991-y.ning o’zida u markaziy matbuot sahifalarida ulug’ shoir ijodi yangicha qarashlar asosida o’rganilgan 40 dan ziyod ilmiy va ilmiy-ommabop maqolalar b-n chiqib, o’zini nuqtadon n.shunos sifatida namoyon etdi.

O.S.ning “Naqshband va Navoiy” monografiyasida Naqshbandiya ta’limotining N. ijodiga ta’sirini va bu ta’limotga tegishli hayotbaxsh g’oyalarning mutafakkir shoir asarlarida mavjud badiiy talqinlarning har tomonlama keng va chuqur ilmiy tahliliga keng o’rin berilgan.

O.S. bir qator maqolalarida N. ijodining ijtimoiy-siyosiy asoslarini ham ochib berishga harakat qildi. Shuningdek, u N.ning Navro’zga bag’ishlangan 7 ta g’azalini sharhlagan va ular ulug’ shoirning o’ziga xos navro’znomasi bo’lishi mumkinligi borasidagi taxminlarini ham keltirgan.

“Lison ut-tayr”ning qiyosiy poetikasi: sintez, naziraviylik va tarjimaviylik” mavzusida f.f.

doktorlik dissertatsiyasini himoya qildi (2023). Tadqiqotda “L.T.” va “Mantiq ut-tayr”, “X.” o’rtasidagi mushtarak va nomushtarakligini ochib berishga harakat qiladi va “L.T.” – “shoir ijodining mohiyatini anglash u-n kalit”, – degan asosli fikrni ilgari suradi. Shayx San’on hikoyatini dostonning shariatdan tariqatga va tariqatdan haqiqatga o’tish tasvirlarini bog’lovchi halqa degan nihoyatda teran va haqqoniy ilmiy xulosani o’rtaga tashlaydi: Dissertatsiyada N.ning Attorga munosabati masalasi nafaqat “L.T.”, balki ulug’ shoirning butun ijodi misolida yalpi holda ko’rib chiqilgan. Dissertatsiyada ko’plab irfoniy timsoltushunchalarga ham aniqlik kiritilgan. O.S. tadqiqotlari u-n xos xususiyat – matn mazmunini teran idrok etish va xalqqa tushunarli shakl-u uslubda yetkazish. U o’zi kashf etgan ilmiy-badiiy haqiqatlar b-n o’quvchini ham ommabop yo’sinda tanishtirishga shoshiladi. “L.T.”ning nega Foni taxallusi b-n yozganini aniqlashga bag’ishlangan va dostonning tasavvufiy mohiyatini ochishga yo’naltirilgan “Munda Foni o’lmay ish bo’lmas tamom” maqolasi o’z vaqtida shov-shuv bo’lgani bejiz emas. Bu maqola keyinchalik to’ldirilib va kengaytirilib, “Ishq, oshiq va ma’shuq” nomi b-n risolaga aylantirildi va adabiy-ilmiy muhitda o’ziga xos voqea bo’ldi. O.S.ning ma’naviyat targ’ibotchisi sifatidagi faoliyati ham diqqatga sazovor. U bir necha yil davomida O’zbekiston televideniyesida “Ma’naviyat” telekanalini olib bordi. Uzoq yillar Respublika Ma’naviyat targ’ibot markazi rahbari o’rinbosari bo’lib ishladi. Ma’naviyatga doir ko’plab maqolalar yozdi, radio va televideniya chiqishlar qildi, turli tashkilot va muassasalarda ma’ruzalar o’qidi. Bu borada qator ijtimoiy-siyosiy, ma’naviy-ma’rifiy risolalar yaratdi. “Navoiy – yoshlarga” (2008), “14-fevral: sevishganlar kuni emas!” (2012) kitoblari shular jumlasidandir.. Nozikta’b va daqiq-nazar adabiyotshunos, sohirqalam va hassos publitsist O.S.ning adabiyot tadqiqi va ma’naviyat targ’ibi borasidagi ko’p yillik samarali mehnatlari hukumatimiz va adabiy jamoatchilik tomonidan munosib baholanib, u 2001-y. “Mehnat shuhra-

ti” ordeni b-n taqdirlangan, 1994-y.da O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasining Xalqaro Ahmad Yassaviy mukofotiga sazovor bo‘lgan.

Ad.: Алишер Навоий. Лисон ут-майр. ТАТ. 10 жылдлик, 9-жылд. – Т., 2011; Олим С. Навоийнинг шеършунос шогирди. – Т., 1991; Олим С. Навоий асарлари таржималари. – Т., 1991; Олим С. Ииқ, оишқ ва маъиуқ. – Т., 1992; Олим С. Нақибанд ва Навоий. – Т., 1996; Олим С. Навоий – ёшларга. – Т., 2008.

E.O.

OLIMOV Farruxbek Sul-tonmurodovich (1982, Buxoro) – adabiyotshunos olim, filologiya fanlari d-ri. (DSc, 2023) O‘zMU jurnalistika fakultetining bakalavriat hamda magistraturasida tahsil olgan. O‘zR FA Til va adabiyot (hozirgi O‘zbek tili, adabiyoti va folklori) instituti aspiranturasida o‘qigan. 2018-y. f.f.d-ri I.Haqqulov rahbarligida “Alisher Navoiyning “Xamsat ul-mutahayyirin” asari badiiyati” mavzusida filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktorlik (PhD) dissertatsiyasini himoya qilgan. Dissertatsiyada N.ning barcha asarlaridagi Abdurahmon Jomiy ta’rif-u tavsifiga bag‘ishlangan sahifalar hamda “Xam.M.”dagi Jomiy timsolini qiyosan tahlil etish orqali mazkur asarning muallif ijodidagi o‘ziga xos o‘rni aniqlanib, asarning ikkala buyuk tarixiy shaxs hayoti va ijodi, o‘zaro munosabatlari doirasini o‘rganishda o‘ta muhim manba ekani isbotlangan, asar badiiyati hamda muallifning nasrnavislik mahorati va uslubiy o‘ziga xosliklari yoritilgan.

“Xam.M.”ning janr xususiyatlari, umumiy va an’anaviy manoqiblardan farq qiluvchi o‘ziga xosliklari, manoqibning bosh xususiyati ideal hisoblangan real shaxs qahramon qilib olinishi b-n belgilanishi, komil inson g‘oyasi hayotiy asosga ega ekani o‘z isbotini topgan. “Xam.M.”ga manba bo‘lgan shaxsning ma’naviy fazilatlarini, xususan, pirlilik sifatlarini ilk bor tadqiq etilgan.

Adabiyotshunos o‘z ishlarini davom ettirib, “Alisher Navoiy manoqib-holotlarida badiiy-publitsistik mahorat” mavzusida doktorlik (DSc) dissertatsiyasini himoya qildi. Unda N. asarlarida zamondosh insonlar timsolini yaratishga asos bo‘lgan omillar manoqib-holotlar misolida atroficha ochib berilgan.

Ad.: Олим Ф. Миллий сўз. – Т., 1999; Олим Ф. Тамаддун. – Т., 2008; Олим Ф. Навоий наздида комил инсон. – Т., 2015.

S.O‘.

“OLIM-U JOHIL AGAR CHI HAR DU JINSI MARDUMAND...” – N.ning “D.F.”ga kiritilgan qit’asi:

*Olim-u johil agar chi har du jinsi mardumand,
Farq boshad dar miyon az osmon to xoki pax,
Durru jola har du az abrاندudar hay’at shabih,
On ravad bar toji shaxin lek dar xoki siyah.*

She’r avvalida aytilganidek, olim ham, johil ham inson. Ularning har ikkalasi odam toifasidan. Lekin oralaridagi farq osmon b-n yer qardardir. Chin olimni nurli kunga qiyoslaydigan bo‘lsak, johil qorong‘u tun timsoli. Olimning matlabi – haqiqat, ezgulik, odamiylik, hurlik. U hayotda ilm-u hikmatning qo‘li baland bo‘lsin, deydi. U: “Ey inson, o‘zingni angla, qadringni arzon sotma, senga non-tuz bergan xalqingni sevgil, joningni Vatanningdan ortiq ko‘rma”, – deb o‘rgatadi.

Haqiqiy olim mana shular u-n zahmat chekadi, odamlarning o‘zaro ittifoqda yashashi, ulug‘ orzular yo‘lida hamjihat kurashishlarini istaydi. Johil-chi? U burnidan narini ko‘ra olmaydi. U jaholatning quli. Uning hayotini gumrohlik, vahshiylik boshqaradi. Qit’ada bular quyidagi tamsiliy so‘zda yoritilgan:

*Durru jola har du az abrاند-u dar xay’at shabih,
On ravad bar toji shahin lek dar xoki siyah.*

Tarj.: Dur va do‘l – har ikkisi ham bulutdan paydo bo‘lib, zohiran bir-biriga o‘xshasa-da, dur podshoh tojiga chiqadi, do‘l esa qora tuproqqa kiradi.

Ad.: Алишер Навоий. Девони Фоний. ТАТ. 10 жилдлик, 5-жилд. – Т., 2011; Ҳаққул И. Касби амол ўзни танишдир. – Т., 2021.

I.H.

“OLLIMDA TABIBI CHORASOZIM HAM YO‘Q...” – N.ning “B.V.” devonida keltirilgan ruboiy:

*Ollimda tabibi chorasozim ham yo‘q,
Yonimda rafiqi dilnavozim ham yo‘q.
Telegramda anisi jongudozim ham yo‘q,
Boshimda shahi bandanavozim ham yo‘q.*

N.ning elimiz orasida mashhur g‘azallaridan biri. “Mehr ko‘p ko‘rguzdim, ammo mehribon topmadim”, deb boshlanadi. “Topmadim”, – ulug‘ shoirning holati, munosabati va iqrorini aks ettiradigan bosh so‘zlardan biri. Oshiq urinmasa, izlamasa, ranj chekdim”, deyolmaydi. N. vafo va sadoqatdan so‘z ochadimi, mehr-shafqatdan bahs yuritadimi yoki do‘stlikdan gapiradimi, ko‘p paytda “Topmadim!” deydi. Yuqorida o‘qiganimiz ruboiydagi ta‘kid – “yo‘q, yo‘q”lardan ko‘zlangan asosiy maqsad ham “topmadim, topilmadi” demoqdir.

Kimligidan qat‘iy nazar bironing oldida dardiga darmon bo‘lguvchi bir tabib, ko‘nglini ko‘tara oladigan do‘st, atrofida joni achiydigan mehribon sirdosh, qoshida mard bir muhofiz topilmasa, uning qismati, albatta, kuyinishga, boringki, achinishga loyiq. Avvalo, shunday kishilarning hayotda mavjudligi, hatto ko‘pligidan hech ko‘z yumib bo‘lmaydi. Demak, o‘zining ahvol-ruhiyati orqali shoir o‘zgalarning ahvoliga ham diqqatni tortgan. Chunonchi, shafqat, muruvvat, himmat va ma‘naviy himoyaga muhtoj g‘arib-u g‘urabolarni hech unutmang demoqchi bo‘lgan. Ruboiy qahramonining niyati aslida bu emas.

Bandaning bandaga muhtojlik “bosqich”laridan u allaqachon o‘tib ketgan.

O‘tmish davrlarda Haq yo‘lchilariga oshiq, darvesh, faqir, orif, miskin, qalandar deyilgan. Shulardan birortasi ham dunyo ahli yoki “ahli surat” safidan “tabibi chorasoz”, “rafiqi dilnavoz”, “anisi jongudoz” va “shahi bandanavoz” topiladi yoki topilsa edi, deb umid qilmagan. Aksincha, bunaqa umidvorliklarni ildiz-ildizidan quritishga urinishgan. N.da ham shunday. G‘azallaridan birida shoir ahli zamondan aloqa va ulfatchilik shu qadar uzilganki, biror bir zamon o‘zim b-n o‘zim ham kelisholmayman deydi:

*Bo‘lmish andoq munqati’ ahli zamondin ulfatim,
Kim, o‘zum birla chiqishmas ham zamone
suhbatim.*

Bashariy irodaning kuchsiz va mo‘rtligini chuqur anglab, ilohiy iroda sohibi bo‘lishga yetishmoq oriflikning ilk shartlaridandir.

Ad.: Алишер Навоий. Бадоеъ ул-васат. ТАТ. 10 жилдлик, 3-жилд. – Т., 2011.

I.H.

“OLMAVU GULOB QAYNATURG‘A...” – N.ning “B.V.” devoniga kiritilgan qit‘a:

*Olmavu gulob qaynaturg‘a
Tab‘i ermas ulug‘ qazong‘a rog‘ib.*

*Demak bu qazon kichikdur osru,
Ermamunga himmat ahli tolib.*

*Kim ruh-u g‘izosining qazoni,
Mundin ham ulug‘ emas munosib.*

“Olma-u gulob qaynaturg‘a” mashg‘ul kishi ham, har qalay, hojat chiqaruvchi odam bo‘lgandir. Ammo u kichik qozonda “olma-u gulob” qaynataverib tabiatan maydalashib qolgan. Ya‘ni tab‘i “ulug‘ qazong‘a” rag‘batni yo‘qotgan. Bu ham baxillik, himmatsizlikning bir

ko‘rinishi. Shuning u-n bag‘ri keng va saxovatli odamlar tab‘ qozoni kichiklarga ichdan yaqinlik sezmaydilar:

*Demak bu qazon kichikdur osru,
Ermamunga himmat ahli tolib.*

Bu – “himmat ahli”ning munosabati. Ta‘bi tor kishining ruhi ham, shubhasiz, o‘shanga yarasha bo‘ladi.

*Kim ruh-u g‘izosining qazoni,
Mundin ham ulug‘ emas munosib.*

She‘r tugasa ham “kichik qazon” muammosidan fikran ajralib bo‘lmaydi. “Kichik qazon” – ma‘naviy torlik, qolaversa, baxillik ramzi. Torlik – illat, odam ongiga illat urug‘larini sochadi. Demak, tabiatan “ulug‘ qazong‘a” rag‘bat b-n yashamoq kerak.

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар. – Т., 2011; Хаққул И. Касби камол ўзни танишдир. – Т., 2021.

I.H.

OLTI JIHAT – olti taraf: Sharq, G‘arb, Shimol, Janub, Yuqori va Quyi tomonlar. N.ning quyidagi baytida “olti jihat” birikmasi aynan dunyo tomonlari ma‘nosida ishlatilgan:

*Aduhur olti jihatdin manga chu yetti falak,
Ne sud yoshim agar oltimish va gar yetmish.*

Shoir dostonlarida ham O.J. dunyo tomonlari ma‘nosida qo‘llanilgan. Quyidagi misralarda koinot mukammalligi to‘rt unsur, olti jihat va yetti ko‘k vobastaligi natijasi, deb qaraladi:

*To‘rt unsur, yetti ko‘k, olti jihat,
Nodir-u oliy asosi koinot.*

Muhammad (s.a.v)ning Me‘roj voqealari tasvirlangan o‘rinlarda O.J. yoki olti taraf birikma-

larini qo‘llash orqali N. Payg‘ambar (s.a.v)ning ko‘kka ko‘tarilishi asnosida barcha moddiy narsalardan xalos bo‘lgan holda Alloh vasliga muharraf bo‘lganliklariga ishora qiladi:

*Tanidin to‘rt gavhar naqshi borib,
Bo‘yi olti jihat to‘nin chiqorib.*

Yoki:

*Ne to‘rt asldin ko‘ngliga yorliq,
Ne olti tarafdin xabardorliq.*

misralarida ana shu holga ishora bor.

Ad.: Алишер Навоий. Хамса. ТАТ. 10 жилдлик, 6-8-жилдлар. – Т., 2011; Жумаева С. Ўзбек мумтоз шеърятини рақам рамзлари ва уларнинг маъно талқини. – Т., 2010.

S.J.

OLTOYI – qizil tulki, oltoy tulkisi va uning terisidan ishlangan po‘stin.

*Ko‘r Navoiy masnadin ishq ichrakim,
Gulxan aro Shu‘la oltoyi-u kullardur
anga sinjobdek.*

Maz.: Ishq bog‘i aro N. egallagan martabani ko‘r: uning jismi hajr gulxanining shu‘lasi aro oltoyi qizil tulki terisiday, kullari esa sinjob (kulrang olmaxon) ga o‘xshaydi.

*Ravshan aylar shu‘la ustidin ko‘rungan dudni,
Mahvashim egnida oltoyi bila boshida qish.*

Mahvashning egnidagi oltoyi (oltoy qizil tulkisining terisidan ishlangan po‘stin) va boshidagi kish (qunduz terisidan ishlangan qora telpak)i fi-roq o‘tida yonayotgan jismdan hosil bo‘layotgan tutunni yanada ravshan qilmoqda, ya‘ni ma‘shuqaning liboslari shu qadar o‘ziga yarashganki, rashk va sog‘inch iztirobida qolgan oshiqni yanada kuydirib, battaroq hasrat o‘tida yondirmoqda.

*Qiziq kul tobi yo 'q onchoki sinjob,
Yo 'q oltoyicha yong 'on shu 'lag 'a tob.*

O‘tdan qolgan qiziq qo‘rning sinjobchalik (ya‘ni silovsin, mo‘yi o‘siq, olmaxon terisidan tikilgan po‘stin) ham issig‘i yo‘q, yonib turgan shu‘la esa oltoyicha (ya‘ni, oltoy qizil tulkisi-ning terisidan ishlangan po‘stin) ham iliqlik bermas edi.

Ko‘rinadiki, N. asarlarida qo‘llanilgan olto-yi libos nomi o‘laroq qo‘llanilib, sinjob, kesh singari kiyimlar b-n birga oshiq va ma‘shuqaning ishq aro turli martabalarini ko‘rsatishga xizmat qilgan. Bunda ular rang belgisiga ko‘ra o‘zaro poetik manzara hosil qilib, lirik qahramonning ruhiy kechinmalarini yorqinroq ifodalagan.

Ad.: Алишер Навоий. Фаройиб ус-сигар. ТАТ. 10 жылдик, 1-жылд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Наводир уш-шабоб. ТАТ. 10 жылдик, 2-жылд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Фарход ва Ширин. ТАТ. 10 жылдик, 6-жылд. – Т., 2011; Навоий асарлари лугати. Тузувчилар Порсо Шамсиев, Собир Муталлибов. – Т., 1972.

A.A., S.O‘.

OMON (XVII asr oxiri – XVIII asr boshlari, Xorazm) – shoir. Sharq adabiyoti, xususan, Nizomiy va N. ijodidan bahramand bo‘lib, ular asarlaridan ilhomlangan. Bu haqda she‘rlarida shunday baytlarga duch kelamiz:

*Tut sadafyonglig ‘qulog ‘ingda Nizomiy so ‘zlarin,
Bahri tab ‘ingga agardur nazmi durbor orzu...
Benavolarga navo etmay Navoiy lutfidin,
Etsa ta ‘sir aylamas qonuni guftor orzu.*

An‘anaviy mavzularda qalam tebratish b-n birga, jamiyatdagi yangilanish va o‘zgarishlar haqida ham she‘rlar yozgan. Ijtimoiy hayotdagi adolatsizliklar, amir-amaldorlarning zulm-u zo‘rligi, mehnatkash xalq ahvolining nochorligini ham fosh etgan. M-n:

*Xarobobod ul mulk-u diyor o ‘lsa ajab ermas,
Shahanshoheki, zulmin kosid-u adlin rivoj etmas.*

O‘z davrining peshqadam shoiri bo‘lgan O. devoni bizgacha yetib kelmagan. Tarjimayi holi haqida ma‘lumotlar ham saqlanib qolmagan. Uning Sherg‘ozixon (hukmronlik yillari 1715–27) davrida yashagani ba‘zi she‘rlaridagi ishoralardan ma‘lum bo‘ladi. Xorazmlik adabiyotshunos Ayyomiy turli bayozlarda bir qator she‘rlarini aniqlagan.

Ad.: Айёмий. Ўт чақнаган сатрлар. – Т., 1983.

D.G‘.

OMON MATJON (taxallusi; asl ismi-sharifi Matchonov Omon) (1943, Xorazm – 2020, Toshkent) – Hamza nomidagi O‘zbekiston Davlat mukofoti laureati (1989). O‘zbekiston xalq shoiri (1993). She‘rlari 1965-y.dan boshlab e‘lon qilina boshlagan. Shoirning “Karvon qo‘ng‘irog‘i” (1973), “Quyosh soati” (1974), “Yonayotgan daraxt” (1976), “Yarador chaqmoq” (1977), “Seni yaxshi ko‘raman” (1981), “Daraxtlar va giyohlar” (1984), “O‘rtamizda birgina olma” (1990), “Odamning soyasi quyoshga tushdi” (1991), “Qush yo‘li” (1993), “Iymon yog‘dusi” (1994), “Ardaxiva” (2000), “Xoja Ahror ziyoratlari” (2002) kabi she‘riy asarlari chop etilgan. Iste‘dodli shoir O.M. N.ni o‘ziga ustoz bilib, uning bir emas, bir necha asarlariga murojaat etib, turli janrlarda asarlar yaratgan. N.ning “Avvalgilarga o‘xshamas” g‘azaliga muxammasi shoirning yorqin iste‘dodini namoyon qilgan. Mazkur g‘azalda oshiqona, orifona hamda ijtimoiy, axloqiy qarashlarni mushtarak qila olgan. Muxammasning ilk bandi quyidagicha:

*Charx avzoyi bu dam avvalgilarg ‘a o ‘xshamas,
Kotib-u davr-u raqam avvalgilarg ‘a o ‘xshamas,
Endi inson qadri ham avvalgilarg ‘a o ‘xshamas,
Ko‘nglum ichra dard-u g‘am avvalgilarg ‘a
o ‘xshamas,
Kim ul oyning hajri ham avvalgilarg ‘a o ‘xshamas.*

O.M. tarix va bugunni birlashtira olgan mutafakkir shoir. Ushbu asarida ham davrning jasoratli farzandi o'laroq N. qarashlariga hamohang misralar yaratadi. N. ruhiyatidagi poklik, ulug'vorlik shoirni ruhlantirgan:

*Ne uchar yulduzlar o'tdi chalg'itib elni juda,
Necha avlod yo'li-yu umidin aylab behuda,
Davr mezoni bilan tortay bu kun o'zimni-da,
Ne sitamkim qilsa rahm maxfiy erdi zimnida,
Emdi qilsa ne sitam avvalgilarg'a o'xshamas.*

“Ming bir yog‘du” asari, muallifning o‘zi ta’kidlaganidek, ma’rifiy dostonidir. Shoir “X.”dagi purhikmat va falsafiy baytlardan ta’sirlanib, qalam tebratadi. Maqsadi, “shavkatli bobomizning ming bir xislatli – ming bir yog‘duli bu asarini tashviq-targ‘ib qilmoq va ilohiy iste’dod egasiga yana bir bor ta’zim qilmoqdir”. Ijodkor buyuk “X.”da xalqning o‘tmishi, buguni va taqdirini ko‘radi. Ulug‘ piringning bu asarida adolatli va farovon jamiyat u-n zarur bo‘lgan ko‘rsatmalarning barchasi mujassam:

*Piring kim? Bilmadim.
Men so‘z ayturman
“Xamsa” bilan o‘lchab xalqimning qonin,
Besh yuz yil o‘zbekday cho‘ng bir xalqqa u
Qutlug‘ dastur bo‘ldi, Asosiy qonun!*

Shoir “Qutlug‘ dastur” – “Asosiy qonun”ni “tashviq-targ‘ib qilmoq” maqsadi ila “X.”dagi mavzu va g‘oyadan kelib chiqib so‘z yuritadi. Muallif izohi va 203 qismdan iborat asarda “Xamsa”dan jami 864 misra olingan. Jumladan, 54 ta 1 baytli, 94 ta 2 baytli, 37 ta 3 baytli, 13 ta 4 baytli, 4 ta 5 baytli, 1 ta 7 baytli iqtibos muallif fikr yuritgan mavzularning navoiyona xulosasi sifatida xizmat qiladi. “Bu oliy fazilatli odam kim?” deb nomlangan birinchi band butun asar u-n go‘yo asos vazifasini o‘taydi. Unda muallif o‘quvchini peshonasiga “ajib ranglar” b-n tushayotgan sirli nurning manzili tomon yetaklaydi, ya’ni bugunning o‘quvchisini moziyga chorlay-

di. Bu nur “madaniyatimizning oyinayi jahonnomasi” – quyosh yanglig‘ “X.”dan taralmoqdadir. “Ming bir yog‘du” dostoni tarkibidagi bandlarni shartli tarzda uch qismga bo‘lish mumkin: 1. Sarlavha; 2. Nasriy she’r shaklidagi muallif qalamiga mansub qism; 3. “X.”dan olingan iqtibos. Shoir sarlavhalarga bir necha vazifa yuklaydi:

1. Sarlavha bayt va “X.” mazmunidan kelib chiqqan holda tanlanadi. M-n, “X.”dagi:

*Kim, bo‘lsa tabiati muolij,
Jismidin etar marazni xorij.
Za’f ichra tabiat o‘lsa mushfiq,
Behroqki tuman tabibi hoziq!*

misralarida fikr dard, shifo, tabib haqida. Muallif shundan kelib chiqib, bu bandga “Dono tabib” deya sarlavha qo‘yadi.

2. “Har bir bandning birinchi misrasi ham sarlavha, ham bandning birinchi satri bo‘lib keladi”. Ammo ayrim bandlarda sarlavha birinchi misraning dastlabki qisminigina tashkil etadi. “Bola-jonli ota farzandining”, “kashfiyotchilar piri har bir fasldan” kabi o‘rinlarda to‘liq misraga sarlavha sifatida qaralsa, badiiyat yo‘qoladi. Shuning u-n muallif sarlavhani bosh harflarda ajratishni ma’qul ko‘rgan.

3. Barcha sarlavhalar N. siy mosi orqali yagona syujet chizig‘iga birlashtirilgan. Birinchi banddagi “Bu oliy fazilatli odam kim?” deb nomlangan savol-sarlavhaga keyingi sarlavhalarining, deyarli, barchasi o‘ziga xos javobdir. M-n, “Yuraklarni yo‘lga, yangilikka undovchi”, “O‘rta va barcha asrlar ma’rifatchisi”, “Xalqparvar siymo”, “Shohlar siyosatining nayranglaridan xabardor siymo”, “Ishqiy maktublar mirzasi” va h.k.

4. Yagona syujetga bog‘lanishdan tashqari har bir sarlavha o‘zi tegishli bo‘lgan bandning mavzusini belgilab beradi.

5. Sarlavhaga o‘quvchi e’tiborini jalb qilish maqsadida o‘ziga tegishli bo‘lgan bandning ochqich kaliti (tuguni) vazifasi ham yuklatilgan. Sarlavhalar borasida sanalgan fikrlarga

bo'ysunmaydigan yoki nomigagina sarlavhaga chiqarilgan satrlar ham ko'zga tashlanadi. M-n, "Rahbarlik rayosati va siyosatidan", "O'zgalarg'amiga hamdard hamshira!" kabi sarlavhalar savol-sarlavhaga javob bo'lmaydi va N. obraziga birlashmaydi.

O.M. N. b-n 203 marta ma'rifiy muloqot qiladi. Prof. N.Komilov: "Buni sharh-interpretatsiya yoki badiiy konspekt yoxud darddoshlikning shoirona izhori, o'ziga xos tatabbu" – deya baholaydi. Dostonda "X."dan saylab olingan baytlarni shoirona tavsiflash asnosida N. siymosi yo ta'riflanadi, yoki majoziy ma'noda mutafakkir tilidan nutq so'zlanadi. N. qahramonlari b-n bir qatorda ulug' mutafakkirning o'zi ham O.M.ning ideali sifatida gavdalanadi. "X." kabi O.M.ning "Ming bir yog'du" ma'rifiy dostoni ham erk, adolat, ozodlik, g'urur, milliylik, ma'rifatparvarlik, vijdonlilik kabi ezgu g'oyalarni ilgari suradi.

Ad.: Алишер Навоий. Хамса. ТАТ. 10 жилдлик, 6-8-жилдлар. – Т., 2011; Омон Матжон. Эркин ҳаволарда. – Т., 1997.

Z.R., Mun.H.

OMONAT YUKI – alast bazmida – yaratilish kunida Alloh b-n inson o'rtasida qilingan ahdu paymon. Yana aytishadiki, Alloh taolo o'zining sirlar xazinasini ochganida uni na ko'k qabul qilibdi-yu, na yer – faqat ko'ngil borligi u-n inson qabul qilibdi. Natijada Haq inson ko'nglini ma'rifat xazinasini qilib, o'zini shu tilsim ichra pinhon qilgan. Insonning barcha mavjudotdan afzal qilinib, boshiga sharaf toji qo'yilgani shundandir. N.ning "H.A.", "L.T." dostonlarining muqaddima boblarida bu haqda so'z boradi. G'azallarida ham ayni mazmundagi baytlar uchraydi. M-n:

*Birov amonatin asray olmas, archi erur
Xudoy amonatini asramoq havolat anga.*

Ad.: Алишер Навоий. Хайрат ул-аброр. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011; Сажжодий. Фарҳанги истилоҳот ва

таъбироти ирфоний. – Техрон, 1370. (x-u); Uludağ S. Tasavvuf terimleri sözlüğü. – Istanbul, 2005; Очиллов Э. Бир ҳовуч дур. – Т., 2011.

E.O., B.R.

ONA – N. asarlaridagi obraz. Xususan, "L.M." dostonining yordamchi qahramonlaridan biri. Dostonda ikki bosh qahramonning O.si alohida ta'rif-tavsif qilinadi va ma'lum o'rinlarda ularning ishtiroki seziladi. Avvalo, Majnunning O.si haqida quyidagilarni keltirish mumkin. U dostonda alohida holda ko'zga tashlanmaydi. "Ato-anosi" tarzida birgalikda tilga olinadi:

*Ato-anosida g'am uza g'am,
Ne g'am uza g'amki, so'g-u motam.
Ham qo'ydi atosini notavonliq,
Ham bo'ldi anosini toza jonliq.*

Lekin dostonidagi qisqa chizgilarda ham uning mushfiq, mehribon, mushtipar, ichkuyar O. ekanligi ko'rinib turadi. M-n, ilk behushligidan o'ziga kelganida, u bolasining boshidan ay-lanadi, o'z navbatida Qays uning oyog'iga bosh qo'yadi. O. oilada o'z o'rnini bilib, erining ra'yini ma'qullaydi, undan o'tib bir so'z demaydi. Dostonda ota-ona bir xil o'yulaydilar, bir xil qaror qabul qiladilar, bir xil harakat qiladilar. Ikkisi-ning fikri birgalikda ifoda topadi. M-n:

*Ahvoliga qildilar muvoso,
So'z demadilar nasihatoso...
"Biz ko'p so'rsak bu so'z maqoli,
Nobud etari oni infioli..."*

deydilar o'ziga kelgan o'g'illarinnig xijolatdan o'zini qayerga qo'yishini bilmayotganini ko'rib.

O. faqat uch o'rinda alohida namoyon bo'ladi. Birinchi marta otasi Majnunni bir buzuqdan topib, unga hasrat qilganida, "Onang tun-u kun "o'g'lim" deb boshini toshga urib yig'laydi. Boshida bir tola qora soch, tanida jondan asar qolmagan. Har ohidan falak o'qining qaddi bukiladi", – deydi unga onayizorning ayanchli va qayg'uli ahvo-

lidan xabar berib. Ikkinchi marta so‘nggi umidlari ham puchga chiqib, Majnun yana qadrdon sahrosiga bosh olib ketgach, otasi nomusdan yotib qoladi va shu ko‘yi hasrat b-n yorug‘ dunyoni tark etadi. Bir yondan o‘g‘il dard-u g‘ami, ikkinchi yondan er motami O.ni ham go‘rga tiqadi. Chunki uning hayotida ma‘no qolmagan edi. Uchinchi, Majnunning uning qabrini quchib yig‘laganida: “Sen jonimning qiblasi-yu, qiblamning nuri, ko‘nglimning quvonchi-yu, ko‘zimning chirog‘i eding. Sen Ka‘ba eding-u, men nodon dayr izlab ketib, Ka‘bamni xarob qilibman. Bu charxi zolim gavhar deb, qo‘yningga bir tosh solgan ekan. Sen tunlari mijja qoqmay meni bir parcha etdan odam qilding. Men esa xizimatingni qilib, sening oldingdagi farzandlik qarzini uzmadim: Sen esa dunyoni g‘am-u hasrat bilan tark etding”, – deb uzrxohlik qiladi.

O. – N. dostonida alohida mehr-u muhabbat b-n yaratgan obrazlardan hisoblanadi. Uning siyomosida farzandi u-n jonfido mushtipar bir ayolni ko‘ramiz.

Majnunning onasi kabi dostonida Layli O.sining ishtiroki ham, deyarli sezilmaydi. Dostonning boshida Layliga hamdard va xayrixoh sifatida doya birinchi o‘ringa chiqadi. O. esa qizining ahvoli og‘irlashganidan faollashib, bundan erini ham xabardor qiladi. Darhol tabib chaqiradilar. Lekin Laylining dardi yengillashmaydi, bil’aks og‘irlashgandan-og‘irlashib boradi. So‘nggi muhlat yaqinlashganini sezgan qiz onasini yoniga chorlab, o‘zini Majnun b-n bir kafanga o‘rab, bir qabrga qo‘yishlarini vasiyat qiladi. Ko‘z yumgan qizining ustida O.ning soch yulib yig‘lashlari dostonning eng qayg‘uli, eng ta’sirchan o‘rinlaridir. O. shu yerda butun borlig‘i b-n namoyon bo‘ladi. U qizining abadiy uyquga ketganiga ishonmay: “Bu ne og‘ir uyqu?!” – deb faryod soladi. – Tura qol, ochiq havoda dugonalar bog‘ sayliga chiqish u-n seni kutib turishibdi. Seni kiyintirib, yasantirib ularga qo‘shay.

*Qizlar bila ul taraf xirom et,
Din ahlig‘a zuhdni harom et.*

Sen bu yoqdan kelib, u yoqdan Majnun so‘roqlab kelsa, nima deb javob aytay?

*Ham meni, ham oni zor qilma,
Andin meni sharmisor qilma.*

Albatta, doya kabi O. ham Layli b-n Majnun mojarosidan boxabar, qizining baxtini tilasida, otasiga qarshi ham borolmas edi. Dostonda u mehribon, jonkuyar, ayni paytda, mushtipar va ojiza ayol qiyofasida namoyon bo‘ladi. Kishilik jamiyati ichida yashab, yozilmagan qonunlariga qarshi borib bo‘lmaydi. Uning ham qo‘lini odamlarning gap-so‘zi, oila sha‘ni, or-nomus kabi qadimiy an‘ana va qadriyatlar bog‘lagan edi.

*Ad.: Алишер Навоий. Лайли ва Мажнун.
TAT. 10 жилдлик, 7-жилд. – Т., 2011.*

E.O.

“ONOLARNING AYOG‘I OSTIDADUR...” – “A.” (“Chihil hadis”)dagi qirq qit‘aning biri. Bu qit‘a u-n N. salaflarida bo‘lganidek, quyidagi hadis asos bo‘lgan: “Al jannatu tahta iqdom ul-ulmahot” (Jannat onalarning oyog‘i ostidadir).

Jaloliddin Rumi mazkur hadisning mazmunini forsiy bir misrada bergan: “Zeri poyi modaron boshad jinon”.

“Chihil hadis” yaratish an‘anasida mazkur hikmatli iboraning ma‘nosi qirqta hadisning biri sifatida she‘rga solingan, N.ning bu borada ham o‘z novatorligini namoyish etgan. Mazkur hadisning mazmuni dastlabki ikki misrada bayon qilinadi:

*Onolarning ayog‘i ostidadur
Ravzayi bihisht-u jinon bog‘i.*

Qat’iy xulosa sifatida bayon qilingan fikr shu holatida ham go‘zal va tushunarli. Lekin mutafakkir shoir bu b-n cheklanmaydi. Ana shu fikrni davom ettirib, undan ibratli xulosa chiqaradi. Ya’ni bihishtni sen uzoqlardan qidirib o‘tirma. U

sening huzuringda, lekin, afsuski, sen uni idrok etmaysan. Binobarin:

*Ravza bog‘i visolin istar esang,
Bo‘l anoning oyog‘in tufrog‘i.*

*Ad.: Алишер Навоий. Арбаъин. ТАТ. 10
жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011.*

I.H.

ORZIBEKOV Rahmonqul (1931, Jalolobod (Qirg‘iziston Respublikasi) – 2011, Samarqand) – adabiyotshunos. O‘zi tug‘ilgan Bekobod qishlog‘idagi maktabda o‘qigan. Bolaligi Ikkinchi jahon urushi yillariga to‘g‘ri kelganligi u-n jamoa

xo‘jaligida hisobchi, kotib, bosh hisobchi yordamchisi vazifalarida ishlaydi. 1951–1956-yy. da O‘zDU (hozirgi SamDU)ning Filologiya fakultetida tahsil oladi. O‘qishni imtiyozli diplom b-n tugatgach, o‘zi tahsil olgan o‘quv dargohida o‘qituvchi sifatida mehnat faoliyatini boshlaydi.

1959-y.da esa u O‘zbek adabiyoti kafedrasiga aspiranturaga kiradi va o‘zbek mumtoz adabiyoti muammolariga doir ilmiy izlanishlarini boshlaydi. Yosh olim 1963-y.da akad. V.Abdullayev ilmiy rahbarligida “Shavqiy Kattaqo‘rg‘oniy va uning adabiy muhiti” mavzusida nomzodlik ishini muvaffaqiyat b-n himoya qiladi. Bu tadqiqot b-n Kattaqo‘rg‘on adabiy muhitini tadqiq etish, adabiyotimiz tarixida salmoqli o‘rin egallagan Noqis, Ahqar, Vola, So‘fi Olloyor, Miriy, Dabiriy singari ijodkorlar adabiy merosini tadqiq etish ishi boshlab beriladi.

O.R. N. adabiy merosini tahlil va targ‘ib etish ishiga ham munosib hissa qo‘shib keldi. Uning “Navoiy va Sharq xalqlari adabiyoti”, “Fors-tojik adabiyotida Navoiyga izdoshlik tarixidan”, “Alisher Navoiy va o‘zbek poeziyasida o‘z g‘azallariga tazmin musammat yaratish an‘analari”, “Navoiy “Xamsa”sida nomachilik an‘analari”, “Navoiy-

ning lirik janrlar rivojidadagi roli va o‘rni”, “Chiston janrida ham benazir”, “Navoiy va Kattaqo‘rg‘on shoirlari”, “Navoiy va turkman adabiyoti”, “Navoiy dahosidan madad olib...” singari 20 dan ortiq ilmiy maqolalarida buyuk shoir lirik merosining janriy tarkibi b-n bog‘liq adabiyotshunoslikda kam o‘rganilgan jihatlar, N.ning qardosh turkiy xalqlar adabiyotlariga ko‘rsatgan hayotbaxsh ta‘siri masalalari yoritib berilgan.

*Ad.: Лирикада кичик жанрлар. – Т., 1976;
Ўзбек шеърияси жанрлари. – С., 2002; Адабий меросимиз сеҳри. – С., 2006; Сувоққулов И., Абдурахмонов А. Раҳмонқул Орзібеков // ЎТА, 2001. № 4; Мухиддинов М., Салоҳий Д. Раҳмонқул Орзібеков // ЎТА, 2006, № 3.*

D.S., E.O.

ORZUVORIY – Eronning turkiy tilli aholisi o‘rtasida keng tarqalgan qo‘shiq bo‘lib, ko‘proq hazaji musammani solim vaznida yaratilgan. Ba‘zi qo‘lyozmalarda bu nom orzudoriy, aruzvoriy tarzida ham uchraydi. I.Sulton ham “M.A.”ning tanqidiy matnda “orzuvoriy” shaklini keltirgan. Lekin N.ning 15 jildlik “Asarlar” va 20 jildlik “Mukammal asarlar to‘plami”da O. tarzida berilgan. 10 jildlik “To‘la asarlar to‘plami”da ham xuddi shu shaklda keltirgan bo‘lib, O.ning to‘g‘ri ekanligi haqida izoh bor. N.Mallayev ham mazkur variantni ma‘qullaydi. Turkiya nashrida: “arazvāri” va Ozarbayjon nashrida “arazvari”. Ozarbayjon olimi T.Quliyev, hatto Iroq turkmanlari orasida keng tarqalgan bu kuy ozarbayjon maqomlari orasida “Aruzvoriy zarbi maqom” nomi b-n o‘ziga xos o‘rin tutishi haqida ma‘lumot beradi. “M.A.”da bu haqda o‘qiymiz: “Yana Iroq ahli tarokimasida surudedur shoye‘kim, ani “aruzvoriy” derlar va aning bayti ko‘prak hazaji musammani solimdadur, andoqkim, bayt:

Saqohum rabbuhum xamri dudog‘ing

kavsarindindur,

Bu mayni ichtikung nuqli hadising

shakkarindindur.

Mafo'iyun mafo'iyun mafo'iyun mafo'iyun.

Va yana ramali musammani mahzuf vaznida ham ayturlar, andoqkim, bayt:

*Davlati vasl iltimosi ne hikoyatdur mango,
Buki yoding birla jon bersam kifoyatdur mango.*

Fo'ilotun fo'ilotun fo'ilotun fo'ilun

Chun o'zonlarning o'zmog'i va o'zbeklarning budi-budoyi hech vazn bila rost emas erdi, anga taarruz qililmadi, agarchi asarlari bordur, ammo aning aruz ilmig'a daxli yo'qur".

Ad.: Алишер Навоий. Мезон ул-авзон. Т.АТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. – Т., 1976.

E.O.

ORIQOV Abdulla (1941, Qashqadaryo – 2016, Toshkent) – shoir, tarjimon, davlat va jamoat arbobi. O'zbekiston xalq shoiri (1991), O'zbekiston Qahramoni (1998). “Mitti yulduz” (1963) nomli ilk kitobi b-n o'zbek she'riyatiga o'ziga xos ovoza ega shoir sifatida kirib kelgan O.A. “Ko'zlarim yo'lingda” (1966), “Onajon” (1969), “Ruhim”, “O'zbekiston” (1971), “Xotiro” (1974), “Yurtim shamoli” (1976), “Najot qal'asi” (1981), “Surat va siyrat” (1982), “Yillar armoni” (1984), “Haj daftari”, “Munojot” (1992), “Saylanma” (1996), “Dunyo” (1995), “Shoir yuragi” (2003), “Talosh pallasi” (2007) kabi ko'plab she'riy to'plamlari, “Jannatga yo'l” (1978), “Hakim va ajal” (1980), “Ranjkom” (1988) dostonlarini o'quvchilar e'tiboriga havola qildi. Oltmish yoshga to'lishi munosabati b-n 4 jildlik “Tanlangan asarlar”i chop qilindi (2001), “Adolat ko'zgu-si” (2005) va “Quyosh bekati” (2010) to'plamlari ularning mantiqiy davomi sifatida nashr etildi.

O'zbekiston mustaqilligi O.A.ga go'yoki ikkinchi hayot baxsh etdi. U Ona Vatanimizning

shonli tarixi, istiqloq nash'asi ko'ksini g'ururga to'ldirgan buguni va buyuk kelajagini ulug'lab, jo'shib asarlar bitdi. “Haj daftari” (1992) turkumi, “Sohibqiron” dramasi (1995) va ko'plab boshqa she'rlari shular jumlasidandir.

O.A.ning o'zbek adabiyotini rivojlantirishdagi xizmatlari davlatimiz tomonidan munosib baholangan – u “O'zbekiston xalq shoiri” (1990), “O'zbekiston Qahramoni” (1998) faxriy unvonlari, O'zbekiston Respublikasi Davlat mukofoti va “Do'stlik” ordeni b-n taqdirlangan edi. O.A. hamisha O'zbek tili, adabiyoti va folklori ilmiy-tadqiqot instituti b-n hamkorlik qilib kelgan. U institutda o'tkaziladigan barcha ilmiy va adabiy tadbirlarda faol ishtirok etar, xususan, an'anaviy n.xonlik anjumanlarining doimiy ishtirokchisi edi. Bu anjumanlarda u buyuk shoir haqidagi ohorli fikrlari b-n o'rtoqlashar, yangi she'rlaridan namunalar yoki N. g'azallariga bog'lagan muxammaslarini o'qib berar edi. “O'zbek tili va adabiyoti” jurnalining esa ko'p yillik tahrir hay'ati a'zosi edi (2001–2016).

O.A. ijodini so'z saltanatining sohibqironi N.ning ilhombaxsh ta'siridan ayri holda tasavvur qilib bo'lmaydi. Chunki davrimizning mashhur shoiri bir umr o'zining buyuk salafidan o'rganagan, ta'sirlangan, ilhomlangan: ulug' so'z san'atkoriga bag'ishlab qator she'rlar bitgan, shams ul-millat ijodini tadqiq etib maqolalar yozgan, ko'plab she'rlari, maqola va suhbatlarida g'azal mulkining sultonini havas va hayrat b-n tilga olgan, ustod shoir haqida muhim va e'tiborga molik fikrlar bildirgan. Jahon adabiyotining muazzam siymolaridan bo'lgan N.ning abadiyatga tatigulik adabiy maktabidan saboq olib, mahorat sirlarini o'zlashtirgan. “Men Navoiy va Boburdek zotlarni o'qib ulg'ayganman”, – degan edi bu haqda uning o'zi “O'zbekiston adabiyoti va san'ati” haftanomasida M.Abdullayev b-n qilgan “O'tgan daholarning nomin etib yod” nomli suhbatida. Bu olamshumul merosni qayta-qayta mutolaa qilish natijasi o'laroq, so'zni ming bir maqomda o'ynatib, uni mo'jiza darajasiga ko'tarish sinoatiga oshno bo'lgan. Ayni jihatdan, O.A. va

N. mavzusini quyidagi guruhlarga bo‘lib o‘rganish mumkin:

1. O.A.ning N.ga bag‘ishlangan she‘rlari (“Alisher”, “Alisherning onasi”, “Alisher va talaba”). Jumladan, u “Alisher” she‘rida san’atkor shoir ijodining buyuklik sirini shunday talqin etadi:

*Baytingga bir bora qovushgan har lab,
Takrorlab ketgusi mahshargacha to.
Qaratib turibsan bu yon, ne ajab,
Milliard martabali jahonni, hatto.*

2. O.A. she‘rlarida kelgan N. zikri. U o‘zining o‘nlab she‘rlarida (“Sozim”, “Avlodlarga maktub”, “Bahor”, “O‘zbekiston”, “O‘zbekistonda kuz”, “Bobur”, “Asrlarning karvonlari” va boshqalar) u yoki bu munosabat b-n ulug‘ shoirni tilga oladi, uni ta‘rif etadi, buyukligidan bahs etadi, dahosiga badiiy baho beradi, qalamining qudrati oldida hayrati va muhabbatini izhor etadi. Jumladan, “O‘zbekiston” she‘rida uni shunday yuksak ta‘riflaydi:

*Temur tig‘i yetmagan joyni
Qalam bilan oldi Alisher.*

3. N.ning mashhur “Jamoateki, junun man‘ini manga qilasiz” misrasi b-n boshlanadigan g‘azaliga taxmis bog‘lab, g‘azal mulkingning sultoni fikrlarini rivojlantirish, ularning yangi qirralarini ochish, bu fikr-tuyg‘ularni yanada kengaytirish va to‘ldirishga, shu orqali hozirgi o‘quvchiga yangi bir she‘r taqdim etishga muvaffaq bo‘ladi. Xalaf shoir tizgan misralarning salaf shoir baytiga qanchalik uyg‘unlashib, yalakat mag‘iz hosil qilishining yorqin misoli sifatida ayni muxammasning bir bandini keltirish kifoya:

*Kelibdur og‘zima jonim, qilurman ishqim zikr,
Netaykim, visol erdi orzu, vale dildordin makr,
Netsun, Abdulla hayrondur, ey pir, aylang fikr,
Navoiy hajrg‘a qoldi, qiling visolda shukr,
Jamoateki, sevar yoringiz bila bilasiz.*

4. O.A. ijodida N. ta‘sirida yaratilgan ulug‘ shoir she‘rlariga hamohang fikrlar, shoir fikrlarining tazmin sifatida keltirilishi, ba‘zi fikrlarining ijodiy o‘zlashtirilishi yoki yangicha talqinda ifoda etilishi. M-n, uning insof, vijdon, mehr, vafo, hayo kabi insoniy fazilatlarining yo‘qolib ketgani haqidagi fikrlari ustozining “M.Q.” pandnomasidagi ayni qadriyatlarining yo‘qlikka bosh olib ketgani haqidagi fikrlariga hamohang. “Yaxshilik yo‘llari” she‘ridagi:

*Yaxshilik qilishning yo‘li ko‘p, ukam,
Yomonlik qilmasang, yaxshilik shu ham, –*

misralari N.ning yaxshilik qilolmaganingga yarasha yomonlik qilmasang, shu ham yaxshilik o‘rniga o‘tadi mazmunidagi quyidagi fikrlariga hamohang jaranglaydi:

*Yaxshilig‘ gar qilmasa, bori yomonlig‘ qilmasa
Kim, yomonlig‘ qilmasa, qilg‘ancha bordur
yaxshilig‘.*

*Yaxshilik ar aylamasang ish chog‘i,
Aylamagil bori yomonliq dog‘i.*

“Yaxshidin yomonlar ham yomonlig‘ ko‘z tutmas, yaxshi yomonlarga ham yaxshilig‘ni unutmaz. Yaxshiliq qila olmasang, yomonliq ham bore qilma. Yaxshiliqdan yomonlig‘ni yaxshiroq bilmasang, yaxshilarga qo‘shul, yaxshiliq tegrasig‘a evrula olmasang, yaxshilar, tegrasiga evrul”.

Yoki shoirning ko‘p yillik hayotiy kuzatishlari va falsafiy mushohadalarining mahsuli bo‘lgan:

*Dunyoning g‘alati yo‘rig‘iga boq,
Kimga aysh tashna-yu kimga dor mushtoq.
Lekin hammasida ma‘no bittadir:
Qurbon oldin ketar, jallod keyinroq, –*

mazmunidagi to‘rtligi salafning teran hikmat darajasiga ko‘tarilgan:

*Erur mazlum-u zolim qatli ishq ollida ko‘p oson,
Agar Farhod o‘ldi, qatl topmay qoldimu Parvez?! –*

baytini esga soladi. Zero, N. o‘z asarlarida “inson va uning qalbi ma’naviy manzaralari, illat va fazilatlarini, buyukligi va tubanligini yuksak mahorat bilan” ifoda etgan (“O‘tgan daholarning nomin etib yod”).

“Avlodlarga maktub” she’rida esa ustoz shoirning bir misrasini tazmin sifatida keltirib o‘tadi:

*Yo‘q, polvon emasdik bizlar ham aslo,
Jussamiz oddiy deb chekmasdik anduh.
Bir kun aytibdirki, Navoiy bobo:
“Doim o‘zga bo‘lur suvrat ila ruh”.*

5. O.A.ning N.ga bag‘ishlangan maqolalari (“Ulusning navobaxshi”, “Navoiyni anglash”, “Ruhiyat pahlavoni”). Bu maqolalarida u ulug‘ shoir asarlari mutolaasidan olgan taassurotlarini to‘lib-toshib qog‘ozga tushiradi, ular yuzasidan chiqargan xulosalarini havola etadi, nozik kuzatishlarini teran bayon etadi. O‘zi e’tirof etganidek: “Ulug‘ shoirimiz ijodini o‘qib-o‘rganish, uning mag‘zini chaqa bilishning o‘ziyoq yetuklikdan bir nishonadir” (“Bebaho maktab”). Jumladan, “Ulusning navobaxshi” maqolasida shunday fikrlarni bildiradi: “Ayonki, buyuk Navoiy ijodi va faoliyati ulug‘ bir ummondur. Uning tubiga yetish yoxud bu buyuk bahrni daf‘atan baholash necha-necha avlodlarning ham umriga tatigulikdir... N.ning she’riy mahorati haqida bir umr to‘xtovsiz gapirish mumkin...”

N. o‘z davrining qomusi...

N. ideallari bir xalq, bir til, bir qavm chegarasiga sig‘maydi. Bu zotning o‘g‘itlari jami inson bolasiga, es-hushi joyida bo‘lgan tafakkur sohiblariga qaratilgandir. Shu boisdan ham yer yuzining turli puchmoqlarida buyuk N.ni faqat iltifot yuzasidan emas, balki bashariyatga mehnati singgan zot bo‘lganligi u-n ham ardoqlab turibdilar...”

6. O.A.ning turli maqola va suhbatlari (“Ustozlar sabog‘i”, “She’r va she’riyat haqida”, “Turkiy asilliklar yurti – bu”, “Shukronalik” va boshqalar) dagi N. va uning beqiyos ijodi haqidagi fikrlari. Jumladan, 1966-y.da yozgan “Us-

tozlar sabog‘i” maqolasidayoq “N. g‘azallarining har bir misrasidagi obraz bizning butun bir she’riyatimizdagi xulosadan bir necha marotaba baland turadi”, deb ulug‘ shoir ijodiga nihoyatda yuksak baho bergan edi. “She’r va she’riyat haqida”gi (1982) suhbatida esa “Men N.dan masalaning mohiyatiga kirishni, she’rni sehrli tayoqchaday o‘ynatishni o‘rgandim” deb, buyuk salafining o‘zining ijodiy kamolotidagi o‘rni, undan mahorat sabog‘ini olganini e’tirof etadi. Ayni paytda yosh ijodkorlarni ustoz shoir ijodxonasidan o‘rganishga, undan so‘z qo‘llash mahoratini o‘zlashtirishga, tilimizning boy va rang-barang imkoniyatlaridan foydalanishga, so‘zlarning ma’nodoshlarini topib, ulardan o‘rinli qo‘llashga, mayda-chuyda mavzular atrofida o‘ralashib qolmay, umuminsoniy tuyg‘ular va qadriyatlarini kuylashga da’vat etadi. Chunonchi, u 1977-y. yozgan “Ehtiyoj farzandi” nomli maqolasidayoq badiiy matnda so‘zning o‘rni qanchalik muhimligini nozik kuzatib, shunday e’tiborga molik fikrlarni ilgari surgan edi: “M.L.”da N. *yig‘lamoq* so‘zining bir necha sinonimlarini keltiradi (ular holatlar hamdir). Xususan, *bo‘zlamog*, *o‘kramog*, *bo‘kramog*, *siqtamoq* va h.k.

Bizning shoirlarimizning qahramoni yig‘layapti deylik. Ammo u qaysi sababga ko‘ra va qanday holatda ko‘z yosh to‘kmoqda? Uzoqroq izlanishga toqat qilmagan yoki didi nomukammal shoir qahramonim umuman yig‘layapti, deb qo‘ya qoladi. Holbuki, haligi o‘xshash sinonimlar shoirga bunday o‘rinda juda qo‘l kelishi mumkin. M-n, tasavvurimcha, bolasi o‘lgan ona bo‘zlaydi, ota o‘kraydi. Yoki ma’lum bir satrda unli va undoshlarning uyg‘un kelishi uchun tuproqni tufroq deyishga to‘g‘ri keladi. Bunday misollarni ko‘plab keltirish mumkin. Afsuski, yosh shoirlarimiz ijodning mana shu kabi nozik jihatlariga ko‘pincha beparvo qaraydilar”.

Umuman olganda, N.ning O.A. ijodiga samarali ta’siri yirik va serqirra tadqiqot mavzui bo‘lib, o‘zbek adabiyotshunosligining kun tartibida o‘zining o‘rganilishini kutib turgan dolzarb masalalardan biridir.

Ad.: Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Орипов А. Танланган асарлар. 1-8-жилд. – Т., 2001–2016. Очилов Э. Абдулла Орипов ва Алишер Навоий // “Алишер Навоий ижодий меросининг умумбашиарият маънавий-маърифий тараққиётидаги ўрни” мавзудаги 3-анъанавий халқаро илмий-амалий конференция материаллари. – Т., 2018; Ҳаққул И. Ҳаёт, адабиёт ва абадият. – Т., 2019; Очилов Э. Абдулла Орипов ижодида навоиёна оҳанглар // “Ўзбек тили ва адабиёти”, 2021, № 3-сон.

I.H., E.O.

ORIPOV Malik Qoraboyevich – (1936) falsafa fanlari nomzodi (1971). Leningrad Davlat universitetini (1967) va aspiranturasini (1970) tugatgan. ToshDUda o‘qituvchi (1972). Ilmiy ishlari, asosan, O‘rta Osiyo xalqlarining ijtimoiy-falsafiy fikrlari tarixi, N. ijodida falsafiy-axloqiy masalalar tadqiqiga bag‘ishlangan. Asosiy e‘tiborini N. ijodida konseptual dunyoqarash masalalarini tadqiq etish, N. dunyoqarashining shakllanishida so‘fizmning rolini aniqlash va falsafiy tahlil etish, shoir dostonlari va badiiy obrazlarining ichki (botiniy) mohiyatini ochib berishga qaratadi. N.ning falsafiy va axloqiy qarashlari haqida o‘ttizga yaqin risola va maqolalar e‘lon qilgan.

Ad.: Некоторые принципы гуманизма А.Навои, Вопросы философии и социологии, Вып.2. – Ленинград, 1970; Навоий ижодида реннесанс анъаналарига доир. – Адабий мерос. Вып 2, 1972; Навоий ижодида адолат концепцияси. Ўзбек тили ва адабиёти, №1. 1973; Навоий ижодида ҳурфикрлик ва антиклерикал гоялар. 1989.

Y.I.

ORIF – ma‘rifat va irfon sohibi, anglagan, tanigan, botiniy, ya‘ni tasavvufiy ilm egasi. Tasavvuf – oshiqlik va oriflik yo‘li. Haq yo‘lchisida ishq jazbasi qanchalar kuchli bo‘lsa, irfon musho-

hadasi ham shunchalar ziyoda bo‘ladi. Nafsning barcha hiyla-yu nayranglarini O.chalik yorqin anglaydigan ahli dil yo‘q. O.lar nafsiga hokim valiy zotlardir. Barcha tariqatlarning bosh maqsadi ham shu: nafsni tanish va uni tarbiyalash, nafsi ammorani nafsni komila qadar yuksaltirib borish orqali irodali, jasoratli va odil shaxsiyatni dunyoga keltirish bo‘lgan. So‘fiylarning nuqtayi nazari-da, irfon Alloh tuhfasini bo‘lgani u-n ilmdan ustun deyiladi. Allohning asmo‘ul husnosi va sifatlarini ilm-la emas, balki kashf va mushohada yo‘li b-n idrok etgan, mavhum borlig‘idan kechib, Haq borlig‘i ila bor bo‘lgan zotdir. O. har narsada Haqni ko‘radi, Yaratgan baxsh etgan “Ladun” ishorati bilan uning mavjudligini idrok etadi va mavhum borliqdan kechib, Tangri borlig‘i b-n umr o‘tkazadi. Mahdumi A‘zam Kosoniyga ko‘ra, zohid birla orif orasidagi farq quyidagichadir: “Zohid Haq taoloning so‘zlariga mashg‘ul bo‘lg‘ay, orif Haq taoloning o‘ziga mashg‘ul bo‘lg‘ay. Zohid xalqni ilmi zohir birla da‘vat etgay, orif xalqni ilmi botin birla da‘vat qilg‘ay. Zohidning ko‘zi hushyor, ko‘ngli g‘aflatda, orifning ko‘ngli bedor, ko‘zi g‘aflatda bo‘lg‘ay. Zohidning tili zikrda bo‘lg‘ay, orifning tili zikrda bo‘lg‘ay”. N. “L.T.” dostonida Ma‘rifat vodiysining vasfini berganda, Alloh taolo insonni irfon sohibi bo‘lish u-n yaratganini alohida ta‘kidlaydi:

*Ey qilib insonni koni ma‘rifat,
Ko‘nglini aylab jahoni ma‘rifat.*

*Ma‘rifat har kimgakim qism aylabon,
Dahr aro orif anga ism aylabon.*

O. behuda va befoyda hech bir ishga qo‘l urmaganidek, keraksiz munozara va o‘tkinchi tortishuvlardan ham mutlaqo tiyilishi lozim. N. oriflikning axloqiy-ma‘naviy sifat va fazilatlariga alohida diqqat qilgani u-n bir g‘azalida:

*Faqr ko‘yida musallam tut, ne qilsang istimo’,
Orif ermas har kishikim qilsa irfon birla bahs, –*

deydi. Negaki, ham irfon sohibi bo‘lib, ham o‘zgalar b-n munozara, hojatsiz munoqashaga kirishish oriflik maslagiga tamoman ziddir. “N.M.” asarida orifning o‘zgalar siyratidan ogoh bo‘lish iqtidori va hech bir bandaga hasad qilmasligi hamda sir saqlash layoqatiga doir shayxlar tilidan aytilgan: “Orif uldurki, sening sirringdin so‘z aytqay va sen xomush bo‘lg‘aysen”, “Orifqa sirrida bir ko‘zgu beribdurki, har qachon ul ko‘zguga boqsa, ani ko‘rgay” kabi fikr-mulohazalar ham diqqatga molikdir. N. barcha janrdagi asarlarida O. obrazi va ma‘rifat mohiyatiga e‘tibor qaratadi. Jumladan, “Orif ko‘nglin daryog‘a nisbat berurki, anga har ne tushsa singirur balki itirur” sarlavhali qit‘asida O.ning eng xarakterli xususiyatini tavsiflaydi:

*Erur orifqa ganji fayz yetsa,
Ishi dam urmayin ani yoshurmoq.
Quyosh aksi tushub daryo ichinda,
Ne mumkindur oning suvin toshurmoq.*

Xoja Bektoshi Valiy odamlarni to‘rt unsurga qiyosan toifalarga ajratar ekan, O.larni asli suvdan bo‘lgan ma‘rifat ahli, deb ataydi. Unga ko‘ra, O. ham pokiza, ham poklovchi bo‘lmog‘i lozim. O.ning ibodati tafakkur ila dunyo va oxiratni tark qilmoq, himmat nazari ila valoyatni kutmoq va Haq taolo vasliga yetishmoq orzusidir. Uning holi esa butun borliqqa uyg‘unlik ko‘rsatish va yomon tushunchaga berilmaslikdir. N. tazkiralari, umuman, nasriy asarlarida O. real tarixiy shaxslardir. Shoirning ularga bergan ta‘riflarida ham oriflik rutbasi va fazilatiga ahamiyat beriladi. Abu Said Xarroz (q.s.t.) haqida ma‘lumot berar ekan: “Agar Allohu taolo Abu Said Xarroz erishgan haqiqatni bizdan talab qilganda, albatta, halok bo‘lardik. Bu so‘zi Junaydning dalil bo‘la olurki, Abu Said Xarroz andin ulug‘roq va aning piri bo‘lg‘ay va aning ustodi. Shayx ul-islom debdurki, bukim Boyazidni Sayyid ul-orifin debdurlar, Sayyid ul-orifin Haq subhonahu taolodur va odamiylardin Muhammad arabiydur (s.a.v.) va bu toyifadin Abu Said Xarrozdur. Va

ham Shayx ul-islom debdurki, mashoyix arosida andin ulug‘roq hech kishini tanimasmen”, – deydi. Demak, Haqiqiy O. olamlarning Robbi Alloh taolodir. Bashariyat ahliidan esa komil inson, komil O., shubhasiz, payg‘ambarimiz Muhammad Mustafu (s.a.v.) sanaladi. Xoja Ahmad Yassaviy “Faqrnoma”da O.likni faqrning so‘nggi maqomi deb ta‘riflar ekan, uni Muhammad Mustafu (s.a.v.)dan meros qolganligini aytadi va ushbu fikrini shunday asoslaydi: “Faqr maqomi sakkiz turur: avval tavba turur, ibodat turur, muhabbat turur, sabr turur, shukr turur, rizo turur, zuhd turur, oriflik turur. ...oriflik hazrati Muhammad mustafu sallallohu alayhi vasallamdin qoldi”. Albatta, Rasululloh (s.a.v.)ning hayot yo‘lini ibrat sifatida qabul qilgan, Shariati Muhammadiyani hayotiy mezoniga aylantirgan chin voris ulamolalar O. hisoblanadi. Bu masalada N.ning qator e‘tiroflari fikrimizni quvvatlaydi. Turk olamida bir necha valiylarning murshidi komili sanalgan Xoja Yusuf Hamadoniy xususida: “Imom, olim, orifi rabboniy, go‘zal hollari, ko‘p ehsonlari, yuksak karomot va maqomotlari bor edi”, – deydi. N. ustodi Sayyid Hasan Ardasherni: “Soliki foniy va gavhari koniy, orifi maoniy”, desa:

*Arsh urfonida bir past maqom,
Mast jomi azali orifi Jom, –*

deya, piri komili Abdurahmon Jomiyni ta‘riflaydi. Yoki “...Manquldurkim, qutb us-solikin va sulton ul orifin, haqiqat ahli imomi, Shayx Boyazid Bistomiy...” deya, tayfuriya tariqati asoschisini sulton ul-orifin deydi. Bu kabi xususiyatlar b-n ko‘pgina valiylar tilga olinadi. Shayx Abu Abdulloh Muhammad b. Ibrohim Qurashiy Hoshimiy (q. s.) haqida: “Oriflar imomi, soliklar rahnamosi, faxrli ahvol va zohir karomotlar sohibi”, deydi. Albatta, O.lik yolg‘iz karomat ko‘rsatish emas. Zero, “N.M.”da bu mavzuda ham bir necha bor bahs yuritadi. Jumladan, “Shayx ul-islom dedikim, karomot sotquchi to ani qabul qilg‘aylar mag‘rurdur va karomot sotqun olg‘uchi agarchi it uni qilmas, ammo ittur, ya‘ni haqiqat ka-

romot emas, andin o‘zga nimadur va ul zuhhod va abdolg‘a xush kelur. Sufiyi orif karomotdin yaxshiroqdur va ul karomotning karomotidur”, – deya O.lar ma‘rifatining karomatdan ustunligini ko‘rsatadi. O.da Yaratganga muhtojlikdan boshqa biror ehtiyoj qolmaydi. N. ham mana shunday yuksak martabaga erishishni istab, Alloh taolaga qayta-qayta munojot qilgan edi:

*Yo Rab, ul solikka bo‘lg‘ondek sifat,
Ayla Foniyg‘a nasib ul ma‘rifat.
Jahl-u javr-u zulmidin g‘avrig‘a et,
Ham o‘ziga, ham o‘zungga orif et.*

Umuman olganda, N.ga ko‘ra, oriflar to‘g‘ri yo‘lni topgan, Haqni tanigan zavq, hol va irfon sohiblaridir. Ular qalb ko‘zi ochiq, kasratdan vahdatga yuksalgan shaxslar. Ammo ahli irfon bunday iqbolga birdaniga va osonlik b-n erishmagan.

Ad.: Алишер Навоий. ТАТ. 10 жылдлик, 1-10-жылдлар. – Т., 2011; Абдурахмон Гўзал. Яссавий “Фақрнома”си. – Т., 2014; Ҳаққул И. Тасаввуф лугати // Тафаккур. 1998, № 1,2,3; Латипов Ҳ. Ўзбек мумтоз адабиётида маърифат талқини ва ориф образи (XIII-XV асрлар). Фил.фан.б.фал.док. дисс. – Т., 2020.

S.R.

ORIFIY (to‘liq ismi: Mavlono Maxdum Ori-fiy Hiraviy) (1388–1449, Hirot) – shoir. Shohrux saroyi b-n aloqada bo‘lgan. Ham Salmon Sova-jiydek she‘r san‘atida mohirligi, ham u kabi ko‘z og‘rig‘iga chalinganligi jihatidan zamon ahli uni Salmoni Soniy deganlar. Badiiy yetuk g‘azallar yozgan, qasida va ruboiyda mohir bo‘lgan. Quyidagi matla‘li g‘azali ko‘plab tazkiralarda uning ijodidan namuna sifatida keltiriladi:

*Az g‘amzayi joduyi tu chun did ishorat,
Naqdi dil-u din chashmi tu birbud ba g‘orat.*

Tarj.: Jodu g‘amzangdan ishorat ko‘rdi-yu, ko‘zing dilu din naqdini g‘orat qildi.

N. “M.N.” tazkirasida uni “bag‘oyat fozil va xushgo‘y shoir” sifatida ta‘riflab, Salmonning ko‘z og‘rig‘ida aytgan bir qasidasiga yaxshi javob qilganligi haqida gapiradi va uning maqta‘-sini keltiradi. G‘azal devoni borligi haqida xabar berib, bir matla‘-sini beradi:

*Ahd kardam, ki nayoyam ba dar az mayxona,
To bad-on dam, ki maro pur nashavad paymona.*

Tarj.: To paymonam to‘limguncha mayxona eshigidan chiqmaslikka ahd qildim.

“Dahnoma” (“O‘n noma”) masnaviysi ham mavjud. 500 baytli “Holnoma” dostoni, “Go‘y va chavgon” nomi b-n ham mashhur. U birga chavgon o‘ynaydigan darvesh-u shahzoda ishqi-dan hikoya qiladi. Munozara uslubidan ham foydalangani u-n munozara deb ham yuritiladi. N. uning ushbu munozara masnaviysi go‘zal chiqqanini aytib, ot ta‘rifida bitilgan 2 baytini namuna sifatida keltiradi:

*Chun go‘yi sipehr gird basti,
Maydon-maydon chu go‘y jasti.*

*Har goh, ki dar araq shudi g‘arq,
Boron budi-yu dar miyoni barq.*

Tarj.: Falak to‘pi kabi aylanding. To‘p kabi maydondan maydonga sakrading. Terga botgan paytingda chaqmoq ichra yomg‘irga o‘xshaydi.

Abdurahmon Jomiy ham “Go‘y va chavgon” munozarasini maqtab, “Bahoriston” asarida uning ot ta‘rifida aytgan bir parchasini keltiradi. Davlatshoh Samarqandiy O.ning zamon podshohi va mashhur amirlar madhida ko‘p qasidalar yozganini aytadi. “Dahnoma”-sini ham vazir Pir Ahmad bin Is‘hoqqa bag‘ishlagan.

“Holnoma” 1931-y.da Londonda nashr qilingan. Uning qo‘lyozma nusxalari ham keng tarqalgan. Badriddin Hiloliyning “Shoh va Darvesh” dostoni shakl va mazmun jihatidan unga o‘xshaydi.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Абдурахмон Жомий. Баҳористон. – Т., 1997; Давлатшоҳ Самарқандий. Тазкират ушшуаро. – Техрон, 1338 (х.-ш.); Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Жилди 1. – Душанбе, 1988.

E.O.

OSAF – Sulaymon (a.s.)ning vaziri. Baʼzi manbalarda keltirilishicha, Osaf ibn Barxiyo bani Isroilning ulamolaridan boʻlgan. Sehr-u jodu ilmida ham tengsiz boʻlgan. N. “T.A.H.”da yozishicha, Sulaymon (a.s.)ning javohirlar b-n bezatilgan taxtini ulkan maydonga keltirib, atrofiga 4 mingta oltin kursi qoʻyishar, ularga Isroil qavmining ulamo va donishmandlari oʻtirar “va taxtga yoqin Osafi Barxiyoki, vaziri erdi, aning kursisin qoʻyarlar erdi”.

Donishmand, tadbirkor, ishbilarmon, maʼrifatparvar vazir boʻlib, davlat ishlarini tartibga solib, mamlakatni adolat b-n idora qilgan. Sharq mumtoz adabiyotida davlatni aqlu tadbir b-n boshqargan dono vazir obrazi boʻlib keladi.

Ad.: Алишер Навоий. Тарихи анбиё ва хукамо. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Муҳаммад Фиёсуддин. Фиёс ул-луғот. 1-жилд. – Душанбе, 1987; Фарҳанги забони тоҷики. 1-жилд. – М., 1969; Носируддин Рабғузий. Қисаси Рабғузий. 2 китоб. – Т., 1991; Бурҳони қотеъ. 1-жилд. – Душанбе, 1993; Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. 2-жилд. – Душанбе, 1989.

E.O.

OSAFIY – (Xoja Shamsiddin Hiraviy yoxud toʻliq ismi: Xoja Kamoliddin Osafiy Hiraviy (1440–1517 Hirot) Hirot adabiy maktabining yirik namoyandalardan biri, forsiyzabon shoir. N. xizmatiga kirgan va uzoq yillar davomida uning mulozimi boʻlgan. Ayni paytda buyuk shoirning tarbiyasini olgan, inʼom-ehsonlaridan bahramand boʻlib, homiyligidan

foydalangan. N. uning mashgʻulotlari va ijodini doimo kuzatib borgan, oʻzining isteʼdodi-yu iqtidorini zoʻye qilmay, faol ijod qilishga undagan, dangasalik qilishiga yoʻl qoʻymaslikka harakat qilgan. Mana shu gʻamxoʻrlik tufayli O. ijodda yutuqlarga erishib, oʻz davrining isteʼdodli shoiri sifatida eʼtirof etilgan. U Hirotda tahsil olgan. Otasi Naimiddin Neʼmatullo Qahistoniy temuriylardan Sulton Abusaidning vaziri boʻlgan. Abusaid mirzo davrida undan ishbilarmon vazir boʻlmagan. Husayn Boyqaroning muhim ishlarini bajargan, obodonchilik xazinasi hisobini yuritgan. Adolatli va muruvvatli kishi boʻlgan. O. devoni, asosan, gʻazallardan iborat. U ishqiy gʻazallari zamirida ijtimoiy, pand axloqiy, hasbi hol mavzularini ham yoritadi. O. zamonaning nosozliklari, fitna-fujur, yolgʻizlik, xirad ahlining beqadrligidan shikoyatlar qiladi. O. Xusrav Dehlaviy, Hasan Dehlaviy, Kamol va Jomiyga payravlik qilgan.

Bedil “Safinayi Xushgu” asarida O.ga yuksak baho bergan.

Xondamir “Makorim ul-axloq”da isteʼdodli, lekin kamhafsala shoir O.ga N. munosabati haqida toʻxtalib, shunday mutoyiba keltiradi: “Bir kuni sof koʻngilli amir (yaʼni, Navoiy) fasohat va zarofat bobida zamon shoirlarining peshqadami Xoja Osafiyga nasihat qilish uchun muborak tilini bayonga keltirib aytdi: “Men senga hayron boʻlamanki, oʻtkir zehning va baland taʼbing boʻlaturib, sheʼr aytish bilan kam shugʻullanasan, hamma vaqtingni foydasiz ishlarga sarf qilasan”. U “hozirgi fursatda borgan sari koʻproq sheʼr aytishga mashgʻul boʻlayotirman, masalan, oʻtgan kecha ikki pullik sham yonib bitguncha ikki yuz bayt sheʼr aytdim”, – dedi.

“Oliyhazrat (yaʼni, Navoiy) demak u tizmalarining yuz bayti bir pul ekan-da!” – dedi.

N. qator asarlarida O.ni tilga oladi. “M.N.”da O.ga uchinchi majlisda toʻxtaladi, uning isteʼdodi va hofizasini maqtaydi. Lekin O.ning oʻz poetik iqtidoridan va gʻoyat baquvvat hofizasidan toʻla foydalanmasligi, vaqtini behuda oʻtkazishi, xususan, nasihatga quloq solmasligi u-n koyiydi. N. O.ni ikki tilli shoir boʻlganligini taʼkidlaydi va turkiyda yozilgan quyidagi baytini keltiradi:

*Yuz balolar koʻrdim, ul oromijondin koʻrmdim.
Ikki koʻzumdin yamonligʻ koʻrdim
ondin koʻrmdim.*

N. O.ning muammo janrida qalam tebratishini aytadi va namuna tarzida bir muammosini keltiradi ham shoirning yuqorida zikr etilgan nuqsonlardan xolis boʻlib toʻgʻri yoʻlga tushib olishiga ishonch bildiradi.

Vosifiy “Badoyeʻ ul-vaqoye”da O. va N. munosabatlari haqida yozadi. Ular orasida shunday lavha bor. Unga koʻra, kunlardan birida N. Jomiyning qoʻshqofiyali quyidagi matlaʻ b-n boshlanadigan:

*Ey be labi tu toʻtiyi shirinzabon zabun,
Karda inon zi panjayi siyminbaron borun.*

Tarj.: “Ey labing (nazdida) shirin tilli toʻti magʻlub” gʻazaliga javob yozishni shoirlarga tavsiya qiladi va yaxshi chiqqan gʻazal u-n mukofot belgilaydi. Anchagina shoirlar javob yozib N.ga topshiradilar. O. va Hiloliylar Jomiyning puxta va uslubiy pishiq gʻazaliga javob yozishga jurʻat etmaydilar. N. ulardan buning sababini soʻraydi. Ular tatabbuʻ yaratganda oʻsha sheʻrdan ortiq, hech boʻlmasa unga teng keladigan gʻazal yarata olishi zarur. Binobarin, javob yozmaslikni afzal koʻrganlarini bayon etadilar. N. mukofotni ana shu ikki shoirga beradi va sheʻrshunoslik ham yuksak qobiliyatni talab qilishini, bu esa har ikkala shoirda yetarli darajada ekanligini taʻrif etadi. Bu b-n ikkala shoirmi gʻoyat ragʻbatlantiradi.

N. “S.”da ham O.ni oʻzining doʻstlari, hamkasb va hammaslamlari sirasida tilga oladi, zakovatli shoir sifatida eʻtirof etadi. N. “M.N.”da Kavariy degan qobiliyatli bir shoir haqida soʻzlab, “Xoja Osafiyning musohibliqi davlatidinkim, goh-gohi sheʻr aytur”, – deb yozadi.

“M.N.” tarjimoni Faxriy Hirotiy N. anjumanlarda hamisha O.ning quyidagi matlaʻsini yoddan oʻqib yurar ekan:

*Bad in choni balokash kas nakardast,
sichi man kardam,*

*Dar in chashmi siyahroʻ kas nadidast,
onchi man didam.*

Tarj.: Bu balokash jonga hech kim menchalik jaf o qilmagan, bu qaro koʻz bilan men koʻrganni hech kim koʻrmagan.

Faxriy Hirotiy oʻzidan ilova qilgan toʻqqizinchi majlisning birinchi N.ga bagʻishlangan qismi oxirida Sohib Doroning N. vafotiga yozgan mashhur marsiyasi tariqida O. ham marsiya yozganini bayon etadi va undan quyidagi bir baytni keltiradi:

*Hayf azon andomho hamchu gul dar zeri gul.
Bo gulandomon az in savdo farovon karday.*

Tarj.: Gul kabi gul ostida yotgan essiz u boʻybastlar. U bu motam bilan gulandomlar gʻamini oshirdi.

O. N. vafotiga quyidagi taʻrixni ham yozgan:

*On Miri balandqadr, oliy rubbat,
Chun kard az in jahon ba jannat roxat,
Az soli vafotu joyi oʻpursidam,
Dodand javobi manki, jannat, jannat.*

Tarj.: Baland qadrli va oliy martabali u Mir bu jahondan jannatga ravona boʻlganda. Men vafoti yili va joyini soʻradim. Menga “Jannat, jannat” deb javob berishdi. “Jannat, jannat” soʻzlaridan abjad” hisobicha, N.ning vafoti yili 906-hijriy yil chiqadi.

O. devonining 9 nusxa asosida Hodi Affaʻ Karmonshohiy tomonidan tayyorlangan ilmiy-tanqidiy matni, izohlar, koʻrsatkichlar b-n 1965-y.da nashr etilgan. Noshir devon nashriga katta soʻzboshi yozgan, unda O.ning N. va Jomiyilar b-n munosabatiga keng oʻrin ajratilgan.

Ad.: Алишер Навоий. *Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд.* – Т., 2011; Хондамир. *Макорим ул-ахлоқ.* – Т., 1967; Заҳириддин Муҳаммад Бобур. *Бобурнома.* – Т., 2002; Давлатшоҳ Самарқандий.

Тазкират уш-шуаро. – Хўжанд, 2015; Навоий замондошлари хотирасида. – Т., 1985; Ёди ёри меҳрибон. – Техрон, 1380 (х.-ш.).

S.Gʻ.

OSMON – balandlik va yuksaklik koʻzda tutiladi. Zavq ahli tilida gʻayb olamiga ishora, yaʼni ilohiy tajalliy nurining chiqish va tarqalish joyi. Aziziddin Nasafiy har bir O.ni muayyan narsaning makoni va maqomi sifatida koʻrsatadi:

Arsh – paygʻambari Xotam ruhining maqomi, Kursi – ululazm paygʻambarlar ruhining maqomi, manzili va hujrasi, 7-osmon – mursal paygʻambarlar ruhining maqomi, manzili va hujrasi, 6-osmon – anbiyo ruhi maqomi, 5-osmon – avliyo ruhi maqomi, 4-osmon – hakimlar ruhi maqomi, 3-osmon – zohidlar ruhi maqomi, 2-osmon – taqvo ahli ruhi maqomi, 1-osmon – imonlilar ruhi maqomi, shu tariqa, osmonning toʻqqiz darajasi tugal yakun topti.

“N.M.”da keltirilishicha, Shayx Saʼd Haddod vafotidan keyin bir yashil qush kelib, kimning boshiga qoʻnasa, oʻsha oʻz oʻrniga oʻtirishini tayinlaydi va oʻsha qush Javhar degan oddiy bir kishining boshiga qoʻnganida, u oʻzini bu yuksak martabaga munosib koʻrmay rad etadi. Shunda odamlar “bu amredur osmoniyki, sanga havola boʻlubdur va sanga muni qilurdin oʻzga chora yoʻqdur! Tengri taolo sanga taʼyid-u taʼlimda boʻlgʻay”, – deb, uni Shayxning oʻrniga oʻtqazadilar.

Abu Muhammad Abdulloh Marjoniy Magʻribiy zikrida esa shunday bir ilohiy voqea keltiriladi: “Mashoyix buzurglaridin va soʻfiya akobiridindur. Ulumi ilohi va maorifi rabboniy avvobi yuziga ochilgandur. Anga dedilarki, falon dediki, shayx soʻz aytur erdi, koʻrdumki, osmondin bir nuri amudiy shayxning ogʻzigʻa muttasil erdi. Chun Shayx soʻzni bas qildi, ul nur munqatiʼ boʻldi. Shayx tabassum qildi va dediki, ul bilmaydur: nur munqatiʼ boʻlgʻondin soʻngra men soʻzni bas qildim, yaʼni ul nurdin amud osmondin ilohiy madadining surati erdi. Chun ul madad munqatiʼ boʻldi, soʻz qatʼ topti”.

Ad.: Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Саъжжодий. Фарҳанги истилоҳот ва таъбироти ирфоний. – Техрон, 1370. (х.-ш); Азизиддин Насафий. Зубдат ул-ҳақоийқ. – Т., 1995.

E.O., Z.R.

OTA (Laylining otasi) – “L.M.” dostonidagi yordamchi qahramonlardan biri. Hay qabilasining boshligʻi. U “koʻzini ravshan” qilgan nuriydiyasi. Layli taʼlim-tarbiyasi u-n jon kuydirib, uni deb alohida maktab tashkil qiladi, oʻz davrining eng dono muallimini dars berishga daʼvat etadi. Uning oʻzi ochgan maktabda tahsil olib, oʻzini yaxshi jihatdan koʻrsatgan Qays haqida ham dastlab fikri ijobiy edi. Lekin uning oshiqligi haddidan oʻtib, telbalik darajasiga yetgani u-n unga qizini berib, oʻziga kuyov qilishga or qiladi va otasiga dagʻdagʻa b-n xabar yuboradi: “Oʻgʻlingni eplolmasang, zanjirga sol!” – deb.

Tadqiqotchilar turlicha talqin qilganlaridek, u Majnunning otasidan boy ham, qudratli ham emas. Ikkalasi ikki qabilaning boshligʻi. Faqat uning talabi haqli boʻlgani u-n Majnunning otasi qarshilik qilmay, uning amrini bajaradi. Chunki oila shaʼni muqaddas – bir qizni gap-soʻzga qoʻyish, oilasini el oldida sharmanda qilish ogʻir gunohga teng. Sharqda bu – nozik masala. Laylining otasi ovozi koʻtarishi-yu Majnunning otasi tilini tiyishi shundan. Bu yerda yana ularning shaxsiy tarbiyatlarini sabab qilib koʻrsatish mumkin: Majnunning otasi tabiatan xoksor, mehribon, muloyim, oliyjanob. Laylining otasi esa kibr-u gʻurur sohibi, bir qadar johil va andishasiz, ustiga-ustak mol-dunyoga oʻch. Chunki u Bani Asad qabilasining boyligi behisob va nufuzli boshligʻi Ibn Salomdan kelgan sovchilarni xush-xursand kutib oladi va shunday kishi kuyovi boʻlayotganidan boshi koʻkka etadi. Yoki Navfal qoʻshinidan magʻlubiyatga uchrayotganida, bu balolarning sababchisi boʻlgan “shumqadam” qizini oʻldirmoqchi boʻladi.

Majnunning otasiga qoʻpol muomala qilishi, qizini boy xonadonga uzatishni istashi, ahvol tang

kelganda o‘z jigarbandini qurbon qilishdan ham tap tortmasligi qanday tabiat sohibi bo‘lganini yaqqol ko‘rsatib turibdi. Majnunning otasiga qarata:

*Bilmangmu shukuhi savlatimni,
A‘rob aro mol-u shavkatimni?*

*Ham o‘g‘lunga, ham sanga bulurmen –
Kim, har ne qilay desam qilurmen, –*

deyishi, “Agarda bu hol yana takrorlansa, butun qavming bilan dashtdan yo‘qotib yuboraman!” – deb tahdid qilishi buning dalilidir.

O. – ori baland, nafaqat oilasi, balki qabilasining ham sha‘nini o‘ylaydigan kishi. Shuning u-n ham qudratli sarkarda Navfal elchilari qo‘rqmay javob qaytaradi: “Mendan qo‘rqadi, deb o‘ylamasin – urushsa urushaman!” Navfal qo‘shinidan yengilayotganida ham qizining dushmanga asir bo‘lishidan juvonmarg bo‘lishini afzal ko‘radi. U qabilamni bosib olib, Laylini asiralardek haydab ketsa, nomusim qora yerga barobar bo‘lib, el ichida qanday bosh ko‘tarib yuraman deydi.

Laylining ahvoli og‘irlashganda O.ning ham ichi kuyib, g‘ussaga botadi. Uy ichida onaning fig‘oni falakka yetsa, uy tashqarisida O. yoqasini chok qiladi:

*Tashqari ato yalang qilib bosh,
Yirtib yaqo, ko‘ksiga urib tosh.*

Layli b-n Majnunni bir qabrga qo‘yganlaridan keyin har kuni Laylining ota-onasi va qarindoshlari ikki marta uning mozori boshiga borib yig‘lab, ularni yod etadilar.

N. dostonida O. sha‘niga biror tanqidiy so‘z aytmaydi. O. har neki qilsa oilasi va qabilasi sha‘nini o‘ylab qiladi. Ayni jihatdan u munosib oila boshlig‘i, qabilaning mard rahnamosi, qat‘iyatli, or-nomus u-n o‘limdan ham qaytmaydigan, shu b-n birga qizini jonidan ortiq ko‘radigan va uning kelajagi u-n qayg‘uradigan inson sifatida gavgavdalanadi. Binobarin, Laylining g‘unchaligicha juvonmarg bo‘lishi, Qaysning Majnun nomini olishi, ota-onasining esa orzu-niyatlariga yetisholmay bu yorug‘ dunyoni hasrat-u armon b-n tark etish-

lariga – barcha-barchasiga yolg‘iz Laylining otasi sababchi degan talqinlarda asos yo‘q.

Ad.: Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011.

E.O.

OTASH – o‘t, olov. To‘rt unsuridan biri. Tasavvuf she‘riyatida u turli ma‘nolarda qo‘llanadi. Ishq, muhabbat harorati, sevgi otashi, ishq alangasi. Ko‘proq ilohiy ishq otashi ma‘nosida keladi. M-n, otasi ishq biyobonidan topib, Ka‘ba ziyoratiga olib borgan Qaysning haj jarayonidagi holatini N. shunday tasvirlaydi:

*Ishq etti dimog‘ini mushavvash,
Ko‘ngli aro shavq yoqti otash.*

O. N. asarlarida, asosan, otashpora, otashnok, otashin, otashkada shaklida qo‘llanib, ishq o‘ti, ishq o‘tidan lov-lov yonayotgan yurakni tamsil etib keladi. M-n, quyidagi baytida shoir bir parcha o‘t kabi ul mahbuba yuzini ochganida, el ko‘ngliga shunday o‘t soldiki, men kuyib, jiz-biz bo‘lib ketdim, deb mubolag‘a qiladi:

*Vahki, yuz ochqach ul otash pora rag‘mimg‘a mening,
Elga andoq soldi o‘tkim, chiqti mendin jiz-u biz.*

O.i imtihon – Namrudning Ibrohim (a.s.) u-n yoqqan olovi. Alloh inoyati b-n bu otash gulzor-ga aylanadi payg‘ambar u-n.

O.i shahvat – nafs tufayli paydo bo‘ladigan hoyu havaslar.

O.i ishq – oshiqni kuydiradigan ishq harorati, uni o‘rtaydigan iztirob, tug‘yon, hayajon.

Ad.: Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Ҳаққул И. Тасаввуф ва шеърят. – Т., 1991; Сажжодий. Фарҳанги истилоҳот ва таъбироти ирфоний. – Техрон, 1370. (x-u); Uludağ S. Tasavvuf terimleri sözlüğü. – Istanbul, 2005;

I.H.

OFAT – balo; musibat; zarar-ziyon; ranj-alam; xavf; baxtsizlik; kushanda. M-n, N. “M.Q.” pandnomasida yozadi:

“Yamon tillik andoqkim, el ko‘ngliga jarohat yetkurur, o‘z boshig‘a ham ofat yetkurur”.

Tasavvufda tariqat solikini ma‘naviy sayrdan qaytaradigan dunyoviy bog‘liqliklar va ne‘mat-u lazzatlarga ishora qilinadi. Tilning ofati – yolg‘on gapirish, quloqning ofati – g‘iybat tinglash, qo‘lning ofati – o‘g‘rilik qilish.

Tariqat O.i deb esa karomatni aytadilar. M-n, “M.Q.” pandnomasida nafs xavfi va shayton makridan muhofaza qilib, solikka yetuk pir tariqat yo‘lida rahnamolik qilish muhimligi haqida N. shunday yozadi:

“Maqsudkim, bu yo‘lda nafs dushmandur va shayotin rahzan va har qaysi azim maxofat va ulug‘ ofatdur, to hodiy boshqarmag‘ay va murshid mahlakadin o‘tkarmag‘ay bu yo‘l qat‘i mutaassirdur va maqsadg‘a yetmak mutaazzir”.

Ad.: Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Саъжжодий. Фарҳанги истилоҳот ва таъбироти ирфоний. Техрон, 1370. (ҳ-ш); Uludağ S. Tasavvuf terim-leri sözlüğü. – Istanbul, 2005;

E.O.

OUSELI Ser Gore (Sir Gore Ouseley 1770–1844.) – irlandiyalik tadbirkor, diplomat, sharqshunos. (Mashhur sharqshunos Uilyam Ouse-ling ukasi). London Qirollik Osiyo jamiyati asoschisi (1823), Sharq tarjimonlik qo‘mitasi tashkilotchisi, Sharq qo‘lyozmalarini nashr etish jamiyati prezidenti (1842). O. Hindistonga ko‘chib o‘tib (1787), u yerda fors, arab, sanskrit tilini o‘rgana-di. Angliya mustamlakasi ostidagi hind yozma merosining katta qismini nashrga tayyorlagan mashhur sharqshunos Uilyam Jons b-n tanishadi. Siyosiy topshiriq b-n Eronda (1811–14), Sankt-Peterburg (1814–15)da bo‘ladi. Aka-uka Ouse-

lilar Buyuk Britaniyada sharqshunoslikka asos soladilar. O.S.G.ning “Fors shoirlarining biogra-fik eslatmalari” (Biographical Notices of Persian Poets, 1846) kitobi vafotidan so‘ng chop etilgan bo‘lib, unda 31 ta fors shoirlari haqida ma‘lumot berilgan. Davriy ketma-ketlikka rioya qilin-magan. Kitob mundarijasida har bir adib “Xoja Hofiz Sheroziy devoni” singari nomlanadi. N. haqidagi ma‘lumot kitobda to‘rtinchi o‘rinda – Sa‘diy Sheroziy, Hofiz Sheroziy, Nizomiy Gan-javiydan so‘ng berilib, “Amir Alisherning “Bu-yuk Aleksandr devori” asari” tarzida nomlangan (50–53). Matnda N.ning tarjimaiy holini ham yoritadi. Turkiy adabiyotda tengi yo‘q, Husayn Boyqaro, Jomiy, Husayn Voiz Koshifiy, Dav-latshoh Samarqandiy o‘z asarlarida N.ni ta‘rif-lagan kabi ma‘lumotlarni qayd etadi. Dehlaviy, Nizomiy dostonlari ta‘siridagi dostonlari, to‘rt devonini nomma-nom sanaydi. “Iskandar devo-ri” kitobi 202 sahifadan iborat, Sul-tonning xattoti Muhammad Ali tomonidan 1552-y. (hijriy 960) Buxoroda ko‘chirilgan, miniatyuralar ishlangan, oltin hal b-n ziynatlangan, deb ma‘lumot beradi. Ma‘lum bo‘ladiki, u “S.I.” qo‘lyozmasidan foy-dalangan, biroq asar matni b-n qanchalik tanish bo‘lgani aniq emas. Farididdin Attor qismida uning qabrini Amir Alisher ta‘mirlatdi, deya es-laydi (241). N. haqidagi ma‘lumotlar fors tilida-gi manbalardan olgan. O.S.G.ning N. tarjimaiy holi, faoliyati, ijodi borasida qaydlarida ayrim g‘arblik tadqiqotchilar yo‘l qo‘ygan kamchilik-lar yo‘q. Angliyada N. asarlarini kataloglashtir-gan Charlz Riyodan O.S.G.ning 50 yosh kattaligi va mazkur kitob undan ilgariroq nashr etilganini inobatga olsak, N. ijodi Angliyada ancha oldin boshlangan, deyish mumkin. Ko‘rinadiki, N. Yevropaga fors shoirlari qatorida kirib borgan va har ikki tilda tengi yo‘q shoir, oliyjanob shaxs sifatida e‘tirof etilgan.

Ad.: Sir Gore Ouseley, Biographical Notices of Persian Poets with Critical and Explanatory Remarks, with a Memoir of the late Right Hon. Sir Gore Ouseley, baronet, by James Reynolds, London, 1846.

O.T.

OFOQ (ar.– ufqning ko‘pligi) – dunyo, olam.

*Skandarki donoyi ofoq edi,
Bilik ichra ofoq aro toq edi.*

O. tasavvufiy ma’noda irfoniy sayr-u suluk muqaddimalaridan biri. Sayr ul-foq va anfus hisoblanadi. O.va anfus – katta va kichik olam. O.– moddiy, anfus ma’no va ko‘ngil olami. Bu aslida Qur’oni Karimga asoslangan dasturdir. Haqiqiy ilm va ma’rifat shu yo‘l b-n hosil bo‘lishi jihatidan uni tariqat muridi sayrining asosi hisoblaydilar.

“S.I.” dostonidagi 59-bobda Arastu Iskandarning inson tabiati haqidagi savoliga shunday javob beradi:

*Taboye’ki, ofoq-u anfusda bor,
Borin to’rt tab’ ettilar e’tibor:*

*Isiq, sovuq, o’l-u quruq fahm qil,
Ani o’t-u suv, yel-u tufroq bil –*

*Ki, inson bulardin murakkabdurur,
Jame’yi milalg’a bu mazhabdurur.*

Majoziy: moddiy va ma’naviy olamdagi tabiat issiq, sovuq, ho‘l va quruqdan iborat bo‘lib, u 4 unsur – o‘t, suv, havo va tuproq b-n bog‘liq. Lekin inson bulardan murakkab bo‘lib, biror millat bundan mustasno emas.

Ad.: Алишер Навоий. Садди Искандарий. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Сажжодий. Фарҳанги истилоҳот ва таъбироти ирфоний. – Техрон, 1370. (ҳ-ш); Uludağ S. Tasavvuf terimleri sözlüğü. – Istanbul, 2005;

E.O.

OFOQBEGIM (XV asr 2-yarmi – XVI asr boshlari) – shoira. Tazkiralarda O.ning ismi Ofoq bika, Begiy shaklida uchraydi. N.ning tog‘asi Hasan Ali Jaloyirning qizi, ukasi Darvesh Alining xotini bo‘lgan. Otasi temuriylardan Yodgor mirzo xizmatida bo‘lgan va ancha

nufuzli arboblardan sanalgan. N. O.ning Mir Husayn Ali Jaloyir (taxallusi “Tufayliy”) va Muhammad Ali Jaloyir (taxallusi “Nisoriy”) degan ikki og‘asi haqida “M.N.”da ma’lumot beradi. Faxriy Hirotiy esa bu asar tarjimasiga o‘zidan qo‘shgan to‘qqizinchi majlisda shoira haqida ma’lumot beradi. Unga ko‘ra O. yaxshi shoira bo‘lgan. Undan bir necha matla’, ruboiy va fardlar yetib kelgan. Aytishlaricha, O. hassos va hozirjavob shoira sifatida xalq orasida mashhur bo‘lgan. U, asosan, fors-tojik tilida she’rlar yozgan. Darveshali Balx hokimi bo‘lgan davrda ijod ahliga homiylik qilgan. Manbalarda uning hozirjavoblik b-n badiha tarzida aytgan go‘zal ruboiy va baytlari saqlanib qolgan. Jumladan, Faxriy Hirotiy “Radoyif ul-ash’or” (“Radifli she’rlar”) tazkirasida she’rlaridan namunalar keltiradi. Chunonchi:

*Oh, az on zulfe, ki dorad rishtayi jon tob az o’,
Voy az on la’le, ki har dam maxo’ram xunob az o’.*

Tarj.: Oh u zulfdanki, jon rishtasi uni deb azob chekadi, voy u labdanki, har lahza u tufayli ichganim qondir.

Quyidagi ruboiysi ham mashhur:

*Obe, ki falak ba lab chakonad moro,
Sargashtayi bahr-u bar davonad moro,
Ey kosh, ba manzile rasonad moro,
K-az hastiyi xud boz rahonad moro.*

Tarj.: Bu falak labimga bir qatra suv tomizish uchun butun dunyo bo‘ylab sarson-sargardon qiladi. Ey koshki, meni o‘zligim qaydidan xalos qilsa-yu, bir manzilga yetkazsa edi.

Ad.: Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Фаҳрии Ҳиравий. Жавоҳир ул-ажоиб. – Хўжанд, 2007; Абдуқодиров А. Амир Алишер Навоий. – Хўжанд, 2003; Минг бир рубоий. – Т., 2009; Суйима Ғаниева. Шоҳ қизи эрсамда... – Т., 2006.

S.G. , E.O., B.R.

OCHILOV Ergash (1965, Buxoro) – adabiyotshunos, tarjimon. 1989-y. da O‘zbekiston Milliy universiteti (sobiq ToshDU) ning Jurnalistika fakultetini tugatgan. 1984–1992-yy.da Toshkent shahar kitob savdosi idorasida ekspeditor bo‘lib ishlagan. 1992-y.dan

hozirga qadar O‘zR FA O‘zbek tili, adabiyoti va folklori institutida xizmat qilib kelmoqda. 2000-y.dan “O‘zbek tili va adabiyoti” jurnalining mas’ul kotibi. 1994-y.da “Ruboiy tarjimasida shakl va mazmun birligi” mavzusida nomzodlik dissertatsiyasini himoya qilgan. O‘zbek mumtoz adabiyoti tarixi, tasavvuf she’riyati, adabiy aloqalar hamda forsiy va turkiy adabiyotdan o‘zbek tiliga she’riy tarjima masalalari b-n shug‘ullanadi. “Muborak sarchashmalar” (1997), “Bir hovuch dur” (2011), “Alisher Navoiy” (2011, 2013 (to‘ldirilgan nashri), 2015 (lotin yozuviga asoslangan o‘zbek alifbosida), “Bobur” (2011), “Ubaydullaxon” (2011, hammualliflikda), “Barhayot siymolar” (2012), “Zahiriddin Muhammad Bobur” (2012, 2015 (lotin yozuvida), “Pahlavon Mahmud” (2013, 2015 (lotin yozuvida), “Maxtumquli” (2015) risolalari, “Tarjima nazariyasi va amaliyoti” (2012), “Badiiy tarjima masalalari” (2014), “Tarjimashunoslikning nazariy masalalari” (2014), “Tarjima nazariyasi” (2014) o‘quv qo‘llanmalari, “Forsiydan o‘zbekchaga she’riy tarjima muammolari” (2013) monografiyasi, “Tarjimashunoslik terminlarining izohli lug‘ati” (2014) chop etilgan. Uning tarjimasida Mullanasning “Muhabbat fasli” (2010), Abdurahmon Jomiyning “Muhabbat mazhabi” (2011), Umar Xayyomning “Tiriklik tilsimi” (2012), Maxtumqulining “Ustozingdan ayrilma” (2012), “Hikmatlar” (2013, 2015 (lotin yozuvida), “Asarlar” (2013), “Bulbul nolasi” (2014), Nasimiyning “Men bu jahonga sig‘masman” (2012, hammualliflikda), Sa‘diy Sheroziyning “Hayot hikmati” (2013), Adib Ahmad Yugnakiyning “Hibat ul-

haqoyiq” (2013), Jaloliddin Rumiyning “Muhabbat ma’vosi” (2013), “Afg‘oniston xalqlari og‘zaki she’riyatidan namunalari” (2014) to‘plamlari nashr qilingan. U 200 dan ortiq forsiyzabon shoirlarning 10 000 dan ortiq ruboiylarini tarjima qilib, “Ishq daftari” (2000), “Muhabbat taronalari” (2005), “Donishmandlar tuhfasini” (2009), “Ming bir ruboiy” (2009), “Ruboiy gulshani” (2010) nomlari b-n e‘lon qilgan. 500 dan ortiq ilmiy va ilmiy-ommabop maqolalari chop etilgan. Jumladan, “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi”da 60 ga yaqin, “Alisher Navoiy ensiklopediyasi”da 200 ga yaqin maqolalari nashr qilingan. 10 dan ziyod maqola va tezislari Rossiya, Eron, Turkiya, Turkmaniston, Qirg‘iziston, Tojikistondagi nufuzli nashrlarda bosilib chiqqan.

O.E. Alisher Navoiy hayoti va ijodini o‘rganish, asarlarining ommabop nashrlarini o‘quvchilarga yetkazish bo‘yicha qator ishlarni amalga oshirdi. M-n, “Alisher Navoiy” nomli shoir hayoti va ijodi haqida hikoya qiluvchi ilmiy-ommabop risolasi bir necha marta chop etildi (2011; 2013; 2015). N. g‘azallari va baytlari sharhlangan maqolalardan iborat “Bir hovuch dur” to‘plami kitobxonlar tomonidan iliq kutib olindi (2011). U mutafakkir shoirning turli shakl va hajmdagi bir necha hikmatlar to‘plamini nashr qildi (2006; 2010; 2011; 2012; 2013; 2014; 2015). Shoirning mashhur va qo‘shiqqa aylangan she‘rlari asosida to‘plamlar tayyorladi (2011; 2013). N.ning 10 jildlik “TAT” u-n “M.A.” asarini nashrga tayyorladi. “D.F.”dagi 64 ta qit‘ani nasriy, 72 ruboiyni she‘riy, shuningdek, g‘azallaridan namunalari tarjima qildi. Shoirning hayoti va ijodi, asarlarining badiiyati va obrazlar olami, asarlarining tarjimalari, N. va adabiy aloqalar mavzularida 100 ga yaqin maqolalari vaqtli matbuotda va turli ilmiy to‘plamlarda bosilib chiqqan. “Alisher Navoiy ensiklopediyasi”ning faol mualliflaridan biri.

Ad.: Ochilov Э. Алишер Навоий. – Т., 2011; 2013; 2015; Ochilov Э. Бир ховуч дур. – Т., 2011; Алишер Навоий. Ҳикматлар. – Т., 2006; 2010; 2011; 2012; 2013; 2014; 2015;

Алишер Навоий. Бир паринайкак зами. – Т., 2006; Алишер Навоий. Ишқ тилсими. – Т., 2011; Алишер Навоий. Заҳриддин Муҳаммад Бобур. Мубтало бўлдум санга. – Т., 2013.

М.А.

OSHNOLIK – Allohga bogʻliqlig-u oʻzidan begonalik. Xudoga uns – yaqinlik maqomida boʻlish. Ilohiy sirlar va hikmatlardan ogohlik darajasiga yetish. Ayni maqomdagi solikni ogoh, voqif, oshno deyilar. Oshno boʻlmaganlar begona, yot deb ataladi. “M.Q.” pandnomasining “Zuhd zikrida” faslida bu haqida shunday yoziladi:

“Har solikkakim, bu maqom dorigʻay xilqati riyozat nuri bila nafsoniyat lavsidin origʻay. Koʻngli uyigʻa oshnoligʻ shamʻidin nur yetgay va ul nur partavi aning koʻngluni masrur etgay”.

“N.M.” tazkirasida keltirilishicha, Muhammad b. Yusuf Banno hamisha xufton namozidan keyin xonasiga kirib, “manga oʻz oshnoligʻingni va maʻrifatingni nasib qil!” deb Xudoga iltijo qilgan ekan.

Tazkiraning Shayx Abulabbos Nihovandiyga bagʻishlangan fiqrasida shunday voqea keltiriladi: “Bir tarso eshittikim musulmonlar arosida farosat ahli boʻlur. Bu toifa libosi bila Shayx Abulabbos Qassob (q.s.) xonaqohiga bordi. Shayx ani koʻrgach dedikim, begonalargʻa oshnolar orasida ne ish? Ul tarso xijolat bila chiqib, Shayx Abulabbos Nihovandiy xonaqohigʻa bordi”.

Ad.: Алишер Навоий. Насойим ул муҳаббат. Т.АТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Саъжжодий. Фарҳанги истилоҳот ва таъбироти ирфоний. – Техрон, 1370 (х-ш.); Uludağ S. Tasavvuf terimleri sözlüğü. – Istanbul, 2005;

E.O.

OYAT – Belgi, nishona, dalil, hujjat. 2. Qurʻon suralarining maʼlum qismlarga boʻlingan jumalari. Qurʻonda olti ming olti yuz oltinchi olti O. borligi aytiladi. N. oʻz asarlarida mavzuga tegishli boʻlgan Qurʻon oyatlarini toʻgʻridan toʻgʻri yoki bir parchasini iqtibos qilib keltiradi. Yoki kerakli jumalarda, hikmat va oʻgitlarida

O. lar mazmunini singdirish b-n kifoyalanadi. O. lardan eng koʻp istifoda etgan asari “T.A.H.”dir. Maʼlumki, aqidada butun Qurʻon O. larini eʼti-rof etsa, uning ilohiy kalom ekanligiga ishonsa, ammo bitta O. ini inkor etsa, kofir hisoblanadi. N. ham yozadiki, agar bir kishi Zamaxshariyning “Kashshof” tafsirini sharhlaya-yu, bir oyatga amal qilmasa, goʻyoki, qilgan ishi ham eʼtiqodi ham “yoʻq”dek gap, befoyda, behudadir.

*Amal bir oyat ila aylamas, chu yoʻq taqdir,
Biravki aylasa “Kashshof”da oʻzin shorih.*

N. O. soʻzini istiora sifatida ham qoʻllaydi. Taqdir kotibi – Alloh qadarida ishq O. ini, yaʼni oshiqlik qismatini yozganligini taʼkidlaydi.

*Yozgʻanda yuzung mushafini kotibi taqdir,
Ishq oyatini qildi mening shaʼnima imlo.*

*Shaʼnida nuzul oyati sharʼ,
Adli boʻlubon himoyati sharʼ.*

*Yozib jon mushafidin ikki oyat,
Debon Farhod-u Shirindin hikoyat.*

O. soʻzi shoirning nasriy asarlarida ham koʻzga tashlanadi. Abu Sulaymon Doroniy degan shayx karomat haqida aytadiki: “Koʻpincha haqiqat (kashfu asror) qalbmida qirq kunlab uloqib yuradi. Ularni faqat ikki guvoh: oyat va hadis asosidagina qalbmudan joy olishiga ruxsat beraman”. “...va kitobning xutbasin bu oyat bilan ibtido qilibdurki...”: “Robbi anzilni munzalan muborakan va anta xayr ul-munzilin”.

Ad.: Алишер Навоий. Тарихи анбиё ва ҳукамо. Т.АТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати. 4 жилдлик, 2-жилд. – Т., 1983.

S.R.

OQOR – oʻzbek-turkiy urugʻlaridan birining nomi. Ablugʻozi Bahodirxon keltirgan jadvalda O. atamasi oʻzbek urugʻ va qabilalari sirasida

“og‘ar” tarzida uchraydi. Z.V.To‘g‘on mazkur urug‘ nomini anglatuvchi lafzni “Ag‘ir” (“Og‘iran”) shaklida taqdim etgan. N.ning “N.Sh.” devonida boshqa urug‘ nomlari b-n birga uchraydi.

*Ey Navoiy, manga bas ul sanami lo‘livash,
Bekka qipchoq-u oqor, shahga qiyot-u bilgut.*

Baytdan ma‘lum bo‘ladiki, N. qipchoq – o‘z-beklar toifasiga kiruvchi qiyot, qo‘ng‘irot, oqor, yuz, ming, bilgut, mang‘it singari urug‘ va qabilalarning vakillarini barloslar b-n bir qatorda, balki ayrim hollarda ularga nisbatan ham ko‘proq jamiyatni boshqarish ishlarida qatnashib kelayotgan nufuzli va nasabli kishilar – jamiyat zodagonlarining vakillari, deb hisoblagan.

Ad.: Алишер Навоий. Наводир уш-шабоб. ТАТ. 10 жилдлик, 2-жилд. – Т., 2011; Заки Валидий Тўгон. Ўзбек уруғлари. – Т., 1992.

S.O‘

“OQQUYUNLI MUXLISLAR DEVONI”

– 2010-y.da manbashunos olim A.Erkinov tomonidan Misrdan topilgan va faksimel nusxasi 2014-y.da olimning Tokio xorijiy tillar universiteti qoshidagi Osiyo va Afrika madaniyatlari va tillari universiteti mehmon professori bo‘lib faoliyat yuritishi jarayonida Yaponiyada nashr etilgan. Qo‘lyozma Qohiradagi Misr Milliy kutubxonasi – Dorul kutubda saqlanadi. Devon 1471-y. Oqquyunlilar saroyi markazi bo‘lgan Sherozda oqquyunli hukmdorlar buyrug‘i ostida Anisiy taxallusli shoir va xattot Abdurrahim ibn Abdurrahmon Xorazmiy tomonidan ko‘chirilgan. Kitobga yozilgan so‘zboshida devon haqida batafsil ma‘lumot berilgan. Unda devonning yaratilish tarixi, tuzilgan yili, tarkibiy tuzilishi haqidagi dalillar ko‘rsatilgan. Devon haqidagi ilk ma‘lumot 1935-y. nashr etilgan Qohira kutubxonasidagi rasmlı qo‘lyozmalar fehristiga kiritilgan. Qo‘lyozmaga 2 ta miniatyura ishlangan bo‘lib, kitobning A.Erkinov tomonidan aniqlanishi ham ayni shu suratlari b-n bog‘liq. Qo‘lyozmada N.ning jami 229 ta she‘ri: 224 ta g‘azal, 1 ta mustazod, 3 ta muxam-

mas, 1 ta tarji‘bandi mavjudligi jadvalda ko‘rsatilgan. Anisiyning otasi, ukasi ham xattot bo‘lgani, Som Mirzo Safaviyning ta‘rificha, husnixatda Sultonali Mashhadiydan qolishmagan, unga raqobatda o‘zlarining nasta‘liq uslubini ishlab chiqishgan, Sheroz xattotlari ular uslubida ijod qilgani aytiladi. Shu ma‘noda qo‘lyozma o‘rta asrlardagi ikki uslub – sharqiy/Mashhadiy, g‘arbiy/Anisiy maktablari o‘rtasidagi farqni qiyoslash u-n ham qimmatli manba hisoblanadi. Asosiysi, kitob N. ning muxlislari tuzgan “Ilk devon” b-n birdek qimmatga ega bo‘lib, shoirning muxlislari tomonidan tuzilgan 2-devoni ekanligi va ilk lirikasiga doir manba sifatida ahamiyatli. Umuman, so‘zboshida kitobga tegishli barcha ma‘lumotlar qayd etilgan. A.Erkinov rahbarligida devon R.Jabborov tomonidan tadqiq etildi (2020). So‘zboshidan so‘ng kitobning fotonusxasi ilova qilingan. Mazkur kitob N. ijodining Hirotdan o‘tib, Sheroz, Tabrizda ko‘chirilgan, hozirda Misrda saqlanayotgan noyob nusxasini ilm-fan ahliga tanitishi jihatidan qimmatli manbadir.

Ad.: Alisher Navoiy. Oqquyunli muxlislar devoni (1471). – Tokyo: Institute for Languages and Cultures of Asia and Africa, 2015; Сирожиддинов Ш., Юсупова Д., Давлатов О. Навоийшунослик. – Т., 2018.

S.O‘

OQ SO‘NGAK – uzoq asrlik tarixga ega bolalar o‘yini bo‘lib, bu haqida mashhur tilshunos Mahmud Koshg‘ariy ham ma‘lumot bergan. O‘yin, asosan, kech kirib, qorong‘i tusha boshlagandan so‘ng o‘ynalgan. O‘yin qoidasiga ko‘ra, bolalar 2 guruhga bo‘linadi. Birinchi tomon teskari o‘girilib, ko‘zlarini chirt yumib turadi. Ikkinchi tomondagi bolalardan qulochi kattarog‘i molning bir qarich oppoq suyagini qulochkashlab otib yuboradi. Suyak tushgan yerdan chang ko‘tarilgan. Chang bosilgach, “Bo‘ldi” deb raqiblarining o‘girilishlari mumkinligiga ruxsat berishgan. Raqib tomon, har tarafga yoyilib, suyakni izlab ketadi. Suyak otgan bolalar qatorlashib o‘tirib, ularni ku-

tadi. Bolalar suyakni izlab topishlari lozim bo‘ladi. Agar topa olmasalar, suyak otgan bolalarning o‘zi topib berib, ularni sarson qiladi. Endi suyak otish gali uni topib kelganlarga. Buni oqsuyak o‘yini deyiladi. N. “M.Q.” asarining “Odil salotin zikrida” nomli ilk faslda mazkur o‘yin nomini tilga olar ekan, yurtga adolatli sulton hukmronlik qilganda, bolalar kechalari ham emin-erkin bo‘lishlariga ishora qilib, atayin “O.S.” deb atalgan o‘yin nomini keltirib o‘tadi: “Andin kechalar atrok zuafosi ishi o‘rg‘ushtak va atfol varzishi oq so‘ngak. Ajuzlar charx uni maddi bila aning duosig‘a nag‘masoz va kanizaklar momuq sabamoq uni bila aning olqishig‘a nag‘mapardoz. Fuqaro ishi anga hamdu ova ham nozish, aning da‘bi fuqarog‘a ham saxo va ham navozish”. Tog‘ay Murodning “Davra” qissasida mazkur o‘yin haqida batafsil ma‘lumot berilishidan ham ma‘lum bo‘ladiki, bu o‘yin Surxondaryo vohasida bugungi kungacha ham o‘ynab kelinadi.

Ad.: Алишер Навоий. Маҳбубул-қулуб. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Кошгарий М. Туркий сўзлар девони (Девону луғоти-турк). 3 жилдли; Тоғай Мурод. Давра. Қисса. – Т., 1987.

S.O‘

OQ UY – N. “M.L.”da o‘zbek va fors tillarini qiyoslar ekan, o‘zbek tilidagi ayrim atamalarni forslar turkiylardan olganligini ko‘rsatish maqsadida O.U. atamasining 11 ta qismini qalamga oladi. “Bir mutaayyin nimakim oq uydur, anga xirgoh ot qo‘yupturlar. Ammo aning ajzosining ko‘pini turk tili bilan ayturlar. Andoqki, tungluk va uzuk va to‘rlug‘ va bosrug‘ va chig‘ va qanot va ko‘zanak va o‘g‘ va bog‘ish va bo‘sag‘a va ergana va alo hazal-qiyos”. Bu iqtibos shoirni O.U. va uning qismlarini yaxshi bilganligini, unda dam olganligini ko‘rsatadi. N. O.U.da dam olishdan tashqari, uni qurish va tiklashda ham qatnashgan bo‘lishi ehtimoldan uzoq emas. Chunki shoir g‘azal va dostonlarida hayotiy lavha yaratishda O.U.ning ayrim qismlaridan foydalanadi.

Avvalo, O.U. haqida. O.U. ikki (oq+uy) qismdan iborat bo‘lib, qadimda chorvadorlarning yozda salqin, qishda issiq boshpanasi hisoblangan. Bu boshpananing O.U. deyilishiga sabab, o‘zbek qomusida yozilishicha, uning ustiga oq kigiz yopilgan. Kigiz ustidan esa oq mato qoplangan va u oq arqonlar b-n bog‘langan. O.U. N. asarlarida ko‘p uchraydi. “S.I.”da:

*Vale bazm yuz boshliq oq uy aro,
Oq uy tashkun-mushki birla qaro.*

Maz.: O.U. ichida yuz kishi bazm qilardi. Uning tashqi tomoni tun qorong‘uligi b-n qaro edi. “S.I.”dagi quyidagi baytida oq uyning to‘rt qismi, chunonchi, yorug‘ tushib turadigan – tungluk, eshik, panjara – ko‘raga, o‘rin-to‘shak – yuk so‘zlari uchraydi:

*Oq uyga eshik rust, tungluk dogi,
Bo‘lub ko‘raga ev davriga to‘k dog‘i.*

Maz.: O.U.da mustahkam eshik, tungluk, ko‘raga, shuningdek, uy ichida yuk bor edi.

O.U.ning keraga b-n chang aroqni biriktirib turuvchi yog‘ochi – ug‘ “F.K.”da uchraydi:

*Ko‘ngulda o‘qlaridin oq uy aylasam, ne ajab,
Ki ko‘nglum ichra vatan qildi mohi xirgohi.*

Maz.: Ko‘nglumga ug‘lar tikib, oq uy yasa-sam, ne ajab? Sababi ko‘nglim ichiga chodirdagi oy vatan qildi.

O.U. atrofiga tutiladigan qamish to‘siq – chig‘ “B.V.” da uchraydi:

*Parda ketgach, men zaif-u izorga oson erur,
Yo‘llaridin chig‘ning solmoq o‘zumni ichkari.*

Maz.: Parda olingach, men notavonga oson bo‘ldi. Yo‘ldagi qamish to‘siqni olib ichkari kiramam.

O.U. ichidagi to‘r parda; – to‘rlug‘ “B.V.”da uchraydi:

*Ichkari ul oy tuvurlug'ni ko'tarmaslar, netay.
Ey sabo farroshi, bir lutf aylabon ul yondari.*

Maz.: Ul oy ichkari to'rlug'ni ko'tarmasa, nima qilay? Ey sabo farroshi, bir kulib, uning oldiga bor.

O.U.da hurmatli mehmonlar o'tiradigan joy — to'r so'zi "F.Sh."da uchraydi:

*To'rida borgahning bir biyik taxt,
Aning ustida bir shohi javonbaxt.*

Maz.: Chodirning to'rida baland taxt, Uning ustida baxtli yosh shoh o'tirardi.

Bo'sag'a so'zi "M."da uchraydi: "Ko'ngulda sarig' yuzni oltun bo'sag'aga surtmak muddaosi benihoyat edi".

Bog'ish – o'tov ostonasi "S.S."da uchraydi:

*Qildi bog'ishda o'lturub bunyod,
Shoh duosiniki: "Charxi ko'hna nihod"*

Ko'zanak – oq uy tuynugi "B.B."da uchraydi.

*Ey Navoiy, ul mahi xirgahnishin hifzi uchun
Ko'zunak ermashi, har sori tikilmish ko'zlari.*

To'r – uying to'ri "M.L."da uchraydi:

...to'rki, ondin daqiqroqdur: uyining to'ridur...

Bosrug' – o'tov tevaragiga yopiladigan kigiz "M.L."da uchraydi: ...to'rlug' va bosrug'... Qanot – o'tovning bir qismi "M.L."da uchraydi: ...chig' va qanot...

Ergana – zina poya "M.L."da uchraydi: ...bo'sag'a va ergana...

Uzuk – o'tovning havo almashtirishga yordam beradigan tepadagi chambarak qismi "M.L."da uchraydi: ... andoqki, tungluk va uzuk...

Yuqoridagi misollar shoir xalq hayotini ham yaxshi bilganligini ko'rsatadi.

Ad.: Алишер Навоий. Муҳокамат ул-лугатайн. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т.,

2011; Алишер Навоий. ТАТ. 10 жилдлик, 1-10-жилдлар. – Т., 2011; Алишер Навоий. Сабаи сайёр. ТАТ. 10 жилдлик, 7-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Саду Исқандарий. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011.

E.U.

“OG‘ZINGGA KIRGAN TAKALLUM RISHTASIN...” – “F.K.” devonidan o‘rin olgan qit’a:

*Og'zingga kirgan takallum rishtasin
chekma uzun,
Kim bu ishtin sarnigunluq yuzlanib,
nuqson kelur.
Ko'rki, chun og'zig'a kirgan rishtasig'a
berdi tul,
Ankabut, ul rishtasin har dam nigunsor osilur.*

Og'izga “kirgan takallum rishtasin” uzun chekmoq – og'ziga kelganni demoq, vaysaqilik, gapbozlik qilmoqdir. N. bir o'rinda so'zlamoga berilgan odam b-n, yemoqqa qul bo'lgan kim-saning fojiasini bilim sharofatidan mahrumlik deb hisoblagan. Sayoz chechanlik va ezmalik har qanday eshituvchining asablarini egovlaydi. Lekin bu ishdan ko'p so'zlovchiga istalgan paytda ziyon yetmog'i aniqdir. Qit'a shu to'g'rida. Sarnigunluq – boshi egiklik. Hojatsiz til burroli-gi boshni xam qiladi. Buni laqmalik jazosi yoki sharmandalik deyish kerak. “Kim bu ishtin sarnigunluq yuzlanib, nuqson kelur”dagi oxirgi iborani “nuqsonlar kelur”, deb tushunilgani ma'qul. Negaki, ortiq gapiruvchi, xohlang, xohlamang, nuqson orttiruvchidir. Bunday kimsalarga N. o'rgumchak ahvolini namuna etib ko'rsatadi:

*Ko'rki, chun og'zig'a kirgan rishtasig'a berdi tul,
Ankabut, ul rishtadin har dam nigunsor osilur.*

“Og'zig'a kirgan rishtasig'a” muallaq osilib turgan o'rgimchakka nigohingiz tushgan bo'lishi kerak. Ammo bu hodisaning yuzaga kelish sababini o'ylab ham o'tirmagansiz. N. sharhlaridan anglashilayotirki, o'rgimchak og'zidagi rishtani

choʻzib, atayin uzaytirgani (tul bergani) u-n ham oʻzini-oʻzi “nigunsor osilur”ga mahkum etarkan. Bu qiyosdan soʻng birinchi baytdagi maʼno va mantiq taʼsiri yanada kuchaydi.

Ad.: Алишер Навоий. Фавойид ул-кибар. ТАТ. 10 жилдлик, 4-жилд. – Т., 2011 Ҳаққул И. Касби камол ўзни танишидир. – Т., 2021.

I.H.

OHİY (taxallusi; toʻliq ismi: Mavlono Ali Ohiy Mashhadiy (t.y. va v.y.n. – XV asr, Mashhad) – fors-tojik shoiri. “M.N.”da maʼlumot berilishicha: “X.” muqobalasida necha masnaviy aytibdurkim, chun muqobalagʻa keltursa, goʻyo-ki boʻlmas. Ul jihatdin shuhrat tutmaydur. “Xayol va visol” otligʻ kitobida bir bayti bor, magarkim, mulhimi gʻayb aning tiliga oʻz sheʼri bobida solgʻondurkim:

*Sheʼre, ki buvad zi nukta soda,
Monad hama umr yak savoda”.*

Tarj.: Nozik maʼnodan xoli sheʼr shunchaki bir qora gap boʻlib qoladi.

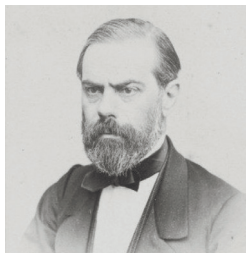
Ijod ahliga oʻta talabchan boʻlgan Bobur esa “Gʻazalni tavre aytur edi, soʻngralar Ibn Husayn Mirzo qoshida boʻlur edi, sohibdevondur” deb uning isteʼdodini eʼtirof etadi.

Mirzo Haydar ham uning ijodiga yuksak baho beradi: “uning sheʼrlari nihoyatda chiroyli va silliqdir. Aytishlaricha, ular usluban Mir Shohiy sheʼrlarini esatadi. U juda yaxshi devon tartib bergan. Sheʼrlaridan namuna, bayt:

*Faxr etarman koʻzlarim-la: u yuzing
koʻrgan seni,
Oyogʻimdan aylanay – yoningga
yetkazgan seni”.*

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Муҳаммад Ҳайдар Мирзо. Тарихи Рашидий. – Т., 2010; Энциклопедияи адабиёт ва санъати тожик. Жилд 2. – Душанбе, 1989; Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. – Т., 2002.

E.O.

PAVE DE KURTEYL Abel Jan Batist Mari Mishel (Abel Jean Baptiste Marie Michel Pavet de Courteille; 1821–1889, Parij) – fransuz sharqshunosi, tarjimon, turkolog, tilshunos olim.

Fransiya kolleji prof. (1854), Osiyo jamiyati, Fransiya FA aʼzosi, Sankt-Peterburg FA muxbir aʼzosi (1887). Kurteyl turkiy tildagi qoʻlyozmalarni oʻrganish va tarjima qilish borasida salmoqli ishlarni bajargan. Jumladan, “Sharqiy turkiy tillar lugʻati” (1870)ni tuzadi, 2 jildli “Boburnoma” (1871), uygʻur yozuvidagi “Meʼrojnomasi” (1882), N.ning “T.A.H.” (1889) asarlarini tarjima qiladi. Ularga yozilgan soʻzboshilarda sharqiy turklarning tili usmonli turk tilidan farqlanishi, ifodalarning boyligi, bu tilda Atoiy, N., Mir Haydar, Bobur, Abulgʻozi ijod qilganini chuqur hurmat b-n eʼtirof etgan. P.K. “Sharqiy turkiy tillar lugʻati” (Dictionnaire turc-oriental) yoxud “Alisher Navoiy, Zahiriddin Bobur va Abulgʻozi Bahodirxon asarlarini oʻqish uchun izohli lugʻat” kitobida olti mingdan ziyod turkiy soʻzlarni fransuz tiliga oʻgirib, maʼnosini izohlagan. Olim lugʻatni tuzishda, asosan, “X.M.” va “X.”dan foydalangan. Lugʻatga yozilgan soʻzboshida olim bu ishni bajarishdan koʻzlangan maqsad va asos sifatida olingan tayanch manbalar haqida batafsil maʼlumot beradi. Jumladan, N. sheʼriyatiga xos shoirona ohangda bu ijodga mahliyo boʻlgani va xayolan N. qarshisida tiz choʻkkanini eʼtirof etadi: “Men uning magʻrur sarvlarining kamtar quli boʻldim, Viqorli binafshalari oldida boshimni egdim. Uning lolalari qalbinga oʻt soldi va men boshqa bogʻlar goʻzalligiga befarq boʻl-

dim. Uning tuprogʻidan totor mushkining hidi taraldi: bu Mir-Ali-Shir bogʻi edi. Men u yerda charchoqni bilmasdan yurdim, barcha qutblarini ziyorat qildim. Shunda qalbmida bu buyuk ustoz ijodida uchragan hamma soʻzlarni toʻplash istagi paydo boʻldi”. Ayrim gʻarblik olimlarga nisbatan P.K. N. asarlarining asl qiymatini toʻlaroq anglab yetgan, badiiy mahoratiga tan bergan edi. Lugʻatni tuzish jarayonida “Abushqa”ning Konstantinopol nusxasi, H.Vamberining qoʻllanmasi (“Cagataische Sprachstudien”), Velyaminov-Zernov lugʻati va Zenker tuzgan lugʻatlardan foydalanganini aytadi. Sababi, oʻquvchi N.dek buyuk adibning koʻp sonli asarlarini, Abulgʻozi “Shajarayi turk”ini oʻqishda qiynalmasin. N. garchi Hirotda tugʻilgan boʻlsa-da, Bobur aytganidek, Andijon tilida yozgan. Lugʻatda “Abushqa” muallifining nazmi kitob sababi b-n bitilgan sheʼrlari ham berilgan. Lugʻatda soʻzlar alifbo tarzida keladi. M-n, *atogʻ* – soʻziga *atogʻliq* deb qoʻshimcha qilib, fransuzcha izohini beradi hamda soʻzning maʼno vazifasini anglatish u-n eski oʻzbek yozuvida parcha beradi: “Mehr zulfigʻa koʻngli bogʻligʻ edi. Bu anga goʻyiyo atogʻligʻ edi”. Izohda “Son cœur était attaché aux boucles de cheveux de Mihr; il semblait vraiment que ces boucles lui eussent été fiancées”, tarzida sheʼrning erkin tarjimasini qoʻshimcha qiladi. Parcha “S.S.”dagi Mehr va Suhayl hikoyatidan olingan. Chim harfidagi “chidamoq” soʻzini “supporter, patienter” lugʻatlari b-n izohlab, “A.”dan olingan quyidagi qitʻani misol qilib keltiradi: “Kimki, moʻmindurur, qachon chidagʻay. Kim, oʻzi toʻq-u qoʻshni boʻlgʻay och. Anga dagʻi kerak etursa nasib. Xonida gar kulmoch-u, gar umoch”. Eski oʻzbek yozuvida berilgan matnda “qoʻshni”

soʻzi “qoʻngshu” tarzida yozilgan. Matndagi har bir soʻzni izohlash u-n olim katta mehnat qilgani koʻrinib turibdi. Buning u-n N. asarlari, Bobur, Abulgʻozi asaridagi soʻzlarni saralagan, tabiiyki, bu jarayonda asar matni, mazmunini uqish va ayni maʼnoni chiqarib berishga intilgan. Rus olimi A.N.Kononov ham P.K.ning mazkur lugʻatini tilshunoslikdagi noyob lugʻat deya eʼtirof etgan. Umuman, P.K.ning oʻzbek ilm-fani oldidagi xizmatlari katta. XIX asrdayoq N. asarlari tilini fransuz tilida izohlab, dunyo xalqlariga tanishtirgani n.shunoslik, lugʻatshunoslik, matnshunoslik borasida ham muhim ahamiyatga ega.

Ad.: Turk-Sharq lugʻati, Parij, Imperial Matbaa, 1870; Bobur. Baburname. Parij, Maisonnev, 1871-yil. Dictionnaire Turk-Oriental destiné principalement à faciliter la lecture des ouvrages de Bâber, dʼAboul-Gâzi et Mir-Ali-Chir-Nevâi par M. Pavet de Courteille, professeur au Collège de France, Paris, imprimé par lʼordre de lʼempereur, à lʼimprimerie impériale, 1870; El-Lugat ul-Nevaʼiye – Dictionnaire Turk-Oriental. Pavet de Courteille. Xurshid Davron kutubxonasi (kh-davron.uz).

S.Oʻ.

PAYGʻAMBARLAR (f. – xabar yetkazuvchilar) – Alloh taolo tomonidan Jabroil farishta orqali vahiyini qabul qilib, bandalarga muayyan diniy taʼlimot va hukmlarni yetkazuvchi shaxslar.

P. soʻzi arab tilida nabiy va rasul deb qoʻllanadi. Nabiy – arabcha “nabaʼa”, xabar bermoq soʻzidan olingan boʻlsa, “rasul” – elchi, risolat yetkazuvchi mazmunini beradi. “Risolat” ning elchilik, paygʻambarlik, birovga maktub yuborish kabi maʼnolaridan kelib chiqib, muayyan diniy taʼlimotlar toʻplami deyish mumkin. Risolatni odamlarga yetkazadigan va oʻrgatadigan kishi rasuldir.

P. nabiy va rasulga ajraladi. Ular orasida farq bor. Alloh kimga osmondan xabar yuborib, uni boshqalarga yetkazishni amr qilsa, oʻsha odam ham nabiy, ham rasul hisoblanadi. Lekin bosh-

qalarga yetkazishni amr etmasa, u rasul emas nabiydir.

Abuzar al-Gʻiforiydan rivoyat qilingan mashhur hadisga koʻra, P.ning adadi 124 ming boʻlib, 315 tasi rasullardir. N. ham P. adadi haqida yozadiki: “... baʼzilar 124 ming desalar, boshqalar sakkiz ming deydilar. Shulardan uch yuz oʻn uchi mursal P.dir. Mursal P.ga vahiy Jabroil vositasi bila keladi, mursal boʻlmagan P. esa ilhom yo tush bila elga rahnamolik qiladi. Ulul-azm (sabot egalari) P.lar shuki, osmoniy kitob nozil boʻladi va oʻzlarining yangi shariati boʻladi. Xotim ulki, undan soʻngra P. boʻlmagay va bu sifat hazrati Muhammad arabiy sallallohu alayhi va alo olihi va ashobih va vasallamga musallamdur, bas”. Lekin N. mursal va “gʻayrimursal” (mursal boʻlmagan) P.dan koʻpining ismlari nomaʼlum va ular b-n bogʻliq voqealar ham maʼlum emasligi sababidan olimlar kitoblarida yakuniy fikrlar bildirmaganliklarini alohida taʼkidlagan.

Rasul yangi bir shariat b-n keladi. Nabiy yangi shariat b-n kelmaydi, oldingi shariatga ergashadi va insonlarni ham unga amal qilishga chaqiradi. Qurʼonda Hazrat P.ga nisbatan nabiy ham rasul ham deb xitob qilingan.

P.lik Alloh tomonidan beriladi, ular Allohning tanlagan bandalari boʻlib, gunohdan pok, omonatdor erkaklardan tanlab olinadi.

Qurʼoni Karimda “Biz har bir paygʻambarni (hukmlarimizni) oʻz tillarida bayon qilib berishlari uchun shu qavmning ichidan tanlab yuborganmiz” (“Ibrohim”, 4) oyati keltirilgan. Chunki har bir qavmning ichki ahvolutidan shu qavm orasida birga yashagan odamgina mukammal xabar-dor boʻladi. Ikkinchidan, Allohning topshirigʻini oʻz qavmiga yetkazishda taʼsirliroq usulni yaxshi biladi. Uchinchidan, qavm begona odamga qaraganda oʻzlari tanigan, hurmat qilib yuradigan odamga tezroq va yaxshiroq ergashadi. Qurʼoni Karimda 25 ta P. nomi zikr etilgan: Odam (a.s.) 25 marta, Idris (a.s.) 2 marta, Nuh (a.s.) 43 marta, Hud (a.s.) 7 marta, Solih (a.s.) 9 marta, Ibrohim (a.s.) 69 marta, Ismoil (a.s.) 12 marta, Lut (a.s.) 27 marta, Isʼhoq (a.s.) 17 marta, Yaʼqub (a.s.) 16

marta, Yusuf (a.s.) 27 marta, Shu'ayb (a.s.) 11 marta, Ayyub (a.s.) 4 marta, Zul Kifl (a.s.) 2 marta, Muso (a.s.) 136 marta, Horun (a.s.) 20 marta, Dovud (a.s.) 16 marta, Sulaymon (a.s.) 17 marta, Ilyos (a.s.) 2 marta, Al-Yasa' (a.s.) 2 marta, Yunus (a.s.) 2 marta, Zakariyo (a.s.) 7 marta, Yahyo (a.s.) 5 marta, Iso (a.s.) 25 marta, Muhammad (s.a.v.) 4 marta.

Har bir musulmon odam barcha P.ni tasdiqlashi va ularni barhaq deb e'tiqod qilishi iymonning shartlaridan biri hisoblanadi. P.ning birinchisi – Odam (a.s.), oxirgisi – Muhammad (s.a.v.)dir. Qur'oni Karim va hadislarda ta'kidlanganidek, qiyomatga qadar boshqa P. chiqmaydi. Lekin Muhammad (s.a.v.)dan keyingi o'tgan davrlarda bir necha soxta P. chiqqan. N. P. haqida ma'lumot berib o'tish b-n birga, Odam (a.s.)dan Muhammad (s.a.v.)ga qadar o'tgan yil hisobini ham bayon qilgan: “Va rivoyat budurkim, Odam zamonidin Nuh (a.s.) zamonig'acha ikki ming besh yuz yildur va Nuh davridin Ibrohim Xalil salavot ur-rahmon alayh davrig'acha ming besh yuz yil va Ibrohim (a.s.) ahdidin Muso (a.s.) ahdig'acha to'rt yuz oltmish yil va Muso (a.s.) chog'idin Iso (a.s.) chog'igacha ming to'quz yuz o'tuz yil va Iso (a.s.) ayyomidin Hazrat Risolat (s.a.v.) farxunda ayyomig'acha yuz sakson yil voqe'dur”.

N. she'riyatida payg'ambarlar timsoli va ularga xos bo'lgan fazilatlarini talmeh, tashbeh, iqtibos, aqd kabi san'atlar vositasida tez-tez tilga oladi. Shoir P.ga eng ulug' insonlar sifatida munosabat bildiradi va ularning tarixiga to'xtaladi. Ikkinchidan, she'rlarida ularga xos bo'lgan fazilatlarini keltirish orqali (M-n, Yusufning go'zalligi, Ayyubning sabri, Sulaymonning davlati) o'zining ishqiy va hayotiy kechinmalarini bo'rttirib yoki qiyoslab ifoda etadi.

*Nuh umri-yu Sulaymon mulkiga yo'qtur baqo,
Ich, Navoiy, bodakim olam g'ami behudadur.*

Uchinchidan, axloqiy masalalarga to'xtalar ekan, hikmatli so'zlarida P.larning qavmlarida sodir bo'lgan yaxshi va yomon xulqlarni misol qilib keltiradi.

Ad.: Алишер Навоий. Тарихи анбиё ва ҳукамо. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Ислом энциклопедияси. – Т., 2004; Носириддин Бурҳониддин Рабғузӣ. Қисаси Рабғузӣ. 1-2-китоблар. – Т., 1990 –1991; Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. Ҳадис ва ҳаёт. 20-жуз. Анбиёлар қиссаси. – Т., 2007; Раҳматуллоҳ қори Обидов. Пайғамбарлар тарихи исломият тарихидир. – Т., 2005; 1-2-китоб; Раҳматуллоҳ қори Обидов. Қуръони Каримда Ийсо пайғамбар сиймоси. Монография; Пайғамбарлар тарихи (исломият тарихи) – Т., 2014.

S.R.

PARVIN – yulduzlar turkumi. N. asarlarida P. istilohi turli munosabat b-n tez-tez uchraydi. Hulkar, Paran, arablar Surayyo deb ataydilar. Falak nargisi ham deyiladi. Aslida, Savr burjining tepa qismida, Hamal burjining dumida joylashgan tarqoq yulduzlar to'dasi. Shoir “G'.S.” devonida shuning u-n P.ni tasbeh donalariga tashbeh etadi:

*Shar'siz xoshok aro xashxoshdekdur, ey hakim,
Ko'kka chiqsang jaybing ichra subhayi*

Parvin solib.

Maz.: Ey donishmand, P. yulduzlarini tasbeh o'rnida cho'ntagingga solib, ko'kka chiqsang-u, din nizomlariga bo'ysunmasang, ular o't ichidagi ko'knori urug'lari singari arzimadir. Kishi shariat yo'lida yurmasa, P. yoki boshqa yulduzlar ilmini o'rganib olib, ulardan to'g'ri maqsadda foydalanmasa, samoni zabt etganining ham, o'rgangan ilmining ham hech bir naf'i yo'q, aksincha, ko'knori odamlarni sarxush qilib, zalolatga eltgani singari ishdir.

Astronomiya fanida Qamar (Oy)ning 28 manzilidan biri P. deb ataladi. Mumtoz adabiyotda ma'shuqaning yuzi oy bo'lsa, xoli P.lardir. N.ning “N.Sh.” devonidan olingan bir baytda ana shu ma'lumotga ishora qiluvchi tasvir mavjud:

*Titraguch gavharlari boshingda erkin, yo magar
Oy boshinda hay'ati Parvin musavvarmu ekin?*

Anglashilishicha, shoir oldingi baytlarda ma'shuqaning bezaklariga bir-bir to'xtalarkan, mazkur satrlarda tillaqoshida o'ynab turgan gavarhlarni P. yulduzlar hay'atining Oy atrofida joylashuviga o'xshatadi. Ko'rinadiki, N.ning osmon jismlariga oid bilimlari nihoyatda teran bo'lgan va uning tasavvur va taxayyul olami beqiyos darajada hayratlanarlidir. Boz ustiga, ularni o'z o'rnida mahorat b-n qo'llash orqali asarlarining poetik qimmatini oshirgan.

P. adabiy matnlarda, xususan, N. devonlarida ma'shuqning ko'zyoshlari, tishlaridan ham kinoya qilinadi, chunonchi, bu tasvir quyidagi misralardagi yuz, tun, durri ashk – oy, qaro tufroq, P. juftliklarida ayon bo'ladi.

*Yuzung vasfin deb o'tkan tun durri ashkim
to'kar erdim,
Tutub tog' keynin oy kirdi, qaro tufroqqa
Parvin ham.*

“B.V.” devonida qo'llanilgan P. b-n aloqador “Xo'shayi Parvin” – “parvin boshog'i” birikmasi bu yulduz turkumining bir shoda ekanligini tasdiqlaydi:

*Titraguch ermas murassa'kim, quyosh boshi uza
Xo'shayi Parvin shioyi xat aro qilg'il makon.*

P. b-n bog'liq shoir tafakkur olamidagi manzaralar dostonlarida yanada jonli va hayratomuz bo'lib, Layli b-n Majnun ilk marta uchrashib qolgan bog'dagi daraxtlar shunchalar balandki, go'yo P. – Hulkar yulduzlar shodasi uning mevalaridir, degan mazmundagi mubolag'ali tasvir ishonarli ham ta'sirchandır:

*Har naxli falakka tegurub bosh,
Parvin bila xo'sha aylabon fosh.*

Maz.: Bu bog'da o'sgan har bir daraxt shunday yuksalغان ediki, Hulkar yulduzi uning mevalaridek ko'rinardi.

Shu asarning boshqa bir o'rnida esa Majnun Laylining qabilasi tomon kelib, uning iti b-n

suhbatlasharkan, jonivorga qarata: “Kaftlaring tushgan yerni el nasrin guli va izlaringni Hulkar yulduzi turkumi, deb anglardilar”, – deydi. Shubhasiz, shoirning qahramonlaridagi insoniylik, mehr, himmat, rahmdillik kitobxonning ma'naviy olamini oziqlantiruvchi ahamiyatga ega:

*Nasrin debon el kafing makonin,
Parvin deb ulus izing nishonin.*

P. “S.I.” dostonida esa N. asarlarida tez-tez uchraganidek, uzum boshining qip-qizil donalariga qiyoslangan:

*Uzum xo'shasi birla ahli rasad,
Sipehr uzra Parvin ko'rub beadad.*

Ya'ni, yulduzlar olamini o'rganuvchi munajjimlar uzum donalarini ko'rib, osmonda P.ning son-sanog'i yo'q ekan, deb o'ylaydilar. Haqiqatan, hozirgi fan P. turkumi nihoyatda yarqiroq, qizilga moyil, oddiy ko'z b-n 6-9 ta yorug' yulduzni ko'rish mumkin bo'lsa-da, to'dada 540 ta yulduz borligini aniqladi. Chunonchi, P.ning falakdagi joylashuvi, Oyning atrofida saf tutishi “S.I.”da Iskandar va Chin xoqoni qo'shinlari yuzlashgan tunda shunday manzaralashtirilgan:

*Hamul xayli Parvin o'zin ko'rguza,
Taloya kibi chiqti gardun uza.*

Maz.: Kun botgach, xuddi qo'shinni qo'riqlovchi tungi posbonlar kabi Parvin to'dasi samoda ko'rina boshlaydi. “V.”dagi tasvirlar ham yuqoridagi lirik ifodalarga hamohang: “...ro'zgori kafofig'a parvindek bir ovuch dona tergongacha na yasog'liq aro boyliq marg'zori ichra har suruk qo'ydin yilda hamaldek ming qo'zig'a qone' bo'lmag'ondi yo'qsizlik shiromlarida qo'y kutib, yilda jadidek, besh o'chku muzd olg'onni g'animat bilgongacha kishi oz topilg'aykim, bu notavon bila ishi tushmamish bo'lg'ay”.

Ad.: Алишер Навоий. Маҷолис ун-нафоис. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011;

Муҳаммадхусайни Бурҳон. Бурҳони қотемъ. *Луғат*. – Жилд 2. – Душанбе, 2004; *Uludağ S. Tasavvuf terimleri sözlüğü*. – Istanbul, 1995.

S.O‘.

PARVONACHI – oliy darajadagi saroy amaldorlaridan biri; hukmdor amr-u farmonlarini bituvchi kotib; shoh yoki xonning yorliqlarini amirlar va boshqa amaldorlarga yetkazib turuvchi saroy xizmatchisi; vazir muovini. M-n, Majiddin Muhammad bir necha yil Husayn Boyqaro saroyida P. bo‘lgan. Jumladan, N. Husayn Boyqaroning to‘ng‘ich o‘g‘li Badiuzzamon Mirzoga yo‘llagan maktublaridan birida yozadi: “Yana ulkim, beklarga va devonlarg‘a basa parvonachi va muhrdor va munshig‘a hukm bo‘lsakim, musulmonlarning nishonin ortuq tama’ birla kechg‘a qo‘ymasalar...”.

Ad.: Алишер Навоий. Муншаот. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 3-жилд. – Т., 2007.

S.R., E.O.

“PARIM BO‘LSA, UCHUB QOCHSAM ULUSTIN TO QANOTIM BOR...” – N.ning yigitlik yillarida yozilgan va Mashhaddagi mad-rasa o‘qishini bir nuqtaga yetkazib, Hirotda qaytgan vaqtidagi kayfiyatini yorqin aks ettirgan g‘a-zallaridan biri.

Parim bo‘lsa, uchub qochsam ulustin
to qanotim bor,
Qanotim kuysa uchmoqdin, yugursam
to hayotim bor.
Chiqib bu dayrdin Isog‘a nevchun hamnafas
bo‘lmay?
Bihamdillah, tajarrud birla himmatdin
qanotim bor.

Xaloyiq suhbatidin ming g‘amim bordurki,
muft o‘lg‘ay,
Agar ming jon berib bilsamki, bir g‘amdin n
ajotim bor.

Chekib ag‘yordin yuz javr-u tortib yordin
ming g‘am,

Ne o‘zga xalqdin g‘ayrat, ne o‘zumdin uyotim bor.

Kechib ko‘zdin yozay bir xatki, dahr ahlig‘a
ko‘z solmay
Bu damkim, ko‘z savodidin qora, ko‘zdin
davotim bor.

Tilar ko‘nglum qushi anqodin o‘tsam nari
yuz vodiy,
Munungdek sayr etarga Qofdin ortuq sabotim bor.
Navoiy, bilki shah ko‘ngli manga qayd o‘lmasa,
billah,
Agar, kavnayng‘a xoshok chog‘lig‘ iltifotim bor.

Ilk marotaba “B.B.” devonidan joy olgan. Hazaji musammani solim vaznida.

Bu g‘azal yozilgan davrda Hirotda temuriylardan Abu Said Mirzo hukmronlik qilar, uning adabiyot va san‘at, xususan, she‘riyat masalalari b-n ko‘pda ishi yo‘q edi. Hirotdan u b-n tanishish, imkoni bo‘lsa unga xizmat qilish, uzoq yillik musofirlikdan keyin shu asosda o‘zining shaxsiy hayotini izga solish, oila qurish, o‘zidagi yuksak she‘riy qobiliyatni yanada rivojlantirish maqsadi b-n kelgan N.ga esa Abu Said shoir sifatida emas, balki ko‘proq taxtga da‘vogarlik qilib, unga qarshi kurash olib borayotgan Husayn Boyqaroning eng yaqin odami deb qaragan. Shoh amaldorlari esa uni ta‘qib eta boshlaganlar. Kutilmaganda qiyin bir ahvolga tushib qolgan shoir bundan qattiq ranjib, Hirotni yana tark etish xayolini qila boshlagan. G‘azalning matla‘sidanoq shu narsa ma‘lum bo‘ladiki, N. Abu Saiddan ham ko‘proq uning atrofini qurshagan, unga xushomad qilish yo‘lini tutgan o‘z hamshaharlaridan (“ulustin”) xafa bo‘lib, ularning yuzini ko‘rmaslik u-n uzoq-uzoqlarga bosh olib ketgisi keladi:

Parim bo‘lsa uchub qochsam ulustin
to qanotim bor,
Qanotim kuysa uchmoqtin, yugursam
to hayotim bor...

Xaloyiq suhbatidin ming g‘amim bordurki,
muft o‘lg‘ay
Agar yuz jon berib, bilsamki, bir g‘amdin
najotim bor.

Bu davrda N. (1464–1465) uylanish, oila qurish yoshida bo‘lgan. Bu g‘azalida shoir o‘z dushmanlari (“ag‘yor”) dangina emas, o‘ziga eng yaqin do‘stlari (“yor”)dan ham shikoyat qiladi, ular b-n ham umumiy til topa olmaganiga taassuf bildiradi, buning u-n o‘zini ham ayblaydi:

*Chehib ag‘yordin yuz javr-u tortib yordin
ming g‘am,
Ne o‘zga xalqdin g‘ayrat, ne o‘zumdin
uyotim bor.*

Shunday ekan, shoir bu ahvoldan qutulishning birdan-bir yo‘li ko‘z ko‘rmas, quloq eshitmas joylarga ketish degan fikrni qat‘iy ko‘ngliga tuyadi. Buning u-n shoir o‘zining afsonaviy Anur qushidan ham ortiq ucha olishini, Anqo qushi yashaydigan Qof tog‘icha sabr-toqat va chidamga ega ekanini ta’kidlaydi:

*Tilar ko‘nglum qushi Anqodin o‘tsa
nori yuz vodiy,
Munungdek sayr etarga Qofdin ortiq sabotim bor.*

N.ning bunday umidsizlik kayfiyatiga tushishining bosh sababi zamon podshosining unga zarracha bo‘lsa ham e‘tibor qilmagani bo‘lib (“shah ko‘ngli manga qayd o‘lmasa...”), g‘azal matla’sida shoir bunday vaziyatda ko‘nglini bir yerga qo‘ya olmasligiga, yaxshi ijod eta olmasligiga ishora qiladi:

*Navoiy, bilki shah ko‘ngli manga qayd
o‘lmasa, billah,
Agar kavnayng‘a xoshok chog‘lig‘
iltifotim bor.*

Ko‘rinadiki, N.ning yoshlik ehtirosi b-n sug‘orilgan bu g‘azal avtobiografik mazmunga ega bo‘lib, shoirning ma‘lum bir davrdagi kayfiyatini haqqoniy ifodalab bergan. Bu g‘azalni N.ning yigitlik davrida yozgan eng yaxshi, realistik she‘rlari qatoriga qo‘shish mumkin. Bu g‘azalga M.Shayxzoda ham “Navoiyning lirik qahramoni” degan ilmiy tadqiqotida yuksak baho bergan.

N.ning “Vafo ahlig‘a davrondin yetar javr-u jafu asru...” deb boshlangan g‘azali ham shu davrda yaratilgan bo‘lib, shu jihatdan uning mazkur g‘azaliga hamohangdir.

Ad.: Shayxzoda M. Asarlar. 6 jildlik, 4-jild. – T., 1972; Xayitmetov A. Navoiy lirikasi. – T., 1961.

Ab.H.

PARIXON (f.) – duolari b-n parilarni band qiladigan kishi, duoxon, azayimxon; sohir, af-sungar, jodugar. N. ijodida ham shunday mazmunlarda qo‘llanadi. M-n:

*Kelturung daf‘i jununumg‘a parixon, yo‘q tabib –
Kim, ul ansabdur pari har kimni shaydo aylasa.*

Maz.: Mening telbalik dardidan xalos qilishi uchun tabibni emas parixonni keltiring, chunki pari es-hushini olib qo‘ygan kishiga shu ish munosibdir.

Ad.: Alisher Navoiy. Faroiyb us-sigar. TAT. 10 jildlik, 1-jild. – T., 2011; Alisher Navoiy asarlari tilining izoqli lugati. 4 jildlik, 2-jild. – T., 1984; Fiёс ул-луғот. 1-jild. – Душанбе., 1987.

M.A.

PAHLAVON ABUSAID RUMIY (XV asr) – hofiz, musiqashunos, bastakor, asli Rumdan. P.A.R. ilmi bade‘, falsafa va riyoziyotni puxta bilgan. Badiiy san‘atlar va musiqa nazariyasiga oid risolalar yozgan. Hirotga kelib, Darvesh Shodiy b-n hamkorlik qilgan. “Amali Rost”, “Rost”, “Panjgoh” shu’basida tasniflari bor.

P.A.R. 40 dan ortiq sozanda va xonandalarni tarbiyat qilgan, go‘shtingirlikda yuksak mahorati bo‘lgan. N. uni Pahlavon Muhammad (q.)ning tog‘asi sifatida “H.P.M.” asarida tilga oladi.

Ad.: Alisher Navoiy. Xoloti Paxlavon Muxammad. TAT. 10 jildlik, 10-jild. – T., 2011.

S.G‘.

PAHLAVON KOTIB – N. davrining taniqli mohir xattotlaridan. Abdurahmon Jomiy asarlarini ko‘chirish b-n shug‘ullangan. Ta’bi nazmga ham moyil bo‘lib, jumladan, quyidagi matla’ uning qalamiga mansub:

*Iyd ast-u maro bemahi xud xurrami nest,
Xalqe hama dar shodi-yu chun man g‘ami nest.*

Tarj.: Hayit kelsa-da, yonimda oy (yuzli go‘zal)im bo‘lmagani u-n men sira xursand emasman. Butun xalq shod-u xurram – ular orasida menday g‘amgin yo‘q.

Ad.: Алишер Навоий. Маҷолис ун-нафӯис. ТАТ. 10 ҷилдлик, 9-ҷилд. – Т., 2011.

E.O.

PAHLAVON MAHMUD (PURYORVALIY XIVAQIY) (taxminan mil. 1250 – vafoti 722 / mil. 1322). Kurashchi, pahlavon, shoir, javonmardlik tariqatining yirik namoyandasi, Shayx valiytarosh Najmiddin Kubroning ma’naviy shogirdi. Po‘stindo‘zlik, telpakdo‘zlik b-n shug‘ullangan. Hindiston va Eronda polvonlikda dong taratgan. P.M.ning otasi Piryorvaliy, o‘zi esa Puryorvaliy laqablari b-n mashhur bo‘lgan. Otasining Piryorvaliy, deb nomlanishiga Shayx Najmiddin Kubrodan irshod olib ketish payti “piring yor bo‘lsin”, ma’nosidagi alqov sabab bo‘lgan.

P.M. haqidagi ma’lumotni, dastlab, Jomiy “Nafahot ul-uns min hazarot ul-quds” asarida Shayx Sayfiddinning ustoz Zahiriddin Xilvatiy bobida zikr qilib o‘tadi. N. P.M. haqida “N.M.” tazkirasida shunday ma’lumot beradi: “Xevaqqindur va laqabi mashhur Puryorg‘a, ba’zi Pakkayor debdurlar, ammo Xevaliq kishidin tahqiq va tashih qilildi, Pakkayorg‘a qaror topti, ya’ni barchag‘a Pakkayor. Yor qassobning o‘g‘lidur. Kurashchilikda saromad bo‘lub, azim shuhrat tutubdur. Yashurun suluk va riyozati ham bor ermish, andoqki, fayz olamidin ko‘nglig‘a choshni etgan ermish. Tab’i ham xo‘b ermish. Va nazm aytur ermish”. P.M. Hindistonda kurash tushib, bir polvonga ata-

yin yiqilib bergan”, basirat ko‘zi ochilgan va podshoning nazariga tushgan. N. uning ikkita forscha ruboiysini ham keltirib o‘tadi.

O‘zining vasiyatiga ko‘ra, shogirdlari P.M. ni o‘zining po‘stindo‘zlik do‘koni doirasiga dafn etganlar. Keyinchalik uning qabri ustiga maqbara tiklanib, avliyo poyiga Qo‘ng‘irot urug‘idan bo‘lgan Xiva xonlari ko‘milgan. Bu maqbara nodir me’morchilik yodgorligi sifatida, mana, necha asrdiki, barchaning diqqatini o‘ziga tortib kelmoqda. Maqbara devorlariga, peshtoqlariga orif shoir ruboiylari darj etilgan. Deyarli barcha manbalarda uning “Kanz ul-haqoyiq” nomli masnaviysi borligi aytiladi va undan parchalar keltiriladi. Lekin T.Jalolovning ma’lumot berishicha, eronlik olim Sayyid Muhammad Ali Safir 1967-y.da uni Mahmud Shabustariyga nisbat berib nashr ettirgan. P.M. din nazariyasi, fiqh, falsafa va mantiqqa oid bir necha risolalar yozgan bo‘lsa-da, ular hozirgacha topilgan emas.

Kamoliddin Husayn Fanoiy “Majolis-ul-ushshoq” asarida (hijriy 908 (mil. 1503-y.da yozib tugallangan) keltirilishicha, P.M. Hindistonda beva ayolning o‘g‘lidan ataylab yengilishi natijasida, o‘z nafsini yenggan avliyo sifatida fano maqomining ulug‘ darajasiga yetgan va Puryor laqabiga ega bo‘lgan. Xorazmda yozilgan “Manqabati Hazrat Pahlavon Mahmud alayhir-rohma var-rizvon” asarida ota va o‘g‘il valiylarning sha’nida shunday deyilgan:

*Qutbi falak, murshidi ahli jahon,
Ot anga Mahmud-u laqab Pahlavon.*

*Kashf-u karomat anga haddin fuzun,
Oliy maqomoti adaddin fuzun.*

*Bor edi Piryorvaliy volidi,
Xivaq aro marqadi ham mavludi.
Ibn-u padar Xivaq ahli yoridur.
Har ne su’ubatda madadkoridur...*

Ad.: Алишер Навоий. Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад. ТАТ. 10 ҷилдлик, 10-ҷилд. – Т.,

2011; Алишер Навоий. *Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд.* – Т., 2011; *Исломий Ҳ. Алишер Навоий ва Хоразм авлиёлари.* – Т., 1998; *Абул Муҳсин Муҳаммад Боқир. Тазкираи Муҳаммад Боқир. ЎзР ФА ШИ. 1846 // 2. қўлёзма, 340 а. варақ, ЎЗМЭ. 7-жилд.* – Т., 2004.
E.O., S.R.

ПАHLAVON MUHAMMAD (vafoti 1490, Hirot) – N. davrida yashagan kurashchi pahlavon, N.ning yaqin do‘sti. Shoir va bastakor ham bo‘lgan. O‘z davrida kurashda unga teng keladigan pahlavon bo‘lmagan. Keyinchalik u yosh kurashchilarga murrabiylik qilib, ko‘plab shogirdlar yetishtirgan. N. uni behad qadrlagan va o‘zining eng yaqin kishilaridan biri, deb hisoblagan. Ular uzoq yillar davomida do‘st bo‘lishgan, Hayotning achchiq-chuchugini birgalikda totib, bir-birlariga madadkor bo‘lishgan. P.M. “Kush-tigir” taxallusi b-n she‘rlar yozgan. N. “M.N.”-ning to‘rtinchi majlisini P.M. zikri b-n boshlaydi va o‘zining Astroboddan yuborgan ruboiysiga javoban P.M. bitgan bir ruboiyni keltiradi. Shuningdek, tazkirada P.M. qalamiga mansub bir matla’ ham keltirilgan va bu she‘r u-n podshoh P.M.ga ming oltin in‘om qilganligi qayd etilgan. P.M. benihoyat kuchli, jismoniy baquvvat bo‘lgani holda ayni paytda nihoyatda dardli, nozik qalbli, hassos inson bo‘lgan. U she‘r va musiqani nihoyatda sevgan va nozik tushungan. Bundan tashqari u tabobatdan ham xabardor bo‘lgan. N. va P.M. o‘rtasidagi do‘stlik umr bo‘yi davom etgan. P.M.ning vafoti (1490) N. u-n og‘ir zarba bo‘ldi. Uning marhum do‘stiga bag‘ishlab “H.P.M.” asarini yozishi do‘stning do‘stga mehr va sadoqatining ramzi bo‘lish b-n bir qatorda, unda o‘z davrini mashhur kishisining, tengi yo‘q pahlavon, mohir bastakor va ijodkorning o‘ziga xos qiyofasi va siyomosining yaratib berilgani b-n ahamiyatlidir. Bunda P.M., eng avvalo, serqirra iste‘dod sohibi sifatida namoyon bo‘ladi. N.ning yozishicha, har qanday ishga kirishsa, uni o‘sha sohaning eng mohir ustalari kabi, balki ulardan ham yaxshiroq bajara olar ekan. P.M. shoir sifati-

da masnaviy janrida ham ijod qilgan. Bu haqdagi ma’lumot va P.M. bitgan masnaviydan parcha N. asarida keltirilgan. Bizga N. va P.M. munosabatlari haqida tassavur beruvchi va P.M.ning insoniy qiyofasi va fazilatlarini ko‘z oldimizda gavdalantiruvchi yana bir asar N.ning “S.”sidir. Mazkur asarning:

*Soqiyo, pahlaviy oyin may tut,
Pahlaviy lahn ila ko‘nglumni ovut –*

deb boshlanuvchi qismi P.M.ga bag‘ishlangan. Shoir o‘z do‘stini shunday ta’rif etadi:

*Ul tariq ahlig‘a shoh-u sarxayl,
Bal tariqatda mute‘i har xayl.*

*Mehrvash toram tafrid ichra,
Isaviy martaba tajrid ichra.*

*Quvvat ichra anga o‘n pilcha zo‘r,
Xokvashlig‘ aro yuz onchaki mo‘r.*

N. “S.”da P.M.ning Ne‘matobod deb ataluvchi manzilni obod qilib, xalqqa g‘amxo‘rlik qilgani, turli fanlardagi iqtidori, musiqa va she‘riyat sohasidagi qobiliyati haqida so‘z yuritadi. P.M. o‘zining qirq yillik do‘sti ekanligini va uning vafotidan qanchalik g‘am chekkanini go‘zal badiiy misralarda ifodalaydi. Faqat N. emas, o‘sha davrning ko‘plab ulug‘ kishilari, shu jumladan, Husayn Boyqaro, Abdurahmon Jomiy va boshqalar ham P.M.ni benihoyat qadrlaganlar va hurmat qilganlarki, bu chindan ham uning XV asrning nodir insonlaridan biri bo‘lganligidan dalolat beradi.

Ad.: *Алишер Навоий. Холоти Паҳлавон Муҳаммад. ТАТ. 10 жилдлик. 10-жилд.* – Т., 2011; *Алишер Навоий. Маҷолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик. 9-жилд.* – Т., 2011; *Зайниддин Восифий. Бадое ул-вақое.* – Т., 1979.

Q.E.

PAHLAVONQULI IBN RAHMONBERDI – Xorazm xattotlik maktabining vakili. Riqo, nasx va nasta’liq xatlarida yozgan. N. asarlaridan ko‘chirgan ikkita qo‘lyozmasi yetib kelgan.

1. “Xamsa”. Bu qo‘lyozma tarkibidagi “H.A.” va “L.M.” dostonlarini shu kotib ko‘chirgan (qolgan uch doston boshqa kotib tomonidan ko‘chirilgan).

O‘zR FASHI. Qo‘lyozma raqami 3018. 97 varaq. Xorazmda 1198/1784-y.da kitobat qilingan. 2. “M.Q.”, “L.T.” (faqat “Shayx San’on” qissasi). O‘zR FASHI. Qo‘lyozma raqami 1209 II-III. 45 varaq. Xorazmda 1194/1780-y.da kitobat qilingan.

Ad.: Ҳакимов М. Алишер Навоий асарларини кўчирган хаттотлар. – Т., 1991; Собрание восточных рукописей академии наук Узбекистан. VII. – Т., 1964.

Muh.A.

PENKOVSKIY Lev Minayevich (1894, Kremenchug – 1971, Moskva) – taniqli rus shoiri, mohir tarjimon. 1942–1944-yy. Toshkentda yashagan. O‘rta Osiyo xalq og‘zaki ijodiga mansub bo‘lgan “Alpomish”, “Manas”, “Qizjibek” singari dostonlarni mahorat b-n rus tiliga tarjima qilgan. Mutarjim rus kitobxonlarini N. lirikasi va dostoni b-n yaqindan tanishtirish maqsadida shoirning “F.Sh.” dostonini hamda “В огонь зеленый кипарис!...”, “Брос, кипарис в огонь, она стройней его!...”, “Годами шейха реч текла, пресна, мутна...” (1972, стихотворение) kabi g‘azallarini san’atkorlik b-n rus tiliga o‘girgan. Uning tarjimalari xususida M.Shaginyan, I. Fradkin, S.Lipkinlar ijobiy fikr bildirishgan.

Ad.: Алишер Навои. Фархад у Шурин. – М., 1972.

B.R.

PESHODIYLAR – Sharq tarixnavisligi an’anasiga ko‘ra qadimgi Eronda hukmronlik qilgan to‘rt sulolaning birinchisi. Boshqa Sharq adiblari va tarixchilari singari N. ham Ajam ta-

rixini bayon qilar ekan, bunda ko‘plab mifologik personajlarni tarixiy shaxslar sifatida zikr etadi. “T.M.A.”da tilga olingan P.ning aksariyati afsonaviy shaxslardir, jumladan, sulolaning asoschisi sifatida sanalgan Kayumars ham mifik personaj. U haqdagi afsona “Avesto”da, shuningdek, Beruniy va Tabariy asarlarida keltirilgan, shuningdek, Firdavsiy “Shohnoma”sida o‘z aksini topgan.

Mutafakkir shoir hisobida P. o‘n bir kishi va quyidagi tartibda zikr etilgan: Kayumars, Xushang, Tahmuras, Jamshid, Shaddod va Shadid, Zahok binni Marodis, Faridun, Manuchehr, Navdar, Afrosiyob, Zob binni Tahmosb, Girshosb.

“S.I.” dostonining IX bobi P.ga bag‘ishlangan. Unda sulolaning barcha vakillari va ularning qilgan ishlari qisqa-yu lo‘nda bayon etilgan. Jumladan, sulolaning asoschisi Kayumars haqidagi shunday misralar uchraydi:

*Alar peshvosi Kayumarsi rod,
Kim, ul qo‘ydi taxti uzra oyini dod.*

N. nazarida qadimgi Ajam aholisi orasida ko‘p hunarlar, narsalar va yangiliklarning paydo bo‘lishi, tarqalishi mana shu sulola hukmronligi davrida yuz bergan. Ulardan bir qatorini esa bevosita P. hukmdorlarga nisbat beradi. M-n, “T.M.A.”da Hushang zikrida shunday yozgan: “Va temirni toshdin ul chiqardi..., yog‘ochdin taxta ul kesib, uylarga eshik yasadi va aksar konlarni ul chiqardi..., otqa egar ul yasadi.... yerga farsh ul soldi, tulku va os va tiyin terisin ul kiyarg‘a qobil qildi”. To‘qimachilikning hamda forsiy tilda kitoblarning paydo bo‘lishini esa N. mana shu sulolaning uchinchi vakili Tahmuras b-n bog‘lagan: “Va forsiy kitob bitmak va bo‘z to‘qumoqni ul ixtiro’ qildi”. “S.I.”da esa u Tahmurasning shaharlar bunyod etganini she’riy misralarda qayd etgan:

*Chu ul bordi, Tahmuras o‘ldi padid,
Anga bog‘ladi olam ahli umid.*

*Base shahr olamda qildi bino,
Nishopur-u Marv-u Siphon yano.*

Bundan tashqari, N. Eron mifologiyasida, “Shohnoma” va qadimgi tarixiy yodgorliklarda o‘z aksini topgan bir qator afsonalarni ham P. davriga oid voqealar sifatida zikr etganligini ko‘rish mumkin.

Ad.: Алишер Навоий. Тарихи мулуки Ажам. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Садди Искандарий. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Фирдавсий А. Шоҳнома: сайланма (нашрга тайёрлончи ва насрий баёни таржимони Х.Хомидий). – Т., 2012.

H.H., Q.E., B.R.

PINDOR (f.) 1. Mag‘rurlik, kibr, o‘zini baland tutish, takabburlik; 2. O‘ylash, fikrlash, gumon qilish. N. asarlarida doimo xoksorlik, kamtarlik maqtalib, takabburlik, manmanlik qoralangan. N. quyidagi bayti orqali ham shayton-sifat takabbur emas, tuproqsifat kamtar bo‘lishni targ‘ib qiladi:

*Ey Navoiy, o‘zni maqbul istasang tufroq bo‘l,
Kim, erur mardud ulkim, boshida pindori bor.*

Baytda talmeh va tazod san‘ati qo‘llanib, Odam (a.s.) va Shayton qissasiga ishora qilingan. N. o‘ziga tanbeh berib aytadiki: “Haq dargohida maqbul bo‘lmoq istasang, tufroq kabi xokisor bo‘l. Chunki, kimning boshida kibr-u g‘ururi bo‘lsa, u mardud, ya‘ni Shayton kabi Yaratuvchining dargohidan quvilgandir”. Shoirning o‘ziga qilgan bu asosli xitobi aslida barchaga tegishlidir. Zotan, baytdan maqsad kibrni mazammam qilish va odamlarni xokisorlikka undashdir. Chunki kibr inson qalbidagi tuzalishi qiyin bo‘lgan xastaligidir. Shuning u-n ham barcha din va ta‘limotlarida kekkaygan kimsalar tanqidga uchragan.

Qur‘oni Karimning bir qator oyatlarida mutakabbirlar la‘natlangan va joylari jahannam ekani xabari berilgan. Jumladan, “Zumar” surasining 60-oyatida: “Axir, jahannam kibr qiluvchilarning joyi emasmi? (Albatta, o‘shalarning joyidir)”, deb aytilgan.

Hadisi shariflarning birida “qalbida xandal urug‘icha kibri bor inson”ning jannatga kirmasligi qat‘iy ta‘kidlangan.

N. “N.M.”da shayx Yusuf bin Husayn Roziyning: “Barcha yaxshiliklar uyning ichkarisida, uning kaliti tavozevir. Barcha yomonliklar ham uyning ichkarisida. Uning kaliti takabburlikdir”, degan hikmatini keltiradi.

Shuningdek, u “M.Q.” asarida “mutakabbir – mal‘un”, – deydi. Bularning aksi bo‘lgan tavoze va xokisorlikni targ‘ib qiladi.

N. bir baytida: “maqsad yuzini “Pardayi pindor” – takabburlik pardasi yopti, ey ishq, vujudimga fano o‘tini sol”, – deydi va fano o‘tining takabburlik pardasini yoqib, yo‘q qilishidan umid qiladi.

*Solg‘il, ey ishq, vujudimg‘a fano o‘tinikim,
Yopti maqsud yuzin pardayi pindor manga.*

Matlub yuzini jilva qilishidan, faqat takabburlik pardasi man qilar ekan shoir shayxga may ichishni (ilohiy ishqdan nasibador bo‘lishni) tavsiya qiladi.

*May ich, ey shayxki, matlub yuzi jilvasidin,
Qilmadi man‘ bajuz pardayi pindor sanga.*

N. kibr va P. kabi so‘zlar mohiyatidan bahs yuritib, ularning zararlari va qutulish choralari ko‘rsatib beradi.

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар. – Т., 2011; Алишер Навоий. Бадоеъ ул-васат. ТАТ. 10 жилдлик, 3-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб, ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати. 4 жилдлик, 2-жилд – Т., 1983; Ҳаққул И. Тасаввуф ва шеърят. – Т., 1991; Ахатова М. Ўзбек тилида тасаввуф ва шеърят муносабатларининг белги-ишора ва моддий унсурлар номлари воситасида

ёртилиши // *Фан ва таълим (электрон журнал)*, 2022-йил, 2-февраль.

S.R.

PIR (f.) – 1. Qari kishi, keksa odam. 2. Tariqat shayxi, murshid. Irshod qiluvchi. Bahoudin Naqshbandning mashhur gapi bor: “Murshid (pir) bu – hoziq tabib, muridning holiga muvofiq bo‘lgan da‘voni qiladi”. N. asarlarida pirning har ikkala ma‘nosi keng qo‘llangan. Tariqat shayxi sifatida “N.M.” asarida keltiriladi: “... aning Muhammad Hasan otlig‘ bir murid bor erdi. Har ne dunyolig‘i bor erdi, pirig‘a sochti”. “..Aning piri Shayx Isrofil erdi”.

P. – qari, keksa ma‘nosida keladi. Odatda keksalar yoshlar davrasiga kelganda, o‘rindan turib, hurmat b-n kutib olinadi. Lekin yosh bolalarning o‘rnidan turishini keksalar odob hisoblashmaydi.

*Tifl uchun qo‘pmoq emastur adab.
Pirlar ul ishni demastur adab.*

N. piri dayr, piri xammor, aql piri, chang piri, piri xarobot va piri mug‘on kabi iboralar orqali ham o‘ziga xos ma‘no qatlamlarini kashf etadi. Bu iboralardan, avvalo, haqiqiy murshid bo‘lgan Muhammad (s.a.v.), ikkinchidan, ilohiy ishq ulashadigan murshidlar nazarda tutiladi. N. yozadiki, shayx riyokorlarni, dayr piri rindlarni, tariqat pirlari esa fano ahlini irshod qilishi, to‘g‘ri yo‘lga boshlashi kerak:

*Shayx ila ahli riyovu dayr piri birla rind,
Kim fano ichra keraktur pirning irshodi ko‘p.*

N.ning lirik qahramoni bodani (ilohiy ishqni) kutib, intizorlik va sog‘inchdan ko‘zlari oqaradi, jiddiy xiralashadi. Shunda u dayr piri (mayxonadagi murshid)dan may shishasidan oyna yasab berishini talab qiladi:

*Boda hajridin oqarmish ko‘zlarim, ey piri dayr,
Aylagil may shishasidin sindurub aynak manga.*

Ad.: Алишер Навоий. *Хазойин ул-маоний*. ТАТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар. – Т., 2011; Алишер Навоий. *Фаройиб ус-сигар*. ТАТ. 10 жилдлик, 1-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. *Бадоеъ ул-васат*. ТАТ. 10 жилдлик, 3-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. *Хайрат ул-аброр*. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий *асарлари тилининг изоҳли лугати*. 4 жилдлик, 2-жилд – Т., 1983.

S.R., Z.R.

PIR AHMAD IBN ISKANDAR – Hirot xattotlik maktabining davomchilaridan. Nasta‘liq xatini yaxshi yozgan. 1533 (940)-y.da N.ning terma devonini xafiy (nafis) nasta‘liq xatida ko‘chirgan. O‘zR FASHI. inv. № 9672. 543 varaq.

Ad.: *Ҳакимов М. Алишер Навоий асарларини кўчирган хаттотлар*. – Т., 1991; *Собрание восточных рукописей академии наук Узбекистан*. VII. – Т., 1964.

Muh.A.

PIRI DAYR (f.-ar.) – 1. Mayxonachi, mayxona boshlig‘i. 2. Majoziy: xonaqoh piri, tariqat murshidi. 3. Tasavvufda komil pirlar va umuman, shayxlar ko‘zda tutiladi. Shuning u-n ham N.:

*Bo‘lay dayr pirig‘a andoq murid,
Ki, yod etmayin shayx ul-islomdin, –*

deb yozadi bir tarje‘bandida. To men dayr piriga sodiq ekanman, falakdan menga jafo yetmaydi, bu dunyo g‘am-u tashvishlari meni chetlab o‘tadi, deydi uning boshqa bir baytida:

*Chu men dayr piri vafosidamen,
Falakdin yetishmas jafoye manga.*

Ma‘naviy rahnamoni ko‘ngil istashidan maqsad undan yetadigan ma‘rifiy huzurdir – quyidagi baytda aynan Haq ma‘rifatiga tashna ko‘ngilning orzulari o‘z ifodasini topgan:

*Fano dayrin ko'ngul istarki, bir-bir piri dayr elga
Tutarda boda, shoyad, jur'aye sungay bizing sori.*

Ad.: Алишер Навоий. *Ғаройиб ус-сигар*. ТАТ. 10 жилдлик, 1-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. *Ғазаллар, шарҳлар // Тўплаб наширға тайёрловчилар: А.Шаронов, Б.Эшпўлатов*. – Т., 1991; *Сажжодий С.Ж. Ғарҳанги истилоҳот ва таъбироти ирфоний*. – Техрон, 1379 (ҳ.-ш.); *Комилов Н. Хизр чаимаси*. – Т., 2005; *Асадов М. Соқийнома: тарих ва поэтика*. – Т., 2020.

М.А.

PIRI MUG'ON (f.) – 1. Mug'lar piri; zar-dushtiyalar rahnamosi, otashparastlar qavmi sardori. 2. Majoziy: mayxona boshlig'i, mayfurush. 3. Tasavvufda ruhoniyl rahbar, yetuk murshid, komil inson. Muhammad (s.a.v.) va piri komilning sifat-lari ham ko'zda tutiladi. Muhammad (s.a.v.) va yetuk murshidga ham ishora qilinadi. Sharq mum-toz adabiyotidagi timsollardan biri. Majoziy ma'noda u xonaqoh boshlig'i va soliklar rahnamosi ma'nosida qo'llanadi. Shariat va tariqat ilmlarini mukammal o'zlashtirgan komil pir bo'lib, so'fiylarni riyozat yo'lini bosib o'tishlariga rahbarlik qiladi. Bu istilohdan N. ham foydalangan. M-n, "Xarobot aro kirdim..." nomli tarje'bandida xuddi qarmoq baliqni tutgandek, may ishqida mug'lar piri jazbasi ham meni o'ziga tortdi, deydi:

*May olmoqqa piri mug'on jazbasi
Meni chekti andoqki, mohini shast.*

P.M.dan maqsad rahbar, peshvo, tariqat piri.

*Piri mug'on, ki gardun umrash kunad afzun,
Dorad hamesha mamnun rindoni benavoro.*

Tarj.: Bechora rind ahlini hamisha mamnun qiladigan piri mug'onning umrini taqdir uzun qilsin.

Binobarin, Ahmad Yassaviyning o'z hikmatlarida Muhammad (s.a.v.)ga piri mug'on sifatini berishi bejiz emas:

*Piri mug'on haq Mustafо beshak biling,
Qayda borsang, vasfin aytib, ta'zim qiling.*

Ad.: Алишер Навоий. *Ғаройиб ус-сигар*. ТАТ. 10 жилдлик, 1-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. *Девони Фоний*. ТАТ. 10 жилдлик, 5-жилд. – Т., 2011; *Ahmad Yassaviy. Hikmatlar. Nashrga tayyorlovchi, so'zboshi va izohlar muallifi I.Haqqulov*. – Т., 1991; *Ahmad Yassaviy. Devoni hikmat. Nashrga tayyorlovchi R.Abdushukurov*. – Т., 1992; *Сажжодий С.Ж. Ғарҳанги истилоҳот ва таъбироти ирфоний*. – Техрон, 1379 (ҳ.-ш.); *Энциклопедияи адабиёт ва санъати тожик. Жилд 2*. – Душанбе, 1989; *Комилов Н. Тасаввуф*. – Т., 2009; *Асадов М. Соқийнома: тарих ва поэтика*. – Т., 2020.

М.А., Е.О.

PIRI SESADSOLA (XV asr) – N.ning kel-tirishicha, Darvesh Husaynning nabirasi, Mav-lono Muhammad Chohuning o'g'li. Tariqatni tabobat b-n omuxta qilgan. Go'yo dard riyozatini chekkan soliklarga "Mutu qabla an-tamutu" – "O'limdan burun o'ling" hadisini irshod qilar emish. I.Haqqulning yozishicha: "Haq oshiq-lari u-n ushbu hadis axloqiy bir dastur va amaliy hayot nizomiga aylangan" bo'lib, bu b-n u "nafsn-i yengishni, ya'ni soliklarga ruhoniyl hayot va zavq-u shavq ila yashash sirlarini ko'rsatgan". Imom Rabboniy ta'biriga ko'ra, bu so'fiylik av-valida hosil bo'ladigan kamol darajasi bo'lib, fano holi valoyat martabalariga sari tashlanadigan ilk qadamdir.

*Ko'rsatma sira o'zgaga husningni sanam,
Jonimni olar tandan rashk o'ti shu dam.
Men xalq ko'zining qorachig'i bo'lsa edim,
To ko'rmasa mendan o'zga husning sira ham.*

(E.Ochilov tarj.)

Ad.: Алишер Навоий. *Маҷолис ун-нафоис*. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; *Ҳаққул И. Тасаввуф сабоқлари*. – Бухоро, 2000; *Комилов*

H. Tasavvuf. – T., 2009; Донишмандлар муҳфаси. – T., 2009.

E.O.

PIRI XAROBOT – 1. Mayxona piri, mayfurush. 2. Tasavvufda: tariqat piri, ma'naviy rahnamo, xonaqoh murshidi. Tasavvuf adabiyotida komil insonlar va yetuk pirlarga nisbatan qo'llanadi.

*Xarobot piri chu bir jom uchun
Meni mundoq oshuftahol ayladi, –*

deb yozadi shuning u-n N. o'zining “Xarobot aro kirdim...” nomli mashhur tarje'bandida.

Yoki Haq mohiyatini tariqat piridan ista, shayxning va'zi-yu pandi quruq makr-u afsonadir, deydi:

*Asrori vahdat ista xarobot piridin
Kim, shayx va 'z-u pandi fusun-u fasonadur.*

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар. – T., 2011; Алишер Навоий. Наводир уш-шабоб. ТАТ. 10 жилдлик, 2-жилд. – T., 2011; Сажжодий С.Ж. Фарҳанги истилоҳот ва таъбироти ирфоний. – Техрон, 1379 (х.-ш.); Асадов М. Соқийнома: тарих ва поэтика. – T., 2020.

M.A.

POJAND / POZAND – Zand tafsiri. VIII–IX asrlarda pahlaviy tilini o'qish va tushunish qiyinligi tufayli yangi fors tilida amalga oshirilgan tafsir. P. aslida olovni kovlaydigan va oladigan temir qurol. Shu ma'nodan kelib chiqib, zardushtiylikning otashparastlik dini qoidalari bayon qilingan muqaddas kitobi “Jand” (“Zand”)ga pahlaviy tilida yozilgan tafsirni shu nom b-n ataganlar. Ba'zilar, aksincha, “Jand” (“Zand” shaklida ham uchraydi) “Pojand”ning tafsiri deyilar. Ba'zilar esa aslida “Jand” ham, “Pojand” ham Zardusht ta'limotini o'z ichiga olgan kitobning tafsirlaridir, degan fikrni ilgari suradilar. Yana “Pojand” “Jand” kitobining tarjimasidir degan qarashlar ham mavjud.

*Yo 'q bo 'ldi kalomingdin asfori samo barcha,
Asfori samoviydin bo 'lg 'an kebi yo 'q pojand.*

Maz.: Sen keltirgan kitob – Qur'on tufayli (Bu na't g'azal bo'lib, Muhammad (s.a.v.) ta'rifiga bag'ishlangan – E.O.) qolgan barcha samoviy kitoblar yo'qqa chiqdi. “Pojand” ham nozil qilinmaganga o'xshab qoldi.

Ad.: Алишер Навоий. Фаройиб ус-сигар. ТАТ. 10 жилдлик, 1-жилд. – T., 2011; Муҳаммад Фиёсуддин. Фиёс ул-луғот. 1-жилд. – Душанбе, 1987; Бурҳони қотев. 1-жилд. – Душанбе, 1993; Очилов Э. Бир ҳовуч дур. – T., 2011; Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Жилд 2. – Душанбе, 1989.

E.O.

Q.: – ZAND

POKBOZ – 1. Pok oshiq, halol, g'arazsiz oshiq, haqiqiy oshiq. 2. Halol qimor o'ynaydigan kishi. 3. Tasavvufda o'z borligini mahv etuvchi, ishq yo'lida hamma narsadan kechuvchi solik. Pokbozlikning o'ziga yarasha shartlari bor. Shulardan birini N. “D.F.”da aytib o'tadi:

*Pokbozi agar az Ezidi pokat havas ast,
Chashm bar orazi pok az nazari pok andoz.*

Tarj.: Agar Pok Allohga havas (e'tiqod) qilgan pokiza odam bo'lsang, pokiza yuzga, pokiza ko'z b-n nazar sol).

Oshqlik yo'lida qimorbozlardek qalb va jonini tikkan odam ham pokboz deyiladi:

*Ey Navoiy, qalb-u jon naqdin magar pok o'ynading,
Ul muqomir shevag'akim, bo 'ldi oting pokboz.*

Bir kun alar (Mavlono Jaloluddin Muhammad Balxiy Rumiy q.s.) majlisida Shayx Avhaduddin Kirmoniy so'zi o'tadur erdi. Birov dediki, shohidboz edi, ammo pokboz edi. Alar dedilarki, kosh har ne tilasa qilsa erdi va o'tsa erdi”.

Ad.: Алишер Навоий. Фаройиб ус-сигар. ТАТ. 10 жилдлик, 1-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Девони Фоний. ТАТ. 10 жилдлик, 5-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати. 4 жилдлик, 2-жилд. – Т., 1983.

S.R.

“POKDOMAN ZUAFODIN NEKI ZO-YANDA BO‘LUR...” – N.ning “B.V.” devoniga kiritilgan qit‘a:

*Pokdoman zuafodin neki zoyanda bo‘lur,
Ruhparvardur-u jonbaxsh zihi xilqati pok.
Ko‘rki, Maryamg‘a o‘g‘ul Isoyi ruhulloh erur,
Ursa bu holg‘a nopok ulus ta‘n ne bok.*

O‘zbek xalqi tarixining hamma davrlarida ma‘rifatli ota-bobolarimizning ayolga munosabati juda yuksak bo‘lgan. Bu fikrning yorqin isboti klassik she‘riyatimizdir. Ayol ulug‘langan she‘rning nafasi g‘oyatda sehrli va o‘z-o‘zicha umidbaxsh. Ayol tahqirlangan she‘rdan ko‘ra qabohatli ish yo‘q. Bizning qaysi bir klassik ijodkorimiz ayol sha‘niga yomon so‘z bitgan? Hech qaysisi. Ayol nafosati, ayol pokligiga sig‘inishda Sharq shoiri b-n musobaqalashish oson bo‘lmagan. Mana, hazrat N.ning birgina shu qit‘asini olaylik. Unda pokdomon ayol ta‘rifini o‘qiymiz. N. ayol pokizaligini avlod istiqbolining asosiy sharti sifatida talqin etgan. Toza xulqli ayoldan farzand tug‘ilsa, u – ruhparvar, jonbaxsh va xulqi, tabiati ozoda bo‘ladi, deydi N. va Maryam hamda uning o‘g‘li Iso (a.s.) qismatini eslatadi. Afsonalar Bibi Maryamning odob va axloqda tengsiz bo‘lganligini naql etadi. U erkak zotiga yaqinlashmasdan homilador bo‘lgan emish. Shuning u-n undan tug‘ilgan o‘g‘ilning nafasi o‘likni ham tiriltiruvchi bo‘lgan ekan. Ruhulloh – Iso (a.s.)ning laqabi, uning ilohiy Ruhga mansubligiga ham ishoratdir. Qit‘a so‘ngida bu holga nopok vujud ila yetishib bo‘lmasligini qayd qilganlar. “O‘zi pok-u, ko‘zi pok-u so‘zi pok” ayol qiyofasida N. yolg‘iz oilaning emas, millatning ravnaqini ham nazarda tutgan.

Ad.: Алишер Навоий. Бадоеъ ул-васат. ТАТ. 10 жилдлик, 3-жилд. – Т., 2011; Ҳаққул И. Касби камол ўзни танишидир. – Т., 2021.

I.H.

“POKLAR JONI BO‘LUR OZURDA...” – N.ning “G‘.S.” devonidan o‘rin olgan qit‘a:

*Poklar joni bo‘lur ozurda tazvir ashkidin,
Ko‘zgu ruxsori nechukkim, zang tutqay nam bila.
Rostlar ko‘nglini aylar tiyra nodon yovadin,
Shamni ul nav‘kim, johil o‘churg‘ay dam bila.*

Poklik – zehn va idrok tiniqligi. Ma‘naviy poklik – axloq ziyosi. U – hissiyot o‘tkirliigi, ko‘ngilning har turli g‘uborlardan tozalanishi. Pokiza yurakka ruh shaffofligi, anglash tuyg‘ulari ham g‘oyatda yuksak bo‘ladi. Uning o‘ziga xos ma‘yusligi, sezgirligi bor. Qit‘aning birinchi satrida “poklar joni”ning hiyla yoki firib ko‘z-yoshlaridan ozor chekishi so‘zlangan. Shoir bu ozurdalikni nam tufayli “ko‘zguruhsori”ning zanglashiga nisbat beradi. Aytaylik, biror nodonning poyma-poy aljirashlari to‘nka tabiatli ikkinchi bir gumrohga yomon ta‘sir ko‘rsatmas. Ammo bunday vaysaqilik “rostlar ko‘nglini” tiyra aylay oladi. Bu esa johilning “dam bila” shamni o‘chirishiga o‘xshaydi. Nodonning nafasi ham sovuq, dil yorug‘ligiga ziyon yetkazuvchidir.

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар. – Т., 2011; Ҳаққул И. Касби камол ўзни танишидир. – Т., 2021.

I.H.

PORSO (f.) – Saqlanuvchi, yomon ishlardan o‘zini saqlovchi, xudojo‘y. P.lik – parhezkorlik, yomon ish, yomon yo‘llardan saqlanuvchilik, taqvodorlik. N. o‘zini gunohlardan tiyadigan porso yigitlarni shukr qilishga chaqiradi. Chunki ularni Xudoning o‘zi gunohlardan saqlovchidir.

*Xudoy uchun qiling, ey porso yigitlar, shukr,
Ki sizga jurm-u gunahdin Xudo nigahbondur.*

N. P.likni yoqlagan va targʻib qilgan holda, ayrim vaziyatlarda tasavvufiy maʼno anglatadigan maʼshuqni, mayni, mayxona haramini porsolikdan afzal biladi.

*Ayoqchi mahvash-u may dilkash-u ahli
tarab sarxush,
Qadah keturki, qilmoq porsoliq yoʻqtur imkonim.*

Ad.: Alisher Navoiy. Faroiyb us-sigar. TAT. 10 jildlik, 1-jild. – T., 2011; Alisher Navoiy. Favoiyd ul-kiabar. TAT. 10 jildlik, 4-jild. – T., 2011; Alisher Navoiy asarlarini milliy izohli lugati. 4 jildlik, 2-jild. – T., 1983.

S.R.

PORSO ABUNASR – (875–1470, Balx). Toʻliq ismi Xoja Hofiziddin Abunahr ibn Muhammad ibn Mahmud Hofiziy Buxoriy – mashhur shayxlardan. Xoja Muhammad Porsoning farzandi. Abdurahmon Jomiy b-n suhbatdosh boʻlgan.

N. “N.M.” asarining kirish qismida saxiylik haqida soʻz yuritar ekan, P.A. toʻgʻrisidagi bu naqlni keltiradi: Abunahrning juda yaxshi bir oti bor ekan. Bir kecha ikki oʻgʻri otni oʻgʻirlab ketibdi. Bundan xabar topgan murid va mulozimlar iztirob b-n voqeani P.A.ga bildiribdilar. P.A.: “Bir oz minar erduk, elitgan kishiga bizdan darboystiroq (zarurroq) erkandur”, – deb javob beribdi. Otga juda ishtiyoqmand boʻlgan hokim, yoʻllarga odam qoʻydirib, oʻgʻrilarni tuttiribdi va oʻz navkari b-n ularni P.A. yoniga yuboribdi. P.A. navkar va oʻgʻrilarni oʻrnidan turib, taʼzim b-n kutib olibdi, oʻgʻrilarning bogʻliq qoʻllarini yechdiribdi va ularning koʻhastonlik ekanliklarini, u yerga yoʻl olganliklarini, yayovligidan xabar topgach, ot sizlarga zarur, deb ularni ozod qilib yuborgan.

N. “L.T.” dostonida ham P.A.ning xalqparvarligi xususida maʼlumot keltiradi. “M.N.” tazkirasida esa Sayyid Kamol Kachkul borasida soʻzlab, uning P.A. vafoti munosabati b-n marsiya yozganligi va taʼrix bitganligi haqida xabar beradi.

Ad.: Alisher Navoiy. Lison ut-tayr. TAT. 10 jildlik, 9-jild. – T., 2011; Alisher Navoiy. Majolis un-nafois. TAT. 10 jildlik, 9-jild. – T., 2011; Alisher Navoiy. Nasoyim ul-muxabbat. TAT. 10 jildlik, 10-jild. – T., 2011.

S.Oʻ.

“POETIK NUTQ: STRUKTURA VA SEMANTIKA” – tilshunos Mardon Rahmatovning N. gʻazallaridagi jumla qurilishi va semantik tahliliga bagʻishlangan fan doktorligi tadqiqoti doirasida tayyorlagan monografiyasi. Tadqiqot u-n “Gʻ.S.” devoni asos qilib olingan. Poetik nutq strukturasi, lirik asarlar matnida metrika, ritm va intonatsiyaning hosil qilinishi, ritm taʼsirida bayt-misra tarkibining shakllanishi, fonetik birliklarning ekspressiv vazifasi, gʻazal matnida adresatlarning ifodalanishi, ularning semantikasi, muloqotni taʼminlovchi xususiyatlari tahlil qilingan. “Poetik nutqning tashkil etilishi: dialogizatsiya va adresatsiya” nomli ilk bobida gʻazalda ohangni taʼminlovchi unsurlar maxsus fasllarda yoritilgan. “Alisher Navoiy lirikasida nutq subyekti va adresat” nomli bobda nutq subyekti, adresat, shoir taxallusining nutq egasiga munosabati masalalari misollar asosida dalillangan. Undalmalar, buyruq shakllarining ohangga taʼsiri kabi xususiyatlar lirik asarning jumla qurilishini oʻrganishga qaratilgani b-n ahamiyatli.

Ad.: Rahmatov M. Poetik nutq: struktura va semantika. – T., 2023.

O.T.

PULI INJIL – Hirot shahri shimolidan oquvchi Injil arigʻi ustidagi koʻprik va oʻsha joydagi mavze.

PULI MOLON – Hirot shahridan janub tomonga bir farsah masofada Hermrud daryosi ustiga qurilgan koʻprik.

PULI CHIROGʻ JANGI (1497) – Sulton Husayn Mirzo b-n oʻgʻli Badiuzzamon Mirzo

o'rtasidagi jang. Balx viloyatining etagida Gurzvon tog'idagi Puli Chirog' degan darada 1497-y. 2-aprel kuni bo'lib o'tgan. N. bu urushning oldini olishga harakat qilgan. Balxga Badiuzzamon huzuriga shaxsan o'zi borib, uni otasi b-n yarashishga ko'ndirgan. Lekin vazir Nizomulmulk va Xadichabegimlarning fitnalari tufayli yarash bitimi tuzilmagan va Husayn Boyqaro Balxga qo'shin tortgan. U katta qo'shin b-n Maymana orqali kelib Puli Chirog' darasining og'zini egallagan. U tarafdin Badiuzzamon mirzo Balxda Shayx Ali Tag'oyini noib qilib qoldirib, o'zi lashkari b-n Puli Chirog' darasi tomon yurgan va 1-aprel kuni yetib kelib, tunni o'sha yerda o'tkazib, janga tayyorgarlik ko'rgan. Ertasi kuni jang boshlanadi. Birinchi bo'lib Husayn Boyqaro qo'shini hujum qiladi. Bir nechta shahzodalar boshchiligidagi qismlar lashkarning oldida yurib urushga kiradi. Ularning orqasidan Husayn Boyqaroning o'zi boshliq asosiy qism ham yetib keladi. Badiuzzamon mirzo avval chekinadi va so'ngra esa qochishga majbur bo'ladi. Badiuzzamon bir guruh kishilari b-n qochib, nihoyatda baland bir qoyaga borib qolgan. U yerdan tushadigan yo'l yo'q edi. Orqadan esa Sulton Husaynning buyrug'i b-n Abulmuhsin mirzo Badiuzzamonni quvib kelayotgan edi. Badiuzzamon salla va belbog'larini bir-biriga bog'lab qoyadan tushib olishga muvaffaq bo'lgan. Uning odamlari ham pastga tushib, dushman qo'lga tushmay Qunduz viloyatiga jo'nab ketadilar. Qunduz hokimi Xusravshoh Badiuzzamonni yaxshi kutib olgan. Shahzoda u yerda bir muncha vaqt turadi, keyin esa, Qandaxorga Zunnun arg'un huzuriga borgan.

Sulton Husayn Boyqaro g'alabadan so'ng Balx shahriga kelgan. Badiuzzamonning noibi Shayx Ali Tag'oyi shaharni topshirishga majbur bo'lgan. Sulton Husayn mirzo Balxga o'g'li Ibrohim mirzoni hokim qilib tayinlagan va o'zi Hirotga qaytgan.

Ad.: Хондамир. Ҳабиб ус-сияр. – Т., 2011; Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. – Т., 2002; Навоий замондошлари хотирасида. – Т., 1985.

Q.E.

PULI XOTUN – Mashhaddan Hirotga boruvchi yo'lda joylashgan manzil. Sulton Husayn Bayqaro va N. hayotlarida ushbu manzil b-n bog'liq sahifa ham bor. Sulton Husaynning siyosiy raqibi Yodgor Muhammad mirzo oqqunli turkmanlar madadi b-n Astrobodni olib, Xurosonga yurish qilgan vaqtda Sulton Husayn qo'shini b-n Jojirm degan joyda bo'lgan. Uning lashkarboshilarining ko'pchiligi sotqinlik qilib Yodgor mirzo tomonga o'tib keta boshlaganlaridan so'ng chekinishga majbur bo'lgan va Mashhadga, u yerdan P.X.ga kelgan. N. ham u b-n birga edi. O'sha vaqtda P.X. benihoyat xarob holda bo'lgan. Bu haqida tarixchi Mirxond shunday yozadi: "So'ngra u yerdan ham (Mashhaddan – Q.E.) ko'chib, benavo bir manzil bo'lgan Puli Xotun tarafga qarab yurdi". Husayn Bayqaro va N. P.X.da turgan chog'larida yana bir ko'ngilsiz hodisa yuz beradi. Poytaxt Hirotda isyon ko'tarilgani haqida xabar keladi. Sulton N.ga Hirotga borib isyon sabablarini aniqlashni buyuradi. Shoir Hirotga kelib bu yerda bo'lib o'tgan voqealarni o'rganib, poytaxt aholisiga zulm o'tkazgan va isyon ko'tarilishiga sabab bo'lgan amaldorlarni aniqlaydi va ularni hibsga oladi. N. xalqni tinchlantiradi va yana P.X.ga qaytib poytaxtdagi ahvoldan shohni voqif etadi. Shundan so'ng ular P.X.ni tark etib, Neratu qal'asiga, u yerdan esa Hirot tomonga yuradilar hamda 1470-y. 11-iyunda shaharga kirib keladilar. P.X. va T.X. singari joy nomlarining paydo bo'lishi o'tmishda yashab o'tgan turkiy malikalarning hayoti va faoliyati b-n bog'liqdir, zero xotun so'zi o'sha davrlarda turkiy malikalarning unvoni sifatida qo'llangan.

Ad.: Фиёсиддин Хондамир. Ҳабиб ус-сияр. – Т., 2013; Навоий замондошлари хотирасида. – Т., 1985.

Q.E.

QABAQ / QABOQ – yoy b-n mashq qilish u-n uzun xodaning uchiga oʻrnatilgan qovoq – nishon. Qadimda turkiylar uzun tayoqning uchiga qovoqni osib qoʻyib, undan nishon oʻrnida foydalanib, otishni mashq qilganlar. Merganlik musobaqalarida ham undan foydalanganlar. Keyinchalik *qovoq* oʻrnida idish yoki xaltachadan istifoda etganlar. Odatda, bunday xaltacha xom teridan tikilgan va ichiga kumush boʻlagi solib qoʻyilgan. Merganlar ot ustida turib, ana shu nishonni moʻljalga olib kamondan oʻq uzganlar. Hukmdorlar tilla yoki kumushdan yasalgan qovoqlarni ham osib qoʻyganlar. Turkiy xalqlar orasida “oltin qaboq” degan oʻyin ham keng tarqalgan. Bu oʻyin koʻpincha toʻy, sayillar, Navroʻz tantanalarida tashkil etilgan. Buning u-n har biri 5–6 m. keladigan uzun yogʻochlardan toʻrttasini bir-biriga ulab, birlashtirib bogʻlaganlar. Uning uchiga qoʻyning oshigʻi yoki teshik tangani ip b-n bogʻlaganlar. Merganlar uni nishonga olish boʻyicha musobaqa oʻynashgan. N. ijodida Q. tashbeh oʻlaroq badiiy fikr ifodasi u-n qoʻllaniladi. M-n, quyidagi baytda shoir Q.dek kulfat oʻqiga nishon boʻlganligini aytadi:

*Mehnat oʻqidin qabaqdek qolmisham afgʻon aro –
Kim, bu kun chobuksuvorim yoʻqturur maydon aro,*

Maz.: meni nishonga oladigan kishi yoʻqligidan gʻam oʻqidan Q. kabi oh-u figʻonda qoldim.
“Gʻ.S.”dagi 43-gʻazal boshdan-oyoq Q. tashbehi asosiga qurilgan.

*Kimki sarkashrak, havodis oʻqigʻa koʻprak hadaf,
Ushbu holatni qabaq ahvolidin qilgʻil hisob.*

Ad.: Алишер Навоий. Фаройиб ус-сизар. ТАТ. 10 жилдлик, 1-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Бадоеъ ул-васат. ТАТ. 10 жилдлик, 3-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати. 4 жилдлик, 4-жилд. – Т., 1985; Муҳаммад Фиёсуддин. Фиёс ул-лугот. Жилд 2. – Душанбе, 1988.

E.O.

QABULIY I (XV asr) – shoir. N. “M.N.”-ning ikkinchi majlisida Q. haqida maʼlumot berib, faqir kishi boʻlganini Hirotdagi Bozori Malikda gʻazlfurushlik (kalava ip) doʻkoni boʻlganini yozadi. Bir kuni ertalab, deb davom etadi N., mahallada uch-toʻrt kishini chaqirib, Q. bu kecha olamdan oʻtaman, kafanlik va koʻmish marosimiga yaragulik hech nimam yoʻq, devonimni N.ga olib borib, iltimosimni yetkazing, meni Sodonti Musarrih goʻristonida dafn qildursin, – deb vasiyat qilganini bayon etadi. N. shoir vasiyatini bajo qilib, dafndan soʻng devonini ochsa quyidagi matlaʼ chiqqanini yozadi.

*Agar qabuli tu yobam Qabuliyam, var na,
Ba har du kavn chu man noqabul natvon yoft.*

Tarj.: Agar senga maqbul boʻlsam “Qabuliyaman”, yoʻq esa, ikki dunyoda mendek noqabul topilmas.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

S.Gʻ.

QABULIY II (XV asr) – shoir. N. “M.N.”-ning uchinchi majlisida Qunduzdan Hirotga tahsil u-n kelgani, lekin boshida parishonlig‘ va tabiatida lavandlig‘i (tanballigi) bor bo‘lganidan yaxshi o‘qiy olmayotganini yozadi.

“M.N.” oxiridagi “Xilvat” deb nomlangan qismda ana shu Qunduzdan kelgan Q. degan shoir b-n bo‘lib o‘tgan maroqli bir voqeani hikoya qiladi. Turkiy va forsiyda yozgan she‘rlari bilan tanila boshlagan bu yosh shoir Husayn Boyqaro huzurida o‘tkaziladigan, “Oliy majlis” deb nomlangan she‘riyat anjumanlarida qatnashish sharafiga muyassar bo‘lib, podshohning maqtovarlarga ham sazovor bo‘ladi.

Kunlarning birida quyidagi matla‘li:

*Na‘l kestim dadi afzun bo‘ldi-yu kam bo‘lmadi,
Dog‘ kuydum so‘zi kam bo‘lg‘ay debon
ham bo‘lmadi.*

g‘azalini yozib, ko‘rib bering, deb N.ga olib keladi. N. bir baytda “ham bo‘lmadi” qofiyasi yaxshi chiqmaganini aytadi.

Q. – men ancha mehnat qildim, lekin yaxshi bog‘lay olmadim, bu qofiyani siz bog‘lang, – deb iltimos qiladi. N. quyidagi baytni yozib beradi:

*Sarv moyil bo‘ldikim, o‘pgay ayog‘ing tufrog‘in,
Yo‘qsa har soat sabo tahrکیدin xam bo‘lmadi.*

Q. darhol g‘azalni ko‘chirib, birov orqali Oliy majlisga yuboradi. Husayn Boyqaro uni o‘qishi b-n ikkinchi baytni shoir uchun N. yozib berganini sezadi va buni atrofdagilarga aytadi. So‘ngra N.ni tilatib, – bu baytni u yozganmi yoki uning u-n boshqa birov bitganmikan, – deya so‘z boshlaydi. N. ajablanadi, ammo shoir yigit xijolat chekib, iqrar bo‘lmaydi. Lekin Husayn Boyqaro aniq bilganidan xabardor bo‘lgach, inkor qila olmaydi. Shunda shoh: – Q.ni topib kelinglar, bir mutoyiba qilaylik – deb farmon beradi. Tezda uni keltirishadi. Majlis davom etadi, lekin ancha muddat o‘tganiga qaramay, bu haqda so‘z ochilmaydi. Oxirda hamma

tarqalib, yaqinlargina qoladilar. Shunda ulardan biri, shohdan Q.ning she‘ri haqida mutoyaba bo‘lmadi yoki unitildimi, – deb so‘raydi. Shoh shunday javob qiladi: “Unutilmaydi, ammo ul so‘z zikrida anga uyat bo‘lur edi, tilamadukki, g‘arib yigit majlisda, el orasida uyatlig‘ bo‘lg‘ay. Ul sababdin aning she‘ri va ul bayt bobida so‘z deyilmadi”. Buni eshitgach, N. qulluq qilib, – bu rahm yolg‘uz anga voqe‘ bo‘lmadikim, manga dag‘i bo‘ldi, – deb shohga minnatdorchi-lik izhor qiladi.

Bu lavha bir tomondan Q.ni shoir sifatidagi iqtidorini ko‘rsatib bersa, ikkinchi tomondan, N. davridagi she‘riyat anjumanlari faoliyatini, Husayn Boyqaroning ijodkorlarga iliq munosabatini namoyon etadi.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. Т.АТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

S.G‘.

QAVVOL – 1. Chechanlik b-n uzoq so‘zlovchi, so‘zamol; 2. So‘fiylarning zikr-u samo davrasida xonandalik, hofizlik qiluvchi. N. “N.M.” tazkirasining Abubakr Ushnoniy (q.s.) zikrida qavvol so‘zini 3 o‘rinda san‘atkorona – har ikki ma‘noda qo‘llagan: “Shayx Abu Abdulloh anda borib so‘rubdurkim, qavvol qaysi baytni o‘qidi? Debduurlarki, bu ikki baytni. Bayt ma‘nosi: O‘z holiga tashlab qo‘yilgan dardmand oshiqning dardi o‘limdan og‘ir. Agar yashasa, turmushi qiyin, o‘lsa, armon bilan o‘ladi! Ul qavvolni uzatilarkim, yana bu ish tebrasiga evrulma!

Ad.: Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. Т.АТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

B.R

QAVSI QUZAH – kamon, o‘q-yoy; kamalak: bahor chog‘larida osmonda rang-barang bo‘lib, o‘q-yoy shaklida ko‘rinadigan quyosh shu‘lasi. N. yaratgan osmon jismlari b-n aloqador tasvirlar uning she‘riyati va ilmiy asarlari betakror

badiiy topilmalar xazinasi ekanligini tasdiqlaydi. Xususan, devonlarida Q.Q. tushunchasi lirik qahramonning hol-kayfiyatlari yoxud ma'shuqning dilbar chehrasini yorqinroq aks ettirishda qo'l kelganini ko'rish mumkin. "G.S." devonidagi bir g'azalda Yorning surati va siyratini so'zda chizayotgan shoir qoshlari ta'rifida qiziqarli husni ta'lil san'atini keltiradi. Odatda, yomg'ir tinar-tinmas Quyosh chiqsa, Q.Q., ya'ni kamalak ko'rinadi. Tabiatda yuz beradigan bu hodisani N. she'rga ko'chiradi: quyosh yuzli ma'shuqning qoshlari yoy misoli, boz ustiga oro berilganidan – naqshinkor, yana buni ko'rgan oshiqning ko'zlaridan yomg'ir yoqqandek yosh oqadi.

*Muqavvas qoshlaringning naqshidin
giryon ko'zum bo'lmish,
Bulutdekkim, bo'lur qavsi quzahlar
oshkor andin.*

Boshqa bir baytda esa qoshlarning Q.Q. misoli tovlanishiga – mahbubaning o'sma qo'ygani bois bo'lgan. O'sma tufayli qoshning tiniq yashil rangga kirishi obrazli ifoda bo'lib, uni "Vafo rangidir", deydi shoir. Darhaqiqat, yashil rang – tasavvufda tariqat yo'liga kirgan, visol manziliga yaqinlashib qolgan sadoqatli muridning holiga ishoradir.

*Qoshi uzra qavsi quzah vo'smasi
Vafo rangidin keldi, albatta, toq.*

"N.Sh." devoniga tegishli misralardagi manzara esa o'quvchini yanada zavqlantirib yuboradi: Yorning ikki kamon qoshlari – ikki Q.Q.ga mengzalgan. Xalq orasida bu hodisa – Hasan-Husan kamalak, deb ataladi.

*Bir-biri uzra necha yo ko'rguzur qavsi quzah,
Boshqa-boshqa ermas ul ikki muanbar yoycha.*

Mazkur devonda N. Q.Q. tushunchasi u-n qo'llagan tashbeh mumtoz adabiyotda deyarli uchramaydi. Baytning ma'nosiga ko'ra, davri mehr – Quyosh doirasi aro ko'ringan Q.Q. – ka-

malak – quyoshdek porloq siymoli yorning egnidagi ikki yoqasiga o'xshaydi. Bu yerda shoir yomg'ir yog'ib o'tgach, odatdagi vaqtlarda ilg'ab bo'lmaydigan quyosh chambaragi oson ko'rishini ham e'tiborda tutgan.

*Nachukki qavsi quzah davri mehr aksi erur,
Topib ham egnidin aylang'an ikki yog'a boqing.*

Shoir istifoda etgan xilma-xil tashbehlar har safar uning beqiyos san'atkorligini namoyon etadi. Jumladan, "B.V." devonida bir g'azal baytidagi mazmun lirik qahramonning iztiroblarini aks ettiradi. Majozan oshiq ko'ngliga tortilgan Q.Q. yoy – Mahbubaning qoshlari yoyiga tortilgandek turgan kipriklarining chiroyi Oshiqning yuragiga qadalib, jarohatlar ochadi. Yor sog'inchi, hasrati ortgan Oshiq yig'lar ekan, qonli yoshlari uzluksiz oqqanidan paykon-o'qqa, uchi kamonning temiriga aylanib qolgandek:

*Chehib qavsi quzahdin yo ko'ngullar qasdig'a,
aning
Yog'in haddi xadang-u qatra sular anda
paykondur.*

"H.A."da Q.Q. b-n aloqador bayt tarixiy asosga ega voqelikdan xabar beradi. Yetti iqlimning biri sanalgan Xuroson shahrini tavsif etayotgan shoir Hirotdagi eng yirik Jome' masjididan bahs etarkan, Oy unga qandil bo'lib ichini yoritib, Q.Q. lar hay'ati esa unga mehrob vazifasini bajaradi, deydi. Bundan ma'lum bo'ladiki, Jome' nihoyatda ulkan, serhasham va jozibali bo'lganki, N. Oy va kamalaklar unga bezak qilib tasvirlamoqda:

*Oy kecha qandili jahontob anga,
Qavsi quzah hay'ati mehrob anga.*

"F.Sh." dostonida asar qahramoni Farhodning kasbiy kamolotini madh etarkan, u falak Q.Q.ga o'xshagan yoini kuch b-n otib, Sharqdan turib G'arbni ura oladigan darajaga yetishdi, deydi. Satrlardagi tasvir mubolag'a bo'lsada, N. tanlagan so'z (kamalak, qullob, mashriq,

mag‘rib)lar uyg‘unligi voqelikning ishonarliligini ta‘min etgan.

*Olib qavsi quzah chekmakka qullob,
Turub mashriq etib mag‘ribg‘a partob.*

N.ning “M.” asarida “Qavsi quzah kemasi” iborasi uchraydiki, bu ijodkorning taxayyul olami naqadar poyonsiz, tafakkur dunyosi teranligini ochiq ko‘rsatgan: “To falaki mudavvar qalqonig‘a xurshedi anvar muhrasidin qubba bo‘lg‘ay va qavsi kuzah safinasig‘a sahobi sipehr paykar safinasidin bodbon qurulg‘ay...”

“V.” asarida esa Q.Q. tushunchasini ravshanlashtiruvchi ifoda tarixiy shaxsga ko‘chirilgan:

*Favokih chekar tosi nilin qadah
Kuruha otar yosi qavsi quzah.*

Tarj.: Mevalar soladigan tog‘orasi zangori osmon, otadigan o‘q yoyi – kamalak kabidir. Bu yerda N. do‘sti Sulton Husaynning saxiyliги va mohir merganligini nazarda tutib tasvir yaratgan.

Umuman olganda, N. ijodida tilga olingan Q.Q. – kamalak tasvirlari shoirning qomusiy olimligini dalillaydi, asarlarining boqiyliги va umumbashariylikiga xizmat qiladi.

Ad.: Алишер Навоий. Фаройиб ус-сигар. ТАТ. 10 жилдлик, 1-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Наводир уш-шабоб. ТАТ. 10 жилдлик, 2-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Муфрадот. ТАТ. 10 жилдлик, 5-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Вақфия. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; ЎзМЭ. Календарь. 5-жилд. – Т., 2003.

S.O‘.

QAVCHIN – turkiy qabila – urug‘ nomi, etnonim. Tarixiy-adabiy manba va hujjatlarda Q. haqida ko‘plab ma‘lumotlar bitilgan. Q. jaloir, barlos, arlof kabi keng urug‘ hisoblanadi. Ular Amudaryoning yuqori havzasida istiqomat qilishgan, yarim o‘troq turkiy qabila – urug‘ hi-

soblanadi, ularning asosiy mashg‘ulotlari chorvachilik va dehqonchilik bo‘lgan. N. asarlarida ham shu ma‘noda qo‘llangan. “V.”da boshqa urug‘-qabila nomlari qatorida uchraydi: “Chun zamonning azim ush-shon sodot va fuzalosi va davronning karim ul-xulq quzzot va ulamosi va temuriynajot shahzodalar va “barlosiy” nihod ozodalar va “arlotiy” ismlik sadrnishinlar va “tarxoniy” rasmlik ayshguzinlar va “qiyot” nasablik mutaayyinlar va “qo‘ng‘irot” hasablik mutamakkinlar va “uyg‘uriy” sifat baxshilar va “uyg‘ur”chargalik yaxshilar va “cho‘li”lik biyobonida jonsiporliq qilg‘on jondorlar va boyrilik ayyomida xizmatkorliq qilg‘on jonsiporlar va “jaloyir” g‘avg‘osi va “qavchin” alolasi mavjud erdi va har mavjudqa bir maqsud va podshohona inoyat birla arjumand va har qaysini bir munosib mansab bilan sarbaland va xusravona tarbiyat, har birisini muvofiq amal shug‘lig‘a payvand qildilar”.

Ad.: Алишер Навоий. Вақфия. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

B.R.

“QADIM XONAVODA” – N. ijodida qo‘llangan tarixiy-huquqiy istilohlardan biri. N. asarlari matnida xonavoda, xonavodayi qadim shakllarida uchraydi. Bu so‘z lug‘atlarda, asosan, xonadon, xonavoda shaklida berilgan, demak, Q.X., xonavodayi qadim yasama birikma ko‘rinishida N. ijod qilgan tarixiy-huquqiy atama bo‘lib, u davlat boshqaruvi b-n bog‘liq va asrlar davomida davlatni boshqargan bir sulolaga nisbatan qo‘llaniladi, ba‘zi lug‘atlarda esa oila kabi ma‘nosi ham ko‘rsatilgan. “M.N.”ning ikkinchi majlisida keltirilgan shoh Badaxshon zikrida N. uni bir marta Q.X. va uch marta xonavoda shakllarida ishlatgan. Shuni alohida qayd qilish kerakki, qadim xonavoda, xonavodayi qadim birikmalari oldidan sulola, nasab so‘zlari qo‘llanilsa, atama ma‘nosi yanada aniqlashadi. N. “Alarning sulolasi qadim xonavoda erdi”, – deb yozishi mumkin edi, ammo u “Alarning xonavodasi qadim

xonavoda erdi” deb bitib, bu sulolaning davomli davlat boshqaruviga alohida e’tibor qaratgan: “Shoh Badaxshon – “La’liy” taxallus qilur erdi. Xushtab’ va musulmonvash kishi erdi. Alarning xonavodasi qadim xonavoda erdi, necha ming yil erdikim, Badaxshon mulkining saltanati alarning xonavodasidin o’zga xonavodag’a intiqol topmaydur erdi...”.

“S.I.” dostonining XXVII bobida Doro o’limi oldidan shoh Iskandarga uchta vasiyat qiladi. Shundan ikkinchisida qavm-u xayling’a zulm qilma, ular kayoniylardan bo’lib, senga adovat qilmaydi, karam qilsang, “xonadoni qadim” xayling bo’ladi, degan mazmunni ifodalalar ekan, bu atamani Ajam shohlarining ikkinchi sulolasi, ya’ni kayoniylarga nisbatan qo’llagan:

*Xabo aylama xonadoni qadim –
Ki, yo’qtur alardin sanga hech bim.*

Faqih N. insonlarni o’zaro hurmat va do’stona munosabatga chaqirib yozar ekan, “S.I.”ning “Muxolifat” nomli bobida “to’fon” va “vayronalik” timsoli bo’lgan adovat faqat ahli san’at aro emas, balki ahli davlat aro ham borligidan ogohlantiradi va bu o’rinda Q.X. atamasidan juda o’rinli foydalangan hamda o’z fikrlarining bashorat ekanligiga ishontira olgan. U adovat necha ming asrlar davomida davlatni boshqargan Q.X.ning buzilishiga, vayron bo’lishiga olib keladi, degan haqiqat-u xulosalarini shunday badiiy talqin qiladi:

*Topar ko’p kishi ul adovatda bim,
Buzulur base xonadoni qadim.*

*Bu go’yo jahon ichra to’fon erur –
Ki, andin jahon ahli vayron erur.*

N.ning bu ma’lumotiga hamohang ma’lumot Boburning “Boburnoma” asarida va Faxri Hira-viyning “Ravzat us-salotin” tazkirasida uchraydi.

Ad.: Алишер Навоий. Садди Искандарий. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011;

Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Фарҳанги забони тоҷики. Жилд 2. – М., 1969; Навоий асарлари луғати. – Т., 1972; Фахрий Ҳиравий. Ravzat us-salotin. Форс тилидан Ж.Жўраев таржимаси. – Т., 2014.

B.R.

QAZO VA QADAR (q.: taqdir) Qazo (ar.) – 1. azaliy yozuv, avvaldan belgilangan taqdir. 2. Tangri irodasi. 3. Biror voqeaning yuzuga kelishi, tasodif. 4. O’z vaqtida o’tal olmay qolgan biror ishni so’ngidan o’tash. 5. Qozilik.

Qadar (ar.) – 1. Miqdor, daraja, e’tibor. 2. Kuch, qudrat. 3. Taqdir, bitik kabi ma’nolarni bildiradi. Islom dinida va Sharq mumtoz adabiyoti sahifalarida tez-tez uchrab turadigan va bahslarga sabab bo’ladigan e’tiqodiy tushuncha. Aqida sohasining olimlari bu xususda alohida kitoblar va maqolalar yozishgan. Muxtasar aytadigan bo’lsak, Moturudiy ulamolarimizning “Q.” va “Q.” haqidagi qarashlari quyidagicha: “Alloh taoloning hamma narsalarning kelajakda qandoq bo’lishini azaldan bilishi “Q.” deyiladi. “Q.” esa o’sha narsalarning Allohning azaliy ilmiga muvofiq ravishda vujudga kelishidir”.

N. ham “M.” asarida “Q. va Q.”ni tilga oladi va uning sir ekanligini ta’kidlaydi:

*Erur sirridin aqli kull bexabar,
Kim otini derlar qazo-yu qadar.*

Ash’ariylarda esa so’zlar almashadi. Ular qadar va qazo deb qo’llashadi hamda qazo o’rniga qadarning va qadar o’rniga qazoning ma’nosini ta’vil qilishadi. Bu ikkala so’z ko’pincha taqdir so’zi b-n ifodalanadi. Har ikkala qarash ham haqiqatga yaqin.

Q. va Q. (taqdir)ga ishonish, iymonning muhim olti shartlaridan biridir. Shuning u-n Q. va Q.ga iymon keltirmagan odamning Allohga bo’lgan iymoni tugal bo’lmaydi.

Imom A’zam “Fiqh ul-akbar” asarida borlikda sodir bo’ladigan har bir ish Alloh taoloning

xohish-irodasi asosida amalga oshishini shunday ifodalaydi: “Alloh taolo narsalarni mavjud bo‘lishlaridan oldin ham azalda Biluvchi edi. U narsalarga taqdir tayin qilgan va ularga hukmini joriy qilgan Zotdir. Dunyo va oxiratdagi har bir narsa Uning xohishi, ilmi, hukmi, o‘lchovi hamda “Lavh ul-mahfuz”ga yozganidek bo‘ladi. Lekin uni vasf bilan yozgan, buyruq bilan emas”.

Abdulloh ibn Mas‘uddan rivoyat bo‘lgan mashhur hadisda ona qornidagi bola to‘rt oy bo‘lib, unga jon kirganda farishtalarga to‘rt narsa (kalima) buyuriladi – kishining rizqini, ajalini, amalini, yomon yoki aziz bo‘lishini yozadilar.

Q. va Q.ga iymon keltirish deganda quyidagi narsalarga shak-shubhasiz ishonish tushuniladi:

– Alloh taolo bandalarning hali qilmagan amallarini ham oldindan biladi;

– Bandalarning qiladigan barcha amallari oldindan “Lavh ul-mahfuz”ga yozib qo‘yilgan;

– Sodir bo‘lgan barcha narsalar Alloh taoloning xohishidir;

– Paydo bo‘lgan barcha narsalarni Alloh taolo yaratgandır.

Q. va Q. masalasida islom olimlari ko‘p bahslar qilishgan. Ayrim oqimlar noto‘g‘ri talqin qilganlar. Biz yuqorida keltirgan ma‘lumotlar esa, Imom Motrudiy e‘tiqodida bo‘lgan olimlarimizning qarashlaridan iboratdir. N. dostonlarida taqdir masalasiga tez-tez murojaat etadi. Koinotdagi har bir narsaning hikmat va san‘atkorlik b-n yaralgani, ilohiy iroda qanday bo‘lishini xohlagan bo‘lsa, dunyodagi narsalar, voqealar, hodisalar ana o‘shunday vujudga kelishi va va harakat qilishi uqtiriladi.

Xususan, “H.A.” dostonining avvalgi maqolotida iymon masalasini sharhlaydi. Iymonning oltita shartlaridan biri taqdirning yaxshi va yomonligi Allohdan ekanligi va bunga iymon keltirish shartligini aytadi:

*Sodis anga keldi hadisi qadar,
Bil azaliy sabt nekim xayr-u shar.*

Maz.: iymonning oltinchi sharti qadar (taqdir) dir haqidagi so‘zdir. Unda xayr-u shar (yomonlik va yaxshilik) azaldan yozib qo‘yilgan bo‘ladi.

N. davom etib yozadiki, “...alast” (azaliyat) jomi sof va to‘la bo‘lishi va abadiyat ahlining undan ichib mast bo‘lishlari uchun bu majlisda paydo bo‘lgan xoh usul va xoh fur-u (katta kichik hodisalar)ning mohiyatini anglash kerak: biror mast yoqimsiz tovush chiqarsa, sozanda esa dilkash navo chalsa, birov Ka‘ba sari yo‘l olsa, ba‘zisi mayxona ichida bazm tuzsa; birov cho‘lda yuz qiyinchiliklarni ko‘rsa, boshqasiga fano mayxonasi maskan bo‘lsa, Mayparast mug‘bacha mast bo‘lib, yaxshi odamlarni mast-u rasvo qilsa, zohid mayxonaga borib, may quyqasini ichadigan bo‘lsa, fosiq mayxonaga borib, xirqapo‘sh bo‘lsa, demakki, bularning barini Haq azaldan ilmi b-n bilgan va “Lavh ul-mahfuz”da yozib qo‘yilgan:

*Borchasi Haq ilmida ma‘lum edi,
Lavhayi mahfuzda marqum edi.*

Payg‘ambarimiz (s.a.v.) hadislaridan birida kishi amali b-n emas, Allohning fazli b-n jannatga kiradi, deb aytganlar. N. qaysidir ma‘noda hadisdagi “Ilohiy fazl”ga ishora qilib yozadi:

*Ne yetibon yaxshi amaldin bihisht,
Ne solibon do‘zax aro fe‘li zisht.*

*Ulki qilib Tengriga ming yil sujud,
Bo‘lsa shaqiyi azaliy qayda sud.*

*Mug‘bachalar dayrda qilg‘on halok
Bo‘lsa saidi abadiy qayda bok.*

Ularning na yaxshi amallari jannatga kiritadi, na yomon fe‘llari do‘zaxga soladi. Bir odam ming yil sajda qilsa, lekin azaliy badbaxt bo‘lsa, uning sajdasidan biror foyda bo‘lmaydi. Mug‘bachalar dayr (mayxona)da halok qilgan kishi abadiy saodatga erishsa, buning biror qo‘rqinchli joyi yo‘q! Q.va Q. masalasi N.ning boshqa dostonlarida ham ko‘zga tashlanadi. Goh shoirning

lirik chekinishlarida, gohida doston qahramonlarining faoliyatlarida taqdirga tan berish, Q. va Q.ning ilohiyligini e'tirof etish holatlari kuzatiladi. "F.Sh."da yozilishicha, Farhodning "Yunon mamlakatiga safar mayli kuchayib", Mulkoroni chaqiradi va bu yurishga otasidan rozilik olib berishini so'raydi. Mulkoro o'g'il istagini otasiga aytgach, ota o'g'lini bu yurishdan har qancha man' etsa ham u rozi bo'lmaydi. Farhod o'z istagini amalga oshirishga qat'iy va bu yo'lda taqdir boshiga qanday mojarolarni solsa ham roziligini bildirib, shunday so'zlarni aytadi:

*Dedikim: Gar gado, gar shoh bo'lsun,
Agar g'ofil, vagar ogoh bo'lsun,*

*Tana'um birla mehnat xo'b-u zishti,
Nekim bo'lmish azaldin sarnavishti,*

*Ani to ko'rmagay imkon emastur,
Xirad ollinda bu pinhon emastur.*

*Agar shoh, ar gadodur odamizod,
Emas bo'yni qazo hukmidin ozod.*

Kishi xoh gado bo'lsin, xoh shoh, xoh g'ofil bo'lsin, xoh ogoh, xoh ne'matlarga ko'milgan bo'lsin, xoh mehnat mashaqqatlarga giriftor bo'lgan bo'lsin – bundan qat'iy nazar, azaldan manglayiga yozilgan har qanday yaxshilik va yomonlikni ko'rmasdan iloji yo'q. Bu aql oldida yashirin emas. Odamzod shoh bo'lsa ham, gado bo'lsa ham baribir uning bo'yni qazo hukmidan ozod emas. Qismatda nima yozilgan bo'lsa, shu bo'ladi.

*Yozilg'on nuktani tag'yir qilmoq.
Erur suv uzra xat tahrir qilmoq.*

*Qazo kilki ne xatkim qildi mastur,
Emas hargiz ani tag'yiri dastur.*

*Zamonning bori ishda zufununi,
Erur gardun fununining zabuni.*

*Kishining yer yuziga hukmi yetsun,
Qazoyi osmoni yetsa, netsun?*

"L.M." dostonida Majnunni Navfalning qizi b-n unashtirmoqchi bo'ladilar va ularni bir xonada uchrashtiradilar. Lekin Navfalning qizi Majnunga yaxshi ko'rgan yigiti borligini va Majnunga uning ham Laylisi borligini aytgandan keyin, Majnun qiz b-n kelishib, chiqib ketadi. Bu holni mushohada etgan Navfal bo'ladigan to'yni mu-borakbod qilish u-n kelgan Majnun odamlari oldida xijolatga qolib, ulardan uzrlar tilaydi va bo'lgan voqeaning taqdir ekaniga ishora qiladi:

*Kim: "Tengridin erdi bo'yla taqdir,
Nekim taqdir erur, ne tadbir!"*

*Ne sizdin o'lub bu ish, ne bizdin,
Balkim ne o'g'uldin-u ne qizdin.*

*Taqdirdin erdi bo'yla holat,
Shukr aylang-u raf' eting malolat".*

"S.I." dostonida ham Iskandar Arastudan kishining o'z fe'l-u xo'yi tufayli ziyon va foyda ko'rishining sabablari haqida savol so'raydi va bunga uch xil javob oladi. Arastu uchala savolga javob bergandan keyin bu savollarga ahli haqiqatning javobi quyidagicha ekanligini tushuntirib beradi: "...lekin haqiqat ahllari aytadilarki, xoh ahli masjid xoh butparast bo'lsin, taqdirida nima yozilgan bo'lsa shuni ko'radi. Qancha tadbir-u chora axtargani bilan hech kim taqdirni tag'yir qilib, o'zgartirish imkoniyatiga ega emas. Kimki bir ishni "savobli" deb bilsa-yu, ammo uni yuzaga chiqarish imkoniyatiga ega bo'lmasa, buning haqiqiy sababi u ishning yuzaga chiqishiga Tangrining xohishi yo'qligidir.

*Gar ish fikrini topti tadbir ila,
Bu tadbiri tuz keldi taqdir ila.*

*Ham ermas aning roy-u tadbiridin
Ki, ul ham erur Tengri taqdiridin.*

*Hamul xaylkim ahli tahqiq erur,
Bu ish ul el ollinda tavfiq erur.*

“L.T.” dostonida ham Odam (a.s.)ning axloqi go‘zal va “Safiy” (sof, pokiza) bo‘lgani, lekin gunoh qilib qo‘yib, jannatdan quvilgani va Hindiston o‘lkasiga tushib, uzoq yillar tavba qilib gunohi kechirilgani haqida hikoya bor. N. bu hodisani ham Allohning taqdiri b-n amalga oshganligini aytadi. Har holda ulug‘ shoirimiz hadislarni yaxshi bilgan bir olim sifatida quyidagi hadisni nazarda tutgan bo‘lsa ajab emas: “Abu Hurayra (r.a.)dan rivoyat qilinadi: “Payg‘ambar (s.a.v.): “Odam va Muso (a.s.)lar Rabbilari huzurida tortishib qoldilar. Bas tortishuvda Odam Musodan g‘olib keldi. Muso: “Alloh seni O‘z qo‘li bilan yaratgan, ichingga O‘z ruhidan puflagan, farishtalarni senga sajda qildirgan, seni jannatiga joylagan, so‘ng o‘z xatoying ila odamlarni yerga tushirgan Odam senmisan?” – dedi. Shunda Odam: “Alloh seni O‘z payg‘ambarligiga va kalomiga tanlab olgan, ichida har bir narsaning bayoni bor lavhlarni bergan va munojot uchun O‘ziga yaqinlashtirgan Muso senmisan? Alloh Tavrotni mening xalq qilinishimdan qancha oldin yozgan deb bilding?” – dedi. “Qirq yil”, dedi Muso. “Unda, Odam Robbisiga isyon qildi va adashdi, deganini ko‘rdingmi?” – dedi Odam. “Ha”, dedi Muso. Odam “Ey Muso, sen menga Alloh taolo meni yaratishidan qirq yil oldin yozib qo‘ygan amalni qilganimni malomat qilasanmi?” – dedi. Rasullulloh (s.a.v.): “Bas, Odam tortishuvda Musodan g‘olib keldi”, dedilar”. Aslida esa Odam (a.s.) o‘z qilmishini azaliy irodaga bog‘lab, bu narsa Allohning azaldan belgilab qo‘ygan ilmi asosida bo‘lganini aytib, butun insoniyatning baxtsizligi u-n javobgarlikni inkor etgan, ammo Shayton vasvasasiga uchib, nafs xohishi asosida birinchi xatoga yo‘l qo‘ygan chog‘danoq jufti Havo onamiz b-n ikkovlari bir necha yillar davomida gunohlariga tavba qilgan va oqibatda, Haq dargohida tavbalari qabul bo‘lgan. Qur’oni Karimda bu haqda aytilgan: “Ikkovlari: “Ey Robbimiz, biz o‘zimizga zulm qildik. Agar Sen bizni mag‘firat qilmasang va bizga rahm qilmasang, albatta, ziyon ko‘rganlardan bo‘lamiz”, dedilar. (A‘rof surasi 23-oyat). “Bas, Odam o‘z Robbisidan so‘zlarni qabul qilib

oldi, keyin U zot uning tavbasini qabul qildi. Albatta, U tavbani qabul qiluvchi va rahimli zotdir” (Baqara surasi 37-oyat).

Odam (a.s.) b-n bog‘liq bu voqeaga shunday izoh beriladi. Taqdiri azalda bunday hodisaning bo‘lishi yozilgan edi, ammo u Odam (a.s.) xatosi va nafs xohishi b-n amalga oshdi. Shuning u-n hazrati Odam (a.s.) hayoti dunyoda o‘z gunohini e‘tirof etib, tavba qildi. Shubhasiz, N. Odam (a.s.) qissasining mohiyati, taqdir va tadbir tushunchalari haqida o‘z qarashlariga, ilmiy xulosalarga ega bo‘lgan mutafakkir shoir edi. Lekin taqdirning jumboqli savollari doim uni ham o‘ziga jalb qilardi. Shu bois, u “Munj.” asarida yana Odam (a.s.) qismatini eslaydi. Husni ta’lil san’ati asosida hayrat va taajjub b-n Odam (a.s.) hayoti haqida Tangriga xitob va savollar berib, murojaat etadi: “Odam xilofot taxtining mustavjibi o‘zimu bo‘ldi, sening taqdiring bo‘lmay shayton muxolifatining so‘zimu bo‘ldi?

Ilohi, berguchisen ham fisq-u fujurni, ham zuhd, ham vara’ni, alarning tuhmatin bir necha ojizg‘a bog‘lamoq ne ya’ni?

Ilohi, chun har ne qililur sanga taqdirdur, qilg‘uchig‘a qilmoqta ne tadbirdur.

Ilohi, taqdir qilg‘aningni qilurg‘a ne ixtiyor, qilmasmen demakka kimning haddi bor”. Diqqat qilsak, yuqoridagi xitob va e‘tiroflar ya’ni Odam (a.s.)ning xalifa bo‘lishi, Shayton vasvasalari, gunoh va savob ishlarning sodir bo‘lish sabablari haqidagi savol va javoblar dostonlardagi qarashlari b-n hamohang bo‘lib ketadi.

N. g‘azallarida ham Q. va Q., taqdir tushunchalarini tez-tez tilga oladi. U bir baytida o‘ziga xitob qilib, taqdirdan boshingga nima kelsa, qabul qil. Sen uni o‘zgartirolmaysan. Charx, bu aylanuvchi falak ham aslida senga o‘xshash “qazo amri”ga zabundir, uning yo‘llanmasi b-n harakat etadi, deydi. “Dunyoni haqorat qilmanglar, uning ichida men borman”, – degan hadisi qudsiydagi amrdan ham ma’lum bo‘ladiki, dunyo taqdir asosida yaralgan va Yaratganning amr-u farmoni, izn-u irodasi b-n o‘zgaradi, yashnaydi yo xarob bo‘ladi va h.k.

*Taqdirdin ne kelsa, Navoiy, itoat et,
Kim sen kibi zabun erur amri qazog'a charx.*

N. forsiy she'rlarida ham Q.va Q.dan bahs yuritgan. U tasavvufga oid "Qut ul-qulub" (qalblar ozuqasi) nomli qasidasida iymonning hamma shartlari qatorida Q. va Q.ga ham to'xtaladi:

*Digar vujudi hama xayr-u shar, ki az qadar ast,
Bad on sifat, ki ba taqdiri xeshtan orost.*

Tarj.: Yana barcha yaxshi va yomonning mavjudligi qadardandir va Allohning taqdiri mana shu yaxshi va yomon ishlar bilan muqarrar bo'ladi.

Xullas, N.ning orifona va oshiqona dunyoqarashida qazo-yu qadar masalasi o'ziga xos ahamiyatga ega.

Ad.: Алишер Навоий. ТАТ. 10 жылдлик, 1-10-жылдлар. – Т., 2011; ЎзМЭ. – Т., 2017. Имом Муҳйиддин Закариё ибн Шараф Нававий. Қирқ ҳадис. – Т., 2022.

S.R.

QAYSAR (Qaysari Rum) – Rum hukmdorlarining tituli. Sharqda Rim va Vizantiya imperatorlarini shu titil b-n ataganlar. Lotincha "Kayzer" yoki "Kesar" so'zlaridan kelib chiqqan. Ma'lumki, Rimda Yuliy Sezar suiqasd natijasida o'ldirilgandan so'ng, avj olib ketgan hokimiyat u-n kurashda Oktavian (Sezarning jiyani) g'olib chiqqan. Hokimiyat tepasiga kelgach, u Rimda respublika tuzumini tugatgan va o'zining yakka hokimiyatini o'rnatgan. Mil.av. 27-y. Rim imperiyasi tashkil topgan sana hisoblanadi. Ana shu paytdan boshlab Rimda juda ko'p imperatorlar hukmdorlik qilgan. Keyinchalik imperiya ikkiga (G'arbiy va Sharqiy Rim imperiyasiga) bo'lingan. Bu davrda ham ko'plab imperatorlar faoliyat ko'rsatgan.

N. asarlarida, xususan, "T.M.A."da bir qator Rim va Vizantiya imperatorlari faoliyatiga oid qaydlar va ma'lumotlar mavjud. Bu o'rinda shu-

ni ta'kidlash lozimki, N. ulardan faqat Oktavian Avgustni o'z nomi b-n "Ag'ustus qaysar" deb tilga oladi. Qolganlarini esa "Rum qaysari" yoki "qaysar" deb ataydi. Lekin qaysi davr va voqealar haqida so'z ketayotganiga qarab N. u yoki bu o'rinda qaysi imperator haqida so'z yuritayotganini aniqlash mumkin. Bizning kuzatishlarimiz shuni ko'rsatadiki, "T.M.A."dagi qaydlar va ma'lumotlar Valerian, Yulian, Feodosiy, Mavrikiy singari imperatorlar faoliyatiga tegishli (ular haqida maqolalar berildi) bo'lib, ular ulug' shoir va mutafakkirning dunyo tarixi bo'yicha keng bilimlarga ega bo'lganligidan dalolat beradi. Va nihoyat bir istisno holatni ham qayd etib o'tish zarur. "T.M.A."dagi bir o'rinda N. "Qaysari Rum" iborasini Faylaqusga, ya'ni Makedoniya hukmdori Filipp (Aleksandr Makedonskiyning otasi)ga nisbatan ham qo'llagan.

Ad.: Алишер Навоий. Тарихи мулуки Ажам. 10 жылдлик, 8-жылд. – Т., 2011; Ковалев С.И. История Рима. – Л., 1986; Гумилев Л. Древние турки. – М., 2008; Ражабов Қ. ва б. Жаҳон тарихининг муҳим саналари. – Т., 2011.

Q.E.

QAYTARIQ – so'z takroriga asoslangan lafziy san'atlardan biri bo'lib, misra boshida kelgan so'zning satr oxirida takrorlanishidan hosil bo'ladi. Bunday takror tajnisli bo'lishi, ikki so'zdan tashkil topishi hamda baytning har ikki misrasida kelishi ham mumkin. M-n:

*Jon berur har dam Navoiy, ne ajab, gar bersa jon –
Qulki, ayirilg'ay begidin, bek nekim, sultonidin.*

Ad.: Алишер Навоий. Фаройиб ус-сигар. 10 жылдлик, 1-жылд. – Т., 2011; Раҳмонов В. Шеър санъатлари. – Т., 2001.

E.O.

"QAYSI OMIR..." – Q.O. N.ning "L.T." dostonida "Ishq tariyqi adosida munojot" qisidan keyin keltirilgan hikoyatdagi perso-

naj bo‘lib, CLXVIII va CLXXVIII bo‘limlarda, ya‘ni har ikkala hikoyatda ham faqat Majnun, ya‘ni oshiq ishtirok etadi va hikoyatlar mazmun jihatidan bir-biriga yaqin hisoblanadi. Birinchi hikoyatda Majnunning o‘zicha so‘zlashayotganini ko‘rgan bir kishi “kim bilan gaplashyapsan?” – deb so‘raydi. Majnun “Layli bilan”, deb javob beradi. Shunda:

Dedi: “Ondin to sengadur xeyli yo‘l!”

Dedi: “Ey g‘ofil, erur yonimda ul.

Ulki oning zikridur jonimda qut

Yo‘l yiroq bo‘lg‘onda bo‘lg‘aymu unut!”

N. ushbu hikoyat b-n ishq yo‘lida masofa ahamiyat kasb etmasligini ta‘kidlaydi. 2-hikoyat Sharq xalqlari og‘zaki ijodida yoki Majnun haqidagi tarqoq arab manbalaridan olinib, qayta ishlangan:

Qaysi Omirni chu ishq etti zabun,

Zoyil etti ishq aro aqlin junun. ...Dedi:

– Ulkim – Layli o‘ldi zot anga,

Hojat ermas aylamak isbot anga.

9 baytli bu hikoyatda N. tasvirlashicha, “Layli ishqida mag‘lub” Q.O.dan bir kimsa “Oting nedur?”, deb so‘rganida, u “Layli!”, deb javob bergan. Bunda shoir Q.O.ning o‘zligini unutib, o‘zini Layli deb hisoblayotganligini, ya‘ni Layli zotiga foniy bo‘lganligini aytib, uni ishqda kamolotga yetgan, deb hisoblaydi.

Ta‘kidlash kerakki, Q.O. “L.M.” dostonida bosh qahramon bo‘lsa-da, mazkur hikoyatlar unda keltirilmagan.

Ad.: Алишер Навоий. Лисон-ут-тайр. Т.АТ. 10 жылдлик, 9-жылд. – Т., 2011; Мамадалиева З. Алишер Навоийнинг “Лисон-ут тайр” дostonидаги рамзий образлар тизими. – Т., 2016.

QAZVINIY HAKIMSHOH MUHAMMAD IBN MUBORAK (vafoti taxminan – 1559) – tarjimon, shoir va tabib. Eronning Qazvin shahrida tug‘ilgan. Otasining ismi Muborak bo‘lib, Hakimshoh Qazviniiy nomi b-n tanilgan. Tabiblar oilasida voyaga yetgan u-n tabiblik ilmini chuqur egallaydi. Muqaddas shahar Makkaga borib, u yerda bir muddat yashaydi, do‘sti Muayyadzoda tavsiyasi b-n Turkiyaga keladi va saroyda tabiblik qiladi. Sulton Boyazid II, Yavuz Sulton Salim va Sulaymon podshohlar davrida yashab, Istanbulda vafot etgan. Q.H. turk va fors, arab tillarini yaxshi bilgan. Tabiblik ilmi qatorida kalom ilmi, fiqh, tafsir, mantiq, tilshunoslik, adabiyotshunoslik sohalarida ham chuqur bilimlar egasi bo‘lgan. She‘rlari, tarjimalari b-n saroyda ijodiy muhit, ilm-fanning ravnaq topishiga katta hissa qo‘shgan. Jumladan, Qur‘oni Karimning “Fath” surasidan boshlab yozgan tafsiri, Ibn Hojibning “Qofiya” asari sharhi, “Ad-Diroya sharh ul-Hidoya”, “Sharh al-aqoid an-Nasafiya” singari 6 ta mashhur diniy kitoblar sharhi, tibbiyotga doir kitoblar sharhi, Damiriyning “Hayot ul-hayvon” kitobining fors tilidan turk tiliga tarjimasi kabi 14 ta sharh va tarjima kitoblar muallifi deb ko‘rsatilgan. Biroq ilmiy adabiyotlarda Qazviniiyning keng qirrali faoliyati haqida ma‘lumotlar yetarli emas.

O‘zbek kitobxonini uni faqat “M.N.” tarjimoni sifatida taniydi. Q.H. Faxriy Hirotiydan keyin ikkinchi bo‘lib N.ning “M.N.” asarini “Hasht behisht” nomi b-n fors tiliga tarjima qilgan. Sulton Salim davrida obro‘ topgan olim tarjimalari ortidan usmonlilar saltanati b-n aloqada bo‘lgan fors shoirlarini ham ko‘rsatishga intiladi. Tarjima jarayonida 100 ga yaqin o‘zgartirish kiritadi, ayrim shoirlar tarjimayi holini tushirib qoldirgan bo‘lsa, ayrim voqealarni, she‘rlarning davomini to‘ldiradi. Xususan, 1-majlisda 6, 2-majlisda 5, 3-majlisda 55 ta, 4-majlisda 21 ta, 5-majlisda 3 ta, 6-majlisda 3, 7-majlisda 12 nafar shoirni tushirib qoldiradi, oxirgi majlisdagi Husayn Boyqaro ta‘rifini yettinchi majlisga qo‘shib yuboradi. “M.N.” tarjimalari bo‘yicha maxsus risola bitgan

S.O‘.

R.Vohidov Q.H. kiritgan qismlarni yangi kiritilgan she'riy parchalar, shoirlarning kasb-kori, fe'l-atvori, hasbi holiga doir ma'lumotlar va ijodiga doir yangiliklar, ular haqidagi hikoyat va rivoyatlar, tarjimonning o'ziga tegishli lavhalar, N. tarjimayi holi va ijodiga doir materiallar shaklida guruhlaydi. Asliyatda 459 ta ta'b ahli haqida ma'lumot borligi, tarjimada esa ular soni 570 ga yetkazilganini qayd etadi.

Q.H. o'z davrining bilimdon olimi sifatida ma'lumotlar to'plab borgan, Eron va Turkiyada ijod qilayotgan adiblarni ham tazkiraga kiritgan. Tarjima garchi asliyatdan ancha uzoqlashgan bo'lsa-da, N.dan keyingi davr adabiyoti haqida ham ma'lumot berishi b-n qimmatli manba hisoblanadi. Kitobning Said Nafisiy nusxasi va Turkiyadagi 3788 raqamli nusxasi asosida Faxriy "Latoyifnoma"si b-n bir jildda eronlik olim Ali Asg'ar Hikmat tomonidan nashrga tayyorlangan (1945). Mazkur tarjima haqida A.N.Boldirevning "Alisher Navoiyning "Majolis un-nafois" asari forsiy tarjimalari" (1952), A.K.Borovkovning "Majolis un-nafois" (1947) maqolalarida ma'lumot berilgan. S.G'aneyeva tarjimini "Majolis un-nafois"ga qiyosan tadqiq etgan. Q.H. asarni tarjima qilib, o'z davri ijodkorlari haqidagi ma'lumotlarni ham kiritib, N. an'analarini ijodiy o'zlashtirgan, bu ishi bilan Eron va Turkiyada asarning tezroq ommalashishiga hissa qo'shgan adib va tarjimondir.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Воҳидов Р. "Мажолисун нафоис"нинг таржималари. – Т., 1984; Фаниева С. "Мажолис ун-нафоис"нинг форсий таржимасидаги баъзи иловалар ҳақида // Ўзбек тили ва адабиёти, 1964, 2-сон; Izzatillayev P.I. "Hasht bihisht" va "Majolis un-nafois" asarlarining matniy tadqiqi" // Oltin bitiglar. – Т., 2022; <https://teis.yesevi.edu.tr/2520madde-detay/hakim-sah-mehmed>; Hakîm Şah Muhammed Kazvîni – Islam Alimleri Ansiklopedisi – Ehlisunnetbuyukleri.com

O.T.

QALAM – N. "X." dostonlarining so'z b-n bog'liq boblarida, ayniqsa, "F.Sh."dagi "Q." faslida "Kun" amri, "so'z" timsollaridan keyin Q. va yakqalam ramzlarini mahorat b-n tasvirlagan. "Q." ramziy obrazi orqali yoritgan badiiy-estetik fikrlari, avvalo, Qur'oni Karimning 52 oyatdan iborat 68 – "Qalam" surasining "1-oyat. Nun. Qasamdur qalamga va ul narsagaki, ahli qalam yozurlar!" va "52-oyat. Bu Qur'on tamom ahli olam uchun nasihatdur" oyatiga va boshqa suralardagi so'z – qalam b-n bog'liq oyatlarga hamohangdir, deya olamiz. "H.A."dagi "...besh barmog'ida qalam tutmay aqolimi sab'ani yakqalam qilg'oni, balki jami milal avroqig'a nasx qalami chekkani" nomli uchinchi na'tda shoir yakqalam sohibi Muhammad (s.a.v) ekanligini ta'kidlaydi:

*Tig'i siyosat boshin etti qalam,
Kimki chiqordi raqamingdin qadam.
Itsa qalam qayda g'am o'ldi sanga,
Chunki jahon yakqalam o'ldi sanga*

So'ngra Muhammad (s.a.v.)ning Rum podshosi Qaysarga, Eron shohi Xisravga (Xisravning rasul (s.a.v.) nomasini yirtib, zavolga uchrangani haqida) yo'llagan nomasi xususida N. "T.M.A." asarida shunday yozadi: "... ul hazrat anga din va islom da'vlatig'a noma bitib kishi yubordi. Va ul bu muzaxrafot g'ururidin ul hazratning muborak nomasini yirtti va itoat qilmadi. Va o'z mulk va dalatig'a qasd qildi". Habashiston podshosi Najoshiyga, Misr podshosi Muqovisga, Bahrayn podshosi Munzir ibn Soviyga, Ummon podsholariga, Yamoma o'lkasi amiri Havza ibn Aliga va Shom o'lkasining voliysi Horis ibn Abu Shamirga yuborgan tarixiy nomalariga yashirin talmeh vositasida ishora qilib, quyidagi misralarni yozadi:

*Noma qaro qilg'oli bo'lduk sari',
Nomasiyahlarg'a chu sen-sen shafe'.*

*Ey yovumay nomag'a xomang sening,
Xoma yo'q-u Haq sori nomang sening.*

*Haq azaliy rahmati jovidin sen,
Noma qaro qilg'on el ummidi sen.*

*Kimki amal nomasin aylab qaro,
Sen kirib oning qaro joni aro.*

“X.”da “Q.” obrazi ham “so‘z” obrazi kabi ta‘rif va tavsif qilinadi. N. Q.ni kilk, taqdir Q.i, qazo Q.i, shoir Q.i kabi shakllarda qo‘llaydi hamda Q. va ijodkor, Q. va dovot, Q. va varaq, Q. va so‘z singari o‘zaro teng munosabatli so‘zlarning badiiy chizgilarini yaratadi. O‘quvchini ijodkorlarning asarlari so‘z va Q. bois xalq orasida tarqalishiga, avloddan avlodga ma‘naviy meros bo‘lib qolishiga o‘z asarlari misolida ishontradi:

*Agar bir qavm, gar yuz, yo'qsa mingdur,
Muayyan turk ulusi xud meningdur.*

*Olibmen taxti farmonimg'a oson,
Cherik chekmay Xitodin to Xuroson.*

*Xuroson demakim, Sheroz-u Tabriz
Ki, qilmishdur nayi kilmim shakarrez.*

*Ko'ngul bermish so'zumga turk jon ham,
Ne yolg'uz turk, balki turkmon ham.*

*Ne mulk ichraki bir farmon yibordim,
Aning zabtig'a bir devon yibordim.*

Demak, ushbu baytlarda N. faxriya san‘atini qo‘llab, butun turkiy xalqlar meniki bo‘ldi. Men Xitoydan Xurosongacha bo‘lgan yerlarni asarlaringim – devonlarim, umuman, so‘zlarim, Q.im bilan zabt etdim, deya iftixor qiladi. Hatto, hukmdorlarning farmonlari so‘z va Q. tufayli turli yurtlarga yetib borishidan xabar beradi. Bu esa bizga mashhur hikmatni yodga soladi:

*Qalam guftor, ki man shohi jahonam,
Qalam kashro ba maqsad merasonam, –*

Maz.: Q. dediki, men jahon shohiman, qalamkashni maqsadiga yetkazaman.

Q. vasfiga alohida bob bag‘ishlash kabi N. an‘anasining mukammal shaklini Shermuhammad Munis ijodida o‘qib, o‘rganishimiz mumkin. Ayniqsa, “Sa‘vodi ta‘lim” asaridagi 28 misradan iborat “Qalam ta‘rifi” va bir hikoyatning keltirili-shi hamda tadrijiylik asosida aynan Q. ramzining fazilati, qadri xususida “Qalamtarosh sifati”, “Qalam tafovutidakim”, “Qalamqat ma‘rifati”, “Qalam yo‘nmoq tariqasi” singari maxsus sarlavhalar b-n she‘rlarning alohida tasnifi fikrlarimiz isbotidir. Munis Q.ning nafaqat ijodkorlar, balki barcha ma‘rifat istaganlar u-n ham ahamiyati katta ekanligiga alohida urg‘u beradi. Q.ni poetik muhim hodisa, deb baholaydi:

*Olam ishi intizomi andin,
Olam elining nizomi andin.*

*Ul bo'lmasa, bo'lmas ay kitobat,
Bu bo'lmasa, qolmas ay hikoyat.*

Ad.: Алишер Навоӣ. Хамса. ТАТ. 10 жилдлик, 6-8-жилдлар. – Т., 2011; Алишер Навоӣ. Тарихи мулуки Ажам. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Ал-Қуръон ал-Карим (Таржимон ва тафсири қилувчи Олтинхон Тўра). – Т., 1994; Алихонтўра Соғунӣ. Тарихи Муҳаммадия. – Т., 2007; Мунис Шермуҳаммад. Саъводи таълим. (Адабиёт ўқитувчилари учун қўлланма) Наирга тайёрловчи, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи. Жумахўжа Н. – Т., 1997.

B.R.

QALANDAR (q.: QALANDARIYLIK VA NAVOIY) Q. so‘zining kelib chiqishi va ma‘nolari haqida olimlar bir to‘xtamga kelishmagan. Vaqt o‘tishi b-n bu so‘zning ma‘nolari o‘zgarib borgan. Og‘zaki va yozma adabiyotimizdan keng o‘rin olgan. Bugungi “Q.” atamasi ilk marotaba qaysi manbada qo‘llanganligi hozircha noma‘lum. Ba‘zi tadqiqotlarda birinchi bo‘lib Abdulla Ansoriy (1006 – 1089) “Qalandarnoma”sida bu so‘zni qo‘llagan bo‘lishi mumkin, degan taxmin

ilgari suriladi. Manbalarda Q. soʻzining kelib chiqishi haqida shunday deyiladi: Q. aslida kalandar (ar.) – eshik tez ochilib ketmasligi u-n orqasidan tirab qoʻyiladigan tarashlanmagan kunda; Q. (Qalan+andar. turkcha) – ogʻir yuk ostida qolgan, ogʻir yuk tashigan; Aqall andar (ar.+f.) – oz ahamiyatsiz, xor bir ahvolda boʻlgan; kalendar (f.) kattaroq, yirikroq, sochlari oʻsib ketgan besoʻnaqay odam; kalet, kaletoz (y.) – taklif qilmoq, daʼvat qilmoq; Q. (sanskrit.) qonundan tashqari, qonunni buzuvchi. Q. (f.) – darvesh, dunyoga qoʻl siltagan, tarki dunyo qilgan mujarad, soʻqqabosh kishi.

Q. atamasi fors shoirlari Ansoriy (v. 1089.), Sanoiy (v. 1131.) va Attor (v. 1270.) asarlarida tez-tez uchraydi. Soʻfiyona sheʼriyatning xiyla keyingi namoyandalari ijodida Q. atamasi yuqoridagi mazmunidan ancha yiroqlashadi.

Qalandariyaga oid baʼzi manbalarda “Q.” maqtalib, maʼnosiga nisbiy izoh berilgan. “qof” – qanoat, “lom” – lutf, “nun” – nadomat, “dol” – diyonat, “re” – riyozat.

Ogʻzaki va yozma adabiyotimizda, tarixiy asarlarda qoʻllangan “Q.” atamasi bir-biridan maʼno, maqsad, gʻoya va timsoliy xususiyatlari b-n farqlanadi.

XV asrga kelib, Q. atamasi Jomiy va N. kabi ulugʻ shoirlar ijodida turli maʼnolarda ishlatildi.

N. ijodida Q. atamasi salbiy va ijobiy maʼnoda qoʻllanadi. Ijobiy maʼnoda Q. – Haq oshigʻi; dunyoning mayda-chuyda ishlariga, gap-soʻzlariga parvo qilmaydigan; oʻz yoʻlida sodiq; qalandarlik tariqatini ixtiyor qilgan kishi.

*Ishq aro pok-u qalandarlik kerak,
Shuʼla bahrida samandarlik kerak*

N. “B.V.”dagi bir gʻazalida maʼshuqning Q. larga xos boʻlgan qosh qirish odati b-n bogʻliq holat va harakatlarini hamda ichki kechinmalarini izchil tasvirlagan. Salbiy maʼnoda Q. tekinxoʻr va sadaqa evaziga kun koʻradigan kishi; shilqim gado. “M.Q.”da shunday toifalarni tanqid qilgan:

N. Q.larni oʻziga xos qiliq va qiyofasi b-n tasvirleydi. U “M.N.”da Mir Lavand degan shoir

haqida: “jahongashta kishidur. Q.lik suratida yurur erdi”, desa, Amir Temur gʻazabidan qochib yurgan Mironshoh Mirzoning mulozimlaridan biri Xoja Abdulqodir haqida: “Qalandar boʻlub, oʻzin devonaliqqa solib mulkdin-mulkka mutavori yurur erdi”, deb yozadi. “Bir kun jamoati qaladaron Hamadongʻa yetibturlar va alar birla bir sohibjamol yigit ermish va anga ishq mashrabi gʻolib...”. N. Q. soʻzi asosida qalandarvash, qalandarpesha, qalandarmashrab, qalandarsifat, qalandarxona kabi rang-barang maʼnolarga ega boʻlgan soʻzlar yasaydi.

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар. – Т., 2011; Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилдлар. – Т., 2011; Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилдлар. – Т., 2011; Саъиддин Хўжатурк. Қаландария тариқати ва Хатиби Форсийнинг қаландарномаси. Армуғон. // Эрон шоҳанишоҳлигининг 2500 йиллигига бағишланади. 1971; Зарринқуб А. Жустужў дар тасаввуфи Эрон. – Душанбе, 1992; Турк энциклопедияси. 21-жилд. – Анқара. 1974; Учоқ А.Я. Қаландарийлар. (XVI–XVII). Анқара. 1992; Ислом. Энциклопедик лугат. –М., 1991; Фиёс ул-лугат. Жилд 3. – Душанбе, 1988; Фарҳанги забони тоҷики. Жилд 2. – М., 1969; Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати. 4 жилдлик, 4-жилд. – Т., 1985; Ўзбек тилининг изоҳли лугати. 2 томлик, 2-том. – Т., 1981; Саййид Жаъфар Сажжодий. Фарҳанги мусталаҳоти урафои мутусаввифа ва шуаро. – Техрон. 1389 (ҳ.-ш.).

S.R.

QALANDARIYLIK VA NAVOIY (q.: Qalandar) – Sharq xalqlari ogʻzaki va yozma adabiyotiga sezilarli taʼsir koʻrsatgan qalandariylik XI asr boshlaridan eʼtiboran malomatiylik maslagi taʼsirida paydo boʻla boshlagan. Keyinroq Jamoliddin Sovajiy (vafoti, 1232) uning qonun-qoida va asoslarini belgilab berib, bu tariqat

asoschisi sifatida tan olingan. Ancha murakkab tarixiy jarayonni boshidan kechirgan qalandarlik haqida fanda turlicha qarashlar mavjud.

N.ga qadar o'tgan turkigo'y shoirlar ijodida Q. maslagi u yoki bu darajada ko'zga tashlansa, N. ijodida bu maslak yorqin misollar va ayricha tashbehlar asosida namoyon bo'ladi. N. tasavvufning naqshbandiylik tariqatiga mansub ulug' shoirlardan bo'lsa-da, u tasavvufdagi boshqa tariqatlar tarixi va qonun-qoidalaridan chuqur xabardor edi. N.ning asarlarida ko'plab tariqatlar va mazhablarning nomi, ular haqidagi fikr va qaydlarning uchrashi ham tasodifiy emas. Ingliz olimi J.S.Trimengem "Islomda tasavvuf tariqatlari" asarida 325 dan ortiq tariqatlarning nomini keltiradi. "Qalandar", "qalandarnoma", "qalandarxon" – bular N. ijodida tez-tez uchraydigan atamalaridir. Shoir asarlarida soxta qalandarlar ham, haqiqiy oshiq timsoli bo'lgan qalandarlar ham tilga olingan.

Qalandarlarining tashqi ko'rinishi va kiyim-kechagi ham g'ayrioddiy bo'lgan. Soch, soqolmo'ylov, hatto, qoshlarini ham qirtishlab yurish, o'ziga xos to'n, xirqa, paxmoq yungli kuloh, har xil jez bezaklar–munchoqlar, halqalar, bilaguzuklar, uzuklar taqib olish, qo'lda aso, belda kachkul b-n qalandarona mavzudagi g'azallarni o'qib yurish ularning odatlaridan hisoblangan.

Ba'zan "ayyor" va "sarboz"lar libosini kiyishsa, gohida mo'yna, junli kiyimlar hatto qoplon va yo'lbars terilarini ham yopinib yurganlar. Ular tortinmay ko'nglidagi gaplarini aytar, hissiyotga berilmas edilar. Odamlardan o'zini chetga olishi, munofqlik, riyokorlik, qimmatli narsalardan hazar qilishi, bir burda nonga va bir sidra kiyimga qanoat qilishlari lozim edi. Ochiq chehrali bo'lish, xushmuomalalik, doimo yo'lda-harakatda, pir amrini bajarish, maqsad sari intilish kabilar tariqatlarining asosiy nizomlaridan hisoblangan.

Shoir "F.K." devonidagi 37-qit'asida Haydar qalandar siymosini gavdalanitiradi. U egnida qoplon terisini yopinib, qo'lida aso tutib, "jahon sargashtasi" bo'lib bozorlarni aylanadi.

*Erur davron urarda Mirhaydar
Jahon sargashtasi – gardun misoli.*

*Yopibon egniga qoplon terisi,
Tutubtur ilgiga kishti hiloli.*

Hasanxoja Nisoriy "Muzakkiri ahhob" tazkirasida Amir Haydar N.ning qarindoshlaridan ekanligi va "... yolg'izlik va yakkalik yo'lini ixtiyor qilib, qalandarlik so'qmog'ida qadam tashlab, fano libosini kiyib, faqirlik va kambag'allikda bayroq bo'lib, aylanuvchi ayvon ostida yo'qlik nog'orasini chalgandir", – deb uning qalandarligi haqida ma'lumot beradi.

N. "G'.S."dagi 14-qit'asida riyokor zohidni tanqid qilib, qalandar tabiatli kishini unga namuna qilib ko'rsatadi. Qimorboz, qalandar, mashrab kishi fisq-u fasod qilsa ham unda riyo yo'q. U borini to'kib soladi. Zohid esa riyokor. U tasbeh aytgani b-n dunyo yig'ish ilinjida. Shuning u-n shoir zohidga qarata: "Qimorboz, qalandar tabiatli kishilarni ko'rsang, ulardan ibrat ol va dunyoga ko'p mashg'ul bo'lma, qimor donasini o'ynab, foydasini xalqqa tarqatganing, tasbeh aytib, tangalardan kelgan foydani hisoblaganingdan yaxshiroqdir", – deydi.

*Ko'rsang, ey zohid, muqomirvash
qalandarpeshaye,
Bo'lma ko'p mashg'ul-u dunyo
shug'lidin qil ijtinob.*

*Dona o'ynab vajhin isor etsang andin yaxshikim,
Evurub tasbeh-u yormoq sudin etkaysen hisob.*

Qit'a mazmunidan anglashilib turibdiki, N. o'z davrida qalandarlariga xos bo'lgan hayot tarzini yaxshi bilgan va she'rlarida buni yorqin ifodalagan.

N. qalandarlik haqiqati va timsollariga keng ahamiyat bergan. She'rlarida qalandarona ishqdan bahs yuritgan:

*Ishq aro pok-u qalandarlik kerak,
Shu'la bahrida samandarlik kerak.*

N.ning “B.V.” devonida qalandarlik istilohi va tushunchalari b-n bog‘liq alohida yetti baytli g‘azal mavjud:

*Qirqib erdi qoshin ul bodaparasti xudroy,
Toza chiqmish, ne ajab, gar desam oni yangi oy.*

*Qirqqandin iki-uch kun o‘tubon bo‘lmish edi.
Uylakim jangi pay etkaylar ikki dilkash yoy.*

*Yopti g‘avvosi qazo har biriga mushkin qavs,
Otgali kirpik o‘qin jon bilan ko‘nglum sari, voy.*

*Koshki xattig‘a yetkurmagay erdi poki
Kim, bu to‘ti bo‘lur ul ko‘zgu bila bolkushoy.*

*Lo‘li o‘lmoq tong emas, bor esa shahlarg‘a havas,
Gar bu yuz ko‘zqusiga ilgi bo‘lur oyinasoy.*

*Ne ajab, bo‘lsa yerim kunji qalandarxona,
Kim, qalandarvash erur ul sanami beparvoy.*

*Ey Navoiy, yetilib qoshi aning, shukur deyim,
Husni qasrig‘a ayon bo‘ldi yana toqi namoy.*

Mazkur g‘azalda sevikli yorning qalandarlariga xos bo‘lgan qosh qirish odati b-n bog‘liq jaryonlarning boshdan kechirishi hamda lirik qahramon oshiqning ichki ehtirolari o‘z ifodasini topgan. N. “N.M.” tazkirasida Shayx Faxruddin Ibrohim Iroqiyning she‘riy devoni borligi, “Lama‘ot” kitobining muallifi ekani va yoshlikdan ilmda kamolot hosil qilgani haqida aytib, qalandarlik yo‘liga kirib ketish sababini izohlaydi. Qalandarlik yo‘lini tanlagan shayxlardan yana biri Amir Husayniydir. N. uning qalandarlik oqimlaridan biri bo‘lgan “bir suruk javoliqilar bila qo‘shulub, Mo‘lton sori” ketgani va Shayx Ruknidninga murid tushgani haqida hikoya qiladi. Haqiqiy qalandarlar tashqi tomonga emas, botinga, ichki go‘zallikka intilib yashaganlar. Ularning jundan libos, dag‘al xirqa yoki hayvon terisidan bo‘lgan po‘stin kiyib yurganliklari ham ramziy mazmunga ega. N. davrida Hirotda qalandarlar

yashaydigan mahalla, joy, ko‘chalar bor edi. Xondamir “Makorim ul-axloq”da N.ning qalandarlar mahallasida hovuz va Qalandaron degan ko‘prik qurdirgani, shuningdek, “Bog‘i Zog‘on” ichida masjid mahallayi Qalandaron bino qildirgani haqida ma‘lumot beradi.

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар. – Т., 2011; Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Абдурауф Фитрат. Маираб // Туркистон. 1991-йил, 2-июль; Абдурахмон Жомий. Нафаҳот ул-унс-мин ҳазаротил-қудс. – Техрон. 1370 (х.-ш); Али Асгар Ҳалабий. Шинохти ирфон ва орифони эроний. – Техрон. 1367 (х.-ш); Трименгэм Дж. Суфийские ордени в исламе. – М., 1989; Хондамир. Макорим ул-ахлоқ. – Т., 1967; Қаландарномаи Хатиби Форсий “Сийрати Жамолиддин Соважий. – Тус., 1362 (х.-ш); Аҳмад Яшар Ўжақ. Қаландарийлар. XIV–XVI асрлар. – Анқара. 1992; Абу Толиб Мир Обидиний. Ойини қаландарий. – Техрон. 1374 (х.-ш); Рафиддинов С. Қаландарийлик ва Навоий шеърятини. Навоийнинг ижод олами. 2-китоб. 2011; Рафиддинов С. Ўзбек адабиётида қаландарийлик гоյлари // ЎТА, 2006, №6.

S.R.

QALBI – ko‘ngil, dil, yurak, vijdon, aql, ruh, tajalligohi ilohiy, rabboniy latifa. Q. arabiy kalimasining lug‘aviy ma‘nosi “biror narsaning shakl va ma‘no jihatidan o‘rtasi, asosi demakdir” (Najmiddin Kubro). So‘fiy va mutasavviflar bu “o‘rtaliq”ni inson tirikligi va ma‘naviy hayotining bosh manbayi, ma‘rifat va irfon markazi, kashf va ilhom oynasi, Haq va haqiqat sirlarining tajalligohi, Allohning taxti deb belgilashgan. “Yer-osmonga sig‘madim, mo‘minning qalbiga sig‘dim”, hadisi qudsiyi inson Q.ining ilohiyligi “Mo‘minning qalbi – Allohning Arshi” ekanligini tasdiqlaydi.

Q.ning haqiqatlari N.ning barcha asarlarida keladi. Jumladan, “N.M.” tazkirasida ham ba’zan muallif, goh valiyilar tilidan Q.ning ta’rif-tavsiflari beriladi. Abu Sulaymon debdurki, “ko’pincha haqiqat (kashf-u asror) qalbmida qirq kunlab uloqib yuradi. Ularni faqat ikki guvoh: oyat va hadis asosidagina qalbmida joy olishiga ruxsat beraman”. Demak, insonning tirikligi uning Q.i bilandir. Mutasavviflar chinakam kasallik – Q. xastaligi ekanligini ta’kidlashgan. “Qur’onda: “U qalblarda xastalik bordir (Baqara: 2/10)”, – deya ogohlantirilsa, hadisi sharifda: “Inson vujudida shunday bir et parchasi bordirki, u tuzalsa, butun vujud tuzalur, u buzilsa butun vujud buzulur. Bu qalbdir”, – deyiladi. N. asarlarining bosh g’oyasi ham mana shu xastalikning izohi va da’volaridan iborat. “N.M.”da o’qiymiz: “Mahfuz b. Muhammad (q.s.) debdurkim, “odamlarning yaxshirog’i qalbi sog’lom va musulmonlarga xayrixoh bo’lganidir... Abubakr Tamastoniyy (q.t.s.) debdurki: “qalb tirikligi nafsni o’ldirish bilandir”.

Ahmad Rifoiiy yozadi: “Qalb bir go’sht parchasidir. Ayni paytda qalb nurlari jamlanadigan joy erur”. Insondagi ilohiy, shaytoniy, nafsoniy, hayvoniy, xullas, barcha hol va xususiyatlar qalbdan aksini topar. Shu bois qalb tasfiyaga muhtojdir. Q.ning eng yomon ofati dunyo hirs, hasad, xusumat va kibrdir. Q.ning atvori (tavri, tabaqoti) yettita: 1. Sadr – ko’krak, islom javharining o’chog’i. 2. Qalb – yurak, imon javharining joyi. 3. Shigof – xalqni sevish, xalq uchun kuyinish joyi. 4. Fuod – ko’ngil, g’aybiy mushohada maskani. 5. Hibbat ul-qalb – ilohiy ishq joyi. 6. Suyaydo – g’aybiy mukoshafa, ilmi laduniy yeri. 7. Muhtajun qalb – ilohiy nurlar zuhurlangan joy. So’fiylar Q.ning da’vosidan bahs etishib shunday deyishgan: “Har bir narsaning zangi bo’ladi, qalb nurining zangi esa, to’yib ovqatlanishdir”. Bu kabi Q. xastalıkları N.ning turli asarlarida keltirilgan. Q.ni tazkiya etish natijasida basirat – Q. ko’zi ochiladi. N. lirikasida Q. obraz darajasiga ko’tarilgan. M-n:

*Chekti saf kirpiklaring ko’nglum sipohi ollig’a,
Sindurur yuz qalbni lekin alarning sanchishi.*

Q. kalimasining ko’pligi – Q.lar, ya’ni Qulubdir. N.ning so’nggi asari “M.Q.” – “Qalblarning sevgilisi” deya nomlangan.

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар. – Т., 2011; Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилдлар. – Т., 2011; Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилдлар. – Т., 2011; Нажмиддин Кубро. Тасаввуфий ҳаёт. – Т., 2011; Нажмиддин Комилов. Тасаввуф. – Т., 2009; Ҳаққул И. Тасаввуф сабоқлари. – Бухоро, 2000.

Z.R.

QALB II (ar.) Soxta, qalbaki (aqcha), sof emas ma’nolarida keladi. N.ning ham shu ma’nodagi baytlari bor.

*Qullug’ung dog’in qo’yub, ko’nglumni
g’amdin sotqun ol,
Kim bu naqdi qalbdin ortuq
bahosi yo’q aning.*

Qalbisoyim – qalbaki kumush; Qalbi rayandud – usti qoplama, qalbaki, usti yaltiroq, ichi qaltiroq ma’nolarini beruvchi birikmalar ham keladi:

*O’yladurkim, sotibon Yusufni olg’ay siymi qalb,
Kimki matlubni qo’yub, mayl etsa dunyo johig’a.*

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар. – Т., 2011; Алишер Навоий. Фавоийид ул-кибар. ТАТ. 10 жилдлик, 4-жилд. – Т., 2011.

Z.R.

QALMOQ – turkiy qabila – urug’ nomi, etnonim. Tarixiy-adabiy manba va hujjatlarda Q. haqida ko’plab ma’lumotlar bitilgan. N. asarlarida ham shu ma’noda qo’llangan. Shoir asarlarida boshqa urug’-qabila nomlari qatorida uchraydi. N. “N.Sh.” devonida berilgan g’azallardan birida shunday yozadi:

O'zbek, mo'g'ul o'lg'oy aning ollida musulmon, Bilman ani qalmoqmur, yo'q esa tag'moch.

Ad.: Алишер Навоий. Наводир уи-шабоб. ТАТ. 10 жилдлик, 2-жилд. – Т., 2011.

B.R.

QANOAT – 1. Q.; boriga sabr qilish, chidash, bardosh berish; 2. Tamasizlik. 3. Befoyda urinmaslik. N. nasriy va nazmiy asarlarida Q. haqida istifoda etgan hadisi shariflaridan biri: “Azza man qana’a va zalla man tama’a min kulli fajjin amiq”, ya’ni “Kimki qanoatli bo’lsa – aziz bo’ldi va kimki uzoq yo’ldan bo’lsa ham tama qilsa xor bo’ldi”. Mutafakkir shoirimiz iqtibos san’atiga ko’ra bir necha o’rinlarda bu hadisning arabcha so’zlarini keltirib, Q.ni targ’ib qiladi va tamadan qaytaradi.

Umar ibn Xattob (r.a.): “Odamlarning qo’lidagi narsadan umidni uzishda boylik bor, tamada faqirlik bor, uzlatda esa yomonlikka aralashishdan uzilish bor”, – degan ekanlar.

“B.V.”da ta’kidlanishicha, Haqdan azizlik tilagan odam xalqdan tamani uzishi kerak. Chunki xalqning eng aziz insoni Muhammad (s.a.v.) “Qanoat qilgan odam aziz bo’ladi (azizdir)”, – deb aytgan:

*Haqdin azizliq tilasang, eldin uz tama,
Kim xalqning aazzi dedi: “azza man qana”.*

“M.Q.”ning yetmishinchi tanbehida ham tama mazammat qilinadi va Q. maqtaladi. N. davom ettirib, Q. “istig’no sarmoyasi va sharaf-u izzat piroyasi”, bo’lsa, tama xorlikka dalil bo’lib, boy-ni xor va zalil qiladi. Umar ibn Xattob (r.a.)ning: “Bilingkim, tama faqirlikdir. Tama qilmaslik boylikdir”, – degan so’zlariga hamohang ulug’ shoir tama qilmaslikni saxovat qilganga o’xshatadi va bunday saxo ahlini karamli, tama xaylini laim (pastkash, tuban) hisoblaydi. Diqqat qilsak, bu o’rinda ham tamaning xorlik keltirishini va Q.ning aziz qilishini “Qanoat qilgan odam aziz bo’ladi (azizdir)”, hadisi orqali eslatib o’tadi: Bayt:

*Xorlig’lar boshi tama bilgil,
Doimo “azza man qana” bilgil.*

N. bir g’azal baytida rizq Allohndan ekanligiga ishora qilib, taqdiringdagi nasibadan ortig’ini talab qilib xor bo’lma, izzat Q.dadir, deb ogohlantiradi. “A.” asarida Q.ni adog’i yo’q, tuganmas mol-u mulkka o’xshatadi. Shuningdek, “N.J.”ning bir necha o’rinlarida Q. mavzusiga to’xtab o’tilgani ham bu mavzuning inson hayotida muhim o’rin tutishidan darak beradi. Ulug’ mutafakkir bu asarida hirsni – mol-dunyoga o’chlikni Q. olovi b-n yoqib tashla, uni yo’qlik ipiga taqib qo’y, desa boshqa o’rinda Q.ni xursandchilik manbayi deb ko’rsatadi. Ayniqsa, tarki tama qilib, “hokimi davron” va Q. qilib “sulton” bo’lishga da’vat etadiki, bu yana bir bor tamaning xor etishidan va Q.ning aziz qilishidan darak beradi:

*Tarki tama ayla, hokimi davron bo’l,
Ya’niki qanoat aylavu sulton bo’l.*

N. tamaga yo’l bermaslikning muhimligini va Q.ga odat qilishni, ayniqsa, “M.Q.” asarida ibratli hikmatlar, baytlar va rivoyatlar orqali ochib beradi. U mazkur asarining ikkinchi qismida hamida af’ol (maqtalgan, tahsinga sazovor bo’lgan fe’l-odatlar)dan bo’lgan: tavba, zuhd, tavakkul, qanoat, sabr, tavoze va adab, zikr, rizo, tavajjuh va ishq mavzularini 10 ta bob doirasida birma-bir sharhlab, fazilatli jihatlarini ochib beradi. Jumladan, to’rtinchi bobda Q. haqida ham shunday nodir fikrlarni bildiradi: “Qanoat ibodatga yetgudek quvvat hosil bo’lguncha yebichib kun o’tkazmoqdir va boshqa barcha hoy-u havaslarni xayoldan chiqarmoqlikdir. Va benavoliq bilan nafsni qiynamoq va shahvoniy hishlarni rad etish bilan chalajon qilmoq. Qanoat bir chashmadurkim, suvi olingan b-n qurimaydi va bir xazinadurki, sochilgan b-n kamaymaydi. U bir ekinzorki, urug’i izzat va shavkat hosilini berar va daraxtdurki, shoxi ehtiyojsizlik va hurmat keltiradi. Qanoat inson ko’ngliga ravshanlik keltiradi va ko’z undan yorug’lik kasb etadi...” N.

bir o‘rinda “Qanoatli darveshning quruq noni, tamagir shohning noz-ne‘mat to‘la dasturxonidan yaxshiroqdir”, desa, boshqa bir joyda Q.ni nafs yomonligidan qutqazadigan qo‘rg‘onga, urug‘i boylik bo‘lgan ekinga, mevasi muhtojlik keltirmaydigan daraxtga, nash‘asi shodlik bo‘lgan achchiq mayga, manzili quvonchli bo‘lgan qattiq yo‘lga o‘xshatadi. N. Q.ni xalqni qanoatsizlik va tamagirlik balosidan qutqaradigan va bunday ofatdan xalos etadigan bir javhargaga o‘xshatadi. U bob oxirida insonlarni o‘ylantiruvchi, hushyorlikka chaqiruvchi quyidagi hadisi sharifni keltiradi. Muxbiri sodiq (rost xabar olib keluvchi) Muhammad (s.a.v.) shunday debdurlar: “Alloh qanoatni aziz qilgan bandasiga, tamani esa xor qilgan bandasiga beribdur”.

Mazkur bob oxirida Ziyoratgohiy haqida hikoyat keltiriladi: Q. tufayli u ulug‘ maqomga erishgani, e‘tibor va hurmatga sazovor bo‘lganini hayotiy bir tarzda tasvirlaydi: Hirot sultonlari din ulamolari va tariqat mashoyixlari Shayx shoh Ziyoratgohiyning huzuriga borib, ostonasining tuprog‘ini o‘pish b-n faxrlanar va uning ekkan bug‘doyidan bo‘lgan nondan va dasturxonidagi mevalardan qo‘llariga tushganini olib, ko‘zlariga surtib, qo‘yinlariga solib, tabarruk bilib, ahli ayollari va bolalariga berar edilar. Va undan yeganlar jannatdan umidvor bo‘lar edilar... N. hikoyasini: “Qanoat natijasi bundan ortiqroq bo‘lmaydi va xursandlik bog‘chasining rayhoni bundan tarovatliroq bo‘lmaydi”, – deb bir qit‘a bilan yakun yasaydi. Qit‘a:

*Jahon ichra ko‘p sun‘ ko‘rguzdi sone’,
Emasdur kishi turfa andoqki qone’.
Kishidin talabsiz g‘ino hosil etmas,
Yana judg‘a bo‘lmamoq hech mone’.*

Maz.: Yaratuvchi Parvardigor jahonda ko‘p ajoyib narsalarni yaratdi. Lekin qanoatli kishidan ko‘ra ajabtovurroq kishi yo‘qdir. Zero, qanoatli kishi mehnat qilmasdan, talab qilmasdan boy bo‘ladi, hatto saxovat qilishiga ham hech mone‘lik bo‘lmaydi.

Xulosa qilib aytadigan bo‘lsak, N. yuksak axloq murabbiysi va muallimi sifatida asarlarida insonni xor qilguvchi tamadan qutulishga va uni aziz etguvchi Q.ni egallashga va hayotda tatbiq etishga undaydi.

Ad.: Алишер Навоий. ТАТ. 10 жылдик, 1-10-жылдлар. – Т., 2011; Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. Ҳозирги ўзбек тилига таъдил. Т., 2018; Абу Ҳомид Ғаззолий. Кимиёи саодат. – Т., 2005; Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати. 4-жылдик, 3-жылд. – Т., 1984.

S.R.

“QANOAT GO‘SHASIN TUTQILKI...” – N.ning “G‘.S.” devoniga kiritilgan qit‘a:

*Qanoat go‘shasin tutqilki, chun anqo bu
da‘b etti,
Anga qushlar ichinda qurb Qofida nishimandur.
Chu parvoriy tovug‘ning og‘zi tinmas
tu‘madin garchi,
O‘lar oxir anga avval katak zindoni maskandur.*

Hazrat N. “M.Q.”da: “Qanoat bir qo‘rg‘onki, unga kirsang, nafsning g‘alvasidan qutulasan”, – deydilar. Qal‘ada esa “Qanoat go‘shasi”ga rag‘batlantirilgan. Lekin bu go‘shaga chorlashdan ham murod o‘sha: nafs g‘alvasidan qutulib, do‘st-dushmanga muhtojlikdan ozod, xokсорlikda yashashga tashviq etmoqdir.

Rivoyatlarga ko‘ra, Anqo – nomi bor-u o‘zi yo‘q afsonaviy qush. U go‘yo qushlarning podshohi bo‘lib, Qof tog‘ida yasharmish. Qit‘ada aks ettirilgan mantiqqa binoan, Anqoning Ko‘hi Qofda muqim turishi go‘yoki qanoat go‘shasiga sodiqlik odatidir. Ayni shu xislati tufayli uning qismatida barcha qushlar b-n yaqinlik bitilgan. Uning uyasi ham “qurb qofi” – yaqinlik tog‘ida. Bu Anqoning qushlar podshohi ekanligiga ishora. N. ko‘z o‘ngida qanoatli kishi – Anqosifat. Anqo esa qanoatli odam timsolida gavdalangan.

*Chu parvori tovug'ning og'zi tinmas
tu'modin garchi,
O'lar oxir anga avval katak zindoni maskandur.*

N. mana shu so'zlarni yozmaganida, biz qanoatli odamlar b-n tamagir kimsalar o'rtasida bu qadar farq, tabiatan keskin tafovut mavjudligini aniq tasavvur qilolmagan bo'lardik. Darhaqiqat, tovuqni qancha parvarish qilsangiz, uning og'zi o'shancha tinmaydi. Ammo u sho'rlikni tama xirsi shu darajada mag'lub qiladiki, hurligini butunlay unutadi. U qamalgan katak hurlik maskanimas, zindon. Tama tuyg'usining o'zi ham bir zindondir. Bu tasvirdan so'ng she'rxon tamagir zotlarni katakdagi tovuq qiyofasida ko'rganday bo'ladi. Va bunday qullikning ildizlarini o'zicha kengroq tekshirgisi keladi.

Ad.: Алишер Навоий. Фаройиб ус-сигар. ТАТ. 10 жылдлик, 1-жылд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қуллуб. ТАТ. 10 жылдлик, 9-жылд. – Т., 2011; Ҳаққул И. Касби камол ўзни танишди. – Т., 2021.

I.H.

“QANOAT TARIQIG‘A KIR...” – N.ning “G‘.S.” devonidan o‘rin olgan qit‘a:

*Qanoat tariqig‘a kir, ey ko‘ngul,
Ki, xatm o‘lg‘ay oyini izzat sanga.*

*Desang shoh o‘lay yer-u ko‘k basdurur,
Bu bir taxt-u ul chatri rif‘at sanga.*

*Fano shu‘lasida yoshur jismni,
Kerak bo‘lsa zarbaft xil‘at sanga,*

*Yetar lola butkan qoya qullasi,
Murod o‘lsa gulgun hashmat sanga.*

*Erur bas, arig‘ nuktavu qon yoshing,
Dur-u la‘ldin zeb-u ziynat sanga,*

*Desang xilvatim anjuman bo‘lmasun,
Kerak anjuman ichra xilvat sanga.*

*Vatan ichra sokin bo‘lub soyir o‘l,
Safardin agar bo‘lsa mehnat sanga,*

*Nazarni qadamdin yiroq solmag‘il,
Bu yo‘l azmi gar bo‘lsa rag‘bat sanga.*

*Damingdin yiroq tutmag‘il hushni,
Ki yuzlanmagay har dam ofat sanga,*

*Bu to‘rt ish bila rub‘i maskun aro,
Chalinmoq ne tong ko‘si davlat sanga,*

*Bu ohang ila bo‘lg‘asen naqshband,
Navoiy, agar yetsa navbat sanga.*

N.ning “L.T.” dostonida bir hikoyat keltiriladi. Unda haqni biladigan va bu borada qiyossiz bo‘lgan mo‘tabar bir zot haqida fikr yuritiladi. Nihoyatda kamtar inson azbaroyi xoksorligidan o‘zini har narsadan kam ko‘radi. Kunlardan birida shu haqshunosning ko‘ziga xasta it ko‘rinib qoladi. Va u kishi kutilmaganda ko‘zlariga yoshlar olib deydi: “Bu it vafodorlar toifasidandur. Men esa bundoq emasman. Vafo va sadoqatda o‘zimni unga teng deb ayto olmayman...”. Ushbu so‘zlarni eshitgan it go‘yoki tushunganday u odamning oldidan yo‘l solib, o‘tib ketadi. Itning tuproq ustidagi oyoq izlarini ko‘rgan haligi zot yer o‘pib, ularga ko‘zlarini surta boshlaydi. Bundan uning vafosizlikka etak silkib, vafodorlikka sajda etayotganligi anglashiladi.

Bu hikoyat Xoja Bahouddin Naqshband to‘g‘risidadir. N.ning yuqoridagi qit‘asi naqshbandiylik tariqatining tub mohiyati va uning asosiy falsafiy-axloqiy shartlarini sharhlashga bag‘ishlangan. Birinchi bayt:

*Qanoat tariqig‘a kir, ey ko‘ngul,
Ki, xatm o‘lg‘ay oyini izzat sanga.*

Ma‘lum bo‘layotirki, hazrat N. ta‘rifiga ko‘ra, naqshbandiylik tariqi – qanoat maslagi. Ulug‘ shoir “X.”da: “Shoh ul emaskim boshig‘a qo‘ydi toj, shoh ani bilkim yo‘q anga ehtiyoj”, – dey-

dilar. Mana shunday ehtiyojsizlikning nomi qanoat. Qanoat yo‘li – izzat yo‘li. Qanoat sohibi uchun qaramlik emas, hokimlik xosdir. Uning shohligi ruhan yer-u ko‘kni egallash kamolotidir. Unga yer bir taxt bo‘lsa, ko‘k – chatri rif‘at, ya‘ni yuksaklik chodiridir:

*Desang shoh o‘lay yer-u ko‘k basdurur,
Bu bir taxt-u ul chatri rif‘at sanga.*

Butun borlig‘i b-n yer-u ko‘kka uyg‘unlashib ketmoq shavqida yongan shaxs, shak-shubha yo‘qki, vujudini zarbof to‘nlar b-n yasantirib yurishdan behad baland turadi. Shuning uchun u jismini ham yo‘qlik nurlari (aslida bu inson mavjudligini abadiylashtiradigan ilohiy shu‘la) b-n yopardi. Shoir shu falsafiy tushunchaga asoslanib:

*Fano shu‘lasida yoshur jismni
Kerak bo‘lsa zarbaft xil‘at sanga, –*

deydi.

Fanolik shu‘lasidan zarbof kiyim kiyish – tabiat b-n birikish demakdir. Shuni hisobga olib shoir qit‘aning keyingi baytlarida qanoatli odamning oliy murodi va zeb-u ziynati nima ekanligini izhor etadi:

*Yetar lola butgan qoya qullasi,
Murod o‘lsa gulgun hashmat sanga.*

*Erur bas, arig‘ nuktavu qon yoshing,
Dur-u la‘ldin zeb-u ziynat sanga.*

Maz.: Qanoat tariqiga kirgan zotning ulug‘ e‘tibor yoki dong taratishga urinishiga hojat yo‘q. Agar u gulgun dabdabalarini havas qilgan bo‘lsa, tog‘ yonbag‘rlarida ungan lolalar unga yetarli. Dur-u la‘ldan zeb-u ziynatli bo‘lmoq, istagi u-n esa pokiza ma‘noli so‘z va qonli ko‘zyoshlarning o‘zi kifoyadir.

Pokiza so‘z va ma‘nolar qanday tug‘iladi? Dard va muhabbatdan. Ko‘zdan oqqan qonli

yoshlarning irmog‘i – shavq va iztirob. Ishqsiz kimsalarning diydasiidan dur-u la‘lga aylanajak yoshlar emas, toshlar to‘kiladi. Demak, Naqshbandiy tariqatining falsafiy-axloqiy zamini Ishq. Bu ta‘limotga ko‘ra qanoat nuri, shukuhi – muhabbatdir. N.ning boshqa bir asarida yozilishi-cha, Naqshbanddan: “Sizning janozangizda qaysi oyatni o‘qusinlar?”, – deb so‘raganlarida, u kishi: “Bu baytni o‘qusunlar:

*Chist az in xo‘btar dar hama ofoq kor,
Do‘st rasad – nazdi do‘st, yor – ba nazdiki yor”*

Tarj.: Dunyoda do‘st do‘stning qoshiga yetishishi, yor-yorga yaqinlashishidan yaxshiroq nima bor?.

Naqshbandiy dunyoqarashi botinan (ichdan) Xudo b-n, zohiran (tashqaridan) odamlar b-n bo‘lish kerakligini yoqlaydi. Uning aqidasi bo‘yicha, “dil ba yor-u, dast ba kor”, yurak Xudo b-n bo‘lib, qo‘l mehnatdan ajralmasligi kerak. Zotan, mehnat-mashaqqatsiz chaynalgan har qanday rizq va narsa ham haromdir. Nashqbandiy tariqatiga binoan mana bunday shartlarga rioya etmoq joiz. Ularning birinchisi “xilvat dar anjuman”, deyiladi. Ikkinchisi – “safar dar vatan”. Uchinchisi – “nazar dar qadam”. To‘rtinchisi – “xush dar dam”.

“Xilvat dar anjuman”ning mohiyati – el-ulusdan ajralma, mayli, yolg‘iz bo‘l, lekin odamlardan qochma, anjumanning ichida xilvatingni top, deganidir. Hazrat N. buni qit‘ada quyidagi shaklda bayon etadilar:

*Desang xilvatim anjuman bo‘lmasin,
Kerak anjuman ichra xilvat sanga.*

Maz.: uzlatda ulusdan yiroqlashmayman desang, anjuman ichra xilvat izla.

Inson umrining mazmuni, bundoq qaralganda, hayotga, tabiat, jamiyat, qolaversa, dunyoga safardir. “M.Q.”da N. safarning foydalari xususida yozadilar: “Turg‘un yer qayda-yu, aylanuvchi osmon qayda? Bir joyda turgan tuproq qayda-yu, sayr etib yuruvchi yulduz qayda? Safar

ayriliqqa uchraganlarni maqsadga yetkazuvchi va mahrumlarni murod uyiga olib kiruvchidir. Safar xom odamlarni pishiruvchi va taomlarni singdiruvchidir. Safar – kishilarni olam ajoyibotlaridan bahramand etadi, g‘aroyibotlar dunyosidan xabardor qiladi...”. Shuning u-n uning olam va odam harakatlaridan ajralib yashashga haqqi yo‘q. Kishining insoniyligini belgilaydigan bosh mezon esa tug‘ilishidanoq Vatani tanishidir. Bu – Vatanga safardir. Buni shahar va qishloqlar, bog‘-u sahrolarni kezish debgina tushunish kerak emas, albatta. Vatanga safar – ona yurt tarixi, buguni va kelajagiga sayohat. Naqshbandiyning “Safar dar vatan” degan tushunchasini mana shunday miqyoslarda qabul etish zarurdir. Aks holda u yuzaki bir da‘vatga o‘xshab qoladi. Uni N. talqinida o‘qiymiz:

*Vatan ichra sokin bo‘lub soyir o‘l,
Safardin agar bo‘lsa mehnat sanga.*

Maz.: Safar-u sayohatlardan charchasang, ular senga zahmat va mashaqqatlar tug‘dirsa – Vatani ichra sokin va osuda yasha, lekin soyir bo‘l. Odam qanday qilib ham sokin-u, ham soyir, sayohat etuvchi bo‘la oladi? N. bunda insondagi xayol sayohati, ruh va yurak safarlarini ham e‘tiborda tutganlar.

“Nazar dar qadam” – mas‘ullik o‘z-o‘ziga javobgarlik qat‘iyatidir. Naqshbandiy bunda odamning bosayotgan har bir qadamidan maqsad nima ekanligini anglashi, insonning bironta odimi ham izsiz qolmasligi, yurilayotgan yo‘llar qaysi manzillarga olib borishini idrok etish zaruriyati kabi aql faolligini talab qiladigan masalalarni mujassamlashtirgan. N.da bu haqiqatlar ifodasi mana bunday:

*Nazarni qadamdin yiroq solmag‘il,
Bu yo‘l azmi gar bo‘lsa rag‘bat sanga.*

“Xush dar dam”ning muxtasar ma‘nosi – har dam va nafasingni xush o‘tkaz. Bu nekbinlik umrni ardoqlashga o‘rgatuvchi falsafadir. Agar

kishi dam-u nafasidan aql-u hushini yiroq tutmasa, unga hech qanday ofat yuzlana olmaydi, deb uqtiradilar bobomiz:

*Damingdin yiroq tutmag‘il hushni,
Ki yuzlanmagay har dam ofat sanga.*

N. ushbu fikrlar bayonidan so‘ng quyidagi umumiy xulosani chiqarganlar:

*Bu to‘rt ish bila rub‘i maskun aro
Chalmoq ne tong ko‘si davlat sanga.
Bu ohang ila bo‘lg‘asen naqshband
Navoiy, agar yetsa navbat sanga.*

“Bu to‘rt ish” – yuqorida izohlaganimiz, naqshbandiylik tariqatining to‘rt sharti, N.ning e‘tiroflaricha, shu to‘rt shartni ado etgan kishi “rub‘i maskun” – yer yuzida ulug‘ davlatga erishadi (yoki davlat nog‘orasini chaladi).

Ad.: Алишер Навоий. Фаройиб ус-сизар. Т.АТ. 10 жилдлик, 1-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Махбуб ул-қуллуб. Т.АТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Ҳаққул И. Касби камол ўзни танишидир. – Т., 2021.

I.H.

QARIB (ar. – yaqin) – mafoiylun (1-hijo qisqa, qolgan hijolar cho‘ziq – V – –) aslining 2 marta va foilotun (2-hijo qisqa, qolganlari cho‘ziq – – V – –) aslining 1 marta takrorlanishidan hosil bo‘ladigan bahr (mafoiylun mafoiylun foilotun – V – – – / V – – – – / V – –). Muzore‘ bahriga yaqin bo‘lgani u-n shunday nomlangan. Bu bahrni Yusuf Nishopuriy ixtiro qilgani aytiladi. U arab she‘riyatiga xos bo‘lib, o‘zbek adabiyotida qo‘llanmagan. N.ning “M.A.” asarida ham, Boburning “Muxtasar”ida ham Q.i musaddasi solim vazniga:

*Jamoling quyosh asr-u bor uyotliq,
Sochingga banda bog‘ ichra sunbul otliq, –*

bayti misol sifatida keltiriladi. Bobur bundan tashqari yana 13 vaznni misollari b-n ko‘rsatib o‘tadi.

Ad.: Алишер Навоий. Мезон ул-авзон. ТАТ. 10 жылдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Бобур. Мухтасар. – Т., 1971; Ҳожиаҳмедов А. Ўзбек арузи лугати. – Т., 1998; Қуроноф Д. ва б. Адабиётшунослик лугати. – Т., 2010.

E.O.

“**QARILAR XOTIRI NOZIKDUR...**” – N. ning “G‘.S.” devonidan o‘rin olgan qit‘a:

*Qarilar xotiri nozikdur, ey tift,
Shikastidin qilib vahm, o‘lma gustoh.
Unuttungmuki, atfol o‘ynog‘onda,
Sinar oz mayl ko‘rgondin quruq shoh.*

Mutaxassislar o‘tkazgan tajribalardan ayon bo‘lishicha, odam qariganda, keksayib yashashga ko‘nikkan sayin o‘limni bo‘yinga olishi qiyinlashar ekan. O‘lim g‘oyasini yoshlar keksalarga qaraganda osonroq qabul qilib, uni qarshilashda qarilarga nisbatan matonatliroq bo‘lisharmish. Bu ma‘lumot balki to‘la to‘g‘rimasdir. Balki kimdir undan: “Inson umrining uzayishi oxir-oqibatda undagi xudbinlikning ulg‘ayishi”, – degan xulosa chiqarar. Lekin aslida bu tuyg‘u ham hazrat N. ta‘kidlagan, qarilik xotirasining noziklashuvidir. Bobomiz qarilar xotirining nozikligi to‘g‘risida shunchaki xabar bermaganlar. Shu gapga tayanib, bolalarni andisha va hushyorlikka chaqirganlar. Lekin dastlabki ikki satrdagi fikr quruq nasihat tarzida qolib ketmasdan, u tamsil san‘ati orqali isbotlangan.

Bolalarning shoxo‘yinlari b-n mashg‘ul bo‘lishlari hayotdagi mavjud hodisa. Hazrat N. buni o‘z g‘oyaviy maqsadiga muvofiqlashtirib, “quruq shox” b-n qarilar xotiri o‘rtasida o‘xshashlik topadilar. Ya‘ni, quruq shox bola qo‘lida salga singanidek, qari kishilarning qalbi ham bolalar tomonidan sodir etilgan ozgina andishasizlik va odobsizlikdan shikast ko‘radi.

N. “M.Q.”da yozgan: “Qarilik yoshlik mayiga xumorlikdir, yigitlikdagi sog‘lomlikni hasrat-la qumsashlikdir. Qarilik kunlari shod yurgan odamlarni noshod etadi: kishi qadrini bukchay-

tirib... hasrat va nadomat yoshining seli badan qasri devorini yiqadi... Qarilarning parishonligiga, ularning hilvirab borishini bolalar masxaralaydi”. Qit‘a ana shunday masxaralashga qarshi qaratilgan so‘z hamdir.

Ad.: Алишер Навоий. Фаройиб ус-сигар. ТАТ. 10 жылдлик, 1-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. ТАТ. 10 жылдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Ҳаққул И. Касби камол ўзни танишидир. – Т., 2021.

I.H.

“**QARO KO‘ZUM KELU...**” – N.ning “G‘.S.” devoniga kiritilgan mashhur g‘azali:

*Qaro ko‘zum kel-u mardumlug‘ emdi fan qilg‘il,
Ko‘zum qarosida mardum kibi vatan qilg‘il.*

*Yuzung guliga ko‘ngul ravzasin yasa gulshan,
Qading niholig‘a jon gulshanin chaman qilg‘il.*

*Takovaringg‘a bag‘ir qonidin hino bog‘la,
Itingg‘a g‘amzada jon rishtasin rasan qilg‘il.*

*Firoq tog‘ida topilsa tufrog‘im, ey charx,
Xamir etib yana ul tog‘da ko‘hkan qilg‘il.*

*Yuzung visolig‘a yetsun, desang, ko‘ngullarni,
Sochingni boshtin-ayog‘ chin ila shikan qilg‘il.*

*Xazon sipohig‘a, ey bog‘bon, emas mone‘,
Bu bog‘ tomida gar ignadin tikan qilg‘il.*

*Yuzida terni ko‘rub o‘lsam, ey rafiq, meni
Gulob ila yuv-u gul bargidin kafan qilg‘il.*

*Navoiy anjumani shavq jon aro tuzsang,
Aning boshog‘lig‘ o‘qin shami anjuman qilg‘il.*

Bir donishmanddan: dunyoda eng kuchli lazzat nima? deb so‘raganlarida, u: so‘z lazzati, so‘z san‘atidan huzurlanish, deb javob bergan ekan. Ammo mo‘jizalar mo‘jizasi badiiy so‘z lazzatini

tuyib, ruhiy halovat olish uchun uni chuqur idrok etmoq, asar ma'nolarining butun nozik jihatlari-ni qat-qatigacha tushunib yetmoq lozim. Ayniqsa, so'z san'atini g'oyat baland qadrlagan va til, uslub tomonidan bizdan ancha uzoqlashib qolgan klassik shoirlarimizning majoz va istioralar, o'ziga xos yo'sinda pardalangan ma'nolarga boy asarlarini tushunish, o'qib-uqish xiyla qiyinchiliklar tug'dirayotgani sir emas. Jumladan, ulug' N. asarlari ham. Olimlarning tadqiqotlari, "X." dostonlarining nasriy alohida nashrlar uchun tuzilgan izohlar, "Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug'ati" mushkulimizni bir qadar osonlashtirgan bo'lsa-da, lekin buyuk shoirning "ma'nolar xazinasi"ni kashf etish, uning bemisl san'at sirlarini ochib, she'riyat ixlosmandlarini undan bahramand qilish ehtiyoji batamom qondirilgan emas. Ammo To'ychi hofiz Toshmuhammedov XX asr boshida ushbu g'azalni "Ushshoq" kuyiga solib kuylagandan keyin u "Qaro ko'zim" nomi b-n mashhur bo'lib ketadi. Aytishlaricha, hofizning yosh bir farzandi bevaqt olamdan o'tgandan keyin ushbu g'azalni qo'shiq qilib kuylagan, o'zining dard-u hasratini kuyga solib, nola qilgan ekan. Ha, qo'shiq hofizning ilohiy ovozi bilan g'oyat ta'sirchan jaranglaydi, N. so'zlari yurak qatlariga singadi. Shoirning so'fiyona ma'nolarini anglagan odamga To'ychi hofiz ushshog'i yana ham kuchliroq ta'sir etadi. Zero, "ushshoq" oshiqlar degani, ya'ni oshiqlarning ishq dardi, ayriliq va sadoqat izhoridan hosil bo'lgan tuyg'ulari nolasi, falakka o'rlagan fig'on bu. "Ushshoq" "Shashmaqom" kuylaridan. "Shashmaqom" so'fiylar maqomotining musiqaviy ifodasi. Demak, ushshoq Ilohga intilgan ruhning nolalaridan biri.

Modomiki, Sa'diy, Hofiz, N. zamondoshlari uchun g'azalni baytma-bayt, misrama-misra, hat-toki so'zma-so'z "maydalab" tushuntirish lozim bo'lgan ekan, bizga bu yana ham muhimroq va zarurroqdir. Bu g'azal quyidagicha boshlanadi:

*Qaro ko'zum, kel-u mardumlug' emdi fan qilg'il,
Ko'zum qarosida mardum kibi vatan qilg'il.*

Darhaqiqat, ushbu g'azalda oshiqning yetuklik va kamolot timsoli komil insonga muhabbati ifodalanadi. Tasavvuf lug'atlarida ko'z komil inson timsoli deb sharhlanadi, chunki u faqat o'z-galarni ko'radi, o'zini esa ko'rmaydi. Agar yuz ilohiy zuhurot ramzi bo'lsa, ko'z shu zuhurotni jamlagan manba mazhari – komillikning ramzi. Ko'zni sevish orqali ilohiy jamolni sevish ifodalanadi. N. qahramoni ana shu insonni o'z ko'zining gavhariga aylantirmoqchi – qalb chirog'i etmoqchi bo'ladi. Shoir ishlatgan so'z o'yinlari ham shunga yo'naltirilgan: "mardum" ko'z qorachig'i va insoniylik ma'nosida keladi, "fan" odat, o'rganish va tadbir.

Shunday qilib, baytning mazmuni: "Qora ko'zlugim (go'zal yorim), kel endi, odamiylik muruvvatini rasm qilgin (o'rganib ol); ko'zimning qorachig'iga (gavhariga) gavhar (qorachig') kabi o'rnashgin (maskan tut)" Alhosil: "qora ko'zligim, kelgin-da, lutf-shafqat, vafo rasmini tuz (vafoli bo'l), men uchun sen ko'z qorachig'iday azizsan, joying ko'zim ichida". Demak, komil inson, piri komil N. uchun eng aziz, eng mahbub, eng qadrlil va uni ko'z qorachig'iday asrashga intiladi, unga talpinadi, butun vujudi bilan shu vujudga singib ketmoqchi bo'ladi. Bunday baytlar klassik tanqidchilikda shoirlik mahoratining baland namunasi husni matla' (shohbayt) deb baholangan.

G'azalning ikkinchi bayti:

*Yuzung guliga ko'ngul ravzasin yasa gulshan,
Qading niholig'a jon gulshanin chaman qilg'il.*

Bu baytda so'z o'yini, majoz yo'q, ammo bir-biriga vobasta bo'lgan 4 ta istiorali birikmadan foydalanib, o'ziga xos bir iltijo ohangini kuchaytiruvchi zarofatli tasvir hosil qilingan. Bular: yuzing guli, ko'ngil ravzasi (ko'ngil bog'i), jon gulshani iboralari. Gul, bog', nihol, gulshan, chaman o'zaro aloqador tushuncha-obrazlar. Shuning u-n mazkur baytni tushunish uncha qiyinchilik tug'dirmaydi, voqean ko'rilgan obrazlar hozirgi she'riyatda keng ishlatilmoqda. Biroq shunga

qaramay, N.ning bu satrlari ham ichki ramziy ma'nodan xoli emas. Qo'llanilgan iboralar faqat bir ma'noni ifodalaydi, desak xato qilamiz. Chunonchi, "Qading niholig'a jon gulshanin chaman qilg'il", deganda N. ko'rinib turgan zohiriy ma'no bilan birga, arab yozuvining xususiyatidan foydalanib, ("jon" so'zi arabcha yozilganda, alif harfi o'rtada keladi), qading alifday jon ichida bo'lsin, degan ma'noni ham qistirib ketgan. Shu singari, "ko'ngil bog'ini gulshan qilish" deganda, xursandchilik (ko'ngilning yor yuzini ko'rib gulday ochilishi) va buning teskarisi dard-mahzunlik (ishq iztirobida ko'ngil yaralarining yalig'lanishi) ma'nolari mujassam.

Alhosil: Ey yor, ko'nglimning bog'ini yuzingning guli uchun gulshan qil, jonimning gulshanini esa qading niholi uchun chaman qilgin" yoki: "Mening ko'nglim, qalbim sening gul yuzing yashnab turadigan gulshan bo'lsin, qading niholi jonim o'rtasida alifday tursin". Yoxud: "Sening gulday yuzingning joyi mening ko'nglim, u ko'ngil yaralariga davo, u qalbim gullarini yashnatadi. Go'zal surating, baland, zebo qomating jonim ichida, bu yerni o'zingga makon qil".

Bu baytning so'fiyona ma'nosi esa quyidagicha: boya birinchi baytda ko'z komil inson timsoli, dedik. Qad esa (shu kabi alif ham) komil inson haykalidir. Yuz, aytganimizday, ilohiy go'zallik mazhari. Endi "yuzning guli" mazharining porlashi, yashnashi, ko'ngul ravzasi (bog'i) oshiqning Yorga intizor qalbi. Shunday ekan, shoir komil insonning porlagan nuri qalbimga kirsin, ya'ni Yor yuzining gulini ko'ngil bog'iga o'tqazib, gulshanga aylantiray, deydi. "Gulshan" esa bu yerda pir yoki komil inson so'zi, diydoridan qalbning yashnab ketishini anglatadi.

2-misrada birinchi misradagi ma'no kuchaytirilgan: komil inson haykali ham jon ichida bo'lsin ma'shuqa obrazi qalbdan naqshlansin. Uchinchi:

*Takovaringg'a bag'ir qonidin hino bog'la,
Ittingg'a g'amzada jon rishtasin rasan qilg'il.*

Takovar – tez yuradigan, yo'rg'a ot. Ma'shuq uni minib, sayrga chiqqanda oshiq dardi badtar ortadi, bezovtalanadi. Ot va uning suvoriysi sarkash, bebok, beparvo. Bu an'anaviy tasvir har xil ko'rinishda klassik she'riyatda tez-tez uchrab turadi. Biroq ana shu an'anaviy obrazlarni N. xalq ichida tarqalgan xina qo'yib, yasanish odati bilan bog'lab chiroyli, zavqli poetik ma'noni yuzaga chiqara olgan. Xina qo'yish Sharq xalqlari, jumladan, o'zbek xalqi orasida qadimiy udum. Ayniqsa, qiz-juvonlar, kelinlar shodiyona kunlari qo'l-oyoqlari, yuzlariga xina qo'yib yasanganlar, bu shodlik va xursandchilik qilish belgisi hisoblangan. Xina maxsus o'simlik bargidan olinadi. Barg quritilib, yaxshilab suvga aralashtiriladi va bayram arafasida kechqurun qo'l-oyoqlarga (kaftga, barmoqlarga), sochga bog'lanadi. Ertalab turganda, xinning to'q qizil rangi badanga ko'chadi va uzoq saqlanib turadi. N.ning lirik qahramoni esa o'z ma'shuqiga murojaat qilib, o'ziga emas, balki otiga oshiqning bag'ir, ya'ni jigar qonidan xina bog'lashni iltijo qilib so'raydi. Chunki u yorini shu darajada sevadiki, uning har qanday jafosiga chidashga tayyor, yo'q-yo'q, bugina emas, u yorga yolvorib, xokisor oshiqni azoblash, qiynoqlar girdobiga olishni tilaydi. Axir, yor qiynoqlari oshiq uchun huzur-halovat-da! (Xino gul, gulshan so'zlariga hamohang bo'lib, so'fiyona tasvir ham o'zaro bog'langan). Ikkinchi misra iboralar ham shunga tutashib ketadi: ishq dardi iztirobidan ingichkalashib qolgan jon ipidan (rishtasidan) arqon yasab (rasan arqon) ma'shuq itini bo'yniga bog'lashni xohlaydi. Oshiq sadoqati shunday bo'lishi kerak. U yor itini bilan suhbat qurishdan or qilmasligi, unga ham dil rozi ishqni so'ylashi, uni quchoqlab o'pishi (Majnun Layli itini og'ushiga olganday) va, hatto, unga jon qilishi mumkin. N. ana shunday sadoqat timsolidan ilhomlanib, yoriga muhabbatini mubolag'a avjida izhor etadi. Xullas, baytning umumiy ma'nosi bunday: "Ey yor, sarkash, yo'rg'a otingning oyoqlariga qiynalib, ozurda bo'lib qolgan jon ipini itingning bo'yniga arqon qilib bog'la".

Toʻrtinchi bayt:

*Firoq togʻida topilsa tufrogʻim, ey charx,
Xamir etib yana ul togʻda koʻhkan qilgʻil.*

Koʻrib oʻtilgan oldingi uch baytda lirik qahramon oʻz sadoqatini bildirib, iltijo-yolvorish ohangida yorga murojaat qilgan boʻlsa, toʻrtinchi baytga kelib, u falakka (charx – falak, osmon) qarab, nola-figʻon b-n muhabbat qudratidan joʻshib gapiradi. Lekin shunisi borki, mazkur bayt mazmunan avvalgi baytlardan butunlay uzilgan emas. Zero, bunda ham ishq va oshiqlik suluki, fidoyi qalbning talpinishlari kuylangan. “Oʻq soʻzlar” bu yerda firoq togʻi va koʻhkan boʻlib, bular Farhodning fojiali taqdiriga ishoradir. Firoq togʻi eng ogʻir ayriliq, ulkan dard; ayriliqda Shirin yodida jon bergan Farhodning maskani. Farhod esa ilohiy ishqda sadoqat koʻrsatish, oʻrtanish, anduh va hajr tajassumi. N. “F.Sh.” dostonida Farhod ismiga ramziy taʼrif berar ekan, uni Firoq, Ranj, Hajr, Oh va Dard soʻzlarining birinchi harflaridan tarkib topgan, deydi.

Koʻhkan ham Farhodning laqabi. Bu soʻzning lugʻaviy maʼnosi togʻ kesuvchi, togʻ qazuvchi demak. Lekin adabiyotda Farhod laqabi sifatida yoki Farhod ismi oʻrnida istiora-simvol boʻlib tarqalgan. Chunki togʻ kesib, ne-ne mashaqqatlar b-n ariq qazib, suv chiqarib (Nizomiy sut oqizadi), Shirin orzularini ushaltirgan, ammo murodiga yetmagan oshiq Farhoddir. Hosili kalom, shoir odamning loydan yaralganligi haqidagi afsonaga suyanib, deydi (baytning mazmuni): “Ey falak, ayriliq togʻida (yaʼni Farhod jon bergan joyda) mening jasadimning tuprogʻini agar topsang (chunki men ham Farhod kabi ishq yoʻlida tuproqman), uni qayta qorib, yana oʻsha koʻhkan Farhod, yaʼni fidoyi oshiq odamni yaratgin”. Yoki: “Mening ishqdagi dardim Farhod dardi bilan barobar, balki undan ortiq ham. Agar men maʼshuq ishq yoʻlida jon bersam, tuprogʻimni yangidan qorib odam yaratsalar, tagʻin Farhod kabi oshiq jismi vujudga keladi”. Bu yerda Haqqa boʻlgan ishqning azaliy va abadiyligi, Odam Atodan qolganligiga ishora bor.

Beshinchi bayt:

*Yuzung visoligʻa yetsun desang koʻngullarni
Sochingni boshdin-ayyoq chin ila shikan qilgʻil.*

Shoir yana yorga murojaat qilishga qaytadi. Ammo avvalgiday yolvorish-munojot ohangida emas, balki uning oshiqlar koʻnglini ovlovchi jamolini (soch – husni jamol nishonasi va tajalliy olami) vasf etish orqali munosabat bildiradi, yorga boʻlgan mehr boshqacha yoʻsinda izohlanadi. Baytning mazmuni chin va shikan soʻzlarini izohlash vositasida ochilishi mumkin. Chin va shikan maʼnodosh (sinonim) soʻzlar, yaʼni: chin 1) rost, toʻgʻri (oʻzbekcha maʼnosi); 2) oʻram, bukum, halqa-halqa shaklida boʻlish (forsiy maʼnolari). N. bu oʻrinda ikkinchi maʼnoni nazarda tutgan. Shikan pech-u top (tob), qat-qat boʻlish, oʻram-oʻram, zanjirsimon shakl olish; 3) iskanja, azob. Misrada shikanning har ikki maʼnosi ham aks etgan. Chunki yorning halqa-halqa bu ramali zulfi oshiq koʻnglini ilintiradigan tuzoq, tuzoqqa tushgan qush azoblangani kabi, koʻngil ham shunday iztirob-uqubatni boshdan kechiradi (sochni tuzoqqa, koʻngilni qushga oʻxshatish baytda zimdan anglashilib turibdi). Ammo oshiq bunga mingdan-ming rozi. Axir yor zulfining domiga giriftor boʻlmay turib, uning visoliga muyassar boʻlish mumkin emas-da! Agar aql zulfnig bandida boʻlish bu qadar rohat ekanligini bilsaydi, oqillar zanjirimiz izidan devona boʻlardilar, deydi Hofiz. “Bedil oʻlsa. Zulfining zanjiridan minglab dil qoʻzgʻoladi”, deb yozgan.

Nega shunday, nega koʻngil yor zulfi halqalariga ilinmay visolga yetishi mumkin emas? Bu savolga, yuqorida aytilganlardan tashqari, yana tasavvuf timsollari maʼnosiga suyanib, quyidagicha javob berish mumkin: tasavvuf boʻyicha, soch mavjud dunyo ramzi, yuz esa ilohiy manba ramzidir. Yaʼni: mutlaq ruh dunyoni yaratar ekan, unga oʻz nurini taratib (tajalli etib) harakatga keltirgan. Husn-u jamol bagʻishlagan. Dunyo kasrat, yaʼni koʻplikni anglatadi, bunda ilohning sifatleri mujassam. Dunyo bepoyon va Iloh man-

basiga nisbatan qorong'iroq-zulmatli. Sochning uzunligi va qoraligi ham dunyoning bepoyonligi va zulmatiga ishora. Sochning halqalari solik ruhi ovora, band bo'ladigan dunyo tashvishlari. Sochning uchi insonning o'zi. Boshqacha aytsak, inson tajalliyotning oxiridir, u asl manbaga qaytishga intiladi, chunki u mutlaqiyatdan ajralgan, hijronda. Lekin dunyo tashvishi, zulmatini, halqalarini yengmasdan turib, mutlaq ruh jamoliga musharraf bo'lolmaydi. Visolga erisholmaydi. N. bayti ana shunga ishora.

Va, umuman, Sharq poetikasida ma'shuq yuzini gul, gulshan, g'uncha, quyosh, oy; qoshini kamon, yarim oy; kiprigini kamon o'qi; labini la'l, g'uncha, aqiq; tishlarini gavhar, marvarid, sadaf; qaddini nihol, sarv daraxti, alif harfi, shamshod; sochini zanjir, tuzoq, tun, shom; ko'zini joduga, ohu ko'ziga o'xshatish rasm bo'lgan. Har bir shoir shu an'anaviy tashbeh-obrazlar tanosubiyatidan yangi ma'no, yangi tasvirlar yaratib, o'z mahoratini namoyish etgan. Sharhlayotganimiz baytda soch shunchaki tuzoqqa o'xshatilmagan, balki u bir joziba manbayi, jamolning zuhur etish nuqtasi sifatida ko'rsatilgan. Mahbubning oshiq oldida o'ziga oro berishiga da'vat bor. Shu tariqa, baytning umumiy mazmuni: "Agar yuzing visoliga ko'ngillarning yetishishini istasang, soching (zulfi, kokiling)ning hammasini halqa-halqa, buram-buram qilib yur". Yoki: "Ko'ngillarni sir etib, vaslingga musharraf qilmoqchi bo'lsang, sochingni zanjirga aylantirib, ularni bog'la yoxud tuzoq halqalariday buram-buram qilib ilintirib ol".

Va yana: "Iloh jamoliga, Komil inson huzuriga yetmoq uchun jami iztirob va azoblarga rozi-man, ey ishq, zanjiring-la bog'la".

Oltinchi bayt:

*Xazon sipohiga, ey bog'bon, emas mone'
Bu bog' tomiga gar ignadin tikan qilg'il.*

Bu "Qaro ko'zim" g'azalining murakkab ma'noli tagdor baytlaridan biri. Shoir ishq-u oshiqlik, sevgi va sadoqat haqida yozib kelib, orada birdaniga dunyo va uning ishlari, umr, hayotning

o'tkinchiligi to'g'risida falsafiy mushohadaga beriladi, bir armon-orziqish, afsus-hasrat aralash mahzunlik kayfiyati yuzaga balqiydi. Yor jamoli vasfi, sadoqat izhorining xushholliklaridan keyin buni qanday tushunish mumkin?

"Xazon sipohi" ko'z lashkari, xazonrezgi payt demak. Tikan, igna b-n lashkarning nayzalari ham qiyosga olingan: son-sanoqsiz qo'shin qo'lidagi uchli nayzalar uzoqdan osmonga qaratib terilgan ignalarday ko'rinadi. Biroq gap faqat shu tashbehda emas. Buning o'zi b-n mazkur baytni sharhlab bo'lmaydi. Bu o'rinda N. o'z davrida keng tarqalgan yana bir odat bog' va hovlilarning devori ustini tikanakli butalar b-n o'rab chiqishni nazarda tutib fikr yuritgan. Bog' ichidagi mevalarni zarar-kunanda hayvonlar va o'g'rilardan qo'riqlash u-n shunday qilinardi. Shoir shunga ishora qilib, deydi, ey bog'bon, sen bog'ingning devorlarinigina emas, berkitib chiqsang-da, uni xazondan saqlab qololmaysan, baribir kuz keladi va daraxtlar bargi xazon bo'ladi, ya'ni baytning mazmuni: "Ey bog'bon, bu bog' tomini ignadan tikanaklar qilib yopib chiqsang ham, kuz qo'shinining hujumiga bardosh qilolmaysan". Chunki inson falak aylanishi, zamonlarning o'tishi, tabiat qonunlariga qarshilik qilishga o'z. Shunday bo'lgach, yor visoliga intil, g'animat damlarini behuda o'tkazmay, umr shodliklaridan bahramand bo'l. Bunda yana o'tkinchi dunyoga mehr qo'yish, olam-olam qo'shin yig'ib jahongirlik qilish, mol-u mulk yig'ishga qarshi fikr ham mujassam. Zero, qancha mehr qo'yma, dunyo baqosiz, faqat ilohiyot abadiy, o'shaning yodida yasha. Vafoli yor ham shu Allohning o'zi. Ma'lum bo'ladiki, bayt ohangida hazinlik sezilsada, lekin botiniy ma'no xulosasi hayotsevarlikka hidoyat etadi va shu asosda oldingi baytlarga bilvosita bog'lanadi. N. oshiq sadoqati, ishq qudratini kuylab, yordan vafo tilab ("Ko'zim gavhariga joylashib olgin"), umrning o'tkinchiligi muqarrarligini dalil keltirgan.

Yettinchi bayt:

*Yuzida terni ko'rib o'lsam, ey rafiq, meni
Gulob bila yuv-u gul bargidin kafan qilg'il.*

6-baytdagi kayhoniy falsafiy qimmat bu yerda yo‘q, shoir yana ishq mavzusiga qaytadi. Ammo shunga qaramay, bu bayt ham oltinchi baytning bevosita davomi va mazmun-ma‘no-larning miqyosiyli, teranligi bilan undan murakkabroq. Nega shunday deyapmiz? Zohiran qaraganda, hamma narsa aniq-ravshan: ter, gul, gulob nima ekanini ko‘pchilik biladi. Mahbub yuzidagi ter gul bargidagi shabnam singari jozibali yoxud guldan olinadigan xushbo‘y dorivor ichimlik gulobday yoqimli. “Gulob gul suvi, atirgul yaproqlaridan olinadigan xushbo‘y ichimlik”. Gulobni ambiq degan maxsus asbob vositasida olganlar, u molixuliyo, xafaqon kasalliklariga davo bo‘lgan; taomga, ichimlikka qo‘shib iste‘mol qilingan. Behush odamning yuziga gulob sepib hushiga keltirganlar. Shoirlar mahbub yuziga tomgan ko‘z yoshini ham majozan gulob deya tasvirlaydilar. Ammo forschada – “hay”, arabchada – “araq”. Araqning ikkinchi ma‘nosi ichimlik ekanligi ma‘lum, shu ham aniqki, u gulobga o‘xshagan yo‘l bilan hosil qilingan: “Araq” – dorivorlarni pishirishda bug‘dan hosil qilinadigan suv”. Shunday qilib, araq va ter so‘zlari ma‘nodosh, ya‘ni bug‘dan paydo bo‘ladigan ter tomchilari yig‘ilib, araq vujudga keladi. Shoir tasviriga ko‘ra, yor yuzi bamisoli gul va undagi ter tomchilari guldan olingan gulob. Ajib dilrabo surat. Boz ustiga, tashbehlanuvchi so‘zlar yashirin ravishda, istiora tariqasida keltirilib, zavqli san‘at yaratilgan.

Bular hammasi ma‘qul, biroq sharhimiz kishini qanoatlantirmaydi, chunki baytning ma‘nosi hali ravshanlashgan emas. M-n, nima u-n oshiq yor yuzida terni ko‘rganda o‘lishi kerak? Terda yana qanday hikmat bo‘lishi mumkin? Balki unda biz ilg‘amagan boshqa majoziy ma‘nolar bordir?

“Tojik tilining izohli lug‘ati”da araq so‘zining xijolat tortish, hayo, uyat, (hayodan terga botish, uyat terlarini oqizish) kabi ko‘chma ma‘nolari borligi aytiladi. Bu bizni birmuncha maqsadga yaqinlashtiradi. Darhaqiqat, ter insonning ruhiy holatlaridan biri uyalish, hayo nishonasi, hayo esa eng sharif xislatlardan, kishini go‘zal va

sevimli, munis, mo‘tabar qiladigan xislat. Nosir Xusrav yozadi:

*Hayo asl ast dar zoti inson,
Ki dorat odamiro odamison.*

Maz.: Hayo inson zotining asl belgilaridanidir, u odamni odamiy qiyofasida tutib turadi.

N. esa “M.Q.” asarida hayoni vafo b-n yonma-yon qo‘yib, bunday hikmat durlarini tizadi: “Har ko‘ngulnikim, vafo maskan qilur, hayo ham qilar va har maskandakim. Ul topilur, bu ham topilur. Vafosizda hayo yo‘q, hayosizda vafo yo‘q. Har kimda bu ikki yo‘q, iymoni yo‘q va har kimda iymon yo‘q andin odamiylik kelmak imkoni yo‘q”. Hayo so‘zi shu tariqa o‘zida, yana nomus, vijdon, karam va saxovat kabi axloqiy fazilat tushunchalarini jamlagan.

N.ning lirik qahramoni sevgan odam ana shunday “ahli hayo komil insonlar”dandir. Shunday ma‘shuqning jamoliga yetishganda, u jonini fido qilishga tayyor. Voqean, hayo visol lahzasida, ushshoq ahli bir-biri b-n yaqinlashganda yana ham kuchayadi. Yor jamolining tajallisi, salobat va hayajon shiddati shunday holga sabab bo‘ladi. “Hayo bir-biriga yaqin odamlarning ahvoli jumlasidandir va yaqinlik qancha oshsa, hayo ham ortadi. Va kimdagi hanuz hayo holati yuzida aks etmasa, bu alomat uning yaqinlik (muhabbat) martabasiga erishmaganini ko‘rsatadi”, deydi eronlik adabiyotshunos Sayyid Ja‘far Sajjodiy o‘zining “Oriflar istilohlari lug‘ati” kitobida.

Demak, hayo muhabbat nishonasi, yor jamolini mushohada etish, ruhiy-ma‘naviy sog‘inch va tashnalikni qondirish sari intilishda qalb qo‘zg‘alishidan chehradan yog‘ilgan nur va safodirkim, shoirlar buni ter obrazida tarannum etganlar. (Shu o‘rinda o‘zbekcha “Me‘rojnomadan bir misol keltirmoqchimiz. “Me‘rojnomada tasvirlanishicha, Muhammad Mustafu Buroqi bodpoyga minib, nur narvonidan arshga ko‘tarilar ekan, yor – Alloh diydoriga musharraf bo‘lish ishtiyoqi, muhabbat zo‘ridan terga g‘arq bo‘ladi:

*Har araqkim, misli marjon-u guhar,
Ayladi paydo tani xayrulbashar.*

*Andin oq gulni daraxti bosh chekib,
Yashnadi bir soat o'tmay ochilib.*

Balki N. aynan ana shu terni, ana shu gulni nazarda tutgandir? Oq gul va dorulbaqo kiyimi kafan rangi bir xil-ku.

Go'zal, navqiron mahbub yuzidagi ter uni yana ham dilrabo, dilkash qiladi. Mirzo Bedil: "Az safoyi orazatjon mechakad, gohe araq" (Yuzing safosidan goh jon tomadi, goh ter). Ter – suv. Rahmat suvi obi hayot:

*Yuzungda xo'y emas, obi hayot qatrasidin
Quyosh jamolig'a sun' i ilki taqdi zavarlar.*

Maz.: Yuzingda ter emas, balki Tangri ko'li obi hayot – tiriklik suvi qatralaridan quyosh jamoliga taqqan marvaridlardir.

Ulug' shoir nazdida ter pokizalik, fayz va jilo, tarovat, yor jamolining porlashidir. "Har yon yuzda ter oqizdingmu?" misrasi b-n boshlanadigan g'azalida u terni yana safo-yog'du, oy atrofidagi yulduzlar, hijron yoshlariga qiyoslagan bo'lsa, boshqa bir g'azalida "Yuzida ter fitnasidin o'lsam ajab ermas", deb yozadi va terni ruhni g'alayonga soluvchi kuch sifatida ta'riflaydi. Suv ter softlik ramzi ekan, bu Piri Komil Qalbining musaffoligi ham.

Xullasi kalom, 7-bayt mazmunini bunday bayon etish mumkin: "Yor yuzida terni, ya'ni vafo alomati insonga rozilik nishonasi hamda pokiza qalb safosini ko'rib, shu quvonch hayajoni ichra jon bersam, ey do'st, meni yorning gul yuzidagi ter tomchilaridan hosil bo'lgan muborak suv, gulob bilan yuvgin-da, o'shal go'zal yuzni eslatuvchi gul barglariga o'rab ko'mgin". Bu oshiqning ayni vaqtda armoni va "Qaro ko'zim" g'azalida kuylangan sadoqat g'oyasining cho'qqisi! Chunki oshiq har bir baytda yorga bo'lgan muhabbatining cheksizligini bildirib keldi, uni ko'z gavhari o'rnida ko'rib, bag'ir qonidan xina qilishni taklif

etdi, yurakni, jonni, ko'ngilni bir-bir uning yo'liga bag'ishladi. Shuncha iltijolardan keyin agar mabodo yor lutf etsa-yu, murodimga yetsam, hayotimni bus-butun unga qurbon qilardim, deydi sadoqatli oshiq 7-baytda. Mazkur bayt mazmunidan N.ning hayotsevarligi, hayot oshig'i ekani-ni ham anglash qiyin emas: gul va gulob tiriklik ramzi, gulob bilan gulga o'rash esa shu ma'noda kishiga abadiy hayot bag'ishlash demak. Sakkinchi bayt:

*Navoiy, anjumani ishq jon aro tuzsang,
Aning boshog'liq o'qin sham'i anjuman qilg'il.*

Anjumani shavq shoir oshiq qalbidagi ishtiyoq-istakning avj olishi, yorga yetishish orzusi taraddudini shu ibora b-n ifodalagan (iboraning lug'aviy ma'nosi orzumandlik, kuchli rag'bat majlisi, ma'rakasi). Bundan ruhiy haya-jon, qo'zg'olish, surur bo'ronining boshlanishi ham anglashiladi. Jon ichida shunday anjuman tuzish ko'ngilning nurli orzularga limmo-lim bo'lishidir. Boshog'liq o'q o'tkir uchli, o'tkir tig'li kamon o'qi. O'q uchining boshog'ga o'xshashligi ham e'tiborga olingan. Shunday ko'rinishda u chiroyli kiprik va yonib turgan shamga shaklan monanddir. Voqean, "boshog'liq o'q" deganda, N. yor kiprigini aytmoqchi. Chunki, kiprik muhabbat o'qi, qaysikim, to'g'ri yurakka borib qadaladi. Baytning mazmuni: "Ey Navoiy, agar jon ichra shavq-hayajonli rag'bat majlisini tuzmoqchi bo'lsang, yor kiprigi o'qini shu majlisning shami qil". Bu yerda 2-baytdagi kitobat san'ati yangi detallar vositasida qaytarilgan, ya'ni kiprik alif harfiga ham o'xshaydi, uning jon orasidagi majlis shami bo'lishi jon o'rtasida alifdek joylanishi demak. Shu zaylda ulug' shoir bir yo'la beshta ashyo-ni bir-biriga tashbeblab, hayratomuz mahorat ko'rsata olgan.

Bunda quyidagi tasavvufiy ma'no ham bor: kiprik o'qi solikning hol maqomidagi ayni shavqqa to'lishgan paytida chaqin kabi porlab uning ko'ngilini yoritadigan ilohiy jazba-ilhom, vahiylik

timsoli ham. “Anjumani shavq” bu o’rinda hol maqomiga ko’tarilishni anglatib keladi.

Alhosil, oxirgi baytning xulosaviy ma’nosi shuki, oshiqning yor visoliga intilishi cheksiz bir orzu, qo’l yetmas idealiga talpinish. Zotan, axloqiy poklanish va bu poklikka muhabbat muttasil davom etadigan, chin inson qalbini yondirib turadigan tuyg’u. Yor diydori orzusi yuragingni band etib, zo’raysa, to’lib toshsang, uning kiprigini shu orzu avjining chirog’iga aylantir, ko’ngilni uning muhabbati shami b-n yoritib tur, deydi shoir. Chunki yor o’qi dardiga giriftor yurak hamma vaqt yoniq, mash’alador bo’ladi.

Mana shu yakun b-n g’azalning umumiy mazmuni yaxlitlik topadi, baytlar o’zaro bog’langan. Asar boshida ko’ringan yorga iltijo, vafoga da’vat etuvchi munojot va oshiq sadoqatining izhori bora-bora tabiat, falak ishlari haqidagi o’y-fikrlarga ulanib ketib, hayot boqiyiligi, uning ishq timsolidagi ezgu va safoli nashidasi, Yor jamoliga chanqoq Ko’ngilning dardli talpinishlari kuylanadi.

Ad.: Алишер Навоий. Фаройиб ус-сигар. ТАТ. 10 жилдлик, 1-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати. 4 жилдлик, 1-4-жилдлар. – Т., 1985; Комилов Н. Маънолар оламига сафар. – Т., 2012; Жумахўжа Н. Сатрлар силсиласидаги сеҳр. – Т., 1996.

Nus.J.

QARSHI – Movarounnahrda tarixiy shahar nomi. N. lirik va epik asarlarida turli munosabat b-n Q. atamasi qo’llanilgan bo’lib, ular shoirning tarixni nihoyatda chuqur bilishi, tafakkuri va dunyoqarashi behad kengligini ko’rsatuvchi omildir. U “M.N.” tazkirasida qator Q. muzofotidan yetishib chiqqan qalam ahllaridan so’z yuritgan. Jumladan, Q.lik Mavlono Soyimiy ismli kotibning kitobat ilmida o’z zamonasida yagonaligi, bir kunda 500 baytni osonlik b-n bitishini yozadi. Mazkur kotib turkvash sodda yigit ko’rinsa-da, ammo devon tartib bergan iqtidorli sho-

iriligini olqishlab, she’rlaridan namuna keltiradi. Yoki Mavlono Mir Qarshiyga bag’ishlangan maqolada uning Samarqandda yashab, “Xatoiy” taxallusi bilan fors tilida ijod qilgan, deydi va N. uning asli Q.lik ekanini ta’kidlab o’tadi. Shoirning “N.M.” tazkirasida tilga olingan Q.lik ilm ahllari haqidagi ma’lumotlar esa bu diyorda Islom ma’rifati, tasavvuf va adabiyot keng tarqalgani va teran ildiz otganini ko’rsatadi. Q. yozma manbalarda Nasaf, Naxshab deb ham tilga olinadi. Chunonchi, N. ham Nasaf yoki Naxshab toponimi ostida aynan Q. shahrini nazarda tutgan. Tarixiy manbalarga asoslanib aytish mumkinki, Naxshab Q. shahrining qadimgi nomidir. Shoir “F.K.” devonida yor chiroyini ta’riflar ekan, uni Naxshabning oyiga mengzaydi. Darhaqiqat, VIII asrga oid tarixiy kitoblarga ko’ra, Naxshab (q.) yaqinida Muqanna oynaga o’xshagan asbob yasaydi. Bu asbob birmuncha masofagacha yorug’lik berib turadi. Albatta, bu yerda Naxshab (q.)ning jug’rofiy joylashuvidan kelib chiqib fikr yuritilsa, mazkur hudud havosi benihoya toza bo’lganidan osmon jismlari ham tiniq ko’rinishga ega bo’larkan. Shu sababdan N. yorni Naxshabda ko’rinadigan oyga o’xshatib, uning nurli va jozibali chiroyini ta’rif etadi:

*Bo’lur shom ul mahi Naxshab ravona,
Kamandi zulfin ochib shab ravona.*

“L.T.” dostonida tabiatidagi talavvunlikdan: goh fosiqlik, goho porsoliq qilishidan qanday qutulishni so’rab savol bergan soyilga Hudhud javob bergandan so’ng, shunday bir hikoyat keltiradi: Hikoyatda bu illatdan qutulishning chorasini ko’rsatib bergan tarixiy shaxs – murshidi komil – Abu Turob Naxshabiy bo’lib, voqea ham Q.da yuz bergani ayon bo’ladi:

*Zumrauyi tahqiq softiy mashrabe,
Vosili haq Bu Turobi Naxshabi.*

N. “N.M.”da ham Abu Turob Naxshabiyga to’xtaladi va uning Xurosonning ulug’ shayx ul-

mashoyixi ekani, avvalgi tabaqaga mansubligini qayd etib, qator fazilatlarini sanaydi: “Futuvvat-u zuhd-u tavakkulda Abu Hotam Attor Basriy va Hotam Asamm Balxiy bila suhbat tutubdur. Abu Abdulloh Jallo va Abu Ubayd Busriyning ustodi va piridur. Abu Turob (q.s.) uch yuz rikvador bila bodiyag‘a kirdi”. Shuningdek, tazkirada ishorat ilmidan ilk bor so‘z aytgan Abu Hotam Attorga bag‘ishlangan 43-fiqrada uning Abu Turob Naxshabiyning yaqinlaridan ekaniga urg‘u bersa, Xuroson mashoyixining buzurglaridan Ahmad Xuzravayh Balxiy, javonmardlardan Abu Hamza Xurosoniy, Abu Hamza Bag‘dodiy, podshohzoda Shoh Shujo‘ Kirmoniy, Yusuf b. Husayn Roziy, Ali b. Sahl Azhar Isfahoniy, Abu Ubaydulloh Busriy, Muhammad b. Ali Hakim Tirmiziy, Abu Ja‘far Haddod, malomatiyaning shayx va imomi Hamdun Qassorlarning Naxshabiy bilan suhbatdosh, Abu Abdulloh Jallo (q.s.) esa shogirdi bo‘lgani aytiladi.

Mashhur turk mashoyixlaridan Qusam Shayx ham Naxshabdan ekani ma‘lum bo‘ladi. Ulug‘ yetti pirlardin biri Xoja Bahouddin Naqshband tariqatga kirgan vaqtlarida, unga “nafyu isbot” tariqi b-n zikr o‘rgatgan ustoz Amir Sayyid Kulol xizmatiga – Nasafga boradi. Bundan tashqari, Xoja Muhammad Porso ham Makka ziyorati u-n yo‘lga chiqqanida, bir qancha shaharlar, xossatan, Nasafdagi mozorlarni ziyorat qilib, boradi.

N.ning ulug‘ salafalaridan sanalmish Sayyid Hasan Ardasher sevib mutolaa etadigan asarlarning mualliflaridan biri tasavvuf mutafakkiri, shoir Azizi Nasafiy bo‘lsa, Pahlavon Muhammad tib ilmini o‘rgangan ustoz Mavlono Qutbiddin ham asli Nasafdan bo‘lgan.

Ad.: Аlisher Navoiy. Фавойид ул-кибар. ТАТ. 10 жилдлик, 4-жилд. – Т., 2011; Аlisher Navoiy. Маҷолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Аlisher Navoiy. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; ЎЗМЭ. 12-жилд. – Т., 2003.

S.R.

QASIDA (ar. – qasd: niyat, maqsad, intilish) – arab, fors-tojik va turkiy xalqlar adabiyotidagi she‘riy janrlardan biri bo‘lib, biror shaxs (shoh, vazir, amir, hokim, amaldor), muhim hodisa, tabiat manzaralarini madh etish, fazilat va xususiyatlarini ta‘riflash maqsadida yoziladi. Kimnidir madh etish, nimanidir vasf qilishga bag‘ishlanganligi jihatidan unda ko‘tarinki uslub, tantanavor ohang yetakchilik qiladi. G‘azal kabi qofiyalanadi (aa, ba, va...), lekin hajm jihatidan cheklanmagan bo‘ladi. 15 baytdan 200 baytgacha cho‘zilgan Q.lar mavjud.

N. ijodida 11 ta Q. mavjud. Shundan 1 tasi o‘zbek tilida – “Hiloliya”. Qolgan 10 tasi fors tilida. Bu Q.larini u 2 katta turkumga ajratgan: “S.Z.” – diniy, tasavvufiy, ijtimoiy, axloqiy mazmundagi 6 ta Q. va “Fusuli arbaa” – tabiat fasllariga bag‘ishlangan 4 ta Q. “Xam.M.” asarida ma‘lumot berishicha, “Tuhfat ul-afkor” qasidasida salтанat va hukmdorlik keskin tanqid qilingani u-n N. andisha qilib, Husayn Boyqaroning ko‘nglini ko‘taradigan, “darveshlar maddohlig‘ini qilib, ammo hukumat tavrini ta‘yin qililmay” yana bir qasida yozish niyatida uning matla‘ini Jomiyga ko‘rsatib, uning nazaridan o‘tkazgan, lekin bu Q. negadir yozilmay qoladi.

Bu Q.lar N.ni forsiy so‘z san‘atidagi zabardast qasidanavislar maqomiga ko‘taribgina qolmay, uning bu tilda ham mahorat b-n yoza olish salohiyatini ko‘rsatgan. Ularning har biri yuksak san‘at namunasi darajasiga ko‘tarilgan. N.Komilov N.ning o‘rta asrlar musulmon Sharqi erishgan falsafiy, irfoniy, ilohiy tushunchalar, Qur‘on hikmati va hadislar mazmuni keng va teran aks etgan mazkur Q.larni “tafakkuriy qasidalar”, – deb ataydi.

Ad.: Аlisher Navoiy. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар. – Т., 2011. Аlisher Navoiy. Девони Фоний. ТАТ. 10 жилдлик, 5-жилд. – Т., 2011. Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Т., 2014; Ҳотамов Н., Саримсоқов Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли лугати.

– T., 1983; Куронов Д. ва б. Адабиётшунослик лугати. – T., 2010; Комилов Н. Хизр чаимаси. – T., 2005; Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Жилд 3. – Душанбе, 2004.

E.O.

QAROBOG‘ – 1. Eronning sharqiy chegara-sidagi shahar. 2. Ozarbayjondagi viloyat.

N. “S.I.”da joy nomi sifatida esga oladi:

*Ki, chun qildi qishloq azmig‘a shoh,
Qarobog‘i Arroni oromgoh.*

Ad.: Алишер Навоӣ. Саҳди Искандарӣ. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – T., 2011; Фиёс ул-луғот. Жилди 2. – Душанбе, 1988; Алишер Навоӣ асарлари тилининг изоҳли лугати. 2-жилд. – T., 1985.

Sh.R.

QAROXON – “S.I.” dostonida Iskandarga qarshi urushda Doro qo‘shiniga madad kuchi bo‘lib kelgan Hind elining boshlig‘i.

*Xito mulkidin Mangu-qoon kibi,
Yana Hind elidin Qaroxon kibi.*

Ad.: Алишер Навоӣ. Саҳди Искандарӣ. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – T., 2011.

B.R.

QAQNUS (y.) – afsonaviy xushovoz qush. Afsonalarga ko‘ra, Hindistonda istiqomat qiluvchi bu qush uzoq umr ko‘rar emish. Uning tumshug‘i 2 qarich bo‘lib, 1002 ta katta-kichik teshigi bor. Q. kuylaganida har bir teshigida ovoz chiqib, go‘yo ming kishi birgalikda hazin bir kuyni chalayotganday bo‘ladi, deyiladi. N. ham Q.ning vatani sifatida Hindistonni ko‘rsatadi. Uning jufti bo‘lmay, o‘zi ming yil yashar ekan. Bu qushning tug‘ilishini shunday naql qiladilar: umri oxirlasa, o‘tin yig‘ib, ustiga chiqarkan-da, o‘tli bir navo qilar, shunda tumshug‘ining 360 teshigining har biridan alohida

bir kuy taralar va bu o‘tli navodan o‘tinga o‘t tutashar ekan. O‘z ovozidan o‘zi mast bo‘lib, qanot qoqqanida o‘t yanada kuchli alanganib, o‘rtanganidan o‘rtanadi va qush kuyib kul bo‘ladi. Shunda ilohiy qudrat vositasida yomg‘ir yog‘ib, bu kuldanda bir tuxum paydo bo‘ladi va undan yangi qaqnusbachcha dunyoga keladi. Shuning u-n forsiylar uni otashzan ham dey-dilar. N. “L.T.” dostonining oxirida mashhur tasavvuf shoiri Farididdin Attor ruhi madadi b-n unga tatabbu‘ qilib, bu asarni yozganini bayon etadi va Q. haqidagi go‘zal hikoyatni keltiradi: Hind diyorida Q. degan qush yashar ekan. Har bir Q.ning rangi har xil bo‘lib, min-qor-tumshuqlaridagi juda ko‘p teshikchalardan dilkash ohanglar chiqarar ekan. Q.ning jufti bo‘lmas, baland daraxt ustida in qurarkan. Afsonaga ko‘ra, Fisog‘urs (Pifagor) Q. ohanglarini eshitib, bu turli-tuman sadolardan kelib chiqib, musiqa faniga asos solgan ekan. Q. butun hayoti davomida xascho‘p yig‘ib, katta xirmon uyar ekan. Umri poyonida esa shu xirmon ustida g‘oyat hazin kuy, dil o‘rtovchi navo taratar ekan. Buni eshitgani kelgan qushlar, hayvonlarning ko‘pchiligi nihoyatda ta’sirlanib, halok bo‘lar ekan. Q. oxirida shunday bir alamli navo tortar ekanki, undan o‘t chaqnab, xirmon ham, qushning o‘zi ham yonib ketar ekan. Kul tani-dan esa bir bolasi par yozib chiqar, go‘zallashib uchirma bo‘lar ekan, otasi kabi o‘tin terishga kirishib ketar ekan.

Attor Q. tamsilini o‘lim zahmidan qo‘rqan qushga Hudhud tasalli berib, o‘lim barhaq, undan hech kim omon qolmaydi, – degan ma’noni izoh-lash uchun keltirsa, N. Attorni Q.ga nisbat beradi:

*Shayx go‘yo keldi ul avvalg‘i tayr,
Kim navo ichra qilib umrida sayr.*

O‘zini esa Q. bolasiga o‘xshatishga jur‘at eta olmay yozadi:

*Men demonkim, ul otodur, men o‘g‘ul,
Ul shahi oliy sifot, men banda qul.*

Rivoyat qilishlaricha, Aflotun Q.ning navosidan hazin nag‘mani topib, arg‘anun musiqa asbobini kashf etgan emish. Pifagor esa uning dilkash va jozib navosini eshitib, musiqa ilmiga asos solgan emish.

*Muxtalif topib sadoyi shevanin,
Qildi ondin vaz’ musiqi fanin.*

N. dostonlarida ham Q. obrazidan istifoda etadi. M-n, “F.Sh.”da Xusrav Dehlaviy Q.ga, uning she’riyatidagi musiqiylik, dil o‘rtovchi hazinlik, dardmandlikni Q.ning sayrashiga o‘xshatadi.

Ad.: Алишер Навоий. Лисон ут-майр. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. ТАТ. 10 жилдлик, 7-жилд. – Т., 2011; Мухаммад Фиёсуддин. Фиёс ул-луғот. Жилд 2. – Душанбе, 1988; Энциклопедияи адабиёт а санъати тоҷик. Жилд 3. – Душанбе, 2004.

S.G‘., E.O.

QAHQARO – “S.I.” dostonidagi personaj. U Iskandar qo‘lida xizmat qilgan pahlavon jangchilardan biri bo‘lgan. Iskandar vahshiylar qo‘shini bilan urush qilganda, bir vahshiy maydonga tushadi. Iskandar tomonidan Karkadan degan pahlavon jangga kiradi. Vahshiy Karkadanni yengib, asir qilib oladi va o‘z odamlariga topshiradi. Shundan so‘ng Q. unga qarshi jangga chiqadi. U nihoyatda baquvvat va haybatli bo‘lgan. Asarda N. uning ko‘rinishini shunday tasvirlagan:

*Qayo yanglig‘ ostida ko‘hpaykare,
Vale po‘yada o‘ylakim sarsare.*

*Degil qulla uza baloye minib,
Va yo tog‘ uzra ajdahoye minib.*

Har ikki raqib bir-birlariga tashlanib, qattiq jang qiladilar. Goh unisi hujum qilib, buni qochiradi, goh bunisi uni qochishga majbur etar edi.

Oxir-oqibat vahshiylar pahlavoni Q.ni otdan yiqitishga muvaffaq bo‘ladi:

*Ki, markabdin o‘ldi nigun Qahqaro,
Yiqildi qaro gard-u tufroq aro.*

*Ani dog‘i rust aylabon devzod,
G‘anim ista-yu aylar erdi inod.*

Shu tariqa Vahshiy Iskandar qo‘shinidan o‘n uch kishini yengadi. Shundan so‘ng jangga yuziga niqob tutgan go‘zal kiradi.

Bu voqealar “S.I.”ning oltmish to‘rtinchi bobida bayon etilgan. Bobda Q.ning asli Mashriq Zamindan, Kirvon degan yerdan ekanligi aytib o‘tilgan:

*Laqab Qahqaro deb anga ahli kin,
Yeri Kirvon, zodi Mashriq Zamon.*

Ad.: Алишер Навоий. Садди Искандарий. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Ўзбек адабиёти тарихи. 5 жилдлик, 2-жилд. – Т., 1977; История узбекской литературы в двух томах. Том 1. – Т., 1982.

Q.E.

“QIBLATUL KUTTOBKIM, DERLAR ANI SULTON ALI...” – N.ning Sulton Ali Mashhadiyga bag‘ishlab yozgan qit‘asi:

*Qiblatul kuttobkim, derlar ani Sulton Ali,
Kim qazo kilki masallik xomasi yozmas g‘alat.
Qaysi qit‘amniki yozdi bordi andin she‘rlik,
El solurlar juzvdong‘akim erur bir qit‘a xat.*

Ma‘lumki, Sulton Ali Mashhadiy XV asrda yetishgan buyuk san‘atkor xattot bo‘lgan. U o‘ziga xos xattotlik maktabini yaratgan. Husayn Boyqaro hukmdorligi davrida Sulton Ali Mashhadiy Hirotda N. na Abdurahmon Jomiylar b-n hamkorlikda ishlagan. “Xushnavislardin agarchi xili kishi bor edi, vale barining saromadi (oldingisi) nasta’liqda (xat turi) Sulton Ali Mashhadiy

erdi”, – deydi Zahiriddin Muhammad Bobur. N. ning Sulton Ali Mashhadiy qo‘li b-n ko‘chirilgan devonlari va “X.”si, Shayx Sa‘diy devoni va Husayn Voiz Koshifiy kabi ijodkorlarning asarlari chinakam san’at namunalari hisoblangan. Sulton Ali “Qiblat ul-kuttob” – “Kotiblar qiblasini”, “Sulton ul-xattotin” – “Xattotlar sultoni” unvonlari b-n yanada mashhur bo‘lgan.

Shuning u-n N. ham bu ulug‘ xattot madhidagi so‘zlarini “Qiblatul kuttobkim, derlar ani”, – deb boshlagan. Shoir ta’rifida Sulton Ali mutlaqo g‘alat – xato yozmaydigan xoma – qalam sohibi – “komil qalamzan”. Uning xatlari go‘zallik va nafislikda ham tengsiz. Buning bir isbotini N. Sulton Ali tomonidan ko‘chirilgan qit‘alari misolida tasdiqlaydi:

*Qaysi qit‘amniki yozdi bordi andin she’rlik,
El solurlar juzvdong‘akim erur bir qit‘a xat.*

O‘ta kamtarlik b-n aytilgan “bordi andin she’rlik” so‘zlarini “xat jozibasi tufayli yozganlarim haqiqiy she’rga o‘xshab qoldi” ma’nosida anglash kerakki, shoirning Sulton Ali ko‘chirgan qit‘alari el “juzvdon”lari (charm-dan ishlangan kichkina papka)da bir enlikkina muqaddas bitikday asrab-avaylanganligi shubhasizdir.

*Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний.
TAT. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар. – Т., 2011;
Ҳаққул И. Қасби камол ўзни танишди. – Т., 2021.*

I.H.

QIYOT – turkiy qabila – urug‘ nomi, etnonim. Tarixiy-adabiy manba va hujjatlarda Q. haqida ko‘plab ma’lumotlar bitilgan. N. asarlarida ham shu ma’noda qo‘llanilgan. N. “N.Sh.” devonida berilgan g‘azallarining baytida qiyot atamasini qo‘llagan:

*Men tilab husn vale shoh tilab asl-u nasab,
Menga lo‘li bila hind-u, anga qo‘ng‘irot-u qiyot.*

N. uslubiga xos holatlardan biri shoir urug‘, qabila nomlarini deyarli yonma-yon qo‘llaydi, mazkur baytda ham qiyotni qo‘ng‘irot b-n birga qo‘llagan.

*Ad.: Алишер Навоий. Наводир уш-шабоб.
TAT. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар. – Т., 2011.*

B.R.

QILINMUN (Kilinmun, Filimon) – qadimgi yunon donishmandi. N.ning “S.I.” dostonida Iskandarning jahondorlik muddaosi b-n yo‘lga chiqib, Xurosonga yetgani, Hirotni bino qilgani, Movarounnahrni olib, o‘xshashi yo‘q Samarqandning tarhini chizib, yana yurishda davom etarkan, Kashmirni qo‘lga kiritishda kashmiriy-lar jodusini daf etish u-n Muso kabi aql ishlatib, sehrlil tarzda turgan qal‘alarni mo‘jiza b-n buzib, tilsimli qo‘rg‘onga kirishida unga besh yuz hakim ko‘mak bergani aytiladi. Ular orasidan o‘n donishmand kecha-yu kunduz Iskandarning yonida hozir bo‘lishgan. Shavkatli Iskandarga qo‘rg‘onni buzish u-n maxfiy tilsim tayyorlab berarkan, ular orasida Q.ning ham ismi zikr etilarkan, uning nihoyatda yetuk olimligi ma’lum bo‘ladi:

*Bor erdi janobida besh yuz hakim,
Alardin o‘ni kecha-kunduz nadim:*

*...Qilinmun-u Volis-u Farfurnus
Ki, Suqrot-u Hurmus kibi xokbo‘s.*

*...Tilismi nihonni ayon qildilar,
Nihon barcha ramzin bayon qildilar.*

*Ad.: Алишер Навоий. Садди Искандарий.
TAT. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011.*

A.A., S.O‘.

QIPCHOQ (QIFCHOQ) – turkiy qabila, urug‘ nomi, etnonim. Bu urug‘ haqida manbalarda ma’lum ma’noda ma’lumotlar uchraydi. N. Q. urug‘i nomi sifatida emas, balki Dashti Q. aho-

lisi yoki Q. dashtlari nomi b-n mashhur boʻlgan hudud, yaʼni tarixiy-geografik toponim sifatida tilga olgan. U haqda asosan “S.I.” dostonining 9-bobida gapirgan:

*Balo abridin tushgach ul ildirim,
Koʻrub Dashti Qifchoqdin to Qirim.*

Maʼlumki, Dashti Q. – Sirdaryoning quyi oqimi va Balxash koʻlidan Dnepr daryosining quyi oqimlarigacha boʻlgan hududning XI–XVI asrlardagi nomi. Dashti Q. atamasini dastlab Nosir Xusrav (1003–1088) qoʻllagan, shundan boshlab arab va fors tillaridagi asarlarda uchraydi. V.V.Bartoldning aniqlashicha, Dashti Q. aholisi (Sharq manbalarida – Q.lar, rus solnomalarida – polovetslar, Vizantiya tarix kitoblarida qoʻmonlar) koʻchmanchi va yarim koʻchmanchi boʻlib, chorvachilik va ovchilik, daryo, koʻl yoqalarida yashagan aholi dehqonchilik, shaharlar (Saroy Botu, Saroy Berke, Urdu Bozor, Sigʻnoq, Arquq)dagi aholi esa hunarmandchilik va savdo-sotiq bilan shugʻullangan.

Ad.: Алишер Навоий. Садди Искандарий. Т.АТ. 10 жылдлик, 8-жылд. – Т., 2011.

B.R.

“QISSASOZ VA QISSAXONLAR ZIKRIDA” – “M.Q.” asarining yigirma uchinchi fasl nomi. N. mazkur faslni hajman qisqa va asosan tanqidiy ruhda yozgan. Unda N. insonga kayf beruvchi majun yo nasha yo koʻknori chekib olib, kayf b-n hangoma, maʼrakalarda doston, qissa aytish oʻrniga behuda, bemaʼni soʻzlarni aytuvchi qissagoʻy, baxshilarni tanqid ostiga olgan. U qissasoz, qissaxonlarning odamlarni ovuch qoqib, qoʻrqitib, choʻchitib yoki hurkitib, telbalar cha qilgan xatti-harakatlarini salbiy baholagan. Muhimi, tasvirda N. ular tashkil qilgan maʼraka, yigʻinlarga ishtirok etgan odamlarning ustidan ham zaharxandalik b-n kulgan. Oʻqiymiz: “Qissasoz-bekor va qissaxon-harzaguftor; har kim maʼjunnok yo bangi, koʻnglida aning maʼrakasi

ohangi. Biyik un bila ovuch qoqmogʻi har dam, xirad va ozarm qushlari topmoq uchun ram qoʻrqish, choʻchish hurkish. Harakotidin zohir telbalar atvori va kalimotidin bohir usruklar shiori. Teva qumalogʻin sotarda qand deguvchi, maʼrakasidagʻi muʼtaqidlari ani sotqun olib yeguvchi”.

Tarixdan maʼlumki, hukmdorlar, xususan, temuriylar saroyida ixlos, sadoqat va tartib doirasida mahorat b-n doston, qissa, hikoyatlar aytuvchi qissasoz, qissaxon, baxshilar faoliyat olib borgan. Bu haqda Ali Yazdiy, Abdurazzoq Samarqandiy, Mirxond, Davlatshoh Samarqandiy kabi muarrixlar asarlarida maʼlumotlar yozgan. Davlatshoh Samarqandiyning “Tazkirat ush-shuaro”da Shayx Ozariy tilidan aytilgan hikoyatda ulugʻ Amir Temur Koʻragon va Mirzo Ulugʻbek qissaxonlari haqida maʼlumot bor. Chunonchi: “Ey, darvish, sen eski hamsuhbatimiz koʻrinasan, qissaxonimizning jiyani emasmisan?” Shohning oʻtkir zehni, farosat-u pok idrokidan lol qolib, dedim: “Ha, janoblari qissaxonining jiyaniman”. Ulugʻbek Qorabogʻda aytilgan hikoyatlar, Gurjiston gʻazovoti hamda Ozarbayjon ajoyibotlarini oʻrtaga soldi. Men yodimda qolganlarini aytib berdim”.

Ad.: Алишер Навоий. Махбуб ул-қуллуб. Т.АТ. 10 жылдлик, 10-жылд. – Т., 2011; Давлатшоҳ Самарқандий. Тазкират уш-шуаро. – Т., 1981; Шамсиев П., Иброҳимов С. Навоий асарлари лугати. – Т., 1972.

B.R.

QISQA HIJO – qisqa unli b-n tugallanadigan ochiq hijo (V): sahar, chaman, kitob, elim kabi soʻzlarning birinchi H.lari bunga misol boʻladi. Baʼzida vasl hodisasi tufayli H.lar oxiridagi undoshning oʻzidan keyingi unli b-n tugagan undoshga qoʻshilib, oʻqilishi natijasida choʻziq hijo qisqa H.ga aylanishi ham mumkin. M-n:

Qaro koʻzum / kelu mardum- / li- gʻ- emdi fa-n / qilgʻil.

V – V – / V V – – / V – V – / – –

mafoilun / failotun / mafoilun / fa'lun
Mujtassi musammani maxbuni maqtu'

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жилдлик, 1-4-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Маҷолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

E.O.

QIT'A – Sharq she'riyatidagi eng qadimgi janrlaridan biri. Q. (ko'pligi muqattaot) arabcha so'z bo'lib, lug'aviy ma'nosi parcha, bo'lak demakdir. Adabiy istilohda mustaqil poetik belgilariga ega, ma'no miqyosi aniq chegaralanmagan, xohlagan bir vaznda yoziladigan ikki va undan ortiq baytli she'rga Q. deyilgan.

Q.ning paydo bo'lish tarixi va g'oyaviy-badiiy xususiyatlari uzoq asrlardan buyon olimlarning diqqatini jalb etib keladi. Ba'zi olimlar uni mustaqil she'riy janr deb bilishsa, ayrimlari unga qasida yoki g'azalning parchasi, bo'lagi sifatida qarashgan. Qadim adabiyotshunoslardan Abdu-rahim ibni Ahmadi Sur: "Qit'a... bir necha baytli matla'siz she'r. U g'azal yoxud she'rdan kesib olinadi", – deydi. Bu gapdan xulosa chiqarilsa, g'azal yo she'rdan uzib olingan har qanday parchani Q. deyish mumkin. Vaholanki, Q.ning hajmi, vazni, mavzu yo'nalishi qat'iy chegaralanmagan bo'lsa-da, mustaqil janr sifatida uning o'ziga xos talab va xususiyatlari bor. Uning, ayniqsa, tili, ifoda usullari va obrazlar tizimi boshqa bir she'riy janrnikiga, deyarli, o'xshamaydi. Q. shuning uchun ham badihabop she'r shakli sifatida e'tirof etilgan.

Eron olimi doktor Zaroyi Xonlari (Kiyo) Q.da pand va hikmat g'oyalari ifodalanishi, uch baytdan o'n ikki baytgacha bo'lishini yozadi. Turk adabiyotshunosi Muallim Nojiy esa: "Qit'a-matla'yi misra (birinchi bayti qofiyalanmagan – I.H.) uldig'i holda yakqofiya nazmdir. Aqli ikki bayt o'lur..." – degan. Haqiqatan ham, Q. kamida ikki bayt miqdorida bo'lishi shart deb hisoblangan. Hajmi kichiklari "Ali-ul taloq qit'a", to'rt baytdan ortiqlari esa "Qit'ayi kabiri" deb nomlangan.

"Ali-ul taloq qit'a" fasohatli, xushbayon, muxtasar ma'nolarini bildiradi, shoirlar ko'pincha mana shu xil Q. yaratishga intilishgan. Q.ning hajmi xususida shuni qayd etish kerakki, o'zbek adabiyotida, umuman, to'rt baytdan ortiqlari kam uchraydi. Gadoiy, Lutfiy, Bobur, Ogahiy, Miriy va boshqa klassik shoirlarimizning Q.lari ikki, uch, to'rt baytlidir. Q.da axloqiy, falsafiy, diniy-irfoniy va ijtimoiy mavzularning keng yoritilishi, shuningdek, Q. shaklida madhiya, tarix, chiston va marsiya bitilgani omma orasida unga qiziqishni kuchaytirgan.

N. lirik merosida Q. ham hajm-salmoq, ham g'oyaviy-badiiy mundarija-ahamiyat jihatdan g'azaldan keyin ikkinchi asosiy o'rinni egallaydi. "X.M."da 210 qit'a ("Badoye' ul-vasat"da 60, qolgan uch devonning har birida 50 tadan) mavjud. Prof. H.Sulaymon "X.M."ga kirmay qolgan yana 8 ta o'zbekcha qit'ani aniqlagan. N.ning turli mavzu va yo'nalishdagi asarlari qismida ham qit'a ancha-muncha uchraydi. Asarda bu jumlagi "D.F."dagi 70 dan ortiq forsiy Q.larni qo'shsak, ularning umumiy soni uch yuzdan ham oshib ketadiki, bu hol N.ning o'z ijodida Q.ga jiddiy ahamiyat berganini ko'rsatadi. N.ning o'zi tartib bergan birinchi rasmiy devoni "B.B."ga 49 Q.ning kiritilishi esa, (keyinchalik ularning deyarli barchasi "G'.S."dan o'rin olgan) bu janr shoir ijodiy faoliyatining boshlang'ich davrlaridanoq faol bo'lganidan darak beradi. Bu bejiz emas, albatta. N. Q.ning janr imkoniyatlaridan (jangovorlik, hayotiylik, hajm va mavzu erkinligi, avtor "men"ining faol harakati, badiiy vositalar va leksikada an'anaviylikning qat'iy emasligi va boshqalar) keng foydalandi, ko'p jihatdan novator sifatida qalam tebratdi, uning g'oyaviy-badiiy mundarijasi va mavzu doirasini nihoyatda kengaytirdi.

N. qit'alarining bu fazilati adabiyotimizda ungacha bo'lgan kam sonli namunalar b-n qiyoslanganda ko'zga yaqqol tashlanadi.

M-n, Lutfiy devonidan o'rin olgan Q.larning hammasi ishq-muhabbat mavzusida bo'lib, ularda an'anaviy talqin va badiiy vositalar ustunlik qiladi. N. merosida esa bu mavzudagi Q. ham,

lirikada qat'iy lashib qolgan obrazlar, tashbih va iboralar ham deyarli uchramaydi. Shoir qit'alarini faqat mavzusi rang-barangligi va talqin originalligi jihatidagina emas, balki umumiy ruh, ohang, tasviriy vositalar va hatto leksik tomonlari b-n ham lirik g'azallardan sezilarli farqlanib turadi. N. Q.larining asos ko'pchiligi ikki baytdan iborat. Ular "X.M."dagi 210 qit'adan 170 ga yaqinini tashkil etadi. 6, 7, 11 baytlidan bittadan namuna, 2 qit'a 9 baytli, qolganlari esa, 3, 4, 5 baytdan iborat. "D.F."dagi qit'alar ham asosan 2-3 baytdan iborat.

N. badiiy merosining ajralmas qismi bo'lgan Q.larda ham umumijodi u-n xos bo'lgan chuqur insonparvarlik va xalqparvarlik, do'stlik va sadoqat, ma'naviy poklik va mehnatsevarlik, to'g'rilik va adolat g'oyalari lo'nda va nihoyatda aniq olg'a suriladi, ishonarli dalillar va hayotiy taqqoslar vositasida o'quvchi ongiga yetkaziladi. O'sha jamiyat illatlarini hayotdagi haqsizlik va zo'ravonlikni fosh etib qoralash, yaramas kishilar tabiati va faoliyatlaridagi xudbinlik va manmanlikni, tama va ochko'zlikni, yalqovlik va g'arazni, laganbardorlik va kaltabinlikni tanqid etish shoir Q.larining yetakchi mavzusiga aylangan. Shunga ko'ra, ko'pchilik Q.larda tanqidiy, hajviy va yumoristik ruh ustunlik qiladi. Realistik mazmun va g'oya teranligi, hayotiylik va aniqlilik, fikr lo'ndaligi hamda qat'iy hukm-xulosalar tarzida keskin va aniq ifodalanishi, falsafiy o'tkirlilik va mantiqiy asoslanganlik N. qit'alarining xos fazilati darajasiga ko'tarilgan. Shoir bevosita o'sha davr va tuzum, o'zi va zamondoshlari – tarixiy shaxslar to'g'risida, shaxsan qatnashgan yoki aniq guvoh bo'lgan voqea-hodisalar haqida aniq fikr yuritadi, o'zining boy tajriba va mushohadalariga tayanadi, umumga aloqador masalalarni obyektiv yoritadi.

N. qit'alarining mavzu jihatidan quyidagi shartli guruhlariga bo'lish mumkin:

1) ijtimoiy-siyosiy ruhdagi Q.lar. Ularda salтанat, shohlar, amaldorlar va ularning ijtimoiy faoliyati, tabiati haqida. N. bu mavzuni asosan falsafiy-nazariy va tanqidiy-hajviy planda tahlil etadi.

"G'.S."dagi: "Shaho, el javhari jonin chiqarding", "Shohning af'oli etar xayl-u sipohiyga asar"; "N.Sh."dagi: "Hikmat ahli shohni dar-yog'a tashbih ettilar", "Jahon ganjiga shoh erur ajdaho"; "Badoye' ul-vasat"dagi: "Quyoshdek shoh adolat pesha qilsa", "Toj ko'p dardisar berur bizga" va "Devoni foniy"dagi: "Ey falon, suxti xaloyiqro" misralari bilan boshlanuvchi Q.lar bu guruhni tashkil etadi.

2) axloqiy-didaktik ruhdagi Q.lar. Bu namunalarda sof insoniy belgilar, yuksak fazilatlar madh etiladi, himmat va saxovat, xushxulq va odob, kamtarlik va tavozu' ulug'lanadi, halollik va to'g'rilikka chaqiriladi, bilim egallashga, kasb-hunar orttirishga da'vat etiladi. Ularda pand-u nasihat, hikmat va ibrat hayotiy lavhalar zaminiga singdirilib yuboriladi, tajriba va kuzatuvlar, amaliyotdan olingan dalillar bu tur Q.larga reallik va aniqlik baxsh etadi.

"G'.S."dagi: "Kamol et kasbkim, olam uyidin", "Chu dushman o'ldi qadimiy ziyonidin hazar et", "N.Sh."dagi: "Tavozu' yaxshi, ammo yaxshiroqdur", "Safih zolim ila bo'lma xon uza hamdast"; "B.V."dagi: "Tuzlukka moyil o'lki, ishing borgay ilgari", "Kirmagay jannat ichra hech baxil"; "F.K."dagi "Og'zinga kirgan takallum rishtasin chekma uzun"; "M.Q."dan o'rin olgan "Yor uldurki, har nekim o'ziga" hamda "D.F."dagi "Chu izzat badoyat tarki tama' kun" misralari bilan boshlanuvchi Q.lar axloqiy-didaktik mazmun-g'oyani badiiy go'zal va juda ta'sirchan bir shaklda olg'a suradi.

Bir qator Q.larda ilg'or axloqiy normalar targ'ibi, chin insoniy fazilatlar madhi ayrim shaxslar tabiati va faoliyatidagi nuqsonlarni fosh etish, laganbardorlik, tamagirlik, munofiqlik, xudparastlik, befarosatlik kabi salbiy belgi va intilishlarni qoralash, mayna etish orqali ham amalga oshiriladi. "Kimki mahluq xizmatig'a kamar", "Umrin ablah kechurub g'aflat ila" ("G'.S."), "Falong'a ajab hol erurkim, xaloyiq", "Nokas-u nojins avlodin kishi bo'lsun debon" ("N.Sh."), "Uch kishidin uch ish yomon ko'rinur", "Birovkim xiradmandning nuqtasin" ("B.V."), "Der anga na so'z siflan

naxs deb” (“F.K.”) va “Har on shaxse ki napisandad kasero” (“D.F.”) misralari bilan boshlanuvchi Q.lar shu xarakterdadir.

3) avtobiografik ma’lumotlarni o’zida jamlovchi, shoirning shaxsiy hayoti lavhalariga ishora etuvchi Q.lar. Shoir tarjimayi holini tiklashda, shaxsiyatini aniqroq gavdalantirishda muhim va ishonchli manba vazifasini o’tovchi bir tur Q.larining birida, m-n, o’zining yaraqon kasaliga duchor bo’lganligi haqida so’z yuritadi, yana ikki Q.da esa muhrdorlik lavozimiga tayinlanishi va keyinchalik bu haqda amirlik lavozimlarini tark etishi to’g’risida ma’lumotlar uchraydi. “Ne nazmeki-o’tlug’ ko’nguldin chiqardim” (“N.Sh.”), “Ey Navoiy, so’z ila oncha guhar sochtinkim”, “Navoiy she’ri to’qqiz bayt-u o’n bir bayt, o’n uch bayt” (“B.V.”), “Nazmim ichra g’arib ma’nilar”, “G’azalda uch kishi tavidur ul-nav” (“F.K.”) hamda “Ma’ni-yi shirin-u ranginam ba turki behad ast” (“D.F.”) misralari bilan boshlanuvchi Q.larni ham shu guruhga kiritish mumkin, chunki ularning har birida shoir o’z ijodiy faoliyatining ayrim lavhalari yuzasidan bahs yuritadi, asarlarining ba’zi xarakterli belgilarini maxsus ta’kidlab o’tadi.

4) davr, falak va ahli zamonadan shikoyat. Ma’lumki, N.ning butun ijodida davr nosozliklari va tole’ pastligidan nolish, falak javr-u jafosidan fig’on chekish, zamona ahli kirdikorlaridan shikoyat motivlari keng ishlangan. Q.larda ham bu yetakchi mavzulardan biri bo’lganligini qayd etish mumkin. “Ne tole’durki, har kimni desam yor” (“G’.S.”), “Agar oqil esang uzgil jahon ahli-din ulfatkim”, “Kimgakim qildim vafo, vahkim, jafo podosh edi” (“N.Sh.”), “Nihoni igna sanchar yorlardin” (“B.V.”), “Kutubmen oncha g’am-u yorlardin” (“B.V.”), “Ko’rubmen oncha g’am-u dard oshnolardin” (“F.K.”), “Jafolarkim, mening jonimg’a yetmish dahr xalqidin” (“M.Q.”) va “Zoshnayon on qadar ranj-u alam didam, ki nest” (“D.F.”) misralari bilan boshlanuvchi qit’alar shular jumlasidandir.

5) diniy-tasavvufiy mazmundagi qit’alar. “X.M.”ning har bir devonidagi Q.lar bo’limi

xuddi shu ruhdagi namunalar bilan boshlanadi. Bulardan tashqari fano, qanoat, faqr kategoriylari, shuningdek, naqshbandiya tariqining shart-talablari haqida maxsus Q.lar ham uchraydi.

N. merosidagi necha yuzlab Q.larning mavzu doirasi ravshanki, yuqorida aytilganlar b-n cheklab bo’lmaydi. Biz ularda o’sha davr ijtimoiy-siyosiy voqealariga ishorani, ba’zi tarixiy shaxslar (amaldorlar, kotiblar, shoirning tanish-bilishlari) hayotidan lavhalarni ko’ramiz, ona-ayollarni ulug’lovchi namunalariga duch kelamiz. M-n, “B.B.” devonidagi “Sohibi a’zam Nizom-ul-muluk hukm bo’ldi azal” misrasi bilan boshlanuvchi qit’ada vazir lavozimiga ko’tarilgan shaxsning shoh qahri b-n tanazzulga uchrashi haqida so’z bersa, ikkinchi bir qit’ada Xurosonga Rum mamlakatidan elchilar tuhfalari bilan kelganligi haqidagi ma’lumot mavjud. Bulardan tashqari, go’zal so’z o’yinlari, yoqimtoy qochirim va nozik kinoya-ishoralar vositasida o’quvchilar goh beg’araz, quvnoq kulgi, goh iliq tabassum, gohida esa umuman yaxshi kayfiyat qo’zg’atuvchi yumoristik qit’alar (“Sharbatiy kar bo’ldi ersa oqibat”, “Qilibtur Pahlavon Ne’mat tamanno”, “Xo’b ekan chog’daki mustag’ni eding, kelmas eding”) va aksincha, mayna, masxara ohanglari aniq eshitilib turuvchi, muallif “men”ining salbiy bahosi yaqqol yuzaga chiqqan namunalar (M-n: “Turfa ish, ko’rkim, falon har vaqtkim, qilg’ay namoz”) uchraydi.

Parallelizm, tajnis, zidlash kabi badiiy san’atlar, ayniqsa, keng qo’llanilgan shoir Q.lari ilg’or g’oya-motivni olg’a suruvchi mo’jaz yetuk asar darajasiga ko’tarilgan bo’lib, o’quvchiga real estetik ta’sir ko’rsatadi, uni kamolot sari undaydi. Xuddi shu jihatdan ham, “B.B.”ga yozgan “Debocha”dan N. o’z Q.larini “Latofatomiz va nofi” (Latofatli va foyda keltiruvchi, naf yetkazuvchi) deb baholaganida, “F.K.”dan o’rin olgan maxsus Q.da esa, “hikmat suvi” b-n parvarish topgan kichik-kichik bog’-gulzorlarga qiyoslaganda to’la haqli bo’lgan. Chindan ham, beistisno – har bir Q. zaminidan ezgulik va adolatni, insof va halollikni, himmat va saxovatni targ’ib etuvchi, ayni zamonda, ijtimoiy hayot va shaxslardagi illat va

nuqsonlarni, g'ayri insoniy odat va intilishlarni goh jiddiy, bevosita va ochiq qoralovchi ohangda goh kulgi, kinoya vositasida, ko'pincha esa pand-nasihat va tanbeh ruhida olg'a surayotgan chin insonparvar va odil, mutafakkir va yuksak xulq-atvor sohibi, hayotning achchiq-chuchuklarini boshidan kechirgan barkamol muallif siyomsi ravshan gavdalanib turadi.

Ad.: Alisher Navoiy. Xazoyin ul-maoniy. TAT. 10 jildlik, 1-4-jildlar. – T., 2011; Alisher Navoiy. Devoni Foniy. TAT. 10 jildlik, 5-jild. – T., 2011; Xayitmetov A. Navoiy lirikasi. – T., 1961; Orzibekov P. Lirikada kichik janrlar. – T., 1976; Abdugafurov A. Erk va ezgulik kuychilari. – T., 1979; Xaqqul I. Ijod uqlimi. – T., 2009.

I.H., A.A.

QOBA QAVSAYN (ar.) – ikki yoy (yoki ikki qosh) oralig'i; shunday yaqin masofa. Majoziy: nihoyatda yaqin. Bu ibora Qur'onda zikr qilinadi va Me'roj kechasi qurb manzilida Alloh va Muhammad (s.a.v.)ning o'zaro yaqinlashuvini yoki yo'lda Muhammad (s.a.v.) va Jabroil farishta oralaridagi masofa yaqinligini anglatadi. N. she'riyatida ham Q.Q. tushunchasiga murojajat qilingan. M-n:

*Qoba qavsayn avji hosil ayladi,
La maalloh qurbi vosil ayladi.*

Ad.: Alisher Navoiy. Badoeъ ul-vasat. TAT. 10 jildlik, 3-jild. – T., 2011 (Izoqlar qismi); Alisher Navoiy. Lison ut-tayr. TAT. 10 jildlik, 9-jild. – T., 2011; Fiёс ul-lugot. Jild 2. – Душанбе., 1988; Alisher Navoiy asarlaru tilingning izoqli lugatu. 2-jild. – T., 1985.

E.O.

QODIROV Muhammadjon (1941–2012, Farg'ona) – f.f.n., dotsent. 1964–68-yu.da ToshDU (hozirgi O'zMU)ning filologiya fakultetini tu-

gatgan. Q.M.ning ilmiy faoliyatida N. asarlarining til xususiyatlarini o'rganish markaziy o'rinda turadi. U 1978-y.da "Alisher Navoiy nasriy asarlari tilida kelishik shakllarining qo'llanishi" mavzusi-da nomzodlik dissertatsiyasini himoya qilgan.

Olimning "Alisher Navoiy asarlari tilida tushum kelishigining qo'llanishi" (ToshDU IA, "Tilshunoslik masalalari", T., 1975), "Navoiy asarlari tilida qaratqich kelishigining formal va ma'no xususiyatlari" ("O'zbek tili va adabiyoti", 1976, 5-son), "Alisher Navoiy asarlari tilida jo'nalish kelishigi formalari" ("Tilshunoslik masalalari", T., Fan, 1978), "XV asr o'zbek adabiy tili kelishik sistemasi haqida" (ToshDU IA, "O'zbek tili leksikologiyasi va grammatikasi masalalari", T., 1978) maqolalarida N. asarlari tilidagi kelishiklarning miqdori, shakliy va ma'no xususiyatlari atroflicha tahlil etilgan, hozirgi o'zbek adabiy tili kelishiklar tizimiga ulug' N. davrida asos solingani ko'rsatib berilgan. "Alisher Navoiy asarlari tilida chiqish kelishigining formal xususiyatlari" (ToshDU IA, "O'zbek tilshunosligining aktual masalalari", T., 1985) maqolasida esa XI asrdangina shakllana boshlagan chiqish kelishigining N. asarlari tilida to'laqonli kelishik sifatida namoyon bo'lgani, hatto ma'nolar ko'lam jihatidan boshqa kelishiklardan ajralib turishi aniq misollar vositasida ko'rsatib berilgan. Q.M.ning bir necha maqolalarida N.ning lingvistik qarashlari o'rganiladi. "Alisher Navoiy – mohir tilshunos" (ToshDU IA, 1987), "Alisher Navoiy – tilshunos olim" (Sharqshunoslik instituti IA, T., 1995), "Navoiyning tilshunoslikdagi mahorati" ("Tilshunoslikning dolzarb masalalari", T., Universitet, 2002) kabi maqolalarida ulug' mutafakkirning "M.L." asari lingvistik qarashlari tahlil etiladi. N.ning so'z, til nutq, madaniyati haqidagi fikrlari Q.M.ning "Alisher Navoiy so'z qudrati va nutq madaniyati haqida" ("Adabiy meros", 1989, 2 (48)-son), "Navoiy ijodida so'zga munosabat" ("Maktubda o'zbek va rus tillari va adabiyoti", 1991, 5-son), "Zohid ishqin desaki..." ("Yozuvchi", 2001, 24-mart), "tilingni ixtiyoringda asrag'il..." ("Toshkent oqshomi",

1989, 9-fevral) kabi ilmiy-ommabop maqolalarida sharhlab berilgan.

Olimning “Alisher Navoiy va hozirgi o‘zbek tilshunosligi” (“Navoiyga armug‘on”, 4-kitob, T.: Fan, 2004) deb nomlangan maqolasida hozirgi o‘zbek tilshunosligi ilmi N. tilshunosligi yo‘rig‘idan ta‘lim olishi, til va nutq faktlarini izohlashda sharqona usuldan foydalanish zarurligi haqida chaqiriq fikrlar aytiladi. “Alisher Navoiy va zamonaviy o‘zbek tili” (“O‘zbek tilshunosligi masalalari” T., 2006) maqolasida esa hozirgi o‘zbek adabiy tilining N.ning ulkan so‘z xazinasidan bahra olishi u-n qilinishi kerak bo‘lgan ilmiy-amaliy ishlar to‘g‘risida fikr yuritiladi. N. ijodini, asarlari tilidagi badiiy mahoratni targ‘ib qiluvchi “Alisher Navoiy – ikkinchi ming yillik dahosi”, (“Tafakkur”, 2001, 1-son), “Suv tagida gavharlar” (“O‘zbekiston adabiyoti va san‘ati”, 1991, 14-iyul), “So‘zlar jilosi” (“Qishloq haqiqati”, 1991, 23-yanvar), “Navoiyning “Xamsa” asarida muammo elementlari” (“Tilshunoslik va adabiyotshunoslik masalalari”, Andijon, 2002) kabi publitsistik maqolalari ham e‘lon qilingan. Muallifning “Navoiyni tushunamizmi?” maqolasida shoirning hozirgi avlodlari uning asarlari mazmunini to‘laroq tushunib yetmasligi holatining tarixiy-ijtimoiy sabablari mavjudligi haqida gap boradi. Mustaqillik u-n, adolat u-n kurash boshlangan yillari Q.M.ning ulug‘ bobomiz N.ga ramziy roz aytish, nido qilish uslubidagi “Roz” deb nomlangan siyosiy chaqiriq mazmunidagi maqolasi e‘lon qilindi va jamoatchilikning mustaqil Vatan u-n kurash tuyg‘usini uyg‘otishga xizmat qildi.

Ad.: Қодиров М. Алишер Навоий насрий асарлари тилида келишик шаклларининг қўлланиши. Фил.фан.ном-ди дис-си. – Т., 1978.

E.U.

QODIROVA Mahbuba – adabiyotshunos va matnshunos, f.f. d-ri (1975), O‘zbekistonda xizmat ko‘rsatgan fan arbobi (1995). Mumtoz o‘zbek shoiralari – Zebuniso, Uvaysiy, Nodira,

Dilshod Barno, Muslihabegim Miskin, Saodat Mushtariy, Anbar Otin kabi ijodkorlarning hayoti va ijodiy merosini keng ko‘lamda o‘rganib, maqolalar, ilmiy risolalar, monografiyalar yozgan va ularning devoni hamda she‘riy to‘plamlarining davriy nusxalarini nashrga tayyorlagan. “XIX asr o‘zbek shoiralari ijodida inson va xalq taqdiri” kitobida (1977) shu davr adabiyoti, Qo‘qon adabiy muhiti va, xususan, shoiralari haqida qimmatli ma‘lumotlar bitgan.

U Nodiraning “Devon”ini nashrga tayyorlar ekan, shoiraning devoniga mahorat b-n yozgan debochasiga alohida to‘xtalib, uning o‘zbek lirikasi tarixida dastlabki mukammal debocha muallifi sifatida N. an‘analariga ergashganiga diqqat qaratgan. Q.M. Nodiraning hayoti, devonlari, shoirira lirikasining mavzusi, obrazlar olami, timsollari, shoiraning fojiali o‘limi haqida alohida “Nodira” nomli kitob ham yozgan. U kitobining “Shoira devonlari” va “Muhabbat va hayot lirikasi” nomli boblarida Nodiraning debocha yozishida, obrazlar olamida, mavzular ko‘lamida, g‘azal yaratish uslubida N. an‘analariga ergashgani xususida gapirgan.

Ad.: Қодирова М. Нодира ҳаётнда ижтимоий саҳифалар // ziyouz.uz.; Қодирова М. Нодира (ҳаёти ва ижоди). – Т., 1965; Қодирова М. Нодира девонлари // ziyouz.uz.

B.R

QOZI (ko‘pligi quzot) – kishilarning o‘zaro da‘volarini ko‘radigan va shariatga asoslangan holda hukm chiqaradigan amaldor. Q. atamasi arabcha so‘z bo‘lib, ijrochi, amalga oshiruvchi, hukm qiluvchi(chiqaruvchi) kabi leksik ma‘nolarni bildiradi. Yana Alloh, falak, charx, Mush-tariy sayyorasi singari ma‘juziy-ko‘chma ma‘nolarda ham keladi. N. islom huquqshunosligining bilimdoni sifatida o‘zi yaratgan betakror asarlari matnida Q. atamasini ham o‘ziga xos tarzda ishlatgan, ya‘ni, asosan, shariat qonunlari asosida hukm va ijro ishlarini olib boruvchi mansabdor shaxs ma‘nosida va o‘rni b-n an‘anaviy uslubda

o'zigacha mavjud bo'lgan majoziy-ko'chma ma'nolarda ham san'atkorona qo'llagan, deyish mumkin. Ammo u "N.M."da berilgan Q. Hamiduddin Noguriy (q.s.) fiqrasida qozi tushunchasini akobir so'zining ma'nodoshi sifatida izohlaydi: "Hamono andoqki, ko'prak akobirni Xurosonda shayx derlar va Samarqandda xoja va Rumda bob va Hindda qozi derlar". N. "M.N." tazkirasida yetti nafar Q. ijodidan namunalar keltirgan. M-n, Xuroson davlatining qoziyul-quzoti (bosh qozi, eng yuqori darajadagi qozi – B.T.) Muhammad Imomiy haqida quyidagicha ma'lumot beradi: "Qozi Muhammad Imomiy – mutadayyin va xushtab' kishi erdi. Xurosonning qoziyul-quzotlig' mansabida mutammakkin bo'ldi. Va nazmg'a gohi mashg'ul bo'lur erdi. Ash'ori Hiri shahrida el orasida bor. Bu matla' aningdurkim:

*Guftamash gul-gul baromad rangi ruxsori zi mul,
G'unchayio 'dartabassumshud, kiaz gulho chigul.*

Va qabri Hiriya imom Quzotning go'ristonidadir"

Maz.: Gul-gul desam, may ichra chehrang namoyon bo'ldi. G'unchasi shunday tabassum qildiki, uning oldida boshqa gullar hech narsa bo'lib qoldi.

Yana tazkirada N. yozib qoldirgan Samarqand taxtining yakqalam qozisi va "Ulug'bek Mirzo" madrasasining mudarrisi Xoja Xurd, Sulton Ya'qub tarbiyat qilgan Q. Iso hamda Sabzavor va Isfaroyinda qozilik qilgan, Amir Xusravning "Daryoyi abror"iga javob yozgan qozi Mavlono Abdulvahob to'g'risidagi ma'lumot-u izohlar ham kitobxonda, birinchidan, o'zgacha taassurot, zavq uyg'otsa, ikkinchidan esa, uning mahorati, nasriy uslubiga e'tirof uyg'otadi. Q. ning qozixonada ramziy guvohlar – adl-u insof yordamida shariat hukmini belgilashi b-n bog'liq poetik lavhani N. "H.A."ning "Shoh G'oziy" hikoyatida tasvirlab bergan. "M.Q." asarining 12-faslini "Quzot zikrida" deb nomlaydi va: "Qozi islom binosig'a arkondur va musulmonlar xayr va sharrig'a nofizi farmondur", – deya ta-

riflaydi, qozilarning faoliyatidagi ijobiy, salbiy jihatlarini tahlil qiladi, hatto xulosalarni maxsus qit'a bilan yakunlaydi. Ular haqidagi zikrlarda oddiy bayon emas, balki hayotiy, ibratli voqealar tahlil va talqin qilingan. "N.M."da shoir Q. Sharafuddin Buhayro, Q. Shafe'uddin Buhayro, Qozi Rais va Qozi Hamiduddin Noguriy kabi to'rt nafar qoziga alohida fiqra bag'ishlagan. Ayniqsa, Q. Raisning ikki abushqasi bor buzug'i ayol va uning noxolis vakilining qilmishlarini Dor ul-qazoda ko'rgani masalasi va mahkamada u haqda chiqargan "sangsoq qilmak" hukmi b-n bog'liq holatlar ibratlidir. N. davlat arbobi sifatida qozilar faoliyatiga, bu mansabga halol, vijdonli kishilarni tayinlanishiga va ularning adolat b-n ish yuritishlariga e'tibor bergan. Jumladan, shoir, "M."idagi bir maktub ham bu xususda ma'lumot bera oladi. Unda, eng avvalo, N.ning Q.larni tayinlash, bo'shatish ishlariga ham daxli bo'lganligi ko'rinadi. Maktub mazmunidan Q.lik mansabini egallab turgan kishining vafot etgani va bu vazifaga bir kishini tayinlash zarurati yuzaga kelgani va shoh shu to'g'rida N.ga murojaat qilgani anglashiladi. Xatda N.ning muxtasar javobi bayon qilingan. Shoirning "N.Sh." devoni tarkibidagi bir qit'a mazmuni ham shu mavzuga aloqador. Unda N.ning Riyoziy degan kishining Q. bo'lishiga rozi emasligi ifodalangan. Riyoziyning bu mansabni egallashiga qarshi ekanligini N. uning fiqh ilmidan bexabarligi b-n asoslaydi:

*Riyoziy bo'lsa qozi, bas, ajabdur,
Kerakkim fiqh ilmini bilsa qoziy.
Anga chun fiqhdin aslo xabar yo'q,
Ne yanglig', bas, bo'lur qozi Riyoziy.*

N.ning Q.lar haqidagi ma'lumotlaridan uning mazkur soha hamda kasbning sir-u asroridan amir sifatida xabardor bo'lgani seziladi.

Ad.: Аlisher Навоий. Муниаот. Т.АТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Аlisher Навоий. Наводир уш-шабоб. Т.АТ. 10 жилдлик, 2-жилд. – Т., 2011; Аlisher Навоий. Маҳбуб

ул-қулуб. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Маҷолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброр. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011; Ўзбек тилининг изоҳли лугати. 5 жилдлик, 5-жилд. – Т., 2008; Навоий асарлари лугати; Фарҳанги забони тоҷики. Жилди 2; Ҳакимов М. Шарқ манбашуносилиги лугати. – Т., 2013; Ражабова Б. Навоий ижодида тарихий-ҳуқуқий атамалар // Ўзбек тили ва адабиёти. 2015. 4-сон.

Q.E., B.R.

QOZI IXTIYORIDDIN HASAN TURBATIY – Qozi G‘iyosiddin Turbatiyning o‘g‘li bo‘lib, oliy fazilatlar va yuqori bilimi bilan boshqa qozilardan ajralib turardi.

U yoshlik chog‘larida Zova viloyatidan Xuroson poytaxti Hirotga kelib, diniy bilimlarni o‘rganishga kirishgan. Qisqa muddatda bu sohadagi bilimlarni puxta egallab olganidan keyin, fatvo yozish, qozilik hukmi, mulk va to‘lov hujjatlarini chiqarish huquqini qo‘lga kiritgan. Kotiblik va shoirlik san‘atini ham yaxshi o‘zlashtirib olgan.

G‘olib xoqon (Boyqaro) podshohligi zamonining oxirlarida qozilik mansabiga erishgan.

O‘z qobiliyati va fazilatlarini b-n Sulton Husayn Boyqaroning e‘tiborini qozongan Q.I.H.T. Abulfath Muhammad Shayboniyxon Hirotni o‘z tasarrufiga olganidan keyin ham ana shu mansabda qolgan. Shayboniyxonning o‘limidan keyin esa o‘zi tug‘ilib o‘sgan yurtga qaytib, dehqonchilik bilan shug‘ullangan.

Q.I.H.T. hijriy-qamariy 920 (milodiy 1514)-y. kasallikka chalilib, olamdan o‘tgan va Turbat qishlog‘ida o‘z ota-bobolari maqbarasida dafn etilgan.

Q.I.H.T.ning chiroyli so‘z namunalarini yozuvchi qalami mahsullari jumlasidan bo‘lgan “Iqtibosot” (“Iqtiboslar”) va “Muxtor ul-ixtiyor” asarlari o‘sha zamon ilm ahli orasida mashhur bo‘lgan.

Uning Hirot jome masjidida N. tomonidan marmartoshdan yasatilgan minbarning qurilishi

sanasi to‘g‘risida yozgan quyidagi qit‘asi mashhurdir:

*Az himmati buzurge shud minbare mukammal,
K-az g‘oyati taraffu’ bar arsh sar kashida.
Hargiz kase nadida minbar ba sangi marmar,
Ta’rix shud hamon, k-o’ hargiz kase nadida.*

Tarj.: Ulug‘ning himmati tufayli mukammal bir minbar qurildi. O‘ta balandligidan Arshga bo‘y cho‘zgan edi. Haligacha hech kim marmardan yasalgan minbarni ko‘rmagandi. Uning qurilgan yili ham haligacha hech kim ko‘rmagan o‘sha narsa bo‘ldi.

Ushbu qit‘ada “haligacha hech kim ko‘rmagan o‘sha narsa” deganda, marmardan yasalgan minbar anglashilib, ushbu iboraning forschadagi asli رمرم گن سب ربمن “minbar ba sangi marmar”ni abjad hisobi asosida raqamlarga o‘girsak, 904 soni hosil bo‘ladi. Shundan ma‘lum bo‘ladiki, ushbu marmar minbar hijriy-qamariy 904-y. da, ya‘ni milodiy 1499-y. da qurilgan.

Ad.: Fiёсиддин ибн Хумомиддин Хондамир. Ҳабиб ус-сияр фи ахбори афрод ал-башар (Инсонлар қиссаларидан энг яхши таржимаи ҳоллар) 4-жилд // Устод Жалолиддин Хумоий наирга тайёрлаган // – Техрон, 1954.

K.R.

“QONI JUVONMARD ILA...” – “H.A.”ning 7-maqolotida qanoat va mehnat ulug‘langach, ifoda etilgan fikrlarga ilova sifatida keltirilgan 28 baytli hikoyat sarlavhasi ana shu so‘zlar bilan boshlanadi. Unda tasvirlanishicha, “Fors navohiyisi (o‘lkasi)din ikki rafiq Chin (Xitoy)ga qarab ravona bo‘ladilar. Ulardan biri o‘ta qanoatli, ikkinchisi o‘ta tamagir ekan. Ular safarlari davomida yo‘l o‘rtasida yarmi yer tagida, yarmi chiqib turgan toshdagi yozuvga duch kelibdilar:

*Kim kishi gar emgak o‘tin kuydurur,
Toshni yana yuzig‘a aylandurur.*

*Anda bitiklik durur afsonaye,
Kim bu navohiy aro vayronaye.*

*Borki, ostida turfa ganj,
Olg'ay oni har kishi ko'rsa bu ranj.*

*Har kishi bu ranjidan o'lsa yiroq,
Sabr-u qanoat boridin yaxshiroq.*

Bu so'zlarni o'qigan "tomi" (tamagir) ko'proq mol-davlat to'plashga shoshilib, qazishga tushib ketibdi. "Qoni" (qanoatli) yozuvning eng so'nggidagi nasihatlariga amal qilib, sabrni tanlabdi va yo'lida davom etibdi. U erta tongda bir shaharga yetib boribdi. Shahar ahli uni zo'r hurmat b-n qarshilabdilar. Bu yerda ajib bir odat bo'lib, mabodo shoh boqiy dunyoga rihlat qilsa, bu fojia xalqdan sir tutilib, tongda shaharga eng birinchi kirgan yo'lovchining boshiga toj kiydirib, qo'liga shohlik uzugini taqib, mulk-u mamlakat, xayli sipohga shoh qilib ko'tarishar ekan. O'sha rasm bo'yicha uni ham podshoh qilib ko'tarishadi.

Yaqin atrofdagi vayronaga ko'mib qo'yilgani toshga o'yib yozilgan, aytilgan joyda bor-yo'qligi mavhum, boz ustiga, birovning haqi bo'lgan boylikka aldanmagan jo'mardni qanoat mamlakatiga podshoh qiladi, uni shoir olqishlaydi, bu fazilatini elga o'rnak qilib ko'rsatadi. Hikoyat so'ngida N. o'ziga-o'zi tanbeh berib, birovdan uch pul tama' qilmaslikni, bor bo'lsa, boshqalarga bersang – bu karamlilik belgisi ekanini uqtiradi. Oson boylik topish ilinjida behuda mashaqqat chekkan "tomi"ni tamagirlik azobi xor-zor etganidan ogohlantiradi.

Ad.: Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброр. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

S.O'.

QOON (xoqon) – Chin hukmdorlarining unvoni, buyuk podshoh, imperator. N. "F.Sh."

dostonida shu ma'noda ko'p marotaba qo'llagan, m-n:

*Necha bo'lsa Xito mulkida Xoqon,
Solib biymi aning bag'ri aro qon.*

Ad.: Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. ТАТ. 10 жилдлик, 7-жилд. – Т., 2011.

B.R.

QORATOG' – tarixiy-geografik atama, tog' nomi. N. "F.Sh."ning XXII bobida Farhodning ajdar vodiysiga borganini va uni tor-mor qilib, ajdaho g'oridan Afrudun xazinasini topganini va barcha boyliklarni otasi hamda qo'shiniga hadya qilganini bayon qilgan. Shu bobda N. Qora tog'ni yodga oladi:

*Tushurdilar cherikni xurram-u shod,
Bo'lub ajdar g'amidin barcha ozod.*

*Ne xushdur ajdar olmak ranj birla,
Kishi qilmoq tana'um ganj birla.*

*Alar ul ajdahodin forig'ulbol,
Bo'lub ganji farog'at birla xushhol.*

*Quyosh Farhodi chun tortib sinon tez,
Qaro tog' ajdarig'a bo'ldi xunrez.*

Ad.: Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. ТАТ. 10 жилдлик, 7-жилд. – Т., 2011.

B.R.

QOSID – Xabarchi, xat tashuvchi, elchi, chopar, intiluvchi kabi ma'nolarni anglatuvchi so'z. N.ning lirik va nasriy asarlari matnida keng qo'llangan shaxs oti hamda badiiy obraz. Ulug' shoir "V." asarida shohning rasmiy chaqiruvi b-n Samarqanddan Hirotga qaytganligi haqidagi ma'lumotda qosid so'zini davlat yorlig'ini keltirgan Husayn Boyqaroning chopari, ya'ni zamondoshi sifatida qo'llagan: "Nogoh saltanat gulshanidin inoyat nasimi esa kirishti va xilofat borgohidin hidoyat qosidi

yetishti va davlat manshurin ilgimga berdi”. Shoir “F.Sh.” dostonida qosid badiiy obrazi-ni san’atkorona yaratgan va bu badiiy obraz Shirinning maqsad-u muddaolarini Sheruyaga yetkazgan elchi obrazidir. N. bu lirik lavhada qosid-maqosid shaklida betakror qofiya ham yaratgan:

*Borib Sheruyag‘a farxunda qosid,
Chu qildi arz bu yanglig‘ maqosid.*

Ad.: Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. ТАТ. 10 жилдлик, 7-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Вақфия. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

B.R.

QOSIM ALI MUSAVVIR – (XV–XVI asr) olim, fozil, mohir musavvir. Kamoliddin Behzodning shogirdi, u ustozlari b-n Hirotda Tabrizda yashagan, zamondoshlari uni “chehrakusho”, ya’ni “portret chizuvchi” deb ataganlar. Q.A.M. N. devonining bir qo‘lyozma nusxasiga ishlangan miniatyuralar mualliflaridan biri. Bu asar 1485-y.da kitobat qilingan bo‘lib, undagi ikki miniatyura Q.A.M.ga tegishli (Oksford shahridagi Budlian kutubxonasida saqlanmoqda). Yana bir miniatyura N. devonining boshqa qo‘lyozma nusxasida mavjud bo‘lib, AQSHning Metropolitan muzeyida saqlanmoqda. Bu miniatyuralarda oltin suvi yordamida go‘zal tabiat manzarasi aks ettirilgan.

Ad.: Хондамир, Равзат ус-сафо, ШКМ. инв.1716. 7-жилд; Усмонов О. Камолитдин Бехзод ва унинг наққошлик мактаби. – Т., 1977.

Muh.A.

QORABOG‘I ARRON – “S.I.” dostonida Doroni mag‘lub etib, unga qaram mamlakatlarni qo‘lga kiritgan Iskandarning qishlamoq u-n to‘xtagan oromgohi shunday nom b-n atalgan:

*Ki, chun qildi qishloq azmig‘a shoh,
Qorabog‘i Arronni oromgoh*

Ad.: Алишер Навоий. Садди Исқандарий. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011.

M.A.

QORAN – “F.Sh.” dostonida Farhodning ustozlaridan biri. U tosh-tarosh usta bo‘lgan. Dostonning XV bobida N. xoqonning vaziri Mulkoro afsonaviy Eram bog‘iga monand 4 qasr qurilishiga sarkor va me‘morlar tayin qilib, ish boshlab yuborgani, Farhodning esa hunarmandlar san‘atini tomosha qilib, tosh-tarosh Qoran ishidan hayratga tushib, uning san‘atini o‘rganish ishtiyoqida yongani bayon etiladi. Qoran Farhodga o‘zini shunday tanishtiradi:

*Otim Qoran, ishim xud oshkoro,
Qo‘lumda tesha-yu ollimda xoro.*

*Bukim so‘rdungki metin birla tesha,
Nechuk sinmay yo‘nar xoro hamesha?*

*Aning suv bermagida holati bor
Ki, andin aylamasbiz elga ixbor.*

*Su bersa o‘yla afzorig‘a ustod,
Yuz il xoro demaykim, yo‘nsa po‘lod.*

XVI bobda esa Farhodning Qorandan tosh-yo‘narlik, Moniydan naqqoshlikni, boshqa hunar va san‘atlarni butun nozikliklari bilan o‘rgangan haqida bahs yuritiladi. Farhod Arman yurtida Qorandan o‘rgangan barcha ilmlarini ishga solib, hammani hayratga soladi. Arman xalqini suv muammosidan qutqarib, ham millat, ham Shirinning muhabbatini qozonadi:

*Aningdek qildi xoro yo‘nmog‘in vird
Ki, yuz Qoran qoshida bo‘ldi shogird.*

Farhod vafoti oldidan qarindosh-u aziz birodarlari qatori Qoranni ham yodga oladi:

*Yana Qorang'a ham mendin salom ayt,
Nekim payg'om qilg'umdur, tamom ayt!..*

*Ad.: Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин.
ТАТ. 10 жилдлик, 7-жилд. – Т., 2011.*

Z.R.

QORAXON – “S.I.” dostonidagi personaj. Doroning o‘ziga qaram o‘lkalardan Iskandarga qarshi urushga tayyorgarlik ko‘rish maqsadida askarlar yig‘ish lavhasida Hind elidan kelgan lashkarboshinig nomi:

*Xito mulkidin Mangu-qoon kibi,
Yana Hind elidin Qoraxon kibi*

*Ad.: Алишер Навоий. Садди Искандарий.
ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011.*

M.A.

QORI MUHAMMADYUSUF KOTIB SHAHRISABZ VALADI MULLO MUHAMMAD – XIX asr ikkinchi yarmida yashagan shahrisabzlik mohir xattot, Buxoro xattotlik maktabi vakillaridan. N.ning “Terma devon”laridan birini ko‘chirgan. O‘zR FASHI Inv. № 4487. 403 v. Buxoroda 1243–1827- y.da buxoriy nasta’liq xatida kitobat bo‘lgan.

Ad.: Садр Зиё, Тазкират ул-хаттотин, ШҚМ, инв.1304; М. Ҳақимов, Алишер Навоий асарларини кўчирган хаттотлар. – Т., 1991; Собрание восточных рукописей академии наук Узбекистан. VII. – Т., 1964.

Muh.A.

QORUN – butun Sharq, jumladan, o‘zbek adabiyotida had-hisobsiz boylik sohibi va ayni zamonda, o‘ta xasis ramziga aylanib ketgan afsonaviy shaxs. U Bani Isroil xalqi orasida ilm-u fazilati ziyoda, juda xushsurat va Muso (a.s.) ning yaqin qarindoshlaridan bo‘lgan. Q.ni Muso (a.s.) tarbiyalaydi, o‘z davridagi barcha nodir va nozik ilmlarni uning ta’limi va ko‘magida egal-

laydi. Jumladan, kimyo fanini ham juda puxta o‘zlashtirib, boyib ketadi. N.ning yozishicha, xazinalarining kalitlari qirq xachirga yuk bo‘lardi. Bani Isroilning aksariyati unga bog‘lanib qolgan edilar. Muso (a.s.) Q.dan molining mingdan birini zakotga berishini so‘raydi. U rozi bo‘lmasdan, aksincha, Bayt ul-Muqaddasdagi Horun (a.s.)ga tegishli bo‘lgan “Sandiq ush-shahoda”ni talab qiladi. Muso (a.s.) “senga shuncha dov-u das-ka berilganidek, bular ham Allohning izni bilan unga berilgan”, deya rad javobini beradi. O‘rtalarida adovat paydo bo‘ladi. Q. bir ayolni Muso (a.s.)ga qarshi yollaydi. Unga ko‘p mol berib, Muso (a.s.) xaloyiqqa va’z va nasihat qilayotganda, o‘rnidan turib, “men bilan zino qildi”, – deb tuhmat qilishni va uni zinokor hukmi bilan Isroil xalqiga topshirib, jazolatilishni istaydi.

Payti kelib, ayol o‘rnidan turib, tuhmat qilaman, deb turganda Alloh uni rost so‘zlatadi va Q.ning nayranglarini aytib beradi. Qorun uzr so‘rab, Muso (a.s.)ga iymon keltiradi. Muso (a.s.) Q.ning ishidan g‘azablanib, Haqqa iltijo qilib turganda, Jabroil (a.s.): “Biz yerni senga bo‘y-sundirdik, Q.ni nima qilsang ixtiyoring”, – degan Haqning hukmini keltiradi. Muso (a.s.) g‘olib bo‘lganini biladi va “Qorunni tanlagan unga ergashsin, meni ixtiyor qilgan, menga ergashsin”, – deya xitob qiladi. Odamlar Muso (a.s.)ga ergashdilar. Shunda Muso (a.s.) yerga Qorunni yutishni buyuradi. Yer uni oshig‘igacha yutadi. Q. Muso (a.s.)ni sehrgarlikda ayblaydi. Muso (a.s.) yana yerga yutishni buyuradi. Q.ni tizzasigacha yutadi. U vahimada qolib, najot so‘raydi. Muso (a.s.) qabul qilmasdan yerga amr etaveradi va yer uni quyiroq tortaveradi, oxiri yer uni to‘liq yutib yuboradi. G‘oyibdan ovoz keladi: “Ey Muso, Qorun sendan yetmish marta iymon so‘radi va topmadi. Bir marta bizdan so‘raganda qabul qilardik”. Muso (a.s.): “Men ham sendan iymon so‘rashini kutgandim, nachora, taqdir qilmagan ekansan”, – deb javob beradi. Bu voqealardan keyin odamlar Muso (a.s.) Q.ni moli u-n o‘ldirdi, degan gumonga boradilar. Muso (a.s.) ga mol kerak emasdi, duo qiladi, barcha boyliklarni yer

yutadi. N. “T.A.H.” asarida “Qorun qissasi”ni keltiradi. Diniy ruhda bu rivoyatda bayon etilishicha, Q. kelishgan, xushbichim va fozil kishi bo‘lgan, avvalida ilm-u fanda, ayniqsa, kimyo sohasida jiddiy yutuqlarga erishgan, natijada, katta boylik to‘play olgan, “Va aning mol va tammuli (zeb-u ziynatlari) Ul yerga yettikim, – deb yozadi Navoiy – xazoyin va kunuz (xazinalar va yerga ko‘milgan boyliklar)ning kalitlarini qirq xachir ko‘tarur erdi”. O‘sha rivoyatga ko‘ra, Qorun haddan tashqari xasis va ziqna bo‘lganligi, firibgarligi va g‘ururga berilganligi u-n qattiq jazoga muhtalo bo‘ladi – uning o‘zini va hamma boyliklarini yer yutib yuboradi.

N. she‘rlarida Q. xasis boy timsoli. Sehrjodu va turli yo‘llar bilan topgan xazinasini esa foydasiz va beqadr boylikning ramziga aylanib ketgan. Qorun o‘limi ham fojiali, ham ibratli. N. Q. voqeasini talmeh sifatida keltiradi. Bu orqali xasislik va ochko‘zlikni qoralaydi. Mol-dunyo zarur paytda sarflanmasa, kishining ehtiyojlariga asqotmasa, foydasi yo‘qligini eslatib o‘tadi. N. birgina “G‘.S.” devonida Q. nomini sakkiz marta tilga oladi. Xasislik ramziga aylangan Qorun timsoli orqali behuda o‘tgan uzoq umrning ham, kishi hayoti va osoyishtaligi u-n asqotmagan mol-dunyoning ham foydasiz ekanligini eslatib o‘tadi.

*Moldin umrungg‘a osoyish agar yetmas ne sud,
Nuh umrin hosil etsang, ganji*

Qorun qozg‘anib?

Shu devondan o‘rin olgan yana bir g‘azalda Q. Hotam, Jamshid, Afridunlar sirasida tilga olinadi. Hayotning o‘tkinchi ekanligiga dalil sifatida katta boylik va sha‘n-u shavkat sohiblari bo‘lmish bu shaxslarning ham dunyodan o‘tganlari ta‘kidlanadi, bas, shunday ekan, berilgan umrdan iloji va imkoni boricha yaxshilik yo‘lida foydalanishga da‘vat etiladi:

*Qani Hotam, qani Qorun, qani Jamshid-u Afridun?!
Bas, ehson qil sanga gardundin adno e‘tibor
o‘lg‘och!*

Ad.: Алишер Навоий. Фаройиб ус-сигар. ТАТ. 10 жилдлик, 1-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Тарихи анбиё ва ҳукамо. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Ислоҳ. Энциклопедия. – Т., 2004; Носируддин Бурҳониддин Рабғузӣ. Қисаси Рабғузӣ. 2 жилдлик, 2-жилд. – Т., 1991; Қуръон қиссалари // Пайғамбар қиссаси. – Т., 2013; Пайғамбарлар тарихи (Исломият тарихи). – Т., 2014.

A.A., S.R.

QORUN GANJI – Muso (a.s.)ning amakivachchasi Qorunning afsonaviy xazinasini. Qissa-yu rivoyatlarga qaraganda, Qorunning 440 ming xalta oltin-kumushi bo‘lgan. U go‘yo o‘zining aqli-yu uddaburonligi va kimyogarligi orqasida shunday boyib ketgan emish. Aslida ulumi g‘ariba va fununi ajibani Alloh taolo Muso (a.s.)ga bergan bo‘lib, u mazkur ilmlardan kimyoni imkoni yetgani qadar Qorunga o‘rgatadi. N.ning yozishiga ko‘ra, Qorun sehrgarlik ilmiga qiziqib, u b-n shunchalik qattiq mashg‘ul bo‘ladiki, mol-u dunyosi yer-u ko‘kka sig‘may, xazinalarining kalitlarini 40 ta xachir ko‘tarib yurar edi. Lekin u qancha boy bo‘lsa, shuncha baxil bo‘lgan. Oxir-oqibat Muso (a.s.)ning duoyibadiga uchrab, Qorunni butun xazinasini b-n birga yer yutadi. Q.G. – Sharq adabiyotida boylik, baxillik, kibru g‘urur, hirsu havas, mol-u dunyo ramzi bo‘lib keladi. Bu majoziy obrazdan N. ham o‘z asarlarida keng foydalangan. M-n:

*Chu ko‘mdung yerga, Qorun ganji hukmi tutti,
ey mun‘im,*

*Tutaykim naqd ila bo‘ldi xizonang ganji
Qorundek.*

*Podshohekim, qanoat maxzanin istar, erur
Bir gadodekkim, xayoli ganji Qorun soridur.*

“G.Q.” N. ijodida cheksiz mol-dunyo timsoliga aylanib ketgan. Insonlar tabiatini yaxshi bilgan, hayotni sinchkovlik bilan kuzatgan shoir

bir qit'asida mazkur iborani ishlatadi. Tavakkul qilmasdan, podsholardan boylik tama qilib, ular oldida yaltoqlanib xizmat qiladigan kishi oqibat bir tovoq oshga qul bo'ladi xolos, deydi:

*Tavakkulni ulkim qo'yub, xotirig'a
Tushar shoh ollinda qulluq havosi.*

*Nasibi aning bir ayoq osh erur bas,
Agar ganji Qorun erur muddaosi.*

*Biravkim, bo'lur bir ayoq osh uchun qul,
Yuziga keraktur qazonning qarosi.*

Ad.: Алишер Навоий. Фаройиб ус-сигар. ТАТ. 10 жилдлик, 1-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Фавойид ул-кибар. ТАТ. 10 жилдлик, 4-жилд. – Т., 2011.

E.O., S.R.

QOSIM ALI CHEHRAKUSHO (XV asr 2-yarmi – XVI asr 1-yarmi) – musavvir, xattot. Kamoliddin Behzodning shogirdi. N. kutubxonasiida musavvirlikdan tahsil olib, uning tarbiyasi va rahnamoligida zamonasining yetuk musavviri, naqqoshlar ustodi darajasiga ko'tarilgan. 1510-y. Shoh Ismoil Safaviy Hirotni bosib olgach, Seyistonga ketib, mudarrislik qiladi. 1522-y. Behzod Tabrizda shoh kutubxonasining kitobdori etib tayinlanganidan keyin Q.A.Ch. ham uning huzuriga boradi.

U 1480–1485-yy.da N.ning shahzoda Chuchuk Mirzo b-n tik turib suhbatlashayotgan holatdagi suratini chizgan. Unda shoirning 40-45 yoshlardagi siymosi aks ettirilgan. Has-saga suyanib turgan bo'lsa-da, qaddini tik tutib turibdi. Boshida did b-n o'ralgan salla. Yoqasiz oq ko'ylak ustidan uzun ko'k kam-zul va uning ustidan jigarrang chakmon yoki qabo kiygan.

Suratning ustki qismiga “Surati dilpazir Mirzo Chuchuk bo Amir beshibhu nazir Nizomid-din Alisher”, pastiga esa “Amali al-faqir Ali” deb yozib qo'yilgan. Surat Turkiyaning Istan-

bul shahridagi To'pqopu muzeyida saqlanadi. U “Guliston” jurnalida e'lon qilingan.

Ad.: Норқулов Н. Темурийлар даври маданияти тарихидан лавҳалар. – Хоразм, 1996; Хондамир. Хулосат ул-ахбор // Навоий замондошлари хотирасида. – Т., 1985; Абдуқодиров А. Амир Алишер Навоий. – Хўжанд, 2013.

E.O.

QOSIM ANVOR – (taxallusi; to'liq ismi: Amir Sayid Qosim Anvor Tabriziy, 1355, Tabriz – 1433, Jom) – mutasavvif shoir. Temuriylar davridagi tasavvufning yirik namoyandalaridan bo'lgan, yoshligidan Shayx Sadriddin Ardabiliyga murid tushib, “sufiya odob va tariqin andin takmil qilib, shayx ishorati bila Xurosong'a keldilar va oz vaqtda xaloyiq Mir xizmatig'a firifta bo'lub, g'avg'o qila boshladilar. Podshohi zamon Mirga ixroj hukmi qildi. Balx va Samarqand sari borib, muddate bo'lub, yana dor us-saltanat azimati qildilar, yana Chig'atoy mirzodalari, balki ulus ozodalari murid bo'lib, hujum qila boshladilar. Ravishlari pok erdi va nafasleri otashnok. El bag'oyat alar nazmlarig'a moyil va she'rlarin o'qumoq va bitimakka rog'ib bo'ldilar. Har oyi-nakim, devon jam' qilurga bu amr bois bo'ldi va “Anis ul-oshiqin” otlig' muxtasarroq masnaviy ham nazm qildilar va tarje dag'i dedilar”. Arab va fors tillaridan tashqari, yunon va turkiy tilni ham bilganligi va ularda she'rlar yozganligi naql qilinadi. N.ning ma'lumot berishicha, uning tariqatdagi maqomi she'riyatdagi darajasidan baland bo'lgan. “Alarning rutbasi shoirliq poyasidan yuqoriroqdur va valoyat ahli zumrasida vasfdin toshqariroq, ammo chun haqoyiq va maorif adosida nazm libosi dilpazirroqdir uchun iltifot qilur ekandurlar, tayammun jihatidan bu muxtasarni alarning sharif ismlari bila ibtido qilildi”. Asli ozarbayjonlik bo'lib, ustozi Ardabiliyning da'vati bilan avval Jilonga borgan, so'ng Xurosonga kelgan. Asosan Hirotda yashab, keyin hurufiylikda ayblanib, Samarqandga surgun qilingan.

Bir muddat Balx va Samarqandda bo‘lib, yana Hirotda qaytgan. Umrining oxiri Jom viloyatida o‘tgan. Uning va‘zlari va she‘rlari Hirotda nihoyatda mashhur bo‘lgan. Yosh Alisher o‘qigan va yod olgan ilk she‘rlar ham Qosim Anvor qalamiga mansub edi. M-n:

*Rindem-u oshiqem-u jahonso‘z-u joma chok,
Bo davlati g‘ami tu zi fikri jahon chi bok, –*

baytini uch yoshli Alisher yod aytib, hammani qoyil qoldirgani ma‘lum. “Bu faqir avval nazmekim, o‘rganibmen, bu so‘nggi matla‘dur. Hamono uch yosh bila to‘rt yoshning orasida erdim, azizlar o‘qumoq taklifi qilib, ba‘zi hayrat izhor qilurlar erdi”.

Xo‘ja Ahror yoshlik ayyomidan Q.A. huzurida ko‘p bo‘lib, uning iltifotiga sazovor bo‘lgan. U ham Samarqandga kelib, bir necha marta Xo‘ja Ahror suhbatida bo‘lgan.

Q.A.ning Eronda Said Nafisiy tomonidan chop etilgan kulliyoti shayx-shoirning g‘azal, tarje‘band, marsiya, qit‘a, ruboiy, masnaviy janrlaridagi she‘rlari, “Amir Temurni ko‘rish voqeasi bayoni” manzumasini, “Sad maqom dar istilohoti so‘fiya” (“Tasavvuf istilohlaridagi yuz maqom”), “Anis ul-orifin” (“Oriflar do‘sti”) masnaviylari, “Risolayi savolu javob” (“Savol va javob risolasi”), “Risolayi dar bayoni ilm” (“Ilm bayoni haqida risola”) risolalari va turkiy muammolarini o‘z ichiga oladi.

Ad.: Alisher Navoiy. Majolis un-nafois. TAT.10 jildlik, 9-jild. – T., 2011; Davlatshox Samarqandiy. Shoirlar b‘stoni. – T.,1981; Abdura‘mon Jomiy. Na‘fahot ul-uns // Osor. Dar 8-jild. Jild 8. – Dushanbe, 1990; ‘Urinboev A., ‘Hasaniy M. Navoiy zamondoilari maktablarida. – T., 1990; Bujuk siymolar, allomalari. 2-kitob. – T., 1996; Norqulov N. Temuriylar davri madaniyati tarixidan lav‘alar. – Xorazm, 1996; Sharafiddin Ro‘qimiy. Tarixi tomm. – T., 1998; Kulliyoti Qosim Anvor. Bo tas‘ehu

mu‘qobilavu mu‘qaddimai Sa‘id Na‘fisi. – Texron, 1959; Qosim Anvor. Ruboiylar // Donishmandlar tux‘fasi. – T., 2009.

E.O.

QOSH – yor go‘zalligini namoyon etuvchi asosiy belgilardandir. Ma‘shuqa tasvirida Q. alohida o‘rin tutadi. Shu sababdan Q.ning ham adabiyotda timsoliy tushunchalari mavjud. Q. deganda ilohiy va moddiy olam chegarasi ham ko‘zda tutiladi. Tuklari kasratni, ularning jam holati esa vahdatni anglatadi. Payvastaligi – Alloh va olamning yagonaligi, qayrilmaligi – so‘fiy dilidagi nafs va kibrni, uzun va qalinligi – Haq yo‘lining uzun va murakkabligini bildiradi.

Tasavvuf lug‘atlarida Q. shunday izohlanadi: “Solikdagi xatolar sababli darajasining tushishi hamda e‘tibordan qolishidir”. S.Uludog‘ ham, “... qosh solik darajasining pasayishi, Zoti kibriyoning yashirinishidir. Bundan tashqari, borliq olamining ziyanatlanishi sababiga ham qosh deyiladi” ma‘nosida izohlaydi. Umuman, Q. tasavvuf she‘riyatida rang-barang talqin qilinadi: 1) moddiy va ilohiy olam o‘rtasidagi chegara; 2) Alloh bilan dunyo o‘rtasidagi masofa; 3) har qanday to‘siq, g‘ov; 4) rang-baranglik; 5) orzu-umid.

Inson, darhaqiqat, ahsani taqvimdir. Uning go‘zal yaratilishida Q.ning ham o‘ziga xos jozibasi bor. Bu hol ijodkorlar nazaridan chetda qolmagan. N. g‘azallarining aksariyatida Q. ko‘z timsoli b-n yonma-yon kelgan:

*Yo‘qki, ul ko‘z qoradur husnung aro,
ey qorako‘z,
Kim qoshing dag‘i erur asru qaro, ey qorako‘z.*

“F.K.”da quyidagi bayt mavjud:

*Zohido, rasvolig‘im ta‘n aylading, jahd aylakim,
Bo‘limg‘aysen ul ko‘z-u, qoshi qarog‘a mubtalo.*

Mazkur baytda ko‘z va Q. go‘zalligiga maf-tunlik, zohirparastlikka ishora qilmoqda. Zohidning maslagi jannat va ko‘zi-yu qoshi qaro hurlar,

ammo chin oshiqlar Haq va haqiqatga talpinadi. N.da fikrlar ayni bo‘lgan o‘rinlar bo‘lsa-da, ifodada har doim yangilik hamda mukammallikka intilgan.

*Navoiyning bu namozi ne nav' ekin, yo Rab,
Ki sajda vaqti ko'ziga ul egma qosh ko'runur.*

Egma Q. yanayam sehrlovchidir. Shoir shu bois tasvirda qoshning sifatlovchisini hamisha yangilaydi. Q. bilan bog‘liq baytlar orasida uning yangi oyga qiyosi ham e‘tiborga loyiq:

*Yangi oy botti, nargis itti, barbod o'ldi
sarov-u gul,
Taololloh, ne qosh-u ko'z ekin, yo Rab,
ne qadd-u yuz.*

Yangi oy – qosh, nargis – ko‘z, sarv – qad, gul esa – yuz, chehra, ko‘rinadiki, laff-u nashr badiiy san‘ati va tashbih san‘ati birgalikda ishlatilgan. Yangi oy – qosh, nargis – ko‘z aslida istiora san‘atining bag‘oyat go‘zal namunasi sifatida ta‘sirlidir. Ma‘shuqa qoshining, asosan, qosh va ko‘z, shuningdek, yangi oy, goh-gohida yo – yoy – kamon ifoda topgan baytlar e‘tiborli. Bilamizki, Q., aksariyat hollarda, mehrobga tashbih qilinadi. Zohidlar masjididagi mehrobga sajda qilishsa, so‘fiylar mayxonada yorning qayrilma qoshiga yukinishadi. N. qator g‘azallarida Q. va mehrobning shakliy o‘xshashligidan foydalalanib, ularni bir-biriga tashbeh etadi. Ayni paytda, o‘zaro zid qo‘yib, Q.ning mehrobdan ustunligiga qayta-qayta urg‘u beradi:

*Sajda qilmoq ne tafovut Ka'ba yoxud butqakim,
Qoshi mehrobi, qayon qilsam sujud, o' trudadur.*

Q.ni mehrobdan tashqari hilolga arabcha oy, yangi oy, uch kunlik oy, yangi chiqqan oyga o‘xshatishgan. Uning egikligi Q.ga o‘xshashligi bois aynan shu tashbih mumtoz adabiyotda an‘ana tusini olgan. Hilol tashbihi atigi o‘n bir o‘rinda: “G‘.S.” va “B.V.”da birgina, “N.Sh.”da va “F.K.”da to‘rt o‘rinda mavjud:

*Ne qosh-u yuzdurur sanga, ey sun'i loyuzol,
Bir oy boshida ko'rmadi hech kim ikki hilol .*

Q.ning qavs (yoy, kamon, kamalak)ga o‘xshatilishi ham mavjud hodisa. Ammo N. g‘azallarida bu xil hodisa atigi to‘rt o‘rinda ekanligi kuzatiladi. Devonlardan “G‘.S.” va “F.K.”ning ikki o‘rnida qavs va Q. timsoli tayin etildi:

*Qosh-u yuzungni munajjim chunki ko'rdi beniqob,
Dedi: ko'rkim qavs burjidin tug'uptur oftob.*

Ilk baytda “qavs burji” (qavs burji o‘n ikki burjning to‘qqizinchisi) nishonga olinmoqda, ana shu burjdagi oftob (quyosh) yangidan tug‘ilibdi. Bunga javob baytning birinchi misrasida aniq berilgan, aytilishicha, munajjim (yulduzshunos) ma‘shuqa “qosh-u yuzi”ni ochiq, niqob-siz ko‘rib, shu xil xulosaga keladi. Ochig‘i ma‘shuqa Q.i qavsga, uning yuzi oftobga o‘xshatilib, ayni shu hodisa qavs burjida sodir bo‘lgani uqtilrilmqda.

*Qatra sulardur ko'ngul o'tig'a taskin bergali,
Kim ul oy yog'durdi qoshi qavsidin paykon emas.*

Shuningdek, qavs, ya‘ni yoy, kamon, kamalak, o‘n ikki burjdan biri ko‘pincha qavsi quzax, o‘q-yoy, yoy-kamalak ma‘nosida keladi. Shuningdek, Q. – mushkin (qoralik), mushk rangli, mushk hidli ma‘nolarini anglatib, (mujgon) kiprik b-n yonma-yon ifoda etiladi. Q. harfiy san‘atda “Nun” ن bilan beriladi.

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жылдлик, 1-4-жилдлар. – Т., 2011; Миръоти уишиоқ // Бертельс Е.Э. Суфизм и суфийская литература. – М., 1965; Саажжодий С.Ж. Фарҳанги истилоҳот ва таъбироти ирфоний. – Техрон (1379 (х.-ш.)); Абдуллаев А. Тасаввуф ва унинг намояндalари. – Т., 2009; Абдуқодиров А. Тасаввуф истилоҳларининг қисқача изоҳли лугати. 2-китоб. – Хўжанд, 2002.

Sh.N.

QUBOD (Kavad 1) (488–531) – Sosoniy hukmdor. No‘shiravoni Odil (Anushervon)ning otasi. 488–496 va 496–531-yy.da taxtda o‘tirgan. Q.ning yoshligi turklar orasida o‘tgan. Chunki uning otasi Feruz binni Yazdijurd eftaliy turklari b-n urushda yengilib, ularga tovon to‘lashga majbur bo‘lgan, lekin tovon pulining zo‘rg‘a yarmini to‘lashga qurbi yetgan va qolgan yarmi evaziga o‘g‘li Q.ni garov sifatida topshirgan. Feruz vafotidan keyin Yalosh (Vologes) shoh bo‘lgan. Lekin u faqat to‘rt yil taxtda o‘tirgan. Undan so‘ng Q. hukmdor bo‘lgan. Buning davrida Mazdak maydonga chiqqan va o‘z ta‘limotini tarqata boshlagan. Q. ham bu ta‘limotni qabul qilgan. Bundan norozi bo‘lgan a‘yonlar uni taxtdan ag‘darganlar (496). Q. eftaliylar xoniga yordam so‘rab borgan, uning qiziga uylangan va xoqonning ko‘magi yordamida ikkinchi marta taxtga o‘tirgan. Ikkinchi shohligi davrida Q. tashqi siyosatni o‘zgartirgan va eftaliy turklari b-n itifoq tuzib, Vizantiyaga qarshi urushgan. Urush 560-y. da Q.ning g‘alabasi b-n tugagan. Shuningdek, Q. ikkinchi shohlik davrida endi mazdakiylarga qarshi siyosat olib borgan va 529-y.da ular qirg‘in qililib, harakat bostirilgan. Q. 530-y. vafot etgan.

N. “T.M.A.” asarida boshqa shohlar qatorida Q. haqida ham ma‘lumot beradi. N. ham uning Feruz binni Yazdijurd o‘g‘li ekanligini, Yaloshdan so‘ng taxtga o‘tirganini qayd etadi. Lekin “T.M.A.”da Yalosh Feruzning o‘g‘li deyilgan. Eron tarixiga bag‘ishlangan tadqiqotlarda esa Yalosh Feruzning ukasi deb ko‘rsatiladi. N. Q.ning turk xoqoniga garov sifatida topshirilgani haqida hech narsa demaydi. Aftidan, bu fakt unga ma‘lum bo‘lmagan. Q.ning dastlab Mazdak ta‘limotini qabul qilgani N. ham tasdiqlaydi va aynan shu tufayli u toj-taxtidan ayrilganligini to‘g‘ri qayd qiladi. Q.ning turklardan ko‘mak olib, yana hokimiyatni o‘z qo‘liga olgani ham “T.M.A.”da bayon qilingan. Shuningdek, N. uning Rumga (Vizantiyaga) qarshi urushgani va g‘alaba qilganini ham aytib o‘tadi. Q.ning podshohlik muddatini N. 63 yoki 64 yil deb ko‘rsatadi. Eron tarixiga oid ishlardagi ma‘lumotlarga ko‘ra esa, u birinchi

marta 488-y.dan 496-y.gacha sakkiz yil, ikkinchi marta 497-y.dan 531-y.gacha 34 yil, jami bo‘lib 42 yil hukmronlik qilgan.

Q. nomi N.ning boshqa asarlarida ham tilga olingan. Jumladan, “S.I.” dostonining 14-bobida N. u haqda shunday yozgan:

*Qubod ibni Feruz ham tuzdi bazm,
Bu koх ichra, lekin qo‘yub qildi azm.*

N. lirikasida bu nom umumlashma obraz sifatida, hukmdorlik, kuch-qudrat, hashamat ramzi o‘laroq qo‘llanilgan:

*Ey Navoiy, g‘am yema, boshingg‘a bo‘lsun
mustadom,
Ulki, bordur vorisi taxti Jam-u toji Qubod.*

Yoki:

*Ne sud, bo‘lsa amal nomasi qora, gar xud
Oting nishon uza Jamshid yo Qubod etting?*

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар. – Т., 2011; Алишер Навоий. Тарихи мулуки Ажам. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. СаДДи Искандарий. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Пигулевская Н.В., Якубовский А.Ю., Петрушевский И.П., Строева Л.В., Беленицкий Л.М. История Ирана с древнейших времен до конца 18 века. Изд., Л., – 1958.

Q.E.

QUVNOQOV Jonibek (1941–1990, Jizzax) – shoir, tarjimon. Xo‘jand DPI (hozir XDD)ning Tarix-filologiya fakultetini tugatgan (1963).

1961-y.dan she‘rlari matbuotda bosila boshlagan. “Qarz” (1973), “Arzi dil” (1977), “Iftixor” (1982), “Rohho” (“Yo‘llar”) (1987), “Zango‘la” (1990), “Yurak to‘lqinlari” (1977) she‘riy to‘plamlari chop etilgan.

1990-y.da N.ning “L.M.” dostonini tojik tili-ga o‘girgan.

Ad.: Писатели Узбекистана. – Т., 1984; Энциклопедияи адабиёт ва санъати тожик. Жилд 3. – Душанбе, 2004.

E.O.

QUDRATULLAYEV Hasan Samadovich – (1941, Samarqand – 2018, Toshkent.) – adabiyotshunos, f.f.d-ri (2000), prof. (2004), Bobur xalqaro mukofoti sohibi (2008). Q.H.S. dastlab N. hayoti va ijodiy merosi xususida “Alisher Navoiy: yozuvchi mehnati va mahorati” mavzusida nomzodlik dissertatsiyasini muvaffaqiyatli himoya qilgan (1983). Q.H.S. mazkur ilmiy ishi asosida “Navoiyning estetik olami” nomli kitob yozgan (1991). Mazkur kitobda u, birinchidan, N.ning adabiy-tanqidiy qarashlari ham badiiy, ham “M.N.”, “N.M.”, “M.L.”, “T.A.H.” kabi ilmiy asarlarida o‘z ifodasini topganligiga diqqat qaratgan, ikkinchidan, ushbu masala tarixini yoritish maqsadida o‘zbek va rus olimlari o‘rgangan xususida ham batafsil to‘xtalgan, uchinchidan, N.ni birinchi o‘zbek adabiyotshunos olimi sifatida yuksak baholagan, to‘rtinchidan, badiiy mahorat masalasi N. qarashlarida asosiy o‘rin tutsa-da, biroq daho shoirning estetik olami badiiy ijodi kabi cheksiz ekani va ulug‘ mutafakkirning salohiyat va tafakkur qudratini belgilovchi buyuk xizmatlari yetarli darajada o‘rganilmagani ham qayd etilgan. Q.H.S. keyingi ilmiy faoliyatini Xondamir, Zayniddin Vosifiy, Bobur, Mirza Haydar hayoti va ijodi, xususan, “Boburnoma” b-n bog‘liq tadqiqotlar tashkil qilsa-da. ularda ham Q.H.S. qiyosiy aspektida N. asarlariga murojaat qilganini ko‘rish mumkin.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Қудратуллаев Ҳ. Навоийнинг адабий-эстетик олами. – Т., 1991; Қудратуллаев Ҳ. “Бобурнома” ва “Тарихи Рашидий”да Навоий сиймоси. – Т.:

Ўзбекистон адабиёти ва санъати газетаси. 2001. 7-сон.

B.R.

QULMUHAMMAD UDIY (XV asr oxiri – XVI asr 1-yarmi) – bastakor, sozanda, musiqashunos. Afg‘onistonning Shibirg‘on viloyatidan. Sozanda va xonandalikda Hirot mumtoz musiq maktabi an‘analarini davom ettirgan va rivojlantirgan. Bu san‘atkor Hirot madaniy markazining ham yirik arboblardan bo‘lgan. U g‘ijjak chalishda tengsiz bo‘lib, bu soz u-n “Foftazarb”, “Barafshon”, “Nim saqil” usullarida “Hijoz”, “Husayniy”, “Zango‘la” maqomlari tarkibida ko‘plab kuylar ijod qilgan. Xususan, ud asbobini yaxshi chalgani u-n Ustoz Q.U. nomi b-n dong taratgan. Boburning yozishicha, “G‘ijjakni ham xo‘b cholur edi. G‘ijjakka uch xil qil taqti. Ahli nag‘madin va ahli sozdin hech kim muncha ko‘p va xo‘b peshrav bog‘lag‘on emastur. Peshravdin o‘zga ishlarda muncha emastur”.

Vosifiyning yozishicha, Majduddin Muhammad N. sharafiga ziyofat uyushtirganda, Ustoz Q.U. ham qatnashgan. N. “Xam.m.”da Ustoz Q.U.ni kichikligida musiqiy bilimlarni puxta egallashi u-n Bu Alishoh degan davr allomasiga tavsiya qilganligini qayd etadi.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Хамсат ул-мутаҳаййирин. ТАТ. 10 жилдлик, 5-жилд. – Т., 2011; Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. – Т., 2002; Мирзо Ҳайдар. – Т., 2010; Энциклопедияи адабиёт ва санъати тожик. Жилд 3. – Душанбе, 2004.

E.O.

QULON – otsimonlar oilasiga mansub toq tuyoqli yovvoyi hayvon, yovvoyi eshak, tojliklar uni “go‘r” deb ataydilar. N., asosan, “X.”da Q.ga tez-tez murojaat etadi. M-n, “F.Sh.” dostonida Farhod Salosil qo‘rg‘onida asir ekan, qo‘l-oyoqlaridagi zanjirlardan osongina xalos bo‘lib,

ozodlikka chiqar, atrofni kezib, tog‘- Toshlardagi hayvonlar b-n “suhbat” qurarkan, Q.larni bo‘ynidan quchib, xayolan “yor” hasratidan yengillashmoqchi bo‘lardi:

*Qo‘lin aylab qulonlar bo‘yni bandi,
Yetib erkin debon ul oy kamandi.*

Q. vahshiy bo‘lsa-da, Farhodga bo‘ysunishi, bu bevosita Farhodning vahshiy hayvonlarni tasarruf etish quvvatiga ega ekanligini ham bildiradi. Bunday holat Farhodga xos bo‘lgan komillik belgilaridan biridir. Tasavvuf adabiyotidan bilimizki, avliyolar b-n bog‘liq bunday hodisalar ko‘p kuzatilgan.

Ayni shunga o‘xshash manzara N.ning “L.M.” dostonida ham kuzatiladi. Hijron azoblarida qolgan Majnun Laylining uyidagi it b-n suhbat qurib, uning jarohatlariga malham qo‘yadi. Avvallari ham sahroga chiqib ketib, turli-tuman vahshiy jonzoqlar b-n “dardlashgan” Majnunning o‘sha on sahrodagi kiyiklar yodiga tushadi va ular sari yo‘l oladi:

*O‘dig‘a chu kirdi vahshiyi dasht,
Qilmoq kiyik-u qulon bila gasht.*

N. ba‘zan Q. so‘zini “kiyik” lafzi b-n yonmayon tilga oladi:

*Kiyik erkin yururda rahnamoying,
Qulon erkin samandi bodpoying?*

Q. kalimasining badiiy ifodasi “S.S.” dostonida betakror adabiy shaklda namoyon bo‘lgan. Shoir mahbusidan ayri qolib, hijronda qonli yoshlar to‘kayotgan oshiqning ruhiy holatini tasvirlar ekan, sog‘inchdan nihoyatda o‘rtangan shoh Bahrom Diloromning jayron ko‘zlarini xayol etganida, ko‘ngil dashtida go‘yo yuzlab Q.lar yugurgandek bo‘ladi:

*Ko‘zining jayranin nazarda ko‘rub,
Ko‘ngli dashtida yuz qulon yugurub.*

Aslida, “S.S.” dostoni bosh qahramonining ismiga qo‘shib aytiluvchi sifatlash “Go‘r” – “qulon”, “yovvoyi eshak” mazmunlarini anglatib, dostonida Q. timsoli hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Bu so‘z Bahrom ismi b-n birga ishlatilishining sababi shundaki, shoh shu hayvon – Q. ovini juda sevgan. “Go‘r” Bahromning laqabiga aylangan. N.ning o‘zi “T.M.A.” asarida quyidagilarni bayon etadi: “Ani Bahrom Go‘r dedilar. Muning jihatini ba‘zi dedilar-kim, go‘rni shersayd qilg‘anda, aning o‘qi ikisidin o‘tub, yerga tegdi. Ba‘zi debturlarkim, go‘r ovig‘a ko‘p moyil erdi”. Bundan ma‘lum bo‘ladiki, doston bosh qahramonining prototipi Eron shohlari-ning 4-tabaqasi – sasoniy podshohlardan Bahrom binni Yazdijirdir. N. “S.I.” dostonining 54-bobida yana Bahrom Go‘rni eslab, u b-n aloqador hikoyat keltiradi. Unga ko‘ra, ovga otlangan Bahrom Q.ni quvlab ketarkan, sipohidan ajralib qoladi:

*Erur naqlkim, shoh Bahromi Go‘r,
Magar sayd uchun surdi bir kun sutur.*

*Ul ov ichra tushti sipahdin yiroq,
Ani bir qulon soldi eldin qiroq.*

Yoki mazkur dostonida Doroning chavgon va to‘p yuborganidan g‘oyat g‘azablangan Iskandarning jangga otlangandagi shiddatini o‘ljasi (qulon) ortidan na‘ra tortib, yugurgan sherga o‘xshatadi.

*Qilib xaylin a‘dog‘a andoq daler
Ki, bo‘lg‘ay qulon qasdida narra sher.*

N. har bir so‘zni o‘rnida va barcha nozik ma‘nolari b-n qo‘llashda cheksiz poetik mahorat ko‘rsatgan.

Ad.: Алишер Навоий. Хамса. ТАТ. 10 жилдлик, 6-8-жилдлар. – Т., 2011; Алишер Навоий. Тарихи мулуки Ажам. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Навоий асарлари лугати. Тузувчилар: П.Шамсиев, С.Иброҳимова. – Т., 1972.

QUR'ON VA NAVOIY – Qur'on (ar. o'qimoq, qiroat qilmoq) oxirzamon payg'ambari Muhammad (s.a.v.)ga yigirma uch yil davomida insonlarning holatlariga qarab turli paytda, turli sharoitda farishta Jabroil (a.s.) vositasida tushirilgan.

Islom tarixiga oid manbalarda keltirilishi-cha, Qur'on nozil bo'lishi mil. 610-y. boshlangan. Bu jarayon Makkada 13 yil, Madinada 10 yil, hammasi bo'lib, 23 yil davom etgan. Qur'on vahiy orqali Muhammad (s.a.v.)ga 610–632-yy. davomida nozil qilingan Allohning kalomi (Kalomulloh)dir. Islom olamida Qur'on “mushaf” deb ham atalgan. Ulamolar Qur'onning 30 xil nom va sifatlarini sanab o'tganlar. Jumladan, “Kitob” (yozuv), “Furqon” (haq bilan botilning orasini ayiruvchi), “Zikr” (eslatma), “Tanzil” (nozil qilingan) kabi nomlar bilan atalib, “Nur” (yorug'lik), “Hudo” (hidoyat), “Muborak” (barakotli), “Mubin” (ochiq-ravshan), “Bushro” (xushxabar), “Aziz” (e'zozlanuvchi), “Majid” (ulug'), “Bashir” (bashorat beruvchi), “Nazir” (ogohlantiruvchi) kabi so'zlar b-n sifatlangan. Muhammad (s.a.v.) Qur'on oyatlarini Jabroil farishtadan qabul qilar, boshqa musulmonlar u kishidan eshitib, yodlab olardilar. Yozishni biladigan odamlar tomonidan xurmoning po'stlog'i, yapaloq tosh, katta suyak, teri va shunga o'xshash narsalarga Qur'onni yozib borganlar. Keyinchalik bu ilohiy kitob islom ummatining xalifalari Abu Bakr, Umar, Usmon, Ali va sahobalardan Zayd ibn Sobit, Ubay ibn Ka'b kabilardan yaxlit kitob holiga keltirilgan. Bugungi kunga qadar bu muqaddas kitob musulmonlar hayotida, ularning diniy-e'tiqodiy, hayot tarzida o'ziga xos dasturul amal bo'lib kelmoqda.

Qur'on musulmon Sharq adabiyotining rivojiga ham sezilarli ta'sir ko'rsatgan. Ijod ahli biror diniy masala, tasavvufiy maslak, odamlar o'rta-sidagi muomala madaniyati kabilarni qalamga olganda, Qur'on oyatlari yoki oyat mazmunini iqtibos sifatida keltirib, o'z g'oyasini tahlil va tashviq qilishgan. M-n, Ahmad Yassaviy “Devoni hikmat”ini munajat b-n yakunlar ekan, hikmatlarining “Ma'noyi Qur'on”dan iborat ekanligini alohida ta'kidlaydi:

*Mani hikmatlarim olamda doston,
O'qib, uqsang hama ma'noyi Qur'on...*

N. ijodini ham Qur'on ta'sirisiz tasavvur etib bo'lmaydi. N. o'z asarlarida mavzuga tegishli bo'lgan Qur'on oyatlarini to'g'ridan to'g'ri yoki bir parchasini iqtibos qilib keltiradi. Qur'on da nomlari qayd etilgan Nuh, Dovud, Sulaymon, Yusuf, Muso, Iso (a.s) kabi payg'ambarlar N. she'riyatida talmehni hosil qiladi. Rasululloh (s.a.v) muborak bir hadislarida shunday deganlar: “Sizlarning ichingizda eng yaxshingiz Qur'onni o'rgangan va Qur'onni o'rgatgan kishidir”. Shu bois ham Musulmon olamida olim yo shoir bo'lsin Qur'onni yaxshi o'qib-o'zlash-tirib, asarlari orqali targ'ib va tashviq qilib kelgan. Ammo bu borada ularning hech biri N.chalik muvaffaqiyatga erishgan emas. N. hatto bir o'rinda islom aqidasi-dan kelib chiqib, aytadiki, kishi butun Qur'on oyatlarini e'tirof qilib, birgina oyatini inkor etsa ham, musulmon bo'lolmaydi. Deylik, Zamaxshariyning “Kashshof” tafsirini sharhlasa-yu, birgina oyatga amal qilmasa ham, uning bu mashaqqati behuda ketadi:

*Amal bir oyat ila aylamas, chu yo'q taqdir,
Biravki aylasa “Kashshof”da o'zin shorih.*

Qur'onning bir qator oyatlarida uning rahmat va shifo ekani ta'kidlangan. Bu haqda, jumladan, “Al-Isro” surasi, 82-oyatda shunday deyiladi: “Biz mo'minlar uchun shifo va rahmat bo'lgan Qur'on oyatlarini nozil qilurmiz.”. “Fussilat”

surasi 44-oyatda aytiladi: “Aytgin: “(Ushbu Qur’on) iymon keltirgan zotlar uchun hidoyat va shifodir”. Shuningdek: “Tavba” surasi, 14-oyat; “Yunus” surasi, 57-oyat; “Shuaro” surasi, 80-oyatlarda ham bunga ishora qilingan.

N. yuqoridagi oyatlar ta’sirida Qur’onni Tangri kalomi va ko’ngullar shifosi, deya ulug’lab, “Nazm ul-javohir”da hazrat Alining hikmatli so’zlarini mana bunday tarjima qiladi:

*Qur’onki erur mujdayi joni o’qumoq,
Yo’q, yo’qki, hayoti jovidoni o’qumoq,*

*Bil ko’nglunga istasang shifoni o’qumoq,
Kim keldi ko’ngul shifosi oni o’qumoq...*

*Olam eli ichra gar gado, gar shoh erur,
Ne dardki, ul ko’ngli aro hamroh erur,*

*Qur’onni tilovat etsun ar ogoh erur,
El ko’ngliga chun davo Kalomulloh erur.*

N.ning eng ko’p oyatlar iqtibos keltirilgan asari “T.A.H.”dir. U mazkur asarini yozar ekan, har bir payg’ambar tarixini, uning hayotidagi muhim nuqtalarni yoritish uchun Qur’onning turli suralaridan 70 ga yaqin oyatlarni to’lig’icha yoki qisman dalil sifatida keltiradi. M-n: dastlabki odam va Payg’ambar Odam Ato haqidagi qissada 5 o’rinda, Yusuf qissasida esa 6 o’rinda oyatlar mavjud. N.ning yozishicha, Alloh taolo Odam (a.s.)ni yaratib, uning tufrog’ig’a qirq kun rahmat yomg’urini “yog’durub, o’z qudrat ilki (qo’li) bilan qorgandan keyin, unga inson “kisvati” (kiyim, ust-boshini) kiydiradilar va “Haq subhonahu va taolo” unga “asmoyi husnoni”ni o’rgatganini shunday bayon qiladi: “Va allama odamal asmoa kullaho”. (Va U zot Odamga barcha narsalarning ismlarini o’rgatdi...) (“Baqara” surasi, 31-oyat). Va muqarrab farishtalar bu hodisadan xabar topib, “Tangri taolo hukmi bila anga sajda qildilar. Iblisdin o’zgakim, ul jindin erdi”. N. keyingi voqealarni Qur’on oyatlari orqali shunday ifodalaydi: “Fasajadal maloikat-u

kulluhum ajmaun. Illo Iblisa...” (Barcha-barcha farishtalar unga (ya’ni, Odamga) sajda qildilar. Magar iblis sajda qiluvchilar bilan birga bo’lishdan bosh tortdi) (“Hijr” surasi, 30-31-oyatlar).

Va iblis ko’p toat qilgani sababli farishta darajasiga yetgan edi. Allohning amridan bosh tortgani uchun bo’yniga abadiy tavqi la’nat tushadi. Shu voqealar bayon etilib, quyidagi oyatni keltiriladi: “Va inna alaykal-la’nata ilo yavmidin” (“Va, albatta, to jazo (qiyomat) kunigacha senga (barchaning) la’nati bo’lur” (“Hijr” surasi, 35-oyat). Odam va Havo bihishtda sokin bo’lsun deb Allohdan shunday amr bo’ladi: “Yo Odamuskun anta va zavjuka al-jannata” (Ey odam, sen esa jufting (Havvo) bilan jannatni maskan tut...) (“Baqara” surasi, 35-oyat). Shoir ayrim o’rinlarda voqealarni bir-biriga oyatlar orqali bog’lab bayon qiladi. Bir oyat keyingi oyatning ma’nosi to’ldirib, izchillikni ta’minlab keladi. N. Yunus (a.s.) qissasini Qur’on xabarlarini orqali yoritarkan, uni balig’ yutib, “qursog’ida” asragani va Yunus (a.s.) qirq kun bolig’ ichida turib, “Lo iloha illo anta subhonaka inni kuntu minazzolimin”, “...Hech iloh yo’q, magar o’zing bordirsan, ey pok Parvardigor, darhaqiqat, men (o’z jonimga) jabr qiluvchilardan bo’lib qoldim...” (“Anbiyo” surasi, 87-oyat). “tasbehni vird” qilganini ta’kidlab o’tadi. Xullas, Idris (a.s.), Nuh (a.s.), Solih (a.s.), Ibrohim (a.s.), Ismoil (a.s.), Yusuf (a.s.), Muso (a.s.) va boshqa payg’ambarlar qissasiga to’xtalgan N. Qur’ondan oyatlar keltiradi va kitobxonga voqealar rivoji haqida aniq tasavvur paydo qiladi.

“X.” dostonlarining an’anaviy kirish qismlarida ham Qur’ondan juda ko’p oyatlar keltirilgan. Ayniqsa, “H.A.” dostoni ajralib turadi.

“H.A.”da yetuk axloqqa erishish va e’tiqodni shakllantirish, shariatga amal qilish, xalqqa, jamiyatga foyda yetkazish, haqiqiy mo’min-musulmon, komil insonni tarbiyalashga da’vat etilgani ma’lum. Unda N. o’zining bosh maqsadini o’quvchiga yetkazish, fikrini dalillash, g’oyaviy ta’sirchanlikka erishish uchun Qur’on oyatlaridan uch yo’nalishda istifoda etgan. Ya’ni:

1. Sarlavhaga chiqarilgan oyatlar (baroati istihlol).

2. Oyat va oyatdan olingan iboralar (iqtibos).

3. Oyatga ishoralar (aqd).

“H.A.”ning 6 ta: XI, XVIII, XIX, XX, XXVI boblarida baroati istihlol san’ati vositasida oyatlar sarlavhaga chiqarilgan. Boshqa boblardagi 17 baytda oyatlardan iboralar ham uchraydi. Ularda iqtibos san’ati qo‘llangan. Ko‘plab baytlarda aqd san’ati vositasida ham oyatlarga ishoralar qilingan.

Islom aqida olimlarining yozishicha, Qur’on va hadislarda Allohning ism va sifatleri 99 ta nom bilan kelgan. Shu nomlarga birorta qo‘shish yoki birortasini inkor etish joiz emas. N. ham “H.A.”da Allohning zot va sifatleri Qur’onda qanday keltirilgan bo‘lsa, shunday ulug‘laydi. Allohning har bir sifatini teran tafakkur va samimiy tuyg‘ular b-n sharhlaydi, yuksak ma’no va chuqur badiiyat b-n sug‘orilgan baytlar yaratadi.

M-n, “Hadid” surasi, 3-oyatida: “Avval ham, oxir ham, zohir ham, botin ham Uning o‘zidir. U barcha narsani bilguchidir”, deyiladi. N. dastlabki munojotda Allohni quyidagicha sifatlaydi:

*Ne bo‘lub avvalda bidoyat sanga,
Ne kelib oxirda nihoyat sanga.*

*Avval o‘zung, oxir-u mobayn o‘zung,
Borchag‘a Xoliq, borig‘a ayn o‘zung.*

Ulug‘ shoir Allohning dunyoni yaratish jarayonini tasvirlar ekan, dunyo yaratilmasdan burun nozir ham, manzur ham, husniga mag‘rur ham uning O‘zi ekanligini, O‘zini tanitish, qudratini namoyish qilish, husnini jilva qildirish u-n bu jumla olamni ko‘zgu sifatida yaratganini aytadi:

*Jilvayi husn o‘lg‘ali zohir anga,
Bo‘ldi bu mir‘ot mazohir anga.*

“Baqara” surasi, 115-oyatida: “Mashriq ham, Mag‘rib ham Allohnikidir. Bas, qay tarafga yuz bursangiz, o‘sha joy Allohnikidir. Shubhasiz, Alloh (hamma tomonni) qamrab oluvchi bilimdon-

dir” deyiladi. Demak, koinotning qaysi burchagida bo‘lmasin, Alloh yaratgan narsalar ko‘zgu kabi uning mavjudligini namoyon qiladi. Lekin borliq yaralmasdan burun faqat Alloh mavjud edi. Uning Qur’onda keltirilgan Ahad-yakka, yagonalik sifati bor edi. Va U abadiy yakka-yu yagonaligicha boqiydir:

*Birlik edi-yu adade yo‘q edi,
Birdin o‘zga ahade yo‘q edi.*

“Hadid” surasi, 2-oyatida aytiladi: “Osmonlar va Yer Uning mulkidir. U hayot va o‘lim berur. U barcha narsaga qodirdir”. N. yozadiki, yo‘qlik olamidan zarradan ulkan sayyoralarga qadar barcha maxluqot Uning irodasi bilan yaralgan. Ularning harakati va yo‘q bo‘lib ketishi ham Alloh dandir:

*Sendin alar junbish-u oromi ham,
O‘ylaki, ijodi ham, e‘domi ham.*

Alloh irodasi bilan yaralgan barcha narsa Unga sajda qiladi va bo‘ysunadi. Jumladan, “Ra‘d” surasi, 15-oyatida aytiladi: “Osmonlar va yerdagi barcha jonzot va ularning soyalari xoh istasinlar, xoh istamasinlar, erta-yu kech faqat Allohgagina sajda qiladilar – bo‘yin so‘nadilar”. Bu oyat mazmuni N.da shunday ifodalangan:

*Katmi adamdin neki mavjud o‘lub,
Sojid o‘lub, sen anga masjud o‘lub.*

Bordan yo‘q, yo‘qdan bor qiluvchi Zot yetti osmon, quyosh, yulduzlarni yaratib, ularga nur, yorug‘lik bag‘ishlagan. “Ustlaringizda yetti (qabat) pishiq mustahkam (osmonni) bino qildik. Va doimo charaqlab turuvchi chiroqni (ya’ni quyoshni) paydo qildik” deyiladi “Naba” surasi, 12-oyatida. Ulug‘ shoirning quyidagi baytlarida yuqoridagi oyatning ta’sirini ko‘ramiz:

*Xoliqi ashyoki, jahon ayladi,
Charxni paydovu nihon ayladi.*

*Yetti falakni qilib mustadir,
Har biri bir sham' ila bo'ldi munir.*

N. Alloh yaratgan har bir narsaning hikmati va xosiyati borligini, osmon jismlari, yerdagi o'simliklar va hayvonot dunyosi hamda ma'danlarning har biri "bir gavhari oliy sifat", ekanini ta'kidlab, maxluqot-u mavjudotni, jumla olamni yaratishdan maqsad inson ekanini alohida urg'ulaydi:

*Ganjing aro naqd farovon edi,
Lek boridin g'araz inson edi.*

Qur'onda aytilganidek, Alloh insonni loy – tuproqdan yaratgan va unga ruh bag'ishlagan. Hikmat qo'li b-n Eram bog'idek tuprog'ini go'zal qilib qorgan. Uning shakl-u shamoyilini chiroyli qilib yasagan:

*Odami xokiyni chu subhi alast
Ayladilar ruh mayi birla mast.*

*Hikmat iligi bila tufrog'ini,
Tuzdilar andoqki Eram bog'ini.*

N.ning ta'kidlashicha, modomiki, odam Xudoning yerdagi xalifasi, xos sirning mahrami, sevikli, mukarram bandasi, "ashraf ul-maxluqot" – yaratilgan narsalarning eng ulug'i ekan, u Xudoning mehr-u muhabbatiga sazovor alohida xilqatdir:

*"Karramno" keldi manoqib anga,
"Ahsani taqvim" munosib anga.*

Bayt tarkibida kelgan "karramno" (mukarram qildik) "Isro" surasining 70-oyatidan olingan so'z bo'lib, oyatning to'liq tarjimai shunday: "Darhaqiqat, Biz Odam bolalarini aziz – mukarram qildik va ularni bar-ru bahrda – quruqlik va dengizda (ot, ulov va kemalarga) chiqarib qo'ydik hamda ularga halol – pok narsalardan rizq-u ro'z berdik va ularni O'zimiz yaratgan juda ko'p jonzotlardan afzal, ustun qilib qo'ydik".

"Ahsani taqvim" esa "Vat-tiyn" surasidagi "Laqad xalaqnal insona fi ahsani taqvim", ya'ni, darhaqiqat, biz insonni eng go'zal shakl-u shamoyilda yaratdik, degan 7-oyatidan olingan iboradir.

Yuksak taxayyul sohibi N. Alloh yaratgan butun borliq, behad sir-sanoatga boy koinot, har bir hikmatli ashyolar qarshisida hayratga tushadi. Alloh yaratgan narsalar mohiyatini anglashda buyuk aql ham ojizligini e'tirof etadi. Shoir Allohning Qur'onda kelgan "qodir" va "qahhor" sifatlarini tilga oladi. Allohga qarata: agar koinot, dunyodagi narsalarni yo'qotmoqchi bo'lsang, lahzada ulardan nom-u nishon qolmaydi, deb qiyomat manzaralarini chizadi. Ana shu kuni tog'lar jun kabi to'zib, falaklar o'z o'rnidan qo'zg'aladi, daryolar ko'kka sapchiydi, "ko'k bir etak gul kabi sovrilib", yulduzlar "bir hovuch gul kabi qo'zg'alib", kun qizigandan qizib ketadi. Yer yuzini dahshat qoplab, hamma o'ladi, faqat Alloh-gina boqiy qoladi:

*Tengri qolib boqiy-u dayyor yo'q,
Yor muabbad bo'lub ag'yor yo'q.*

Qur'onda qiyomat kunining haqligi, uning sodir bo'lishi, biroq shu kunning vaqti-soatini hech kim bilmasligi takror uqtiriladi. Qiyomat kuniga ishonmaydigan kishilar har xil azoblar b-n qo'rqitiladi. "Albatta (qiyomat) soati kelguvchidir. U haqda shak-shubha yo'qdir. Lekin ko'p odamlar (uning) kelishiga iymon keltirmaslar" ("Mo'min" surasi, 59-oyat).

Mahshar kunida faqat Alloh hukm yuritadi. Barcha kishilar uning amriga muntazir, qo'rquvdan titrab turadilar. Yer, osmondagi narsa, mol-u mulk faqat Yaratuvchining ixtiyorida bo'ladi:

*So'z "limanil-mulk" o'lub ul dam anga,
Kim angadur mulk musallam anga.*

N. yuqoridagi baytda "limanil-mulk ul-yavm. Lillohil vohidil qahhor" oyatiga ishora qilish orqali qiyomat kuni zo'r-u ojiz, boy-u kambag'al, mo'min-u kofir, xullas, inson zoti

“mulk”ning haqiqiy egasini e’tirof etib, inonixtiyorini unga topshirishini ta’kidlaydi. Oyating tarjimasiga diqqat qilinsa, fikrimiz yanada yorqinlashadi: “Ular (bandalar) tashqari chiqsalar (qabrlaridan) o’sha kun (ya’ni qiyomatda) insonlarning birorta ishlari ham Alloh taolodan maxfiy qolmaydi (ya’ni, Alloh taolo bandalarining barcha qilgan ishlarini biladi va hisob-kitob qiladi). Ana shu kun Alloh: “Bu kunning mulki (podshohligi, hisob-kitobi, boshqarishligi) kimga tegishli?”, – deb xitob qiladi. Bandalar bir ovozdan: “Bu kunning mulki yagona va qahrli Allohgagina tegishlidir”, – deb javob beradilar” (Mo‘min surasi, 40-oyat).

N. qiyomat voqealariga to‘xtalar ekan, u bilan bog‘liq oyatlarni baytlar qatiga singdiradi va qiyomat qoyim manzaralarini ko‘z oldimizda jonli gavalantiradi:

*Zohir o‘lur “bu’sira mo fil-qubur”,
Jilva qilur “hussila mo fis-sudur”.*

*“Yavmaizin mo xalaqallohu fih”,
“Yavma yafirrul-mar’u min axih”.*

*Ne kun o’shul oh-u nadomat kuni,
Oh-u nadomat ne, qiyomat kuni.*

Dastlabki baytning oyatlari “Val-odiyot” surasidan bo‘lib, uning mazmuni shunday: “Axir u bilmasmiki, (qiyomat qoyim bo‘lib), qabrlarning ichidagi narsalar (jasadlarga jon ato etilib, tashqariga chiqarilganida. Va dillaridagi sirlar oshkor qilinganida. Ana o’sha kunda shak-shubhasiz Parvardigorlari ulardan (ya’ni, barcha xaloyiqning hayoti dunyoda qilib o‘tgan ishlaridan) ogoh – xabardor-ku!”

“Yavma yafirr ul-mar’u min axih” “Abasa” surasining 34-oyatidir. Bu oyat qiyomat kuni dahshatli qichqiriq, ya’ni ikkinchi sur chalinib, barcha xaloyiqqa qaytadan jon ato etilganda, har kim o‘zi bilan o‘zi ovora bo‘lishidan darak beradi. Oyat ma’nosiga diqqat qilaylik: “U kunda kishi og‘a-inisidan ham, onasi va otasidan ham,

xotini-yu, bola-chaqasidan ham qochur?”. N. mazkur oyatning mazmunini boshqa bir baytda ham ifodalaydi:

*Qizg‘a ano boqmay, o‘g‘ulg‘a ato,
Borchasining og‘zida “Vohasrato”!*

N. Muhammad (s.a.v.)ga bag‘ishlangan na’tlarida payg‘ambarlar va avliyolar sarvari, Xudoning suyukli bandasi (Habibulloh) haqida batafsil to‘xtaladi. U kishining hayot va faoliyatlari, islomga da’vatlari, payg‘ambarliklari b-n bog‘liq Qur’ondagi oyatlarni izohlaydi. Qur’ondek muqaddas kitobning u kishiga nozil qilinganini eng buyuk mo‘jiza deb ta’riflaydi:

*Buki Kalomulloh angadur nasib,
Kim yo‘q anga mo‘jiza andin g‘arib.*

Ma’lumki, har bir payg‘ambar payg‘ambarligini isbotlash uchun aqlni lol qoldiradigan, odatdan tashqari, g‘ayritabiiy bo‘lgan ishlar-mo‘jizalar ko‘rsatgan:

*Borchasi Haq amrila nahyin tuzub,
Elga bori Haq yo‘lini ko‘rguzub.*

*Hujjat agar istasa har tiyra zot,
Har birisi ko‘rguzubon mo‘jizot.*

N. “H.A.”da umuman, “X.”dagi na’tlarda Rasululloh (s.a.v.)ning mushriklarga ko‘rsatgan mashhur bir mo‘jizasini yodga oladi:

*Mehr mutiyi amr-u misoli bila,
Shaqq bo‘lubon badr hiloli bila.*

*Bo‘lmadi gar xoma boshin yormog‘ing,
Yordi qamar xomasini bormog‘ing...*

*Dema ilik, tig‘eki bir bormog‘i,
Oyni iki bo‘ldi ishorat chog‘i.*

“F.Sh.” dostonida ham oyni ikki bo‘lish voqeasiga ishora qilingan:

*Emas tirnog‘i uzra xoma gar shaqq,
Bo‘lub barmog‘i no‘gidin qamar shaqq.*

*Ilik tig‘inki tortib fil – ishora,
Qamar qolqonin aylab ikki pora.*

Talmeh san‘ati vositasida ifodalangan mazkur mo‘jiza Qur‘onning “Qamar” surasida shunday keltiriladi: “(Qiyomat) soati yaqinlashib qoldi va oy ham bo‘lindi. Agar ular (quraysh kofirlari Muhammad (s.a.v.)ning haq payg‘ambar ekanliklariga dalolat qiladigan (biron oyat-mo‘jiza ko‘rsalar ham payg‘ambarga iymon keltirish o‘rniga)undan yuz o‘gururlar va (Bu) har doimgi sehr-ku” derlar”.

Me‘roj voqeasi N. ijodida alohida o‘rin tutadi. Shoir beshinchi na‘tni me‘rojga bag‘ishlar ekan, sarlavhada me‘roj voqeasini tasdiqlovchi “Al-Isro” surasining birinchi oyatini dadil qilib keltiradi. N. qisqa muddatda payg‘ambar (s.a.v.) ning me‘rojga borib kelishi, buyuk bir “mo‘jiza”dan bahramand bo‘lgani, me‘roj voqeasining tub mohiyati haqida so‘zlab, badiiy-tasviriy vositalar orqali fikrini o‘ta ta‘sirchan ifodalaydi. Jumladan, “F.Sh.” dostonida o‘qiymiz:

*Supurgach “Mo tag‘o” tufrog‘in ul bog‘,
Chekildi nargisiga kuhli “Mo zoh”.*

*Anga bu surma bo‘lg‘och qurrat ul-ayn,
Nasib o‘ldi maqomi “qoba qavsayn”.*

“Mozog” so‘zi bilan bog‘liq oyatning to‘liq shakli shunday: “Mozog‘al basar-u va mo tag‘o Laqad rao min oyoti rabbihil kubro”, ya‘ni: “(Payg‘ambarning) ko‘zi (o‘ng-u so‘lga) og‘gani ham yo‘q, o‘z haddidan oshgani ham yo‘q. Darhaqiqat u (o‘sha soatda) Parvardigorning buyuk oyatlarini (ya‘ni u zotning qudrati ilohiy-yaga dalolat qiladigan juda ko‘p alomatlarini) ko‘rdi”.

“Qoba qavsayn” iborasi ham “Van-najm” surasidagi 9-oyatda uchraydi. 8-9-oyatlarning ma‘nosi: “So‘ngra yaqinlashib pastladi. Bas, Muhammad (s.a.v)ga ikki kamon oralig‘ida yo (undan-da) yaqinroq bo‘lib”.

Tafsirlarda “Qoba qavsayn” iborasi turlicha talqin qilinadi. Jumladan, N.ning homiyligida yozilgan Husayn Voiz Koshifiyning “Tafsiri Husayniy” asarida yuqoridagi iboralar b-n bog‘liq oyatlar shunday sharhlangan: “Me‘roj kechasi Muhammad (s.a.v.) unga hamroh bo‘lgan va unga vahiy yetkazadigan Jabroil farishtani asl qiyofasida ko‘rdi. Uni boshqa kishi asl qiyofada ko‘rgan emas. Muhammad (s.a.v.) Jabroil (a.s) ni dastlab ikki marta ko‘rib, behush bo‘ldi. Hushiga kelgach, ko‘rdiki, Jabroil bir qo‘lini uning ko‘krigiga va bir qo‘lini uning yelkasiga qo‘yib turibdi. Xudoyi taolo bu voqeadan xabar beradiki: “Summa dano” – Jabroil Muhammad (s.a.v) ni behush ko‘rib unga yaqinlashdi. “Fatadallo” – keyin unga so‘zlash uchun boshini engashtirdi, “Fakona” – Jabroil va Muhammad (s.a.v) orasidagi masofa “Qoba qavsayni” – ikki kamon miqdoricha “av adno” – yo undan ham ozroq (edi). Ba‘zilar mazkur oyat Muhammad (s.a.v) ning muqaddas qurb manzilida Allohga yaqin bo‘lganligiga ishora deydi.

N. ko‘ngul, ya‘ni yurakning hayrati haqida “H.A.”ning birinchi, ikkinchi va uchinchi hayratlarida keng to‘xtaladi. Har bir sarlavhada matn b-n bog‘liq bo‘lgan bir oyatni qo‘llaydi. M-n, shoir ko‘ngul farishtalar olamidanda badan mulkiga tushsa, u yerdagi har bir a‘zo Xudoning “Fazkuruni azkurkum va shukur-u li valo takfurun”, ya‘ni, – Bas, mani eslangiz, Men ham sizlarni eslayman va menga shukr qiling va Meni inkor qilmangiz” nidosi ostida Haq zikriga mashg‘ul bo‘lganliklarini ko‘radi va “Haqdan baqoyi komiliy” bo‘lib ko‘ngul “ul mulkda xilofat taxtig‘a qaror” tutadi.

Har bir mo‘min kishi Qur‘on ko‘rsatmalariga binoan Allohning yagonaligiga, farishtalarga, ilohiy kitoblarga, payg‘ambarlarga, qiyomat kuniga, har qanday yaxshilik va yomonlikning Al-

lohdan ekaniga ishonishi, iymon keltirishi kerak. Ulug‘ mutafakkir shoirga ko‘ra, yuqoridagi olti narsaga ishongan kishi o‘ziga olti (o‘ng, chap, old, orqa, quyi va yuqori) tomondan qo‘rg‘on quradi va agar shu qo‘rg‘oni uni shayton sharridan xavfsiz, omon saqlasa, oqibat “maqsadi asliga xirrom qilib”, “qurb harimini maqom” aylaydi:

*Olti durur shar‘da bilgil adad,
Har neki mo‘ming‘a kerak mu‘taqad.*

*Aylasa bu olti ila ixtisor,
Olti jihatdin anga bo‘lg‘ay hisor.*

*Kim bu hisor o‘lsa aning ma‘mani,
O‘g‘ridin emin bo‘lubon maxzani.*

Kalomullohdada odamlar mo‘min va kofirga ajratiladi. Mo‘minlar yaxshi amallari sharofatidan jannatga tushishlari, kofirlar shirk va yomon qiliqlari b-n do‘zaxga mahkum bo‘lishlari ta’kidlanadi. Jumladan, “Hashr” surasi, 20-oyatda aytiladi: “Do‘zax egalari bilan jannat egalari barobar bo‘lmas. Jannat egalari (baxt-saodatga)erishguvchi zotlardir”. “Bas, iymon keltirgan va yaxshi amallar qilgan zotlarga kelsak, ularni Parvardigor o‘z rahmatiga doxil qilur. Bu ochiq baxtning o‘zidir. Endi kofir bo‘lgan kimsalarga kelsak, (bas ularga aytilur): “Axir sizlarga Mening oyatlarim tilovat qilingan emasmidi?! Bas sizlar (u oyatlarga iymon keltirmasdan) kibr-u havo qildinglar va jinoyatchi qavm bo‘ldinglar!” (“Josiya” surasi, 30-31-oyat). N. ham yuqoridagi oyatlarga ishora qilib, “olam xalqi”ni “ahli najot” (mo‘minlarga) va “ahli halok” (kofirlarga) ajratgan:

*Olam aro xalqni Yazdoni pok,
Ahli najot etti-yu ahli halok.*

*Bu birisin obidi asnom bil,
Ul birisin zumrayi islom bil.*

*Kufr eli yo‘l topti malomat sori,
Zumrayi islom salomat sori.*

*Ul biriga vayl evi bo‘ldi maqom,
Zumrayi islomg‘a dorus-salom.*

Ma‘lumki, islomning besh sharti bo‘lib, ular haqida Qur‘onda aytilgan. N. bu haqda quyidagicha yozadi:

*Besh yasamish Tengri taborak ani,
Desa bo‘lur xamsi muborak ani.*

Shoir islomning besh sharti bo‘lgan iymon keltirish, namoz, ro‘za, zakot va haj masalalarining shart va vazifalarini uqtirib o‘tadi. Shuningdek, u islomning besh buyuk farzi haqida “S.Z.” qasidalarida, “V.”, “S.M.”, “N.M.” va boshqa asarlarida ham to‘xtalgan. N. “H.A.”da islomiy aqida va ahkomlarga munosabat bildirish b-n birga islomiy axloqqa juda katta e‘tibor qaratadi. Jumladan, shoir sultonlarga nasihatini “Nahl” surasi, 90-oyatda kelgan: “Innalloha ya‘muru bil-adli val-ehson”, ya‘ni “Albatta Alloh adolat va ehsonga buyuradi” oyati b-n boshlaydi. Allohga bo‘ysunib, adolat o‘rnatish, fuqaroga ehsan etish, sultonlarning asosiy vazifasidir. Alloh sultonlarga taxt ato etgan ekan, shukr qilishi, shukr qilsa, davlati ziyoda bo‘lishini uqtiradi shoir:

*Shukr qilib aylamasang ushtulum,
Debdur o‘zikim: “Laazidannakum”.*

Bayt tarkibida kelgan “laazidannakum” “Ibrohim” surasi, 7-oyatdan olingan bo‘lib, oyatning to‘liq tarjimai shunday: “Yana Parvardigoringiz bildirgan (bu so‘zlarni) eslangiz: “Qasamki, agar bergan ne‘matlarimga shukr qilsangizlar, albatta, (ularni yanada) ziyoda qilurman. Endi agar kufroni (ne‘mat) qilsangizlar, albatta, azobim ham juda qattiqdir”. Ulug‘ shoir bu o‘rinda shukrning fazilatlariga alohida diqqatni qaratgan.

Sultonlar ham hamma qatori tuproqdan yalrgan bir bandedir. Ular o‘zlariga omonat topshirilgan xalqni asrab-avaylashlari, hech kimga zulm qilmasliklari lozim. Chunki Alloh qiyomat-

da zolim-u mazlumni savolga tutib, haqni qaror toptiradi:

*Negaki, chun hashr kuni zuljalol,
Zolim-u mazlumni aylar savol.*

*Anga evazdur, sanga sharmandalik,
Anga biyiklik, sanga afgandalik.*

Birovga zulm qilishning ulkan gunoh ekanini Qur'onning ko'p suralarida keladi. "Moida" surasining 51-oyatida "Albatta Alloh zolim qavmni hidoyat qilmas" deyilsa, "Niso" surasi, 29-30-oyatlarda: "Ey mo'minlar, mollaringizni o'rtalaringizda nohaq (ya'ni o'g'rilik, qarochilik, sudxo'rlik, poraxo'rlik, qimor kabi) yo'llar bilan yemangiz! Balki o'zaro rizolik bilan bo'lgan savdo-sotiq orqali mol-dunyo kasb qilingiz hamda bir-birlaringizni o'ldirmangiz! Albatta, Alloh sizlarga mehribon bo'lgan zotdir. Kim haddan oshib, zo'ravonlik bilan shunday ishlarni qilsa, biz uni do'zaxga kirita-jakmiz. Bu Alloh uchun oson bo'lgan ishdir" deyiladi.

Shoir valiahd Badiuzzamon mirzoga nasihat qilar ekan, unga umrning vafosizligi, gunohdan saqlanib, ezgu ishlarga qo'l urish, tavba qilish, adolat o'rnatish haqida so'zlab, Haq buyrug'ini bajarishga undaydi. Shahzodani shohlikka mag'rur bo'lmay, Alloh qahrini ham yodda tutishga, Qur'onda keltirilgan "As'hobi fil" voqeasidan ibrat olishga chorlaydi:

*Ko'rki ne bir lahzada bo'ldi qatil,
Tayri abobil ila "As'hobi fil"*

*Qildi adam manzili koshonasi,
Har birisin birgina qush donasi.*

"As'hobi fil" – fil mingan lashkarlar voqeasi Qur'onning "Fil" surasida bayon etiladi. Bu voqea Muhammad (s.a.v.) tavallud topgan 570-y. da sodir bo'lgan. Yaman hokimi Abraha boshliq kofirlar qudratli fillarga minib, Ka'bani buzish

uchun kelganlarida Allohu taolo tumshuqlarida mayda toshlar keltirgan qushlar b-n ularni halok qiladi. Rivoyat qilinishicha, qushlar tomonidan otilgan har bir tosh bir kofirning boshidan teshib kirib, ostidan chiqib ketgan. Qur'onda aytilishicha, toshlar kofirlarni (qurt-qumursqalar tomonidan) chaynab tashlangan somon kabi (ilma-teshik) qilib yuboradi.

N. karam bobida boylikni yig'ib, undan xayri-ehson qilmaydigan yoki birov so'ramaguncha unga biror narsa bermaydigan, bersa ham minnat qiladigan kishilarni saxiylar qatoriga qo'shmaydi. Xayri ehson qilgan odam xolis, Alloh rizoligi u-n qilsa, munosib kishiga bersa, saxiy bo'ladi. Saxovatda ham me'yori borligini shoir "yenglar, ichinglar va lekin isrof qilmanglar" ("A'rof" surasi, 31-oyat) mazmuniga ishora qilish orqali eslatib o'tadi:

*Chun dedi Tengriki, "Kulu vashrabu",
Yonida dediki, "Valo tusrifu".*

Adab kichiklarga baxtiyorlik, ulug'larga esa yuksak martabalilik sababidir. Biroq uning ham bir qancha shartlari bor: me'yorida kulish, joyida kamtarlik qilish, birovlariga, ayniqsa, yaqin kishilarga hurmat ko'rsatish, bolaga yaxshi ot qo'yib, unga ilm-u adab o'rgatish kabilar. "Farzi ayn", ya'ni, Alloh Q.da buyurgan "adab", buyuk bir majburiyat borki, u – ota-onani hurmat qilish, ularga qulluq-ta'lim bajo keltirishdir:

*Biri erur makrumati volidayn,
Bilki munung qilmog'idur farzi ayn.*

Ota-onani hurmat qilishning farzi ayn ekanligi Q.ning bir qator oyatlarida eslatilgani u-n ham N. bu masalaga jiddiy yondashgan. "Al-Isro" surasining 23-oyatida aytiladiki: "Parvardigoriz yolg'iz uning o'ziga ibodat qilishlaringizni hamda ota-onaga yaxshilik qilishingizni amr etdi. Agar ularning (ota-onangizning) birovi yoki har ikkisi sening qo'l ostingda keksalik yoshiga yetsalar, – ularga qarab "uf" tortma va ularning

(soʻzlarini) qaytarma. Ularga (doimo) yaxshi soʻz ayt”.

Shoir shariatdan tashqari, Qurʼonga zid boʻlgan amallarni adab deb hisoblash notoʻgʻriligini ham qayd etadi:

*Har nekim ul sharʼdin etti udul,
Ermas adab aylasang oni qabul.*

N. “H.A.”da tavba qilish va uning xosiyatini koʻp tilga oladi. Ayniqsa, 15-maqolotda vaqtincha yoki qilgan gunohidan biroz uyulib, tavba qilgan kishining tavbasi soxta ekanligini aytadi va xolis, haqiqiy tavbani tushuntirib beradi. Allohning fazli b-n gunoh ishlardan qattiq pushaymon boʻlgan, afsus va nadomat chekkan, koʻz yoshlar toʻkib qayta gunoh qilmaslikka qaror qilgan kishi chinakam tavba qilgan boʻladi. Tavba Allohning buyrugʻi, fazli va rahmati boʻlib, har bir kishining poklanish ehtiyojini qondiradi:

*“Tubu ilalloh” ila topsa futuh,
Boʻlsa bu tavbaki, topibdur Nasuh.*

Baytda ishlatilgan “tubu ilalloh” “Tahrim” surasining 8-oyatidandir. “Yo ayyuhallazina omanu tubu ilallohi tavbatan nasuho”, yaʼni, “Ey iymon keltirgan bandalar, Allohga xolis tavba qilinglar”, deyiladi oyatda.

N. 20-maqolotda ham Badiuzzamon mirzo-ni nafsning barcha xohish-istagiga yurmaslikka, qilgan gunohlarga tavba qilishga chaqiradi:

*Necha ulugʻ ersa gunah xirmani,
Elga berur oh-u nadomat ani.*

*Jurm oʻtikim shuʼlasi payvast erur,
Oʻz sirishki suyidin past erur.*

Qurʼonning “Al-qoria” surasida shunday oyat (7-oyat) bor: “Bas, kim (hayoti-dunyodalik paytida) zarra misolichalik yaxshilik qilsa, (qiyomat kunida) oʻshani koʻrur. Kim zarra misolichalik yomonlik qilsa uni ham koʻrur!”

N.ning ham axloqiy qarashlarida gunoh ishlardan saqlanish, xalqqa foyda yetkazish, ruhni kamol toptirish, har bir yaxshi va yomon amal uchun Alloh oldida masʼuliyat tuyish, bu dunyoning foniyli, oxiratning boqiyli gʻoyasi singdirilgan-ki, bu yuqoridagi oyat bilan uygʻundir. Shoirning shaytonsifat, badkirdor, nasihatga quloq solmaydigan kishilar shaʼniga bitgan quyidagi baytlari ham uning axloqiy qarashlari magʻzida Qurʼon oyatlari yotganidan dalolat beradi:

*Haq soʻzi dun xalqdin imkon emas,
Dev tili loyiqi “Qurʼon” emas.*

*Chunki erur asli yomon nopisand,
Aylamas ul yaxshini aslo pisand.*

N.ning Qurʼon oyatlaridan istifoda etgan va mazmuni singdirilgan asarlaridan biri “M.Q.”-dir. N. asarda fikrini dalillash va taʼsirchanligini oshirish u-n iqtibos sanʼati vositasida 14 oʻrinda Qurʼondan toʻliq yoki oyat parchasini keltiradi. Ayrim oʻrinlarda aqd sanʼati asosida Qurʼon oyatlari maʼnosini beradi yoki qaysidir bir oyatga ishora qiladi.

Asarda meʼroj kechasi bilan bogʻliq voqealar yoritilar ekan, N. hazrat Paygʻambarimizning rost va sodiqligiga dalil boʻladigan ushbu oyatni keltiradi: “Va u (sizlarga keltirayotgan Qurʼonni) oʻz havoyi-xohishi bilan soʻzlamas” (“Van-najm” surasi, 3-oyat). Hazrat Paygʻambar soʻzlarining ilhom yo qandaydir xayolga kelgan soʻzlar emas, balki vahiy ekaniga oyatning davomini keltiriladi: “U (Qurʼon) faqat (Alloh tomonidan) Paygʻambarga vahiy qilinayotgan (tushirilayotgan) bir vahiydir” (“Van-najm” surasi, 4-oyat).

N. paygʻambarimiz Rasuli akramni sifatlab, Qurʼondagi eng ulugʻ taʼriflardan biriga toʻxtaladi: “(Ey Muhammad), darhaqiqat Biz sizni barcha olamlarga faqat rahmat (yaʼni Allohning rahmati-jannatiga yetaklovchi) qilib yubordik” (“Anbiyo” surasi, 107-oyat).

Asarda hamd-u naʼtdan keyin adolatli sulton zikriga oʻtiladi va odil podshoh – Xudoning yer-

dagi soyasi, xilofat mulkining farmondori ekani ta'kidlangach, Qur'ondan: "Men yerda xalifa (Odam) yaratmoqchiman" ("Baqara" surasi, 30-oyat)i darj etadi. Aslida bu oyat Odam (a.s.)ning yaratilishi bilan bog'liq. Lekin shoir podshoning mas'uliyati va xalifaligini hisobga olib, mazkur oyat uning sha'niga ham tegishli, deydi. Odil podshoga mujda o'laroq: "Bir soatlik adolat, ins-u jin ibodatidan yaxshiroq" degan hadisni keltiradi.

Asarda zolim va johil podsholar qattiq tanqid qilingan. Fir'avn va uning vaziri Homon kabi yomon podshohning vaziri ham yomon bo'ladi, deydi N. Muso (a.s.)ga iymon keltirmagan va ko'p mujodalalar qilgan Fir'avn va Homon qissasi oyatlarda bayon qilingan. Jumladan, "Qasas" surasi, 8-oyatda shunday deyiladi: "... Albatta, Fir'avn, Homon va ularning lashkarlari yanglishgan edilar".

Qur'onning "Qalam" surasi 4-oyatda Payg'ambarimiz (s.a.v) haqida: "Albatta, siz buyuk xulq uzrasiz", deyilgan. N. aynan shu oyatni namuna qilib, shayxulislom, muftiy, qozi va mudarris kabi din, shariatga mas'ul bo'lgan kishilardan Qur'onni yaxshi bilish, o'qigan ilmiga jiddiy amal qilish, axloqli bo'lishni qattiq talab qiladi. "M.Q."da mudarrislar haqida gapirar ekan, "Olim kerakkim, muttaqiy bo'lsa va ogoh va ayturi qolalloh va qola Rasululloh". Ya'ni olim taqvodor, pokiza bo'lishi va oyat hadisdan gapirishi kerak, deb yozadi.

Asarda dehqonlar qut-baraka sohiblari, dunyoni yashnatadigan, odamlarni xursand qiladigan kishilar sifatida maqtalgan. Ularning sigirlari Solih (a.s.)ning tuyasiga o'xshatilgan. Bu o'xshatish ham Qur'on qissasiga ishoradir. Qur'onning "A'rof" surasi, 77, "Hud" surasi 64, "Shams" surasi, 11-15-oyatlarida Solih (a.s.) va uning tuyasi voqeasi bayon qilingan. N.ning "T.A.H."da yozishicha:" Solih (a.s.)din qavmi g'arib mo'jiza tiladilarkim, xora toshdin duo qilib, bir bo'talig' teva chiqorg'il. Solih (a.s.) duo qilib, Haq taolo ul toshni shaq qilib, teva bo'tasi bila tosh arosidin chiqti. Bovujudi mundoq hol ul gumrohlar nubuvvatig'a mu'tarif bo'lmadilar. Va Solih

(a.s.) tevasi o'tuz yilg'acha mavjud erdi. Oqibat Samud qavmi ul tevani necha kishi yiborib o'lturttilar va bo'tasi qochib tog' sori yuzlandi". Shundan keyin Samud qavmi Allohning qahriga uchrab, boshlariga balo yog'ilib, hammasi halok bo'ladi.

Dehqonning qo'sh haydashi Odam (a.s.)ga qiyos qilinadi. Chunki birinchi dehqonchilik qilgan kishi Odam (a.s.)dir. N. bu borada Payg'ambarlar qissasida yozadiki: "Va Jabroil alayhissalom hububot (donlar) kelturub, Odamg'a qo'sh surub, ekin ekmak qoidasin o'rgatti".

Asarda Atibbo (tabiblar) zikri ham joy olgan. Unda hoziq tabib Iso ruhullohga tashbeh etilgan. Iso, – deydi N., – chiqqan jonni duo bilan tanga qaytarsa, bunisi davo qilib tanadin chiqadigan jonni o'rniga qaytaradi. Qur'onning "Oli Imron" surasi, 49-oyatda shunday deyiladi: "Shuningdek, uni Isroil avlodiga payg'ambar (qilib yuboradi va u aytadi): "Men sizlarga Rabbingiz huzuridan (payg'ambarligimga dalolat qiluvchi) mo'jiza bilan keldim; men sizlarga loydan qush shaklini yasab, unga dam ursam, u Allohning izni bilan (chinakam) qush bo'ladi. Ko'r va pesni tuzataman. Allohning izni bilan o'liklarni tiriltiraman hamda sizlarning yeyayotgan va zaxirada saqlayotgan narsalaringizni aytib beraman Agar mo'min bo'lsangiz, albatta, bu ishlarda sizlar uchun alomat bordir".

N. o'z davrida qozilarni Qur'on va hadis asosida hukm chiqarishga, adolatli bo'lishga undaydi: "Ilm-u taqvosidin ko'ngullarda shukuh va diqqat, farosatidin bediyonatlar ko'nglida anduh. Ko'ngli Kalomulloh ahkomidin qaviy va hukmida muqtado ahodisi mustafaviy".

Ulug' shoir asarida o'tmish an'naga muvofiq hamida af'ol (maqtalgan fe'llar) va zamima xisol (yomon xislatlar) haqida batafsil to'xtaladi. M-n, Kalomi sharifning saksandan ortiq oyatlarida Allohni zikr qilishga buyurilgan. N. zikr sharhida to'g'ridan to'g'ri biror oyat keltirmagan. Lekin zikrning "Haq yodi bilan mashg'ullik" ekaniga urg'u berar ekan, o'nlab oyatlarni nazarda tutgan. "M.Q."ning "Tavba zikrida" tavbaning bar-

cha shart va talablari, xosiyat va fazilatlarini birma-bir aytib o‘tilgan.

Ayni paytda haqiqiy tavba ilohiy inoyat ekanini ta’kidlagan ulug‘ shoir Qur’ondan: “... Bu Allohning fazlidirki, uni O‘zi xohlagan (bandasi) ga berur”. (“Moida” surasi, 54) oyatini keltirish bilan kifoyalangan.

“M.Q.”dagi 127 ta tanbehdan o‘nga yaqinda biror oyat yoki oyatning parchasi qo‘llangan. To‘g‘ridan to‘g‘ri oyat keltirilgan tanbehlardan biri shunday: “... xudpisand (mutakabbir, manman, o‘zinigina sevuvchi) kishidirkim, barcha yomon ahvollari o‘ziga yaxshi ko‘rinadi. U badshakl zot o‘zini Yusufi Kan‘oniy deb, “Ankar al-asvot” tovushini Yusufi Andigoniylar xonishiga o‘xshatadi. “Ankar al-asvot” – “ovozlarning eng yoqimsizi”, degan ma‘noni bildirib, Qur‘onning “Luqmon” surasi, 19-oyatida uchraydi. Oyatda aytilishicha, Luqmon (ibni Bouro) uni (ba‘zilar payg‘ambar ayrimlar valiy yo hakim deyishgan) o‘z o‘g‘liga shunday nasihat qilgan: “(Yurganingda) o‘rtahol yurgin va ovozingni past qilgin! Chunki ovozlarning eng yoqimsizi eshaklar ovozidir”.

Ehson haqidagi 9-tanbehda yaxshilikka, ezgulikka targ‘ib qilinadi va inson bironvga yaxshilik qilsa, albatta, unga ham yaxshilik etadi ma‘nosidagi “Ehson (ezgulik)ning mukofoti faqat ehson (ezgulik)dir” (“Rahmon” surasi, 60) oyatini dalil qilib keltiradi.

“Yaxshilarga ergashish haqidagi 19-tanbehda: ”Yaxshilarga erishmak – itni poklar chargasiga qotti va yomonlarga qorishmoq – anbiyo avlodin jahannamga‘a uzatti” deyiladi. Bu jumladan ikki oyatga ishora qilingani ko‘rinib turibdi. Birinchisi “Kahf” surasi 9-22-oyatlardagi As‘hobi Kahf (g‘or egalari)ga ergashgan Qitmir – it bo‘lsa, ikkinchisi “Hud” surasi 45-46-oyatlardagi Nuh (a.s.) ning otasiga itoat qilmagan va jahannamga ketgan o‘g‘li nazarda tutilgan.

Ulug‘ shoir yozadi “...har kishikim, bir qavmning suluk va ohangini tuzar, tadjir bila ham-ul qavmning rangin tutar. Har kimgakim, payravlig‘ etar, ul mutobaat xosiyatidin ul yetgan yerga etar. Agar bu so‘z sanga ko‘runsa mahol, As‘hobi Kahf ila itlaridin hisob ol”. Quyidagi qit‘ada va Qur‘on-

da ham Nuh (a.s.) o‘g‘liga, shuningdek, As‘hobi Kahf itiga ishora qilingani ko‘rinib turibdi:

*Nabiy o‘g‘li tomug‘ni qildi maskan,
Tomug‘ ahli guruhi chun erishti.*

*Va lekin jannat ahli payravi it,
Yetishti qaydakim ul el yetishti.*

37-tanbehda amalsiz olim ustiga kitob yuklatilgan eshakka o‘xshatilgan. Aslida bu tamsil “Juma” surasi, 5-oyatda shunday keladi: “Tavrot yuklatilgan (berilgan), so‘ngra uni ko‘tarmagan (unga amal qilmagan) kimsalarning misoli xuddi kitoblarni ortib ketayotgan eshakka o‘xshaydi. Allohning oyatlarini inkor etgan kishilarning misoli naqadar yomondir. Alloh zolim qavmlarni hidoyat etmas”.

Dinimizda yolg‘onchilik ulkan gunoh hisoblanadi. Hadislardan birida rivoyat qilinishicha, hazrat Payg‘ambarimizdan so‘rashga: Mo‘min odam baxil bo‘lishi mumkinmi? Ha, deganlar. Xasis bo‘lishi mumkinmi? Ha, deganlar. Yolg‘onchi bo‘lishi mumkinmi, deganlarida, Yo‘q! deb javob berganlar. N. ham bu mavzuga ko‘p e‘tibor bergan. 50, 51, 59, 60, 123-tanbehlarda yolg‘onchilik qoralangan. M-n: “Yolg‘onchini debdurlarki, Tengri dushmanidir”. Chunki Qur‘onning yuzlab oyatlarida Alloh va‘dalarini va Payg‘ambarlar xabarlarini inkor qilgan kishilar la‘natlangan va do‘zaxga mahkumliklari aytilgan.. Jumladan, “Ankabut” surasi, 68-oyatda shunday deyilgan: “Alloh sha‘niga yolg‘on to‘qigan yoki haqiqat (Qur‘on) kelgan chog‘da uni yolg‘onga yo‘ygan kimsadan ko‘ra kim ham zolimroqdir. Kofirlar uchun jahannamda joy bor emasmi?”

“M.Q.”da kibr-u manmanlik ham tanqid qilingan. Asarning 8-tanbehida o‘qiyimiz: “Takabbur shayton ishi va biyiklik (ulug‘lik da‘vo qilish) nodon ishi. Mutakabbir Tengri do‘stlari olida mat‘un (aybdor va xo‘rlangan) va Tengri qoshida mardud va mal‘un”. Bu satrlarni o‘qir ekanimiz N.ning nimaga ishora qilayotganini anglaymiz va bevosita ko‘z oldimizga Qur‘onda

naql qilingan Odam (a.s.) va Shayton qissasi ke-
ladiki, yuqorida biz bu mavzuni sharhlab o‘tdik.

Qur‘ondan iqtiboslar keltirilgan va bu ilohiy
kitob sharafli asarlardan biri N.ning “N.M.”
tazkirasidir. Asarda Qur‘on 64 marta, Mus‘haf 5
marta, Kalomulloh so‘zi esa 8 marta zikr qilingan.
Shu raqamlarning o‘zidan ham bu kitobda Qur‘on
b-n bog‘liq oyatlar, turli naql-u rivoyatlarga alohi-
da e‘tibor qaratilganligi ma‘lum bo‘ladi.

N. tazkisasi o‘ziga xos uslub va yo‘nalishga
ega bo‘lgani u-n asarda ulug‘ shoirning Qur‘-
on ga bo‘lgan munosabati ham o‘zgacha ruhda
namoyon bo‘lgan. U mazkur asarida bir qator
shayxlarni zikr qilar ekan, Qur‘onning ular ha-
yotida muhim o‘rin tutganligini va ularning
Qur‘onga bo‘lgan munosabatlarini hamda Qur‘-
on b-n bog‘liq g‘ayritabiiy voqealarni ko‘rsatib
beradi. N.ning yozishicha, Bag‘dodda mu‘tazila
oqimi davlat tepasiga kelgandan keyin ahli sunna
val jamoaning mazhab imomlaridan biri Imom
Ahmad Hanbalga Qur‘onni maxluq deb aytishni
taklif qilishgan. Ammo u kishi bu so‘zni aytma-
gan. Natijada, qari va zaif kishiga ming qamchi
urib azob berganlar. Oqibat shu azob sababli
olamdan o‘tgan. Shayx Muhammad bin Yusuf
Banno yumush bilan band bo‘lsa-da, har kuni
Qur‘on ni bir xatm qilgan. Shayx Muhammad
bin Fozaning esa har kuni Qur‘onni uch marta
xatm qilish virdiga, vazifasiga aylangan. Shayx
Abulxayr Asqaloniyni xabar berishicha, Abu-
bokr Kisoyining uxlagan payti ko‘ksidan Qur‘on
ovozi chiqib turgan. Shayx Abulhasan bin Sha‘-
raning esa qabridan Qur‘on o‘qigan ovozi chiqar
va uning ziyoratiga borganlar buni eshitishar
ekan. Shayx Abu Abdulloh Duniy Qur‘onni ko‘p
tilovat qilar ekan qachonki, zakot yo sadaqa oya-
tiga yetsa, “xushhol bo‘lub, egnidin bir nima chi-
qarib” yonidagilarga uzatib, buni “eshikdin tash-
qari chiqarib qo‘yung”, kimga tegsa olib ketsin,
deb aytar ekan. Mavlono Shihobuddin va Shayx
Faxruddin Ibrohim Iroqiylar kichik yoshlaridan
Qur‘onni hizf qilgan ekanlar.

N.ning naql qilishicha, Shayx Abunasr Sarroj
Ramazon oyida Bag‘dodga borgan. Shuniziya

masjididan unga bir hujra berib, hayitgacha dar-
veshlarga imomatlik qilishni topshirganlar. U
tarovihda Qur‘onni besh marta xatm qilgan. Va
mas‘ul xodim har bir kecha bitta nonni uning
hujrasiga eltib bergan. Iyd (hayit) bo‘lgach,
Bag‘doddin ketgan. Hujrasiga qarasar, unga
berilgan bir oylik non hujraning bir burchagida
turibdi. Shayx Abulhasan Xaraqoniy aytar ekan-
ki, “Kishi surud etsa va Haqni tilasa, yaxshiroq-
durki, Qur‘on o‘qusa va g‘ayrni tilasa”.

N. Qur‘on b-n bo‘lgan ajib bir voqelarni
ham kitobida keltirib o‘tadi. Uning yozishicha,
Mavlono Vahiduddin Dehlining taqvodorlaridan
biri bo‘lgan va u shunday rivoyat qilibdi: “Bir
jum‘a kechasini Mavlono Alouddin Kirmoniy-
ning hazirasi (maqbara)da ihyo qilur (ya‘ni tunni
uxlamasdan o‘tkazur) edim. Nogoh ko‘rdumki,
qubur (qabrlar) ochila boshladi va ul qabrlardin
amvot (o‘liklar) chiqib, Mavlononing munavvar
marqadi tegrasiga yig‘ilurlar erdi. Chun anda xo-
tirg‘a kulliy jam‘iyat dast berdi, Mavlononing
ham qabri ochildi va Mavlono qabrdin bosh chi-
qardi va “Kalomulloh” tilovati bunyod qildi. Va
ul ahli qubur ham anga muvofaqat bila tilovatqa
mashg‘ul erdilar subh tulu‘yigacha. Chun subh
bo‘ldi, qubur ahli barcha o‘z oromgohlarig‘a kir-
dilar. Va Mavlono ham asliy maskanig‘a mayl
qildi va ochilgan qubur yana barcha bitti va mut-
tasil bo‘ldi”.

Albatta, bu kabi rivoyatlar manoqibiy xarak-
terga egadir. Ulug‘ shoir tazkirasida manoqib va
rivoyatlar asosida Shayx Muso Sadroniyni bir
kecha kunduzda “Kalomulloh”ni “yetmish ming
qatla xatm” qilgani, Mavlono Muhyi esa “har
kun “Kalomulloh”ni bir xatm” qilgani haqida
ham aytib o‘tadi.

“N.M.”da N. shayx Abu Abdulloh Hazramiy-
ni zikr qilar ekan, uning Shayx Murta‘ish savolla-
riga faqat Qur‘on oyatlari b-n javob bergani ham
diqqatni jalb etadi. Ulug‘ shoirning yozishicha,
shayx Abu Abdulloh Hazramiy yigirma yil da-
vomida tasavvufdan so‘z aytmay yurgan. Shayx
Murta‘ish degan kishi aytadiki, uni ko‘rdim va
undan tasavvuf haqida savol qilganimda, men-

ga Qur'onning quyidagi oyati b-n javob berdi: "Mo'minlar orasida Allohga bergan va'dalariga sodiq kishilar bordir" (Ahzob surasi: 23-oyat). Ularning sifati qanday dedim: Dedi: "Ko'zlarini o'zlariga qaytmaydi, dillari bo'm-bo'sh bo'lib qoladi". ("Ibrohim" surasi, 23-oyat). Dedim: alarning mahali qaysi ahvoldindur? Dedi: "Albatta, taqvodorlar jannatlarda, Qodir podshoh huzuridagi rozi bo'lingan o'rinda bo'lurlar". ("Qamar" surasi, 55-oyat). Dedim: orttur. Dedi: "O'zing aniq bilmagan narsaga ergashma. Chunki quloq, ko'z, dil – bularning barchasiga inson mas'uldir". ("Isro'" surasi, 36-oyat).

N. "S.Z." qasidalarida ham Allohga hamd, insonning yaratilishi, mukarram xilqat ekani, Shaytonning la'natlangani, osmon jismlari, hazrat Payg'ambarimizning me'rojlarini, namoz, ro'za, zakot va haj kabi masalalarning har birini Qur'on oyatlari b-n uzviy bog'liq holda yoritib beradi.

"X.M." devonida ishqiy-irfoniy va ma'rifiy qarashlarini ifoda etishda Qur'on oyatlaridan yoki oyatlar ma'nolaridan juda mahorat b-n foydalanilgan. Ulug' shoir "X.M."da Qur'ondan juda kam iqtibos olgan. M-n, "G'.S." devonida ilohiy kitobdan to'rt joyda: "av adno", "lo iloha illalloh", "vash-shams", va "mo zog'a" iboralari keltiriladi. Qolgan o'rindalarda baytlar zamiriga Qur'on oyatlari ma'nolari singdiriladi va mazmunning mutanosibliigi hamda teranligi ta'minlanadi. N. lirik qahramonning qalb kechinmalari, ishqiy va irfoniy holatlari, visol va hijrondagi iztiroblarini yoritish uchun Qur'onda kelgan Odam, Nuh, Muso, Shuayb, Xalil, Dovud, Iso, Ahmadi Mursal, Bilqis, Maryam kabi payg'ambarlar va qahramonlarni hamda ularga xos sifatlarni talme san'ati asosida qo'llaydi. Devonlarda taqdir, tavakkul, o'lim, rizq, ilmi g'ayb, qiyomat kabi masalalar b-n bog'liq baytlar ham uchraydiki, ularning Qur'ondagi ma'nosini bilmasdan turib, lirik qahramonning maqsad-muddaosini chuqur anglab bo'lmaydi. N. "G'.S." devonida Qur'onni yodlab, hofiz bo'lgan kishiga bir ruboiy bag'ishlagan va barcha ishda bu insonga Qur'onning rahnamo va balogardon bo'lishini tilagan:

*Bu davrda yo 'q sen kibi xushxon hofiz,
Huffoz aro sarhalqayi davron hofiz,
Qur'ong'a sen o'lg'on kibi yakson hofiz,
Bo'lsun sanga barcha ishda Qur'on hofiz.*

Xullas, N. ijod jarayonida Qur'on oyatlaridan unumli foydalandi. Qur'on oyatlari yoki oyatlar mazmuni vositasida o'zining bir qator: diniy, tasavvufiy, ijtimoiy, axloqiy qarashlarini nihoyatda mukammal va ta'sirli tarzda ifodalashga erishdi.

Ad.: Алишер Навоий. ТАТ. 10 жылдлик, 1-10-жылдлар. – Т., 2011; Али ибн Аҳмад Найсобурий. Қуръони карим оятларининг нозил бўлиши сабаблари. – Т., 2019; Алоуддин Мансур. Қуръони карим. Ўзбекча изоҳли таржима (таржима ва изоҳлар муаллифи Алоуддин Мансур). – Т., 2004; Абу Закариё Яҳё ибн Шараф Навоий. Риёз ус-солиҳин. (Солиҳлар гулиани). – Т., 2015; Ислом энциклопедияси. – Т., 2017; Муҳаммад Саййид Тантовий. Пайгамбарлар тарихи. (1, 2, 3, 4-китоблар). – Т., 2021; Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати. 4 жылдлик, 1–4 – жылдлар. – Т., 1983-1985; Давлатов О. Алишер Навоий шеърятда Қуръон оятлари ва ҳадисларнинг бадиий талқини: филоло.ф.б.ф.док...дисс. – Самарқанд, 2017; Кароматов Ҳ. Қуръон ва ўзбек адабиёти. – Т., 1993; Абдулқодир Абдураҳим ўғли. Ақоид дарслиги. – Т., 2007; Муҳаммад алайҳиссаломнинг мўъжизалари. – Т., 1993; Саъжжодий С.Ж. Фарҳанги истилоҳот ва таъбироти ирфони. – Техрон, 1379 (ҳ.-ш.); Uludağ S. Tasavvuf terimleri sözlüğü. – Istanbul, 2005.

S.R.

QUSTANTANIYA (Konstantinopol) – hozirgi Turkiyada joylashgan Istanbul shahrining qadimgi nomi. Jahondagi eng nufuzli siyosiy-iqtisodiy, tarixiy-madaniy markazlardan biri. N.ning "S.S." dostonida 2-iqlim yo'lidan kelgan musofir Bahromga Zayd Zahhob haqidagi hikoyani so'y-

laydi. Hikoyadan ma'lum bo'lishicha, Zayd Rum shohning saroyida mashhur zargar bo'lib, shohga usti oltin b-n qoplangan taxt yasab bergach, qallobligi fosh bo'ladi va zindonband qilinadi. Zargar aql-u tadbir ila u yerdan xalos bo'ladi va shoh askarlaridan Q.ga qochib ketadi:

*Necha kun qat' etib necha mahfil,
Qildi Qustantaniyani manzil.*

Shuningdek, shoir "T.M.A." asarida Shopur Binni Ardasher haqidagi faslda shohning otasi o'rniga taxtga o'tirgani, yurtni oqilona va odillik b-n so'raganini ta'kidlaydi. Q.da Rum qaysari haddidan oshgani haqida Shopurga arz qilishganda, Shopur butun sarkardalik mahoratini namoyish etib, adolatsizlikka barham bergani aytiladi: "Va anga arz qildilarkim, Qustantaniyada Rum qaysari o'z haddidin tajovuz qilibdur. Shopur Nasibin shahrin muhosara bila oldi va qaysarning xazoyinini tasarruf qildi. Qaysar o'z haddini bilib, shafi'lar vosita qilib, xiroj qabul qildi. Shopur fath va nusrat bila qaytti..."

Ad.: Алишер Навоий. Сабъаи сайёр. ТАТ. 10 жилдлик, 7-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Тарихи мулуки Ажам. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; ЎЗМЭ. 5-жилд. – Т., 2004.

S.R.

“QULOQDA ASRA GARONMOYA SO‘ZNI-YU FIKR ET...” – N.ning “G‘.S.” devonidan o‘rin olgan qit‘a.

*Quloqda asra garonmoya so‘zni-yu fikr et,
Ki dursiz o‘lsa, ne bo‘lg‘usidur sadaf holi.*

*So‘zungni dag‘i ko‘ngul ichra asrag‘ilkim, hayf,
Kim o‘yla durjni guhardin etkasen xoliy.*

*Bu durj-u ikki sadafni to‘la dur etkanga,
Zihi uluvvi guhar, balki gavhari oliy.*

Gapirish layoqatiga ega odam, boshqalarning fikrini diqqat b-n tinglay bilishi ham kerak. So‘zga quloq solmoq oddiy holatmas, aql va farosat nishonasi. E’tibor bersangiz, aqli o‘smagan, farosati chala kimsalarda eshitish qobiliyati odamni asabiylashtiradigan darajada past bo‘ladi. Ular gapirmaslik zarur paytlarda tillariga erk berishadi. Kerakli so‘z va ma’nolarni ajratib, mushohada etish o‘rniga bo‘lmag‘ur yoki mayda gaplarni o‘rtaga suqishadi. “Garonmoya so‘z” – chuqur ma’noli, foydali so‘z. N. she’rxonni ana shunday so‘zni qadrlashga chaqirib, uni: “Quloqda asra”, – deydilar. Qit‘aning dastlabki satrida ikki narsaga da’vat qilingan. Birinchisi, qimmatbaho so‘zni asrab-avaylash. Ikkinchisi – fikrlash. Lekin hazrat o‘quvchining diqqatini xoli qo‘ymasdan yana o‘zlari fikr aytadilar. “Ki dursiz o‘lsa ne bo‘lgusidur sadaf holi”. Demak, dursiz sadafga o‘xshab qolmaslik uchun:

*So‘zungni dag‘i ko‘ngul ichra asrag‘ilkim, hayf,
Kim o‘yla durjni guhardin etkasen xoliy.*

Ko‘ngil va quloqni so‘z durlari b-n boyita olgan kishiga tahsini oliy guharigina emas, balki Haqning gavhari nasib etadi.

Agar so‘z ma’nisiz, eshituvchiga biror bir foyda yetkazmaydigan, quloqda shovqin, boshga og‘riq bo‘lib yopishishdan bo‘lak “hikmati” bo‘lmasa, albatta, bunday gap-so‘zlardan tilni tiyish kerak.

Ad.: Алишер Навоий. Фаройиб ус-сизар. ТАТ. 10 жилдлик, 1-жилд. – Т., 2011; Хаққул И. Касби камол ўзни танишдир. – Т., 2021.

I.H.

QURONBEKOV Ahmadqul – (1943-2021). 1966-y. Toshkent davlat universitetining Sharq fa-

kultetida fors tili va adabiyoti bo‘limini imtiyozli diplom bilan tugallagan. 1988-y.da “Amir Xusrav Dehlaviyning “Oyinayi Iskandariy” asarida otlarning semantik-struktur tahlili” mavzusida nomzodlik dissertatsiyasini, 1995-y.da “Hofiz g‘azaliyoti leksikasining semantik strukturasi tadqiq etish yo‘sinlari” mavzusida doktorlik dissertatsiyasini himoya qilgan.

Ilmiy tadqiqotlari fors tilshunosligi va fors, o‘zbek klassik adabiyoti muammolariga bag‘ishlangan. U tomonidan 120 dan ziyod ilmiy ishlar chop etilgan, shu jumladan, 17 ta monografiya, 20 darslik, o‘quv qo‘llanma va 60 b.t. fors tilidan tarjimalar chop etilgan.

N.ning 565 yilligi munosabati b-n 2006-y. da “Alisher Navoiy va forsiy-dariy adabiyoti” ToshDShUda, 2011-y.da “Alisher Navoiy ijodiy merosi va sharq adabiyoti: adabiy aloqalar, an‘ana va badiiylik masalalari” respublika konferensiyalarining tashkilotchisi va ilmiy ma‘ruzalar bilan qatnashgan ishtirokchisi.

N.ning ijodiy merosi bo‘yicha 27 ta ilmiy maqolasi matbuotda e‘lon qilingan.

Q.A. – ToshDShUda 2012-y. yanvar oyidan boshlab “F-1-135, Alisher Navoiy asarlari konkordansining ilmiy-uslubiy tadqiqi” loyhasining rahbari bo‘lgan. Olim rahbarligida 2012-y. da “H.A.”dostoni, 2013-y.da “F.Sh.”, 2014-y.da “L.M.” 2015-y. “S.S.” dostonining konkordansi ishlab chiqildi va nashr etildi. 2015-y.da “Alisher Navoiy asarlari bo‘yicha konkordans tuzish qo‘llanmasi” va “Alisher Navoiy “Xamsa dostonlarida ramz va timsollar” monografiyasi tayyorlanib, nashrdan chiqarildi.

Ad.: Quronbekov A. Alisher Navoiy asarlari bo‘yicha konkordans tuzish qo‘llanmasi. – T., 2015; Quronbekov A. Alisher Navoiy “Xamsa” dostonlarida ramz va timsollar. – T., 2015.

S.O‘.

“QUT UL-QULUB” (“Ko‘ngillar ozig‘i”) – N.ning fors-tojik tilidagi “S.Z.” qasidalar to‘plamining 4-qasidasi. Suluk ahlining qalbiga ma’-

naviy oziq deb bilganligi u-n shoir 120 baytlik ushbu qasidasini shunday atagan. U pand-nasihati va foydali mulohazalar bayonidan iborat. Qasidaning 55 bayti dunyoning o‘tkinchiligi, falakning zolimligi, umrning bebaqoligi, omonat dunyoga ortiqcha berilishning nojoizligidan bahs etadi. M-n, uning ilk bayti quyidagicha:

*Jahon, ki marhalayi tangi shohrohi fanost,
Dar o‘majo‘y iqomat, ki rohi shoh-u gadost.*

Tarj.: Dunyo degani fano deb atalgan shohko‘chaning torgina bir manzilidir, bas, unda makon qurmaki, u shoh-u gadoning o‘tar yo‘lidir.

Shoir aytmoqchiki, dunyo omonat manzil bo‘lgach, unda umrguzaronlik qiladigah shoh ham, gado ham abadiy qolmaydi, shunday ekan, dunyoga ustun bo‘laman, deb urinish behuda. Bu b-n N. dunyoni butunlay qoralamoqchi, odamlarning yashashdan hafsalasini sovutmoqchi emas. U qasidada, birinchidan, haddan ziyod dunyoparastlikni, Xudoni, binobarin, chin insoniy mohiyatni unutib qo‘yishga sabab bo‘ladigan qusurlarning ildizini ochib ko‘rsatishni niyat qiladi. Bu aynan mol-dunyoga berilish illatiga borib taqaladi. Sharq so‘z san‘atida keng ishlangan ayni mavzuga murojaat qilar ekan, shoir o‘zining buyuk salafllari izidan borib, foniy umrni ezgu ishlar b-n boqiy qilish, ruhni dunyo zindonidan qutqarish, oxirat u-n tayyorgarlik ko‘rish kabi azaliy va abadiy g‘oyalarni ilgari suradi. Ikkinchidan, N. “Q.Q.”da mavzu qamrovini keng olib, qazo va qadar masalasini qasida markaziga qo‘yadi. Bu dunyodagi hamma narsa Yaratgan hukmidan tashqari emas, charxning aylanishi, samoviy jismlar harakati, tabiatdagi o‘shish-o‘zgarishlar, kecha-yu kunduz, tug‘ilish va o‘lim – hammahammasi Alloh taolo tomonidan azaldan belgilab qo‘yilgan. Uchinchidan, hamma narsa harakatda, faoliyatda. Yer tinch bo‘lib ko‘rinadi, ammo bu yuzaki qaraganda shunday. Aslida tuproq ichida, Yerning qatlamlarida ming-ming turli harakat bor, o‘zgarish, talpinish bor. Alloh biror majudotga, biror zarraga osuda hayot bermagan. Shundan

bizning ham oromimiz yo‘q, bir lahza bo‘lsa-da tinch turolmaymiz.

N. o‘z odatiga ko‘ra, “Q.Q.”ning ham 18 baytini nojo‘ya axloq tanqidiga bag‘ishlaydi.

“Q.Q.” qasidasi o‘zidan keyin keladigan “Minhoj un-najot” qasidasiga bog‘lanib ketadi. Bunda ko‘tarilgan axloqiy masalalar unda xiyla kengaytirib qalamga olingan.

Ad.: Алишер Навоий. Қут ул-қулуб. ТАТ. 10-жилдлик, 5-жилд. – Т., 2011; Комилов Н. Хизр чаимаси. – Т., 2005.

N.K., E.O.

QUTBIY (XV asr) – shoir. Sulton Mas‘ud Mirzoning mulozimi bo‘lgan. Sho‘xta‘b kishi bo‘lib, turkiy va forsiyda yetuk she‘rlar yozgan. N. “M.N.” tazkirasida uning turkiy ijodidan quyidagi matla‘ni keltiradi:

*G‘uncha gar nisbat qilur o‘ziga dildor og‘zini,
Ey sabo yeli, to‘la qon ayla zinhor og‘zini.*

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10-жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

E.O.

QUSHAYRIY ABULQOSIM (To‘liq ismi: Abu Qosim Abdulkarim bin Havozi bin Abdulmalik bin Talha bin Muhammad Nisoburiy, Qushayriy – 986-1072), “Zaynu ul-islom” (islom ziynati) unvoniga ega bo‘lgan Q.A. aqida-da ash‘ariyaga mansub, shofe‘iy mazhabining faqih, tasavvuf ilmining yetuk olimlaridan. N. u haqda: “har fanda” risolalari, “har ilmida” asarlari borligini” va “Latoyif ul-ishrat” tafsirining sohibi ekanini aytadi. Q.A. Xurosonda o‘rnashib qolgan arablardan bo‘lib, Nishopurda tahsil ko‘rgan. Uzoq yil davomida shariat ilmlarini o‘qib, puxta o‘zlashtirgan. Hadis ilmiga ko‘p ahamiyat bergan. Umrining oxirgi yillari 27 yil davomida talabalarga hadisdan dars bergan. Shayx Abu Ali Daqqoqning muridi va kuyovi, Abu Ali Formadiyning ustoz. Q.A.ning tasavvuf ta‘limotini

egallashida qaynatasi Abu Ali Daqqoqning ta‘si-ri juda kuchli bo‘lgan. Q.A. tasavvufga oid “Risolayi Qushayriy” asari b-n mashhur. Bir qancha she‘rlari ham saqlanib qolgan. N. “N.M.” asarida uni alohida zikr qiladi va Foris b. Iso Bag‘dodiy, Junayd Bag‘dodiy, Abdulloh Balaboniy, Shayx Abu Abdulloh Boku, Abu Ali Formadiylar haqida yozarkan, Q.A.ni ham eslab o‘tgan. N. Q.A. ning tavhid haqida quyidagi gapini keltiradi: “Tavhid – Alloh ismi zohir bo‘lganda rasm va tabiat asarining zavol topishi, tajalliy nurlari porlaganda, begona narsalarning foniy bo‘lishi, ilohiy haqiqatlar oshkor bo‘lganda maxluqotlarning arzimastligi, zikri ulug‘ Jabborga yaqinlik mavjud bo‘lganda ag‘yorlarning ko‘rinmasligidir”.

Ad.: Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10-жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Абдулкарим Қушайрий. Қушайрий рисоласи. – Истанбул., 1991.

S.R.

“QUSHCHI VA SAYYOD ZIKRI” – “M.Q.” asarining o‘ttiz beshinchi fasl nomi. Unda N. o‘zining hayotiy kuzatishlari asosida qush ovchisi va ovchilar hamda qushbegi-ovchilar boshlig‘i (mansab) haqida ma‘lumot yozgan. Asarning umumiy tanqidiy ruhida kelib chiqib, N. mazkur faslni kuchli tanqidiy ruhda yozgan. N. nafrat b-n ularning qush va hayvonlarni qanday ilintirishlari, nayranglari, yetkazgan zararlari, shum nafs, nopok ishlarini tasvirlagan. Tasvirda u saj‘, sifatlash, o‘xshatish, mubolag‘a kabi she‘riy san‘atlaridan unumli foydalangan. Chunonchi: “Qo‘shchi sayyodlarg‘a muqtado va hukmron va bu jamoat anga raiyyat va ma‘muri farmonkim, ilgida qush kecha-kunduz ranj va mashaqqatg‘a tush. Kecha uyqusi harom, emgakdin yo‘q anga orom. Nafis hazzi uchun bir gunohsiz ayog‘iga solib band va uzun tunlar aning azobi bila xursand. Amal rishtasin tama’ ignasiga chekib, ul bezabonning ko‘rar ko‘zni ham tikib. Maqsudi ani sayyod qilmoq va o‘zga jonlig‘lar qasdig‘a jallod qilmoq”. N. bu toifaning tamagirlixi x-

susida faslda maxsus to'xtalgan va noroziligini "Qush ta'rifida degani barcha lof, o'z tahsinida so'zlagani bori gazof. Muncha mazmun amrig'a bois nafs komi, xoh emgagi, xoh tomoshasi, xoh kabobi, xoh bek in'omi", deb bayon qilgan va xulosani masnaviy b-n yakunlagan.

Masnaviy:

*"Bular boisi barcha nafsoniyat
Ki, anda doxil insoniyat.
Ko'nolg'a olib qayda qo'nsa diram,
Ot arpasi ham, qushig'a to'ma ham"*.

N. asarlarida hukmdorlarning ov ishlariga berilib ketishlari, ularning shikor b-n bog'liq usul va marosimlarini tanqid qilib, poetik lavhalar yozgan. N.ning "S.S." dostoniga murojaat qilsak, u bu haqda shoh Bahrom misolida mahorat bilan badiiy talqinlar yaratganini ko'ramiz.

Ad.: Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Сабъаи сайёр. ТАТ. 10 жилдлик, 7-жилд. – Т., 2011; Шамсиев П., Иброҳимов С. Навоий асарлари луғати. – Т., 1972.

A.A., Q.E., B.R.

QO'LDOSH MIRZO (1941–2017, O'sh, Qirg'iziston)– shoir, yozuvchi, tarjimon va adabiyotshunos. Qirg'iziston yozuvchilar uyushmasi a'zosi. U 1960-yy.da Qirg'izistonda o'zbek adabiyotini rivojlantirish va taraqqiy ettirish maqsadida tashkil etilgan "Ilhom" ijodkorlar adabiy klubining ta'rischilaridan. Q.M. qirg'iz, rus, arab va fors tillarini mukammal bilgan, Yevropa va rus adabiyotidan tarjimalar qilgan. Uning "Zamon qo'ng'irog'i", "Vafo shevasi", "Xonalarda chiroqlar porlar" she'riy to'plamlari, "Boburmironing toylog'i", "Zarrin zarralar", "Qishlab qolgan qaldirg'och", "Gavhar", "Jahon seniki", "Sotilgan ko'z", "Savil qolgan guldasta", "Dilxiroj", "Mubtalo bo'ldim senga" kitoblari, "O'sh adabiy muhiti", "Tosh bilan suhbat", "Qon va inson" nomli adabiy-ilmiiy asarlari chop

etilgan. Q.M. Sharq klassik adabiyoti namyondalari, xususan, temuriylar davrining yorqin namoyondalari haqida qator nasriy asarlar bitgan. Ayniqsa, N. ijodiga alohida mehr bilan qaragan adib 1978–79-yy.da "Mubtalo bo'ldum senga" tarixiy qissasini yozgan. N. shaxsiyati va badiiy obidalarini samimiy tasvirlangan asar hozirgi o'zbek nasriining betakror namunalari biridir. Alisherning bolalik damlari, Mashhadda kechgan hayoti va tahsil damlaridan hikoya qilingan boblari, ayniqsa, o'smir yoshlarni N.ga bo'lgan tasavvurlarini yorqinlashtirishga xizmat qiladi. Shuningdek, N. biografiyasiga oid sahifalar o'zining jonli ifodasi bilan kitobxonda qiziqish uyg'otadi.

Ad.: Қўлдош Мирзо. Мубтало бўлдум сенга. – Т., 1978–1979.

S.O'.

QO'NG'IROT – turkiy qabila-urug' nomi, etnonim. Bu qabila-urug' nomi haqida tarixiy-adabiy manbalarda eslatma, xabarlar bitilgan. N. o'zining ham adabiy, ham tarixiy aspektda yozgan, ma'lum ma'noda hujjat hisoblangan "V." asarida Q. atamasini barlos, qiyot, arlotiy, tarxoniy, uyg'ur kabi turkiy qabila-urug' nomlari qatorida sanalgan. Bu atama ifodasida nasab bilan emas, balki hasab b-n yuqori mavqega erishgan "qo'ng'iroq hasablik mutamakkinlar"ni tilga olgan.

Ad.: Алишер Навоий. Вақфия. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

B.R.

QO'RQUT OTA – shayx. Xalqimiz orasida "Qo'rqanlarimni qut qilib qaytar" degan duo va "Qo'rqut ota qo'llasin" degan iltijo bor. Bu duo, iltijolar aslida turkiy xalqlar orasida mashhur Q.O., dada Qo'rqut deb tilga olinadigan hojatbaror donishmand – valiy nomi b-n bog'liqdir. Hatto o'n ikki hikoyadan iborat "Dada Qo'rqut" kitobi ham mavjud. U b-n bog'liq manobalarda u o'g'uzlarning g'am-tashvishi b-n hayot kechirgani, "Kelimli-ketimli dunyo"da adashganlarga,

qiyin ahvolga tushganlarga beg'araz yordam berganligi, doston va termalar aytib, ustozlik qilganligi aytiladi.

N "N.M." asarida bu hojatbaror ulug' zot haqida shunday yozadi: "Turk ulusi arosida shuhrati andoq ortug'roqdurki, shuhratqa ehtiyoji bo'lg'ay. Mashhur mundoqdurki, necha yil o'zidin burunqini, necha yil o'zidin so'nggi kelurni debdurlar. Ko'p mav'izaomuz mag'izliq so'zlari aroda bor". N. ta'kidlaganidek, "ma'vizaomuz mag'izliq so'zlari" "Dada Qo'rqu" kitobida duo va istak shaklida o'nga yaqin ko'rinishlari aytiladi.

Ad.: Алишер Навоий. Насойим улмуҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Дада Қўрқут ҳикоялари. Туркий халқлар ижодидан (таржимон ва наирга тайёрловчи Очилова З.) – Т., 2010; Ҳайитметов А. Мерос ва ихлос. – Т., 1983.

B.R.

“QO'RQUTMA MENI TAMUG'DIN...” – N.ning "G'.S." devoniga kiritilgan ruboiy:

*Qo'rqutma meni tamug'din, ey zohidi yax,
Jannat manga bo'lg'usi debon urma zanax
Kim do'zax aning yodi bila jannat erur,
Jannat bori sening biladur do'zax.*

Zohid – zuhd tariqi va maslagiga mansub kishi demak. Mashhur ingliz sharqshunosi R.Nikelsonning yozishicha, islomda tasavvufning ilk ko'rinishi zuhd va vara' shaklida paydo bo'lgandir. So'fiy so'zi esa dastlab adabiyotlarda ma'lum bir zohidlar guruhiga berilgan nom sifatida qo'llanilgan. "Hijriy II asrda, – deydi Nikelson, – zuhd harakati erkin va keng tarqalgan bir harakat holiga kelgan. Shu zaylda minglarcha musulmon erkak va ayol, qalblarida oxirat azobi va qiyomat kunining qo'rquvi chuqurlashgach, alohida tarzda yoki kichik guruhlar holida xotirjamlik bag'ishlovchi bir diniy hayotni yashash orzusi ila odamlardan uzoqlashdilar". Shu tariqa zuhd osonlik b-n tasavvufga aylangan edi. Umuman,

zuhd talablariga rioya etmasdan, tariqat hayotida ilgarilash mushkul. Zuhd – nafs-u havo, kibr-u riyoning qanotini qayiradigan bir iroda qudrat erur. Halol va haromni farqlash, sabr, qanoat yuksakliklarini egallashda zuhdga tenglashadigan "tarbiyachi"ni tasavvur qilish qiyin. Yahyo bin Muozning aytishicha, "Shu uch xislatga sohib bo'lmagan umuman zuhdning haqiqatini qo'lga kiritolmaydi. Birinchisi, faqat Alloh uchun amal, ikkinchisi, moddiy bir tamaga yon bermay so'zlash, uchinchisi, nafsni moddiyot ila zalil etmasdan aziz bo'lish". Junayd Bag'dodiyga ko'ra esa "Zuhd qo'lda yo'q narsaning ko'ngilda ham yo'qligidir". Lekin zuhdning ma'no-mazmunini hamma ham bir xilda tushunmaganligi bois zohidlar orasida oxirat orzusiga g'arq bo'lib, dunyodan butunlay yuz burganlar ham bo'lgan. Bularning faqat dunyo ishlarigamas, din, ma'rifat taraqqiyotiga ham zarari yetgan. Toat-ibodatdan boshqasini tan olmay, butun fikri-zikri jannatga qaratilgan va odamlarni do'zax, jahannam azoblari b-n qo'rqitgan bunday kimsalar Sharq shoir-lari tomonidan keskin tanqid qilingan.

*Qo'rqutma meni tamug'din, ey zohidi yax,
Jannat menga bo'lg'usi debon urma zanax.*

N.ning bu so'zlari fe'l-atvori sovuq, jannatparastlik da'vosi ila qanchadan qancha kishilarni bezdirgan ana o'sha zohidlar hiqidadir.

*Kim, do'zax aning yodi bila jannat erur
Jannat bori sening biladur do'zax.*

Shoir bu baytda Alloh xayoli va diydorini har narsadan muqaddas bilib zohidning aqidasiga qarshi shunday degan: Ey zohid, o'zing tasavvur etgan jannat-u do'zax to'g'risidagi safsatalaringni yig'ishtir. Ilohiy jamol tajalli aylaydigan har qanday joy – bu jannat. Sen kabi kimsalar b-n yuzlashadigan jannat – jannat emas, do'zaxning ayni o'zidir. Tazodli bu fikrni N. navbatdagi ruboiysida boshqacha so'z va timsollar orqali ifodalab bergan.

*Zohid, senga hur, manga jonona kerak,
Jannat sanga bo'lsun, manga mayxona kerak.
Mayxona aro soqi-yu paymona kerak,
Paymona necha bo'lsa to'la, yona kerak.*

*Ad.: Алишер Навоий. Фаройиб ус-сузар. 10
жылдлик, 1-4-жылдлар. – Т., 2011.*

I.H.

QO'SHIQ – folklor an'analari asosida shakllangan, insonning ichki his-tuyg'u, kechinmalarini ifodalovchi, ma'lum bir kuyga solib ijro qilinadigan, esda qolishi oson, ixcham, qulay, qofiya va vaznga ega bo'lgan lirik janr. Q. she'r, qasida, rajaz ma'nosini anglatib, ilk bor Mahmud Qoshg'ariyning “Devoni lug'otit turk” asarida “qoshug'” – tarzida uchraydi. Q. “shlok”, “takshut”, “ir” (yir), “kuch” atamallari bilan qadimda qo'llanib kelingan. Yusuf Xos Hojibning “Qudatg'u bilig” asarida quyidagi misralarni uchratish mumkin.

*Bu turkcha qo'shuqlar tuzattim senga
O'qurda unitma, dua qil menga.*

Xorazmiyning “Muhabbatnoma”sida Q. “qo'sh” shaklida qo'llangan. Q. mehnat, mavsum-marosim, lirik, tarixiy kabi turlarga bo'lindi. N. “M.A.” asarida surud, ayolg'u, lahn, turki so'zlari Q. ma'nosini bildirishini yozgan: “Yana “qo'shuq”durkim, org'ushtak usulida shoye'dur va ba'zi advor kutubida ul usul zikr bo'lubdur va ul surud a'robning teva surar hudilari vazni bila madidi musammani solimda voqe' bo'lur, aning asli bu nav'durkim, bayt:

*Vahki, ul oy hasrati, dard-u dog'i furqati,
Ham erur jonimg'a o't, ham hayotim ofati.*

Fo'ilotun fo'ilun fo'ilotun fo'ilun

Ammo bu latif zamonda va sharif davronda bu surudni ramali musammani mahzuf vaznig'a eltib, musiqiy va advor ilmida muloyim tab'liq benazir yigitlar g'arib nag'amot va alhon bila ajab tasarruflar qilib, Sultoni sohibqiron majlisida ayturlarkim,

aning muloyimlig' va xushoyandalig'i vasfqa sig'mas va ta'sir va raboyandalig'i sifatqa rost kelmas, balki ul Hazratning ixtiro'idur va bu ham ul hazratning Masihoso anfosi natoyijidin istishhodg'a kel-turmak munosibroq erdi, andoqkim, bayt:

*Sabzayi xatting savodi la'li xandon ustina,
Xizr go'yo soya solmish obi hayvon ustina.*

Fo'ilotun fo'ilotun fo'ilotun fo'ilun.

Q. “F.Sh.”da “ayolg'u” atamasi bilan keladi. Xususan, ushbu misralar e'tiborga molikdir:

*Ayolg'u borchag'a Farhod holi,
Surud ul xastayi noshod holi...
Qulog'ig'a yetushti bir hazin un,
Ki, lahn aylar edi bir zori mahzun.*

*Ad.: Алишер Навоий. Мезон ул-авзон.
10 жылдлик, 10-жылд. – Т., 2011. Алишер
Навоий. Фарҳод ва Ширин. 10 жылдлик,
6-жылд. – Т., 2011; Маҳмуд Кошгарий. Девони
луғотит турк. – Т., 2019; Музайяна Алавия.
Ўзбек халқ маросим қўшиқлари. – Т., 1974;
Қуроноф Д., Мамажонов З., Шералиева М.
Адабиётшунослик луғати. – Т., 2013.*

E.Q.

R

RABBONIY – valiy, uluhiyat asrorig‘a yetishgan zot, murshidi komil sifati. “Rabboniy ani derlarkim, muridlarga oz ilm bila parvarish bergay va tarbiyat qilg‘aykim, to ulug‘ ilmda quvvat topg‘aylar”, – deya N. “N.M.”da ta‘rif bergan.

Ad.: Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011.

I.H.

RABOT (ar.) – musofirlar yashaydigan joy, karvonsaroy, musofirxona. Shahar ichkari va chekkasi, shahardan tashqarida, karvon yo‘llarida qurilgan karvonsaroyga o‘xshagan bino. Islom mamlakatlarida dushmanlar hujumini daf etish yoki ularni qarshi olish u-n barpo qilingan chegara hududlaridagi harbiy istehkomlarining umumiy nomi. Savdo yo‘llaridagi karvonsaroilar, shaharlar chekkasidagi turar joylar ham R. deb atalgan. R.lar sekin-asta zoviya va xonaqohlar vazifasini bajara boshladi va so‘fiylar yig‘iladigan joylarga aylangan. N. musofirlar, sayohatchi va ziyoratchilar u-n ko‘plab R.lar qurdirgan. U savdo yo‘llarida qurdirgan yoki ta‘miratgan R.larining o‘zi 500 dan ortiq degan ma‘lumotlar bor. Xondamir “Makorim ul-axloq”da N. qurdirgan R.lar sifatida 54 tasining nomini keltiradi: “Sarixiyobon R.i, To‘quzrabot, Havzak R.i, Darayi Zangi R.i, Chihilduxtaron R.i, Tarnob R.i, Panjeh R., Qutulmishi Murg‘ob R.i, Marvchoq R.i, Puli Ahmad Mushtoq R.i, Yabg‘u R.i, Zohid R.i, Xoja Duka R.i, Chahorshanba R.i, Bobo Bo‘ri R.i, Darayi Ko‘rqush R.i, Kandagi R.i, Oqrabot, Muzduron R.i, Yonbulog‘ R.i, Dashti Shoraxt R.i, Adras-kon R.i, Farmonshayx R.i, Abulvalid R.i, Pariyon

R.i, Puli G‘uriyon R.i, Poyobak R.i, Tirpul R.i, Shuturxonni tirpul R.i, Sahroyi bog‘and R.i, Jom R.i, Xargird R.i, Bikrobod R.i (bu ilgari qurilgan bo‘lib, N. tomonidan ta‘mirlangan), Sa‘dobod R.i, Hazira R.i, Sangbast R.i, Mashhadi muqaddasa R.i, Tepayi Chavq R.i, Dizbod R.i, Kelidar R.i, Runiz R.i, Isfaroyin R.i, Chinoron R.i, Ishq R.i, Dahanayi Taxti Sulaymon R.i, Jurmjo‘y R.i, Ohuvon R.i, Alomat ko‘chasidagi R.i, Puli nigor R.i, Puhra R.i, Dehlar R.i”. Tasavvuf adabiyotida R.dan maqsad – dunyo: uning ham ikki eshigi bo‘lib, xalq biridan kirib, ikkinchisidan chiqadi.

*Bog‘lama ko‘nglungni bu manzilg‘a,
nevchunkim, erur.
Bir yangi mehmon yeri har lahza bu eski rabot.*

Ad.: Алишер Навоий. Бадоеул-васат. ТАТ. 10 жилдлик, 3-жилд. – Т., 2011; Сажжодий С.Ж. Фарҳанги истилоҳот ва таъбироти ирфоний. – Техрон, 1379 (х.-ш.); Фарҳанги забони тожикӣ. 2-жилд. – М., 1969; Ўзбек тилининг изоҳли лугати. 5 жилдлик, 3-жилд. – Т., 2007; Фиёсиддин Хондамир. Макорим ул-ахлоқ. – Т., 2015; Энциклопедияи адабиёт ва санъати тожик. 2-жилд. – Душанбе, 1989.

E.O.

RABOTI ISHQ – N. tomonidan bino qilingan rabot. Bo‘zjurd tumani Isfaroyin tegrasidagi qishloq hududida joylashgan.

Ad.: Давлатшоҳ Самарқандий. Тазкиратуш-шуаро. – Хўжанд, 2015; Хондамир. Макорим ул-ахлоқ. – Т., 2015.

M.A.

RABOTI SANGBAST – Tus hokimi Arslon Jozib tomonidan 999–1030-yy. oraligʻida Mashhad yaqinida bunyod etilgan gunbaz va minoradan iborat katta va hashamatli rabot boʻlib, keyinchalik u buzilib ketgan va N. uning yonidan yangi rabot qurgan. “Olam koʻzi hali bunday imoratni koʻrmagan”, – deb lutf etgan uning ulugʻvorligi haqida Davlatshoh Samarqandiy. Xondamir ham “Makorim ul-axloq” asarida uni shoir qurdirgan rabotlar sirasida sanab oʻtadi.

Ad.: Davlatshoh Samarqandiy. Tazkiratu-sh-shuaro. – Xўjand, 2015; Xondamir. Makorim ul-axloq. – T., 2015.

E.O.

“RAVZAT US-SALOTIN” – Faxriy Hiraviyning 1540-42-yy.da yozilgan tazkirasini. N. haqida maʼlumot yozgan 80 nafar badiiy ijod b-n shugʻullangan shoh-u amaldorlar haqida maʼlumot beriladi, ularning baʼzilari hatto sohibdevon boʻlganlar. Tazkira 7 bobdan iborat boʻlib, ilk bobda sheʼr turlari, Bahrom Goʻrning ahvoli, forsiy sheʼr ibtidosi va bir qator saljuqiyy hukmdorlar xususida soʻz boradi. Keyingi boblarda muallif Xuroson, Samarqand, Iroq-u Rum-u Hindiston va boshqa mamlakatlar shohlarining ahvoli va sheʼrlari haqida maʼlumot beriladi.

Tazkiradagi maʼlumotlar qisqa va loʻndaligi b-n ajralib turadi. Baʼzi hukmdorlar ijodidan biror bayt ham keltirilmagan. Faxriy Hiraviy oʻz tazkirasini yaratishda Abdurahmon Jomiyning “Silsilat uz-zahab”, Davlatshoh Samarqandiyning “Tazkirat ush-shuaro”, N.ning “M.N.” va boshqa tazkiralardan foydalangan. U shoir taʼb shoh-u olimlar ijodi haqida maʼlumot beruvchi ilk tazkiralardan biri hisoblanadi. Bungacha Muhammad Avfiyning “Lubob ul-albob” tazkirasining beshinchi bobi ayni mavzuga bagʻishlangan edi. Tazkira sodda va tushunarli tilda yozilgan. 1967-y.da Eronda Abdurasul Xayyompur tadqiq etib, nashr qilgan.

Ad.: Faxriy Hiraviy. Ravzat us-salotin // Sauid Xisomidin naishi. – Xaydarobod, 1968.

S.Gʻ., E.O.

“RAVZAT US-SAFO” – toʻliq nomi – “Ravzat us-safo fiy siyratil-anbiyo val-muluk val-xulafu” boʻlib, N.ning taklifi va iltimosiga koʻra, unga bagʻishlab Sayyid Muhammad ibn Sayyid Xovandshoh ibn Mahmud-Mirxond (v. 902/1498) tomonidan bitilgan. “Ravzat us-safo” fors tilida, 7 jildlik umumiy tarixiy asar boʻlib, muallif vafotidan soʻng nevarasi Gʻiyosiddin Muhammad Xondamir tomonidan davom ettirilgan. Kitob 7 jild va xotimadan iborat boʻlib, 1) olamning paydo boʻlishidan toʻ islom davrigacha; 2) Muhammad (s.a.v.) va toʻrt xalifa; 3) oʻn ikki imom va Umaviylar va Abbosiylar; 4) Abbosiy-lar zamonidagi Eron va Hindistondagi hukmdorlar; 5) Chingizxon va chingiziylar; 6) Amir Temur va temuriy sultonlar (1469-y.gacha). 7 jild va xotima muallif nevarasi Gʻiyosiddin Xondamir qalamiga mansub. Mirxond 1-jildda arabiy va forsiy tarixiy asarlar haqida maʼlumot beradi. “Ravzat us-safo” Markaziy Osiyo, Eron va Hindiston tarixi u-n asosiy manba hisoblanadi. Bu asarning 1-jild 2-yarmini Muhammad Rahimxonning topshirigʻi b-n Shermuhammad ibn amir Avazbek oʻgʻli-Munis 1821-y.da tarjima qiladi va oʻsha jilddagi baʼzi maʼlumotlarni toʻl-diradi. N. bu asar haqida: “...Bu faqir iltimos bila avvali ofarinishdin bu kungacha tarixi jomeʼyi biturkim, nisfigʻa etibdur. Inshaalloh, tugaturiga muvaffaq boʻlgʻaykim, tavorix arosida andin mufidroq tarix boʻlmaqʻusidur...” deb yozgan.

Ad.: Alisher Navoiy. Majolis un-nafois. TAT. 10 jildlik, 9-jild. – T., 2011; Ali Akbar Dehxudo. Lugatнома. 14-jild; ЭСТ. – Душанбе. 1987.

E.O.

RAVON – (f.) 1. Yuruvchi, ketuvchi, oʻtuvchi; 2. Oquvchi; 3. Tez, tezdin; 4. Jon, ruh, hayot. Bu soʻz N.ning nasriy asarlarida qoʻllanilgan jumlar tarkibida farqli mazmunlar kasb etgan. “..nogoh boʻyin raglaridin qon ravon boʻldi (qon oqa boshladi)”, “...aning iligin tutub ravon boʻldi (yura boshladi)”. Mavlono Sulaymoniy ...badihani

ravon (mahorat b-n) aytur erdi”. “Mavloni Majnun... “bozguna” xatini andoq ravon (silliq, bir tekisda) va sof bitirkim, mahalli taajjubdur”. Ayrim iboraviy birikmalar tarkibida kelgan “ravon” so‘zi turli ma’nolarni ifodalaydi: ashki ravon (oquvchi ko‘z yoshi), ganji ravon, siymi ravon (harakatdagi xazina, ba’zan Qorun xazinasi ham nazarda tutilgan), la’li ravon (suyuq la’l (may), majoziy oqqan qon), sarvi ravon, sarvi xiromon (go‘zal yurishli nozanin, sevgili), ravoni puranvor (nurli, pokiza ruh), ravoni hashmat (ulug‘lik, dabdaba), ravon kirguzmoq (jonlantirmoq), Ravon topmoq (jon topmoq, tirilmoq), ravonoso (jon kabi, jonga o‘xshash), ravonbaxsh (jon bag‘ishlovchi; jonlantiruvchi) v.h. Mazkur iboralar esa N. g‘azallari qatida yorqin ko‘zga tashlanadi. M-n:

1. Jon, ruh, tiriklik, hayot ma’nosida:

*Ey falak, jilvang uchun aylay ravonimni fido,
Jilvagarlik olmag‘il sarvi ravonimdin mening.*

2. Qimmatli, baholi:

*Ey ko‘ngul, ko‘rsang labu qaddin, kerak shukro-
nag‘a
Javhari joning bila naqdi ravon qilsang fido.*

3. Darhol, tezda:

*Jon tilar bo‘lsa, ravon beray ko‘ngulkim, bu mato’,
Arzimas tortar uchun ul hur paykar intizor.*

4. Bog‘liq, qator:

*Ravon yuz tog‘- u birga bo‘lmay orom,
Vale tog‘eki, bo‘lg‘ay mohi andom*

N. “M.N.”da samarqandlik ustozi Xoja Fazlulloh Abulaysiyning jon va ravon so‘zlarini mahorat b-n qo‘llagan baytini keltiradi.

*Qadi chun sarvi tu jon ast maro, balki ravon,
So‘yam, ey sarv, ravon shavki, fido sozam jon.*

Tarj.: Sening sarv kabi qadding men u-n jon-dir, balki ravondir, ey sarv, men tomonga ravon bo‘l, senga jonimni fido qilay. Birinchi baytdagi “ravon” tiriklik, hayot manbayi ma’nosida bo‘lsa, ikkinchi baytdagisi, yurmoq, harakat qilmoq ma’nosida qo‘llangan.

Ad.: Алишер Навоий. Наводир уш-шабоб. ТАТ. 10 жилдлик, 2-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати. 4 жилдлик, 2-жилд. – Т., 1983.

S.R.

RAVOSIY – “M.N.”da keltirilishicha, haqoyiq va maorifdan dilkash va ta’sirchan suhbatlar qilgan. N. ham o‘zining uning sharif suhbatiga musharraf bo‘lganini va suhbat o‘ziga xush kelgani haqida yozadi.

Badaxshon shohi shayxga murid bo‘lib, uning huzurida Muhyiddin ibn Arabiyning “Fusus ul-hikam” (“Hikmat toshlari”) asaridan saboq olgan.

She’rga mayl ko‘rgizgan. Jumladan, quyidagi matla’ uning qalamiga mansub:

*Zihi az orazat chashmi maro nur,
Hamesha az jamolat chashmi bad-dur.*

Tarj.: Ey, sening go‘zal yuzlaring mening ko‘zlarimga nur bag‘ishlaydi. Yomon ko‘z hamisha jamolingdan uzoqda bo‘lsin.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

E.O.

RAVSHANAK – “S.I.” dostoni qahramonlaridan biri. Doroning qizi. Mag‘lub Doroning vasiyatiga ko‘ra Iskandar R.ga uylanadi va nasabi oliy bo‘lganligi u-n hamisha uning hurmatini saqlaydi. Kashmir shohining go‘zal qizi Mehrnozning o‘zini undan rashk qilishiga javoban Iskandar shunday deydi:

*Ki, vojibdurur ehtiromi aning,
Nedinkim, biyikdur maqomi aning.
Erur Bahmaniy tojning gavhari,
Yana Kayqubodiy sipehr axtari.*

Bu obraz Mehrnoz b-n qiyosda ochiladi: bu orqali N. insonning tengligi, nasl-u nasabning ahamiyatsiz ekani, insonning fazilatlarini muhim ekanligi b-n bog‘liq g‘oyani ilgari suradi. Sof, samimiy muhabbatni ulug‘laydi.

Ad.: Алишер Навоий. Садди Искандарий. ТАТ. 10 жылдлик, 8-жылд. – Т., 2011; Қажумов А. Асарлар. 10 жылдлик, 2-жылд. – Т., 2008.

A.A., M.A.

RADD UL-MATLA’ (ar. – matla’ning rad etilishi, ya’ni qaytarilishi, takrorlanishi) – g‘azal (yoki qasida)ni boshlangan misra b-n yakunlashdan iborat she’riy san’at. Bu san’at garchi R.M. deb atalsa-da, aslida matla’ning yarmi – ilk misrasi qaytariladi – maqta’ning oxirgi misrasi bo‘lib keladi. O‘quvchi diqqatini asarda ifodalangan asosiy nuqtaga takror tortishdan iborat mazkur san’at she’r kompozitsiyasida muhim o‘rin tutadi. N. lirikasida mahorat b-n qo‘llangan she’riy san’at.

Bu san’at, asosan, keyingi asrlarda rivojlanganidan ilmi bade’ga bag‘ishlangan ko‘plab mashhur asarlarda u tilga olinmagan. O‘zbek she’riyatiga u fors-tojik adabiyotidan kirib kelgan. N.gacha bo‘lgan o‘zbek she’riyatida u, deyarli, uchramaydi. Shayx Ahmad Taroziy “Funun ul-balog‘a”da bu san’atga misol sifatida o‘zining bir o‘zbekcha g‘azalini keltirib qo‘ya qoladi. Uning ko‘rinishlariga esa Hofiz Sheroziy, Kamol Xo‘jandiy, Hasan Dehlaviylarning forsiy g‘azallarini misol qilib keltiradi. Shuning u-n ham Y.Is’hoqov: “Bu san’atning o‘zbek adabiyotidagi shakllanishi va taraqqiyoti bevosita N. ijodi b-n bog‘langan, – deb yozadi. Chunki ulug‘ shoir g‘azaliyotida bu usul tasodifiy hodisa bo‘lmasdan, ma’lum sistema holiga kirgan. Umuman, N. ijodida bu san’at shoir fikr va tuyg‘ularining xilma-xil aspektda chuqur ifodalanishi u-n xizmat qilgan faol poetik vo-

sitalardan biriga aylangan”. Shoirning o‘nlab g‘azallarida bu san’atning betakror namunalari ni ko‘ramiz. M-n:

*Kechti umrum naqdi g‘aflat birla nodonlig‘da hayf,
Qolg‘ani sarf o‘ldi anduh-u pushaymonlig‘da hayf...*

*Ey Navoiy, voqif erman xalqdin, bori mening
Kechti umrum naqdi g‘aflat birla nodonlig‘da hayf.*

Ko‘rinib turganidek, behuda o‘tgan umrdan yozg‘irish g‘azalning asosiy mavzusi, hasrat-nadomat bosh g‘oyasi hisoblanadi. Shuning u-n ham bunga urg‘u berilgan misra g‘azal oxirida takrorlanib, o‘quvchi fikrini bir nuqtaga jamlaydi.

N. g‘azallarida matla’dagi birinchi misraning ba’zida ikkinchi bayt tarkibida takrorlanib kelishini nazarda tutib, Y.Is’hoqov bu san’atning o‘zbek adabiyotidagi namunalari ayrim o‘ziga xos tomonlarga ega deydi va unga shunday ta’rif beradi: “Radd ul-matla’ g‘azal matla’idagi (yoki qasida boshidagi) bir misra g‘azalning (qasidaning ham) keyingi baytlaridan birida yoki g‘azal maqta’i (qasidaning esa oxirgi bayti) tarkibida muayyan maqsad bilan takrorlanishidan iborat”.

N.ning quyidagi mashhur g‘azalida matla’ning birinchi misrasi ikkinchi baytning ikkinchi misrasida takrorlangan:

*Otashin gul bargidan xil’atki jononimdadur,
Xil’at ermas, ul bir o‘tdurkim, mening jonimdadur.*

*Otashin la’lidururkim, anda muzmar bo‘ldi jon,
Otashin gul bargidin xil’atki jononimdadur.*

Lekin bu hol shoir ijodida ko‘p uchramaydi.

Shayx Ahmad Taroziy qofiya takrorini ham R.M. san’atiga kiritadi. Lekin keyinchalik u alohida san’at sifatida ko‘rsatiladigan bo‘ldi.

“Radd ul-matla’ san’atining ma’naviy nafosat nuqtai nazaridan va shakliy jihatdan talay fazilatlarini bor, – deb yozadi V.Rahmonov. – Chunonchi:

– birinchidan, takrorlanuvchi misra she’rda qoliplovchi vazifasini bajaradi va mazmunni bir muhim fikr tizginida tutish imkonini beradi;

– ikkinchidan, shaklan olib qaraganda, misra takrori o‘ziga xos bir she’riy halqa yaratadi. Qaytariluvchi misra go‘yo marjonning bir shakl va tUSDagi donalarini o‘zida tizuvchi shodaga o‘xshaydi.

Bosh va oxirdagi bir xil ohang va fikr takrori kitobxonning diqqatini fikr o‘zagiga jalb etishga ko‘maklashadi”. Shuning u-n ham Y.Is‘hoqov “bu she’riy san‘atni ham lafziy, ham ma‘naviy san‘at xususiyatlarini o‘zida mujassam etgan mushtarak san‘at doirasiga kiritish o‘rinli bo‘ladi”, – deb yozadi.

Ad.: Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий. Фунун ул-балога. “Ўзбек тили ва адабиёти”, 2002, № 6.; Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Т., 2006; Раҳмонов В. Шеър санъатлари. – Т., 2001.

E.O.

RADD UL-QOFIYA (ar. – qofiyaning qaytarilishi, takror kelishi) – lafziy san‘atlardan biri. N. lirikasida qo‘llangan badiiy san‘at. Shayx Ahmad Taroziy uni radd ul-matla’ tarkibiga qo‘shadi. Lekin keyinchalik ular alohida-alohida san‘atlarga ajratildi. Eron olimi Doyi Javod R.Q.ni g‘azal yoki qasida ilk misrasidagi qofiyaning ikkinchi bayt oxirida takrorlanishi deb ta’rif beradi. Badiiy san‘atlarning nuqtadon tadqiqotchisi Y.Is‘hoqov o‘zbek g‘azalchiligida bu san‘atning rang-barang ko‘rinishlari uchrashi haqida ma’lumot berib, 4 xilini ko‘rsatib o‘tadi va N. ijodidan quyidagicha misol keltiradi:

*Ey nasimi subh, ahvolim diloromimg‘a ayt,
Zulfi sunbul, yuzi gul, sarvi gulandomimg‘a ayt...*

*Yo‘q, Navoiy bedil oromi g‘am ichra, ey rafiq,
Holini zinhorkim, ko‘rsang diloromimg‘a ayt.*

Bu hol nisbatan ko‘p uchraydi.

Shundan kelib chiqib, u “Radd ul-qofiya qasida yoxud g‘azal matla’sidagi qofiyalardan biri yoki har ikkalasining bo‘lak baytlarda, shu jum-

ladan, maqta’da ham muayyan poetik maqsadda takrorlanishidir”, – deb yozadi.

Olimning yozishicha, omonim so‘zlarning takrorlanishi R.Q.ni vujudga keltirmaydi.

Ad.: Раҳмонов В. Шеър санъатлари. – Т., 2001; Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Т., 2006; Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий. Фунун ул-балога. Ўзбек тили ва адабиёти, 2002, № 6.; Қуронов Д. ва б. Адабиётшунослик лугати. – Т., 2010.

E.O.

RADIF (ar. – mingashgan; hamroh, yo‘ldosh) – she’rda qofiyadan keyin takrorlanib keluvchi so‘z, so‘z birikmasi yoki gap. N. 1,2,3,4,5 radiflar qo‘llagan. Sharq she’rshunoslari R.ni goh qofiya ilmiga, goh badiiy san‘atlarga qo‘shib o‘rganganlar. “Radifning qofiyaga bog‘liq joyi shundaki, birinchidan, u hamisha qofiya b-n yonma-yan keladi, ikkinchidan, radif ham qofiya kabi ohangdoshlikka xizmat qilgani u-n unga yaqin turadi” (S.Olimov). Bugina emas, arab mumtoz adabiyotshunosligida qofiya unsurlaridagi raviydan so‘ng keluvchi takrorlangan harflar ham R. sanalgan. Lekin R. she’riy takroning ko‘rinishlaridan biri bo‘lib, o‘zining badiiy vazifasiga ko‘ra ko‘proq san‘at turi hisoblanadi.

R. faqat shakl hodisasi bo‘lib qolmay, u ma’noga ham daxldor: she’rning ohangdoshligini oshirishdan tashqari, ma’noni kuchaytiradi. Chunki shoir she’rda qaysi fikrga urg‘u bermoqchi, nimaga o‘quvchi e’tiborini qaratmoqchi bo‘lsa, o‘sha so‘zni R.ga chiqaradi. Binobarin, fikrning asosiy yuki shu badiiy unsur zimmasiga tushadi. R. she’rni boshidan-oxirigacha yagona mavzu, bir g‘oya, mushtarak ohang atrofida birlashtiradi, o‘quvchi e’tiborini bir nuqtaga jamlaydi. G‘azal yoki qasidadagi turli ma’nolarini ifodalab kelgan baytlarini o‘zaro qovushtirib, bir ipga tizadi. Shuning u-n shoirlar R. tanlashda so‘zning salmog‘i, jarangdorligi, nafisligi, ta’sirchanligi, she’r g‘oya va mazmunini ifodalash va o‘quvchi diqqatini jalb qilish imkoniyatini hisobga olganlar.

Albatta, R.siz she'rlar ham kam emas. Lekin R. she'rga alohida ohangdorlik jarangdorlik va ta'sirchanlik bag'ishlagan.

Masnaviyda R. qo'llash imkoniyati erkin bo'lib, u bir bayt doirasidagina amal qiladi. Lekin ba'zi adabiyotshunoslar R. faqat she'riy janrlar-gagina xos bo'lib, masnaviydagi qofiyadan keyin takrorlanib keluvchi so'zlarni R. deb bo'lmasli-gini ham ta'kidlaydilar.

R. she'rlar muraddaf deyiladi.

Takrorga asoslangan va hojib b-n vazifadoshligi jihatidan V.Rahmonov R.ni tashqi takror, hojibni ichki takror deb ham ataydi. Chunki hojib qofiyadan oldin, R. qofiyadan keyin takrorlanadi.

R. N. ijodida asosiy o'rin tutadi. Shoir g'azal, qasida, ruboiylarining aksariyat qismi R.lidir. Mumtoz she'riyatda R.ga katta e'tibor berilganligi, yangi va ohorli R. badiiy kashfiyot sifatida baholan-ganligi ma'lum. Shuning u-n N. "M.N."da u yoki bu shoirning mahorati xususida so'z yuritganda u qo'llagan R.larning qanchalik go'zal va ta'sirchanligiga ham e'tibor qaratadi. Jumladan, Husayn Boyqaroning safar chog'ida aytgan "Yaxshi qol" R.li she'rini maqtaydi. Uning o'zi ham yangi, ohor-li, jarangdor va ta'sirchan R.larni topib qo'llashga intilgan. Bugina emas. U bir R.da bir necha g'azal yozib, uning ma'no doirasini kengaytirgan, o'ziga xos variantlarini yaratgan. Bir so'zdan iborat R.:

*Ko'nglum o'rtansun agar g'ayringg'a
parvo aylasa,
Har ko'ngul hamkim sening shavqungni
paydo aylasa.*

Ikki so'zdan iborat R.:

*Ko'rgali husnungni zor-u mubtalo
bo'ldum sanga,
Ne balolig' kun edikim, oshno bo'ldum sanga.*

Gapdan iborat R.:

*Jondin seni ko'p sevarmen, ey umri aziz,
Sondin seni ko'p sevarmen, ey umri aziz.*

*Har neniki, sevmak ondin ortuq bo'lmas,
Ondin seni ko'p sevarmen, ey umri aziz.*

Bu ruboiy faqat qofiya va R.dan iborat. Bunday ruboiy yozish an'anasi Sharq she'riyatida mavjud. Kamol Xo'jandiy va Bobur ijodida ham shunday ruboiylarni ko'ramiz.

N. R.lari, asosan, bir va ikki so'zdan iborat. U R.ning she'rni kuchaytirishdagi imkoniyatlari-dan mahorat b-n foydalangan.

Ad.: Раҳмонов В. Шеър санъатлари. – Л., 1972; Ҳотамов Н., Саримсоқов Б. Адабиётшунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли лугати. – Т., 1983; Саломов Ф., Комилов Н. Дўстлик кўприклари. – Т., 1979; Олим С. Маснавий таржимасида радиф // Таржима санъати (Мақолалар тўплами). 6-китоб. – Т., 1980; Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Т., 2006; Қуроноф Д. ва б. Адабиётшунослик лугати. – Т., 2010.

E.O.

“RADOYIF UL-ASH'OR” – Faxriy Hira-viy tomonidan 1523-y.da tartib berilgan she'rlar to'plami. Ma'lumki, she'riyat muxlislari yoki shoir-u adiblar tomonidan tuziladigan bunday to'plamlarda turli davrlarda yashab ijod etgan shoirlarning arab alifbosi bo'yicha bir xil radif b-n tugaydigan she'rlari jamlanadi. Faxriy to'plami ham XII–XVI asrlarda yashab o'tgan 254 shoir g'azallarini o'z ichiga oladi. Jumladan, Jomiyning 92, Hofizning 65, Xusrav Dehlaviyning 58, Darvesh Dehakiyning 30, Shayxim Suhayliyning 24, Sayfiyning 16, Foniy (Navoiy)ning 15 g'azali va boshqalar kiritilgan.

Ad.: Энциклопедияи адабиёт ва санъати тоҷик. Жилд 3. – Душанбе, 2004.

E.O.

RAJABOVA Burobiya Tangirovna (1967, Tojikiston Respublikasi, So‘g‘d – n. shunos, f.f.n. (1996), “Do‘stlik” ordeni sohibasi (2021). Tojikiston Respublikasi Xo‘jand davlat pedagogika instituti o‘zbek filologiyasi fakultetini imtiyozli diplom

b-n (1986–1991) tamomlagan. Sharq mumtoz adabiyoti namoyandalari ijodiga qiziqishi, adabiyotshunoslik sirlarini o‘rganishga bo‘lgan kuchli ishtiyoqi sababli 1991-y.da O‘zR FA Alisher Navoiy nomidagi Adabiyot institutining Navoiy bo‘limiga ishga qabul qilingan. 1992-1995-yy.da mazkur institut aspiranturasida o‘qigan. 1996-y.da “O‘zbek klassik she‘riyatida tamsil san‘ati” mavzusida nomzodlik dissertatsiyasini himoya qilgan. Mazkur monografik tadqiqot lirikada muhim sanalgan tamsil badiiy san‘atining o‘ziga xos xususiyatlari, jumladan, tamsilning poetik matn mazmunini ochib berishdagi rolini to‘laqonli ko‘rsatib bergan. U 2001-2004-yy.da O‘zR FA Til va adabiyot institutining doktoranti bo‘lgan. 1991-y.dan mazkur institutda kichik ilmiy xodim, katta ilmiy xodim, yetakchi ilmiy xodim sifatida ishlab keladi. R.B.T. ilmiy faoliyatining asosiy yo‘nalishini o‘zbek mumtoz adabiyoti tarixi, xususan, N. ijodini o‘rganish tashkil etadi. Buyuk mutafakkir N.ning hayoti va ijodiga bag‘ishlangan 400 dan ortiq ilmiy, ilmiy-ommabop maqolalari respublikamiz, 50 ga yaqin maqolasi esa xorij (AQSH, Rossiya, Turkiya, Hindiston, Ozarbayjon, Qozog‘iston, Tojikiston, Afg‘oniston, Litva, Makedoniya) matbuotida chop qilingan. “Tamsil” (2002), “Qalb va qadriyat” (2002), “Onalar bilan suhbat” (2014), “Olam ma‘murlig‘i alardin...” (2014), “O‘zum sori boqma, so‘zum sori boq” (2015), “Annelerle sohbet” (2018, Riga, turk tilida), “Mushtarak adabiy hodisalar” (2019), “Navoiy ijodida Amir Temur siymosi” (2019), “Boqiy vasiyatnomalar” (2022), “Temuriylar Renessansi va “Boburnoma” (2022), “So‘zlar bilan so‘zlashuv” (2023) kitoblari nashr

etilgan. Mazkur kitoblar R.B.T.ning adabiyotshunosligimiz, xususan, n.shunosligimiz rivojidagi o‘ziga xos hissasini ko‘rsatib turibdi. Uning chuqur tarixiy, huquqiy bilimlariga egaligi adabiyotga oid mavzularni ham chuqur tahlil va talqin qilishda imtiyoz hamda imkoniyat yaratgan. Jumladan, “Bobur ensiklopediyasi” hamda to‘rt jildlik “Alisher Navoiy ensiklopediyasi”ni nashrga tayyorlashda qomusiy maqolalar yozib, mualliflar safidan o‘rin olgan.

Ad.: Rajabova B. Ўzum sori boqma, sўzum sori boq. – T., 2015; Rajabova B. Muhtarak adabiy xodisalar. – T., 2019; Rajabova B. Navoiy ijodida Amir Temur siymosi. – T., 2019; Rajabova B. Boqiy vasiyatnomalar. – T., 2022.

M.A.

RAJAZ (ar. – tezlik, iztirob) – mustaf‘ilun (3-hijo qisqa, qolgan hijolar cho‘ziq – – – V –) aslining takroridan hosil bo‘lgan bahr (mustaf‘ilun mustaf‘ilun mustaf‘ilun mustaf‘ilun – – – V – / – – V – / – – V – / – – V –). She‘riyatimizda musammani solim shakli keng tarqalgan.

N. “M.A.”da R.ning 13 vaznini ko‘rsatib, ularga misollar keltiradi. Bobur esa “Muxtasar” asarida R. bahrining 63 vaznini o‘z ichiga olishini aytib, ulardan 32 tasi musta‘mal, 31 tasi muxtar’, shundan 10 vazn mustama‘li matbu‘ ekanini ta‘kidlaydi.

O‘zbek she‘riyatida R. bahrining rajazi musammani muzall, rajazi musammani matviyi maxbun, rajazi musammani matviyi maxbuni muzol kabi musamman shaklidangina foydalanilgan. R. bahri dastlab “Qisasi Rabg‘uziy”da uchraydi. Atoiy, Sakkokiy, Gadoiy va Lutfiylar ham R. da ijod qilganlar. N. uning 3 vaznida 25 g‘azal yaratgan. R. bahrida yozilgan g‘azal va muxammaslar “Shashmaqom”ning “Iroq” kuyi taronalari, shuningdek, “Bayot IV”, “Dugoh”, “Husayn V” kabi qator kuylarga mos tushadi.

N. R.i musammani solim vaznida 16 ta g‘azal yozgan. M-n:

*Bir kun meni ul qotili majnunshior o'lturgusi,
Usruk chiqib, javlon qilib, devonavor o'lturgusi.*

Rajazi musammani matviyi maxbun vaznida ham u 8 ta g'azal yozgan. M-n:

*Suvda yuzungmu aksi yo chashma aro parimidur,
Chashmayi mehr ichinda yo lam 'ayi
mushtarimidur.*

Yana bir g'azali esa rajazi musammani matviyda.

Ad.: Алишер Навоий. Мезон ул-авзон. ТАТ. 10-жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Бобур. Мухтасар. – Т., 1971; Ҳоҷиаҳмедов А. Ўзбек арузи луғати. – Т., 1998; Ҳоҷиаҳмедов А. Навоий арузи нафосати. – Т., 2006.

E.O.

RAJO – Allohdan umidvorlik. So'fiyning diydor va jamol tomoshasiga umid bog'lashi. Tariqat muridining boshlang'ich hollaridan biridir. Solikni ikki qanotli qushga o'xshatgan Najmiddin Kubro hazratlari shunday deydi: "Polapon qanotlari xavf-rajo, o'rta yoshlining qanotlari qabz-bast, keksaning qanotlari uns va haybat erur... Bu ikki qanot ila parvoz eta olish uchun ular zot va harakatlarida muvofiq bo'lmog'i kerak. Qanotlarning zot yoki sifatlarida farq bo'lsa, Sayyorni ham, bu qanot ila yuksalganni ham muvozanatsizlikka duchor qilar". Ko'rinib turibdiki, muridda ikkita hol yonma-yon yashaydi. Alloh Jamol sifati b-n tajalli etganda murid rajo holida, jalol sifati b-n tajalli etganda esa xavf (qo'rquv) holida bo'ladi. "N.J."da rajo, ya'ni umid faqat Alloh taologa bo'lishi lozimligi aytiladi. Shunda solik to'g'ri yo'lda bo'lib, vuslatdan umid qilsa bo'ladi:

*Haqdin emin bo'lubki jon topqaysen,
G'ayridin xavfi begaron topqaysen,
Andinki rajoyi jovidon topqaysen,
Xavf aylaki, g'ayridin amon topqaysen.*

Solikning Allohning lutf-u marhamatidan umidvorligi R., uning azobi va g'azabiga duchor bo'lishidan qo'rquvi xavfga sabab bo'ladi. Ammo ta'kidlash joizki, rajo va xavf muridning ilk maqomlaridandir. Xavf va rajoning tamali ilm ekanligini ta'kidlagan Shayx Najmiddin Kubro shunday deydi: "Bir kimsaning xavf tomoni rajo tomonidan ustunlik qilsa, qora qish kabi sovuq fikrlarga asir bo'ladi. Aksincha, rajo xavfga nisbatan yuqori bo'lsa, mustaqimdan yumalana-yumalana aldov jahannamiga tushadi. Odil Haqning sifati, azobi-yu shiddati, lutfi behisob (G'afur, 40:3)". "L.T." dostonida bu hollar aniq tasvirlanadi. Qushlarning parvozigga sabab bo'lgan hol va maqomlar badiiy ifodalanadi:

*Sayr aro qat'i biyobon aylagan,
Tayyi maslak ulcha imkon aylagan.*

*Yo'l rijo-yu xavfini bilgan tamom,
Xavfi islohida qilg'on ihtimom.*

Umuman olganda, sayri suluk davomida murid R. holini tark etmaydi. Zero, Allohdan hech qachon umid kesilmaydi. N. asarlarida R. faqat tasavvufiy istiloh sifatida emas, umid, orzu ma'nosida ham keladi:

*Dushman rijo-yu xavfi desangkim,
fan o'lmag'ay,
Andoq tirilki, kimsa sanga dushman o'lmag'ay.*

Ad.: Алишер Навоий. Лисон ут-майр. ТАТ. 10-жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Наҷмиддин Кубро. Тасаввуфий ҳаёт. – Т., 2004.

Z.R.

RAZ QIZI – N. g'azallarida ko'p uchraydigan timsollardan. Raz – tok. R.Q. – tok qizi, ya'ni uzum. Uzum esa may manbayi. Ma'lum bo'ladiki, raz qizi obrazli yo'sinda may ramzi bo'lib keladi. Shuning u-n ham shoir g'azallarida bu timsol hayot g'am-tashvishlaridan xalos etish vositasi sifatida gavdalanadi. Bunda ram-

ziy obraz sifatida u ko‘pincha Sharq mumtoz she‘riyatidagi mashhur obraz – dahr zoli (dunyo kampiri – ko‘hna dunyo)ga qarama-qarshi qo‘yiladi:

*Raz qizidin, soqiyo, bir dam meni shod aylakim,
Charx zoli g‘ussasi ko‘nglumni g‘amgin aylamish.*

R.Q. – yoshlik, navqironlik, navnihollik, charx (falak), dunyo zoli esa qarilik va ko‘pni ko‘rganligi jihatidan sehr-u jodu, makr-u firib, hiyla-nayrang sohibi sifatida tasvirlanadi:

*Falak zoli g‘am-u dardin chekardin o‘ldum,
ey soqiy,
Keturgin raz qizin botkim, tilar bir
navjuvon ko‘nglum.*

Yoki:

*Ko‘ngulni raz qizining suhbati bila sof et,
Ki, dahr zoli ajab hiylasoz-u purfandur.*

Maz.: Ko‘ngilni raz qizining suhbati b-n pok aylaki, dunyo degan jodugar o‘ta hiylagar va makkordir.

Mayni tamsil etib kelganligidan raz qizi b-n bog‘liq baytlar, odatda, tasavvufiy ma’noda bo‘ladi. Jumladan, yuqoridagi baytning tasavvufiy ma’nosi esa quyidagicha: “Ko‘ngil zanglarini ma’rifat ziyosi b-n arit, chunki dunyo degan jodugar makr-u hiylada tengsiz bo‘lib, u ko‘nglingni o‘zining iflos sevgisi b-n band etadi va maqsad yo‘lidan chalg‘itadi – dunyo g‘uborlari b-n bulg‘angan ko‘ngil Haqqa yetolmaydi”.

Bu yerda haqsevarlikka da’vat va dunyoparastlikni qoralash mavjud. Boshqa bir baytida esa bu dunyoda ko‘hna charxning makr-u hiylasini ko‘rmayin desang, tok qizining labidan labingni olma, deydi:

*Jahonda raz qizining la‘lidan og‘iz olma,
Desangki, ko‘rmagasen zoli charx makr-u fanin.*

Haq yo‘liga kirgan, ilohiy ma’rifatdan boxabar bo‘lgan kishining falakning evrilishlari-yu zamonning aylanishlariga, dunyo o‘yinlari-yu hayot qing‘irliklariga parvosi bo‘lmaydi. Shuning u-n ham shoir falak makkorasi o‘yinlaridan najot topay desang, ilohiy ma’rifatni egallashdan to‘xtama deydi.

Ma’lumki, so‘fiyona istilohga ko‘ra, may – ilohiy ishq va irfon ramzi, mayxona – ilohiy may, ya’ni ma’rifat ulashiladigan joy. Mayxona piri ana shu mayni ulashadigan kishi, soqiy. Shuning u-n ham shoir yozadi:

*Hamisha mug‘bachavu raz qizi fidosi bo‘lay –
Ki, dayr pirig‘a arzir bu nav‘ o‘g‘il bila qiz.*

Mug‘bacha – mug‘ bola tasavvuf she‘riyatida ko‘pincha soqiy timsoli bo‘lib kelishi ma’lum. Binobarin, shoir aytmoqchiki: “Hamisha soqiy va mayning fidosi bo‘layki, komil pirga ana shunday o‘g‘il va qiz munosibdir”.

Bu yerda mazkur timsollar jinslantirilib, soqiy – o‘g‘il, may – qiz bola ma’nosida istifoda etilmoqda.

Dayr piri esa mayxona boshlig‘i. Endi baytning tasavvufiy mazmuni quyidagicha tus oladi: “Ma’naviy rahnamoga ma’rifatdan so‘z aytish va uni tarqatish yarashadi”. Yoki: “Ma’naviy rahbarga ma’rifatli muridlarni tarbiyalab yetishtirish va ularni tariqat yo‘liga boshlash u-n xalq ichiga yuborish munosib”. O‘z-o‘zidan, bunda so‘z – raz qiziga, uni tarqatish – mug‘bachaga daxldor.

Yoki:

*Ich, Navoiyki, bu tun raz qizini bermak emish,
Piri mayxona seni o‘ziga farzand qilib.*

Maz.: Ey Navoiy, bu kecha mayxona piri seni o‘ziga farzand qilib, tok qizini olib bermoqchi.

Lekin shoirning mayxonada mayxona boshlig‘iga o‘g‘il bo‘lib, tok qiziga uylanishi haqidagi ushbu fikr dunyoviy talqinda ro‘y bermaydi. Aytib o‘tilganidek, R.Q. – may, may – ilohiy muhabbat va ma’rifat, mayxona – xonaqoh, piring

huzuri, piri mayxona – ma’naviy rahbar ekanligini ko’zda tutsak, bu orqali shoir: “Ey Navoiy, bu kecha ilohiy ilmlar, g’ayb sirlari koni bo’lgan komil pir senga ma’rifatdan saboq bermoqchi emish, sen uning purma’no so’zlarini jon qulog’ing b-n tinglab, ko’nglingga jo qil”. Yoki: “Bu kecha piri g’aybdon senga ilohiy sirlar xazinasini ochmoqchi emish, sen uni ko’ngling mulkiga jo ayla”. Yana: “Bu tun Haq sirlaridan voqif komil pir ilohiy ma’rifat mulki kalitini sening qo’lingga tutqazmoqchi emish, sen uni sidq-u ixlos b-n qabul qil” kabi fikrlarni ilgari surgani ma’lum bo’ladi.

Ad.: Очиллов Э. Бир ҳовуч дур. – Т., 2011; Мухаммад Фиёсуддин. Фиёс ул-лугот. 1-жилд. – Душанбе, 1987; Асадов М. Соқийнома: таърих ва поэтика. – Т., 2020.

E.O., M.A.

RAZZOQ Hamroyev (1910–1981) – aktyor, rejissyor, pedagog. O‘zbekiston xalq artisti. “Tohir va Zuhra”dagi Nozim, “Rustam”dagi Rustam obrazi R.H.ning ilk roli hisoblanadi. R.H. teatr va kinoda N. b-n bog‘liq repertuarlarda turli rollarni ijro etgan.

Xurshidning N. dostonlari asosida yaratilgan “Farhod va Shirin” musiqali dramasida Xusrav, Hoqon, “Navoiy” (Oybek) dramasida N. obrazlarini mahorat b-n gavdalantirgan. R.H. o‘zbek kinosida ham 1948-y.da “Alisher Navoiy” badiiy filmida N. rolini ijro etgan. Bu obraz san’atkor ijodida alohida o‘rin tutadi. Aktyor N.ni mutafakkir shoir, xalqparvar davlat arbobi, sodiq do‘st sifatida yorqin gavdalantirdi, uning ichki kechinmalarini tomoshabinga mohirona yetkazdi. Bu film nafaqat o‘zbek, balki jahon kino tarixida muhim iz qoldirdi. R.H. ijrosidagi barcha obrazlar betakror, ammo rejissyor K.Yormatov tomonidan suratga olingan mazkur film aktyor rollarining gultojidir. U aktyorga jahon miqyosida shuhrat qozonishiga, iste’dodining yangi

bir qirrasini ko‘rsatishga asos bo‘ldi. “Alisher Navoiy” filmi jahondagi juda ko‘p mamlakatlarda namoyish etildi. Millionlarcha muxlislarning mehrini qozongan mazkur film va N. rolining benazir ijrochisi davlat mukofotiga o‘sha yillarning o‘zidayoq sazovor bo‘lishi bejiz emasdi. R.H. o‘zi sevib ijro etgan siymosi N. kabi xalq orasida mashhur bo‘ldi va ushbu roli b-n aloqador ibratli voqealar ro‘y berganligini aytishadi. O‘zbekiston xalq artisti Zikir Muhammadjonov guvohi bo‘lgan voqeani shunday xotirlaydi: “Filmni suratga olish paytida oddiy kishilar R.H.ni N. kiyimida va grimda ko‘rib, buyuk shoir deb qabul qilishib, hurmat-izzat ko‘rsatishgan. Hattoki, bola tug‘ilsa, ismini Alisher qo‘yishgan. Bir kuni bir ayol bolasini bag‘riga bosib, R.H.ga iltijo qiladi: “Bolam ko‘pdan beri bemor; qo‘lingizga olib nafasingizdan bahramand etsangiz, ajab emas, tuzalib ketssa...” R.H. jon-dili b-n bolani bag‘riga bosib, so‘ng onasiga qaytarib bergan. Film tayyor bo‘lgach, haligi ona bolasini yetaklab kelib, “Mana, o‘sha siz dam solgan bola, tuzalib ketdi”, – deb minnatdorchilik bildirgan”. Ma’lumki, o‘z davrida N. rolini R.H. va Olim Xo‘jayevlar mahorat b-n ijro etishgan. Ulardagi shu qadar jonli ijroning sababi, albatta, shoir hayoti va ijodiyoti barobarida buyuk shaxsiyati b-n ham tanish bo‘lishganidir. Shuning u-n ularning axloqi ham o‘rnak bo‘lgan. Teatrshunoslar orasida ikki darg‘a o‘rtasida kechgan voqea ko‘p eslanadi: “Bir kuni R.H. teatrga kirib kelganida, oldidan Olim Xo‘jayev chiqadi. Shunda u kishi tiz cho‘kib, Olim akaning qo‘llaridan o‘pib, ko‘zlariga surtgan. Olim aka esa: “Yo‘q-yo‘q, turing-turing”, – deb R.H.ni ikki tirsagidan ko‘tarib turg‘izgan. So‘ng o‘zi tiz cho‘kib, R.H.ni qo‘llaridan o‘pgan ekan. Ularning bir-biriga bo‘lgan hurmat-ehtiromi yuksak bo‘lgan”. 1968-y. Muqimiy teatrida shoirning 525 yilligi munosabati b-n “Navoiy Astrobodda” (I.Maxsumov, Y.Rajabiy, S.Jalil) musiqali dramasini sahnalashtirib, o‘zi bosh rolda chiqdi. N.ning bayt-u g‘azallarini yuksak mahorat b-n ifodali o‘qish orqali obrazning ta’sir kuchini yanada oshirdi. O‘zbekiston xalq artisti Maryam

Ixtiyorova e'tirofi b-n aytganda: "R.H.ni keng jamoatchilikka yaqindan tanitgan, u kishini elga mashhur qilgan obraz – dunyo ekranlarini kezib chiqqan "Alisher Navoiy" filmidagi Navoiy! U kishi Navoiy obrazini benazir yaratgan iste'dodli aktyor sifatida o'zbek kino san'ati tarixida o'chmas iz qoldirdi va o'ziga badiiy haykal o'rnatdi". Davlat mukofoti (1948), Hamza nomidagi O'zbekiston Davlat mukofotlari (1964, 1970) laureati. Vafotidan so'ng "Buyuk xizmatlari uchun" ordeni b-n mukofotlangan (2003).

Ad.: ЎзМЭ. 2-жилд. – Т., 2003; Раҳмонов М. Ҳамза Ўзбек давлат академик драма театри тарихи. – Т., 2001.

Z.R.

RAZZOQOV Alisher Abdusohidovich (1985) – n.shunos. R.A.A. prof. D.Salohiy rahbarligida "Alisher Navoiy she'riyatida ilm va ma'rifati talqini" mavzusida falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasini himoya qilgan (2019). R.A.A. dissertatsiyasida N. she'riyatidagi irfoniy g'oyalari, xususan, ilm va ma'rifatning islomiy asoslari, tasavvufiy ildizlari aniqlangan. Tadqiqotning bir qismi N. she'riyatidagi tasavvufiy istilohlar sharhiga bag'ishlangan. Dissertatsiyada tasavvufiy timsollar badiiyatiga ham o'rin ajratilgan bo'lib, nubuvvat va valoyat, ishq va aql timsollarining ma'rifiy, adabiy-estetik mohiyati ochib berilgan.

Ad.: Раззоқов А. Алишер Навоий шеъриятда илм ва маърифат талқини: Филол.фан.б. фалс.док. (PhD) дис... автореф. – Т., 2019.

O.T.

RAZIIDDIN ALI LOLO (taxallusi; to'liq ismi: Shayx Raziiddin Ali ibn Said ibn Abduljamil Lolo G'aznaviy (t.y.n., G'azna – 1243, Isfahon) – mutasavvif shoir va tariqat piri. Otasi Hakim Sanoiyning amakivachchasi bo'lgan. Yoshligidan alohida qobiliyatlari b-n ajralib turgan. Haj niyati b-n safarga chiqqanda, Xurosonda Yusuf Hamadoniy suhbatiga yetgan. Turkiston-

da Ahmad Yassaviy muridlari qatorida bo'lgan. Tushida Najmiddin Kubroni ko'rib, uni izlab Xorazmga keladi. U Sharqda eng ko'p – 164 shayxning suhbatiga va xizmatiga bo'lgani rivoyat qilinadi. N. "N.M." tazkirasida unga alohida firqa bag'ishlagan. N.ning yozishicha, 124 komil pirdan xirqa olgan va vafoti chog'ida 113 xirqa yonida bo'lgan. Najmiddin Kubro topshirig'iga ko'ra Hindistonga borib, ulug' avliyo Aburrizo Ratan suhbatiga yetadi va undan Muhammad (s.a.v.)ning o'ziga atalgan omonati – taroqlaridan birini oladi. Isfahonda olamdan o'tgan. Maqbarasi "Lolo gumbazi" nomi b-n mashhur bo'lib, shahardagi tabarruk ziyoratgohlardan biri hisoblanadi. Undan tasavvufga oid bir necha risolalar, so'fiyona she'rlar meros qolgan.

Ad.: Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Донишмандлар тухфаси. Рубоийлар (Э.Очилов тарж.). – Т., 2009.

E.O.

RAY – qadimiy shaharlardan biri. Ajam Iroqida (yoki Iroqi Ajam – hozirgi Eronning g'arbiy qismi) joylashgan. Miloddan ancha ilgari paydo bo'lgan. O'rta asrlarda gullab-yashnagan va mo'g'ullarning harbiy yurishlari vaqtida buzilgan (1220). Keyinchalik qayta tiklangan. Sohibqiron Amir Temur R. mulkini to Rustamdor, Feruzko'h yerlarigacha o'zining qo'l ostidagi lashkarboshilardan amir Sulaymonshohga bergan edi. Sohibqiron vafotidan keyin R.ga birin ketin qisqa-qisqa vaqtlar davomida Abubakr mirzo, Xalil Sulton, Iyjal mirzo, Ilangir mirzo hokimlik qilganlar. Shohrux Sulton R., Qum, Koshon, Rustamdor viloyatlariga o'zining ulug' beklaridan Ilyosxo'ja bahodirni hokim qilib tayinlagan. Keyinchalik R. Qoraqo'yunlilar va Oqquyunlilar davlatlari tarkibiga kirgan. R. shahri N. asarlarida tilga olinadi. N. mazkur shaharning tarixiga oid qaydlarni, ma'lumotlarni keltirgan. Jumladan, "T.M.A."da u Firuz binni Yazdijurdning R. navohisida Firuzosor

degan mavze' barpo qilganini yozadi. "Masnaviy" ("Sayyid Hasanga maktub") asarida shunday bayt bor:

*Tamoshosini kimki, bunyod etib,
Sipohon-u Ray mulkidin yod etib.*

"S.I." dostonida esa N. R.ni Iskandar tomonidan bino qilingan shahar ekanligini aytadi:

*Sipohon sari dasht qilg'onda tay,
Bino aylabon shahre andoqki Ray.*

Ad.: Алишер Навоий. *Тарихи мулуки Ажам. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд.* – Т., 2011; Алишер Навоий. *Садди Искандарий. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд.* – Т., 2011; Иран. *История и культура.* – М., 1980; Бартольд В.В. *Работы по исторической географии и истории Ирана.* – М., 1971; Абдураззоқ Самарқандий. *Матлаъ ас-саъдайн мажмаъ ал-бахрайн.* – Т., 2008.

Q.E.

RAMAL (ar. – tuyaning lo'killashi) – foilotun (2-hijo qisqa, qolgan uch hijo cho'ziq- – V – –) aslining takroridan hosil bo'lgan bahr (foilotun foilotun foilotun- – V – – / – V – – / – V – – / – V – –). Ohangining yoqimlili, jozibadorligi, yengil va o'ynoqiligi hamda musiqiyliги jihatidan kuyga oson tushishi, xalq qo'shiqlariga yaqinligi tufayli turkiy she'riyatda keng qo'llanib, hatto aruzning turkiy vazni deb yuritilgan.

R. bahri forsiy va turkiy she'riyatda solim holda qo'llanmaydi. O'zbek adabiyotida uning musamman va musaddas vaznlaridan foydalanib kelingan. N. "M.A."da R. bahrining 7 musamman, 4 musaddas va 2 murabba' – jami 13 vazninigina ko'rsatib, ularga misollar keltiradi. Bobur esa, "Muxtasar" asarida 31 musta'me, 28 muxtara, 12 mustama'li matbu' – jami 59 vazni haqida ma'lumot beradi. O'zbek she'riyatida mazkur bahrning 24 vaznidan keng foydalaniladi. M-n, "Qisasi Rabg'uziy"da R.da bitilgan

29 ta she'r keltirilgan. Atoyi, Sakkokiy, Gadoiy, Hofiz Xorazmiy kabi shoirlar ijodida ham R. yetakchi o'rin tutadi. M-n, Atoyining 260 g'azalidan 109 tasi, Gadoiyning 233 g'azalidan 157 tasi, Hofiz Xorazmiyning 1044 she'ridan 350 tasi R.da yozilgan. Husayn Boyqaro g'azallarining esa barchasi R.da.

N. ham o'z ijodida R. bahridan keng foydalanган. "X.M."dagi 3132 she'ridan 1827 tasi, ya'ni 65 foizi R. bahrining turli vaznlarida ekanligi buning yorqin dalilidir. Uning ilk mashqlariyoq R. bahrining turli vaznlarida bo'lib, jumladan, Sayyid Hasan Ardasher yod olgan quyidagi g'azallari ramali musammani mahzufda yozilgan edi:

*Furqatingdin za'faron uzra to'karmen lolalar,
Lolalar ermashki, bag'rimdin erur pargolalar.*

Yoki:

*Ul parivashkim, bo'lubmen zor-u sargardon anga,
Ishqidin olam menga hayron-u men hayron anga.*

"X.M."da 2600 g'azalning 1101 tasi (42 foizdan ko'prog'i) ayni vaznda yozilgan. 334 g'azal esa musammani maqsurda, 25 tasi R.i musammani mashkulda, 10 tasi R.i musammani maxbunda, 5 tasi R.i musaddasi mahzuf va maqsurda va h.k. yoki tuyuq faqat R.i musaddasi maqsur (mahzuf) vaznida yoziladi. N. ijodida 13 ta tuyuq mavjud. M-n:

*Charx tortib xanjari hijron bu tun,
Qo'ymadi bir zarra bag'rimni butun.
Tunga borib bizni behol aylading,
Ne balolig' yer emish, yo Rab, bu tun.*

– V – – / – V – – / – V –

foilotun / foilotun / foilun

O'zbek she'riyatida R.B.ning yigirma to'rt vaznidan keng foydalanilgan bo'lib, Zahiriddin Muhammad Bobur "Muxtasar" asarida "Ramal

bahri ellik to‘qqiz vazn, o‘ttiz bir musta‘mal, yigirma sakkiz muxtara‘, o‘n ikki vazn musta‘mali matbu‘”, – deya ta‘kidlab, 59 vaznning barchasiga misollar keltirgan. N. “M.A”da R.B.ning o‘n uch vaznini misollar b-n sanab o‘tgan. Bular: musamman vaznidagi ramali musammani solim, ramali musammani maqsur (aruz va zarb), ramali musammani mahzuf, ramali musammani maxbun, ramali musammani maxbuni maqsur, ramali musammani maxbuni maqtu‘, ramali musammani mashkul; musaddas vaznidagi ramali musaddasi solim, ramali musaddasi maqsur, ramali musaddasi maxbuni maqsur, ramali musaddasi maxbuni mahzuf; hamda murabba‘ vaznidagi ramali murabbayi solim, ramali murabbayi maxbun vaznlardir. “N.M.” devonidan o‘rin olgan 3132 she‘rdan 1827 tasi mazkur bahrdan bitilgan.

Ad.: Алишер Навоий. Мезон ул-авзон. ТАТ. 10 жылдик, 10-жылд. – Т., 2011; Хожиаҳмедов А. Ўзбек арузи лугати. – Т., 1998; Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Мухтасар. – Т., 1971; Хожиаҳмедов А. Ўзбек арузи лугати. – Т., 1998; Хожиаҳмедов А. Навоий арузи нафосати. – Т., 2006; Yusupova D. Aruz vazni qoidalari va mumtoz poetika asoslari. – Т., 2020.

E.O.

RAMLA – Yaqin Sharqdagi shahar. Umaviylar hukmronligi davrida 705–716-yy.da barpo etilgan. Umaviylarning noibi sifatida hukmronlik qilgan Sulaymon ibn Abdulmalik (keyinchalik xalifa bo‘lgan) tomonidan asos solinganligi tarixiy manbalarda qayd etilgan. Sulaymon ibn Abdulmalik shaharni mudofaa devori b-n o‘ragan, bozor va mustahkam bir masjid qurdirgan. U qurdirgan imorat va inshootlardan hozir birgina Oq minora deb ataluvchi 27 metrlik minora saqlanib qolgan. R. so‘fizm tarixida alohida o‘rin tutadi. Buning sababi shundaki, so‘fiylarning birinchi xonaqohi R.da paydo bo‘lgan. N. “N.M.”da buni alohida ta‘kidlab o‘tgan. “Avval xonaqokim, sufiylar uchun bino qildilar, Shomning Ramlasida erdi”, – deb yozadi N. bu haqda. Bu ma‘lumot

Abduhoshim Sufiy zikrida keltirilgan. N.ning yozishicha, tarixda birinchi bo‘lib so‘fiy nomini olgan shaxs Abduhoshim Sufiy bo‘lgan. N. so‘fiylarning birinchi xonaqohining paydo bo‘lishiga alohida to‘xtalgan. Uning qayd etilishicha, tarsolar ulug‘i ovga ketayotib, ikki darveshni ko‘rib qoladi va ularni kuzatadi. Ularning bir-biriga munosabati, o‘zaro hurmat va muhabbati, muomalalari unga ma‘qul kelgan. Tarso darveshlardan birini chaqirib, ularning kimligini, oralaridagi bunday munosabat qay tarzda paydo bo‘lganini so‘raydi. Darvesh “Bizning tariqimiz shunday”, – deb javob beradi. Tarsolar ulug‘i darveshlarning to‘planib o‘tirishlari va muloqot qilishlari u-n joylari bor-yo‘qligini surishtiradi. Bunday joylari yo‘qligini bilgach, ular u-n maxsus bir bino qurdiradi va shu tariqa so‘fiylar u-n birinchi xonaqoh bunyod etiladi. N. bu ma‘lumotning yana bir diqqatga sazovor jihati birinchi so‘fiylar xonaqosining tarso tomonidan qurilganidir.

Ad.: Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жылдик, 10-жылд. – Т., 2011.

Q.E.

RAS – Tangrilik da‘vo qilgan shaxs. Ma‘lumki, tarixda payg‘ambarlik, xudolik da‘vo qilgan shaxslar o‘tgan. Bu masala din tarixida o‘ziga xos o‘rin tutadi va manbalarda bu xususida ma‘lumotlar bor. N. ham o‘z asarlarida ushbu masalaga to‘xtalib, munosabat bildirgan. Jumladan, “M.Q.”da u payg‘ambarlik da‘vo qilgan kishilarni “xoin kozib” deb ataydi. Firavn va Namrud singari xudolik da‘vo qilganlarni ulardan ham “g‘aflatkirdorrog‘ va la‘natqa sazovorrog‘” deb hisoblaydi.

R. ham ana shundaylardan biri bo‘lgan. Manbalarda uning Samud qavmidan bo‘lgani Mag‘rib yerlarida hukmdorlik qilgani aytiladi. R. juda uzoq umr ko‘rgan hamda ulkan saltanat sohibi bo‘lgan. Shu tufayli g‘ururga berilgan va oldinlari Tangrini tan olgan va unga sig‘ingan bo‘lsa, keyinchalik o‘zini Tangri deb hisoblay boshla-

gan. Tangri taolo unga Xantala ibn Safron Kahr ibn Qahtonni yuborgan. U R. va uning qavmini to'g'ri yo'lga da'vat qilgan, gunohdan qaytarishga uringan. Lekin R. uning so'zlarini qabul qilmagan. Shundan so'ng Tangri taolo Xantala duosi b-n R. va uning qavmini suvdan mahrum qilgan. R. bu ish Xantala duosi tufayli bo'lganini bilib, Xantalaga qarshi qo'shin tortgan. Xantala ham o'ziga qarashli qo'shinlarni to'plab, unga qarshi chiqqan. R. qo'shinidan bir kishi birinchi bo'lib o'q uzgan. Lekin uning o'qi orqa tomonga uchib, otgan kishining o'ziga tekkan va uni halok qilgan. R. qo'shini yengilgan.

N. "T.A.H."da Xantala ibn Safron zikrida yuqoridagi voqealarga to'xtalib o'tadi. Uning yozishicha, lashkari yengilib, qirilib halok bo'lgandan so'ng R. bir misdan qurilgan qal'aga kirib, yashirinib olgan va o'sha yerda o'lgan.

Ad.: Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Тарихи анбиё ва ҳукамо. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Носириддин Бурҳониддин Рабғузӣ. "Қисаси Рабғузӣ". – Т., 1991.

Q.E.

RASAD – observatoriya, osmon jismlarini kuzatishga mo'ljallangan astronomik qurilma, inshoot. O'z davridagi manbalarning barchasida u rasad deb atalgan. Abdurazzoq Samarqandiy o'zining tarixiy asarida 1420-(hijriy 823) y. voqealarini bayon etar ekan, Samarqandda Ulug'bek tomonidan qurilgan observatoriya haqida ma'lumot beradi va uni "rasad" deb ataydi. Bobur ham shu atamani qo'llaydi va yozadi: "Bir oliy imorat Pushtayi Ko'hak zamonasida rasaddurkim, zich bitimakning olatidur". Bundan tashqari u o'tmishda turli davrlarda bo'lgan observatoriyalar, jumladan, Ma'mun observatoriyasi, Elxoniyalar observatoriyasi, va boshqalar haqida ham ma'lumot beradi va barchasini "R." deb ataydi. Ulug'bek R.i Samarqandning shimoli-sharq tomonida Ko'hak tepaligi etagida 1420-y.da quril-

gan. Uch qavatdan iborat bo'lgan. Uning asosiy qismini sekstant tashkil etgan. "Matla'yi sa'dayn va majmayi bahrayn"da yozilishicha, Ulug'bek u oliy imoratlarning xonalari ichiga to'qqiz falakning hay'ati-yu to'qqiz osmon doiralari shakllarini darajalar, daqiqalar, soniyalardan tortib to'asharalargacha hamda aylanuvchi falaklar, yetti sayyora sobita yulduzlar ko'rinishi, yer kurrasi hay'ati-yu iqlimlar suratlarini tog'lar, biyobonlar... bilan birga chizishga" buyurgan. Ana shu rasad yordamida "Ziji Ko'ragoniy" deb nom olgan yulduzlar jadvalini tuzgan. R.ga N. ham o'z asarlarida to'xtalib o'tgan. U ham observatoriyaning rasadxona deb emas, R. deb atagan. "M.N."da u Ulug'bek Mirzo ma'lumot berar ekan, uning R. bog'lagani va ziji tuzganini ham qayd etadi: "Hayrat va riyozatni xo'b bilur erdi. Andoqkim ziji bitdi va rasad bog'ladi va holo aning ziji oroda shoye'dur". Shoir Ulug'bek Mirzo va uning rasadini "F.Sh." dostonida ham tilga olgan:

*Rasadkim bog'lamish – zebi jahondir,
Jahon ichra yana bir osmondur.*

*Bilib bu nav' ilmi osmoniy,
Ki andin yozdi "Ziji Ko'ragoniy".*

*Qiyomatg'a degincha ahli ayyom,
Yozarlar aning ahkomidin ahkom.*

Ad.: Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Абдураззоқ Самарқандий. Матлаъи саъдайн ва мажмаи баҳрайн. – Т., 1969; Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. – Т., 2002.

Q.E.

RASMIY DEVONLARGA KIRMAGAN SHE'RLAR – N. bolalikdan boshlab umrining oxirgi kuniga qadar she'r yozgan va bu sohada g'oyat samarali ijod qilgan bo'lib, u o'zbek tili-dagi she'rlaridan "B.B.", "N.N.", "H.M." devon-

larini, fors tilidagi she'rlaridan "D.F."ni tuzgan. Shu b-n birga shoirning maxsus nom b-n tuzilgan forsiy qasidalaridan iborat "S.Z.", yilning to'rt fasli haqidagi "Fusuli arbaa", Abdurahmon Jomiy she'rlarining tarjimasidan iborat "A.", ta'lim tarbiya xarakteridagi o'zbekcha ruboiylarni o'z ichiga olgan "N.J." to'plamlari ham mavjud. Ular ham N. lirik merosining muhim bir qismini tashkil etadi.

Ayni vaqtda N.ning lirik merosi ana shu to'plamlardan iborat deyish xato. Bundan boshqa ham N. she'rlarining katta va muhim bir qismi borki, ular ham shoir she'riyatini to'la tasavvur etish qiyin. N.ning rasmiy devonlariga va maxsus nomlar b-n ataluvchi she'riy to'plamlariga kirmagan she'rlarini ikki guruhga bo'lish mumkin:

Shoirning ilmiy-filologik, tarixiy va nasriy asarlari tarkibidagi she'rlari.

Shoirning boshqa mualliflar asarlarida keltirilgan, eslatilgan va o'sha manbalar orqali bizga ma'lum bo'lgan she'rlari.

Birinchi guruhga oid she'rlar yuzasidan shuni eslatish kifoyaki, N.ning "T.M.A." asarida 50 dan ortiq masnaviy uslubida, to'rtlik shaklida mutaqorib vaznida yozgan she'rlari, "V." da 15, "M."da 56, "H.M." debochasida 10 ruboiysi bor. "M.Q."da ruboiydan tashqari 11 qit'a, 12 masnaviy, 68 mustaqil bayt, 4 nazm bor. Bunday hol "M.A.", "M.L." va boshqa asarlarga ham xos. Bu asarlarda biz N.ni faqat olim, yoki tarixchi yoki adib qiyofasida emas, shoir sifatida ham ko'ramiz. Ko'p o'rinda shoir o'z fikrlarini she'r b-n ifodalagan, umumlashtirgan va yanada aniqlashtirgan.

Ikkinchi guruhga XV asrning ikkinchi yarmida va XVI asrning boshida yashab ijod qilgan mualliflarning adabiy, ilmiy, tarixiy asarlarida biror sabab yoki munosabat keltirilgan N. she'rlarini kiritish mumkin. Ma'lumki, N. o'z davrining peshqadam shoiri bo'lish b-n birga katta davlat arbobi, madaniyat homiysi ham edi. Shu tufayli u o'z davrining ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayotida faol qatnashgan, binobarin o'ziga zamondosh siyosat va madaniyat arboblari

b-n ham qalin munosabatda bo'lgan, shu davrning Xurosondagi biron muhim siyosiy va madaniy voqeasi uning ishtirokisiz hal bo'lmagan. Bu to'g'rida "M.L." asarida N.ning ham maxsus qaydi yo'q emas. Binobarin, shu davrda yaratilgan qator asarlarda biron munosabat b-n yozilgan yoki badiha yo'li b-n aytilgan N. she'rlaridan namunalar ham uchrab turadi. M-n, Xondamirning "Makorim ul-axloq" asarida Mavlono Sone'iy degan zolim amaldorning kirdikorlari fosh etilishi munosabati b-n N.ning badeha usulida forsiy bir misra aytgani ma'lum qilinadi va o'sha misra keltiriladi ham:

"Mavlono Sone'iy zolim kishi edi. U bir qancha vaqt vazirlik darajasiga ko'tarilgan edi. Boshiga katta salla o'rardi. Xullas, uning yoqimsiz qiliqlari Sohibqiron (Husayn Boyqaro) ning quyoshdek nurli diliga ravshan bo'lgach, unga g'azab qilib, boshidan sallasini olib tashlashga buyurdilar. Oliyhazrat o'sha yerning o'zida shu misrani aytib yubordilar:

*Chu bori sar sabuk kardi,
sabuk kun bori gardan ham.*

Maz.: Bosh yukini yengillatding, endi bo'yin yukini ham yengillat. Bunday ma'lumot "Makorim ul-axloq"da ko'p. Xondamir N. va uning ijodini yaqindan bilgan. Uning ma'lumotlariga to'la ishonish mumkin. Bu xil faktlarni Zayniddin Vosifiyning "Badoye' us-sanoye", Abdulmo'minning "Tom ut-tavorix" va boshqa asarlaridan ham keltirish mumkin. Bu xil she'rlar N.ning ijodiy biografiyasini yanada boyitadi va to'ldiradi.

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар. – Т., 2011; Алишер Навоий. Наводир уш-шабоб. ТАТ. 10 жилдлик, 2-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Фавойид ул-кибар. ТАТ. 10 жилдлик, 4-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий.

Мажолис ун-нафоис. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Айёми висол ўлди яна. – Т., 1995; Навоий ва ижод сабоқлари. Мақолалар тўплами. – Т., 1981.

Аб.Н.

RASUL (ar. – elchi) – 1. Elchi, xabar keltiruvchi, qosid. 2. Allohning vakili, elchisi, payg‘ambari. Islom an‘anasida Alloh tomonidan tanlanib, xalqni hidoyat yo‘liga boshlash u-n vakil qilingan va ilohiy kitob nozil qilingan payg‘ambar. Muhammad (s.a.v.)ga nisbatan hamisha R. nomi qo‘llanadi. N. asarlarida ham Muhammad (s.a.v.) R., Rasululloh deyilgan. “B.B.” debochasida o‘qiymiz: “Bu nav‘ xayole xotirg‘a kelgan uchun har harf g‘azaliyotining avvalg‘i g‘azalini yo Tangri taolo hamdi bila muvashshah, yo rasul alayhis-salom na‘ti bila mufattah, yo bir mav‘iza bilakim, bu ikki ishdin biriga dol bo‘lg‘ay, muvazzah qilindi”. “N.Sh.” devonidagi na‘t g‘azalaridan birida esa:

*Ey Navoiy, chorayi dardingni qilg‘ay ulki bor
Ham rasulu ham amin, ham mustafo,
ham mujtabo,*

deydi. Nabiy ham payg‘ambar, lekin u o‘z ummatlariga yangi shariat bilan kelmaydi, o‘zidan oldingi shariatga amal qiladi hamda shunga da‘vat qiladi. Shuning u-n ham har bir payg‘ambarni nabiy deyish mumkin, lekin har bir nabiyning deb bo‘lmaydi. R. sohibi shariatdir. Badiiy adabiyot Muhammad (s.a.v.) axloqi b-n xulqlanishga da‘vat etadi. Ul zotning kasbi kamolotini madh etib, insoniyatga ibrat qilish bosh maslagidir. N. “X.M.” tarkibidagi so‘nggi doston “F.K.”ning so‘nggi g‘azalini shunday yakunlaydi:

*Sening madoyihi na‘tingda, yo Rasulalloh,
Tatom bo‘ldi Navoiy takallumi poki.*

*Bu to‘rt daftarida hamd-u na‘t aro xalali,
Gar yetmish o‘lsa ayon tab‘u kilki beboki.*

Demak, shoir o‘zining butun lirik merosi Alloh hamdi va Rasululloh (s.a.v.) na‘tidan iborat ekanligini ta‘kidlamog‘da. Muhammad (s.a.v.) ning R.ligi hatto kalimayi shahodatda ham o‘z ifodasini topgan. Ushbu iymon kalimasi dillarni poklashi ta‘kidlangan. Bu Haq ahlining doimiy zikridir. Shu bois valiyalar tazkirasi “N.M.”da: “Xoja Abdulxoliq G‘ijduvoni q.t.r.g‘a ko‘ngul zikri sabaqi yigitlikda Xoja Xizr (a.s.) din bo‘lubdur va ul sabaqqa muvozzabat ko‘rguzubdurlar va Xoja alardin farzandliq qabul qilibdurlar va buyurubdurlarki, havzlug‘ suvg‘a kirib, g‘o‘ta ur va ko‘nglungda “lo iloha illallohu Muhammadur rasululloh” degil. Alar Xoja buyurg‘ondek qilibdurlar va ishga mashg‘ul bo‘lubdurlar va kushodlar topibdurlar...” ma‘lumotiga N. alohida e‘tibor qaratadi. R. so‘zi o‘zining asl lug‘aviy ma‘nosi, ya‘ni elchi o‘rnida ham istifoda etiladi. N. ijodida R. ham elchi, ham payg‘ambar ma‘nosida keng qo‘llanilgan. “L.T.” dostonidan o‘rin olgan “Iskandarning elchilikka borg‘on hikoyati”da ham shu ma‘noda keladi:

*Bordi ul kishvarg‘akim borg‘ay rasul,
Ayladi onda rasulona nuzul.*

*Dedi elga budur Iskandar so‘zi,
Turfa bukim erdi Iskandar o‘zi.*

R. lafzi elchi ma‘nosida farishtalarga nisbatan ham qo‘llanilgan.

Ad.: *Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар. – Т., 2011; Алишер Навоий. Наводир уш-шабоб. ТАТ. 10 жилдлик, 2-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Фавойид ул-кибар. ТАТ. 10 жилдлик, 4-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Ислом. – Т., 2004; Фарҳанги забони тоҷики. Жилд 2. – М., 1969; Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати. 4 жилдлик, 2-жилд. – Т., 1984.*

S.R., Z.R.

RAFIDDINOV Sayfiddin (1958, Qashqadaryo) – adabiyotshunos, tasavvufshunos, matnshunos, tarjimon, xattot. 1982–1987-yy.da Samarqand Davlat universiteti o‘zbek va tojik filologiyasida, 1999–2001-yy.da Toshkent islom oliy institutida tahsil olgan. “Atoiyning

poetik mahorati” mavzusida nomzodlik ishini himoya qilgan (1994). O‘zbekiston Yozuvchilar uyushmasining a‘zosi (1998), Xalqaro Ahmad Yassaviy mukofoti sovrindori (1994); Gretsiyaning “Antik dunyo xalqaro ilmiy akademiya”si faxriy prof.i (2013). R.S. “Majoz va haqiqat”, “Buyuklar halqasi”, “Fatvo va taqvo kitobi”, “Tabarruk siymo”, “Yetti pir (Dunyo murshidlari)”, “Ruboiyoti hazrati Naqshband”, “Tasavvuf va naqshbandiylik (manbalar va hikmatlar)”, “Xojagon-naqshbandiya (asoslar va rashhalar)”, “Dillar ichra naqshi devoning qolur” singari kitoblar muallifi, mumtoz adabiyot, din, tasavvuf, xattotlik va matnshunoslikka doir 300 dan ziyod maqolalar e‘lon qilgan.

R.S.ning ijodiy va ilmiy faoliyatida N. mavzusi maxsus o‘rin tutgan. Olim N. hayoti va ijodi yuzasidan bir necha yo‘nalishlarda ish olib boradi:

1. Jumladan, uning mamlakatimiz va xorijda o‘tkazilgan anjumanlar to‘plami hamda nufuzli jurnallarda e‘lon qilingan “Alisher Navoiy va naqshbandiylik”, “Navoiy she‘riyati va qalalar timsoli”, “Navoiy ijodida Ka‘ba tavsifi”, “Mavlono Jaloliddin Rumiy va Alisher Navoiy”, “Alisher Navoiy asarlarining nashri haqida” va b. ko‘plab maqolalari ulug‘ mutafakkir ijodining irfoniy nuqtayi nazardan teran talqin qilingani bilan xarakterlidir. Olimning “Navoiy va Islom ma‘rifati” nomli monografiyasi Alisher Navoiy nomidagi xalqaro jamoat fondi tomonidan “Istiqlol davri o‘zbek navoiyshunosligi” nomli 30 jildlik ilmiy tadqiqotlar to‘plamiga tanlab olindi va uning 22-jildida 2021-y. nashr etildi.

2. Shoir asarlarini tarjima qilishda mohirlik ko‘rsatgan R.S. N.ning “D.F.”sidan o‘rin olgan g‘azallari va “S.Z.” (“Olti zaruriy qasida”) tarkibidagi “Ruh ul-quds”, Ayn ul-hayot”, “Tuhfat ul-afkor” qasidalarini forsiydan o‘zbek tiliga o‘g‘irgan.

3. N. asarlarini nashrga tayyorlash sohasida ham R.S. juda faol ish olib borgan. Dastlab N.ning 20 jildlik “Mukammal asarlar to‘plami”ning 17-jildida “N.M.” tazkirasidagi arabcha va forsch matnlarni tarjima qilib, nashrga tayyorlagan va mazkur jildga mas‘ul muharrirlik qilgan olim, 18, 19 va 20-jildlarini hozirlashda ishtirok etdi va mas‘ul muharrirlik vazifasini bajardi. N.ning 10 jildlik “To‘la asarlar to‘plami” 1, 3, 5, 7, 8, 9, 10-jildlarini so‘zboshi, izoh va lug‘atlar bilan chop ettirdi.

Ad.: Алишер Навоий. Ситтаи зарурия (Олти зарурий қасида). (Таржимон Рафиддинов С). – Т., 2005, 2008; Рафиддинов С. Мажоз ва ҳақиқат. – Т., 1995; Рафиддинов С. Алишер Навоийнинг “Насойимул муҳаббат” асаридан ҳикматли сўзлар. – Т.: 2001; Рафиддинов С. Навоий ва Ислон маърифати: Истиқлол даври ўзбек навоийшунослиги. 30 жилдлик, 22-жилд. – Т., 2021.

S.O‘.

RAFRAF (ar.) – 1. Yostiq, ko‘rpa, to‘shalgan har qanday narsa. 2. Zinapoya. 3. Qushning inish paytidagi qanot qoqishi, mavjning tez harakati. 4. Me‘roj kechasi Buroqdan keyin Payg‘ambarimizni mindirib, Allohning huzuriga olib borgan gilam (ayrim manbalarda o‘ziga xos markab ham deyilgan). Bu so‘z Qur‘oni Karimning faqat “Ar-rahmon” surasi, 76-oyatda “yostiq” ma‘nosida keladi. N. me‘roj voqelari-ga to‘xtalar ekan, hazrat Payg‘ambarimiz (s.a.v) ning Jabroil (a.s.) hamrohligida Buroq degan uchqur markab b-n Sidrat ul-muntaho degan joygacha borganlari haqida yozadi. Ularga undan nariga imkon ham ruxsat ham yo‘q edi. U joydan ikkalasi b-n xayrlashib, R.ga o‘tirib, Allohning xos huzuriga yo‘l oladi.

*Rafraf uza po'ya qilib chun kushod,
Hamrah-u rahravg'a yetib xayrbod.
Chun yo'lida qolmadi aslo makon,
Qildi makon bodiyayi lomakon.*

Aynan hazrat Payg'ambarimiz(s.a.v)ning Buroqdan inib, R.ga o'tirib, Alloh huzuriga yo'l olishlari, hech bir insoniyatga nasib bo'lmagan holat va diydorlashuv lahzalari "F.Sh." dostonida ham rivojlantirilgan.

*Tushub andin biyik chun ittifoqi,
Borib andoqki tebranmay Buroqi.*

*Samandin tashlagach ul ma'naviy ganj,
Samandidek tutub paykin dog'i ranj.*

*Quvonib poybo'si birla Rafraf,
Maloyik yer o'pub ollida saf-saf.*

*Etak silkib, ayoq tortib boridin,
Qo'yub yuz benishonliq har soridin.*

Ad: *Алишер Навоий. Ғаройиб ус-сигар. ТАТ. 10 жилдлик, 1-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. 4 жилдлик, 2-жилд. – Т., 1983.*

S.R.

RASHHALAR – tomchi, sizib chiqqan suyuqlik (ko'pligi Rashahot). Xojagon-naqshbandiylik tariqatida amal qilishi kerak bo'lgan mashhur o'n bir R. (qoida va talab)lar quyidagilardir: hush dar dam, nazar bar qadam, safar dar vatan, xilvat dar anjuman, yodkard, bozgasht, nigohdosht, yoddosht, vuqufi zamoniy, vuqufi adadiy, vuqufi qalbiy. Mazkur rashhalarning avvalgi sakkiztasi Abduxoliq G'ijduvoni tomonidan va oxirgi uchtasi Bahouddin Naqshband tarafidan ishlab chiqilgan va tariqatga kiritilgan. Ayrim olimlarning e'tirofiga ko'ra, R.ning dastlabki to'rttasi Yusuf Hamadoni tomonidan, keyingi to'rttasi Abduxoliq G'ijduvoni tarafidan tariqatga kiritilgan. O'n bir R.ni tasavvuf olimlari

turlicha talqin qilganlar. Ular, asosan, quyidagi ma'nolarni bildiradi:

1. Hush dar dam. Har bir nafas olish va chiqarishda g'aflatdan ogoh bo'lish. Hazrat Xoja Bahouddin shunday ta'kidlaydi: "Bu yo'lda ishning asosini nafas ustiga qurmoq kerakki, zamonning muhim vazifasiga mashg'ul bo'lishda xayolni o'tmishdan va fikrni kelajakdan ozod etsin va har bir nafasni zoye etmaslikka urinsin. Nafas olishda, chiqarishda va ikki nafas orasida harakat qilsinkim, nafasi g'aflat bilan kirib chiqmasin".

2. Nazar bar qadam. Solik gunoh va g'aflatga sabab bo'ladigan joylarga bormaslik va qaramaslik uchun tashlayotgan qadamlarini nazorat qilishi, oyoq uchiga qarab yurishi kerak.

3. Safar dar vatan. Vatanida, ya'ni turgan joyida ma'naviy-ruhoni safar qilish. Bashariy sifatlardan ilohiy sifatlarga o'tish uchun botin olamiga safar qilish. Odatda, safar qilish deganda, vatanini tashlab, sayohatga, mashaqqatli yo'lga chiqish anglansa, botiniy ma'noda vatanda turib qalban ma'naviy safar qilib, dunyoga, olam ajoyibotlariga, inson ruhiyatiga basirat ko'zi b-n nazar tushuniladi.

N.ning "L.T." asarida murshid timsoli bo'lgan Hudhud maqtanchoq bir tovuqqa javob berar ekan, Sidra daraxti ostida yashaydigan boshqa bir qush haqida gapirib, uni maqtaydi va naqshbandiya odoblariga binoan, "vatanda sayr" etganiga e'tibor qaratadi.

*Dedi Hudhudkim: – Bu so'z bevajh emas,
Gar kishi bu so'zni holidin demas.*

*Bor oningdek qushki ochmay bol-u par,
Sidra shoxi ustida aylar maqar.*

*Keldi xilvatgohi oning anjuman,
Sayr etar, lekin yeri doim vatan.*

*Arsh parvoz o'ldi-yu sidranishin,
Elga zohir aylamay parvoz ishin.*

*Ermas ul Simurg‘din ayru dame,
Vaslidin ko‘ngliga o‘zga olame.
Etmayin jonig‘a hajridin gazand,
Surati vaslida har dam naqshband.*

4. Xilvat dar anjuman. Zohirda xalq bilan, aslida (botinda) Haq b-n bo‘lish. Xojagon-Naqshbandiyada xilvat dar anjuman ko‘pchilik ichida, jamoat orasida Alloh yodi b-n bo‘lish, Allohni aslo unutmazlik holidir. Jamoat ichida Alloh b-n bo‘lish xislatiga osonlikcha erishilmaydi. Mudom zikr va taqvo talabidagi tolib riyozati b-n erishiladi. Shuning u-n tariqatda xilvat dar anjuman asosiy R.dan sanaladi. N. “S.I.” dostonida ham safar qilishning mashaqqatlari haqida gapirar ekan, iloji boricha, vatanni tark etmaslikni, do‘st-u yorlarni g‘animat bilib, umrni xushvaqt o‘tkazishni maslahat beradi. Lekin safar qilolmagan odam sayr-u sayohatga rag‘batli bo‘lsa, o‘z vatanida safar etishni, anjuman ichida xilvatda bo‘lishni, “safar dar vatan” va “xilvat dar anjuman”ga amal qilib, ruhiy-ma‘naviy sayohatda bo‘lishni tavsiya qiladi:

*Va gar sayrg‘a asru rog‘ib esang,
Safar naf‘-u zarrig‘a tolib esang.*

*Musofir bo‘l, ammo vatan ichra bo‘l,
Tila xilvat-u anjuman ichra bo‘l.*

5. Yodkard. Til zikri b-n birga qalb zikri ni ham bajarish. Til zikr qilganda, qalbni ham zikrga yo‘naltirish. Til va qalb b-n tavhid zikrini jamlab, xotirlab turish. “Yodkard” forscha so‘z bo‘lib, eslash, xotirlash deganidir. Arabchadagi zikrga to‘g‘ri keladi.

6. Bozgasht. Bozgashtan – orqaga, asl maqsadga qaytish degani. Tariqatda solikning ma‘lum zikrlardan, holatlardan so‘ng ibodatdan maqsad faqat Alloh rizosi ekanligini xotirlashi va idrok etishidir. Shuning u-n mashoyixlar: “Alloh, Alloh”, “La ilaha illalloh” kabi zikrlarning ma‘lum sanog‘idan so‘ng “Ilohi, anta maqsudiy va rizoka matlubiy”, ya‘ni “Allohim, maqsadim

sensan va talabim sening rizongdir”, deyishni tavsiya qilganlar. Demak, zokir bu jumlaning aytish b-n o‘ziga keladi, asl maqsadga qaytadi. Nega zikr qilayotganini his qiladi.

7. Nigohdosht. Qalbni behuda fikr-u xayollardan (xavotirlardan) saqlash. Nigoh – boqish demak. Nigohdashtan – boqmoq, muhofaza qilmoq, qo‘rmoq demak. U solikning aqliga yomon narsalar kelmasligini, qalbining buzilmasligini, ko‘ngli qoraymasligini, diliga turli o‘y-fikrlar kelmasligini ta‘minlaydi.

8. Yoddosht. Zikr sababidan hosil bo‘lgan hushyorlikni, ogohlikni davom ettirish va har nafasda Allohdan ogoh bo‘lish. Yoddosht – yodda tutmoqdir. Solik bunda Haq subhanahu va taoloni doimo zavq-u shavq b-n yodida tutadi. O‘zida hosil bo‘lgan kamolotni, erishgan holatini muhofaza etadi. Allohning huzurida ekanligini aslo unutmaydi.

9. Vuqufi zamoniy – o‘tayotgan lahzalarni sarhisob qilish. Tolib doimo o‘z ahvolidan xabardor bo‘lishi, har bir zamonda o‘z holi va sifati qanday – shukr paytimi, uzr paytimi – buni bilishi kerak. Har bir lahzasini hisob-kitob qilishi va qadrlashi lozim. N. ham o‘tayotgan lahzalarning g‘animatligidan ogohlantirib yozadi:

*Moziy-u mustaqbal ahvolin takallum ayla kam,
Dam bu damdir, dam bu damdir,
dam bu damdir, dam budam.*

10. Vuqufi adadiy – zikrda sanoqqa rioya qilish. Shu vosita b-n parishonxotirlikning oldini olish va muayyan maqsadga erishish.

11. Vuqufi qalbiy – zikrda qalbga tavajjuh qilish yoki qalbning Allohga qaratilishi va undan g‘ofil bo‘lmasligidir.

N. g‘azallarida, dostonlarida rashhalar haqida yo‘l-yo‘lakay fikrlar uchraydi. Lekin “Qanoat naqshining ifshosi-yu naqshbandiya tariqining adosi” sarlavhali 11 baytli qit‘asida R.ga maxsus to‘xtalganini ko‘ramiz. (Q.: Qanoat tariqig‘a kir...)

Ko‘rib o‘tganimizdek, R.ning N. ijodiga bevosita va bilvosita ta‘sirlari bor. Ularni yaxshiroq

bilsak, shoir ijodini yanada chuqurroq o'rganishimizga yo'l ochadi.

Ad.: Alisher Navoiy. Saddi Iskandariy. TAT. 10 jildlik, 8-jild. – T., 2011; Ali Safoy. Raisha'xotu aynil xajet. – T., 2004; Sayfiddin Sayfulloq. Xojag'on-naqshbandiya (asoslar va raish'alalar) – T., 2019.

S.R.

RAXSH (ar.) – 1. Chaqmoq; shu'la, nur aksi, tovlanish. 2. Ikki rangli: oq-u qizil yoki qora-yu qizil rang omuxtasi. 3. Ot, uchqur ot. 4. Rustami dostonning oq-u qizil tusli oti. Umuman, ot ma'nosida ham keladi. N. asarlarida R. so'zi ko'p tilga olinadi. Uning asarlarida R.i teztak – chopqir ot, R.i xiromi – otning yo'rg'alab yurishi. R. surmoq – ot surmoq; hujum qilmoq, g'orat etmoq kabi R. so'zi yordamida yasalgan iboralar ham uchraydi.

Ad.: Fi'is ul-lug'ot. Jild 1. – Dushanbe, 1987; Farxangi zaboni tojiki. Jild 2. – M., 1969; Alisher Navoiy asarlarini tilining izohli lug'ati. 2-jild. – T., 1984.

E.O.

RA'D – “S.I.” dostonidagi epizodik obraz. Chumolisimonlar xayliga qarshi urushga shaylangan Iskandar lashkari ziddida saf tortgan “manglayidan shox o'sib chiqqan” vahshiy devlar guruhidan. Sherdek abjir va epchilligi u-n “R.” laqabini olgan “fildek bahaybat, korkidondek kuchli” bu dev Iskandarning dong'i ketgan o'n uch pahlavonini yengib, shoh ko'ngliga vahima va sarosima soldi:

*Laqab Ra'd anga ahli parxosh aro,
Vale ra'ddek yer tutub tosh aro.*

*Chu maydon aro kirdi gurdi daler,
Aningdekki ajdar masofig'a sher.*

Ammo niqob yopingan jasoratli chavandoz – Lu'bati Chin (Chiniy Najod) b-n yakkama-yakka jangda mag'lub bo'lib, bandi etiladi.

Ad.: Alisher Navoiy. Saddi Iskandariy. TAT. 10 jildlik, 8-jild. – T., 2011; Farxangi zaboni tojiki. Jild 2. – M., 1969; Alisher Navoiy asarlarini tilining izohli lug'ati. 4 jildlik, 2-jild. – T., 1984.

A.A.

RAQAMLAR. 1 raqami – N. ijodida ko'p murojaat etilgan.

Haqni tanimoq, butun mavjudotning Yaratuvchisi tanho ekanligini bilmoq, yakka-yu-yagonaligiga ishonmoq – tavhididir. Tavhidga erishgan solikning ko'zi “Bir”ni ko'radi, qulog'i “Bir”ni eshitadi, tili “Bir”ni so'zlaydi:

*Bir bo'l-u bir ko'r-u bir de, bir tila,
Mayl qilma munda ikkilik bila.*

*Ikkilik bu yo'lda ahvolliqdurur,
Sirri vahdatdin mu'attallicdurur.*

Komil inson – Allohning siri, Allohni yer-u ko'kdan izlash noo'rin. Hikmat-davriyada: “Erni ko'rdim ergashdim, istadugimni so'rdim. Barchasi senda dedi, qoldim hayron ichinda” – singari misralarda insoni komil shaxsiyati e'tirof etilgan bo'lsa, fano maqomiga erishgan solikka nisbatan:

*Zotning ijmolig'a tafsilsen,
Ham vujud ishkolig'a ta'vilsen.*

*O'z vujuding'a tafakkur aylagil,
Har ne istarsen o'zungdin istagil, –*

deyilgan. Bir dam, bir on, bir lahza va fursatlarini qadrlash, ularning zoye ketmasligini his qilish qalb uyg'oqligidan dalolat beradi.

*Bir qadah may ichmadim sarvi gulandomim bila,
Bir nafas evrilmadi davron mening komim bila.*

Bir on, bir lahza, bir dam va bir nafasda shunday bir katta mazmun yashirinki, ularning quv-

vati va shu paytlarda erishiladigan ilohiy fayzlar takrorlanmasdir. Haqiqiy oshiq shu boisdan “bir nafas”, “bir lahza” singari juda qisqa fursatlar-ni qadrlaydi va ularga qandaydir javobgarlik b-n yondashadi.

2 raqami – eski yunon olimlarining bu raqamga doir qarashlari Sharq mutasavviflarinikiga ancha yaqin keladi. Zero, yunonlar ham ikki raqamida ziddiyat, qarama-qarshilik, tushunchalardagi nomuvofiqlik hamda teskarilik alomatlarini ko‘rishgan. Ishq otashida yongan oshiq ham “ikkilik” fikrini, ya’ni “men” va “sen”ni tark etadi. Insonda kasrat vahmi mavjud ekan, tom ma’nosi ila Mavlosini taniy olmaydi. Chunki “men” va “sen” aqidasi b-n yashash – vahdatni inkor etishdan o‘zga narsa emas. Ikkilik ayni zamonda Yaratganning qudratini inkor aylab, unga eng kuchli dalil bo‘lgan yaratilmishni Yaratgandan ayri ko‘rish va bilishdir. Bu esa haqiqatda “shirk”dir. N. buni shunday so‘zlar b-n bayon etadi:

*Ikkilik pardasi yo ‘qdur ko ‘zimda
Birlikdir murodim, o ‘zim, so ‘zimda.*

*Kecha-kunduz doim Haq niyozimda
Qiblagohim, Shohi Mardona keldim.*

She’riyatda ikki raqami ko‘pgina o‘rinlarda “dunyo”, “olam”, “dahr”, “jahon”, “kavn” so‘zlari b-n birga qo‘llanilib, ikki dunyo – foni (o‘tkinchi) va boqiy (abadiy) dunyo mazmunida ishlatilgan. N.ning “X.M.” va “X.”sida oltmishga yaqin o‘rinda “ikki olam” (dahr, jahon, dunyo, kavn) birikmasi ishlatilgan. “Ikki olam”:

*Vasli birdamliqki tushkay ittifoq,
Ikki olam shohlig ‘idin yaxshiroq.*

“Ikki dunyo”:

*Ikki dunyoni ko ‘ngul berdi soching tori uchun
Ko ‘rki oz moya bila ul ne balo sud yetti..*

“Ikki kavn”:

*Mayxona Navoiyg ‘a-yu zohidg ‘a iki kavn,
Kim, anga g ‘araz ikki sarodin bu sarodur.*

“Ikki dahr”:

*Kerak quyosh dirami tanga bo ‘lsa bay ‘ona,
Chu Yusufumni iki dahrg ‘a baho qilsam.*

Badiiy asarda biror so‘zni o‘z ma’nosidan boshqa bir ma’noda qo‘llash san’ati – istiorada 2 raqami faol ishlatilgan. “Ikki tardoman” ko‘z ma’nosida:

*Vaslig ‘a ko ‘z mahram ermastur,
netib mahram bo ‘lur,
Ikki tardomanki, tanug ‘lug ‘ berurlar qonima, –*

qo‘llanilgan. “Tardoman” forscha “tar” – “ho‘l” va “doman” – etak so‘zlaridan tuzilgan qo‘shma so‘z bo‘lib, “etagi ho‘l” degan ma’noni bildiradi. Ko‘z doim yoshlanib turish xususiyatiga ega bo‘lganligi u-n ham unga nisbatan shu sifatlash qo‘llaniladi. Shuningdek, tardoman yuzi qora, degan ma’noni ham anglatadi.

N. she’riyatida ko‘z so‘zi o‘rnida “ikki nargisi jodu”:

*Nazarg ‘a kelgali ul ikki nargisi jodu,
Ko ‘ngulda yo ‘qturur orom-u ko ‘zda ham uyqu.*

“Ikki bulog”:

*Xayoling etti Navoiy boshinda manzilgah,
Nedinki bir tepada joriy erdi ikki bulog ‘.*

“Ikki kofir” yoki “ikki nomusulmon”:

*Har dam o ‘rtarlar meni o ‘tlug ‘ iki kofir ko ‘zung,
Necha kuygaymen ul ikki nomusulmon o ‘tig ‘a.*

“Ikki sayyod”:

*Eyki dersen, ko ‘zlarim ko ‘nglungni
ne nav ‘ etti sayd,
Bir kabutar netsun oxir ikki sayyoding bila.*

istiotalari ishlatilgan. Soʻnggi misolda maʼshuqa koʻzining oshiq koʻnglini rom etganligi qayd etilib, bu hodisa “sayd” – ov qilishga nisbat berilgan. Shu bois 2-misrada ov b-n bogʻliq tushunchalar – “kabutar”, “sayyod” soʻzlari keltirilib, oshiq qalbi “ikki sayyod” (maʼshuqa koʻzlari) qarshisida iloj-siz qolgan kabutarga qiyos qilinmoqda.

3 raqami – N. ijodida ayrim hayotiy va insoniy haqiqatlarga keng eʼtibor qaratish va buni alohida taʼkidlash u-n uch raqami ham nazardan chetda qoldirilmagan. Quyidagi baytlarda uch raqami Xuroson ahli orasidan vafo koʻtarilgach, yuz ochgan axloqiy tanazzulni taʼkidlashga xizmat qildirilgan:

*Vafo azm aylarda boʻlmish magar
Saxovu muruvvat anga hamsafar.*

*Bu uch feʼl chiqqach aroding tamom,
Yana boʻlmish uch feʼl qoyimmaqom.*

*Vafo yerida zohir oʻlmish nifoq,
Saxo oʻrnida buxl tutmish visoq.*

*Muruvvatqa boʻlmish hasad joygir,
Zihi hush el-u mulkati dilpazir.*

Sharq adabiyotida Yusuf paygʻambarning “uch koʻylagi” tilga olingan baytlar anchagina. Birinchi koʻylak Yusuf (a.s.) akalari tomonidan quduqqa tashlangandan keyin qonga bulangan holda otasi Yaʼqub (a.s.)ga keltirilgan. Ikkinchi koʻylak Yusufning aybsizligiga va zindondan ozod boʻlishiga dalil boʻlgan. Uchinchi koʻylak Yusuf (a.s.) ning tirik ekanligini isbotlash maqsadida otasiga yetkazilgan va Yaʼqub (a.s.)ning koʻzlari ochilishiga sabab boʻlgan. Adabiyotda oshiqning ishqdagi turli holatini tasvirlash maqsadida ana shu uch koʻylak ramzidan foydalanilgan. N.ning quyidagi baytlarini oʻqigan kishi oʻsha kuylaklardan birini tasavvur qilishi mumkin:

*Koʻnglagingdinkim topar jon dam-badam
Yusuf isi,
Ey azizim, men ham ul koʻnglak aro bir tormen.*

Yoki:

*Habibim ista-yu gulshan aro har dam
gul islarmen,
Meni Yusufdin ayru qildi qonligʻ koʻnglagi
xursand.*

4 raqami – Toʻrt raqami insonning yaratilishi va mavjudligiga daxldor haqiqat sharhiga ham xizmat ettirilgan.

*Toʻrt unsur qaydidin to chiqmagʻaysen, nafʻ emas
Osmoniy toʻrt daftarni tutaykim yod bil.*

Misralarda oʻt, suv, tuproq va yel soʻzlari toʻrt unurni ifodalaydi. Inson komillik martabasiga koʻtarilishi u-n ana shu toʻrt unsur xususiyatlaridan xalos boʻlmogʻi lozim. Insonda toʻrt unurga mos ravishda toʻrt xil mijoz mavjudligi tabobatda qayd etilgan. Toʻrt unsur harorat, burdat, rutubat va yubusat kabi toʻrt xususiyatni maydonga keltirgan. Shulardan qon, balgʻam, savdo va safro yuzaga chiqqan.

Tasavvufda “toʻrt ano”, “toʻrt ato” – chor padar xususida ham soʻz yuritilganligi maʼlum. Soʻfiylar ruhoniylar jihatdan ruhi Muhammadiyani, jismoniy tomondan Hazrati Odamni, rasullik sifatining ilk sohibi boʻlganligi maʼnosida Hazrati Nuhni, birinchi bora musulmon deb atalganligi u-n islom nuqtayi nazaridan Hazrati Ibrohimni ota deb qabul qilganlar. Sharq sheʼriyatida toʻrt unsur, toʻrt daftar b-n bir qatorda toʻrt mazhab, toʻrt anhor, toʻrt rahbar kabi iboralar ham ishlatiladi. Islomdagi toʻrt mazhabdan biri hanafiy, ikkinchisi shofiiy, uchinchisi hanbaliy va oxirgisi molikiy deyilgan. Sayri suluk yoʻliga kirgan oshiqlar bu toʻrt mazhabdan birini qabul qilish b-n birga ulardan tashqarida “ishq mazhabi” ham mavjud, deb bilganlar. Ular ishq mazhabini oʻziga xos “din”, deb anglaganliklari bois ham shoirlar “Ey oshiqlar, ey oshiqlar, ishq mazhabi dindur manga”, – kabi misralarni bitishgan. Makkor va nifoqchi, “jahon zoli”dan voz kechish xususida esa shunday xulosa bayon etilgan:

*Jahon zoli ham makr etar, ham nifoq,
Ani to 'rt mazhabda qil uch taloq.*

Boshqa bir g'azalda shoir go'yo "to'rt mazhab"da ham "dahr zolini" "uch taloq" etishga musharraf bo'lganligini so'zlaydi:

*Dahr zolin to 'rt mazhab birla qildim uch taloq,
Fard qildi bori mundoq kadxudoliqdin meni.*

She'riyatda jannatdagi to'rt ariq haqida ham fikrlar bayon qilingan. Jannat va jannatdagi ariqlar xususida Qur'oni Karimda ham aytilgan. Muhammad (s.a.v.) me'roj kechasi to'rt ariqni ko'rganlar va uning oq marvariddan bino bo'lgan ulkan gumbaz ichidan chiqishiga, uning devorlarida "Bismillohir Rahmon ar-Rahim" so'zlari bitilgan bo'lib, to'rt irmoqning manbasi shu ekanligiga ham guvoh bo'lganlar.

To'rt irmoq yoki to'rt ariq haqidagi diniy fikr-qarashlarga asoslanib, N. insonning real bir holatini ko'rsatishga erishgan.

*Har ko 'zumdin goh su, gah qon oqar ko 'yung aro,
To 'rt ariq oqqan masallik ravzayi rizvonda su.*

To'rt ariq yoki anhuri arba' deyilganda hamma vaqt ham jannatdagi to'rt irmoq, ya'ni ariq tushunilmagan. Chunki tasavvuf ahli bu iborani yangi ma'no b-n boyitgan. Ularga ko'ra, anhuri arba' ayni paytda to'rt turli ilm mazmuniga ham ega. Bulardan 1-kasbiy ilm, uning timsoli suv, 2-fitriy ilm, ramzi sut, 3-hol ilmi, uning ramzi sharob va 4-ilmi haqiqati zavqiya bo'lib, uning timsoli bol. Mutasavvif shoirlarning sharob ta'rifidagi she'rlarida ilmi hol sirlari tavsif-u talqin qilingan. Mutasavvif shoirlar ijodida tasavvufda belgilangan to'rt bosqich nomlari tilga olingan misralar talaygina. N. salaflaridan farqli ravishda bu tushunchaga nisbatan "to'rt bozor", "ishq mulkining to'rt bozori" iboralarini qo'llagan. "To'rt bozor" Shariat, Tariqat, Ma'rifat va Haqiqatning ramziy ma'nolari bo'lib, ular ham talmehga aylangan. N.ning bir qancha baytlari buning misoli bo'la oladi:

*Jurm aning ishqidin o 'zga yo 'qki,
har dam kezdurur,
Ishqi mulki to 'rt bozorida bo 'ynum bog 'latib...*

*Balki bo 'ynum bog 'labon, ushshoq ibrat olg 'ali
Ishq mulki to 'rt bozorida sudrab kezdurung.*

5 raqami – bu raqamning an'anaviylashuvi hamda she'riyatdan joy olishining turli asoslari bor. Turkiy xalqlar osmondagi beshta yoritkichni alohida nomlab, timsollashtirganlar. "Kavokibi mutahayyira" – ruju' va istiqomat (sayr) qiluvchi bu sayyoralar: Mirrix – jang va urush timsoli, jangchilar homiysi; Utorud – shoir va yozuvchilar homiysi; Mushtariy – falak qozisi, ilohiy qudrat nizomlariga ko'ra jamiki mavjudot ustidan hukm yurituvchi; Zuhra – osmon cholg'uchisi, sozandasi; Zuhal – insonlar boshiga balo-ofat yog'diruvchidir. XIII asrda yaratilgan "Solnoma"da esa haftaning besh kuni yana shu besh sayyora taalluqli ekanligi qayd etilgan. Chunonchi, seshanba – Mirrixga, chorshanba – Utorudga, payshanba – Mushtariyga, juma – Zuhraga, shanba – Zuhalga.

"Besh kunlik dunyo", "Insonning umri besh kunlik" kabi iboralarda tugallanish, nihoyasiga yetish ma'nolari anglashiladi:

*Navoiyyo, bu o 'tar olam ichra besh kun qil
O 'zungni may bila mashg 'ul-u ishq birla ovut.*

Yoki:

*Kecha-kunduz qilma gulbongingni bas,
ey andalib
Kim, sanga besh kun bu gulshan ichra
mehmon bo 'ldi gul.*

Sharq she'riyati sinchiklab ko'zdan kechirilsa, qalb, ruh, sir haqida so'zlamagan, turli kayfiyat va holatda shularga ta'rif va tavsif bermagan shoirni uchratish juda qiyindir. Mabodo buning sababi va asosi o'rganilsa, bular bevosita "latoyifi xamsa" tushunchasiga borib taqalishi ayonlashadi. Latoyifi xamsa – besh latiflik: insonga oid manfuh ruhning besh tavi, deganidir. Bu besh

latiflikning birinchisi – Qalb, ikkinchisi – Ruh, uchinchisi – Sir, to‘rtinchisi – Xafi va beshinchisi – Ahfodir. Bularning barchasi amr olamiga mansub. Xalq olamiga tegishli “nafs” latifasi ham bor bo‘lib, ular bir-birining ichida yashirangan. Keyingisi oldingisiga nisbatan latifroqdir. Har qaysi latiflik payg‘ambarlardan biri erishgan ma‘naviy haqiqatlarni aks ettiradi. Qalb latifasi hazrati Odamga, Ruh latifasi hazrati Ibrohimga, Sir latifasi hazrati Musoga, Xafi latifasi hazrati Isoga, Ahfo hazrati Muhammad (s.a.v.)ga nisbat berilgan. Bundan tashqari, bularning har qaysisi o‘ziga xos rangga ega: qalb – qirmizi, ruh – sariq, sir – oq, xafi – qora, ahfo – yashil rangdadir. Demak, latoyifi xamsaga tayanib, ranglarni tasavvur qilish mumkin bo‘lganidek, ranglarga asoslanib, gap qaysi latiflik va unga xos bo‘lgan qanday holat va haqiqat to‘g‘risida borayotganligini ham aniqlashga imkon ochiladi. She‘riyat tadqiqi u-n bu juda foydali bo‘lib, taxminiy mulohaza va xulosalarning oldini to‘shishga yaqindan yordam beradi. Musulmonlar orasida tez-tez tilga olinadigan “Oli abo” yoki “Ahli bayt” iborasi ham she‘riyatdan o‘rin olgan. Hayoti o‘rnak va namuna bo‘lgan bu besh kishining birinchisi Muhammad (s.a.v.), qizlari Bibi Fotima, kuyovlari Hazrati Ali va uning o‘g‘illari Hasan hamda Husaynlardir.

*Garchi raqibi muddayi har dam xorijliq qilur,
Hamroh-u hamdam, himmati oli abo
bo‘lsun sanga.*

“Oli abo”ni Muhammad (s.a.v.)ning eng yaqin do‘stlari va haqiqiy izdoshlari bo‘lgan to‘rt xalifa – hazrati Abu Bakr, hazrati Umar, hazrati Usmon va hazrati Ali, deb biluvchilar ham bo‘lgan.

*Bo‘lmaq‘ay erdi muyassar “Xamsa”,
ya‘ni panj ganj,
Qilmasa erdi madad holimg‘a besh oli abo.*

Bu fikrni “Agar payg‘ambar va to‘rt xalifa madadkor bo‘lmasa, “X.” yozish menga nasib bo‘lmasdi”, – degan mazmunda ham tushunish

mumkin. Lekin “oli abo” iborasi ahli dil, ko‘ngil odami, ko‘ngil tilini anglovchi ma‘nolarini ham ifodalagan. Shuning u-n N.ning e‘tirofida “X.” dostonlarini yozishga ta‘sir ko‘rsatgan salafilariga ishora ham yo‘q emas.

7 raqami – Tasavvuf adabiyotida komil inson masalasining yoritilishini to‘g‘ri anglash u-n N. ijodida ancha keng qo‘llanilgan “yetti falak”, “yetti sayyora”, “yetti iqlim”, “yetti daryo”, “yetti tavr”, “yetti ruh”, “yetti nishon” singari o‘nlab iboralar mazmunini to‘g‘ri anglash lozim. Yulduzlar harakatini tekshirgan olimlarning fikriga ko‘ra, har bir inson, hatto hayvon, o‘simlik va ma‘dan ham yulduzlarning ta‘sirida ulg‘ayadi. Sayyoralarning har biri hissiyot, axloq, tabiat va sog‘likka ta‘sir o‘tkazadi. Hatto ularning rang va xususiyatlari ham o‘zaro bir-biridan farqlanadi. Inson bolasi qaysi yulduz ta‘siri ostida bo‘lsa, qismati ham shunga qarab voqe: bo‘lishi qayd etilgan. Quyoshdan yuqorida bo‘lgan Zuhul, Mushtariy va Mirrixga nujum ahli afloki salosayi ulviya, Quyoshdan pastdagi Zuhro b-n Utorudga afloki sufliyun, deb nom berishgan. Bularning beshalasi esa “xamsayi mutahayyira” deyilgan. Agar bularga Oy va Quyosh ham qo‘shilsa, Sab‘ai sayyora nihoyasiga yetadi, deb hisoblangan. Bu yetti sayyora “Kavokibi sab‘ai sayyora”, “Haft oyna” yoki “Haft bonu” nomlari berilganki, bu xususda N. dostonlarida ham bahs yuritgan.

*Yetti charx avroqi to‘lg‘ay, yetti bahr o‘lsa
midod,
Ul quyosh vaslig‘a bir damliq xayolimni desam.*

Yoki:

*Jinsi bashar yo‘q ogahing, xurshid
xoki dargahing,
Ko‘k mahd aro tifi rahing yetti ato-yu to‘rt ano.*

N. samoviy olam, jumladan, yetti ko‘k xususida so‘z yuritganda hamma payt ham jismoniy

mavjudliklarni emas, balki insonga nisbat berilgan ramz va majoz orqali komil inson mohiyatini yoritishga qaratilgan fikr-mulohazalarga ham diqqatni jalb etishgan. Bunga esa mavjud olamda bor hamma narsa odamda ham bor, komil inson faqat yerdagi emas, samodagi barcha narsalarni ham o'zida jamlagan, degan ishonch keng yo'l ochgan. N.ning yuqoridagi misralarda "yetti ato" yetti ko'kni, "to'rt ano" to'rt unurni anglatadi.

9 raqami – juda keng va xilma-xil ma'nolar singdirilgan raqamlardan biridir. N. to'qqiz raqamiga murojaat qilganda, bu raqamning xalqimiz tarixi, urf-odatlarini, an'analarida tutgan o'rniga, diniy mifologik qarashlarda, shuningdek, tasavvuf ta'limoti hamda adabiyotidagi ramz va ma'nolariga ham e'tibor qaratgan.

Prof. A. Abdug'afurov "G'.S." devonidagi "Tiyradur o'ylakim yorug'lig' anga bermas yuz" misrasi b-n boshlanuvchi g'azaldagi to'qqiz so'zining izohida "Abushqa"ga murojaat etib, undagi shunday fikrlarga diqqatni jalb etadi: "Ammo chig'atoy toifasining bir odatlari bordurki, u ma'noyi ash'or u-n "G'.S."da bir bayt kelur:

*G'am g'izosi orasinda qani turkona ayog',
To'ra oyini bila tomsa to'quz, oqsa o'tuz.*

Ul odat budurki, suhbatda qadahdan bir tomila (tomchi) to'kulsa, to'qqiz qadah ichurlar, agar bir qadah to'kilsa – o'ttuz qadah ichurlar. Va bu ma'ni dog'i bukim, agar banim qadahimdin tomila tomilsa – to'qqiz qadah ichayin va agar to'kilib oqsa – o'tuz qadah ichayin, demakdur. Mast-u bexud bo'lg'ondin kinoyadur.

*Mug'anniy, bir navoye tuz, Navoiy,
nag'maye ko'rguz,
Ayoqchi, tomsa tut, to'qquzki
Doroyi jahon keldi.*

Va yana "H.A."da oltinchi maqolat hikoyasi oxirinda kelur:

*Soqiy, adab shartini omoda tut,
Ollima to'qquz yukunub boda tut.*

*To ani ich, deb senga men yuz tutay,
Tomsa to'quz, oqsa xud o'ttuz ichay".*

Xullas, N. to'qqiz raqamining "imtiyoz" va "imkoniyat"idan foydalanib maqsadga yetishadi. Bu esa to'qqiz raqamiga doir an'anaviy qarash N. davrida ham unutilmaganligidan dalolat beradi.

Turkiy qavmlar o'rtasida hurmat-ehtirom, ta'voze' ko'rsatish maqsadida to'qqiz marta ta'zim qilish ham odatga aylangan.

*Yoto'g'onchi-yu yirov tuzgach un,
Sen qadah ol-u to'quz qotla yukun.*

Turkiy xalqlar u-n xos bo'lgan ushbu odatga N. "S.I." dostonida yana to'xtaladi. Iskandar Kashmirda Feruzni shoh qilib ko'taradi va arkoni davlatni ko'p emas, oz emas, to'qqiz marta shohga ta'zim aylab, hurmat bajo keltirishga farmoyish beradi:

*Alarni chu mundoq sevundurdilar,
Shah olinda to'quz yukundurdilar.*

N. davrida astronomiya sohasida juda ko'p izlanishlar olib borilgan va yuqori natijalar qo'lga kiritilgan. Shoir tabiiy fanlardan va bu sohalarda qo'lga kiritilgan yutuqlardan boxabar bo'lgan, albatta. Shuning u-n "shoirning dunyoni tushinishda tabiiy fan yutuqlaridan foydalanishi qonuniy bir hol edi".

"To'qqiz gunbad":

*Tut qadah davrini xushkim, yo'q bajuz
sargashtalik,
Dahr davrida bu to'qquz gunbadi davvor esa.*

"To'qqiz falak":

*Fitnalik to'qquz falak girdingda, jono, turfadur,
Kim, ko'rptur bir quyosh davrinda
mundoq holalar.*

N. bir necha baytlarda "to'qqiz ato" yoki "to'qqiz ano" tushunchalariga diqqatni tortadi:

*Ato-onangga rahmat, ey o'g'ilkim,
ko'rmamish sendek
Ne ul to'qquz ato, bal ne bu to'rt
asrag'uchi doya.*

U 9 osmon b-n aloqador bo'lgan fikrlarni ilgari surar ekan, olamning yaratilishi, dunyoning paydo bo'lishi haqidagi diniy qarashlarni ham chetlab o'tmagan. Diniy e'tiqodlarga ko'ra, butun olam va undagi barcha mavjudotlar buyuk me'mor – Alloh tomonidan yaratilgan:

*Soni'ikim chekti chun sun'i qalam,
Ofarinish tarhini qildi raqam.*

*Aylagach doyir to'quz aflokni,
Qosir etti fahmidin idrokni.*

Maz.: Yaratuvchi qudrat qalami b-n olamni bunyod etdi. U to'qqiz falakni aylanuvchi qilib yaratdi va buning sirini hech kimga oshkor qilmadi. Shoir devonlaridagi hamd g'azallarning birida yetti ko'k ham, to'qqiz osmon ham “ilohiy amr”ga tobeligi aytiladi:

*Iloho, amringga ma'mur yetti torami a'lo,
Ne yetti torami a'lo, to'quz sipehri muallo.*

“To'qqiz sipehri muallo” qanchalik yuksak va ulug'vor bo'lmasin, baribir Haq dargohiga nisbatan ular kichikdir. Chunki Alloh har narsadan buyuk va ustun:

*Ulki to'qqiz charx ayvoni o'zun ko'p ko'rdi past,
Chun nazar soldi biyik dargohining kiriyosig'a.*

“X.”dagi dostonlarning hamd qismlarida, an'anaviy na'tlarda va umuman, “Me'rojnomalarda falaklar nomi birma-bir tilga olinadi. Shunisi e'tiborga molikki, me'roj hodisasi hikoya qilingan o'rinlarda falaklarni sanash Oy osmonidan boshlanib, falaki sayyora (harakatlanuvchi)da nihoyasiga yetkazilsa, hamdlarda, aksincha, falaki sayyoradan Oy osmonigacha

sanash tartibi ko'zga tashlanadi. Tasavvuf ta'limotiga ko'ra, falaklar ruhiy kamolot yo'lidagi bosqichlardir. Nasafiy har bir falak turli toifadagi kishilar ruhining manzili ekanligini qayd etadi. Unga ko'ra, 9-osmon, ya'ni Arsh – payg'ambari xotam ruhining manzili, 8-osmon – ulul-azm payg'ambarlar ruhining manzili. 7-osmon – mursal payg'ambarlar, 6-osmon – anbiyolar, 5-osmon – avliyolar, 4-osmon – ilmi ma'rifat ahli, 3-osmon – zohidlar, 2-osmon – taqvo ahli, 1-osmon – imonlilar ruhining manzilidir.

Ruh o'z Rabbisini tanish va unga intilish asnosida yuqoriga qarab taraqqiy etadi. Bir paytlar falaklar bo'ylab yerga tushirilgan inson ruhi “bu yo'lni qaytadan bosib o'tib, asliga qaytishi lozim”. Qur'ondagi “Ular Allohdan keldilar va yana Allohga qaytadilar” oyatidagi inish-yuksalish tushunchalarini mutasavviflar qavsi nuzul, qavsi uruj shaklida izohlaydilar. Tanazzul maqomida inson ruhi yuqoridan pastga qarab harakatda bo'lsa, taraqqiy maqomidagi harakat quyidan yuqoriga tomon bo'ladi. Boshlang'ich va oxirgi nuqta bitta bo'lib, u ahadiyat maqomi hisoblanadi. Ruhning bunday maqom-manzillardagi sayrini N. ko'p bora qalamga olgan. “N.SH.” devonidan o'rin olgan:

*Ko'k binafshazorini anjum chu nargizzor etar,
Nargising birla binafshang hajri
ko'nghum zor etar,–*

bayti b-n boshlanuvchi g'azalda “oshiq ruhi”ning yuqoridan pastga harakati tasvirlangan bo'lsa, “S.S.” dostonida ilohiy visolga yetishgan inson harakati pastdan yuqoriga tomon yo'nalgan. Bunday tasvirni “X.” asarining boshqa dostonlarida ham ko'rish mumkin. N. asarlarida to'qqiz yoki yetti falakning ikki xil tartibda berilishi tasodif emas, albatta. Bu tasavvuf ta'limotida mavjud bo'lgan nuzul va uruj tushunchalari b-n bog'liq.

Ad.: Алишер Навоий. Хамса. ТАТ. 10 жилдлик, 6-8-жилдлар. – Т., 2011; Алишер Навоий. Наводир уш-шабоб. ТАТ. 10 жилдлик,

2-жилд. – Т., 2011; *Ҳаққул И. Навоий ва тасаввуф шеърояти ҳақида // Навоийнинг ижод олами. – Т., 2001; Нажмиддин Кубро. Тасаввуфий ҳаёт. – Т., 2004; Али Қушчи. Астрономияга оид рисола. – Т., 1968; Абу Али ибн Сино. Тиб қонунлари. 1-жилд. – Т., 1991; Комилов Н. Тасаввуф. 2-китоб. – Т., 1999; Адҳам Жабажуи ўғли. Тасаввуф терминлари ва иборалари лугати. – Анқара, 1977; Азизиддин Насафий. Инсони комил. – Истанбул, 1990; Маҳмуд Кошгарий. Девони лугатит турк. – Т., 1963; Абдуғафуров А. Тўра ойини била...// Ўзбек тили ва адабиёти. – Т., 2001. 2-сон; Насафий. Зубдат ут-ҳақоийқ. – Т., 1987.*

S.J.

RAQIM – “Т.А.Н.” asarida tilga olgan g‘or nomi. N. mazkur g‘or haqida kitobning “As‘hobi kahf va ba‘zi mutafarriq axbor” zikrida qisqa tushuntirish bergan.

Ad.: Алишер Навоий. Тарихи анбиё ва ҳукамо. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011.

B.R.

RAHBAR (f.) – yo‘l ko‘rsatuvchi, ustoz, pir, murshid. N. asarlarida Haq yo‘lni ko‘rsatuvchi yo‘lboshchilar turli nomlar b-n keladi. R. shulardan biridir. M-n:

*Men ozibmen yo‘ldin-u bas tiyradur hijron tuni,
Toli‘ o‘l, ey kavkabi iqbol-u, bo‘lg‘il rahbarim.*

N.ning ustozisi Sayid Hasan Ardasher yozgan maktubida shunday murojaati keladi:

*Faqr manzillarining rahravi bal rahbari,
Hodiyi ahli fano murshidi ahror qani?*

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар. – Т., 2011; Алишер Навоий. Лисон ут-майр. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Uludağ S. Tasavvuf terimleri sözlüğü. – Istanbul, 2005.

Z.R.

RAXMATULLAYEVA M. (1933–2006, Toshkent) – f.f.n. 1965-y. “Alisher Navoiy asarlarida sinonimlar” (“Navodir un-nihoya asosida”) mavzusida nomzodlik dissertatsiyasini yoqlagan. Olima o‘z ishida N.ning sinonimlardan ustalik b-n foydalanganini ko‘rsatib bergan. Jumladan, yuz so‘zining to‘qqizta ma‘nodoshini: yuz–chehra, ruxsor, oraz, uzor, mengiz, eng, siymo, tal‘at, liqoni sanab ko‘rsatadi. Olima ularni tahlil qilar ekan, eng va mengiz so‘zlari iste‘moldan chiqa boshlaganini, qolganlari esa faollashganini ta‘kidlaydi. Ayoqchi, soqiy, mug‘bacha so‘zlari ichida ayoqchi so‘zi kam ishlatilishini yozadi. Shoir mahbuba so‘zining quyidagi ma‘nodoshlariga murojaat qilgan: yor, dilbar, dilrabo, dildor, jonon, jon, sanam, sho‘x, pari, nozanin, gul, sarv, lo‘li, nomehribon, jafajo‘, malak, mahvash. Yoki N. rang ma‘nosidagi so‘zlarning turli sinonimlaridan foydalangan. Shoir asarlarida qizil so‘zining quyidagi ma‘nodoshlari uchraydi: shafaqgun, shingarf, gulnoriy, yoqutfom, lolagun, gulfom, gul-gul, lolagun, gulrang, arg‘uvongun, maygun, qirmizi.

Olima shoirning sinonimlardan foydalanishi sabablarini ham tahlil qilgan va ilmiy xulosalar chiqargan: 1. qaytarishdan qochish; 2. vazn va qofiya talabi bilan; 3. uslubiy rang-baranglikka erishish u-n.

Ad.: Рахматуллаева М. К вопросу изучения синонимов в языке Алишера Навои. Автореф. канд. дисс. – Т., 1965.

E.U.

RAHMATULLOH IBN ABDUSHUKUR – xattot va musavvir (XIX asr oxiri XX asr boshlari). Toshkent shahrida yashab ijod etgan. Bir qancha kitoblarni toshbosmaga ko‘chirgan. O‘zi xattotlik qilgan kitoblarga suratlar ham ishlagan. Mazkur davrda kitoblarga sayqal berishda milliy an‘analar bilan birgalikda Yevropa kitob bezash va illyustratsiya ishlash san‘ati ham uyg‘unlashib borgan. R.I.A. o‘zbek musavvirlik maktabiga grafika san‘atini olib kirgan ilk ijodkorlar-

dan biridir. R.I.A. N. “X.”sining “Nasri Xamsayi benazir” nomi bilan amalga oshirilgan nasriy bayonini toshbosmaga ko‘chirgan. Musavvir sifatida kitob sahifalariga naqshinkor bezaklar bilan ishlov bergan, dostonlar mazmunidan kelib chiqqan holda qirqdan ziyod surat ishlagan. Bu haqda suratlar chetida, hoshiyalarda “Roqim, tasvirot, faqir al-haqir Rahmatulloh ibn Mullo Abdushukur”, Roqim, tasvirot Rahmatulloh ibn Mullo Abdushukur shahri Toshkandiy” tarzida qayd etib borgan.

Ad.: Абдуллаев Н. Ўзбекистон санъати. 2001; Ҳақимов М. Алишер Навоий асарларини кўчирган хаттотлар. 1991; Тожибоева О. “Хамса” табдилларида давр руҳи. 2015.

O.T.

RAHMONOV Vahob

(1940, – Tojikiston, Xo‘jand) – manbashunos, matnshunos, adabiyotshunos, tarjimon. U “Xalq ta’limi a’lochisi” ko‘krak nishoni, Xalqaro Bobur mukofoti laureati hamda O‘zbekiston

Respublikasida xizmat ko‘rsatgan madaniyat xodimi unvoni sohibidir. “Sa’diy Sheroziy “Guliston”ining o‘zbekcha tarjimalari” mavzusida nomzodlik dissertatsiyasini yoqlagan (1968). R.V. serqirra olim sifatida mumtoz poetika, leksikografiya, navoiyshunoslik va boburshunoslik sohalarida birdek qalam tebratib, “She’r san’atlari”, “Badiiy san’at jozibasi”, “Badiiy san’atlar” kitoblar yaratgan. Leksikografiya yo‘nalishidagi unumli faoliyati natijasi o‘laroq “O‘zbek klassik adabiyoti uchun qisqacha lug‘at”; “Adabiy manbalar lug‘ati”larini sanash mumkin. Shuningdek, “Alisher Navoiy asarlari tilining izohli lug‘ati” to‘rt jildligi (1983–1985, “Fan” nashriyoti)ni tuzishda qatnashgan.

R.V. manbashunoslik va matnshunoslik bo‘yicha yirik mutaxassis bo‘lib, N.ning “L.T.” (1991, 2005, 2009), “H.A.”, “F.Sh.”, “L.M.”,

“S.S.”, “S.I.” dostonlarini arab yozuvidan joriy lotin alifbosiga o‘girib, nashrga tayyorlagan. Shu b-n birga, mumtoz adabiy matnlarni tabdil qilishda katta tajribaga ega olim N.ning “M.L.” risolasi, “L.M.” dostonini (N.Norqulov bilan hamkorlikda) nasriy bayon qilgan (1976, 2006, 2009). Olim N. qalamiga mansub “Xamsa” va “L.T.” dostonlarining ilmiy-tanqidiy matnini nashrga tayyorlab, 2006–2009-yy.da 2 marotaba chop ettirgan. R.V.ning “Mumtoz so‘z sehri” kitobi uning turli yillarda matbuot sahifalarida e‘lon qilingan va shaxsiy arxivida saqlanayotgan maqolalaridan iborat to‘plam bo‘lib, aksar qismi N. va n.shunoslikka doir dolrazb masalalarni qamrab olgani b-n ahamiyatlidir.

U o‘zbek mumtoz adabiyoti asarlarining ellikdan ortiq namunalariga mas’ul muharrirlik qilgan.

Ad.: Алишер Навоий. Муҳокамат ул-лугатайн. – Т., 2014; Раҳмонов В. Ўзбек классик адабиёти асарлари учун қисқача лугат. – Т., 1983; Раҳмонов В. Мумтоз адабий манбалар лугати. – Т., 2009; Алишер Навоий. Лайли ва Мажнун. (Н.Норқулов билан ҳамкорликда). – Т., 1976, 1990, 2006, 2009; Раҳмонов В. Мумтоз сўз сеҳри. – Т., 2015.

O.F., S.O‘.

RAHMONOVA Zulayho Jamolovna

(1975-y. Buxoro) – adabiyotshunos. 1992–1997-yy.da Buxoro davlat universiteti O‘zbek filologiyasi fakultetida tahsil olgan. Filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori (PhD, 2020), katta ilmiy xodim (2022). Ayni paytda O‘zR FA O‘zbek tili, adabiyoti va folklori institutida katta ilmiy xodim lavozimida faoliyat yuritadi.

2020-y.da “XII–XV asrlar o‘zbek mumtoz adabiyotida murshid va murid obrazlari” mavzusida doktorlik (PhD) dissertatsiyasini himoya qilgan. “Ishq, irfon va irshod” (2021) nomli monografiyasi nashr etilgan. Mazkur kitobda murshid va murid obrazining g‘oyaviy-badiiy asoslari, murshid va murid munosabatidagi o‘ziga

xosliklar, mazkur obrazlarning mohiyat hamda takomili N. asarlari asosida yoritilgan. Murshid va unga yondosh bobo, er, eran, pir, rahnamo, soqiy kabi timsollarning badiiy adabiyotdagi ifodasi hamda oʻrnini koʻrsatishda shoir asarlariga tayanilgan. Muridda kechadigan maʼnaviy hollar lirik merosi orqali ochib berilsa, tariqatdagi hol va maqomlarning ilmiy-nazariy asoslari “N.M.”, “M.Q.” asarlari vositasida koʻrsatilgan. Matbuotda N. hayoti va ijodi, n.shunoslik masalariga oid 50 yaqin maqolalari eʼlon qilingan. “Alisher Navoiy ensiklopediyasi”ning mualliflaridan biri.

Ad.: Raḥmonova Z. Iishq, irfon va irshod. – T., 2021.

M.A.

RAHNAVARD – yoʻl yuruvchi, yoʻlovchi, sayohatchi maʼnolaridagi forsiy kalima. Bu soʻz N. asarlarida koʻproq Haq yoʻlchilariga, tariqat muridlariga nisbatan qoʻllaniladi. “L.T.” dostonida Xoja Porsoga bagʻishlangan hikoyatda:

*Olti yuz ming rahnavardi haqshunos,
Xojagʻa koʻrguzdilar bu iltimos, –*

bayti keltiriladi. N. Haq yoʻlida insof-u adolat bilan nafsini tarbiyalayotgan riyozat ahlini R.i haqshunos deb ataydi. “L.T.” dostonida faqr-u fano manziliga otlangan turli qushlarga R. deya murojaat qilinadi.

Shayx oni koʻrgach dedi: – “K-ey, rahnavard,

Vasl istab vodiy-u dargahnavard...

Shayx yoʻlovchi, tolibga R. deya murojaat qilsa, Simurgʻni izlab yoʻlga otlangan qushlardan biri Hudhudni R. deb ataydi:

*Yona bir soyil dedi: – “K-ey rahnavard,
Gʻayrdin men boʻlmisham ozod-u fard...*

Ad.: Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. ТАТ. 10 жылдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

Z.R.

REFREN (fr. refrain – naqarot, qoʻshiqcha) – sheʼr bandlarida aynan takrorlanadigan misra yoxud bayt. R. yozma adabiyotga folklordan oʻtgan boʻlib, u oʻzbek xalq ogʻzaki ijodi – (doston, qoʻshiq, termalar)da keng qoʻllanilgan. R. mumtoz sheʼriyatimizdagi tarjeʼ sanʼatiga toʻgʻri keladi. A.Husayniy Rashididdin Votvotga tayanib yozishicha, “Ajam shuarosi tarjiʼ deb andoq sheʼrni atarlarkim, band-band qilib ayturlar, har bandi besh bayt yoki andin ortiq boʻlur, to oʻngʻacha borur, har bandning qofiyasi oʻzga bandnikidan farq qilur, har band tugaganda bir begona baytni keltirib, oʻzga bandga oʻtarlar va ul begona baytni tarjiʼband derlar”. M-n, N.ning “Ketur soqiy, ul mayki, subhi alast” misrasi b-n boshlanadigan mashhur tarjiʼbandi R.ning yorqin namunasidir. Bunda band oxiridagi ikki misra (“Xarobot aro kirdim oshuftahol, May istarga ilgimda singʻan safol”) R. sanaladi va 10 bandli tarjiʼbandning har bandida aynan takrorlanadi. Adabiyotshunoslikda bandlarni bir-biri b-n bogʻlab turadigan takrorlanuvchi bayt vosila yoki sariband deb ham ataladi.

Ad.: Алишер Навоий. Фаройиб ус-сигар. ТАТ. 10 жылдлик, 1-жилд. – Т., 2011; Хусайний А. Бадойиъ ус-санойиъ (Аруз вазни ва бадийиъ воситалар ҳақида). (Форс тилидан А.Рустамов таржимаси). – Т., 1981; Асадов М. Соқийнома: тарих ва поэтика. – Т., 2020.

S.Oʻ.

RIDO – shayxlar, darveshlar yelkasiga tashlab yuradigan yopinchiq. Tasavvufiy lugʻatlarda Haq sifatlarining qul suratida zuhur etishi maʼnosida ham izohlangan. N.ning “N.M.” tazkirasida R. dan bahs etilgan oʻrinlar mavjud: “Jaririy va Abu Ahmad Magʻoziliy dedilarkim, yahude Ibrohim Ojuriy Sagʻir (r.t.)ning qoshigʻa keldi va dedikim, agar manga bir nima koʻrsatsangkim, andin Islom

dini sharafin o‘z millating‘a bilsam, musulmon bo‘layin. Ibrohim dedikim, chin aytasen? Ul dedi: chin aytadurmen. Dedi: Ridoni menga ber! Aning ridosin o‘z ridosig‘a chirmab, doshliq o‘tg‘a tashladi va aning keynicha doshqa kirib, olib chiqdi. Aning ridosig‘a o‘tdin osib tegmaydur erdi va yahudiyning ridosi aning ichinda kuyub erdi. Yahud bu ishni ko‘rgach, musulmon bo‘ldi”.

R. timsoli N. she‘riyatida zohirparastlik, ri-yokorlik mazmunlarini yuzaga chiqarish maqsadida ham qo‘llangan:

*Bo‘lmayin dayri fano xammori,
gar qilsam badal,
Zohidi xudbin ridosin bodapoloyim bila.*

Ad.: Алишер Навоий. Насойим ул-мухаббат. TAT. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011.

Z.R.

RIYO Charlz Per Genri (Charles Pierre Henri Rieu) (1820, Jeneva – 1902, London) – shvetsariyalik sharqshunos. U dastlab Jeneva akademik universiteti, so‘ngra Bonn universitetida tahsil oldi va sanskrit tilini o‘rgandi, shuningdek, nemis, arab, fors, turkiy tillarni o‘zlashtirdi. Arab shoiri Abul Ala hayoti, ijodi manbalari asosida nomzodlik ishini himoya qiladi (Bonn, 1843). “Osiyo jamiyati” a‘zosi (1844). Sankt-Peterburgda nemis tilida sanskrit lug‘ati matnini tayyorlash jarayonida Bodlean kutubxonasi-dagi noyob manbani olish u-n Oksfordga boradi va 1847-y.dan Britaniya muzeyida Sharq qo‘lyozmalari bo‘limiga ishga kiradi. London va Kembrijda ishlaydi. 20 yillik muzeydagi faoliyati davomida Sharq qo‘lyozmalarini kataloglashtirdi va ilk marta ularni tartibga soldi. R.Ch.P.G Sharq adabiyoti manbalarini jamlagan “Fors qo‘lyozmalari katalogi” (4-jild, 1879–95) va “Turkiy qo‘lyozmalar katalogi” (1888)ni tuzadi. N. asarlari tavsifi ularning har ikkisidan ham o‘rin olgan. Jumladan, olim “Turkiy qo‘lyozmalar katalogi”ning “Turkiylar yoki Sharqiy turklar” (263

– 302) nomli oltinchi qismida Britaniya muzeyidagi N. asarlarining barcha manbalarini to‘liq tavsiflab chiqqan. “M.N.” tavsifida N.ning turkiy she‘riyatda tengi yo‘q ekani, tarjimayi holi bayon qilinadi. Shuningdek, “N.M.”, “M.Q.”, “X.” kabi asarlarning yozilish sabablari, vaqti, tarixiy sharoit va shaxslar, asar mazmuni, xorijdagi tarjimalari va nashrlari kabi qimmatli ma‘lumotlarni ham berib o‘tgan. Umuman, R.Ch.P.G Sharq adabiyoti bilimdoni sifatida N. ijodi manbalarini XIX asrdayoq kataloglashtirgan va ingliz tilida izohlari b-n dunyoga tanitishda katta hissa qo‘shgan olimdir. Mazkur to‘plamlar N. asarlarining Angliyadagi manbalari haqida ma‘lumot berishi jihatidan ham muhim.

Ad.: Charles Rieu. Catalogue of the Turkish Manuscripts in the British Museum. – London, 1888; Catalogue of the Persian Manuscripts in the British Museum. – London, 1895.

O.T.

“RIYOIY KA‘BADIN DAYRI FANO-NOG‘A...” – N.ning “B.V.” devonidan o‘rin olgan qit‘asi:

*Riyoiy Ka‘badin dayri fanog‘a
Kirib, gar butqa zohir qildim imon.*

*Meni yozg‘urma, ey shayxi riyoiy,
Men gar kofir edim, bo‘ldim musulmon.*

N. bu qit‘ani qarilik chog‘larida yozgan. Ushbu qit‘ani yozishdan ko‘zlangan niyat – ri-yoni qoralash, riyo ahliga munosabat bildirish. Riyo – ikkiyuzlamachilik, yolg‘onni rost ko‘rsatishga urinish, nosamimiylik, u yoki bu moddiy manfaat u-n makkorlik qilish. Riyo barcha yaxshi va go‘zal fazilatlarining kushandasidir. Riyo joy topgan yurakda, albatta, hasad va xusumat bo‘ladi. Riyo har qanday odamni munofiqlikka yon berishga, to‘g‘rilikdan yiroqlashib, aldov va munofiqlik yo‘liga kirishga majbur etadi. Qaysi joydagi, odamlar o‘rtasida ixtilof,

kelishmovchilik, ishonchsizlik, manmanlik va bo‘hton bosh ko‘tarsa, o‘sha yerda riyo bor. Allohning rasuli riyo “yashirin shirk” deb baholagan ekanlar. Zero, riyo va din, riyo va imon bir-biriga mutlaqo qarshi tushunchalardir. So‘zida, amalida va holida riyo aralashgan kimsalarning tili diliga, zohiri botiniga hech qachon muvofiq kelmaydi. Ana shuning u-n malomatiylar ibodatni, zuhd va taqvonni yoki boshqa ijobiy hollarni ko‘z-ko‘z qilmasdan riyo bilish va riyoga qarshi kurashishga da‘vat etganlar. Ularga ko‘ra, inson riyoning har qanday turini tomiridan quritib, ixlos sohibi maqomiga ko‘tarilmaguncha diniy hayotda hech narsaga erisha olmaydi. Erishganda ham mahdudlik va zohirparastlikdan nariga o‘tmaydi.

N.ning qit‘asi “Riyoiy Ka’badin...”, degan ibora b-n boshlanadi. Ochig‘ini aytganda, bu ibora bir qadar g‘alati eshutiladi. Chunki Ka’ba muqaddas dargoh. Qur’oni Karimda aytilganidek, “Albatta, odamlar ibodat qilishlari u-n qurilgan birinchi uy Makkadagi Muborak va butun olamlar u-n hidoyat (mayog‘i) bo‘lgan Ka’badurki, unda maqomi Ibrohim (ya’ni, Ka’bani qurishda Ibrohim (a.s) oyoqlari ostida bo‘lgan xarsang tosh, u toshdan hanuzgacha Ibrohim payg‘ambarning oyoq izlari ketmagan) va unga kirgan odam har qanday xavf-xatardan omon bo‘lishi (kabi) ochiq oyat-alomatlar bordir...” (Oli Imron: 96–97). Riyo va riyokorlik sidq va ixlosni ochiq inkor etmaydi. Aksincha, eng muqaddas tuyg‘u va tushunchalar nomi b-n ish yuritadi.

Chin musulmonga nisbatan riyo ahlining Ka’ba ziyoratiga intilishi balki ustunroq bo‘lishi ham mumkin. Biroq bundan hech foyda chiqmaydi. N. xuddi shu holatni inobatga olib va xuddi shunday toifadagi kimsalarga qarata “Riyoiy Ka’badin” qochib, “dayri fanog‘a” kirib “but”ga sig‘inganligini so‘zlaydi. Xo‘sh, bu gapni qanday qabul etish kerak: butparastlik ma’nosidami? Yo‘q, albatta.

Dayr so‘zi bir necha ma’noni bildiradi. Bular: butxona, mayxona, zoviya, insonlik olami; orif va avliyolar to‘planadigan joy. “Day-

ri fano” – o‘zlikdan kechganlar olami. Unda “but”dan murod nima? But so‘zining lug‘aviy ma’nosi – sanam. Bu so‘z sevgili, ma’shuq, matlub mazmunida ham qo‘llanilgan bo‘lib, futuvvat ahli “fato” (yigit)ni butchiroq, ishq jamoasi oshiqni butparast o‘laroq qabul etganlar. Tasavvufda esa but – bu vahdat, ilmi ilohiyga ortiq darajada ishtiyoq sezgan orifning ko‘ngli demak. Shunday qilib, N. riyodan din va iymonni ajrata olmaganlarga komil orifning ma’rifatini qarshi qo‘ymoqda. Shoirning ishonch-e’tirofiga ko‘ra, agar inson oriflik yo‘lini tanlasa, orifi komilning ko‘ngil nuridan fayz olsa, u garchi kofir esa-da, musulmon bo‘lishi shubhasizdir. Bunday holatda hatto riyokor shayxning yozg‘irishidan ham hech qanday ziyon etmaydi:

*Meni yozg‘urma, ey shayxi riyoiy,
Men gar kofir edim, bo‘ldim musulmon.*

Riyo aralashgan hech bir ishda xolislik bo‘lmaydi. Riyo dunyo ishlarini chigallashtiradi, odamlarni bilib, ko‘rib turib bir-biriga yolg‘on so‘zlashga, bir-birini aldashga ilhomlantiradi. Mana shu u-n ham riyoning shakl-shamoyili va sirlarini bilish, eng xavfli dushman sifatida har kim unga qarshi kurasha olmog‘i kerak. Malomatiylar o‘zining qilgan ishlariga e’tiborni tortgan kimsani g‘ofil, qilgan ishlaridan qanoatlanagan yoki quvonganni riyokor, deb baholashgan. Shu bois Boyazid Bistomiy “Insonlar ichida Alloh bilan orasida eng qalin parda tortilgan kimsalar uchdir: ilmi tufayli olim, ibodati bois obid, zuhdi tufayli zohid da’vosida bo‘lganlar”, – deydi. “Riyoiy Ka’ba” ichida dimiqib qolmaslik u-n ham buni anglash lozim.

Ad.: Алишер Навоий. Бадоеъ ул-васат. TAT. 10 жилдлик, 3-жилд. – Т., 2011.

I.H.

RIYOZIY SAMARQANDIY – (t.y.n., Samarqand – 1479–80. Ismi Imomiddin) shoir, olim

va xattot. R.S. haqidagi ma'lumotlar bizga "M.N." orqali yetib kelgan. N. R.S. b-n 1465–1469-yy. orasida tanishgan. R.S. yosh jihatidan N.dan ulug'roq bo'lib, N. uning g'azalni nihoyatda yaxshi yozishini ("G'azalni bag'oyat xo'b aytur erdi"), ko'p yaxshi fazilatlar egasi ("Jome' ul-fazoyil") hamda gapini ko'p dalillar b-n asoslab bera oladigan ("Muqoviyud-daloyil") kishi bo'lganini, yetti qalam b-n xat yoza olgani, "ham mullo va ham hofiz" bo'lib, yetti qiroat bilan "Qur'on" o'qigani, yaxshi shoir bo'lishi b-n birga katta olim, e'tiborli xattot ham bo'lgani, o'z zamondoshlari orasida e'tibori buyuk ("maoli") ligi, uning u-n fanlarning noravshan nuqtasi yo'q ("Ulum fanida hech namarsa anga majhul qolmas erdi")ligini ta'kidlaydi. R.S.ning musiqa, aruz, fala-kiyot sohasidagi bilimlariga to'xtaladi: "Ilmi musiqiy va advor va nujum va istihroji ramal va g'ayri zolika hech nimarsadin benasib emas edi". XV asrning ikkinchi yarmida Samarqandda mavjud ilmiy va madaniy muhitning yuksak saviyasini R.S. kabi olimlar belgilaganini shubhasiz. Bu esa N. faoliyatida ham katta rol o'ynagan.

N. "M.N."da R.S. haqida hikoya qilar ekan, ikkovlari orasida yuz bergan bir bayt ustidagi bahs haqida yozadi:

*Sitorayest duri go'shi on hilol abro',
Zi ro'yi husn ba xurshed mezanad pahl.*

Tarj.: U hilol qoshlining qulog'idagi inju yulduz bo'lib, husn yuzasidan quyoshga yondoshib turibdi – bayti b-n tanishib, ikki misra bir-biri b-n yaxshi bog'lanishi u-n ularning orasiga "bir "ki" lafzi kerak", – deydi va bu baytni quyidagicha tahrir qiladi:

*Zi ro'yi husn duri go'shi on hilol abro',
Sitorayestki, bo moh mezanad pahl.*

Tarj.: Husn yuzasidan ul hilol qoshimning qulog'idagi shunday bir yulduzdirki, oy b-n yondoshib turibdi.

R.S. N. tanqidini qabul qilmaydi. "Faqir soqit bo'ldum. O'z yoronlari taloshtilar ham qabul

qilmadi", – deb yozadi N. R.S. devonida bu bayt o'zgartirilmagan holda bizgacha yetib kelgan. R.S. Samarqandda vafot etgan.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жылдлик, 9-жылд. – Т., 2011; Абдуллаев В. Навоий ва Самарқанд шоирлари // "Навоий ва адабий таъсир масалалари" тўплами. – Т., 1969.

Ab.H.

RIZO AHLI – rizo maqomiga o'tib, Haqqa bo'ysungan va undan keladigan hamma narsani mamnuniyat b-n qabul qiladigan va o'zi ham Haqni rozi qilishga ahd qilgan ilm-u axloqda yetuk insonlar, shayx-u so'fiylar, valiy zotlar. O'zlarini Alloh yo'liga bag'ishlagan bu toifani dunyo tashvishlari zarracha qiziqitirmaydi. Ular amalga intilmaydi, mol-davlatga ham berilmaydi. Shuning u-n ham shoir yozadiki, bu toifani do'q-po'pisa b-n ham, o'lim hukmi b-n ham qo'rqitib bo'lmaydi:

*Rizo ahlin siyosat tig'idan qo'rqutmag'il, ey shah,
Ki, qatlingdin sening qo'rqarg'a
o'lmaydur gado asru.*

Ad.: Алишер Навоий. Фаройиб ус-сизар. ТАТ. 10 жылдлик, 1-жылд. – Т., 2011.

E.O.

RIM (RUM) – qadimda ayrim Sharq mamlakatlarida Rumning, keyinchalik R. imperiyasining keng tarqalgan nomi. R. imperiyasining

bo‘linishidan keyin (mil. IV asr) R. nomi faqat Vizantiyaga nisbatan ishlatilgan. Kichik Osiyo saljuqiylar tomonidan bosib olingan davrda R. tarzida atalgan (shundan Saljuqiylar yoki Ko‘niya sultonligining boshqa nomi – Rum sultonligi olingan). Usmonli turklar Vizantiyani bosib olgach, Bolqon yarim orolidagi viloyat shu nom b-n nomlangan.

N. R. atamasining Rum shaklini istifoda etgan bo‘lib, R. b-n bog‘liq voqea-hodisalar, turli tuman kasb-hunar va toifadagi shaxslarga deyarli barcha epik, tarixiy-diniy, ilmiy asarlarida murojaat qilgan, hatto mazkur atamaning paydo bo‘lishi haqida ham to‘xtalgan. Jumladan, “T.A.H.”-da Yofasning 2-farzandi Som tarixini bitar ekan, Somning oltinchi o‘g‘li Sag‘rdan Shom va Rum ismli bolalar tug‘ilgani va ushbu hududlar ularning ismi b-n atala boshlaganiga ishora qiladi. “T.M.A.” asarida esa R.ning kelib chiqishi haqida boshqacharoq yozadi: “Va Ya‘qub (a.s.) g‘urbatdin vatang‘a kelgandin so‘ngra, I‘ys safar ixtiyor qilib, Rum sori mutavajjih bo‘ldi. Va aning Ismoil (a.s.) qizidinki amuzodasi erdi, besh o‘g‘li bor erdi. Birining oti Rum erdiki, ul mulkni aning oti bila atarlar. Va Rum qaysarlari aning naslidindurlar”.

N. R. istilohiga, bu o‘lkaga alohida qiziqish b-n qaraganini “X.”dagi bosh qahramonlardan biri – Farhodning R. diyoriga safari, u yerda yuz bergan mashaqqatlar tufayli toblanishi, ilm-fanning sir-sinoati yashiringan maskan sifatida tasvirlanishidan ham bilish mumkin. M-n, Iskandar 400 donishmandga yasattirgan ko‘zguga ta‘rif berganda, podshohning R.lik ekaniga alohida urg‘u beradi:

*Erur Iskandari Rumiyy nigori,
Jahon ahlig‘a oning yodgori.*

Shoir “S.S.” dostonida shoh Bahromga 2-iqlimdan kelgan savdogar so‘ylab bergan hikoyat qahramoni Zayd Zahhob ham hunarda benazir, aqlli va zakiiy muhandis bo‘lib, uning asli R.lik bo‘lgani aytilsa:

*Rum aro zargare edi mohir,
Ishi elga quyosh kibi zohir.
Ham hakim erdi, ham muhandisvash,
Goh zarposh edi-yu gah zarkash.*

“S.I.” dostonida Iskandarning vatani aynan R. ekanini urg‘ulaydi:

*Ki, olamni Iskandar olg‘och tamom
Ki, qildi yana Rum mulkin maqom.*

Shuningdek, N.ning “L.T.” asaridagi eng xarakterli qissa – Shayx San‘on voqealari aynan R. diyorida kechishi ham diqqatga molik.

N. o‘z asarlarida R. lafzini radif sifatida qo‘llashi ham bejiz bo‘lmay, bunda ijodkorning badiiy mahorati va ko‘zlagan g‘oyasi omuxtalashib, matnda o‘ziga xos ohangdorlikni yuzaga keltirgani ko‘rinadi:

*Ki, chiniy ayog‘ birla xoroyi Rum,
Qachonkim urushtursa doroyi Rum.*

N. “M.N.” tazkirasida temuriy shahzoda Sulton Iskandar Sheroziyning turkigo‘y shoirligini maxsus ta‘kidlarkan, uning R. kalimasi tajnisga olingan tuyug‘ini keltirishi ham kitobxonni mulohazaga undaydi. Zero, shoirlilik iqtidori, so‘zni o‘z o‘rnida qo‘llay bilish, nozik didga sohiblik aynan tuyuq janrida yaqqolroq ko‘rinishini N. e‘tibordan qochirmagani aniq. Umuman olganda, R. istilohiga aloqador matnlar N.ning keng qamrovli olim, so‘z ustasi, teran tarixnavis bo‘lganini tasdiqlaydi.

*Ad.: Алишер Навоий ТАТ. 10 жилдлик,
1-10-жилдлар. – Т., 2011; ЎЗМЭ. 7-жилд. – Т.,
2004; Ҳаққул И. Навоийга қайтиш. – Т., 2016.*

S.O‘.

RIND (f.) – mayparast, may ichuvchi, davrani boshqaruvchi kishi, badiiy timsol. R. so‘zi, aslida, forsha bo‘lib, noziktabiat, olifta, beparvo, beg‘am kabi ma‘nolarni anglatadi. Mumtoz she‘riyatda u, asosan, majoziy ma‘noda qo‘llana-

di. “G‘iyos ul-lug‘ot”da R. so‘zining fors tilidagi randa, ya‘ni randalamoq so‘zidan kelib chiqqani aytilgan: ”Rind – soxtakorlik, johillikni inkor qiluvchi. U kibru havodan, suratparastlikdan, changu g‘ubordan, taroshaga yaraydigan cho‘plardan xuddi randa qilingandek tekislanadi (tozalanadi)”. So‘fiylarga ko‘ra, R. ishq ilohiyga va husni Mutlaq visoliga tashna Haq oshig‘idir. N. she‘riyatida ham bu obrazning betakror namunalari yaratilgan:

*Rindlar sarxayli mendurmen bugun dayr ahlig‘a,
Maykada tufrog‘idin masnad manga basdur sanad.*

N. ijodida R. deganda, qo‘lida may kosasini tutgan, bu olamning g‘am-tashvishlarini, o‘tkinchi hoyu-havaslarini bir chekkaga surib qo‘ygan, erta-yu kech mayxo‘rlik b-n mashg‘ul bo‘lgan kishi tushuniladi. Ammo R. ichadigan may ishq sharobi, mayxo‘rlik esa ma‘naviy huzur-halovatdir. Shu sababli, “M.Q.”da mutafakkir shoir uni “rindi xarobotiyki, may ichmak bila o‘tar avqoti, hubobdek boda havosi boshida, surohidek bosh qo‘yar yeri sog‘ar qoshida” – deya tavsiflaydi. R.ning qiyofasini mana bunday chizadi: “rasvoliq ko‘yida ayog‘i yalang, boshi xam va badmastlar dastburdidin manglayi zaxliq, qoshi ham...” Ammo R. nafs-u havodan, o‘tkinchi orzu-istaklardan uzilgan (“zamon yaxshi-yamoni bila ishi yo‘q”), ko‘nglini Haqqa, haqiqatga burgan oliyjanob va oliyhimmat kishidir. Ya‘ni “nafsi garchi tufroqqa hamdast, himmati ollida falak past”. N. “M.N.”da ham rindona she‘r va R. tabiatli shoirlar haqida to‘xtalgan. Shoir “uch yosh bila to‘rt yoshning orasida” o‘rgangan va boshqalarga o‘qib berib, tahsinga sazovor bo‘lgan Qosim Anvorning quyidagi mashhur baytini keltiradi:

*Rindemu oshiqemu jahonso‘z-u joma chok,
Bo davlati g‘ami tu zi fikri jahon chi bok.*

Tarj.: R.miz, oshiqmiz, jahonni o‘rtovchilar va yoqavayronlarmiz. Seni g‘aming davlati turganda jahonni g‘amini yeyishdan nima foyda?!

N. Mavlono Muhammad Badaxshiy haqida “rindliq tariyqin ul martabag‘a yetkurdikim, mast yo maxmur bosh va oyoq yalang ko‘y va ko‘cha va bozorda yurur erdi”, degan ma‘lumotlarni beradi. Hirotlik Mavlono Kavvari haqida yozar ekan, uning ushbu rindona baytini misol qilib keltiradi:

*Muhtasib gar rind boshad dayrro dar vo kunad,
Bahri rindon boda az zeri zamin paydo kunad.*

Tarj.: Muhtasib agar R. bo‘lsa, mayxona eshigini ochib qo‘yadi, R.lar u-n yer tagidan bo‘lsa ham may topib beradi.

N. g‘azallarida ba‘zan fano bo‘lgan xarobotiy R.dan ustun qo‘yiladi. Shayxning muridlari riyo ahli, mayxona piringning hamsuhbati esa R.lardir, ammo fanoga yuz burgan tolib – solik u-n, albatta, irshod qiluvchi komil ustoz bo‘lishi kerak, deydi shoir:

*Shayx ila ahli riyo-u dayr piri birla rind
Kim, fano ichra keraktur piringning irshodi ko‘b.*

Ruboiylaridan birida N.ning lirik qahramoni R. kabi mayxonaga (haqiqat izlab murshidi komil huzuriga) borishni qasd etadi:

*Masjidqa necha ahli riyodek yetayin,
Yo rind kibi azimati dayr etayin.
Maqsud topilsa yaxshi, yo‘qsa netayin,
Boshimni olib qay sari emdi ketayin?*

Ko‘rinadiki, N. ijodida rind qiyofasida ko‘ksi uyg‘oq, tiynati sof, qalbi ezgulik-u ma‘rifatga to‘la kamolot sohibi tasvirlangan. Shoir ijodidagi R. obrazining o‘ziga xos ma‘no injaliklarini farqlash va anglash matnlarni to‘g‘ri talqin va tahlil qilishga ham yo‘l ochadi.

Ad.: Алишер Навоий. ТАТ. 10 жылдлик, 1-10-жылдлар – Т., 2011; Алишер Навоий. Хайрат ул-аброр. ТАТ. 10 жылдлик, 6-жылд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Махбуб ул-қулуб. ТАТ. 10 жылдлик, 9-жылд. – Т., 2011;

Ҳайитметов А. *Навоий лирикаси*. – Т., 1961; Саййид Жаъфар Сажжодий. *Фарҳанги истилоҳот ва таъбироти ирфоний*. – Техрон, 1370 (х.-ш.); Муҳаммад Фиёсуддин. *Фиёс ул-лугот. Иборат аз 3 жилд. Жилд 1*. – Душанбе, 1987; Очилов Э. *Бир ҳовуч дур*. – Т., 2011; Асадов М. *Соқийнома: тарих ва поэтика*. – Т., 2020; Комилов Н. *Тасаввуф*. – Т., 2015.

М.А.

“**RISOLAYI ARUZ**” (“Aruz haqida risola”) – Abdurahmon Jomiyning aruz ilmi haqida darslik tarzida yozgan asari. Unda forsiy aruzga oid eng muhim masalalar xususida fikr yuritiladi. Kitob muqaddima va 8 fasldan iborat. Muqaddimada aruzdagi eng kichik birlik bo‘lgan juzv – ruknlar (sababi xafif va sababi saqil, vatadi majmu’ va vatadi mafruf, fosilai sug‘ro va fosilai kubro) haqida ma’lumot beriladi. Asosiy qismda ruknlardan hosil bo‘luvchi 5 asl (aslida ular 8 ta) haqida to‘xtalib o‘tadi: *mafoiyulun, foilotun, mustaf’ilun, maf’ulotu, fauvlun*. So‘ng zihof va furu’ (tarmoq)lar borasida so‘z yuritiladi va 45 zihof va 60 furu’ keltiriladi. Keyin doiralar ta’rifi beriladi: ular 4 ta – “Doirayi mo‘talifa” (ramal, hazaj va rajaz bahrlaridan tuzilgan), “Doirayi muxtalifa” (muqtazab, mujtass, munsarih va muzore’ bahrlaridan tuzilgan “Doirayi muntazia” (mushokil, sari’, jadid, qarib va xafif bahrlaridan tuzilgan), “Doirayi muttafiqa” (mutaqorib va mutadorik bahrlaridan tuzilgan). Muallif ta’vil, madid, komil va vofir kabi arab aruziga xos bahrlardan tarkib topgan doiralarga to‘xtalmaydi va buni quyidagicha izohlaydi: “Ajam shoirlari bu besh bahrda jonlarga halovat bag‘ishlovchi she’rlardan ko‘p aytmaganliklari sababli ular mansub bo‘lgan doiralar va furu’larga to‘xtalib o‘tilmadi”. 5-fasldan boshlab bahrlar tasnifiga o‘tilib, 14 ta bahr tavsiflanadi. Shundan keyin vaznlar tahlil qilinadi. Asarda 150 ga yaqin vaznning izohi keltirilgan. “R.A.” o‘zidan keyin yaratilgan ko‘plab asarlar, jumladan, N.ning “M.A.”, Boburning “Muxtasar” asarlari u-n asos bo‘lib xizmat qilgan. U prof. D.Yusupova tomonidan

o‘zbek tiliga tarjima qilinib, muxtasar so‘zboshi b-n nashr etilgan.

Ad.: Алишер Навоий. *Мезон ул-авзон. ТАТ. 10 жилдлик. 10-жилд*. – Т., 2011; Абдурахмон Жомий. *Рисолаи аруз*. – Т., 2014.

Е.О.

RITORIK SO‘ROQ – Fikrning javob talab qilinmaydigan so‘roq vositasida ifodalanishi va ta’kidlanishi. Bu uslubiy vosita N. asarlarida ko‘p va o‘z o‘rnida qo‘llangan. R.S.dan foydalanish N.ning lirik she’riyati u-n ham, epik va nasriy asarlari u-n ham xos bo‘lib, xususan, shoir g‘azaliyotida katta o‘rin tutadi. N. g‘azallarida R.S. she’rda ifodalangan poetik fikrni tasdiqlashga va uni kuchaytirishga xizmat qiladi. M-n:

*Erur mazlum-u zolim qatli ishq oldida ko‘p oson,
Agar Farhod o‘ldi, qatl topmay qoldimu Parvez?*

Yoki:

*Qaysi bir tuhmatki bizga qilmadi nisbat raqib,
Qaysi birinkim eshitqach qilmadi bovar habib.*

Ma’lumki, mumtoz nasrimizda, shu jumladan, N. nasriy asarlarida ham bayon katta o‘rin tutadi. Bu esa muallifdan bayon tarziga alohida ahamiyat berishni, uning bir xil bo‘lib qolmasligini, ohangi, intonatsiyasini kuchaytiruvchi, o‘zgartiruvchi, umuman, bayon tarzining ranginligini ta’minlovchi omillar va vositalardan foydalanishini taqozo etadi. Ohangning bir xilligi o‘quvchini zeriktiradi, asarning ta’sir kuchini susaytiradi. N. buni yaxshi anglagan va R.S.dan ana shu maqsadda foydalangan. “M.”, “Munj.”, “M.Q.” asarlari yuqoridagi fikrni tasdiqlaydi. “M.Q.”dan olingan quyidagi misollar diqqatga sazovordir: “Alloh, Allah! Firoq shomi savodi ne balo dilgir va umrfarso ermish!

Vah, Vah! Visol shomi kushodi ne ajab dilpazir va ruxafzo ermishkim, Haq subhonahu va taolo aning giriftdorlarig‘anajotraqaminsurg‘ay va mu-

ning shakarguftorlig‘ig‘a lo ilo nihoya mujdasin yetkurgay!

Bu habis zot-u muncha oroyish, pok eranlar holidin anda namoyish. Hayhot, hayhot, uyat, yuz ming uyat!”

Yuqoridagi parchalarda N. R.S.dan ruhiy kechinmalarning chuqur va ta‘sirchan ifodasini yaratishda foydalangan.

Ad.: Алишер Навоий. Лайли ва Мажнун. ТАТ. 10 жилдлик, 7-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Муншаот. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Эргашев Қ. Навоий насрида услубий усуллар ва воситалар // Адабиёт кўзгуси. – Т., 2006; Адабиёт терминлари луғати. – Т., 1977.

Q.E.

RIQO‘ – insho turi. Shaxsiy yozishmalarda qo‘llanilgan. O‘zining jamiyatdagi mavqeyi, maqomiga ko‘ra muallifdan quyi turuvchi shaxslarga yo‘llangan maktublar riqo‘ yo‘sinida bitiladi.

Inshoning bu turi N. “M.”ida juda oz. Atigi ikki maktub bu yo‘sinda yozilgan. Ularning biri hajman kichik bo‘lib, nasihat va tanbeh so‘zlaridan iborat. Bu “M.”dagi shaxs nomi ko‘rsatilgan birdan-bir maktubdir. “Mavlono Qosimg‘a so‘z ulkim...” deb boshlanuvchi ushbu R.dagi so‘zlaridan shaxsning qandaydir xato, ayb qilgani va N. uni tavba qilishga undayotgani anglashiladi.

“M.”dagi R.larning ikkinchisi ancha mashhur bo‘lib, tadqiqotchilarning diqqatini tortgan. Bu N.ning asrandi farzandiga yozilgan xatdir. Hajman kattagina maktub, bir tomondan, chuqur pafos b-n yozilgani, muallifning qalbidagi hissiyotlarining yuksak badiiy ifodasi ekani, ikkinchi tomondan, ulug‘ shoirning shaxsiy hayoti to‘g‘risida ma‘lumot berishi b-n ajralib turadi. N. qalamiga mansub har ikki R. ham xitobiya yo‘sinida bitilgan. Har ikkisida ham fikr qaratilgan shaxsga nisbatan hech qanday takalluf qilinmaydiki, bu mazkur insho turiga xos asosiy xususiyat hisoblanadi.

Ad.: Алишер Навоий. Муншаот. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Юсуфий. Бадоеъ ул-иншо; Эргашев Қ. Ўзбек насрида иншо. – Т., 2011.

Q.E.

ROBIYA AL-ADAVIYA – mashhur so‘fiy ayol. N. R.A.ning shaxsi, islomning ma‘rifiy olamidagi yuksak maqomi, o‘rni va o‘zigacha u haqda bitilgan ayrim tarixiy ma‘lumotlarga qiziqqan. “H.A.”da R.A.ning sabri, ruhining Allohga yaqinligi, matonati, eng muhimi, Allohni yolg‘iz – farida izlashi, Makka, Madina tomon yolg‘iz, oyoqyalang holda qilgan safari xususida va bu izlanishlari jarayonida ko‘plab malomatlarga tushishi, malomatlardan salomat chiqishi b-n bog‘liq lavha mavjud. N.ning “N.M.” asari so‘ngida 35 nafar so‘fiy, shayx ayollarga qisqa tarzda alohida fiqralar bitilgan. Ular R.A.ga bag‘ishlangan fiqra b-n boshlanadi. Jumladan: “Robiyayi Adaviya (r.t.) “Basra ahlidin erdi. Sufyon Savriy (r.a.) andin masoil so‘rar erdi va aning mav‘izot-u duosig‘a rag‘bat ko‘rguzur erdi. Bir kun Sufyon Robiya (q.s.) qoshig‘a kirdi va ilig ko‘tarib dediki, (Allohim, sendan salomatlik so‘rayman). Robiya yig‘ladi. Sufyon so‘rdiki, ne u-n yig‘lading? Robiya dediki, sen meni yig‘latding! Sufyon dedi: Nechuk? Robia dediki, salomat dunyoda aning tarkidadur va sen dunyoga oludasen. Robiya so‘zidurki, har nimaga samarayedur va ma‘rifat samarasi yuz Tengriga kelturmakdur. Va ham ul debdurki, oz sidq ila astag‘firulloh demoqlikdan astag‘firulloh deyman”.

Ad.: Алишер Навоий. Хайрат ул-аброр. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011.

B.R.

“РОДОНАЧАЛЬНИК УЗБЕКСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ” – N. tavalludiga 500 yil to‘lishi munosabati b-n N. yubileyi qo‘mitasi rahbarligida M.I.Sheverdin tahriri ostida rus tilida nashr etilgan maqolalar to‘plami. To‘plam rusiyazon kitobxonlarni N. asarlari, uning hayoti

davri, dunyoqarashi b-n yaqindan tanishtirishga mo'ljallangan.

To'plam N. yubileyi qo'mitasi raisi A. Abdurahmonovning "Alisher Navoiy yubileyi" deb atalgan maqolasi b-n boshlanadi. Unda N.ning yaratgan asarlari; umuminsoniy qarashlari; qomusiy salohiyati, fan, madaniyat, san'at homiysi bo'lgani; ijodining o'ta xalqchilligi; yirik davlat arbobi sifatidagi ishlari; shoir o'z asarlarida adolatsizlikni qattiq tanqid qilgani; N. ijodining ozarbayjon, turkman, qozoq, tatar va boshqa adabiyotlarga ta'siri singari mavzulardan bahs yuritilgan.

To'plamda A. Borovkov "Alisher Navoiy hayoti va ijodining o'rganilishi" maqolasi b-n ishtirok etgan. Maqolada N.ning o'zbek tiliga e'tibori, uning yanada rivojlanishi sohasida ko'rsatgan jonbozligi, xususan, "M.L." asarining mohiyati ochib berilgan. Muallif N. ijodi haqida ma'lumot beruvchi lug'atlarga diqqat qaratgan va N.ni qardosh xalqlar va xorijiy o'lkalarda o'rganish masalasiga ham to'xtalib, ularda mavjud bo'lgan xatolar (M-n, N. asarlarining nomiga qarab puxta o'rganmay, tarjima deyilishi)ni qattiq tanqid qiladi. Maqolada N. va Husayn Boyqaro munosabatlariga ham e'tibor berilgan.

To'plamda rus adabiyotshunosi Y.E. Bertelsning Layli va Majnun haqidagi syujetning tarixi, yozma adabiyotdagi ko'rinishi va shu mavzudagi N. dostoni haqida bahs yurituvchi "Layli va Majnun" maqolasi berilgan. Maqola 3 qismdan iborat. 1-qismda Layli va Majnun haqidagi syujet arablar o'rtasida tarqoq rivoyatlardan paydo bo'lgani, so'ng "Musulmonlar olami"ga X va XI asrlarda keng tarqalgani, dastlab, shoirlar g'azalida ularning (Layli va Majnun) nomlari paydo bo'lishi; bu mavzuda ilk bor Nizomiy Ganjaviy "Layli va Majnun" dostonini yaratganligi aytiladi. Maqolaning 2-qismida Xusrav Dehlaviyning "Majnun-u Laylo" asari, uning Nizomiy Ganjaviy dostoni b-n aloqasi masalasi qiyosiy chog'ishtirilib, o'rganilgan. 3-qismda N.ning "L.M." dostoni keng tahlil qilingan. Y.E. Bertels N.ning "L.M." asarini Nizomiy Ganjaviy, Xusrav Deh-

laviy dostonlari b-n qiyosiy o'rgangan. N. tomonidan doston syujetiga kiritilgan qator ahamiyatga molik vaziyatlarni aniqlab, ularning "L.M." syujetining keyingi rivojlanishiga ko'rsatgan ijobiy ta'sirini ko'rsatib beradi va N.ning bu asari tom ma'noda o'ziga xosligini isbotlaydi.

To'plamda shoir H. Olimjonning "Farhod va Shirin" dostoni" maqolasi bosilgan. Unda "F.Sh." dostoni zamirida yotgan afsona, uning tarixi, "Xusrav va Shirin" nomi b-n Sharqda keng tarqalgan syujet haqida fikr yuritiladi. XII asrda Nizomiy Ganjaviy ana shu syujetga murojaat qilib, o'zining mashhur "Xusrav va Shirin" dostonini yaratishga muyassar bo'lgani aytiladi. Maqolada Nizomiy tomonidan syujetga kiritilgan detal va obrazlar ko'rsatilib, Xusrav Dehlaviyning "Xusrav va Shirin" dostoni ham tilga olingan, N.ning "F.Sh." dostonidagi obraz, voqealar ancha keng tahlilga tortilgan. H. Olimjon tadqiqot so'ngida asarni "Mehnat haqidagi buyuk doston" deydi.

Uyg'un "Navoiyning "Chor devon"i maqolasida N.ning tengsiz lirik shoirligi haqida fikr yuritib, uning Hofiz, Sa'diy va Jomiyalar qatoridagi ijod ahlidan ekanini alohida ta'kidlaydi. Muallif N.ning "D.F." asari hamda "Chor devon" tarkibidagi devonlar, ularning janrlariga to'xtaladi. Devonlarda asosiy o'rinni g'azal egallashini alohida uqtirib, ularning mavzu olamini sharhlaydi, ayrimlarini tahlil qiladi. Mazkur ish o'sha davrlarda "Chor devon" nomi b-n shuhrat topgan "X.M.", shoir lirik merosi haqida yaratilgan dastlabki maqolalardan biri ekani b-n ahamiyatlidir.

Atoqli folklor darg'asi H. Zarif "Ruboiy" nomli maqolasida bu janrning N. ijodida tutgan o'rni, mazkur atamaning lug'aviy ma'nosini atroflicha yoritadi. Ruboiy qadimdan fors-tojik adabiyotida mavjudligi, uning ildizi tojik folklorida ekanini ta'kidlab, ruboiy 24 vaznda yozilishini N.ning shu janrdagi asarlari misolida asoslaydi.

To'plamda O. Usmonovning "Muhokamat ul-lug'atayn" maqolasi berilgan. Unda "M.L."ning yozilishiga sabab bo'lgan tarixiy zaruriyat tahlil qilinib, Temur va temuriylar davrida turkiyda bir qator yirik nazmiy asarlar yaratilgani, biroq yuqori

tabaqa vakillari o'rtasida hamon turkiy tilda "nafis asarlar yaratish mumkin emas", degan qarashlar mavjudligi; bunday yanglish qarashlarga N.ning salbiy munosabati haqida bahs yuritilgan. Maqolada N. o'zining ijodi b-n turk tilida badiiy yuksak asarlar yaratish mumkinligini isbot etib berishi hamda bu tilda ijodkorlar tomonidan ko'proq asarlar yaratishlari zarurligi masalasi bayon etilgan. O.Usmonov N. o'z ijodi b-n turkiy tilni adabiy til darajasigacha ko'tarishga harakat qilganini, bundan tashqari, u "M.L." asarini yaratib, turkiy til b-n fors-tojik tilini muqoyasa qilib, turkiy til o'zining yetukligi jihatidan fors-tojik tilidan qolishmasligi, hatto, ayrim vaziyatlarda undan ustun ekanligini isbotlab berdi, deydi. Ustoz M.Shayxzoda o'zining "Navoiy va bizning zamonamiz" maqolasida esa N. ijodini bizning zamonamizdagi ahamiyatini dailab beradi. Olimga ko'ra, jahon adabiyoti tarixida o'zining mashhurligi, boshqa adabiyotlarga salmoqli ta'siri, asarlari soni va g'oyaviy chuqurligi hamda umuminsoniy g'oyalarining keng ko'lami b-n N. qatorida tura oladigan siymolar kam. Shuning u-n N. ijodidagi obrazlar olami, uning she'riyatidagi rang-barang g'oyalar, bo'yoqlar, motivlarning o'ziga xos xususiyatini maxsus urg'ulaydi. Maqolada N. asarlaridagi qahramonlarning ko'pchiligi madaniyatli, o'qimishli, kasb-hunar egasi ekani ta'kidlanib, bu shoirning orzu-istagi bo'lgani to'g'ri ko'rsatib o'tilgan.

To'plamdan o'rin olgan prof. A.A.Semyonovning "Alisher Navoiy davrida Hirot madaniyati" maqolasi 5 qismdan iborat bo'lib, unda XV asrdagi adabiyot, madaniyat va san'atga e'tibor berilgan. Maqolaning 1-qismida Hirot tarixi va, ayniqsa, XV asrning 2-yarmiga kelib, Hirot madaniy-adabiy markazga aylanganiga qator dailillar keltiradi. 2 qismida Hirotidagi kolligrafiya san'ati, 3-qismida esa Hirotidagi miniatyura maktabi haqida fikr yuritilgan. Mazkur maktabning bosh siymosi Behzod hayotiga oid ba'zi ma'lumotlar keltirilib, musavvir Mahmud Muzahhib haqida ham ayrim fikrlar aytilgan. Maqolaning 4-qismida o'sha davrdagi Hirot musavvirlari tilga olinib, binolar devoridagi yozuv, rasmlar-

ni yaratish san'ati to'g'risida ham ancha keng xabarlar qayd etilgan. N. qurdirgan "Ixlosiya", "Xalosiya" binolari va Fariduddin Attor hamda Qosim Anvor maqbaralari tilga olingan. Muallif Muiniddin Isfazoriy asaridan kelib chiqib, Sulton Husayn tomonidan qurdirilgan binolar haqida ham ma'lumot bersa, 5-qismida N. davridagi Hirot musiqa san'ati haqida, xususan, sohaning peshqadam vakillaridan Ustod Qulmuhammad Udiy, Shayxi Foni Noiy, Husayn Udiy, Shohquli G'ijjak; shaxmatchi Mavlono Fasihuddin Sohiblardan bahs etilgan. Qisqasi, maqola XV asr Hirot madaniyati, san'ati, adabiyoti haqida keng ma'lumot berishi b-n manfaatlidir.

Yirik olim A.A.Molchanovning "Alisher Navoiy davri Hirot soliq sistemasi xarakteristikasi" nomli maqolasi uch qismdan iborat bo'lib, avvalgi qismda A.Jomiyning 1472-y.gi safari, u bosib o'tgan yo'l, shahar, qishloq va davlatlar haqida, 2-qismida esa Hirot shahrining tutgan o'rni, uning aholisi, Jomiyning mavqeyi, unga tegishli yer-joy, o'sha davrdagi soliqlar to'g'risida, 3-qismida Sulton Husayn tomonidan chiqarilgan farmonlarning mohiyati borasida mulohazalar yuritilgan.

Adabiyotshunos M.Sal'e "Makorim ul-axloq" va uning muallifi" maqolasida (Alisher Navoiy haqida yangi biografik materiallar nomi b-n) N. biografiyasiga doir adabiyotlar yetarli o'rganilmaganini ta'kidlab, akad. V.V.Bartold "Mir Alisher va siyosiy hayot" maqolasida anchagina ko'p va muhim materiallardan foydalanгани ko'rsatib o'tadi. So'ng Xondamir va uning asarlari haqida ma'lumot beradi. Maqolada Xondamirning hayoti va dunyoqarashining shakllanishida N.ning roli katta bo'lgani alohida ta'kidlangan. "Makorim ul-axloq" ning N. tarjimaiholini o'rganishdagi o'rni juda muhim ekanini to'g'ri ko'rsatib berilgan. Shuningdek, to'plamda Xondamirning "Makorim ul-axloq" asari qisqartirilgan holda tarjimada berilgan. To'plam oxiridan To'xtasin Jalolovning "Sab'ai sayyor" maqolasi o'rin olgan. Unda Bahrom obrazining evolyutsiyasi hamda N.da ishlanishi haqida gap boradi, so'ng N. dostonining qisqacha mazmu-

ni keltiriladi. To‘plam ilk marta N.ning hayoti va ijodi, asarlari, davri haqida rus va Yevropa sharqshunoslari tomonidan yo‘l qo‘yilgan xatolarga ancha keng va to‘g‘ri baho berilgani b-n n.shunoslikda alohida ilmiy qiymatga ega.

Ad.: Алишер Навоий. Хамса. ТАТ. 10 жилдлик, 6-8-жилдлар. – Т., 2011; Родоначальник узбекской литературы. – Т., 1940.

Т.А., S.O‘:

ROJIY (Taxallusi; to‘liq ismi: Muhammad Yusuf Rojij Xorazmiy (1825–1870) – shoir, tarjimon. O‘zbek mumtoz she‘riyatining XIX asrdagi taniqli namoyandalaridan. R.ga ma‘rifatparvar otasining ta‘siri katta bo‘lgan. Biroq u o‘smirlik davrida otasi olamdan o‘tadi va Muhammad Yusuf juda qiyinchilik b-n madrasada tahsil oladi. U madrasada arab, fors tillarini mukammal o‘rgangani shubhasiz, bunga uning arab va fors tillaridan qilgan tarjimalari guvohlik beradi. U tez orada zukko shoir sifatida tanilib, husnixatda alohida qobiliyati b-n nom chiqaradi va Muhammad Aminxonning nazariga tushadi. Uning buyrug‘i b-n mashhur muarrix Mirxondning muazzam “Ravzat us-safo” asarining IV va V jildlarini tarjima qiladi. U ilmi nujumga oid “Lubbi lavoyiq ul-qamar fi-l ixtiyorot” (“Oyning odamlar harakatiga doir qulay vaqt tanlash u-n ko‘rsatmalari”) deb nomlangan asarni ham fors tilidan o‘zbek tiliga o‘giran.

N.ning boy va rang-barang adabiy merosi R. ijodiga har tomonlama keng va chuqur ta‘sir ko‘rsatgan: u shoir g‘azallariga tatabbu‘lar qilgan, taxmislar bog‘lagan, navoiyona g‘azal va baytlar ijod qilgan, buyuk salafining fikr-u tashbehlaridan ilhomlanib, ularni rivojlantirgan, yangi qirralarini ochgan. R. N.ning “Arz”, “Aylab”, “Bahs”, “Gul”, “Maxlaz”, “Qadah”, “Qos”, “O‘t” radifli qator g‘azallariga tatabbu‘lar qilgan. U o‘z tatabbu‘larida goh g‘azalning vazni, qofiyasi va radifini aynan saqlasa, goh vaznini o‘zgartiradi, goh qofiya tizimini yangilaydi. Jumladan, “F.K.” dostonida N.ning 7 baytli “Maxlaz” radifli g‘azali mavjud: *Istamasmen vale ul ofati jondin maxlaz.*

R. ayni radifda, lekin boshqa vaznda 7 baytli g‘azal yozadi:

*Men istagum umri jovidondin maxlaz,
Lek tilarman zamone ondin maxlaz.*

Keltirilgan tatabbu‘da vazn o‘zgartirilgan bo‘lsa, quyidagi tatabbu‘da qofiya tizimi yangilangan:

N.:

*Ey sabo, jonim halokin ayla jononimg‘a arz,
Yo‘qki, jismi notavon ahvolin et jonimg‘a arz.*

R.:

*Ey sabo, qil g‘am hujumin yori g‘amxoring‘a arz,
Ko‘nglim oshubin yalg‘uzlig‘da dildoring‘a arz.*

Har ikki g‘azal ham 7 baytdan iborat bo‘lib, ramali musammani maqsur vaznida yaratilgan. Ayni paytda g‘azal N. uslubida yozilgan, N.ga xos gap tuzilishi asosida shakllantirilgan. “Subh” radifli g‘azaliga tatabbu‘da esa vaznni ham, qofiya shaklini ham saqlagan:

N.:

*Nega ko‘rguzdi sovug‘ oh-u sarig‘ ruxsor subh,
Gar nihoniy mehrdin mendek emas bemor subh?*

R.:

*Olmish o‘tlug‘ orazidin burqa ul dildor subh,
Tong emas tortar falakka ohi otashbor subh.*

R. salafining mashhur “Har tunung qadr o‘lubon, har kunung o‘lsun Navro‘z!” misrasidan ilhomlanib, “Har bir kunini iyd etibon, har tunini qadr” misrasini yaratadi. Shoirning “Ishq tig‘i faqat bulbul ko‘nglini chok etibgina qolmay, gul yuzini ham qanchalik tirnaganiga qara” mazmunidagi:

*Ishq tig'i yolg'uz etmas bulbul a'zosini chok,
Ko'r, nechuk yuz soridin bo'lmishturur afgor gul, –*

bayti ham aslida N.ning “Parvonani kuydirgan shamning o‘zi ham kuymay qolmaydi” mazmunidagi “Shamki, parvonani o‘rtar o‘zi ham o‘rtanur”, – misrasining bevosita bo‘lmasa ham, bilvosita ta’sirida yaratilgan ko‘rinib turibdi.

R.ning M.Berdimurodova tomonidan nashrga tayyorlangan “Tanlangan asarlar”ida shoirning jami 34 ta muxammasi bo‘lib, shundan 14 tasi N. g‘azallariga bog‘langan. Shu dalilning o‘ziyoq N. ning R. ijodida katta o‘rin tutishini ko‘rsatadi. Bu muxammaslar tahlili R.ning taxmis bog‘lashning rosa hadisini olgani, muxammasnavislikda tom mahorat hosil qilganidan dalolat beradi. Quyidagi g‘azalga bog‘langan taxmis fikrimizning yorqin dalili – R. tomonidan qo‘shilgan misralar N. bayti b-n uyg‘unlik kasb etib, muxammas bir shoirning qalamidan chiqqanday taassurot qoldiradi:

*Istasang kirmak agar ahli muhabbat sonig‘a,
Sur azimat tavsantin dashti fano maydonig‘a,
Boqma olam gulshanining har guli xandonig‘a,
Otashin gul garchi ziynatdur jahon bo‘stonig‘a,
Barq erur har el uchurg‘on bargi bulbul jonig‘a.*

Maz.: Agarda muhabbat ahli qatoriga kirishni istasang, maqsad arg‘umog‘ini fano maydoniga boshla. Olam gulshanining har bir xandon guliga mahliyo bo‘lma, chunki cho‘g‘day yonib turgan qizil gul dunyo bo‘stoniga ziynat bag‘ishlashi barobarida el uchirgan har bargi bulbul jonini kuydirguvchi yashindir.

R. o‘z muxammaslarida N. fikrlarini davom ettirish, to‘ldirish, yangidan yangi qirralarini ochishga harakat qilibgina qolmay, ularning go‘zal va ta’sirchan tarzda ifodalanishi, jaranglab chiqishi u-n ham turli yo‘llarni izlaydi: ohorli timsol-u tashbehlar kashf etadi, badiiy san‘atlardan mahorat b-n foydalanadi, tutilmagan qo‘fiyalar topadi, ba‘zi so‘z va iboralarni radifga chiqaradi. M-n, quyidagi maqta‘ga bog‘lagan taxmisida “munglug‘ ko‘ngul” iborasini radifga

aylantiradi – bu esa bandga jarangdorlik va ta’sirchanlik bag‘ishlaydi:

*Suygali bir dilbari oromijon munglug‘ ko‘ngul,
Hajr anduhidin o‘lmish notavon munglug‘ ko‘ngul,
Rojiy yonglig‘ tortibon o‘tlug‘*

*fig‘on munglug‘ ko‘ngul,
Bazm aro o‘rtar Navoiyni nihon munglug‘ ko‘ngul,
Ey mug‘anniy, chun nihon rozim bilursan soz tuz.*

Maz.: Mungli ko‘ngil bir oromijon dilbari suyib, uning hajrida notavon bo‘libdi va R. kabi o‘tli fig‘on tortibdi. Bazm aro mungli ko‘ngil N.ni yashirin o‘rtaydi. Ey cholg‘uvchi, mening pinhon sirimni bilar ekansan, shunga qarab kuyingni sozla.

Ma‘lumki bo‘ladiki, N. adabiy merosining R. ijodiga ta’siri keng va serqirradi.

Ad.: Алишер Навоий. Фавоийд ул-кибар. ТАТ. 10 жылдлик, 4-жилд. – Т., 2011; Мухаммад Юсуф Рожий Хоразмий. Жамолинг гулшанининг булбулиман. Танланган асарлар. – Т., 2008; Очилов Э. Рожий ижодида Навоий аънаналари // Ўзбек тили ва адабиёти. – Т., 2021, № 1.

E.O.

ROJIY MARG‘ILONIY (taxallusi, asl ism-sharifi Xo‘jajon Xo‘ja Nizomiddin Xo‘ja o‘g‘li, 1837 – 1918, Farg‘ona) – shoir. U avval boshlang‘ich maktabda, keyin Qo‘qon va Buxoro madrasalarida ta‘lim olib, diniy va tabiiy bilimlarni chuqur o‘rganadi, arab va fors tillarini mukammal egallagan. Husnixat va savodxon bo‘lganligi u-n mirzalik qilgan. R.M.ning adabiy merosi 10 ming misraga yaqin: ular g‘azal, muxammas, masnaviy, muammo, ruboiy, tuyuq, qit‘a, fard, ta‘rix kabi adabiy janrlarda bitilgan. U lirik she‘rlarida sevgi, oliyjanob fazilatlarini ulug‘laydi, zulm va adolatsizlikdan noliydi. Shoir Hofiz, Jomiy, N., Bedil, Fuzuliy, Nodira va Furqat kabi shoirlarning g‘azallariga nazira va taxmislar bog‘lagan. R.M.ning ijodkor sifatidagi g‘oyaviy-badiiy takomilida N.

ijodiy tajribasi katta rol o‘ynagan. Biz R.M.ning g‘azal va muxammaslarida, masnaviy va ruboiylarida N. merosining aniq ta‘sirini ko‘ramiz. “B.V.”dan o‘rin olgan:

*Gar bahor el topsa bo‘stondin gul-u rayhon isi,
Kelur ul rayhon ila guldin menga hijron isi, –*

matla‘li g‘azalga R.M. tomonidan bog‘langan taxmis bunday jiddiy ta‘sirlanishning yaqqol dalili bo‘la oladi. U ulug‘ ustoz baytlari yuksakligi darajasida qalam tebratishga, ular ruhi va mazmunida misralar bitishga, N. g‘azaliga xos bo‘lgan ijtimoiylikni saqlashga urinadi:

*Bu chaman naxlida xurramlikni mo‘ye topmadim,
Bulbuli savtida xushlik guftigo‘ye topmadim,
Shabnamidin ham baqolik obro‘ye topmadim,
Manki, bir guldin jahon bog‘ida bo‘ye topmadim,
Naylayin qilsa muattar dahrni bo‘ston isi.*

Chindan ham bu taxmis har jihatdan muvaffaqiyatli chiqqan. Furqat R.M.ning “Amir Alisher Navoiyning bir g‘azaliga qilg‘on muxammasi nihoyatda mustahsan ko‘rundi”, – deb yozganida xuddi shu taxmisni nazarda tutgan.

Ad.: Аlisher Navoiy. Бадоеъ ул-васат. ТАТ. 10 жылдик, 3-жилд. – Т., 2011; Хўқандлик шоир Зокиржон Фурқатнинг аҳволоти, ўзи ёзгани. Туркистон вилоятининг газети, 1891-йил 20-апрел, №16; Ф. Аҳмаджонова. Шоир Хўжажон Рожий ижоди (“Ҳаёт ва адабиёт” тўпламида. – Т., 1968.); М.Мадагзиев. Роджи Маргинани и эго поетическое мастерство. Автореферат. – Самарканд, 1973.

A.A., S.O‘.

ROJIY SULAYMONQUL SUYARQUL O‘G‘LI – XX asr Qo‘qon xattotlik maktabi vakili. Sarmozor daha, Ko‘rxona mahallalik Sulaymonqul usta Suyar o‘g‘lidir. Bir necha xat turlari, ayniqsa, nasta‘liqni yaxshi yozgan. R.S.S. fors, arab va o‘zbek mumtoz shoirlar ijodini chuqur

o‘rgangan. U 1914-y.da N.ning “X.M.”, “M.N.”-ni bir qo‘lyozma holida jamlab ko‘chirgan. Qo‘qon Adabiyot muzeyi. Inv. № 220. 104-q. Kotib qo‘lyozmaning so‘ngida ruboiy sanasini yozib ko‘rsatgan. Qo‘lyozma 1329/1911-y.da chiroyli nasta‘liq xatida ko‘chirilgan, unga badiiy bezaklar berilgan.

Ad.: Аlisher Navoiy. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жылдик, 1-4 жылдар. – Т., 2011; Ҳақимов М. Аlisher Navoiy асарларини кўчирган хаттотлар. – Т., 1991.

Muh.A.

“**ROZNI ASRA...**” – N.ning “B.V.” devoniga kiritilgan qit‘asi:

*Rozni asra, chunki fosh etting,
Yana pinhon bo‘lurni qilma havas.
Ko‘nglung ichra nafas kapidur roz,
Qaytmas, kimsadin chu chiqti nafas.*

Roz asrash – sir saqlash. Uni asrash – mutlaqo shaxsiy ish. Inson boshidan qanday voqea va hodisotlar kechmaydi deysiz bu hayotda. Istang, istamang, ular orasida pinhon saqlanadiganlari ham bo‘ladi. Ularning ba‘zilari shaxsiy narsalar sifatida faqat o‘z qalbingda saqlashni talab etadi. Bular – qalb sirlari. Xotira esa bamisoli sir xazinasidirki, undagi sirlarning qadr-qimmatini chuqur tushunmaslik xotirani tahqirlaydi. N.ning ta‘kidiga ko‘ra, sirni asrash ham kerak. Oshkor bo‘lgan sir – sirmas. Uning “Yana pinhon bo‘lur”ini havas etish befoyda. Chunki u ham nafasga o‘xshash bir narsa. Chiqqan nafasni qaytarib bo‘lmaganidek, ochilgan sirni qayta yashirishning mutlaqo iloji yo‘q. Sir bekitish boshqa, pismiqlik boshqa. Bularni ajratish lozim. Pismiqlik zotlar ko‘rsichqon singari o‘zini yashirishga moyil. Ular jon-jahdlari b-n o‘z nodonliklari va jirkanch qilmishlarini xaspo‘shlashadi. Insoniy sir kishisida esa hech payt qo‘rquv va jonsaraklik sezmaydiz.

Ad.: Алишер Навоий. Бадоеъ ул-васат. ТАТ. 10 жилдлик, 3-жилд. – Т., 2011.

I.H.

ROY I – Hindiston hukmdorlarining unvoni. Bu soʻz N. asarlarida “hindlar hukmdori”, “Hindiston podshosi” maʼnolarini anglatadi. Jumladan, “T.M.A.”da u Bahrom Goʻrning Hindistondagi sarguzashtlarini bayon qilar ekan, Hind hukmdoriga nisbatan “R.” soʻzini “podshoh” soʻzining sinonimi sifatida ishlatadi.

Ad.: Алишер Навоий. Тарихи мулуки Ажам. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Заҳриддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. – Т., 2002.

Q.E.

ROY II – “S.I.” dostonidagi qahramon. Iskandar Kashmirni oʻziga itoat qildirgandan soʻng, Hindistonga kirib boradi. R. unga qarshilik koʻrsata olmasligiga aqli etib, sulh yoʻlini tutadi va Iskandarga koʻpdan koʻp sovgʻalar, otlar, fillar, qimmatbaho narsalar yuboradi. Shuningdek, u bir guruh kishilarni ham joʻnatib, ular orqali oʻzining Iskandar hokimiyatini tan olishi va unga itoat qilishini bildiradi. Iskandar bundan mamnun boʻladi. Ikki oʻrtadagi kelishuvdan soʻng, R. uning huzuriga keladi. Iskandar R.ni yaxshi qabul qilib, izzat-hurmat koʻrsatadi, uning oʻz ixtiyori b-n boʻysunganini hisobga olib, xalqiga yaxshi munosabatda boʻladi. Iskandar R.ning taklifini qabul qilib, qish faslini Hindistonda oʻtkazadi. Dostonda ushbu qahramon hushyor, vaziyatga qarab ish koʻradigan, kibr- havodan yiroq hukmdor sifatida tasvirlangan.

Ad.: Алишер Навоий. Садди Искандарий. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Ўзбек адабиёти тарихи. 5 жилдлик, 2-жилд. – Т., 1977.

Q.E.

ROSTLIGʻ (f.t.– rostlik, rostgoʻylik) – haq-qoniqlik, toʻgʻrilik, ishonchlilik. N. asarlarida

R. soʻzining sinonimi sifatida sidq, sadoqat kabi soʻzlar ham ishlatiladi. R. musulmonlik, umuman, insoniyat hayotiy faoliyatining mazmuni, fazilatli ustunlaridandir. N. yolgʻonchilikni qancha qoralagan boʻlsa, rostgoʻylikni shuncha maqtagan va targʻib qilgan. Uning “H.A.” dostonidagi 10-maqolat sarlavhasi “Rostliq taʼrifidakim...” deb boshlanadi va R. mavzusining rang-barang qirralarini ochishga bagʻishlanadi. Maqolat quyidagi soʻzlar b-n ochiladi: “Har kim oʻziga toʻgʻrilikni odat qilgandan keyin charxning teskari aylangani bilan uning nima ishi bor?! Yoʻl qancha toʻgʻri boʻlsa, maqsad shuncha yaqin, yoʻl egri boʻlsa, maqsad uzoqlashadi”. N. bu maqolatida nay, chang, nayza, mistar, sarv daraxti, sham, parvona, koʻz kabi narsalarni bir-biriga qiyoslab, hayotiy tashbehlar orqali R. va egrilik tushunchasining mohiyatini ochib beradi. M-n, “Nay toʻgʻri boʻlgani uchun soʻfiylar uni yaxshi koʻrishadi; chang toʻgʻri boʻlmagani uchun qulogʻi buraladi. Nayza toʻgʻri boʻlganidan doim boshi yuqori; arqon esa chirmashligi tufayli bogʻlash uchun ishlatiladi va h.k. Shoir “Kimning qoʻli egri boʻlsa, oʻgʻri boʻladi. Kimki qoʻli egrilik bilan shuhrat topgan boʻlsa, xalq uning qoʻlini kesib, toʻgʻri qiladi”, qabilidagi soʻzlar orqali insonni toʻgʻri-soʻz va toʻgʻri boʻlishga chaqiradi. Shuningdek, ulugʻ shoir Sulaymon (a.s.) uzugi orqali koʻp ishlarni amalga oshirganidek, zamon shohi Husayn Boyqaroning ham uzugiga “Rostlik – xaloslik” soʻzi bitilgani va u bu hikmatga amal qilgani u-n xalq uning farmoniga itoat qilganini talmeh sanʼati orqali asoslaydi. “S.I.” dostonida ham “Tuzluk taʼrifidakim...” – deb boshlanadigan alohida fasl bor. U ham shunday boshlanadi: “Kimki chin gapiruvchi boʻlsa, bu dunyoning eng badavlat kishisi shudir. Kimki qilgan vaʼdasiga vafo aylasa, Tangri uni murod-maqsadiga yetkazur!”. N. toʻgʻrilik tushunchasini rostgoʻylikka bogʻlab, bir hikoya keltiradi: “Burungi chogʻda bir yolgʻonchi bor ekan. Bir kechasi uning uyiga eplab boʻlmaydigan zoʻr oʻt tushibdi. Shunda u yordam soʻrab qancha dod-voy qilsa ham, eshitgani holda bironta odam faryodiga ishonmabdi.

Uning uyi tez orada kuyib kul bo‘libdi. Shundan so‘ng unga bir dono kishi bunday debdi: “Kimki, yolg‘onni ko‘p gapiradigan bo‘lsa, uning rost gapi ham xalq nazdida yolg‘on hisoblanadi. Agar uyingga o‘t tushganda xalq yordamga kelmagan bo‘lsa, o‘zingdan o‘pkala!” R. bilan bog‘liq fikr-u mulohazalarini N.ning boshqa asarlarida ham eslatib o‘tgan. U “M.Q.” asarida to‘g‘riso‘zlik haqida shunday deydi: “So‘zni ko‘nglungda pishqormag‘uncha tilga kelturma, harnakim ko‘nglungda bo‘lsa tilga surma. Agarchi tilni asramoq ko‘ngulga mehnatdur, ammo so‘zni sinamoq boshqa ofatdur. Aytur yerda unutm, aytmas yerda o‘zungni mutakallim tutma. Aytur so‘zni ayt, aytmas so‘zdin qayt. Oqil chindin o‘zga demas, ammo barcha chinni ham demak oqil ishi emas”. Masnaviy:

*Xiradmand chin so‘zdin o‘zga demas,
Vale bari chin ham degulik emas.*

*Kishi chin so‘z desa zebo durur,
Necha muxtasar bo‘lsa, avlo durur.*

N.ning “S.S.” dostonidagi sidq (rostgo‘ylik) haqidagi qarashlari ham boshqa asarlaridagi mulohazalar b-n hamohanglik hosil qiladi. 6-iqlim yo‘lidan kelgan musofir “Muqbil va Mudbir” hikoyatini so‘zlaydi va shoir rostgo‘ylik xabarchisiga tasannolar aytadi:

*Dedi: “Ahsanta, muxbiri sodiq,
Sidq aro kimgakim desak foyiq,
Tuzlugung ko‘nglumizni sayd etti,
Jonimizni asiri qayd etti”.*

Ma‘lumki, N. she‘riyatida tasavvuf haqiqatlarini aks ettiruvchi talay bayt-u g‘azallar mavjud. Tasavvuf rostlik va sidq-u sadoqat yo‘lidir. N.ning ta‘kidlashicha, Shuayb (a.s.) Muso (a.s.) ning qo‘liga hassa tutqazib, uni to‘g‘ri yo‘lga boshlab qo‘ygani kabi haqiqiy muallim – murshid ham muridiga R.dan ta‘lim beradi va yo‘lga soladi.

*Rostlig‘ irshodi bu yo‘lda qilur tolibg‘a pir,
Rost ul yanglig‘ki,
Musog‘a aso berdi Shuayb.*

Anglashiladiki, R. inson hayotida yuksak ahamiyatga ega bo‘lib, N. asarlarida uning turlicha talqin va tahlillari o‘rin olgan. Ular har bir davr jamiyati u-n, ayniqsa, yoshlar ta‘lim-tarbiyasi u-n bugun ham dolzarb va zarur bo‘lib qolaveradi.

Ad.: Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Хамса. Насрий баён. (муаллифи Ўткир Йўлдошев). – Т., 2019; Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати. 4 жилдлик, 3-жилд. – Т., 1985.

S.R.

ROG‘IB – taxallusi; asli ism-sharifi Muhammad Rahim Shokir o‘g‘li (1865–1935, Xorazm) – shoir. U dastlabki ma‘lumotini mahalla maktabida va Xivadagi Muhammad Amin madrasasida oldi. R. yoshligidanoq adabiyotga qiziqadi va Rog‘ib (rag‘batli, intiluvchi, moyil) taxallusi b-n she‘rlar yozadi. U N., Munis, Ogahiy, Feruz, Ravnaq, Tabibiy singari taniqli so‘z ustalarini o‘zining ustozlari deb biladi va ularning g‘azallariga muxammaslar bog‘lagan. Muhammad Rahimxon Feruzning amri b-n she‘rlarini to‘plab, 1899-y.da devon tuzgan. N.ning “G‘.S.”dagi “Ko‘nglum o‘rtansun agar g‘ayringg‘a parvo aylasa”, “O‘zga bo‘ldi yor-u mehri menda boqiydur hanuz”, “N.Sh.”dagi “Ul oyning gulshani husnin xazondin asrag‘il, yo Rab”, “Sho‘x ikki g‘izolingni noz uyqusidin uyg‘at”, “Do‘stlar, olam eliga yor-u hamdam bo‘lmangiz”, “B.V.”dagi “Xushturur bir tiyra shomi hajr iki yor uch-rashib”, “Ishq jurmig‘a meni, ey do‘stlar, yozg‘urmangiz”, “Ey mug‘anniy, chun nihon rozim bilursen – soz tuz”, “F.K.”dagi “Gul kerakmastur menga, majlisda sahbo bo‘lmasa”, “Tun aqshom keldi kulbam sari gul gulrux shitob aylab”, “Muvofiq kiydilar, bo‘lmish magar navro‘z ila bay-

ram” kabi g‘azallariga R. jami 11 ta muxammas bog‘lagan. M-n:

*Guliston sayrin et, ketgay boshingdin qayg‘u
birla g‘am,*

*Bo‘lub gul sayrin aylarlar
bore gulchehralar hamdam,*

*Bori xushhol no‘sh aylar mayi rangin, jomi Jam,
Muvofiq kiydilar, bo‘lmish magar*

*navro‘z ila bayram,
Chaman sarvi yoshil xil‘at,*

mening sarvi ravonim ham.

Ko‘rinadiki, muxammasda “guliston”, “gulchehra”, “chaman”, “may”, “Navro‘z”, “jomi Jam” singari so‘zlar mazmunan uyg‘unlik hosil qilgan. Navro‘z bayramining shukuhi, shodiyonasi, yor go‘zalligi, eng muhimi, Allohning go‘zalligi hamda Musavvir ismiga xos yaratuvchanlik qudrati har ikki shoir tomonidan mahorat b-n badiiy manzaralashtirilgan. R.ning quyidagi beshligida N. nazmiga oshufta bo‘lgani, ich-ichdan ko‘ngildoshi his qilgani, shuningdek, badiiy mahorat bobida ustoziga ergashish asnosida o‘z she‘riy salohiyatini yanada oshirishga intilgani ko‘zga tashlanadi:

*Ruxsori jahontobing bu bedilingga ko‘rsat,
Ag‘yor tanini xijlat otashgahida o‘rtat,
Furqatda xumorimni la‘ling mayidin tarqat,
Sho‘x ikki g‘izolingni noz uyqusidin uyg‘at,
To uyqulari ketsun, gulzor ichida o‘ynat.*

Shoir vaznda mushtaraklikni saqlab qolishga hamda mazmunan yangi asar yaratishga erishgan. Zero, N.ning badiiy mahorat jihatidan baland saviyadagi g‘azallariga R.ning nazira yoki muxammaslar bog‘lashga uringani ham juda muhimdir.

Ad. *Alisher Navoiy. Faroiyb us-sigar. TAT. 10 jildlik, 1-jild. – T., 2011; Alisher Navoiy. Navodir ush-shabob. TAT. 10 jildlik, 2-jild. – T., 2011; Alisher Navoiy. Badoe‘y ul-*

vasat. TAT. 10 jildlik, 3-jild. – T., 2011; Alisher Navoiy. Favoiyd ul-kiabar. TAT. 10 jildlik, 4-jild. – T., 2011; Rog‘ib. Devon. ЎзР ФАШИ Шарқ қўлэмалари маркази. Қўлэмма №66-81-II. 120а-318б-варақлар; Отамуродова А. Муҳаммад Раҳим Rog‘ib. Китобда: Асрлар нидоси. Мумтоз ўзбек адабиётидан намуналар. – Т., 1982; Тазкирани Қайюмий, 2-дафтар. – Т., 1998.

A.A., E.O.

ROHIL – “T.A.H.” asarining “Ya‘qub (a.s.)” zikrida N. tilga olgan asar qahramoni. R. Lubnonning katta qizi. Ya‘qub (a.s.)ning xotinaridan biri, Yusuf (a.s.) va Ibni Yaminning onasi. Mazkur ona obrazi ushbu zikrning boshidan oxirigacha qatnashgan. Ammo Yusuf (a.s.) b-n bog‘liq ba‘zi asarlarda onasi R.ning vafot etgani haqida ham gaplar bor. M-n, Rabg‘uziy “Qisasi Rabg‘uziy”da Yusuf (a.s.)ning onasi vafot etgani, akalari uni savdogarlarga 17 dinorga sotgani haqida yozgan. Bola Yusufning yo‘lda onasi qabrini ko‘rib qolib, savdogarlar qo‘lidan chiqib, o‘zini ona qabri ustiga tashlagani va tang, baxtsiz holatini onasiga yig‘lab bayon qilgani xususida ham xabarlar bor. Atoqli n.shunos N.Mallayev “Qisasi Rabg‘uziy” tadqiqotida bola Yusufning ona qabridagi iltijosi, yig‘isi, ruhiy holati yoritilgan masnaviyini tahlil qilgan.

Ko‘rinadiki, “T.A.H.” asarida R.ning tirikligi aytilgan va u b-n bog‘liq hodisalar tasvirlangan.

Ad. *Alisher Navoiy. Tarixi anbi‘e va xukamo. TAT. 10 jildlik, 8-jild. – T., 2011; Mallayev N. Ўзбек адабиёти тарихи. – Т., 1976.*

B.R.

ROHRAV (RAHRAV) (f.) – 1. Yo‘l yuruvchi, yo‘lovchi. 2. Sayyoh, musofir. 3. Majoziy: tariqat yo‘liga kirgan kishi, solik, murid, orif, tasavvuf ahli. N. ijodida keng qo‘llangan timsol. Tasavvufda tariqat yo‘liga kirib, riyozat bosqichlarini bosib o‘tgan kishi. Uning sayri hali oxiriga

yetmagan – matlub manzilini topmagan bo‘ladi. “G‘.S.” devonidagi 161-g‘azalning begona bayt sifatida kelgan 6-qo‘shmisrasi mana bunday jaranglaydi:

*Baqa topar ulki, bo‘ldi foniy,
Rahravg‘a baqa fano bo‘luptur.*

Ad.: Алишер Навоий. Фаройиб ус-сигар. ТАТ. 10 жилдлик, 1-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Лисон ут-майр. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Бертельс Э. Миръоти ушшоқ. – С. 151; Фарҳанги забони тожикӣ. Жилд 2. – М., 1959.

E.O., Z.R.

ROQIM (taxallusi; ismi noma‘lum) (1742–1814/15, Xiva) – shoir, xattot. Mohir xattot bo‘lgani u-n raqam qiluvchi, xat yozuvchi ma‘nosidagi ayni taxallusni olgan. Ba‘zi ma‘lumotlarga qaraganda u dastlab qozixonada ishlagan, keyin maktabda dars bergan. Qo‘lyozma devoni O‘zR FASHida 7576-inv. raqami b-n saqlanadi. U 6470 misra hajmidagi g‘azal, muxammas, ruboiy, qit‘a, marsiya kabi janrlardagi she‘rlarni o‘z ichiga oladi. Asosan o‘zbek tilida ijod qilgan. Turli bayozlardan shoirning yana 25 muxammasi va 6 g‘azali topilgan. 86 ta muxammasidan 29 tasi N. g‘azallariga bog‘langan. M-n, ulug‘ shoirning “Kelmadi” radifli g‘azaliga bog‘lagan taxmisi uning iste‘dodli shoir bo‘lish barobarida muxammasnavislikda ham katta mahorat hosil qilganidan dalolat beradi:

*Yig‘lasam qon ishq jurmi birla
yozg‘urmang meni,
Nolavu afg‘on qilur deb ko‘yidin surmang meni,
Ta‘n o‘ti birla yoqib, jonimni kuydurmang meni,
Ko‘zlaringdin necha suv kelgay
deb o‘lturmang meni –
Kim, bori qon erdi kelgan, bu kecha suv kelmadi.*

R. tomonidan qo‘shilgan misralar N. g‘azalida ifodalangan fikrni kengaytirish va chuqurlashtirishga xizmat qilgan.

N.ning “Etding meni”, “Arz”, “Etdi” radifli g‘azallariga tatabbu‘lar qilgan. Jumladan, buyuk salafining:

*Ey falak, bir oy g‘amidin asru zor etting meni,
Po‘yadin tun-kun o‘zungdek beqaror etting meni.*

matla‘li g‘azaliga:

*Ey falak, bir sarvqad ishqida zor etting meni,
Kecha-yu kunduz o‘zungdek beqaror etting meni, –*

bayti b-n boshlanadigan tatabbu‘ bitadi. G‘azal va tatabbu‘ning ilk baytida mushtaraklik mavjud bo‘lsa-da, tatabbu‘ keyingi baytlardan boshlab o‘ziga xos o‘zanda davom etadi va ohorli g‘azal maqomiga ko‘tariladi. Buni tatabbu‘da o‘zi asos bo‘lgan g‘azaldagi boshqa qofiyalarning takrorlanmasligida ham ko‘rish mumkin.

Ad.: Роқим. Танланган асарлар. – Т., 1965; Қосимхўжаева О. Шоир Роқим // Роқим. Танланган асарлар. – Т., 1965.

E.O., S.O‘.

RUBOIY (ar. – to‘rtlik) – Sharq mumtoz she‘riyatida keng tarqalgan 4 misradan iborat she‘riy janr. Arabcha nomlanishiga qaramay, bu janr dastlab forsiy adabiyotda paydo bo‘lib, keyin arab va turkiy so‘z san‘atiga o‘tgan. Janrning asoschisi sifatida Abu Abdulloh Rudakiyni ko‘rsatadilar. Chunki janrning barcha talablariga javob beradigan ilk ruboiylar Rudakiy qalamiga mansub.

Xalq to‘rtliklari R.ning kelib chiqishiga muayyan darajada zamin bo‘lib xizmat qilgan bo‘lsa-da, u yozma adabiyot mahsuli bo‘lib, faqat hazaj bahri axram va axrab tarmoqlarining 24 vaznida yaratiladi. Boshqa har qanday vaznga solinsa, u R. emas, balki qit‘a yoki to‘rtlik deb ataladi. Vazn R. u-n janrni belgilash darajasidagi muhim omil bo‘lgani u-n ham Y.Is‘hoqov: “Har qanday to‘rtlik ruboiy bo‘lavermaydi. Biror to‘rtlikni ruboiy deb atash uchun unda tugal mazmun, ruboiy shakli bo‘lishidan tashqari, ruboiy vazni ham bo‘-

lishi kerak. Toʻrtlik qanchalik chuqur maʼno va goʻzal shaklga ega boʻlmasin, agar u ruboiyning maxsus vazniga tushmasa, ruboiy boʻla olmaydi”, – deb yozadi. Gʻ.Salomov va N.Komilovlarning yozishlaricha, R.da fikr oʻquvchining ruhi va qalbiga taʼsir orqali singdiriladi. R.da tuygʻuni ifodalash, lirik kayfiyat tugʻdirish ustun. R. oʻychan tuygʻuni, hikmatona lirikani ifodalashi b-n ajralib turadi. Ana shu oʻziga xos maʼno talqini, taʼsiri va tarannumi axram va axrab vaznlarida muvofiq ohang b-n mukammal bir tarzda roʻyobga chiqadi. Oʻzbek adabiyotida axrab guruhidagi vaznlar yetakchilik qiladi.

R. ikki xil qofiyalanish tartibiga ega: birinchi, ikkinchi va toʻrtinchi misralari oʻzaro qofiyalanib, uchinchi misrasi ochiq qoladigan (aaba) ruboiy xosiy deyiladi. “Bunda shoir tinglovchi va oʻquvchining eʼtiborini bir nafas kuchliroq jalb qilib, masalaning eng muhim momenti kelayotganidan darak beradi. Qofiyasiz misra goʻyo mantiqiy kulminatsiya singari jaranglaydida, koʻpincha aforizm darajasiga koʻtariladigan oxirgi misrada oʻz intihosiga etadi”. M-n:

*Gʻurbatda gʻarib shodmon boʻlmas emish,
El anga shafiqu mehribon boʻlmas emish.
Oltun qafas ichra gar qizil gul butsa,
Bulbulgʻa tikandek oshyon boʻlmas emish.*

Toʻrtala misrasi ham qofiyalanadigan (aaaa) R.da ohangdorlik yuqori boʻlgani u-n u tarona yoki R.i tarona deb yuritiladi. Bunday R. R.i musarraʼ deb ataladi. N. esa uni ruboiya deydi. R.ning bu turi deyarli barcha ruboiynavislar ijodida uchraydi. X–XVI asrlarda toʻrtala misrasi ham qofiyalangan R. yozish urf boʻlgan. Xususan, Unsuriy, Farruxiy, Abulfaraj Runiy, Masʼud Saʼd Salmon, Adib Sobir Termiziy kabi shoirlar unga alohida mayl koʻrsatganlar. N. ham ruboiyani maʼqul koʻrgan. Shoir oʻzbekcha R.larining 95 foizi, forsiy R.larining esa barchasi ana shu ruboiya shaklida yozilgan. Xondamir bu haqda “... har toʻrt misrasi qofiyadosh va radifdosh boʻlganiga nima yetsin”, deydi. Bunday R. niho-

yatda latif sanalib, shoirdan katta sanʼatkorlikni talab qilgan. M-n:

*Koʻz birla qoshing yaxshi, qabogʻing yaxshi,
Yuz birla soʻzing yaxshi, dudogʻing yaxshi.
Eng birla menging yaxshi, saqogʻing yaxshi,
Bir-bir ne deyin, boshdin-oyogʻing yaxshi!*

R.ning 1-misrasida juda muhim bir maʼno tezis qilib qoʻyiladi-da, keyingi 3 misra shu fikrning talqiniga bagʻishlanadi yoki 1-, 2-misradagi fikriy tezisga 3-misra antitezis qoʻyilib, 4-misrada esa sintez (xulosa) beriladi. Maʼlum boʻladiki, 4-misra ruboiyda poetik ustun hisoblanadi.

Forsiy soʻz sanʼatidan farqli oʻlaroq, N.gacha boʻlgan oʻzbek adabiyotida R. uchramaydi. Buni mashhur muarrix Xondamir ham “Makorim ul-axloq” asarida alohida taʼkidlaydi: “Koʻrinishicha, ul Hazratdan ilgari hech kim turkiy tilda ruboiy aytmagan...”. Ulugʻbek davrining zabardast olimi Shayx Ahmad Taroziyning “Funun ul-balagʻa” asarida ham R. sifatida keltirilgan misollarning forschasi R. vaznida boʻlgani holda, oʻzbekchasi ramali musaddasi maqsur (mahzuf) vaznida. Bu oʻzbek mumtoz sheʼriyatida tuyuq vazni hisoblanadi. Maʼlum boʻladiki, bu davrda oʻzbek adabiyotida R. janri hali qonunlashmagan. Lutfiy va boshqa shoirlar ham oʻz R.larini ramali musaddasi maqsur yoki mahzufda yozganlar. Keyingi tadqiqotlar Lutfiyning 3 ta R.si R. vazniga tushishini koʻrsatdi. Faqat Hofiz Xorazmiy devonidagi 11 ta R. hazaj bahrining tarmlarida bitilgan. Buning sababi uning Sherozga ketib qolib, oʻsha yerda yashagani va forsiy adabiyotda barqarorlashgan sheʼriy mezonlarga amal qilganida boʻlsa kerak. Maʼlum boʻladiki, N. R. janrida qalam tebratganda oʻzbek adabiyotida bu janr b-n bogʻliq anʼanalar mavjud emas edi. Ayni jihatdan, N. oʻzbek adabiyoti tarixida R. janrining asoschisi hisoblanadi. Diqqatga sazovor yana bir jihat shundaki, forsiy adabiyotda R. yozmagan shoirlar juda kam boʻlgani holda, oʻzbek soʻz sanʼatida ruboiynavislik yetakchi mavqega koʻtarilgan emas. N.ning “X.M.” devo-

nida bor-yo'g'i 133 ta R. mavjud. Lekin "N.J."dagi 285, "D.F."dagi 72 va boshqa adabiy, tarixiy, ilmiy asarlari tarkibida kelgan R.lari b-n qo'shib hisoblaganda, ulug' shoir 700 ga yaqin R. yozgani ma'lum bo'ladi. Boburning o'zbek tilidagi R.lari 200 tadan oshadi. Keyingi paytlarda uning forsiy R.lari ham topilmoqda. O'zbek adabiyotida son jihatidan eng ko'p R. yozgan Ubaydiy bo'lib, uning forsiy devonida – 418, turkiy devonida – 430 ga yaqin R. mavjud. Keyinchalik ruboiynavislik yana e'tibordan chetda qoldi. Munis va Ogahiydan so'ng shoirlarimiz ijodida R. yetakchi o'rin egallamadi. Muqimiy, Furqat, Zavqiy kabi zabardast shoirlar ijodida esa R.ni umuman uchratmaymiz.

Ad.: Алишер Навоий. Назм ул-жавоҳир. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Мезон ул-авзон. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар. – Т., 2011; Алишер Навоий. Девони Фоний. ТАТ. 10 жилдлик, 5-жилд. – Т., 2011; Заҳириддин Мухаммад Бобур. Мухтасар. – Т., 1971; Юнусов М. Классик ва ҳозирги замон поэзиясида рубоий // Барҳаёт анъаналар. – Т., 1969; Орзибеков Р. Лирикада кичик жанрлар. – Т., 1976; Ҳаққулов И. Ўзбек адабиётида рубоий. – Т., 1981; Козмоян А.К. Рубаи в классический поэзии ва фарси. – Ереван, 1981; Исҳоқов Ё. Навоий ижодида рубоий жанри // Ўзбекистонда ижтимоий фанлар, 1968, № 6.

I.H., E.O.

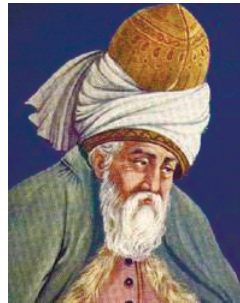
RUB'I MASKUN (ar.) – to'rtidan bir: Yer yuzining odamlar yashaydigan to'rtidan bir qismi; dunyoning quruq va obod qismi. N. ijodida ham shu mazmunda qo'llanadi. M-n, "F.Sh." dostonida shunday bayt uchraydi:

*Nedin derlar jahonni rub'i maskun,
Ki, uch rub'idur oning suvg'a madfun.*

Ad.: Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011; Фиёс ул-

луғот. Жилд 1. – Душанбе, 1987; Фарҳанги забони тоҷики. Жилд 2. – М., 1969; Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. 4 жилдлик, 2-жилд. – Т., 1984.

E.O.

RUMIY JALOLIDDIN (1207 – Balx, 1273 – Ko'niyo) – buyuk fors-tojik shoiri va mutafakkiri. Tasavvufdagi mashhur mavlaviya tariqatining asoschisi. O'z davrining dongdor ulamosi, yirik kubraviya shayxi bo'lgan otasi Bahouddin Valad

Muhammad Xorazmshoh b-n kelishmay, uning tasarrufidagi Balx shahrini haj safari bahonasida tark etadi. Makka yo'lida yosh Jaloliddin hayotida unutilmas voqea sodir bo'ladi – Nishopurda avliyo F.Attor b-n uchrashib, uning duosini oladi. Ko'zlarida ilohiy nur chaqrab turgan o'spirinning kelajakda ulug' bir zot bo'lib yetishishini sezgan shoir unga o'zining "Asrornoma" asarini tuhfa qiladi. To'rt-besh yilga cho'zilgan sayr-u sayohatdan keyin oila Lorandada qo'nim topadi. So'ng Rum sultoni Alouddin Qayqubod I ning da'vati b-n Ko'niyoga ko'chib o'tishadi. Otasi va uning shogirdlari tarbiyasini olgan, Halab va Damashq madrasalarida o'qigan R.J. o'z davrining yetuk olimi va mudarrisi bo'lib yetishadi. Uning qalb ko'zi ochilib, shoir sifatida dong taratishini esa majzub darvesh Shamsiddin Tabriziy nomi b-n bog'laydilar. Bu najib insonning R.J. hayotidagi o'rni haminqadarki, u o'z g'azallarini Shams taxallusi b-n yozadi, 42 ming bayt she'rdan iborat "Devoni Kabir" ("Ulug' devon")ning ikkinchi nomi "Devoni Shams Tabriziy"dir.

R.J. o'zidan keyingi Sharq va G'arb so'z san'atiga katta ta'sir ko'rsatdi. Hofiz Sheroziy, Abdurahmon Jomiy, N., Mirzo Abdulqodir Bedil kabi buyuk so'z ustalari uni o'zlariga ustoz deb bilishgan. Buyuk Gyote Abulqosim Firdavsiy, Shayx Sa'diy, Xo'ja Hofizlar qatorida R.J. ijodi-

ni ham “Xizr chashmasi” deb atagan. Mashhurlikda Firdavsiyning “Shohnoma”si, Sa’diyning “Guliston”i, Hofizning “Devon”i b-n bir qatorda turgan, forsiy Qur’on nomi b-n shuhrat qozongan 25685 bayt (51370 misra)dan iborat “Masnaviyi ma’naviy”ni inson ma’naviy hayotining qomusi sifatida nafaqat Sharqda, balki G’arbda ham ixlos b-n o’rganishgan. “Dekameron” asaridagi ko’plab syujet va motivlarni Sharq og’zaki va yozma adabiyotidan olgan Jovanni Bokkachcho “Masnaviyi ma’naviy”dagi qator hikoyatlar asosida ham novellalar yaratgan.

Mavlono R.J.ning “Masnaviyi ma’naviy” asari diniy-ma’rifiy, falsafiy-tasavvufiy, ta’limiy-axloqiy mazmunga ega bo’lib, tasavvuf ta’limotining asosiy mavzularini yoritishga qaratilgan benazir adabiy obida hisoblanadi. O’z davrining noyob iste’dod sohibi bo’lgan N. “L.T.” dostonini yaratishda Mavlono “Masnaviy”sidan ilhomlangan Sharqning buyuk so’z san’atkorlaridan biridir. N.ning Mavlono R.J. ijodi bilan dastlabki tanishuvi Sayid Qosim Anvor ijodi orqali ro’y bergani taxmin qilinsa-da, bizningcha, ulug’ mutafakkir shoir shaxsiyati, she’riyati, falsafasi va tasavvufiy qarashlari, ayniqsa, “Masnaviy” asari b-n N.ning qiziqishi Jomiy da’vati, targ’ib va tashviqlari asosida yuzaga kelgan. I.S.Braginskiy Jomiy ijodiga boshqa salaflardan ko’ra, Mavlono R.J. ta’siri samarali bo’lganligini ta’kidlab, “agar Abu Ali ibn Sino AQL ilohasi bo’lsa, Jaloliddin Rumiy KO’NGIL ilohasi hisoblanadi. Ko’pchilik ijodkorlar aql va ko’ngil yo’nalishini birlashtirgan holda olib borganlariga qaramasdan, ular ijodida goh u yo’nalish, gohida bu yo’nalish 1-o’ringa ko’tarilib turadi. Jomiyning zukkoligi shundaki, u aynan ko’ngilni yetakchi o’ringa ko’tardi”, – deydi. Jomiy “Nafahot ul-uns” tazkirasida Mavlono, uning shaxsiyati, ustozlari, xalifa va izdoshlari faoliyatiga doir bergan ma’lumotlari asosida ulug’ mutafakkir shoirning inson va ijodkor, tariqat piri, orif va avliyo sifatidagi go’zal portretini yaratadi. N. “N.M.”da ushbu ma’lumotlardan ayrim lavhalarini qisqartirgan bo’lsa, ba’zi o’rinlarda ularni qo’shimcha ma’-

lumotlar b-n boyitadi. Undagi R.J.ga bag’ishlangan fasl shunday fikrlar b-n boshlangan: “Mavlono Jaloliddin Muhammad Balxiy Rumiy (q.s.) Alarning valodati Balxda ermish, olti yuz to’rttda, rabiul avval oyining oltisida. Debdurlarki, Mavlono xizmatlarig’a besh yoshidan beri g’aybe suvar va ruhoniyy ashkol, ya’ni maloyika sufrasi va xavos ins-u jin pardasiki, qibobi izzat masturlaridurlar, zohir va mutamassil bo’lurlar ermish”.

“Manoqib ul-orifin”dan boshlab deyarli barcha asarlarda R.J.ning olti yoshda ekanligida hayratlanarli va aql bovar qilmas hol zohir etganligini naql qilib qoldirganlar. Buning bayonini N. ham chetlab o’tmagan: “Buzurgvor otalari xati bila topibdurlarki, Jaloluddin Muhammad Balxda olti yoshida odina kuni necha atfol bila bizing uylarning tomlarida sayr qilur ermishlar. Alardin biri yana biriga debdurki, keling, bu tom din yana bir tom g’a sekreli! Ul debdurki, bu harakat it va mushuk ishidir! Hayf bo’lg’ayki, odame anga murtakib bo’lg’ay. Agar sizing joningizda quvate bo’lsa, osmon tomig’a sekreli! Va bu holatda tom din havo tutubdur. Onchaki, alar ko’zidin g’oyib bo’lubdur. Atfol iztirobdin qichqirishibdurlar va yig’labdurlar. Bir lahzadin so’ngra ko’zi mutag’ayyir va rangi o’zgacha qaytib, hamul tom g’a tushubdur. Atfol g’a debdurki, ul soatki, sizga ul so’zni aytadur erdim, ko’rdimki, yashil kisvatlig’lar meni sizing orangizdin sirmadilar va ko’tarib osmong’a eltilar va malakut ajoyibin menga ko’rguzdilar. Chun sizlarning fig’on va faryodingiz chiqti, yana bu yerga tushurdilar”.

Shams Tabriziy b-n Mavlono ning munosabatlarida ko’pchilikning nazarini o’ziga qaratgan bir nuqta, bu – ustoz va shogirdning 1-uchrashuvlari va Shamsning R.J.ga, R.J.ning esa Shamsga paydo etgan ta’sir va taassurotlaridir. Ushbu nuqtani nazardan soqit qilmagan N. yozadi: “Mavlono Shamsuddin Qo’nyag’a etganda, Mavlono Jaloluddin madrasadin chiqib, jamoate ulamo aning rikobida boradur erdilar. Mavlono aning inonin (otini jilovini) tutib dedi: “Yo imom ul-muslimin, Boyazid buzurgrakdur, yo Hazrat Risolat (s.a.v.)? Mavlono debdurki: “ul so’zning

haybatidin go‘yoki yetti osmon bir-biridin ayrildi va yerga to‘kuldi va mening botinimdin azim o‘te dimog‘img‘a urdi. Javob berdimki, Mustafo (s.a.v.) olam ahlining buzurgrakidurlar, Boyazid ne bo‘lgay?...” Shams Mavlononing javoblari-dan faryod urib, behush yiqiladi. Mavlon o shogirdlariga uni ko‘tarib madrasaga olib kirishga buyuradi. “Chun o‘ziga keldi va muborak boshin Mavlon o tizi ustiga qo‘yub erdi, andin so‘ng aning iligin tutub ravon bo‘ldi va uch oy muddate bir xilvatda laylan va nahoran visol savmi bila o‘lturdilarki, aslo chiqmadilar. Va kishiga zahra (jur‘at) yo‘q erdikim, alarning xilvatig‘a kirgay”. Bu uch oylik xilvat mobaynida ular nimalar to‘g‘risida suhbatlashganlar, Shams shogirdiga ishq va haqiqat sirlarini qay tarzda talqin qilib berganligi sir bo‘lib qolgan va bundan keyin ham sirligicha qolaveradi.

R.J. asarlariga N. butun ijodiyoti davomida murojaat qilib, ulardan ilhomlanganining bosh sabablaridan biri ham ana shunda. Bundan tashqari, R.J. asarlarining to‘la ravishda xalq tiliga muvofiqligi, unda xalq ta‘birlari, maqol va hikmatli iboralaridan keng qo‘llanilganligi ham N.ga juda maqbul edi. N. tasavvufning murakkab va munozarali masalalarini badiiy talqin qilishda R.J.ga tayanganini ko‘rsatuvchi dalillar juda ko‘p. N.ning tasavvufga munosabati esa Atorga nisbatan boshqacharoq, aytish mumkinki, hayotiy va umumiylikdan xoli roq edi. Bizning nazarimizda, “Mantiq ut-tayr”da uchramaydigan hikoyatlarning “L.T.”dan o‘rin olganining asosiy sababi ham ana shunda. Ulardan biri Sharq shoirlarining asrlar mobaynida diqqat-e‘tiborini o‘ziga jalb qilib kelgan o‘lim muammosi talqiniga bag‘ishlangan. Naql qilinishicha, “Mehtari a‘zam Sulaymoni nabi” bir kun taxtda orom olib turganda yoniga bir malak kelibdi. U jon oluvchi Azroil edi. Xuddi shu kuni o‘limga mahkum bir kishini Sulaymon saroyida ko‘rib hayron qolgan Azroil payg‘ambarga deydi:

*Bu azizeki qoshingda bu zamon –
Turmish o‘lmaktin anga yo‘qtur gumon.*

*Umrig‘a to‘lmish ajal paymonasi,
Hukm etmishkim bo‘lib hamxonasi-*

*Ham bu soat qatl tig‘in solg‘amen,
Hind iqlimida jonin olg‘amen...*

Ana shunda g‘aroyib hodisa yuz beradi. Azroil qo‘lida jon taslim qilishi kerak bo‘lgan kishining ahvoli o‘zgaradi:

*Bu kun o‘z holimg‘a hayronmen base,
Marg vahmidin pashonmen base.*

deydi. Albatta, uning bu sezgisiga hayron qolmaslik mumkin emas. Lekin unga o‘lim changalidan qutulishning yakka-yu yagona chorasi bu mulkni tark etib, boshqa yurtlarga qochish bo‘lib tuyuladi. Ammo u Hindistonga borib qolishi va u yerda jon taslim etishini xayoliga ham keltirolmaydi. Xullas, Sulaymon shamolga uni o‘zi istagan joyga eltib qo‘yishga farmon beradi:

*El oni olib uchurdi tundu tez,
Bori a‘zosig‘a solib rustaxez.*

Natija shu bo‘ladiki, Hindistonga yetib borgach, g‘ayritabiiy ravishda u shamolni to‘xtatadi va:

*Dedi: “Bu yerda manga orom ber,
Kim erur bo‘lmoqqa matlubum bu yer.*

Bu orom lahza o‘tmay abadiy oromga aylanadi, ya‘ni qazo hukmini Azroil belgilangan joyda va muddatida ado etadi. Hikoyatdagi “shamol” ramziy mazmuni ham aks ettiradi. Shuning u-n N. o‘z fikrlarini:

*El bila hamtaklik etsa gar kishi,
Ruh qabzi keldi Azroyil ishi,*

tarzida ifoda etadi.

Maz.: Kimda-kim shamol bilan yelib-yugur-sa ham, jonini olish Azroilning ishidir, deya xulosalaydi.

O'limni qayerda va qanday qarshi olishini odam farzandining o'zi bilmaydi. Ammo uning kuni bitgan bo'lsa, hech qanday holatda ham o'limdan qocha olmaydi. Aksincha, Sulaymon dargohiga madad so'rab kelgan kishiga o'xshab ixtiyoriy tarzda ajalga tomon chopadi. Hikoyatdan kelib chiqadigan asosiy ma'no ana shu. Bu hikoyat "Mantiq ut-tayr"da uchramaydi. Demak, u N. ning ijodiy yangiligi. Lekin bu ixtiro ayni paytda an'ana va izdoshlikning samarasidir. Chunki hikoyatga asos qilib olgan g'oya va voqeaning badiiy talqinini yaratishda N. "Masnaviy"dagi hikoyatlardan biriga tayangan. R.J. hikoyatida ham bir odam Azroildan qo'rqib, Sulaymon saroyiga yugurib keladi. Qo'rquvdan titrayotgan bu odamdan Hazrati Sulaymon "Nima bo'ldi? Nechun buncha qaltiraysan?" – deb so'raydi. Shunda u:

*Guft: Azroyil dar man inchunin,
Yak nazar andox t pur az xashmu kin.*

Maz.: Azroil menga qahr va g'azab bilan qaradi, – deydi. "Xo'sh, mendan nima istaysan?" Sulaymonning bu so'rog'iga: "Shamolga ayt. Meni zudlik bilan Hindistonga yetkazsin", – deydi:

*To maro z-in jo ba Hinduston barad,
B-o'ki banda k-on taraf shud jon barad.*

Bu kimsaning holati N. "qahramonining" holatidan umuman farqlanmaydi. Chunki ularning har ikkalasining ham ko'nglida o'lim tahlikasi g'olibdir. Ikkalasi ham Sulaymon mulkidan qochishni najot deb bilishadi. Farq shundaki, N. hikoyatidagi kimsa jon topshiradigan manzili Hindiston ekanligini bilmaydi, lekin o'zi sezmaganda Hindistonga borib to'xtaydi. R.J. tasviridagi kishi esa, Hindistonni o'zi tanlaydi, biroq ishning oqibati nima bo'lishini bilmaydi. Ularning ikkalasi ham Shamol xizmati va tezligiga umid bog'lashadi. R. J. hikoyati 17 baytdan tarkib topgan bo'lsa, N. niki 24 baytni tashkil etadi. N. Sulaymon payg'ambar ta'rifiga 5 bayt bag'ishlagan bo'lsa, R.J. uning nomi va saroyini tilga olish

b-n kifoyalanadi. Shuningdek, voqea bayonida R.J. izchillikka qat'iy rioya qilmaydi. O'zining umumiy uslubiga muvofiq ravishda lirik chekinish tarzida masalaning tub mohiyatini anglashga yaqindan yordam beradigan falsafiy-didaktik mulohazalarini ifodalaydi va uning oxirgi satrida (jami 4 misra) ulug' shoir "Hirs-u ko'shishro tu Hinduston shinos", ya'ni o'limdan qochish hirs-u harakatini sen Hindiston deb bil, – deya ta'kidlaydi. Bundan anglashiladiki, Hindiston so'zi zamirida hirs va tahluka oloviga ishora qiluvchi ramziy ma'no ham singdirilgan. Demak, N. hikoyatida ham Hindiston so'zi faqat joy nomini anglatish maqsadida qo'llanilmagan. Insonni qo'rquv va vahimaga soladigan narsa aslida nafs va hirsdir. R.J. ham, N. ham she'rxon diqqat-e'tiborini xuddi shu masalaga jalb qilishgan. N.ning fikrlari R.J. hikoyatidagi so'zlarning davomiga o'xshab ko'rinsa-da, ular ma'noni rivojlantirish, kuchaytirish, tiriklik to'g'risida yanada chuqurroq o'ylashga undash quvvati b-n ahamiyatli.

"L.T." dostonida Hudhudning ilohiy ishq qudrati va go'zalligiga doir so'zlarining isboti sifatida bir hikoyat keltiriladi. Bu hikoyatni shartli ravishda "Arastu va uning oshiq muridi" deb nomlash mumkin. Y.E.Bertels bu hikoyatning favqulodda qiziqarli ekanligini ta'kidlab, uning manbasini aniqlay olmaganligini e'tirof etarkan: "Hikoyatning tugun va yechimi ma'lum darajada R.J. "Masnaviy"sidagi birinchi hikoyatni eslatadi, lekin bunda mavzuning ishlanishi mutlaqo boshqacha" – deydi. Haqiqatan ham, "L.T."dagi ushbu hikoyat juda chuqur mazmunga ega bo'lib, asarning tub mohiyatini to'g'ri anglashga u yaqindan yordam beradi. Bundan tashqari, Y.E.Bertels hikoyatning "Masnaviy"dagi ilk hikoyatga o'xshashligini ham, talqindagi o'ziga xoslikni ham ta'kidlashda aslo xato qilmagan. Hikoyatning manbasiga kelsak uning zamini juda uzoq tarixga borib taqaladi. Furo'zonfarning ta'kidiga ko'ra, bu hikoyatni Shayx Farididdin Attor Nizomiyning "Iskandarnoma" dostonidan o'zlashtirgan va Arastu hamda Arshemidas nomini tilga olmasdan (ustoz va shogird deb) "Musibatnoma" asariga kiritgan. Olimning taxminicha, R.J.

ning mazkur hikoyati bevosita “Musibatnoma”ga bog‘lanadi. Abdulboqi Gulpinorlining xulosasi bo‘yicha esa R.J. hikoyatni “Musibatnoma”dan emas, to‘g‘ridan to‘g‘ri “Iskandarnoma”dan olgan. N., albatta, Nizomiy “Xamsa”si b-n ham, Attorning “Musibatnoma”si b-n ham juda chuqur tanish bo‘lgan. Ammo R.J. hikoyatida na Nizomiy, na Attor hikoyati b-n bog‘lanmaydigan o‘rinlar borligini ham bilgan. N.ning R.J.ga yaqinligi, aniqroq qilib aytganda, izdoshligi ana shu hikoyatda yaqqol namoyon bo‘ladi. Chunonchi, Arastu ham xuddi R. J. hikoyatidagi hakimga o‘xshab bir dori tayyorlaydi va shogirdining mahbusasiga ichiradi:

*Maxfiy ondin o‘zni tutti chorag‘a,
Berdi muhlik dorue mahporag‘a.*

*Kim yiqildi ohu afg‘on tortibon
Dam-badam ul notavonlig‘ ortibon.*

Shogird yorini tuzatishga har qancha urinmasin, hech chora topmaydi va oxiri ustoziga murojaat qiladi:

*Ko‘rdi chun ustod andoq ehtiyoj -
Keldikim bemorg‘a qilg‘oy iloj.*

*Dedikim: “Qo‘p, sen bu kun xidmatqa bor,
Tur Skandar hazratida bandavor.*

*Men mudovo aylayin bemoringa,
Yetkuray sihat parivash yoringa”.*

Shundan so‘ng Arastu me‘dani tozalaydigan behad kuchli dori tayyorlab, uni bemorga ichiradi va mahramlariga uning holidan xabardor bo‘lib turishni buyuradi. Qiz esa ko‘p o‘tmay uzluksiz ravishda qayt qiladi. Oxiri:

*Xastaning tob-u tavoni qolmadi,
Jismida bir qatra qoni qolmadi.*

*Balg‘am-u safrovu savdo birla qon,
Daf‘ o‘lub, bo‘ldi sumanbar notavon.*

Gap shundaki, R.J. hikoyatidagi sharbat ichirilgan zargar ko‘p muddat o‘tmay tanib bo‘lmas qay ahvolga tushgan bo‘lsa, N. hikoyatidagi mashuqa ham xuddi shunday xunuk va yoqimsiz bir suratga aylanib qoladi. Yigit uni:

*Tanimay dedi: – “Mening yorim qani?
Sarvbo‘yluq lolaruxsorim qani?”.*

Bu savolga hech kim javob bermaydi. Arastu esa, nozanin qayt qilgan idishni keltirishni buyuradi:

*Boribon kelturdilar chun zarfni,
Kim eshitmishtur bu yanglig‘ harfni.*

*Muxtalif axlot ila mamlu edi,
Muhliku makruh lavni bu edi.*

Xullas, ustozning qat‘iy hukm-u isboti bo‘yicha yigitni muftalo va “oshiq-u vola” etgan idishdagi mana shu narsalar edi. U haqiqatni anglagach, ustozni oldida qattiq xijolat chekib, ilohiy ishq zavqidan benasib bo‘lganligi u-n pushaymon bo‘ladi. Demak, R.J.ga o‘xshab N. hikoyatida ham majoziy ishq butunlay inkor etilmagan, balki haqiqiy ishqqa erishmoq u-n nafs va nafsoniy ehtiyojlarni yengish, poklanishning nihoyatda og‘ir mashaqqatlariga bardosh bera bilish tajribasiga e‘tibor qaratilgan. Y.E.Bertels o‘zining 1927-y.da yozilgan “Navoiy va Attor” nomli fundamental tadqiqotida “Mantiq ut-tayr” va “L.T.” dostonlarini o‘zaro qiyoslab, ular o‘rtasidagi o‘xshash va farqli jihatlarni ko‘rsatib berish barobarida “L.T.”dagi ayrim hikoyatlarning manbalariga ham ishora qiladi..

Qushlar timsolining “L.T.” syujetida tutgan o‘rni va vazifasiga qarab Sh.Sharipov ularni uch guruhga ajratadi. Bular: umumiy qushlar, aniq qushlar va o‘ttiz qush obrazi. Zero, bunday tasnif va tasvirdan N. o‘zi yashagan davrga mansub turli xil insonlarining allegorik obrazlarini chizib berishni ko‘zlaganligini tadqiqotchi to‘g‘ri ta’kidlaydi. Mavlononing “Masnaviy”siga kelsak,

hudhud, to‘ti, qarg‘a, qarchig‘ay, burgut, tovus, laylak, o‘rdak, xo‘roz, boyo‘g‘li, tovuq kabi qushlar ko‘plab hikoyat va qissalarning asosiy obrazlari sifatida “faoliyat” ko‘rsatadi. Bulardan to‘ti, qarg‘a, qarchig‘ay, o‘rdak va tovusning “Masnaviy”dagi tasviri boshqa qushlarnikidan ancha farqlanadi. Chunonchi, “Mantiq ut-tayr” va “L.T.”da markaziy o‘rinni egallagan bulbul, foxta, musicha, kabk, kabutar, humo singari qushlar “Masnaviy”da umumiy tarzda, nari borsa, bir-ikki baytda eslab o‘tiladi, xolos. Lekin bulardan ko‘zlangan asosiy maqsad bitta: ramziy-majoziy yo‘l bilan insondagi ruh, aql, nafs, turli tuyg‘u va qarashlar, zohiriy va botiniy olamdagi his va holatlarni aks ettirish. Shu ma‘noda “Masnaviy”ga alohida e‘tibor berishga to‘g‘ri keladi.

M-n, N. dostonida Xo‘roz timsoli shahvat va shahvatparastlikka munosabat ehtiyoji tufayli olib kirilgan. Bizningcha, N. bunda bevosita R.J. nuqtayi nazariga suyangan va “Masnaviy” so‘zlaridan ilhomlangan. N.ning “L.T.” dostonida To‘ti Hudhud murojaat qilgan va Simurg‘ huzuriga da‘vat etgan birinchi qushdir. Shuningdek, To‘ti asarda yo‘l azobi va mashaqqatlaridan oqib qolib, hammadan avval Hudhudga uzr bildirgan qush sifatida tasvirlanadi. F.Attorning “Mantiq ut-tayr”idagi To‘ti tasvirida esa “L.T.” dostonidan ko‘ra biroz boshqacha manzara ko‘zga tashlanadi.

N. “M.Q.”da qalam ahlini haqiqiy ishqni kuylagan shoirlar, o‘z ijodida haqiqiy va majoziy ishqni omuxta qilgan shoirlar, majoziy ishqni tarannum etgan shoirlar tarzida uch guruhga ajratar ekan, R.J.ni birinchi toifaga kiritadi. Uni qoyili “Masnaviyi ma‘naviy” va haqiqat dengizining g‘avvosi deb ulug‘laydi. R.J. asarlari asrlar davomida o‘zbek shoirlariga ta‘sir o‘tkazib kelgan, masnaviyxonlik xalqimiz o‘rtasida keng tarqalgan. Abu Rayhon Beruniy nomidagi Sharqshunoslik institutida saqlanayotgan “Masnaviyi ma‘naviy”ga oid sharhlar va undan tarjima qilingan turli parchalar buning isbotidir. Istiqlol yillarida R.J. hayoti va ijodiga qiziqish yanada kuchaydi. Sh.Shomuhamedov, J.Kamol, J.Jab-

borov, A.Mahkam, O.Bo‘riyev, N.Muhammad, E.Ochilovlar shoirning turli janrdagi she‘rlaridan namunalarni tarjima qilgan bo‘lsalar, J.Kamol “Masnaviyi ma‘naviy” tarjimasini nihoyasiga yetkazdi va u qisqa muddatda 3 marta chop etildi (2001–2004, 2010, 2011). Shuningdek, “Ichindagi ichindadir” asari ham o‘zbek o‘quvchilarining mulkiga aylangan (U.Abduvahob tarj., 1997). N.Komilov, H.Homidiy, I.Haqqul, R.Jumayev, E.Ochilovlar mutafakkir shoir hayoti va ijodi bo‘yicha tadqiqotlar olib borganlar.

Ad.: Аlisher Navoiy. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Аlisher Navoiy. Лисон ут-тайр. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Мавлоно Жалолiddин Муҳаммад Балхий. Куллиёти Шамс Табризий. Иборат аз 2 жилд. – Техрон, 1381 (х.-ш.); Мавлоно Жалолiddин Муҳаммад Балхий. Маснавийи маънавий. – Техрон, 1380 (х.-ш.); Жалолiddин Румий. Учмоққа қанот йўқ вале учгайман. Ривоятлар ва рубоийлар (Ж.Камол таржимаси.). – Т., 1994; Инжулар уммони. – Т., 1988; Жалолiddин Румий. Ичиндаги ичиндадир. – Т., 1997; Ишқ дафтари. Рубоийлар (Э.Очилов таржимаси.). – Т., 2000; Жалолiddин Румий. Маснавийи маънавий. 1-6-жилдлар. – Тошкент-Техрон, 2002–2004; Жумаев Р. “Маснавий” ва “Лисон ут-тайр”-даги ҳикоятларнинг қиёсий талқини. ф.ф.н. дисс. – Т., 2018.

R.J., E.O.

RUJU’ (ar. – qaytish) – tasvir davomida bir ta‘rifdan qaytib, uning o‘rniga yanada yuksakroq ta‘rifni keltirishga asoslangan ma‘naviy, she‘riy san‘at. Bunda shoir fikr-u kechinmalarini ohorli tashbehlar va betakror obrazli iboralar b-n badiiy talqin qilar ekan, go‘yo ular o‘z maqsadini haddi a‘losida ifodalash u-n ojizlik qilayotganday, ularni inkor etadi va o‘rniga yanada yorqin va nafis obraz va sifatlarni taqdim etadi va bu b-n tasvirni yanada kuchliroq bayon qilib, mukammal nuqtaga yetkazadi.

R. misra, bayt, band, hatto, undan-da yirikroq matn doirasida amal qilishi mumkin. N. ijodida uning barcha ko‘rinishlariga guvoh bo‘lamiz. M-n, Laylining maktubidan olingan quyidagi misolda u bayt doirasida amal qilgan:

*Miskin meni zori poybasta,
Yo ‘q-yo ‘qki, zaifi poshikasta.*

Mana bu g‘azalda esa birinchi va ikkinchi baytda keltirilgan ta‘rif-tavsiflar muallifni qoniqtirmay, uchinchi baytda ularning barchasidan voz kechib, butunlay yangi tashbeh va sifatlarni keltiradi. Ayni jihatdan V. Rahmonov R.ni orqaga tisarila turib, oldinga sakrash tarzida baholaydi.

*Subh yetkurdi sabo gulbargi xandon mujdasin,
Yo ko ‘ngul topti Masih anfosidin jon mujdasin.*

*Yo falak berdi yig ‘i ko ‘r aylagan Ya ‘qubning
Ko ‘zlari ochilmoq uchun Mohi Kan ‘on mujdasin.*

*Ne guli xandon, ne Isodur, ne Yusuf Mujdasi,
Topti bir mahjur o ‘lar holatda jonon mujdasin.*

R.ning har bir janr imkoniyatlariga qarab qo‘llanish doirasi har xil bo‘ladi. Ko‘rib o‘tilganidek, g‘azalda bayt va baytlararo amal qilsa, aytaylik, ruboiyda u misrama-misra rivojlanib borishi mumkin. Masnaviyda esa u bir necha bayt doirasida ham keladi. M-n, Husayn Boyqaro “Risola”sidagi N. ta‘rifida bitilgan ruboiyda birinchi misraga nisbatan ikkinchisi, ikkinchisiga nisbatan uchinchisi, uchinchisiga nisbatan oxirigisi R. hisoblanadi:

*Erur so ‘z mulkning kishvarsitoni,
Qayu kishvarsiton, Xusravnishoni,*

*Dema Xusravnishonkim, qahramoni,
Erur, gar chin desang, sohibqironi.*

“Jonda jonparvar so‘zidurmu, labi xandonimu?”, “G‘amimmimu dey yo beg‘am elning

mojarosinmu?” kabi o‘nlab g‘azallari R. san‘ati asosida yaratilgan.

Dostonlarida esa N. R. san‘atini ketma-ket qo‘llash orqali uning zanjirli ko‘rinishini hosil qiladi. M-n, Farhodning tug‘ilishini shunday tasvirlaydi:

*Shabistonda tug ‘di bir yangi oy,
Yangi oy yo ‘qki, mehri olamoroy.*

*Ochildi bog ‘ida bir otashin vard,
Demaykim vard, balkim shu ‘lai dard.*

*Kiyurdi ilgiga davron nigine,
Nigin o ‘rnida la ‘li otashine.*

Shu tariqa ta‘rif-tavsiflar o‘rin almashib, bir-birini inkor etaroq rivojlanib boradi. Agar tasvirlanayotgan obyekt tanqid qilinayotgan bo‘lsa, N. qoralanayotgan shaxsni bir-biridan tuban so‘zlarni qo‘llash orqali fosh etadi.

*Meni ishqdin man ‘etar soda shayx,
Dema soda shayx, aytkim, loda shayx.*

Ma‘lum bo‘ladiki, R. ifodalilik, uslubiy-ritmik xilma-xillik va ma‘no jozibasini kuchaytirishga muhim hissa qo‘shadigan ma‘naviy san‘atdir. U tashbeh, mubolag‘a, takror, tazod kabi san‘atlar b-n omuxta holda qo‘llanadi.

Ad.: Алишер Навоий. Хамса. ТАТ. 10 жилдлик, 6-8-жилдлар. – Т., 2011; Раҳмонов В. Шеър санъатлари. – Л., 1972; Раҳмонов В. Шеър санъатлари. – Т., 2001; Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Т., 2006; Қуроноқ Д. ва б. Адабиётшунослик лугати. – Т., 2010; Атоуллоқ Ҳусайний. Бадойи ус-санойиъ. – Т., 1981.

E.O.

RUKN (ar. – ustun) – aruzda hijolarning muayyan tartibda birikishidan hosil bo‘ladigan ritmik bo‘lak. Barmoq vaznida she‘rning har bir misrasi turoqlarga bo‘linganidek, aruzda R.lar-

ga ajratiladi. Lekin hijo bo‘g‘indan farqlangani kabi, R. ham turoqdan farqlanadi. Barmoq vaznida turoq tugagan joyda so‘z ham tugaydi, aruzda esa R. tugasa ham, so‘z davom etishi mumkin.

*E-mas o-son / bu may-don ich- / ra tur-moq,
Ni-zo-miy pan- / ja-si-g‘a pan- / ja ur-moq.*

V --- / V --- / V ---
mafoiylun / mafoiylun / fau(v)lun

Hazaji musaddasi mahzuf

Ko‘rinib turganidek, bu yerda 2-, 4-, 5-R. lar-da R. tugasa ham so‘z davom etgan.

Aruzda baytlardagi ritmik bo‘laklarni o‘lchash u-n qo‘llanadigan 8 ta asliy R. mavjud: 1) foilotun (– V – –); 2) mafoiylun (V – – –); 3) fau(v)lun (V – –); 4) foilun (– V –); 5) mustaf‘ilun (– – V –); 6) mutafoilun (V V – V –); 7) mafoila-tun (V – V V –); 8) maf‘u(v)lotu (– – – V). Ular qisqa va cho‘ziq hijolarning muayyan tartibda birikishidan hosil bo‘lgan bo‘lib, lug‘aviy ma’noga ega emas. Bular asosiy R.lar, ya’ni asllar bo‘lib, ularning o‘zgarishga uchrashi – zihofidan vujudga kelgan R.lar far‘iy (tarmoq, shaxobcha) R.lar deb yuritiladi.

Asosiy R.lar baytlardagi turli-tuman hajm va shakldagi ritmik bo‘laklarni o‘lchash u-n kifoya qilmagani sababli ularni har xilda o‘zgartirib, ko‘plab tarmoq R.lar (furu‘lar) hosil qilingan. Boburning yozishicha, ular shaklan 40 xil bo‘lib, jami 96 tadir. O‘zbek she‘riyatida ulardan 22 tasi qo‘llangan.

R.lar baytdagi o‘rniga ko‘ra ham turlicha nomlanadi: 1-misraning 1-R.i sadr, oxirgi R.i aruz, 2-misraning 1-R.i ibtido, oxirgisi – zarb, sadr b-n aruz, ibtido b-n zarb orasidagi boshqa R.lar hashv deb ataladi.

Baytlar 4 tadan 36 tagacha R.dan tashkil topishi mumkin. 4 R.li baytlar murabba, 6 R.liligi musaddas, 8 R.lisi musamman, 12 R.lisi mustazod, 16, 20, 30, 36 R.lilari esa mutatavval (ko‘p R.li) deb yuritiladi.

Ad.: Алишер Навоий. Мезон ул-авзон. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Заҳириддин Мухаммад Бобур. Мухтасар. – Т., 1971; Ҳо-жаҳмедов А. Ўзбек арузи луғати. – Т., 1998; Олимов М. Рисолаи аруз. – Т., 2002.

E.O.

RUS – etnonim. R. atamasi N. asarlarida mil-lat, xalq yoki jug‘rofiy hudud ma’nosida uchraydi. “S.I.” dostonida N. Iskandarning taxtga chiqish tarixini bitar ekan, otasi Faylaqus o‘shanda Rum va R. o‘lkasiga malik ekani xabarini beradi. Shoir dostonning XXIII bobida Iskandar bir-bir egallagan yetti iqlimdagi mamlakatlarni sanar ekan, Os va R. tomon yurish qilganda, shohning haybat-u shijoatidan u yerdagilarning qo‘rquv-dan sarg‘ayishlarini kahraboga o‘xshatadi:

*Chu ozim bo‘lub jonibi Os-u Rus,
Bo‘lub yuzlari vahmidin sandarus.*

“S.I.” dostonidan olingan mana bu baytda ham Rus eli tilga olingan:

*Juvong‘orida erdi Bartos-u Rus,
Falak xingidek barcha tund-u shamus.*

Ma’lum bo‘lishicha, Iskandar Doroga qarshi jang maydonida askarlarini safga tizar ekan, qo‘shining juvong‘origa, ya’ni chap qanotiga Bartos va R.lardan iborat harbiylarni joylashtiradi. Bu b-n N.ning R. xalqini jangovar insonlar bo‘lganiga ishora qilsa, Iskandarning adolat o‘rnatish maqsadidagi yurishlari, shuningdek, el-u yurt manfaati yo‘lidagi xayrli ishlarida, jumladan, oddiy xalq boshiga cheksiz ofat va vayronagarchilik keltiruvchi yovuz kuch – ya’jujlar yo‘liga g‘ov-to‘siq sifatida tiklangan ulkan devor qurilishida rus hunarmand, ustalarining ham faol ishtiroki nazarda tutiladi:

*Kishilar yibordiki, har marz-u bum,
Farang o‘lsun-u Rus, yo Shom-u Rum.*

N. “T.A.H.” asarida Iskandarning R.lar b-n tarjimaiy holiga oid yana bir muhim xabarni beradi: “Yofasni payg‘ambari mursal debdurlar. Va ani yeti o‘g‘li bor erdi: Buka, Xizr, Suqlob, Rus, Bik, Chin, Kamo. Ba‘zi sekiz o‘g‘ul debdurlar va sekizinchi Torax debdurlar. Va Iskandar Zulqarnayn Yofasning to‘rtinchi o‘g‘lidir, Rus naslidin”.

Ad.: Алишер Навоий. Тарихи мулуки Ажам. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Садди Искандарий. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011.

A.A., S.O‘.

RUSTAM (laqabi Tahamtan) – Sharq adabiyotida Rustami Doston nomi b-n mashhur afsonaviy qahramon, bahodirlar timsoli. N. “T.M.A.” asarining peshdodiy va kayoniylar b-n bog‘liq tarixiy tasvirlarida R.ni bot-bot tilga olgan. Xususan, R. nomini Manuchehr, Afrosiyob, Girshosb kabi peshdodiy hamda Kaykovus, Kayxisrav, Gushtosb, Baxman, Ozarmduxt singari kayoniy hukmdorlarga bag‘ishlangan zikrlarda uchratish mumkin. Ularda R.ning nasabi, bahodirligi, kurashlari, g‘alabalari, pahlavonlik, sipohsolorlik laqablarini ta’sirli shaklida tasvirlashga harakat qilgan. N. yozgan ma’lumotlar ma’lum ma’noda Firdavsiyning “Shohnoma” dostonida R.ga bag‘ishlangan qismlarga hamohangdir. Buni N.ning o‘zi “T.M.A.”ning R. b-n bog‘liq ayrim ma’lumotlarida ta’kidlab ko‘rsatgan.

“T.M.A.”ning “Manuchehr” fiqrasida R.ning otasi, tavalludi haqida gap boradi: “Va Zolkim, Rustamning atosidir, aning zamonida mutavallid bo‘ldi. Va Manuchehr yuz yigirmi yil podshohlik qildi”.

“Girshosb” fiqrasida Zol R.ning otasi ekanligi haqida qisqa xabar bitilgan. N. mazkur xabarini “Tarixi guzida”da bitilgan ma’lumot b-n to‘ldirishga harakat qilgan. “Afrosiyob” fiqrasida esa Som Narimon vafoti, uning ta’ziya marosimiga R. otasi Zol b-n ishtirok etgani xususida alohi-

da xabar bitgan: “Va ul fursatda Som Narimon o‘tub, o‘g‘li Zol Rustam atosi aning ta’ziyatig‘a mashg‘ul erdi, ...”.

N. asarning “Ikkinchi tabaqa kayoniylardur” nomli qismida to‘qqizta hukmdor nomini birma-bir sanab ko‘rsatar ekan, unda R.ga “Rustamg‘a jahonpahlavonlig‘ laqabin berib, sipohsolor qildi” degan lavha keltirgan.

Muallif R. haqida eng ko‘p ma’lumotni asarning “Kaykovus” fiqrasida bitgan va ma’lumotlarni yana Firdavsiyning “Shohnoma”sida aytilgan ayrim xabarlar b-n dalillashga harakat qilgan. Chunonchi: “Firdavsiy “Shahnoma”da debdurdurkim, Haftxon yo‘li bila borib, oni qutqordi. Yana biri Yamanda Zulazor Himyarikim, Yaman podshohi erdi, aning g‘aflati jihatidin ani jami’ arkoni davlatini tutub, band qildi. Anda ham Rustam borib, Zulazor bila musolihag‘a qaror berib, Sudobakim Zulazorning qizi erdi, Kaykovusqa qulub, ani va elin chiqordi. Bu ishlar shukronasig‘a o‘z xoharzodasinkim, oti Mehrinoz erdi, Rustamg‘a berib, ani sipohsolorlig‘din saltanat poyasig‘a yetkurdi”.

Ma’lumki, “T.M.A.”da to‘rt nafar ayol hukmdorlar haqida ham fiqra bitilgan. Shulardan Ozarmduxt malikaga bag‘ishlangan alohida fiqrada R. haqida ham ma’lumotlarni o‘qiyimiz. “M.L.” asarida Sulton Husayn Boyqaroni tilga olar ekan, uni faxr tuyg‘usi b-n “Rustami doston” deb R.ga qiyoslaganini ko‘rish mumkin.

Ad.: Алишер Навоий. Тарихи мулуки Ажам. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Муҳокамат ул-луғатайн. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011.

B.R.

RUSTAMOV Alibek (1931–2013) – manbashunos, tilshunos, adabiyotshunos, turkolog, tarjimon, n.shunos. 1931-y. 15-mayda Toshkent viloyati Yangiyo‘l tumanida tug‘ilgan. 1955-y.da Toshkent davlat universiteti (ho-

zirgi O‘zMU)ning Filologiya fakulteti (eron-afg‘on bo‘limi)ni tamomlab, faoliyatini O‘zR FA Sharqshunoslik institutida ilmiy xodimlikdan boshlagan. 1959-y. “Mahbub ul-qulub” asarida Navoiy tilining ayrim grammatik xususiyatlari” mavzusida nomzodlik, 1968-y. “Alisher Navoiy tilining fonetik va morfologik xususiyatlari” mavzusida doktorlik dissertatsiyalarini himoya qilgan. Katta ilmiy xodim (1960), prof. (1968), akad. (1995). “El-yurt hurmati” ordeni sohibi.

Olim butun umrini o‘zbek tilshunosligi rivojiga baxshida etib, o‘zbek tilining izohli lug‘atini nashr etish borasida jonkuyarlik qildi. Lug‘atga N. davridagi, hatto undan ilgari yozma manbalarda mavjud so‘zlardan tortib to hozirgi baynalmilal atamalgacha kiritilishini yoqladi. R.A.ning fikricha, o‘zbek tilining so‘z va iboralar zamon-u makon nuqtayi nazaridan cheklanmay yig‘ilsa, dunyodagi eng ko‘p so‘zli lug‘atlardan ham kattaroq lug‘at tuzish mumkin. R.A. tarjimon sifatida Atoullah Husayniyning “Badoye’ us-sanoye” asarini forschadan o‘zbekchaga, N.ning “M.Q.” va Mahmud Koshg‘ariyning “Devoni lug‘otit turk” asarini (2010-yil Moskvada nashr etilgan) ruschaga tarjima qilgan. “Mahmud Zamaxshariy” (1971), “Aruz haqida suhbatlar” (1972), “Ishlab chiqarish estetikasi” (1973), “Qofiya nima?” (1976), “Navoiyning badiiy mahorati” (1979), “Navoiy tilining grammatik xususiyatlari” (1984), “So‘z xususida so‘z” (1987), “XV–XIX asrlar o‘zbek tili morfologiyasi” (1990); “Boburiylar merosi” (A.Ibrohimov b-n birgalikda 1998); “Bismillohning ma’nosi”, “Hazrat Navoiyning ma’naviy va suvariylar sharoblari” (2013), “Hazrat Navoiyning ma’naviy olami” (2014) kabi qator kitoblar muallifi. “So‘z xususida so‘z” kitobida shoirlik haqida shunday yozadi: “Shoir” so‘zining lug‘aviy ma’nosi “tuyg‘uchi” bo‘lib, urfiy ma’nosi she’rchidir. “She’r”ning lug‘aviy ma’nosi “tuyg‘u” bo‘lib, urfda, asosan, hissiyot va qisman tafakkur, qisqacha qilib aytganda, zavq natijasida vujudga kelgan badiiy ifodadir. Ammo shoir so‘zi o‘zining bildirmishi nuqtayi nazaridan teran maz-

munga ega bo‘lib, maxsus fazilatga ega bo‘lgan kishini bildiradi. Bunday kishi birinchi navbatda inson darajasiga erishishga harakat qilishi shart. Bu faqat shoirga emas, hamma u-n kerak. Lekin bu bo‘lmasa, shoirlikning poydevori, sodda qilib aytganda, tagi bo‘sh bo‘ladi. Poydevori bo‘sh imorat tez yemirilganidek, insoniy asosi sust bo‘lgan shoirning she’ri ham, o‘zi ham tez shikast yeydi”. Olim o‘z kitobida komil inson va yetuk shoir timsolida N.ni ta’rif-u tavsif etadi.

Ad.: Рустамов А. Маҳмуд Замахшарий. – Т., 1971; Рустамов А. Навоийнинг бадий маҳорати. – Т., 1979; Рустамов А. Навоий тилининг грамматик хусусиятлари. – Т., 1984; Рустамов А. Сўз хусусида сўз. – Т., 1987; Рустамов А. Адиблар одобидан адаблар. – Т., 2003.

B.R., Sh.R.

RUSTAMOV Ergash (1925, Qozog‘iston Respublikasi, Chimkent – 1980, Toshkent) – adabiyotshunos, taniqli matnshunos. Ikkinchi Jahon urushi qatnashchisi (1941–43), O‘rta Osiyo davlat universitetining Sharq fakultetini imtiyozli diplom b-n tugatgan (1953). “XV asr o‘zbek adabiyotini boshqa Sharq adabiyotlari bilan qiyosiy o‘rganishning ba’zi masalalari” mavzusida doktorlik dissertatsiyasini yoqlagan (1968).

1964–76-yy.da R.E. O‘zR FA Til va adabiyot institutida katta ilmiy xodim lavozimida faoliyat ko‘rsatib, “O‘zbek adabiyoti” ko‘p jildligi u-n Lutfiy, Amiriy, Yaqiniy, Nodira kabi shoirlarning adabiy merosidan o‘nlab namunalarni ishonchli manbalar asosida tayyorlab bergan. Shuningdek, “O‘zbek adabiyoti tarixi” besh jildligida ham R.E.ning “XV asr o‘zbek adabiyotida munozara”, “Sakkokiy” kabi ilmiy ishlari o‘rin olgan. Ahmad Yassaviy hikmatlariga bag‘ishlangan maqolalari birinchilardan bo‘lib chop etilgan. R.E. ozar shoiri Imodiddin Nasimiy hayoti va ijodiga bag‘ishlangan “XV asr shoirlari va xurufizm” nomli tadqiqot muallifi. Shuningdek, 1958–63-yy. davomida Ato-

iy gʻazallarini soʻzboshi va izohlar b-n (1958–1960), Yaqiniyning “Oʻq va yoy munozarasi” matnini rus tiliga tarjimasini b-n, Lutfiy asarlarini rus va oʻzbek tillariga kirish maqolalari b-n (1959–1961) chop ettirgan. A.Bombachi “Turk adabiyoti” asarini yaratishda R.E. ishlaridan foydalangan.

R.E. n.shunos sifatida bir qator ilmiy ishlarni yaratdi: “XV asr I yarmidagi oʻzbek sheʼriyati” monografiyasining bir boʻlimi “Navoiy oʻz sa-laf-lari gʻazallari haqida” deb nomlangan boʻlib, unda N.ning “M.N.”, “M.L.”, “H.P.M.” nasriy asarlaridagi Sakkokiy, Atoiy, Lutfiy, Gadoiy-lar ijodiga bergan bahosi, mazkur shoirlarning sheʼ-rlari Hirot va uning atrofida ham mashhur boʻl-gani aytiladi. Olim shu tadqiqotining III bobida N.ning “M.N.” va “M.” asarlarida zikr etilgan dalillar asosida Amiriy va Yaqiniylar va ularning “Bang va Chogʻir”, “Oʻq va yoy munozarasi” ha-qida fikr yuritadi.

“Alisher Navoiy biografiyasidan sahifalar” maqolasida esa R.E. shoir hayotining Samarqand davriga toʻxtaladi. “Oʻzbek adabiyoti tarixi” besh jildligining II tomi u-n yozilgan “Navoiy qasidalari” maqolasida N.ning oʻzbek tilida yo-zilgan “H.”, “D.F.”dan oʻrin olgan olti qasidadan iborat “Sittayi zaruriya” va toʻrt qasidadan ibo-rat “Fusuli arbaa” qasidalarini atroflicha tadqiq-etadi. N. qasidalari fors-tojik adabiyotining yi-rik namoyandalari Hoqoniy, Anvari, Dehlaviy, Abdurahmon Jomiy qasidalari qatorida munosib oʻrin egallaganini asoslashga uringan. R.E., shu-ningdek, Y.E.Bertels “Tanlangan asarlar”ining “Navoiy va Jomiy” jildi tuzuvchisi va muharri-ri boʻlib (1965), ustozining N. hayoti va adabiy faoliyatini mufassal yorituvchi monografiyasini, N.gacha Sharqda yaratilgan Iskandar haqida-gi asarlar va N.ning “S.I.” dostoni, olimning N. dunyoqarashi, Gʻarbiy Yevropa tillariga tarjima qilingan asarlari, “X.”sining qadimiy qoʻlyozma nusxasi haqidagi ilmiy maqolalari va taqrizlarini jamlagan. Kitobda kirish maqola, bibliografiya va koʻrsatkichlar ham mavjud. R.E. kirish maqo-lasida Y.E.Bertels yetuk n.shunos va manbashu-

nos sifatida talqin etilgan. R.E. oʻziga xos bilim-donlik b-n n.shunoslikka maʼlum ulush qoʻshgan olimlardandir.

Ad.: Рустамов Э. Узбекская поэзия в первой половине XV века. – М., 1963; Рустамов Э. Странитса из биографий Алишера Навоий. Краткие сообщения ИНА, вып. 63, 1963; Бертелс Е.Э. Избранные труды. Навои и Джамии. – М., 1965; Ўзбек адабиёти тарихи. 5 томлик, II том. – Т., 1977; “Зарубежная тюркология”, вып. 1. Изд. М, 1986 г. (А.Бомбачи. “Тюркские литературы. Введение в историю и стил”); Абдугафуров А. Мирзааҳмедова М. Етук шарқишунос // Ўзбек тили ва адабиёти, 1987, №5.

E.U.

RUH (ar.) – 1. jon, nafs, rahmat, nafas, xotira, tabiat, mijoz, ahvol. 2. Qurʼon, Iso (a.s.), Jab-roil (a.s.). Muhammad Gʻiyosuddinining “Gʻiyos ul-lugʻoti”da aytilishicha: “Ruh faqihlarga koʻra, ilohiy amrdan yaralgan jon, tabiblarga koʻra qal-b-da paydo boʻlib, hayot va his-u harakatning sabab-chisi (manbasi) boʻlgan latif buxor (tutun, bugʻ) dir. Inson ruhi (joni) haqida Qurʼoni Karimning “Isro” surasi 85-oyatda aytiladiki: “Ey Muham-mad, Sendan ruhning haqiqati va kayfiyati toʻgʻri-sida savol qiladilar. Sen ularga javob berki: “Ruh Parvardigorning maxluqlari (yaratiqlari)dan bir maxluq (yaratiq)dir. Uning haqiqatini Xudodan boshqa zot bilmaydi. Sizlarda uni (ruhni) bilish uchun qobiliyat va isteʼdod yoʻq. Chunki sizlar-ga Xudo tarafidan ruhga oid ozgina ilm berilgan, xolos”. Tasavvuf manbalarida R. – ilohiy bir na-fas, amr olamidan (xalq olamidan emas) yaralgan, banda uning haqiqatidan biroz xabardor boʻlgan ilohiy sir va Haqning tajalliyisidir. R. – nabotiy R., hayvoniy R., insoniy R. va izofiy R. kabi turlar-ga ajratilgan. Nafs tushunchasi oʻz martabasi va maqomiga koʻra baʼzan R. maʼnosida qoʻllangan. Nafsi mutmainna, nafs mulhama, nafs komila kabi iboralar ham kamolga yetgan ruhni (jonni) bildiradi. Sharq gʻazalchiligida maʼshuqning ka-

moli nazarda tutilib, unga “Ey ruh!” deb murojaat etilgan o‘rinlar ham bor. N. dil izhorlarini, poetik xulosalarini bayon qilish u-n ruh so‘zining rang-barang ma’nolaridan istifoda etgan. Qiyomatda qayta tirilish va jonning Allohning azobini yo ne’-matini idrok qilishi haqida yozadi:

*Mo‘min o‘l ajsod hashrig‘avu da‘vo qilma ko‘p,
Kim azobu ne‘matin tongla qilur idrok ruh.*

R.ning jon ma’nosi qo‘llangan boshqa bir baytda, lirik qahramon ma’shuqning latofati – badandagi R. (jon)dan ham ko‘ra latif va nozik ekanligini e’tirof etadi:

*Latofating erur ul hadg‘akim, badandin ruh.
Necha latif esa, sen ruhdinsen oncha latif.*

N. “F.K.” devonidagi 280-g‘azalida “fano rasmini” qilmoqchi bo‘lgan kishiga o‘git beradiki, nafs va R. boshqa-boshqa narsalar, ularni bir-biriga aralashtirmaslik kerak. Chunki R. bir nurdirki, Haq nurini (martabasini, qadri-ni) oshirib boradi. Nafs bir zulmatdirki, qadri tubanlashib, tushib ketaveradi. R. rahmoniy bo‘lsa, nafs zulmoniydir. R. – Muso va Muhammad (a.s) ish-odatlarini qilsa, nafs – Fir‘avn va Abujahl kirdikorlarini yoyishga harakat qiladi. Ruh – tabiat, mijoz, ahvol mazmunida ham keladi:

*Ruhumg‘aki maydin erdi har lahza futuh,
Nosih tili neshi qildi ani majruh.*

Ba‘zan R. va jon ma‘noni kuchaytirish u-n sinonim sifatida yonma-yon keltiriladi. Yoki jon va hayot manbayi (tiriklik) sifatida ma‘no tovlashlarga ega bo‘ladi:

*Qadi ruh ofati chobukluk ichra,
Beli jon rishtasi nozukluk ichra.*

R. – xotira, xayol, botiniy ogohlik ma‘nosida ni ham ifodalaydi:

*Ul chu farzand erur manga hosil,
Ruhum andin emasdurur g‘ofil.*

*Qaysi sa‘b ish sariki yuz keturur,
Anga ruhum base madad eturur.*

N. asarlarida R. ishtirokida yasalgan: ruhafzo (ruhlantiruvchi, jonlantiruvchi), sabukruh (xushchaqchaq), shaddi ruh (musiqqa maqomlaridan biri), qudsiy R. – (pok ruh), ruhoniyy (ruhga mansub, jismoniy emas), ruhbaxsh (ruh beruvchi, jon kirituvchi), ruhgustar (ruh beruvchi), ruhoso (ruhni ko‘taruvchi, ko‘ngil ochuvchi), ruh ul-amin (Jabrail (a.s.), ruh ul-quds (muqaddas ruh) va h.k. ko‘plab so‘z tuzilmalari boriki, ular vositasida R. so‘zning mazmun-mohiyati yanada kengayadi. M-n:

*Ey Navoiy, fayzdin anfosim o‘lmish ruhbaxsh,
To Masihodek aloyiq zulmatidin pokmen...
Tahuro bodasi derlar erur jonbaxshu ruhafzo,
Magarkim choshniy ul mayg‘a
la‘ling sog‘arindindur...*

Ad.: Алишер Навоий. Фавоийид ул-кибар. Т.АТ. 10 жилдлик, 4-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Тарихи анбиё ва ҳукамо. Т.АТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати. 4 жилдлик, 2-жилд. – Т., 1983.

I.H., S.R.

“RUH UL-QUDS” (“Muqaddas ruh”) – N. ning fors-tojik tilidagi “S.Z.” qasidalar turkumi-ning ilk qasidasi (1494). Hamd ruhidagi ushbu qasida Alloh taolo tavhidiga bag‘ishlangan. Unda butun olam yagona Ruh qudrati hosilasi ekani, bu qudrat eng kichik zarradan cheksiz ko‘inot qadar har bir ashyo va harakatda namoyon bo‘lishi bayon etiladi.

*Zihi ba xomayi qudrat musavvari ash‘yo,
Hazor naqshi ajab har zamon az o‘paydo.*

Butun narsalarga surat bag‘ishlagan – yaratgan Qudrat qalamiga ofarin. Har lahzada bu Qalamdan ming-ming ajoyib naqsh – suratlar paydo bo‘ladi.

N.ning dostonlaridagi 1-boblarda va barcha “hamdiya g‘azallari”da bo‘lganiday, ushbu qasidada ham tavhid mohiyati tasavvufning vahdat ul-vujud ta’limoti asosida talqin etiladi. Ya’ni, olam yaxlit holda yakka-yu yagona Parvardigor qudrati b-n yaratilgan va ana shu Ruhi mutlaqning tajallisi tufayli mavjudlik topadi, u uzluksiz harakat va faoliyatdadir. “R.Q.” qasidasida ushbu beintiho Quadratning nimalarda ko‘rinishi, Uni idrok etish, anglash va qat’iy ishonch hosil qilish (imon) masalasi yoritilgan. Shu ilohiy qudrat tufayli yer-u osmon, oy va quyosh bir muntazamlikda harakat qiladi. Qatra ham, ummon ham, zarra ham, quyosh ham, 7 sayyora, 4 unsur, 9 qavat osmon, falak va malaklar mavjud. Uning lutfi b-n o‘jizlar qudrat topishi va aksincha, qudratlilar haqir-u nochor bo‘lishi mumkin. Layli va Uzroda husningni namoyon qilib, bu orqali Majnun va Vomiqni O‘zingga shaydo qilgansan, bulbulning shavqi-yu parvonaning talpinishi ham Sen uchundir, deydi shoir.

Qasida 12 qismdan iborat. 1-qism – nasibda (9 bayt) Ilohiy qudratga umumiy ta’rif berilsa, 2-qismda (20 bayt) odamning yaratilishi, odam xilqati haqida so‘z boradi. 3-qismdan 7-qismga (45 bayt) yilning 4 fasli ta’riflanadi. Zamon va makon tushunchalari, fasllarning almashinib turish qonuniyati, turfa ko‘rinishdagi rangli olam jilolarida Ilohiy qudrat sun’ va sinoatining namoyon bo‘lishi ko‘rsatiladi. Keyingi qismda bahor faslining qaytalanishi tasviridan sobit-u sayyoralarining ta’siri, sayyoralar haqidagi qadimiy tasavvurlar xususida fikr bayon etiladi. So‘ngra 12 burjning tavsifi keladi. Shu tasvir asnosida Arsh, Kursi, maloikalar ifodali baytlar b-n ta’riflanib, ana shu bepoyon olamda Payg‘ambarimiz Mustafo (s.a.v.) Me’roj kechasi yashin kabi sayr etib chiqqanlari va oniy bir lahzada Alloh huzurida bo‘lib, 90 ming kalomi ilohiyni tinglab, qaytib kelganlarida hali to‘shaklari sovumaganligi va bu Parvardigor ko‘rsatgan bemisl mo‘jizalardan ekanligi aytiladi:

*Navad hazor suxan gufta bozgardondi,
Ki garm bud zi sayre chunin hanuzash jo.*

Tarj.: To‘qson ming so‘z aytib, yana orqaga jo‘natding, Bu sayrdan qaytib kelganda, o‘rni hali issiq edi.

Shu tasvirlardan keyin N. Xudovandi Karimga iltijo etib, bir necha bayt munojot bitadi va oxirida qasidaning yozilish tarixi, nomlanishi haqida ma’lumot beradi. Qasida 132 baytdan iborat bo‘lib, quyidagicha tugaydi:

*Umed on, ki ba anfosi qudsiyam baxshi
Takallume, ki saroyam payi tu hamd-u sano.*

Tarj.: Umidim shuki, menga qudsiy nafas (nutq) bag‘ishlasang, toki Sening u-n hamd-u sanolar aytsam.

“R.Q.” qasidasi – Alloh taoloning qudratida madhiya. U yaratgan olam ajoyibotlari tavsifi va tasviridir. Shoirning olamni yagona pok Ruh ijodi deb qabul qilgani, islomiy-so‘fiyona e’tiqodi har bir baytda chuqur ifoda topgan.

Ad.: Алишер Навоий. Девони Фониӣ. ТАТ. 10 жилдлик, 5-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Ситтаи зарурия. – Т., 2008; Комилов Н. Хизр чаимаси. – Т., 2005.

N.K., E.O.

RUDI SIND (Sind daryosi) – Hindiston yarim orolidagi daryo. Xitoy, Hindiston, Pokiston hududidan oqib o‘tadi. Tibet tog‘laridan boshlanib, Hind-Gang tekisligidan o‘tib, Arabiston dengiziga quyiladi. O‘rta asr Sharq adiblari uni Sind ataydilar, zamonaviy adabiyotlarda Ind (Hind) daryosi deb tilga olinadi.

N. ham o‘z asarlarida mazkur daryoga to‘xtalib o‘tgan. “S.I.” dostonining XXIII bobida u Iskandarning Kach va Makron viloyatlariga kirib borgani haqida yozadi va bunda Sind orqali o‘tganini ta’kidlaydi. Dostonning XLIII bobida N. Iskandarning Hind Royi tomonidan Beshayi Nigorda mehmon qilinishi epizodini tasvirlaydi hamda ushbu beshaning shimoliy tomondan Sind daryosi oqib o‘tganini yozadi:

*Shimolida bu beshaning rudi Sind,
Janubda zohir bo‘lib shahri Hind.*

Shoir Sind daryosida kemalarning suzishini osmonda suzib yurgan yangi oyga qiyos qiladi:

*Bu rud ichra yuz kema sur'atnamoy,
Falak bahrida o'ylakim yangi oy.*

Mazkur asarda Iskandarning hakimlardan yer kurrasini o'rab turgan suvlik haqida so'ragani va Suqrotning unga javob bergani hikoya qilingan. Bunda Suqrot yer yuzidagi barcha yirik dengizlar va daryolar haqida ma'lumot beradi, jumladan, Sind daryosini ham aytib o'tadi:

*Hisob ichra to'rtinchidur bahri Hind
Ki, janbida bir nov suv rudi Sind.*

Ad.: Алишер Навоий. Садди Искандарий. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; ЎзМЭ. 11-жилд. – Т., 2005; Гонал Сингх. География Индии. – М., 1980; Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. – Т., 2002.

Q.E.

RO'ZI KOTIB – XIX asr birinchi yarmida Qo'qon xattotlik maktabining yirik namoyandalaridan biri. “L.T.” va “X.”ni birgalikda ko'chirgan (Bu nusxada “X.”dan “H.A.” tushirib qoldirilib, uning o'rniga “L.T.” qo'yilgan): Toshkent: O'zR FASHI. Inv. 23. 428 varaq. Qo'qon shahrida 1240/1824-yilda kitobat qilib tugatilgan. Qo'lyozmada matn sahifaning asosiy qismiga (o'rtaga) va hoshiyaga joylashgan. Matn avval asosiy qismga (ikki ustunda) yozilib, so'ngra uning davomi hoshiyada yuqoridan pastga qarab qiyalatib yozib tushilgan. Matn asosiy matnda yirik, hoshiyada esa mayda xushxat nasta'liqda yozilgan. Qo'lyozma XIX asr Qo'qon xattotlik maktabida kitobat bo'lgan eng mo'tabar nusxalardan hisoblanadi. U nafis badiiy bezaklarga ega. Dostonlarning mazmuniga mos holda 47 ta (“L.T.”ga 8 ta, “F.Sh.”ga 9 ta, “L.M.”ga 7 ta, “S.S.”ga 10 ta, “S.I.”ga 13 ta) miniatyura ishlangan. Bu miniatyuralarni XIX asr birinchi yarmida Qo'qonda yashagan naqqosh va musavvir Muhammad Amin Kosoniy (Munshiy) chizgan.

Ad.: Хакимов М. Алишер Навоий асарларини кўчирган хаттотлар. – Т., 1991; Собрание восточных рукописей академии наук Узбекистан. VII. – Т., 1964.

Muh.A.

RO'YINTAN (f. – bronza (temir tanli) – qadimgi Eronning kayoniylar sulolasiga mansub 5-hukmdori Gushtosbning o'g'li Isfandiyorning laqabi. Abulqosim Firdavsiy “Shohnoma”si qahramonlaridan biri. Naql qilishlaricha, uning tanasidan tig' ham, o'q ham o'tmas ekan. Taxt davosi qilgani u-n Gushtosb uni Durri Safid qo'rg'oniga mahbus qilgan edi. Lekin Afrosiyobning o'g'li Arjosb Turondan bostirib kelib, Luhrosbni o'ldiradi, qizlarini asir qilib, katta o'lja b-n qaytib ketadi. Girshosb unga qarshi Rustamni chorlaganda u kelmaydi. Nochor Isfandiyorni ozod qilib, mulk va'dasi b-n Arjosbga qarshi yo'llaydi. U Arjosbni o'ldirib, Girshosbning singillarini asirlikdan qutqarib keladi. Lekin u birato'la Rustamdan ham xalos bo'lmoqchi bo'lib, o'g'lini uning ustiga yuboradi. Isfandiyorning ko'ksida ko'z ilg'amas bir ko'zgu bor edi. Rustam otasi Zolning maslahati-yu Simurg'ning madadi b-n o'sha ko'zguni mo'ljallab o'q otadi va o'qi nishonga tegib, u halok bo'ladi. “F.Sh.” dostonida N. Farhodning toblangan tanasi va kuchini Isfandiyorga nisbat beradi:

*Qilib Ro'yintan o'z ilgini ranja,
Tutub chin panjasi o'llig'a panja.*

Ad.: Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Тарихи мулуки Ажам. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011.

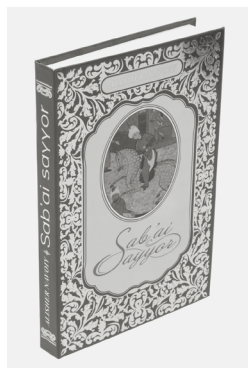
E.O.

SABAB (ar. – chodirning arqoni) – sokin va mutaharrik harflarning muayyan tartibda birikishidan hosil bo‘ladigan ritmik birlik, juzv. Hijolarning o‘rniga ko‘ra S.lar hafif (yengil) va saqil (og‘ir)ga bo‘linadi. N.ning “M.A.”da yozi-lishicha, “Sababi hafif ul lafzedur mushtamil bir mutaharrik va bir soking‘a, andoqkim, may va nay va gul va mul. Va sababi saqil va ul lafzedur mushtamil ikki mutaharrik, andoqkim, yuzi va ko‘zi va xati va qadi”.

Ad.: Алишер Навоий. Маҷолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

E.O.

“**SAB’AI SAYYOR**” — (“Yetti sayyora”) “X.” tarkibidagi 1484-y.da yozilgan to‘rtinchi ishqiy-sarguzasht doston. Asar shoh Bahrom va Diloromning sevgi sarguzashtlariga asoslangan. “S.S.”ning bosh qahramoni Bahrom tarixiy shaxs sifatida Eronning sasoniy

hukmdori Varaxran V (420 – 438-yy.da podsholik qilgan) b-n bog‘liq. Bahrom shoh qulon (yovvoyi kiyik)ni ovlashga nihoyatda o‘ch bo‘lgani u-n xalq orasida Bahrom Go‘r (qulon) laqabi b-n shuhrat topgan. N. Bahrom Go‘r haqida “T.M.A.” asarida ma‘lumot bergan. Bahrom tim-soli dastlab forsiy adabiyotda Abulqosim Firdavsiy “Shohnoma”sida tasvirlangan. Keyinchalik Nizomiy va Dehlaviylar bu muhabbat tarixini mukammal bir doston shakliga keltirdilar. Turkiy tilda birinchi bo‘lib bu mavzuni N. “S.S.” dosto-

nida yoritdi. Asar 38 bob, 5009 baytdan iborat bo‘lib, shundan 11 bobni muqaddima tashkil qiladi. Doston an’anaviy hamd bilan boshlanadi:

*Ey siposing demakda el tili lol,
Elga til sendin o‘ldi tilga maqol.*

*Sendin insong‘a tor-u pudi jasad,
Jasad ichra ko‘ngul, ko‘ngulda xirad.*

Allohning yaratuvchiligi, ko‘ngil boyligini ta’kidlagan shoir dostonning mazmun-mohiyatidan kelib chiqadi va N.ning shoirlik mahorati, har bir asarining o‘ziga xos betakrorligiga ko‘ra, bunda 7 raqamiga urg‘u beradi. Yetti falak, yetti gumbaz, yetti iqlim, yetti ko‘k, yetti yulduz kabilardan bahs etadi. Albatta, bunda ham shoir ishqning asl javhar ekanini sharhlaydi:

*Ishq sensen dog‘i-yu oshiqsen,
Yana ma‘shuqluqqa loyiqsen.*

*Ayni ma‘shuqluqda jilvayi zot,
O‘zini ko‘rgali tilab mir‘ot.*

Dostonning 2-bobi munojotdir. Shoirning tavba-tazarrusi va umidlari munojotda aks etgan. Bunda asarining taqdiri, uning shuhrati olamga yoyilishi haqida yozadi. Me’roj tuni tasvirlari bu asarda ham o‘ziga xos ifodalarda ko‘rsatilgan. Jumladan, dostonda so‘zning sharifligi haqida to‘xtalinadi. Insonning barcha yaratilish ichida mumtozligi so‘z b-n belgilanishi dalillanadi. “Kun” so‘zining barcha xalqning yaratilishiga asos bo‘lgani urg‘ulanadi. Keyingi bobda ham Nizomiy Ganjaviy haqida so‘z borarkan, so‘z

sehr va hikmati xususidagi fikrlarini davom ettiradi. Nazm va nasrning o'ziga xosliklarini ta'rif-tavsif etadi. O'z fikrlarini Xusrav Dehlaviy to'g'risidagi ma'lumotlar b-n to'ldiradi. Dostonning 7-bobi murshidi mavlono Abdurahmon Jomiyga bag'ishlanadi. Murshidining tengsiz kamoloti, asarlaridan bahs etadi. Jumladan:

*Bahravar andin odam avlodi,
Olam ahlig'a zilli irshodi,*

*Mayi hush ahli jonfizoyi ham,
Jomidin bahravar Navoiy ham.*

Dostonning 9-bobi Sulton Husayn Boyqaro madhiga bag'ishlangan. Dostonda Bilqisi zamon – Xadichabegimga ham alohida bob ajratilgan. Dostonning 12-bobi asar asosiy syujetining boshlanishidir. Chunki bu bobda shoh Bahrom haqida ma'lumot beriladi. Keyingi boblardan Bahrom va Diloromning ishq sarguzashti boshlanadi. Bahromning hayoti bevosita ov b-n bog'liq. Ov qilib yurarkan, rassom Moniy b-n uchrashadi. Va Chin go'zali Diloromning suratini Moniy Bahromga taqdim etadi. Oshiq shoh Chin mamlakatining bir yillik xiroji evaziga Diloromni saroyga keltiradi. Oshiq Bahrom shohlikni unutadi. Mamlakatdagi tartibsizliklar xalqning noroziligiga sabab bo'ladi. Ammo ishq va ovga berilgan shoh bulardan bexabar edi. Kunlarning birida ov jarayonida Dilorom aytgandek, kiyikni otgan Bahrom yoridan maqtov kutadi. Ammo Dilorom shunday javob beradi:

*Dedi: "Har kim bir ishni varzish etar,
Ish kamolini ko'r, ne yerga yetar!"*

*Demadi shohniki: "etting xo'b",
Ishni idmonga ayladi mansub.*

Diloromning sevgilisi mahoratini "Mashq natijasi" o'laroq baholashi asardagi keyingi voqealar rivojiga sabab bo'ladi. Mastligida shoh qizning oyoq-qo'lini o'z sochlari b-n bog'lab, bi-

yobonga tashlab kelishga buyuradi. Ammo ertasi kuni hushyorligida o'zi borib izlaydi, topa olmaydi. Bahromning oshiqligi kundan kun ortib boradi. Ayriliq, dard uning ishqini alangalatadi. Bahromning oshiqlik holati yorqin chizgilarda beriladi. Uning iztirobi butun saroy ahlini 400 tabibni topib, davolash tadbiriga olib keladi. Biroq 2 yillik muolaja ham shohning ishq dardiga malham bo'lolmaydi. Shundan so'ng 7 ta qasr qurdirishadi, Moniy ularni 7 rangga bo'yab bezaydi. Bahromni 7 iqlim shohining 7 qiziga uylantirishadi. Yetti qasrlarning rangi yetti sayyora va yetti kun, asosiysi, Bahrom ruhiyati b-n uyg'un edi. Shanba kuni u-n shu kunning homiysi Zuhul (Saturn) sayyorasining rangiga mos qora qasr, yakshanba u-n uning homiysi Quyosh sayyorasining rangiga mos sariq qasr, dushanba u-n dushanba homiysi Oy sayyorasining rangiga mos keluvchi yashil qasr, homiysi Mirrix (Mars) bo'lgan seshanba kuni u-n Mirrix rangini ifodalovchi qizil qasr, chorshanba kuni u-n uning homiysi Utorud (Mercuriy) rangiga mos moviy qasr, payshanba u-n Mushtariy (Yupiter) rangiga mos keluvchi sandal qasr va, nihoyat, juma u-n uning homiysi Zuhra (Venera) rangiga mos oq qasr barpo qilingan edi. Asardagi 7 musofir tilidan aytilgan 7 hikoyat shoirning maqsadini ochib beradi. Asar so'nggida shoir ham buni e'tirof etadi:

*Lutf bu nazm aro bag'oyatdur,
G'araz ammo yeti hikoyatdur.*

*Chunki qoyil yeti musofir edi
Ki, alar sayr ishiga mohir edi.*

Nafs tarbiyasi, nafsni poklash masalalari hikoyatlarning bosh mavzusidir. Bu hikoyatlarda nafs darajasi, rang, ifoda mushtaraklashgan. Asar N.ning komil inson haqidagi tasavvurlariningina emas, ma'nan qayta tug'ilishning usul-u arkonlarini ko'rsatib beradi. Shanba kuni hindistonlik musofir shahzoda Farrux va olijanob Axiy haqidagi hikoyatni, yakshanba kuni rumlik musofir zargar Zayd Zahhob haqidagi

hikoyatni, dushanba kuni shahrisabzlik musofir Sa'd haqidagi hikoyatni, seshanba kuni Jo'na va Mas'ud haqidagi hikoyatni, chorshanba kuni beshinchi iqlim yo'lidan kelgan musofir Mehr va Suhayl haqidagi hikoyatni, payshanba kuni Muqbil va Mudbir haqidagi hikoyatni, juma kuni xorazmlik musofir sevgilisi Dilorom haqidagi hikoyatni so'zlab beradi. Hikoyatlardagi oliy tuyg'ular, insoniy fazilatlar Bahromning dard-u alamini kamaytirishga, kamolotiga sabab bo'ladi. Tasavvufdagi malomat, futuvsat, axiylilik, jasorat va ma'rifat, himmat kabi mavzular ochib beriladi. Ranglar ham qoradan oqqa qarab boradi va Diloromning xabarini Bahrom oq libosda tinglaydi. Ma'shuqasi b-n topishgan Bahrom yana aysh-ishrat, ovga berilib ketadi. Qattiq yomg'ir yoqqan ov kunda eski botqoqning ko'zi ochilib, Bahromni sevgilisi va butun arkoni davlati b-n yer yutib ketadi. N.ning o'z-o'ziga qilgan murojaatlari asarning turli o'rnidan joy olgan. Bular asarda juda muhimdir. M-n, asarning Bahrom go'rni yer yutishi tasviri berilgan 35-bobi quyidagicha yakunlanadi:

*Ey Navoiy, vujud harfin unut,
Adam o'lmoq bila fano yo'li tut.*

*Sen chu ursang fano yo'lida alam,
Yo'qqa mumkin emas yetishmak alam.*

*Alamin ko'rmayin desang yo'q bo'l,
Seni yo'q topsa o'zga netgay ul?*

Inson vujud va ruhdan iborat. N.dagi fanovashlik bu asarida ham to'laqonli ochib berilgan. Asarning so'nggi boblarida, ayniqsa, shoirning ko'ngli ila musohibli aniqlik ko'rinadi:

*Ey Navoiy, safarg'a tayyor o'l,
Toki mumkindurur sabukbor o'l.*

*O'zlugungdek og'ir yuking yo'q bil,
Ul og'ir yukdin o'zni ayla yengil.*

Har bir inson o'zini tanishni musofirligini anglashdan boshlashi lozim. N. ham safarga otlanarkan, o'zluk og'ir yuk ekanligini biladi. Va bu yukdan qutulishga chaqiradi. Bu kechinmalarini go'zal ifodalarda yetkaza oladi. N. ijodiyoti ko'lamini sarhisob qilish mushkul. Ammo ifoda, talqinda takror uchramaydi. "S.S." dostoni ham yangi-yangi badiiy topilmalarga boy. Dunyoni suv ustidagi kesakka mengzash ham shoirning mahoratini ko'rsatadi:

*Bir ulug'roq kesak erur bu jahon
Ki, erur ko'pragi suv ichra nihon.*

*Kurayi xok keldi bebunyod.
Suv ichinda kesakka ne bunyod.*

Shoirning "Oqibat baxtning hidoyatidin, Baxt yo'q, Tengrining inoyatidin", "Ishq ila shohlig' muvofiq emas, Ishq lofida shoh sodiq emas" singari hikmatga aylanib ketgan baytlari dostonida talaygina. Asar so'nggida ham Bahrom orqali Husayn Boyqaroga o'git keladi:

*Ki jahon kimsaga vafu qilmas,
Shohlik tarkiga kiro qilmas.*

*Shahki ming yil aning hayotidur,
G'araz o'lganda yaxshi otidur.*

*Ming yil o'lsa hayot maddig'a,
Ul zamonkim, o'lar erur bari hech.*

N. o'zi ta'kidlaganidek, besh ming bayt (o'n ming misra)n iborat dostoni "S.S." 889-(milodiy 1484) yil jumodissoniy oyining payshanba kuni tugaydi. "S.S." hafif bahrining hafifi musaddasi maxbuni mahzuf (ruknlari va takti'i: foilotun mafoilon failun) vaznida yozilgan. "S.S." dostoni xususida S.Hasanov, A.Rustamov, M.Muhiddinov, M.Narziqulova, O.Ibrohimov kabi olimlar ilmiy tadqiqot va izlanishlar olib borishgan. Asarning nasriy bayoni Inoyat Maxsum va Sa'idbek Hasanovlar tomonidan amalga oshirilgan.

Ad.: Алишер Навоий. *Сабъаи сайёр*. ТАТ. 10 жилдлик, 7-жилд. – Т., 2011; Сирожиддинов Ш., Юсупова Д., Давлатов О. *Навоийшунослик*. – Т., 2018; Алишер Навоий: *Қомусий лугат*. 1–2-жилдлар. – Т., 2016; Ҳасанов С. *Навоийнинг етти тухфаси*. – Т., 1991.

Z.R.

“SAB’AI SAYYOR”NING RUS TILIGA QILINGAN TARJIMASI – N.ning boshqa asarlari qatorida “S.S.” ham rus tiliga o‘g‘irilgan va nashr etilgan. Tarjimon – Semyon Lipkin. Tarjima N. tug‘ilgan kunining 500 yilligi munosabati va H.Olimjon tashabbusi b-n amalga oshirilgan holda 1948-y.da alohida kitob sifatida bosilib chiqqan. 1948-y.da N.ning Moskva-da nashr etilgan “X.”si (“Пять поэм”) tarkibida ham e‘lon qilingan. Ushbu tarjima N.ning Toshkentda nashr etilgan rus tilidagi 10 jildlik asarlari to‘plamidan ham o‘rin olgan. Shuningdek, tarjimadan parchalar “Алишер Навоий. Стихотворения и поэмы”. (М-Л,1965); “Алишер Навоий. Избранное” (Т.,1968); Алишер Навоий. Избранное (Т., 1978) kitoblariga ham kirgan.

Dostonning hamd, munojot, na‘t, me‘roj, Jomiy madhi, Sulton Husayn madhi, Xadichabegim madhi kabi boblari tarjima qilinmagan. Asar oxiridan ham ayrim boblar tushirib qoldirilgan. S.Lipkin “S.S.” tarjimasida ustida uzoq va qunt b-n ishlagan, o‘zining butun bilimi va tajribasini ishga solgan. Tarjima tilining ravon va go‘zalligi, dostondagi tasvir, qahramonlar ruhiy holati va kechinmalarining rus tilida yuksak badiiyat b-n ifodalanishi ana shu mehnatning samarasidir. Doston bosh qahramonlaridan Diloromning husni N. tomonidan beqiyos mahorat bilan tasvirlangan va ana shu parcha tarjimasida ham Diloromning mislsiz husni va malohati bor bo‘yicha aks ettirilganini ko‘rish mumkin:

*Её лицо – прелестнее светка,
А губы – два пунсовых листка.*

*Нектара полон каждый лепесток,
Живой водою стал медяной сок:*

*Мертвец, его отведав, оживёт!
И так укрыт между губами рот.*

Tarjimada asliyat mazmuniga birmuncha erkin yondashuv ko‘zga tashlanadi. Baytlarning tashlab ketilishi yoki bir necha baytning mazmunini qisqacha ifodalash, bir bayt misrasining boshqa bayt misrasi bilan almashtirilishi holatlari uchraydi. M-n, 35-bob oxirida shunday parcha bor:

*Alloh-Alloh! Ne ajdahodur bu,
Ajdahodur demakim, balodur bu.*

*Kim kishi topsa ajdahodin ranj,
Ham topibdurlar ajdahodin ganj.*

*Munda yo‘q ganj g‘ayri vayronliq,
Kimsa andin qutulmayin jonliq.*

*Toki jondin erur nishon kishiga,
Andin ermas dame omon kishiga.*

*Jonin olg‘on bila dog‘i qo‘ymas,
Tanni yutqon bila dog‘i to‘ymas.*

*Jismi xokini xoksor aylar,
Ko‘kka ajzosini g‘ubor aylar.*

*Onchakim bo‘lg‘ay ul g‘ubor asari,
Yetar ajzosig‘a aning zarari.*

*Anga bir damdadur tutulmog‘liq,
Lek yillarda yo‘q qutulmog‘liq.*

Tarjimasida quyidagicha:

*Мы знаем, что чудовище – дракон,
Но бережет сокровище дракон.*

*А что мы видим в мире? Прах и тверд,
Сокровища здесь нет, здесь только смерт.*

*Отраду жизни человек постиг,
Но может умерет он каждый миг.*

*Довольно мига, чтоб дракону в пасть,
Не только телу – и душе попасть.*

*Но нам не хватит многих долгих лет,
Чтоб избавление найти от бед.*

Ko‘rib turganimizdek, asliyatdagi 8 bayt mazmuni tarjimada 6 baytda ifodalangan. Bunda 3 bayt (5, 6, 7) tushirib qoldirilgan, 1 bayt (8) mazmuni esa 2 baytda aks ettirilgan. Yana shuni ham qayd etish zarurki, tarjimada mazkur bob yuqoridagi parchaning oxirgi bayti b-n yakunlanadi, holbuki asliyatda undan keyin yana besh bayt bor va bob

*Alamin ko‘r mayin desang yo‘q bo‘l,
Seni yo‘q topsa o‘zga netgay ul?*

misralari bilan tugaydi. Bundan tashqari baytlar mazmuni uncha to‘g‘ri o‘g‘irilmagan holatlar ham uchraydi. Ma‘lumki, N. dostonni quyidagi mashhur baytlar bilan yakunlaydi:

*Xalqqa zebi torak ayla oni!
O‘qug‘ong‘a muborak ayla oni!*

*Yetti aftokni anga yor et!
Yetti iqlim elin xaridor et!*

Tarjimon bu ikki baytni uch baytga aylantirgan va shunday o‘g‘irgan:

*Иди, моё творение в народ,
Пусть он в тебе святыню обретет.*

*Да будут всем стихи мои нужны,
Да будут с ними сем небес дружны.*

*Да будет их друзьями полон свет,
А покупателями – сем планет.*

Oxirgi baytda N. “Yetti iqlim elin xaridor et!”, – deydi. Yetti iqlim – butun yer yuzi. Yetti iqlim eli – butun yer yuzidagi xalqlar. Tarjimada esa “a покупателями – сем планет”. Bundan “yetti sayyora xaridor bo‘lsin” degan ma‘no chiqadi. Umuman olganda, yuqoridagi singari kamchiliklardan qat‘i nazar, “S.S.”ning S.Lipkin tomonidan qilgan tarjimasi qator ijobiy jihatlari b-n ajralib turadi va u dostonning kelajakda amalga oshirilishi zarur bo‘lgan to‘liq tarjimasi u-n asos bo‘lib xizmat qila oladi.

Ad.: Алишер Навои. Сочинения в 10 томах. – Т. 6. – Т., 1968; Алишер Навои. Пять поэм. – М., 1948; Алишар Навои. Избранное. – Т., 1968.

Q.E.

SABZAVORIY DARVESH MANSUR – N. “M.N.”da tilga olgan. S.D.M. tasavvuf ilmida Hofiz Alining shogirdi, darvesh tabiatli, o‘ta parhezkor, aruz ilmiga oid risolalar muallifi, qasidago‘y shoir edi. Xoja Salmonga javoban bir necha qasida aytgan. S.D.M. Aruz va sano‘yi ilmida N.ning ustozini hisoblanadi.

N. S.D.M.ning shogirdi ekanini “M.N.”da quydagicha zikr etadi:

“Bu faqir aruz fanida vosita bila Mavlononing (S.D.M.) shogirdimen...”

Ad.: Алишер Навоий “Мажолис ун-нафоис”. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Сигарий Бону Шикаста. Амир Алишер. – Исломобод, 2005.

Muh.A.

SABO – mashhur timsol, N. lirikasida ham ko‘p qo‘llangan. Sharq tomondan esadigan tonggi yoqimli va salqin shamol. Tasavvufda u Alloh taoloning rahmoniy nafasiga nisbat berilib, xayrga bois bo‘lishi aytiladi. S. oshiqning oh-u nolasini Allohga, o‘z navbatida, Allohning xabarini oshiqqa yetkazadi. Xususan, S. b-n oshiqning tong chog‘ida chekkan ohlari o‘rtasida bog‘liqlik

mavjud: tasavvuf ahli tong chog‘ida urilgan oh Alloh taologa yetib boradi, deb hisoblaydilar. Bu haqda Shayx Abu Bakr Qattoniy shunday deydi: “Alloh taoloning bir yeli bor – tong chog‘ida esgay. U el oshiqqlarning oh-u nolishini eshitgay, Arshga olib chiqqay, undan Hazrati Parvardigorga yetkazgay”.

Ko‘ngil holining o‘zgarishi, bir holatdan ikkinchi holatga o‘tishi ham S. deyiladi.

Farhod o‘limidan oldin S. orqali ota-onasi, Mulkoro va Bahromga, vataniga, o‘zi u-n qurdirilgan 4 qasrga musavvirlik va tosh-taroshlikdagi ustozlari Moniy va Qoranga, do‘sti Shopurga va jami ishq ahliga salom yo‘llaydi:

*Ki, ey bodi sabo, Tengri uchun qo‘p,
Etib Chin-u Xito mulkig‘a yer o‘p!*

Ad.: Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011; Uludağ S. Tasavvuf terimleri sözlüğü. – Istanbul, 2005; Очиллов Э. Бир ҳовуч дур. – Т., 2011.

E.O., M.A.

“SABR ARCHI KISHIGA RANJ AFZUN AYLAR – “N.J.” asaridan o‘rin olgan ruboiy:

*Sabr archi kishiga ranj afzun aylar,
Oxir kishi folini humoyun aylar.
Sabring nechakim ko‘ngulni mahzun aylar,
Ham sabr seni zafarga maqrun aylar.*

To‘rtlikda sabr va uning xususiyati haqida bahs yuritilgan. Sabr – chidam, bardosh, toqat aylash demak. Tasavvufiy tushunchada, sabr – insonning yaxshi va yomon barcha hollar Allohdan ekanligini anglashi va unga rozi bo‘lishi. Yaxshi hollar u-n shukr, yomon hollar u-n shikoyat qilmaslik sabrning shartlaridandir.

Ma‘lumotlarga ko‘ra, Allohu taolo Qur‘oni Karimning to‘qsondan ortiq yerida sabrni zikr etgan, bir qancha axloqiy fazilat va xususiyatlarini sabrga bog‘lagan, ma‘naviy rutbalar va ezguliklarni sabrning samarasi aylagan. Darhaqiqat,

Qur‘oni Karimdagi sabrga doir har bir oyat shularni to‘la tasdiqlaydi. Eng muhimi esa “Sod” surasidagi “Albatta Alloh sobirlar bilan birgadir”, – degan ilohiy e‘tirofdir.

Mana shuning u-n ham Sharq mumtoz adabiyotida, xususan, tasavvuf she‘riyatida sabrga alohida ahamiyat berilgan. Zero, “sabr shunday bir kuchli narsadurki, shahvatni iffatga, g‘azabni shijoatga, shiddatni hilmga, manmanlikni tavoze‘ga, yomonlikni yaxshilikka aylantirmakka quvvati yetar” (Abdulla Avloniy).

Sabrning bunday o‘zgartiruvchilik va yangilovchilik qudrati yoxud imkoniyatlari komil insonlar tomonidan teran idrok etilgan. Sabr to‘g‘risida gapirish boshqa, tom ma‘nosi b-n sobir bo‘lish – bu boshqa. Sabr u-n, eng avvalo, aql va ma‘rifat zarur. Aql va ma‘rifatga asoslanmagan sabr shunchaki chidash, irodani sinash va fikrsizlik ko‘nikmasidan o‘zga bir narsa emas. Shayx Abu Abdulloh Hafifning tasnifiga ko‘ra, sabr qiluvchilar uch xildir: 1. Mutasabbir, ya‘ni zo‘rma–zo‘rakilik bilan sabr etuvchi, sabrda besabrlikka yon beruvchi. 2. Sobir – sabrli, sabrga sodiq kishi. 3. Sabbor – ko‘p sabrli. N. ham boshqa bir to‘rtligida sabur, ya‘ni sabbor va sobirni ulug‘lab, har kimki:

*Chun bo‘ldi sabur tengri dodiga yetar,
Sobir kishi oqibat murodiga yetar, –*

deydi. Hech shubhasizki, sobirlikda ham, saburlikda ham o‘ziga xos ranj, mashaqqat va qiyinchiliklar bor. Ko‘ngilni mahzunlik, ojizlik rutubatlaridan poklab, zafarga erishmoq u-n sobirlar uch narsani amalga oshirganlar. Bular: nafs va xud-parastlikni yengish; Qazoga rizo; Va yaxshidir yomondir, og‘irdir, yengildir Alloh ravo ko‘rgan hamma narsani ishq b-n qabul aylash. N. “Sabr archi kishiga ranj afzun aylar”, deganida, asosan, nafsdan yuzaga keladigan yoki nafsni ammoraga tegishli ranj va aziyatlarini e‘tiborda tutgan.

“Sabrning ikki turi borligini bilmoq lozim, – deydi Abulkarim Qushayriy – ulardan biri – obidlarning sabri, ikkinchisi – oshiqqlarning sabri.

Obidlar sabrining eng go‘zal ko‘rinishi – sabrning shikoyatdan butunlay forig‘ bo‘lishi. Oshiq-larning eng go‘zal sabri – iztirobdan xoliligi”. N. ham shikoyatdan, ham iztirobdan forig‘ sabrni yoqlagan. Chunki faqat shunday holga yetishgan kishidan Tangri madad va marhamatini darig‘ tutmaydi. Faqat shunday kishigina maqsadga erishib, o‘zgalarga namuna bo‘la oladi.

Chunki aynan boy-badavlatlik holatida nafs insonni tez va ko‘p yo‘ldan ozdirib, o‘ziga taslim etadi. Najmiddin Kubro hazratlari sabrni “nafsning istaklaridan bamisoli bir o‘lik yanglig‘ uzoq turmoq”, – deya ta‘riflab yana bunday deydilar: “sabr...nafsga qarshi borib, uning talab va istaklarini bajarmaslik, istamaydiganlarini esa bajarishdir. M-n, nafs vahdatni istamas, aksincha, kasrat va turlanishni talab aylar. Shuning u-n ahli havo-yu havas vakillari bir qiyofada yura olmaslar”.

N. she‘rda sabrning foyda va ahamiyati haqida so‘zlamasdan, uning ranj va ko‘ngilga mahzunlik yetkazishiga nega e‘tiborni qaratgan? Chunki tasavvufda sabrning tamali nafsga qarshi borish. Nafsga qarshi turmoq u-n esa nafsni tanish lozim. Nafsi shum o‘zini tanishdan cho‘chimaydi. Zero, uning insonni avrash, yo‘ldan ozdirish, mahzunlikka chulg‘ash imkonlari haddan ortiq keng. Uni hatto ilm b-n taslim aylash juda qiyin kechadi. Shuning u-n Atoulloh Iskandariy “Nafsdan norozi bo‘lgan bir johil bilan do‘stlashuving nafsidan rozi bo‘lmish bir olim bilan do‘st bo‘lishdan ko‘p karra xayrlidir”, – deydi. Xullas, N. axloqiy tushuncha va bezavol fazilat o‘laroq sabrning nazariy ahamiyatidan emas, amaliy natijasidan bahs yuritgan. Shoir tasvirida sabr aql va axloq hunarigina emas, nafs tasfiyasining hosilasi bo‘lmish bir ko‘ngil holidir. Demak, sabr zafari alaloqibatda ko‘ngul zafari hisoblanadi.

N.ning “N.M.” kitobida shunday bir rivoyat bor: naql etilishicha, Sirri Saqatiy bir kun muridlariga sabr haqida so‘zlar ekan, bir chayon kelib, unga nish sancha boshlabdi. Aytdilarkim: “Nechun uni o‘ldirmaysiz?” Aytdikim: “Uyaldim, chun sabr xususida so‘zlayotgan edim”. Qissa-

dan hissa shulkim, sabrda so‘z va amal, hol va iroda zarracha bo‘lsin bir-biridan ajralmasligi va yiroqlashmasligi zarurdir. Ana shunda sobirlar payg‘ambarlarga vorislik maqomiga etishurlar. Ana shunda:

*Har kimki falak zulm-u inodiga yetar,
Sabr aylagan oxir e‘tiqodiga yetar.*

Ad.: Алишер Навоий. Назм ул-жавоҳир. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Ҳаққул И. Тасаввуф сабоқлари. – Бухоро, 2000.

I.H.

“**SAB‘ATI ABHUR**” (“Yetti dengiz”) – N.ga nisbat berilgan arab tilining izohli lug‘ati. Turk olimi Ogah Sirri Levend 1956-y.da Turkiyaning Ayo-So‘fiya, Sulaymoniya va Nuri Usmoniya kutubxonalarida “S.A.” nomli fanga noma‘lum 6 ta qo‘lyozma topadi. U Ayo-So‘fiya nusxasining muqaddima va xotimasidagi ma‘lumotlarga asoslanib, ushbu lug‘at N. tomonidan tuzilgan degan fikrga keladi va bu haqda “Ali-sheer Navoiyning arabcha lug‘ati” nomli maqolasini yozadi. Ba‘zi olimlar bu fikrni rad etsalar-da, ko‘pchilik tadqiqotchilar uni qo‘llab-quvvatlaydilar. “S.A.”ni tadqiq etib, nomzodlik dissertatsiyasi yaratgan B.Hasanovning fikricha, N. arab tilini yaxshi bilgan va bu tilning leksikografiyasiga oid turli manbalardan boy material yiqqan hamda ushbu materiallarni tartibga solib, bir lug‘at tuzmoqchi bo‘lgan, hatto ishga kirishgan ham. U lug‘atga “S.A.” deb nom qo‘yib, uning muqaddimasini yozishga ulgurgan (Bu muqaddima Ayo-So‘fiya nusxasida ham bor). Muqaddima musavvada (qoralama) hoida qolib ketgan. Lekin lug‘at haqida N.ning o‘zi ham, zamon-doshlari ham biror ma‘lumot yozib qoldirmaganlar. Oradan 236 yil o‘tgach, 1736-y.da shoir va olim Ahmad Ali ibn Damashqiy al-Maniniy (1678–1759) bu ishni nihoyasiga yetkazadi. U N. muqaddimasini saqlab qolgan. Bu haqda u

“S.A.”ga o‘zi yozgan muqaddima va xotimada ma’lumot beradi.

“S.A.”da 8607 ta lug‘at maqola berilgan. Lug‘atda tilshunoslik, adabiyot, tibbiyot fanlariga, shuningdek, o‘simlik, hayvonot va hasharot nomlariga oid so‘zlar izohlangan. Fikrlar tasdig‘i u-n Qur‘oni Karim, Hadisi sharif va turli shoirlarning she‘rlaridan parchalar keltirilgan. Lug‘at shoir asarlaridagi arabcha so‘z va iboralarni tushunishga yordam beradi. Umuman, arab tilini bilish va tushunish u-n ham muhim ahamiyatga ega.

Ad.: Xasanov B. “Сабъат абхур” Алишера Навои. АҚД. – Т., 1974; Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. – Т., 1976; Абдуқодиров А. Мир Алишер Навоий. – Хўжанд, 2013.

E.O.

SAVDO I – arabiy lafz bo‘lib, qora o‘t, melanxoliya (qadimgi tibbiyot ilmiga ko‘ra, kishi tani tarkibi to‘rt suyuqlik – xilt: savdo, safro, qon, balg‘amdan iborat. Bu xiltlardan birortasi ortib ketishi natijasida, go‘yo kishida ruhiy o‘zgarish, g‘am-kadar paydo bo‘ladi) deganidir. Ma’lumki, inson vujud va ruhdan iborat. Bu imtihon dunyosida ular ayri tasavvur etilmay, mushtarak hodisa o‘laroq qaralgan. Zero, vujudagi sog‘lomlik ruhiyatga, ruhdagi komillik vujudga o‘z ta’sirini o‘tkazgan. Ilohiy kitoblardan oziqlangan har qanday ta’limotda jism va qalb salomatligiga birday diqqat qilingan. Adabiyot ham lirik qahramonning hol tasvirlarida bunga e’tibor qaratgan, natijada, S. so‘zi ham jismoniy, ham ruhoniyl holarni ifodalovchi istilohga aylangan:

*Seyl un chekti-yu savdo menda bepoyon hanuz,
Dasht sarsabz o‘ldi-yu men telba sargardon hanuz.*

Demak, to‘rt unsuridan iborat vujudda hamisha mutanosiblik saqlanishi lozim. Bo‘lmasa, inson ruhiyati ham o‘zgaradi, S.si ortib ketganda, xalq tili b-n aytganda “savdoyi” bo‘lib qoladi. N. buni quyidagicha ifoda etadi:

*Damim dudi xirad ahlin qilur har lahza savdoyi,
Dimog‘imda, ko‘rung, ul zulf mushkidin
ne savdodur?!*

Ad.: Алишер Навоий. Фаройиб ус-сизар. ТАТ. 10 жылдлик, 1-жылд. – Т., 2011.

Z.R.

SAVDO II – mumtoz adabiyotda oshiq qalblarda kechadigan bir hol. Shu ma’noda S., ayniqsa, mumtoz tasavvufiy adabiyotda quyidagi ma’nolarda keladi:

1. Kuchli ehtiros, ishq, shaydoyilik. Darhaqiqat, qalbida ishq urug‘i tushgan oshiqda kuchli ehtiros va shaydoyilik boshlanadi. Bu zavqshavq manbayi, avvalo, ilohiy go‘zallikdir:

*Zihi husnung zuhuridin tushub har kimga bir savdo,
Bu savdolar bila kavnayn bozorida yuz g‘avg‘o.*

Bu dunyo mutlaq borliqning zuhurotidir. Aslida har bir yaratqda Allohning ... sifati namoyon bo‘ladi. Qalblarda S.ni paydo qiluvchi mana shu ilohiy ishqdir. Ishq insonni o‘zligidan qutqarib, ya’ni, yangi bir men paydo qiladi. Shu bois ishq S.si birikmasi keng qo‘llaniladi. Unda zo-hiriy bir tartib ko‘rinmaydi. Undagi mahrumiyat ham axloqni go‘zallashtirishga xizmat qiladi. N. ham inson nafs u-n eng foydali S. ishq S.si ekanligini ta’kidlaydi:

*Ishq savdosida jonimg‘a ziyondur, demakim,
Har kishi mundoq ziyon ishq ichra qilsa, sudidur.*

Shoir kechinmalari bayonida ishq S.sidagi hollar o‘ta baland. N. boshqalardan ko‘ra o‘z maqomining balandligini ishq S.si b-n bog‘laydi:

*Telba deb qilma Navoiyning ilojin, ey hakim,
Kim mushavvashdur anga bir o‘zga
savdodin dimog‘.*

Yoki yana bir g‘azalida quyidagicha faxriyasi bor:

*To jilva qildi ul sanam, Layli so'zi bo'ldi adam,
Savdom o'ti chekkach alam, past etti*

Majnun shuhratin.

2. Xayol; telbalik, jinnilik. Mumtoz adabiyotda insonning xayolot olami va Haq yo'lovchisining ruhoniyligi asosiy tasvirlardandir. Shu ma'nodagi S.yilik – junun holiga tengdir. Shuning u-n ahli junun, ahli S. – ishqqa muhtalo bo'lgan, nafsini mahv etib, o'zligini unutgan oshiqchilarga nisbatan qo'llaniladi. Ularning jununi, aqldan ozishi S.ning ortib ketishi b-n bog'liq. Bu S.yilik aslida ruh pokligiga, qalbi salimga ishoradir:

Zulfi savdosi bu boshinda ko'p turur,

Bo'lsa savdo ahli, tong yo'q, ahli

savdo birla do'st.

S.yilar o'z hollaridan maqtanmaganidek, shu maqomlaridan or ham qilishmagan. Badiiy adabiyotda ham ularning holiga sultonlar havas qiladigan baland bir rutba sifatida baho berilgan. N.da ham bu kabi e'tiroflar mavjud:

*Ishq ila bo'ldum masal savdo bila afsona ham,
Shukrillohkim, yana oshiqmen-u devona ham.*

Albatta, N.day ulug' shoirlar S.si she'riyat b-n bog'liqligi shubhasiz. Buni shoirning "G.S" devoni debochasidagi: "Ammo ba'd so'z bayt ul-haramining bodiyapaymoyi va nazm shohbaytining zavaroroyi al faqir-ul-haqir Alisher al-mutaxallis bin-Navoiy satara uyubahu va g'afara zunubahu andoq arz qilurkim, bu xoksori parishonro'zgor kichik yoshdin o'zumni she'rning parishon savdosig'a giriftor bo'lg'an animni-yu tufuliyat zamonidin ko'nglumni[ng] nazmning parokanda vasvosig'a mash'uf-u sheftavor bo'lg'anin va motaqaddam shuarosi malik ul-kalomlari dasturi bila jam-u tartibida sa'y qilg'an animni-yu necha martaba aning tadvinida murattablar irtikob qilib har sinf she'rg'a zeb-u tazyin va oroyish-u oyin berganimning

kayfiyatini burung'i devonim fihrastidakim, "Badoyi' ul-bidoya" g'a mavsumdur, sharh bila arz qilib erdim", – iqrorida ham ko'rish mumkin. S. lafzi b-n bog'liq "savdoyi", "savdozoda" (xayoli buzilgan, telba, tentak), "savdoiyona" (savdoyilarcha, devonalarcha), "savdopesha" (savdogar) kabi istilohlar, "ahli savdo", "daf'i savdo", "ishq savdosi", "aql savdosi" kabi birkimlar paydo bo'lgan.

Daf'i savdo istadim la'li mayidin, bir yo'li

Ul pari savdozoda ko'nglumni majnun qildilo.

Oshiqning jununini ko'rsatuvchi Savdozoda istilohi, ayniqsa, "D.F."da ko'p uchraydi:

Xalq donist, ki on rashki pare yori man ast,

Dili savdozoda nogufta, ki devonayi kist?

"M.N." tazkirasida shoir Bobo Savdoyi haqida shunday ma'lumot beriladi. Ta'kidlash joizki, mumtoz adabiyotda bahs etilayotgan S. bir ruhiy xastalik, ammo u g'aybdan keladigan ilhom, jazba oqibatida yuzaga chiqadi. Bunday S. ortishining o'z muolajalari bo'lib, ularning tabibi, asosan, komil murshidlar, Robbul olamin Alloh taoloning o'zidir. 3. Istak, havas, orzu.

Xullas, N. asarlarida S. istilohi uch xil ma'no mazmunda keladi. S. insonning vujud va ruhoniyligidagi mushtarak bir holatdir. Irfoniy adabiyotda u oshiqlik holi va maqomidir.

Ad.: Алишер Навоий. Фаройиб ус-сизар. ТАТ. 10 жылдлик, 1-жылд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жылдлик, 9-жылд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Девони Фоний. ТАТ. 10 жылдлик, 5-жылд. – Т., 2011.

Z.R.

SAVDO III – forsiy kalima bo'lib, oldi-sotdi ma'nosini bildiradi. N. asarlarida bu lafz moddiy ashyo va ma'naviy hol savdosi ma'nosida qo'llaniladi. "M.Q."da "Bozor kosiblari zikrida"

mol-mulk oldi-sotdisi haqida shunday fikr bildiradi: “Bozorda savdogar kosib-Tengrig‘a xoin va va‘dag‘a kozib. Birga arzirin yuzga sotmoqdin alarg‘a ming mubohot, mingga tegarni yuzga olmoqdin alarg‘a yo‘q bir zarra uyot. Rostliq bila savdo alarg‘a ziyonkorlik va va‘dag‘a vafo alarg‘a badkirdorlik. Oxirat ilmi savdosidin e‘rozlari va amal mezoni adolatig‘a e‘tirozlari. O‘g‘ul atog‘a boziy bermak peshalari, dag‘alliklarin kirom ul kotibayndin yoshurmoq andeshalari”. Adabiyotda tasvirlanishicha, eng yuqori S. husn, go‘zallik S.si ekanligi aniq:

*O‘zungni sotmog‘ingda husn savdosidin, ey Yusuf,
Habibim yetsa erdi, ne ushalg‘oy erdi bozoring.*

Husn S.si bozorida Yusuf (a.s.)ga beriladigan baho tengsiz ekanligi ma‘lum. Ammo N. husn bozorida Yusuf (a.s) S.sini sindiruvchi Rasululloh (s.a.v) ekanliklarini aytishi b-n go‘zallik haqidagi tasavvurlarimiz yanada tiniqlashadi. N.da har bir tasavvufiy istiloh o‘zining yangi va baland mohiyatini ochadi. Bu ta‘kidni S.ga nisbatan ham bemalol qo‘llash mumkin. “Biad-dunyo biloxirati tarbahu” hadisini N. shunday sharhlaydi:

*Dunyo bila necha zeb-u oro qilmoq,
Ul zeb ila do‘zax o‘ti barpo qilmoq,*

*Mumkin emas ersa tarki dunyo qilmoq,
Uqbo bila xushdur ani savdo qilmoq.*

Xulosa qilib aytish mumkinki, N. asarlaridagi eng go‘zal, bebaho S., ya‘ni oldi-berdi, tarki dunyo qilish, unga imkon bo‘lmasa, bu foniy dunyoni, u abadiy dunyoga, ya‘ni uqboga sotishdir.

*Ad.: Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб.
TAT. 10 жилдлик. 9-жилд. – Т., 2011.*

Z.R.

SAVOD (ar.) – 1. Qora, qoralik. 2. Qorong‘ilik, zulmat. 3. Uzoqdan namoyon bo‘ladigan

narsaning qorasi. 4. Shahar va tumanlar atrofi. 5. Shahar, mulk, mamlakat, diyor. 6. Zehn, malaika. 7. Yozuvning birlamchi nusxasi, qoralama. 8. Ko‘plik, ziyodalik, ortiqchalik. 9. Nusxa, qo‘lyozma. 10. Hoshiyaga va varaq atrofiga yoziladigan narsa. O‘qish va yozishni bilish, atrof-tevarak, yer yuzi, o‘lka.

N. asarlarida bu so‘z bir necha ma‘nolarda kelibgina qolmay, S.i adam, S.i a‘zam, S.i Eram kabi u yordamida ko‘plab iboralar ham hosil qilinadi.

Umuman, bilim, tushuncha, tajriba, xat-savod.

Uchunchi oy ravon bo‘ldi savodi

Burung‘iyda Qur‘on bo‘ldi yodi

Ey soching shaydo ko‘ngullarning

savodi a‘zami,

Halqa-halqa ruhning sarmanzilidir har xami.

*Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний.
TAT. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар. – Т., 2011.*

M.A., E.O., Z.R.

SAVOL-U JAVOB (ar. – savol va javob) – she‘rda ikki shaxsning o‘zaro savol-javobiga asoslangan ma‘naviy san‘at. S.J. goh misra, goh bayt, goh baytlar aro sodir bo‘lishi mumkin. U she‘rga jonlilik, hayotiylik baxsh etadi. “Mumtoz she‘riyatda tovush har xilligi ham xush jaranglilik usullaridan hisoblanadi, – deb yozadi bu haqda V.Rahmonov – she‘rda ikki kishining savol va javobi berilsa, odatdagi tovush bir maromligi o‘zgaradi; tabiiy to‘xtamlar paydo bo‘ladi. Qolaversa, mumtoz adabiyotda dramatik janrning yo‘qligi ana shunday ikki kishi suhbatining matnda berilishini san‘at deb hisoblanishiga balki asos bo‘lgandir”.

N. g‘azallari va dostonlarida ham S.J. san‘atidan mahorat b-n foydalangan. M-n:

Dedim ko‘nglumga: “Har yondin

xadanging ne erur yora?

“Muhabbat o‘tig‘a, – dedi, –

o‘tindurkim, qolaydurman.

*Dedingki: "Asra ko 'ngulni o 'zungdavu sabr et",
"Chu menda turmasu borur sanga ko 'ngul,
netayin?"*

S.J. ikki raqibning keskin bahs-munozarasini ifodalash u-n ham qo'llaniladi. "F.Sh." dostonidagi Xisrav va Farhod munozarasi buning yorqin misolidir:

Dedi: Bu ishqdin inkor qilg'il!

Dedi: Bu so 'zdin istig'for qilg'il!..

Dedikim: Shahg'a bo'lma shirkatandesh?

Dedi: Ishq ichra tengdur shoh-u darvesh!

Dedi: Joningg'a bu ishdin alam bor!

Dedi: Ishq ichra jondin kimga g'am bor!

S.J., xususan, munozara janrida keng qo'llaniladi.

Ad.: Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011; Раҳмонов В. Шеър санъатлари. – Т., 2001; Қуроноф Д. ва б. Адабиётшунослик лугати. – Т., 2010.

E.O.

"SAVONEH" ("Voqealar") (to'liq nomi: "As-savoneh fi maoniy ul-ishq" ("Ishq ma'no-lari va voqealari")) – Abulfutuh Majduddin Ahmad ibn Muhammad Ahmad G'azzoliyning (v. 1124/28) fors tilida yozilgan ishq holatlari bayoni haqidagi risolasi. Nasr va nazm omuxta go'zal, ta'sirchan til va uslubda yaratilgan. U tasavvuf ahli orasida nihoyatda mashhur bo'lib, unga ko'plab sharhlar yozilgan. Faxriddin Iroqiy "Lama'ot" ("Shu'lalar") asarini uning ta'sirida yaratgan. N.ning "N.M." tazkirasida yozilishicha, "S." fazilatlaridan biri shuki, "ma'shuqa barcha holi bilan ma'shuqdur, bas istig'no aning sifati-dur va oshiq barcha holi bilan oshiqdur, bas iftiqor (muhtojlik) aning sifatidir. Oshiqqa hamisha ma'shuq keraklik, bas iftiqor aning sifatidir va ma'shuqqa hech nima darboist (kerak) emas,

chunki o'zi o'ziningdur, lojaram (shubhasiz) istig'no aning sifati bo'lg'ay". "Xam.M."da bu asar Jomiy tilidan zikr etiladi.

Ad.: Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Хамсат ул-мутаҳаййирин. ТАТ. 10 жилдлик, 5-жилд. – Т., 2011; Фаниева С. Навоий ёдга олган асарлар. – Т., 2004.

E.O.

SADR (ko'pligi sudur) – musulmon hukmdorlar saroyida diniy ishlar b-n shug'ullanuvchi mansabdor. Bu mansab temuriylar davrida ham bo'lgan. Diniy muassasalar va muqaddas joylar (madrasalar, xonaqohlar, mozorlar) va ularga qarashli vaqf mulklarining boshqarilishi, ulamolar, mudarrislar va qozilar faoliyati ustidan nazorat qilish singari ishlar S.ning vakolati doirasiga kirgan. Shuningdek, yuqorida tilga olingan muassasalarni obodonlashtirish, binolarni ta'mirlash, mudarrislar, talabalar hamda xodimlarning ta'minoti (oylik maoshlari) kabi masalalar b-n ham S.lar shug'ullangan.

N. davrida Sulton Husayn Boyqaro saroyida turli yillarda Mir Sarbarahna, Xoja Abdulloh S., Kamoliddin Husayn Guzurgohiy S.lik mansabida xizmat qilganlar. Ularning uchovi ham N.ga yaqin kishilar bo'lgan.

N. S.lar faoliyatiga ahamiyat bergan. Uning asarlarida ularga doir qaydlarning uchrashi shundan dalolat beradi. "Masnaviy" (Sayid Xasan Ardasheriga maktub) asarida u Sulton Abusaid zamonida S. vaqf mulkini o'zlashtirgani haqida shunday bayt bor:

Ham avqofni sadr amlok etib,

Vale ko'pragin may uchun tok etib.

"M.Q."ning oltinchi fasli "Noqobil sadrlar zikrida" deb ataladi. Unda N. o'z shaxsiy xususiyatlariga ko'ra ushbu mansabga nomunosib bo'lgan S.lar haqida so'z yuritadi va ularning

kirdikorlarini fosh qiladi. N. bunday S.larning o‘z vazifalarini suiste‘mol qilib, navkarlar va chuhralarini xonaqoq va madrasalar hisobiga boqishi haqida shunday yozadi: “Navkarlarig‘a osh xonaqoh rotibasidin, chuhralarig‘a maosh shayx va mudarris vazifasidin”. Ayni paytda u S.ning qanday bo‘lishi haqidagi o‘z fikrlarini ham bayon etadi.

Ad.: Alisher Navoiy. Xazoyin ul-maoniy. TAT. 10 jildlik, 1-4-jildlar. – T., 2011; Alisher Navoiy. Maḥbub ul-ḥulub. TAT. 10 jildlik, 9-jild. – T., 2011; Xondaмир. Ḥabīb us-siyar. – T., 2011; Navoiy zamondoilari хотирасида. – T., 1985.

Q.E.

SADR OTA – N. “N.M.”da tilga olgan turkiy shayxlardan biri. U tazkirada o‘n nafardan ortiq ota nisbasidagi shayxlar kabi unga alohida fiqra bag‘ishlagan. Mazkur fiqra gap xarakteridagi xabardan iborat. N. unda S.O.ning tug‘ilgan joyi Turkiston ekanligi va shayx o‘z zamonida murshid sifatida ko‘plab muridlari borligi xususida xabar bitgan. Chunonchi: “Mavlidi Turkiston viloyatidindur, o‘z zamonida murshid ekandur”.

Ad.: Alisher Navoiy. Nasoyim ul-muḥabbat. TAT. 10 jildlik, 10-jild. – T., 2011.

B.R.

“SADDI ISKANDARIY” – Buyuk beshlik – “X.”ning beshinchi, yakunlovchi dostoni. 1485, hijriy 890-y.da yozib tugallangan, 7215 baytdan tashkil topgan bu doston faqat N. merosidagina emas, balki butun o‘tmish yozma adabiyotimizdagi eng yirik she‘riy asar hisoblanadi. Xamsachilik an‘analariga to‘la muvofiq holda N. ham qahramonlik dostonlari u-n umumiy an‘anaviy bo‘lgan mutaqoribi musammani maqsur (“faulun, faulun, faulun, faul”) vaznida yozilgan o‘z dostoni asosiga Iskandar va uning zafarli yurishlari mavzusini qo‘yadi. Ammo ta‘kidlash lo-

zimki, xuddi Firdavsiy, Nizomiy, Xusrav Dehla-viy va Jomiy meroslarida bo‘lganidek, N. asarida ham tarixiy shaxs – Aleksandr Makedonskiyning (mil. av. 353–323) real shaxsiyati qiyofasini chizish, haqiqiy biografiyasini tiklash hamda ijtimoiy-siyosiy faoliyatini tarixan haqqoniy badiiy ifodalash maqsad qilib olingan emas. Iskandar nomi b-n bog‘liq ayrim tarixiy va asos holatda esa, to‘qima voqea va hodisalarni, ko‘plab rivoyat va afsonalarni, hatto fantastik tushuncha va mifologiya elementlarni o‘zida jamlovchi bu mavzu aslida N.ning o‘z ijtimoiy-siyosiy, axloqiy-didaktik qarashlarini, zamonasi, o‘sha jamiyat va joriy axloqiy-huquqiy normalar yuzasidan fikr-xulosalarini ifodalash vositasi bo‘lgan. Shoir uzoq o‘tmishning haqiqiy va to‘qima voqea-hodisalari va afsona-naqllari vositasida o‘z davridagi hukmdor va valiahd shahzodalarga davlat va jamiyatni boshqarish, el-u yurti tutish, fuqaro va sipoh ahliga munosabat, urush va tinchlik, mamlakatlar o‘rtasida totuvlik va markazlashgan davlat kabi muhim masalalar bo‘yicha o‘z aniq qarash va tavsiyanomalari, pand-o‘g‘itlari, orzu-umidlarini olg‘a suradi, har bir davlat boshlig‘i adolat va aql-idrokni o‘ziga do‘st tutib, ilm ahli b-n hamkor faoliyat ko‘rsatish zarurligi g‘oyasini targ‘ib qiladi. Xuddi shuning u-n ham dostonning Husayn Boyqaroning katta o‘g‘li mirzo Badiuz-zamonga bag‘ishlanishi ham aslo oddiy tasodif emas. Insonparvar shoirning o‘z oldiga qo‘ygan ana shu g‘oyaviy maqsadiga ko‘ra, dostonda Iskandarni shahzoda-valiahd, davlat arbobi, odil hukmron sifatidagi faoliyatini N. iborasi b-n aytganda “ishini” ko‘rsatish hamda donishmand, ilm-u fan va aql-idrok qudratini tan oluvchi ma‘rifatli shaxs sifatidagi xarakteristikasini (“so‘zi”, “maholoti”) yechish birinchi o‘rinda turadi.

*... Yo ‘nub xoma qog‘az nigorish qilay,
Hamul dostonni guzorish qilay.*

*Iskandar jahondori kishvarsiton,
Shundin chu nazm o‘lsa bir doston.*

*So 'zidin dog'i yaxshi taqriyb ila
Hamul doston zaylida zeb ila
Surat hikmatoso maqolotini,
So 'z ichra ajoyib xayolotini.*

An'anaviy tavhid, munojot, na'tlar b-n boshlangan dostonda N. "Xamsa" takmilida" deb atalgan maxsus bob ochadi va avvalgi to'rt dostonni muvaffaqiyat b-n tugata olganligini mamnuniyat ila qayd etadi, endigi ijodiy rejasi haqida so'z yuritadi, uning nihoyatda mas'uliyatli ekanligini ta'kidlaydi. Xuddi shu o'rinda N. yozilajak beshligi dostonning qahramonlik xarakterini, jangovarlik yo'nalishini belgilaydi, bayon etilajak harbiy yurishlar, jang-u jadallarga ochiq ishora etadi, o'zini she'riyatning o'q o'tmas zirh sovut temir kiyimlarini, boshiga esa nazm tojini kiyib, ma'nilar sipohi ustidan qomondonlik qiluvchi, so'z cherikini boshqaruvchi lashkarboshiga qiyoslaydi. Shu muhimki, shoir "nazm ila bahr-u barni" egallashini "bilik taxti uzra chiqib" amalga oshirajagini ham ta'kidlaydiki, bu – dostondagi ikkinchi yetakchi yo'nalish bo'lmish ilm-hikmat, aql-idrok madhiyasini ham chertib ko'rsatadi:

*... Bilik taxti uzra chiqib o'lturay,
Xayol elchisin har taraf chopturay.*

*Namudori rasmi rayosat qilib,
Ibo aylaganga siyosat qilib,*

*Maoniy sipohini jon mulkidin
Ne jon mulkidin – lomakon mulkidin.*

*Yasoq birla yetkurtayin favj-favj
Ki, tutsun cherik ne hazizu ne avj.*

*Yig'ilg'och sipah tarki bazm aylayin,
Jahongirlik sari azm aylayin.*

*Solib tang'a so'z javshan-u bagtarin
Quyub bosh uza pok nazm afsarin.*

*Minay ko 'shish-u sa'y raxshig'a tez,
Sipah ziynatig'a qiloyin sitez.
... Nechukkim, Skandar kezib xushku tar,
Musaxxar qilay nazm ila bahr-u bar.*

Dostonning bevosita syujeti bayoniga qadar avvalgi to'rt dostonda bo'lganidek, xamsanavis ijodkorlar Nizomiy, Xusrav Dehlaviy va Jomiy-lar, shuningdek, Husayn Boyqaro va valiahd Badiuzzamon madhiyalari hamda "so'z ta'rifi" beriladi, maxsus bir bobda esa, faxriya uslubida she'riyatning mayda janrlari muallifni qoniqtirmagani, "X." kabi ulkan asarni o'z ona tilida yozish rejasi yoshlik yillaridayoq qat'iy shakllangan, hatto bu haqda rasmiy og'iz ochganligi, yozishga kirishib, tezda yakunlay olishi, ammo uzoq vaqtgacha bu niyatga qo'l urishga jur'at etmay kelganligi va shu boisdan ham doimo xijolat chekib yurganligi, endilikda esa to'rt dostonni tugatib, so'nggisiga qalam urganligi haqida so'z yuritadi, ijodiy niyatning asosiy qismi amalga oshganidan shukronalar aytadi.

N. "S.I."ni yozishga kirishmasdan oldin ("Xamsa"ning boshqa dostonlari bilan bo'lganidek) juda ko'plab tarixiy-adabiy manbalarni to'plab o'rganadi, aytish mumkinki, jiddiy ilmiy-tadqiqot ishlarini amalga oshiradi, o'z dostoniga, ma'lum ma'noda, tarixiy asar sifatida ham qaraydi. Jumladan, xuddi shuning u-n ham bevosita doston syujeti bayoni oldidan Eron (Ajam) mamlakatlarida qadimda hukmronlik qilgan to'rt tabaqa shohlar sulolasining qisqacha xronikasini berishni zarur hisoblaydi.

"S.I."ning asosiy qismi esa o'z ichki qurilishi jihatidan "X."dagi boshqa dostonlarning birortasiga ham o'xshamaydi. Doston, aytilganidek, yirik davlat va jamoat arbobi bo'lmish muallifning ijtimoiy-siyosiy, huquqiy, axloqiy-didaktik qarashlarining badiiy majmuasi. Asar N.ning o'ziga zamondosh hukmdorlar va taxtga da'vogar valiahdlarga davlatni boshqarish yuzasidan pand-u nasihat-xiradnoma tarzida yozilgan. Doston xuddi shu holat va bosh maqsadga to'la mos keluvchi o'ziga xos ichki qurilishga

ega. Asosiy syujet b-n bog‘liq har bir bob to‘rt “mustaqil” bo‘laklardan tashkil topgan. Bunday boblarning shakliy sxemasini quyidagicha belgilash mumkin:

1. Falsafiy-nazariy g‘oya-tushuncha, umumlashma mushohada-xulosadan iborat bo‘lgan kirish.

2. Kirishning asosiy nuqtalarini dalillovchi, hayotiy misol-lavhalarda namoyish etuvchi naql, afsona yoki tarixiy-real voqeadan iborat hikoyat.

3. Iskandarning, asosan, Arastu, bir o‘rinda Suqrot va o‘n oltinchi bobda Luqmon b-n hayot va jamiyat jumboqlari, shuningdek, ilm va tafakkur yuzasidan ilmiy-fantastik savol-javoblari. 4. Iskandar amaliy faoliyatidan aniq lavhalar bayoni, Iskandar xarakteristikasi, shaxs va hukmron sifatidagi qiyofasining ochilishi.

Ta’kidlash lozimki, dostonning bunday badiiy qurilmasi o‘tmish xamsanavislar tajribasiga suyanilgan holda shoirning o‘z ixtirosi bo‘lib, u kuzatgan g‘oyaviy-estetik maqsadga – Iskandarni inson, hukmron, sarkarda, davlat arbobi, donishmand, ma’rifatparvar va ilm-u hunar homiysi sifatida xarakteristikasini berish niyatiga xizmat qiladi, N.ning ijtimoiy-siyosiy va axloqiy-didaktik qarashlarini siqiq va yaqqol ifodalashda qulayliklar yaratdi, muallif g‘oyalarining hayotiy misollarda, hikoyatlar yordamida o‘quvchi ongiga yaxlit ko‘chishini ta’minlaydi.

M-n, asosiy birinchi bobning avvalgi (nazariy) qismida ma’naviy boylik himmat va saxiylik haqida, oliy hikmatning eng yuksak insoniy fazilat ekanligi, u insonni e’zozlashi, ko‘klarga ko‘tarishi to‘g‘risida va aksincha, baxillik, mol-u dunyoga hirs qo‘yish esa yaramas belgi ekanligi, insoniylik g‘ururini poymol etuvchi, tubanlashtirib, sharmandalik sari eltuvchi ekanligi xususida so‘z boradi. Qismda oliyhimmatli gado oldida behimmat shohlar gado darajasida tubanlashadi, degan g‘oya olg‘a suriladi.

Ana shu nazariy-falsafiy umumlashma esa bobning ikkinchi qismi sifatida keltirilgan “Iskandar bila ul gadolik ixtiyor etgan podshoh, balki filhaqiqat podshohliqqa yetgan gado hikoyati...”

aniq hayotiy “tarixiy” misol orqali – himmatining balandligi jihatidan shohlikni qabul qilmay (pisan bilmay), o‘zini mag‘rur tutgan dono shaxs timsolida dalillanadi, keyin bobning pand-o‘g‘itdan iborat bo‘lgan qismi – “hikmat” berilib, unda bosh qahramonning shu yetakchi mavzu bo‘yicha o‘zining doimiy hamrohi va maslahatchisi donishmand Arastu b-n savol-javob tarzidagi suhbat keltiriladi. Ana shunday ma’lum nazariy tayyorgarlikdan – o‘quvchiga bayon etilajak voqea-hodisaning o‘zak nuqtalari bo‘yicha umumiy ma’lumot-tushunchalar berilganidan keyingina bobning asosiy to‘rtinchi qismi keladi. Birinchi bob valiahd Iskandarning o‘zini noloyiq va tayyor emas hisoblab, avvaliga taxtni egallashdan bosh tortishi, xaloyiq talabiga ko‘ra, shohlikni qabul etishi, xalq va mamlakat manfaatlari yo‘lida ko‘plab xayrli ishlarni amalga oshirishi, adolat quyoshi b-n jahonni yoritib, zulm ahlini yer yuzidan uloqtirishi tafsilotidan iborat.

2-bobda esa adolat muammosi qo‘yiladi. Unda ham avvalida (kirish qismida) adolat haqida so‘z yuritiladi, ayniqsa, hukmdorlar u-n adolatning zarurligi, ular faoliyati va rolini xarakterlashda birdan-bir bosh mezon ekanligi ta’kidlanadi.

Aytish kerakki, xuddi shu bobni tashkil etuvchi qismlarda N. butun ijodida olg‘a surilgan ilg‘or ijtimoiy-siyosiy va axloqiy-didaktik qarashlarning adolat kategoriyasi b-n bog‘liq qator muhim nuqtalarini ravshan kuzatish mumkin. Jumladan, mamlakat hukmronlarining qaysi dinga mansubligiga qarab emas, balki o‘z faoliyatida adolatli yoki adolatsiz ekanligiga qarabgina baholanadi, degan muhim tezis shu bobning birinchi qismida olg‘a surilgan.

Shoir ta’kidicha, “Anushurvon garchi kofir bo‘lgan” esa-da, mamlakatni adolat b-n boshqargani u-n har qanday xudojo‘y shohlardan yuqori turadi, cheksiz tahsin va maqtovga loyiq va aksincha:

*Vale, kimsakim, zulm anga komdur,
Bu olamda mardud-u badnomdur!*

Bu g'oya bobning 2-qismida – o'z adolatli qilmishlari u-n “u dunyo”da mangu rohat va izzatga sazovor bo'lgan shoh Mahmud hikoyatida yana bir bor “dalillar”da namoyish etiladi. Hikoyatning real g'oyasi (“qissadan hissa”) o'z o'rniga taxtga o'tirgan Mas'udni “adl bilan ish tutish”ga da'vatda, va eng muhimi, valiahdning bu o'gitni to'la qabul etganligining ta'kidida ko'rinadi:

*Adolat tariqin shior ayladi,
Ato buyrug'in ixtiyor ayladi.*

Iskandar b-n donishmand Arastu o'rtasidagi savol-javob ham (hikmat qismi) shu yetakchi mavzu doirasida bo'lib o'tadi.

Iskandarning adolat orqali hukmron qanday real natijalarga erishishi mumkin, degan savoliga donishmand “adl natijasi jahongirlik ekanini”, “odilga jahon saodati” yetishajagini isbotlab beradi, jumladan, quyidagicha ta'kidlaydi:

*Shahikim, anga adl bunyod o'lur
Natija bukim – mulki obod o'lur!*

Bobning yakunlovchi qismi shu 3 qismning mantiqiy davomi bo'lib, bevosita Iskandar faoliyatidan hikoyat qiladi. Adolatni o'ziga “shior aylagan” Iskandar o'z mulkini orasta qildi, so'ngra esa butun yer yuzini va hatto suv sathini ham qo'lga kiritdi. U bunday ajoyib natijalarga faqat odilligi tufayli erishdi. N. Iskandarning ana shunday adolatli yurishlariga va erishgan zafarlariga yaqqol misol sifatida uning Doroga qarshi chiqishining tafsilotini beradi. Iskandar va Doro to'qnashuvida adolat Iskandar tarafida edi. Dostonning asosiy 2 bobi mundarijasi b-n bu qisqa tanishish shuni ko'rsatadiki, shoir o'z asari strukturasi ni-hoyatda puxta tuzgan: har bir bobni tashkil etuvchi 4 qism, bir tomondan, ma'lum mustaqillik xarakteriga ega (bu mustaqillik, ayniqsa, boblarning hikoyat va hikmat qismlariga tegishli), ikkinchi tomondan, ular mavzu va g'oya jihatidan o'zaro mustahkam bog'liq va birgalikda mantiqiy yaxlit-

likni tashkil etadi – har bobning oldingi uch ichki qismi asosiy 4-qism manfaatlariga xizmat qiladi, uning yechimiga (yoki masalaning qo'yilishiga) zamin hozirlaydi, nazariy-falsafiy jihatdan asoslaydi, yetakchi g'oya-da'voni hayotiy misollarda dalillaydi, va aksincha, hajm jihatidan bobning har uchala qismidan ham katta bo'lgan to'rtinchi qism nazariy-falsafiy kirish, hikoyat va hikmatlarda olg'a surilgan g'oya-da'voni Iskandar shaxsiyati tavsifi va faoliyatidan aniq lavhalarda namoyish etiladi.

Bundan “S.I.” dostonining yana bir xususiyati yuzaga chiqadi – doston voqea-hodisalarini bayon etish jihatidan ham, aytaylik, “F.Sh.” yoki “L.M.”dan sezilarli farq qiladi” unda bosh qahramonning son-sanoqsiz yurishlar va to'qnashuvlarga to'la boy tarjimayi holi xronologik tartibda batafsil bayon qilinmaydi, bosh qahramonning shaxsiy-maishiy hayotiga deyarli o'rin ajratilmaydi. Iskandarni, avvalambor, hukmron va orif arbob sifatida ko'rsatishni bosh maqsad qilib olgan shoir Iskandar shaxsiyati va faoliyatidan faqat shu maqsadning yorqin yechilishiga xizmat qiladigan lavhalarnigina qalamga oladi. Shu tariqa bevosita muallif “meni” nomidan bayon etiluvchi falsafiy-nazariy kirishlardan tashqari, Iskandarning ijtimoiy shaxs – hukmdor, fotih sarkarda, donishmand va binokor sifatidagi amaliy faoliyatidan o'n yetti yirik lavha, shuncha hikoyat va Iskandar b-n hakim-donishmandlar o'rtasidagi savol-javoblar tarzida qurilgan hikmatlar dostonning asosini tashkil etadi. Shu o'rinning o'zida ta'kidlash lozimki, hikoyatlar hikmat deb bejiz atalmagan savol-javoblar ko'p jihatdan mustaqil kichik badiiy asarlar darajasida bo'lib, shartli ravishda alohida olingan taqdirda ham o'z g'oyaviy-badiiy va estetik ta'sir quvvatiga egadir. Ammo bunday ta'kiddan, bu “mustaqil” mo'jaz asarlar doston boblari tarkibiga sun'iy yopishtirilgan, zo'rma-zo'raki tirkalgan, degan xulosaga kelish xato bo'ladi. Aksincha, hikoyat va hikmatlarning har biri dostonning tugal, yaxlit jismining zaruriy va tarkibiy bir qismi bo'lib, umumiy yagona g'oyaviy-badiiy yo'nalishning

shakllanishida faol ishtirok etadi. “Iskandar bila gadoliq ixtiyor etgan podshoh”, “Ikki jahondor muxolafati... va ikki yor muvofaqati...”, “Sulton Abu Said Ko‘ragon hikoyati”, “Ikki rafiq hikoyati” va boshqalar bu fikrga yorqin dalil bo‘la oladi. Savol-javoblar (hikmatlar) xususida ham shuni aytish kerak. Butun dostonga, jumladan, undagi hikoyatlarga xos bo‘lgan ijtimoiy-falsafiy va axloqiy-didaktik yo‘nalish bu hikmatlar turkumida, ayniqsa, bo‘rtib ko‘rinadi. Ularda hayot va jamiyatning turli-tuman jumboqlari haqida, umuman, inson va insoniyat, jumladan, xulq-atvor, aql-idrok, ilm-fanning qudrati xususida yuqori darajada bahslar yuritiladi, foydali pand-u o‘g‘itlar olg‘a suriladi.

Dostonda Iskandar, birinchi navbatda, diyonatli fuqaro va mamlakat taqdiri ustida tinmay qayg‘uruvchi, o‘zini “oddiy banda”lar b-n teng bilib, zolimlarni jazolab, har qanday zo‘ravonlikka barham beruvchi, yurtida qat’iy intizom va osoyishtalik, jamiyat a‘zolari o‘rtasida esa halollik va insof barqaror eta olgan adolatli hukmron, ideal shoh kabi gavdalanadi. U ham jismoniy, ham ma‘naviy yetuk, chuqur bilim va tajribaga ega tadbirkor, ilm-u fan qudratiga ishonib, donishmandlarni o‘ziga hamroh tutgan, hunar ahliga homiylik qilgan barkamol shaxs. Shunga qaramay, dostonda ta‘kidlanishicha, u tinmay izlanishda bo‘lib, o‘z bilimini oshirishga katta ahamiyat beradi:

*Jahon ahliga ilm-u donoligi,
Xirad quvvatidin tovonoligi.*

*Bo‘lo‘b qismi ham hikmat-u ham bilik,
Yana chekmayin o‘rganurdin ilik...*

U ketma-ket buyuk zafarlarga erishgan jasoratli va topqir, sipohiga nisbatan g‘amxo‘r sarkarda. “Bahr-u bar”ni egallashga kirishgan Iskandar aslo bosqinchilik qilish, talon-taroj orqali boylik orttirish maqsadlarini ko‘zlamaydi. Aksincha, N. uning Kashmir fathidan keyingi ishlari haqida so‘zlab, shunday misralarni bitadi:

*Yomonlardln ofokni pok etib,
Vale, yaxshilarni tarabnok etib,
Etib dashtni adlidin bo‘ston...*

Hindiston taslim bo‘lganida esa, ikki yillik soliqlarni bekor qilganini e‘lon qiladi:

*Xaloyiq, boshidin olib ehtiyoj
Maof ayladuk ikki yillik xiroj.*

O‘ziga jangsiz itoat etgan Hindiston poytaxti Dehli shahriga son-sanoqsiz askarlarining joylashishini man etish ham Iskandarning adolatli xalqparvar hukmron sifatidagi ijobiy xislatlariga, uning fohlik intilishi aslida talon-taroj emas, balki xaloskorlik ekanligining yorqinroq ochilishiga muhim hissa bo‘lib qo‘shiladi. Bu qarorda Iskandar shahar aholisiga zarar yetkazmaslik kabi oliyjanob maqsadni ko‘zlaganini ochiq ta‘kidlaydi:

*Dedi shahki: Shahar ichra sig‘mas – sipoh,
Kerak beshada elga oromgoh.*

*Va gar sig‘sa dog‘i emas dilpisand
Ki, yetgay raoyog‘a andin gazand.*

Ammo uning butun insoniyat oldidagi eng buyuk xizmati shundaki, doston voqealari rivojiga ko‘ra, odamxo‘r vahshiylar – itsimon maxluqlar (“mo‘r xayli”)ni qirib tashlaydi, ko‘plab talofat va cheksiz azob-uqubatlarni ko‘rayotgan xalqlarning talablariga ko‘ra yovuz kuch ya‘jujlarga qarshi jangga otlanadi, ular yo‘liga metindan o‘tib bo‘lmas g‘ob-sad (devor) qurdiradi.

Iskandarning donishmand inson sifatidagi shaxsiyati va adolatli hukmron sifatidagi faoliyatiga xos fazilat va ijobiy amallar doston voqealari fonida birin-ketin ochila boradi.

Xalq xohishiga ko‘ra vafot etgan otasi o‘rniga taxtga o‘tirgan Iskandar davlat va mamlakat ishlarini adolat b-n yurgizadi, ikkinchi kuniyoq “bobmom” – xalq u-n umumiy qabul e‘lon qiladi, kimning qanday dard-u talabi bo‘lsa, hech tap tortmay bayon qilish huquqini beradi, har mushkulotni odilona hal etishga va‘da beradi:

*... Ayon aylasun reshi dard-u g'amin,
Yoqay dod bermak bila marhamin!*

U chindan ham zolim va zo'ravonlarni qattiq jazolaydi, mamlakatda tartib-intizom o'rnatadi, fuqaroni soliqdan ozod qiladi, bozor narx-navosini, tosh-tarozusini tartibga soladi, savdo karvonlarini qaroqchilar xavfidan qutqaradi:

*Tamomin ulus boshidin qildi daf'
Yetushsun, deb ondin xaloyiqqa naf.*

Bunday raiyatparvarlik va adolatli siyosat tez orada o'zining ajoyib mevalarini beradi:

*Bu yanglig' chu oz vaqt tuzdi rusum,
G'aniy bo'ldidar adlidan ahli Rum.*

Idrokli yosh hukmron o'z saroyiga Arastu, Suqrot, Luqmon, Aflotun kabi mashhur donishmandlar bosh bo'lgan necha yuzlab olim-hakimlarni, fozillar va hunar ahlini to'playdi, ular shaxsiyatiga g'amxo'rlik va faoliyatiga homiylik qiladi, har bir muhim masalada kengashib, bamaslahat ish yurita boshlaydi. Keyinchalik xuddi shu donishmandlar guruhi va hunar ahli Iskandarning bevosita rahbarligi va ishtirokida bir necha yirik kashfiyotlar qiladilar, dengiz sathi va suv ostida ilmiy ishlarni bajaradilar.

Iskandarning adolatsiz boj to'lashdan bosh tortishi Doro b-n nizo va urushga sababchi bo'ladi. Dostonning biz yuqorida qayd etgan o'ziga xos qurilishi N.ga bu harbiy to'qnashuv tafsiloti bayoniga kirishmasdan oldin, umuman, barcha davrlar u-n nihoyatda aktual va nihoyatda jiddiy ijtimoiy-siyosiy hodisa – urushlar va ularning kishilik jamiyatida katta falokat ekanligi to'g'risida o'zining qat'iy salbiy baho munosabatini ifodalash imkonini bergan. Bu baho-munosabat muallif "men"ining – yirik davlat va jamoat arbi va ulug' insonparvar mutafakkirning dostonida olg'a surgan muhim g'oyaviy-nazariy xulosa va tavsiyanomalaridan biri darajasiga ko'tarilgan. N. o'zi ko'plab guvoh bo'lgan feodal urushlarini,

ochko'z hukmronlarning yovuz manfaatlarini yo'lida bolani otaga, do'st-u birodar va qarindosh-urug'larni bir-biriga qarshi qonli qurol ko'tarishga majbur etgan qirg'inlarni ta'sirchan tasvirlaydiki, uni o'qigan har bir o'quvchida (u qaysi va qanday jamiyatga mansub ekanligidan qat'i nazar) urushga nisbatan g'azab-nafrat shakllantiradi. Chindan ham, urushlarning dahshatli oqibati va fojeali mohiyatini, insoniyat tabiati va ma'naviyatiga batamom yot ekanligini N.ning mana bu misralaridagidek lo'nda va yorqin ifodalovchi boshqa namunalarni adabiyotimiz tarixidan topish qiyin:

*Adovatga bog'lab kamar ikki shoh,
Jahon ahlini aylab ikki sipoh*

*Bori tortibon qatl uchun tig'i tez,
Qilib tig' tez o'ldururg'a sitez.*

*Ato bir taraf gar erur, filmasal,
Yana jonib o'lsa o'g'ulg'a mahal,*

*Ikisiga kin o'ti solg'ay g'azab,
Ul o't qo' icharga qilib tashna lab.*

*Ato jon berib o'g'lin o'ldurgali,
Ug'ul ham anga tig'i kin surgali.*

*Qarindosh topsa qarindoshini,
Damodam tilab kesgali boshini.*

*Tushub oshnolarg'a begonaliq,
Ketib hamnishinlarga hamxonaliq.*

*Bu nav' o'lsa mundoq iki zot aro,
Ne bo'lg'ay gumon qil iki yot aro?!*

Xuddi shu o'rinda N. masalaning yechimini ham keltiradi, qirg'in urushlarga barham beruvchi tavsiyanomani hikoyat zaminiga joylab yuboradi. Bu – ikki hukmdor o'rtasidagi nizo oqibatida "jahon ahli xirmaniga balo o'ti" tutashgani, va aksincha, ikki do'stning o'zaro ahlligi

va sadoqati elni halokatdan asrab, “jahon ahlidin tig’i kinni ko’targan”ligi haqidagi hikmatli hikoyatdir. Unda davlatlar o’rtasidagi har qanday nizo va urushlar qat’iy rad etiladi, do’stlik va tinch-totuvlik g’oyalari olg’a suriladi.

Doston voqealari davomida adolat bayrog’ini ko’targan Iskandar “adadda biyobon qumidin ham fuzun” “yer sathiga sig’maydigan” siph to’plagan Doro ustidan g’alaba qozonadi, so’ngra boshqa yurtlarni ham qo’lga kiritadi. Faqat Kashmir shohi, Hind royi va Xitoy xoqoni bo’ysinishdan bosh tortadilar. O’z donishmandlari ixtirolari yordamida zolim Mallu sehrini barbod etib, Kashmirni qo’lga kiritgan Iskandar b-n Hind va Xitoy hukmronlari tinchlik muzokalarini boshlaydilar, urush-qirg’insiz unga tobe’ bo’ladilar. Iskandarning oqilona tadbirlari tufayli johillik ustidan aql-idrok, nizo-janjal ustidan do’stlik, totuvlik g’alaba qiladi. Iskandarning mag’rib tomon yurishi va u o’lkalarda yashaydigan xalqlar boshiga uzoq yillar davomida muntazam ravishda falokat yetkazuvchi “vahshiy ulus” – yirtqich maxluqlarning tor-mor etishi keyinchalik esa, ulardan ham dahshatliroq ofat – yovuz gala ya’jujlar yo’liga o’tib bo’lmas to’siq baland va mustahkam devor qurdirishi odil hukmron shaxsiyatining elparvarlik qiyofasini yaqqolroq gavdalantirishda, harbiy yurishlarining esa xalokkorlik mohiyatini ochishda yorqin dalillar darajasiga ko’tariladi. N.ning Qirvon yurtlari xalqlariga omonlik va to’kinlik keltirgan bu buyuk inshootni barpo etishda turli millat vakillarining ishtirokini ko’rsatishi, jumladan, “Farang, Rus, Shom, Rum” o’lklarining “ustod me’morlari” o’z bilim-hunarlarini b-n jiddiy ulush qo’shganligini ta’kidlashi alohida e’tiborga loyiq.

“Olamni tamom olgan” Iskandar o’ziga doimiy hamroh “donish ahlini” yig’ib, katta “anjuman” tuzadi, o’zining suv sathini ham egallash, muhit ostiga sayohat uyushtirish rejasini ma’lum qiladi, shu maqsadda uch ming kema yasattirib, tegishli asbob-uskunalarni joylaydi. Suqrot hakimni ilmiy rahnamo tayinlab, yo’l-yo’lakay “yetti daryo bila o’n ikki ming” orolni “fath eta-

di”, nihoyat “Muhit markaziga yetadi”. N. ta’kidicha, Iskandar va uning donishmand hamrohlari safar vaqtida muhim ilmiy-tekshiruv ishlari va tajribalar olib boradilar, dengiz sathi va chuqurligini o’lchaydilar, ko’rgan-kechirganlarini qayd etib beradilar, bu ma’lumotlarni kabutarlar yordamida quruqliqqa muntazam yetkazib turadilar. Ko’p yillik mashaqqatli dengiz safari qirg’oqqa qaytgan Iskandar sog’ligiga salbiy ta’sir ko’rsatadi, u tobora kuchdan qolib, holdan toyib boradi. Nihoyat jazirama qumloqda yiqiladi, kimdir qalqonni uning boshiga soyabon qiladi. Umri tugayotganini tushungan Iskandar onasiga maktubvasiyat yo’llaydi.

Iskandar obrazining o’quvchi ko’zi oldida to’la ideal sifat gavdalanishida bu maktubning o’rni juda katta. Gap shundaki, unda Iskandar shaxsiyatining yana bir muhim fazilati – odamiyligi, oddiyligi, yuksak odob-axloqi onaga cheksiz hurmati orqali namoyon bo’ladi. Chindan ham, maktub “meni” bu o’rinda butun-olamni o’ziga tobe’ etgan dabdabali va salobatli fotih sifatida emas, balki mushtipar volida oldida o’z farzandlik burchini to’la o’tay olmagan va shu boisdan ham o’zini gunohkor bilib, uzrxohlik etayotgan rizojo’ o’g’il, har qanday g’urur va kiborlikdan xoli oddiy inson kabi namoyon bo’ladi.

Iskandarning shaxsiy xislat-fazilatlarini, uning hukmron sifatidagi ko’p qirrali butun faoliyati keyingi davr kishilariga, birinchi navbatda, shoh-shahzodalarga ibrat-namuna bo’lishi kerak. N.ning dostonidan kuzatgan asosiy g’oyaviy maqsadlaridan biri xuddi shu.

Butun jahonni zabt etib, uning cheksiz boyliklarini qo’lga kiritgan Iskandarning bu dunyodan quruq qo’l b-n ketishi tasviri nihoyatda ta’sirchan va chuqur falsafiy mazmundor detal bo’lib xizmat qiladi. Shu muhimki, Iskandarni yirik donishmand-mutafakkir tarzida ham tasvirlagan N. quruq qo’lni, boshqalarga saboq bo’lsin deya, tobutdan tashqariga chiqarib qo’yish g’oyasini Iskandarning o’z tilidan olg’a suradiki, bu hol obrazning yanada mukammal chizilishiga jiddiy hissa bo’lib qo’shiladi. Hukmdor jasadini uning

o‘zi bino qilgan Iskandariyaga qadar butun uzoq yo‘lda xuddi shu holatda eltishadi. “H.A.” dostonida xuddi shu mazmuni ifodalovchi maxsus hikoyat ham uchraydi.

Bevosita doston voqeasi azador onaga Iskandarning doimiy hamrohi bo‘lgan yetti hakim (Aflotun, Suqrot, Balinos, Buqrot, Xurmus, Farfunyus, Arastu)ning ta‘ziya-taskini va pand-u nasihati bayoni b-n yakunlanadi. Keyin yana ilova boblar boshlanib, ularda Sulton Husayn Boyqaro va valiahd-shahzoda Badiuzzamon madh etiladi, qadimgi Yunon donishmandlarining qisqa-qisqa “xiradnomalari” keltiriladi. Bevosita Badiuzzamonga qaratilgan bu “xiradnoma”larni, umuman, davr shoh-shahzodalari davlat va mamlakatni idora etish nizomi deyish mumkin. Jumladan, Arastu shunday ta‘kidlaydi:

*Xaloyiqqa ko‘rma, qilib benavo,
O‘zungga ravo ko‘rmaganni ravo!*

Suqrot “Xiradnoma”sida mana bularni o‘qiy-miz:

*Ulus ranjida ehtimol aylama,
O‘zungga bu otni harom aylama.
Raiyatni adlingdin osuda tut!*

Yana bir donishmand Asqalinus esa bo‘lajak hukmronni quyidagicha ogohlantiradi:

*Qayu shahki, yo‘q adl ila dod anga,
Ulus birla mulk o‘lmas obod anga.*

*Chu shoh zulm sori uzotti ilik
Ochildi ulug‘ zulm o‘yiga eshik.*

*...Kerak shah adolat shior aylagay,
Ki, zulm ahlini xoksor aylagay.*

Xalq o‘rtasida katta obro‘ va ishonchga ega bo‘lgan mashhur donishmandlar tilidan aytilgan, aslida esa, yirik davlat va jamoat arbobi, ulug‘ mutafakkir N.ning XV asr tarixiy sharoiti va

aniq voqealari asosida shakllangan tugal ijtimoiy-siyosiy konsepsiyasini lo‘nda ifodalovchi bu “xiradnoma”lar dostonning xulosasi, “qissadan hissa” kabi, adolatli hukmron Iskandar hayoti va faoliyati tajribasining bosh ibratini, asosiy saboqlari kabi o‘qiladi. “S.I.” N.ning ulkan merosidagi ma‘rifatparvarlik g‘oyalarining muhim nuqtalarini o‘zida jamlovchi asar sifatida ham qimmatli. Dono hukmdorning ideal obrazini chizuvchi dostonda ma‘rifat, ilm-u fanning biron yaratuvchi qudrati va cheksiz imkoniyatlari dunyoga mashhur donishmandlar (Arastu, Aflotun, Suqrot, Luqmon, Faysog‘urs, Xurmus, Buqrot va b.)ning amaliy faoliyatlari, olamshumul ixtirolari va purhikmat pand-nasihatlari, ko‘rsatma va o‘g‘itlari vositasida namoyish etiladi.

Shu muhimki, Iskandar b-n doimiy muloqotda va ajralmas hamroh bo‘lgan donishmandlar o‘z bilim va tajribalarini faqat ezgulikka, xalq farovonligi va mamlakat obodligiga xizmat ettiradilar, hukmronni yaxshilik va poklikka, adolat va insofga da‘vat etadilar. Doston voqealari zo‘ravonlik, vayronalik va talon-tarojga qarshi Iskandar ko‘rgan barcha amaliy tadbir-u choralarda nomlari zikr etilgan donishmandlar boshliq olim-hunarmandlarning bilim va kashfiyotlarining hal etuvchi rolini ta‘kidlab ko‘rsatishi bejiz emas. Dostonning sarguzasht-qahramonlik mazmuni va jangovarlik ruhi, ijtimoiy-siyosiy xarakteri va falsafiy-didaktik yo‘nalishiga to‘la mos holda N. undagi ayollar obrazlarini ham, birinchi navbatda, ijtimoiy faol qiyofada gavdalandiradi. Asarda ayollar tasviridagi an‘anaviylik (ularning tashqi belgilari, husn-u latofati, maftunkor go‘zalliklari madhi) deyarli ko‘rinmaydi. Aksincha, ular o‘z qadr-qimmatini, jamiyatdagi o‘rnini to‘la his etgan kuchli, dono, chuqur mulohazakor davlat arbobi (m-n, Bonu), aql-u farosatda, jang-jadallarda erkaklardan aslo qolishmaydigan, yovuzlik b-n mardona kurashib, uni mag‘lub etgan qo‘rqmas va dovyurak jangchi (lu‘bati chin), o‘z ayollik g‘ururi va pokiza his-tuyg‘usining toptalishiga ko‘nikmay, sevish-sevilish huquqini himoya etib, hech bir tap tortmay, hukmron b-n bahsga

kirishgan erksevar (Mehrnoz) shaxslar sifatida namoyon bo‘ladilar.

Xitoy hoqoni va Hind royi doston ijobiy obrazlari qatoridan o‘rin olgan. Ularning har ikkalasi ham tadbirkor, farosatli, real sharoit va imkoniyatlarni hisobga olib, oqilona ish yurituvchi, qirg‘in urushlardan ko‘ra do‘stlik munosabatlarini, tinch muzokaralarni afzal ko‘ruvchi, o‘z yurtlari osoyishtaligi ustida qayg‘uruvchi shoh sifatida gavdalanadi. Oqibat natijada, xuddi shunday ijobiy xislat-fazilatlarini b-n bu obrazlar N. orzu etgan ideal hukmron qiyofasini boyitadi, orif, odil, oqil hukmron obrazining yangi qirralarini ochadi. Mallu esa, bu obrazlardan farqli o‘laroq, yovuz, o‘z manfaati yo‘lida butun odamzodni halokat sari eltishdan toymaydigan makkor shohlar timsolidir. Dostondagi asosiy obrazlardan biri Dorodir.

U ko‘p jihatdan murakkab shaxs sifatida chizilgan. Doro bir tomondan g‘ururga berilib, o‘z kuch-qudratiga qattiq ishongan, barcha o‘lkalar va xalqlarning so‘zsiz itoat etishini, muntazam ravishda katta soliqlar to‘lab turishini tabiiy deb bilgan, oltin-boylikka hirs qo‘ygan zo‘ravon va ochko‘z shaxs. Ikkinchi tomondan, inson, ota sifatida ijobiy xislatlardan xoli ham emas. Doroning o‘limi dostonda zo‘ravonlik, talon-taroj etish siyosatining, o‘ziga bino qo‘yish, o‘zgalar qobiliyatiga mensimay qarash munosabatining, adolatsiz intilish va tamagirlikning halokati sifatida tasvirlanadi.

“S.I.” dostoni N. merosida xalq og‘zaki ijodining sezilarli ahamiyatini yaqqol ko‘rsatuvchi manba hamdir. Xalq eposlari ruhida sarguzasht-qahramonlik lavhalari chizilishida, ertaknamo g‘aroyib voqealar va qiziqarli hodisalar bayonida o‘quvchilar ongini sehrlab oluvchi murakkab tilsimlar va sirli jumboqlar tasvirida, ayniqsa, yovuz kuchlarning vahshiy intilishlari va jirkanch qiyofalarini nafrat qo‘zg‘atuvchi shaklda gavdalandirishda N.ning folklori chuqur bilganligi va barakali ta’sirlanganligi ko‘zga yaqqol tashlanadi.

Mana bu baytlar esa N.ning she’riy marosim folkloridan ham juda yaxshi xabardor bo‘lganligini, xalq she’riyatining shakli va ruhiyasini, tasviriy vosita va obrazlari borlig‘ini chuqur idrok etganligini ishonarli ko‘rsatadi:

*Mug‘anniy tuzub chinga vaznida chang,
Navo chekti: “hay-hay o‘lang, jon o‘lang!”*

*Desang sanki: “Jon qardoshim, yor-yor!”
Men aytayki: “Munglug‘ boshim, yor-yor!”*

*Mengizlari gul-gul, mijalari – xor,
Qabog‘lari keng-keng, og‘izlari – tor”.*

Butun doston davomida shoirning xalq maqol-matallariga, ibratli ibora va birikmalariga obrazlar xarakterini ochishda, voqea-hodisalar mazmunini o‘quvchilarga to‘la yetkazishda, o‘z baho-munosabatini aniqlashtirishda ko‘plab muarojaat etganligini qayd etish mumkin.

Doston jismida masal xarakteridagi bir necha hikoyatlar (yolg‘onchining uyi kuyishi, “Ul kabutar hikoyatikim”, “Bulbul hikoyatikim” va boshqalar)ning uchrashi ham oddiy tasodif emas, albatta. Bunda ham xalq og‘zaki ijodi an‘analari-ning qayd etish qiyin emas.

“S.I.” N.ning faqat ijtimoiy fanlar bo‘yicha-gina emas, balki barcha tabiiy fanlardan ham chuqur bilim va qomusiy ma‘lumotlar sohibi bo‘lganligiga, aql-idrok, ilm-fan va tajriba-kuzatuvning cheksiz imkoniyatlari va kuch-qudratini to‘la his etib, bu borada keng ilmiy tafakkur yuksakligidan, o‘z ta‘biri b-n aytganda, “xayol elchisini har taraf choptira olgan”ligiga yaxshi misol ham bo‘la oladi. Chindan ham, dostonda, aytaylik, fan-texnika beqiyos rivojlangan keyingi asrlarga kelibgina kashf etilgan ilmiy ixtirolarni eslatuvchi murakkab asboblar (Suturlob, Iskandar ko‘zgusi)ning juda jonli va aniq tasvirlanishi, bir necha o‘nlab mamlakat va tarixiy shaharlar, turli-tuman xalq-elatlar nomlarining qayd etilishi yoki doston qahramonining okeanda katta chuqurlikka maxsus qurilmada tushib, suv osti hayo-

tini o'rganishi, undagi jonivorlar xatti-harakatini kuzatishi muallifning ana shu qomusiy bilimidan darak beradi.

N. "S.I." dostoni oxirida butun "X." u-n yakunlovchi maxsus bob berishni ma'qul topgan. Bu bobda shoirning "X."ga kirishish oldidagi ichki kechinma va ruhiy iztiroblari, ijodiy maqsadning ulkanligi va nihoyatda mas'uliyatliligini to'la his etish va shu bois tabiiy andisha hamda ikkilanishlar ("Desam tark etay – qo'ymayin himmatim, Desam zo'r etay – etmayin quvvatim") o'ziga xos bir shaklda nihoyatda samimiy va ta'sirchan ifodalanadi. Sirli surush nido-da'vatiga ko'ra, ijodiy ishga qo'l urolmay yurgan muallif ustoz-pir Jomiy huzuriga boradi, uning ilhombaxsh so'zlaridan ruhlanib, dadil qalam tebrata boshlaydi va Nizomiy va Xusravlardan farqli o'laroq juda qisqa muddat ichida besh dostonni qiyomiga yetkazadi. Muhtasham "X."ni Jomiyga taqdim etishi, uning asar bilan tanishib chiqishi hamda shoirni o'tmishning buyuk ijodkorlari Sa'diy, Firdavsiy, Unsuriy, Sanoiy, Xoqoniy, Anvari, Nizomiy va Xusrav Dehlaviylar b-n xayolan uchrashtirish tasvirida, ayniqsa, quyuqlashadi, shunga muvofiq bayon ham sirli ohang kasb etadi. Butun "X." u-n xotima o'rnida bo'lgan bu bob, ayni zamonda, faxriya xarakteriga ham ega.

Ad.: Алишер Навоий. Садди Искандарий. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Бертельс Е.Э. Роман об Александре и его главные версии на Востоке. Қажумов А. Садди Искандарий. – Т., 1975.

A.A.

“SADDI ISKANDARIY” DOSTONINING MUQADDIMA QISMLARI – N. yubiley qo'mitasining 1941-y.da “Qo'lyozma huquqida” ishorasi ostida amalga oshirilgan bu nashriga M.Shayxzoda mas'ul muharrirlik qilib, u quyidagi izoh b-n ochiladi: “X.”dagi beshinchi doston “S.I.” bosmaga tayyorlanganda, uni mumkin qadar to'liq olishga harakat qilingan va shu asosda, asli dostonga kirishishga qadar bo'lgan ayrim muqaddimalar ham kiritilgan edi. Biroq kitobning hajmi kattalashib ketgani sababli bu muqaddimalar kitobdan tushirib qoldirildi va foydalanuvchilar u-n material sifatida ayrimlari nashr qilindi. Dostonning “X.” takmili to'g'risida” qismidan to “Iskandar dostonining og'ozikim..” qismigacha bo'lgan o'n bir bobidan iborat bu kitobning bir sahifasida doston matni berilib, qarshisidagi sahifada har bir baytning nasriy bayoni – soddalashtirilgan mazmuni keltirilgan. Nasriy bayon kim tomonidan amalga oshirilgani qayd etilmagan.

A.A.

SAJ' (ar. – bulbul, to'ti, qumri kabi xushovoz qushlar ovozinig uyg'unlashib kelishi, o'lchovi) – bir yoki bir necha gapdagi ayrim so'zlarning yo vaznda, yo raviyda yoki har ikkalasida mos kelishidan iborat lafziy san'at. N. qo'llagan she'riy san'atlardan biri. U gapga ravonlik, ohangdorlik bag'ishlab, tasvirning ta'sir kuchini oshiradi, uning o'quvchi (yoki tinglovchi) yodida qolishini osonlashtiradi. Shuning u-n ko'pchilik nasrdagi S.ni nazmdagi qofiyaga o'xshatadi. “Tizimda qofiya nima esa, sochimda saj' shudir, – deb yozadi bu haqda Fitrat. – Bir maqola, bir hikoyada gaplarning oxirlaridag'i so'zlarning bir turli ohangda bo'lishlaridir”. S. san'ati qo'llanilgan nasrni nasri musajja', she'rni nazmi musajja' deb yuritadilar. Matnga ravonlik va ohangdorlik bag'ishlashi jihatidan nafaqat adabiy, balki

ilmiy, tarixiy, didaktik asarlar, hatto o‘zaro yozishmalarda ham S. qo‘llanilgan.

S. san’atini uch turga ajratadilar:

1. S.i mutavoziy (to‘liq S.) da so‘zlarning vaznda ham, raviyda ham bir-biriga mos kelishi talab qilinadi. M-n: “Har sohibdavlatka bu ogohlig‘ bir vasila bila etibdur va har saodatmand bu iqbolni bir vosita bila kasb yetibdur”.

2. S.i mutarraf (qofiyali S.)da so‘zlar raviyda o‘zaro mos bo‘lsa ham, hamvazn bo‘lmaydi. M-n: “Dehqonki, dona sochar, yerni yormoq bila rizq yo‘lin ochar”.

3. S.i mutavozin (vazndosh S.)da so‘zlar vazndosh bo‘ladi-yu, mos tushmaydi. M-n: “Fosiq olim donishvaredir o‘z nafsiga zolim, g‘aniyga baxil nodondur o‘z ziyonig‘a muxil”.

N. o‘z ijodida S. san’atidan “ko‘p va xo‘p” foydalangan. Xususan, “M.Q.”ning pandnomasida undan haddi a’losida foydalangan, to‘g‘ririog‘i, uni S.da yozgan deyish ham mumkin. Shuningdek, u devonlariga yozgan debochalari-da, “X.” dostonlari fasllarining nasriy sarlavhalarida, “M.N.”, “M.L.”, “M.A.”, “V.”, “Munj.” asarlarida ham S.dan unumli foydalangan.

S. aslida nasrga xos bo‘lib, nazmda bu vazifani qofiya bajaradi. Lekin ba’zilar she’rdagi ichki qofiyani ham S. hisoblab, bunday she’rlarni nazmi musajja’ deb yuritadilar. Adabiyotshunos B.Sarimsoqov “O‘zbek adabiyotida saj” nomli monografiya yozgan. Unda N. qo‘llagan sajlarni ham tahlilga tortgan.

Ad.: Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий. Фунун ул-балога // “Ўзбек тили ва адабиёти”, 2002, № 6; Атоуллоҳ Хусайний. Бадойиъ ус-санойиъ (А. Рустамов тарж.). – Т., 1984; Фитрат. Адабиёт қоидалари // Танланган асарлар. 4-жилд. – Т., 2006; Исъҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Т., 2006; Ҳотамов Н., Саримсоқов Б. Адабиётишунослик терминларининг русча-ўзбекча изоҳли лугати. – Т., 1983; Раҳмонов В. Шеър санъатлари. – Т., 2001; Ҳожиаҳмедов А.

Шеър санъатларини биласизми? – Т., 2001; Қуронов Д. ва б. Адабиётишунослик лугати. – Т., 2010.

E.O.

SAID Muhammad Olim Labib (Afg‘oniston, Foryob; 1957) – shoir, adabiyotshunos olim, prof. Kobul universiteti fors tili va adabiyoti bo‘limida, so‘ng Rossiyada tahsil olgan. “Mirzo Niyoziy Balxiy va uning XIX asr Afg‘onistondagi o‘zbek va tojik adabiyoti taraqqiyotidagi roli” (Dushanbe, 2018) mavzusida nomzodlik dissertatsiyasini himoya qilgan. Kobul, Mozori Sharif universitetlarida tashkil etilgan O‘zbek tili va adabiyoti bo‘limlari asoschisi. Kobul (1984–1992), Balx (1993–2003), Foryob (2003–2006) universitetlari prof.i, Tahor universiteti (2006–2008) rektori vazifasida ishlagan. 2014-y.dan Turkiya Anqara universiteti “Zamonaviy turk lahjalari va adabiyotlari” bo‘limida faoliyat yuritib kelmoqda. “Tazkirayi Muqimxoniy”, Xorazmiyning “Muhabbatnoma”si va “Mavlono Lutfiy devoni” asarlari tanqidiy matnini tayyorlab, nashr qilgan. Olim Labib Afg‘onistondagi n.shunos olimlardan biri. Uning N. ijodiga doir ko‘plab ilmiy tadqiqotlari e’lon qilingan. Aruzda mumtoz an’anani davom ettirib, N.ning o‘nlab g‘azallariga muxammas va naziralar bitgan. Arab alifbosida “Navoiy va Labib” nomli nazira va muxammaslari nashr etilgan (2022).

Ad.: Азизуллаҳ Арал. Навоий ўзига қўйган ҳайкални бузиб бўлмас ёхуд Афғонистондаги навоийшунослик тарихи // “Марказий Осиё ренессанси” журнали. – Т., 2023; Муҳаммад Олим Лабиб. Навоий ва Лабиб. Назира газаллар ва Алишер Навоий газалларига боғланган мухаммаслар. – Анқара, 2022.

S.O‘.

SAID QOSIM ANVOR – Amir Muiniddin Ali S.Q.A. hijriy IX asrda yashagan soʻfiy shoir-lardan hisoblanadi. Abdurahmon Jomiyning yozi-shicha, S.Q.A. Shayx Sadridin Ardabiliy, Shayx Sadridin Ali Yamaniylar qoʻlida tarbiya topgan. U asli tabrizlik boʻlib, Rum, Nishopur, Balx, Samarqand shaharlarida safarda boʻlgan, Hirotda muqim yashab, 437-y. shahar yaqinidagi Xarjurd-da vafot etgan. Uning mehri va tarbiyasidan fayz topgan Xoʻja Ahror Valiy “Qachonki Said Qosim huzuriga borsam, koʻzimga butun koinot uning at-rofiga jamlanib, unga singib, nopaydo boʻlgandek tuyuladi” deb yozib qoldirgan.

S.Q.A. koʻplab axloqiy-taʼlimiy, islomiy-maʼrifiy, tasavvufiy falsafiy sheʼrlar bitgan, maxsus sheʼrlar devonini tuzgan, ilmiy risolalar insho etgan. Devonida turli janrlardagi asarlar, masnaviysi jamlangan. “N.M.”da N. bu xusus-da shunday yozgan: “Holo el arosida devonlari bor va yaxshi masnaviy risolalari va yana rasoyil ham bitibdurlar va tarjeʼlari devonda bor”. S.Q.-A. oʻzidan keyingi tasavvuf ilmiga katta taʼsir oʻtkazgan allomayi zamondir.

Ad.: Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. TAT. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011.

H.H.

SAYYID AHMAD (XV asr) – shoir. Amir Temurning nabirasi, Mironshohning oʻgʻli. S.A. “Taashshuqnoma” (“Oshiqlik maktubi”) asari b-n oʻzbek mumtoz adabiyotida oʻziga xos oʻrin egallaydi. Xorazmiyning “Muhabbatnoma”, Xoʻjandiyning “Latofatnoma” asarlariga ergashib yozilgan ushbu masnaviy muallifining sheʼriy salohiyati baland boʻlganligidan dalolat beradi. Shoirning hayoti va ijodi haqida yetarli maʼlumotlar saqlanib qolmagan. Maishatga berilib, davlat tizginini qoʻldan chiqargani u-n Amir Temur saltanatining gʻarbiy sarhadlari (Xuroson, Eron, Iroq va Eron Ozarbayjoni) hukmdori boʻlgan otasi Mironshoh (1366–1408) hokimiyatdan chetlatilgan, buning ustiga, yosh

oʻlib ketganidan keyin uning oilasi eʼtibordan chetda qolgan koʻrinadi. S.A.ning boshqa temuriyzodalar kabi harbiy tarbiya olmagan va biror mulkni boshqarish ishiga jalb etilmagan ham shundan dalolat beradi. Ehtimol, hayotligida Mironshohning bolalari yosh boʻlishgan-u, sohibqiron vafotidan soʻng boshlanib ketgan toj-taxt kurashlariga tortilgan temuriyzodalar uning xonadonini unutib qoʻyishgandir. Nima boʻlganda ham, faqirlikda yashagan S.A. shoirlik b-n shugʻullanadi.

N.ning “M.N.” tazkirasida maʼlumot berishicha, u “salimtabʼ va pokzehn kishi erdi. Xele mashhur nazmlari bor. Ham gʻazal, ham masnaviy, ham turkiy, ham forsiy gʻazal tavrda devoni bor. Va masnaviy tavrda “Latofatnoma” (Navoiy bu yerda yanglishgan, “Latofatnoma” Xoʻjandiy qalamiga mansub. – E.O.) aningdur. Bu turkcha matlaʼsi yaxshi voqeʼ boʻlubturkim:

*Sayd etti firoqing meni murgʻi saharidek,
Qil odamilik, qilma nihon yuzni paridek.*

Bu forsiy matlaʼ ham aningdurkim:

*Maham gar pesh az in pinhon bimonad,
Ajab, agar bedilonro jon bimonad”.*

Tarj.: Agarda oy yuzli sevgilim bundan keyin ham pinhon qoladigan boʻlsa, oshiq-larning omon qolishi ajablanarlidir.

Shoirning devoni bizga qadar yetib kelmagan.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. TAT. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

E.O.

SAYYID ALI HOSHIMIY (XV asr) – shoir. Mirzo Ulugʻbekning oʻgʻli Abdullatif mirzoning mulozimi boʻlgan. Sipohiylik ham qilgan. N. “M.N.”da uni oliynasab va xushtaʼb yigit sifatida taʼriflaydi va uning shoʻx taʼbidan namuna sifatida quyidagi baytini keltiradi:

*Dar biyoboni adam budam ba fikri on dahan,
Shud padid on xatti sabz-u gasht Xizri rohi man.*

Tarj.: Ul ogʻiz xayolida yoʻqlik biyobonida
sarson kezar edim, kutilmaganda ul sabzhat pay-
do boʻldi-yu, Xizr kabi menga yoʻl koʻrsatdi.

*Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-
нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011;
Энциклопедияи адабиёт ва санъати тожик.
Жилд 1. – Душанбе, 1988.*

E.O.

SAYYID GʻIYOS (XVI asr) – Hirotning
dondor bogʻbonlaridan. Tarroh ham boʻlgan.
Asl oti Sulton Mahmud. Kelib chiqishi sayyid-
lardan. Mashhur “Jahonoro” (q.) bogʻining tarhi-
ni S.Gʻ. tuzgan. S.Gʻ. faqat bogʻbonlik, bogʻlar
yaratish bilangina emas, turli imoratlar, sugʻo-
rish inshootlari qurilishi b-n ham shugʻullangan
va tarhlar chizgan. Nisoriy bu haqda shunday
maʼlumot beradi: “Hech bir imorat qurilishida
hech kimsa Mirak (Nisoriy uni Mirak Sayyid
Gʻiyos deb ataydi) xabarisiz bironta gʻishtini
yerga qoʻymagan va uning bogʻlar, yer osti suv
inshootlari va ekin dalalar joylashish tartiblari
boʻyicha ishlab chiqqan tarhlari juda koʻpdir”.

N. “Xam.M.”da S.Gʻ. b-n bogʻliq bir hiko-
yatni keltirgan.

Jomiy, N. va boshqa aziz kishilar Gozurgoh-
dan dasht yoʻli b-n Xiyobon taraf ketayotganlari-
da yoʻlda aravalarga sarv nihollari ortgan S.Gʻ. ni
uchratadilar. Jomiy hazil qilib, yana sarv daraxti
qoldimi, nega muncha yuklabsan, nechta ekan?
– deb soʻraydi. S.Gʻ. – sanaganmiz. 104 adad, –
deb javob beradi. Jomiy – ajab adaddur, deydi.
Shunda N. – munosib adaddur, “qad” soʻzining
adadi bilan munosibdur” deydi (abjad hisobi b-n
“Qad” soʻzidan 104 raqami chiqadi). Jomiy N.ni
tahsin qiladi. Chunki shu fikr undan ham oʻtgan
edi. Shayboniylar Xurosonni olgandan soʻng,
S.Gʻ. Buxoroga kelgan va Ubaydullaxon xizma-
tida boʻlgan. U mazkur xon u-n nihoyatda goʻzal
bir bogʻ yaratgan.

*Ad.: Алишер Навоий. Хамсат ул-
мутаҳаййирин. ТАТ. 10 жилдлик, 5-жилд. –
Т., 2011.*

S.Gʻ.

SAYYID BADR (Mir Badr) – Sulton Hu-
sayn mirzoning saroy aʼyonlaridan. Uning saroy-
dagi faoliyati, asosan, nadimlikdan, yaʼni shoh
b-n doimiy hamsuhbat boʻlib, uni zeriktirmaslik,
shohning koʻngil yozishi b-n bogʻliq tadbirlar-
da ishtirok etishdan iborat boʻlgan. Manbalarda
S.B.ning siyosiy-harbiy yoki boshqa davlat ish-
lari b-n shugʻullangani haqida maʼlumotlar yoʻq,
uning nomi faqat saroydagi bazmlar, tomoshalar
munosabati b-n tilga olinadi. Jumladan, 1495-y.
da Hindistondan Sulton Husayn mirzoga sovgʻa
sifatida bir fil yuborilgan va saroyda ushbu fil
b-n Pahlavon Moloniy oʻrtasida jang tomoshasi
uyushtirilgan. Vosifiy S.B.ning shu tadbirda ish-
tirok etganini qayd qilgan. S.B.ning tabiati ham
nadimlikka mos boʻlib, u xushchaqchaq, topqir
va chaqqon, buning ustiga moxir raqqos boʻlgan.
“Boburnoma”dan maʼlum boʻlishicha, S.B. oʻzi-
ning shunday faoliyatini Husayn Boyqaro vafotidan
soʻng uning oʻgʻli Muzaffar mirzo saroyida
davom ettirgan. Muzaffar mirzo Bobur sharafiga
ziyofat berganda S.B. ishtirok etgan va raqsga
tushgan (1506).

S.B. nomi N.ning “M.” asarida uchraydi.

Oʻzining bir maktubi tarkibidagi sheʼrda N.
bir qator aʼyonlar va beklarni tilga olgan, jumla-
dan, S.B. haqida ushbu baytni bitgan:

*Shah qoshida aziz-u sohib qadr,
Nuri ayni zamona Sayyid Badr.*

*Ad.: Зайниддин Восифий. Бадоеъ ул-
вақоеъ. – Т., 1979; Заҳириддин Муҳаммад
Бобур. Бобурнома. – Т., 2002.*

Q.E.

SAYYID KAMOL KACHKUL (XV asr) –
balxlik shoir. N. “M.N.”da S.K.K. haqidagi maʼ-
lumotni uning koʻp sayohat qilgan kishi ekan-
ligidan boshlaydi. S.K.K.ning 500 ming bayti

bo‘lib, bir qasidasidan 12 ming bayt masnu’ (q.) chiqarish mumkin ekan. N. Hoja Abu Nasr Porso (q.) vafotiga yozgan S.K.K.ning marsiyasini o‘zi ko‘rib, uning bir necha bayti misralaridan Hoja vafoti ta’rixi, bir necha bayti alohida ta’rixlarga to‘la va yana necha baytidan uch-to‘rt ta’rix chiqar, ammo mazmuniga futur yetmas edi, – deb e’tirof etadi. Bunday yuksak san’at inson qo‘lidan kelishiga hayratlangan zamondoshlari uni “Atoridni istixroj qilibdur” (Ya’ni, Atorid – Merkuriy sayyorasini bu yaratgan) deb ta’rif qililar ekanlar. Atorid shoir, yozuvchilar homiyi hisoblangani nazarga olinsa, bu ta’rif zimmida S.K.K. iste’dodiga yuksak baho mavjud.

“M.N.” tarjimoni Qazviniy N. taajjubini tarjima qililar ekan, N.ning vafoti munosabati b-n Sohib Doro marsiya yozgani va bu marsiyaning har baytidagi birinchi misradan N. tavalludi, ikkinchi misradan vafoti ta’rixi chiqishini ilova qiladi va marsiyaning birinchi bandini keltiradi.

N. S.K.ning yoshi 90 dan oshdi deb yozadi, Qazviniy esa S.K.K. 99 yil yashadi, deb aniqlik kiritadi.

S.K.K. qabri Balxda, Amir Surx mozorida ekan.

*Ey ravshani az nuri ruxat didayi jonro,
Bar xok nishonda qadi tu sarvi ravonro.*

Tarj.: Ey, jon ko‘zining ravshanligi yuzing nuridandir, qadding esa sarvi ravonni ham tuproqqa o‘tqazib qo‘ydi.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

S.G., E.O.

SAYYID MAHMUD VALADI MUHAMMAD TURDI SAYYID XORAZMIY – Xorazm xattotlik maktabi vakili. Nasx, suls va nasta’liq xatlarida yozgan. “X.”ni 1247–52/1832–37-yy. davomida Xivada kitobat qilgan: O‘zR FAShI. Inv. № 17. 356 varaq, chiroyli Xorazm nasta’liq xatida yozilgan.

Ad.: Ҳақимов М. Алишер Навоий асарларини кўчирган хаттотлар. – Т., 1991; Собрание восточных рукописей академии наук Узбекистан. VII. – Т., 1964.

Muh.A.

SAYYID QUROZA (XV asr, Sheroz – Samarqand) – sherozlik shoir. Tahsil u-n Hirotga kelganida, N. “M.N.”da yozishicha, juda kichik jussa, yosh bo‘lgani va bechora tuyilganidan uni mo‘tabar odamlar qo‘lida o‘qishga tavsiya etadi. N. S.Q.ga hamisha shafqat va mehribonlik qiladi. Lekin bir oz vaqt o‘tishi b-n u turli hunarlar chiqara boshlaydi. N. avvaliga eshitib-eshitmasga, ko‘rib-ko‘rmasga soladi. Oxir ish shu darajaga yetadiki, shaharda qola olmay, Samarqandga ketadi. Lekin Samarqandda ham ichkilikka berilganlar b-n g‘avg‘o qilib, turli muhokamalarga sabab bo‘ladi. N. S.Q. haqidagi ma’lumotni “Aning ishlari andin mashhurroqdurkim, sharh qilurg‘a hojat bo‘lg‘ay. Bu matla’ ul badbaxtqinaningdur”, – deb yakunlaydi. Ko‘rinadiki, N. bu shoirning o‘qib-ulg‘ayishi yo‘lida ancha aziyat chekkan. N. so‘zining yakunida uning ijodidan namuna sifatida bir matla’ keltiradi:

*Digar on fasl shud, k-az lola shami bazm girad,
Guli ra’no sharobi la’lgun dar jomi zar girad.*

Tarj.: Yana loladan bazm shami porlaydigan fasl keldi. Ra’no guli zarrin jomda la’l tusli sharobni qo‘liga oladi.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

S.G., E.O.

SAYYID QUTB LAKADANG (XV asr, Samarqand) – N.ga zamondosh shoirlardan. N. “M.N.”da uni Sayyid Qurozaga badfe’llik va ko‘rnamaklikda o‘xshash, hatto undan ham o‘tib tushadi, deydi. Hirotga borib yashaydi. Bir gunohi u-n o‘limga hukm qilinadi. Ming bir mashaqqat b-n o‘lim jazosini qamoq b-n almashtiradilar.

Zindondan qochib, yana Samarqandga keladi. Bu yerda Sayyid Quroza b-n goh talashib, goh yarashib yashaydi. Ko‘proq muammo yozishga mayl ko‘rsatgan. Shuhrat tutgan muammolaridan biri “Farid” ismiga yozilgan:

*Xoliqam vohid bud, Allohu akbar,
Z-on marid ahval omad, ko‘r-u kar.*

Tarj.: Parvardigor yakka-yu yagonadir, Allohu akbar, shundan qaysar g‘ila-yu ko‘r-u kar keldi.

Uning barcha salohiyatini shu birgina muamosidan bilsa bo‘ladi, – deydi N.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

E.O.

SAYYID G‘IYOSUDDIN – N. davri fozillaridan. “M.N.” tazkirasida keltirilishicha, Mashhad sayyidlari, balki ulug‘laridan bo‘lib, munosib va muloyim yigit edi. Tabiati hazil-mazax va mutoyibaga moyil bo‘lgan. Nasabi ulug‘ligidan beixtiyor kibr-u g‘urur paydo qilgan. Sariq yuzli bo‘lganligidan uni “Sayyid shirg‘a” (“so‘lg‘in”) ham deganlar. Ba‘zilar maymunga ham o‘xshatganlar. Men uni mazax qilishga botinolmayman, deydi N., lekin uning ulovini ustiga maymun chiqib olgan itga o‘xshatganman. Ko‘ngliga olsa ham, hazilga yo‘yib sezdirmaydi. Shunday deb, uning ijodiga mansub bir matla‘ni keltiradi:

*Dame az dasti duni vo narastam,
Biyo, soqiy, ki yak dam mayparastam.*

Tarj.: Bu tuban dunyo dastidan bir nafas ham qutulmadim. Kel, ey soqiy, bir nafas men ham mayparastman endi.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

M.A.

SAYYID HASAN ABIVARDIY – “M.N.”-ning to‘rtinchi majlisida zikr etilgan shoirlardan biri. Abivard viloyatidan o‘qish u-n Hirotga kelgan. Kichik mirzo b-n hajga borgan. Iroq, Rum, Misr va Halabda yashagan va olti-yetti yildan keyin Xurosonga qaytgan. N. uni o‘jar kishi sifatida ta‘riflaydi va bir bayt xususida Xuroson adiblari b-n bahslashgani hamda ularning fikrini inobatga olmay, o‘sha baytni Iroqqa Sulton Ya‘qub o‘rdasiga yuborganini yozadi. Afsuski, N. bahsning mohiyati, S.H.A.ga bildirilgan e‘tirozlar to‘g‘risida batafsil to‘xtalmaydi va “vuquf ahli bu baytning ma‘nisi yo‘qtur, nomavzundur deganda, emasdur, deb bahs qildi” degan so‘zlar b-n cheklanadi. Baytning birinchi misrasida murojaat qilinayotgan shaxsning go‘zalligi ta‘kidlanadi: Ey, zi mehri orazat gardun g‘ulom (yuzing quyoshigga dunyo quldir). Go‘zallik esa, an‘anaga ko‘ra, Yusuf ismi b-n bog‘lanadi. Lekin bu o‘rinda murojaat qilinayotgan shaxsning ismi Yusuf emas, Ya‘qub. Shuning u-n shoir “Yusuf kardaand Ya‘qub nom” (Yusufning otini Ya‘qub qilibdilar), deya lutf qiladi. She‘r Iroq podshohi Sulton Ya‘qubga bag‘ishlangan. Ko‘rinadiki, S.H.A.ning baytini butunlay ma‘nisiz deb ham bo‘lmaydi.

N.ning S.H.A. zikrida bitgan so‘zlari mazkur ijodkor haqida ma‘lumot berishdan tashqari o‘sha davrdagi adabiy bahslar haqida tasavvur berishi, shoirlarning bir-birlarining ijodlariga befarq bo‘lmaganligini ko‘rsatishi b-n ham ahamiyatlidir.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

Q.E.

SAYYID HASAN ARDASHER (1415/16–1488/89, Hirot) – zullisonayn shoir, olim, so‘fiy, donishmand. N. u-n do‘st, ustoz, pir, ma‘naviy ota maqomidagi ulug‘ inson bo‘lgan. “Sayyid Hasan Ardasher bu faqirg‘a ota masobasida erdi”, – deydi N.ning o‘zi “M.N.”da. O‘z navbatida, S.H.A. ham Alisherni farzand o‘rnida

koʻrgan. N. “Soqiynoma”sida bu haqda shunday yozadi:

*Manga zohirda atovu ustod,
Lek maʼni aro piri irshod.*

*Men aning bandaligʻigʻa xursand,
Ul debon lek rafiq-u farzand.*

S.H.A.ning otasi Ardasher Shohruxning oʻgʻli Boysungʻur saroyida qushchilik b-n shugʻullangan. Bu hunarda mohirligi tufayli saroyda obroʻ qozonib, qushbegilik lavozimiga koʻtariladi.

S.H.A. saroyda tarbiyalanib, yoshligidan favqulodda qobiliyati va oʻtkir zehni b-n ajralib turardi. Arab, fors tillari va adabiyoti, fiqh, hadis, kalom, tarix, mantiq, tafsir, sheʼr, muammo, musiqqa, nujum ilmlarini yaxshi oʻzlashtirgan boʻlsa-da, gʻoyati kamtarligidan davralarda oʻzini koʻrsatishga intilmagan. Boysungʻur mirzo uning xulq-u odobini bolalariga ibrat qilib koʻrsatar, “Na boʻlgʻay sening afʻol va xisoling faloniya oʻxshasa erdi!”, – der ekan.

S.H.A. qoʻshinda oddiy sipohiy boʻlib xizmat qilgan. Sulton Muhammad mirzo, Sulton Aloodavla mirzo va Bobur mirzolar S.H.A.ni oʻz suhbatdoshlari safiga qoʻshish u-n saroylariga taklif qilishgan, lekin tabiati darveshlikka moyil boʻlgani u-n saroy mulozamatini u xohlamagan. Shahzodalarning taklifi tazyiqqa aylana borgach, oʻzini rindlar davrasiga urib, devonalikka solgan, mayxoʻrlik qilgan.

N. 1455–1456-yy.da – 14-15 yoshlarida birinchi marta S.H.A. b-n koʻrishib tanishadi va bir umrga unga bogʻlanib qoladi. S.H.A.ning oqkoʻngilligi, samimiyligi, dilkash va xushtaʼbligi, xushmuomalaligi, xususan, darveshona feʼl-atvori N.ni shunchalik maftun etadiki, bir kun koʻrmasa, suhbatini olmasa turolmaydigan darajaga keladi: “Alar tariq va ravishi bu faqirni andoq shefta qildikim, bir kun alar mulozamatigʻa etmasam erdi, sabr-u toqatim qolmas erdi”, – deb yozadi uning oʻzi bu haqda “H.S.H.A.” manoqi-

bida. Xuddi shu hol S.H.A.da yuz berib, tez-tez kelib, N.dan xabar olib turar, bir kun koʻrmasa, “tashvishe boʻlmamish boʻlgʻaykim, bu kun sendin xabar topa olmaduq”, – der ekan.

S.H.A. N.ni tariqatga – faqr yoʻliga va turkiyda sheʼr aytishga muttasil daʼvat qilib turgan. Uning aksar sheʼrlarini yod olib, el orasida targʻib etgan. Bu paytda N. Xurosonda zullisonayn shoir sifatida tanilib ulgurgan edi.

Bu ikki zotning tabʼi muvofiq, adabiy-estetik qarashlari mushtarak, zavq-u hollari oʻzaro mosligidan yaqinlik rishtasi tobora mustahkamlanib borar edi. Jumladan, S.H.A. forsigʻoy shoirlardan Saʼdiy va Hofiz, turkigoʻylardan Atoiy, Gadoiy, Lutfiylarni musallam tutsa, N. ham ular ijodini yuksak baholagan. Ustozining Lutfiy va Muqimiyning mahoratiga misol qilib keltirgan baytlarini N. ham “M.N.”da keltiradi.

S.H.A.ning teran aql-u zakovati va goʻzal xulq-u shirin suhbatini Husayn Boyqaroga maʼqul kelib, uni qoʻldan chiqarmaslikka harakat qiladi va saroyda mustashor-maslahatchi qilib tayinlaydi. U bu lavozimda faoliyat koʻrsatar ekan, shoh-u aʼyonlar ham, xalq ham undan rozi va minnatdor boʻladi. Sulton unga qattiq eʼtiqod qoʻyib, hatto bosh vazir qilib, butun davlat ishlarini uning qoʻliga topshirmoqchi boʻladi. Lekin u nafaqat bu taklifni qabul qilmaydi, balki maslahatchilikdan ham ozod etishini soʻraydi. Hukmdorning xotiri u-n ikki yil eski kasbi – sipohiylik b-n shugʻullanib, keyin saroyni butunlay tark etadi. Hirotning mashhur shayxi Mavlono Muhammad Tabodgoiniy muridlari safiga qoʻshilib, tariqat sulukini ado etadi. Bir necha marta chilla oʻtirib, ruhiy-maʼnaviy kamolot kasb etadi. N. shayx xonaqohiga borib, ustozidan xabar olib turadi. Hovlisining bir chetida unga atab xona qurib qoʻyadi – ustoz istagan paytida bu yerga kelib hordiq chiqargan.

S.H.A. vafot etgan kuni N. Hirotda emas edi. Bundan xabar topib, behad oʻkinadi. Hirotning shimoliy qismida – togʻ etagida bir maqbara yasab, ustoz xokini oʻsha yerga koʻchiradi. S.H.A. ga yaqin, lekin qabri har yerda boʻlgan qolgan aziz zotlarning ham xokini shu yerga keltirib

ko‘mdiradi. Natijada, bu joy “Azizlar xazirasi” deb atalib, shu nom b-n mashhur bo‘ladi.

S.H.A. N. hayotida qanday mavqega egaligini yosh shoirning 27 yoshida Samarqanddan unga yo‘llangan she‘riy maktubi – “Masnaviy” yaqqol ko‘rsatadi. Maktubdan S.H.A. N. ishonadigan va suyanadigan, o‘zini tushunadigan va qo‘llab-quvvatlaydigan, hamdard va hammaslak birdan-bir inson ekanligi anglashiladi. Unda ustozini fazilat osmonining quyoshi, vafo va saxovat koni, deb ulug‘laydi. Xulqing jannatdan ziyoda, bu zamon-da dard ahli holini aytishi mumkin bo‘lgan yagona kishisan, deb ta‘riflaydi. O‘zining unga shogird-u farzand qatorida ekanligini e‘tirof etadi.

“M.N.” tazkirasida esa o‘zbek-u tojik orasida undan komilroq kishi yo‘q deydi. Dunyoviy ilmlarni egallagan bo‘lsa-da, tasavvufga mayli kuchliligini aytadi. Har ikki tilda mahorat b-n qalam tebratgani haqida ma‘lumot berib, misol tariqasida forsiy bir qit‘asi va turkiy baytini keltiradi. Uyi rind-u xarobotiylarning yig‘iladigan joyi bo‘lib, ushbu qit‘ani ular davrasida ilhom b-n badehatan aytgan:

*Chi xush boshad sabuhi bo dilorom,
Labolab az qadah har dam kashidan.*

*Chu g‘uncha har du dar yak pirahani tang
Baham pechidan-u darham kashidan.*

Tarj.: Bu dunyoda bir dilorom bilan tongda har dam limmo-lim qadah ichishdan-u g‘uncha kabi ikki tan tor bir ko‘ylak ichida chirmashib quchishmoqdan yoqimliroq nima bor?

Quyidagi baytni esa taqvo va zuhd chog‘ida aytgan:

*Ilohiy, nuri irfondin ko‘ngulga bir safo bergil –
Ki, isyon zulmati ichra xarob ahvolu hayrondir.*

Ustozining vafotiga bag‘ishlab:

*Dahr bog‘iki, jafo shore‘idur har chamani,
Juz vafo ahlig‘a sonchilmadi oning tikani, –*

bayti b-n boshlanuvchi 7 bandlik tarkibband – marsiya yozib, o‘zining chuqur qayg‘usini izhor etgan. Uni ma‘rifat dengizining gavhari, sirlar kashshofi, faqr yo‘li rahbari, fano ahli sarvari, himmat ahli murshidi, zamonning yagonasi kabi sifatlar b-n ulug‘lab, o‘ziga bir necha rishtalar b-n bog‘langanini shunday ifodalaydi:

*Meni motamzadag‘a ham ota, ham murshid-u pir,
Balki ham g‘amxo‘r-u ham yovar-u yor qani?*

Tirikligida boshiga har xil savdolar tushganida, o‘zi qo‘llab-quvvatlagani kabi o‘lganidan keyin ruhi og‘ir damlarida madadkor bo‘lishidan umid qiladi:

*Bor umidimki, madad ruhung ila qilg‘aysen,
Har qachon ollima davron aro shiddat bo‘lg‘ay.*

“Soqiynoma”sining XXVI bobini ham S.H.A.ga bag‘ishlab, uning o‘ziga qanchalik yaqinligi va tasavvufdagi maqomi xususida fikr yuritadi:

*Foniyi mutlaq, ozoda ham ul,
Pariro‘, soliki aftoda ham ul.*

*Yo‘q fano dayrida o‘zdin xabare,
Qolmayin o‘zluqidin ham asare.*

“H.S.H.A.” manoqibi b-n ustoziga o‘lmas adabiy haykal qo‘ydi. Asarda uning butun hayoti, faoliyati va ma‘naviy olamining asosiy nuqtalarini mo‘jaz shaklda yoritadi. Nuktadonligi, nozikta‘b-ligi, darveshtabiatligi b-n bog‘liq ibratli lavhalar-ni keltirib o‘tadi. Uni asl gavhar, ma‘nolar orifi, foniylilik maqomiga etgan solik, deb ta‘rif-tavsif etadi. “N.M.”da S.H.A.ni komil inson sifatida mashhur shayx-u avliyolar qatorida zikr etishi esa N.ning ustoziga bergan eng yuksak bahosidir.

Ma‘lum bo‘ladiki, S.H.A. o‘z davrining peshqadam, fozil, boshqalarga ibrat bo‘ladigan fazilatlariga ega shaxslaridan bo‘lib, N.ning ma‘naviy kamoloti va ijodiy yuksalishida muhim rol o‘ynagan.

Ad.: Алишер Навоий. *Фаройиб ус-сигар*. ТАТ. 10 жилдлик, 1-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. *Наводир уш-шабоб*. ТАТ. 10 жилдлик, 2-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. *Фавойид ул-кибар*. ТАТ. 10 жилдлик, 4-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. *Мажолис ун-нафоис*. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. *Ҳолоти Саид Ҳасан Ардашер*. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. *Насойим ул-муҳаббат*. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Султон И. *Навоийнинг қалб дафтари*. – Т., 1969; Фаниева С. *Саййид Ҳасан Ардашер сияр ҳолатида // Навоий насри нафосати*. – Т., 2000; Комилов Н. *Саййид Ҳасан Ардашер – Комил инсонми? // Тавҳид асрори*. – Т., 1999; Қаяюмов А. *Дилкушо такрорлар ва руҳафзо ашъорлар*. – Т., 2011; Абдуқодиров А. *Амир Алишер Навоий*. – Хўжанд, 2013.

E.O., M.A., Z.R.

SAYYID HASAN ARDASHERGA MAKTUB – N.ning “X.M.” to‘plamidan bitta masnaviy o‘rin olgan bo‘lib, u Sayyid Hasan Ardasher nomi b-n bog‘liqdir. Masnaviy hajman 148 bayt 296 misradan iborat. U yosh shoirning safar oldidan ustoz va do‘stiga yozgan she‘riy maktubidir. “G‘.S.” devoniga kiritilgan.

N. 60-yy.ning boshlarida Samarqandga yo‘l oladi. Abdurazzoq Samarqandiy, Mirxond va Xondamir shoirning Samarqandga borish sabablarini ilm o‘rganishga intilish b-n bog‘lasalar, Zahiriddin Muhammad Bobur “ixroj” (surgun) deb ataydi. Akad. Sh.Sirojiddinov bu safarning “ixroj” ya‘ni surgun emasligini keyinchalik ilmiy dalillar bilan isbotlagan. N.ning o‘zi Sayyid Hasan Ardasheriga yozgan “Masnaviy” maktubida Samarqandga ketishining bir nechta sabablarini ko‘rsatadi:

*Bir ulkim, chu so‘zdindir inson sharif,
Chu hayvonga so‘z yo‘qdur, uldur kasif...*

*Men ul menki, to turk bedodidur,
Bu til birla to nazm bunyodidur.*

*Falak ko‘rmadi men kibi nodire,
Nizomiy kibi nazm aro qodire...*

*Yetar Tengridin oncha quvvat manga,
Ki bo‘lmas bitiriga fursat manga.*

*Bu maydonda Firdavsiy ul gurd erur,
Ki gar kelsa Rustam javobin berur.*

*Raqam qildi farxunda “Shahnoma”ye
Ki, sindi javobida har xomaye.*

*Ki har necha nutq o‘lsa kohilsaroy,
Bitigaymen o‘ttuz yilin o‘ttuz oy.*

*Ne “Shahnoma”kim, “Xamsa”g‘a ursam el,
Aning panjasi sori yetkursam el.*

*O‘tuz yilki, oni Nizomiy demish,
Qoshimda erur ikki-uch yillik ish...*

Bu o‘rinda vatandan ketish sabablaridan biri sifatida Hirotda ijod qilish u-n imkoniyat yo‘qligi keltirilmoqda. Shoir nazmda qobiliyat jihatidan Nizomiyga tengligi, Firdavsiy va Nizomiyalar 30 yil vaqt sarflab yozgan “Shohnoma” va “Panjganj”ni 30 oyda yoza olishga o‘zida quvvat sezayotgani, lekin buning u-n imkoniyat yo‘qligini ta’kidlaydi.

*Yana bir bukim, zohir o‘lmish mango,
Ki, chiqmish Xuroson elidin vafo...*

*Vafo yerida zohir o‘lmish nifoq,
Saxo o‘rnida buxl tutmish visoq...*

*Ham el manzilin shah katakdek buzub,
Tovug‘ o‘rniga chug‘z o‘lturg‘uzub.*

*Elida kishilikdin osor yo‘q,
Sharoratdin o‘zga padidor yo‘q...*

*Ne bir hujrakim, kom topqay ko 'ngul,
Dame anda orom topqay ko 'ngul.*

*Ne bir sho 'x vaslig 'a ul moyadast,
Ki, azmim ayog 'ig 'a bergay shikast.*

*Ne yoreki, ranjimni qilg 'ay qabul,
Ne zoreki, hajrimdin o 'lg 'ay malul.*

Yana bir sabab: yurtdagi notinchlikdir. Odamlarda bir-biriga vafo yo 'q. Vafoning o 'rnini nifoq, saxovatning o 'rnini baxillik egallagan. Mamlakat shohi xalq uyini katakdek buzib, tovuq o 'rniga boyo 'g 'lini o 'tkazib qo 'ygan. Odamlarda odamiylikdan nishona yo 'q, hamma joyda yomonlik hukmron.

Boshqa bir sababi esa ilm egallashga bo 'lgan ehtiyojdir.

*Uchinch ulki, chun Xoliqi zuljalol,
Ki, ham lamyazal keldi, ham loyazol.*

*Chu lavhi vujud uzra tortib qalam,
Iki kavn tarhig 'a urdi raqam...*

*Emas erdi maqsud juz odamiy
Ki, Haq sirrining bo 'lg 'ay ul mahrami.*

*Baridin g 'araz garchi inson edi,
Anga dag 'i maqsud irfon edi.*

Tasavvuf ta 'limotiga ko 'ra, Allohni tanishning yo 'llaridan biri. Pirga qo 'l berib, uning irodasi b-n riyozat chekishdir. Safardan yana bir murod shu:

*Burun murshidi komil istay yurub,
Ani topqach o 'zin anga topshurub...*

*Chu avvalg 'i ish bo 'lmadi dastgir
Ikinchisidin xo 'b emastur guzir.*

Umuman, "Masnaviy" – S.H.A.M. N. tarjimai holining yoshlik davri va dunyoqarashining

o 'ziga xos jihatlari haqida ma 'lumot beruvchi yorqin badiiyat namunasidir.

Ad.: Алишер Навоий. Фаройиб ус-сизар. ТАТ. 10 жылдлик, 1-жылд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Холоти Сауд Хасан Ардашер. ТАТ. 10 жылдлик, 10-жылд. – Т., 2011; Сирожиддинов Ш. Алишер Навоий: манбаларнинг қиёсий, текстологик таҳлили. – Т., 2011; Сирожиддинов Ш., Юсупова Д., Давлатов О. Навоийшунослик. – Т., 2018; Алишер Навоий: Қомусий лугат. 1–2-жылдлар. – Т., 2016.

M.A.

“SAYYID HASAN ARDASHERGA MARSIIYA” – N.ning ustoz, sirdoshi, “ota masoba” (martaba)sidagi ulug ' inson S.H.A. vafoti munosabati b-n yozgan har biri 8 baytli 7 band (56 bayt) dan iborat tarkibband marsiyasi (1490–91).

Ma 'lumki, N.ning Sayyid Hasan haqidagi barcha asarlari samimiy ruh b-n sug ' orilgan bo 'lib, uning xoksor, faqir-u haqir, darveshtabiat inson, faqr-u fano kishisi ekanligiga urg ' u beriladi. M-n, “H.S.H.A.” asari “Soliki foniy va gavhari koniy, orifi maoniy” degan tavsif b-n boshlanadi. “S.”da esa unga shunday ta 'rif beradi:

*Foniyi mutlaq, ozoda ham ul,
Garmro ' , soliki aftoda ham ul.*

Marsiyada ham ayni shu holni ko 'ramiz. Dunyo bog 'ining jafosi xususida fikr yuritilgan ilk bandniyoq shunday ta 'rif b-n yakunlaydi:

*Bahri urfon duri Sayyid Hasan ulkim, aflok
Yeti durji aro bir ko 'rmadi andoq duri pok.*

Ko 'hna falakning bevafofigiga bag ' ishlangan 2-band bu pok insonning foniy bo 'lib, Haqqo vosil bo 'lgani-yu ko 'ngliga begona xayolini yovut-maganligi haqidagi bayt b-n xotimalanadi:

*Xossa ul foniyi davronki, bo 'lub vosili Haq,
Qo 'ymadi ko 'ngli aro g 'ayr xayolin mutlaq.*

3-band Ardasherining fano olamidani hammani musibatga qo'yib, baqo olamiga ko'chgani, bundan barcha faqr ahli aza tutgan bo'lsa-da, N.ning boshiga o'zgacha motam – og'ir qayg'u tushgani haqida. Chunki u bu samimiy insonga har tomonlama bog'lanib qolgan edi.

4-bandda Ardasherining tasavvufdagi maqomlari-yu tariqatdagi darajalari birma-bir sanab ko'rsatiladi: “soliki atvor” (go'zal xulqli solik), “koshifi asror” (sirlarni kashf etuvchi), “ogoh-u xabardor”, “hodiyi ahli fano” (fano ahlining rahnamosi), “murshidi ahror” (yaxshi kishilar piri) va h.k. Ayni paytda o'zining unga nisbatiga oydinlik kiritib ketadi.

5-bandda ustozining jannat farog'atiga yetishib, kavsar sharobidan serob-u malaklar b-n musohib bo'lgani haqida so'zlar ekan, hayotligida o'zi hamisha qo'llab kelganidek, endi ruhi madadkor bo'lishidan umidvorlik qiladi:

*Bor umidimki, madad ruhung ila qilg'aysen,
Har qachon ollima davron aro shiddat bo'lg'ay.*

“H.S.H.A.”dan ma'lum bo'lishicha, ustozining bemor bo'lib yotib qolgani-yu vafot etganida N. shaharda bo'lmay, podshoh topshirig'i b-n uzoqqa ketgan edi. Shuning u-n ham u 6-bandda hasrat-u armon b-n falak pand berib, xastaligida g'amxo'rlik qilolmagani, jonini qo'shib sharbat-u taom tutolmagani, farzandlik burchini ado etib, mehri b-n boshida o'tirolmagani haqida oh-u fig'on o'tida o'rtanib, hassos misralar tizadi.

7-bandda dunyoning o'tkinchiligi, umrning g'animatligi, husnning bevafoqligi haqidagi falsafiy mulohazalar dunyoga etak silkish-u Haqqa bandalik qilish kerakligi xususidagi pand-u nasihatlar b-n bog'lanib ketadi:

*Har kishi komil erur, bas anga Haq bandalig'i,
Mundin o'zga tama'yi kasbi kamol aylamangiz.*

Marsiya eng yaqin kishisidan judo bo'lgan kishining dard-u alam to'la qalb tug'yonlari bo'libgina qolmay, undan hayotning is-siq-sovug'ini ko'rgan, achchiq-chuchugini

totgan donishmand insonning hayot mohiyati va inson umrining mazmuni b-n bog'liq hikmat darajasidagi chuqur falsafiy mulohazalari ham o'rin olgan. Hassos kechinmalar va teran fikrlar esa san'atkorona mahorat b-n misralarga tizilib, tarkibbandning badiiy yuksakligini ta'minlagan. Ayni jihatdan mazkur marsiya ham N.ning badiiy barkamol asarlaridan biri hisoblanadi.

Ad.: Алишер Навоий. Наводир уш-шабоб. ТАТ. 10 жылдлик, 2-жылд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Ҳолоти Сайид Ҳасан Ардашер. ТАТ. 10 жылдлик, 10-жылд. – Т., 2011; Комилов Н. Сайид Ҳасан Ардашер – комил инсонми? // Таъхид асрори. – Т., 1999.

E.O.

SAYYID HASAN O'G'LOQCHI (t.y.n. – 1514-y., G'ijduvon) – Sulton Husayn Boyqaroning bekalaridan. N. b-n bir davrda saroyda xizmat qilgan. Asli kelib chiqishi turklashgan mo'g'ullardan. Otasi Sayyid o'g'loqchi Ulug'bek mirzo hukmronligi davrida uning e'tiborini qozongan. S.H.O'. ilmi va iqtidorli kishi bo'lgan, xususan, astronomiya bo'yicha yaxshi bilimga ega bo'lgan. She'r ham yozgan. N. S.H.O'.ni yaxshi bilgan. Lekin S.H.O'. N. asarlarida tilga olinmagan, jumladan, “M.N.” da ham zikr etilmaganki, bu taajjublanarli holdir.

Xuroson Shayboniyxon tomonidan istilo qilinib, Husayn Boyqarodan qolgan saltanat yo'q bo'lgandan so'ng, S.H.O'. 1512-y.gacha nima ish qilganligi ma'lum emas. Shu yili u Bobur huzuriga kelgan. Bobur 1514-y.da safaviylar lashkarboshisi Najm Soniy b-n ittifoqlikda shayboniylar qo'shini b-n G'ijduvonda urishib yengilgan. S.H.O'. ana shu jangda o'ldirilgan.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жылдлик, 9-жылд. – Т., 2011; Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. – Т., 2002; Хондамир. Буюклик хислати. – Т., 2011.

Q.E.

SAYYID HIRAVIY (XV asr) – shoir. Temuriylar davri shoirlaridan. Fozil inson va zabardast adib bo‘lib, Mavlono rutbasiga musharraf bo‘lgan. Qalandartabiat, ta‘bi sho‘x va suhbat shirin kishi edi. She‘riyatning turli janrlarida qalam tebratgan. N.ning “M.N.” tazkirasida ma‘lumot berishicha, qoramag‘izdan kelgan, qullar toifasidan bo‘lib, quyidagi bayti go‘yo uning o‘z holiga mos:

*G‘ulomi xeshtanam xond lolaruxsore,
Siyohro ‘yiyi man kard oqibat kore.*

Tarj.: Qora yuzliligim oqibat o‘z ishini qildi – gul yuzli go‘zal meni o‘zining qullaridan biri deb biladi.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Энциклопедияи адабиёт ва санъати тожик. Жилд 3. – Душанбе, 2004.

E.O.

SAYFIDDIN BOXARZIY (1190, Eron – 1261, Buxoro) – ulug‘ avliyo, yetuk shoir, zabardast olim, hassos voiz. Nishopur va Hirot madrasalarida tahsil olib, fiqh, hadis, tafsir va boshqa fanlarda o‘z davrining peshqadami bo‘lgan. Makka va Madinaga safar qilgan. Keyin Najmiddin Kubroga murid tushib, kubraviya tariqatiga kirgan. “Shayx Najmiddin Kubroning xulafosidindur. Zohiriy ulum tahsili va takmilidin so‘ng-ra Hazrat Shayx mulozamatig‘a musharraf bo‘ldi va tarbiyat topdi”, – deydi bu haqda N. mo‘g‘ullar Xorazmga hujum qilganda, ustozining ishorati b-n Buxoroga keladi.

Kubraviya tariqatining yirik namoyondasi bo‘lgan bu zabardast tariqat piri va peshqadam alloma Movarounnahr va Xurosonning nafaqat diniy-tasavvufiy, balki ijtimoiy-siyosiy hayotida ham muhim rol o‘ynagan. Undan kubraviyaning hind tarmog‘i – firdavsiya boshlanadi.

Xalq orasida nufuzi balandligi mo‘g‘ul xonlarini ham S.B. b-n hisoblashishga majbur etgan.

Munkexon, Hulaguxon va Hubilayxonlarning onasi Suyurko‘ktani beka Buxoroda madrasa va xonaqoh qurdirib, shayxni unga mutavalliy qilib tayinlagan, ko‘plab qishloqlarni unga vaqf qilgan. Chingizxonning nevarasi – Oltin O‘rda xoni Berkaxon Buxoroga kelib, unga murid tushgan, islom dinini qabul qilib, Barakaxon nomini olgan. Shu munosabat b-n unga “shayx ul-olam” – “olam shayxi” unvoni berilgan.

S.B. maqbarasi Buxoroning Fathobod mavzesida.

S.B. “Sharh ul-asmo ul-husna” (“Allohning go‘zal ismlari sharhi”), “Voqeayi xilvat” (“Xilvat voqeasi”), “Ro‘znoma” (“Kunnoma”), “Vasiyatnoma” asarlari va “Ruboiyot (“Ruboiylar”) to‘plami muallifi hisoblanadi. Unga 650 ta ruboiyini nisbat beradilar.

S.B. ruboiylari, asosan, zikr-u samo‘ majlislarida badehatan aytilgan bo‘lib, barchasi tasavvufiy mazmunda: ularda Haq yo‘liga da‘vat qilinadi, ilohiy ishq ulug‘lanadi, tasavvufning ba‘zi g‘oya va talablari ifodalanadi, insoniy kamolot masalalaridan bahs yuritiladi, hijrondagi oshiq ko‘nglining dard-u iztiroblari, tuyg‘u-kechinmalari tasvirlanadi va h.k. Bu ruboiylar buyuk tasavvuf pirining shoirlik salohiyati va mahorati ham baland bo‘lganligidan darak beradi.

S.B. haqida S.S.Buxoriy, Q.Rajabov, E.O-chilov kabi olim va adiblar u yoki bu darajada tadqiqot ishlarini olib borganlar. Taniqli shoir T.Ahmad u haqida ballada yozgan.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Абдурахмон Жомий. Нафахот ул-унс // Осор. Дар 8 жилд. Жилди 8. Душанбе, 1990; Ислom энциклопедияси. – Т., 2004; Бухорий С.С. Хазрат шайх ул-олам // Икки юз етмиш етти пир. – Бухоро, 2006; Ражабов Қ. Сайфиддин Бохарзий // ЎзМЭ. 7-жилд. – Т., 2004; Очилов Э. Олам шайхи // “Нақибандия” журнали, 2009, 1-сон; Сайфиддин Бохарзий. Рубоийлар // Донишмандлар тухфаси. – Т., 2009.

E.O.

SAYFIY ARUZIY BUXORIY (taxallusi; to‘liq ismi: Mavlono Sayfiy Aruziy Buxoriy XV asrning 2-yarmi – Buxoro – 1503) – shoir, adabiyotshunos, olim. Buxoroda boshlang‘ich ma‘lumot olib, keyin tahsilini kamolga yetkazish u-n Hirotga borgan. Jomiy va N. rahnamolari bo‘lgan Hirot adabiy muhitiga kirib, shuhrat qozongan. S.A.B.ning favqulodda qobiliyatini ko‘rgan N. uning tarbiyasiga alohida e‘tibor bergan. Natijada, u ilmni kamolga yetkazib, o‘tkir shoir va muammonavis bo‘lib yetishadi. Lekin shuhrat yukini ko‘tarolmay, kibr-u g‘urur paydo qiladi, ichkilikka beriladi. N.ning nasihatlarini ta‘sirida yana yo‘lini topib, go‘zal asarlar yaratadi.

N. “M.N.”da S.A.B.ning Buxorodan Hirotga tahsil u-n kelganini, tahsil asnosida she‘riyat b-n mashg‘ullik qila boshlaganini yozadi. She‘ri shuhrat tutgan, ayniqsa, masal usulda yaxshi she‘rlar yozgan. S.A.B. 1487-y.da Buxoroga qaytgan. S.A.B.dan uch she‘riy devon, aruz, muammo va musiqa haqida uchta risola yetib kelgan. Risola “Ilm ul-aruz”, “Risolayi Sayfiy”, “Aruzi Sayfiy” nomlari b-n ham mashhur. S.A.B. devonlari g‘azal, qit‘a, fardlar va muammolar-dan iborat. S.A.B. g‘azallari shakl jihatidan an‘anaviy g‘azalchilik namunalaridan farq qilmasa ham, mazmun jihatidan boshqacha bo‘lib, aksariyatida hunar ahli – kosib, pardozi, temirchi, tabib, bo‘yoqchi va h.k.lar ta‘rif qilinadi. Keyinchalik bunday she‘riyat “Shahro sho‘b” degan nom oldi. N. ham S.A.B. she‘riyatining shu jihati-ga urg‘u berib: “... San‘at va hirfa (hunar, kasb) ahli u-n ham ko‘p latofatliq nazm qilibtur”, – deb yozadi va she‘rlarini yuksak baholaydi. Ayni chog‘da. N. S.A.B.ning tabiatidagi nuqsonni ham ko‘rsatib o‘tadi: “Mavlono hushyorlig‘da base odamivan va hayo va adablig‘ yigitdur. Ammo sarxushluqda o‘zga mohiyat bo‘lur erdi”. 1490-yy.ga kelib, ya‘ni, “M.N.” yaratilgan davrlarda u ichishdan tavba qilgan ekan, N. shu tavbasida mustahkam bo‘lishini umid qiladi.

S.A.B. she‘riyatidan N. keltirgan lirik mazmundagi quyidagi matla‘ haqiqatan ham g‘oyat yaxshi chiqqan:

*Dilo, vasfi miyoni nozuki jonni man gufti,
Nako ‘rafti hadise az miyoni joni man guft.*

Maz.: Ey ko‘ngil, jononim nozik belini ta‘rif qilding, Yaxshi ketding (yaxshi boshlading) – jonimning nozik joyi haqida bir hadis aytib bering.

Bobur “Boburnoma”da S.A.B. g‘oyat bilimdon. Sohibi devon – devonida hunarmandlarga bag‘ishlangan she‘rlari jamlangan, masalni ko‘p yozar edi, masnaviysi yo‘q, – deb yozadi va buni S.A.B.ni o‘zining bir qit‘asi b-n dalillaydi. Forscha aruzi ham bor, – deydi. Bobur S.A.B. bir jihatdan kamsuxan – kerakli narsalarni yozmaydi, ayni paytda ko‘p so‘z ko‘rinib, anglashilib turgan kalimalarga nuqta-yu i‘robi (harakat belgileri)gacha qo‘yib chiqardi. Chog‘ir (may)ni ko‘p ichar, musht zarbi kuchli edi, – kabi ma‘lumotlarni ham keltiradi.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик. 9-жилд. – Т., 2011; Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома.; Мирзоев А. Сайёри Бухорой ва роли у дар адабиёти доираи ҳунарманди. Изв. Отд. Общ. наук АН Таж. 7, 1955.

S.G‘.

SAKKIZ UCHMOG‘ – sakkiz jannat, jannatning sakkiz tabaqasi: Dorussalom, Jannat ul-naim, Jannat ul-ma‘vo, Dorul xuld, Jannat ul-a‘din, Jannati firdavs, Jannati illiyun, Dorul mazid. S.U. deyilganda, odatda, bir-biridan go‘zal sakkiz bog‘ nazarda tutilgan. N. har bir inson o‘z ko‘nglida sakkiz jannatga monand bog‘ yaratishi lozimligini qayd etadi:

*Ey Navoiy, sen ko‘ngul bog‘in imorat qilki, bor
Sekkiz uchmog‘ janbida aning muhaqqar bog‘cha.*

Haq yo‘liga kirgan oshiqlar va‘da etilgan jannatni ham ko‘zga ilmaganlar. Shuning u-n ham N. lirik qahramoni asl maqsadga to‘siq bo‘luvchi jannat havasidan kechishga undaydi:

*Navoiyo, sekiz uchmoq havosidin kechkim,
Bular mavoni' erur, yor istar o'lsa birov.*

Mashoyixlar ma'no olamida anbiyo va avliyolarning sakkiz fazilatlarini jannatning sakkiz ta'baqasiga teng deb bilganlar. Bu fazilatlar tavoze', qanoat, rizo, iffat, sabr, hilm, saxo va ma'rifatdir.

So'fiylarning fikricha, jannat zuhd maqomi bo'lib, zohidlarning orzusidir va tarki uqbo tuyg'usi ular u-n xos emas. Mutasavviflar S.U.ni insondagi besh tuyg'u (ko'rish, eshitish, ta'm bilish, his qilish, to'qinish) va xayol, fahm hamda aql, deb hisoblaganlar. Chunki inson nimani anglasa, shu besh "eshik" orqali anglaydi. Aql ana shu yetti tuyg'u b-n birga bo'lmasa, ular aqlga bo'ysunmay, vujudga tobe bo'ladi. Agar aql ularga hukmini o'tkaza olsa, bu sakkiz xususiyat birdaniga jannat eshigiga aylanadilar.

Ad.: Азизиддин Насафий. Инсони комил. – Истанбул, 1990; Хужвирий. Каиф ул маҳжуб. – Истанбул, 1996; Абдулазиз Даббоғ. Китоб ул-ибриз. – Истанбул, 1997; Аҳмад Яссавий: ҳаёти, асарлари ва ижоди.

S.J.

SAKKOKIY (XIV asr oxiri – Samarqand – XV asr o'rtalari) – shoir. S.ning tarjimaiy holi haqida yetarli ma'lumot saqlanib qolmagan. Devoni to'liq yetib kelmaganidan hayotining ba'zi nuqtalarini she'rlari orqali oydinlashtirish imkoni ham yo'q. N. "M.N." tazkirasida shoir haqida: "Mavlono Sakkokiy – Movarounnahrdir. Samarqand ahli anga ko'p mu'taqiddurlar va bag'oyat ta'rifin qilurlar", – deb ma'lumot bersa, Yaqiniy "O'q va yoy" munozarasida uni "turk shoirlarining mujtahididir", deb ta'riflaydi. N. "M.L."da ham Haydar Xorazmiy, Atoiy, Muqimiy, Yaqiniy, Amiriy, Gadoiy kabi o'zbek shoirlari qatorida birinchi bo'lib tilga oladi.

Mirzo Ulug'bek davrining mashhur shoiri bo'lgan S. poytaxt Samarqandda umrguzaronlik qilgan. Shoirning asli ismi noma'lum. Taxallusi (sakkok – pichoqchi degani)dan kelib chiqib, uning hunar-

mand oiladan ekanligini taxmin qilish mumkin. Uning tug'ilgan yilini Amir Temurning nabirasi Xalil Sultonga bag'ishlangan qasidasidagi:

*Tarixqa sakkiz yuz dog'i o'n erdi-yu,
gadr axshomi,
Bir oy tug'uldi dunyodakim, mamlakatda
xon erur, –*

baytiga asoslanib, taniqli sharqshunos olim, shoir asarlarini nashrga tayyorlagan Q.Munirov XIV asrning ikkinchi yarmi yoki oxirgi choragida deb taxmin qiladi. Bunga sabab mazkur badiiy yuksak qasidani shoir ijodi ancha gullagan davrda yaratgani, binobarin, bu paytda (1407–1408) u 30 yoshlarda bo'lganini ko'rsatadi.

N.ning Samarqandda o'qigan yillari (1465–1469)da S.ni bilganlar b-n uchrashgani haqidagi ma'lumotlar uning XV asr o'rtalarida vafot etganligidan guvohlik beradi. S. she'rlari orasida Ulug'bekning o'limi haqida hech narsa uchramasligi ham uning Ulug'bek fojiasini ko'rishga ulgurmay, ma'rifatparvar shoh qatidan oldin vafot etganligini ko'rsatadi.

S. o'zining badiiy yuksak qasidalari b-n o'zbek qasidachiligiga asos solganlardan biri hisoblanadi. Ayni paytda, u g'azal ustozlaridan ham biridir. G'azallarning yetukligi jihatidan shoir Atoiy va Lutfiy qatorida turadi. N. S. va Lutfiyga shunday baho beradi: "Uyg'ur iborati fusahosindin va turkiy alfozining bulag'osindin Mavlono Sakkokiy va Lutfiylarkim, birining shirin abyotining ishtihori Turkistonda beg'oyat va birining latif g'azaliyotining intishori Iroq va Xurosonda benig'oyatdurur va devonlari mavjud bo'lgay".

S.ning ayrim muxlislari Lutfiy b-n raqobatda uning nufuzini oshirish maqsadida Lutfiy she'riyatidagi barcha go'zal ma'nolar S. g'azallaridan o'g'irlangan, degan ovoza tarqatadilar. N. Samarqandda tahsil olgan yillarida bu masalaga oydinlik kiritmoqchi, S. va Lutfiy she'rlarini o'zaro qiyoslamoqchi bo'ladi. Bu haqda "M.N."da shunday yozadi: "Samarqand ahli anga ko'p mo'taqiddirlar va bag'oyat ta'rifin qilurlar. Ammo faqir

Samarqandda erkanda muarriflaridan (ta'rif qiluvchilar) har necha tafahhus (tekshirish, surishtirish) qildimkim, aning natoyiji tab'idin biror nima anglayin, ta'rif qilg'onlaricha nima zohir bo'lmasdi. Barchadin qolsalar so'zlari budurkim, Mavlonno Lutfiyning barcha yaxshi she'rlari aningdurkim, o'g'urlab o'z otig'a qilibdur. Ul yerlarda bu nav' o'xshashi yo'q, mazasiz mukobaralar (kibr, mag'rurlik) gohi voqe' bo'lur".

S. devoni Sharq devon tuzish an'anasiga muvofiq hamd va na't b-n boshlanadi. Keyin uning 10 ta qasidasi beriladi. Bu qasidalardan 4 tasi – Mirzo Ulug'bekka, 4 tasi – Arslonxoja Tarxonoga, bittasi – mashhur naqshbandiya shayxlaridan Xoja Muhammad Porsoga, bittasi – temuriy shahzodalardan Xalil Sultonga bag'ishlangan. Qasidalardan keyin g'azallar boshlanadi. Lekin shoir devonining mavjud nusxalarida "alif"dan "nun" harfigacha bo'lgan g'azallar yo'q. G'azallar "n" ("nun") harfi b-n tugal-lanuvchi ikki g'azal b-n boshlanadi. Shundan keyin g'azallar alifbe tartibida davom etadi. Lekin "v" ("vov") harfiga kelib yana uzilish boshlanadi – bu harf b-n tugaydigan g'azallar tushib qolgan. Devon "i" ("y") b-n tugallanuvchi 40 g'azal b-n nihoyasiga etadi. Shunday qilib, shoirdan bizga 10 ta qasida va 56 g'azal yetib kelgan. Taniqli turk olimi K.Eraslan tomonidan nashr etilgan S. devonida esa jami 70 ta she'r mavjud. Devon avvalida munojot, Payg'ambar na'ti, Muhammad Porso va Mirzo Ulug'beklar madhi keltirilgan.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Муҳокамат ул-луғатайн. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Саккокий. Танланган асарлар. – Т., 1958; Саккокий. Ғазаллар, қасида // Ҳаёт васфи. – Т., 1988; Ўзбек адабиёти тарихи. 1-жилд. – Т., 1977; Муборак мактублар. – Т., 1987; Буюк сиймолар, алломалар. 2-китоб. – Т., 1996; Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи. – Т., 1976; Очилов Э. Улугбек даврининг машҳур шоири // Барҳаёт сиймолар. – Т., 2012.

Е.О.

SAKR-SAHV – sarxushlik va hushyorlik. G'aybat va huzur holining oliy shakli. Sakr (yoki sukr) ilohiy ishq mayidan mast bo'lib o'zini unutgan, o'zidan kechgan oshiqning holi. Sahv esa buning aksi: o'zini unutganning o'ziga kelishi, hushyor bo'lishi, tamkin holati, g'aybat holining zoil etilishi. Sakr holisiz sahv holi ham bo'lmas. Shuning u-n sakri Haq b-n bo'lganning sahvi ham Haq b-n bo'lur. Sakri nafsoniy lazzatlarga qorishganning sahvi ham boshqacha bo'lmas, deyilmish.

Abdulkarim Qushayriyning ta'kidlashicha, "Qul sakr holida hol shohidi (ma'naviy bir hol ila huzuri ilohiydadir) bilandir. Sahv holida esa ilm shohidi (shariat ilmi talablariga ko'ra amal qilguvchi) bilandir". Hujviriylah sahvi ham "g'af-lat sahvi" va "muhabbat sahvi" deya ikkiga ajratib, bunday yozganlar: "G'af-lat sahvi Haq bilan qul o'rtasidagi eng katta va eng qalin hijobdur. Muhabbat sahvi eng ochiq kashf erur..." N. "N.M."da valiylarning S.S. hollaridan xabar beradi. Najmiddin Kubro hazratlari va shogirdi o'rtasidagi quyidagi rivoyat ham tariqat ahlining holini ko'rsatadi: "Derlarki, Shayx Majduddin bir kun darveshlar bila o'lturub erdi. Anga sakre g'olib bo'ldi. Dedi: biz o'rdak bayzasi erduk daryo qirog'ida va Shayx qushe erdiki, qanoti ostida bizni parvarish berib tarbiyat qildi, to ul bayzadin chiqtuq. Chun o'rdak bolasi erduk, daryog'a kirduk va Shayx qiroqqa qoldi. Va Hazrat Shayx karomat nuri bila ul so'zga voqif bo'ldilar va mu-borak tillarig'a keldiki daryoda o'lgay".

S.S. orasidagi asosiy farq esa mana bunday: sakr holida inson o'zini tamoman unutadi. Aql-u hushni tark aylagani u-n fano va baqoga doir bilim va tushunchalardan ham forig' bo'ladi. Chunki Haq qulga jamol sifati b-n tajalli etgach, u bundan sarxush va sarmast bo'lib, "men"likdan yiroqlashadi. Sahv holida esa bunday emas, inson hamma narsaga aql nigohi b-n qaraydi, o'zligiga doir tushunchalardan ajralmaydi. Faqat bularning barchasiga "fano" ko'zi ila boqadi. Chunki haqiqatda boqiy bo'lgan va boqiy qoladigan yo'lg'iz Allohdir. Boshqasi o'tkinchi va yo'qlikka mahkum erur.

Sakr holi insonni tobelik, qaramlik, mahdudlik tuyg'ularidan xalos aylab, ruhiy faollikni ta'min etsa-da, aql va irodaga yon bermagani bois, Junayd Bag'dodiy va uning izdoshlari sakrdan sahvn ustun qo'yganlar. Va sakr sohiblarining holatlarini maqbul ham ko'rmaganlar. N. "L.T." dostonida ko'pgina hikoyatlar keltiradi. Ularda solikning bu ikki holi ramziy-majoziy ishorat tilida beriladi. Ma'lumki, Tavhid vodiysi ta'rifidan so'ng Mansur Halloj haqida hikoyat keltiriladi:

*Bo'ldi chun Mansur tavhidi durust,
Kim "Anal — haq!" erdi alfozida chust.*

*Ko'p nasihat qildilar arbobi din,
Kim bu ermas shevayi ahli yaqin,*

*Ko'p suluk ahlig'a kashf o'lub bu hol,
Ham adab asrabdurur, ham e'tidol.*

*Sen dog'i bu da'vi izhor aylama,
Nafsni mustavjibi dor aylama.*

Muridning eng tahlikali, murshidsiz adashib ketadigan holi sakrdir. Shuning u-n badiiy asarlarda ham bu hol ifodalarida shoirning ma'lum fikr-qarashlari ayon bo'ladi. N. ham irfoniy adabiyotda munozarali bo'lgan ma'naviy hollarga o'z munosabatini laduniy ishoratlar orqali aytib o'tadi. Rivoyat etilishicha, Mansur Halloj Amr bin Usmon b-n aloqani uzgach, Junayd Bag'dodiyning huzuriga boribdilar. Junayd: "Bizning yonimizga nega kelding?" deb so'rganida, Halloj: "Shayxning suhbatidan bahramand bo'lmoq uchun", deb javob beribdilar. Junayd esa: "Men telbalar bilan suhbat qurmasmen. Suhbat aqlning komilligini talab etar. Aks holda oqibat salafaring Makkiy va Tustariy kabi bo'lur", demish. Halloj: "Ustod, sahva va sakr qulning ikki sifati erur. Qul bashariy sifatlaridan forig' bo'lar ekan, Rabbisidan mahjub qolur..." Junayd: "Mansur, sahva va sakr haqida g'alat fikrdasen. Sahva — Alloh ila salomatda bo'lish holi erur. Sakr esa shavq va muhabbatning jo'shishidir. Bularning ikkisi

ham qasddan va majburan erishib bo'lmas..."

Boyazid Bistomiy va ul zotning tarafdorlari sakrni sahvdan yuksak hisoblaganlar. Ularning aqidasi bo'yicha, sahva qul b-n Alloh orasida qalin parda bo'lgan o'sha bashariy sifatlarning mavjudligini ta'minlaydi. Sakr esa bu sifatlarni yo'qotib, ixtiyor, tadbir, tasarruf singari hijob-larni ham o'rtadan ko'tarishga qodirdir. Ayrim so'fiylar sakrni "sultoniy hol"ning eng yuksak kamolga erishuvi, deb bilganlar. "M.Q."da Boyazid Bistomiy va muridi o'rtasida kechgan voqelik ham sakr va sahva holiga oydinlik kiritadi: "Manquldurkim, qutb us-solikin va sulton ul orifin, haqiqat ahli imomi, Shayx Boyazid Bistomiy (quddisa sirrihu) bir jonibg'a bo'lub erdi ozim va bir muridi anga mulozim. Bir ulug' suv ilaylariga keldi. Va Shayx "Alloh!" deb ul suvg'a qadam urdi va muridg'a "Boyazid", deb qadam urmoq buyurdi. Shayx va murid "Alloh" va "Boyazid" deb borurlar erdi. Va sabo va nasimdek suv din o'zlarin o'tkarurlar erdi. Nogoh murid xayolig'a keldikim, Shayx Alloh zikri bila boradur va meni yo'lda boshqaradur, men ham vosita sham'in o'chiray va vahdat bahrida Alloh zikri bila qadam uray. Bu muddao bila ulki qadam qo'ydi, botti. Shayx dastgirlikka qo'lin uzotti, ilkin tutub chekti, bahr sohilig'a otti va muhlika g'arqobidin sudradi amn manzilig'a etkurdi va dedi: — Ey farzand, sen avval Boyazidg'a yet, andin so'ngra Tengrig'a yetmak havas et".

Ad.: Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. Т.АТ. 10 жылдлик, 9-жылд. — Т., 2011; Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. Т.АТ. 10 жылдлик, 10-жылд. — Т., 2011; Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. Т.АТ. 10 жылдлик, 10-жылд. — Т., 2011.

I.H.

SALAVOT (ar.) — "as-salot"ning ko'pligi bo'lib, "duo" ma'nosini bildiradi. Diniy manbalarda aytilishicha, Allohning o'z Payg'ambariga yuborgan S.i rahmat va ulug'lash ma'nosida, farishtalarning hazrat Payg'ambarga yuborgan S.i

duo va mag‘firat ma’nosida, mo‘min-musulmonlar tomonidan Rasul (s.a.v.)ga aytilgan S. duo va ulug‘lash ma’nosida kelar ekan.

Qur’onda hazrat Payg‘ambarimizga S. ay-tishlikka buyurilgani hamda Rasuli akram Payg‘ambarimiz hadislarida ham S.ga targ‘ib qilganlari sababli musulmon xalqlari qaysi millatga mansub bo‘lishidan va kim bo‘lishidan qat’i nazar hazrat Payg‘ambarimizga salot-u salom yuboradi. Mashhur hadislardan birida shunday deyiladi: “Anas ibn Molik (r.a.)dan rivoyat qilinadi”. Rasululloh (s.a.v.): “Kim menga bitta salavot aytsa Alloh taolo unga o‘nta salavot aytadi va undan o‘nta gunoh o‘chiriladi va u u-n o‘nta daraja ko‘tariladi” (Nasoiy rivoyat qilgan). Shu bois, o‘tmish shoirlarimiz asarlarida, umuman, mumtoz adabiyotimizda “odobi tasnif”ga ko‘ra, shoirlarimiz va olimlarimiz kitoblarini hamd-u sano b-n boshlashgan. Ya’ni “bismilloh”dan keyin avval hamd so‘ngra na’t kelgan. Undan keyin asosiy maqsadga o‘tilgan. N. ijodida ham shunday holni kuzatamiz. Shuni bilishimiz kerakki, S. faqat asarning boshida emas, mazmun taqozosi b-n asarning o‘rtasida ham, oxirida ham keladi.

“N.M.”da hamddan keyin shunday na’t – S. keladi: “Irfon va faqirlik sharofati bilan faxrlangan Muhammad (s.a.v.)ga salot-u salomlar yo‘laymizki, u zot tufayli zamon ahliga iymon sharofati yetishdi. U zot (Muhammad (s.a.v.) odatdan tashqari ishlarning manbai, mo‘jiza, karomot va ilhomning ma’danidir. Va u zotning ma’sum ahlu ayollariga, pok sahobalariga ham salot-u salomlar bo‘lsin!”

“X.M.”da hamddan keyingi S. quyidagicha:

*Yuz na’t angakim, xulqi karim o’ldi fani,
Ya’niki, karam koni Rasuli madani.*

*Mundoq dedi ilm ahlini aylarga g‘ani,
“Man akrama oliman faqad akramani”.*

Sallallohu alayhi va alo olihi va as’hobih va atboihi va sallama va ba’du: Alloh unga

(Muhammad (s.a.v.)ga, uning xonadon ahliga, sahobalariga va uning tobelariga salot-u salomlar yo‘llasin! Diqqat qilinsa, yuqoridagi to‘rt qator she’rda, avvalo, madinalik Rasul – hazrat Payg‘ambarimizning xulqi, karam koni ekani vasf qilinadi, maqtaladi. So‘ngra ilm ahllarini g‘ani – ma’naviy boy qilish, ularning izzatini joyiga qo‘yish u-n: “Kim olimlarni hurmat-izzat qilsa, bas, meni izzat qilibdi”, – degan hadis keltiriladi. Oxirgi jumlar esa S.dir.

“M.L.”ning na’t qismida hazrat Payg‘ambarimiz ta’rif qilingandan keyin ushbu S.keladi “...va sallallohu alayhi va olihit-tayyibina va as’hobihit-tohirina va sallama tasliman kasiran, kasira”, “Unga (payg‘ambarga), toza oilasiga va pokiza sahobalariga Allohning salovati va ko‘pdan ko‘p salomlari bo‘lsin!”.

“H.A.”ning ikkinchi na’tida hazrat Payg‘ambarimizning qirq yoshgacha, “hayo va adab” b-n umr o‘tkazganlari, qirq yoshdan keyin Payg‘ambarlikka erishib, xalqni hidoyatga boshlaganlari, mo‘jizalari, saxovatlari va h.k. barcha sifatlari birma-bir zikr qilinadi. Ulug‘ mutafakkir shoirimiz na’ti quyidagi S. b-n tugaydi:

*“Hodiyuno kavkab-u iqbolih,
Sallu alayhi va alo olihi”.*

Tarj.: Uning iqbol yulduzi bizni hidoyatga boshlaydi. Unga va ahli oilasiga salavotlar ayting.

N. “M.” asarining Na’t qismini: “Ulki, “kuntu nabiyyan va Odam-u baynal-moyi vattin” mazmuni anbiyoga muqaddamdur, “rahmatan lil-olamin va xotamun nabiinin” mantuqi bila alarga muaxxar va xotamdur, habibi Hazrati Iloh Muhammad rasululloh sallallohi alayhi vasallamdur...” jummalari b-n boshlab, “yuz yigirma to‘rt ming anbiyoyi mursal”ning hamda “o‘n sekiz ming olam ixtiro’idin” maqsad u Zot ekani, “sohibme’roj”ligi, “avvalinu oxirin xalqi aning shafogatiga muhtoj”ligi va h.k. ta’rif-tavsif qilib, quyidagi S. b-n tugallaydi: “Salavotullohu alayhi va alo olihit-tayyibin va ashobihit-tohirin”.

Tarj.: Alloh unga (Muhammad (s.a.v.)ga),

uning ma'sum xonadon ahllariga va pokiza sahobalariga salot-u salomlar yo'llasin!

Ta'kidlash kerakki, S. Rasulullohni o'ziga xos duo qilish, ulug'lash, sifatlarini zikr qilish bo'lganidan keyin "X."dagi na'tlar yoki "X.M."dagi na't g'azallar to'la ma'noda S. bo'lmasa-da, ayrim o'rinlardagi matnlar S.lik xususiyatidan xoli ham bo'lmaydi.

Ko'rib o'tganimizdek, N. asarlarida keltirilgan na'tlar, rang-barang S.lar mutafakkir shoirning e'tiqodiy qarashlarini yaqindan bilishga xizmat qiladi hamda kitobxonda S. aytish tuyg'usini o'stiradi. Bu jihatlar N.ning Muhammad (s.a.v.) ga bo'lgan cheksiz muhabbatining ifodasidir.

Ad.: Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Муҳокамат ул-луғатайн. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброр. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Муножот. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Саҳиҳи Бухорий. 1 ва 2- китоблар. – Т., 2008; Ғўзал салавотлар. – Т., 2020 (Наишрага тайёрловчи: Сайфиддин Сайфуллоҳ).

S.R.

SALB – arabiy tonish, inkor, yo'qqa chiqarish, yo'q qilish, ketkazish ma'nolarini anglatadi.

*Mosivalloh xotirimdin salb qil,
Anda zikringni huzuri qalb qil.*

Alloh taolodan o'zga hamma narsani xotiridan ketkazib, solik zikrni qalbining huzuriga aylantirmoqchi. Umuman, N. she'riyatida S. qilmoq o'zlikdan qutilmoq, nafsni yengmoq ma'nolarida keladi:

*Istasang mulki baqo, salb qil o'zlikni burun,
Ki suluk ichra fano ahlig'a budur uslub.*

"L.T." dostonida "salb vujud" birikmasi kelib, o'zlikdan voz kechish, nafsni tazkiya etish ma'nolarini beradi:

*Ahli haq bu nav' etib salbi vujud,
Budini bu vajh ila aylab nabud.*

*Bo'yla oshom ettilar jomi fano,
Qolmog'ondin so'ng asar o'zdin yano.*

"salb bo'lmoq" birikmasi ham "yo'q bo'lmoq, yo'q qilinmoq" ma'nolarida qo'llaniladi:

*Chun riyozat raf' etib ruhoniyyat,
Salb bo'lg'och kimsadin nafsoniyyat.*

Ad.: Алишер Навоий. Лисон ут-майр. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

Z.R.

SALMON SOVAJIY (1300–1376, Sova) – fors-tojik shoiri. Asl ismi Jamoliddin bo'lib, Salmon uning adabiy taxallusidir. Fors viloyatining moliyaviy ishlarini boshqargan otasi Xoja Alooddin boy-badavlat bo'lib, o'g'liga yaxshi tahsil berdi va u yoshligidanoq elxoniyalar saroyiga yo'l topdi. Bu sulola inqirozga uchragach, uning o'rniga kelgan jaloyiriylar xonadoni muassisi Shayx Hasan Buzurg uni Bag'dodga – o'z huzuriga davat etdi. Shoirning qariyb ellik yillik umri jaloyiriylar saroyida o'tdi va bu xonadon hukmdorlariga bag'ishlab, ko'plab qasidalar bitdi.

S.S. she'riyati g'azal sultoni Hofiz Sheroziyga kuchli ta'sir ko'rsatgan. "M.Q."dagi shoirlar tasnifida u ijodida majoziy ishq tasviri ustun ijodkorlar qatoriga kiritilgan. N. S.S.ning turli bahrlar va rang-barang she'riy san'atlar asosida yaratilgan nihoyatda murakkab va badiiy barkamol masnu' qasidasiga tatabbu' yozgan.

Ad.: Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Абдурахмон Жомий. Баҳористон (Ш.Шомухамедов тарж.). – Т., 1997; Давлатшоҳ Самарқандий. Шоирлар бўстони. – Т., 1981; Адабиёти форсу тожик дар асрҳои XII-XIV. Қисми II. – Душанбе, 1983; Гулишани адаб. Намунаҳои назми форсу тожик. Иборат аз панҷ

жилд. Жилд 2. Асрҳои XIII-XIV. – Душанбе, 1976; Шарафуддин Роқимий. Тарихи томм. – Т., 1998; Куллиёти Салмони Соважсий. Ба тасбеҳу муқаддимаи Аббосали Вафойй. Чону дуввум. – Техрон, 1982 (х.-ш.).

E.O.

SALOSIL (silsila so‘zining ko‘plik shakli; leksik ma‘nosi zanjirlar demakdir) – N.ning “F.Sh.” dostonida uchraydi, tog‘ ustida joylashgan qo‘rg‘on nomi. Rivoyatlarga ko‘ra, qo‘rg‘on S. degan dev tomonidan qurilgan bo‘lib, shu dev nomi b-n atalgan va bu haqida N. dostonida shunday ma‘lumot beradi:

*Yasab devi hamul qo‘rg‘onni hosil.
Ki, bor ermish aning oti Salosil.*

*Salosil qo‘rg‘oni el ichra mashhur,
Aning oti bilakim qildi ma‘mur.*

N.ning dostonida bitgan syujetiga ko‘ra, Xusrav Parvez vaziri Buzurg Ummid maslahati b-n Farhodni bir shaytonsheva hiylakor yordamida hiyla-nayrang ishlatib, qo‘lga tushiradi va maxsus qo‘riqchilar qurshovida bandi qilib, S. qo‘rg‘oniga qamab qo‘yadi:

*O‘zni ko‘rdi ajoyib tog‘ ichinda
Salosil qaydida, ag‘lol ichinda.*

*Boshida Xusrav oyin borgohi,
Turub atrofida xaylu sipohi.*

Suqrot unga bir xufiya ilm o‘rgatgan ediki, uni o‘qisa, barcha bandlar o‘z-o‘zidan yechilib ketar edi. U yarim kechalari shu yo‘l b-n zanjirdan xalos bo‘lib, atrofni aylanib keladi, lekin qochib ketmaydi. Chunki o‘zi tufayli qo‘riqchilarning boshini baloga qo‘yishni istamaydi, holbuki, uning malaksifat va farishtatabiat yigit ekanligini ko‘rib, uni kechirib yuborib, har baloga ko‘kraklarini qalqon qilishga tayyor edilar. Shundan keyin uni o‘z holiga erkin qo‘yib

qo‘yadilar. Junun tug‘yon qilganida tog‘- u vodiya ohu faryod urib yuradi, o‘ziga kelganida esa qo‘rg‘on ahli b-n dilkash suhbatlar quradi, dasht-u tog‘dagi hayvonlar va qushlar b-n birga bo‘ladi. Shuni nazarda tutib, Shirin unga yozgan maktubida “sen topting Sulaymonlik maqomin” deydi.

Ad.: Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. ТАТ. 10 жилдлик. 6-жилд. – Т., 2011.

B.R.

SALYE Mixail Aleksandrovich (1899, Peterburg – 1961, Toshkent) – sharqshunos olim. Leningrad universitetining Sharq fakultetini tamomlagan. O‘zbekiston Davlat halq kutubxonasida Sharq qo‘lyozmalari bo‘limida (1940–1943), so‘ngra umrining oxirigacha O‘zR FA Sharqshunoslik institutida ilmiy xodim bo‘lib ishlagan.

S.M.A. ko‘proq Sharqda yaratilgan ilmiy va badiiy asarlarni rus tiliga tarjima qilish b-n shug‘ullangan, Beruniy, Ibn Sino asarlarini, mashhur “Ming bir kecha”ni, Zahiriddin Muhammad Boburning “Boburnoma” asarini rus tiliga o‘g‘irgan.

S.M.A. faoliyatida N. ijodi va merosini tadqiq etish xam o‘ziga hos o‘rin tutadi. U 1945-y.da “Alisher Navoiyning kam o‘rganilgan ikki asari: matn, tarjima, tadqiqot” mavzusida nomzodlik dissertatsiyasini yoqlagan. Dissertatsiya “H.P.M.” va “H.S.H.A.” asarlariga bag‘ishlangan edi. Ishda olim N.ning mazkur asarlariga xos bir qator xususiyatlarni yoritib bergan, shuningdek, undan muallifning xar ikki asar matniga doir kuzatishlari ham o‘rin olgan, ayni paytda dissertant “H.S.H.A.” va “H.P.M.” asarlarining tarjimasini ham bergan. Ushbu dissertatsiya N.ning nasriy merosi namunalariga bag‘ishlangan tadqiqot sifatida muayyan ahamiyatga ega. 1947-y.da S.M.A. Oybekning “Navoiy” romanini rus tiliga tarjima qilgan va u chop etilgan. Tarjimonning sharqshunos, n.shunos ekanligi, Sharq adabiyoti va tarixini yaxshi bilishi tarjimaning muvaffaqiyatli chiqishini ta‘minlagan. O‘rta asrlarga xos so‘zlar va atamalarni o‘g‘irishda tarjimon

maqbul yo‘l tutgan, ya‘ni zo‘rama-zo‘raki ekvivalentlarini topishga urinmagan. Madrasalarda o‘qitiladigan kitoblar nomlari, geografik atamalarning o‘zini qoldirgan. Bunday yondashuv, bir tomondan, asliyatdagi davr ruhini, mahalliy koloritni saqlashga xizmat qilgan bo‘lsa, ikkinchi tomondan, tarjimaning asliyatga yaqin bo‘lishini ta‘minlaydi. Tarjimonning Sharq mumtoz adabiyoti namunalari rus tiliga o‘girish, ular ustida tadqiqotlar olib borishdagi tajribasi romanda turli shaxslar tilidan aytilgan baytlar, adabiyotga va she‘riyatga doir mulohazalar bayon qilingan parchalarni tarjima qilishda, ayniqsa, qo‘l kelgan. M-n, asar personajlaridan biri Alovuddin Mashhadiy o‘z xujrasida bo‘lib o‘tgan suhbat chog‘ida bir bayt o‘qiydi. Zamondan shikoyat, o‘sha davrda aqlli, iste‘dodli odamlarining qadr topmaganligi haqidagi fikr ifodalangan ushbu baytni S.M.A. rus tiliga go‘zal badiiy shaklda o‘giran:

*Часто в нашем мире все наоборот,
Умному – презренье, дураку – почёт.*

Roman muallifi yuqorida tilga olingan personaj, ya‘ni Mashhadiy she‘rlari haqida so‘z yuritarkan ularga nisbatan “silliq”, “uslubi rangli” ta‘riflarini qo‘llaydi va shunday yozadi: “Kim biladi ehtimol, Mashhadiyning silliq nazmi, rangli uslubi valine‘matining ko‘nglini shunday asir qilarki, u aqcha bilan birga bir necha qo‘y va isqarlot chakmon ham in‘om qilib yuborar!”. Tarjimon “silliq”ni “отшлифованный”, “rangli uslub”ni “цветистый слог” deb o‘giran va asliyatdagi fikrni aniq va ravshan ifodalagan.

S.M.A. o‘zining “H.P.M.”, “H.S.H.A.” asarlariga bag‘ishlangan tadqiqoti hamda Oybekning “Navoiy” romanining rus tiliga tarjimasi b-n n. shunoslikka va N. asarlarini tarjima qilishga muhim hissa qo‘shdi.

Ad.: Алишер Навоий. Ҳолоти Саид Ҳасан Ардашер. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т.,

2011; Лунин Б. Библиографические очерки о деятелях общественных наук Узбекистана. – Т., 1987; Бобур энциклопедияси. – Т., 2014; Айбек. Навои. – Т., 1968.

Q.E.

SAMAD VURG‘UN (Samad Yusuf o‘g‘li Vekilov 1906–1956, Boku, Ozarbayjon) – atoqli ozarbayjon shoiri, dramaturgi, publitsist, tarjimon, adabiyotshunos. Ozarbayjon Respublikasida xizmat ko‘rsatgan san‘at arbobi (1943), Ozarbayjon xalq shoiri (1956). S.V.ning ijod

yo‘li Moskva va Boku adabiy muhitida shakllandi. 1930-y.da uning “Shoirning onti”, 1934-y.da “Ko‘ngil daftari”, “Fonar”, 1939-y.da “Ozod ilhom”, 1947-y.da “Inqilob taronalari”, 1951-y.da “Ovrupo xotiralari” to‘plamlari bosilgan. 1954–55-yy.da 3 jildlik “Saylanma”si chop etilgan. 1960–1972-yy.da shoir va asarlarining olti tomlik nashri bosmadan chiqdi. “Voqif” (1938), “Xonlari” (1939) singari asarlar yozib, drama janrida mahoratini oshirgan S.V. 1942-y.da Nizomiyning “Xusrav va Shirin” dostoni asosida “Farhod va Shirin” nomli dramasini yaratdi. Ta‘kidlash o‘rinliki, asardagi Farhodning bosh qahramon qilib olinishi, Farhodning shoh Xusravga qarshi kurashlari tasvirida N. dostonining ta‘siri yaqqol seziladi. S.V. maqola va tadqiqotlarida Nizomiy va N. munosabatlarini ko‘p marotaba qalamga oladi, N. ijodini Xoqoniy, Nizomiy kabi daho so‘z ustalari qatorida yuksak baholaydi. 1938-y.da “Ulug‘ o‘zbek shoiri Navoiy tug‘ilganiga 500 yil to‘lishi munosabati bilan Yubiley Qo‘mitasi” tuzilgach, mazkur qo‘mitaning 1940-y.da bo‘lib o‘tgan majlisida Ozarbayjon delegatsiyasining rahbari sifatida Toshkentga kelgan S.V. nutq so‘zlab, jumladan, shunday obrazli fikrlarni bildirgan edi: “Men va mening safdoshlarim ancha paytgacha Navoiyning o‘zbek shoiri ekanligini bilmasdik. Chunki she‘riyat majlislarida uning she‘rlarini, g‘azallari-

ni ozariy lahjada eshitib, o‘qib kelganimiz bois uni Ozarbayjon shoiri, deb bilganmiz. Hazrat Navoiy turkiy adabiyot rivojida, qolaversa, Sharq adabiyotida fors tilining hukmronligini bartaraf etishda beqiyos hissa qo‘shgan. Navoiy dahosi, Navoiy siymosini o‘lchaydigan biror mezon yoki me‘yorning o‘zi yo‘q. Navoiy buyuk adabiy merosgagina emas, buyuk bir tilga, o‘zbek adabiy tiliga asos soldi. U ko‘pqirrali ijod sohibi edi. Uning tilshunoslik, adabiyotshunoslik, tarix sohalari rivojiga qo‘shgan hissasi ham benihoya ulkan. Men Navoiyni azim bir daryoga qiyoslayman. Bizning ba‘zi olimlarimiz bu daryoda o‘zlari yasagan yog‘och qayiqlarda suzmoqchi bo‘ladilar. Menimcha, bu daryoda faqat zamonaviy ilm-fan yutuqlari asosida bunyod etilgan mustahkam kema bilangina suzish mumkin. Navoiy chin ma‘noda Nizomiy bilan yelkama-yelka turgan, uning panjasiga panja urgan mutafakkirdir”.

Ad.: Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011; Самад Вурғун. Танланган асарлар // Воқиф. – Т., 1978; Алишер Навоий Озарбайжон адабиётшунослигида (мақолалар, сўзбоши Олмос Улвий). – Боку, 2009; Almaz Ülvi. Əlişir Nəvainin əsri və nəsri (elmi-filoloji və dini-təsəvvüfi əsərləri). Monoqrafiya. – Bakı, 2022.

S.O‘.

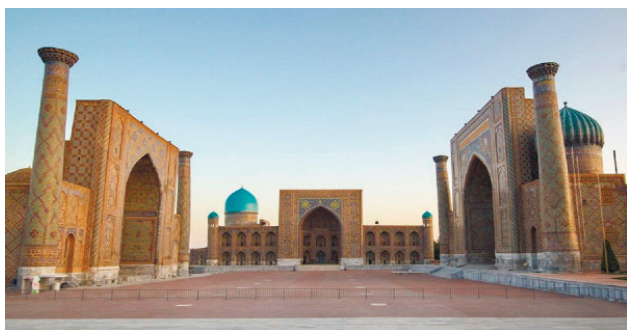
SAMOYLOVICH Aleksandr Nikolayevich (1880–1938) – Sharq adabiyotiga ehtirom b-n munosabatda bo‘lgan rus olimlaridan biri, akad. U: “Men uchun Sharqda bo‘lish, Vasilyev orolida (Sankt-Peterburg) bo‘lishdan ko‘ra muhimroq. Men – Majnun, Turkiston – Layli. Tabiatimda musulmonlarga qandaydir yaqinlik bor va men ular bilan tez chiqishaman”, – deb yozgan edi va magistr paytidayoq taqdirini Markaziy Osiyo b-n bog‘lab, ilm-fan u-n muhim tadqiqotlarni yaratishga muvaffaq bo‘ldi. Akad. S.A.N. ning tadqiqotlarini yuzaga chiqarishda G.F. Blagova alohida o‘rin egallaydi, ammo olim masalaga tilshunoslik nuqtayi nazaridan yondashgan.

S.A.N.ning tadqiqotlarida turk tillarining tarixini o‘rganish masalasi yetakchi o‘rin egallaydi. U, asosan, Markaziy Osiyo turk adabiy tilining tarixi ustida bir qator izlanishlari olib borgan alohida ehtirom b-n tilga olinadi. Uning tadqiqotlari “Qutadg‘u bilig”dan boshlanib, N. va Bobur asarlari qo‘lyozmalari ustida boradi va “Chig‘atoy tili” (XII–XIX) yoki olim undan ham noaniq deb hisoblagan “sharq-turk” (восточнотюркский) singari terminlarning qo‘llanilishiga qarshi chiqib, “среднеазиатско-турецкий” deb yuritishni taklif qiladi va u Islom madaniyati davrining adabiy tili tariqasida uning tarixi va davrlarini o‘rganadi. Akad. S.A.N. N. qo‘lyozmalariga murojaat qilgan va o‘rganishga kirishgan birinchi rus olimlaridandir. Editsion tadqiq usulida yaratilgan izlanishlaridan birida ta‘kidlanishicha, u N. asarlari ustida olib borgan tadqiqotlarida quyidagi uch tamoyilga tayangan: birinchidan, tadqiq qilinmagan va deyarli, fanga ma‘lum bo‘lmagan asarlarni har tomonlama o‘rganish, tarjima va chop qilish; ikkinchidan, tarjima va chop qilingan asarlar bo‘yicha keng qamrovli ilmiy ish olib borish; uchinchidan, yig‘ilgan material asosida dastlabki turdosh ishlarni yaratgan. Olim na faqat buyuk mutaffakir asarlarini o‘rgandi, balki u b-n bir davrda yashagan ko‘plab ijodkorlar ijodiga murojaat qildi, uning e‘tiboridan, hatto Husayn Boyqaro devoni ham chetda qolgan emas. 1919-y. o‘zining mashhur ocherki “Turk xalqlarining adabiyoti”ni chop qildiradi. Unda N. ijodiga atroflicha to‘xtalib, o‘zbek adabiy tilning rivojlanish tarixida egallagan muhim o‘rni va beqiyos hissasini e‘tirof etadi. Olimning bu boradagi fikrlari uning “К истории литературного Среднеазиатско-Турецкого языка” maqolasida ham davom ettirilgan. Shuningdek, S.A.N. N.ning “M.” asari asosida uzoq izlanishlar olib borib, o‘z tadqiqotlari davomida N.ning lingvistika sohasidagi qarashlari nechog‘lik muhim bo‘lganini ko‘rsatib beradi. Olimning “Эмир Али-Шир Наваи. Сравнительное изучение двух языков: Фарсидского и Тюркского” maqolasi esa “M.A.” tahliliga qaratilgan.

S.A.N.ning tadqiqotlari nafaqat tilshunoslik, balki n.shunoslik sohasida muhim ahamiyatga egadir.

Ad.: Архив И.Ю.Крачковского // Петербургский филиал архива РАН. – Ф.1026; Благова Г.Ф. Из истории тюркской текстологии. Самойлович А.Н. – исследователь “Бабурнаме”. – М., 1993; Самойлович А.Н. Тюркское языкознание. Филология. Руника // Составители Благова Г.Ф., Насилов Д.М. – М., 2005; Дмитриева Л.Д. Материалы к описанию рукописного наследия Самойловича А.Н. // Народы Азии и Африки. – М., 1966, №3; Рустамов Э.Р. Узбекская поэзия в первой половине века. – М., 1963; Турдиев Ш. Академик Самойлович ва ўзбек адабиёти // Ўзбек тили ва адабиёти. – Т., 2008, № 2.

Sh.R.

SAMARQAND – Osiyodagi shahar. Qadimgi madaniyat o‘choqlaridan biri. Eramizdan oldingi davrlarda paydo bo‘lgan. Sal kam uch ming yillik tarixga ega. Shahar tarixining eng porloq sahifalari temuriylar davri b-n bog‘liq. O‘rta Osiyoda mo‘g‘ullar hukmronligiga barham berib, o‘z saltanatini yaratgan sohibqiron Temur Ko‘ragonning 35 yillik podshohligi davrida S. dunyoning eng go‘zal va muhtasham shahriga aylandi. Ayni paytda siyosiy, madaniy, ilmiy markaz ham bo‘lib qoldi. Shahar N. davrida ham madaniy, adabiy markaz sifatidagi o‘rnini yo‘qotmagan edi. S. N. ijodida ham o‘ziga hos o‘rin tutgan. Ma‘lumki, shoir o‘z hayotining eng og‘ir yilla-

rida, Hirotida moddiy jihatdan qiynalgan, ijod qilishi va kun kechirishi u-n sharoit bo‘lmagan bir paytda S.dan panoh topgan. Mashhur Xoja Fazlulloh Abullaysiy xonaqohida yashab, u zotning qo‘lida ta‘lim olgan, S.ning shoir-u fuzalolari b-n tanishgan, ayrimlari b-n ijodiy hamkorlik qilgan. Ularning aksariyati haqida keyinchalik u o‘zining “M.N.” tazkirasida ma‘lumot bergan. Xoja Xurd, Xoja Xovand, Darvesh Shuhudiy, Orif Farkatdiy, Darveshbek, Mirzo Xoji So‘g‘diy, Mir Qarshiy, Mavlonov Javhariy, Mavlonov Riyoziy, Xarimiy Qalandar, Mavlonov Tarhoniy va boshqalar shular jumlasidandir, Shuni aytib o‘tish lozimki, o‘sha vaqtda N.ning bir nechta hirotlik qadrdon do‘stlari xizmat yuzasidan S.ga kelgan edilar, jumladan, Xurosonda tarbiya topgan, 10 yilga yaqin Hirot hokimi bo‘lib turgan Ahmad Hojibekni Sulton Abusaid mirzo S.ga yuborgan va vafot etgan Jonibek do‘ldoyning mansabini unga topshirgan edi. Ahmad Hojibek b-n birga N.ning boshqa bir do‘sti Mirzobek ham S.ga kelgan edi. N. asarlarida “yori aziz” deb tilga olinuvchi Shayximbek (Shayx Ahmad Suxayliy) ham shu yerda edi. Bu hol shoirning musofirlikdagi hayotini yengillash-tirgani, unga katta ma‘naviy-ruhiy madad bo‘lgani shubhasizdir. Xususan, Ahmad Hojibekning homiyligi N.ning bu yerdagi hayoti va ijodi u-n muhim ahamiyatga ega bo‘ldi. Shu sababli ham Zahiriddin Muhammad Bobur Ahmad Hojibekni N.ning S.dagi murabbiysi va muqavviysi deb atagan edi: “Bilmon, ne jarima bila Sulton Abu Said mirzo Hiriyydin ixroj qildi. Samarqandg‘a bordi, necha yilkim Samarqandta edi, Ahmad Hojibek murabbiy va muqavviysi edi”.

Mazkur davrda Movarounnahrning turli viloyat va shaharlaridan ham S.ga ta‘lim olish va yashash u-n kelar edilar. Binobarin, N. faqat S. fozillari, shoir va olimlari b-n emas, boshqa joylardan kelgan iste‘dodli ijodkorlar b-n ham tanishish, ijodiy hamkorlik qilish imkoniyatiga ega bo‘ldi, u “M.N.”da Andijondan kelgan Safoiy, Yusuf Badiiy, toshkentlik Uloyi Shoshiy va boshqalarni tilga olib o‘tgan. Jumladan, Yusuf Badiiy xaqida shunday yozadi: “Badiiy taxallus

qilur erdi. Ul ham Andijondindur... Faqir tahsil uchun Samarqandg'a borg'onda ul Andijondin keldi va anda faqir bila bo'lur erdi. Sig'ari sin jihatidin she'rida xomliq bo'lsa, faqir isloh qilur erdim...". N. S.da orttirgan do'stlari b-n aloqalarini Hirotga qaytganidan keyin ham davom ettirgan. Ularning ayrimlari N.ni panoh tortib, Hirotga kelganlar va bu vaqtda e'tiborli davlat arbobi-ga aylangan N. ularga g'amxo'rlik ko'rsatib, har tomonlama qo'llab-quvvatlagan. Yuqorida tilga olingan Yusuf Badiiy ham Xurosonga kelib, N. homiyli-gi ostida yashab ijod qilgan. Xoja Fazlulloh Abullaysiyning o'g'illari Xoja Xovand va Xoja Xurd ham Hirotga kelganlar va ulug' shoir ular u-n barcha zarur sharoitlarni yaratib bergan.

N. S.da o'tgan kunlari va do'stlari b-n bog'liq xotiralarni umrbod yuragida saqlagan. "Soqiyno-ma" asarida u Vafoiyga (Ahmad Xojibek) maxsus murojaat qiladi va Darveshbek, Mirzobek singari do'stlarini yodga oladi. N. asarlarida S. tarixiga doir ma'lumotlar ham aks etgan. Bunday ma'lumotlarni "T.M.A."da va "S.I."da uchra-tish mumkin. Boshqa o'rta asr tarixchilari kabi N. ham S.ni Iskandar bino qilgan deb hisoblay-di. Jumladan, "T.M.A."da shunday yozadi: "va aning osoridin Ya'juj saddidur va Marv va Hirot va Samarqand va Isfihonni ham debdurlarkim, ul bino qildi". Bu fikr shoirning "S.I." dostonida ham o'z badiiy ifodasini topgan:

*Hamul pushtakim, Ko'hak to anga ism,
Ne pushta, jahon ganji uzra tilism.*

*Ushoq tosh anga la'l-u inju kibi,
Yashil sabzasi charx-u miynu kibi.*

*Ki mansub anga Ko'hak suyi,
Nedinkim erur jori andin quyi...*

*Aning yonida shahar qildi bino,
Ki, o'turmasun anga gardi fano.*

*Skandar otadi Samarqand ani
Samarqandi firdavsmonand ani.*

Ad.: Алишер Навоий. Фавойид ул-кибар. ТАТ. 10 жилдлик, 4-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Садди Искандарий. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Тарихи мулуки Ажам. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Маҷолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Ўзбек адабиёти тарихи. 5 жилдлик, 2-жилд. – Т., 1977.

Q.E.

SANAQULOV Usmon (1940) – f.f.d-ri, prof. 1971-y. "Alisher Navoiyning "Muhokamat ul-lug'atayn" asarining tili" mavzusida nomzodlik dissertatsiyasini yoqlagan. Olim asardagi fonetika va morfologiyaga oid ma'lumotlarni tahlil qilishda, asosan, N. qarashlariga suyanadi. Fors tilida vov va yoy ikki xil unli (uzun-qisqa)ni ang-latsa, turkiy tilda ular to'rttadan unlini anglatgan. Bu unlilar bir-biridan uzun-qisqaligi b-n farq-langan. Shoir alif va hoyi havvaz b-n tugovchi so'zlarni bir-biriga qofiya qilish mumkinligini ta'kidlagan. Ishning morfologiyaga bag'ishlan-gan qismida ot, sifat, son, olmosh, fe'l, ravish, ko'makchi, bog'lovchilar haqida ma'lumot be-rilgan. Ot yasovchi *-chi* (yurtchi, nayzachi), *-vul* (qorovul, yasovul), *-lig'* (yag'lig', jarlig'), *-lik* (terlik, shikastalik), *-dosh*, *-tosh* (qardosh, ko'-kaltosh), *-ga*, *-ka* (enaga, ataka), *-in* (sag'in, cha-qin), *-moch* (ko'moch, tutmoch) affikslari haqida keng ma'lumot berilgan. Kishilik, o'zlik, so'roq olmoshlariga ko'plab misollar keltirilgan.

Sifat yasovchi *-roq* (-rak) affikslariga quyida-gi misollar keltirilgan: daqiqroq, muloyimrak. Ishda fe'l so'z turkumiga oid so'zlar tahliliga keng o'rin berilgan. Burung'i, yuqori, tegrada kabi ravishlar, modallik ma'nosidagi erkin, ekan, erkan so'zlari yaxshi tahlil qilingan. Yuklama yasovchi *-mu* (olurmu), – o'q (turkcha o'q) af-fikslari haqida ham ma'lumot berilgan. Bog'lov-chi (va, ham, goh-goh) va undov (ayo, oh)larning vazifalari yaxshi ko'rsatilgan.

Ad.: Алишер Навоий. Муҳокамат ул-

лугатайн. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Санақулов У. Исследование языка памятника XV в. “Мухокамат-ул-лугатайн” Алишера. Навои: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Т., 1971; Санақулов У. Алишер Навоийнинг “Мухокамат ул-лугатайн” асарининг тили. Филология ф-ри бўйича номзодлик дисс. – Т., 1971; Санақулов У. Қадимги туркий адабий тил. Дарслик. – Самарқанд, 1987; Санақулов У. Алишер Навоийнинг сўздан фойдаланиши маҳорати ва қофия. Илмий рисола. – Самарқанд, 1988; Санақулов У. Эски ўзбек адабий тили. – Самарқанд, 1988; Санақулов У. Алишер Навоий ўзбек адабий тили сатҳлари ҳақида. – Т., 2016; Санақулов У. У.Турсунов ижодидида Алишер Навоий ижодининг талқини. – Самарқанд, 2009.

E.U., S.O'.

SAMO' – eshitish, tinglash; qo'shiq, musiqa, raqs. Darveshlarning zikr majlislarida davra aylanib, jo'shib raqs tushishlari. Majoziy mazmunda – vajd va soliklar holati. Tariqat arboblarning xonaqoh va takkalarda ijro etadigan marosim usuli mavlaviylarda – “samo”, qodiriylarda – “davron”, rifoilylarda – “zikri qiyom”, naqshbandlarda – “xatmi xojagon” deb yuritilgan.

Abulqosim Bag'dodiyning tasnifi bo'yicha, S. ikki xildir: 1. So'z tinglamoq. 2. Kuy tinglamoq. S.ning birinchi xilida biroz so'z tinglanib, undan ibrat va saboq olinadi. Lekin bunday samo' faqat poklik va qalb huzuri b-n eshiltirmog'i lozim. Ikkinchi xil S.da esa tasavvuf tarixining ilk bosqichlaridayoq musiqa ruhning g'izosi va rizqi sifatida e'tirof etilgan. Ruh ozig'iga erishdimi, u yuksak maqomlarga parvoz qilgan. Imom G'azozliy ham “Ma'rifat sohiblariga samo' ruhning ozig'i erur... Shuning uchun musiqiy zavqni faqat nozik bir tabiat va sof bir ruh bilan idrok aylash mumkindir”, – degan. S. uch niyat b-n tinglanmog'i joiz bo'lgan: sevgi, vajd va xafv. S.da nash'aning uch alomati kuzatilgan: raqs, olqish va quvonch. S. solik holini o'zgartirishi

haqidagi fikr-qarashlar N. asarlarida ta'kidlangan va S.ning ma'naviy valodatdagi o'rni asoslangan. “M.N.”da Mavlono Muhammad Tabodgoniy holi xususida: “Har qachon samog'a kirsaderdi, bovujudi ulkim, usul qoidasi bila harakoti muvofiq ermas erdi, ammo xaloyiqg'a andoq asar qilurkim, ko'p el yig'lar erdilar”, – deydi. “M.Q.”da ham “Mutrib va mug'anniylar zikrida” Haq yo'lchisiga ta'siri, uning hol evrilishi, maqom yuksalishidagi samo'ning ta'sirini ko'rsatib beradi: “...Suluk ahlig'a bir maxuf yer bu manzildurkim, anda ham nuqson-u ham kamol hosildur. Solik bu yerda bir muhlik oh bila ham maqsudg'a yetubdur va bir na'rayi jonkoh bila yillar qozg'ong'oni ham ilgidin ketibdur. Shibliy va Nuriy (quddissa sirrihumo) S.da kettilar va bu yo'l suluki bila maqsud sarmanzilig'a ettilar. Baso ahlullohki, arg'anun unidin dayrg'a kirdi va din va islom naqdin mug'bachalarg'a boy berdi”. “N.M.” tazkirasida esa avliyullohning odat-u karomatlarini S. vaqti b-n bog'lab tushuntiradi: “...tasbehdin va g'ayridin va at'ima-yu ashriba izhori hojat vaqti besabab zohir bo'lmoq va suv ustida yurumoqdek va havoda sayr qilmoqdek va yemak ul nimaniki, odatan ul g'izo bo'lmag'ay va hayvonot tasxiri va badanda mufrit quvvat izhori andoqki, daraxtni tubidin qo'ng'ormoq, samo' vaqtida. Va devorni barmoq ishorati bila shaq qilmoq va ilik ishorati birla muxolifning boshin uchurmoq va daryolarda g'arq bo'ladurg'on kemani tutub, qiroqg'a chiqarmoq...”. Shu bois tazkirada valiylarning ma'naviy rutbasi, holdan holga o'tishi S. payti b-n bog'liq holda keladi. M-n, “Shayx ul-islom dediki, Abu Abdulloh Boku dedikim, Ayyub Najjor Makkada bir Qazviniiy uyida samo' qilur erdi. Go'yanda bir forsiy bayt o'qudi. Ul qo'pti tuz qaddi bila va dedi: nafire sendin! Va yiqildi va behush bo'ldi va Shayx dunyodin o'tti”. Ammo S. u-n vaqt, makon va birodarlik muhim sanalgan. S.da ruhiy yaqinlik, ma'naviy birodarlikka e'tibor qaratilgan. Unday majlislarda xoslar ishtirok etgan. “N.M.”da bevosita tasavvuf haqida nazariy asoslar o'rta tashlanadi. Valiylarning mulohazalari orqali N.

o‘z fikrlarini ilgari suradi. Jumladan, S. to‘g‘-risida ham: “Shayx Sulamiy debdurki, Abusahl Sulukiyydin samo‘ni so‘rdilar. Dediki, “samo‘ – haqiqat ahli u-n mustahab, olimlar uchun muboh, fosiq va fojirlar uchun makruhdir”. Ulug‘ shoir mazkur asarida Xoja Muayyad Mehnaning ham “Samo‘ni muassir” bajarganini eslatib o‘tadi. N. baytlaridan birida ma‘shuqning S.ga kirgan paytlarida boshiga qudsiy makonlardan arvohtar inib, charx urib aylanganini ta‘kidlaydi: Bu o‘rinda N. S.ning ijobiy fazilatlariga ishora qilgan:

*Qachon ul ruhi musavvarki samo‘ ichra kirar,
Evrulur boshig‘a quds amkinasidin arvoh.*

Samo‘ o‘ziga xos bir ma‘naviy uyg‘onish va surur majlisi bo‘lgan.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Азизиддин Насафий. Инсони комил. – Истанбул, 1990; Абдуҳолиқ Ғиждувоний. Мақомоти Юсуф Ҳамадоний. Васиятнома. – Т., 2019.

Z.R.

SAMUD – Bu qavm Arabiston yarim oroli, Hijoz diyoring shimoliy qismida Hijr deb ataladigan yurtda istiqomat qilgan. U yurt hozir Madoyini Solih (Solih shaharlari) deb ataladi. Ularning payg‘ambari Solih (a.s.) bo‘lgan.

N. “T.A.H.” asarida Solih (a.s.) payg‘ambar qilib yuborilgan Samud qavmning sarkashligi va alamli azobga muhtalo bo‘lganliklarini bayon qilib beradi. Uning yozishicha, Hud (a.s.) dan keyin Alloh taolo Solih (a.s.)ni Samud qavmiga payg‘ambar qilib yuboradi. Ular Hijoz va Shom orasidagi Hijr degan joyda yashashgan. Ular Od qavmi zavolga uchragandan keyin ularning uyjoyiga va mollariga ega bo‘lishib, juda boyib ketishgan. “Bu jihatdin g‘urur dimog‘larig‘a yo‘l topib, jahl va g‘aflatdin gumroh bo‘lub, Haq taolo

amr va nahyidin bo‘yun to‘lg‘ob, butparastlik ixtiyor” qilganlar. Ularni hidoyat qilish u-n Alloh taolo Solih (a.s.)ni payg‘ambar qilib yuboradi. U kishi xalqni har qancha to‘g‘ri yo‘lga dalolat qilsalar ham, ozgina odamdan tashqari boshqalari unga ergashmaydi. Oxiri qavmi Solih (a.s.)dan “mo‘jiza tilab”, aytadiki: “xora toshdin duo qilib, bir bo‘talig‘ teva chiqorg‘il. Solih alayhissalom duo qilib, Haq taolo ul toshni shaq qilib, (yorib) teva bo‘tasi bila tosh arosidin chiqti”. Shunchalik b-n ham qavm Solih (a.s.)ning payg‘ambarligini e‘tirof etmaydi. Lekin u kishi tuya va bo‘talog‘iga tegmaslikni, ular daxlsiz o‘tlab yurishini, aksincha Allohning balosi kelishini tayinlaydi. Tuya o‘ttiz yil o‘tlab yuradi. Hatto bu tuyaning sutidan foydalanishadi. Lekin qavmi orasidan ba‘zilar fitna va ig‘vo qilib, tuyani o‘ldirishga qaror qilishadi. Oqibat qavmi bir necha kishi yuborib, tuyani so‘yib yuboradi, bo‘talog‘i tog‘ tarafga qochib ketadi. Shundan keyin “Solih alayhissalom ul qavmg‘a ayttikim, bu beboklikkim sizdin voqe‘ bo‘ldi, Haq taolodin muning intiqomi sizga bu bo‘lg‘usidurkim, uch kungacha bir kun yuzlaringiz sorig‘ bo‘lg‘usidur, ikkinchi kun tiyralikka moyil bo‘lub, uchunchi kun tamom qororg‘usidur, deb uyiga yuzlondi”. Tuyani “o‘lturgon badbaxtlar Solih alayhissalomni dog‘i” o‘ldirishni qasd qiladilar. Solih (a.s.)ning yaqinlari aytadilarki, sabr qilinglar, uni bergan va‘dasiga oz qoldi, gaplari rost kelmasa, “harne qilsangiz bilursiz”. Bu so‘z ularga “ma‘qul ko‘runub qoyttilar”. “Ammo Solih alayhissalom degan yo‘sun bila uch kunda uch alomat zohir bo‘lur. Va ul qavmg‘a holate zohir bo‘ldikim, o‘zlarin iztirob birla yerga urarlar erdi, nogoh Malakut olamidin bir mahobatliq un keldikim, borchalari halok bo‘ldilar”.

Tafsir kitoblarida Solih (a.s.) qavmiga uch yo‘nalishda azob kelgani aytiladi: Birinchisi, “kuchli qichqiriq“, bo‘lgan (“Qamar” surasi, 31-oyat), ikkinchisi, “shiddatli zilzila” bo‘lgan (“A‘rof” surasi, 78-oyat), uchinchisi, “xorlik azobining chaqmog‘i” yetgan (“Fussilat” surasi, 17-oyat). Bu balolardan keyin barcha qavm halok bo‘lib, Solih (a.s.) b-n birga bir yuz yigirma kishi salomat qolgan.

N. qissa oxirida Solih (a.s.) qavmidan bo‘lgan Abuzu‘ol otlig‘ bir kishi b-n bog‘liq rivoyatni keltiradi. Bu odam qavmga balo kelganda Makka Haramida bo‘lgan va tirik qolgan. “Haramdin chiqg‘och, o‘ldi va aning bir shox oltuni bor erdi, hamul oltun bila dafn qildilar”. Ming yillar o‘tgandan keyin “hazrat” payg‘ambarimiz (s.a.v.) sahobalari b-n u yerdan o‘tayotib, Abuzu‘olning qabrini ko‘rsatadilar. “Va Solih nabiy va Samud qavmin qissasini” aytib, “ul shox oltundin ham xabar” beradilar. “As‘hob ul yerni shaq qilib, (yorib) oltun mavjud edi, oldilar”. N. ning ta‘kidlashicha, Solih (a.s.) ikki yuz sakson yoshda vafot etgan. Nuh (a.s.) shariatiga ergashgan. Qabri “Haram yaqinida – Dor un-Nadvada”, ba‘zilar “Rukn bila Maqom arosida ham debdurlar”. N. “T.M.A.”da Arfahshodning qardoshi bo‘lgan Eramning 7 o‘g‘li bo‘lgani, birining oti Samud ekani va Hijozda yashaganini aytadi. Samud qavmi mana shu kishidan tarqagan.

Ad.: Алишер Навоий. *Тарихи анбиё ва ҳукамо. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд.* – Т., 2011; Алишер Навоий. *Тарихи мулуки Ажам. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд.* – Т., 2011; Носириддин Бурҳониддин Рабғузий. *Қисаси Рабғузий. 1–2-жилдлар.* – Т., 1990–1991; Обидов Р. *Пайгамбарлар тарихи исломият тарихидир.* – Т., 2005. Шайх Муҳаммад Содиқ Муҳаммад Юсуф. *Анбиёлар қиссаси. 20-жуз.* – Т., 2007.

S.R.

SANAM – arabiy lafz bo‘lib, but demakdir. Badiiy adabiyotda sevgili, go‘zal majoziy ma’nolarida, shuningdek, nafs, nafsi ammora, inson b-n Yaratgan o‘rtasidagi to‘siq ma’nosida ham qo‘llaniladi. N. lirikasida ham S., odatda, yor ma’nosida keladi:

Butekim kuch bila chekti boshimni

sajdag‘a emdi,

Vafodin bosh chekar, ko‘rgilki, ne sarkash

sanamdur bu.

Eng buyuk S. nafsdir. Mashoyixlar insonning buti, S.i o‘zi b-n deiyshadi.

Samad qilg‘ach zuhur ul nav‘kim asnom

o‘lur ma‘dum,

Bo‘lur butlar bari mabhut, bo‘lg‘ach

ul sanam paydo.

S.ning ko‘pligi asnomdir. Samad Alloh ismlaridan biri bo‘lib, Qur‘oni Karimning “Ixlos” surasida bir marta tilga olinadi. U hech kimga muhtoj emasdir, hamma orzu va ehtiyoj Unga aytiladi. Samad zikri aytilishi b-n S. mahv bo‘ladi. N. g‘azallarida Samad va S. ko‘p hollarda yonma-yon tilga olinadi:

*Navoiy g‘ofil o‘lma, ul sanamning qasrin aylansang,
Samad zikrini mazkur aylakim, tavfi haramdur bu.*

N. sanam zikriga mashg‘ul bo‘lganlarga shunday tavsiya qiladi:

*Navoiy aytur emish dayr aro sanam zikrin,
Bu ism zikriga kim qilsa mayl bismillah.*

S. – ruhi haqiqat, insoni komil, piri komil, murshid obrazlarini ham tamsil etadi.

Ad.: Алишер Навоий. *Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жилдлик, 1–4-жилдлар.* – Т., 2011.

Z.R.

“**SANGLOH**” – N. asarlariga tuzilgan lug‘atlar ichida 1759–60-yy.da kitobat qilingan “S.” alohida o‘rin tutadi. Ushbu lug‘atda 8 mingdan ortiq o‘zbekcha so‘zlar fors tilida izohlangan. Lug‘atga misollar, asosan, N. asarlaridan olingan. Shu b-n birga unda Mir Haydar, Husayn Boyqaro, Lutfiy, Iskandar Mirzo, Bobur kabi mumtoz o‘zbek adiblaridan ham olingan misollar uchraydi. Ushbu lug‘at tuzuvchi Mirza Muhammad Mahdixon qomus tuzishda o‘zidan avval tuzilgan lug‘atlarning yutuq va kamchiliklarini hisobga olgani u-n “S.” puxta chiqqan.

Lug‘at 1960-y.da ingliz olimi Jerard Klouson tomonidan nashr qilingan. Afsus, olim lug‘atdagi so‘zlar orfografiyasiga oid ma’lumotlarga e’ti-

bor bermaganligi u-n o'zbekcha so'zlar noto'g'ri transliteratsiya – harfma-harf ag'darilgan. Nashrning eng ahamiyatli tomoni unda lug'atning faksimilesi berilganidir. Faksimile tufayli bu kamchilikni bartaraf etish mumkin.

Lug'atda ismlar bosh kelishikda izohlangan:

اۈچى (53v) – sayyodr o nomand

a:vchi – [forscha] sayyod

Qomusdan son va ravishlar ham o'rin olgan:

تورتاو (172 r) – ya'ni chahorta

to'rtav – [forscha] chahorta

آج (32 r) – gurusna

a:j – [forscha] gurusna

Fe'llarning avval masdar, so'ng boshqa shakllari berilgan:

آياماق (53 v) – ba fatxi yoy ba alifi kashida ba ma'ni darig' doshtan

a:ya:maq – y cho'ziq a: bilan [forscha] darig' doshtan

آيادى (53 v) – darig' dosht

a:ya:di [forscha] darig' dosht

آيادينك (53 v) – darig' dashti

a:ya:ding – [forscha] darig' dashti

آيادوق (53 v) – darig' dashtim

a:ya:duq – [forscha] darig' dashtim va boshqalar.

“S.”da turkcha va mo'g'ulcha so'zlar ham izohlangan:

انچق (51 v) – ba sukuni nun va qof va fathi jim ba turki rumiy bama'ni hamon...

anjaq – nun va qof ustida sukun, j fathali turkcha hamon... دابوسون (223 r) – ba zammi bo va sini muh-mala va sukuni nun ba lug'ati mug'uli namak bud

dabusun – b va s zammali, nun ustida sukun, mo'g'ulcha so'z ma'nosi namak – tuz.

So'zlar orfografiyasiga oid ma'lumotlar, asosan, ikki usulda ko'rsatilgan. Birinchi usulda so'z tarkibidagi harflar ta'kidlanadi:

خلج (222 v) – ba fathi lom ismi toifaist az at-rok...

xalaj – lom fathali turkiy qabilalardan birining ismi

اوكسك (79 v) – ba sukuni kofi avval va soniy va fathi sini muhmala ba ma'ni baland...

uksak – birinchi va ikkinchi k sukun, nuqtasiz sin fathali [forscha] baland...

Ikkinchi usulda forsiy so'z vazni orqali ko'rsatilgan:

دارا (223 v) – bar vazni xaro bama'ni hamisha va doim...

dara – xara vaznidagi so'z kabi, ma'nosi hamisha va doim...

بات (119 v) – bar vazni mat ba ma'nii zud...

bat – mat vaznida [forscha] zud...

“Sang.”da so'z variantlari yonma-yon berilgan:

توپراغ و توپراق (167 v) – xokro go'yand...

tuprag' va tupraq – [forscha] xok...

تاراغ و تاراق (154 v) – bama'ni shona bud...

tarag' va tarag' – [forscha] shona...

So'zlar, asosan, bir ma'nosi b-n izohlangan:

اوزاق (73 v) – ba ma'nii dur...

uzaq – [forscha] dur...

اوزانكو (73 v) – rikobro go'yand...

uzangu – [forscha] rikob...

Shu b-n birga boshqa ma'nolari ham qayd qilingan:

اينجو (117 v) – ba sukuni nun va zammi jim ba se ma'ni omada avval marvaridro go'yand... du-yum ba ma'ni mamluk boshad, seyum imlok...

inju – nun ustida sukun, j zammali uch ma'noli birinchisi marvarid... ikkinchisi qul, uchin-chisi egalik...

بخشى (119 v) – ba sukuni xo va kasir shin navi-sanda va dabir va xonanda va jarrohro go'yand...

baxshi – x ustida sukun, sh kasrali yozuvchi va kotib va o'qiydigan va jarroh...

اوکوت (79 v) – ba zammi kofi ajamiy va suku-ni toi qarashat pand va nasihat ro go'yand...

o'gut – g zammali, t ustida sukun [forscha] pand, nasihat...

اوکوش (80 r) – ba zammi kofi ajamiy va suku-ni shini qarashat ba ma'ni bisyor va farovon...

o'gush – g zammali, sh ustida sukun, [forscha] bisyor va farovon...

Iloji bo'lmaganda keng izohlaydi:

آلتايى (49 v) – ba fathi to va kasr yoyi xutti jonivorist babr narki gurbaki muyi on surxist va po'sti onro po'stin kunand va bardo'za kuloh do'zand...

a:ltayi – t fathali yoyi xutti (y) kasrali mu-shuksimonlar oilasiga kiruvchi jonivorning qizil terisidan tikiladigan po'stin va quloqchin...

Omonimlar Sharq lugʻatchilik anʻanasiga binon bir lugʻat maqola ichida berilgan:

اوچماق/غ (62 v) – ba sukuni jimi ajamiy chahor maʼni dorad avval ba maʼni tayron va paridan boshad, soni ixtiloj solast mahvu maʼdum shudan chahoram bihishtro goʻyand...

uchmaq / gʻ – jimi ajamiy *-ch* ustida sukun, toʻrt maʼnoli birinchisi tayran [uchish] va paridan [uchmoq], ikkinchisi ixtiloj [koʻzning uchi-shi], uchinchisi mahv [yoʻq boʻlish] va maʼdum [yoʻq boʻlish] toʻrtinchisi bihisht [jannat]... “S.”dagi misollar N.ning nodir qoʻlyozmalaridan olinganligi sababli ayrim nashr kamchiliklarini tuzatishga yordam beradi. “M.N.”dan olingan quyidagi jumla: “Chun Xoja Ahmad Jomiy qush asrab solur, alar dagʻi taqlid qilibdurlar. Solur chogʻida ulogʻlari yoʻq ermish, bagʻoyat biyik kishi bir qoʻllarigʻa oʻzlarin koʻtartib qush solur ermishlar”, “S.”da quyidagi shaklda uchraydi: “... qush solur chogʻda ulogʻlari yoʻq ermish, bagʻoyat biyik kishi bir qoʻllarigʻa oʻzlarin koʻr tortib qush solur ermishlar”. Koʻrina-diki, lugʻatdagi misol mantiqan toʻgʻri. Nashrdagi “oʻzlarin koʻtartib” oʻrnida “koʻr tortib” ishlatilgan. Koʻrovchilar qoʻliga kiyadigan ichi yungli qoʻlqop. Burgutning tirnoqlari ovchining qoʻliga kirib ketmasligi u-n ular qoʻllariga koʻr kiyadilar.

Ushbu lugʻat Mirza Muhammad Mahdixon yozib ketgan soʻzlarning orfografiya va orfoepiyasiga oid maʼlumotlari asosida qayta nashr qilinishi lozim.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

E.U.

SANDALI SIMIYO – N. asarida tasvirlangan sehrli maskan. Bu tasvir “S.S.” dostonidagi oltinchi iqlim yoʻlidan keltirilgan musofir hikoyatidan oʻrin olgan. S.S. dengiz oʻrtasidagi bir orolchada boʻlib, sandalga oʻxshagan ulkan bir daraxt, uning kovagidan chiqadigan buloq va uning boshida joylashgan toshdan iborat. Toshda

quyidagi mazmunda xat bitilgan: Kim bu manzilga yetib kelgan boʻlsa, bilsinki, bu simiyodur. Uning oti S.S. Ushbu buloq suvidan ichgan odam, agar u toʻgʻri soʻzli boʻlsa, bir oygacha yegulik va suvga ehtiyoj sezmaydi. Yolgʻonchi boʻlsa uch kundan soʻng taom yegisi va suv ichgisi keladi. Bu suvdan ichgan kishi bir marta yolgʻon soʻzlasa, oʻsha zahoti qorni yorilib oʻladi. Yolgʻonchi ushbu suvga tushsa, tanasi kuyadi, rostgoʻy tushsa, rohatlanadi. U gʻusl qilish u-n quloq-burnini bekitib, suvga choʻmilsa, boshini chiqargandan soʻng, shunday narsalarni koʻradiki, ularni soʻzlab berish mushkul. Dostondagi S.S. tasviri va u b-n bogʻliq epizodlar N.ning badiiy taxayyuli va tasavvurining naqadar kengligi va oʻziga xosligini, ikkinchi tomondan, uning badiiy mahoratini oʻzida yaqqol namoyon etadi. U yerdagi daraxtni shoir shunday tasvirlaydi:

*Goʻyi ul bir daraxt edi oliy,
Rang-u rifʻatda charx timsoli.*

*Ul daraxt erdi goʻyiyo sandal,
Bargi koʻzgulari topib sayqal.*

*Kimki har koʻzguni qilib manzur,
Shohidi baxt aylab anda zuhur.*

*Rifʻati koʻkka tegurub poya,
Bargidin bahrni yopib soya.*

*Soyasidin su garchi anbarfom,
Sandaloso topib isini mashom.*

S.S. hikoya qahramoni taqdirida oʻziga xos rol oʻynaydi va asarda muhim badiiy funksiyani bajaradi. Umuman, N. dostonlarida turli timsollar, sehrli buyumlar b-n bogʻliq epizodlar koʻp boʻlib, muallif ulardan oʻzining gʻoyaviy-badiiy niyatini amalga oshirishda mahorat b-n foydalanadi.

Ad.: Алишер Навоий. Сабъаи сайёр. ТАТ. 10 жилдлик, 7-жилд. – Т., 2011.

Q.E.

SANDUQ USH-SHAHODA – diniy manbalarga ko‘ra, Muso (a.s.) tomonidan yasalgan sandiq. Unda “alvohi samoviy”, ya’ni nuzul bo‘lgan ilohiy kitoblar saqlangan. Uni muhofaza qilish Horun (a.s.) va uning avlodi zimmasiga yuklatilgan. Muso (a.s.) o‘limidan sal oldin Tavrotni kotiblarga buyurib ko‘chirtirgan. Bir nusxani o‘z qo‘li b-n ko‘chirgan va “S.Sh.”ga solgan. Boshqa nusxalarini turli qavmlarga yuborgan.

N. “T.A.H.”da “S.Sh” haqida ma’lumotlar bergan. Uning tasvirlashicha, sandiq javohirlar b-n bezatilgan bo‘lgan. Uning atrofini esa qimmatbaho matodan tikilgan shodurvon va saroparda o‘rab turgan. “Va Muso (a.s.) seksan yashog‘andi”, – deb yozadi N., – “Tengri taolo amri bila bir sanduq yasab, javohir bila murassa’ qilib, alvohi samoviyni anda solib, tegrasiga hafrang debodin shodurvon va saroparda tikib, aning muhofazatin Horun (a.s.) avlodig‘a muqarrar qildi. Va ani “sanduk ush-shahoda” atadilar. Va ul tavobe’ Bayt ul-Maqdisqa shuhrat tutti”.

N. o‘z asarida S.Sh b-n bog‘liq yana bir ma’lumotni ham keltiradi. Ma’lumki, Muso (a.s.) b-n Qorun o‘rtasida ziddiyat bo‘lgan. Buning birinchi sababi Qorunning zakot to‘lashdan bosh tortgani bo‘lsa, ikkinchisi Muso (a.s.)dan Bayt ul-Maqdis va sanduqi shahodani uning ixtiyoriga berishni talab qilgani edi. Muso (a.s.) buni rad qilgan va shunday degan: “Ul ishlar Haq taolo amri bila anga (Horun (a.s.)ga – Q.E.) qaror tutubdur, andoqki, muncha zohir asbobi senga mutaaliq bo‘lubdur”. Lekin Qorun bu so‘zlarni e’tiborsiz qoldirib, Muso (a.s.)ga dushmanlik qilishga o‘tgan va oqibatda halok bo‘lgan.

Ad.: Алишер Навоий. Тарихи анбиё ва хукамо. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011.

Q.E.

SARAXS – Markaziy Osiyodagi qadimiy shahar, Tajan (Harirud) daryosi va Mashhadga yaqin, Ozarbayjon b-n Eron chegarasida joylashgan shahar. Tarixchi Abuhanifa Dinovariyning (IX asr) yozishicha, shahar aholisi Abumuslim bosqiniga qarshi himoyalangan. S. somoniylar davrida ke-

lib taraqqiy etib, Xurosonning markaziy shaharlaridan biriga aylandi. Tarixiy manbalarda bitilishicha, S XI–XII asrlarda rivojlangan shaharlar sirasiga kiradi. Xorazmshohlardan (hukmronlik yillari 1172–1193) S.ni qo‘lga kiritadi, XIV–XV asrlarda temuriylar tasarrufidagi shahar va undan shayboniylar egallaydi. S.dagi me’moriy yodgorliklardan Abulfazl maqbarasi (XI) hozirgacha saqlanadi. S. odamlari yirik, yeri serhosil, kunjut, zira va boshqa mahsulotlar yetishtiriladi. S. yaylovlarida qorako‘l qo‘ylar boqiladi, S. qorako‘l terisi jahon bozorida mashhur. N. bu haqda: “Mavlono Saraxsda hazrati Shayx Luqmon (quddisa sirruhu) mazori boshida bo‘lur...”. “Mir Said el orasida “Kobuliy” laqabi bila mashhurdur... Sulton Abu Said mirzo ilgida Saraxs qo‘rg‘onida shahid bo‘ldi...”, – deb yozadi.

Ad.: Алишер Навоий. Маҷолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алиакбар Деххудо,. Лугатнома, Техрон. – 1998; 9-жилд.

Muh.A.

SARBADORLAR – (f.: sar – bosh, ba dor – dorga, ya’ni boshini dorga tikkan) XIV asrning 30-yillari o‘rtalarida Eronda, so‘ng Markaziy Osiyoda mo‘g‘ullar zulmiga qarshi yuzaga kelgan xalq harakati qatnashchilari. 1337-y. qo‘zg‘olonchilar Sabzavor shahrini (Xuroson) egallab, S. davlatini tuzdilar. Bu davlat 1381-y.gacha yashadi. S. 1353-y. Gurgondagi oxirgi ilxon, mo‘g‘ul hukmdori – Tog‘ay Temur qo‘shiniga qaqshatqich zarba berdilar, uni o‘ldirdilar. Bu b-n ular Xurosonda mo‘g‘ullar hukmronligiga uzil-kesil chek qo‘ydilar.

S. Movarounnahrda ham faollik ko‘rsatib, mo‘g‘ul hukmronligiga qarshi kurashdilar.

S. harakati, ularning ozodlik g‘oyalari badiiy adabiyotga ham o‘z ta’sirini ko‘rsatgan. Mashhur fors-tojik shoiri Ibn Yamin Faryumadiy (1286-1368) ijodi bunga yaqqol misol bo‘la oladi. Uning qit’a shaklida yozgan ba’zi she’rlari haqida prof. I.S.Braginskiy quyidagi fikrni aytgan edi: “To‘g‘rilik, sofdillik uning she’rlarining

go‘zalligi (estetikasi)ni tashkil etadi. Ularning ba‘zilari qo‘zg‘olonchilarning kichkina-kichkina jangovar varaqalari singari jaranglaydi”.

N.ning otasi G‘iyosiddin Kichkina Abulqosim Bobur hukmronligi davrida (XV asrning 50-yillari boshida) S.ning sobiq poytaxti – Sabzavorga hokim qilib tayinlangan bo‘lib, S. haqidagi gaplar hali bu shaharda, bu viloyatda unutilmagan edi. Bu shaharda G‘iyosiddin Kichkina sobiq sarbador shoir Mir Shohiyga katta hurmat ko‘rsatgan. Bu shoir Astrobodda vafot etganda, G‘iyosiddin Kichkina uning jasadini oldirib kelib, butun xalq ishtirokida tantanali dafn marosimi tashkil etgan. N. “M.N.”da bu haqda shunday deydi: “Astrobodda anga (Mir Shohiyga) qazo etib, na’shin Sabzavorg‘a kelturdilar va obo va ajdodi daxmasida xaloyiqni o‘tru chiqorib, ani oxirat yeriga dafn qildilar”. Bu dalil N. otasining sarbador Mir Shohiyga nisbatan iliq munosabatda bo‘lganini ko‘rsatadi.

N. “M.N.”da Mir Shohiy haqida yozar ekan: “Sabzavorliqdur. Asli sarbadorlardin bo‘lur”, – deb ta’kidlaydi. N.ning o‘zi ham Mir Shohiyini yaxshi ko‘rgan, u b-n hatto xat yozishib turgan (“Faqir agarchi ani ko‘rmasdim, ammo aning bila faqirni orasida e‘lom va irsol voqe‘ bo‘ldi”). Bu esa N.ning ham sarbador shoirga ijobiy qaragani, g‘oyat hurmat qilganini namoyish etadi.

S. shoiri Ibn Yamin Faryumadiy nomini N. hech bir asarida tilga olmagan bo‘lsa ham, uning qator she‘rlari, xususan, bir necha qit‘a va ruboiylari Ibn Yamin she‘riyatini N.ning ijodiga chuqur ta’sir ko‘rsatganidan guvohlik beradi. Uning “Kimki maxluq xizmatiga kamar...”, “Tavakulni ulkim qo‘yub xotirig‘a...”, “Chu dushman o‘ldi qadamiy, ziyonidin hazar et...”, “...Kamol et kasbkim, olam uyidin...” misralari b-n boshlangan qit‘alarini Ibn Yamin Faryumadiyning “Har ki bandad kamar ba xidmati xalq...”, “Maro luqmayi non, ki darxur buvad...”, “Har ki ozurdi ba kinash, z-o‘ mador ummedi mehr...”, “Man andar kasbi asbobi fozoyil...” deb boshlangan qit‘alariga qiyoslab o‘rganish N.ning sabzavorlik shoir she‘riyatiga juda yaqin turganini, bu yaqin-

lik shoir nazmining ijtimoiy-siyosiy o‘tkirligini oshirganini isbot qiladi.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жылдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Набиев Р.Н. XV асрда Ўрта Осиёда сарбадорлар кўзголони. –Т., 1942; Петрушевский И.П. Движение сарбадаров в Хорасане // Статья. – М., 1956; Султон И. Навоийнинг қалб дафтари. – Т., 1969; Ҳайитметов А. Навоийнинг сарбадорларга муносабати // Ҳаётбахш чашма. – Т., 1974; Ҳайитметов А. Отношение Алишера Навои к сарбадарам. (журнал “Народы Азии и Африки”, 1972, №2).

Аб.Н.

SARBARAHNA (Mir Sarbarahna) – N. davrida yashagan fozil kishilardan biri. Asl ismi Sayyid Shamsiddin Muhammad. Kelib chiqishi Andijon viloyatidan. Lekin umrining asosiy qismi Xurosonda o‘tgan. N.ning homiyligida faoliyat olib borgan va shu sababli yuqori martaba hamda izzat-u hurmatga sazovor bo‘lgan. “Hirotda kelgandan keyin hidoyatli amir Alisherning inoyati va tarbiyati tufayli boshi Firqadondan ham yuqori bo‘ldi”, – deb ma’lumot beradi bu haqda tarixchi Mirxond. Yigirma yil Shayx Luqmon mozorining mutavvillisi bo‘lgan. Sul-ton Husayn Boyqaro saroyida sadrlik lavozimida ham ishlagan. N. uni xushsuhbat va shirinkalom kishi sifatida ta’riflaydi. S.ga N. bergan bu ta’rifning to‘g‘riligini Bobur ham tasdiqlaydi. “Boburnoma”da bu xususida shunday so‘zlar bor: “Bisyor xushsuhbat va xushtab’ va shirinkalom kishi edi. Xuroson fuzalosi va zurafosi qoshida aning dahli va so‘zi mo‘tabar va san’at edi”. Bobur S.ning sayyidligiga uncha ishonqiramaydi, “g‘olibo mutasayyiddur” deydi. Aytib o‘tish lozimki, bunday gap-so‘zlar N. davrida Hirotda ham bo‘lgan va N. ularni tazkirasida keltirgan va e’tiborsiz deb hisoblagan: “Mir ul viloyatning vojib ul-ehtrom sodotidindur, agarchi arzol va xubaso musallam tutmaslar va nimagina derlar ammo ul toifaning so‘ziga e’tibor yo‘qdir”. S. sadrlik lavozimida

turganda u b-n Xoja Husayn Kirangiy o'rtasida raqobat yuzaga kelgan. N. huzuriga borib, S. Xoja Husayn ustidan shikoyat qilgan va shunday degan: "Banda sayyid bo'lishi va yoshi ulug'ligiga qaramasdan oliymaqom dargoh xodimlari orasida xizmatdadir, lekin Xoja Husayn mendan yuqori turishni orzu qilmoqda, shu kunlarda xizmatkorlar u nimani buyursa shunga amal qilmoqdalar". Aslida Xoja Husaynda hech qanday ayb bo'lmagan, u o'z vazifasini sidqidildan bajargan va bu barchaga ma'lum edi. Shoir S. ni "X.M." asarida ham tilga olib o'tgan. Unda N. o'zining

*Yak nazar farmoni, mustasno shavam z-i
abnoyi jins,
Sag chu shud manzuri Najmiddin sagonro
sarvarast,*

degan bayti va she'rda qo'llangan "kasri nafs" usuli xususida S. ning bildirgan fikri va N.ga e'tirozi hamda o'zining unga bergan javobini keltirgan. Bu savol-javob o'sha paytda adabiy doiralarda mashhur bo'lib ketgan va ushbu epizod S.ning chindan ham xushtab' va o'ziga xos fikrlovchi inson ekanidan dalolat beradi.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Хамсат ул-мутаҳаййирин. ТАТ. 10 жилдлик, 5-жилд. – Т., 2011; Заҳриддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. – Т., 2002.

Q.E.

"SARGUZASHTNOMA" – Furqat (1859–1909)ning o'z qo'li b-n yozgan va hayotlik vaqtida matbuotda bosilib chiqqan tarjimayi holi. 1891-y.da "Turkiston viloyatining gazetisi" muharriri N.Ostroumov iltimosiga ko'ra yozilgan va "Ho'qandlik shoir Zokirjon Furqatning ahvoloti, o'z yozg'oni" sarlavhasi b-n ushbu gazetada bosilgan. Adabiyotshunoslar tomonidan "Furqatnoma" deb ham ataladi. "S."ning bir o'rnida shoir o'zining to'qqiz yoshda ro'y bergan ayrim holatlarini yozar ekan, juma kechasida ko'rgan bir muborak

tushiga alohida to'xtalgan. Tushida Fariddin Attor, Hofiz kabi ulug' so'z ustalari qatorida N.ni va uning "Chor devon"i ("Xazoyin ul-maoniy") ni ko'rganini, shoir bo'lishi haqida bashorat berilgani hamda ilk she'riy mashqi haqida to'lqinlanib yozgan: "...Va xossa yuqorida uch mo'ysafidi farishtasiyrat kishikim, huzurlarida katta kitoblar yozilg'on, birbirlari birla munozara qilurlar va men pastda qo'l bog'lab salom qildim. Ul azizlardin biri javobi arzon tutub, chaqirib, ul majlisdin joy ko'rsatdilar. Adab zonusi birla o'lturdum. Tahsilimdan savol qildilar. Devoni Amir Navoiy deb ta'ziman javob berdum. Ul aziz ishorati birla bir kishi meni olding'a bir kitob yozub qo'ydi. Ul kitob Amir Navoiyning "Chor devon"lari er mish. Andin mening qo'lumg'a qalam va qog'oz berib, har qaysilari bir misradin bayt ayttilar. Men yozib tamom qildim, ersa hammalari qo'l ochib haqqimda duo qildilar va she'r mashqiga ruxsat berdilar...". Tasvirda Furqat mahorat b-n yashirin talmehda Attor, Hofiz ijodiga, ochiq talmehda esa N. ijodiga va ularni o'ziga ustoz sanaganiga, ularning asarlarini chanqoqlik b-n mutolaa qilganiga ham ishoralar qilgan.

Ad.: Фурқат. Танланган асарлар. 2 томлик, 2-том. – Т., 1960.

B.R.

SARDOBA – Suv tanqis hududlarda uni to'plash va saqlash u-n maxsus qurilgan gumbazli hovuz. Ma'lumki, cho'l-u biyobonlarda ichimlik suv hamisha muammo bo'lgan. Donishmand ajdodlarimiz S.lar qurib, yomg'ir va qor suvlarini to'plash yo'li b-n bu muammoni hal etganlar. Q. Rajabov va B.Solliyevlarning yozishlaricha: "Sardobalarda suvni ifloslanishdan saqlash u-n atrofi devor bilan o'ralgan, suvning yerga singishini kamaytirish choralari ko'rilgan, suv bug'lanishini kamaytirish maqsadida bunday hovuzlarning usti yopilgan... Buning u-n sardobaning hovuzi ostiga suvning saqlanishi va uning sizot suvlaridan toza turishi u-n ganch bilan ishlangan yumaloq g'ishtlarni ishlatganlar. G'ishtlar ustidan saksovuлdan

tayyorlangan ko‘mir qatlami to‘shalib, uning ustidan 3 qavat tuya junidan tayyorlangan kigiz, so‘ng esa pardozlangan 3 qavat mol terisi yopilib, uning ustidan g‘isht terilgan va ganch suvalgan. Bu hol bir necha bor takrorlangan. Bunda saksovul suvni tuzlardan tozalashda filtr vazifasini bajargan bo‘lsa, ganch, pishiq g‘isht va mol terisi suvning ortiqcha yerga shimilib ketishidan himoya qilgan. Pishiq g‘ishtlarni terishda ham loyga qo‘y suti va tuya juni qo‘shilgan. S. devorlarining qalinligi 1,5 metrgacha qilib terilgan”. Bu so‘z N. g‘azallari va dostonlarida uchraydi.

G‘arqa el dafni uchun sardobayedur har hubob, Ishaq vodiysinda ashkim selining daryosidin.

Ad.: ЎзМЭ. 7-жилд. – Т., 2004; Қудратов С. Сардобалар ўлкаси. – Т., 2001; АНАТИЛ, 3, 1984; Ражабов Қ., Солиев Б. Қоровулбозор тумани тарихи. – Т., 2015.

E.O.

SARE’ (ar. – tez) – mustaf‘ilun (3-hijo qisqa, qolgan hijolar cho‘ziq – – – V –) aslining 2, maf‘u(v)lotu (4-hijo qisqa, qolganlari uzun) aslining 1 marta takrorlanishidan hosil bo‘ladigan bahr (mustaf‘ilun mustaf‘ilun maf‘u(v)lotu – – – V – / – – V – / – – – V). Tez aytiladigan bahr bo‘lgani u-n shunday nomlangan. Ruknlar tarkibiga ko‘ra, munsarih bahriga yaqin turadi. N. “M.A.”da uning 5 vaznini, Bobur “Muxtasar”da 17 vaznini misollar b-n birga keltirgan.

S.ning vaznlari ko‘p bo‘lsa ham, ulardan 2 tasigina she‘riyatimizdan o‘rin olgan bo‘lib, bular sare‘i musaddasi matviyi makshuf hamda sare‘i musaddasi matviyi mavquf o‘lchovlaridir. Oxirgi hijoning cho‘ziq yoki o‘ta cho‘ziqligi bilan-gina farqlanuvchi bu 2 vazn bir she‘riy asarning o‘zida birgalikda qo‘llanaveradi.

S. bahrining she‘riyatimizdan o‘rin olishi N. nomi b-n bog‘liq. Uning ijodiga qadar ushbu bahrda she‘r yozish an‘anasi o‘zbek she‘riyatida uchramaydi. Shoir ushbu 2 vazn asosida o‘zining 2 g‘azali, 1 fardini, eng muhimi “H.A.” dostonini ya-

ratib, S. bahrining o‘zbek adabiyotidan o‘rin olishi va keng qo‘llana borishiga kuchli ta‘sir ko‘rsatdi. Jumladan, asarning “bulutdek foyda yetkazuvchilar”ga bag‘ishlangan 13-maqolatidagi mashhur:

*Odami ersang demagil odami,
Oniki yo‘q xalq g‘amidin g‘ami, –*

hikmat ham sare‘i musaddasi matviyi makshuf vaznida (muftailun muftailun foilun – V V – / – V V – / – V –).

Ushbu she‘riy o‘lchov dastlab Nizomiyning “Maxzan ul-asror” dostonida qo‘llangan edi. X. chilik an‘anasiga ko‘ra ozarbayjon shoiri izidan borgan Xusrav Dehlaviy ham, Abdurahmon Jomiy ham, N. ham o‘z “X.”sining birinchi dostonlarida shu o‘lchovni saqlab qoldilar. Ushbu vazn lirik va hajviy she‘riyatimizda ham ancha keng qo‘llangan. Chunonchi, Haydar Xorazmiyning “Gulshan ul-asror” dostoni, Muqimiyning “Tanobchilar” hajviyasi kabi asarlar mazkur vazn asosida yaratilgan.

Shoir S. bahrida qator g‘azallar ham yaratgan. M-n, quyidagi g‘azali ham S.i musaddasi matviyi makshuf vaznidadir:

*Ohki, ishq ayladi shaydo meni,
Soldi junun ko‘yiga savdo meni.*

Bu sohada uning an‘analarini Ogahiy, Muqimiy kabi shoirlar davom ettirdilar. Shoir Habibiy ham ushbu vaznlarda o‘zining g‘azalini yaratgan.

S. bahrining solim shakli turkiy til tabiatiga begona.

Ad.: Алишер Навоий. Мезон ул-авзон. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Мухтасар. – Т., 1971; Ҳоҷиаҳмедов А. Ўзбек арузи лугати. – Т., 1998; Ҳоҷиаҳмедов А. Навоий арузи нафосати. – Т., 2006; Муқимий. Сайланма. – Т., 2009.

Ан.Н., Е.О.

SARYOMIY YUSUF (1845–1912, Sayram, Qozog‘iston) – shoir. Dastlabki ta‘limni Sayram va Chimkent shaharlarida olgan. Shu davrlarda she‘r yoza boshlagan. S.Y.ning taniqli shoir bo‘lib yetishuvida Toshkentda kechirgan yillari muhim ahamiyat kasb etadi. U “Beklarbegi” madrasasida tahsil olish b-n bir qatorda Toshkent adabiy muhitining yetakchi vakillari – Kamiy, Xislat, Shavkat, Muztarib kabilar b-n ijodiy hamkorlik qildi. Manbalarda shoirning Buxoro, Samarqand, Farg‘ona shaharlariga sayohat qilgani, u joylardagi adabiyot muhoblari b-n aloqada bo‘lgani haqida muxtasar aytiladi. Yana u Qo‘qon adabiy muhobida yuksak mavqega ega bo‘lgan shoir Muqimiy b-n Toshkentda uchrashgan. Inchunun, Muqimiyga xattotlik bo‘yicha ustozlik ham qiladi.

1914-y. Toshkentda shogirdi Tavallo tomonidan shoirning tarqoq holdagi she‘rlari “Devon” shakliga keltirilgan. “Mavlaviy Yusuf Saryomiy” deb nomlanuvchi ushbu majmuadagi she‘rlar an‘anaviy devon tuzish qoidalariga asoslangan holda joylashtirilgan. “Devon”dan shoirning 12 adabiy janrda yozilgan she‘rlari joy olgan, ya‘ni Sharq poeziyasining g‘azal, ruboiy, qit‘a, muxammas, musaddas, marsiya, fard, qasida, ta‘rix kabi xilma-xil she‘riy shakllardagi asarlar 4860 misrani tashkil etadi. Unda alifboning, deyarli, hamma harflari b-n tugallanadigan g‘azallar bor. G‘azallarning umumiy hajmi 130 ta . Shundan 115 tasi o‘zbek tilidadir.

Ma‘lumki, XVI–XIX asrlarda yashab, ijod etgan shoirlarning aksariyati N. g‘azallariga taxmislar bog‘lash orqali ham ulug‘ mutafakkir ijodiga hurmat va izzatni bildirganlar, uni ustoz deb tan olganliklarini ifodalaganlar. S.Y. devonida g‘azaldan so‘ng salmoqli qismni tashkil etadigan she‘riy shakl ham aynan muxammasdir. Shoir majmuasidagi 25 muxammasning 3 tasi N. g‘azallariga bog‘langan. U taxmis bog‘lar ekan, N. ilgari surgan g‘oyaviy mazmunni rivojlantiradi. Shoir taxmisleri o‘z asosi bo‘lgan g‘azallar b-n g‘oyaviy-badiiy jihatdan birikib ketgan va tugal asarlarga aylangan.

Shoir devonining 71-72 va 132-133-sahifalarida “Muxammasi bar g‘azali Amir Navoiy” sar-

lavhalari ostida quyidagi biri 9 bandli, ikkinchisi 7 bandli taxmis mavjud:

*Azalda Haq sani anvori zoting ayladi fosh,
Yuzungga zarracha sargashta bo‘ldi oy-u quyosh,
Erur sanga bu atoyi kamoli husn ma‘osh,
Na yanglig‘ ayladi ta‘siri orazing naqqosh,
Ki na‘ting ayg‘oli aylar ko‘ngul til ila talosh.*

Yoki:

*Bir necha gulbargi qabo, yal-yali,
Aylag‘ali bizni ado, yal-yali,
Tuzmoq uchun savti navo, yal-yali,
Jam bo‘lung, maxliqo, yal-yali,
Bo‘ldi qiziq bazmi saro, yal-yali.*

*... Kecha ochib orazi tobonini,
Ravshan etub g‘ayr shabistonini, –
Rashk yoqib Yusufni jonini,
Xasta Navoiyni to‘kub qonini,
Qo‘llarig‘a qo‘ydi xino, yal-yali.*

S.Y. N.ning mashhur “Shayx” radifli g‘azaliga bog‘lagan muxammasida, shayxning tashqi qiyofasiga uning ichki dunyosini qarama-qarshi qo‘yadi. Tashqaridan o‘zini qanchalik chiroyli qilib ko‘rsatmasin, uning ichki dunyosi botqoqqa bulg‘anganligini “lek botin xarob” deya alohida ta‘kidlaydi. Shunday ekan, u qanday karomatlar ko‘rsatmasin, hatto oqayotgan suv ustida sajjoda yozib, namoz ijro qila olsa ham, “may ustidagi xascha”ga hisob qilinmasligini uqtiradi. Prof. A.Abdug‘afurov “Saryomiy Navoiy ta‘sirida shayxlarning qora ishlarini kuchli tanqid qilish, ularning riyokorliklarini xalq oldida fosh etib tashlash, ishiga katta ahamiyat berganligini” alohida qayd etadi hamda “Saryomiy Navoiyning “Soda shayx” g‘azaliga o‘tgan to‘rt yuz yil mobaynida muxammas bog‘lagan yagona shoiridir”, deya unga yuqori baho beradi. Shoir muxammaslarida ham uning satirik g‘azallariga xos bo‘lgan poetik xususiyatlar, jumladan, u N. asos solgan satirik poetika maktabini davom ettirish b-n o‘z taxmislarida davrning eng asosiy salbiy

hodisalarini tanqid ostiga olib, bu janrga xos poetik imkoniyatlarni uslubiy rang-baranglik bilan boyitdi.

Ad.: Девони Мавлавий Юсуф Сарёмий. ШҚМ. Инв № 118; Тожибоева М. Юсуф Сарёмий ҳаёти ва ижоди. – Т., 2005; Юсуф Сарёмий. Танланган асарлар. – Т., 2002; Абдуғафуров А. XIX асрнинг II ярми ўзбек сатирасида Навоий традициясининг баъзи масалаларига доир // Ўзбек тили ва адабиёти. – 1962. – №5; Ўзбек адабиёти. 4 жилдлик. 1-жилд. – Т., 1960; Каримов Ф. Ўзбек адабиёти тарихи. 3-китоб. – Т., 1975; Зуфаров С. Шоир ва тарихчи // Адабий мерос, 1982, №4; Шодиев Э. Юсуф Сарёмий – зуллисонийн шоир // Адабий мерос, 1982. № 6.

S.O'.

SARI US-SAYR – “S.S.” dostonidagi to‘rtinchi iqlimdan keltirilgan musofir hikoyatining qahramoni shoh Jo‘naning tulpori. Benihoyat tez va uchqur bo‘lgan. Boshqa otlar bir haftada bosadigan yo‘lni bir kunda bosib o‘tar ekan. N. ushbu otni shunday ta‘rif qilgan:

*Bor edi bir zaminnavardi aning,
Bo‘lmayin barq hamnabardi aning.*

*Deb edi otini “Sari us-sayr”,
Qolibon sayrdin havo uza tayr.*

*Haftaliq yo‘lni boribon bir kun,
Yana bir onchani yana bir tun.*

Jo‘na o‘z saroyida mehmon bo‘lgan bir musofirdan Taroz shahri va Mas‘ud ta‘rifini eshitgach, u yerga borishga qaror qiladi. Dehli b-n Taroz orasi yuz yog‘och (bir yog‘och taxminan 7 km)ni tashkil etar edi. Jo‘na Sari us-sayrga minadi va shunday uzoq masofani ikki kunda bosib o‘tib, Tarozga, Mas‘ud saroyiga yetadi:

*Beribon tavr-u vaz‘ig‘a tag‘yir,
Sekridi markab uzra shohi dalir.*

*Ikki kun sa‘y ila xirom etti,
Garchi yo‘l yuz yig‘och edi – yetti.*

Ad.: Алишер Навоий. Сабъаи сайёр. ТАТ. 10 жилдлик, 7-жилд. – Т., 2011.

Q.E.

SATIH KOHIN – Eramizning VI asrida yashagan kohin. No‘shiravon (Yevropa tarixnavisligi an‘anasida Xosrav I deb ataladi) b-n zamondosh bo‘lgan. Muhammad (s.a.v.) tug‘ilgan paytda uning oxirgi zamon payg‘ambari ekanini bashorat qilgani diniy manbalarda aytib o‘tilgan. Shuni qayd qilish lozimki, tarixiy tadqiqotlarda kohinlar otashparastlik ibodatxonasining ruhoiylari (jrets) sifatida tilga olinadi, ularning o‘sha davr jamiyatida katta mavqega ega bo‘lgani ta‘kidlanadi. Lekin Sharq manbalarida ular haqidagi tasavvurlar faqat shu b-n cheklanmaydi. Bu asarlardagi ma‘lumotlarga ko‘ra, islomga qadar arablar orasida kohinlarning g‘aybni bilishi va undan xabar berishiga ishonish mavjud bo‘lgan. Kohinlar juda katta olimlar, deb hisoblangan. Odamlar, shu jumladan, hukmdorlar ham biron-bir mushkul ish boshlariga tushgan, qiyin muammolar paydo bo‘lganda kohinlarga murojaat qilganlar va ular nima maslahat bersa, shunga muvofiq ish tutganlar.

VI asrda kohinlarning eng mashhurlari ikkita bo‘lgan: Ishq va Satih. Satih Shom arablaridan edi. Manbalarda S.K. haqida hayratomuz ma‘lumotlar bor. Jumladan, “Tarixi Muhammadiy”da uning tana tuzilishi o‘zgacha bo‘lgani haqida yozilgan: “Buning tan yaratilishi o‘zgacha bo‘lib, bosh suyagidan boshqa hech qanday ustuxoni yo‘q edi. Yig‘in majlislariga olib bormoqchi bo‘lsalar kiyiz yo‘rgagandek ani yo‘rgaklab, xurjunga solib olib borishar edilar. Bosh suyagidan boshqa jasad yumshoq, shundoqqina go‘sht edi”.

N. “T.M.A.”da S.K. va uning bashoratiga batafsil to‘xtalib o‘tgan. Uning yozishicha, Muhammad (s.a.v.) tug‘ilgan kechada barcha otashkadalarning o‘tlari o‘chgan. Kisro tog‘ining o‘n

ikki kungurasi qulab tushgan. No‘shiravon S.K.ni o‘z qoshiga chorlab, bu ishlar nimaning alomati ekanini so‘ragan. S.K. bu kecha arablarning quraysh qabilasida bir bola tug‘ilishini, uning payg‘ambar bo‘lishi va dinni butun olamga yoyilishini, uning zamonida fors shohlarining davlati zavol topishini aytgan. No‘shiravon buning aniq vaqtini bilishni istagan. S.K.: “yiqilg‘on o‘n ikki kungura adadi bila sendin so‘ngra o‘n ikki kishi saltanat qilg‘aylar. Andin so‘ngra ul sohibi davlat barchag‘a mustavliy bo‘lg‘ay va millati olamni tutg‘ay”, – degan. Bu voqealarni bayon qilgan ekan N. S.K.ning aytganlari chindan ham yuz berganini ta’kidlaydi: “Va andoqki, ul aytib erdi, bo‘ldi”.

Ad.: Алишер Навоӣ. Тарихи мулуки ажам. ТАТ. 10 жилдлик, 8-. – Т., 2011; Alixon Sog‘u-niy. Tarixi Muhammadiy. – Т., 2021.

Q.E., B.R.

SAFAR – yo‘lchilik, masofani bosib o‘tish, yo‘lda yurish. Irfoniy adabiyotda ham zohiriy S., ya‘ni vujudla S. etmoqni, ham botiniy S., ya‘ni haqiqiy ma‘naviy-ruhiy S.ni tushunishgan. Ammo ular u-n ikki S. ham muhim hisoblangan. Zohiriy S.da Alloh taoloning Yaratuvchilik qudratini ko‘rish, ilm istashni maqsad qilishgan. Hatto payg‘ambar Muso (a.s.) ham o‘zidan olimroq solih qul – Xizr (a.s.)ni izlab, “Majma‘ul-bahrayn” – “Ikki dengiz uchrashgan joy”ni axtarib S.ga chiqqan edi. Ammo asosiy maqsad ruh S.i sanalgan. Ruh hayotiga S. Odam (a.s.)ning tavbasidan boshlandi. Chunki bani bashar foniy dunyoda o‘zini mehmon, asl makonga qaytish u-n o‘zlarini hamisha S.da deb bilishgan. N. asarlarida bu S. mazmun-mohiyati har doim eslatilgan. Va bu yo‘lni qay holda bosib o‘tish sir-sinoati, usul-u arkoni ko‘rsatilgan. M-n, “M.Q.”-da S. haqida shunday deydi: “Peshayi solikka pir zarur erkoniga odamizod vujud mulkidin xonapardozdur. Va adam kishvarig‘a safarsozdur. Bu safar maxsus sanga va manga emas yo xususiyat qilg‘onni kishi shoh-u gadog‘a demas. Har kim adam nihonxonasidin vujud anjumanig‘a qadam

urubtur va bu baqosiz oromgohda bir nafas o‘lturubtur, yana qaytib asliy vatang‘a azm etmak kerak va qaydin kelibdur yana ul yon ketmak kerak. Besh kun bu dori fano tirikligiga masrur va davlatig‘a mag‘rur bo‘lmamoq kerakdur. O‘lumdin guzir yo‘qtur va hech kishiga ul mahlakida dastgir yo‘q. Bas, aning yarog‘ida bo‘lmoq zaruratdur va borur asbobin tuzatmak chorasiz suratdur. Ul safar asbobi solih a‘moldur va hamida xisol”.

“M.Q.”dagi “Safar manofii zikrida” nomli maxsus faslda safarning manfaatlari bir-bir ochib beriladi: “Safar mahjurlarini matlubig‘a yetkurguvchi va mahrumlarni murod uyig‘a kivurguvchi va xomlarni pishirguvchi va taomlarni singurguvchi. Olam g‘aroyibidin bahra yetkurguvchi va ofarinish g‘aroyibig‘a ittilo‘ berguvchi. Buzurgvorlar mazoroti fayzig‘a musharraf va mukarram bo‘lmoq safardin va fayzosor eranlar xizmatig‘a muazziz va muhtaram bo‘lmoq safardin. Solikning atvoriga andom berguvchi safar, ko‘ngulning har sari havo qilurig‘a orom berguvchi safar. Har kishvarning oroyishini va har manzilning osoyishini safar ahlidin so‘r va musofirdin ko‘r. Safar qilmag‘on orom farog‘atin qayda bilsun va g‘urbat chekmagan vatanda kom rafohiyatin ne nav’ ma‘lum qilsun”.

Ma‘lumki, tasavvuf Haq yo‘lchisining nafi ila jangga otlangan qalb S.idir. Doston, ertak qahramonlari ham hamisha o‘zlikni tanish S.ida bo‘lib, yo‘l mashaqqatlarini turli homiy kuchlar, piri komillar, aziz avliyolar duolari barakotida yengib, murod-maqsadlariga yetadilar. Insonning ma‘naviy S.ida har turli xavf, tahlika va ofatlar bor. Zotan, qalb sayohatida ham manzillarning o‘ziga xos belgilari, mayoq va bekatlari mavjud. N. “M.Q.”da ularni o‘n tamalga ajratib, quyidagicha nomlaydi: *Tavba, Zuhd, Tavakkul, Qanoat, Sabr, Tavozi’ va adab, Zikr, Tavajjuh, Rizo, Ishq*. Har bir S.ning o‘z qonun-qoidasi, karvonboshisi va yo‘l ozig‘i bor. Ruh S. yo‘l qorovuli bu yo‘lni bosib o‘tgan murshid bo‘lsa, yo‘l ozig‘i esa N. ta’kidlaganidek:

*Tengri zikrikim, maloyikka g‘izoyi ruh erur,
Bu g‘izoni Haq yo‘lig‘a kirgan elga zod bil.*

Tasavvuf ishq va irfon S.idir. “H.A.” dostonida esa bu yo‘lchilikning betakror tasvirini ko‘ramiz. Dostonning “Ko‘ngil ta‘rifida...” deya nomlangan XVII bobi mana shu ma‘naviy S.ning sharhiga bag‘ishlangan. “Nuh” surasidagi: “Holbuki U zot sizlarni bosqichma-bosqich yaratdi-ku (Nuh: 71/14)!” oyatiga asoslanib, mutasavviflar Alloh insonni yetti darajada yaratgan, degan fikrni ilgari surishadi. Shu tarzda tasavvufda atvori sab‘ – yetti maqom: *nafs, qalb, ruh, sir, sirrus-sir, xafi, axfo* tushunchalari paydo bo‘lgan. “L.T.”dagi yetti vodiy ham ana shunga bir ishoradir. Qalb xastaligiga davo izlab qilingan S. juda qattiq va uzoq bo‘lishiga qaramay, komil murshid tajribasi b-n yetti vodiy: *talab, ishq, ma‘rifat, istig‘no, tavhid, hayrat va fanoga* ajratilib, sayri sulukda izchillik va yengillik hosil qilingan. Qalbni Allohga yo‘naltirish S.ini mutasavviflar to‘rt turga bo‘lishgan: Sayri ilalloh – sayri sulukning ilk martabasi, safari avval. Solikning zikr yo‘li b-n Haq taologa uruj aylab, asmoullah martabalaridan ismi haqiqiyga vosil bo‘lishidir. Sayri filloh – sayri sulukning ikkinchi martabasi. Sifatulloh ila sifatlanish, asmoullah b-n mutahaqqiq va axloqulloh ila mutaxoliq bo‘lish, “ufuqi a‘lo”ga yetishish, bashariy sifatlardan forig‘lik. Sayri ma‘aloh – sulukning uchinchi martabasi. Solikning har martabada Alloh b-n sayrga yetishishi. Sayri anilloh – sayr-u sulukning to‘rt martabasidan oxirgisi. Bu sayr vahdatdan kasrat tomonga bo‘lgan sayrdir.

*Fosiq men-u kofiri nihoni,
Ka‘ba safari erur manga hayf.
O‘zni buki yaxshi ko‘rgazurmen,
Billahki, menga kaliso hayf.*

Bu she‘rda “Ka‘ba safari”ga doir gap – vosita. Unga asoslanib, fosiqlik, ya‘ni, zohiriy musulmonlik ortidagi nihoniy kofirlik fosh qilingan. Bunday riyokorlikning ildizi – xudparastlik: o‘zni yaxshi ko‘rgazmak balosi. Zunnun Misriy “Uch safar qildim va uch ilm kelturdum. Avvalki safarda ilme kelturdumkim, xos qabul qildi va om

ham qabul qildi. Ikkinchi safarda ilme kelturdumkim, xos qabul qildi va om qabul qilmadi. Uchunchi safarda ilme kelturdumkim, na xos qabul qildi va ne om...”, deganmish. Bu ilmlarning avvali – tavba ilmi. Ikkinchisi, “tavakkal va muamolat va muhabbat”. Uchunchi, haqiqat ilmidurkim, elning ilm va aql toqatidin tashqari” bo‘lib, xaloyiq uni anglamaganligi tufayli inkor qilishgan ekan”. Tasavvufda mujarrad olami, ma‘ni olami, g‘ayb olami, ruh olami, tafrid olami, sir olami kabi atamalar mavjud. Bularning barchasini botiniy olam tushunchasi o‘z ichiga oladi. Tashqi, ya‘ni zohiriy dunyodan kechish – ana shu olamga S. qilish demak. Tark etgan – topadi. Topgan – tark ham etadi. Nafsini tanigan inson tom ma‘noda qaydan kelgan-u, qayoqqa ketayotganini anglashga urinayotgan, ya‘ni “Undan keldik, Unga qaytamiz”, oyati sirriga yetishni istayotgan yo‘lchi, huzuri ilohiy istab, olamlararo o‘z maskanini izlayotgan Sayyor. Uning S.i ma‘naviy bo‘lib, qalbning g‘aybga S.idir.

N.ga ko‘ra, insonni komil etuvchi, ubudiyat qarzini ado qiluvchi amallarni Yaratgan ko‘rsatib bergan. M-n, “Nabiy shar‘idin ayoq chiqarg‘an kajrav...” qit‘asida:

*Bu yo‘lda kimki nabiy shar‘idin chiqardi qadam,
Yo‘l ozdi, chunki mute‘o‘ldi aqli johilig‘a.*

*Tavakkul ahliki chiqmas safarda jodadin,
Yaqindururki, yetar gom birla manzilig‘a, –*

deya, manzilga eltuvchi qisqa yo‘ldan xabar beradi. Ilm insonda tavakkul, rizo, sabr, qanoat, shukr kabi ne‘matlarni paydo etsa, haq e‘tiqod iroda va jasorat sohibini dunyoga keltiradi. Komillikka qadam qo‘yish, o‘zlikni anglashga jahd etish Haq amrlariga bo‘ysunish, shariat yo‘lini mahkam tutish b-n amalga oshgan. “Miftoh ul-qulub” muallifi ham: “Bir kimsaki Qur‘ondan g‘ayri ila yo‘lini topmoq istasa, Alloh uni adash-tiradi”, – deya odamzodning qalbi dini islom kaliti b-n ochilishini aytgan edi.

“N.M.”da ham valiylarning S. haqidagi hikmatlari beriladi: “Abu Ya‘qub Nahrajuriy deb-

durki, “dunyo – dengiz, oxirat – uning sohili. Kemasi – taqvo. Odamlar safar qiluvchilardir”. Va ham ul debdurki, “odamlar ichida Allohni ko‘proq tanuvchi kishi unga hayrati ko‘proq bo‘lganidir”. S. so‘fiylar u-n basirat ochilishida juda muhim bo‘lgan. Shuning u-n ular S. qilishni o‘zlariga vazifa o‘laroq bilishgan. Abulhusayn Sirvoniysi Sag‘ir (q.s.)g‘a dedim: senga safar ne hojat, chun yurur holating yo‘qdur? Dedi: sen musulmosen? Dedim: bale! Dedi: ul oyatni o‘qukim, “ularni quruqlik va dengizga chiqarib qo‘ydik”. Chun homil va ko‘targusi Uldur, bo‘la olurki, olatsiz ham ko‘targay. Naqshbandiyada “Safar dar vatan” – Mulk olamidanda ma‘naviy olamga S. qiymatlidir. Bunda ilm ul-yaqindan ayn ul-yaqin martabasiga ko‘tarilib, yomon fe‘llardan hamida axloqqa yuksalinadi. Ko‘ngil sayri mulk olamidagi S.dan ancha mashaqqatli, tafakkur va tasavvur kabi poyonsiz. Tariqat ahli ma‘naviy S.ni bir fe‘ldan boshqa fe‘lga, bir kechishdan boshqa bir kechishga o‘tish, deya anglagan.

Ad.: Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Ҳаққул И. Тасаввуф ва шеърят. – Т., 1991.

I.H.

SAFIY FAXRIDDIN ALI (1463, Sabzavor – 1533, Hirotdan) – adib, voiz. N. yaqinlaridan Husayn Voiz Koshifiyning o‘g‘li. N. “M.N.”da S.F.A.ning Hirotdan Samarqandga borib, Xoja Ubaydulloh suhbatiga yetishib, qaytgani haqida ma‘lumot beradi. S.F.A. 1504-y.dan Hirotdagi Jome‘ masjidida otasi o‘rnida va‘zxonlik qilgan. 1531-y. Ubaydulloxon Hirotni qamal qilganda, S.F.A. bir yil mahbus bo‘ladi. Qamoqdan ozod bo‘lgach, Gargistonga ketadi, Safaviylarning hujumi vaqtida Hirotda qaytadi. S.dan “Rashahotu ayn ul-hayot” (“Hayot chashmasi tomchilari”) (1503-04), “Kashf ul-asror” – otasining “Asrori Qosimiy” asariga yozgan sharhi, “Latoyif ut-tavoyif” (“Toifalarning latifalari”, 1532),

“Lug‘atnoma”, “Mahmud va Ayozi” asarlari yetib kelgan.

S.F.A.ning “Latoyif ut-tavoyif” asari Kibriyo Qahhorova va Sotim Imomxo‘jayevlar tomonidan o‘zbek tiliga, S.Xovariy tomonidan esa rus tiliga tarjima qilinib, nashr ettirildi.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Бартольд В.В. Мир Али Шир и политический жизнь. – М., 1920; Сафӣ. Латойиф ут-тавойиф. – Душанбе, 1968.

S.G., E.O.

SAFIUDDIN MUHAMMAD – Abdurahmon Jomiyning ikkinchi o‘g‘li. S.M. 1475-y.da bir yoshida vafot etganida, N. Shayxim Suhayliy, Mavlono Sanoiy degan do‘stlari b-n birga ta‘ziya bildirgani boradilar. N.ning hikoya qilishicha, ular Jomiy uyiga kelgach, hamdardlik bildirish va tasalli berish u-n so‘z topa olmaydilar, oraga sukut tushadi. Shu asnodan N. “Baqoyi hayoti shumo bodo” iborasi b-n ta‘rix tushiradi va asta uzrxohlik ila Jomiyga uzatadi. Jomiy N.ga tahsinlar aytadi va uni she‘rga solajagini bildiradi. Jomiy keyinchalik N. ta‘rixini quyidagi she‘rga soladi:

Guli bo‘stoni latofat Safiy

Chu shud so‘yi channat zi bog‘i fano,

Azize payi pursi ta‘rih guft,

Qi, “Bodo baqoyi hayoti shumo”.

Tarj.: Latofat bo‘stonining guli Safiy, foniylilik bog‘idan jannat tomon ketganda bir aziz kishi (ko‘ngul) so‘rash yo‘li bilan “Sizning hayotingiz baqosi bo‘lsun”, deb ta‘rix aytdi.

Abjad hisobida “Bodo baqoyi hayoti shumo” iborasidan 880 hijriy yili (1475) chiqadi.

Ad.: Алишер Навоий. Хамсат ул-мутаҳаййирин. ТАТ. 10 жилдлик, 5-жилд. – Т., 2011.

S.G., M.A.

“SAFIH ZOLIM ILA BO‘LMA...” – N. ning “N.Sh.” devonidan o‘rin olgan qit‘a:

*Safih zolim ila bo‘lma xon uza hamdast,
Munosib o‘lmadi it chunki hamtabaqliqqa.
O‘zunga ablahi nodonni aylama hamroz,
Ki, yaxshi ermas eshak dog‘i hamsabaqliqqa.*

“Safih zolim” – tentak va aqlsiz zolim. Odiy tentak zolim bo‘lmasligi mumkin. Lekin zolim tentak telbaliklari tiyim bilmas yovuz maxluqdir. U, avvalo, o‘ziga nisbatan berahmlik ko‘rsatgan. Berahmlik tufayli mehrdan judo bo‘lgan. Bag‘ridagi shafqat va muruvvat hislarini yanchib tashlagan. Natijada, vijdon og‘rig‘i uni tark etib, iymon va diyonat boshqaruvchilik qudratini yo‘qotgan. Shuning u-n nodon va zolim. Bir so‘z b-n baholaganda, u inson qiyofasidagi qopag‘on it. N. ana shunday itlar b-n bir dasturxon boshida o‘tirmaslikka chaqirib: “Munosib o‘lmadi it chunki hamtabaqliqqa”, – deydi.

Ablah-u nodonlar b-n hamsuhbat bo‘lish qalbga bir jazo, ruhiy qiynoq emasmi? Aks holda ulug‘ shoir bobomiz: “O‘zungga ablah-u nodonni aylama hamroz”, – deya qat‘iy fikrni o‘rtaga tashlamasdi. Shunga ko‘ra, nodon “eshakdan ham battar... nodonning ishi takabburlik, kekka-yish, xayolida yuz xil behuda tashvish”. Eshakda “aql-farosat da‘vosi yo‘q, bermasang och, bersang to‘q. Hatto shunday beozor maxluq bilan saboqdoshlik qilib bo‘lmaydi. Nega eshakdan-da tuban va yirtqich ablah-u nodonlar bilan hamfikir bo‘lmoq kerak?” degan bu savolga yuqoridagi qit‘ada asosli javob qaytarilgandir.

Ad.: Алишер Навоий. Наводир уш-шабоб. TAT. 10 жилдлик, 2-жилд. – Т., 2011; Ҳаққул И. Касби камол ўзни танишидир. – Т., 2021.

I.H.

SAFOIY (XV asr) – shoir, andijonlik. N. “M.N.”da sodda yigit edi. Yaxshi she‘rlar ijod qilib turar edi, deb yozadi. Andijonlik shoir Yu-

suf Badeiy b-n yaqin do‘st bo‘lganidan Samarqand sho‘xlari Yusuf Badeiyning Yusuf Safoiy deb hazillashib yurgan.

U N. Samarqandda ekanida suhbatida bo‘lgan. S. Samarqandda vafot etgan.

N. “M.N.”da S.ning bir forsiy baytini keltiradi.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. TAT. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

S.G‘.

“SAXIY UL DUR...” – N.ning “G‘.S.” devoniga kiritilgan qit‘a:

*Saxiy uldurki, nav‘e bazl qilg‘ay,
Agar xud sufra ichra bo‘lsa noni.*

*Kim ul chodir ko‘mochidek yetishkay
Gado uyiga ko‘zlardin nihoniy.*

*Falakdek yo‘qki, avval jilva bergay
Quyoshning qursidek olamg‘a oni.*

N. bir o‘rinda iymonli odam “o‘zi to‘q-u qo‘shni”si och bo‘lishiga chiday olmasligi xususida so‘zlab:

*Anga dog‘i kerak yetursa nasib
Xonida gar kuloch-u xohi umoch, –*

deydilar. Och va muhtojlar b-n dasturxonida borini baham ko‘rmoq – bu, diyonat va saxovat. Lekin bu ish qanday tarzda amalga oshirilmog‘i kerak? Qit‘ada shu savolga javob bor. Unda ta‘kidlanishicha, “saxiy uldurki”, u dasturxonida faqat noni bo‘lganida ham, shuni ehtiyojmand kishilarga baxshish qila oladi. Ammo saxovatning talabi shundagina iborat emas. Shuning u-n saxiy odam himmat va marhamatini ko‘zko‘z etmasdan faqir-u kambag‘al xonadoniga hadya yoki ehsonini olib kirmog‘i shart. Zotan:

*Kim ul chodir ko‘mochidek yetishkay
Gado uyiga ko‘zlardin nihoniy.*

“Chodir ko‘mochi” – chodir ustunining ust tomoniga qo‘yiladigan to‘garak charm. U yog‘och chodirni teshmasligi u-n ishlatiladi. Bu o‘xshatishda mantiq chuqur. Birinchidan, saxiy, gado qalb “chodiri”ning teshilishiga sira-sira imkon bermasligi lozim. Aksincha, uni bamisoli “ko‘moch” bo‘lib muhofaza qilishi kerak. Ikkinchidan, uning “gado uyiga” yetishmog‘i ko‘zlardin nihon kechmog‘i joiz. Ana shu nihoniy saxovatda insonning qalbi va qadrini asrab-avaylash bor. Qo‘rga ko‘mib pishirilgan non ham “ko‘moch” deyilgan. Mabodo, bu ma‘no ham inobatga olinasa, unda saxiylik pinhona rizq yetkazuvchi mazmunini anglatadi. Lekin bunda “chodir” so‘zi o‘zining ma‘no qimmatini boy beradi.

Erta tongda quyoshning ufqdan bosh ko‘tarishi – falakning tengsiz saxovati. Shu tufayli olamdan tun zulmati chekinadi. Borliq uyg‘onadi. Biroq bu hodisadan shoir mana bunday mantiq kashf qiladi:

*Falakdek yo‘qki, avval jilva bergay
Quyoshning qursidek olamga‘a oni.*

Demak, quyoshning gardish-la porlashi o‘z-o‘zicha sodir bo‘lmagan. U falakning “qilmishi”. Chunki falak “quyosh kursi”, ya‘ni gardishi tim-solida jilvagarlik qilib, olamga “avval jilva” zuhr etgan. Nihoniy saxovat sohiblari u-n esa bunaqa jilvakorlik tubdan yot bo‘lmog‘i kerak. Shuning u-n ham shoirning falak haqidagi “tanqidiy” fikrlari o‘quvchida e‘tiroz tug‘dirmaydi, balki “chodir ko‘mochidek” bo‘lmoqni yoqlovchilarga ehtirom uyg‘otadi.

Ad.: Алишер Навоий. Фаройиб ус-сигар. ТАТ. 10 жилдлик, 1-жилд. – Т., 2011; Ҳаққул И. Касби камол ўзни танишди. – Т., 2021.

I.H.

SAXO (SAXOVAT) (ar.) – saxiylik, qo‘li ochiqlik, jo‘mardlik; bazl, himmat, karam. Islom dinida, xususan, Qur‘oni Karimda infoq-ehson qiluvchilarning ajri haqida ko‘p oyatlar nozil bo‘lgan. Hadisi shariflarda ham ehson, muruvvat,

himmat, sadaqa kabilar maqtaladi, ularga tashviq qilinadi. Shunday muborak hadislardan birida Payg‘ambarimiz Muhammad (s.a.v.) tomonidan: “Saxo – bir daraxt. Uning ildizlari jannatda, shoxlari dunyoga tushib turadi. Kimki uning shoxidan ushlasa, ildizlari (jannat) sari tortadi...”, – deyilsa, boshqa bir hadisi sharifda esa: “Beva va misinga g‘amxo‘rlik qiluvchi kishi Alloh taolo yo‘lida sa‘y-harakat qiluvchi yoki kechalari bilan toat-ibodat qilib, kunduzlari ro‘za tutuvchi kishi kabidir”, – deya, marhamat qilinadi. Shubhasiz, bu kabi hadisi shariflar insonlarni S. qilishga undaydi. Shu bois ham Sharq adabiyotida xayr va S. insonni ulug‘lab, ikki dunyoda aziz-u mukarram qilishi haqida alohida asarlar yozilgan.

Insoniy barkamollikning boshqa barcha sifatleri kabi, S. ham o‘tmish adabiyotimizda bosh axloqiy mavzulardan biri bo‘lib kelgan. Xususan, N. ijodida buning mukammal badiiy talqinlariga duch kelamiz. Eng muhimi, shoir S.ni bevosita iymon b-n, inson hayoti b-n bog‘lab, adabiy-badiiy yo‘sinda tushuntirib beradi. Zero, xalqimiz naqliga ko‘ra ham aqlning qadri odob b-n oshadi, boylig qadri – S. b-n. Saxiylik ezgulikni yuksaltiruvchi, do‘stlarning ko‘payishiga va muhabbatning ziyoda bo‘lishiga imkon yaratuvchi xususiyat bo‘lib, insoniyat u-n ulug‘ fazilatlaridan biridir. Mudom xalq manfaatleri u-n qayg‘urgan N. ham S.ning el-yurt farovonligi u-n naqadar zarurligini anglagan holda buning targ‘ibi u-n o‘z zamondoshlarini misol qilib keltiradi. Jumladan, Sayyid Hasan Ardasheriga atab yozgan masnaviysida uni vafoni kasb, saxoni o‘ziga doimiy odat qilib olganini, muruvvat turmush tarziga hamsafar bo‘lganini alohida ta‘kidlab ko‘rsatadi:

*Vafo anga – pasha, saxo anga – fan,
Vafov u saxo koni Sayyid Hasan...*

*Vafo azm aylarda bo‘lmish magar
Saxovu muruvvat anga hamsafar.*

Shoir “S.H.A.”da esa rindlarning saxiyligidan bahs qiladi: “Va rindliq tavrida necha nima

alarga dast berib erdikim, bu toifaning ozig'a muyassar bo'lub erkan; biri saxoyi zotiykim, anda takalluf bo'lmag'aykim, bazl va ziyofat vaqtida oz va ko'pning tafovuti ko'runmag'ay va o'zidin elga ko'p nima oz ham ko'runmagay va eldin o'ziga juzviy nima bag'oyat ko'p va kulliy ko'runub, birga o'n evaz yetkururning fikrida bo'lg'ay".

"H.P.M."da esa Pahlavon Muhammadni "... mijozida bazl-u saxo g'olib va tab'ida shafqat-u raho mufrit", – deya ta'riflaydi. Yoki "M.N." tazkirasida Sulton Mas'ud Mirzoga ajratilgan fiqrada uning tabiatidan bahs eta turib, S. uning xulq-atvoriga aylanib ketgan, deydi: "Vafo va diljo'yulq aning shiori, saxo va darveshxo'yulq aning atvori". Xuddi shuningdek, ulkan tarixchi, "Zafarnoma" kabi salmoqli asarning muallifi Sharafiddin Ali Yazdiy haqida ham "Va Mavlonno himmat va bazl bobida ta'rifdin mustag'niy erdilar" deydi. Demak, tilga olingan shaxsning himmati yuksak bo'lganki, shoir uni juda oliy maqtoqlar b-n tilga oladi. Alloh taolo o'z kalomida qiyinchilik kunlarida sabr qilgan, ibodatlarda qoim bo'lgan, muhtojlarga yordam bergan va chiroyli xulqlarini saqlab qolganlarga oxirat saodatini va'da qiladi: "Parvardigorlarining roziligini istab, (turli mashaqqatlarga) sabr qilib, namozlarini barkamol ado etgan va Biz rizq qilib bergan narsalardan xufyona va oshkora ehson qilgan hamda yomonlikka yaxshilik qaytaradigan zotlar, aynan o'shalar uchun dunyo oqibati (jannat) bordir" (Ra'd surasi, 22-oyat). N. bir qit'asida ehson qilishini aytib, ehson qilgan odamni er va aytmay ehson qilgan odamni esa chinakam er, deydi. Ammo:

*Ne deb, ne bersa bilgil ani xotun,
Debon bermasni xotundin dag'i kam.*

Agar kishi ehson qilishini aytmasa ham, ehson bermasa ham u xotindir. Ehson qilishini aytib, lekin ehson bermasa, u odam xotindan ham battardir. Qit'ada N. xotinlarni kamsitayotgani yo'q. Odatda, xotinlar ro'zg'orim deydigan va

qattiqroq bo'ladi. Qolaversa, Sharqda erkakni xotinga tenglashtirish o'ziga xos tahqirlash sanalgani u-n xasis, baxil odam xotinga tenglashtirilyapti. N. boshqa bir qit'asida esa shoir hukmdorlarni ogohlikka chaqiradi: saltanatning doimiyligini, barqarorligini ta'minlovchi omillardan biri S. ekanligini qat'iy ta'kidlaydi:

*Kim istasa saltanat, saxodur anga shart,
Har va'daki aylasa vafodur anga shart.
Kim faqr talab qilsa, fanodur anga shart,
Ollig'a nekim kelsa, rizodur anga shart.*

Diqqat qilinsa, N.ning S. b-n bog'liq ko'p fikr-qarashlari do'sti – Sulton Husayn b-n bog'langan. Shoir, deyarli, bir nechta asarlarida do'stining muruvvatda, himmatda tengsizligini ulug'laydigan satrlar bitgan. Ayniqsa, uning Sulton Husaynni "S. havosining abri guharbori" deb atashi e'tiborga loyiq. Xususan, shohning saxiyiligini quyoshning olamga zarfishon – nur sochishiga muqoyasa etadi. Ya'ni oliyhimmat shoh S. b-n qo'l ochganida, olamga "zarfishonlig" qilayotgan quyoshning" sarpanjalari minnatini" tortmaydi. Quyosh nurlari ham uning S.i oldida qadrsiz bo'lib qoladi.

*Chun saxovat ilgi ochsang,
dahr chekmas zarraye
Zarfishonlig'da quyosh sarpanjasining minnatin.*

N.ning "H.A." dostonida ham Sulton Husayn saxiyiligini ta'riflab yozganlari oldingi satrlarning uzviy davomidek taassurot uyg'otadi: bu o'rinda ham ehtiyojmandlarga mol ulashgan shohning qo'llari falakda zarrin nurlarini sochuvchi oftobga qiyoslangan, hatto shunchalik ko'p oltin-kumush tarqatganidan ilgi (qo'li) ganjrez – oltin xazina to'kuvchi narsaga aylanib qolgandek.

*Ilgi saxovatdin o'lub zarfishon,
Lutfi talattuf bila gavharfishon.*

*Ko 'ngli bilik gavharidin ganjhez,
Ilgi saxovat kafidin ganjrez.*

“S.I.” dostonida esa Sulton Husaynni karam-parvarlikda tog‘- u tosh ichida yashiringan kongga o‘xshatadi. Davomidagi qaydlardan shohning har vaqt maqsadi xazinasidan elga ehsonlar ulashish bo‘lgani anglashiladi.

*Saxosi chu zohir bo ‘lub bahr-u kon,
Tutub tufrog ‘-u tosh ichinda makon...*

*Qo ‘lin bahr ila kon misoli degil,
Saxodin alar tavri xoli degil...*

*Ushatmog ‘ta zoyi’ qilib ranjini,
Murodi saxo aylamak ganjini.*

Chunonchi, “L.M.” asarida ham N. Sulton Husayn S.ini quyoshga o‘xshatadi va tabiatida shijoat borligi u-n dunyo unga itoat etsa, ajab emas, deydi. Tarixga boqqanimizda ham, Husayn Boyqaro juda ko‘p jang-u jadal qilgan va shijoatli odam bo‘lgan. Bobur “Boburnomada” temuriylardan hech kim u kabi ko‘p qilich chopmaganini alohida ta’kidlaydi. Ulug‘ mutafakkir quyidagi misralarida ham Sulton Husaynning jasur va abjirligi tufayli el-yurt dushman hujumidan omondaligi-yu, himmat-u S.i sababidan shukronada ekanligini eslatib qo‘yadi:

*Ulki amniyat vujudidindurur,
Xalq shokir bazlu judidindurur.*

N. katta mahorat b-n saxiyli va donoligini ta’riflagan obrazlardan biri Iskandar edi. “S.I.” dostonida uning siyrati b-n bog‘liq chizgilarda behad muruvvatli bo‘lgani anglashiladi. Shuningdek, asarda bir qator hakimlar va faylasuflar timsoliga duch kelamiz. Ular Iskandarga to‘g‘ri yo‘lni ko‘rsatish hamda unga nasihatnomalar bitish b-n e’tibor qozonadi va keyingi podsholar u-n yo‘riqnomalar yozgandek taassurot uyg‘otadi. Iskandarga “Xiradnoma” bitgan yetti donish-

mandan biri Hurmus shohga aynan S. shartlarini tushuntiradi. “Shoh xalqning e’tiborini qozonishi u-n S.li bo‘lmog‘i, lekin maqtanish u-n S. qilmasligi, yengiltaklik bilan qilingan sarfu xarajatlar ham S.ga kirmasligi, birov tilagan, hojat so‘ragan paytda S. qilishni ham “saxo ahli” S. demasligini aytadi. S.ni basirat ko‘zi b-n nazar qilib, joyiga va tartibiga ko‘ra sarflash kerak. Avvalo, askarlarni so‘ngra ishchi mardikorlarini, so‘ngra xalqqa ozmi-ko‘pmi in’om mukofot berishi lozim:

*Berur luqma angakim, och erur,
Olur ko ‘nglin oningki – muhtoj erur.*

*Mubohot ila o ‘zin etmas aziz,
Agar yuz tuman bersa, gar bir pashiz.*

*Ne sarf aylar o ‘lsang, bu nav’ ayla sarf
Ki, bu sarf erur asramoqtin shigarf.*

“H.A.” dostonining 20 maqolatidan biri – beshinchisi aynan shu karam (yaxshilik, oliyjanoblik, ehson, marhamat, saxiylik) vasfi va S. ta’rifiga bag‘ishlangan. “Karam” va “S.”, o‘zaro ma’nodosh so‘zlar bo‘lgani u-n ham N. bu so‘zlarni yonma-yon yoxud birgalikda qo‘llaydi.. Ulug‘ shoir maqolatda karam va S. qilgan kishini maqtaydi, bu ikki xislatga tegishli bo‘lgan shart va vazifalarni, to‘g‘ri va noto‘g‘ri jihatlarini ko‘rsatib, foydali tavsiyalarni berish b-n birga, karamli va saxiy kishini, avvalo, shukr qilishga chaqiradi:

*Buki sanga Tengri ato ayladi,
Qism karam birla saxo ayladi.*

*Har sari mo ‘jisingga bir til bo ‘lub,
Bo ‘lmas aning shukr ila uzrin qo ‘lub.*

*Judu saxovat chog ‘i buxl etmagil,
Shukr zamoni dog ‘i buxl etmagil.*

Ya’ni, senga Tangri ato qilgan bu ikki narsa ikki qism – karam va saxiylikka bo‘linadi. Ta-

nangdagi har bir tuk bir til bo‘lib, Xudoga shukr va minnatdorchilik bildirganda ham hammasini ayta olmaydi. Ehsan va S. ko‘rsatish vaqtida baxillik qilma, Xudoga shukr bildirish chog‘ida ham tanti bo‘l!

Darhaqiqat N. nazdida, S. ham karam ham Alloh tarafidan in‘om etilgan ulug‘ ne‘matlar. Modomiki, bu ikki ne‘matni Allohning o‘zi bandasiga ravo ko‘ribdimi, buning shukronasi bo‘lishi, ya‘ni baxillik qilmaslik kerak. Alloh taolo Qur‘oni Karimda: “Alloh yo‘lida mollarini ehsan qiluvchilar (savobining) misoli go‘yo bir donga o‘xshaydiki, u har bir boshog‘ida 100 tadan doni bo‘lgan 7 ta boshog‘ni undirib chiqaradi. Alloh xohlagan kishilarga (savobini) yanada ko‘paytirib beradi. Alloh (karami) keng va bilimdon zotdir” (Qur‘oni Karim. “Baqara” surasi, 261-oyat) deb marhamat qilgan. Alloh taolo bu misol b-n 1 ta xayrli ish u-n 1 ta emas, to 700 tagacha va undan ortiq savob ato etishi mumkinligini bildirmoqda.

Biroq S. shunday nozik narsaki, kishi hushyor bo‘lmasa, saxiylik deb qilgan amali baxillik hisobiga o‘tib ketishi hech gap emas. Shoir S.ni yaltiroq dur, ya‘ni duri serobga o‘xshatadi. O‘quvchiga uni xor qilib, baxillar safiga o‘tib qolmaslikni uqtiradi. N.ning fikricha, saxiylik deb, isrofga, riyoga yo‘l qo‘yishning baxillikdan hech farqi yo‘q:

*Necha saxo ashrafi avsofdur,
Mufrit agar aylasang, isrofdur.*

Binobarin, N.ning nazarida, oltin – ko‘p aziz narsa, lekin undan oyoqni band qilish u-n kishan yasalgan bo‘lsa, kimga keragi bor?!

Shu tariqa shoir hayotda o‘zini saxiy sanagan 1-toifani ta‘riflab, ular yo‘lining xatoligini ko‘rsatib beradi. O‘zini saxiy sanagan 2-toifa ham bor. Ular isrofchi ham emas. Lekin bundaylar o‘zi shundoq ham qorni to‘q bo‘lganlarga dasturxon yozadilar, to‘nga zor, yupun-yalang‘ochlar qolib, boylarga chopon kiydiradi, yuz yilqisi borgan – ot, yuz ziragi borgan – kumush taqdim etadi:

*Oni dog‘i dema saxokim, kishi,
Nechaki isrof emasdur ishi...*

*Yoyar anga supraki, ul och emas,
Berur anga to‘nki, yalang‘och emas.*

*Ot anga tortarki, yuz ilqisi bor,
Sim anga berurki, yuz ilg‘isi bor.*

Bundaylar xuddi la‘l koni bo‘lmish Badaxshonga – la‘l, ziraning makoni bo‘lmish – Kirmonga zira yuborgandek, quyosh nuriga foydasi tegsin deb, kunduz kuni sham yoqqandek, qurib-qaqshab yotgan bog‘ga yog‘may, suvini shundoq ham qor bag‘rida yotgan toqqa yoki dengizga to‘kkan bulutdek ish qiladi. Demak, och qolib, to‘qqa, muhtoj qolib, boyga qayishadigan saxiyning himmati, himmat emas!

Isrofgarning, och qolib to‘qqa berganning S.i qanchalik bema‘ni bo‘lsa, N.ga ko‘ra, birovga berish u-n boshqadan olishga mukkasidan ketgan S.chi ham jamiyatning bir marazi hisoblanadi:

*Olmoq erur qasd anga bermak g‘araz,
Bu ham ul ikkidek erur bir maraz.*

Chunki bu yo‘l b-n mol-mulk yig‘ib, elga berish saxiylik hisobiga o‘tmaydi, uning olishi – koni ziyon, lekin, qiziqki, bermagidan ham biron foyda yo‘q.

Agar uning qo‘lida biror narsa bo‘lsa-yu, bir qo‘li qisqaning unga muhtojligini bilsa, undan borini ayamaydi. Uning saxiyligi shundaki, dengizdek bir boylikka ko‘zi tushsa ham, undan biror tomchi xomtama bo‘lmaydi, qo‘lida malhami bo‘lsa-yu, yara ko‘rsa, uni ayab o‘tirmaydi. Muhimi, muhtojni ko‘rsa, u hali so‘rab ulgurmasidan o‘zida borini unga beradi. Chunki bunday kishining ongida bir zo‘r tushuncha bor – u qo‘lidagi molni o‘ziniki emas, Allohnikini deb biladi va shuning u-n uning eng kerakli o‘rnida ishlatilishini zarurat hisoblaydi, boshqaning ahvoli-ni oshufta ko‘rsa, bor-budini berib bo‘lsa ham, uning dardiga malham bo‘ladi:

*Ulcha ko'rar ilgida haq molini,
Anlag'ach oshufta birov holini.*

*Sarf qilur sud ila sarmoyasin,
Toki qilur hosil aning voyasin.*

Yana bir muhim jihat, N. bunday odam yaxshiligini sira-sira minnat qilmaydi, deb alohida ta'kidlaydi. Zotan, yaxshilikni, infoq-ehsonni minnat qilish, Qur'oni Karimda ham mazammal qilingan.

M-n, "U zotlarki, Xudo yo'lida mollarini sarflaydilar, g'ariblariga mollarini beradilar orqasidan minnat qilmaydilar, g'ariblariga aziyat ham bermaydilar" (Baqara, 262-oyat).

"Ey mo'minlar, molini riyokorlik bilan nafaqa qiladiganlar kabi sadaqalaringizning ajrini minnat va aziyat bilan botil qilmanglar. Vaholanki, ular (riyo bilan nafaqa qiluvchilar) Xudoga va oxiratga ishonmaydilar" (Baqara, 264-oyat). Yuqoridagi mulohazalardan keyin shoir S. ko'chasida adashib yurgan, baxillikdan beshbattar ishlarini ham saxiylik hisoblaydigan millatdoshlariga to'g'ridan-to'g'ri murojaat etadi va aytadiki, bugun gulni g'unchadek tugma, chunki qiyomat kuni, baribir, uni ochishga to'g'ri keladi, axir, sadaf ming baxillik qilgani b-n, uning ko'ksini yorib, ichidagi durni oladilar-ku! Charx oltindek porloq quyoshni berkitgani u-n ham kechqurun jahon uning yuzini qora qilib tashlaydi. Quyoshning o'zini oling. U kunduzi yulduzlar tangachalarini berkitib turgani u-n osmon kechga borib uning o'zini yerga ko'madi. Shunday ekanmi, bu dunyoda xasislik qilishning hech keragi yo'q, hatto ko'milgan xazinani qo'riqlab yotgan ajdaho bo'lsang ham, deydi shoir, bilgilki, bu asraganning ganji xun bahosi bo'lib qolishi mumkin... Falak Bahromi bir kuni kutilmaganda kelib, seni qatl etadi-yu, berkitganing boyligingni oladi. Shuning u-n o'z qoningga qo'l yuvishning, o'z joningga qasd qilishning ne ma'nosi bor? Shunday ekan, xazinang eshigini och, boylıklaringni olib soch-u, lekin o'z o'rniga soch. Demak, boylıkni o'z o'rniga mos ravishda sarflashgina – S. hisoblanadi. Shu sabab, toki ti-

rik ekansan, S. urug'ini ek. Chunki bugun nima eksang, ertaga – tongla, ya'ni, qiyomat kuni o'sha ekkaningni o'rasan:

*Ne bukun ekilsa, bu maqbul erur,
Kim anga tongla kuni mahsul erur.*

Lekin gap nimani ekishda. Ekinning ham turi ko'p. Eng yaxshi ekin esa – judu S.ning eng zo'ri esa – tama qilmaslik. Xo'sh, dunyodagi yuksak karamli, ya'ni S.li zot kim? Karam duriga daryo bo'lgan bu zotni odamlar "Asadulloh" der edilar. Otiga saxovu karam xatm bo'lgan bu zot: "Karam diram, ya'ni pul berish emas, balki talab nimaligini bilmaslik, boshqacha aytganda, birovning qo'lida pul ko'rsa, undan tama' qilmaslikdir", – deb aytgan:

*Xatm o'lub otig'a saxovu karam,
Dedi: "Karam – bermak emasdur diram.*

*Anda karamdurki, talab bilmagay,
Kimda diram bilsa, tama' qilmagay".*

Ana shu tasvirlardan keyin N. mashhur Hotami Toy va o'tinchi chol haqidagi rivoyatni keltiradi. Unga ko'ra, himmat va saxo ahlig'a peshvo Hotami Toy birovning minnatini tortgandan ko'ra, o'tin terib, topgan va maoshiga kun ko'rishni a'lo bilgan cholning himmatini ko'rub, lol bo'ladi va hikoyat shunday yakunladi:

*Bazldakim lutfni qilmas xato,
Zohir etar bir yo'li ikki ato.*

S. ko'rsatgan kishi muomalada ham xato qilmasa, u bir yo'la ikkita in'om bergan bo'ladi.

N. S. haqidagi fikr-qarashlarini, deyarli, barcha asarlarida u yoki bu tarzda ifoda etar ekan, ma'lum bo'ladiki, mutafakkir bu xislatga ega bo'lishni juda zarur hisoblagan va hamisha o'zi ham aytganlariga amal qilib yashash payida bo'lgan. Tabiiyki, N.ning yaxshi xulqlardan so'z yurituvchi "M.Q." asarida S., karam haqida ko'plab ohorli fikrlarga duch kelish mumkin. Mazkur asarning 93-tanbehida: "Har g'aniyki tirikligida

ehsonidin ko‘ngullarni shod qilmag‘ay, o‘lgandin so‘ng ani kimsa duo bila yod qilmag‘ay. Ehsan tiriklikda yaxshi otdur, o‘lgandin so‘ng do‘zax azobidin najot”, – degan hushyorlikka chorlovchi mulohazalar bor. Mazkur jumjalarning mazmunini yanada teranlashtiruvchi va o‘ziga xos ma‘no tashuvchi quyidagi qit‘a alohida e‘tiborga molik:

Kishida barcha axloqi hamida, Chu jam‘

o‘ldi qo‘yarlar otin ehson.

Biri andin saxodur, bir muruvvat, Bular gar

yo‘qtur, inson ermas inson”, –

deydi. Qit‘ada muhim fikr aytilmoqda. Bir kishida barcha yaxshi xulqlar jamlansa, uning otini ehson, deb ataydilar. Ehsonga aloqador ikki xususiyat borki, biri S., biri muruvvat. Agar shu ikkisi kimda bo‘lmasa, unday kishi inson emas.

N.ning S. haqidagi barcha fikr-qarashlarining qaymog‘i “M.Q.”ning “S. va himmat bobida” deb nomlangan 11-tanbehida bayon etilgan: Unda, jumladan, shunday deyiladi: “Saxovat insoniyat bog‘ining serhosil daraxti, balki u daraxtning foydali mevasidir. Saxovat odamiylik mulkining mavj urib turgan dengizi, balki u sermavj dengizning bebaho gavharidir. Saxovatsiz odam – yomg‘irsiz bahor bulutiga va hidi yo‘q mushki anbarga o‘xshaydi.

Keyingi satrlarda N. “S. faqat himmat ahli-da bo‘ladi”, deb himmatni ta‘riflaydi. Uningcha, “... bu ulug‘ sifat pokiza kishilarga xos bo‘lib, “odam bir badan bo‘lsa, himmat uning joni”dir. Himmatlilardan olam ahli uchun yuz ming sharaf va shukuh yetishadi. Himmatsiz kishi – er sonida emas. Jonsiz badanni hech kim tirik demas.

Oliyhimmat odam – balandparvoz lochin. Behimmat esa sichqon ovlovchi kalxatdir. N. keyingi satrlarida himmat ahlining darajasi balandligini ammo “saxiylikning darajasi bir necha barobar yuksak” ekani va qaysi o‘rinda, qanday holatlarda S. qilish lozimligini, S.ning martabalarini(darajalari) borligini ta‘kidlaydi: “Isrof qilish saxovat emas, o‘rinsiz sovrishni aqlli kishilar

saxiylik demaydilar. Halol molni kuydirganni devona deydilar, yorug‘ joyda sham yoqqanni aqlan begona deydilar. Maqtanish uchun mol bermoq – o‘zini o‘zi ko‘z-ko‘z qilmoq va bu bilan o‘zini saxiy deb atash behayolik. Kimki xalqqa ko‘rsatib ehson qilsa, u – pastkash, saxiy emas. Tilagandan so‘ng berish ham saxovatdan emas, qistov natijasida bergandan ko‘ra bergan yaxshiroqdir. Bitta kulchani ikkiga bo‘lib, yarmini och odamga berganni saxiy deb, o‘zi yemay hammasini muhtoj odamga berganni axiy (oshna, birodar, do‘st) deb bilgin”.

N. mazkur kitobining 12-tanbehida esa S.ni yanada qisqa, ammo quyma jummalarda bayon qilib beradi: “Hunarlarni (yaxshilarni) topmoq yedirmoqdir va ayblarni yopmoq esa kiydirmoqdir.

N. avliyolarning saxiyliklarini ayrim shayxlar misolida yoki ularning hikmatli so‘zlari orqali ko‘rsatib o‘tadi. Jumladan, “N.M.” asarida yozadiki: “... Ray mashoyixi debdurlarki, Abulqosimda to‘rt nima jam‘ erdiki, o‘zgada yo‘q erdi. Jamol va mol va zuhdi barkamol va Saxovati tamom”. Shayx Abulabbos Hamza bin Muhammadning esa “...vara‘da komil va mustajobud da‘va va azim Saxovati bor”ligini ta‘kidlaydi. Shayx Abu Abdulloh Solimiydan so‘rashgan ekan: “Avliyo-ullohni xalq orasida ne osor-u alomot bila tanig‘aylar? “Dedikim: takallunning latofati bila va xulqning xublig‘i bila va yuzning tozalig‘i bila, nafsning saxosi bila va e‘tirozning qillati va uzrning qabuli bilaki, harkim, uzr etsa qabul qilg‘ay va shafqat tamomlig‘i bila barcha elga xoh solih va xoh tolih”, deb javob bergan ekan. Yana bir muhim nuqta shuki, N. S.ning shartlarini faqat moddiylik b-n bog‘lamaydi, balki ma‘naviy taraflariga ko‘ra ham uning belgilarini ko‘rsatib o‘tadi. Tabassum qilish, mayinlik b-n qarash ham S.ning eng kattasi, eng bebahosidir:

Kular yuz bilan ato, saxo ustiga saxo.

N.ning mazkur tazkirasidan ham S.ning ma‘naviy jihatlari borligini bilib olamiz. Bu borada Shayx Imom Ahmad G‘azzoliyning muridi

Shayx Ziyouddin Abunnajib Abdulqohir Suhra-
vardiy “Adab ul-muridin” kitobida shunday de-
gan ekan: “... agar faqirlik ko‘ngul rizosi bilan
bog‘liq bo‘lsa, boylikdan afzalligiga ittifoq qi-
lishgan. Bir kishi “Beruvchi qo‘l oluvchi qo‘l-
dan yaxshiroqdir” – deb, Payg‘ambar (a.s.)ning
so‘zini dalil keltirsa, unga aytiladi: “Beruvchi
qo‘l o‘zida borini berish bilan fazilatga ega
bo‘ladi. Oluvchi qo‘l borini hosil qilish bilan
nuqson topadi”. Ammo S. va ehsonning afzal-
ligi faqirlikning fazilatiga dalildir. Kimki boy-
lik, infoq-ehsonni faqirlikdan afzal desa, go‘yo
tavba sharofatidan gunohni toatdan afzal bilgan
odamga o‘xshaydi”. Mutafakkir shoir asarlarida
eng S.li va himmatli inson kim, degan savolga
ham javob berib o‘tadi. Ma’lumki, Rasululloh
(s.a.v.) Me’roj tunida Alloh taolodan ummat
gunohining afv etilishini so‘ragan va maqsadla-
ri hosil bo‘lgan edi. Rasululloh (s.a.v.)ning Al-
lohdan ummat gunohini tilaganliklarini N. eng
ulug‘ himmat va S. ekanligini teran va samimiy
misralar orqali bayon qilib beradi. U garchi
na’tlarida bu mavzuga to‘xtalgan bo‘lsa ham,
“L.T.”ning “Me’roj” haqidagi bobida mazkur
mavzuni nisbatan kengroq va asosliroq ochib
beradi:

*Tengri lutfi uzrxohin istadi,
Osiy ummatning gunohin istadi.
Oncha bazl g‘olib-u lutfi amim,
Oncha lutfi mufrit-u xulqi karim...*

Ma’lumki, bashariyat, xususan, musulmonlar
eng ulug‘, eng S.li va eng himmatli inson sifatida
Muhammad (s.a.v.)ni e’tirof etishadi. N. aynan
she’rlarida, xususan, “H.A.”dan o‘rin olgan na’t-
larida bu haqda yorqinroq va batafsilroq to‘xtalib
o‘tadi:

*Garchi tijoratqa bo‘lub moyasanj,
Kim qaro tufroqdin oldinda ganj,

Ko‘z tutib el naf‘u basorat anga,
Ummat etib sudu tijorat anga.*

Xullas, S., infoq va ehson har bir odam va har
bir jamiyat u-n eng muhim fazilatlaridan hisobla-
nib, N. o‘z hayoti hamda asarlari b-n uni targ‘ib-
-u tashviq qilgan.

*Ad.: Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброр.
ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011; Алишер
Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10
жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий.
Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик,
10-жилд. – Т., 2011; Фиёсиддин Хондамир.
Макорим ул-ахлоқ. – Т., 2015; Навоий
асарларининг луғати. Тузувчилар: Порсо
Шамсиев, С.Иброҳимова. – Т., 1972.*

S.R., B.R.

SA’DI – baxt, tole‘; yaxshilik ma’nolaridagi
arabiy so‘z. S. lafzi ko‘proq boshqa so‘zlar b-n
birikma holda keladi: “axtari sa’d” (baxt yuldu-
zi), “sa’di akbar” (Yupiter (Mushtariy) sayyora-
si), “sa’d axtar” (qutlug‘ yulduz; baxt yulduzi),
“sa’di kavkab, kavkabi sa’d” – (qutlug‘ yulduz).

*Chu baxt axtari Sa’d o‘lmadi, ne sud, eykim,
Sipehr zijini hal qilg‘ali rasad qilding.*

*Navoiy, yor ne javr etsa, jong‘a minnat qo‘y,
Azalda chunki bu da‘voni to‘abad qilding.*

“B.V.” devonidagi na’t g‘azallaridan birida
“Nubuvvat osmonida baxt yulduzlari ko‘p bo‘l-
gani, ammo Rasulullohni oyga o‘xshatib” ta’rif-
tavsif etadi:

*Qani sening kibi mahbubi oqibat mahmud,
Ki zilli otifating bo‘lsun el uza mamdud.*

*Nubuvvat avjida ko‘p tole‘ o‘ldi kavkabi sa’d,
Biri sen oydek emas erdi axtari mas‘ud.*

Husayn Boyqaro va Xadichabegimning ikki
o‘g‘li – Shoh G‘arib Mirzo va Muzaffar Mirzo-
larni ham “ikki sa’d axtar” deya ta’riflaydi: *Oy-u
kun yo‘q agarchi monanding, Ikki sa’d axtar ikki
farzanding.*

Shuningdek, “B.B.” devonida “S.” nomli mashhur muammosi keltiriladi:

*Bu gulshan ichraki yo'qtur baqo guliga sabot,
Ajab saodat erur chiqsa yaxshiliq bila ot.*

Ad.: Алишер Навоий. Наводир уш-шабоб. ТАТ. 10 жилдлик, 2-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Бадоеъ ул-васат. ТАТ. 10 жилдлик, 3-жилд. – Т., 2011.

Z.R.

SA'D II – “S.S.” dostoni qahramoni. U haqidagi hikoyat dushanba kuni yashil qasrda 3-iqlimdan kelgan musofir tomonidan aytiladi. S. Misrda boyligi shohnikiga barobar, himmatli bir Xojaning o'g'lidir. Uning husni jamoli, odobi va kamoli Yusuf (a.s.)ga o'xshatiladi. Ilmda ham tengsiz sanalardi. S.ning kattakon bir mehmonxonasi bo'lib, u yerda turli diyorlardan mehmonlar kutib olinar, izzat-ikrom ko'rsatilar va tavoze' ila uzoq suhbatlashib, ilmini yanada oshirardi. Hatto S. sehr-nayrang, kimyo ilmlarini ham puxta o'rgangan. Bir kuni yashil kiyimli ikki musofir ham keladi va S.ning muomalasiga asir bo'lib, qulga aylanadi. Bu ikki musofirning nega yashil rang libos kiyishgani va qaysi yurtdan kelishganini so'raganida shunday javob berishadi:

*Dedilar: “Kishvari durur dilkash,
Oti ham Shahrisabz erur ham Kash.*

*Xizr monand sabzadin rangi,
Sabzasi suyi ko'zgusi zangi.*

*Shahrisabz o'ldi bizga chun mulkat,
Yo'q ajab gar yashil durur kisvat”.*

Musofirlar Kitvar shahridagi g'aroyibotlarni so'zlab berishadi. Ayniqsa, tush va donishmand qariya haqidagi xabarlardan so'ng S. behush bo'ladi. Tush ko'riladigan butxona (dayr) butun aql-hushini egallab oladi. Alaloqibat, otasi shu dayrga safar qilishiga rozi bo'ladi. Ikki musofir unga hamroh bo'lishadi. S.ga ham quyidagicha tush nasib etadi:

*Kim: “nasibing sening pari bo'lmish
Ki, yuzi mehri xovariy bo'lmish!”*

*Yana bir biym birla qildi nido,
Etti maqsudini bu yanglig' ado.*

*Kim: “seni dev qilg'usidur asir,
Solib ikki ayog'inga zanjir”.*

*Qilibon hayrat ul g'arobatdin,
Seskanib qo'pti bu mahobatdin.*

Shundan so'ng piri komilni izlab, g'orga boshadi. G'orda Faylaqus hakim b-n ko'rishadi va tushining ta'birini so'raydi. Faylaqus hakim parining Shahrisabzdan ekanligi, Qatron dev qo'riqlashi, u yerdagi uch sehrli qal'ani bir-bir bosib o'tish sirlarini aytib kuzatadi. S. saroydagi barcha sehr-jodularni, hiylalarni oshkor etib, mahv etadi. Shoh uni farzand, o'zini ota deya e'lon qiladi. Va tushidagi pariga uylanadi. Ko'p o'tmay shoh vafot etib, S. shoh etib saylanadi. Ikki yashil libosli musofirni ikki vazir etib tayinlaydi. Shoh Bahromga hikoyat aytib bergan musofir S.ning avlodlaridan ekanini bilgach, Bahrom uni Shahrisabzga hokim etib tayinlaydi. N. dostonida S. obraziga ham ma'lum ma'naviy vazifa yuklangan. Uning bosib o'tgan yo'llari nafs tarbiyasidagi usullardan biridir.

Ad.: Алишер Навоий. Сабъаи сайёр. ТАТ. 10 жилдлик, 7-жилд. – Т., 2011.

Z.R.

SA'DI AKBAR – baxt-u saodat keltiruvchi ulkan sayyora (sa'd – saodatli, baxtli, akbar – katta, ulkan). Mushtariy (Saturn) eng katta sayyora hisoblanadi. Zuhra unga qiyosan Sa'di asg'ar – baxt-u saodat keltiruvchi kichik sayyora deyiladi. Baxtli burjlar ostida esa qilichi, qalami, ilmi yoki boshqa bir xususiyati b-n jahonni olgan ulug' insonlar tug'ilganlar. Bunday burj ostida tug'ilgan mahbuba esa husni b-n olam ahlini asir qiladi. M-n, N. quyidagi baytida sen saodatli

yulduz ostida tug‘ilgansan – go‘yo quyosh senga ota-yu to‘lin oy onadir, deydi:

Axtari sa‘d seningdekki tug‘uptur go‘yiyo – Kim, quyosh erdi atovu to‘lun oy erdi ano.

Sayyoralar o‘zlarining ana shu xususiyatlari b-n Sharq mumtoz she‘riyatida rang-barang badiiy vazifalarni bajarib kelgan. N. o‘z fikrlarini go‘zal va ta‘sirchan ifodalash u-n ulardan badiiy vosita sifatida foydalangan.

Ad.: Алишер Навоий. Фаройиб ус-сигар. ТАТ. 10 жилдлик, 1-жилд. – Т., 2011.

E.O.

SA‘DIDDIN HAMAVIY (taxallusi; to‘liq ismi: Muhammad Mu‘ayyad ibn Abubakr ibn Abulhasan ibn Muhammad Sa‘diddin Hamaviy (t.y.n. – 1252, Xuroson) – tasavvuf olimi va mutasavvif shoir. Najmiddin Kubroning yetuk xalifalaridan bo‘lib, zohiriy va botiniy ilmlarda o‘z davrining yagonasi, hol va riyozat sohibi edi. Sadridin Ko‘niyaviy uning suhbatiga borar edi. Aziziddin Nasafiya tasavvuf ta‘limotidan saboq berib, uni tariqat yo‘liga boshlagan “Sa‘diddin ning eng mo‘tabar va nozik fikrlari Nasafiyning asarlarida aks etgan”. Bir muddat Qosyun tog‘i etagida yashab, so‘ng Xurosonga qaytadi va shu yerda vafot etadi. Qabri Bahrobodda.

“Al-misboh fit-tasavvuf” (“Tasavvuf mash‘ali”) asari mashhur. Shuningdek, “Sajanjal ul-arvoh” (“Ruhlar ko‘zgusi”) va “Mahbub” asarlari ham keng tarqalgan.

So‘fiyona ruboiylar ham yozgan. “N.M.”da keltirilishicha, “musannafotida marmuz so‘zlar, mushkil kalimot-u arqom-u va ashkol-u davoyir ko‘pdurki, aqlu fikr nazari aning kashfu hallidin ojjizdur. Va hamonoki, to basirat ko‘zi kashf nuri bila munfatih bo‘limg‘ay, alarning idroki muta‘azzirdur”.

Ad.: Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011;

Абдулризо Сайф. Азизиддин Насафийнинг ҳаёти ва ижоди // Сино, № 7, (2002, Куз); Саъдиддин Ҳамавий. Рубоийлар // Донишмандлар тўхфаси. – Т., 2009.

E.O.

SA‘DIY ABDURAHMON (1889–1956) – S.A. o‘zbek-tatar ma‘naviy-madaniy aloqalari va adabiy hamkorligi tarixida muhim rol o‘ynagan iste‘dodli adabiyotshunos olim. Madaniy merosni o‘rganish b-n ancha jiddiy shug‘ullangan S.A. 1930-y.dan e‘tiboran diqqatini mumtoz adabiyot namoyondalarini o‘rganish masalasiga qaratdi. S.A.ni ilk o‘zbek adabiyotshunosi va nazariyotchilaridan biri deb atash mumkin. U adabiy turlar va janrlar masalasiga ahamiyat qaratgan, n.shunoslik sohasida ham muhim tadqiqotlarini amalga oshirgan. N. tavalludining 500 yilligi munosabati b-n shoir asarlarini nashrga tayyorlash, arab yozuvidan kirill yozuviga o‘tkazish borasida e‘tiborli ishlar qilgan. Y.E.Bertels rahbarligida “Alisher Navoiy ijodi – o‘zbek mumtoz adabiyoti taraqqiyotining yuqori bosqichi” mavzusida doktorlik dissertatsiyasini yoqlagan. Ba‘zi manbalarda uning N. ijodi bo‘yicha ilk fan doktori bo‘lishga erishgani qayd qilingan.

Ad.: Саъдий А. Ўрта мактабларда адабиёт ўқитиш методикасининг асосий масалалари. – Т., 1934; Саъдий А. Имом Ғаззолий // Шарқ юлдузи, 2001 йил, 3-сон; Саъдий А. Ғўзал санъат дунёсида // Уз АС, 2000; Саъдий А. Ғўзал санъат дунёсида // Инқилоб. – Т., 1922.

Sh.R

SA‘DUDDIN MAS‘UD IBN UMAR TAF-TAZONIY (1322–1389) – filolog olim. Poetikaga oid sharh sifatida yozilgan “Muxtasar ulmaoniy” (“Ma‘nolarning qisqacha sharhi”) asari muallifi. “X.M.” asarida N. uning Hirotning Iroq darvozasidagi Nizomiy madrasasida yashab, tahsil olgani haqida xabar beradi.

Ad.: Алишер Навоий. Хамсат ул-мутаҳаййирин. ТАТ. 10 жилдлик, 5-жилд. – Т., 2011.

E.O.

SA'DUDDIN KOSHG'ARIY (vafoti, 1456) – Hirotning mashhur shayxlaridan, Jomiy uning qiziga uylangan. N. “N.M.”da yozshicha, S.K. boshda diniy ilmlarni puxta egallaydi, so'ngra tasavvufga rag'batli borligi u-n Nizomiddin Xomush suhbatlarida qatnashadi va unga murid tushib, shayxlik darajasiga erishadi. O'z davrining shayxlaridan Zayniddin Xavofiy b-n ham muloqotlar qilib, undan ham tasavvuf sirlarini o'rganadi. S.K. Xurosonda naqshbandiylik tariqatini yoyishda katta hissa qo'shadi. N. “X.M.”da S.K.ni “qutbi tariqat va g'avsi haqiqat” deya tilga oladi va o'z davrida, “Naqshbandiya xojalari silsilasining komil va mukammil murshid”laridan bo'lganini qayd etadi. S.K. qabri vafotidan keyin muqaddas ziyoratgohga aylangan. N. “M.N.”da keltirishicha, S.K.ning xalifasi Mavlono Burujiyning qabri o'z pironing yonida bo'lsa, Abdurahmon Jomiyning ukasi Mavlono Muhammad Jomiyning qabri esa S.K. sufasida, uning ayog'i saridadir. Jomiy “Nafahot ul-uns”da S.K. b-n bog'liq bir qator voqealar va karomatlarni naql qiladi. N. ham “N.M.”da ularni keltirib o'tadi. S.K.dan keyin uning silsilasini Jomiy, Burujiy va boshqa xalifalari davom ettirgan.

Ad.: Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик. 10-жилд. – Т., 2011; Фахруддин Али Сафий, “Рашаҳот”. (2-нашири). – Т., 2004.

S.R.

SA'DULLA Hakim (1951, Jizax – 2020, Toshkent) – shoir, publitsist. U O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi, O'zbekiston Jurnalistlar uyushmasining a'zosi. O'zbekistonda xizmat ko'rsat-

gan madaniyat xodimi (2002). “Mehnat shuhrati” ordeni (2019) bilan mukofotlangan. “Hamal tonglari” (1981), “Sen kutgan bahor” (1986), “Yoz oqshomi” (1996), “Ona so'z” (2000), “Saylanma” (2001), “Ko'ngil yuzi” (2006), “Ko'hna naql” (2011) kabi she'riy to'plamlari nashr etilgan. Ma'naviy hayotimizga oid “Esimda qolgan kunlar”, “Atom qa'riga sayohat” kabi publitsistik asarlari adabiy jamoatchilik nazariga tushdi. “Bola Botir” dostonida (2013) badiiy so'zning ulkan maqsadlar va mustahkam e'tiqod yo'lidagi o'rni, ahamiyati tiniq obrazlar vositasida ochib beriladi. I.V.Gyote, A.S.Pushkin, M.Y.Lermontov, S.Yesenin, Yunus Emro kabi shoirlarning asarlarini o'zbek tiliga tarjima qilgan.

S.H. ijodida N. ta'siri va ilhomi yorqin namoyon bo'ladi. U buyuk shoirga bag'ishlab, “Navoiyga tashrif”, “Navoiy va Bobur” kabi she'rlar yozgan, qator she'rlarida uning hayoti, faoliyati va ijodiga munosabat bildirgan, uni ta'rif-tavsif etgan. Jumladan, “Navoiyga tashrif” she'rida shoir nomidagi viloyatining bepoyon oltin konlari va N.ga tegishli muazzam meros oltinga qi-yoslab, shunday satrlar bitadi:

*So'z va oltin... biri el qalbida gar,
Biri yer bag'rida muzayyan, illo*

*Oltinni qidirsang Navoiy chiqar,
Navoiyni izlab topasan tillo!*

Shoirning:

*Ey, olami kubaro,
Goh vayron, goh shod ko'ngil,*

*Qilcha mehr nuridan
Ka'bacha obod ko'ngil, –*

misralari esa buyuk salafining mashhur:

*Kimki bir ko'ngli buzug'ning xotirin shod
aylagay,
Oncha borkim, Ka'ba vayron bo'lsa, obod
aylagay,*

baytiga hamohang jaranglaydi.

Ad.: Саъдулла Ҳаким. Ҳамал тонглари. – Т., 1981; Саъдулла Ҳаким. Сен қутган баҳор. – Т., 1986; Саъдулла Ҳаким. Ёз оқишми. – Т., 1996; Саъдулла Ҳаким. Она сўз. – Т., 2000; Саъдулла Ҳаким. Сайланма. – Т., 2001; Саъдулла Ҳаким. Кўнгил юзи. – Т., 2006; Саъдулла Ҳаким. Кўҳна нақл. – Т., 2011; Саъдулла Ҳаким. Бола Ботир. – Т., 2013; Алимбеков А. Сўз чамани ичра наво кўргузуб. – Т., 2022.

E.O.

SAQLOB – slavyanlar va ular yashaydigan yerlarning Sharq manbalaridagi nomi. N. asarlarida ham uchraydi. N. S.ni shimoliy mamlakatlardan, uluslardan biri deb hisoblaydi. Uning fikricha, shimolga qarab yurilsa, Xorazm va Dashti Qipchoqdan so‘ng Saqsin va S.ga yetiladi. Bundan ko‘rinadiki, N. ham S. deganda slavyanlarni, ular yashaydigan yerlarni tushungan. “S.I.” dostonida u Iskandarning Fors mamlakatini egalagandan so‘ng shimolga yurish qilgani haqida shunday yozadi:

*Ochilg‘och bular shohi farxundafol,
Saodat bila qildi azmi Shimol.*

*Chu mulk olg‘ali da‘bu xo‘razm etib,
Tavajjuh bila fathi Xorazm etib.*

*Chekib ra‘yati mehri ishroqni,
O‘ruq aylabon Dashti Qifchoqni.*

*Chu bu nohiyatdin inontob o‘lub,
Inongiri Saqsin-u Saqlo bo‘lub.*

Shunisi qiziqki, N. Rusni S.dan alohida el sifatida zikr qiladi. dostonida Iskandarning Saqsin va S.ni olgandan so‘ng Os-u Rus yerlariga yurish qilgani yuqoridagi parcha davomida kelgan quyidagi bayt mazmunan anglashiladi:

*Chu ozim bo‘lub jonibi Osu Rus,
Bo‘lub yuzlari vahmdin sanadrus.*

N. talqinida S. garchi uzoq shimol yurti bo‘lsa ham, Iskandar zuhuriga qadar Doroga tobe’ bo‘lgan. Doro va Iskandar o‘rtasida bo‘lgan urushda S.lar Doro qo‘shini tarkibida Iskandarga qarshi jang qilgan. Iskandar g‘olib bo‘lib, Doro o‘ldirilgach, turli o‘lkalardan kelgan boshqa lashkarlar b-n bir qatorda o‘z yurtlariga qochib ketgan:

*Guruheki Doroparast erdilar,
Aning hukmig‘a zerdast erdilar.*

*Chu Doro ishi bo‘ldi el ichra fosh,
Aning ollig‘a qo‘ydilar barcha bosh.*

*Salotini Saqlob-u Mashriq zamin,
Ne Xorazm-u, ne Hind-u, ne mulki Chin,*

*Hamul kunki qochmoqqa mayl ettilar,
Tavaqqufsiz o‘z mulkiga kettilar.*

G‘olib Iskandar bilimdon, so‘zga chechan kishilarni yig‘adi va ularni turli o‘lkalarga jo‘natib, o‘sha yerlarning hokimlariga o‘z so‘zlarini yetkazishni buyuradi. Ularning qo‘llariga nomalar ham beriladi. Elchilar jo‘natilgan, mamlakatlar orasida S. ham sanab o‘tilgan:

*Hamul xayldin shohi oliy xirad,
Qilib har birin bir sori nomzad.*

*Biri mulki Saqlob-u Saqsin sori,
Biri Hind sori, biri Chin sori...*

*Berib har biri ilgiga nomaye,
Tuzub noma zimnida hangomaye.*

N. S.ni faqat el, ulus nomi sifatida emas, shaxs nomi sifatida ham tilga oladi. “T.M.A.” asarida N. Yofas (a.s.) haqida ma’lumot berar ekan, uning o‘g‘illari haqida ham to‘xtaladi: “Yofasni payg‘ambari mursal debdurlar. Va ani yetti o‘g‘li bor erdi: Turk, Hazar, Saqlob, Rus, Misk, Chin, Komari. Ba‘zi sekiz o‘g‘il debdurlar va sekizinchisi Torak debdurlar”.

Ad.: Алишер Навоий. Садди Искандарий. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011.

Q.E.

SAHLI MUMTANE' (ar. – oson-u imkoni yo'q) – teran va serqirra mazmunni sodda va oddiy ifodalash. Atoulloh Husayniy ta'biri b-n aytganda, bunday she'rni "aytmoq oson-u yengil ko'runur, ammo aningdek qilib aytmoq mumkin bo'lmas, yo qiyin bo'lur". Sharq adabiyotshunoslari Rudakiy va Sa'diy uslubini sahli mumtane' deb hisoblaydilar. Chunki ularning she'rlari bir qarashda oddiy va sodda ko'rinsa-da, lekin ularga o'xshatib yozish oson emas. Chunki bu soddalik chuqur bilim, keng dunyoqarash, katta hayotiy tajriba, yuksak ijodiy mahorat b-n omuxta buyuk soddalik bo'lib, unga uncha-muncha shoir yetisholmaydi. Bunday she'rlarni Shayx Ahmad Taroziy o'qilishi oson-u yozilishi qiyin, deb lutf etadi.

Atoulloh Husayniyning yozishicha, N.ning aksar turkiy va forsiy baytlari aynan S.M. uslubida yaratilgan bo'lib, xalq og'zaki ijodi namunalari, maqol-u hikmatlarga o'xshab ketadigan bunday nazm durdonalari oddiy va sodda ko'ringani b-n ularni yaratish har qanday qalam sohibining ham qo'lidan kelavermaydi. Uzoqqa borib o'tirmay,

*Odami ersang demagil odami,
Oniki yo'q xalq g'amidin g'ami, –*

baytini olib ko'raylik. Bu oddiy, lekin teran, sodda, ammo serqirra, tushunarli, ayni paytda aniq, ravon, jarangdor, ta'sirchan, badiiy jihatdan barkamol misralarda mutafakkir shoirning inson va uning jamiyatdagi o'rni, inson hayotining mohiyati va umrining mazmuni haqidagi qarashlarining eng muhim nuqtalari qisqa va lo'nda o'z ifodasini topgan. Shu birgina baytni barcha ma'no qirralari b-n sharhlash u-n butun boshli kitob yozsa kam. Voqean, n.shunos olim A.Rustamov uni izohlab, o'nta ma'nosini ko'rsatib bergan. Bunday baytlar buyuk so'z san'atkori merosida behad ko'p. Ma'lum bo'ladiki, N. o'z ijodi b-n S.M. uslubini ham haddi a'losiga yetkazgan.

Ad.: Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий. Фунун ул-балоза // Ўзбек тили ва адабиёти, 2002, № 6; Атоуллоҳ Ҳусайний. Бадойеъ-уссанойиъ (А.Рустамов тарж.). – Т., 1981; Рустамов А. Навоийнинг бадий маҳорати. – Т., 1979.

E.O.

SAHOBA (ar. – ko'pligi as'hob) – hamsuhbatlar, do'stlar, safdoshlar, maslakdoshlar – Muhammad (s.a.v.)ning safdoshlari va yaqin yordamchilari, Payg'ambar (s.a.v.) b-n muloqotda bo'lgan yoki g'azotlarda qatnashgan kishilar. Keyinchalik uni bir marta ko'rgan kishilar ham, S. atala boshlagan. S.larning islom tarixidagi eng katta xizmatlari shundaki, ular Qur'anni, Muhammad (s.a.v) ta'limotlarini avlodlarga yetkazganlar. Ularning Payg'ambar (s.a.v) rivoyat qilgan hadislar va ishlari, shuningdek, shaxsiy o'rnaklari va fikrlari islom axloqiy ta'limoti – sunnatning eng muhim tarkibiy qismini tashkil etadi. N. na't g'azallarida va "X." dostonlarida hazrat Payg'ambar (s.a.v)ni ta'riflar ekan, uning S.larini yordamchi, mehribon va eng yaqin maslakdosh kishilar sifatida zikr qiladi. Ularga sala-vot aytadi. (q.: salavot). S.lar Payg'ambar (s.a.v) ga qanchalik fidokor va e'tiqodli bo'lsalar, o'z navbatida hazrat Payg'ambar (s.a.v) ham ularni ummatning peshvolari, ulug'lari sifatida ta'riflab, bir qator hadislar aytganlar. Shunday hadislardan biri "As'hobiy kan-nujumi biayyihim iqtadaytum ehtadaytum" ya'ni S.larim yulduzlarga o'xshaydilar. Qaysi biriga ergashsangiz ham hidoyat (to'g'ri yo'lni) toparsizlar". N. aynan shu hadisni iqtibos san'ati asosida "H.A."ning to'rtinchi na'tida S.larni ummatning eng ulug' insonlari ekanligiga urg'u beradi." ... va as'hobi bobidakim har biriga ul sipehrda bir kavkabi raxshandaliq sodiqdururki, "ashobi kan-nujum" bu mazmung'a notiq durur".(... va uning S.lari haqidakim ularning har biriga osmonda bir yorug' yulduz sadoqatda bo'lgan hamda "Mening saho-balarim bamisoli yulduzlardir...." deyilgan hadis shu mazmunda aytilgan). N. bu o'rinda S.lar va

yulduzlar orasidagi sifatlarni, xususiyatlarni jonlantirish va o'xshatish san'atlari orqali ko'rsatib, so'z o'yini qilib, mazmunni kuchaytirgan.

N. "N.M."da keltirishicha, Xoja Bahouddin Naqshband "urvat ul-vusqo" ya'ni "mustahkam tutqich" iborasini hazrat Payg'ambar (s.a.v) va S.larning yo'lidan borish deb izohlaydi: "... ul ilik Payg'ambar sallallohu alayhi va sallam mutobaatig'a urmoqdur va S.i kirom osorig'a iqtido qilmoq va bu tariqda oz amal bila ko'p futuh yetishur. Ammo sunnat mutobaati rioyati ulug' ishdurki, har kishi bu tariqimizdin yuz uyursa, anga din xataridur...". Najmiddin Kubroning shogirdi Shayx Raziyuddin Ali Lologa S.lardan Aburrizo Ratan bin Nasr degan kishi Rasululloh (s.a.v.) tarog'laridan birini unga bergan". Va "... Shayx Ruknuddin Alouddavla "ul tarog'ni bir xirqag'a chirmab, ul xirqani kog'azg'a chirmabdur. Muborak xatti bila ul kog'azg'a bitibdurki; "Rasululloh (s.a.v.) tarog'laridan bo'lgan bu tarog' va bu xirqa ham uning S.si – Aburrizo Ratandan kamina zaifga yetdi". N. asarlarida S.lar "as'hob" deb ham tilga olinadi. "... Va yana "Ulamo payg'ambarlar vorisidirlar" ahodisi andin xabar berur va ul Hazratdin so'ngra buzrugvor as'hobi rizvonullohi taolo alayhim ajma'in xaloyiqqa bu rahnamoylig'ni bajo kelturdilar va Haq subhona-hu va taolog'a yo'l ko'rguzdilar". "... naqldurki, Hazrat Risolat (s.a.v.) olamdin o'tarda, as'hob roziyallohu taolo anhum so'rubdurlarkim, sizning muraqqa' (Yamalgan, quroq qilingan to'n) kimga havoladur? Debdurlarki, Uvays Qaraniyg'a bersunlar va desunlarki, maning ummatimni duo qilsun!"

Ulug' shoir "G'.S." devonida Muhammad (s.a.v.)ning me'rojga chiqishini tasvirlar ekan, Uni qudsiy olamdagi so'fiyga, payg'ambarlarni esa uni yonida parvona bo'luvchi as'hoblariga, Arshi a'loni esa payg'ambarlar yig'ilgan xonaqohga o'xshatadi:

*So'fiyi olami qudsiy sen-u as'hob rusul,
Arshi a'lo kelib ul xayl uchun xonaqahing.*

"L.M."dagi na'tlarning birida ulug' adib hazrat Payg'ambar (s.a.v.)ning mashhur S.larining xususiyatlarini eslab, ashoblarini birma-bir ta'riflaydi. Umumiy ma'noda S.larni Payg'ambar (s.a.v.) u-n ruhini – jonini fido etgan kishilar ekanligini ta'kidlaydi.

*Islom tanig'a ul kelib ruh,
As'hobi anga fido qilib ruh.*

N. yuqoridagi baytda nozik ma'nosi b-n farqlanib turgan "ruh" so'zini takror qo'llaydi va baytning jozibadorligini oshiradi. Ruh birinchi baytda, ruh – jon ma'nosida bo'lsa, ikkinchi baytda jonfidolik mazmunidadir. Shuningdek, (jannatiy deb bashorat berilgan) javharday nafis o'n yori u badandagi o'n hisday xizmat qiladi.

*O'n yori javohiri nafoyis,
Zohir qilib ul badang'a o'n his.*

*Ul to'rki ding'a keldi nosir,
Bu ruh tani uchun anosir.*

N. "S.I." dostonining LXIX bobida umrning, hayotning o'tkinchiligi, yor-do'stlarning g'animat ekanligi haqida hikmatli baytlar bitib, shu jumladan, dunyodan birma-bir shitob b-n o'tib ketadigan "as'hob suhbatini"ni ham "g'animat bilmak" va "har biri bir gavhari noyob" bo'lgan "ahbob muloqotini" mug'tanam bilish zarurligi haqida qayg'uradi:

*Ko'rub umr tarixi mubhamlig'in,
G'animat bil as'hob hamdamlig'in.*

Umring tarixi – mubham, ya'ni, qancha yashashing noaniq ekanini bilganingdan keyin ayni damdagi hamdam-hamnafas do'stlaringni g'animat bil. N. umr va hayot haqida falsafiy-axloqiy fikrlarini davom ettirib, as'hob, yor – do'stlardan judo bo'lsang shodlanma, do'stlaringdan jafoyetsa ham, ulardan ayrilma, deb nasihat qiladi:

*Judoliqqa shod o'lma as'hobdin,
Jafoyetsa ayrilma ahbobdin.*

Chunki falakning ishi bevafoqlikdan iborat. U oxir-oqibat judolikka olib boradi. Vatandan – dunyodan oxir ovvora bo‘lib, uni tashlab ketar ekansan, nima u-n o‘zingga sitam qilib, uni mudom istab yurasan? Ha, charx ishi shunday, u doim shitob b-n har bir ko‘rgan obod narsasini xarob qiladi!

*Chu gardun ishi bevafoqlig‘durur,
Saranjomi rasmi judolig‘durur...*

*Vatandin chu oxirdur ovoraliq,
Nedur oni istab sitamkoralig‘.*

*Budur charx ishi kim shitob aylagay,
Ne obod ko‘rsa – xarob aylagay.*

N. asarlarida as‘hob – do‘stlar, hamsuhbatlar, birodarlar degan ma‘noda ham ko‘p qo‘llanadi. “N.M.”da tobeinlardan Shayx Abdulloh ibn Muborakni “tariqat as‘hobning muhtashami” deb ta‘riflasi, Shayx Valid bin Abdulloh Saqqo rahmatullohi alayhni “Kuniyati Abulis‘hoqdur. Zunnunning as‘hobidindur”, deb tilga oladi.

Ad.: Аlisher Navoiy. *Faroyib us-sigar. TAT. 10 жилдлик, 1-жилд.* – Т., 2011; Аlisher Navoiy. *Лайли ва Мажнун. TAT. 10 жилдлик, 7-жилд.* – Т., 2011; Аlisher Navoiy. *Садди Исқандарий. TAT. 10 жилдлик, 8-жилд.* – Т., 2011; Аlisher Navoiy. *Насойим ул-муҳаббат. TAT. 10 жилдлик, 10-жилд.* – Т., 2011; Аlisher Navoiy *асарлари тилининг изоҳли луғати. 4 жилдлик, (1 ва 2-жилд.* – Т., 1983; *3-жилд. 1984; 4-жилд. 1985) 2011; Турсун Аҳмад, Жуман Муҳаммадшариф. Исломи дини.* – Т., 2013; *Сўфи Оллоёр. Маслак ул-муттақин.* – Т., 2012; *Абдулқодир Абдурахим ўғли. Ақоид дарслиги.* – Т., 2007; *Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдлик, 3-жилд.* – Т., 2007; *Исломи энциклопедияси.* – Т., 2004; *Муҳаммад Фиёсуддин. Фиёс ул-луғот. Жилд 2.* – Душанбе, 1988.

S.R.

“SAHOBDEK NAF‘RASONLAR BOBI-DAKIM...” – maqolat. “H.A.” dostonining g‘oyaviy-badiiy mazmunida o‘ziga xos o‘rin tutishi b-n bir qatorda N. ijodi, dunyoqarashining muhim jihatlarini aks ettirishi b-n ham ajralib turadi. Unda N.ga xos insonparvarlik butun bo‘y-basti b-n namoyon bo‘lganini ko‘rish mumkin. Naf‘rason – insonlarga naf‘ yetkazuvchi, ularga foydasi teguvchi, insonlarning manfaatlarini ko‘zlab ish qiluvchi kishi. Bob ana shunday oliyjanob odamlarga, o‘z hayoti mazmunini o‘zgalarga yaxshilik qilishda, ezgu ishlarni amalga oshirishda deb biluvchi komil insonlar ta‘rifi va ularga xos ijobiy fazilatlarining badiiy talqiniga bag‘ishlangan. Mazkur ta‘rif va talqinlar yuksak badiiy saviyada bitilgan go‘zal misralar va baytlarda, original, o‘ziga xos tashbehlar va boshqa san‘atlar yordamida ifoda etiladi. Jumladan, “S.N.”larni muallif tongga, ularning borlig‘idan ufurib turgan mehrni quyoshga o‘xshatadi, ulardagi sabot va viqorni tog‘ga qiyos qiladi:

*Ey bo‘lubon subh kibi siymposh,
Mehrning o‘lub om nechukkim quyosh.*

*Subh kibi xalq yuzuga kulub.
Charx kibi el boshig‘a evrulub.*

*Jola kibi xora agar yog‘dik,
Boshni nihon aylamayin tog‘dek.*

Albatta, “S.N.”larning o‘z maslaklarida bu kabi sobitliklari bejiz emas, zero, odamlarga, xalqqa mehr ulashgan, saxovat ko‘rsatgan, naf‘ yetkazgan bu insonlarning ezgu ishlari ularning o‘zlariga ham ezgulik keltiradi. Mana shu fikrni ta‘kidlar ekan, N. o‘zining hikmat, aforizm darajasiga ko‘tarilgan ushbu shohbaytini bitadi:

*Naf‘ing agar xalqqa beshakdurur,
Bilki bu naf‘ o‘zunga ko‘prakdurur.*

Keyingi misralarda bu fikr badiiy dalillanadi: bulut dengizga qatra yog‘diradi, dengiz uni

durri nobga aylantiradi; dehqon ko' chatni parvarish qiladi va u gul ochadi hamda meva beradi. Aksincha, elga zarar yetkazishni odat qilib olgan kishi oxir-oqibat o'ziga jabr qiladi:

*Ulki zarar shevasini tavr etar.
Elga demakim, o'ziga javr etar.*

Bunday odamlar qilayotgan ishlarining oqibatini mulohaza qilmaydilar: shishani bosib sindirgan kishi shisha siniqlari oyog'iga zahm yetkazishi mumkinligini o'ylamaydi; alanga xas-xashakni kuydiradi, lekin kuydirib bo'lgandan so'ng o'zi ham o'chadi; kim falakka tosh otsa, u tosh o'zining boshini yoradi. Xalqqa yaxshilik qilishni, odamlarga foyda keltirishni emas, aksincha, ularga yomonlik qilish, zarar yetkazishni o'ylovchi shaxslar naf'rasonlarning tamomila aksidir. Eng asosiysi, ular naf'rasonlarni ko'rolmaydilar. Ularga dushman sifatida qaraydilar. Bobda buning sababi haqida ham so'z yuritilgan: Haq birovni pok yaratgan bo'lsa, nopoklar uni sevmasa, ne bok; mevada mag'z bilan birga po'st ham bo'ladi, insonning do'sti bo'lganidek dushmani ham bo'ladi. Dunyoda yaxshi ham bor, yomon ham. Yomon yaxshining fazilatlarini ko'ra olmaydi, uni pisand qilmaydi, uni kamsitishga, qilgan ishlari va xizmatlarini inkor qilishga intiladi:

*Chunki erur asli yomon nopisand,
Aylamas ul yaxshini aslo pisand.*

*La'l hisobida tutar xorani,
Inju sonar bari sadafporani...*

*Yaxshig'adur ahli hasad zahmati.
Naqdning o'g'ridin erur ofati.*

Lekin ahli hasad, yomonlar hech narsaga erisha olmaydilar. Shoir ularni quyosh nurini to'sgan bulutga, olamni o'z nurli siymosi b-n yoritgan Rasululloh (s.a.v.) qarshisidagi tiyra Bu Lahabga qiyos qiladi. N.ning yozganlaridan, bobning

mazmunidan kelib chiqadigan eng muhim, qimmatli xulosa – yaxshilarning, naf'rasonlarning haqligi, ularning ezgu ishlarining bezavolliigi va boqiyliigi. Haq kimni nodirason-u naf'rason qilib yaratgan bo'lsa va u bu ishlarni tark qilmasa butun el ko'ngliga sevimli bo'ladi. Bu esa, N.ning fikricha, ikki jahon hukmronligi b-n barobardir. Faqat insonlarga naf'r yetkazishni o'ylash, olish emas, berishni odat qilishdan oliy ish yo'q. Naf'rasonlik xususiyati haqida yozar ekan muallif bu sifatdan yoqimliroq hech narsa yo'q, lekin bir ish mundan ham yaxshiroqdir, deydi. Bu – naf'rasonlikni, saxo va bazlni ochiq yuz va shirin so'z b-n qilishdir. Mana shularni shior qilgan kishi odamiylarning odamiysidir, deb xulosa qiladi N.:

*Ulki bu axloq ila aylab xirom.
Yetsa jafu aylamagay intiqom.*

*Balki kuduratni safo aylagay,
Necha jafu yetsa, vafu aylagay.*

*Oni bashar xaylining insoni bil,
Odamilar odamisi oni bil.*

*Ad.: Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброр.
ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011.*

Q.E.

SAHHOF (asli – Muqavosoz) qo'lyozma kitoblarni muqovalash b-n mashg'ul bo'lgan hunarmand usta. U qog'ozrez, xattot, lavvoh, muzahhib, musavvirlar tayyorlagan qo'lyozmani karton yoki charmdan ishlangan va bezatilgan muqovaga biriktirgan. Temuriylar Uyg'onish davrida kitobat san'ati rivojlangani u-n sahhoflarga ehtiyoj va talab juda baland bo'lgan. Tarixiy va adabiy manbalarda mashhur sahhoflar nomi zikr qilingani va ularning sahhoflik do'konlari xususida qimmatli ma'lumotlar yozilgan. N. "M.N." tazkirasida "Xatoiy" taxallusi b-n ijod qilgan shoir Mavlono Mir Qarshiyning Samarqand bozorida ochgan sahhoflik do'koni va unda bo'lib o'tadigan xushtab', nozikfahm

kishilarning ma'rifiy suhbatlari xususida gapirib o'tgan. Chunonchi: "Mavlono Mir Qarshiy – Samarqandda bo'lur erdi va bozorda sahhoflik do'koni bor erdi, zurafo anda jam' bo'lurlar erdi va Mavlono o'zin ul xaylg'a ustod tutar erdi".

N. zamondoshlarining yozishicha, shoir Hirotda juda boy kutubxona tashkil qilgan va uning kutubxonasida ko'plab mahoratli sahhof ustalar faoliyat olib borgan.

Ad.: Алишер Навоий. Маҷолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

B.R.

SEMURG' / Simurg' – go'yo Qof tog'ining eng baland cho'qqisida yashaydigan afsonaviy qush. Anqo ham deytilar. Uning parlarida barcha qushlar parlaridagi rang mavjudligi u-n S. nomi b-n ataydilar. Sharq adabiyotida bir badiiy timsolning bir qancha ma'nolar bildirib kelish (polifoniya) hodisasi ko'plab uchraydi. Shunday badiiy timsollardan S. obrazi xalq og'zaki ijodida ko'pincha katta qiyinchiliklar, jumboqlar oldida turgan kishilarga mo'jizaviy bir kuch-qudrat b-n madad yetkazuvchi afsonaviy qush timsoli sifatida tasvirlanadi.

*Qofi shavqum sharhini tahrir qildim, vah, ne sud,
Kim anga irsol uchun simurg' mahramdur manga.*

Ma'lumki, tasavvuf ta'limotida solik asl maqsadga, ya'ni Haqqa yetib borishi ko'zda tutiladi. Haqqa yetib borish esa rahbar-rahnamo va yoki pir-murshid orqali bo'ladi. Binobarin, N.ning falsafiy-tasavvufiy ruhdagi "L.T." dostonida S. Haq, Hudhud esa pir-murshidning simvolik obrazlari bo'lib, tasavvufda shakllangan to'g'ri yo'l haqidagi qarashlarning barchasi mana shu markaziy obrazlar hisoblangan S. va Hudhud orqali ifoda etiladi. Asar markazida Hudhud, Kabki, Durroj, Tovus, Tazarv kabi qushlarning sarguzashtlaridan bahs qilinadi. Ular bir gulistonga to'planib, anjuman qurmoqchi bo'ladilar. Lekin o'rtada kim yuqori, kim quyi o'tiradi, degan masalada bahs

boshlanib, janjalga aylanib ketadi. Shunda Hudhud hammani tinchlantirib, totuvlikda yashash u-n S. deb atalgan qushlar podshohini izlab topish haqidagi taklifni o'rtaga tashlaydi:

*Sizga shohe bor beshibh-u, misol,
Vasfini ayturda yuz ming nutq lol.*

*Borcha olam qushlarig'a shoh ul,
Holingizdan mo'-bamo' ogoh ul.*

*Ul yoqin sizga-yu siz ondin yiroq,
Vasl anga oyin, vale sizga – firoq...*

*Birlik oyinida zotidir oning,
Lek mingdan ko'p sifotidir oning.*

Qushlar S.ni izlab yo'lga tushadilar. Yo'lda mavjud yetti vodiyni zo'r mashaqqat, talafotlar b-n bosib o'tib, faqr-u fano vodiysiga eson-omon yetib kelgan qushlar o'ttizta edilar. Bu vodiylar o'zida hammani oynadek aks ettirib turar edi. Qushlar ham o'zlarini ko'radilar va izlaganlari Simurg' – o'zlari ekanliklarini anglaydilar. N. "Qushlarning fano husulidin baqo vusulig'a yetkoni" bo'limida Simurg' b-n bo'lgan visolni shunday ta'riflaydi:

*Ko'rdilar o'zni qayonkim tushti ko'z,
Alloh-Alloh ne ajoyibdur bu so'z.*

*Kim qilib Simurg' o'ttiz qush havas,
O'zlarin ko'rdilar ul si murg'u bas.*

N.ning nuqtayi nazari bo'yicha esa o'ttiz qush (tariqat yo'lidagi soliklar) riyozat chekish asnosida tabiatlari soflanib, o'zlaridagi Simurg'ni (Allohning zuhurini) kashf qildilar. Ya'ni, o'zlaridagi Ilohiy O'zlikni qayta kashf etdilar. Alloh olamlarning ijodkoridir, binobarin, mavjudot Yaratuvchining zarralaridir. Alloh o'z husn-u jamolini ko'rish u-n olam va mavjudotlarni ko'zgu timsoli o'laroq yaratgan. Mavjudot esa Allohda o'z zuhurini ko'radi. "L.T."da S. shoirning ana shu qarashini yuzaga chiqarishga xizmat qiladi.

Ad.: Алишер Навоий. *Лисон ут-тайр*. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Шарипов Ш. Алишер Навоий “Лисон ут-тайр” достонинг генезиси ва гоъвий-бадиий хусусиятлари. – Т., 1982.; Мамадалиева З. Алишер Навоийнинг “Лисон ут-тайр” достонидаги рамзий образлар тизими. – Т., 2016; Муҳаммад Фиёсуддин. *Фиёс ул-дугот*. Жилд 1. – Душанбе, 1987; Фарҳанги забони тожики. – М., 1969; Жилд 1; Жилд 2; *Истилоҳоти сўфиён*. – Техрон, 1388 (х.-ш.); Абдуллаев А. *Тасаввуф ва унинг намояндалари*. – Т., 2009; Шайх Маҳмуд Шабустарий. *Гушани роз* (Ж.Камол тарж.). – Т., 2013.

Н.Н., Е.О., С.О‘

SEMYONOV Aleksandr Aleksandrovich (1873, Tambov – 1958, Toshkent) – sharqshunos, t.f.d. (1942), prof. (1942), O‘zR FA muxbir a‘zosi (1951), O‘zbekistonda xizmat ko‘rsatgan fan arbobi (1944). Arxeologik ekspeditsiyalar a‘zosi, musiqashunos, tarixchi, filolog, tarjimon, bibliograf sifatida tanilgan. S.A.A. Buxoro kutubxonasida qo‘lyozmalar bibliografiyasini tuzgan. Shuningdek, Buxoro musiqa san‘atini o‘rganish asnosida Darvesh Ali Changiy, Najmiddin Kavkabiya doir tadqiqot ishlarini olib borgan. Olim 14 jilddan iborat “O‘zbekiston Sharq qo‘lyozmalari” to‘plamining 5 va 6-jildlarini tayyorlashda bosh bo‘lgan. S.A.A. N. asarlari qo‘lyozmalarini ham o‘rgangan, O‘zbekiston davlat kutubxonasida saqlanayotgan qo‘lyozmalarni tavsif qilgan hamda “Описание рукописей произведений Алишера Навои, хранящихся в Государственной публичной библиотеке Узбекистана” nomi b-n chop ettirgan. N. davri va san‘atini o‘rganishda olimning “Navoiy davri portretlari” (1940) nomli tadqiqoti muhim o‘rin tutadi. Unda muallif XV asrning ikkinchi yarmida yaratilgan va turli musavvirlar qalamiga mansub bo‘lgan 10 ta portret haqidagi mulohazalarini bayon etgan.

S.A.A. N. hayoti va faoliyatiga oid bir qator maqolalar e‘lon qilgan. Ular orasida “Взаимоотношения Алишера Наваи и Султана Хусейн

мирзы” (“Alisher Navoiy va Sulton Husayn mirzo o‘rtasidagi o‘zaro munosabatlar”) maqolasi ahamiyatga molik. Olimning ilmiy faoliyatida, asosan, manbashunoslik yo‘nalishi yetakchilik qiladi. N. asarlarining to‘liq tavsiflari bilan manbalarini inventardan o‘tkazib, bibliografiyani shakllantirishga erishgan. S.A.A. N. asarlarining qo‘lyozma manbalari tavsifiga doir “Каталог рукописей исторического отдела Бухарской Центральной Библиотеки”, “Материалы к библиографическому указателю печатных произведений Алишера Навои и литературы о нем”, “Описание персидских, арабских и турецких рукописей Фундаментальной библиотеки Среднеазиатского государственного университета” nomli bibliografiyalarni yaratdi. Kitobdan N.ning bir qancha asarlarining qo‘lyozmalari o‘rin olgan. Jumladan, 40-inventar raqamda “M.N.” va “T.M.A.” birga ko‘chirilgan. “Chig‘atoy tilida, birinchisi forsiy tarix, ikkinchisi so‘fiylar hayoti haqida” deb yozilgan. U N. zamondoshlari qatorida Binoiy, Abdurahmon Jomiy, Xondamir, Vosifiy asarlari haqida ham qisqacha ma‘lumot bergan. Kitobda asar nomi arab alifbosida berilgan, tavsiflar esa rus tilida keltirilgan. Kitobning ilmiy qimmatini manbalarining tarixiy ma‘lumotlar asosida izohlangani, dunyo bo‘yicha mavqeyi va xalqaro kutubxonalaridagi qo‘shimcha manbalari ko‘rsatilgani b-n belgilanadi. Keyingi – 1935-y.da tuzgan forsiy, arab, turkiy qo‘lyozmalar katalogida N.ning faqat bitta asari kiritilgan. Unda 1841-y. Katrmer tomonidan tuzilgan xrestomatiya va unga kiritilgan “M.L.”, “T.M.A.” asari haqida ma‘lumot berilgan. Shuningdek, Belin, Martin Xartman, Berezin, Vamberi va boshqa sharqshunoslar asarlarida keltirilgan ma‘lumotlar xronologik tarzda joylashtirilgan. 1938-y.ga qadar n.shunoslik borasida amalga oshirilgan ishlar ham kitobdan o‘rin olgan. O‘sha yillarda Ilin, Orifjonovlarning toshbosma matbaalarda nashr etilgan N. asarlari nashrlari ham olim nazaridan chetda qolmagan. Kitobning ikkinchi qismida Silvester de Sasi, Nikitskiy, Charlz Ryo, Zaleman, Edgar Bloshet

kabi olimlar tuzgan kataloglar, maxsus bag'ishlangan asarlar qatorida Davlatshoh Samarqandiy, Bobur asarlarining Turkiya, Qozon nashrlari hamda asr boshlaridagi olimlarning vaqtli matbuotdagi chiqishlari ham keltiriladi.

Ad.: Семёнов А.А. Персидская новелла о Мир Али Шире Неваи // Бюллетень САГУ, № 13. – Т., 1926; Семёнов А.А. Гератская художественная рукопись эпохи Навои и ее творцы. – В сб.: Алишер Навои. М.–Л., 1946; Семёнов А.А. Взаимоотношения Алишера Навои и султана ХусейнМирзы // Исследования по истории культуры народов Востока: сб. в честь акад. И. А. Орбели / М.Л, 1960; Семёнов А.А. Описание рукописей произведений Навои, хранящихся в Государственной публичной библиотеке [Текст] / Юбилейный ком. 18 т., Навои. – Т., 1940; Семёнов А.А. Описание таджикских, персидских, арабских и тюркских рукописей Фундаментальной библиотеки Среднеазиатского Государственного университета. Вып. 2. – Т., 1956; Семёнов А.А. Материалы к библиографическому указателю печатных произведений Алишера Навои и литературы о нем. – Т., 1940; Тожибоева О. Семёнов – манбаишунос, библиограф олим // Алишер Навоийнинг жаҳон адабиётида тутган ўрни мазуидаги илмий-амалий анжуман, 2021.

Q.E.

“SEN O‘Z XULQINGNI TUZGIL...” – N. ning “B.B.” devonidan o‘rin olgan g‘azal:

*Sen o‘z xulqungni tuzgil, bo‘lma el axloqidin xursand,
Kishiga chun kishi farzandi hargiz bo‘lmadi farzand.*

*Zamon ahlidin uz payvand, agar desang birov birla
Qilay payvand bori, qilmag‘il noahl ila payvand.*

*Ko‘ngul komini qo‘y, gar xud mening
devona ko‘nglumni
Toparsan o‘yla yuz parkand-u sol
har itga bir parkand.*

*Eshitmay xalq pandin, turfakim pand
elga ham dersen,
Qila olsang eshitgil pand, sen kim, –
elga bermak pand.*

*Bu foniy dayr aro gar shohlig‘ istar esang, bo‘lg‘il
Gadolig‘ nonig‘a xursand-u bo‘lma
shahg‘a hojatmand.*

*Bo‘lib nafsing‘a tobi‘, band etarsen
tushsa dushmani,
Sanga yo‘q nafsdek dushman,
qila olsang ani qil band.*

*Shakar lablar tabassum qilg‘onin
ko‘rgach ko‘ngul berma,
Ki bedillarni achchig‘ yig‘latur
oxir bu shakkarxand.*

*Jahon lazzotini shirin ko‘rarsen, lek bandingdur,
Giriftor o‘lma, voqif bo‘lki, qand-u qaydur erur.*

*Ko‘nguldin jahl ranji dofiyi gar istasang, bordur
Navoiy bog‘i nazmi shakkaristonida ul gulqand.*

Ijodining boshlanish bosqichlaridayoq N. daho san‘atkorlarga xos eng noyob fazilatlarini namoyish eta olgandi. U qanday she‘r yozmasin, “Ki har harfi bo‘lg‘ay aning durri pok”, deganida mubolag‘a qilmagandi. Uning yigitlik davrlarida yozgan “Sen o‘z xulqingni tuzgil, bo‘lma el axloqidin xursand” misrasi b-n boshlanadigan “B.B.” devonidagi g‘azalining ham har so‘zi alohida qimmatga ega o‘ziga xos pandnomadir. G‘azal o‘z xulq-atvori xususida chuqur o‘ylamaydigan, aniqrog‘i, o‘zi-o‘ziga tanqidiy ko‘z b-n qaray olmaydigan kimsalarga murojaat b-n boshlanadi.

Abu Nasr Sarrojning aytishicha, axloq-odobda insonlarning uch darajasi bordir. Birinchisi, dunyo ahli – bunday kishilar adabining asosi fasohat, balog‘at, nafosat ilmlarini egallashdir. Ikkinchisi, din ahli – bular axloq-odobda riyozat b-n nafsni isloh aylash, shahvat va orzularni tark qilishga alohida ahamiyat berishlari lozim. Uchinchisi, xos

xususiyat ahli – bulardan qalb pokligiga erishish, sirni pinhon saqlash, ahdga vafo etish, vaqtlarini muhofaza qilish, xavotirga berilmaslik talab etilgan. G‘azalning matla‘sidagi fikr oddiy odamga, ya‘ni dunyo ahli vakiliga qaratilgan.

Ilgari surgan asosiy maqsadni dalillash u-n shoir ko‘proq oddiy odamlarning ongida o‘rnashib qolgan, “Birovning farzandi birovga farzandlik qilmaydi”, – degan gapga suyanadi:

Sen o‘z xulqungni tuzgil, bo‘lma el axloqidin
xursand,
Kishiga chun kishi farzandi hargiz bo‘lmadi
farzand.

Bunda axloq farzandga qiyoslanib, uni farzand yanglig‘ tarbiyalash zarurligi ham ta‘kidlangandir.

Ikkinchi baytdagi, “Zamon ahlidin uz payvand” – “zamon ahlidin aloqani uzgil” degan talab zamon ahli b-n yaqinlashuvni inkor etayotgani yo‘q. Balki ahillikni bilmaydigan, zamon zayliga qarab turlanib, tuslanaveradigan subutsiz zotlardan uzoqlashishga chorlagan:

Zamon ahlidin uz payvand, agar desang
birov birla
Qilay payvand bori, qilmag‘il noahl ila payvand.

Ko‘ngil yo‘li – toza va sharafli yo‘l. Lekin inson ko‘ngil nomi b-n goho har turli xato va adashishlarga ham erk beradi.

Ammo oshiq “devona” ko‘nglining itga ravo ko‘rilishi – sodiqlik va vafo belgisi:

Ko‘ngul komini qo‘y, gar xud mening devona
ko‘nglumni
Toparsen o‘yla yuz parkand-u sol har itga
bir parkand.

“Ko‘ngil” istaklariga bo‘ysunganlar, odatda, boshqalarning fikr-mulohazalari b-n hisoblashmaslikka moyil bo‘lishadi. Bunday holatda, hatto oqil va dononing pand-nasihatlari ham nazar-pisand qilinmaydi. Bu, xususan, yoshlikda va “nafs

tavsani”ga minganda, kibr va g‘urur bandalarida ko‘proq ko‘zga tashlanadi.

Eshitmay xalq pandin, turfakim pand elga ham
dersen,
Qila olsang eshitgil pand, sen kim elga bermak pand.

Bunday moumanlik va sarkashlikka bosh sabab nafs va tama. “Gadolig‘ nonig‘a xursand-u shohga hojatmand bo‘lmaslik” u-n qanoatda podshohlik lozim:

Bu foniy dayr aro gar shohlig‘ istar
esang, bo‘lg‘il
Gadolig‘ nonig‘a xursand-u bo‘lma shahg‘a
hojatmand.

“Nafs” so‘zi biror narsaning mavjudligi, haqiqati, zoti va o‘zligi, degan ma‘nolarni ifodalaydi. Oddiy xalq orasida “nafs” kalimasi turli ma‘noda qo‘llanilgan bo‘lib, goho ular bir-biriga zid mazmunlarni aks ettirgan. M-n, bir toifa nafsni ruh deb tushunsa, yana boshqa bir guruh muruvvat, odamiylik, mavjudlik quvvati deya anglagan. Tasavvuf ahlining qarashlari esa bularning birortasiga ham muvofiq kelmaydi. Ularning umumiy nuqtayi nazari bo‘yicha, nafs (nafsi ammora) barcha yomonlik, chirkinlik va gunohlarning asosidir. Junayd Bog‘dodiy “Kufurning asosi – nafsning murodidir” desa, Abu Sulaymon Daroniy “Nafs ham xoin, ham g‘animdir. Eng yaxshi amal unga qarshi kurashmoqdir” deydi. N. ham nafsni xavfli dushman, deb tanitadi:

Bo‘lub nafsing‘a tobi‘, band etarsen tushsa
dushmanni,
Sanga yo‘q nafsdek dushman, qila olsang
ani qil band.

Sirtan qaralganda, bu gaplarning keyingi baytdagi ma‘noga uncha aloqasi yo‘qqa o‘xshaydi. Biroq “shakar lablar tabassumi”ga asir aylab, keyin yig‘latguvchi aslida makkor nafsdur:

Shakar lablar tabassum qilg‘onin
ko‘rgach ko‘ngil berma,
Ki bedillarni achchig‘ yig‘latur
oxir bu shakkarxand.

Jahon lazzatlari chindan ham totli. Shu bois jahondan mehr ipini uzish qiyin. Dunyo inson farzandini suyab – avraydi, avrab – sehrlaydi:

Jahon lazzotini shirin ko 'arsen, lek bandingdur, Giriftor o 'lma, voqif bo 'lki, qand-u qaydur erur.

Inson farzandi “nafs bilan dunyoga dil” berish qanday oqibatlariga olib borishini bilish va riyozat chekib, chuqur mushohada yuritishga hech payt belni mahkam bog‘lamaydi. Shu quvvatsizlikdan g‘afolat, jaholat, zulm, riyo, adovat singari o‘nlab balo va ofatlar yuzaga chiqadi. Bular orasida jahl va jaholat eng xavflidir.

Ko 'nguldin jahl ranji dofiyi gar istasang, bordur, Navoiy bog 'i nazmi shakkaristonida ul gulqand.

N. she‘riyati ko‘ngildan jahl va g‘azab, qahr va zulm ranjlarini daf‘ aylashga qodir she‘riyat. Buni biz qancha yaxshi bilsak, ma‘naviy hayotimizdagi ishlar o‘shancha tez o‘nglanadi va eng qiyin jumboqlar ham o‘shancha oson yechimini topadi.

Ad.: Алишер Навоий. Фаройиб ус-сугар. TAT. 10 жилдлик, 1-жилд. – Т., 2011.

I.H.

SEHR (ar. – jodu, afsun, fusun). “Kelib chiqishi maxfiy narsa”, “biror narsani aslidan boshqacha qilib ko‘rsatish” g‘ayritabiiy kuchlar vositasi b-n g‘arazli maqsadda odamlarga zarar yetkazish, ta‘sir o‘tkazish, avrash va makr-hiyla qilish. S. qadimiy tushuncha bo‘lib, xususan, arab qabilalarida islomgacha ham mavjud bo‘lgan. Diniy, tarixiy, badiiy adabiyotlarda S. haqida turli xil ma‘lumotlar uchraydi. Islom dinida gunohi kabiraning biri sanalgan. S. Qur‘on va hadisda qattiq qoralangan hamda mo‘min-musulmonlarning bu ishga mutlaqo yaqinlashmasligi aytilgan. Qur‘onning bir necha o‘rnida (Baqara, 102; A‘rof, 116; Yunus, 76, 77, 81; Toha, 60-69) bu xususda maxsus oyatlar kelgan va sehrgarlarning

najot topmasligi, ular qayerda bo‘lsa ham zafarga erisholmasligi ta‘kidlangan.

N. ijodida S. haqida ko‘p to‘xtalgan o‘rinlar mavjud. Xususan, “S.I.”da: S.ni “Fusungar ishi, makr-u tazvirdur”, – deya ta‘riflaydi. S.da kashmirliklarga teng kelib bo‘lmasligini aytadi: “Bu ishki afsuni Kashmir erur, Ani daf‘ etarga ne tadbir erur”. “T.A.H.”da Muso (a.s.)ning Fir‘avn sehrgarlari ustidan g‘olib kelgani, ular sehrini botil qilganini batafsil bayon etadi: Fir‘avn dedi: “Sen sohirsen, mening ham sohirlarim bor. Agar alarg‘a g‘olib kelsang, sen degondek qilay, yo‘q ersa, seni halok etay. Sohirlarin yig‘ib, holni alarg‘a aytti. Alar qabul qildilarkim, necha kundin so‘ngra biz sehrlar qilolikim, Muso (a.s.) ning sehrin botil qilg‘ay. Mi‘dod kuni alar ip va yig‘ochlar bila yilonlar yasab erdilar, ul dashtqa qo‘yg‘och, mutaharrik bo‘lub, Muso (a.s.) asoni tashlag‘och, ajdaho bo‘lub, ul sehrlarni yutti. Va Muso (a.s.) tutqonda hamul aso bo‘lub, ul: sahara bu holni ko‘rgoch, Muso (a.s.)g‘a iymon keturdilar va bani Isroil masrur bo‘ldilar”.

Asrlar davomida S.ning o‘ziga xos an‘anaviy va yangicha tasvir uslubi shakllangan. Uning ijobiy va salbiy tushunchalari adabiyotda majoziy ma‘no kasb etib borgan. Jumladan, “F.Sh.”da:

Hunardin ko 'rguzub yuz sehri Bobil, Arig ' o 'tkargali qilg 'uncha qobil. –

deya Shirin mamlakatida ariq o‘tkazish ishiga kirishgan Farhodning yuz Bobil sehrini namoyish etganini tasvirlab, ijobiy ma‘noda qo‘llaydi. Bunda “Bobil sehri” tushunchasi orqali Bobilda Sulaymon (a.s.) qavmiga S.ni o‘rgatish u-n sinov tariqasida tushirilgan ikki farishta (Horut va Morut) b-n bog‘liq hikoyaga ishora qilgan.

Fusungar aytibon yolg 'on-u chindin, Chekar af'ini afsun birla indin.

Ad.: Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. TAT. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Лайли ва Мажнун. TAT. 10 жилдлик,

7-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Тарихи мулуки Ажам. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011.

E.Q., S.R.

SEHRI HALOL (ar. – ajoyib va g‘aroyib narsalar izhori, hayratangiz mahorat, so‘zda afsun ko‘rsatish, shehpardozlik) – san’atkorlik ko‘rsatib, she’rni badiiy mo‘jiza darajasiga ko‘tarish. Voqean, istilohning lug‘aviy ma’nosi ham chuqur mazmuni va badiiy yuksakligi b-n o‘quvchini hayrat va hayajonga soladigan asar demakdir. Bu san’atni tajozub deb ham yuritadilar. Tajozub tortishmoq ma’nosini bildiradi. “Ul andin iboratturkim, kalomda bir lafzni keltirurlarkim, ul o‘zidin olding‘i va ilova qiling‘an lafzlarning har biriga taaluqlug‘ bo‘la olur...”

Shayx Ahmad Taroziy sehri halolni 2 ga ajratadi. Birinchisida avvalgi misra keyingisiga bog‘liq bo‘ladi, ikkinchisida “avvalgi misraning oxirinda lafze keltururlarkim, lafz avvalg‘i misrani tamom qilur. Va ikkinchi misrag‘a taqi parvarish berur, ya’ni ikki tarafni parvarish qilur”. N. ijodida ham S.H. san’atining betakror namunalarini uchratamiz. M-n, quyidagi baytida “ul quyosh” (istiora: quyosh yuzli go‘zal mahbuba) ilk misraning har ikkala qismiga ham tegishli: “zavraq ichra ul quyosh” – u go‘zal kema ichida va “ul quyosh sayr aylamas Jayhun aro” – u go‘zal aslida Amudaryo ichra sayr aylamaydi, ya’ni misraning har ikki tarafni o‘ziga bog‘lab turibdi:

Zavraq ichra ul quyosh sayr aylamas
Jayhun aro,
Axtari sa‘de hilol ichra kezar gardun aro.

Xuddi shunday keyingi misolda “taskin topar” misrasi o‘q kabi misraning 2 qismini bog‘lab turibdi: ma’shuqa o‘qi, ya’ni kipriklari nish-taridan taskin topish va ko‘ngil o‘tining taskin topishi:

O‘qlaringdin dam-badam taskin topar
ko‘nglum o‘ti,
Bordurur bir qatra su go‘yoki har paykon anga.

Ad.: Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий. Фунун ул-балоза // Ўзбек тили ва адабиёти. 2002, № 6; Атоуллоҳ Ҳусайний. Бадойеъ-ус-санойеъ (А.Рустамов тарж.). Т., 1981; Мухаммад Фиёсуддин. Фиёс ул-луғот. Жилд 1. – Душанбе, 1987.

E.O.

SIDDIQ I – yashiringan muammo. Asarni turli adabiy san’atlar, so‘z o‘yinlari b-n bezash va yangi usullar topish badiiy adabiyotning yetukligi, originalligini ta’minlash shartlaridan sanaladi. N. muammolari ham shoir san’atkorligini ko‘rsatuvchi asarlardir. U mumtoz adabiyot tarixida “eng ko‘b va eng xo‘b” muammo yaratgan ijodkorlar qatorida turadi. Shoirning “N.Sh.” devonidagi mavjud muammolarning 25-raqam ostidagisi S. lafzini yashirishni nazarda tutgan:

Yuzung bila yuzuma kosh bo‘lsa o‘yla visol,
Ki, bo‘lmasa arolarinda g‘ayri ul xat-u xol.

She’riyatda muammolarni yechishning o‘ziga yarasha shart-sharoitlari bo‘lib, ularning mag‘zini anglash kitobxondan topqirlik, zukkolikni talab qiladi. Ulardan birinchi va eng zaruriysi, bu – arab alifbosini yaxshi bilish. Demak, S.ning arab imlosidagi shakli *قيدص* shunday yoziladi. Bayt sinchiklab o‘qilsa, lirik qahramon “visol” istaydi va muammo shu so‘zdan izlanadi. Muammo hisob yoki ta’lif usullariga ko‘ra yechiladi:

I yuzum – yuz 100 fors-tojik tilida sad
II yuzung – yuz – 100 abjad hisobida harfi

Bu ikkala “yuz” orasidagi “xat” va “xol” ى bo‘lib, tarkib topsa, *ق + ى + صد* Siddiq ismi hosil bo‘ladi. Bunda *ي* harfining so‘z boshidagi *د* dagi asos *د* yor xati – va uning ostidagi nuqta yor xolidan iborat. Ya’ni shu so‘zlarni tashkil qiluvchi belgilar olib tashlansa, oramizda chinakam sadoqat bo‘lar edi, degan ma’no kelib chiqadi. N. ushbu muammosi orqali Alloh visolini istagan mo‘min u-n orada boshqa kimsaning bo‘lishi maqsaddan uzoqlashtiradi, degan ma’noga ham

ishora qiladi. Demak, shoir ana shu mazmunlarni nazarda tutib, kitobxonga oshiqlik va axloq me'yorlarining ayrim qirralarini xotirlatib o'tgan.

Ad.: Алишер Навоий. Наводир уш-шабоб. ТАТ. 10 жилдлик, 2-жилд. – Т., 2011; Зоҳидов Л. Алишер Навоий ижодида муаммо жанри // Масъул муҳаррир: С.Эркинов. – Т., 1986; Исҳоқов Ё. Навоий поэтикаси. – Т., 1983.

Y.I.

SIDDIQ II (ar. – o'ta rostgo'y, ishonuvchan, tasdiqlovchi, to'g'riso'z; avvalgi xalifa hazrat Abubakr (r.a.)ning laqabi.)

I. S.larga xos bo'lgan asosiy xususiyatlardan biri rostgo'ylik va sadoqatdir. Lekin hamma rostgo'ylar ham S. bo'lolmaydi (Q.: rostlig', sidq).

II. Hazrat Abu Bakr (r.a.) sifati: S. haqidagi qarashlardan, badiiy matnlardan ayon bo'ladiki, siddiqlar valoyatning a'lo va nubuvvatning adno (quyi) darajasida turadilar. N. Abu Bakr Siddiq (r.a.) ta'rifida bitgan satrlarida u zotning sodiq va siddiq ekaniga diqqatni qaratadi:

*Sodiq-u siddiq hamrozi oning,
Har yomon-yaxshida damsozi oning...
Muqtadoyi zumrayi tahqiq ul,
Sobiq islom ahlig'a siddiq ul...*

Ma'lumki, islom olamidagi ilk xalifa hazrat Abubakr (r.a.) isro va me'roj hodisasini eng birinchilardan bo'lib tasdiqlagani u-n hazrat Payg'ambarimiz (s.a.v.) unga S., ya'ni iymoni kuchli, eng rostgo'y, degan laqab berganlar. U zot Muhammad (s.a.v.)ning Makkadan Madinaga hijrat qilishlarida yo'lda hamroh va g'orda hamnishi bo'lgan. N. "F.K." devonidagi Rasululloh (s.a.v.)ga bag'ishlagan na'tlarining birida sidq payg'ambarlikning 46 fazilatidan biri ekanligiga urg'u beradi va ayni paytda Rasuli akram (s.a.v.)ning yuksak sidqini ta'riflaydi.

*Kelib sidqing ollida siddiqlar,
Aningdekki, siddiq-u ahli riyo.*

Ya'ni, siddiqlar va riyokorlarning rostgo'yliklari orasida qancha farq bo'lsa, hazrat Payg'ambar (s.a.v.)ning va siddiqlarning sidqlari orasida ham shuncha tafovut bor...

III. Oliy toifa valiylarga berilgan sifat. N. "N.M."da Abu Hamza Bag'dodiy (q.s.)ning S. haqidagi ushbu teran mazmunli hikmatini keltiradi: "...agar g'aflat bo'limganda edi, siddiqlar Alloh zikri nash'asidin halok bo'lur erdilar! Va ham ul debdurkim, faqirlarni do'st tutish og'ir, unga siddiqlardan boshqalar chiday olmaydilar". "Va Abu Said Zohid debdurkim, Zakariyyoni ko'rdum va suhbat tuttim, siddiqlardin erdi". Shuningdek, shoir Abu Said Xarroz va Zakariyyo b. Yahyo Hiraviy (q.s.)larni ham S.lardan ekanini aytadi. N. tazkirada S.larning o'ziga xos xususiyatlaridan biri haqida shayx Sirvoniyning shunday so'zini keltiradi: "siddiqlarning xotiridan ketadigan oxirgi narsa – rayosat sevgisidir".

N. o'zining "M.Q." risolasida ishqning uchunchi va eng yuqori darajasi S.lar ishq haqida, jumladan, shunday deydi: "Uchunchi qism siddiqlar ishq bo'lib, ular Haqning jamolini ochiq ko'rish istagi bilan kuyib yonadilar. Talablari shudir. Ular Haqni ko'z bilan mushohada qilish umidi tufayli o'zni unutish darajasiga yetgan va bundan ham o'tib, fano maqomini hosil etgandirlar... ularning hislari (sezgi a'zolari) Ma'shuq jamolining tajalliyoti tashvishi bilan, zavqlari behisob ishqning hujumi tufayli ishdan chiqqan. O'zlari yetishgan holdan ularning nazarlarini avliyo-yu anbiyolar (nabiylar, payg'ambarlar) etgan maqom ham qaytara olmaydi va muqarrab farishtalar tomon nazarlarini solmaydilar. Hollari Ma'shuq jamoli mushohadasi (ko'rish) talabida va mashg'ulotlari ham uning mulohazasi bilan va ko'ngillari visol mayi nasibasidan behush va mast. Ketma-ket tajalliy nuridan a'zolari shikastlangan. Ruhlarini visol bodasidan boshqa narsani xohlamaydi va Haq mushohadasidan boshqa narsa bilan ko'ngillari orom olmaydi..."

Ad.: Алишер Навоий. Наводир уш-шабоб. ТАТ. 10 жилдлик, 2-жилд. – Т., 2011; Алишер

Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Сиддиқ. Ислом. Энциклопедия. – Т., 2004.

S.R.

SIYOVUSH – Kaykovusning o‘g‘li. N.ning “Т.М.А.” asarida ma‘lumot berilishicha, go‘zalikda tengsiz bo‘lgan. Rustami doston tarbiyasini olgan. O‘gay onasi Sudoba unga oshiq bo‘lib qoladi va maqsadiga erisholmagach, tuhmat b-n S.ni badnom qiladi. S. otasidan xafa bo‘lib, uning dushmani bo‘lgan Afrosiyob huzuriga boradi. Afrosiyob bundan xursand bo‘lib, qizini unga nikohlab beradi. Turkiston mulkini in‘om qiladi. Keyinchalik S. boshqa kuyovi Girsiyuzning ig‘vosi b-n Afrosiyob tomonidan nohaq o‘ldiriladi. Uning vafotidan so‘ng o‘g‘li Kayxisrav tug‘iladi. Kayu binni Kudraz Kashvod yashirincha kelib, uni onasi b-n Eronga olib qochib ketadi. Rustam S. qonini tilab kelib, Turonni vayron qiladi. Afrosiyob qochadi. Kaykovus taxtni Kayxisravga beradi. “Siyovush uchun Eron ahli andoq motam tuttilarkim, hargiz hech kishi yod bermas. Tarix ahli muttafiqdurlarkim, soch qirqmoq va ko‘k va qaro kiymak ul motamdin qoldi”, – deb xabar beradi bu haqda N. S. tabiatan xursandchilik, ayshishratni sevadigan kishi bo‘lganidan S. deganda shodlig-u xursandchilikka ham ishora qilinadi.

Ad.: Алишер Навоий. Тарихи мулуки Ажам. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Муҳаммад Фиёсуддин. Фиёс ул-луғот. Жилд 1. – Душанбе, 1987.

H.H., E.O.

SIYOMAK – Ajam shohlarining peshdo-diyalar sulolasiga mansub hukmdorlaridan biri. Siyomak borasida N. “Т.М.А.” asarining “Buring‘u tabaqa peshdodiylardur” nomli birinchi qismida “avval saltanat qilg‘on”, taxt boshqargan hukmdor Kayumarsning tarixi bayonining oxirida bir gap shaklida tilga olgan. O‘qiymiz: “Har taqdir bila podshohlik qoidasi andin burun yo‘q erdi. Damovandni bino qildi. Ammo anda gohi bo‘lur erdi. Dag‘i Istaxrni bino

qildi, ammo ko‘prak avqot anda bo‘lur erdi. Ming yashadi va lekin umrining oxirida qirq yil saltanat qildi. Dag‘i Siyomak o‘g‘li Hushangnikim nabirasi erdi, valiahd qilib, vafosiz jahong‘a vido‘ etdi”.

Ad.: Алишер Навоий. Тарихи мулуки Ажам. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011.

B.R.

“SIYMNI SOCHQUCHI MINGDIN BIRDUR...” – “N.Sh.” devonidan o‘rin olgan qit‘a:

*Siyumni sochquchi mingdin birdur,
O‘zgalarning ishi keldi termak.*

*Ul jihatdin budurur odatkim,
Osmoq osondur-u mushkil bermak.*

Siyum – kumush, aqcha, pul demak. Siymni sochquchi pul va boyligini ayamaydigan, quli ham, ko‘ngli ham ochiq kishi. Bunday odamlar kamyob. N.ning fikrlariga ko‘ra, “mingdin birdur”. O‘zgalarchi? Ularning ishi sochilganni termak, ya‘ni saxiyning oliyhimmatligidan bahramand bo‘lmoq. O‘sha to‘qquz yuz-u to‘qson to‘qqiz (“mingdin bir”ga nisbatan) kimsa siym sochquchilikni odat qilsa ma‘qul emasmi? Albat-ta, yaxshi. Xalqda “mol-u jon” degan ibora bor. Buning ma‘nosi “Mol bermoq, jon bermoqday gap” degani.

*Ul jihatdin budurur odatkim,
Osmoq osondur-u mushkil bermak.*

Saxiy shu odatga qarshi borishga kuch topadi. Uning u-n bermoq emas, olmoq mushkuldir.

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жилдлик, 1-4-жилд. – Т., 2011; Ҳаққул И. Касби камол ўзни танишдир. – Т., 2021.

I.H.

SILSILA (ar.) – 1. Zanjir; tizma; tartib. 2. Tariqat shayxlarining ketma-ket keltirilgan nomlari. N. asarlarida bu so‘z bir necha ma‘nolarda

qo‘llangan. Quyidagi baytda S. “zanjir”, majoziy ma’nodagi “bir-biriga bog‘liqlik” tushunchasini anglatib kelgan:

*Doirani juz bu sifat tuzmayin,
Silsilani bir-biridin uzmayin.*

Bir o‘rinda “Silsila ahli” deganda tabaqalar, guruhlar ma’nosi nazarda tutilgan: “Hattokim, salotin zamonida ham yana o‘n-o‘n besh sozanda va go‘yanda va xonandakim, ul silsila ahlidin hech qachon hech qaysig‘a dast bergani ma‘lum emas”. Quyidagi baytda “Silsila zulf” iborasi orqali soch o‘rimlariga ishora qilingan:

*Iloj silsilayi zulfidur jununumg‘a,
Agarchi mushk isidin emganur zaiif dimog‘.*

N. asarlarida S. ko‘p o‘rinlarda tariqat shayxlarining ketma-ket keltirilgan nomlarini anglatadi. Chunki har bir tariqatga mansub bo‘lgan shayxning Hazrat Rasululloh (s.a.v.)ga bog‘lanadigan S.si bo‘lishi kerak. Tariqat shayxlari orasida uzilish bo‘lmasligi shart. S. zanjirida (ismlarning ketma-ketligida) uzilish bo‘lganda, o‘sha tariqatning faoliyati to‘xtalgan hisoblanadi. Agar kimdir bu tariqatni o‘zicha davom ettiradigan bo‘lsa, bu S. soxta sanalgan. Naqshbandiya tariqatining Bahouddin Naqshbandga qadar S.si quyidagicha:

1. Sayyidi koinot hazrati hazrat Muhammad Mustafo (s.a.v.) (571-632)
2. Abu Bakr Siddiq roziyallohu anhu (v. 13/634)
3. Salmon Forsiy (r.a.) (v. 35/655)
4. Shayx Qosim ibn Muhammad ibn Abu Bakr roziyallohu anhu (v. 106/725)
5. Imom Ja‘far Sodiq (r.a.) (702-765)
6. Sulton Boyazid Bastomiy (v. 261/875)
7. Shayx Abul Hasan Xaraqoniy (v. 425/1033)
8. Xoja Abu Ali Formadiy (v. 471/1078)
9. Xoja Yusuf Hamadoniy (440/1048-535/1140)
10. Xoja Abduxoliq G‘ijduvoniy (v. 575/1179)

11. Xoja Orif Revgariy (v. 660/1262)
12. Xoja Mahmud Anjir Fag‘naviy (v. 685/1286)
13. Xoja Ali Romitaniy Azizon (v. 721/1321)
14. Xoja Muhammad Bobo Sammosiy (taxm.v. 736/1335)
15. Sayyid Amir Kulol (680/1281-772/1370)
16. Xoja Bahouddin Naqshband Buxoriy (718/1318-791/1389)

S. shayxlarining nasabi, irqi, millati, kasb-kori turlicha bo‘lishi mumkin. S.dagi shayxlar yuzma-yuz, qo‘lma-qo‘l ijozat olish orqali omonat vazifani davom ettirganlar. Ba‘zan ma‘naviy ijozat ham bo‘lgan. M-n, naqshbandiyada Boyazid Bistomiy S. omonatini ma‘nan Imom Ja‘fari Sodiq (r.a.) ruhoniylaridan olgan bo‘lsalar, Abul Hasan Xaraqoniy esa S. omonatini ma‘nan Boyazid Bistomiy ruhoniylaridan olgan.

N. “N.M.” asarida Buxorodagi yetti pirlar – Xoja Abduxoliq G‘ijduvoniy, Xoja Orif Revgariy, Xoja Mahmud Anjir Fag‘naviy, Xoja Ali Romitaniy Azizon, Xoja Muhammad Bobo Sammosiy, Sayyid Amir Kulol, Xoja Bahouddin Naqshbandlar haqida ma‘lumot berar ekan, S. tartibiga rioya qiladi va shundan ham S.ning ma‘lum bir ahamiyatga molikligi anglashiladi. N. mazkur tazkirasida Shayx Abu Muso (q.s.)ning “ishqiya silsilasi”dan “Xudoyquli Shayxning ahfod”laridan ekani haqida yozsa, Ilyos Shayxning o‘g‘li Shayxzoda Abulhasan (q.s.)ning silsilasi haqida shunday xabar beradi: “...Ilyos Shayxdin so‘ngra bu silsila ahli barcha anga (Shayxzoda Abulhasanga (s.r.) bay‘at qilib, irodat toza qilibdurlar”.

“Mavlono Burujijiy – Mavlono Sa‘diddin Koshg‘ariyning murididur, naqshbandiya silsilasidindur”.

Ad.: Алишер Навоий. Маҷолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик. 10-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати. 4 жилдлик, 3-жилд. – Т., 1984; Хужвирий. Кашиф ул-маҳжуб. – Истанбул, 1996.

S.R.

SILVESTR de Sasi (Silvestre de Sacy) Antuan Isak (1758–1838, Parij) – tilshunos, sharqshunos olim. Yakka tartibda Benediktin abbatligida avval arab, suryoniy, ibroniy tillarida ta’lim olgan, so’ng fors, turk, jami 12 ta tilni o’zlashtirgan. FA a’zosi (1792),

Sharq tillari maktabi (1795), Kollej de Frans (1806)da professor, direktor (1823), Sharq tillari maktabi direktori (1824), Parij universiteti rektori. “Osiyo jamiyati” asoschisi va ilk Prezidenti (1821). “Osiyo jurnali” (Journal Asiatique) noshiri (1822–38). Qirollik kutubxonasi Sharq qo’lyozmalari boshlig’i. Arab va fors adabiyoti bo’yicha ilmiy tadqiqotlar muallifi. U pedagog sifatida ko’plab tarjimonlar, sharqshunos olimlar yetishtirgan. Olim butun umri davomida Sharq ilm-fanini o’rganib, qo’lyozmalarni tiklagan, izohlagan, sharhlar bitgan. Haririy maqomalari, “Kalila va Dimna”, Atorning “Pandnoma”, Sa’diyning “Bo’ston”ini fransuz tiliga tarjima qilgan. S.S. Davlatshoh Samarqandiy va Som Mirzoning fors tilidagi ma’lumotlariga tayanib, Bartelemo d’ Erbelo ishini davom ettiradi. Ya’ni N. hayoti va faoliyati haqida batafsil ma’lumot beradi, asarlari ro’yxatini keltirib o’tadi. S.S.ning zalvorli tadqiqotlari G’arbda sharqshunoslik ilmi nufuzini oshirdi. Yevropada sharqshunoslarning ko’payishi va yangi tadqiqotlarning yaratilishiga zamin yaratdi, N. ijodining Fransiyada o’rganilishiga hissa qo’shdi.

Ad.: Mémoires sur diverses antiquités de la Perse et sur les médailles des rois de la dynastie des Sassanides: suivis de l’histoire de cette dynastie trad. du Persan de Mirkhond / par A. I. Silvestre de Sacy. 1793; Сотимов У. Исследование жизни и творчества Алишера Навои в западно-европейском востоковедении. Автореферат дисс. по филол. – М., 1998.

O.T.

“SINUQ SAFOLIKI...” – N. “F.K.” devoniga kiritilgan qit’alaridan biri:

*Sinuoq safolki, may durdin ichkali topsang,
Qabul aylamagil jomi saltanat Jamdin.
Ilikka kirsqa quruq non, maosh uchun chekma,
Nashot ne’matining minnatini Hotamdin.*

Odam dunyoga nega keladi? Hur yashash u-n. N. nazari qanoat tushunchasi – erkinlik tushunchasidan ajralmasdir. Mana shuning u-n ham ulug’ shoir she’r, doston va nasriy asarlarida qanoatli bo’lmoqni qayta-qayta tashviq etadi. Takror-takror qanoat tuyg’usining xosiyatlaridan so’zlaydi.

Tarixdan ma’lumki, Jamshid qadimda hukm surgan Eron shohlaridan biri bo’lgan. U ko’p ixtirolar qilgan. O’shalardan biri odam hayoti va olamdagi barcha hodisotlarning sirini avvaldan aks ettiradigan sehrli jomdir. N.ga ko’ra, qanoat jomi ana shu shuhratli jomdan ham ustundir. Qanoatli odam bir siniq safolga may quyqasini quyib ichish imkoniga ega ekan, u, hatto Jamshid jomini ham qabul qilmasligi kerak. Hotamning himmat-u saxovati asrlar davomida tillarda doston bo’lib kelgan. Ammo qanoatli zotlarning o’z dostonlari bor. Shunday bo’lgach, ular shodlik va xurramlik rizq-u ne’mati u-n Hotam minnatiga chidashlari mumkinmi? Yo’q, albatta. N. qo’lingda quruq noning bor bo’lgach, tirikchilik yo-xud maishat tashvishi u-n Hotam minnatini ham bo’yningga olma, deydilar:

*Ilikka kirsqa quruq non, maosh uchun chekma,
Nashot ne’matining minnatini Hotamdin.*

N.ning bunday nasihatlarini kishini tamagirlik va qanoatsizlik hirslaridan muhofaza etadi. Va yurakda qandaydir osoyishtalik, xotirjamlik tuyg’ularini uyg’otadi.

Ad.: Алишер Навоий. Фавойид ул-кибар. ТАТ. 10 жилдлик, 4-жилд. – Т., 2011.

I.H.

SING‘AN SAFOL (eski safol, ko‘hna safol, safol) – N. ixtiro qilgan tasavvuf istilohlari-dan biri. Akad. A.Rustamov: “Singan safoldan murod, birinchidan, siniq ko‘ngil, ya‘ni dardli ko‘ngil, ikkinchidan, faqr, ya‘ni boylikka hirs qo‘ymaslikdir. Haqiqat mayining ayshini surish uchun ortiqcha mol-u mulk, oltin-kumush bo‘lishi shart emas”, – deb yozgan edi. N. “G‘.S.”dagi ilk g‘azal tahlili misolida N.Komilovning fikricha esa, S.S. ishq mayidan mast xarobotiylarni anglatib keladi. U Yassaviy ijodidagi “ko‘ngli butun” va “ko‘ngli siniq” timsollarining mohiyatini tushuntirar ekan, “ko‘ngli butunlik – ilohiy jazba va ishqdan bexabarlik, ko‘ngli siniqlik esa, ilohiy ishq shavqiga tushgan odam qalbi”ni bildirib kelishi haqidagi fikrni ilgari suradi. A. Qurbonov N.ning ko‘plab bayt-u g‘azallari tahlili misolida bu iboraning ma‘no doirasini ancha keng va chuqur tekshiradi. Tahlillar natijasida shoir she‘riyatida S.S. rang-barang ma‘nolarda qo‘llanadi; asosan, Jamshid jomiga zid qo‘yiladi: goh S.S. gadolik, jomi Jam shohlik, o‘z navbatida, gadolik komillik, shohlik esa noqislik ramzi bo‘lsa, goh buning aksini bildiradi; jomi Jamshidning jufti sof may bo‘lsa, S.S.ning jufti – durd, may quyqasi. Uning xulosasiga ko‘ra: “Sof may ham, loyqa may ham so‘fiyona istilohda ilohiy tajalliy bo‘lsa ham, ularning bir-biridan farqi bor: sof may sifatli tajalliy bo‘lib, sifatli tajalliy Haq yetti zotiy sifatining ko‘ngilda jilva qilishidirki, bu darajaga yetishish u-n solik foniy bo‘lishi lozim. May loyqasi esa osoriy tajalliy bo‘lib, osoriy tajalliy ilohiy jamolning mulk olami, ya‘ni biz yashab turgan olam ashyolarida jilva qilishidir. Soddaroq qilib aytadigan bo‘lsak, sof may va may loyqasi ilohiy tajalliyning ikki ko‘rinishi – ikki bosqichi bo‘lib, soy may ilohiy jamolning olami a‘lo – yuksak olamda, loyqa may esa ilohiy jamolning olami suflo – quyi olamda jilva qilishidir. Bundan shunday xulosa qilish mumkin: singan safol – zohiriy olamga xos husn jilvalangan ko‘ngil...

S.S. va jomi Jam g‘oyat serma‘no timsollaridir. Ularni gado va shoh deb ham, tolib va orif,

xira va pok ko‘ngil deb ham, shu bilan birga, N. asarlarida yetakchi o‘rin tutuvchi ishqning ikki turi: ishq majoziy va ishq haqiqiy deb ham ay-tish mumkin.

S.S. N. ijodida ko‘pincha ilohiy ishq mayidan mast xarobot rindlari ahvolini anglatadi:

*Maqom etsa tufroq uza – taxti Jamshid,
Safoliki, ul may ichar jomi Jamdur.*

Ibrohim Adham, Boyazid Bistomiy, Robiya Adaviya, Ahmad Yassaviy, Abusaid Abulxayr, Sulaymon Boqirg‘oniy kabi so‘fiylar hayoti va faoliyatida faqirlik, xoksorlik, siniqlik asosiy o‘rin tutadi. “Xudo siniq ko‘ngillardadir”, – deydi mashhur avliyo va mutasavvif shoir Farididdin Attor. N. ijodi ham bundan mustasno emas. Bu o‘rinda shoirning har bandi:

*Xarobot aro kirdim oshuftahol,
May istarga ilgimda sing‘an safol,*

bayti takrorlanib keladigan tarje‘bandini eslash kifoya. Tabiiyki, bunda tasavvufiy ma‘nodagi dard va faqr xususida so‘z boradi. M-n:

*Ey xush ul maykim, anga zarf o‘lsa bir
sing‘an safol,
Jom o‘lur getinamo, Jamshid ani
ichkan gado.*

Baytning tasavvufiy mazmuni quyidagicha: “Ilohiy ishq mayiga tashna, ma‘rifatdan bo-xabar dardli ko‘ngil (idish) bo‘lgani yaxshi – o‘shanda ilohiy ishq mayi poklagan qalb ko‘zguday porlab, butun olamni o‘zida aks ettiradi, bu maydan ichsa, gado ham Jamshidday boybadavlat va shon-shavkatli podshoga aylanadi”. Ya‘ni Haq ma‘rifatidan bahramand ko‘ngilning qiyosi yo‘q bo‘lib, u butun olamni ko‘zguday o‘zida aks ettiradi. Ma‘lum bo‘ladiki, bu bayt ilohiy ma‘rifat nuridan poklangan oshiq ko‘ngilning ko‘zguday porlab, Jomi jahonnamoga aylangani-yu, bu qalb sohibining Jamshid maqomiga yetgani haqida ekan.

Yana bir baytida darbadar bo‘lib, qumga safol olgancha mug‘ ko‘yida zorlik qilsam, zuhdan yuz karra ortiqdir, deydi shoir:

*Ey Navoiy, zuhddin yuz qatla ortuq, darbadar
Bir safol ilgimda mug‘ ko‘yida qilsam zorlig‘.*

May to‘la S.S. Jamshid jomidan afzal, uni ichib, mast bo‘lgan gado Jamshiddan ustun:

*Men gado mast-u xarobot aro ilgimda safol,
Boqsa Jamshid bu iqbolima bo‘lg‘ay hosid.*

Xuddi u dunyoda shoh-u gado teng bo‘lganidek, dayrda ham S.S. b-n oltin qadah aro farq yo‘q:

*Dayr ichra yo‘q safol ila oltun qadahda farq,
Shoh-u gado teng o‘ldi ajab korxonadur.*

Ma‘lum bo‘ladiki, S.S.ning ma‘no doirasi keng bo‘lib, u siniq ko‘ngil; dardli ko‘ngil; ilohiy ishqdan boxabar ko‘ngil; faqr; qadah, jom timso-li bo‘lib keladi. Bu istiloh vositasida shoir ilohiy ishqdan bexabar va boxabar kishilarni o‘zaro zid qo‘yib tasvirlaydi. Jamshid jomiga qarshi qo‘yilgani, gohi hatto undan ustun sanalgani b-n oxir-oqibatda S.S. ham Jamshid jomiga aylanadi.

Ad.: Алишер Навоий. Фаройиб ус-сигар. ТАТ. 10 жилдлик, 1-жилд. – Т., 2011; Рустамов А. Шоирнинг биринчи газали // Шарқ юлдузи. 1987, № 2; Комилов Н. Комиллик тариқати // Тафаккур. 1998, № 3; Курбонов А. Жами Жамдурур сингон сафоли // Жомий ва ўзбек адабиёти. – Т., 2005; Очилов Э. Бир ҳовуч дур. – Т., 2011; Асадов М. Соқийнома: тарих ва поэтика. – Т., 2020.

E.O.

“SIROJ UL-MUSLIMIN” (Musulmonlar chirog‘i) – N.ning aqida va shariat ahkomlarini nazmiy usulda bayon qilgan manzumi (905/1500). Bu asar ommaga mo‘ljallangan, turkiy elatlarning tushunishi oson sodda uslub-

da, hanafiy mazhabi va motrudiya e‘tiqodiga muvofiq bitilgan. Muallif hamd-u na‘t mazmunidagi 5 baytli muxtasar muqaddimadan so‘ng asarning yozilish sababini bayon qiladi. Kunlardan bir kun ko‘pchilik ichida bir odam N. solgan qaysidir “oliy raboti” (katta mehmonxona yo hashamatli karvonsaroy) haqida gapirib, undagi musofirlarga mo‘ljallab solingan xonalarni maqtaydi. Shunda o‘sha yerda podshoga yaqin bo‘lgan, “bazzmning nuqtadon”laridan biri aytadiki: Agar u (Navoiy) bir uyni tuzatgan bo‘lsa, nazmining ta‘siri b-n ming uyni buzganidan nima foyda? Uning she‘rlarini o‘qiganlar doim oshiq-u mast bo‘lib yuradilar. Islom-u din uyini vayron qilib, xayriya binosini qursa, hisobga o‘tarmikin, inobatga olinarmikin? N. bu so‘zdan juda ta‘sirilanadi, “Chu bildim, chin demish, dam urmamdim hech”, deydi. Shundan keyin u sodda, turkiy omma tushunadigan tarzda “din-u islom uyini ma‘mur” qiladigan, din ahliga zaruriy bo‘lgan aqida, islom asoslari, farz-u vojib sunnatlarni, ularga tegishli bo‘lgan masalalarni bayon qiladigan bir asar yozishni ko‘ngliga tugib qo‘yadi. Ammo turli tashvishlar b-n mashg‘ul bo‘lib, ishga kirisholmaydi. Ittifoqo, bir kuni o‘sha davrning “ma‘nidin ogoh” bo‘lgan Xoja Ahrori Valiyning shogirdlaridan biri Samarqanddan Hirotga keladi. N. uning suhbatiga boradi. U odam suhbat asnosida Xoja Ahrori Valiyning N. haqida aytgan so‘zlarini unga yetkazadi:

*Kim, uldur peshvoyi ahli irshod,
Bu irshod etti sandin aylabon yod.
Kim, ul ko‘p nazm derga bo‘ldi rog‘ib,
Bu yanglig‘ nazm ham erdi munosib.*

Xoja Ahrorning bu so‘zlari N.ga turtki bo‘lib, ko‘nglida anchadan beri tugib yurgan rejasini, diniy mavzuda asar yozish istagini amalga oshirishga kirishadi.

*Demish: ne sud gar bir uyni tuzmish
Ki, nazmi shaynidin ko‘p uyni buzmish...*

*Solib islom-u din uyiga oshub,
Binoyi xayr butkarmak ne mahsub.*

*Tushub bu nuktadin jismim aro pech,
Chu bildim chin demish dam urmadim hech.*

*Dedimkim, aylayin bir nusxa mastur
Ki, bo'lg'ay din-u islom uyi ma'mur...*

*Ham etkaymen burun sharhi aqoyid –
Ki, islom ahlig'a bergay favoyid.*

N. asarida shariat hukmlari ikkiga: aqida va amal qilish lozim bo'lgan islom hukmlariga bo'linishi va ayni paytda ularning mazmun va talabida farqlar borligini ta'kidlab o'tadi:

*Birisidin murod o'ldi aqida,
Amal matlub bo'ldi ul birida.*

Demak, birinchisi – aqida, ikkinchisi – amal qilish lozim bo'lgan islomiy shartlar va hukmlar. Aqida (ar.) “aqd” – bir narsani ikkinchisiga mahkam bog'lash ma'nosidadir. Ko'plikda “aqoid” deyiladi. Aqida istiloh sifatida Islom dinidagi ishonilishi va qalban tasdiq etilishi kerak bo'lgan zaruriyoti diniyalarni bildiradi. Aqida dinimizning asosini, tamalini tashkil etadi. U islomiy ilm sohasi sifatida iymon masalasining asosiy hukmlari va qonuniyatlarini xos shaklda tushuntirib beradi. Aqida aniq ishonilgan narsa, iymon va uning tushunish shaklidir. U ibodatni emas, iymonni, amalni emas, iymon talablarini asos qilib olgan islomiy tushuncha va hukmlar majmuasidir. Qisqa qilib aytganda, aqoid Qur'on va sunnat doirasida Islom dinining iymon asoslaridan so'z yuritadigan ta'limotdir, shar'iy e'tiqodiy hukmlardir. N. ham islom dinida aqidaning birlamchi va asos ekanini inobatga olib, avvalo, e'tiqodiy masalalarni bayon qiladi. Bu yo'nalishda musulmon u-n eng birinchi farz bo'lgan narsa, u oqil va balog'atga yetgandan keyin Allohga iymon keltirishi, uning yakka-yagonaligini til b-n aytib, dil b-n tasdiqlashi lozim:

*Burun ul nimakim, farz etti Yazdon,
Erur oqilg'a bolig' bo'lg'ach iymon.
Aning ma'nisidur til birla iqrora,
Ko'ngul birla inonmog'lig' dag'i bor.*

N. iymon keltirish kerak bo'lgan olti narsa: Allohga, farishtalariga, kitoblariga, payg'ambarlariga, qiyomat kuniga, yomonlik-u yaxshilikning taqirdan ekaniga e'tibor qaratgandan so'ng, Allohning sakkiz sifati, qabr azobi, Munkar Nakir savoli, Sirot ko'prigi, amallar tortiladigan tarozi, do'zax, jannat, Allohni ko'rish, shafolat, mo'jiza, karomatlar haqida ham tushuncha beradi, ularga ham so'zsiz ishonish kerakligini ta'kidlaydi. Shariatning buyruq va taqiqlari insondan soqit bo'lmasligi, folchi va kohinlarning gapini tasdiqlash ham kufr ekani aqida masalalariga tegishlidir, deydi. Shundan keyin iymonni kasb etgan, o'zlashtirgan kishi islomni bilishi lozim, – deydi muallif. Va kitobning ikkinchi qismi islom arkonidan, islomning besh shartidan so'z yuritadi:

*Binosin anglag'il islomning besh,
Ani bilmakka bo'lg'il fikratandesh.*

N. islomning besh ruknini yoritishga kirishar ekan, har bir ruknga tegishli bo'lgan fiqhiy masalalarga to'xtaladi. U ikkinchi rukn bo'lgan namoz haqida so'z yuritishdan oldin, avvalo, tahoratning to'rtta farzi, sunnatlari, mustahablari, noqizlari (buzadigan narsalari), g'uslni vojib qiluvchi sabablar, g'uslning uchta farzi, sunnatlari, tayammumning to'rtta farzi, noqizlariga munosabat bildiradi, keyin namozning zikriga o'tadi. Avvalo namoz b-n bog'liq oltita “xorij” (tashqi) va oltita “doxil” (ichki) farzlarni bayon qiladi.

*Namoz ichra faroyiz, ey xiradmand,
O'n ikki nima aylabdur Xudovand.*

*Namozingga alardin olti doxil,
Yana oltisi xorij keldi hosil.*

Namozdan tashqaridagi farzlar: tahoratli va pozitsiya bo'lish; namoz o'qiladigan joyning pok bo'-

lishi; avrat a'zolarning toza libos b-n berkitilgan bo'lishi; namozni o'z vaqtida o'qish; qiblaga qarab o'qish; niyat qilishdir. Namoz ichkarisidagi oltita farzlar: Avvalgi takbir (takbiri tahrira)ni aytish; qiyomda tik turish; namoz joyiz bo'ladigan darajada qiroat qilish; ruku' qilish (egilib, tizzani ushlab, ma'lum tasbehlarni aytish); sajda qilish; oxirgi qa'dada ("tashahhud"ni o'qish miqdoricha vaqt) o'tirish. Shuningdek, namozning vojiblari, sunnatlari va mustahablariga ham bir-bir to'xtaladi. Farz va sunnat namozlarining bir kecha-yu kunduzdagi adadlari, farz, sunnat va nafl kabi namoz turlariga tegishli bo'lgan hukmlarning talab va qoidalarini ko'rsatib o'tadi. Yana Islomning 3-rukni bo'lgan zakot, qachonki, kishining moli nisobga yetsa, qirqdan birini haqdorga ajratishi farz bo'ladi:

*Nisob o'lsa kishi molig'a zohir,
Ayirmoq farz keldi qirqdin bir.*

N. zakotni kimlarga va qaysi mollardan berishni va qaysi mollardan berish lozim emasligini aytib o'tadi. Jumladan, kiyib yuriladigan kiyim-kechaklar, miniladigan ot-ulov, zaruriy ehtiyoj hisoblangan mis idish-u asbob-anjomlardan zakot berilmaydi, ular zakot beriladiga mol-mulk toifasiga kirmaydi. Zakot berishlik baloni rad qiladi va qiyomatda yuk yengil bo'lishi (zakot tufayli azobga qolmaslik)ga sabab bo'ladi:

*Adosida baloning raddin ayla,
Yana qilmoq sabukbor o'zni tongla.*

N. islomning to'rtinchi rukni bo'lgan savm (ro'za)ning bir oy ramazon oyida tutilishi, unga niyat qilish, ertadan oqshomgacha yeb-ichmaslik va jimo' qilmaslik shartlari (farzlari) borligini aytadi. Ro'zani buzadigan va buzmaydigan narsalarni, kafforat va qazo lozim bo'ladigan holatlarni tushuntirib o'tadi. N. islomning 5-rukni bo'lgan haj amalining kimga va qachon farz bo'lishiga to'xtaladi. Ular: haj qilish u-n ko'zlangan joyga borishga qodir bo'lish; yo'lning tinchomon bo'lishi; bo'ynida qarz bo'lmaslik; haj da-

vomida ahli ayolning (oilaning) moddiy jihatdan ta'minlangan bo'lishi; hajga monelik qiladigan biror kasallikning bo'lmasligi. Mazkur moneliklar yo'q bo'lsa, darhol hajga otlanish farz bo'ladi:

*Bu mahzurot gar yo'q tebra filhol,
O'zung-u do'st ko'yi tavfig'a sol.*

Shoir kitobning xotima qismida yozishicha, 905-(1499-1500) y. kunlarning birida odob-u tavozudan bahramand bir kishi majlisda fiqhiy masalalardan bahs qilayotgan bo'ladi va bu yigitning qobiliyatli ekani ko'rinib turadi. N. shunda cho'zilib kelayotgan ishini yakunlashni, kitobini o'sha yigitga va shu bahona b-n boshqalarga manfaat yetkazishiga umid qilib, oxiriga yetkazadi. N. taqdir bu kitobning boshlanib, yakuniga yetishiga yuqoridagi uchrashuvning sabab bo'lganini aytadi va kitobiga "S.M." ("Musulmonlar chirog'i") deb nom qo'yanini, bu kitobni o'qib, ko'ngli yorishgan kishilar uni duo b-n eslab, ruhini shod etishlarini istab qoladi.

*Chu ravshan aylar islom ahli zotin:
"Siroj ul-muslimin" qo'ymishmen otin.*

*Umidim ulkim, har kim o'qug'ay,
Munung nuri bila ko'ngli yorug'ay.*

*Duo birla meni ham aylagay yod,
Ravonim ul duodin aylagay shod.*

"S.M." e'tiqod mavzusiga doir asar sifatida N.ning diniy sohada ham komil bo'lgani, diniy ilmlarni chuqur egallaganidan dalolat beradi. Asarga xos asosiy xususiyat unda diniy tushunchalar, aqidalar va shariat talablarining she'riy shaklda nisbatan sodda til b-n, ortiqcha tafsilotlarsiz, lo'nda qilib, siqiq misralarda ifoda etilganini ko'ramiz. M-n, Allohning sakkiz sifati haqida N. shunday yozadi:

*Kim, ul sekkiz erur Haqning sifoti,
Ki, boridin munazzah qildi zoti.*

*Erur Xayy-u Alim-u yana Qodir,
Murid-u ham Sami' o'ldi va nozir.*

*Takallum vasfig'a dag'i muvofiq,
Yana ibod af'olig'a Xoliq.*

U asar muqaddimasida shunday niyat qilgan:

*Bayon qilg'aymen andoq ravshan-u pok,
Ki idrok etkan oni xayli atrok.*

Muallif o'z niyatini to'liq amalga oshirgan va ona tilida din va e'tiqod masalalarining chiroyli, sodda, tushunarli she'riy talqinini yaratgan. N. bu b-n o'zbek tilida shunday asarlar yozish an'anasini ham boshlab bergan dastlabki fiqhiy risolalardan biri sifatida e'tiborga ega va u keyingi davrlarda davom ettirildi. Boburning "Mubayyin", So'fi Olloyorning "Sabot ul-ojizin" asarlari shundan dalolat beradi.

Ad.: Alisher Navoiy. Сирож ул-муслимин. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Аlisher Navoiy. Навоийдан чу топқайлар навое. Т., 2014; Огоҳ Сирри Лаванд. Аlisher Navoiy. IV жилд. – Анкара, 1968.

S.G., S.R., E.O.

**SIROJIDDINOV
Shuhrat Samariddinovich**

(1961, Samarqand) – yirik adabiyotshunos, n. shunos, matnshunos olim. 1984-y. Toshkent Davlat universiteti (hozirgi O'z MU)ning Sharq fakultetini tugatgan. F.f.d-ri, akad. O'zbekistonda xizmat

ko'rsatgan yoshlar murabbiysi (2021). Ozarbayjon Fanlar akademiyasi faxriy doktori (2020), Dobrolyubov nomidagi Nijniy Novgorod davlat lingvistika universiteti faxriy prof. (Rossiya, 2021), Nyu-York Fanlar akademiyasi a'zosi (2021), Kaliforniya Fanlar akademiyasi a'zosi

(2021), Yevroosiyo turkiy tadqiqotlar instituti ilmiy maslahatchisi (Koreya, 2022), Qirg'iz-tonning Chingiz Aytmatov nomidagi mukofoti sohibi (2023).

1998-y.da O'zbekiston Respublikasi Prezidenti huzuridagi Davlat va jamiyat qurilishi akademiyasida tahsil olgan.

2002–2003-yy.da Oksford universitetida bir yillik malaka oshirish kursini o'tagan. 2016-y. dan hozirgi vaqtgacha Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o'zbek tili va adabiyoti universiteti rektori.

“Yoshlik”, “Звезда Востока”, “Imom Buxoriy saboqlari” ilmiy-ma'rifiy jurnallari tahrir hay'atining a'zosi, “Xorijiy filologiya” ilmiy jurnalining bosh muharriri.

S.Sh. 150 dan ortiq ilmiy va o'quv-uslubiy ishlari e'lon qilingan, jumladan, 5 ta risola, 3 ta o'quv qo'llanma, 8 ta monografiya, 100 dan oshiq ilmiy va ilmiy-ommabop maqolalar muallifidir.

Asosiy ilmiy ishlari o'zbek mumtoz adabiyoti, manbashunoslik va matnshunoslik, tarjima nazariyasi va jahon adabiyoti muammolariga bag'ishlangan. Uning “O'zbek adabiyotining falsafiy sarchashmalari” monografiyasi (2011) bugungi kunda o'zbek mumtoz adabiyotini jahon adabiyoti b-n uzviylikda tahlil qilish masalalariga bag'ishlangan bo'lib, universitetlarning filologiya fakultetlarida, ilmiy-tadqiqot ishlarida amaliyotga joriy etilmoqda. “Alisher Navoiy: manbalarning qiyosiy tipologik, tekstologik tahlili” monografiyasi (2012) natijalari o'zbek adabiyotini yangicha qarashlar asosida o'rganish, Navoiy hayotini o'rganayotgan chet el markazlarida amaliyotga tatbiq qilinmoqda. “Badiiy tarjima asoslari” (2011) respublikada mustaqillik yillarida amalga oshirilgan badiiy tarjima bo'yicha birinchi darslikdir. “Navoiyshunoslik” (2018) darsligi (hammualliflikda) oliy o'quv yurtlarida Alisher Navoiy hayoti va ijodini o'rganish va o'rgatishda nihoyatda muhim ahamiyat kasb etmoqda. Olimning N. faoliyati, ijodiy va ilmiy merosi tadqiqiga bag'ishlangan “Alisher Navoiy aqidalari”, “Mir Ali Shir Nava'i the Great”, “Navoiy navosidan bahra olib”, “Na-

vobaxsh baytlar jozibası”, “Amir Alisher”, “Ilm va tahayyul sarhadlari”, “Navoiy zamondoshlari e’tirofida” kitoblari, matnshunoslikka oid “Matnshunoslik saboqlari”, “O‘zbek matnshunosligi qirralari”, shuningdek, “Hijriy va milodiy yillarni o‘zaro tabdil qilish usullari”, “Islom falsafasiga kirish: Kalom ilmi”, “XV–XVI asrlar tarixiy va tazkira-esdalik asarlarida Alisher Navoiy hayoti va faoliyati talqini”, “Религии мира”, “Mavlono Lutfulloh”, “So‘fi Olloyor ilohiyoti”, “She‘riyatda inson ruhiy kamoloti talqini”, “O‘rta osiyolik allomalarning falsafiy qarashlari”, “Ilm va taxayyul sarhadlari”, “Bag‘rikenglik – dinlarning ma‘rifiy asosi” va tarjimashunoslikka oid “Badiiy tarjima asoslari” kabi qator asarlari ilm-fan rivojiga xizmat qilmoqda. 1991-y.da akad. B.Valixojayev rahbarligida “XIX asr Kattaqo‘rg‘on shoirlari ijodida Alisher Navoiy an‘analari” mavzusidagi nomzodlik dissertatsiyasini, 1998-y.da “Alisher Navoiy hayoti va faoliyatiga oid XV–XIX asrlarda yaratilgan fors manbalari” mavzusidagi doktorlik dissertatsiyasini himoya qilgan. 2023-yilda ilm-fan rivojiga qo‘shgan hissasi uchun O‘zR FA akademigi unvoni berilgan. S.Sh.ning doktorlik ishi asosida nashr etilgan “Alisher Navoiy: manbalarning qiyosiy-tipologik, tekstologik tadqiqi” monografiyasi mustaqillik yillarida o‘tmish mutafakkirlarimizning hayoti va ilmiy-ijodiy faoliyatini tarixiy va mafkuraviy soxtalashtirish ko‘rinishlaridan tozalash, ularning jahon madaniyati tizimidagi maqomini real va haqqoniy baholash hamda belgilash bo‘yicha O‘zbekiston davlati olib borayotgan siyosatni amalda ko‘rsatib bergan yirik fundamental asarlardan biridir. Ushbu monografiya uzoq yillik tadqiqot ishlari samarasi bo‘lib, 1991–1998-yy.da Samarqand Davlat universiteti, Abu Rayhon Beruniy nomidagi O‘zR FA Sharqshunoslik ilmiy-tadqiqot instituti qo‘lyozmalari fondida bajarilgan. Olim mazkur tadqiqoti u-n O‘zbekiston Respublikasining Adabiyot sohasida 1-darajali Davlat mukofoti laureati bo‘lgan (2013).

Monografiyaning bosh maqsadi Alisher Navoiy fenomeni, uning jahon madaniyati rivojida

tutgan o‘rni va maqomi, shoirning shaxsiyatiga bo‘lgan munosabatlar tarixi, turli yondashuvlar mohiyatini ulug‘ mutafakkirning o‘z davridan boshlab, hozirgi davrgacha Markaziy Osiyo, Eron, Turkiya va Hindistonda yaratilgan forsiy va turkiy qo‘lyozma asarlar, o‘zbek, rus va ingliz tillarida olib borilgan zamonaviy tadqiqotlar asosida o‘zaro qiyoslash va tanqidiy qayta o‘rganib chiqishga bag‘ishlangan.

Kitobda ilmiy kuzatishlar uch yo‘nalishda olib borilgan. Birinchi yo‘nalish sof manbashunoslik va tekstologik tahlillardan iborat. Bu jarayonda n.shunoslikda birinchi marta N. davridan hozirgi paytgacha shoir haqida ma‘lumot berilgan barcha asarlarning ro‘yxati tuzilib, o‘rganib chiqilgan. XV asrning 2-yarmidan XX asrgacha yaratilgan manbalardan shoir hayoti va faoliyatiga doir 100 ga yaqin qo‘lyozma asar va ularning 300 ga yaqin turli qo‘lyozma va toshbosma nusxalari o‘rganilib, qiyosiy-tanqidiy, tipologik-tekstologik mezonlar ostida jiddiy tekshirishdan o‘tkazilgan. Natijada, N. haqida mavjud ma‘lumotlarning davriy holati va ko‘rinishlari ochib berilib, bugungi kunda tasavvurimizda qotib qolgan ma‘lumotlarning asl manzarasi qanday bo‘lgani ko‘rsatib berilgan. Qo‘lyozma asarlardan joy olgan to‘qima ma‘lumotlarning paydo bo‘lishi va XX asrga qadar yashovchanlik sabablari, hududiy tarqalish va o‘zgaruv darajalari birma-bir isbotlangan. Ikkinchi yo‘nalishda o‘tmishda sho‘ro mafkurasi tazyiqi ostida N. hayoti va ijodini o‘rganish jarayonida yuzaga kelgan biryoqlamachilik, soxtalashtirish ko‘rinishlarini jiddiy tanqidiy o‘rganish, ulug‘ shoir tarjimayi holi va dunyoqarashi masalalarini ko‘p sonli birlamchi qo‘lyozma asarlardan obyektiv va xolis ma‘lumotlar asosida tiklash ishlari olib borilgan.

Uchinchi yo‘nalish XV-XIX asrlarda Markaziy Osiyo, Eron, Turkiya va Hindistonda Navoiy shaxsiyatiga munosabat masalasi, turli davrlarda yashab ijod etgan mualliflarning buyuk mutafakkir shoir shaxsiyatiga yondashish tamoyillari, obyektiv va subyektiv talqinlar hamda ularni yozma adabiyotga kiritishga sa-

bab va asos bo'lgan omillarni o'rganish kabi ilmiy kuzatishlardan iborat. Bu yo'nalishdagi ishlar natijasida shu davrgacha noma'lum bo'lgan o'nlab yangi ma'lumotlar, madhiyalar, ta'rixlar topilib, ilmiy iste'molga kiritilgan. Ushbu ma'lumotlar N. bibliografiyasini tiklashdagi eng muhim yutuqlardan biridir. "Amir Alisher" (2023) kitobi esa ulug' mutafakkir hayoti, faoliyati va tarjimai holiga doir eng yangi qarashlarni o'zida jamlagan muhim tadqiqot sifatida n.shunoslikda alohida o'rin tutadi.

Ad.: Сирожиддинов Ш. Навоий замондошлари эътирофида. – Самарқанд, 1996; Сирожиддинов Ш. Алишер Навоий: Манбаларнинг қиёсий-типологик, текстологик таҳлили. – Т, 2011; Сирожиддинов Ш., Юсупова Д., Давлатов О. Навоийшунослик (дарслик). 1-2-китоблар. – Т., 2018; Сирожиддинов Ш. Амир Алишер. – Т., 2018.

M.A.

“SITTAYI ZARURIYA” (Olti zaruriy qasidalar). N.ning fors tilida yozilgan 6 qasidadan iborat asari. N. turkiy "Hiloliya" qasidasi b-n bir qatorda fors tilida "S.Z." va "Fusuli arbaa" nomli qasidalar ham yozgan. Bu qasidalar shakl va mazmun, balog'at va fasohat jihatidan yuksak ekani, badiiy mahorat b-n yozilgani o'z davridayoq e'tirof etilgan. N.ning ustozlari va piri Abdurahmon Jomiy "Bahoriston" tazkirasida N.ning "Tuhfat ul-afkor" qasidasida "ajib mazmun va nozik xayolotga ega baytlar juda ko'p"ligini ta'kidlab o'tgan.

N. "M.L." asarida forsiy oltita qasidasiga to'xtalib, bu qasidalarining mavzusi haqida: "Bu olti qasida hamd va na't va sano va mav'izotdur va ahli tasavvuf va haqiqat tili bila ma'rifat", – deb yozgan edi. Demak, qasidalarda diniy, falsafiy va axloqiy qarashlari o'z ifodasini topgan. Shoir qasidalar debochasida yozishicha, Abdurahmon Jomiy unga fors tilida ham ijod qilishni va bu tilda yozgan qasidalarini jamlashni tavsiya qiladi. Lekin bu ish ba'zi sabablarga ko'ra hazrat

Jomiyning vafotlaridan so'ng 902-hijriy qamariy (1496-milodiy) yil Sulton Husayn Boyqaro buyrug'i b-n amalga oshadi. N. "S.Z."ning debochasida hamd-u na'tdan keyin, Sulton Husayn Boyqaro va Jomiy b-n bo'lgan iliq munosabatlariga ham to'xtaladi. So'ngra shunday fikrlar bildiradi: "... va (Allohning) yordam-u tavfiqi va saodatli ko'magidan keyin 902-hijriy yil bir necha qasidalarining qoralamasini yozdim. Bunday nazmlarning yuzaga kelishi mazkur uslub (qasidago'ylik)ga loyiq va satrlarining yozilishi bu uslub tamoyillariga munosib edi. Son jihatidan ular olti tarafdagi muvofiq keldi". "S.Z." debocha va 6 qasidadan iborat. Debochada "S.Z."ning tuzilish sababi, qasidalarining joylashtirilish tartibi va ularning mavzulari ko'rsatilgan. Jumladan, Alloh taolo hamdiga bag'ishlangani u-n 1-qasida "Ruh ul-quds" ("Muqaddas ruh"), Muhammad (s.a.v.) na'ti va madhini o'z ichiga olgani jihatidan 2-qasida "Ayn ul-hayot" ("Hayot chashmasi"), Amir Xusrav Dehlaviyning "Bahr ul-abror" ("Yaxshilar dengizi") va Abdurahmon Jomiyning "Lujjat ul-asror" ("Sirlar dengizi") falsafiy qasidalariga tatabbu' ekanligi tufayli 3-qasida "Tuhfat ul-afkor" ("Fikrlar tuhfasini"), foydali va ibratli pand-u nasihatlar dil ahli va riyozat ahliga ruhiy-ma'naviy oziq bo'lsin degan niyatda 4-qasida "Qut ul-qulub" ("Qalblar oziqi"), Husayn Boyqaro ta'rifiga – uning bergan ne'matiga shukr etish, davlati poydorligini duo qilishni ko'zda tutgani u-n 5-qasida "Minhoj un-najot" ("Najot yo'li"), Amir Xusrav Dehlaviyning "Mir'ot us-safot" ("Soflik ko'zgusi") qasidasiga javob tariqasida yozilganligi sababli 6-qasida "Nasim ul-xuld" ("Jannat nasimi") deb atalgan. Bu qasidalar "Ruh ul-quds" va "Ayn ul-hayot" N.ning o'z ijodiy kashfiyotlari bo'lib, qolganlari o'zining buyuk salafilariga tatabbu' hisoblanadi. N. debochada har bir qasidani qaysi shoirga tatabbu' qilgani, mavzu yo'nalishi va yozilish tarixi haqida ma'lumot beradi. Ulug' shoir fors adabiyotining zabardast so'z ustalari qasidalariga yuksak mahorat b-n tatabbu' bitgan. Shoir umrining so'nggi yillarida yozilgan bu qasidalarda uning bor diniy

va tasavvufiy bilimi, falsafiy va axloqiy qarashlari hamda hayotiy tajribalari o'z ifodasini topgan. Bu qasidalarda, avvalo, Yaratuvchini tanish va uni sevishga, payg'ambarimiz Muhammad (s.a.v.)ga ergashishga, axloqan pok bo'lishga da'vat etiladi. Alloh insonni mukarram xilqat qilib yaratganligi, Yaratuvchining irodasi b-n har bir ashyoda hikmat, san'at va mutanosiblik borligi, dunyoning foniyliigi-yu oxiratning boqiyliigi, iymon va diyonat b-n bog'liq teran tushunchalar, boqiy hikmatlar o'rin olgan.

N. har bir qasidasida, avvalo, insonni hushyorlikka chaqiradi. Odamning asl dushmanlari – nafsi ammora, Shaytoni la'in va foniy dunyoning hoyu havaslari ekanligidan ogohlantiradi. Ibodatlarni sidq ila bajarish, gunohlardan saqlanish va axloqni go'zallashtirish b-n Haq taologa qurbat hosil qilishni, bir piri komil rahnamoligida sayr-u suluk yo'llarini ixlos va sabot b-n bosib o'tib, diyonatli va mahbub inson bo'lishni uqtiradi. Xulosa qilib aytganda, qasidalar insonni ilm va ma'rifatli, adabli va muruvvatli, zuhd va taqvoli, oshiq va orif qilib tarbiyalashga qaratilgan.

Ulug' shoir butun koinotni harakatga keltirib turgan Ilohiy nizom, yaratilgan uzviy bog'lovchi qonuniyatlar va tartibotlarni sinchkovlik b-n kuzatadi hamda ularni badiiy san'atlar va timsollar vositasida mohirlik b-n ifodalab, kitobxonni fikr-u mushohada yuritishga undaydi. Shoir qasidalarida shariat va tariqat talablariga rioya qilishga chaqiragan. Uning qasidalarida naqshbandiylik ruhi chuqur iz qoldirgan.

“Ruh ul-quds” (132 bayt) va “Qut ul-qulub” (120 bayt) hazaji musammani mahzuf), “Ayn ul-hayot” (106 bayt) va “Tuhfat ul-afkor (99 bayt) ramali musammani maqsur, “Minhoj un-najot” (138 bayt) va “Nasim ul-xuld” (129 bayt) hazaji musammani solim vaznida yozilgan.

“S.Z.” qasidalarining har biri alohida xususiyat va uslubga ega: birida qiyosiy tashbehlar, yana birida esa tasviriy va tahliliy usul yetakchilik qiladi. M-n, “Tuhfat ul-afkor”da tamsil keltirish, arab harflari b-n so'z o'yini qilish (kitobat san'ati) asosiy o'rin egallaydi. Har bir baytning

1-misrasidagi fikr 2-misrada bir tashbehliy misol b-n isbot qilib boriladi.

“Ruh ul-quds” samoviy va yerdagi hodisalarini ketma-ket bayon etish, bu hodisalarning ilohiy qudrat natijasi ekanini tafakkuriy tahlil b-n ochib berish orqali yaratilgan bo'lsa, “Ayn ul-hayot” qasidasida ham tamsil, ham bayon, ham ko'tarinki ruhdagi tasvirlar bor. “Minhoj un-najot” esa ehtiros va zamirida tanbeh – nasihat ohangi bor til b-n yozilgan. Bu qasidada odamzotning nuqsonlarini ochib ko'rsatishga shoir ko'p e'tibor qiladi.

“S.Z.” qasidalarini o'zaro bir-biriga vobasta ham. Ya'ni 1-qasidada ilohiy tavhid – olam yagonaligi, yagona abadiy va azaliy borliq, yagona Parvardigorning qudrat va azamati, zarrada koinotgacha jamiki olam ishlari, o'zgarishlar, harakatlarni boshqarib, O'z qudratini namoyon etishi madh etilsa, 2-qasidada olam mehvari Payg'ambar (s.a.v.)ning muborak me'roji, uning diydoriga sobit-u sayyora, Arsh-u Kursi, Oy, Quyosh mushtoq-muntazirligi, malaklarning Rasuli akram (s.a.v.)ni shod kutib olishi, Parvardigor b-n bo'lgan muloqot tasvirlanadi; 3-qasidada faqr va saltanat o'zaro qiyoslanib, faqrning ulug'ligi, ustuvorligi isbotlanadi, 4-qasidada dunyoning bebaqo va bevafoligi, falak zulmi tilga olinib, odamlarning ana shu o'tkinchi, foniy dunyoga mehr qo'ymay, oxirat sari o'zlarini chog'lab borishi, ruhiy-ma'naviy yuksalishga e'tibor qilishi ko'rsatiladi; 5-qasidada jannatdan badarg'a bo'lgan Odam Ato farzandlari bani basharning chin insoniylik – Komil insonga xos bo'lmagan noxush va nomunosib axloqiy belgilari, nafs yo'lida qilgan nojoiz ishlari tanqid qilinadi va 6-qasidada ana shu nuqsonlardan qutulishning yo'li tariqat ekani, tasavvuf va tariqat – komillikning bosh yo'li ekanini batafsil tushuntiriladi.

Xullas, 6 qasidaning hammasi o'zaro vobasta mavzularda yaratilgan bo'lib, bunda bog'lovchi bosh mavzu – ilohiyot va ilohiyotga yaqinlash-tiruvchi komillik (tariqat) haqidagi g'oyalardir. Shu asosda “S.Z.” yaxlit bir turkum asarlar qiyofasini olgan. N.ning o'zi ham buni “M.L.” asa-

rida qayd etadi: “Bu olti qasida hamd-u na’t va sano-yu ma’vizatdur (nasihatdir) va ahli tasavvuf va tariqat tili bila ma’rifat” bayon etilibdir.

Bunday tafakkuriy qasidalar, albatta, keng omma u-n emas, balki so‘z san’atini yuksak anglagan, so‘fiyona – orifona istilohlar ma’nosini yaxshi tushunadigan, keng ma’lumotli odamlarga mo‘ljallab yozilardi. Daqiq ma’noni anglash u-n diqqat qiladigan nigoh, chuqur g‘oyalardan zavqlanadigan qalb kerak bo‘ladi. N. qasidalar ham ancha diqqattalabdir. Ular avvalo fikrga, keyin qalbgga ta’sir etadi – shoir istilohlari ma’nosi, g‘oyalari yo‘nalishini anglamagan odam undan zavqlana olmaydi.

O‘rta asrlar musulmon sharqi erishgan falsafiy, irfoniy, ilohiy tushunchalar, Qur’on hikmati va hadislar mazmuni “S.Z.”da chuqur aks etgan. N. buning ustiga fors tilidagi juda qadimiy nodir so‘zlar, turli ilmlarga oid istilohlarni qo‘llyaydi. O‘quvchi bu istilohlarning o‘zinigina emas, shu istilohlar b-n tuzilgan so‘z o‘yinlari, badiiy san’atlarni ham bemalol ilg‘ab olsa, shoir mahoratining naqadar baland ekaniga guvoh bo‘ladi.

Shoirning keng qamrovli nigohi, olam va odamning bir butunlikda olib qarashi uning qasidalarida ham yaqqol izini qoldirgan. Ulug‘ san’atkorlarning hammasida bo‘lganiday, N. ham yaxlitlik va butunlik qoidasiga, izchil fikriy-shuuriy tizimga amal qilib, so‘z qasrini bunyod etgan. 6 qasidani, bemalol mustahkam poydevorli, naqsh-u koshinlari har xil, ammo bir uslubda yaratilgan 6 oshyonli ulkan binoga qiyos qilish mumkin. Har bir oshyon – bir hayrat xonasi, tavajjuh va tafakkur, taxayyul va tasvir hayrati.

N. bu forsiygo‘y san’atkor shoirlarning qasidalariga ehtirom b-n qaragani va ijodiy yondoshgani u-n ham ularga tatabbu’ tarzida yaratgan. “S.Z.” qasidalarini “D.F.” tarkibiga kiradi. H.Sulaymon devonning Parij va Istanbul nusxalari asosida ushbu qasidalarini 1968-y.da “Adabiy meros” majmuasining 1-sonida arabiy va kirill yozuvida nashr ettirdi.

“S.Z.” tarkibidagi qasidalarini S.Erkinov, S.Rafiddinov, H.Muxtorova va boshqalar nas-

riy tarjima qilishgan. Bu qasidalar O‘zbekiston xalq shoiri J.Kamol tomonidan to‘liq she’riy tarjima qilindi.

N. forsiy tildagi qasidalarini b-n bu tilni haddi a’losida bilishini-yu, unda ham buyuk salafllari muqobiliga qo‘yadigan asarlar yarata olish mahoratini amalda namoyon etdi. Ular nafaqat N. ijodidagi, balki forsiy adabiyotdagi badiiy yuksak asarlardan hisoblanadi.

Mazkur qasidalar N.ning 20 jildlik mukammal va 10 jildlik to‘la asarlari tarkibida, shuningdek, nasriy tarjimasini b-n alohida nashrlar tarzida bir necha marta nashr etildi.

“S.Z.” qasidalarini H.Sulaymon, N.Mallayev, Sh.Shomuhamedov, E.Shodiyev, Y.Is’hoqov, B.Valixo‘jayev, Sh.Shukurov, A.Muhammadiy, S.Erkinov, A.Abdullayev, N.Komilov, R.Vohidov, S.Rafiddinov va E.Ochilovlar tomonidan u yoki bu darajada o‘rganilgan.

Ad.: Алишер Навоий. Бадоеъ ул-васат. ТАТ. 10 жилдлик, 3-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Девони Фоний. ТАТ. 10 жилдлик, 5-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Муҳокама-т ул-луғатайн. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Ўзбек адабиёти тарихи. 5 жилдлик, 2-жилд. – Т., 1977; Абдураҳмон Жомий. Баҳористон. 1979; Фоний гулшани. – Т., 2011; Комилов Н. Хизр чаимаси. – Т., 2005; Валихўжаев Б. Мумтоз сиймолар. – Т., 2002; Эрkinov С. Алишер Навоийнинг форс тилидаги қасидалари поэтикаси // “Адабиёт кўзгуси”, № 7. – Т., 2002; № 8. – Т., 2004.

N.K., S.R., E.O.

SIFOT – sifatlar. Ilohiy zotning ayonlashuvchi, uning qudrat va xususiyatlari. Barcha ruhiy va moddiy olamlar, jumladan, inson ham shu sifatlardan iborat. M-n, N. “N.M.” tazkirasini muqaddimasida bu haqda shunday yozadi:

“Chun bu maxluqot alarning asmo’ va sifotining mazohiri erdilar va har sifatg‘a muttasif erdilar. Har qaysi o‘z qobiliyatig‘a ko‘ra ul sifatg‘a munosibki, anga mazhar erdi, taraqqiy

va tafovut zohir qildilar va zotlarida bashariyat g'olib erkan jihatidin muxtalif adyon va milal arog'a tushti".

Shayx Ruknuddin Alouddavla as' hobi Taqi-yuddin Ali Do'stiy haqida shunday deydi:

"Haq taolo bu yil anga bir qatla kulliy mavjudot suratida tajalliy qildi. Va ul Haq taolo tasbeh-u tanzihin suvar lafzi bila andoqki Haq taolo aning tiliga joriy qilur erdi, aytur erdi. Haq sifot o'zluqi bila andin so'rdikim, meni ko'rdung? Ul dediki, Bor Xudoyo, ko'rmadim! Haq taolo buyurdikim, bularki ko'rdung, ne edi? Javob berdiki, osor-u af'ol-u sifoting suvari erdi va sen barcha suratdin munazzahsen. Haq sifot bu so'zda anga sano aytti va bu ma'noni andin pisandida tutti".

S. shoir g'azallarida ham ko'p tilga olinadi. M-n, quyidagi baytida zohidga murojaat qilib ay-tadiki, biror narsaga haqorat ko'zi b-n qaramaki, dunyoda Haq S.larining mazhari bo'lmagan biror-bir ashyo yo'q:

*Boqma ey zohid, haqorat birla ashyo sarikim,
Bo'lmag'an aning sifoti mazhari yo'q hech zot.*

Ad.: Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. Т.АТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011.

E.O.

SKANJABIN – N. asarlari matnida juda kam qo'llangan forsiy jumla. Lug'atlarda yozilishicha, sirka va murabbo kabi ma'nolarni bildiradi. Asosan, S.ni tabiblar tabobatda ishlatgan. "Farhangi zaboni tojik" izohli lug'atida undan faqat tabiblargina emas, balki qandolatchilikda holvaparlar holva tayyolashda S.dan foydalanishi aytilgan. N. S.ni "L.M."ning XXXIII bobida Majnunning ota-onasi uning firog'ida kuyib vafot etishi haqida kuyinib yozar ekan, Majnun Navfalning uyidan ota-onasi qabriga ziyoratga borishi xususidagi lavhada mahorat b-n qofiya o'rnida ishlatgan. U shu bobda Majnunning juda mungli qiyofasini tasvirlagan va uning pajmurda jismi hamda sog'lig'i yomon-

lashganini, shifo topishini go'yo tabiblar tilida bayon qilgan, "Safro ortar sikanjanbindin" deb tashxis yozgan:

*Sharbat kibi ichsa erdi kofur,
Tab'i o'ti aylar erdi mahrur.*

*Chun naxli hayot bo'ldi bebag,
Sharbat bo'lur elga sharbati marg.*

*Gar bersa tabib tuxmiyona,
Bil zahrigiyah butarga dona.*

*Ich qabz topar taranjabindin,
Safro ortar sikanjabindin.*

*Bo'lur ta'viz birla afsun,
Bois bori ranj o'lurg'a afzun.*

Ad.: Алишер Навоий. Лайли ва Мажнун. Т.АТ. 10 жилдлик, 7-жилд. – Т., 2011; Шамсиев П., Иброҳимов С. Навоий асарлари лугати. – Т., 1972; Фарҳанги забони тоҷик. 1-том. – М., 1969.

B.R.

SOBIR Abdulla (taxallusi; asl ism-sharifi Abdullayev Sobir) (1905, Qo'qon – 1972, Toshkent) – shoir, yozuvchi va dramaturg. U O'zbekiston xalq shoiri (1965), O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan san'at arbobi (1944) unvonlari sohibi. S.A. H.Olimjon, Uyg'un, Amin Umariylar kabi N. hayoti va ijodini 1930-1940-yy.da o'rgana boshlagan. U N. yubileyi qo'mitasining N.ning 500 yilligiga bag'ishlangan qarorlari ijrosida faol qatnashgan. S.A. qo'mitaning topshirig'i (1938) asosida 1940-y.da N.ning "X.M." nomi b-n mashhur bo'lgan "Chor devon"ini nashrga tayyorlab, chop ettirgan. S.A. nashrga tayyorlash jarayoni xususida "Chor devon" haqida" nomli maqola yozgan va uni "Qizil O'zbekiston" gazetasida 1938-y.da

e'lon qilgan. S.A. zamonaviy o'zbek adabiyotida o'z davrining g'azalnavis shoiri sifatida tanilgan. U yozgan g'azallarida N. g'azallarining adabiy ta'sirini sezish mumkin. Shoir "Ustoz Navoiyga" she'rini yozgan va N. g'azallari uslubida "Husniddin hayratda o'ldi barcha besomonligim", "G'amimnimu deyish yo beg'am elning mojarosimu" misralari b-n boshlanuvchi g'azallar bitgan.

Ad.: Уйғун. Чор девон. – Т., 1940; Собир Абдулла. Улугъ устозга: А.Навоийга // Муштурм. 1968, 16-сон.

B.R.

SOVA – bo'laklangan oltin parchalari, Iroq-dagi shahar, Kayxusrav zamonida qurilgan, hozirgi vaqtda qaytadan bunyod etilgan, 924/1518-y. S.da shoh Ismoil Bahodirxon tomonidan qurdirilgan Jome' masjid hozirgacha qad ko'tarib turibdi. S. havosi mo'tadil, kamsuv joy, bu shaharcha yonidan bir daryo oqib o'tib, aholini suv b-n ta'minlaydi. Tarixiy manbalarda yozilishi-cha, shahar aholisi har yili bir kishini qurbonlik u-n daryoda cho'ktirar ekan, Muhammad (s.a.v.) tug'ilgan kechasi daryo jippa quriydi. Islom dini S.ga kelgandan so'ng, bu odat bekor bo'ladi.

Isfahon va Hamadonda ham S. degan mavze bor.

N. Sovani bir-ikki o'rinda zikr etgan:
"Qozi Iso-sovaliqdur."

Mavlono Ahli haqida,"...Xoja Salmon Sovajiy "Masno' qasidasig'a javob aytub..."

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10-жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алиакбар Деҳхудо. Луғатнома. 9-жилд. – Техрон, 1998.

Muh.A.

SODIQ – rost, to'g'ri ma'nosidagi arabiy so'z bo'lib, sadoqatli, vafodor shaxslarga nisbatan qo'llaniladi. Bu kalima, asosan, Xoja Ahmad Yassaviy, "Qul Xoja Ahmad, qil tasdiq, yori g'ordin qil tahqiq, Oriflikda bil sodiq, Abu Bakr Sid-

diqdur", – deya ta'kidlaganidek, Amiri ul-mo'minin Abu Bakr Siddiq (r.a.)qa berilgan yuksak maqom. Chunki u kishining nomi tilga olinganda Abu Bakr Siddiq deb zikr qilinadi. Mumtoz adabiyotda ham yori g'orning fazilati o'laroq kelgan bu istiloh obraz darajasiga ko'tarilgan. Ma'lumki, "L.T." dostonida chahoryorlarning vasfi Abu Bakr Siddiq (r.a.)qa ta'rif-tavsif b-n boshlanadi:

*Ulki sultoni rasulning yoridur,
 Soniy isnayn azhuma filg'oridur.*

*Sodiq-u siddiq hamrozi oning,
 Har yomon-yaxshida damsozi oning.*

*Ul edi olam eliga rahnamun,
 Keldi chun vassobiqun assobiqun.*

*Muqtadoyi zumrayi tahqiq ul,
 Sobiq islom ahlig'a siddiq ul.*

Demak, siddiqlik ishqda sodiqlik b-n belgilanadi. Ishq da'vosi S.lik imtihonida sinaladi. Mashoyixlar: "G'ofillar Xudoyi taoloning hilmi panohida kun kechiradi, zokirlar – zikr qiluvchilar uning rahmati va oriflar Xudoning lutfi, sodiqlar – Xudoning qurbi, muhiblar Xudoning do'stligi soyasida umrguzaronlik qilishadi", – deyishgan. Qurbat – Alloh va bandasi o'rtasidagi shunday bir unsiyatki, qurb ahli o'laroq S. oshiqning iltijosi va duolari ham ijobat bo'lishi Shayx San'oning S. muridi obrazida ko'rinadi:

*Ish anga – qilmoq munojot-u duo,
 Aylabon – shayxig'a maxlas muddao.*

*Chun bu maqsadig'a sodiq erdi ul,
 Sidq – ahlig'a muvofiq erdi ul.*

*Ko'b duo qildi, chu aylab iztirob,
 Tengri ham qildi duosin mustajab.*

Abulqosim Muqriy (q.s.)ning "sodiq kishilar o'zlari va pirlari haqidagi so'zlarini tasdiqlash

bilan tasavvufga baraka kira boshlaydi”, – hikmatini N. “N.M.”da keltiradi. Tasavvufda solik S.lik b-n talab, ishq, ma’rifat, haqiqat vodiylarini bosib o’tadi va siddiq rutbasiga ko’tariladi. Shu bois N. asarlarida ham *guvohi sodiq, tolibi sodiq, mujrimi sodiq, oshiqi sodiq, sidq-u sodiq* birikmalari solikning hollarini yorqin ko’rsatishga xizmat qiladi:

*Oshiqi sodiq vafo birla jafoni tolq’amas,
Xush kelur ko’ngliga har nekim kelur dildordin.*

N. har ishda sidq-u sadoqatni istab, ba’zan shunday yozg’iradi:

*Tolibu sodiq topilmas, yo’qsa kim qo’ydi qadam
Yo’lg’akim, avval qadam ma’shuqi o’tru kelmadi.*

N.ning S.lik borasida o’ziga nisbatan ham aytgan baytlari bor:

*Kam emas oshiq sanga, solsang meni ko’zdin, vale
Oshiqekim, sodiq o’lg’ay men kibi kam topqasen.*

“*Guvohi sodiq*”, “*sofu sodiq*”, “*subhi sodiq*” kabi birikmalar ham sodiq so’zining turli ma’no qirralarini ko’rsatishga xizmat qilgan. Ammo N. asarlarida ko’p bora tilga olingan, Rasululloh (s.a.v.)ga ishorat etgan “*Muxbiri sodiq*”, “*sodiqi rasul*”, ya’ni ishonchli, sadoqatli xabarchi, elchi birikmalarining alohida o’rni bor. Nasriy va lirik ijodida bu birikmadan birday istifoda etilgan. “H.A.” dostonidagi “Beshinchi na’t”da Me’roj kechasi shunday tasvirlanadi: “Subhonallazi asro” anga musaddaqi durur va “bi-abdihi laylan minal-masjidil haromi ilal-masjidil-aqso” aning subutig’a ikki guvohi sodiq”.

*Bir kecha zulmatqa qolib koinot,
Mehr nihon o’ylaki aynul-hayot...*

*Oshiq o’zin kim desa, oshiq emas,
Borcha kishi ishqda **sodiq** emas...*

*Ulki habibim dedi Xoliq ani,
Derlar ulus **muxbiri sodiq** ani.*

*Chunki aning borcha so’zi haq durur,
O’trusida el so’zi “**saddaq**” durur.*

Mazkur matnda “bi-abdihi laylan minal-masjidil haromi ilal-masjidil-aqso” S. guvohlar sifatida e’tirof etiladi. Me’roj kechasining haqligi hamda Rasullulloh (s.a.v.)ning S.ligini urg’ulash maqsadida qo’llangan “*saddaq*”, “*musaddaq*” so’zlari ham S. so’zi b-n bir asosdan bo’lib, N. ning badiiy mahoratini ko’rsatgan. N. u-n insonning sharafi S.ligi b-n o’lchanishi bois S. kishilarning sifatleri “N.M.”da shunday keladi: “Murta’ish debdurki, Abu Abdulloh Hazramiydin tasavvufni savol qildim va yigirma yil erdikim, so’z demaydur erdi. Manga Qur’on bila javob berdi va bu oyatni o’qudiki, “mo’minlar orasida Allohga bergan va’dalariga sodiq kishilar bordir (Ahzob: 23)”. Dedi: alarning sifati nechukdur? Dedi: “ko’zlari o’zlariga qaytmaydi, dillari bo’m-bo’sh bo’lib qoladi (Ibrohim: 43)”. Dedi: alarning mahali qaysi ahvoldindur? Dedi: “albatta, taqvodorlar jannatlarda, Qodir podshoh huzuridagi rozi bo’lingan o’rinda bo’lurlar (Qamar: 55)”. Dedi: orttur. Dedi: “o’zing aniq bilmagan narsaga ergashma. Chunki quloq, ko’z, dil – bularning barchasiga inson mas’uldir (Isro: 36)”. Albatta, bani basharning “Miysoq”da “Sen bizning Robbimizsan” deya bergan va’dasiga sodiqligi eng muhimdir. Adabiyotning vazifasi ham mana shu iqrorni unutmaslik, unga xiyonat etmaslikni o’z maqsadiga aylantirgani bois S. – “rozi bo’lingan nafs” sohiblari sifatida tariqatda yuksak maqom, irfoniy adabiyotda esa obrazga aylangan.

Ad.: Алишер Навоий. Лисон ут-майр. Т.АТ. 10 жылдлик, 9-жылд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. Т.АТ. 10 жылдлик, 10-жылд. – Т., 2011.

Z.R.

SODIQBEK SODIQ KITOBODOR (to‘liq ismi: Sodiqbek Afshor Kitobdor) (1533/34-1611/12, Tabriz) – “T.A.H.”dagi hakim. Shoir, olim, naqqosh, tarroh. O‘z kulliyotiga yozgan debochasiga ko‘ra, Xudobandali nomi b-n mashhur bo‘lgan turkiy qavmga mansub. Tabriz shahridagi Varju mahallasiga yaqin bir joyda sardor oilasida dunyoga kelgan. Yoshligidan adabiyotga qiziqishi, she‘r yozishga havasi namoyon bo‘lgan. Mir Sun‘iy, Sodiqiy Fazoiiy, Hofiz Sabu kabi olim-u shoirlar tarbiyasini olgan. Ilmi bade‘ b-n jiddiy shug‘ullangan. Hamadon hokimi Amirxon uni o‘z tarbiyasiga olib, ilm, adabiyot va san‘at b-n shug‘ullanish u-n barcha sharoitni yaratib beradi. Natijada, u musiqa, xattotlik, naqqoshlik, musavvirlik boblarida katta salohiyat sohibi ekanligini ko‘rsatgan. U Iskandarxon va Badrxon afshorlar xizmatida ham bo‘ladi. Naqqosh va tarroh sifatida shuhrat qozonadi. U sipohiy sifatida ham mard va mohir bo‘lgan. Jumladan, Astrobod safarida turkman isyonchilari b-n janglarda jasorat ko‘rsatgan. S.ning ilm-u fazilatlarini dovrug‘i saroygacha yetib kelib, u Shoh Ismoil II davrida saroy kutubxonasiga ishga olinadi. Shoh Abbos esa uni “Jalili kitobdoriy” (“Ulkan kitob saqlovchi”) mansabiga ko‘taradi. Safaviylar davrida kitobdorlik mansabi katta ilmiy-madaniy ahamiyatga ega vazifa hisoblangan. S. ham turkiy, ham forsiyda ijod qilgan bo‘lib, umri oxirida o‘zi yozgan asarlar ro‘yxatini tuzib qoldirgan. Ular: “Zubdat ul-kalom” (“So‘zlar sarasi”) – qasidalar to‘plami. 2. “Fathnomayi Abbosi nomdor” (“Mashhur Abbosning zafarnomasi”) – Firdavsiyning “Shohnoma” asari vaznida yozilgan doston. 3. “Sharhi hol” – Nizomiyning “Maxzan ul-asror” va Sa‘diyning “Bo‘ston” asarlari ta‘sirida yozilgan maqolalar va hikoyatlar to‘plami. 4. “Devon” – forsiy va turkiyda turli yillarda yozgan har xil janrdagi she‘rlari. 5. “Sa‘d va Said” – Nizomiyning “Xusrav va Shirin” masnaviyisi vaznida yozilgan doston. 6. “Majma‘ ul-xavos” (“Xoslar majmuyi”) tazkirasi. 7. “Qonun us-suvvar” (“Musavvirlik qonunlari”) – musavvirlik qoida-usullari haqida she‘riy manzuma. 8. “Mak-

tublar” – forsiy va turkiy maktublar majmuasi. 9. “Tazkirat ush-shuaro” (“Shoirlar tazkirasi”) – muallifga zamondosh shoirlarning ruboiy va muammolaridan tuzilgan to‘plam. 10. “Hazziyot” (“Lazzatlar kitobi”) – Muin Astrobodyning “Risolayi lazzat” asariga o‘xshatib yozilgan bo‘lib, har qanday hissiy huzur-halovat haqida.

S.ning asarlari ichida aynan “Majma‘ ul-xavos” (“Xoslar majmuyi”) tazkirasi – N.ning “M.N.” tazkirasiga ergashib turkiy chig‘atoy tilida 1597/98-yy.da yozilganligi bilan e‘tiborga molik. Bu tazkirada muallif Shoh Ismoil davri-ning avvallaridan to shoh Abbos zamonigacha o‘tgan 480 nafar shoir haqida ma‘lumot berganini ta‘kidlaydi, lekin asarning mavjud qo‘lyozmalarida ularning adadi 333 ta. U Eron olimi A.Xayyompur tomonidan topilib, 1948-y.da Tabrizda nashr etilgan. “Majma‘ ul-xavos” muqaddimasida u Jomiyning “Bahoriston”, N.ning “M.N.”, Davlatshohning “Tazkirat ush-shuaro”, Som Mirzoning “Tuhfayi Somiy” tazkiralari zikr etadi va N. tazkirasiga o‘xshatib, o‘z tazkirasini ham 8 majma‘ – bobdan iborat qilib tuzganini ta‘kidlaydi: 1) zamon podshohlari; 2) shahzodalar; 3) turkiy hukmdorlar; 3) eroniy shohlar; 5) turkiy va eroniy hukmdorlarning farzandlari; 6) sayyidlar; 7) turkiy xushta‘blar; 8) eroniy-lardan chiqqan zamon shoirlari. N.ga yuksak baho berib, uni quyosh, o‘zini zarra, uni ummon, o‘zini qatra deb ataydi. Adabiy xizmatlari, turkiy til rivojiga qo‘shgan hissasini ulug‘laydi:

Ulkim, mo‘g‘ul istilohin aylab mashhur,

Oldi Arab-u Ajam elidin manshur.

Bo‘lsa ne ajab jahon eliga mazkur –

Kim, hech kishig‘a bu yanglig‘ ermas maqdur.

N. kabi S. ham o‘z tazkirasida har bir shoir haqida ma‘lumot berganda uning qayerdan ekani, taxallusi, nasabi, qaysi tillarda ijod qilishi haqida yozadi va u yaratgan asarlarni sanab ko‘rsatadi, ijodidan xarakterli namunalar beradi (N.dan farqli, u bir-ikki emas, bir necha misollar keltiradi), shoir xarakterini ochishga xizmat

qiladigan ibratli hikoyat va qiziqarli latifalarni keltirib o'tadi. U yoki bu shoir haqida so'z yuritgan ekan, uning o'zi b-n muloqotlari, shuningdek, o'z ahvoli, safarlari to'g'risida to'xtaladi. Bundan uning ko'p sayohat qilgani, ko'plab ijodkorlar b-n uchrashgani, uzoq yillar mobaynida o'z tazkirasini u-n ma'lumotlar yig'ib yurgani ma'lum bo'ladi, asosan, hukmdorlarga bag'ishlangani u-n unda madhiya ruhida yozilgan ta'riflar ko'p uchraydi.

S.K.ning ushbu tazkirasini Maqsud Shayxzoda, R.Nurmatova, B.Ahmedov va B.Rajabovalar ma'lum ma'noda tadqiq etishgan. M.Shayxzoda o'rganib 1939-y.da alohida jajji tadqiqot yaratgan va u maqolasida N.ning ozarbayjonlik shogirdi degan mavzuni ochib bergan. B.Rajabova S.K. va uning asari haqida maqola yozgan. Maqolada tazkira xususida batafsil to'xtalgan. S.K.ning bu asari tez shuhrat qozondi va undan turli davrlarda ko'plab qo'lyozma nusxalar ko'chirildi. Hozirda ular Turkiya va Eron kitob fondlarida, Parij Milliy kutubxonasida, Bokuda Ozarbayjon FA kutubxonasining qo'lyozmalar fondi va Sankt-Peterburg Sharqshunoslik instituti Sankt-Peterburg bo'limining qo'lyozmalar fondida saqlanmoqda. 1948-y.da esa Tabriz universitetining prof. Abdurrasul Xayyompur tazkiraning Istanbul va Tabriz nusxalari asosida matnini tayyorlab, fors tiliga tarjimai b-n nashr qildirdi. Bu nashr ilmiy jamoatchilik e'tiborini o'ziga jalb etdi.

Ad.: Навоий замондошлари хотирасида (Тузувчи акад. Б.Аҳмедов). – Т., 1986; Шайхзода М. Озарбайжонлик Навоийнинг тазкиранавис шогирди. 5 томлик, 5-том. – Т., 1945; Ражабова Б. Вафо сарриитасининг пойдор // Янги Ўзбекистон. 2022, 29-июль; Шайхзода М. Тазкирачилик тарихидан // Асарлар. 4-жилд. – Т., 1972; Ғаниева С. Навоий насри нафосати. – Т., 2000.

B.R., E.O.

SOYILIY I – xurosonlik shoir. N. uni “M.N.”ning uchinchi majlisiga kiritgan. Xuro-

sonning Jo'yan viloyatidan bo'lgan. N. mazkur shoirni “darveshvash va kamsuxan” kishi deb ta'riflagan va she'rlarining yomon emasligini qayd qilib, bir forsiy baytini keltirgan. Bayt S.ning she'r yozish texnikasini yaxshi egallagan yetuk shoir ekanligini ko'rsatib turadi. She'r mumtoz she'riyat u-n an'anaviy bo'lgan mazmunda bitilgan va unda ishq g'ami va balosi motivi o'z badiiy ifodasini topgan:

*Maro dar dida tang omad fazoyi ko 'h-u
homun ham,
G'ami Farhod man doram, baloyi ishq
Majnun ham.*

Tarj.: Mening ko'zimga tog' bilan dasht fazosi tor bo'lib qoldi. Chunki menda Farhod g'ami va Majnun ishqining balosi bor.

Birinchi misradagi “ko'h” (tog') ikkinchi misradagi Farhod b-n, birinchi misradagi “homun” (dasht) ikkinchi misradagi Majnun b-n tanosub hosil etadi va muallifning badiiy niyatini ifodalashga xizmat qiladi. Baytning ravonligi ham shoirning mahoratidan darak beradi.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

Q.E.

SOYILIY II – “M.N.”ning oltinchi majlisida zikr etilgan Movarounnahr shoirlaridan. Qarshi shahridan bo'lgan. Forsiy tilda ijod qilgan. S. kotiblikda ham nom qozongan. N. uning bu sohada mahoratiga katta baho berib, “sari' ul-qalam kotib” deb yozgan va S.ning har kuni besh yuz bayt she'rni osonlik b-n ko'chira olganini aytib o'tgan. S. sohib devon shoir bo'lgan. N. tazkirasida uning quyidagi bayti berilgan:

*Na bar zaxmash dilam paykoni on abro' kamon dorad
Ki, bahri zaxmi digar obi hasrat dar dahon dorad.*

Tarj.: U qosh kamonining ko'ngilga zaxm yetkazishi turgan gap, ko'ngil yana bir zahm ishtiyoqida og'zida hasrat suvini saqlaydi.

Mumtoz adabiyot an'anasida chin oshiq yorning har qancha jabr-jafosini tortishga tayyor turadi, ularni jafu deb emas, yorning lutf-u karami deb qabul qiladi. Yuqoridagi baytda ham oshiq ko'ngli yor abro' kamonining unga zaxm yetkazishini biladi va ana shunga yetish ishtiyoqida hasrat chekadi. Ko'rinadiki, bayt asosida an'anaviy mazmun yotadi. Lekin shoir uni bir muncha ta'sirli tarzda ifodalashga muvaffaq bo'lgan.

Ad.: Алишер Навоий. Маҷолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

Q.E.

“SOYIR HUNARVAR VA SAN’ATPARDOZ ZIKRIDA” – “M.Q.” asarining yigirma to'qqizinchi bobi. Bob juda qisqa yozilgan, xulosasi masnaviy b-n yakunlangan. Lekin unda N. hunar va san'at ahliga ma'lum ma'noda baho bergani seziladi: “Hunarvar va san'atpardoz yolg'onlari ko'pdin-ko'p-u chinlari ozdin-oz. Ishlarida dag'allik maqdur va haddidin nari, va'dalarida xilof xayol va gumondin tashqari. Chin so'z kim, erga ulug' hunardur, alar qoshida aybi tamom, yalg'on kim, xaloyiqqa ulug' aybdur, alar olida hunari molokalom”.

Masnaviy:

*Tongdin oqshomg'a ishda san'atsoz,
Hunar atvorida fusunpardoz,*

*Aylabon bu tariyqni varzish
Ki, birovga yugurtgaylar ish,*

*Gar muaddiy g'aniy, yo'q ersa faqir,
Anga bozi berurda yo'q taqsir.*

Mazkur bob matnida N. ushbu ahlning ijobiy va salbiy jihatlari haqqoniy ochib bergan. Ammo N. ularning ko'proq salbiy xususiyatlari va ma'lum ma'noda faoliyatlariga e'tibor qaratgan.

Ad.: Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

B.R.

SOLIK (ar.) – yo'lchi, musofir, g'arib, sayri suluk yo'lga kirgan kishi, tariqatga mansub odam. S. pirga qo'l berib, uning ko'rsatmalari asosida nafsini tarbiyalaydi. Darajama-daraja usul-u arkon asosida ma'naviy hollarni yashab, maqomlarga erishadi. Bunda “siyosatlig' murshidning irshodi”, albatta, muhim. S. ma'naviy yo'lovchi ekan, bu og'ir va mashaqqatli yo'l rahnamo boshchiligida bosib o'tiladi. “*Dayr pir dedi: maydin bosh ko'tarma, ey rafiq, Solik uldur, chekmagay boshini pir irshodidin*” kabi satrlarda S. pining amriga bo'ysunishi shartligidan bahs etiladi. N. bu hollarni yashagan bir murid o'laroq asarlarida S.ning holidan xabar beradi:

*Navoiy davlati boqiy tilar bo'lsang yaqin bilkim,
Erur solikka mushkil topmoq oni bo'lmayin foni.*

S.ning riyozat, ibodat va ma'naviy intilishlaridan ko'zlangan asosiy maqsad insonlik martabalarini o'zida zohir etib, komillik maqomiga erishish. Bungacha esa u sulukning bir necha shartlarini bajarishi shart. Bularning birinchisi, tark – mol-dunyo sevgisi, gunoh va chirkin xulqlardan qutulish. Ammo fano holiga sohib solikka mol-mulk, mansab, martaba hech ziyon yetkazmaydi:

*Soliki ozodani ko'rsang g'aniy, qilg'ay debon,
Mol aning man'i suluki qilmag'il inkor anga.*

*Kema tiyri mol aro bo'lmish muqayyad demagil,
Ko'rki, oncha mol o'lurmu moni'i raftor anga.*

N. ustoz “soliki foni”, “orifi maoniy” Sayyid Hasan Ardasherni to'la ma'nodagi ozod shaxs, deb ta'riflaydi. S. sulh, uzlat, sukut kabi shartlarni ham ado etgach, maqsad gavharini qo'lga kiritadi.

*Yerga sochqan ter fano dashtida solik jabhasi,
Gavhari maqsudidin har dam nisoredur yana.*

S. Rasululloh (s.a.v.) shariatida istiqomat qiluvchi shaxs. U amaliyotchidir. Ya'ni murshidi

tomonidan berilgan barcha vazifalarni bekam-uko'st bajaradi. N. "B.B." devonidagi fardlarining birida shunday deydi:

*Nabi shar'ig'a topmoq istiqomat
Erur solikka mushkilrak karomat.*

Bu kabi qarashlar nasriy asarlarida nazariy xulosalar tarzida ifodalangan. "N." tazkirasida keladi: "Xoja Abduxoliq G'ijduvoni buyurdilarki, har solikki, nafs fanosi sarhadig'a yetmagan bo'lsa! Chunki anga g'azab dast bergay, shayton andin dast topqay. Chun nafs fanosi hosil qilmish bo'lsa, anga g'azab bo'lmas, g'ayrat bo'lur va shayton g'ayratdin qochar. Bu sifat birovga musallamdurki, yuzi Haq yo'lig'a bo'lg'ay va "Kitobulloh"ni o'ng ilkiga tutqoy va Rasululloh (s.a.v.) sunnatini so'l ilkiga va bu ikki yorug'luq orosida yo'l suluki qilg'ay". Aslida N.ning har bir asarida inson, badiiy obraz s. qiyofasida namoyon bo'ladi. N. esa o'z asarlari b-n tarbiyalovchi komil murshiddir.

*Ad.: Najmiddin Kubro. Tasavvufiy
xait. – T., 2009.; Aziziddin Nasaфий.
Tasavvufda inson masalasi: insoni komil. –
Istanbul, 1990.*

I.H., Z.R.

SOLIM (ar. – sog'lom, o'zgarmagan) – aruz tizimida ruknlari o'zgarishga uchramagan aslardan tashkil topgan vaznlar. N. "M.A."da "har baytni, taqte'sida zihof voqe' bo'lmaydur, ani solim derlar", – deb yozadi. M-n:

*Mening majnun- / lug'umg'a ish- /
qu savdo gar / erur bois,
Va lekin bu / ikiga bir / paripaykar /
erur bois.*

V – – – / V – – – / V – – – / V – – –
mafoiylun mafoiylun mafoiylun mafoiylun

Bu bayt hazaji musammani solim vaznida yozilgan. Chunki baytdagi barcha ruknlar mafoiylunning solim ko'rinishiga teng.

*Ad.: Алишер Навоий. Мезон ул-авзон. ТАТ.
10 жилдлик. 10-жилд. – Т., 2011.*

E.O.

SOLIMIY (XV asr) – shoir. N. "M.N."da ma'lumot berishicha, S. Iroqdan tahsil u-n Hirotga kelib, ancha bilimlarni egallagan. She'r yozgan, muammo ijod qilgan, xattot bo'lgan. Sozlardan ud va tanbur chalishni o'rganib, hatto musiqiy asarlar ham yaratgan. N. S.ni ham nafsi-da salomat bor va ham tab'ida istiqomat", – deb ta'riflaydi.

Hirot madaniy muhitida S.dek yaxshi fazilatlariga boy, badiiy ijod va musiqa san'atining turli sohalarida ijod qilgan shaxslar N.da muayyan husni-rahbat uyg'otgan, albatta.

*Ad.: Алишер Навоий. Насойим ул-
мухаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т.,
2011.*

S.G'.

SOLIH (a.s.) – S. payg'ambarning nomi Qur'oni Karimda to'rt suraning to'qqiz oyatida zikr etilgan. S. (a.s.) Samud qavmini hidoyatga chaqirish u-n yuborilgan, millati arab bo'lgan payg'ambarlardan. Uning nasabi manbalarda quyidagicha keltiriladi: Solih ibn Ubay ibn Asaf ibn Fosih ibn Hom ibn Samud ibn Od ibn Eram ibn Som ibn Nuh (a.s.)dir. N.ning "T.A.H." asarida yozilishicha, Haq subhonahu va taolo Hud (a.s.) dan keyin Samud qavmiga S. (a.s.)ni payg'ambar qilib yuboradi. Bu qavmi Hijoz va Shomning orasida joylashgan Hijr degan joyda yashagan. Od qavmi nobud bo'lganidan so'ng Samud qavmi ularning joyiga borib, buzilgan imoratlarini qaytadan qurib yasay boshlagan. Boy-badavlat kun kechirayotganlari u-n manmanlikka berilib, fisq-u fasod, gunoh ishlarga qo'l urib, butparast bo'lib ketadilar. S. (a.s.) qavmini har qancha oxirat azobi b-n qo'rqitsa ham, so'zini qabul qilishmaydi. Oz kishigina dinini qabul qiladi. Ammo S. (a.s.) Tangrining buyrug'i b-n ularni da'vat qilishdan chekinmaydi. Qavmi mo'jiza ko'rsa-

tishini istaydi. Ya'ni, duo qilib, bir harsangtosh ichidan bo'talog'i bor bir tuya chiqarishini talab qiladilar. S. (a.s.) duo qiladi, Haq taoloning xohishi b-n mazkur tosh yorilib, ichidan bo'talog'i bor tuya chiqadi. Bunday g'aroyib holni ko'rgan qavm baribir S. (a.s.)ning payg'ambarligini e'tirof etishmaydi. S. (a.s.) tuyasi o'ttiz yilgacha va'da qilingan quduqdan suv ichib yuradi. Oxir-oqibat Samud qavmi bir necha kishi yuborib, tuyani o'ldirishadi, bo'talog'i esa toqqa qochib ketadi. S. (a.s.) qavmining bu qilmishi u-n Haq taolo ulardan intiqom olishidan xabar beradi. Uch kun ichida bir kun yuzlari sarg'ayib, ikkinchi kun qoralikka moyil bo'lib, uchinchi kun batamom qorayib ketishidan ogohlantiradi. Ona tuyani o'ldirgan badbaxtlar S. (a.s.)ni ham o'ldirish payida bo'ladilar. Shunda S. (a.s.)ga ergashganlar ularni to'xtatib, S. (a.s.) xabar bergan uch kun oz muddat ekani, sabr qilib, uning aytganlarini tekshirib ko'ring, ana undan keyin bilganingizni qilarsiz, deyishadi. Bu so'z ularga ham ma'qul bo'lib, izarlariga qaytishadi. Ammo S. (a.s.) aytgan yo'sunda uch kunda uch alomat zohir bo'ladi. So'ngra u qavmda shunday bir holat paydo bo'ladiki, o'zlarini iztirob birla yerga ura boshlaydilar. Nogoh Malakut olamidin bir mahobatli un (ovoz) keladi va barchalari halok bo'ladi. Abdulloh ibn Abbas (r.a.) aytadi: "Solih qavmi va Shuayb qavmini o't bilan halok qilganini hisobga olmaganda Haq taolo ikki qavmni bir xil azob bilan halok qilmadi. Biroq bularning farqi shundaki, Solih qavmiga o't oyoqlari ostidan chiqdi, Shuayb qavmiga esa osmondan tushdi". N. mazkur halokat vaqtida kofir qavmdan faqat ikki kishi: biri – Solih (a.s.)ni doim yomonlab yuradigan oyoq-qo'li falaj Vazi'a ismli bir za'ifa qishloq chekkasida qolgani u-n, ikkinchisi, Abuzu'ol nomli badavlat kishi Makka haramida yurgani u-n omon qolgani yozadi. Biroq ikkalasi ham ozgina vaqtdan keyin, ilohiy azob tushgan joyga kelishi b-n halok bo'lishgan. N. Abuzu'olning yonida bir shox oltini bo'lgani va mazkur oltin b-n dafn qilganini aytib o'tadi. Vaqti kelib, Payg'ambarimiz (s.a.v.) shu yerdan o'tayotgan vaqtlarida, as'-

hobga bu yer Abuzu'olning dafn etilgan joyidir, deya Solih nabiy va Samud qavmining qissasini aytib berganlar va mazkur shox oltindin ham xabar berganlar. Shunda as'hoblar mazkur joyni qazishgan va oltin olishgan. Manbalardagi ma'lumotlarga ko'ra, qavmi orasidan chiqib ketgan S. (a.s.) Shom viloyatiga ketgan va u yerda 18, boshqa xabarlariga ko'ra 40 yil yashagan. Ba'zi manbalarda esa qavmi halokatidan so'ng S. (a.s.) izdoshlari b-n Falastinning Ar-Ramla nohiyasiga kelib, umrining oxirigacha yashagan. N. yozadi: "Solih (a.s.)ning umri ikki yuz sekson yilga yetti. Nuh (a.s.)ning shariatida yurar edi. Dafn etilgan joyi Haram yaqinida Dor un-Nadvada, ba'zilar esa Rukn bila Maqom orasida ham deydilar". N. S. (a.s.) haqidagi ma'lumotlarini quyidagi ruboiy b-n yakunlaydi:

*Solih keldi Samudning qavmi chog'i,
Tolih edilar bu qavm boshtin ayog'i.
Bu turfaki, charx zolining o'ynatog'i,
Tolihni dog'i qo'ymadi, Solihni dog'i.*

Ad.: Алишер Навоий. Тарихи анбиё ва ҳукамо. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Носируддин Бурҳониддин Рабғузий. Қисаси Рабғузий. 2 жилдлик, 1-жилд. – Т., 1990; Пайгамбарлар тарихи (Исломият тарихи). – Т., 2014; Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати. 2-жилд. – Т., 1983.

S.R.

SOLIXOVA Hanifaxon Sobitovna (1939, Sharqiy Turkiston, G'ulja shahri) – adabiyotshunos, shoira. F.f.n. (1977), prof., (1995). "Uyg'ur dostonchiligi va nasri taraqqiyotida Alisher Navoiy "Xamsa"sining o'rni" mavzusidagi doktorlik dissertatsiyasini himoya qilgan. S.H.S. bir qancha ilmiy tadqiqot va monografiyalar muallifi: "Uyg'ur dostonchiligi va nasri taraqqiyotida Alisher Navoiy "Xamsa"sining o'rni (monografiya, 1995), "Navoiy va Nizoriy" (risola, 1993), "Navoiy va Xirqatiy" (risola, 1993) "Alisher Navoiy va uyg'ur adabiyoti" (risola, 1993), "Alisher Na-

voiy izdoshlari” (monografiya, 2005) “Turkiston xalqlari adabiyoti ocherklari” (1999), “Istiqloq orzusi va realistik tasvir” (monografiya, 2009).

Olimaning N. ijodi b-n bog‘liq tadqiqotlarida ulug‘ mutafakkirning ijodiy kamolot cho‘qqisi badiiy so‘z sohiblari u-n hamisha orzudagi bir yuksaklik bo‘lib qolgani, shu bois, N. an‘analarini o‘rganish, ularni hayot talablari asosida rivojlantirib, ezgu niyatlar timsoli sifatida yangidan qalamga olish so‘z san‘atkorlari u-n ma‘naviy zaruriyat ekani asoslab berilgan. Shuningdek, N.ning mahorat maktabiga bo‘lgan e‘tibor o‘zbek adabiyotidan tashqari turk, uyg‘ur, turkman, tatar, qirg‘iz, qozoq adabiyotlarida ham ortib borgani, o‘z navbatida, uyg‘ur shoirlarining N. an‘analariga murojaat etishlari boshqalardan nusxa olish ham, taqlid ham emasligi misollar b-n ko‘rsatilgan. Aslida, N.ga murojaat etish jahon adabiyoti tajribasida bo‘lganidek, daholardan o‘rganish, ularning ijodiy tajribalaridan bahra olib, yangi ijodiy kashfiyotlarga qo‘l urishdir. Qolaversa, N.ga murojaat etish ustoz an‘analarini davom ettirish qobiliyatiga ega bo‘lgan ijodkorlarni ham talab qilar edi. Uyg‘ur adabiyotida ana shu shart-sharoitlar mavjud bo‘lib, uning Nizoriy, G‘aribiy, Ziyoyi, Hirqatiy, Mulla Siddiq Yorkandiy kabi namoyandalari Sharq adabiyotining bilimdonlari sifatida tanilgan. Shu bois, ular N.ning lirik merosiga ham ijodiy yondashib, uyg‘ur adabiyotining o‘z Farhodi, Majnuni, Bahromi va Iskandarlarini yaratish niyatida bo‘ldilar va bunga muvaffaqiyat b-n erishdilar. Muallif “Navoiy va uyg‘ur adabiyoti” risolasida quyidagi e‘tiborli fikrlarni ham bildirib o‘tgan: “Navoiy *“Xamsa”si yuz yilliklar davomida uyg‘ur madaniy-adabiy hayotiga tobora yaqin bo‘lib bordi. “Xamsa” bir tomondan, uyg‘ur adabiyotida uning mavzulari, syujeti va obrazlari asosidagi yangi-yangi asarlarning yuzaga chiqishiga vosita bo‘lgan bo‘lsa, ikkinchi tomondan XVI-XIX asrlarda “Xamsa” dostonining uyg‘ur adiblari tomonidan amalga oshirilgan nasriy bayonlari misolida uyg‘ur nasri benihoya boyidi va ada-*

biyotning muhim darajasida taraqqiy qildi, ya‘ni Navoiy “Xamsa”si uyg‘ur dostonchiligining ravnaqiga qancha ta‘sir etgan bo‘lsa, nasriy bayonlar yo‘li bilan uyg‘ur nasri taraqqiyotiga ham shuncha ta‘sir ko‘rsatdi”.

Umuman olganda, S.H.S.ning o‘zbek va uyg‘ur adabiy aloqalari, xususan, N. ijodiyotiga oid salmoqli ilmiy izlanishlari ahamiyatlidir.

Ad.: Солихова Х. Поэзия рожденная революций. – Т., 1987; Солихова Х. Уйгур достончилиги ва насри тараққиётида Алишер Навоий “Хамса”сининг ўрни. – Т., 1995; Солихова Х. Навоий ва Низорий. – Т., 1993; Солихова Х. Навоий ва Хирқатий. – Т., 1993; Солихова Х. Алишер Навоий ва уйгур адабиёти. – Т., 1993; Солихова Х. Алишер Навоий издошлари. – Т., 2005; Солихова Х. Туркистон халқлари адабиёти очерклари. – Т., 1999.

S.O‘.

SOM (a.s.) – Nuh (a.s)ning katta o‘g‘li. “T.A.H.”da ba‘zilar uni mursal payg‘ambar desa, aksar tarixchilar nabiylardan ekanini aytishgan. Eron podshohlari uning naslidan bo‘lgani u-n Abul-furs – forslar otasi deyishgan. Ba‘zi manbalarda “ammo arab va ajamning otasi Somdir”, – degan rivoyatlar ham bor.

N.ning yozishicha, S. (a.s.)ning 6 ta o‘g‘li bo‘lgan, ba‘zilar to‘qqizta deyishgan: “Kayumars uning avlodidin, Arfaxshad uning naslidandir. To‘rtinchi bo‘g‘ini Qahton bila Qolig‘ga yetishadiki, ibriy (ibroniy, yahudiy)lar Qolig‘ naslidan. Arab (urug‘lari)ning ko‘pi Qahton naslidan. Qah-tondan uchunchi pusht Saboga ulashadi, arablar urug‘idan bo‘lgan Hamandiy va Yaxmiy va Omi-riy va Qazo‘iy va Ash‘ariy va Izdiy va Toyilar Sabo naslidandir. Somning ikkinchi o‘g‘li Olimdurki, Xuroson va Misol uning farzandlaridan, Iroq Xuroson o‘g‘lidir. Va Kirmon va Makron Misol farzandlari. Uchinchi o‘g‘li Asvad bo‘lib, Amvoz va Pahlun uning avlodidan. Fors Pahlun-ning o‘g‘lidir. To‘rtinchi o‘g‘li Navdar bo‘lib, Ozarbayjon va Arron va Arman va Farg‘on uning

avlodlaridan. Beshinchi o'g'li Iramdurkim, Od va Samud qavmi uning naslidin. Oltinchi o'g'li Sag'rdurkim, Shom va Rum aning avlodlaridan".

N. "M.L."da ham S. (a.s.)ni Abul-furs (forslar otasi), Yofasni Abut-turk (turklar otasi) va Homni Abul-hind (hindlar otasi) ekani va biri Xito mulkiga, biri Eron va Turon mulkiga va Homni Hindiston mamlakatiga yuborilgani, arab, fors va hind tillarining Nuh (a.s.)ning uch o'g'lidan tarqalganini ta'kidlaydi va Homning otasiga beadblik qilgani va yuzi qoraygani, bu narsa avlodi va tiliga salbiy ta'sir etganini eslatib o'tadi. N. soqiyomasida dunyoning o'tkinchiligi haqida so'zlar ekan, S. (a.s.)ni ham esga oladi:

*Qolmadi Rustam ila Som dog'i,
Yazdijurd o'tti-yu Bahrom dog'i.*

Ad.: *Алишер Навоий. Тарихи анбиё ва ҳукамо. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Муҳокамат ул-лугатайн. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Носируддин Бурҳониддин Рабғузий. Қисаси Рабғузий. 2 жилдлик. – Т., 1990.*

S.R.

SOMIRIY – Muso (a.s.)ning xolavachchasi va shogirdi. Payg'ambar uni nihoyatda sevib-ardoqlagan. Alloh taolo Fir'avnni halok qilmoqchi bo'lganida, Jabroil jannat buroqini minib, Fir'avnning oldiga borar edi. Jabroil mingan otning tuyog'i tekkan yer jonlanishini ko'rib qolgan S. undan bir hovuch olib asrab qo'ygan edi. Alloh taolo Tavrotni nozil qilish u-n Muso (a.s.)ni Tur tog'iga da'vat etganida uning hayallab qolgani-dan foydalanib, fitna qo'zg'aydi.

Misrdan chiqib kelayotganda Fir'avn qavmining zeb-ziynatlarini ko'tarib chiqqan bani Isroilga qarata: "Bu boyliklar sizga harom bo'lib, uning kasofatidan Haq diydoridan mahrum qoldingiz. Undan o'zingizni xalos qilib, menga bering – men sizga Tangrini ko'rsatay!" – deb avraydi. Isroil qavmi unga ishonib, bor narsalarini topshiradilar. S. barcha oltin-kumush, gav-

har-u marvaridlarni bir yerga to'plab, ularni eritadi va ichi g'ovak buzoq yasaydi. Jabroilning oti tuyog'i tekkan tuproqni unga solganida, ovoz chiqaradi. "Sizning Tangringiz ana shu!" – deydi S. Bunga ishongan qavmi oltin buzoqqa topina boshlaydilar.

Shu tariqa, Muso (a.s.)ga faqat Allohgagina sig'inishga va'da bergan qavmi S. yasagan buzoqqa sig'inish b-n bu ontlarini buzadilar. Muso (a.s.)ning: – *Bu nima qilganing, ey Somiriy? – degan savoliga javoban u:*

– Nafsim meni shunga undadi, – deydi.

Shundan keyin Muso (a.s.) S.ga u yasagan ilohni yondirib, kulini dengizga sochib yuborishlari, o'ziga esa qiyomatda qattiq azob borligini aytadi.

S. sehrigar va hiylagar timsoliga aylanib ketgan bo'lsa, Iso Masihning mo'jizasi o'liklarga jon ato etishida. Sharq mumtoz she'riyatida nafasi oshiqqa jon bag'ishlaydigan ma'shuq ham Masihdam, Masihnafas deb mubolag'a qilingan, ba'zida hatto undan ustun ham qo'yilgan. N.ning quyidagi baytida mahbubning ko'zi sehrigarlikda S.dan, labi jonbaxshlikda Masihdan ustun qo'yilmoqda. Qolaversa, ularning biri sehr-u ikkinchisi mo'jiza ko'rsatgan bo'lsa, ma'shuqaning bir o'zida bu ikki xususiyat mujassam: ko'zi sehr, labi mo'jiza ko'rsatadi:

*Ko'zni afsunsoz etib, jonbaxsh labdin nukta ayt,
Somiriy sehrin, Masiho mo'jizin izhor qil.*

Ko'zingni sehrigarga aylantirib, jon bag'ishlovchi labingni so'zga ochib, purma'no so'zlar ayt – shu tariqa Somiriy sehri-yu Masih mo'jizasini namoyon qil.

Bundan tashqari, mumtoz she'riyatda ma'shuqning ko'zi qotil-u labi jonbaxshligi an'anaviy tashbehlardan hisoblanadi, ya'ni ko'zi b-n o'ldirsa, labi b-n tiriltiradi. Bu yerda ham shunga ishora mavjud. Chunki S. bani Isroilni yo'ldan ozdirib, xarob qilgan edi. Demak, S. sehrida halokat mavjud edi. Masihda esa qayta tiriltirish qudrati bor. Ya'ni, ko'zing jodusi b-n holimni

xarob qilsang, labing mo'jizasi b-n ahvolimni o'ngla. Buning misolini shoirning quyidagi baytida ko'ramiz – unda mahbuba ko'zining jodusini S. sehridan ustun qo'yadi:

*Voizo, ko'p vasf qilding Somiriyning sehrini,
Hozir o'lg' ilkim, seni ul ko'zi sohir ko'rmasun.*

Ey voiz, Somiriy sehrini haddan ziyod ta'rif-tavsif etding, ehtiyot bo'lki, seni u jodu ko'zli ko'rmasin, aks holda holing xarob bo'ladi.

Albatta, N. fikrini oddiygina bayon qilib qo'ya qolmagan, bil'aks bir baytning o'zida bir necha san'at silsilasini ko'ramiz. Avvalo, S. sehri-yu Masih mo'jizasiga ishora qilinishida talmeh san'ati mavjud. Ikkinchidan, ko'z jodusining S. sehriga, lab jonbaxshligining Masih mo'jizasiga qiyoslanishida tashbeh san'atini ko'ramiz. Uchinchidan, ko'z fitnasining lab jonbaxshligiga, S. sehrining Masih mo'jizasiga qarshi qo'yilishi tazod san'atini keltirib chiqargan. To'rtinchidan, ko'z jodusining S. sehriga, lab jonbaxshligining Masih mo'jizasiga nisbati borligi laff va nashr san'atini yuzaga keltirgan. Beshinchidan, ma'shuq ko'zi sehrgarligining S. sehri, labi jonbaxshligining Masih mo'jizasiga tenglashtirilishi va hatto ustun qo'yilishida mubolag'a san'ati qo'llangan. M-n, boshqa bir baytda ham qaysi sehrgarki, S. shogirdiman degan bo'lsa, g'amzang unga sening ustoding mening shogirdim hisoblanadi, deb yozadi:

*Qaysi sohir kim dedikim, Somiriy shogirdimen,
Dedi g'amzangkim erur shogirdim ustoding sening!*

Ad.: Қуръони Карим. – Т., 1992. (А.Мансур изоҳи); Алишер Навоий. Тарихи анбиё ва ҳукамо. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Қисаси Рабғузий. 2-китоб. – Т., 1991; Шамси Қайси Розий. Ал-мўъжам. – Душанбе, 1991. (Изоҳлар қисми); Очилов Э. Сомирий сеҳри // Бир ҳовуч дур. – Т., 2011.

E.O., M.A.

SOMMIRZO SAFAVIY (1517, Tabriz – 1567, Qahqaha qal'asi) – shoir, tazkirana-vis. Shoh Ismoil Safaviyning (hukm. yillari 1502–1524) o'g'li. Fozil, ma'rifatli, siyosatchi, adabiyotni sevgan kishi bo'lib, ijod ahlini qo'llab-quvvatlagan, so'z san'ati rivojiga xizmat qilgan. Bir muddat Hirot va Ozarbayjon hokimi bo'lgan. G'animlar tomonidan markaziy hukumatga dushmanlikda ayblanib, hibsga olingan va mahbuslikda vafot etgan. Uning ilmiy-adabiy merosini “Tuhfayi Somiy” (“Somiy tuhfasini”) nomli tazkisasi va 6 ming bayt hajmidagi g'azal, ruboiy, fard janridagi she'rlarni o'z ichiga olgan devoni tashkil etadi. She'rlari tahlili uning mahoratli qalam sohibi bo'lganligidan dalolat beradi.

Tazkiraning turkiy shoirlarga bag'ishlangan 6-sahifasi (bob)ni N. haqidagi maqola b-n boshlab, uning hayoti, faoliyati va ijodi haqida fikr yuritadi. Jumladan, Husayn Boyqaro Hirot taxtiga o'tirgach, bolalik do'stini Samarqanddan maxsus farmon b-n chaqirib olgani haqida xabar beradi. Shoirning 22 ta asarini quyidagi tartibda ko'rsatadi: 1) “Nazm ul-javohir”i forsiy; 2) “Nasr ul-laoliy” (Aslida “Nazm ul-javohir” nasriy “Nasr ul-laoliy”ning nazmiy tarjimasini); 3) “Nasoyim ul-muhabbat”; 4) “Xamsat ul-mutahayyirin”; 5) “Qissayi Shayx San'on” (ya'ni “Lison ut-tayr”); 6) “Munshaot”i turkiy; 7) “Mufradot dar fanni muammo”; 8) “Aro'zi turkiy” (ya'ni “Mezon ul-avzon”); 9) “Tavorixi daqiq” (“T.A.H.” hamda “T.M.A.”); 10) “Holoti Sayyid Hasan Ardasher”; 11) “Holoti Pahlavon Muhammad” 12) “Mahbub ul-qulub”; 13) “Majolis un-nafois”; 14) “Hayrat ul-abror”; 15) “Farhod va Shirin”; 16) “Layli va Majnun”; 17) “Saddi Iskandariy” (“Sab'ai sayyor” tushib qolgan); uning 4 turkiy va 1 forsiy devoni bor deydi: 18) “G'aroyib us-sig'ar”; 19) “Navodir ush-shabob”; 20) “Badoye' ul-vasat”; 21) “Favoyid ul-kibar”; 22) taxm. 3 ming baytdan iborat forsiy devon. Ijodidan namuna sifatida “Devoni Foni” g'azallaridan 2 ta matla', “Tuhfat ul-afkor” qasidasining matla'si, Jomiyga yo'lla-

gan bir ruboiysi va Sohib Doroning N. vafotiga bag‘ishlangan marsiyasidan 2 bayt keltiradi.

Ad.: Тазкираи “Тўҳфаи Сомий”. – Техрон, 1347 (х.-ш.); Энциклопедияи адабиёт ва санъати тожик. Жилд 3. – Душанбе, 2004.

E.O.

SONE'IY (XV asr) – shoir. She'riyatning ko‘proq masnaviy shaklida ijod qilgan. N. “M.N.”-da S. masnaviyalaridan Abdurahmon Jomiy ta’rifidagi ikki baytini keltiradi. N. yozishicha, S. vazirlik ham qilgan. Lekin zulmkorligi va badnafsligi sababli podshoh qahriga uchraydi va qatl qilinadi. “M.N.” tarjimonlari Faxriy S. she'riyatidan forschaga yana ikki bayt keltiradi, Qazviniy esa “Halokati o‘z turmush tarzidan yetishti”, deb qo‘shib qo‘yadi. S. qabri o‘z qishlog‘i Zirihda ekan.

Xondamir “Makorim ul-axloq”da S. boshiga katta salla o‘rashi, bu va boshqa yoqimsiz ishlari Husayn Boyqaroning g‘ashiga tekkani va sallasini olib tashlashni buyurgani, shunda N. o‘sha yerning o‘zida podshohga yuzlanib, quyidagi misrani o‘qiganini hikoya qiladi: “Chu bori sabuk kardi, sabuk kun bori gardani ham”. (Ya’ni, Bosh yukini yengillatding, endi gardan yukini ham yengillat).

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик. 9-жилд. – Т., 2011.

S.G‘.

SORT – turli davrlarda turli ma’nolarda qo‘llanilgan etnik nom. Aslida savdogarchilik, hunarmandchilik b-n shug‘ullanuvchi o‘troq xalq vakilini anglatgan bu so‘z, keyinchalik bir necha marta o‘z ma’nosini o‘zgartirgan. O‘rta asrlarda, xususan, Temuriylar davrida Movarounnahr va Xurosonda yashovchi forsiyzabon xalqni sort deb ataganlar. So‘nggi davrlarda, ya’ni, chorizm mustamlakachiligi yillarida o‘zbeklarni sart deb atash rasm bo‘lgan edi. Bu so‘z N. asarlarida ham mavjud. N. uni forsiy tilda so‘zlashuvchi aholiga nisbatan qo‘llaydi. Ularning tilini “forsiy

til”, ayrim o‘rinlarda “sort tili” deb ataydi. Uning “M.L.” asarida ham “fors” va “sort” so‘zlari sinonimlar sifatida qo‘llangan. Xuddi shunday holni, “forsiy til” va “sort tili” iboralarning qo‘llanishida ham ko‘ramiz;

“Sort tilida choqin va ildirimdek mutaayyin va mo‘tabar ikki nimag‘a ot qo‘ymaydurlar”.

*“Chun o‘kurmak muqobalasida
forsiy tilda lafz yo‘qtur”...*

Asarda sortlarga xos ayrim xususiyatlar ham qayd etib o‘tilgan. Jumladan, sortlar orasida olimlar, tab’ ahli ko‘pligi ta’kidlangan: “Va sort orasida ahli tab’ va donish, zumrayi ilm-u zehn va biynish ko‘prakdur”.

O‘sha davrga oid boshqa turkiy manbalarda ham “sort” so‘zi N. qo‘llagan ma’noda ishlatiladi va forsiy tilda so‘zlashuvchi aholini anglatadi.

Ad.: Алишер Навоий. Холоти Паҳлавон Муҳаммад. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Муҳокамат ул-луғатайн. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; ЎзМЭ, 6-жилд. – Т., 2001; Заҳириддин Муҳаммад Бобур. “Бобурнома”. – Т., 2002.

Q.E.

SOSONIYLAR – Qadimgi Eron shohlari sulolasi. 226-y.dan VII asrning o‘rtalariga qadar hukmronlik qilgan. Sharq tarixnavisligi an’anasida bu Ajamdagi to‘rtinchi sulola hisoblanadi. Sulolaning kelib chiqishi Anaxit ilohasi ibodatxonasining kohini bo‘lgan Soson ismli shaxsga borib taqaladi. Sosonning o‘g‘li Bobak (Yevropa olimlari Papak deb ataydilar) Istaxrda hokimlik qilgan. S. sulolasining birinchi vakili Ardasher (Yevropa tadqiqotchiligidan Artoshir) Bobakning o‘g‘li bo‘lib, Dorobjurd qal’asining hokimi edi. Arshakiylarning (Ashkoniylarning) hokimiyati zaiflashgach, Ardasher ularga qarshi isyon ko‘targan. Eramizning 224-y.ida u Ashkoniylar sulolasining so‘nggi vakili Arduvon (Yevropa tarixchilarining tadqiqotlarida Artoban V deb

ataladi) va keyinroq uning o'g'li Artovazd ustdan g'alaba qozonib, hokimiyatni qo'lga kiritgan hamda 226-y.da shohanshoh deb e'lon qilingan. Ardasherining vorislari davrida Sosoniylar imperiyasi dunyoning eng qudratli davlatlaridan biriga aylangan va g'arbda Rim (Vizantiya) b-n sharqda Turk hoqonligi b-n raqobat qilgan. Sosoniylarning hukmronligi Ardasher shahanshoh deb e'lon qilingan paytdan boshlab besh asrdan ko'proq davom etgan. Ushbu suloladan bo'lgan so'ngi shoh Yazdijird islom lashkarlaridan yengilgan va qochib yurgan vaqtida Marvda 651-y. da o'ldirilgan.

N.ning "T.M.A." asarining to'rtinchi qismi S. tarixiga bag'ishlangan. Buyuk adib bu qismda ushbu sulolaning hokimiyat tepasiga kelishi haqida batafsil ma'lumot beradi hamda sulola vakillariga, jumladan, so'nggi hukmdor Yazdijurdga qadar to'xtalib o'tadi. Tarix kitoblarda ularning soni, hukmdorlik yillari turlicha ko'rsatilganiga e'tibor qaratadi, shuningdek, S. davrining qancha davom etgani haqidagi ixtilofli fikrlarni keltiradi: "...saltanatlarining muddatlarini ham muvofiq bitmaydurlar. Sohibi Guzida besh yuz yigirma yetti yil bitibdur va Banokatiy besh yuz o'ttiz bir yil bitibdur va Qozi Bayzoviy to'rt yuz o'ttiz yil debdur". Asarda S.dan Ardasher Bobak, Bahrom binni Hurmuz, Shopuri Zulaktof, Bahrom binni Yazdijird, Qubod binni Feruz, No'shiravon ul-Odil, Xusrav Parvez kabi hukmdorlar zikrlarida ularning hayoti va faoliyatiga doir ma'lumotlar keltirilgani, ayni paytda ular qiziqarli va maroqli tarzda bayon qilinganini ko'rish mumkin.

S. haqida N. "S.I." dostonining XIV bobida ham so'z yuritgan. "To'rtinchi tabaqa sosoniylar erdilarkim, jahon mulkida jahonbonliq qildilar va rub'i maskun mamlakatin bildilar" deb sarlavha qo'yilgan ushbu bobda u mazkur sulolani shunday ta'riflaydi:

*Ki, to'rtunchi xayl ulcha shoh erdilar,
Falakqadr-u anjumsipoh erdilar.
Ki, holo adamdur alarg'a mafar,
Yigirmi durur, dog'i to'quz nafar.*

Bobda Ardasher Bobakdan boshlab sulolaning boshqa vakillarining har biriga bir baytdan she'r bag'ishlangan. "T.M.A."da sulola haqida keltirilgan ma'lumotlar so'nggi Sosoniy Yazdijurdning arablar tomonidan mag'lub etilishi va qochib Marvga borgani hamda o'sha yerda o'ldirilgani, hokimiyat arablar qo'lga o'tganini bayon qilish b-n yakun topadi.

S. tarixiga oid ayrim voqealarning badiiy talqini N.ning "F.Sh." dostonida ham mavjud. Doston qahramonlaridan biri Xusrav Parvezning prototipi Sosoniy hukmdor Xusrav Parvezdir.

Ad.: Алишер Навоий. Сабъаи сайёр. ТАТ. 10 жилдлик, 7-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Садди Искандарий. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Тарихи мулуки Ажам. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Грантовский Э. и др. История Ирана. – М., 1972.

Q.E, H.H., B.R.

SOQIY I (XV asr, Hirot) – zullisonayn shoir. N. "M.N." tazkirasida ma'lumot berishicha, Ja'far baxshining o'g'li bo'lib, bolaligidan qator qobiliyatlari b-n ajralib turgan. Turkiy va forsiyda she'riyatning turli janrlarida mahorat b-n qalam tebratgan. Sipohiyligidagi jasorati-yu bahodirligini bu sohaning barcha ulug' kishilari e'tirof etib, ta'riflaganlar. Arkoni davlat, hatto sulton qoshida ham e'tibori baland edi. Lekin nimadir bo'lib, bu sifatlarning birortasi qolmaydi va eldan chiqadi. N. so'zining nihoyasida Xudodan uning bu tanazzulini iqbolga badal qilishini so'rab qoladi va uning har ikki tildagi ijodidan bir baytdan namuna keltiradi:

*Qilodayi sagi o'kun zihi girebonam,
Ki har zamon nayafzoyad chok to ba domonam.*

Yoqamning zehini uning itiga bo'yinbog' qil, toki har zamon etagimga qadar yirtilib tushmasin.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

E.O.

SOQIY II (ar.) – may kuyuvchi, davrani boshqaruvchi kishi, kosagul. *Saqo* kalimasining asosidan hosil qilingan bo‘lib, “*mesh bilan yelkasida yoki hayvonlar vositasida suv tashuvchi kishi*”ni anglatgan. Dastlab diniy bayramlarda, ayniqsa, muharram oyida xalqqa suv tarqatib, pul to‘plagan va uni xayriya ishlariga sarf qilgan kishilarni ana shu – saqqolardan farqlash u-n S. kalimasi ishlatilgan. O‘tmishda “suv bergan, ichimlik ulashgan, suvga qondirgan, tashnalikni ketkazgan, qadah to‘latuvchi, sharob quyib tutuvchi, bazmlarda xizmat qiluvchi, sultonlarning majlislarini boshqaruvchi kishi” S. sanalgan. Shuningdek, S. “*suvchi*”, “*suv egasi*”, “*chanqoqlikni qondiruvchi*” kabi ma’nolarni ham ifodalaydi. Mumtoz adabiyotda *may suzuvchi, sharob quyib tarqatuvchi, davrani boshqaruvchi kishi*, ya’ni kosagulga ham *soqiy* deyilgan. Ma’rifiy atama sifatida esa, S. – *ilohiy fayz ulashuvchi, tariqat piri, shayx, kamolotga yetaklovchi shaxs* ma’nolarini ifodalaydi. S. deganda, *Alloh, Muhammad (s.a.v.) murshid yoki komil inson* ham tushunilgan. Mumtoz adabiyotda *S.i ruhoniyyon* deganda *Odami Ato va farishta Jabroilga* ishora qilinsa, *S.i Kavsar hazrat Aliga, S.i lahja* birikmasi esa *mutrib va mug‘anniyga* nisbatan ishlatilgan.

Mumtoz she’riyatda S.ning *gulchehra, ozoda, gulrux, dilbar, siymtan* kabi bir qator sifatlashlari uchraydi. N. g‘azallarida lirik qahramon – rindning holati, kayfiyati, ayniqsa, *soqiy* – may kuyuvchiga murojaat qilingan baytlarda yanada yorqinroq ifodalangan. Rind yor hajrida qiynalgan, uning jamoliga yetishishda aynan *soqiydan* umidvor oshiqning o‘ziga xos obrazidir:

*Hajrdin o‘ldi Navoiy, soqiyo, tut jomi may,
Ey mug‘anniy, sen navo ohangida qo‘psa qo‘buz.*

Lirik qahramon – rind, eng avvalo, oshiq. Uning fikr-u xayoli faqat yori b-n band. Rind may ichishni shunchaki ko‘ngilxushlik deb bilmaydi, balki uning mayxo‘rlikdan maqsadi ham, aslida, ma’shuqa jamoli, uning visolidir. Shu sababli, u maydan S. lablarining “*javhar*”ini topa olmasa,

bu mayga tiriklik suvi aralashtirilgan bo‘lsa ham, hech qachon ichmaydi:

*Soqiyo, hayvon suyini mamzuj qilsang ichmagay,
Gar Navoiy topmasa may ichra la‘ling javharin.*

N. g‘azallarida *soqiyning* yosh va navqiron yigit qiyofasidagi yangi ifodalari ham uchraydiki, bu shoirning yuksak san’atkorligi belgilaridandir.

*Davr ayog‘in, soqiyo, qo‘yma yigit joning uchun,
Kim, yigitlik ro‘zgori aysh davroni emish.*

Maz.: Ey *soqiy*, yigit joning uchun davr qadahini qo‘lingdan hech qo‘yma, chunki yigitlik shodlik va xursandchilik fursatidir.

Zero, N. asarlaridagi muayyan qahramonlar shunday yoshlik, beg‘uborlik kayfiyati b-n tasvirlangan. Bu kitobxonda jo‘shqinlik, ko‘tarinkilik, hayotga muhabbat tuyg‘ularini paydo qiladi. *Soqiya mahvash, soqiya gulchehra, soqiya davr, soqiya davron, soqiya gulrux, Isaviydam soqiy, soqiya Xusravnishon, soqiya hurvash, soqiya no‘shin, soqiya kavсар, soqiya sho‘x, soqiya ishq, soqiya shirin, soqiya ishrat, soqiya vasl, bazmi tarab soqiylari, soqiya bazm, no‘shlab soqiy, sabukruh soqiy, dard-u balo soqiylari* kabi poetik birikmalar qo‘llanilgan g‘azallarda ham ana shunday mazmunlar o‘z ifodasini topgan. Ma’lum bo‘ladiki, shoir turli-tuman ijtimoiy-hayotiy, ishqiy-falsafiy, qolaversa, ma’rifiy-irfoniy fikr-qarashlarini yuzaga chiqarishda mazkur timsollardan samarali istifoda etgan. S. *gulchehra, mahvash, sho‘x, ishq, shirin, gulrux, hurvash* kabi sifatlovchilar b-n qo‘llanilganda, an’anaviy tarzda ishq-muhabbat tuyg‘ularini ifoda etgan bo‘lsa:

*Ketur, ey hurvash soqiy, mayi kavсар zulolidek,
Ki, do‘zaxdek xumori hajr joning‘a azob aylar.*

Ya’ni, ey farishta sifatli *soqiy*, kavсар bulog‘ining suvidek toza, tiniq may keltir, hijron xumori xuddi do‘zax kabi jonimni azoblamoqda.

Soqiyi davr, soqiyi davron, soqiyi ishrat, bazm soqiysi kabi timsollar shoirning ijtimoiy-falsafiy qarashlarini aks ettiradi. Ijodkorning zamon va zamon ahliga munosabati ko‘pincha lirik qahramonning may quyuvchi – S.dan shikoyati tarzida ifodalanganini ta’kidlash joiz:

*Manga har mayki, tutti soqiyi davr,
Burun qildi ani qon birla mamzuj.*

Ya’ni, davr soqiysi, menga har doim may tutishidan avval uni qon b-n aralashtirdi. Yoki boshqa bir baytdagi *Kisronishon soqiylari* timsolida istioraning mazmuniga mos holda ulug‘vorlik, ko‘tarinkilik tuyg‘ulari ustunlik qiladi. “*Xusrav*” so‘zining lug‘aviy ma’nosidagi “*shoh*”, “*hukmdor*”, “*yuksak martaba egasi*” kabilar nazarda tutilsa, misralarning badiiy-estetik ta’sirchanligi ortadi:

*Daf’ etar dardin Navoiyning o’shul maykim mudom,
Xusravi Kisronishon soqiylari ehson qilur.*

Sabukruh, kavсар, Isaviydam sifatleri b-n ulug‘langan soqiy ma’rifiy-irfoniy g‘oyalar tamsilchisidir. Ma’lumki, N. she’rlaridagi obrazlar komillikka intiluvchi insonlar. Shuning u-n lirik qahramon o‘ziga fano jomidan may tutib, o‘zlikni anglashning og‘ir yukidan xalos aylashni aynan *sabukruh*, ya’ni xushhol, samimiy, ochiq chehrali soqiydan so‘raydi:

*Sabukruh soqiy fano jomi tutqil,
Ki, o‘zluk yukidin garonborlabiz.*

Kavсар – jannat bulog‘i. *S. kavсар* deganda esa, jannat bulog‘idan haqiqat bodasini, ishq mayini quyib tutuvchi kishi tushuniladi. Shoirning fikricha, soqiyi kavсар tutgan may to‘la qadah oshiqning tashnaligini qondirishga qodir. Diniy e’tiqodga ko‘ra, *soqiyi kavсар* timsolida qiyomat kunida jannatdagi Qutsal arig‘idan tashna jonlarga sof zilol suv ulashuvchi – Hazrati Ali (r.a.)ga ishorani ham ilg‘ash mumkin:

*Xumor doftiyi bo‘lg‘aymu soqiyi kavсар,
Bu dayr ichinda mayi ishq ichmaganga to‘lo.*

Ma’lumki, Iso (a.s.) payg‘ambar badiiy adabiyotda kishilarni turli xastaliklardan, balo-qazolardan qutqaruvchi, hatto jonsiz tanaga ham hayot baxsh etuvchi timsol sifatida tasvirlanadi. Quyidagi baytda *Isaviydam soqiy*o talmehida uning ana shu fazilati ko‘zda tutilgan:

*Kohi yuz birla o‘larmen, Isaviydam soqiy,
Boda tut xurshidi jomi kahrabo kirdoridin.*

Kahrabo – sariq rangli yelimsimon tosh. Uni charmga surkab, somonga yaqinlashtirsangiz, uni o‘ziga tortadi. Mumtoz she’riyatda ayriliq g‘amida sarg‘aygan, zahil yuzni kahraboga nisbat beradilar. Mazkur baytda ham ana shunday mazmun ifodalangan. Ya’ni, ey Iso (a.s.), nafasli, jon ato etuvchi soqiy, yuzim somonday sarg‘arib o‘larmen, menga somonlarni qahrabo singari o‘ziga tortib oladigan may ber. Bu yerda mayning ilohiy fayz ma’nosini tushunish o‘rinli bo‘ladi.

N. g‘azallarida *ayoqchi, piri mayxona, piri mug‘on, piri maykada, piri dayr, piri ishq, piri xarobot, piri xammor, mayfurush, mug‘, mug‘bacha, ahli bazm, ahli ishq, ahli sabuh, rindi xarobot, barahman* kabi tushuncha va timsollar ham soqiyning ma’nodoshlari sifatida insonni kamolot yo‘liga boshlab, uni tariqat bosqichlaridan olib o‘tadigan, barcha yomon odatlardan xalos etib, yaxshi fazilatlariga oshno qiladigan, ilohiy ma’rifatdan bahramand qilib, komillik maqomiga ko‘taradigan ma’naviy, ruhoni rahbar, piri murshidni anglatadi.

*Dayr pirining muridimenki, har yon qilsa azm,
Rindlardin may ko‘tarmakka meni mumtoz etar.*

*May tutub ko‘nglumni tindur bir zamon,
ey mug‘bacha,
Kim, zamon bedodi ani lahzayi tindurmamish.*

*Hajrdin jon yetti og‘zimg‘a olib jon naqdini,
Quyki, kup og‘zini og‘zimga qo‘yay,
ey mayfurush.*

May ber, ey *barahman*,
ar mug'bacha ishqida ko'ngul,
Bo'lsa badmast firoqi bila ta'zir etayin.

Umuman olganda, N. she'riyatida ilgari surilayotgan badiiy g'oyaning yanada teran mazmun kasb etishida muhim rol bajargan S. va uning ma'nodoshlari shoir ijodidagi obrazlar olamining rang-barangligini ham ta'min etadi.

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар; Порлатир И. Усмонли туркчаси лугати.– Анқара, 2006. – Б. 1447. Қараҳан А. Соқийномалар // Эски турк адабиёти тадқиқотлари. – Истанбул, 1980; Мустафо Ниҳат Ўзун. Усмонлича / Туркча лугат.– Анқара, 2006; Фарҳанги забони тожик. Жилди 2. – М., 1969; Иброҳим Жудий афанди. Лугати Жудий. – Анқара, 2006; Олбайроқ Н. Халқ адабиёти қомусий лугати. – Истанбул, 2010; Очилов Э. Навоий газалларида комил инсон тимсоллари// Ўзбек тили ва адабиёти, 2001, 1-сон; Esat Korkmaz. Ansiklopedik Alevilik Bektaşilik terimleri sözlüğü. – Istanbul, 1993; Muhammet Kuzubaş. Sakiname. – Samsun, 2009; Асадов М. Соқийнома: тарих ва поэтика. – Т., 2020.

М.А.

SOQIYI ALAST – N. ijodida qo'llangan she'riy timsol. Irfoniy adabiyotda qalbni shayton vasvasasidan xalos etuvchi, nafs alangasidan qutqaruvchi mazhar ma'nosini anglatadi. Mumtoz she'riyatda bundan tashqari “*alast xamr*”, “*alast bazmi*” kabi timsollar ham ko'p uchraydi. Bu orqali go'yoki inson yaratilmasidan avval, Alloh b-n ularning ruhlari orasidagi kechgan ahdlashuvga ishora qilinadi. “*Qur'oni Karim*”ning “*A'rof*” surasida keltirilishicha, Tangrining “*men sizning Rabbingiz emasmanmi?*” degan savoliga, ruhlar “*Rabbimizsan*” deya javob qaytarishadi. Shunga ko'ra, N. she'riyatida ham S.A. *deganda* Haq, Alloh tushuniladi. Uning sharobi ilohiy inoyat, iymon, poklik va chin e'tiqod ramzidir:

Ketur soqiy, ul mayki, subhi alast,
Aning nash'asidin ko'ngul erdi mast.

Ad.: Алишер Навоий. Хазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жилдлик, 1– 4-жилдлар; Қуръони Карим маъноларининг ўзбекча тафсири. Араб тилидан Абдулазиз Мансур таржимаси. – “Аъроф” сураси, 172-оят.

М.А.

“**SOQIYNOMA**” – Sharq mumtoz adabiyotida har bir bandi soqiyga murojaat b-n boshlanadigan bir necha bandlardan iborat she'riy janr. Shunisi ham borki, nafaqat bandli, balki baytli she'riy shakllar ham soqiynoma mazmuniga ega bo'lishi mumkin: soqiynoma-g'azal, soqiynoma-ruboiy kabi. S. u-n bosh fazilat uning mohiyati, mazmunida bo'lib, ijodkorning hayot, o'zi mansub bo'lgan tarixiy davr, ijtimoiy va adabiy muhit haqidagi teran xulosalari yorqin aks etadi. Sharq she'riyatidan ta'sirlangan mashhur nemis shoiri Gyote S.ga baho berib, shunday degan edi: “Soqiynoma – soqiy haqidagi asar bo'lib, unda shoir soqiy sifatida chiroyli, yosh qahramonni tanlaydi va uni eng go'zal so'zlar bilan madh etadi. Mayning ta'siri va ko'tarinki kayfiyat shoirdagi bunday iltifotni yanada oshiradi. Endi qahramon uning eng ishonchli, sodiq musohibiga aylanadi. Shoir unda teran tafakkur va keng qamrovli bilimni shakllantirishga harakat qiladi. Yuksak darajadagi o'zaro oliyjanoblik va mehr-muhabbat butun asar mazmunini tashkil etadi”. Darhaqiqat, “ijodkor ruhiy va fikriy olamining badiiy ifoda topishi u-n o'ziga xos poetik imkoniyatlarga ega bo'lgan soqiynoma”lar adabiyot tarixida muhim o'rin tutadi. Biroq XVII asrgacha bo'lgan tazkiralalar va adabiyotshunoslikka oid manbalarda soqiynoma va uning janr xususiyatlari to'g'risida hech qanday ma'lumot uchramaydi. Mazkur janr haqida dastlab XVIII asrda yashab ijod qilgan “Xizonayi omira” tazkirasining muallifi G'ulomalixon Ozod shoir Zuhuriy Tursheziy S.sini eslash munosabati b-n qisman to'xtalgan.

Sharq adabiyotida yaratilgan dastlabki S.lar mutaqoribda bitilgan. S. ko'rinishidagi she'rlarining ilk namunalari esa, Firdavsiyning "Shohnoma" va Nizomiyning "Iskandarnoma" kabi dostonlarida uchraydi. Ularning har ikkalasi ham mutaqoribda yozilgani ma'lum. Shu tariqa, S.larda mazkur vazn yetakchilik qilgan, deyish mumkin. Lekin buni qat'iy qoida deb qaramaslik kerak. Ba'zi tadqiqotlarda Nizomiy va Jomiy-larning "Layli va Majnun" tarkibida keltirilgan S.lari hazaj bahrida yozilgani aytilgan. N. esa o'z S.sini ramal bahrining musaddasi solimi maxbuni maqtu' vaznida yaratgan. Shuningdek, XIX asrda yozilgan o'zbekcha S.lar ham aruzning turli vaznlarida yozilgan. M-n, ma'rifatparvar shoir Avaz O'tarning bir soqiynomasi hazaj bahrida bo'lsa, boshqasi ramal bahrida bitilgan. Ahmadjon Tabibiy o'z soqiynomasini sari' bahrida yozgan bo'lsa, Ochildimurod Miriyning asari hazaj bahrida yaratilgan.

Hayot go'zalliklaridan bahramand bo'lish, umrni g'animat bilish, uni sevishga chorlash S. janriga xos xususiyatdir. Aksar soqiynomalarda bir zum bo'lsa-da, hayot tashvishlarini unutib, g'am va kulfatdan xalos bo'lish, hayotdan lazzatlanish mazmuni ustunlik qiladi. Shu sababli, S.larda may va soqiy tavsifi ham asosiy o'rin egallaydi.

May qadimiy davrlardan boshlab Sharq adabiyotida hayot tayanchi, dunyoning qayg'u va alamlaridan xalos etadigan buyuk hayotiy ne'mat timsoli bo'lib kelgan. Qolaversa, S.larda may yuksak estetik xususiyatga ega bo'lib, hayotsevarlik ramzi hamdir. Shu sababdan bo'lsa kerak, S. "may va soqiy qasidasi", "sharob va muhabbatni kuylovchi asar", "soqiy va sharobni madh etib yoziladigan she'r" deb baholangan. S.ning lug'at tarkibini may, soqiy, mug'anniy, maykada, mayxona, piri mug'on kabi obrazlar tashkil qiladi. Ya'ni, S. xamriyat janriga xos mazmuni ifodalaydi. Ammo xamriyat she'rlar tarixiy-etnografik xarakterda bo'lsa, unga aloqador tushunchalar S.da tasavvufiy ma'noga ega. M-n, xamriyatda soqiy obrazi may bazmlarini boshqaruvchi kishini anglatga, S.da u Haq ramzi, ruhoni rahbar tim-

solidir. Shuningdek, xamriyatda mug'anniy may bazmlariga jonlilik, ko'tarinki kayfiyat olib kiruvchi aniq bir shaxs bo'lsa, soqiynomalarda ilhom beruvchi, Haq yo'liga kirgan solik qalbini ilohiy sir-asrordan xabardor etuvchi sifatida talqin etilgan. N. S.si mazkur janrning o'zbek adabiyotidagi dastlabki va eng go'zal namunasi. 32 band, 458 misradan iborat mazkur asar "F.K." devoniga kiritilgan. Taniqli olim A.Hayitmetov "Navoiy lirikasi" monografiyasida shoir S.sini uning hayoti, fikr-xayoli, his-tuyg'ulari b-n chambarchas bog'langan va ularni an'anaviy obrazlar b-n emas, to'g'ridan to'g'ri aks ettirgan she'r, deb baholagan edi. N.shunos I.Haqqulning yozishicha, "*badiiy ijodda son emas, sifat, misra va qofiya tizimi emas, balki mohiyat va mahorat ahamiyatga egaligini Navoiyning soqiynomasi to'la tasdiqlaydi*". Ushbu S. N.ning moddiy borliq haqidagi murakkab falsafiy qarashlarini, hayotiy xulosalarini aks ettirgan o'ziga xos ijod namunasi bo'lishi b-n birga, yorqin avtobiografik mazmunga ham ega. Unda mutafakkir shoir o'z yaqinlari, qalamkash do'stlari, ustozlari, qolaversa, o'zi yashagan davrning ijtimoiy-siyosiy va madaniy turmushi, zamon va zamondoshlari haqidagi fikr-qarashlarini, falsafiy mushohadalarini ham bayon qiladi. Shu orqali, shoirning ruhiy olami, dunyoqarashi, o'ziga xos fazilatlarini, zamondoshlari b-n o'zaro munosabatlari kabi masalalar ham asarda yorqin ifoda etilgan.

S.ning shakli va hajmi uning mazmun talabidan kelib chiqqan bo'lib, bir necha bandlardan tashkil topgan. Har bir band alohida mavzuga bag'ishlangan mustaqil asarni eslatadi. Ammo ular umum-mohiyat nuqtayi nazaridan o'zaro bog'lanib, soqiynoma janrini hosil qilgan. Buni asar bandlarining tartibotida ham ko'rish mumkin. Chunonchi, S.ning *dastlabki bandi Husayn Boyqaroga, II-XX bandlar shahzodalar va shohning yaqinlariga, XXI-XXVII bandlar Navoiyning marhum ijodkor do'stlari va ustozlari (Mirzobek, Mir Darvesh, Mazidbek, Qambar Ali, Amir Shayxim Suhayliy, Tufayliy, Abdurahmon Jomiy, Sayyid Hasan Ardasher, Pahlavon Muhammad)ga, XXVIII band*

ishq va oshiq iztiroblariga, XXIX bob vafo va davr ahliga, XXX band ham ayrim marhum ijodkorlar (Muammoiy, Xoja Kamol, Mir Sadr, Yor Tanbal, Sabzavoriy)ga, XXXI band esa shoir hayotligi paytida yashab ijod qilayotgan qalamkashlar (Mir Atoiy, Sultonali Mashhadiy, Osafty, Binoiy, Mir Fanoiy kabi) ta'rifiga bag'ishlangan. So'nggi XXXII band asarning xulosasi bo'lib, shoh madhi b-n yakunlangan.

Adabiyotshunos Y.Is'hoqov soqiynomaga bag'ishlangan maqolalarida mazkur asarning N. she'riyatidagi o'ziga xos mavqeyi, uning tarixiy-badiiy ahamiyati, Sharq adabiyotida yaratilgan soqiynomalar va shoir S.sining mushtarak hamda farqli tomonlari haqida ham mulohaza yuritgan. Olim soqiynomada Jomiy marhum, Mo'min mirzo esa, hayot kishi sifatida tilga olinishi, shuningdek, "M.N."ning zikr etilishidan kelib chiqib, u 1492-y.dan keyin va 1497-y.dan oldin yozilgan degan fikrga kelgan. Bunday xulosa chiqarish u-n ham asos bor, albatta. Tarixiy ma'lumotlarga ko'ra, 1485-y.da Sulton Husayn Boyqaroning singlisi Badakabegimga uylangan Oltin O'rda xoni Ahmadxon Hoji tarxoniy (Kichik Muhammad) ning o'g'li Bahodir Sulton singillari b-n Hirotga mehmon bo'lib keladi. Husayn Boyqaro ularning sharafiga "*chingiziylar usulida*" katta bir anjuman, ya'ni qurultoy tashkil qiladi. Shohona ziyofat berilib, qimiz va may tortiladi. Qadimiy kuy-qo'shiqlar yangraydi. N. S.si mana shu bazm-u jamshid munosabati b-n yozilgan. Shunday bo'lsa-da, S.da qurultoyi ta'riflash bir vosita bo'lib, davrning turli-tuman ijtimoiy, siyosiy, madaniy, axloqiy masalalari haqida ham mushohada yuritilgan. Asarda tasvirlangan tarixiy voqealarning turli sanalarga daxldorligiga qarab, uning ma'lum bir qismi 1485-y.da yozilgan bo'lsa-da, asarni shoir umrining oxirgi yillarida yozib tugatgan, deb xulosa chiqarish ham mumkin.

S. betakror badiiyati, o'ziga xos tuzilishi va poetik san'atlarga boyligi b-n ham e'tiborga molik. Garchi asar bir necha bandlardan iborat bo'lsa-da, ulardagi baytlar miqdori bir-biriga muvofiq kelmaydi. *Asarning I bandi – 41 bayt,*

II bandi – 13 bayt, III band – 9 bayt, IV band – 8 bayt, V band – 6 bayt, VI band – 6 bayt, VII band – 5 bayt, VIII band – 6 bayt, IX band – 6 bayt, X band – 5 bayt, XI band – 5 bayt, XII band – 5 bayt, XIII band – 9 bayt, XIV band – 5 bayt, XV band – 6 bayt, XVI band – 5 bayt, XVII band – 24 bayt, XVIII band – 21 bayt, XIX band – 14 bayt, XX band – 12 bayt, XXI band – 30 bayt, XXII band – 23 bayt, XXIII band – 13 bayt, XXIV band – 16 bayt, XXV band – 27 bayt, XXVI band – 19 bayt, XXVII band – 19 bayt, XXVIII band – 33 bayt, XXIX band – 24 bayt, XXX band – 10 bayt, XXXI band – 19 bayt va XXXII bandlar – 15 baytdan tashkil topgan. Bandlardagi baytlar miqdorining turlicha ekanligida ham o'ziga xos ma'no bor, albatta. Ko'rindiki, S.ning eng yirik bandi dastlabki bandidir. U Sulton Husayn Boyqaro madhiga bag'ishlangan. 2-band shohning to'ng'ich farzandi, valiahd Badi'uzzamon Mirzo, keyingi band uning ikkinchi o'g'li Shoh G'arib Mirzo, to'rtinchi band undan yosh jihatdan kichik shahzoda Muzaffar Mirzo, beshinchi band esa, undan-da yoshroq Haydar Mirzo haqida. Qizig'i shundaki, bandlardagi baytlar miqdoridan ham ularning mavqeyi va yoshlari o'rtasida farq borligini bilish mumkin. Shu tariqa, qo'yilayotgan masalaning muhimligi, ta'riflanayotgan qahramonlarning shoirga qay darajada yaqinligiga ko'ra, keyingi bandlarda ham baytlar miqdori bir-biridan farqlangan.

S.ning har bir bandi soqiyga murojaat b-n boshlangan. Ularda faqatgina "soqiy" kalimasi keltirilgan:

*Soqiy, ko'nglum etar boda havas,
Lutf qilg'ilki, erurman bekas.*

Nizomiy S.sida bu "soqiy", Hofiz Sheroziyda "ketur, soqiy" ("*bideh, soqiy*"), fors-tojik tilida yaratilgan aksariyat S.da "kel, ey soqiy" ("*biyo, soqiy*") shaklida berilgan. E'tiborlisi, yuqoridagi S.larda soqiyga qarata buyruq, xitob mazmuni ustunlik qilsa, N. S.sida iltimos, yalinish, iltijo kabi ma'nolar ifodalangan.

N. S.si ulardan tuzilishi, mavzuning qo'yilishi va ifoda usuliga ko'ra ham farqlanadi. Nizomiy soqiynomasi dastlabki bandida shoirning ichki kechinmalari, hayot va o'lim haqidagi falsafiy qarashlari aks etgan bo'lsa, Hofiz bu dunyoning "fitnakor"ligidan shikoyat qiladi. N. asarni shoh Husayn Boyqaroga bag'ishlangan band b-n boshlagan. Nizomiy soqiynomasi II–V bandlari shoirning bobosi Yusuf, Zakiy Muhammad, onasining xotirasi, tog'asi Xoja Umar va bu olamdan o'tgan yor-birodarlari, yaqinlariga bag'ishlangan. Qolgan bandlarda turli hayotiy-falsafiy masalalar yoritilgan. Hofiz esa o'z asarini shoh Mansurga bag'ishlagan. Ko'rinadiki, N. S.si bu jihatdan Nizomiy asariga o'xshash. Ammo N.da har bir bandda ma'lum bir tarixiy shaxs madhiga keng o'rin berilishidan tashqari, zamon va inson taqdiri b-n bog'liq real hayotiy masalalar ham yoritilgan. Ularda qahramonning fe'l-atvori va fazilatlarini, hatto ayrim kamchiliklariga ham ishora qilinadiki, bu b-n tarixiy shaxs haqida muayyan tasavvurga ega bo'lish mumkin (Chunonchi, *"Yana bir keldi Binoiyki funun, Kasbida aylamadi man'i junun"* yoki *"Mir Sadr o'zni tutub ahli vifoq, Lek ko'p edi Badiiyda nifoq"*). Shoh madhining keltirilishi, davrning muvaqqat va o'tkinchiligidan ogoh etish maqsadida turli tarixiy qahramonlar nomi va hayotining misol tariqasida ko'rsatilishiga ko'ra Hofiz va N. S.larida yaqinlik kuzatiladi. Biroq Hofizda Kayxusrav, Jamshid, Kayqubod, Kovus, Nuh, Qorun, Afrosiyob, lashkarboshi Piron, Turon qilichbozi Sheda, Faridun, Parviz, Borbad kabi Eronning afsonaviy hukmdorlari talmeh bo'lib kelsa, N. asarida bulardan tashqari Temur, Ulug'bek kabi tarixiy shaxslar nomlari ham keltirilgan. Y.Is'hoqovning yozishicha, N. S.si bu jihatdan Jomiyning "Layli va Majnun"-dagi soqiyga murojaat b-n boshlangan masnaviysiga yaqin turadi. Sababi, unda ham Chingiz va Temurlarning nomi ko'rsatilgan. Ammo bu badiiy usul Jomiy masnaviysining faqat bir o'rinda keltirilsa, N. turli ijtimoiy-hayotiy masalalarga munosabat bildirish u-n S.ning bir necha

o'rinlarida talmehga murojaat qiladi. M-n, dastlabki bandda Firdavsiy "Shohnoma"si qahramonlarining nomlari keltirilsa, Bahodir Sultonga bag'ishlangan bandda Yofasga ishora qilingan. Boshqa bir o'rinda Qanbar Ali, Mazid, Sulton, Nur Saidbek kabi olamdan o'tgan amaldor kishilarning nomlari talmeh bo'lib kelgan. Shunga ko'ra, N. S.ni faqat shoirona ilhom, poetik to'qima mahsuligina emas, tarixiy voqelik, real hayot manzaralari badiiy talqin etilgan o'ziga xos ijod namunasi deb baholash mumkin. S.ning har bir bandini shoir unda ta'riflanayotgan shaxs yoki hodisaga e'tiborni tortuvchi o'ziga xos tamsillar b-n boshlagan. Jumladan, Suhayliyga bag'ishlangan band *"Soqiyo, jomg'a quy maydin sayl, May xurshid-u aning jomi suhayl"*, Jomiy haqidagi band *"Soqiyo, jom ketur daryovash"*, Pahlavon Muhammadga bag'ishlangan band *"Soqiyo, pahlaviyoyin may tut, Pahlaviy lahn ila ko'nglungni ovut"*, shoirning ijodkor do'stlariga bag'ishlangan band *"Soqiyo, do'stlug'ni ko'rguzgil, Do'st koni qadahi yetkuzgil"*, hayot bo'lgan qalam ahli ta'riflangan qism *"Soqiyo, aylala to'la paymona, Manga tutqil qadahi shukrona"* deb boshlangan. Bunday xususiyat soqiynomaning barcha bandlari u-n xarakterlidir.

N. o'zining go'zal va favqulodda ta'sirli bu asarini olis Dashti Qipchoqdan tashrif buyurgan Husayn Boyqaroning jiyani, ya'ni Bahodir Sultonga bag'ishlab yaratgan. Shu sababli, unga madhi keltirilgan XVIII bandda fors-tojik va arabcha so'zlarga qaraganda, *xon, qurultoy, to'sto'g'on, qimiz, yirov, yoto'g'on, yir, to'ra* kabi sof turkiy so'zlar ko'proq ishlatilgan:

*Soqiyo, may tutu qo'yg'il so'zni,
Xon qurultoyig'a yetkur o'zni.*

*Sof may jom aro dilkashdur,
To'stug'on ichra qimiz ham xushdur.*

*Ey yirov, sen ham ishingni ko'rguz,
Yoto'g'on birla ulug'yirni tuz.*

Unda mo'g'ul xalqi orasida keng tarqalgan urf-odatlar va marosimlar ham o'z ifodasini topgan:

*Yoto 'g'onchi-yu yirov tuzgach un,
Sen qadah olu to 'qquz qotla yukun.*

Mirzo Ulug'bekning *"To'rt ulus tarixi"* kitobida yozilishicha, *"mo'g'ul sho'basi to'qquz nafardir. Uning dastlabkisi Mo'g'ulxon, ularning oxiri Elxon va to'qquz raqamiga e'tibor mo'g'ul firqasi orasida shu vajhdan rivoj topdi. Mo'g'ullarning bunday e'tibori tahqiqiga ko'ra, har martabada to'qquz sanog'idan ortig'ini lozim ko'rmaydilar"*. Jumladan, ziyofatlarda ham mo'g'ullar to'qquz soniga alohida e'tibor qaratganlar. Mirzo Ulug'bek O'g'uzxonning bir bazmini shunday tasvirlaydi: *"to'qquz ming qo'y, to'qquz yuz ot so'yildi, to'qquz ming qimiz meshi va boshqa munosib aboblarni muhayyo qildilar"*. Abulg'oz Bahodirxon esa, turk-mo'g'ul xalqlari orasida odatga aylangan to'qquz hadya (to'qquz ot, to'qquz chopon, to'qquz parcha baxmal) haqida ma'lumot bergan. Turkiy xalqlarning raqamlar b-n bog'liq qarashlarini maxsus o'rgangan adabiyotshunos S.Jumayeva N. raqamlar vositasida badiiy obraz yaratar ekan, har bir raqam b-n bog'liq qadimiy qarashlarga tayanganini qayd etadi.

Shuningdek, N. S.si shoir shaxsiyati, ruhiy olami, zamon va zamon ahliga munosabatini bilishda ham g'oyatda muhim manba sanaladi.

Ma'lumki, ishq tushunchasiz mumtoz adabiyotni, jumladan, N. ijodini ham tasavvur etib bo'lmaydi. Borliqning asosi ham – ishq, tiriklik tayanchi ham – ishq, vujudni turli illatlardan poklaguvchi, qalbni jilolantiruvchi, ruhni oliy maqomga ko'taruvchi ham – u. S.da ham ishq ana shu mazmunda talqin qilingan:

*Soqiyo, kel menga tut bodayi ishq
Kim, erur xilqatim aftodai ishq.*

A.Qayumov mazkur misralar keltirilgan bandni *"Navoiyning o'z baxtsiz muhabbati to'g'risidagi hikoya... ("Sevginoma II")* deb bahola-

gan. Darhaqiqat, *"Kim nelar qildi meni zorg'a ishq"* deya zorlanarkan, shoir *"buti sho'xe"*, ya'ni sho'x bir go'zalning beparvoligi, bevafo- ligi hamda hijron va ayriliqdan shikoyat qiladi. Shoirning davr va davr ahliga munosabati, ayniqsa, badiiy san'atlar vositasida yanada ta'sirli va yorqin tasvirlangan. S.da buning u-n boshqalariga qaraganda, ko'proq tazod san'atiga murojaat etilgan:

*Kimki yorim edi tavri ahsan,
Bo'ldi jonimg'a qatiroq dushman.*

Bu o'rinda *"yor"* va *"dushman"* so'zlari bir-biriga qarama-qarshi bo'lsa, mana bu baytda shoirning fikrlari *"vafu"* va *"jafu"* zid ma'noli so'zlari yordamida tushuniladi:

*Bir vafu kimgaki men qildim fosh,
Yuz jafu o'truda erdi podosh.*

Boshqa bir o'rinda shakldosh so'zlar orqali davr ahliga mana bunday munosabat bildirilgan:

*Kimki madhini dedi necha tilim,
Tiladi qilg'ay ani necha tilim.*

Shu o'rinda, ta'kidlash lozimki, N. el ichida yurgan obrazli iboralar, oddiy hayotiy o'xshatishlardan o'z fikr-tuyg'ularini ifodalashda samarali foydalanadi. Chunonchi, xalq orasida *"etak silkish"*, *"ko'z yumish"* kabi matal va iboralar biror-bir narsadan hafsalasi pir bo'lmoq, har qanday yumushdan umidini butkul uzmoq ma'nolarida ishlatiladi. S.da ham ular shoirning hayotiy xulosalarini ifoda etgan:

*Har ne el qildi talab, men toptim,
Barchadin silkib etak, ko'z yoptim.*

Xullas, N.ning rang-barang she'riy asarlari orasida S. hayotiyliigi, qahramonlarining ma'lum bir tarixiy davr va zamonga mansubligi, voqea-hodisalarning yorqin aks ettirilishi b-n aj-

ralib turadi. Mazkur asar shoirning ijodiy merosi, san'atkorligi, shaxsiyatining yuksak qirralarini, qolaversa, u yashagan zamon hamda tarixiy davr xususiyatlarini yanada chuqurroq va kengroq bilishga imkon yaratadi.

Ad.: Алишер Навоий. *Фавоийид ул-кибар. ТАТ. 10 жилдлик, 4-жилд.* – Т., 2011; Алишер Навоий. *Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд.* – Т., 2011; Хайитметов А. *Навоий лирикаси.* – Т., 1961; Хаққул И. *Навоийга қайтиши. 2-китоб.* – Т., 2011; Исҳоқов Ё. *Навоий поэтикаси.* – Т., 1983; Исҳоқов Ё. *Низомий ва соқийнома жанри // Ганжалик даҳо (мақолалар тўплами).* – Т., 2002; Жаним Р. *Турк адабиётида соқийномалар ва ишратнома.* – Анқара, 1998; Кортантамер Т. *Соқийномаларнинг ўртага чиқиши ва тараққий этишига бир назар // Турк тили ва адабиёти тадқиқотлари.* – Измир, 1983; Мирзо Улуғбек. *Тўрт улус тарихи.* – Т., 1994; Жумаева С. *Рақам, маъно ва тасвир.* – Т., 2005; Қайюмов А. *Дилқушо такрорлар ва руҳафзо ашъорлар.* – Т., 2011.

М.А.

SOQISOLMAS – joy nomi. Hirot atrofida joylashgan, asosan, dashtlikdan iborat. Shu sababli manbalarda S. dashti deb tilga olingan. Bu dasht Saritog' o'langidan To'qquz rabotgacha bo'lgan hududni egallagan. Manbalarda mustahkamlikda tengi yo'q deb ta'riflanuvchi Neratu qal'asi S. dashtiga yaqin yerda bo'lgan. U yerga To'qquz rabot orqali borilgan. 1470-y.da Hisor hukmdori Sulton Mahmud mirzo Amudaryodan o'tib, Balx va Shibirg'on viloyatlariga bostirib kirgan. O'sha paytda Yodgor Muhammad mirzo ham Hirotga qo'shin tortib kelayotgan edi. Ikki dushman o'rtasida qolmaslik u-n Sulton Husayn Bayqaro Hirotidan chiqib, S. dashtiga ketgan. N. ham u b-n birga edi. Ular S.da bir muncha vaqt turib, vaziyatning o'nglanishini kutganlar. Lekin bunday bo'lmagan, ahvol tobora yomonlashib, qo'shin ham porokanda bo'la boshlagan. Shundan so'ng S.dan To'qquz rabot orqali Neratu

qal'asiga borganlar. Sulton Husayn o'g'ruqni (oila a'zolari, xizmatkorlar boshqa yaqin kishilar) shu xavfsiz qo'rg'onda qoldirmoqchi edi, lekin qal'a boshlig'i Ali Tug'chi unga bo'ysunishdan bosh tortgan. Natijada, Sulton Husayn va N. o'g'ruq b-n birga Murg'ob bo'ylariga ketishga majbur bo'lganlar.

Ad.: *Fiёсиддин Хондамир. Ҳабиб ус-сияр.* – Т., 2013; *Навоий замондошлари хотирасида.* – Т., 1985.

Q.E.

SOG'AR – may ichadigan idish, piyola, kosa; jom, qadah. Tasavvuf adabiyotida g'ayb sirlari mushohada qilinadigan, mayxona, maykada, xumxonaga tashbeh qilinadigan orifning qalbi. Mastlik va shavqni ham sog'ardan tilaydilar.

Haq muhabbatining haddiga yetgan oshiqqa ham ishora qilinadi. Bu oshiqning ishqdan mastligi shu darajaga yetgan bo'ladiki, oshiq ma'shuqa, o'z navbatida, ma'shuqa oshiq qiyofasida namoyon bo'ladi va o'zi soqiyga aylanadi. Ichida g'ayb nurlari jilvalanadigan narsa ham ko'zda tutiladi.

S. istiloh o'laroq N. g'azallarida ko'p qo'llanadi. M-n, quyidagi baytida bu dunyo g'amidan najot tilasang, S.ni qo'lingdan qo'yuma, deydi shoir:

*Maxlas tilasang g'amdin dahr ichra Navoiydek,
Qo'ymag'asen ilgingdin sog'arni magar hargiz.*

Yoki:

*Netti sog'ardek safo bersa mening
ko'nglumga ham
Ulki, softy may bila sof etti sog'ar ko'nglini.*

Ad.: *Алишер Навоий. Ҳазойин ул-маоний. ТАТ. 10 жилдлик, 1-4-жилдлар; Миръоти ушшоқ; Саъжжодий С.Ж. Фарҳанги истилоҳот ва таъбироти ирфони.* – Тухрон, 1379; *Ризоқулихон Ҳидоят. Риёз ул-орифин.* – Тухрон, 1388 (х.-ш.); *Uludağ S. Tasavvuf te-*

rimleri sözlüğü. – Istanbul, 2005; Асадов М. Соқийнома: тарих ва поэтика. – Т., 2020.

E.O.

SOĞ‘ARIY (XV asr) shoir, asli Sog‘ar viloyatidan, Hirot shoirlari sirasidan. N. “M.N.”-da yozishicha, ro‘zg‘origa yetarli daromadi bor esa-da, g‘oyat baxil ekan. Jomiy Makka safariga otlanganida, S. va yana Vaysiy (q.) degan shoir birga borish istagini bildiradilar. Lekin Vaysiy eshagi yo‘qligi u-n va S. esa qandaydir bahona b-n safardan qoladilar. Shunda mashhur shoir Shayxim Suhayliy quyidagi qit‘ani yozadi va bu qit‘a el orasida juda shuhrat qozonib ketadi:

*Vaysiy-u Sog‘ariy ba azmi xaram,
Gashta budand har dushon safari.
Lek az on roh har du vo mondand,
On yak bexariyu in zi xari.*

Ya‘ni, Vaysiy va S. har ikkalasi Makkaga safar qilmoqchi bo‘ldilar. Lekin har ikkisi yo‘ldan qoldilar – bunisi eshagi yo‘qligidan, unisi eshakligidan.

S. Hirotida vafot qilgan, qabri Xiyobon atrofida.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

S.G‘.

SOHIBNAZAR MULLO MIRSIDDIQ IBN MULLO – mashhur kotib, “raviyayi Siddiqjon” maktabi asoschisi, nasta‘liq va nasxda xushxat bo‘lgan. “L.T.” va “X.” asarlarini bir muqovada jamlab, chiroyli nasta‘liq xatida kitobat qilgan. O‘zR FASHI inv. № 3523. 405 varaq. 1142/1729-y.da Sharqiy Turkistonning Yorkent shahrida ko‘chirilgan.

Ad.: Садр зиё. Тазкират ул-хаттотин, ШҚМ. Инв.1304; Ҳақимов М. Алишер Навоий асарларини кўчирган хаттотлар. – Т., 1991; Собрание восточных рукописей академии наук Узбекистан. VII, 1964.

Muh.A

SOHIB BALXIY – temuriylar davrida ijod qilgan shoir. Balx shahridan bo‘lgan va umr bo‘yi shu yerda yashagan. Qabri ham Balxdadir. Manbalardagi ma‘lumotlar shundan darak beradiki, XV asrning o‘rtalarida Balxda o‘ziga xos adabiy muhit yuzaga kelgan. Aftidan, bunda Jo‘gi mirzoning (Shohrux mirzoning o‘g‘li, Ulug‘bek mirzoning ukasi) bu viloyatga hokim qilib tayinlangani ham muayyan rol o‘ynagan. Jo‘gi mirzo ham akalari Mirzo Ulug‘bek va Sulton Ibrohimlar singari adabiyotga homiylik qilgan. O‘sha vaqtda Balxda Fasih Rumi, Sayyid Kamol Kachkul, Mavlono Atoiy kabi ulkan shoirlar ijod qilgan. S.B. ham shu muhitning taniqli vakili edi. U katta iste‘dod egasi bo‘lgan. Asosan, fors tilida ijod qilgan. Shu b-n birga musiqa, qo‘shiqchilik sohasida ham yetuk san‘atkor sifatida tanilgan. N. “M.N.”da S.B.ning o‘z she‘rlariga kuylar bastalagani, Xoja Salmonning masnu‘ qasidasiga javob bitgani haqida yozadi va “andin ko‘p iste‘dodi ma‘lum bo‘lur” deydi. S.B. Salmonning yana bir qasidasiga ham javob yozgan. Bundan uning Salmon Sovajiy ijodiga qiziqishi, hurmati va unga payravlik qilgani ma‘lum bo‘ladi. N. misol sifatida S.B.ning Salmonning masnu‘ qasidasiga emas, boshqa bir qasidasiga yozgan javobining matla’sini keltirgan:

*Zi qomati tu ba olam qiyomate barxost.
Qiyomatest qadat gar buvad qiyomat rost.*

Ushbu bayt N.ning unga “Bu matla’ xub voqe‘durkim” deb bergan bahosining haqligini ko‘rsatadi. Shoir “rost” so‘zining ikki ma‘nosidan foydalanib, o‘ziga xos bayt yaratgan. N.ning forsiy devonida S.B.ning bir g‘azaliga yozgan tatabbu’si mavjud. G‘azal tepasiga “Tatabu‘yi mavlono Sohob Balxiy” deb sarlavha qo‘yilgan.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

Q.E.

SOHIB DORO (to‘liq ismi: Mavlono Fasi-huddin Sohob Doro (XV asr o‘rtalari, Kabudjoma

(Xuroson) – 1511, Hirot) – qasidanavis shoir. Sohib taxallusi b-n ijod qilgan. N.ning yaqin hamsuhbatlaridan. N.ning vafotidan keyin Husayn Boyqaro o‘z kutubxonasiga kitobdor qilib tayinlangan. N. “M.N.”da yaxshigina iste’dodi va tabiatida junnundan bahramandlik bor, deb yozadi va ijodidan namuna sifatida quyidagi matla’sini keltiradi:

*Do‘ston, to kay ba ko‘yash man‘am az
raftan kuned,
Tarki raftan chun naxoham kard,
tarki man kuned.*

Tarj.: Do‘stlar, qachongacha mening yor ko‘yiga borishimni man qilasiz, men bu ishni tark qilmayman, bas, siz mendan kechib qo‘ya qoling.

Muammoni ham yaxshi aytishini ta’kidlab, “Poyanda” ismiga aytgan bir muammosini ham keltirib o‘tadi.

Insho fanida mohir bo‘lgan. Shatranjni yaxshi o‘ynagan.

Xondamir “Xulosat ul-axbor” asarida uning ta’rifida shunday yozadi: “Mavloni Fasihuddin Sohib Doro fe’l-atvori va xulqining yaxshiligi, zehning tozaligi b-n oliy hazrat amir Alisher mulozimlaridan mumtoz va mustasnodir. Ajoyib qasidalar nazm qilishda, muammolar aytishda balog‘atli va tengi yo‘q. Nadimlik shevasini hamda suhbat qurishni yaxshi biladi. Elchilikning mushkul yumushlari va unda aytiladigan gaplarni o‘z holiga yarasha biladi. Shatranj o‘ynash ilmida ko‘p mashaqqatlar chekib, yaxshi egallab olgan. Martabasi hidoyatli amir Alisherning tarbiyati orqasida farqadondan ham yuqorilab ketdi va shu sababdan buzurgvor sohibqiron Sulton Husaynning va nomdor shahzodalarning sirdosh mahrami bo‘lib qoldi”.

S.D. N. vafotiga bag‘ishlab 48 baytlik ko‘n-gillarni titratuvchi tarkibband marsiya bitgan. San’atkorona yozilgan mazkur marsiyaning har bayti birinchi misrasidan ta’rix yo‘li b-n shoirning tavallud, ikkinchi misrasidan vafot sanasi chiqadi. U quyidagi matla’ b-n boshlanadi:

*Ey falak, bedod-u berahmi bad-in son kardi,
V-ey ajal, mulki jahonro boz vayron kardi.*

Maz.: Ey falak, zulm-u shafqatsizlikni haddan oshirding va ey ajal, jahon mulkini yana vayron qilding.

Matla’ning birinchi misrasidan hijriy 844 – milodiy 1441, ikkinchi misrasidan hijriy 906 – milodiy 1501 kelib chiqadi. O‘zining aytishicha:

*In nazmki, xushtar omad az obi hayot,
Ta’rix vasi odat ast-u ta’rix vafot.*

Tug‘ilish va o‘lish ta’rixidan iborat bo‘lgan bu she’r obi hayotdan ham yaxshiroqdir.

S.D. Shayboniyxonning Hirotni zabt etish munosabati b-n ham ta’rix qasida yozgan.

Zayniddin Vosifiy S.D.ning ota tomonidan o‘ziga qarindoshligini aytib, “Badoye’ ul-vaqoye” asarida uning tilidan N. zamondoshlari b-n bog‘liq qator hikoyatlar keltiradi.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Хондамир. “Хулосат ул-ахбор”дан // Навоий замондошлари хотирасида. – Т., 1985; Ҳасаний М. Таърихларда Навоий васфи. – Т., 1991; Воҳидов Р. XV асрнинг иккинчи ярми – XVI асрнинг бошларида ўзбек ва тожик шеърляти. – Т., 1983; Энциклопедияи адабиёт ва санъати тожик. Жилди 3. – Душанбе, 2004.

E.O.

“SOHILI UMMONDA SAVDOPESHA XAY...” – “L.T.”ning LXVIII bobidan joy olgan hikoyat. Unga ko‘ra, Hudhud Humoyga javob tariqasida:

*Sohili Ummonda savdopesha xayl,
Bahr savdosida sudandesha xayl, –*

deydi: Ummon sohilida savdo b-n shug‘ullanib, boyishni ko‘zlagan savdogarlar ko‘p. Ular g‘avvoslarga besh-o‘n dirham bersalar, jonlarini yuz ranj o‘tiga duchor qilib, dengiz qa’ridan sadaf izlaydilar. Agar ular topgan sadaf ichida xoh ming

dona bo'lsin, xoh podsholar tojini bezovchi dur bo'lsin, bari bir bu g'avvosga haq to'lagan savdogarning mulkidir. Savdogar shu tarzda haqiqiy gavharni qo'lga kiritadi, g'avvos esa arzimagan chaqaga ega bo'lib qolaveradi. G'avvos-ku, oz bo'lsa-da, haq oladi, ammo senga shu nasiba ham yo'q. It kabi suyak b-n nafsingni to'q tutib yuraverasan. Oqil bo'lsang, bu kabi behuda so'zlar so'zlama, chunki so'zlaring boshdan-oyoq haqiqatga xilofdir.

Ad.: Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

E.Q.

SUBHIY (XV asr) – shoir. O'ba viloyatining Go'yon degan chashmasida yashagan. N. "M.N."da yozishicha, yaqin do'sti Muhammad Badaxshiy vositasida S. b-n oshno bo'lgan. N. S. she'riyatini ancha puxta ekanligini e'tirof etadi va uning forsiyda yozilgan bir matla'ini keltiradi.

"M.N." tarjimoni Qazviniiy N. yozganlariga ilova qilib: "Hamisha himmat humoyini (baxt qushi) tahsil va kamolot sari yo'llar edi", – deb yozadi.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

S.G'.

SUDO' AFSUNI – tumor, bosh og'rig'ini daf qilish u-n yozilgan va bu boshga qo'yilgan. "F.Sh." dostonida uchraydi, asar syujetiga ko'ra, el-u yurt tinchligi yo'lida murosa yo'lini tutgan malika Mehinbonu Xusravdan maktub keltirgan qosidga aytadiki, Xusrav yuborgan maktubni o'pib, go'yo sudo' afsuni kabi boshimga qo'ydim, borib podshohga salomimni yetkazinglar:

*Dedi: "Shoh olig'a ayting salomim,
Yana bu nav' arz aylang payomim".*

*O'pub maktubni qoshimga qo'ydum,
Sudo' afsunidek boshimg'a qo'ydum,*

Ad.: Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011.

B.R.

SUYIMA G'aniyeva – (1932–2018, Toshkent) – n.shunos, matnshunos. F.f.n, prof. Beruniy nomidagi davlat mukofoti (1992), "El-yurt hurmati" (1999), "Buyuk xizmatlari uchun" ordenlari (2008) b-n mukofotlangan, "O'zbekiston Qahramoni" unvoni sohibi (2015).

N. haqida 20 dan ortiq kitob va risolalar, minglab maqolalar muallifi. S.G'. mumtoz adabiyotimizni, xususan, N. ijodiy merosini o'rganish va targ'ib etishga oid ilmiy tadqiqotlari orqali mamlakatimiz va chet davlatlarda ham mashhur.

1953–1956-yy.da Leningrad davlat universiteti Sharq fakulteti aspiranturasida o'qib, 1956-y. "Majolis un-nafois"ning 2- va 4-majlislari ilmiy-tanqidiy va adabiy matni" mavzusida nomzodlik dissertatsiyasini himoya qilgan.

S.G'. "O'zbek adabiyoti tarixi" besh tomlik kitobining N. ijodiy merosiga bag'ishlangan 2-tomiga "Navoiyning prozaik va ilmiy prozaik asarlari", "L.T.", "M.Q.", "M.N.", "X.M.", "H.S.H.A.", "H.P.M.", "V.", "M.", "N.J." va Alibek Rustamov b-n hammualliflikda "M.L." asari haqidagi qismlarni yozgan hamda kitoblarning nashr etilishida faol ishtirok etgan.

Olimaning dastlabki "Alisher Navoiy" kitobi N.ning ibratli hayot yo'li, izlanishlari, adabiy-ilmiiy hamda davlat va jamoat arbobi sifatidagi faoliyatining ommabop uslubda bayon etilishi, yangi manbalardan foydalanilganligi b-n ajralib turadi.

U N.ning dastxatini Tehronning "Hoki Guliston" nomli muzey fondidan mamlakatimizga olib kelgan. Rossiya, Chexiya, Slokavakiya, Eron, Turkiya, Xitoy davlatlarida bo'lgan xalqaro anjumanlarda N. qo'lyozma nusxalari, tayyorlangan tanqidiy matnlari va nasriy asarlari yuzasidan ma'ruzalar qilgan. N. hayoti va ijodi, xususan, shoir nasriy asarlarini keng ko'lamda o'rganishi davomida "Alisher Navoiy: hayoti va ijodi" (1961), "Navoiyning prozaik asarlari" (1981), "Navoiy nasri nafosati" (2000), "Navoiy

iy yodga olgan asarlar” (2004), “Tazkiranavislik an’analari va tasavvuf” (2010), “Navo topdi Navoiy” (2012) kabi kitob va risolalar, mingga yaqin ilmiy, ilmiy-ommabop maqolalar e’lon qilgan va ular N. adabiy merosini o’rganishda muhim hissa bo’lib qo’shilgan.

S.G’. tomonidan tayyorlangan “M.N.”-ning ilmiy-tanqidiy matni asarning Vena, Parij, Boku, Toshkentda saqlanayotgan nusxalari asosida amalga oshirilgan. S.G’. “M.N.”ning yaratilgan davri, yozilishi va qayta tahrir etilish sabablari, g’oyaviy mazmuni, ijodkorlar hayoti, faoliyati, tazkiraning o’ziga xos xususiyatlari kabi jihatlarni ilmiy tadqiq etgan. S.G’. tomonidan “M.N.” ilmiy-tanqidiy matnidagi nusxalar o’rtasidagi farqlar fiksatsiyalangan va ilmiy apparatda ko’rsatib borilgan. S.G’. N. asarlarining mohir tarjimoni sifatida rus tiliga “M.N.” (Собрание избранных), “H.P.M.” (Жизнеописание Пахлавана Мухаммада), “H.S.H.A.” (Жизнеописание Сайида Хасана Ардашера) asarlarini va keyin alohida “Munajot” (Мунаджат. Обращение к богу) asarini rus tiliga o’g’irgan. N. mukammal asarlar to’plami u-n “M.N.”, “X.M.”, “N.J.”, “V.”, “A.”, “N.M.” singari asarlar matni va sharhlarini tayyorlagan. S.G’. N. Mukammal asarlar to’plami u-n jami 1400ga yaqin matn sharhlari yozgan. Birgina “M.N.” asari matni u-n sharh va tarjimalarning umumiy soni 700 dan oshadi. Olimaning hayoti va ijodi haqida Sohiba Umarova “Suyima G’aniyeva ilmiy-adabiy merosi; tadqiqot usullari va mezonlari” nomli monografiya yozgan va nashr qildirgan (2021).

Ad.: Xayitmetov A. Navoiyshunos olimajasarati // Imom al-Buxoriy saboqlari, 2007. – № 1; Karimov H. Suyima Fanieva // Ўзбек тили ва адабиёти, 1983. – № 3; Rajabova B. Navoiyshunos olimajabratil / Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 2022. – 26 август; Samaad Asror. Ўзбекнинг ардоқли Suyimbekasi. – T., 2012; Umarova S. Suyima Fanieva ilmiy-adabiy merosi; tadqiqot

usullari va mezonlari. Monografiya. – T., 2021; Ўзбек адабиёти тарихи. 5 томлик, 2-том. – T., 1977.

B.R.

SULAYMON (a.s.) – islomiyatdan ilgari o’tgan payg’ambarlardan biri. Dovud (a.s.)ning farzandi. 13 yoshida taxtga o’tiradi va davlatni boshqaradi. S. (a.s.)ning ismi Qur’oni Karimda 17 marta zikr qilingan. Rivoyatga ko’ra, g’ayb va shahodat olamidagi jamiyki mavjudot – ins-u jin, dev-u parilar, nabotot va hayvonot bu zotga bo’ysungan, u barcha qushlar tilini bilgan, shamollar ham uning ixtiyorida bo’lib, istagan joyiga bir zumda eltib qo’ygan. S. (a.s.) mo’jizalaridan biri mis bulog’i bo’lib, undan suv o’rniga mis oqib yotgan, payg’ambar izmidagi jinlar esa, o’sha misdan uning xohlagan narsasini yasab berishar, unga dengiz tubidan dur va javohirlar olib chiqib berar edilar. S. (a.s.) ismi A’zam yozilgan uzukka ega bo’lgan. N. aytadiki, tarixchilarning ittifoqiga ko’ra, to’rt kishi butun olamga hukmronlik qilgan. Ulardan ikkitasi payg’ambardir. Biri Zulqarnayn, biri S. (a.s.), yana ikkitasi kofirdir – biri Namrud, biri Buxtunnasr. S. (a.s.) bir taxt yasatdiki, xalqning butun jangchilari sig’ardi. Qayoqqa borsa, shamolga buyurur, shu taxt b-n o’zi va xalqini o’sha yoqqa olib borardi. Rivoyatlarga ko’ra, u Shomdan chiqib, nonushtani Istaxrda qildirdi. U yerdan chiqib, kechki ovqatni Qobulda yer edi. Dovud (a.s.)dan keyin, masjidi Aqsoni S. (a.s.) tugatgan va shu bilan birga Baytul Muqaddas shahrini ham ta’mirlagan. N. “Sulaymon va mo’r (chumoli)” voqeasi mashhur bo’lganidan uni “T.A.H.”da shunday naql qiladi: “Bir kuni uning buyrug’i bilan shamol uni va taxtini uchirib ketayotganda, chumolilar shohi qo’l ostidagilarga: “Tezda inlaringizga kiring, hozir bu yerdan S. (a.s.) o’tadi. Uning taxti va suronidan sizga zarar yetishi mumkin, shoshilinglar” deydi. Aytishlaricha, u yer Naml vodiysi yoki Toif hududida bo’lgan. S. (a.s.) bu gaplardan xabardor bo’lgach, chumolilar shohini qo’liga olib, suhbatlashadi va unga: “biz hech kimga ozor bermasligimizni bil-

masmiding. Nega xalqingni inlariga kiritib o‘zing qolding?” – deydi. Shunda chumoli, “shoh xalqi u-n javobgardir, bu ishni ularga biror aziyat yetmasin, deb qildim, sen Allohning payg‘ambaridan ko‘nglim xotirjam, ammo qavmingdan banogoh biror zarar kelmasin, deb qo‘rqdim”, deydi. S. (a.s.) “mendani ham ulug‘roq zotni bilasanmi?”, deganda, u esa “ha, men sendan buyukman, sening taxting bir jonsiz matoh, meniki esa sening muborak qo‘lingdir”, deydi. S. (a.s.) aytadi: “sening askaring ko‘pmi yo menikimi?” Chumoli javob beradi: “Meniki”. S. (a.s.) aytadi: “mening askarlarim sonini hech kim bilmaydi”. Shunda chumoli imo qilgandi, yetmish ming to‘da chumoli chiqadi. Bir to‘dasining ham sonini bilib bo‘lmasdi. S. (a.s.) bu voqealardan taajjubga tushadi. Uni chigirtka oyog‘i bilan mehmon qiladilar. Ziyofatdan keyin ular yana yo‘lda davom etishadi”. S. (a.s.) b-n Hudhud voqeasi, Sabo Malikasi Bilqisning uning huzuriga kelib, nikohiga kirishi ham S. (a.s.) hayotidagi ibratli voqealardandir. N. ijodida Sulaymon va chumoli munozarasi, Bilqis qissasi, Ismi A‘zam naqsh qilingan uzuk xosiyati va jinlarning xizmat qilishi kabi voqealar shoir ijodida turli maqsad va yo‘nalishlarda o‘z ifodasini topgan. Shoir davr hukmdorining mulk-u saltanatini S. (a.s.) podsholigiga o‘xshatadi:

*Bo‘yla mulk-u umrdin so‘ng jin-u ins-u
vahsh-u tayr
Hukm-u amringg‘a Sulaymondek musaxxar
bo‘ldi tut.*

N. “Sulaymon va mo‘r” qissasini talmeh sifatida keltirib, undan ibrat olishga chaqiradi:

*Ne ellanmaqdur, ey shah, mo‘r xaylidek
cherigdinkim,
Sulaymondek bu vodiy ichra barbod o‘ldi
chandinlar.*

Shoir bir baytida iyhom san‘ati vositasida Bilqisi zamona (Xadichabegim)ning N. she‘rlariga tahsin o‘qigani va bu maqtov shoir u-n S. (a.s.) mulkiga teng bo‘lganini aytadi:

*Gar Navoiyg‘a Sulaymon mulkicha
bordur ne tong,
Bilqisi zamon nazmini tahsin aylamish.*

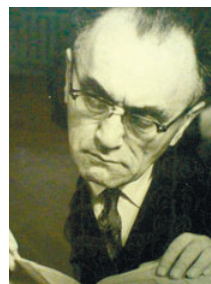
Ad.: Алишер Навоий. Тарихи анбиё ва ҳукамо. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Ислом энциклопедияси. – Т., 2004; Носириддин Бурҳониддин Рабғузӣ. Қисаси Рабғузӣ. – Т., 2009; Пайгамбарлар тарихи (исломият тарихи). – Т., 2014.

S.R.

SULAYMONIY – (XV asr) shoir. N. “M.N.”da S. Abulqosim Bobur xizmatida bo‘lar va badiha (q)ni ravon aytar edi, – yozadi. N. Hofizning bir g‘azali tatabbu‘ida yaratgan she‘ridan ikki bayt keltiradi, so‘nggida yozadi: “Va mashhur mundoqdurkim, bu ab‘yot Mavlono Hakim tabibning xotini Mehriningdur va bu faqir siqa (ishonchli) eldin eshittimkim, Sulaymoningdur, vallohu a‘lam! (Xudo biluvchandir)”. “M.N.” tarjimonlari Faxriy va Qazviniylar bu baytlar Mehrining ekanligini tahqiq qilib va N.ning yuqoridagi so‘zlaridan keyin o‘z fikrlarini bayon etganlar. Faxriy Mehri tatabbu‘ qilgan g‘azaldan N.ga qo‘shimcha tarzda yana 4 bayt keltiradi. Qazviniy esa Mehri Hofizning aksar g‘azallariga mehriy javob yozganini aytadi va uning hayoti b-n bog‘liq bir necha mayda she‘rlarini keltiradi.

Ad.: Алишер Навоий. Маҷолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

S.G‘.

SULAYMONOV Hamid (1910–1979) – O‘zbekistonda xizmat ko‘rsatgan fan arbobi (1964), adabiyotshunos, matnshunos. Beruniy nomidagi davlat mukofoti sohibi (1976). S.H. Moskva Kinematografiya institutini (1932) tamomlagan bo‘lishiga qaramay, keyinchalik filologiya sohasida faoliyat yuritgan. S.H. Toshkent pedagogika

institutida talabalarga dars berdi. O‘zR FA Til va adabiyot institutida (1941–1945) aspiranturada tahsil olib, 1962–67-yy.da mazkur institutda bo‘lim mudiri bo‘lib ishlagan. S.H. yurtimiz qo‘lyozma boyliklarini topish va tiklashda hamda Alisher Navoiy nomidagi Adabiyot muzeyini tashkil etishda ulkan faollik ko‘rsatgan. 1967–69-yy.da. Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyi direktori, 1978–79-yy. Qo‘lyozmalar instituti direktori lavozimida faoliyat yuritgan. Olimning asosiy ilmiy yo‘nalishi N. hayoti, ijodini o‘rganish, shoir devonlarining qo‘lyozmalarini aniqlash, tadqiq va nashr etishga bag‘ishlangan. 1955–1961-yy.da f.f.d. ilmiy darajasini olish u-n yozilgan “Alisher Navoiy lirikasini matnshunoslik tadqiqoti” (“Текстологи чешкое исследование лирики Алишера Навои”) dissertatsiyasi uch jilddan iborat bo‘lib, 1-jildda amalga oshirilgan amaliy va nazariy ishlar tahlili, 2-jildda “X.M.” devonlarining shoir yaratgan joylashuvini aniqlash va aniqlangan qo‘lyozmalardagi o‘rnini ko‘rsatib berish, 3-jildda ilmiy-tanqidiy matn joylashtirilishi rejalashtirilgan. 1-2-jildlar yakunlangan, biroq 3-jild o‘rganilishi lozim qo‘lyozmalar mavjudligi sababli yaratilmasdan qolgan.

S.H. tomonidan “D.F.” qo‘lyozmalari aniqlanib, nashr qilingan. Olim N. qo‘lyozmalari bibliografiyasi (1946–47)ni tuzgan va dunyoning yirik kutubxonalarida saqlanayotgan “B.B.”, “N.N.” devonlarining N. qalamiga mansubligini isbotlab, O‘zbekistonga keltirilishiga muvaffaq bo‘lgan. N.ning 1946-y.da ko‘chirilgan “Ilk devon”i qo‘lyozma faksimil nashri S.H. tomonidan aniqlanib, nashrga tayyorlangan (1968). “X.M.” (1958–1960), 1963–1965-yy.da nashr etilgan 15 tomlik Alisher Navoiy “Asarlar”i (1–4-tomlar), 20 tomlik “Mukammal asarlar to‘plami” (3–6-tomlar), shoir devonlaridan saralab olingan saylanma hamda tarjima nashrlarni amalga oshirgan. S.H. ilmiy faoliyatida “X.M.” tadqiqiga keng o‘rin ajratilgan. Olim tomonidan tuzilgan “X.M.”ning ilmiy-tanqidiy matni u-n yigirmaga yaqin qo‘lyozma asos qilib olingan. 1959–1960-

yy. oralig‘ida “X.M.” ilk marta to‘liq nashr qilingan.

1960–70-yy.da shoir asarlarining noyob manbalarini yurtimizga keltirish b-n bog‘liq muhim manbashunoslik izlanishlarini davom ettirib, jahon kutubxonasi fondlaridan 8 kulliyotini aniqlagan va katta qiyinchiliklar evaziga Parij kulliyoti fotonusxasi O‘zR FA Qo‘lyozmalar instituti (hozirgi Alisher Navoiy nomidagi Davlat adabiyot muzeyi)ga keltirilgan. Olim F.Sulaymonova b-n birgalikda “Alisher Navoiy asarlariga ishlangan rasmlar” (1982) albomini nashr ettirgan. S.H. ning N. lirikasi manbalarini aniqlash, o‘rganish va targ‘ib qilishdan tashqari Hofiz Xorazmiy “Devon”i, Boburning “Aruz” risolasi qo‘lyozmalarini topishdagi xizmatlari ham beqiyos. S.H. 1961-y. f.f.d-ri, ilmiy darajasi, 1971-y.da prof. ilmiy unvonini olgan.

Ad.: XX asr ўzbek mumtoz adabiyoti unvosligi. Antologiya. (Tuзувчи Б.Каримов ва бошқ.) – Т., 2016; Намозова З. Навоий лирикаси матншunosligi tadqiqi tadriji (Хамид Сулаймон илмий фаолияти асосида). Ф.ф.б. фалсафа доктори (PhD) диссертацияси. – Т., 2020.

E.Q.

SULAMIY Muhammad Abu Abdurahmon ibn Husayn ibn Muhammad ibn Muso Azdiy (X asr) – nishopurlik mutasavvif olim (936–1012-y. Nishopur). Uning otasi Husayn ibn Muhammad va bobosi Abuamiriy Sulamiy o‘z zamonasining so‘fiysi, Shibliyning suhbatdosh do‘sti bo‘lgan. S. dastlabki ta‘limni bobosi va otasidan, keyinchalik Nishopurning mashhur shayxlaridan oladi. Uning dunyoqarashiga Abu-nasri Sarrojning “Al-luma” asari ta‘sir ko‘rsatadi. S. Qur‘on haqiqatlari haqida “Haqoyiqi tafsir”, tasavvuf ta‘limoti xususida “Tabaqot us-sufiya” va boshqa 30 ga yaqin asar yozadi. Bu asarlarning aksariyati saqlanib qolmagan. Shulardan ba‘zilari haqida kamroq ma‘lumot mavjud. M-n, “Al-ixvat val-axavot us-sufiya”, “Odob us-sufi-

ya”, “Torix us-sufiya”, “Risolat ul-malomatiya”, “Sunan us-sufiya” va boshqalar. Bu asarlar keyingi mutasavvif olimlar u-n asosiy manba bo‘lib xizmat qilgan.

Manoqibi Jomiy muallifi Abdug‘affor Nizomiyning yozishicha, N. Jomiyning oldiga S. asarlaridan dars qilib, o‘qish u-n keladi va Jomiyda “Tabaqot us-sufiya” ning qadimgi Hirot (fors) tilida nusxasi bor edi. N. ustozidan hozirgi Hirot tilida yozishni iltimos qiladi. Mavlono Jomiy N. iltimosiga ko‘ra “Nafahot ul-uns” asarini yozadi.

Ba‘zi manbalarda, “Tabaqot us-sufiya”ning asl nusxasi yo‘qolgan, mutasavvif olim Abdulloh Ansoriy Hiraviy manbalar asosida kitobni qaytadan tiklab, uni “Tabaqot ul-ansoriy” deb nomlangan deyilgan.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Абдувосеъ Низомий. Манокиби Мавлоно Жомий. ШМК. – 1344/7.

Muh.A.

SULTON – 1. Musulmon sharqi davlatlarida hukmdorlarga beriladigan unvon, titul. Ayrim davlatlarda bu titul faqat oliy hukmdorga tegishli bo‘lgan, jumladan, Usmoniylar saltanatida shunday edi. Ularda toj-taxt egasigina S. deb ulug‘langan. Boshqa ba‘zi davlatlarda S. so‘zi hukmron sulolaning barcha vakillariga nisbatan ham qo‘llangan. Shayboniy o‘zbeklari davlatida esa o‘ziga xos tartib bo‘lgan. Ularda oliy hukmdor xon deb atalgan. S. unvoni esa hukmron sulolaning boshqa vakillariga berilgan. Xonlar taxtga o‘tirmasidan oldin sulton deb atalgan, ya‘ni sulton xonga ko‘ra pastroq titul hisoblangan. M-n, Ko‘chkunchixonni u hali xon bo‘lmasidan oldin Ko‘chkunchi sulton, Ubaydullaxonni esa Ubaydulla sulton deb ataganlar. Keyinchalik ular xon bo‘lganidan so‘ng, Ko‘chkunchixon, Ubaydullaxon nomlari b-n zikr qilinganlar. Xonlikka erishmagan shahzodalarning barchasi S. deb atalgan. Temuriylarda bu unvon sulolaning barcha a‘zolariga nisbatan qo‘llangan. Buni N. asarlarida

ham ko‘rishimiz mumkin. N. uni oliy hukmdorga, ya‘ni Sulton Husayn Boyqaroga va shahzodalarga nisbatan ham qo‘llaydi. M-n, Badiuzzamon Mirzoni Sulton Badiuzzamon deb ataydi, shuningdek, boshqa temuriy shahzodalarni ham shunday deb ulug‘laganini ko‘rishimiz mumkin. Lekin, albatta, u birinchi navbatda shohni ulug‘lashda bu tituldan foydalanadi. M-n, “V.”da shoh haqida shunday yozadi: “Salotindin ul sultoni sultonnishon zamonida, balki oliy ostonida qulluq‘a mashg‘ulmizkim: Nazm:

*Bari shohlar ichra zoti aning,
Shahanshohlar ichra sifoti aning.*

Sultonekim, “as-sulton u zillulohi fil arzi” javohiri bila sun’ ilki humoyunfol chatr hoshiyasin murassa’ qildi...”. O‘z asarlarining ko‘p o‘rinlarida N. Husayn Boyqaroni Sulton Sohibqiron deb ataydi. Jumladan, “M.N.”da o‘z qarindoshurug‘larining Husayn Boyqaroning boyrilari ekani haqida shunday yozadi: “Agarchi bu faqirning qavm va xayli Sulton Sohibqironning boyri qullari va mavrusiy bandalaridur...”.

2. Biron soha vakillarining, guruhning, tabaqaning peshvosi, ular orasida eng yuksak maqomga ega bo‘lgan kishi. M-n, N. ulug‘ shayxlardan Boyazid Bistomiyni “Sulton-ul orifin” (oriflar sultoni) deb atagan: “Sulton-ul orifinni g‘amgin ko‘rub, muridg‘a savol tili ochilg‘oni va ul shofiy javoblar bila anduhluq ko‘nglun xoli qilg‘oni”.

Ad.: Алишер Навоий. Хайрат ул-аброр. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Вақфия. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Ўзбек тилининг изоҳли лугати. – Т., 2007; Нажмиддин Кубро. Тасаввуфий ҳаёт. – Т., 2004; Раҳмонова З. Ишқ, ирфон ва иршод. – Т., 2021.

Q.E.

SULTONLIK – badiiy adabiyotda ham zohiriy, ya‘ni mulk, ham botiniy, ya‘ni ma‘no shohligi mazmun-mohiyatida qo‘llanilgan.

Ma'lumki, har bir davr va zamon o'z ma'naviy qo'riqchilariga ega ma'nosidagi fikr nafaqat islomiy, balki barcha diniy qarashlarga xos. Valiylar, komil murshidlar ma'naviy olam podshohidirki, ularni *Sulton, Shoh* deb ham ataydilar. Bu shohlik maqomini Junayd Bag'dodiyning: "Agar bizning qanday hol ichra yashashimizni sultonlar bilishganida edi, unga erishmoq u-n, hech shubhasiz, bizga qarshi jang boshlardilar", – iqrorida ham anglasa bo'ladi. N. ham bir baytida shunday deydi:

*Ey g'aniy, ushshoqdin mustag'niy o'ldung,
bilmading
Kim, fano ahlig'a sultonlig'din istig'no emish.*

Bu sultonlar ijtimoiy-siyosiy vaziyatlarni ham boshqargani tarixdan ma'lum. Ulardan himmat so'rash, ma'naviy quvvatlari b-n himoyalani shoh-u gado u-n birday. Hatto hukmdorlarning taxtga kelishida ham qutbi irshodlarning musabbibliigi bor hodisa.

Badiiy adabiyotda darvesh va sulton maqomi ishq yo'lida teng qaralgan:

*Agar husn o'lsa qotil, zor ne darvesh-u ne sulton,
Va gar ishq o'lsa komil,
yor ne hinduvu ne o'zbek.*

Ba'zi lug'atlarda shoh, sulton martabasi tariqatda ilk bor Kirmoniy hazratlariga berilgan, deya ma'lumot beriladi. Umuman olganda, avvalo, murid murshidining jami amr va hukmlariga bo'ysunadi. Shu bois nafs jihodida shoh – solikning piriidir.

Ad.: Алишер Навоий. Ҳайрат ул-аброр. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Вақфия. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Ўзбек тилининг изоҳли лугати. – Т., 2007; Нажмиддин Кубро. Тасаввуфий ҳаёт. – Т., 2004; Раҳмонова З. Ишқ, ирфон ва иршод. – Т., 2021.

Z.R.

SULTON ABUSAID (1425–1469, Qorabog') – Temuriy hukmdor. Uning shajarasi Amir Temurga quyidagi tarzda ulanadi: Abusaidning otasi Sulton Muhammad mirzo, uning otasi Mironshoh mirzo, uning otasi Amir Temur. S.A.ning otasi Sulton Muhammad podshohlik qilmagan. S.A.ning yoshligi Samarqandda o'tgan. Uning siyosat maydoniga chiqishi Ulug'bek mirzo hokimiyatining zaiflashuvi tufayli yuzaga kelgan vaziyat b-n bog'liq edi. Bunday holatni hokimiyat u-n kurash boshlashga qulay deb hisoblagan S.A. arg'un qabilasi yordamida taxtni qo'lga kiritmoqchi bo'lgan, lekin muvaffaqiyatsizlikka uchragan (1449). Abdullatif mirzoning fitna natijasida o'ldirilishi S.A.ga yana bir imkoniyat berdi va u Abdullatifdan so'ng taxtga o'tirgan Abdullo mirzoga qarshi kurash boshladi hamda 1451-y.da hokimiyatni qo'lga kiritdi. Keyinchalik esa Shohrux Sulton avlodlarini bartaraf qilib, Xurosonda ham o'z hokimiyatini o'rnatdi (1458). Sohibqiron Temur Ko'ragon davlati singari buyuk saltanatni orzu qilgan Abusaid mirzo Movarounnahr va Xuroson b-n qanoatlanmay, Iroq va Ozarbayjonga yurish qiladi va 1469-y.da Qorabog'da Oqqo'yunli qo'shini tomonidan mag'lub qilinib o'ldiriladi. Hukmdorlik yillarining katta qismi urush va yurishlarda o'tgani sababli Abusaid mirzo mamlakatning madaniy, iqtisodiy, adabiy, ilmiy hayotida katta iz qoldirmagan, lekin uning Xuroson va Movarounnahrni qaytadan birlashtirgani, ulkan hududda barqaror hokimiyatni qaror toptirgani muayyan ijobiy ahamiyatga molik bo'lib, mazkur hududlarning iqtisodiy, xo'jalik hayotida bir muncha jonlanish yuz berishiga olib keldi.

S.A. N.ning hayoti va taqdirida ham muayyan rol o'ynagan. Lekin bu ijobiy rol emas edi. Ma'lumki, buyuk shoirning ota-bobolari temuriy hukmdorlar saroyida xizmat qilganlar. N. ham ana shu oilaviy an'ana ta'siri tufayli bo'lsa kerak, S.A. saroyiga kelgan, lekin mirzo boshqa temuriy hukmdorlardan farqli ravishda N.ga yaxshi iltifot ko'rsatmagan. Bu haqda tarixchi Mirxond shunday ma'lumot beradi: "Abusaid Sulton zamonida ... bir necha kunni o'sha iqbol oshyonlik ostona mulozamatida o'tkazdi, ammo

o‘z holiga munosib rioyat va tarbiyat topolmadi”. Abusaid mirzoning N.ga bunday sovuq munosabati sabablari haqida adabiyotshunosligimizda fikr-mulohazalar bildirilgan, jumladan, shoirning Abusaidning siyosiy raqibi Sulton Husayn mirzo b-n do‘stligi, uning tog‘alarining ham Sulton Husayn tarafdorlari bo‘lganlari va shu tufayli S.A. tomonidan qatl etilganliklari va h.k.lar aytib o‘tilgan. N.ning oxir-oqibatda Hirotni tark etib, Samarqandga ketadi. Umuman, shoir va Abusaid munosabatlari murakkab bo‘lib, hali o‘rganishni, aniqlik kiritishni talab qiluvchi jihatlar bor. Faqat bir narsa ayon – N. S.A. davrida ro‘shnolik ko‘rmagan. Uning ijod qilishi, buyuk orzu va rejalarini amalga oshirishi u-n zarur bo‘lgan shart-sharoit bo‘lmagan. S.A. hukmronligi davrini N. o‘z hayotining eng og‘ir yillari sifatida tilga oladi. Jumladan, shoirning “Masnaviy“ (Sayyid Hasanga maktub) asaridan olingan quyidagi misralarda ham uning o‘sha vaqtlardagi og‘ir ruhiy holati va moddiy qiyinchiliklari o‘z aksini topgan:

*Menga bu el ichra ne bir hamdame,
Ki bir dam ikovlon deyishsak g‘ame.*

*Ne shoheki topsa ishim ixtilol,
Madihig‘a ko‘rguzamen ishtig‘ol.*

*Ne bir ahli davlatdin oncha umid,
Ki andin navo topsa bir noumid.*

*Ne vajhi maoshe muqarrar menga,
Ki bo‘lg‘ay farog‘e muyassar menga.*

*Ne bir hujrakim kom topqay ko‘ngul,
Dame anda orom topqay ko‘ngul.*

Faqat bu emas, N. S.A. hukmronligi davri ni mamlakat, xalq hayotining ham og‘ir yillari, zulm avjiga chiqqan adolatsiz zamon sifatida tasvirlaydi. Uning yozishicha, zo‘ravonlik, zulm shu darajadagi, odamlar arzimagan chaqa u-n qatl qilinadi:

*Qaro pul uchun aylabon qatl fan,
O‘luktin ta‘ma aylab ammo kafan.*

N. bu zulm va adolatsizlik bevosita shohning o‘zi tomonidan ham sodir etilishini ta‘kidlaydi:

*Ham el manzilin shoh katakdek buzub,
Tovug‘ o‘rnig‘a chug‘z o‘lturg‘uzub.*

Buyuk mutafakkir shoirning “H.S.H.A.” asarida Sulton Abusaidning qimmatbaho toshlar, javohirlarni odamlardan tortib olgani va elga ko‘p zarar yetkazgani haqida yozadi. S.A. siy mosi va N.ning unga bo‘lgan munosabatining ayrim jihatlari “S.I.” dostonining yigirma to‘qqizinchi bobida o‘zining badiiy talqinini topgan. N. bu o‘rinda mazkur shohni o‘z ishiga puxta, uddaburon hukmdor sifatida ta‘riflaydi, lekin uning bu fazilatini yuvib ketuvchi boshqa bir aybini – odamlarning, hatto lashkarning ko‘nglini topa olmaganini, hamma undan norozi ekani va aynan shu hol Abusaidning halokatiga sabab bo‘lganini ta‘kidlaydi. Mazkur fikrlar va talqinlar N.ning S.A. shaxsi va faoliyatiga bo‘lgan munosabati va bahosidan dalolat beradi.

Ad.: Алишер Навоий. *Ҳолоти Саид Ҳасан Ардашер. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд.* – Т., 2011; Алишер Навоий. *Саиди Искандарий. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд.* – Т., 2011; Абдураззоқ Самарқандий. *“Матлаъ ас-саъдайн ва мажмаъ ал-бахрайн” 2-жилд.* – Т., 2011; Ўзбек адабиёти тарихи. *5 жилдлик, 2-жилд.* – Т., 1977; Сирожиддинов Ш. *Алишер Навоий: Манбаларнинг қиёсий-типологик ва текстологик таҳлили.* – Т., 2011; Ҳаққулов И. *Навоийга қайтиш. 4-китоб.* – Т., 2021.

Q.E.

“SULTON ABU SAID KO‘RAGON...”
HIKOYATIKIM... – “S.I.” dostonidagi mustaqil syujetli she‘riy hikoyatlardan biri. Iskandarning Doro b-n urushi, Doro qo‘shinlarining qo‘li baland vaqtida noiblaridan ikkisinin o‘z

shohiga qarshi chiqib, uni og‘ir yarador etishi bobiga ilova qilingan. Bob va ilova hikoyatda N.ning davlatni boshqarish, mamlakatni tutish, el-u yurt osoyishtaligi va farovonligini ta‘minlash yo‘l-tadbirlari hamda odil va xalqparvar hukmron haqidagi siyosiy qarashlarining muhim bir moddasi – “shohdin xalqi xursand, “sipohi esa rozi” bo‘lishiga erishish kerakligi, yo‘q ersa “zarurat chog‘i o‘z xayli dushmanga yor tutunib” shohni xarob etishi mumkinligi bayon etiladi. Bu g‘oya tarixiy shaxs S.A.S. halokatining sabablarini ochish jarayonida ishonarli namoyish etiladi. Xuroson va Movarounnahr-dan tashqari yana qator yurt-u o‘lkalar hukmroni bo‘lgan S.A.S.ning navbatdagi yurishlaridan birida mag‘lub bo‘lib, o‘ldirilishi sabablarini N. bu hikoyatda hukmronning boylikka hirs qo‘yishi, “xazina yig‘ishga bo‘lgan cheksiz” mayli, xalqini esa moddiy qiyinchiliklarda ush-lashi (“tanqis tutishi”), natijada, xalqi ham, sipohlari ham undan “norizomand” bo‘lgani b-n izohlaydi, uni hukmron tabiatidagi jiddiy “ayb” deb hisoblaydi. S.A.S.ning Tabriz-u Rumga yurishi eng nozik va hal etuvchi vaqtida norozi sipohi shohdan yuz o‘giradi, so‘ng dushman tomonga o‘tib, unga ko‘maklashadi, oqibatda shoh qatl etiladi. Tarixiy voqeaga asoslangan hikoyatda N. xalq b-n hukmron, shoh b-n sipoh birligi lozimligi kabi o‘z davri u-n muhim va dolzarb bo‘lgan g‘oyani badiiy bo‘yoqlarda hamda aniq hayotiy taqqoslar vositasida jonli ifodalay olgan:

*Ne shahdiki, atboyi xushnud emas,
Pushaymonlig‘i ish chog‘i sud emas.*

*Sipahdin judo shoh erur bir kishi
Ne bo‘lg‘usidur bir kishiing ishi?!*

*Qurur chun gulistondin ayrildi gul!
Ki, bir luqma erur badansiz ko‘ngul!*

*Aningdekki, xushdur sipah birla shoh
Ham andok durur shoh birla sipoh.*

*Shahu xayl – ma‘shuq-u oshiq kerak!
Ne ishkim qilurlar – muvofiq kerak!*

Shuni ham aytish kerakki, saj‘ bilan yozilgan nasriy sarlavhada hikoyatning ixcham mazmuni va bosh g‘oyasi juda ravshan yoritilgan.

Ad.: Алишер Навоий. Холоти Сауд Ҳасан Ардашер. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011.

A.A.

SULTON AHMAD MIRZO – Amir Temurning o‘g‘li Mironshohning nevarasi, ya‘ni Saydi Ahmad Mirzoning farzandi. U Sulton Husayn Boyqaroning kichik opasi Oqobegimga uylangan edi. Xuroson Sulton Husayn Boyqaro qo‘liga o‘tgach, S.A.M. Hirot shahrining dorug‘asi (hokim, boshliq) etib tayinlanadi. N.ning shu munosabat b-n yozgan qit‘asi ham bor. S.A.M.ning otasi Sayyid Ahmad (Saydi Ahmad) mirzo shoir bo‘lgan. Shuning u-n N. S.A.M. haqida “Ota jonibidin xushtab‘liq anga mavrusiydur”, – deb yozadi. N. S.A.M. hukmronligi davrida (Hirotida hokim, dorug‘a bo‘lgani nazarda tutilgan) hech kim undan shikoyat qilmaganini ham ta‘kidlab o‘tadi. U umrining oxirigacha mazkur mansabda qoyim turadi. N. “Soqiynoma”sining bir bo‘limi S.A.M.ga bag‘ishlangan. N. unda S.A.M.ning vafot etgan o‘g‘li Kichik Mirzoni eslab, S.A.M.ga murojaat qiladi:

*Lek dermen qani ul ko‘zungga nur,
Jismingga quvvat-u ko‘nglungga surur.*

Uni “xusravi gardunrif‘at”, “donishvar”, “saltanat bog‘ida sarvi gulchehr”, “ilm aflokida Birjis mahal” deya ulug‘lagan. N.ning S.A.M.ga bo‘lgan yuksak ehtiromi, hurmat-e‘tibori asarining har bir baytida yaqqol seziladi.

*Tut angakim, erur ish ogohi,
Mafxari dudayi Mironshohi....*

*Shahri Hay, mulk-u hashamni ko'rdung,
Sen dog'i mulk-u hasham ko'p surdung.*

*Anglading shohlig' ahvolini ham,
Ko'ragon taxti-yu iqbolini ham...*

“M.N.” tazkirasida S.A.M. haqida quyidagicha ma'lumot berilgan: “Sulton Ahmad Mirzo – darveshvash, yaxshi axloqlik, pisandida atvorliq, odamisheva kishidir. Ota jonibidin xushta'bliq anga mavrusiydur. Yillar Xuroson taxtida hukumat qildikim, hech kishi andin shikoyat qilmadi va ta'n etmadi”. Tazkirada S.A.M.ning shohga yaqinligi, shoirlik mahorati haqida ham kengroq ma'lumot berilgan: “Va Sulton sohibqirong'a ota masobasidadur va ikki devon ixtiyori va mulk-u mol mushorun ilayhi (ko'rsatilgan, nomi zikr qilingan) va sipohi va cherik mu'tamadun alayhi (e'tiborli, hurmatli) uldur va gohi nazm ham aytur”. Bu fikrlarni soqiynomadagi qarashlar yanada to'ldiradi:

*Barcha shohlarg'a ato o'rnig'asen,
Yo jadi komravo o'rnig'asen.*

*Sanga oliy boridin martaba ham,
Yana ko'prak baridin tajriba ham.*

*Nazm-u nasrig'a Utorud maftun,
Har savol etsa, javobida zabun.*

“M.N.”da S.A.ning quyidagi bayti keltiriladi:

*Sen kibi sho'xi sitamgar dunyida paydo qani?
Sehr bobida ko'zungdek kofiri yag'mo qani?*

Ko'rinadiki, N. asarlarida S.A.M. haqida keltirilgan ma'lumotlar bir-birini to'ldirib, uning shaxsiyati, yuksak insoniy fazilatlari, shoirlik iqtidori haqidagi qarashlarni aniqlashtiradi va boyitadi.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Асадов

М. Соқийнома: тарих ва поэтика. – Т., 2020; Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. – Т., 1989; Файзиев Т. Темурийлар шажараси. – Т., 1995.

S.G'., M.A.

SULTON VALAD (taxallusi; to'liq ismi: Bahouddin Muhammad Valad (1226–1312, Ko'niyo) – ulug' valiy Jaloliddin Rumiyning farzandi, mutasavvif shoir. Tasavvuf va she'riyatga muhabbat otasidan o'tgan. Uning suhbatlarida qatnashib, ilohiyot ilmi va tasavvuf sirlarini egalagan fozil va ma'rifatli inson bo'lib etishadi. Rumi asos solgan mavlaviya tariqatini rivojlantirgan, uning tartib-qoidalarini ishlab chiqib takomillashtirgan, Ko'niyo va boshqa shaharlarda mavlaviya jamoalarining tashkil etilishiga rahnamolik qilgan.

Valad taxallusi b-n forsiy va turkiyda ijod etgan, “u usmonli turk adabiyotining asoschisi hisoblanadi”. G'azal va ruboiylari, “Valadnoma” dostoni etib kelgan. “Valadnoma”da tariqat qoidalari va tavhid g'oyalari badiiy talqin qilingan. N. “N.M.”da bu haqda “bir masnaviysi bor Hakim Sanoyi “Hadiqa”si vaznida, base asror-u nukta anda darj qilibdur”, deb yozadi. S.V.ning orifona qarashlari aks etgan “Maorif” risolasi taniqli olim N.Komilov tomonidan o'zbek tiliga tarjima qilingan.

Ad.: Алишер Навоий. Насойим ул-муҳаббат. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Абдурахмон Жомий. Нафаҳот ул-унс// Осор. Дар 8 жилдлик, 8-жилд. – Душанбе, 1990; Донишмандлар тухфаси. Рубоийлар (Э.Очилов тарж.). – Т., 2009; Султон Валад. Маориф // Комил инсон ҳақида тўрт рисола. – Т., 1997.

E.O.

SULTON IBROHIM MIRZO (t.y.n. – 1459, Domg'on) – temuriylardan. Alouddavla mirzoning o'g'li. Otasi toj-taxt u-n bo'lgan kurashlarda mag'lubiyatga uchrab, hokimiyatdan mahrum bo'lgach, S.I.M. ko'p qiynchiliklarni boshidan

o'tkazgan. Sulton Abulqosim Bobur hukmronligi (1452–1457) davrida qamoqda saqlangan. Abulqosim Bobur vafotidan so'ng (1457, Mashhad) qamoqdan qochib, Murg'ob bo'yiga kelgan va taxt u-n kurash boshlagan. O'z tarafdorlarini to'plab, qo'shin tuzishga muvaffaq bo'lgan S.I.M. o'sha yilning o'zida Hirotga bostirib keladi. Abulqosim Bobur o'limidan so'ng a'yonlar tomonidan taxtga uning o'g'li Shoh Mahmud chiqarilgan edi. Yosh shahzoda S.I.M.ga qarshilik ko'rsata olmay, poytaxt Hirotni tashlab chiqib ketadi va 1457-y. 31-mayda shahar S.I.M. qo'liga o'tadi. Shoh Mahmud tarafdorlari Mashhad shahrida yig'ildilar. Ikki o'rtada bo'lgan jangda S.I.M. yengib chiqadi. U Mashhadga turgan paytida Hirotni Sulton Abusaid egallab oladi (18-iyul, 1457), lekin ko'p o'tmay lashkari b-n qaytib ketadi va S.I.M. yana o'z o'rnini egallaydi. Biroq S.I.M. Xurosonda o'z hokimiyatini mustahkamlab ololmadi, bir tomondan, Samarqand hukmdori Abusaid mirzo, ikkinchi tomondan, qoraqo'yunli turkmanlar Xurosonni bosib olishga intilayotgan edilar. 1457-y. 13-dekabrda u Jahonshoh turkman b-n bo'lgan urushda yengiladi. O'z navbatida Jahonshohni Sulton Abusaid mirzo mag'lubiyatga uchratadi va shu tariqa Hirot uning qo'liga o'tadi. S.I.M. otasi Alouddavla va Marv hokimi Sulton Sanjar b-n birga Abusaidga qarshi jangga kirgan. Marv va Saraxs oralig'ida bo'lgan to'qnashuvda ular yengiladilar. S.I.M. Domg'on tomonga ketadi va o'sha yerda kasallikka duchor bo'lib, vafot etadi.

N. o'zining "H.S.H.A." asarida S.I.M.ni eslab o'tgan. U o'zining Sayyid Hasan b-n tanishuvi haqida ma'lumot berar ekan, bu voqea S.I.M. Hirot taxtiga o'tirgan yili yuz berganini ta'kidlaydi. "Saltanat taxti Sulton Ibrohim mirzog'a qaror tutgandakim, ta'rix sekkiz yuz oltmish erdi, bu faqir alar suhbatig'a musharraf bo'ldum".

Ad.: Алишер Навоий. Ҳолоти Саид Ҳасан Ардашер. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Абдураззоқ Самарқандий. Матлаъи саъдайн ва мажмаи баҳрайн. 2-жилд. – Т., 2008.

Q.E.

SULTON MAS'UD MIRZO – temuriy hukmdorlardan. 1494–1497-yy.da Hisorda hukmronlik qilgan. 1497-y. Xusravshohning isyoni tufayli taxtdan mahrum bo'lib, Xurosonga kelgan. O'sha vaqtda Hirotga bo'lgan Xusravshohning ukasi Boqi Chag'oniyoniy S.M.M.ni aldab, Hisorga olib ketgan va bu yerda Xusravshoh uning ko'zlariga mil tortib, ko'r qilgan. S.M.M. va uning bir nechta yaqin kishilari yana Xurosonga kelishga majbur bo'lganlar. S.M.M. 1407-y.gacha Hirotga yashagan. Xuroson Shayboniyxon tomonidan zabt etilgan paytda o'ldirilgan.

S.M.M. iste'dodli shoir bo'lgan. U Shohiy taxallusi b-n o'zbek tilida she'rlar yozgan va devon tuzgan. N. "M.N."ning temuriy mirzolarga bag'ishlangan yettinchi majlisida S.M.M. ijodiga to'xtalib o'tgan va iste'dodiga yuksak baho bergan. S.M.M.ning she'rlari, jumladan, tazkirada keltirilgan ushbu bayti ham N. fikrlarining chinligini ko'rsatadi:

*Yor borib jong'a qo'ydi dog'i furqat, ey rafiq,
Ko'ngluma kor etmasunmu dardi g'urbat,
ey rafiq?*

N. S.M.M.ning shaxsiyati baland bo'lganini ta'kidlaydi. Shu o'rinda ular ijodiy hamkorlik qilishganini ham qayd etib o'tish zarur. N. "M."idagi bir maktub shundan dalolat beradi. Maktub S.M.M.ga yo'llangan va maktub boshidagi ruboyida S.M.M. va otasining ismlariga ishorat bor:

*Ul shoh tobug'indakim, erur ma'dani jud,
Shohlar aro bo'lmag'ay bir andoq mavjud,
Ham volidi pokidek hisoli mahmud,
Ham axtari tole'dek ismi Mas'ud.*

Maktub mazmunidan ma'lum bo'lishicha, S.M.M. N.ga o'z she'rlarini yuborgan. N. maktabi shu munosabat b-n yozilgan. N. ularni o'qib, katta zavq olgani haqida yozadi va badiiyatini mubolag'ali bir alfozda ta'riflaydi. S.M.M. N.ga o'z she'rlarini yuborish b-n bir qatorda N. dan ham she'rlar yuborishni so'ragan. Xatda N.

S.M.M.ning bu iltimosiga ko‘ra unga yuboriladigan she‘rlarni tartibga solayotganini va ular tez orada S.M.M.ga yetkazilishini xabar qiladi.

Mazkur maktub N. va S.M.M. o‘rtasidagi ijodiy hamkorlikni ko‘rsatish b-n birga S.M.M. devoniga kirgan she‘rlarning bir qismi N. nazari-dan o‘tganligini ham ko‘rsatadi.

Ad.: Алишер Навоий. Муниаот. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Алишер Навоий. Маждолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Захириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. – Т., 2002.

Q.E.

SULTON TO‘G‘RUL (laqabi; to‘liq ismi: Muhammad To‘g‘rulbek Rukniddin Abu Tolib (993–1063) – saljuqiylar saltanatining asoschisi va birinchi sultoni (1038–1063). Saljuqbekning nevarasi. XI asrning boshlarida birodari Chag‘ribek Dovud (990–1060) b-n birgalikda ko‘chmanchi o‘g‘uzlar – saljuqiylarning harbiy birlashmalariga boshchilik qilgan. 1035-y.dan birin-ketin Chorjo‘y, Marv, Niso, Tus va Nishopurni egallab, 1038-y. Nishopurda Sulton deb e‘lon qilingan. Dandanakon jangida (1040) g‘aznaviylarni tor-mor qilgach, Xuroson hukmdoriga aylangan. Xalifalik poytaxti Bag‘dodni egallab (1058), o‘z nomiga xutba o‘qitgach, abbosiylar sulolasi xalifasi al-Qoim unga “Sharq va G‘arb sultoni” unvonini bergan. Avval Ray, keyin Isfahonni poytaxt qilgan. Ma‘rifatli va donishmand hukmdor bo‘lib, she‘r ham yozgan. Quyidagi ruboiylarni unga nisbat beradilar:

*Keltir sovutimni – kiyay egnimga bu on,
O‘nglarman o‘z ishimni o‘zim begumon,
To qo‘lda qilich, yelkada qalqonim, ishon,
Bermasman Iroq mulkin agar ketsa-da jon.*

Yoki:

*Vasli mayiga kecha dilim qondirdi,
Hajri o‘tiga jonni bugun yondirdi.*

*Bir kuni visol-u bir kuni hijron ekan –
Umring, bu haqiqatga hayot ko‘ndirdi.*

N. “M.L.” asarida Sulton To‘g‘rulbekni she‘r aytgan hukmdorlar qatorida sanab o‘tadi: “... sort salotinidin ham Sulton To‘g‘rulbek va Shoh Shujo‘dek oliyqadr podshohlar va rafe‘martaba anjumansipohlar rangin abyot va shirin g‘azaliyot aytilar va zamonlarida mashhur bo‘ldi va ro‘zgorlari avroqida mastur”.

Ad.: Алишер Навоий. Муҳокамат ул-луғатайн. ТАТ. 10 жилдлик, 10-жилд. – Т., 2011; Ражабов Қ. Тўғрулбек // ЎЗМЭ. 9-жилд. – Т., 2005; IX–XVII аср туркмен эдебиятинин шахырлары. Справочник. – Ашгабад, 1967.

S.G‘., E.O.

SULTON YA‘QUBBEK – (Ya‘qubbek) Oqqo‘yunlilar sulolasining oltinchi vakili. 1478–1490-yy.da Iroq va Ozarbayjonda hukmdorlik qilgan. Sulton Husayn Boyqaro boshqaruvidagi temuriylar davlati b-n yaxshi diplomatik munosabatlar o‘rnatgan. S.Y. N. shaxsi, ijodiga yuksak ehtirom b-n qaragan. Ular o‘zaro xat yozishib turishgan. N.ning “X.M.” kitobida S.Y. nomi tilga olingan. Asar syujetiga ko‘ra, N. kutubxonasidan joy olgan Abdurahmon Jomiyning devonini xat-totga ko‘chirtiradi va devonni Jomiy bir ko‘z-dan kechirishi u-n unga yetkazib beriladi. Jomiy o‘z devonini o‘qir ekan, xattot tomonidan yo‘l qo‘yilgan ko‘plab turli mazmundagi xatolarni ko‘rib, biroz og‘rinadi. Shunda N. ustoziga o‘zi tuzatib berishini iltimos qiladi. Jomiy mazkur devonini tahrirdan chiqaradi va N.ga qaytaradi. U devonni shaxsiy kutubxonasiga qo‘yib qo‘yadi. Shu vaqtda S.Y.dan N.ga maktub keladi. Maktubda u N.dan bir kitob so‘ragan bo‘ladi. N. S.Y. ga javob maktubini bitar ekan, mazkur devonni unga hadya sifatida jo‘natadi va N. bo‘lib o‘tgan voqeani unga yuborgan maktubida batafsil yozadi. S.Y.ni mazkur kitobning tuhfa tariqasida berilgani quvontiradi. N.ga yozgan javob xatida bu asar unga ikki hissa muborakligini, ya‘ni

birinchidan, Jomiya tegishligini, ikkinchidan, muallifning o‘z qo‘li b-n qayta tahrir qilinganini yozib yuborgan.

N.ning S.Y. b-n do‘stona va diplomatik aloqalari bo‘lgan. Buyuk shoirning Astrobodda-gi hokimlik davrlarida ham bu munosabatlari davom etadi. Ikki tarixiy shaxsning birodarligi S.Y.ning Husayn Boyqaro davlati b-n munosabatlarini yaxshilanishiga xizmat qilgan. N. o‘ziga yaqin musohiblarini og‘ir vaziyatga tushganda S.Y. huzuriga yuborgan. M-n, Xoji Afzal Amir Majididdinning qahriga uchraganda, N. uni S.Y.ga jo‘natgan. S.Y. uni mulozim sifatida qabul qilgan. Bu haqda Mirxond “Ravzat us-safo”da qisqa ma‘lumot yozgan: “Shuning uchun noiloj chora qidirdi, fikrlash va mulohazadan so‘ng Amir Alisherning ma‘qullashi bilan, Iroq va Ozarbayjonga qarab jo‘nadi, manzil va bekatlarni bosib o‘tib, Sulton Yaqub mulozamatiga musharraf bo‘ldi. Uning in‘om-u ehsonlariga ko‘mildi, u yo‘l ko‘rsatib haj karvonini hozirlab berdi. Shu tufayli haj qilish hamda xalqlar sarasi Muhammad payg‘ambarning nurga to‘la qabrini ziyorat qilish saodatiga erishdi. Murod va maqsadi hosil bo‘lib, Iroq va Ozarbayjonga qaytdi”.

Ad.: Алишер Навоий. Хамсат ул-мутахаййирин. ТАТ. 10 жилдлик, 5-жилд. – Т., 2011; Навоий замондошлари хотирасида (Тузувчи акад. Б.Аҳмедов). – Т., 1986.

B.R.

SULTON HUSAYN (XV asr) – shoir. N. ning akasi Shayx Bahlulbekning o‘g‘li. Taxallusi “Xatmiy” (muhr bosish, so‘z bilan jilovlash ma‘nolarini anglatadi). N. “M.N.”da S.H. haqida “faqirvash va nomurodvesha yigitdur. Tab‘i ham xoli az salomat emas”, – deb yozadi. Bundan ko‘rinadiki, S.H. kamtar va nochorgina, she‘riy qobiliyati durustgina bo‘lgan. S.H. N.ga farzand o‘rnida bo‘lgan. N. vafot etganda, Sulton Husayn Boyqaro S.H.ga va otasi Shayx Bahlulbekka (N. ning akasi) tasalli bergan. “Makorim ul-axloq”da bu haqda shunday deyiladi: “Sultoni Sohibqiron

... oliynasab amirning ulug‘ birodari amir Nizomuddin Shayx Bahlul va ul janobning o‘g‘il xoni amir Kamoluddin Sulton Husaynga va oliy hazratning boshqa yaqinlariga mehribonlik ko‘rsatdi”. N. vafotidan qirq kun o‘tgach, ma‘raka o‘tkazilgan va unga N.ning jiyani S.H. va Xoja Jaloliddin Muhammad boshchilik qilgan.

S.H. amakisining vafotiga ta‘rix-qit‘a yozgan. Unda ta‘rix moddasi “xayrun kamoluhu” bo‘lib, 906 hijriy (melodiy 1501) yil chiqadi.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

S.G‘.

SULTONALI MASHHADIY – (1432–1520, Mashhad) Mirali Tabriziy izdoshlaridan. Otasi Muhammad Mashhad ziyolilaridan bo‘lgan. Xattotlik san‘atida maktab yaratgan, Hirot xattotlik maktabining ustoz, nasta‘liq xatining mislsiz ustasi, N.ning shaxsiy kotiblaridan biri.

U “Qiblat ul-kuttab”, “Zubdatul-kuttab”, “Sulton ul-xattotiyn”, “Sulton ul-huffoziyn” va “Kotib us-sultoni” laqablari bilan mashhur bo‘lgan. U haqda “Ravzat us-safo”da “... ba vajohati surat va mahosini siyrat mavsuf va dar xati nasxta‘liq on miqdor mahorat hosil karda xutut ustodoni mutaqqaddimiyn va mutaaxxiriynro mansux soxt...” (...ko‘rinishi vajohatli va siyrati yaxshi, nasta‘liq xatiniyozishda oldingi va keyingi xattotlarni lol qoldirgan) deyilgan.

S.M. 20 yoshigacha Mashhad madrasalarida ta‘lim oladi. U Abusaid mirzo taklifi b-n (845 – 1442) Azhar Tabriziy, kasalligi sababli, oxirigacha ko‘chirolmagan Nizomiy “Xamsa”sini ko‘chiradi. Abusaid Mirzo uni saroy kotibi lavozimida tayinlaydi. O‘sha “Xamsa” hozirgi kunda Kobul Milliy kutubxonasida saqlanadi.

Hokimiyat Husayn Boyqaro qo‘liga (1469) o‘tgach, S.M. N. va Abdurahmon Jomiylar b-n hamkorlikda ishlaydi. U Hirot xattotlariga rahbarlik qilib, musavvir, muzahhib, lavvoh va sah-hoflar b-n birgalikda kitobat ishini nafis badiiy san‘at darajasiga ko‘taradi. S.M. Hirot xattotlik

maktabiga rahbarlik qilish b-n birga, butun faoliyati davomida (umrining 40 yili) Husayn Mirzo maktublarini riqo' xatida, N. va boshqa shoir-olimlarning asarlarini nasx va nasta'liqda ko'chirish b-n tinimsiz mashg'ul bo'ladi. U ko'chirgan ko'p nodir qo'lyozmalar Husayn Boyqaro va N. lar tomonidan boshqa o'lkalarga tabarruk tuhfa-lar sifatida yuborilgan.

S.M. "Sirot us-sutur", "Sirot ul-xat", "Midod ul-xutut" nomli asarlar muallifi. U qobiliyatli shoir, turli tazkiralarda uning she'rlaridan namunalar (fard, qit'a, ruboiy va boshqalar) uchrab turadi she'rlari mazmun va mohiyati jihatidan xat va xattotlik san'ati b-n bog'liq. S.M.ning (1514) fors tilida nasta'liq xat haqida, "Ey qalam, tez kun zaboni bayon, Bahri hamdi Xudoyi har du jahon..." bayti b-n bashlangan "Sirot us-sutur" nomli she'riy risolasi e'tiborga molik. Risolaning asl nusxasi Saltikov-Shedrin nomidagi Sankt-Peterburg Davlat xalq kutubxonasida (Dorn 464) saqlanmoqda. Risolada S.M. xat san'atining nazariy va amaliy qoidalarini ta'riflagan.

S.M. Husayn Boyqaro vafotidan keyin shayboniylar hukmronligi davrida ham bir oz vaqt Hirotda yashab, keyin tug'ilgan vatani Mashhadga ketadi va o'sha yerda xattotlik faoliyatini davom ettirib, 1520-y.da Mashhadga vafot etadi. U hazrati Imom Rizo ravzasining oyoq tomonida dafn etilgan.

XV asr Hirotda xattotlari orasida N. asarlarini eng ko'p va xo'b kitobat qilgan S.M.dir. U ko'chirgan 12 dan ziyod qo'lyozmasi MDH va xorijiy davlatlarda saqlanmoqda.

S.M. 1467-y.da N.ning "Ilk devon"ini ko'chiradi. Bu qo'lyozma Sankt-Peterburg Davlat xalq kutubxonasining Sharq bo'limida Dorn 564 raqami ostida saqlanadi. Varaqlar soni 143, yana kutubxonadagi Dorn 560 raqamli "X." qo'lyozmasini ham S.M. ko'chirgan. Qo'lyozma 898/1492-93-y.da kitobat qilingan. Hajmi 325 varaq. Uchinchi qo'lyozma "M.N."dir (Dorn 553). Hajmi 38 varaq, kitobat sanasi qo'yilmagan.

O'zR FASHIda S.M ko'chirgan N. asarlarining to'rt qo'lyozmasi mavjud. Birinchi qo'lyoz-

ma – N.ning o'zi tuzgan ikkinchi devoni "N.N." bo'lib, Hirotda shahrida 880-85/1475– 80-yy. orasida ko'chirilgan (inv. № 1995). Hajmi 204 varaq. Qolgan uch qo'lyozma terma devonlar tarzida, varaqlari hirotdiy ipak qog'ozda. S.M. ko'chirgan N. asarlari qo'lyozmalaridan qolganlari xorijiy fondlarda saqlanmoqda. N. S.M. haqida shunday yozadi: "...mashhadlig'dur. Bu kun Xurosonda va olamning aksar bilodida "nasta'liq" xatida qiblat ul-kuttobdur, kitobat mulkining qalamravi va qalama anga musallamdur. Oncha hamida axloq va guzida atvor bila orosta va pirostadurkim, sharhida qalam tili ojiz va husni xulqda naziri yo'qtur va tab'i dag'i xub voqe' bo'lubtur...

*Gul dar bahor az on ruxi gulgun namunayest,
Chun ashki man ki az dili purxun namunayest.*

Tarj.: Ko'z yoshlarim qonli yuragimdan namuna bo'lgandek, bahor chog'idagi gul, Ul gulrang yuzdan namunadir.

Ad.: Алишер Навоий. *Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд.* – Т., 2011; *Фиёсиддин Муҳаммад Хондамир. Равзат ус-сафо. 7-жилд; Али Акбар Деҳхудо. Лугатнома. – Техрон 1998; 10-жилд; Мирзо Муҳаммадшариф. Садр-Зиё. Тазкираи хаттотон. ЎзШҚМ. Қўлёзма. 1304,2193; Муродов А. Ўрта Осиё хаттотлик санъати тарихидан. – Т., 1971; Муниров Қ., Носиров А. Алишер Навоий қўлёзма асарлари каталоги. – Т., 1970; М.Ҳакимов. Алишер Навоий асарларини кўчирган хаттотлар. – Т., 1991.*

E.O., Muh.A.

SULTONALI MIRZO (v. 1500, Samarqand) – shahzoda. Sulton Abusaid Mirzoning nevarasi, Sulton Mahmud Mirzoning uchinchi o'g'li. Tarxonlarning qo'llab-quvvatlashi b-n akasi Boysung'ur Mirzoni yengib, uning o'rni-ga 1499-y. taxtga o'tiradi. Onasi Zuhra begim Abu Yusuf arg'unning maslahati b-n Shayboniyxonga yashirincha maktub yozib, agar o'zi-

ga uylansa, unga Samarqandni berishini, u esa keyin o'z navbatida S.M.ga otasining viloyatini berishini ma'lum qiladi. Shayboniyxon rozi bo'lib, jangsiz Samarqandni qo'lga kiritgach, shahzodani qatl ettiradi, Zuhra begimni esa nazarga ilmaydi.

N. "M.N."ning Temur va temuriy shahzodalarga bag'ishlangan yettinchi majlisida "tab'ini nazmga moyil deydilar va ushbu matla'ni unga nisbat beradilar", deb quyidagi baytini keltiradi:

*Vaslida mag'rur bo'ldung, hajrida zor,
ey ko'ngul,
Ne aning birla, ne onsiz toqating bor, ey ko'ngul.*

Ad.: Алишер Навоий. Маҷолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Захириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. – Т., 2002.

E.O.

SULUK – yo'l, yo'lga kirish, Haq yo'liga boshlash. Soliklar nazdida, Alloh visoliga loyiq bo'lish u-n axloqni poklab, go'zallashtirmoqdir. Buning u-n nafsni mavqe va martaba hirsidan, kin va kibr, riyo va hasad, yolg'on va g'iybat, zulm va jaholatdan tozalab, bularning butunlay ziddi bo'lgan ilm, hilm, hayo, rizo, tavoze, tavakkul, jud singari sifat va xislatlarni kamolga yetkazmoq lozim.

Tasavvuf arboblardan ayrimlarining ko'rsatmasi bo'yicha, suluk – jahldan go'zal axloqqa o'zining vujudidan Haqning vujudiga (borlig'iga) yo'lchilikdir. Sulukka qarashlar har xil va suluk ahli orasida har turli ixtiloflar ham bo'lganligi bois N.:

*Chun suluk ichra ko'p erdi ixtilof,
Ko'pragi dard erdi, lekin ozi sof, –*

deb yozgan edi. Pir tanlashda ham, albatta, uning "suluk-u atvori"ni bilish zarur:

*Marham tilasang sidq ila guftoriga boq,
Pir istar esang suluk-u atvorig'a boq.*

Chunki:

*Qadah gar bermasang, ey dayr piri,
ne osig'ranjim,
Suluk etmas asar, gar piridin yetmas
hidoyat xo'b.*

Ad.: Абдураззоқ Кошоний. Тасаввуф лугати. – Истанбул, 2004. – Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли лугати. 3-жилд. – Т., 1984.

I.H.

SULTONALI SABZ MASHHADIY / HIRAVIY (t.y.v.e.y.n.) – xattot. Ko'zi ko'k bo'lgani u-n Sabz laqabini olgan. Nasta'liq xatining ustozlaridan bo'lgan. Xondamir "Xulosat ul-axbor" asarida uni "Nasta'liq b-n yozuvchilarning mashhur-laridan, husnixatda ularning yetakchisidir", – deb ta'riflaydi. U N. kutubxonasida kitobat b-n mashg'ul bo'lgan. Fikriy Saljuqiyning "Xushnavislar va hunarmandlar" tazkirasida keltirilishicha, u ko'chirgan Sa'diyning "Bo'ston" pandnomasi Tehron-da, Nizomiy "Xamsa"si Kobulda (E'timodiyning shaxsiy kutubxonasida) saqlanadi.

Ad.: Навоий замондошлари хотирасида. – Т., 1985; Энциклопедияи адабиёт ва санъати тожик. Жилд 3. – Д., 2004.

E.O.

SULTONALI QOINIY (t.y.n. – v. 1508 – Hirot.) – xattot. Azhar Tabriziyning shogirdi. Dastlab Tabrizda yashab, Sulton Ya'qub Oqquyunli saroyida kotib bo'lib ishlagan. Ya'qub vafotidan so'ng Rustam Oqquyunli saroyida xizmat qilgan. Bir muddat Hijozga borib, u yerdan Hirotga safar qiladi va Husayn Boyqaro saroyiga yo'l topib, o'zi ko'chirgan kitoblarga Sultoni deb imzo chekadi. Xondamirning "Xulosat ul-axbor" asarida ma'lumot berishicha, u N. tarbiyati va inoyati ostida ishlagan. Ko'proq Abdu-rahmon Jomiy asarlarini kitobat qilgan. Nasta'liq xatini yozishda mohir bo'lgan. U Azhar Tabriziy

uslubida yozar edi. Yozgan she'rlarini ham o'zi ko'chirgan.

“M.N.”da keltirilishicha, darvesh yigit bo'lib, Abdurahmon Jomiy b-n yaqin bo'lgan. Bir necha yil Makkada ham yashagan. Serqirra iste'dod sohibi bo'lib, she'r ham yozgan. Naql qilishlaricha, bir gal unga bir devonni kitobat qilishni buyurilganda mening har bir ko'chiradigan baytim bir tanga turadi, deb mubolag'a qilgan ekan. N. S.Q. ni quvvatlab, uning xizmati bunga arziydi, hatto, bundan ham ortiq, deydi va ijodidan namuna sifatida bir matla'sini keltiradi:

*Zi ishqat otash dar zada nomus-u nang-u nomro,
Doda ba bod nesti-yu hastiyi xos-u omro.*

Tarj.: Ey sening ishqing oru nomus-u obro'ni o'tga urdi, katta-yu kichikning bor-u yo'g'ini elga sovurdi.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Навоий замондошлари хотирасида. – Т., 1985; Энциклопедияи адабиёт ва санъати тожик. Жилд 3. – Душанбе, 2004.

E.O.

SULTON MUHAMMAD NUR (1470–1533) – xattot. Husayn Boyqaro saroyida kotiblik qilgan. U kitobatda mohir bo'lib, zamondoshlarining aytishicha, xafiy yozuvini hech kim undan yaxshi yozolmagan. Sultonali Mashhadiyning shogirdlaridan. Mirzo Haydarning aytishicha, u tez yozsa-da, so'zlari ba'zan bo'shtobroq chiqardi. Turli rangda kitobat qilish (rangnavislik) va tahrirda ham tengsiz edi. Ayni jihatdan ko'pincha uni “Azhari Soniy” deganlar. U ko'chirgan Sharafiddin Ali Yazdiyning “Zafarnoma”si, Sa'diy Sheroziy va Abdurahmon Jomiyning “Saylangan she'rlar”i (“Muntaxabi ash'or”), Hofiz Sheroziy devoni, Sa'diyning “Bo'ston” va “Guliston” pandnomalari bizgacha yetib kelgan – ular Eron davlat kutubxonasi va Milliy sho'ro majlisi kutubxonasida saqlanadi. She'rlar ham yozgan

bo'lib, ulardan namunalar tazkira va bayozlarda saqlanib qolgan.

S.M.N. N.ning terma devonlaridan birini nafis nasta'liq xati b-n ko'chirgan: Sankt-Peterburg davlat Xalq kutubxonasi Sharq bo'limi, Dorn 563. Hajmi 90 varaq. Qo'lyozmaning charmdan ishlangan muqovasiga oltin suvi b-n o'yama naqshlar tushirilgan.

Ad.: Энциклопедияи адабиёт ва санъати тожик. Жилд 3. – Душанбе, 2004.

E.O., Muh.A.

SULTON MUHAMMAD TABRIZIY – (1470–1555, Tabriz) Tabriz musavvirlar maktabi asoschilaridan, Oqo Miraki Naqqosh shogirdi, Tabriz kutubxonasida sahhof, xattot va musavvir bo'lib ishlagan. S.M.T. Hirotga kelib temuriylar saroyining mohir naqqoshi sifatida xizmat qiladi, lekin tabiatan mutakabbir, o'ta qobiliyatli hunarmand bo'lgan. S.M.T. N. u-n juda katta soat yasaydi, soat tepasida nog'oracha o'rnatilgan bo'lib, har soatda haykalcha ko'rinish berib, nog'orani cho'pchalar b-n tez-tez uradi-da va yana soatning orqasiga g'oib bo'ladi. Buni ko'rganlar (Navoiydan boshqa) naqqoshning hunariga tassannolar aytishadi. U Firdavsiy “Shohnoma”si, Hofiz Sheroziy devoni, Nizomiy “Xamsa”si va N. devonlariga miniatyuralar chizgan. S.M.T. zargarlik va chinnisozlikda ham mohir bo'lgan. U Sulton Husayn hukmronligidan so'ng Ismoil Safaviy xizmatida va undan o'g'li Tahmosib saroyida naqqoshi bo'lib xizmat qiladi.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011; Забихулло Сафо. Тарихи адабиёти Эрон. 3-жилд. – Душанбе, 1987.

Muh.A.

SULTON MUHAMMAD XANDON (t.y.n. – v. 915–1510) – Hirot xattotlik maktabining namoyandalaridan. Xondamir N. kutubxonasida ishlagan xattotlarni sanab o'tganda, S.M.X.ni

“nasta’liq bilan xat yozishda katta qobiliyatga ega, nayni ham yaxshi chaladi, she’r va muammoni ham aytar” deb eslab o’tadi. Husnixatda, xususan, nasxi sharifni yozishda mohir bo’lgan. Sulton Muhammad Xandon yoshligidan N. xizmatida edi. Shuning u-n N.ning xos odamlaridan bo’lgan, ochiq yuzlik (xushchaqchaq) bo’lganligi u-n unga “Xandon” laqabi berilgan. Uning ko’chirgan qo’lyozmalaridan Jomiyning ikki nusxa “Yusuf va Zulayxo” va bir nusxa “Sabhat ul-abror” (1525), Sa’diy Sheroziyning “Bo’s-ton”i (1515), bir nusxa Hofiz Sheroziy devoni va bir nusxa Xusrav Dehlaviyning “Qironi as-sa’dayn” asari (1516) Britaniya muzeyida (London) saqlanmoqda. S.M.X. 1551-y.da vafot etadi. “Voqiy” qabristonida N.ning oyoq tarafida dafn etilgan. S.M.X.ning Hirotda 935/1528-y. da ko’chirilgan N. terma devoni bizgacha yetib kelgan. Sankt-Peterburg davlat xalq kutubxonasi Sharq bo’limi, TNS 57. Hajmi 192 varaq, kotib “Sulton Muhammad Xandon” deb imzo qo’ygan. Qo’lyozmaga Hirotda musavvirlaridan biri 7 ta rasm ishlagan: 1a, 11b, 12a, 53a, 90a, 123b, 146 b. S.M.X. ko’chirgan (14 qo’lyozma) boshqa bir necha qo’lyozmalar ham saqlanib qolgan.

Ad.: Мухаммад Шариф Садрӣ Зуё. Тазкират ал-хаттотин. ШҚМ-1, № 1304/III.; Хондамир. Равзат ус-сафо. 7-дафтар. – Техрон 1998; Муродов А. Ўрта Осиё хаттотлик санъати тарихидан. – Т., 1971.

Muh.A.

SUMANSO – “F.Sh.” dostonida tasvirlangan Mehinbonu saroyidagi o’n kanizakdan biri. Ularning: “Bari ham sarvqomat, ham dilorom”. Buning ustiga, ularning har biri bir sohada tengsiz: biri she’r, biri musiqa, biri tarix, biri hisob, biri mantiq (logika), biri nujum (astronomiya), biri balog’at (adabiyot nazariyasi), biri hikmat (falsafa), biri haqoyiq (mavjudot haqiqatlari haqidagi fan), biri muammo yechishda o’z davrining eng oldi bo’lgan: bu fanlarning yuzlab ustasidan ularning bittasi mohirroq edi:

*Bu fanlarda bular bir-birdin ahsan,
Yuz fanliq aro har qaysi yakfan.*

Nomlar va hunarlar ketma-ketligi bo’yicha S. “Balog’atda... aytib daqoyiq” edi.

Ad.: Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011.

M.M.

SURAYYO – Q.: PARVIN.

“**SURATXONAYI CHIN**” – Chin (Xitoy) suratxonasi. Bu ibora N. asarlarida “Nigorxonayi Chin” shaklida ham uchraydi (“X.M.”, “M.L.”). N.ning, xususan, she’riy asarlarida badiiy rassomchilik, naqqoshlik masalalariga, rassomlarning obrazlarini chizishga ham muhim o’rin berilgan. Buni biz N. dostonlaridagi Farhod, Shopur, Moniy singari obrazlarda yaqqol ko’rishimiz mumkin. “F.Sh.” dostonining Shirin istagiga ko’ra tog’dan ariq qazib, suv keltirish bobida bu g’oya yanada yaqqol namoyon bo’lgan. Farhod ariq qazib, tog’dan suv keltirish b-n cheklanmay, tog’ etagida ariq bo’yiga Shirin dam olishi u-n hovuz qazib, shu hovuz yonidagi yaxlit toshni o’yib, qasr ham yaratadi. Qasr ichidagi devorlarga esa Shopur ko’magida Shirinning taxtda o’tirgandagi o’zi b-n birga turgandagi holatlarining unga xizmat qilayotgan kishilarning, uning doirasidagi odamlarning ham minglarcha badiiy shaklini chizadi va bu xonalarni Xitoydagi rasm galeriyalariga taqqoslab, “S.Ch.” deb ta’riflaydi:

*Bu yang’lig’ yo’ndi qasri olam aro
Bori ajzo anga bir pora xoro.*

*Qilib ayvonida yuz tarh tahrir,
Mavozi’ tarh qildi bori tasvir.*

*Chekib ul sarv gulrux taxt-u johin,
Bu taxt uzra hamul husn ahli shohin.*

*Parilar qulluq aylab xizmatida,
Parivashlar qo’yub yuz hazratida...*

*Chehib yuz ming bu yanglig' turfa timsol,
O'zin ul sho'x o'trusida behol.*

*Qayu mavzudakim, ul mohpora
Munung shakli qilib behud nazoro...*

*Bu ishlarda bo'lub Shopur yori,
Etib har birga kilki chirakori.*

*Bu yanglig' qasr topib zeb-u oyin,
Latofat ichra suratxonai Chin.*

*Ad.: Алишер Навоий. Хамса. TAT. 10
жилдлик. 6-8-жилдлар. – Т., 2011.*

Ab.H.

SUS (q.) – N. “T.A.H.” asarida tilga olgan shahar nomi, tarixiy geografik atama. N. kitobda bu shaharni Shis (a.s.) Bobilda bino qilingani xususida ma'lumot yozgan.

*Ad.: Алишер Навоий. Тарихи анбиё ва
хукамо. TAT. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011.*

B.R.

SUTURLOB (usturlab) – Sharq astronom olimlari kashf etgan asbob. Quyosh va yulduzlar yuksakligini o'lchash va harakatini kuzatishda qo'llanilgan. “S.I.” dostonida Chin hoqoni tuh-fasi “Oyinayi Chin” tilsimiga qoyil qolgan Iskandar o'z ixtiyoridagi donishmand-hakimlarga “andin ortiq tilsim” yaratish vazifasini qo'yadi. Har biri ikki yuz fozil-hakimlardan iborat bo'lgan ikki ilmiy guruh tashkil etilib, ularning biriga Aflotun, Suqrot, Hurmus va Balinos, ikkinchisiga esa, Arastu, Buqrot va Arshimidus kabi mashhur donishmandlar rahbarlik qiladi. Iskandarning bevosita ishtiroki va homiyligida boshlangan izlanish ikki ajoyib ixtiro – quyosh va yulduzlar yuksakligi va holatini o'rganuvchi Suturlob va “Oyinayi Iskandar”ni yaratish b-n yakunlanadi. “Ruh va mis” qotishmalaridan yasalgan Suturlob “aflok ishi” sirlarini, “charhning to'qqiz qismi” holatini o'rganish qudratiga ega edi. N. Suturlob

(shuningdek, ko'zgu) ixtirosini Iskandar faoliyatining ya'jujlar yo'liga qo'yilgan to'siq (devor) darajasidagi eng muhim mevalari qatoriga kiritadi.

*Ad.: Алишер Навоий. Саъди Искандарий.
TAT. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011.*

M.A., A.A.

“SUXAN” – Mavlono Lutfiyning “Suxan” radifi saji qasidasi. Abdurahmon Jomiyga bag'ishlab yozgan. Mazkur qasida Hirot adabiy muhitida juda mashhur bo'lib ketgan. Bu haqda N. “N.M.”dan o'rin olgan “Mavlono Lutfiy zikri”da alohida mehr va zavq b-n bayon qilgan: “To'qson yoshidin tajovuz qilg'onda, Hazrati Maxdum otig'a radifi “Suxan” saji qasidaye aytib erdiki, zamon xushgo'ylari barcha xo'bluqqa musallam tuttillar”. Abdurahmon Jomiy sharafiga bunday marg'ub va mahbub qasida baxshida qilishi, uning ustoz sifatidagi ajab holati, keng fe'lligidir. Abdurahmon Jomiy ham bu himmatini qadrlab, Lutfiyning istagiga binoan o'z xirqasini sovg'a qilgan.

*Ad.: Алишер Навоий. Насойим ул-
муҳаббат. TAT. 10 жилдлик. 10-жилд. – Т.,
2011.*

B.R.

SUYUNOV MAVLONBERDI (1957, Tojikiston Respublikasi, G'onchi tumani) – n.shunos, f.f.n. (2004), dotsent (2005). Xo'jand davlat pedagogika instituti (hozirgi Xo'jand davlat universiteti)ni tugatgan (1981). Xo'jand davlat universitetida laborant (1994-96), o'qituvchi (1996-97), katta o'qituvchi (1997-2004) vazifalarida ishlagan. 2005-y.dan O'zbek tili, adabiyoti va uning ta'limi metodikasi kafedrasi dotsenti. 1 ta monografiya, 3 ta o'quv qo'llanmasi va 50 dan ortiq ilmiy maqolalar muallifi.

S.M.ning tadqiqotlari o'zbek-tojik adabiy aloqalari, N. ijodidagi tojik shoirlari an'analari va badiiy mahorat masalalari tahliliga bag'ish-

langan. Nomzodlik ilmiy ishi ham “Hofiz Sheroziy va Alisher Navoiy (an’ana, yangilik va mahorat masalalari)” deb nomlanadi. Unda N.ning fors-tojik she’riyati va Hofiz ijodiga munosabati; Hofiz g’azallariga tatabbu’lari va ularning badiiyati; Hofiz va N. – Foniylar she’riyatidagi rind timsoli tahlilga tortilgan. S.ning ilmiy ishlari N. ijodini tojik adabiyoti b-n bog’lab o’rganish jihatidan ahamiyatlidir.

Ad.: Xo’fiz Sheroziy va Alisher Navoiy. – Xo’jand, 2004; Uzbek adabiyoti tarixi. – Xo’jand, 2006; Sharq adabiyoti tarixi. – Xo’jand, 2007; Xamkor xalqlar adabiyoti. – Xo’jand, 2008.

H.A.

SUQROT – qadimgi yunon mashhur faylasufi Sokrat (mil. avv. 470–399-yy.) ning Sharqdagi nomlanishi. Sharq ilmiy, tarixiy va badiiy adabiyoti, xalq og’zaki ijodi namunalarida katta donishmandlik va chuqur aql-idrok, shuningdek, yorug’lik, nur, ziyo ramzi sifatida talqin qilindi. N.ning “F.Sh.”, “S.I.” dostonlarida, “T.A.H.” asarida alohida e’tibor qaratilgan obraz. Xususan, “S.I.”da S. faol ijobiy qahramonlardan – Iskandar xizmatidagi besh yuz hakimga boshchilik qilib hukmronga “kecha-yu kunduz” hamroh bo’lgan o’n donishmand-maslahatchilardan biri sifatida tasvirlangan.

Dostonda N. unga, jumladan, quyidagicha ta’rif beradi:

*... Ul hikmat ahlining ustodidir,
Zamiri xirad hikmat obodidir.*

S. Aflotun b-n hamkorlikda Iskandar topshirig’iga ko’ra ikki yuz hakimga rahbarlik qilib, usturlobni ixtiro etadi, hukmronning suv sathi va suv osti safari oldidan unga dengiz va muhitlar haqida, ularning yer yuzi bo’ylab joylashishi to’g’risida ma’lumotlar beradi. Suv safari vaqtida yo’lboshchilik qiladi, ilmiy kuzatuvlar, o’lchash va tekshirish ishlariga rahbarlikni amal-

ga oshiradi. S. Iskandar onasiga ta’ziya bildirib, pand-u nasihat qilgan yetti donishmandning biri, dostonning yakunlovchi bobida esa S.ning Arastu, Aflotunlar qatorida Iskandar u-n adolatli va rivoyatparvar bo’lishni tavsiya etuvchi “xiradnoma” yozgani aytiladi.

Ad.: Alisher Navoiy. Saddi Iskandariy. TAT. 10 jildlik, 8-jild. – T., 2011.

A.A.

SUHAYLO (ar. – Suhayl nomli yorug’ yulduz nomidan) – N.ning “F.Sh.” dostonidagi hakim va donishmand. Suqrotning shogirdi. El ichra donishmand sifatida mashhur, yoshi 500 dan oshib ketgan S. ham ustozlari Suqrotdek g’orda yashaydi.

*Erun Yunonda Suqroti zamon ul,
Tutub Suqrotdek g’ori nihon ul.*

Jomosp S.ga Farhodning belgilarini aytib, unga Iskandar oyinasi tilsimini ochish yo’lida madadkorlik qilishini vasiyat qilib ketgan bo’ladi. Shu alomatlar bo’yicha u Farhodni bir qarashda taniydi. Necha yuz yillardan buyon uni kutayotganini aytadi. Unga Jomosp mujdasini yetkazib, oldida turgan 2 to’siqdan ogoh etadi – biri ajdar, ikkinchisi – Ahraman. Ajdardan himoya qiladigan o’zi otashgohlardan yurib yiqqan Samandar yog’ini tuhfa qiladi. Ahramanni engsang, qo’lingga uning sehrli uzugi kiradi, bo’ynida osilgan kumush lavh orqali esa tilsimni ochib, Jamshid jomiga ega bo’lasan, jom tegrasidagi yozuvlardan esa Suqrot makon tutgan g’orning manzilini bilib olasan deganicha, uni yo’lga da’vat etib duo qiladi-yu, o’zi jon beradi. Hakimni chindan kelgan Farhod qavmi va yunonlik hikmat ahli ko’z yoshlari b-n yuvib, shu g’orda dafn etadilar. Tasavvufiy talqinga ko’ra, Farhodga qabul nazari Jomospdan o’tgan. U Farhodning tug’ilishidan xabar berib, uning tarbiyasi b-n shug’ullanishni S.ga vasiyat qiladi. S. esa Farhodning tariqatdagi birinchi piri. Chunki ilk ta’limni Farhod aynan

undan oladi. U Farhodga nasihatlar qilib, uni ajdarho, Ahraman (dev), sher va temir paykardan ogoh etadi. Bu timsollar ramziy bo‘lib, ajdarho – nafsni, dev – saltanatni, sher – qahr-u g‘azabni, temir paykar – riyo-yolg‘onni, samandar yog‘i – ishqni tamsil etadi. Yana Suqrot huzuriga olib boradigan yo‘lni ko‘rsatib, ajdarhoni yengish u-n samandar yog‘ini tuhfa qiladi.

Ad.: Алишер Навоий. Фарҳод ва Ширин. ТАТ. 10 жилдлик, 6-жилд. – Т., 2011; Комилов Н. Тасаввуф. – Т., 1996.

E.O.

SUHO – Katta ayiq, Katta Yetti Og‘ayni, Katta Yetti qaroqchi (xalq tilida Cho‘mich yulduzi) yoki Hulkar to‘plamidagi yulduzlarning eng xirasi va maydasi. N. atamasini suhovash, suhokirdor singari o‘zakdoshlari b-n poetik ifoda, ta‘limiy va o‘git berish maqsadlarda bir necha o‘rinda qo‘llagan. M-n, “F.Sh.” dostonida shoir Farhodning merganligini ta‘riflab, S.ni ham, ya‘ni shunday xira Yulduzni ham nishonga ola olar edi, deydi:

*Qaro tun gar nishon aylab Suhoni,
Falakcha novakig‘a ul nishoni.*

Zero, S.ning xiraligi xalq orasida qadimdan ko‘zning ko‘rish quvvatini o‘lchash mezoni bo‘lgan. S.ni ko‘ra oladigan ko‘z eng o‘tkir ko‘z sanalgan. Falakdagi jismlar haqida kitobxonda yorqin tasavvur uyg‘ota olgan mutafakkir shoir asar bosh qahramonining kasb egallashda erishgan darajasini ham S. atamasini qo‘llash b-n ko‘rsatib beradi.

“S.S.”da esa boshqa kayfiyatga duch kelinadi. N. asar qahramoni shoh Bahromning sargushtlarini yakunlab, uning qilmishlaridan chiqarilishi lozim bo‘lgan nasihatlarini bita turib, 30-bobda yana do‘sti va maslakdoshi Sulton Husaynni vasf etishda S.dan foydalanadi:

*Qadri qoshida gunbazi mino,
Charxi min qoshida misli suho.*

Husayn Boyqaroning fikri quyoshdan afzal, quyosh esa (uning) oldida zarradan ham kam. Kuch-qudrati oldida ko‘k gumbazi S. yulduzi (Hulkar to‘plamidagi eng xira yulduz)chadir.

Satrlardagi mubolag‘ali tasvirlar shohga ilhom beradi ham tarixiy shaxs portetini yaratishda ko‘maklashishi shubhasiz. Shuningdek, “S.I.” dostonida ham Iskandar va Chin xoqoni qo‘shinlari sulh u-n qarama-qarshi tomonga saf tortgach, qo‘shinlardagi kechqurungi harakat tasvirida S. ning oldingi baytda urg‘u berilgan xususiyatiga ishora qiladi:

*Yazaklar payopay ravona bo‘lub,
Suho o‘qlariga nishona bo‘lub.*

Kecha qorovullari ham ketma-ket ravona bo‘lib, eng xira Hulkar yulduzlaridek ko‘z ilg‘amas harakat qila boshladilar. Dostondagi “Darhaqiqat, Biz odam bolasini mukarram qilib yaratdik” oyatini tafsirlovchi baytda N. “Alloh taolo bir qatraga dengizni yashirganidek, eng kichik yulduz bo‘lmish S.ning ichiga charxi a‘loni nihon qilganidek, odam vajudiga g‘oyat ajib xazinalarni yashirdi”, – deya betakror tashbeh namunasini yaratadi:

*Ki, bir qatrada qildi daryo nihon,
Suho zimnida charxi a‘lo nihon.*

“L.T.”dagi S. b-n aloqador misralar ham yuqoridagi mazmunga hamohang yangraydi:

*Charxni aylar Suho anda nigun,
Pashsha aylar anda anqoni zabun.*

N. “M.N.” tazkirasida “Suhoiy” taxallusini tanlagan Abdulvahob ismli qalamkashga fiqra bag‘ishlagan. Darhaqiqat, S. b-n bog‘liq fikrlar N. asarlari hamisha mushohadaga chorlovchi, inson tafakkur olamini yanada kengaytiruvchi ko‘p qirrali ijod maydoni ekaniga dalildir.

Ad.: Алишер Навоий. Маҷолис ун-нафоис. ТАТ. 10 ҷилдлик, 9-ҷилд. – Т., 2011; Iskender Pala. Ansiklopedik divân şiiri sözlüğü. – Istanbul, 2004; Камта Айиқ. ЎЗМЭ. 7-ҷилд. – Т., 2002.

S.O‘

SO‘Z – N. asarlarida “S.” juda ko‘p ma‘nolarda ishlatilgan. Tilning nuqtadon bilimdoni sifatida u haqda muhim falsafiy-ilmiy va adabiy-badiiy fikr va xulosalarni ilgari suradi. U “S.” atamasi orqali tilni ham, nutqni ham, va‘z-u nasihatni ham, falsafiy fikrlar-u badiiy adabiyotni ham ifoda etadi, ko‘p holatda ular bir-biridan ajratib ko‘rsatilmaydi, hatto badiiy vosita bo‘lgan “S.” b-n umuman adabiyot, adabiy asar haqidagi fikrlari ham aralashib keladi.

N. S.ning nafosatini, qadrini, nutq odobini, muloqot o‘rnini, uning barcha baland-pastini bilishni insonlardan talab qilgan va jamiyatga anglatish borasida ham amaliy, ham nazariy fikrlarni ilgari surgan. U “F.Sh.”dan tashqari “X.” dostonlarida “S.” ta‘rifiga maxsus bob bag‘ishlaydi. Shuningdek, dostonlarning Nizomiy Ganjaviy, Xusrav Dehlaviy, Abdurahmon Jomiyga bag‘ishlangan boblarida, “M.L.”, “M.Q.”, “N.J.” va boshqa asarlarida so‘zning ulug‘vorligi, jozibasi va ta‘sir kuchi haqida fikrlar bildirgan. N. S.ni mazmun-mohiyati jihatidan, asosan, ikkiga bo‘lgan: Shoir “S.”ning ilohiyligi va qadimiyligidan bahs yuritib, insonni hayratga soluvchi Qur‘oni Karimdagi balog‘at va fasohatli so‘zlarni, “Lavh ul-mahfuz”dagi taqdir bitiklarini, butun koinotni yaratish u-n Tangri tomonidan “kun” (“bo‘l”) amri (so‘zi)ning sodir bo‘lishi kabilarni misol qilib keltiradi. U butun borliq Tangrining “kun” ya‘ni “bo‘l!” amri b-n yaralgani va “bas avvalgi sado” S. bo‘lgani va har bir ovozning “ibtidosi” ham S. ekanini aytadi. Unga ko‘ra S. koinotdan ham qadimiyroq va yaralish, avvalo, S.dan boshlangan. S. ilohiy xitobdir.

*So‘z kelib avval-u jahon so‘ngra,
Ne jahonki, kavn ila makon so‘ngra.*

N. “N.J.”da inson b-n hayvon o‘rtasida S. tufayli “tafovut” borligini ta‘kidlash b-n birga, “insonlarga aqllari darajasida so‘zlang” hadisini dalil keltirib, so‘zning a‘lo (eng oliy), avsat (o‘rta) va adno (eng past) “marotib” (martaba, daraja)lari borligini ko‘rsatib o‘tadi. Shoir ta‘biricha, eng ulug‘ va balog‘atli S. “Maliki qadim” (Allohning) kalomi bo‘lsa, “va mundin so‘ngra” “nubuvvat tili”, “risolat lisoni”ga sohib bo‘lgan hazrat Payg‘ambar alayhissalomning so‘zi, keyin to‘rtinchi xalifa bo‘lgan hazrat Alining nazm va nasrga oid so‘zlari, so‘ngra “mashoyix va avliyo”larning S.laridir. “Va avsat (o‘rta) so‘z jamoati”ga qadru darajalariga ko‘ra, fasohat va balog‘at b-n so‘zlovchi shoir-u fuzalolar kiradi. “Va adno (eng past) so‘z ahliga “avom takallumi” va barcha omi odamlarning so‘zlari kiradi. N. “M.L.”da Qur‘on va hadis tili bo‘lgan arab tilining balog‘atini maqtaydi. Barcha tillarning “manshai” (sarchashmasi), “asl va mu‘tabar” bo‘lgan turkiy, forsiy va hindiy tillarga to‘xtaladi. Nuh payg‘ambarning o‘g‘li Yofasdan turk tili, Somdan fors tili va Homdan hind tilining tarqalgani, shuning u-n “tavorix ahli” Yofasni “Abuturk” Somni “Abul-furs” Homni “Abul-hind” deb atagani hamda uchala o‘g‘il qaysi yurtlarga borib, tilni yoygani haqida ma‘lumot berib o‘tadi. N. “G‘.S.” debochasida “albatta she‘rda hikmat va bayonda sehr bor”, degan hadis sharofatidan “shuaro” darajasi hakimlar martabasiga, “bayon rutbasi” sehr darajasiga tenglashtirilganini aytadi. N.ga ko‘ra, S. b-n inson iymon sharofatiga ega bo‘ladi va so‘nggi nafasda ham S. najotkoridir. Bu so‘z tavhid kalimasi bo‘lib, kim so‘nggi nafasda aytsa, abadiy najot topadi. Sehrli so‘z va ilohiy kalom ikki kishiga – biri Muhammad (s.a.v.) arabiy, ikkinchisi Iso Masihga xosdir. Biri S.da mo‘jiza ko‘rsatadi va nozik ma‘nolari b-n elni ojiz-u hayron qoldirdi. Ikkinchisi, so‘z b-n o‘likka jon va tanga ruh kirgizdi. N. so‘zni ta‘riflab, “jism bo‘stonidagi daraxt”, “ruh daraxtlaridagi meva”dir deydi. U “L.M.”da yoza-diki:” *Seni dur deydilar, Bu – ma‘qul gap emas. Sen ruh javharisan, dur – quruq suvning o‘zi-ku.*

Demak, seni durga o'xshatish xuddi durni shudringga o'xshatishdir". Shoir tashbehlarni kuchaytirib, so'zni aytib sovimaydigan tarona (qo'shiq)qa, sarflash b-n ado bo'lmaydigan xazinaga, nuri kamaymaydigan quyoshga, olavergan bilan suvi qurib qolmaydigan dengizga o'xshatadi. Shoir S.ni o'nlab favqulodda tashbehlarni b-n ta'riflasa-da, ammo so'z tartibsiz va ma'nosiz bo'lsa, qadrsiz ekanini ham ta'kidlab o'tgan. Tanida ruhi bor odam so'zga muhtoj. So'z barchaning "ko'ngillar qutisidagi javhar" va "og'iz qutisidagi gavhar"dir. Yaxshi S. o'lgan odamning taniga ruh bag'ishlasa, yomoni va zaharlisi tandagi ruhni o'ldiradi:

*So'z din o'lukning tanida ruhi pok,
Ruh dog'i tan aro so'z din halok.*

So'z tufayli Xalil o'zini o'tga tashlagan. Jabroil ham so'z yukiga hammol bo'lgan. Inson "ashraf ul maxluqot", ya'ni yaratilarning eng ulug'i sifatida so'zlash qobiliyati b-n hayvondan farq qiladi. N. "N.J."da so'zning fazilati va "yuki" haqida aytadiki:

*So'z durki nishon berur o'lukka jondin,
So'z durki berur jong'a xabar jonondin,
Insonni so'z ayladi judo hayvondin,
Bilim, guhare sharifroq yo'q ondin.*

N. so'z, nutq va til haqidagi qarashlarini "M.Q."da yanada ochiqroq va batafsilroq bayon etadi: "Chin so'z – mo'tabar, yaxshi so'z – muxtasar. Ko'p deguvchi – mumill (malol keltiruvchi) mukarrar deguvchi – loya'qil (aqlsiz). Boshqa bir o'rinda "so'zni uzotmoq hojat emas" va so'zni cho'zilib ketishini ahli ma'nilar "mushahsan (ma'qul ko'rilgan) demas", deydi. Chunki tandagi kasalliklarning moddasi (sababi) "ko'p yemakdur" va qalb kasalligining moddasi "ko'p demak"dir. "Ko'p demak so'zga mag'rurluq va ko'p yemak nafsg'a ma'murluq". Oldiga kelgan narsani yemoq "hayvon ishi", Og'ziga kelgan narsani aytmoq "nodon ishi". Ko'p so'zlagan

ko'p xato qiladi va noto'g'ri S.dan boshga balo keladi. N. nazm va nasr uslubida bitilgan so'zlarning o'ziga xos jihatlari to'xtalgan, ayniqsa ishq harorati b-n yo'g'rilgan so'zga yuqori baho bergan. Shoir S. va so'zlovchiga nisbatan bir necha shartlar qo'yadi:

1. Inson har qancha so'zlash ixtiyori bo'lsa ham, bilib qo'ysinki, S.ning yaxshisi qisqa va lo'ndasidir;

*Har kimsaki so'z demak shiorida durur,
Ma'ni guli nutqining bahorida durur,
So'z kim desun ulki ixtiyorida durur,
So'z yaxshilig'i chu ixtisorida durur.*

2. So'zlaganda rost va qisqa gapirish kerak, "oqil chindin o'zga demas, ammo barcha chinni ham demak oqil ishi emas".

*Xiradmand chin so'z din o'zga demas,
Vale bari chin ham degulik emas.
Kishi chin so'z desa zebo durur,
Necha muxtasar bo'lsa, avlo durur.*

3. Insonlar b-n muloyim va yumshoq muomala qilishdir. "N.J."da aytilishicha, "Chuchuk so'z" tufayli insonlar mehr-oqibat ko'rsatadilar, hatto dushman ham do'stga aylanishi mumkin. Aksincha, "qattiq so'z" qo'rs va qo'pol muomala, "el ko'ngliga ozor" beradi. Do'stlar dushman ga aylanadi. "Chuchuk til" achchig'liqqa evrulsa barchaga zarar yetadi. Chunki halol bo'lgan qandni "muskir (mast qiluvchi) boda"ga aylantirsalar "harom" bo'ladi.

*Har kimki, chuchuk so'z elga izhor aylar,
Har nechaki ag'yordurur, yor aylar,
So'z qattig'i el ko'ngliga ozor aylar,
Yumshog'i ko'ngullarni giriftor aylar.*

4. Zarurat bo'lmaganda, yolg'on gapirmaslik kerak. N. nazmda, so'zlarning eng yomoni yolg'on so'zdir. Yolg'onchi Tangrining oldida ham xalqning oldida ham eng yomon bandadir. So'z

orqali dildagi tilga chiqadi, undan inson holati, orzu-havasi anglashilib turadi:

*So ‘z zohir etar zamir ishi ko ‘pragidin,
Til muxbir erur ko ‘ngul nihon emgagidin.
Fahm ayla kishi holini so ‘z demagidin –
Kim, berdi xabar hadisi ko ‘nglidagidin.*

“M.Q.”da yozilishicha, “til va ko‘ngul” insonning ikki ulug‘ a‘zolaridan hisoblanib, “Ko‘ngul maxzani”(xazinasi)ning qulfi til va ul maxzanning kaliti so‘zdir. N. “Tilga ixtiyorsiz – elga e‘tiborsiz!” kabi hikmatli o‘g‘itlari b-n til millatning ko‘zgusi va ma‘naviy mulki ekani, uning hurmatini joyiga qo‘yish kerakligini ta‘kidlab o‘tadi. O‘z davrida kotiblardan ham so‘zga xiyonat qilmaslikni talab qilgan:

*Qaysi bir kotibki, ul so ‘zga qalam surgay xilof,
Ul qaro yuzluk boshi bo ‘lsun qalam
yanglig‘ shikof.*

Shoir “M.Q.”da lisoniy birlikni tashkil etuvchi “til” va “nutq”qa aniq va lo‘nda ta‘rif beradi. Til shuncha sharofati b-n “nutqning olati” ekani va agar nutq ma‘nosiz va “nopisand” bo‘lsa, “til”ga “ofat” keltirishini ta‘kidlaydi. N. so‘z qadri va ahamiyatini teran idrok qilgan buyuk san‘atkor sifatida ulardan bahs etdi. Amalda o‘zi nodir va betakror asarlari misolida so‘zning qudrati va sehrini namoyon qildi.

Ad.: Алишер Навоий. Садди Искандарий. ТАТ. 10 жилдлик, 8-жилд. – Т., 2011; Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдлик, 3-жилд. – Т., 2007; Ҳайитметов А. Алишер Навоийнинг адабий-танқидий қарашлари. – Т., 1959; Рустамов А. Навоийнинг бадиий маҳорати. – Т., 1979.

S.R.

SO‘FI OLLOYOR (1644, Kattaqo‘rg‘on – 1724, Vaxshivor (Denov) – tariqat arbobi, mu-tasavvif shoir. S.O. Kattaqo‘rg‘on bekligiga qa-

rashli Minglar qishlog‘ida Temuryor ismli solih va taqvodor kishi xonadonida dunyoga keladi. Minglar deb atalgan dehqonchilik b-n mashhur o‘zbek qabilasiga mansub. Boshlang‘ich ma‘lumotni Shayxlar qishlog‘idagi maktabda olib, so‘ng Buxoro madrasalarida o‘qishni davom ettiradi. O‘z davrining barcha asosiy ilmlarini egallaydi, arab va fors tillarini o‘rganadi. Madrasani tugatganidan keyin bir muddat Jo‘ybor shayxlari qo‘lida tahsil olgan S.O. Buxoro amiri Abdulazizxon tomonidan boj mahkamasiga to‘ra etib tayinlanadi. Lekin dunyoviy ishlar, boylik orttirishga qiziqmagan S.O. tasavvufni chuqur o‘rganish, badiiy ijod b-n shug‘ullanishni davom ettiradi. So‘fiyona fe‘l, shoirona ko‘ngil sohibi bo‘lgan bir kishining bunday og‘ir va mas‘uliyatli bir lavozimda ishlolmasligi ma‘lum. S.O. ham ko‘p o‘tmay bojgirlik xizmatidan iste‘foga chiqib, o‘z davrining dongdor shayxi Navro‘zga shogird tushadi, tariqat talablarini bajarib, shayxlik martabasiga ko‘tariladi. Karomat sohibi bo‘lgan valiyulloh bo‘lib yetishadi.

S.O. birodarlari Farhod otaliq va Ollonazar biylar b-n o‘rtasida gapi qochib, o‘z yurtidan arazlab, Hisor vohasiga borib qolgan va shu yerda vafot etadi. Qabri hozirgi Denov tumanidagi Vaxshivor qishlog‘ida.

S.O. ulkan islom ulamosi, yetuk tariqat piri bo‘libgina qolmay, o‘zbek va fors-tojik tillarida mahorat b-n qalam tebratgan ta‘bi nazmi baland zullisonayn shoir ham hisoblanadi. Shayx-shoir ijodining asosiy yo‘nalishi islom ma‘rifatini keng xalq orasiga yoyish va tasavvufning insoniy kamolot b-n bog‘liq g‘oyalarni qizg‘in targ‘ib-tashviq etishdan iborat. U “Maslak ul-muttaqin” (“Taqvodorlar maslagi”), “Murod ul-orifin” (“Oriflar murodi”), “Maxzan ul-mute‘in” (“Itoatkorlar xazinasi”) masnaviylarini fors-tojik, “Sabot ul-ujizin” (“Ojizlar saboti”) va “Favz un-najot” (“Najot tantanasi”) asarlarini turkiyda yaratgan. Forsiy va turkiy she‘rlari ham mavjud.

“Sabot ul-ujizin” manzumasaning o‘zi uning ishq, tavakkul, tajarrud, tavoze, kibr, nafs, tama, qanoat, yaxshi va yomon til, yaxshi va yomon xotin,

pir va murid, darveshlik kabi qator insoniy tuyg‘u va qadriyatlar, xislat va illatlar, diniy va tasavvufiy g‘oya va tushunchalarga qarashlarda ikki shoir: N. va S.O. ijodida mushtarakliklar borligini ko‘rsatadi. “H.A.”ning imon sharhiga bag‘ishlangan 1-maqolatida N. g‘amgin o‘tirgan Boyazid Bistomiy b-n bog‘liq rivoyat keltiradi. Muridining sababini so‘rashiga javoban dunyoda el ko‘p-u ularning hammasini kishi deb bo‘lmaydi, deya javob qaytaradi. Muridning o‘zing ham shunga mansub emasman, degan navbatdagi savoliga esa:

*Bo‘lmasa imon bila ketmak ishi,
Anglaki, oni desa bo‘lmas kishi, –*

deb javob beradi. “Sabot ul-ojizin”da esa tariqat sultonining qarilik pallasida o‘zidan ketib, yana o‘ziga kelgani, muridlari buning sababini so‘raganlarida: “Ko‘zumga bir jamila tushti nogoh”, – deb javob berishi va bu gunohi u-n yig‘lay-yig‘lay qon qusgani va o‘sha gunoh xavfidan oxiri jon taslim qilgani haqidagi rivoyat keltirilib:

*Muningdek yig‘lasa andoq nekuroy,
Bizingdek ro‘siyoning holiga voy, –*

o‘z gunohlariga tavba qila ketadi.

Mashhur tariqat piri Abdulla Ansoriy haqidagi rivoyat esa “F.Sh.” dostonidagi Xusrav va Farhod munozarasi kabi savol-javob asosiga qurilgan:

*Dedi: qaysi o‘lur ko‘nglungga marg‘ub?
Dedi: sen qaysi bersang, o‘shal xub.*

*Dedi: ey qul, nadur ham kasb-u koring?
Dedi: har qaysi bo‘lsa ixtiyoring.*

S.O.ning:

*Agarchi olama sendin tegar naf’,
O‘zungdin qilma tufrog‘ otini raf’, –*

bayti ham xoksorlik va kamtarlik da‘vatida bo‘lsa-da, N.ning:

*Naf’ing agar xalqqa beshakdurur,
Bilki, bu naf’ o‘zungga ko‘prakdurur, –*

baytini esga soladi.

*Agarchandiki o‘rning bo‘lsa aflok,
Quyoshdek o‘p yurub ruxsorayi xok, –*

baytida esa:

*Quyoshdek manozil tay etmak kerak,
Ne rahravki, qilg‘ay kamol orzu, –*

baytining ta‘sirini ko‘ramiz. Ma‘lum bo‘ladiki, S.O. o‘zining buyuk salafi N. adabiy merosini yaxshi bilgan va undan ijodiy ta‘sirlangan.

Ad.: *Сўфи Оллоёр. Сабот ул-оҗизийн. – Т., 1991; Сўфи Оллоҳёр. Маслак ул-муттақин. – Т., 2012; Ҳаққул И. Ирфон ва идрок. – Т., 1998; Ҳомидий Ҳ. Кўҳна Шарқ даргалари. – Т., 1999; Буюк сиймолар, алломалар. 3-китоб. – Т., 1997; Тазкираи Қайюмий. 1-китоб. – Т., 1998; Саид Туркистоний. Сўфий Оллоҳёр // Ғойиблар хайлидан ёнган чироқлар. – Т., 1994; Зоҳид Р. Сўфи Оллоёр // Адабиёт кўзгуси, № 2. – Т., 1996; Очилов Э. Туркий тасаввуф адабиётининг йирик намояндаси // Барҳаёт сиймолар. – Т., 2012; Баротова Н.С. Сўфий Оллоҳёр бадиий-маънавий қарашлари. – Самарқанд, 2002.*

E.O.

SO‘G‘DIY – to‘liq ismi Mirzo Hoji So‘g‘diy. Samarqandlik shoir. “M.N.”ning ikkinchi majlisiga kiritilgan. Turkiy tilda ijod qilgan. Tazkirada uning quyidagi bayti keltirilgan:

*O‘xshatti qomatingg‘a sanavbarni bog‘bon,
Bechora bilmas ermish alifdin tayog‘ni.*

Bu she‘r, birinchi navbatda, o‘zining soddaligi, ayni paytda go‘zalligi b-n diqqatga sazovor. Unda oddiy so‘zlar va o‘xshatishlar vositasida

o'ziga xos badiiy mazmun ifoda etilgan. E'tirof etish lozimki, bu sodda ko'ringan she'r zamirida anchagina gap bor. Unda go'zal yor qomatini sanobarga o'xshatgani u-n bog'bonga ta'na qilin-yapti va bu alif b-n tayoqni farqlay olmaslik b-n barobar ekani aytilmoqda. Lekin faqat shu emas. She'rdagi e'tirozning sababi faqat bog'bon, e'tiroz uning o'ziga qaratilgan, desak xato qilgan bo'lamiz, zero, go'zallar qaddini alifga o'xshatish mumtoz she'riyatimiz u-n o'ziga xos an'anadir. S.ning yuqoridagi bayti va undagi e'tiroz ana shunga ham daxldor.

S. Samarqandda vafot etgan.

Ad.: Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. ТАТ. 10 жилдлик, 9-жилд. – Т., 2011.

Q.E.

QISQARTMALAR RO'YXATI

ar. – arabcha, arab tilida	“N.M.” – “Nasoyim ul-muhabbat”
a.s. – alayhissalom	prof. – professor
akad. – akademik	q. – qozoqcha
“A.” – “Arba’in”	q.s.a. – quddisa sirruhum aziz
b-n. – bilan	q.t.s. – qaddasollohu taolo sirrahu
“B.B.” – “Badoye ul-bidoya”	r.a. – roziyallohu anhu
“B.V.” – “Badoye ul-vasat”	r.t. – rahmatullohu taolo
“D.F.” – “Devoni Foniyy”	“R.M.” – “Risolayi mufradot”
er. av. – eramizdan avvalgi	s.t. – subhanohu taolo
“F.A.” – “Fusuli arbaa”	s.a.v. – sallollohu alayhi vasallam
“F.K.” – “Favoyid ul-kibar”	“S.” – “Soqiynoma”
“F.Sh.” – “Farhod va Shirin”	“S.S.” – “Sab’ai sayyor”
f.f.n. – filologiya fanlari nomzodi	“S.I.” – “Saddi Ikandariy”
f.f. d-ri – filologiya fanlari doktori	“S.M.” – “Siroj ul-muslimin”
f. – forscha, fors tilida	“S.Z.” – “Sittayi zaruriya”
f-t. – fors-tojik	sm. – santimetr
“H.A.” – “Hayrat ul-abror”	Tarj. – tarjimasi
“H.S.H.A.” – “Holoti Sayyid Hasan Ardasher”	“T.A.” – “Tuhfat ul-afkor”
“H.P.M.” – “Holoti Pahlovon Muhammad”	“T.A.H.” – “Tarixi anbiyo va hukamo”
h. – hindcha, hind tilida	“TAT” – Tanlangan asarlar to‘plami
h.k. – hokazo	“T.M.A.” – “Tarixi muluki ajam”
“I.D.” – “Ilk devon”	t. – turkiy
inv. – inventar	t.y. – tug‘ilgan yili
l. – lotincha	t.y.n. – tug‘ilgan yili noma’lum
“L.M.” – “Layli va Majnun”	t. va v.e.y.n. – tug‘ilgan va vafot etgan yili noma’lum
“L.T.” – “Lison ut-tayr”	u-n. – uchun
m-n. – masalan	“V.” – “Vaqfiya”
maz. – mazmuni	v.y.n. – vafot yili noma’lum
mil. av. – miloddan avvalgi	v.e.y.n. – vafot etgan yili noma’lum
“M.N.” – “Majolis un-nafois”	y. – yunoncha, yunon tilida
“M.Q.” – “Mahbub ul-qulub”	y. – yil, yili, yilda, yilning
“M.A.” – “Mezon ul-avzon”	yy. – yillar, yillari, yillarda, yillarning
“MAT” – Mukammal asarlar to‘plami	O‘zME – O‘zbekiston Milliy Ensiklopediyasi
“M.L.” – “Muhokamat ul-lug‘atayn”	O‘zMU – O‘zbekiston Milliy Universiteti
“M.” – “Munshaot”	O‘zRFA – O‘zbekiston Respublikasi Fanlar akademiyasi
“Munj.” – “Munojot”	“X.” – “Xamsa”
mo‘g‘. – mo‘g‘ulcha	“X.M.” – “Xazoyin ul-maoniy”
N. – Navoiy	“Xam.M.” – “Xamsat ul-mutahayyirin”
N.xonlik – Navoiyxonlik	“G‘.S.” – “G‘aroyib us-ig‘ar”
N.shunos. – Navoiyshunos	ShI. – Sharqshunoslik instituti
“N.N.” – “Navodir un-nihoya”	ShQM. – Sharq qo‘lyozmalari markazi
“N.Sh.” – “Navodir ush-shabob”	“Ch.D.” – “Chor Devon”
“N.J.” – “Nazm ul-javohir”	

№	“ALISHER NAVOIY ENSIKLOPEDIYASI” MUALLIFLAR RO‘YXATI	Qisqartmalar
1	Muhammad ABDULLAYEV <i>filologiya f.n.</i>	<i>Muh.A.</i>
2	Abdusalom ABDUQODIROV <i>filologiya f.d., prof.</i>	<i>Ab.A.</i>
3	Abdurashid ABDUG‘AFUROV <i>filologiya f.d., prof.</i>	<i>A.A.</i>
4	Shoira AHMEDOVA <i>filologiya f.d., prof.</i>	<i>Sh.A.</i>
5	Toshpo‘lat AHMEDOV <i>filologiya f.n.</i>	<i>T.A.</i>
6	Azizullah ARAL <i>f.f.b.f.d. (PhD)</i>	<i>Az.A.</i>
7	Maqsud ASADOV <i>filologiya f.d., prof.</i>	<i>M.A.</i>
8	Gulnora ASTANOVA <i>filologiya f.d., dotsent</i>	<i>G.A.</i>
9	Dilmurod ASQAROV	<i>D.A.</i>
10	Hamida ASHUROVA	<i>H.A.</i>
11	Nazora BEKOVA <i>filologiya f.d., prof.</i>	<i>Naz.B.</i>
12	Nasiba BOZOROVA <i>filologiya f.n., dotsent</i>	<i>N.B.</i>
13	Olim DAVLATOV <i>f.f.b.f.d. (PhD), dotsent</i>	<i>O.D.</i>
14	Qodirjon ERGASHEV <i>filologiya f.d.</i>	<i>Q.E.</i>
15	Iroda ERNAZAROVA <i>f.f.b.f.d. (PhD)</i>	<i>I.E.</i>
16	Husniddin ESHONQULOV <i>filologiya f.d., prof.</i>	<i>H.E.</i>
17	Baxtiyor FAYZULLOYEV <i>filologiya f.n., dotsent</i>	<i>B.F.</i>
18	Obidaxon FAYZULLAYEVA <i>filologiya f.d.</i>	<i>O.F.</i>
19	Munis HAKIMOV	<i>Mun.H.</i>
20	Muhammadjon HAKIMOV <i>filologiya f.d., prof.</i>	<i>Muh.H.</i>
21	Ibrohim HAQQUL <i>filologiya f.d., prof.</i>	<i>I.H.</i>
22	Mahmud HASANIY <i>tarix f.d., prof.</i>	<i>M.H.</i>
23	Nodirxon HASANOV <i>filologiya f.d., prof.</i>	<i>N.H.</i>
24	Shafolat HASANOVA <i>filologiya f.d.</i>	<i>Sh.H.</i>
25	Abduqodir HAYITMETOV <i>filologiya f.d., prof.</i>	<i>Ab.H.</i>
26	Anvar HOJIAHMEDOV <i>filologiya f.d., prof.</i>	<i>An.H.</i>
27	Hamidjon HOMIDIY <i>filologiya f.d., prof.</i>	<i>H.H.</i>
28	Nishonboy HUSANOV <i>filologiya f.d., prof.</i>	<i>Nish.H.</i>
29	Muyassar IBROHIMOVA <i>f.f.b.f.d. (PhD)</i>	<i>M.I.</i>
30	Yoqubjon IS‘HOQOV <i>filologiya f.n., prof.</i>	<i>Y.I.</i>

31	Rashid JUMAYEV	<i>f.f.b.f.d. (PhD)</i>	<i>R.J.</i>
32	Sofiya JUMAYEVA	<i>filologiya f.n., dotsent</i>	<i>S.J.</i>
33	Nusratulla JUMAXO'JA	<i>filologiya f.d., prof.</i>	<i>Nus.J.</i>
34	Laylo JO'RAYEVA	<i>san'atshunoslik f.b.f.d. (PhD)</i>	<i>L.J.</i>
35	Nasiba JO'RAQULOVA		<i>N.J.</i>
36	Farida KARIMOVA	<i>filologiya f.d.</i>	<i>F.K.</i>
37	Yulduz KARIMOVA	<i>filologiya f.n., dotsent</i>	<i>Y.K.</i>
38	Najmiddin KOMILOV	<i>filologiya f.d., prof</i>	<i>N.K.</i>
39	Iskandar MADG'OZIYEV		<i>I.M.</i>
40	Natan MALLAYEV	<i>filologiya f.d., prof</i>	<i>N.M.</i>
41	Muzaffar MAMATQULOV	<i>filologiya f.d.</i>	<i>Muz.M.</i>
42	Badriddin MAQSUDOV	<i>filologiya f.d., prof</i>	<i>Badr.M</i>
43	Mohigul MAVLONOVA		<i>M.M.</i>
44	Barno MIRZAYEVA	<i>f.f.b.f.d. (PhD)</i>	<i>B.M.</i>
45	Mahbuba MIRZAAHMEDOVA		<i>Mah.M.</i>
46	Badia MUHIDDINOVA	<i>filologiya f.d.</i>	<i>Bad.M.</i>
47	Abdumannon NAZAROV	<i>san'atshunoslik f.d., prof.</i>	<i>A.N.</i>
48	Shahnoza NORQULOVA	<i>f.f.b.f.d. (PhD)</i>	<i>Sh.N.</i>
49	Marvarid NURBAYEVA		<i>M.N.</i>
50	Ergash OCHILOV	<i>f.f.n., dotsent</i>	<i>E.O.</i>
51	Sarvinoz OTAQULOVA		<i>S.O.</i>
52	Zeboxon QOBILOVA	<i>filologiya f.d., prof</i>	<i>Z.Q.</i>
53	Turg'un QODIROV		<i>T.Q.</i>
54	Karimboy QURAMBOYEV	<i>filologiya f.d., prof</i>	<i>K.Q.</i>
55	Elnura QURBONOVA	<i>f.f.b.f.d. (PhD)</i>	<i>E.Q</i>
56	Komiljon RAHIMOV	<i>tarix f.d., prof.</i>	<i>K.R.</i>
57	Vahob RAHMONOV	<i>filologiya f.n., dotsent</i>	<i>V.R.</i>
58	Zulayho RAHMONOVA	<i>f.f.b.f.d. (PhD), dotsent</i>	<i>Z.R.</i>
59	Shahnoza RAHMONOVA		<i>Sh.R.</i>
60	Burobiya RAJABOVA	<i>filologiya f.n., dotsent</i>	<i>B.R.</i>
61	Sayfiddin RAFIDDINOV	<i>filologiya f.n., dotsent</i>	<i>S.R.</i>
62	Nodir RAMAZONOV	<i>f.f.b.f.d. (PhD)</i>	<i>N.R.</i>
63	Rohila RO'ZMONOVA	<i>filologiya f.n., dotsent</i>	<i>R.R.</i>
64	Dilorom SALOHIY	<i>filologiya f.d., prof.</i>	<i>D.S.</i>
65	Gulnoz SATTOROVA	<i>filologiya f.n., dotsent</i>	<i>G.S.</i>

66	Qaldibek SEIDANOV		<i>Q.S.</i>
67	Hanifa SOLIXOVA	<i>filologiya f.n., dotsent</i>	<i>H.S.</i>
68	Shodiya TURDIYEVA		<i>Sh.T.</i>
69	Ozoda TOJIBOYEVA	<i>f.f.b.f.d. (PhD)</i>	<i>O.T.</i>
70	Olmos ULVIY (BINNATOVA)	<i>filologiya f.d., prof.</i>	<i>O.U.</i>
71	Ergash UMAROV	<i>filologiya f.d., prof.</i>	<i>E.U.</i>
72	Gulnoz XALLIYEVA	<i>filologiya f.d., prof.</i>	<i>G.X.</i>
73	Muslima XOLBOYEVA		<i>M.X.</i>
74	Sirdaryoxon O'TANOVA	<i>filologiya f.n., dotsent</i>	<i>S.O'.</i>
75	Suyima G'ANIYEVA	<i>filologiya f.d., prof.</i>	<i>S.G'.</i>
76	Dilshod G'OYIPOV	<i>filologiya f.d., prof.</i>	<i>D.G'.</i>
77	Maftuna SHOMURODOVA		<i>M.Sh.</i>
78	Nodir JO'RAQO'ZIYEV	<i>filologiya f.d.</i>	<i>Nod.J.</i>

РЕЗЮМЕ

Изучение жизни и творчества Алишера Навои, великого поэта-мыслителя, несравненного представителя истории человеческой цивилизации, зрелого государственного и общественного деятеля, продолжается и по сей день. Источник вдохновения поэта, тайны совершенства, духовная сила творчества, кроме того, его ни с чем не сравнимое место в развитии искусства поэтического слова чрезвычайно велико и уникально. Вот почему внимание к литературному наследию Алишера Навои не только в Узбекистане, но и среди тюркских народов, и во всем мире имеет особое значение, поскольку Навои призывает человечество к согласию, солидарности, миру и дружбе.

Изменения и свобода в социальной, политической, культурной и духовной жизни нашей страны после 2016 года нашли отражение в изучении наваиведения. Глава государства Ш.М. Мирзиёев с первых дней своей деятельности на посту Президента уделяет особое внимание вопросам исследования творчества Навои и призывает народ изучать его произведения с новой духовной потребностью и целью. В постановлении Президента Республики Узбекистан от 19 октября 2020 года №ПП-4865 «О широком праздновании 580-летия со дня рождения великого поэта и мыслителя Алишера Навои», также включен вопрос об издании четырёхтомной «Энциклопедии Алишера Навои». Данная энциклопедия создана для выполнения этой задачи и ознакомления широкой общественности с жизнью, творчеством, литературным и научным наследием великого поэта-мыслителя, а также достижениями наваиведения.

В энциклопедии, прежде всего, собрано большинство статей, относящихся ко второй половине XV века, то есть о ряде положительных событий и изменений в общественной, политической, духовной и литературной жизни Хорасана и Моваруннахра, конечно-же, уделяется внимание к анализу факторам, которые вызвали этих перемен. Это позволяет понять жизненную силу Тимуридского Возрождения и внимательно изучать роль Алишера Навои в нем. В энциклопедию также вошли статьи о детстве великого поэта, его близких родственниках, учителях и подробностях его отношений с ними. В частности, исторические сведения и мнения, касающиеся семьи Навои, образа жизни в Мешхеде, Балхе, Самарканде, и друзей поэта, безусловно, не оставят читателей равнодушными.

Как государственный деятель, Алишер Навои проявил свои лидерские качества в политической деятельности, в частности, он руководил рядом строительных работ, таких как рытье рвов, строительство мостов, парков, медресе, мечетей, больниц, о которых говорится в очень интересных статьях. Из книги можно получить достаточно информации о тюркских народах, известных поэтах и чиновниках Герата, столицы Хорасана во времена правления Хусейна Бойкара.

Творчество Алишера Навои – особое явление не только в узбекском, но и в восточном классическом искусстве. Смысловый мир его произведений, масштаб темы, способ выражения поэта, мир образов, система жанров, художественные возможности тщательно и систематически освещаются в энциклопедических статьях. Известно, что Алишер Навои, как великий двоя

зычный поэт, умело писал на двух языках – турецком и персидском. Читателей не оставят равнодушными мнения о наследии поэта на персидском языке, его общечеловеческом значении и изучении. В книге содержится множество статей о поэмах и героях «Хамсы» Алишера Навои, которые, как известно, занимают большое место в истории восточной литературы, а также можно познакомиться с важными взглядами ученых в этой сфере. Статьи, посвященные духовным ценностям, освещающим творчество великого поэта-мыслителя: религии, мистике, мистическому смыслу и интерпретациям, повысили научную ценность энциклопедии.

Опытные переводчики неоднократно переводили произведения Алишера Навои на разные языки мира; они изданы в виде книг в ряде стран. Информация об этих переведенных работах, а также достижения в мировых исследованиях наваиведения указывают на объём энциклопедии. Рукописные и литографические издания произведений Алишера Навои хранятся в различных библиотечных фондах мира. По ним также создано несколько каталогов. Одним из достижений книги является то, что она дает о них как можно больше информации. Несомненно, читателей интересует возникновение в области литературоведения важного направления под названием «наваиведение», этапы его развития, зрелые ученые, их беспрецедентный вклад в развитие науки. Статьи, написанные по направлениям «Навои и живопись», «Навои и скульптура», «Навои и кино» и «Навои и театр», показывают, как великий образ поэта отражается в жизни общества. Что касается статей, написанных в рубрике «Навои и наука», то в них подробно освещаются факты, связанные с конференциями, посвященными творчеству и деятельности Навои, научным исследованиям, ученым, принимавшим участие в этом процессе.

В узбекской науке за многие годы сделано немало положительных работ по изучению наследия великого мыслителя и поэта: среди них научные и критические тексты его произведений, неоднократные издания, обзоры его лирических произведений, прозаические повествования его поэм тоже занимает особое место энциклопедии. Также вы можете найти ценную информацию о предприятиях и организациях имени Навои в стране.

В целом «Энциклопедия Алишера Навои» представляет собой относительно совершенную книгу, охватывающую личность, мировоззрение, биографию, жизнедеятельность, литературное и научное наследие великого поэта-мыслителя, подробные сведения и научные анализы о исследованиях и достижениях в направлении наваиведения. Энциклопедия предназначена для старшеклассников, студентов высших учебных заведений, преподавателей, представителей интеллигенции различных профессий, специалистов науки и творчества, а также читателям. Естественно, что это издание, как и любая другая книга, может иметь и некоторые недостатки. Однако, как отдельная отрасль науки наваиведения также продолжает развиваться, поэтому мелкие ошибки можно исправить в будущих изданиях. Мы надеемся, что эта «Энциклопедия Алишера Навои» во многом поможет приблизить Навои к народу, а, в свою очередь, народ к Навои.

SUMMARY

Alisher Navoi was a prominent poet and thinker who had a significant impact on the development of human civilization. His life and work continue to inspire people to this day. The study of them by scientists has never stopped. The source of inspiration, secrets of spiritual perfection and strength of his creation has a unique place in the development of the art of poetic speech. The particular importance of Navoi's literary heritage has been proven by scientists not only in Uzbekistan but also among the Turkic peoples and the rest of the world. His books are unique. They emphasize the significance of harmony, unity, peaceful living, cooperation, and friendship which make people go through the true way.

The renewal and freedom in the social, political, cultural, and spiritual life of our country after 2016 has also reflected in Navoi studies. From the first days of his activity, the President of our country Sh.M. Mirziyoyev encouraged the whole nation to read and study Navoi's work with a new spiritual need and purpose. In the resolution of the President of the Republic of Uzbekistan dated October 19, 2020 No. PR-4865 "On the wide celebration of the 580th anniversary of the birth of the great poet and thinker Alisher Navoi", including the publication of the four-volume "Encyclopedia of Alisher Navoi" was also included. This encyclopedia was created in order to fulfill this task and familiarize the general public with the life, work, literary and scientific heritage of the great thinker poet, as well as the achievements of Navoi studies.

The encyclopedia devoted a lot of space to positive developments in the social, political, spiritual, and literary life of Khurasan and Movarounnahr during the second half of the 15th century, when Alisher Navoi lived, as well as the factors that created them. This allows us to understand the vitality of the Timurid Renaissance and closely observe the role of Alisher Navoi in it. There are a lot of articles about the childhood years of the great poet, his close relatives, and the details of his interactions with them in the encyclopedia they also have a significant place. The historical information and opinions related to Navoi's family, lifestyle in Mashhad, Balkh, Samarkand, his friends and contemporaries can provide readers with interest. As a minister, Alisher Navoi fully demonstrated his leading qualities in his political activities. He oversaw the construction of various structures such as ditches, bridges, parks, madrasahs, mosques, and hospitals. It should be noted that each of these works was mentioned in the encyclopedia. From the book, you can learn enough about the Turkic peoples who lived and worked in Herat, the capital of Khurasan under the rule Sultan Husayn Bayqara. It is possible to find a valuable information about their unique nature, customs, and the positions that they held in the palace in 15th century. The articles interestingly and impressively tell about the contemporaries, friends of the great poet, creative people from the time of the famous composer Alisher Navoi, and their path.

Alisher Navoi was a remarkable figure not just in Uzbek literature, but also in Eastern classical art. His books were characterized by their depth of meaning, wide-ranging subject matter, expressive style, vivid imagery, diverse genres, and artistic versatility. These aspects of his work have been carefully and systematically covered in encyclopedic articles. Navoi was a great poet who wrote equally well in

Turkish and Persian. This book includes insightful reflections on his Persian-language poetry, its universal significance, and its study. Additionally, the book covers his epic work “Khamasa,” which holds a prominent place in the history of Eastern literature, along with its heroes and important views on Hamsaology. The articles in this book also shed light on the spiritual values of Navoi’s work, including religion, mysticism and mystical interpretations, thereby enhancing the scientific significance of the encyclopedia.

The literary works of Alisher Navoi have been translated multiple times by experienced translators into various languages. These translations have been published and can be found in different libraries of the world. Manuscript and lithographic editions of Navoi’s works are also available in these libraries and several catalogs have been created to organize information about them. This encyclopedia provides extensive information about Navoi studies, including the emergence of this field of literary studies, its development, important scholars, and their contribution to the field. Articles about Navoi’s connection with painting, sculpture, cinema, and theater also show how his works have influenced society. Furthermore, the encyclopedia includes articles about Navoi’s involvement with science, including information about conferences, scientific studies, and notable scholars and researchers who participated in these events.

Over the years, many positive works have been carried out in Uzbek science to understand the language of the great poet. These include scientific and critical texts, and repeated editions of his works in volumes and separately, reviews of the poet’s lyrical heritage, and articles about them in the encyclopedia. Moreover, information which is related to the place names, enterprises, and organizations named after Navoi has not been overlooked.

In general, the “Alisher Navoi Encyclopedia” is an almost perfect reference book that covers many things about Navoi’s personality, worldview, biography, life activities, literary, scientific heritage, detailed information, Navoi studies, and achievements in this field. It is intended for high school and educational institution students, teachers, intellectuals with various professions and trades, people of science and creativity. Like any publication, this book also has some mistakes, but the science of Navoi studies has never stopped developing. Therefore, it is clear that they can be corrected in the next editions. We believe that the “Alisher Navoi Encyclopedia” will be a useful resource to recognise Navoi’s world well.

Qaydlar uchun

Qaydlar uchun

Qaydlar uchun

Qaydlar uchun

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI FANLAR AKADEMIYASI
O‘ZBEK TILI, ADABIYOTI VA FOLKLORI INSTITUTI**

ALISHER NAVOIY ENSIKLOPEDIYASI

III JILD

(N–S)

Muharrirlar: Dilmurod Asqarov, Hamida Ashurova

Badiiy muharrir: Mirzohid Rustamov

Musahhihlar: Sarvinoz Otaqulova, Shodiya Husniddinova

Kompyuterda sahifalovchilar: Bobur Tuxtarov, Mirzohid Rustamov

Bosishga ruxsat etildi 08.02.2024. Bichimi: 84x108 $\frac{1}{16}$.
“Times New Roman” garniturası. Shartli bosma tabog‘i 56,28.
Nashriyot-hisob tabog‘i 56,25. Adadi: 1000 nusxa.

“Credo Print” MCHJ kitob fabrikasida chop etildi.
Toshkent shahar, Bog‘ishamol ko‘chasi 160.
Tel: 71 234-44-01/05 www.credoprint.uz